Vaidyakasabdasindhu

1888

उत्सर्गः

सकलसज्जनालयाखिलसद्गुणैकनिकेतन-प्रजारञ्जन-

महाराजाधिराज-

मिर्ज्जा-श्रीश्रीश्रीश्रीश्री-आनन्द-गजपति-

मन्ये-सुलतान्-बाहादूर-जि. सि. आइ. इ.-

विजयनगराधीश-देव-श्रीकर-कमलेषु

वैद्यकशब्दसिन्धुरयं

भक्त्या श्रद्धया च सादरमुपहारीकृतः।

TO

HIS HIGHNESS

MIRZÁ SRÍ ÁNANDA GAJAPATI RÁJ

MUNNYÁ SULTÁN BÁHÁDUR, G. C. I. E.

MAHÁRÁJA OF VIZIANAGRAM.

THIS WORK

IS MOST RESPECTFULLY

DEDICATED

FOR HIS DISINTERESTED ZEAL AND OPEN-HANDED LIBERALITY
IN HELPING BOTH STUDENTS AND PRACTITIONERS OF HINDU
MEDICINE AND THE MEDICAL PROFESSION GENERALLY
IN THE STUDY OF INDIA'S ONCE PERFECT SYSTEM
OF MEDICINE AND PATHOLOGY

BY

HIS HIGHNESS' MOST OBEDIENT SERVANT,

THE COMPILER.

PREFACE.

ANCIENT KOSHAS :—Dictionary or Kosha, as a rule, is a store-house of words in general specifying their applicable meanings and genders. Almost all the old Koshas or Sanskrit Dictionaries hitherto published have been composed in verse and divided into Vargas or groups and classified under different arrangements; such as Amarakosha, Hemachandrakosha &c.

Dravyábhidhána, Nighaṇṭu, Dravyaguṇábhidhána and Paribháshá &c. are Áyurvedic Medical Dictionaries. There are many of these Dictionaries, but all of them are entirely devoted to the description of synonyms, properties, tastes, irritating and cooling qualities and vipáka or result of assimilation of individual medical drugs, minerals, animals and vegetables. Such works are composed in verse with explanations of drugs and other substances in different languages, viz :—Bengali, Hindi, Maháráshṭra &c. Works under the name of Dravyábhidhána, such as Ratnamálá, contain only lists of medical drugs, minerals, animals &c. Whilst works included under Dravyaguṇábhidhána, such as Rájaballabhíya Dravyaguṇa, Śabdachandriká &c. explain the names of medicinl substances with their properties, tastes &c. Paribháshá is á treatise on medical technical terms, and general descriptions of Pháṇṭa, Kasháya &c. They are Paribháshápradípa and others.

The words contained in Sanskrit Dictionaries, innumerable as they are, are of seven kinds, so far as their construction and derivation are concerned; viz :—रूढ़ि (usage); स्वभाव (derivation); देश्योक्ति (local use); लाञ्छन (outward signs of things named); उपमान (comparison); वीर्य्य (inherent energy); and भिन्नभिन्नदेशनाम (names of foreign origin). Drugs used in medical sciences have their nomenclature in three different ways :—(1) Some are known everywhere by one and the same name, (2) some by names used in hilly tracts of countries where they grow, and (3) others by different names given to them in different countries. The names of material objects are explained in different languages in different dictionaries, so as to render them intelligible to students conversant with any particular language. If however attempts were made to explain the words of material objects in one particular dialect, the result would be to make the vocabulary useless to those unacquainted with that language and thwart the very object of the compilation. It is, for this reason, absolutely necessary, that the names of medicinal drugs and other equally important substances should be explained in two or

three well-known current languages. There are some material drugs grown in hilly tracts mentioned in the Koshas which are never to be seen in the plains; and consequently the physicians know of their names and properties only in words. Some of these are मेदा, महामेदा &c. These substances being scarcely found now-a days their discoverers have wisely suggested adequate substitutes in अश्वगन्धा, सारिवा &c.

The ancient mode of teaching was to make the pupils get the Kosha by heart as being indispensably necessary for the purpose of studying science in general and the medical science in particular. This process was of course resorted to by the few who happened to be gifted with retentive memory, but to others, whose number was far more numerous, it presented an insuperable barrier in the way of their medical study and not unoften dissuaded them altogether from such a pursuit. It cannot, however, be denied that, this process of training proved eminently advantageous to the few medical students who achieved success and began life as the reliever of human sufferings. The boundless fields of material objects, some nectar like, others possessing deleterious properties, some comprising our food affording nourishment both to our body and brain and some possessing healing and cooling properties; whilst others having killing properties. All these formed the exclusive subject of researches of the ancient Rishis—Bharadvája, Átreya, Agniveśa and others. These Rishis after having ascertained the different properties of different drugs, had them procured through the hermits and others who used to spend their lives in the wilderness. With their wonted zeal and perseverance they carefully verified their efficacious qualities as affecting human system and introduced them in the medical science. They therefore firmly believed that, a thorough knowledge of these drugs formed the most important factor in the attainment of success in medical treatment, and the only way to utilise them as the means of ready reference was to get their accumulated treasures of experience by heart. They were therefore of opinion that, before commencing his practice the medical student must get Dravyábhidhána by heart, as the students of the Calcutta Medical College do pathology; for without a complete knowledge of the drugs—both theoretical and practical,—the very object of medical treatment would be defeated.

Thus the idea to get all the above-mentioned ancient medical books by heart and to retain them in memory throughout lifetime without losing a single link of the entire chain, is positively impracticable and decidedly discouraging to many who may be inclined to study the Hindu medical science.

To compile therefore a dictionary of the description just given is indeed a hopeless task. To collect and collate words from different printed books and MSS. of this country, the latter replete with the blunders of copyists, is a task as arduous as it is discouraging. Sometimes it becomes even hopeless to ascertain the real reading even by consultation with learned physicians. When such difficulties presented themselves in my way, all my endeavours to surmount them with the assistance of others proved fruitless.

It will thus be easy to imagine how very difficult it must be for one of my moderate ability to undertake a task hitherto unattempted by the best Paṇḍits of the country. No one but those who have employed themselves in similar labours can at all realize the amount of tedious toil involved in the compilation of such a work. Indeed the prospect of success began to appear to me more and more gloomy, as I slowly pressed onward. The errors and imperfections with which the compilation must abound even if it were destined to be completed, became more and more manifest; and my attempt to complete the work would have been nipped in the bud but for the encouragement I received by the example of old writers on the subject.

A few years ago my patron Dr. Mahendralal Sircar was engaged in the task of translating the Charakasaṃhitá into English. I was appointed to assist him in this translation. In the course of his labours he had frequent occasions to consult the existing dictionaries for appropriate medical technical terms. He was, however, very much disappointed in his expectations. No alphabetical medical dictionary being available at the time to render him material help in the selection of appropriate terms, he had to own that such a work was a great desideratum, and expressed a desire that I should undertake to supply this long felt want. The method of compilation was also suggested by him.

In compliance with his request I commenced my work. Want of leisure prevented Dr. Mahendralal Sircar from continuing the translation above mentioned; but I did not abandon the idea of such a compilation. I persevered in my labours and after an unremitting work of upwards of three years I finished my compilation and had the satisfaction of presenting the first printed sheet to Dr. Sircar and subsequently to Dr. Rájá Rájendralála Mitra, both of whom while expressing their satisfaction favored me with their letters of approbation, which I have much pleasure to insert further on.

The difficulties I met with in the compilation of my lexicon were nothing in comparison to what I felt in connection with the publication

of the dictionary. Encouraged by these gentlemen I appealed to the public for pecuniary assistance to enable me to carry the work through the press and eventually present the publication to the public who take an interest in, and encourage the study of, Sanskrit Literature, especially the science of medicine. Unfortunately, however, I received very little support. In short after the lapse of one year I thought of giving up the work in despair when, by the help of my friend Bábu Nílamaṇi Mukerjee M. A. B. L. Professor of Sanskrit in the Presidency College, I obtained an introduction to His Highness the Mahárája of Vizianagram. This illustrious Mahárája accorded me a most cordial reception. The extraordinary and unexpected condescension on His Highness' part encouraged me to represent my case more fully than I had hoped to do. As an exemplar in the works of active benevolence and as a patron of Science and Literature, His Highness at once grasped and realized the necessity for an alphabetical medical lexicon of the above description for the purpose of helping the study of Hindu Medical Science ; and with His Highness' wonted liberality immediately offered me his full support. Thus the fruits of my labours extending over several years were at last saved from being consigned to oblivion. I am now able and do myself the honour to offer to the literary public my humble compilation of Vaidyakaśabdasindhu and hope that they will afford me the encouragement they think proper.

It is necessary to add that, in my alphabetical arrangements I have followed the method adopted in the Śabdakalpadruma and as a mark of my respect to the learned Paṇḍits of my country I have assigned to ᵯ a separate space at the end.

For fear of unnecessarily increasing the bulk of the dictionary I have not followed the plan of Śabdakalpadruma in giving all the synonyms together. I have, however, given the most selected medical terms with their medical meanings which are quite enough for my present purpose. Where a word conveys various meanings, I have endeavoured to show them, as far as practicable, in their respective places. In the description of qualities and medicinal virtues of different drugs, the Rishis of different periods have held different opinions. In such cases, I have taken only two or three authorities generally accepted and avoided mentioning others whose opinions are either obsolete or not well grounded and consequently unnecessary for my present purpose. I have also attached at the beginning of the work a list of abbreviations of words required for reference. Pathology of diseases and the process of preparation of efficacious medicinal Oils, Ghṛitas and compound medicines have been added by the special desire of the Mahárája.

In order to render the names of drugs intelligible to the people of different countries, I have given their meanings and explanations in the following Languages, viz :—Latin, Bengali, Hindi, Maháráshṭra, Telegu, Kárṇáṭic &c. The Latin synonyms have been taken from Watt's Economic Products of India, Udayachánd Datta's Materia Medica, Professor Wilson's Sanskrit-English Dictionary and Professor Monier Williams' Sanskrit-English Dictionary. Hindi and other synonyms have been collected from Bhávaprakáśa, Rája-nighaṇṭu, Madanapála-nighaṇṭu, Dhanvantari-nighaṇṭu &c. For Telegu terms I am indebted to Bábu Rádhánáth Biswás, at whose request the Paṇḍits of His Highness' court have rendered me all the assistance I needed.

Of the authors, both ancient and modern, from whose works I have collected the materials for my dictionary, I would give only a brief history of their lives and writings—

Charakasaṃhitá—a treatise on Káyachikitsá or treatment of general diseases, is generally considered to be older than the Suśrutasaṃhitá, and it is the first medical work of the Átreya school. The origin and dissemination of this wonderful work are ascribed to the sage Bharadvája. At the close of Satyayuga when diseases began to make their appearance to an alarming extent, Bharadvájamuni, as President of the great council of Rishis, brought down Áyurveda, a part of Yajurveda, from heaven and gave instructions to his pupil Kṛishṇátreya. Agniveśa, one of the six pupils of Kṛishṇátreya, in common with his other fellow students, wrote a treatise on Káya-chikitsá in accordance with his instructions, which being found to be the best was published in the name of the writer and styled "Agniveśatantra." This work was subsequently re-edited and enlarged with elaborate explanations by Charakácháryya and published in his own name as "Charakasaṃhitá." He divided it into eight Sthánas or books, such as Sútrasthána, Nidánasthána &c. The whole work contains one hundred and twenty chapters. It is mentioned at the end of the Charakasaṃhitá, that Dṛiḍhabalamuni of the Punjab completed the book by adding seventeen chapters to Siddhi and Kalpasthánas.

According to Dr. Udayachánd it would seem that, Agniveśatantra was not edited and corrected by Charaka until after the period of Vábhaṭa ; he infers this from the mere fact that while mentioning the name of all the learned and celebrated Rishis of the time, Vábhaṭa made no mention of the name of Charaka in his work.. This opinion of Dr. Udayachánda Datta does not appear to be correct as Vábhaṭa mentions Charaka's name in many places of his work. (See বাগ্ভট p. 110. Vol. I. and pp. 826—827. Vol. II. Bombay Ed.)

Suśrutasamhitá—a treatise on surgery that ranks next to the Charakasamhitá, but it is more systematically arranged than the latter. It is the oldest Samhitá of the Dhanvantari school. In the introduction to that work it is described that, Dhanvantari, the surgeon of heaven, descended to earth in the person of Divodása, king of Benares, for the purpose of teaching surgery along with the other branches of medical science. Suśruta, the son of Viśvámitra Rishi, accompanied by his other colleages, proceeded to Benares and attended the Lectures of Divodása on Śalyatantra or surgery and other kindred subjects. On their return, each of them wrote a treatise on surgery, but the one written by Suśruta was found to be the best and most complete. It is said by Dalvanácháryya, the commentator on the Suśruta, that at the time of war between the Bauddhas and Hindus, the Susrutatantra was re-edited and made more comprehensive by the renowned chemist Siddhanágárjuna with a supplement called Uttaratantra. Since that period it has been known by the name of "Susrutasamhitá." The subjects of मूढ़गर्भ and अश्मरी which relate to difficult delivery and operation of stone respectively are treated in so masterly a manner that, Dr. Charles desired to see them. At his request Dr. Durgádása Gupta and myself translated them into English and submitted the same for his perusal. Dr. Charles highly praised the process of delivery in difficult cases and even confessed that with all his great experience in midwifery and surgery he never had any idea of the like being found in all the medical works that came under his observation.

Atrisamhitá,—a treatise well known in the Punjab, and collected by Atri Rishi, is as old as the Charakasamhitá. The author of it is also an eminent writer of Law books.

Vábhatasamhitá—a compilation principally based on works belonging to both Átreya and Dhanvantari schools. It is composed by Vábhatácháryya for the purpose of helping the beginner in understanding medical science. This is stated by himself at the end of his work. (See Uttarabhága, chap. 40.) It is said, that Vábhata, formerly a Bráhmin, was persuaded by a Bauddha priest to adopt his religion, which he embraced in the latter part of his life. This opinion is cherished by the learned Pandits of Southern India. But according to the Rájataranginí, he lived at the time of Jayasimha, a king of Káshmíra, in the twelfth century A. D. or about 1118 to 1140 of the *Saka* era. The above facts clearly shew, that, Vábhata is posterior to both Charaka and Susruta. His native place, as he states in his Ashtángasangraha, was somewhere in Sindhudesa, to the south west of the Punjab.

Aruṇadatta, son of Mṛigáṅkadatta, is the author of a commentary on the Vábhaṭasaṃhitá, known by the name of "Sarváṅgasundarí."

Hemádri, the celebrated compiler of the Chaturvargachintámaṇi, has also written a commentary on the Sútrasthána of the Vábhaṭasaṃhitá, which bears the appellation "Áyurvedarasáyaṇa."

Chakradattasaṅgraha—a treatise on Pathology and Therapeutics, is widely accepted by medical men as a most useful hand book on the Practice of medicine. The author, Chakrapáṇidatta, was a native of Bírbhúm District, and as stated in the introduction to his work, he was a disciple of Naradatta, a renowned physician of the twelfth century. It is also mentioned that, he was appointed by the king of Gour as a superintendent of his kitchen department.

Siddhayoga—a work on the treatment of diseases, was compiled by Vṛindakuṇḍa. A commentary on this work styled "Kusumávalí" is the work of Śríkaṇṭha. Chakrapáṇidatta quotes in his compilation several passages from Vṛindakuṇḍa's work; hence it is evident that the latter lived before the former.

Rasakaumudí—a work of a physician called Mádhava, who, according to the old traditions, is supposed by some to have been the author of the Nidánasaṅgraha, a well-known compendium by Mádhavakara. But there is internal evidence, which militates against the above supposition. Rasakaumudí describes, among other things, the use of opium and Hydrargirum, which was unknown at the time of Mádhavakara.

Rasaratnákara,—a treatise on the treatment of diseases by mercury. It is composed by Nityanátha. This author seems to have been a native of the North-western Provinces and not of Bengal.

Yogachintámaṇi,—a compilation of numerous Yogas, i. e. combinations of peculiar drugs to cure diseases. It is written by Śríharsha, who, according to the Rájataraṅgiṇí, lived in the twelfth century A. D.

Yogataraṅgiṇí—an authentic work on the use of quicksilver. It is the work of Trimallabhaṭṭa. This work is not so highly esteemed in Bengal as it is in the North-western Provinces.

Vaidyajívanam—is of a somewhat recent origin. The author, Lolimbarája has skilfully described the ingredients of medicines while writing in the style of poetry.

Vaidyavṛinda and Vaidyámṛita—two works of Náráyaṇa on the use of mercury. They are not fully appreciated by the physicians of Bengal. They seem to have been composed in the last century.

Sárakaumudí—a treatise on the Practice of medicine. It is written by Ánandavarman in Sanskrit with explanations in Bengali, as it is

intended for those medical students who are not versed in Sanskrit. This work dates from the middle of the last century.

Bhaishajyaratnávalí—a book on the use of quicksilver. It is seldom consulted by our Bengal physicians. It was compiled by Govindadása about the end of the last century.

Náḍíprakáśa,—a treatise which deals with arteries, veins and nerves. It is composed by Saṅkarasena, the author of Vaidyavinoda and Rasasaṅkara. He is a descendant of A'nandasena, who comes of the Śaktṛigotra.

Rasendrachintámaṇi—a book on the use of mercury. It is the work of the poet Rámachandra, the author of the Rádhávinoda Kávya. This compilation is held to be the first of the works of similar pretensions. A treatise called Rasapárijáta is also ascribed to the same author. Another book is said to be extant bearing the name of Rasendrachintámaṇi, but we have not had any opportunity to have a glance at it.

Amarakosha,—a lexicon of undisputed excellence, and of the highest authority. It was written by Amarasiṃha during the reign of Vikramáditya. Although opinions of learned Sanskritists in connection with the date of Vikramáditya widely differ, still our conviction is that the king Vikramáditya, the founder of the Saṃvat era, flourished at 56 B. C.; and that the author of the well known Amarakosha was also one of the jewels of his court. Amarasiṃha is supposed to have been a Bauddha by religion, evidences whereof can be obtained from his lexicon. He has divided his work into several vargas or books.

The following is a list of commentators on the Amarakosha frequently referred to in the present work :—

1. A commentary by Mathuresa, the author of Sabdaratnávalí.

2. A commentary by Kshírasvámí, the tutor of Jayápíḍa, a prince of Káshmír, who reigned, according to the Rájataraṅgiṇí, during the years 705 to 731 A. D.

3. A commentary by Ráyamukuṭa, who lived at the beginning of the fifteenth century.

4. A commentary by Bharata Mallika, son of Gauráṅga Mallika, who was born of a Baidya family in the village called Pátilpárá, in the District of Bardwan. Not more than one hundred and fifty years ago this learned commentator blessed Bengal with his birth, and glorified his name by writing commentaries on the Raghuvaṃsa, Kumára-sambhava, Bhaṭṭikávya and other master pieces of Sanskrit literature.

Dhanvantarinighaṇṭu.—The author of this book is supposed to have been a contemporary with Amarasiṃha. This Nighaṇṭu is considered as the highest authority by the Benares school.

Hemachandrakosha,—well-known by the name of Abhidhána chintámaṇi. It is an excellent lexicon by Hemachandráchárẏya, who, as is said by Prof. Wilson, was a Jaina by religion, and who, after spending the prime of his life at Pátaliputra, an ancient city of the Maurya race, devoted the latter part of his life to the furtherance of the Jaina creed in Guzerat. He is supposed to have flourished in the twelfth century, or more approximately in the year 1230 of the Saṃvat era.

Sabdamálá.—a very brief dictionary, intended by the author, Rámesvara Sarmá, to be supplementary to the Amarakosha. It is supposed by Prof. Wilson to have been anterior to Mediní. In this book words are explained in the Bengali language.

Námamálá,—a lexicon by Dhanañjaya, who, according to Mr. A. Barua, lived in the tenth century.

Bhúriprayoga,—a dictionary by Padmanábha Datta, the author of the celebrated Supadma Grammar. It is divided into three chapters. Padmanábha is evidently posterior to Medinikara, as he cites the latter in his lexicon.

Sabdaratnávalí,—a production of Mathuresa, the well-known commentator on the Amarakosha, who, as Prof. Wilson says, prosecuted his studies under the patronage of a Mahamedan, named Musha Khán. The author has rendered his work peculiarly interesting to his readers by giving variant forms of several words. He is supposed to have lived in the sixth century of the Saka era.

Jaṭádharakosha,—a work of recent date. It is written by Jaṭádhara, a native of Chittagong.

Abhidhánaratnamálá,—a valuable production of Haláyudha, the learned Paṇḍita in the court of the king Lakshmaṇasena. The author was a native of Kerala and a Jaina by religion. He has appended an index at the end of his work, where words importing vegitables and minerals are explained in the Bengali language.

Rájanighaṇṭu,—otherwise known as Abhidhánachúḍámaṇi. It is composed by Narahari Paṇḍita out of the materials of several other lexicons, who gives his explanation in Maháráshṭra, Kárṇátic and similar other languages. He is supposed by some to have been a native of Káshmíra, and by others a Bráhmaṇa of the Deccan. According to Udayachand's conjecture, he lived in the year 1725 of the Saṃvat era. His work is held in high estimation throughout India, for its full exposition of medical terms and pathology of diseases.

Bhávaprakása,—a comprehensive cyclopædia of medical science. It is written by Bhávamisra, son of Laṭaka Miśra, in the year 1535, or a little

after that date. He has described, in his book, with full detail the *Farangaroga* imported to India by the Portuguese, which is considered to be a kind of venerial disease in our countries. Among the vegetable drugs he has included *Topchini* and *Sohárá*, which are said to have been brought to India by the Chinese. It is a work of great practical utility and is frequently made use of by the physicians both of Bengal and Benares schools.

Mádhavanidána,—a work on Pathology and Diagnosis of diseases. It is written by Mádhavakara in the eighth century of the Christian era. It is affirmed by Prof. Wilson that, this book is translated into Arabic and often referred to by the Mahamedan doctors.

Vyákhyámadhukosha,—a commentary on the above work. It is prepared under the joint authorship of Vijaya Rakshita and Śríkaṇṭha Datta. The latter is also a commentator on the Siddhayoga.

Arkaprakáśá,—a book written by a physician named Rávaṇa. Here a new system of treatment by means of tinctures is introduced by the author.

Uṇádikosha,—a part of Sanskrit grammer, which treats of words derived from the suffixes uṇ and others.

Chikitsákramakalpavallí,—a work of Káśínátha Dvivedí, a native of Benares. This book is generally used by the physicians in the North-western Provinces.

Asvavaidyaka,—a book on the treatment of the diseases of horses. It is written by a veterinary physician named Jayadatta. This work is of the highest importance in connection with the treatment of domestic animals; and published by the Asiatic society of Bengal under the editorship of myself.

Sárṅgadharasaṅgraha,—a work of Sárṅgadhara, the well-known author of the Sárṅgadharapaddhati. It is highly esteemed by the people of the North-western Provinces. According to Burnel's account, this author is posterior to Mahesvara, the writer of the well known Visvaprakása.

Rasendrasárasaṅgraha,—a treatise on the various preparations of mercury and on the treatment of diverse diseases by it. It is written by Gopála Bhaṭṭa, who, as Aufrecht supposes, lived in the thirteenth century of the Christian era.

Nibandhasaṅgraha,—a commentary on the Suśrutasaṃhitá, by Ḍalvaṇácháryya, who was a native of Aṅkolá, a village near Mathurá. It is stated in his book, that he was the son of Bharatapála, a favourite to the prince Nṛipála, and obtained material help from the comments,

TRUE COPIES OF LETTERS

From Rájá Rájendralála Mitra and Dr. Mahendra Lal Sircar.

With much pleasure I bear testimony to the Sanskrit Scholarship of Babu Umeshchandra Gupta, Kaviratna, Librarian of the Government Sanskrit College, Calcutta. He is a good grammarian and thoroughly conversant with Hindu Medical literature. The manner in which he has, on my recommendation & under the auspices of the Asiatic Society of Bengal, edited Jayadatta's Asvavaidyaka, a work on veterinary science, reflects great credit on him.

He is now engaged in the compilation of a comprehensive lexicon of Hindu Medical terms with copious references to, or quotations from, standard works. I believe that such a work is a desideratum and will prove a great help to those who study and practise Hindu Medical science as well as to those who direct their attention to Sanskrit literature generally. The leading Sanskrit lexicons do not include such technical terms or supply their precise scientific meanings.

8, Manicktallah
February 16, 1888.

(*Sd.*) Rájendralála Mitra.

51, Saukaritola, Calcutta.
The 29th Dec. 1888.

While reading Charaka Sanhita some years ago with Kaviraj Umesh Chandra Gupta for purposes of translation, I felt very much the want of a Dictionary of Sanskrit Medical Terms. And I actually formed the idea of compiling one. The terms that we met with in the course of our studies were being arranged in alphabetical order, and the work was proceeding at a pretty satisfactory rate, when from want of leisure on my part, it had to be discontinued. I am glad, however to see, that my friend and colleague did not abandon the idea, but has very commendably persevered in working it out, and he has now the satisfaction of having very nearly completed the compilation. From the first printed sheet before me and from the MS. submitted to my inspection I am glad to be able to certify that much labor and research have been bestowed upon the compilation, and the Lexicon when published will supply a real desideratum. The publication will cost a good sum which my friend has not the means of advancing. Considering the great importance of the work he deserves every encouragement from the Patrons of Sanskrit Literature, and especially of our Ancient Ayurveda.

(*Sd.*) Mahendra Lal Sircar.

glosses and annotations of many authorities of that time, viz :—Jejjaṭa, Gayadása, Bháskara, Mádhava and others.

Paribháshápradípa,—a work by Govindadása Sena, son of Śríkrishṇaballabha Sena.

Prayogámṛita,—the bulkiest work on the practice of medicine. It is compiled by Vaidyachintámaṇi, who was a native of Nirol, a village belonging to the Śríkhaṇḍa community. The author is said to have lived one hundred years before the present time.

Śabdachandriká,—a compilation of medicinal vegetables and minerals, with their effects on animal bodies. It is written by Chakrapáṇidatta, the well-known author of the Chakradattasaṅgraha. Names of articles are explained here in the Bengali language, which enhances its practical utility amongst the physicians of Bengal.

Madanapálanighaṇṭu,—a book, where names of articles are explained in the Hindi language. It was compiled by an anonymous author who called his work after the name of the prince Madanapála in order to gratify his patron. This work is frequently consulted in the North-western Provinces for the purpose of getting the exact synonyms of medicinal articles. Numerous evidences shew that there were two other Nighaṇṭus, one by Bhojarája, and the other by Śesharája ; but we have not seen them yet.

Viśvaprakása,—a lexicon by Maheśvara, who lived in the twelfth century or more approximately about the year 1111 A. D. He is said by Prof. Wilson to have been born in the family of Śríkṛishṇa, the family physician of Sáhasáṅka, a king of Gádhipura.

Ajayapálasaṅgraha,—a book by Ajayapála, who was a Jaina by religion and posterior to Medinſkara.

Dharaṇikosha,—a lexicon by Dharaṇidása, a native of Kanouj.

Trikáṇḍaśesha,—a supplement to the Amarakosha. It is composed by Purushottamadeva, a Jaina devotee, who divides his work into three chapters which are full of obsolete words.

Háravalí,—a dictionary of synonymous and homonymous words. The author of the book is supposed by Prof. Wilson to have lived in the ninth or tenth century.

Medinſkosha,—otherwise known as Abhidhánaratnamálá,—is a lexicon of practical utility. The author, Medinſkara, was posterior to Maheśvara and anterior to Ráyamukuṭa, and lived in the latter part of the fourteenth century. By the surname "Kara" he is supposed by some to have been born in the Vaidya family and a native of Bengal.

Ratnávaḷí,—a Dravyábhidhána or a dictionary containing the names

of articles of medicinal property in the Bengali Language. It is the production of Mádhava, the author of Rasakaumudí. He is said to have been a native of Bengal.

Rájaballabhíyadravyaguṇa,—a work written by Rájaballabha, and edited with notes by Náráyaṇadása. It is generally read with interest in Bengal. The author of this compilation lived in 1760 A. D.

Ratnamálá,—is also a Dravyábhidhána like Ratnávalí mentioned above. The author is supposed by some to have been a Bengali writer; and Prof. Wilson thinks him to be a Jaina.

In conclusion, the compiler of these pages records his sincerest gratitude towards the Mahárája of Vizianagram for his disinterested munificence to promote the cause of medical education in India.

His best thanks are also due to Dr. Mahendralála Sarkára M. D., the prime mover of this plan, and the great helper in carrying it into effect.

The compiler is thankful to Bábu Nílamaṇi Mukerjea M. A. B. L., Prof. of Sanskrit in the Presidency College, for his kind assistance. He is likewise grateful to Paṇḍit Hariśchandra Kaviratna, Assistant Prof. of Sanskrit in the above college for his untiring labour in correcting proofsheets while carrying the work through the press.

UMEŚACHANDRA GUPTA.

भल्ला.गुड़:	भल्लातकगुड़:
भा.	आरतम्, भावप्रकाश:
भा.पू.	भावप्रकाशपूर्व्वभाग:
भा.म.	भावप्रकाशमध्यभाग:
भू उन्मा.	भूतोन्माद:
भूरि.प्र.	भूरिप्रयोग:
भैष.	भैषज्यरत्नावली
मं	महाराष्ट्र:
म.	मध्यखण्ड:
मद.	मदनपाल:
मधु.	मधुमतीटीका
मधुमे., म.मे.	मधुमेह:
मसू.	मसूरिका
मा.	माषा
मा.नि.	माधवनिदानं
मिश्र.	मिश्रकाध्याय:
मु.रो., मुखरो.	मुखरोग:
मू.कृ.	मूत्रकृच्छ:
मू घा.	मूत्राघात:
मू.र.	मूत्ररक्त:
मे.	मेदिनी
योग.र.,यो.(रत्न)रत्ना.	योगरत्नाकर:
यो.(नि)व्या.रो.	योनिव्यापत्
र.	रक्तिका
रक्ताति.	रक्तातिसार:
र.चि., रस.चि.	रसेन्द्रचिन्तामणि:
रत्ना.	रत्नावली
र.पि.	रक्तपित्तं
र.म., रस.म.	रसमञ्जरी
र.मा.	रत्नमाला
र.मा.सं(ग्रह:).	रत्नमालासंग्रह:
रस.कौ.	रसकौमुदी
रस.प्र.	रसप्रदीप:
रस.र.	रसरत्नाकर:
रसायना	रसायनाधिकारे
र.सा.सं.	रसेन्द्रसारसंग्रह:
रसे.चि.,रसेन्द्र.चि.	रसेन्द्रचिन्तामणि:
राज.	राजवल्लभ:
राज.य., रा.य.	राजयक्ष्मा
रा.तर.	राजतरङ्गिणी
रा.नि.	राजनिघण्टु:
रो.	रोग:
व.	वर्ग:
वटा.व.	वटादिवर्ग:
वम्.	वम्याद्
वा.	वाभट:
वाजी.क.	वाजीकरणं
वा.ज्व.	वातज्वर:
वा.पि.ज्व.	वातपित्तज्वर:
वा र.(रक्त)	वातरक्त:
वा.व्या.	वातव्याधि:
वि., विमा.	विमानस्थानं
वि., विश्व.	विश्वप्रकाशकोष:
विज.र., वि.र.	विजयरचित:(व्याख्यामधुकोष:)
वि.ज्व.	विषमज्वर:
विदग्धाजी.	विदग्धाजीर्णं:
विद्र.	विद्रधि:
विल.	विलम्बिका
विसू.	विसूचिका
वृ.चि.	वृद्धिचिकित्सा
वृह.सु.	वृहत्सुश्रुतम्
वै.चन्द्रिका	वैद्यकचन्द्रिका
वै.जी.	वैद्यजीवनं
वै.निघ.	वैद्यकनिघण्टु:
वै.सं.	वैद्यकसंग्रह:
व्य.	अव्ययं
व्याक.	व्याकरणम्
व्र(ण).शो.	व्रणशोथ:
श.	शराव:
॥० श.	अर्द्धशराव:
श.च.	शब्दचन्द्रिका
श.चि.	शब्दचिन्तामणि:
शब्दकल्प:	शब्दकल्पद्रुम:
श.मा.	शब्दमाला
श.र.	शब्दरत्नावली
शा.	शारीरस्थानं
शा.ध., शार्ङ्ग.	शार्ङ्गधर:
शा.व.	शाकवर्ग:
शा.व्र.	शारीरव्रण:
शि.रो., शिरोरो.	शिरोरोग:

शिरोवि.	शिरोविरेचनम्
शी.पि.	शीतपित्तं
शू.दो.	शूकदोषः
शो.	शोषः
श्लो.	श्लोकः
श्ली.	श्लीपदः
सं.	संग्रहः
सं.ग्रहणी.	संग्रहग्रहणी
स., सन्निपा.	सन्निपातः
सश्वा.ज्व.	सश्वासज्वरचिकित्सा
सर्व्व.मु.रो.	सर्व्वगतमुखरोगः
स.व्र.	सद्योव्रणः
सा.	साधारण, सान्निपातिक
सा.कौ.	सारकौमुदी
सा.सु.	सारसुन्दरी
सि.	सिद्धिस्थानं
सि.यो.	सिद्धयोगः
सु.	सुश्रुतं
सु.टी.ड.	सुश्रुतटीकाडल्लणः
सु.नि.	सुश्रुतनिदानस्थानं
सु.मि.	सुश्रुतमिश्रकाध्यायः
सू.	सूत्रस्थान
सूति.	सूतिका
सूर्य्यसि.	सूर्य्यसिद्धान्तः
स्त.	स्तवकः
स्त्री	स्त्रीलिङ्गं
स्था.	स्थानं
स्व.भे(द).	स्वरभेदः
हला.	हलायुधः
हली.	हलीमकः
ह.व.	हरीतकीवर्गः
हा.	हारीतः
हा.चि:	हारीतोत्तरे चिः
हारा.	हारावलिः(वली)
हिं	हिन्दी
हि.श्वा.	हिक्काश्वासः
हृद्रो.	हृद्रोगः
हे.च.	हेमचन्द्रः
हेमा.	हेमाद्रिः, तत्कृतटीका
क्षार.	क्षारपाणिः
Wil.	H. H. Wilson

सङ्केतसूची

	अध्याय:
अगु.तैलं	अगुर्व्वादितैलं
अग्निमा.	अग्निमान्द्यं
अ.च., अरो.	अरोचक:
अ.चो.	अपची
अजी.	अजीर्णं
अ.टी.नी.	अमरटीकानीलकण्ठ:
अ.टी.भ.	अमरटीकाभरत:
अ.टी.भानु.	अमरटीकाभानुदत्त:
अ.टी.म.	अमरटीकामथुरेश:
अ.टी.र.	अमरटीकारमानाथ:
अ.टी.रा.	अमरटीकारायमुकुट:
अ.टी.रामा.	अमरटीकारामाश्रम:
अ.टी.सा.	अमरटीकासारसुन्दरी
अ.टी.सुभूति.स्वा.	अमरटीकासुभूतिस्वामी
अ.टी.स्वा.(मी)	अमरटीकाचीरस्वामी
अत्रि.	अत्रिसंहिता
अ.दर.	असृग्दर:
अनु.(पा)	अनुपानं
अने.व.	अनेकार्थवर्ग:
अन्नद्र(व).शू.	अन्नद्रवशूलं
अप(स्मा).	अपस्मार:
अ.पि.	अम्लपित्तं
अभि(न्या).ज्व.	अभिन्यासज्वर:
अम.	अमरकोष:
अरुण:, अरु.द.	अरुणदत्त:
अर्क:. (रावण:)	अर्कप्रकाश: (रावणकृत:)
अर्क.चि.	अर्कप्रकाशचिकित्सा
अर्कादि:	अर्कादिवर्ग:
अर्द्धा.द.(अर्द्धा)	अर्द्धावभेद:
अल.	अलसक:
अ.शु.	अम्लशुक्ति:
अश्म.(री)	अश्मरी
अ.(अति,ती)सा.	अतीसार:
आ.	आरवीय:
आम.वा., आ.वा.	आमवात:
आमातीसा.	आमातीसार:
आ.व., आम्र.व.	आम्रवर्ग:
इ.(न्द्रिय)	इन्द्रियस्थानं
उ.	उत्तरखण्ड:, उत्तरतन्त्रम्, उदरम्
उणा.	उणादि:
उत्.	उत्कल:
उ.द.	उपदंश:
उदा., उ.व.	उदावर्त्त:
उन्मा.	उन्माद:
उ.रस.	उपरसवर्ग:
ऊ.स्त.	ऊरुस्तम्भ:
एकार्थ:	एकार्थवर्ग:
ए.को.	एकाक्षरकोष:
एलादि:	एलादिवर्ग:
ओ.रो.	ओष्ठरोग:
क	कर्णाट:
कटिवा.	कटिवात:
कण्ठ.मु.रो.	कण्ठगतमुखरोग:
कर्णरो.	कर्णरोग:
कल्प.	कल्पस्थानं
क.व.	कर्पूरवर्ग:
का.	काश्य:
काङ्काय.गु.	काङ्कायनगुटी
का.पुराणम्	कालिकापुराणम्
काम.	कामला
कु.काम., कुम्भ.	कुम्भकामला
कु.टी., कुसुमा.	कुसुमावलीटीका
कौ	कौकण:
क्षी	क्षीवलिङ्ग
ख.	खण्ड:
ग.	गण:
ग.ग.	गलगण्ड:
गज.वै.	गजवैद्यक:

ग.मा.	गन्धमाला
गु.	गुटी.(ड़ी)
गु., गुर्ज्ज.	गुर्ज्जरी गुजराटी
गुदभं.	गुदभंश:
गु.व.	गुडूच्यादिवर्ग:
ग्र.	ग्रह.
ग्रह.	ग्रहणी
च.(चर)	चरकसंहिता
चक्र.द.	चक्रपाणिदत्तद्रव्यगुण:
च.द.(सं)	चक्रपाणिदत्तकृतसंग्रह:
चन्द.तैलं	चन्दनादितैलं
च.वि.	चरकविमानस्थानं
चातु.ज्व.	चातुर्थकज्वर:
चि.	चिकित्सास्थानं
चि.क्र.क.(वल्ली)	चिकित्साक्रमकल्पवल्ली
चू.	चूर्णम्
जटा.	जटाधर:
ज.(जय)द.	जयदत्त:
ज्व.	ज्वर:
ज्वराति.	ज्वरातिसार:
टी.	टीका
ड.	डल्लण:
ता.	तामिल:
तालु.मु.रो.	तालुगतमुखरोग:
तृ.	तृष्णा
तें	तेलुगु, तैलङ्ग:
तै.	तैलम्
॥• ती.	अर्द्धतीलक:
ती.	तीलक:
तोड़.	तोड़नानन्द:
त्रि	त्रिलिङ्ग
त्रिका.	त्रिकाण्डशेष:
दन्तरो.	दन्तरोग:
द.मु.रो.	दन्तगतमुखरोग:
द.व.	दधिवर्ग:
दश.	दशकं
दा.हिं	दाक्षिणात्यहिन्दी
दु.व.	दुग्धवर्ग:
द्र(व्य).गु.	द्रव्यगुण:
द्रव्याभि.	द्रव्याभिधानं
द्वि.(रूप:)	द्विरूपकोष:
ध.निघ.	धन्वन्तरिनिघण्टु:
धर.	धरणि:
धा.(न्य)व.	धान्यवर्ग:
ध्व.भ.	ध्वजभङ्ग:
नाना.	नानार्थ:
ना.री.	नासारोग:
ना.व्र.	नाड़ीव्रण:
नि.	निदानस्थानं
निदा.	निदानं
ने.दृ.रो.	नेत्रदृष्टिगतरोग:
ने.रो.	नेत्ररोग:
ने.व.रो.	नेत्रवर्त्मगतरोग:
ने.शु.रो.	नेत्रशुक्लगतरोग:
ने.सन्धि.रो.	नेत्रसन्धिगतरोग:
पं, पञ्चा.	पञ्जाब:
प.	पत्रं, परिच्छेद:
प.प.	पथ्यापथ्ये
प प्र.	परिभाषाप्रदीप:
प.म. (परमद:)	परमद:
प.मु.	पर्य्यायमुक्तावली
पा.अजी.	पानाजीर्ण:
पाना.	पानात्यय:
पि.ज्व.	पित्तज्वर:
पि.व.	पिप्पल्यादिवर्ग:
पुं	पुंलिङ्ग
पु.व.	पुष्पवर्ग:
पू.	पूर्व्वखण्ड:, पूर्व्वभाग:
प्र.	प्रत्येकं, प्रयोग:, प्रसारणी
प्रमे.(ह:)	प्रमेह:
प्रयोगरत्न.	प्रयोगरत्नाकर:
प्रयोगा.	प्रयोगामृतं
प्रह.	प्रहर:
प्रा.	प्राकृतं
फ.व.	फलवर्ग:
फा.	फारसी
भ.	भाग:
भग.	भगन्दर:
भ.द्विरूपको.	भरतद्विरूपकोष:
भ.धृ.म.	भरतधृतरभस:

वैद्यकशब्दसिन्धुः ।

VAIDYAKAŚABDASINDHU.

अ

अः । पुं । शिवे । विष्णौ । ए. को. ।

अंशः । पुं । भुजशिरसि, स्कन्धे । Shoulder. কাঁধ । अम. ।

अंशमर्म्म । क्ली । स्कन्धसन्धिस्थमर्म्मणि । स्कन्ध-मर्म्म । सु.शा.६अ. ।

अंशवान् । पुं । The moonplant or Acid Sarcostema (S. Viminalis.) सोमलतायाम् । सु.चि.२९अ. । See सोमः ।

अंशुः । पुं । तृणायाम् । मे. शद्विकम् ।

अंशुकम् । क्ली । (The leaf of Laurus cassia.) तेजपत्रे । তেজপাত । हिं तज । मं दालचिनि । गुणाः—लघु मधुरं पिच्छिलं किञ्चिसीक्ष्णोष्णं कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसघ्नञ्च । भा.पू.१भ. । विषघ्नं वस्तिशूलघ्नं मुखमस्तकशोधनञ्च । रा.नि.व.६ । सूक्ष्मवस्त्रे । मे. कात्रिकम् ।

अंशुकायः । पुं । प्रवालादौ ।

अंशुपर्णिका, अंशुपर्णी } स्त्री । शालपर्ण्याम् । শালপাণি । श.र. । See अंशुमती ।

अंशुमती । स्त्री । (Hedysarum gangeticum.) शालपर्ण्याम् । শালপাণি, ছালানী । हिं सरिवण् । मं सालवण् भूँइशिवगा । तें सप्पाकुपीव। उत्.शार्पणि । गुणाः—कासघ्नी ग्राहिणी कफपित्तघ्नी च। च.द.। रसे तिक्ता गुरुष्णा वातघ्नी विषमज्वरप्रमेहार्शःशोफसन्तापहरी च । रा.नि.व.४। गुरुः छर्दिज्वरश्वासातिसारघ्नी शोषदोषत्रयहरा रसायनी च । मद.व.१ । धातुवर्द्धनी । भा.पू.गु.व. । “मेचकं चांशुमत्याः ।” चि.क.क.वल्ली ।

अंशुमतीफला । स्त्री । कदलीवृक्षे । কলাগাছ । भा.पू.१भ.फ.व. ।

अंशुमत्फला । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा नि.व. ११ See कदली ।

अंशुमान् । पुं । सोमवद्गुणे सोमलताविशेषे । সোমলতা । See सोमः ।

अंशूदकम् । क्ली । हंसोदके । तच्चाहोरात्रं रविचन्द्रकिरणजुष्टत्वात् निर्म्मलं शैत्यगुणयुक्तं भौमं जलं शरदि प्रशस्तम् । “शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् । दिवार्ककिरणैर्जुष्टं निशायामिन्दुरश्मिभिः ॥ अरूक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥” सु.सू.४६अ. वारिव. । भा.पू.१भ. । गुणाः—बल्यं रसायनं शीतलं लघुच । मद.८व. । श्रमघ्नं पित्तोष्णदाहविषमूर्च्छारक्तमदात्ययेषु हितम् । रा.नि.व.१४ ।

अंसः । पुं, क्ली । स्कन्धे । रा.नि.व.१८ । भुजशिरसि । কাঁধ । ग्रीवाया उभयपार्श्वस्थे द्वे स्नायू अंसावुच्येते । “ग्रीवामुभयतः स्नायू ग्रीवाबाहुशिरोऽन्तरे ।” वा.शा.४अ. । नि.१५अ. ।

अंसकूटः । पुं । स्कन्धफलके । वा. शा. ४ अ. । ककुदि । ষাঁড়ের ঝুঁট ।

अंसपारिकः । पुं । महानिम्बवृक्षे । মহানিম্ । हिं वकाइनि । वै.निघ. ।

अंसफलकम् । क्ली । स्कन्धफलके । প্রশস্ত স্কন্ধ । भुजे । अंसमर्म्मणि । सु शा.६अ. ।

अंसशोषः । पुं । तन्नामकवातव्याधिविशेषे । येनांसस्थो वायुः स्कन्धबन्धनभूतकफं विशोष्य तमुत्पादयति । স্কন্ধস্থ কফধাতুশোষক বাতরোগ । लक्षणम्—“अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम् ।” मा.नि. ।

अंहतिः । स्त्री । रोगे । मे. तत्रिकं, पीड़ायाम् । अम. । रा.नि. ।

अंह्रिः । पुं । पादे । नरमूले । अम. ।

अंह्रिपः । पुं । वृक्षे । हला. ।

अंह्रिस्कन्धः । पुं । गुल्फे । পায়ের গুল্লে, গুড়মুড়ো । हे.च. ।

अकचः । त्रि । केशशून्ये । যার মাথা নেড়া ।

अकरा । स्त्री । आमलकीवृक्षे । আমলা গাছ । श.च. । See आमलकी ।

अकराकरभः । पुं । अकर्करे । আকরকরা । शार्ङ्ग. अकरादिचू ६अ. ।

अकराभकः । पुं । अकर्करे । আকরকরা । वै. निघ. ।

अकर्करः, **अक्कल्करः** — पुं।स्वनामख्याते पण्यद्रव्ये । আকরকরা । फा. अकर्करहा । प्र. अकल्करा । गुणाः — वीर्य्योष्णः बलकरः कटुः प्रतिश्यायशोथवातघ्नश्च । वै.निघ. ।

अकर्णः । त्रि । बधिरे । কালা । हे.च. ।

अकर्त्तनः । त्रि । वामने । বাঁওন ।

अकल्यः । त्रि । रुग्णे ।

अकल्लः । पुं । अकर्करे । আকরকরা । अ.टी. सा. । वै.निघ-२भ.वा.व्या. ।

अकालकुष्माण्डः । पुं । अकालजकुष्माण्डे । অসময়ে জাত কুম্ড়া ।

अकालजम् । त्रि । असमयोत्पन्ने । Unseasonable. यथा—"अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत्स्मृतम् ।" राज. ।

अकालभोजनम् । क्ली । अप्राप्ते काले, अतिप्राक् कालेऽतीते वा भोजनम् । অসময়ে ভোজন । तच्च गुणैरसामर्थ्यकरं शिरःपीड़ाविसूचिकादिव्याधिजनकम् । यथा "अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणञ्चाधिगच्छति ॥" भा.पू.१भ. ।

अकालशयनम् । क्ली । न यथायोग्यकाले शयनम् । অসময়ে শয়ন । वा.पू.८अ. । गुणाः "अकालशयनात् श्लेष्मा प्रतिश्यायः प्रमीलसः। श्वयः शोफः शिरोऽर्त्तिश्च जायते चाग्निमान्द्यता ॥" हा. अधिः १ स्थाने १२ अ. ।

अकुप्यम् । क्ली । स्वर्णे । रौप्ये । हला. ।

अकुलः । त्रि । निरस्थिद्रव्ये । बीजशून्ये । च. चि.१अ. । लम्बकर्णजटाहीनमध्यमाङ्गे । यथा"लम्बकर्णोऽजटश्चैव अकुलः परिकीर्त्तितः ॥" जयद. ६अ. ।

अकूटः । पुं । फलवृक्षविशेषे । आगड़ फल इति लोके । रवा ।

अकूपारः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

अकृताख्ययूषः । पुं। लवणस्नेहकट्वादिपदार्थवर्जिते यूषे । स लघुरिति वै.निघ. ।

अकोटः । पुं ।(Areca catechu).(Areca nut), The betel-nut tree. गुवाकवृक्षे । সুপারিগাছ । हिं उत्. गुया, सुपारी छोटी । मं पोकल । त्रिका । फलगुणाः—गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तहरं मोहनं दीपनं रुच्यं मुखवैरस्यहरञ्च।आर्द्रं तत्—गुरु अभिष्यन्दि अग्निघ्नं दृष्टिघ्नञ्च । स्विन्नं तत्—त्रिदोषघ्नम् । पुष्पं—कषायं मधुरं गुरु च । मद । गुवाकशिरः—भेदनं मदकरञ्च । च.द. । स्वादु तिक्तं कषायं बल्यं शुक्रलं मूत्ररोगघ्नञ्च । राज. । निर्यासः—हिमो गुरुः विपाके उष्णः वातघ्नः पित्तकरः क्षारः अम्लः मोहनश्च । बा. । हिमो गुरुः वातघ्नः क्रमिहृत्पित्तलश्चेति । रा.नि.व.११ । पूगं सङ्कोचकं क्रमिघ्नञ्च । आमं तत्—कषायं मुखकण्ठशोधनं सरम् उदराध्मानहरं श्लेष्मपित्तरक्तामशमनञ्च । शुष्कं पूगं—कण्ठशोधनं रेचनं पाचनं रुचिरञ्च । पर्णेन विना खादितं—पाण्डुवातशोषादिरोगजनकं भवति। रा. नि.व ११ । स एव पूगस्याष्टभेदानङ्गीकरोति—शैली-तैलण-गौल्य घोंटा-चेउल वल्लि-गुल-चन्द्रापुरीय-चोल्यइति । तेषु शैली—मधुरा रुच्या कटुकषायाश्च। तैलणं—मधुरं लघु दीपनं रसालञ्च। गौल्यं—कटु कषायं पाचनं द्रावकं लघु च । घोंटा—कटु कषायोष्णा दीपनी च । चेउलसंज्ञं कोंकणे प्रसिद्धं—सुगन्धिदीपनं पाचनं पुष्टिकरं रसाढ्यञ्च । वल्लिगुलमपि कोंकण एव प्रसिद्धं—त्रिदोषहरं सौम्यं दीपनञ्च । चन्द्रापुरीयं—स्वादु कटु कषायं रुच्यं दीपनं पाचनञ्च । चोलीपूगं—मृदुदोषीयं कषायमधुरम् ।

अक्रान्ता । स्त्री, पुं । (Solanum Indicum) The egg-plant, बृहतीक्षुपे । विकृति,

व्याकुड़। हिं वरहण्टा,भटकटायी। मं कं डोरली पांड़री, वनभण्टी। उत्. अक्रान्ति। तें प्राकुड़-चेट्। र.मा.। गुणा:—उष्णवीर्य्या पाचनी संग्राहिणी च। चक्र.द.। राज.। कटुतिक्तरसा उष्णा लघु: वातघ्नी ज्वरघ्नी अरोचकामकासघ्नी श्वासहृद्रो-गहरी च। रा.नि.व.४।

अक्वथितक्षीरम् । क्ली। आमदुग्धे। काँचा दुध। तत् श्लेष्मप्रकोपि गुरु च। वै.निघ.।

अक्लिका । स्त्री। The Indigoplant (Indigofera tinctoria). नीलीवृक्षे। श.च.। नीलगाछ। हिं नीली। मं नीलीचे झाड़, कं नीली, तें नल्लपेट्ट गेरिट, पेद्दनीलिचेट्। सा द्विधा, नीली महानीली च। गुणा:—कटुतिक्तोष्णा केश्या कासकफामघ्नी लघु: वातविषोदरगुल्मक्रिमिज्वरघ्नी। रा.नि.व.४। रेचनी मोहभ्रमामवातोदावर्त्तघ्नी च। भा.पू.१भ.। मद.१व.। "महानीली गुणाढ्या स्यात् रङ्गश्रेष्ठा सुवीर्य्यदा। पूर्व्वोक्तनीलिका देश्या सगुणा सर्व्वकर्म्मसु॥" रा.नि.व.४।

अक्लिन्नवर्त्म । क्ली। नेत्रवर्त्मजरोगविशेषे। अत्र रोगे नेत्रयो: पक्ष्माभावेऽपि धौतमधौतं वा नेत्रं पुन: पुनर्लगति। यथा "यस्य धौतान्यधौतानि सम्बध्यन्ते पुन: पुन:। वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत्॥" मा·नि.।

अक्लीका । स्त्री। नीलीवृक्षे। नीलगाछ। श.च.।

अखट्ट: । पुं। (Buchanania latifolia.) पियालवृक्षे। পেয়াশাল,পেয়াল। ইহার বীজকে পেয়ালবীজ ও চারদানা কহে। हिं चिरौञ्जी। मं चारोली। गुणा:—कफपित्तास्रघ्न:, तत्फलगुणा:—मधुरं स्निग्धं हृद्यं वातपित्तघ्नं गुरु सरं ज्वरदाहतृष्णाहरञ्च। तन्मज्ज—मधुरं हृद्यं वृष्यं वातपित्तहरं दुर्जरं स्निग्धं विष्टम्भि आमवर्द्धनञ्च। अस्य पक्वं फलं—वृष्यं गौल्यं अम्लकं गुरु च। तद्बीजं—मधुरं वृष्यं पित्तदाहघ्नञ्च। रा.नि.व.११। "चार: पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु। स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम्॥ प्रियालमज्जा मधुरो वृष्य: पित्तानिलापह:। हृद्योऽतिदुर्जर: स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्द्धन:॥" भा.आम्रादि-व.।

अखल: । पुं। उत्तमवैद्ये। वै.निघ.।

अखातम् । क्ली। देवखाते। দেবখাদ। है.च.का.४। पुष्करिण्याम्। अम.।

अखिलिका । स्त्री। A kind of gourd (Momordica charantia.) क्षुद्रकारवेल्लां। উচ্ছে। हिं करेली छोटी। See कारवल्ली।

अग: । पुं। पर्व्वते। हिं पाहाड़। अगो द्विविध आग्नेयसौम्यभेदेन। तयोर्विन्ध्य आग्नेय:, हिमालय: सौम्य:। आग्नेयगिरिजान्यौषधानि अग्निगुणभूयिष्ठानि, सौम्यगिरिजानि च सोमगुणभूयिष्ठानि। "आग्नेया विन्ध्यशैलाद्या: सौम्यो हिमगिरि: स्मृत:। अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभि:॥" भा.। वृक्षे। सर्पे। सूर्य्ये। है.च.।

अगज: । पुं। तुम्बुरौ। आर्द्रधान्ये। কাঁচা ধনে। हिं आर्द्रधनिया। मद.। विशेषस्तुम्बुरुशब्दे द्रष्टव्य:। वन्दायाम्। মান্দড়া, পরগাছা।

अगजम् । क्ली। Bitumen. शिलाजतुनि। र.मा.।

अगद: । पुं। रोगे। A medicament. औषधे। रा.नि·व.२०। वा.उ.३५अ.। दद्रुघ्नवृक्षे। দাদ্‌মর্দন। त्रि। रोगमुक्ते। रा.नि.व.२०।

अगदम् । क्ली। आरोग्ये। रा.नि.व.२०। वा.उ.३५अ.।

अगदङ्कर:(ङ्कार:) । पुं। वैद्ये। रा.नि.व.२०। A physician.

अगदतन्त्रम् । क्ली। विषचिकित्साविषयकतन्त्रे। अगदतन्त्रं नाम शल्याद्यष्टविधतन्त्रान्तर्गतवैद्यकाङ्गविशेष:। तत्र सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहतोपशमनार्थम्। सु.सू.१अ.।

अगदनस्यम् । क्ली। सर्पदष्टादौ नस्यविशेषे। सु.कल्प.।

अगदाञ्जनम् । क्ली। विषमूर्च्छितादौ अञ्जने। सु.कल्प.।

अगन्धिकम् । क्ली। Sochal salt. सौवर्च्चललवणे। সচল লবণ। भा.। मद.। See सौवर्च्चलम्।

अगरा (री) । स्त्री। A kind of grass, Deotár. देवदाल्याम्। দেয়াতাড়া। श.टी.

म. । पीतदेवदाल्याम् । भा. । रा.नि.व.२ । See देवदाली ।

अगरु । क्ली । अगुरुचन्दने । कृष्णागुरुणि । অগরাই চন্দন । वा.उ.२७अ. । See अगुरु ।

अगरुसारः । पुं । कृष्णागुरौ । Aloe wood, the black variety. কাল অগুরু ।

अगस्तिः । पुं । (Sesbana grandiflora.) वकनामकपुष्पशाकवृत्ते । मै.तचिकं । বকফুলের গাছ । हिं हतिया, वकुल वृहत् वाँलधरी । तैं लक्ष्मयविसेचेट्टु । मं अगला हदगा । अगस्तिः श्वेतरक्तनीलपीतभेदेन चतुर्विधः । गुणाः—पित्तकफ्हारित्वं, ग्रीष्मशमनत्वं हिमत्वं योनिशूलघ्नत्वाकुष्ठशोथनाशित्वम् । अन्यच—वकोऽतिशिशिरस्तिक्तः मधुरः मदगन्धिः पित्तदाहकफश्वासश्रमघ्नोदीपनश्च । रा.नि.व.१० । अपरच "मुनिशिम्बी सरा शीता बुद्धिदा रुचिरा लघुः । पाककाले तु मधुरा तिक्ता चैव स्मृतिप्रदा ॥ त्रिदोषशूलकफहृत्पाण्डुरोगविषापनुत् । शीफगुल्महरा प्रोक्ता सा पक्वा रुचपित्तला ॥" पर्य्यन्तु मुनिद्रुमस्य—कटु तिक्तं गुरु मधुरं किञ्चिदुष्णं क्रमिकफकण्डूविषरक्तपित्तघ्नञ्च । वै.निघ । पुष्पगुणाः—शीतलं गौल्यं त्रिदोषघ्नं प्रशमनं वलासकासवैवर्ण्यभूतहरं बलप्रदञ्च ॥ रा.नि.व. १० । शीतवीर्य्यं चातुर्थकज्वरहरं नक्तान्ध्यघ्नं तिक्तं कषायं कटु पीनसकफपित्तवातघ्नञ्च । भा.पू.१भ. शा.व. ।

अगस्तिकुसुमः । पुं । वकवृक्षे । বাকসগাছ । त्रिका. ।

अगस्तिद्रुः / **अगस्तिद्रुमः** } पुं । वकवृक्षे । त्रिका. ।

अगस्त्यः । पुं । वकवृक्षे । रा. नि. व. १० ।

अगस्त्यरसः । पुं । उदररोगघ्ने रसे । रसगन्धकजैपालबीजलौहशिलाजतु-ताम्रहरिद्राणां प्रत्येकं समभागः, एकत्र त्रिकटुभृङ्गराजार्द्रकनिम्बनिर्गुण्डीस्वर्णुलीक्वाथैरेकवारं मर्द्यः । अनुपा. गुड़हरीतकी, काम्पिल्लचूर्णं वा । र.सा.सं. ।

अगस्त्यहरीतकी । स्त्री । कासे हिता । पाकविधिः—दशमूलादिक्वाथ्यद्रव्याणि प्र.१प. यवाः ८श.हरीतकीशतं । हरीतकीशतान् पोट्टलीकृताम् एकत्र ८०श.जले पक्त्वा पादशिष्टः क्वाथः कर्त्तव्यः । अथ गुड़ं (१२॥श.) तत्क्वाथेन शोधयित्वा कुड़वमितघृततैलभर्ज्जितनिरस्थिहरीतकीसहितं पक्त्वा च पादशिष्टेऽवतार्य्य शीते पिप्पलीचूर्णं ॥० श. प्रक्षिपेत् । शीतले मधु ॥०श.मिश्रयेत् । मात्रा—हरीतकीद्वयं लेहस्य च तो. २ प्रत्यहं खादेत् । एतदन्तर्गता चौरपुष्पी = दन्तखड़िका । च.द.कास. । मतान्तरे दशमूलद्रव्यं प्र. ४ तो. । दशमूलीं स्वयं गुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् । हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् । भार्गीं-पुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम् ॥ हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढके पचेत् । यवस्विन्नकषायन्तं पूतं तच्चाभयाशतम् । पचेद्गुड़तुलां दत्त्वा कुड़वञ्च पृथक् घृतात् । तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् । लिह्याद्दे चाभये चाद्यं खादेन्नित्यं रसायनात् ॥ इति पाठः । रस.र. । प्रयोगा. हा.श्वि: ३.६ अ. ।

अगाधम् । क्ली । जले । है. च. ४ का. ।

अगारधूमः । पुं । गृहधूमे । ঝুল । वा. उ. ३८ अ. ।

अगिरः । पुं । चित्रकवृक्षे । जटा । See चित्रकः ।

अगुरु । क्ली । (Aquilaria agallocha) A fragrant wood. स्वनामप्रसिद्धसुगन्धिकाष्ठविशेषे । অগুরুচন্দন । हिं अगर । तैं इरुगुड्डु चेट्टु । मं शिशवाचे भाड़, कृष्णागरु । तच्च कृष्णदाह स्वादु-मङ्गल्यकाष्ठा-गुरु भेदेन पञ्चविधम् । रा. नि.व.१२ । तेषां विशेषास्तत्तत्पर्य्याये स्मर्य्याः । अस्य सामान्यगुणाः—तिक्तता, उष्णता कटुता, लेपे रुक्षता, व्रणकफवायुवान्तिमुखरोगनाशित्वं, त्वच्यं, पित्तलं, लघु तीक्ष्णं, कर्णाक्षिरोगघ्नञ्च । रा.नि. व.१२; वा.चि.४अ. । कृष्णागुरु—गुणाधिकं जले मज्जति च । एतत्भेदः—कृष्णागुरुसमगुणः । भा. क.व. ।

अगुरुः । पुं । Aloe wood (or agallocha.) अगुरुवृक्षे । অগুরু গাছ । वा.सू.१५अ. एलादिव. । "अगुरुः शीवासकं कुङ्कुमम्" । कपिलशिंशपायाम् । हिं कपिलवर्ण शीसव । भा.पू १भ.वटादि व. । शिंशपावृक्षे । শিশুগাছ । मं रचिकम् ।

अगुरुगन्धम् । क्ली । हिङ्गुनि । हिङ्।

अगुरुसारः । पुं । कृष्णागुरुवृक्षे । काल अगुरु । See कृष्णागुरुः । लौहे । रत्ना.एकार्थः ।

अगुरुसारा । स्त्री । शिंशपावृक्षे । भा

अगुरुशिंशपा । स्त्री ।(Dalbergia Sisu.) शिंशपावृक्षे । शिशु । हि शीसव । अ.टी. स्वामी ।

अगूढ़ः । पुं। The castor-oil plant,(Ricinus communis.) श्वेतैरण्डे । শ্বেতভেরেন্দা । हिं एरण्ड । वै.निघ. । See एरण्डः ।

अगूढ़गन्धम् ।क्ली। (Ferula assafœtida.) हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ । See हिङ्गु । पलाण्डौ । मृगनाभौ । लशुने ।

अग्टचिः । स्त्री । अभिलाषे । वा. चि. ७ अ. ।

अगौकाः । पुं।A fabulous animal with eight legs. शरभे । पक्षिणि । सिंहे । मे. ।

अग्निः । पुं । The fire of the stomach. जाठराग्नौ । स चतुर्विधः—मन्दतीक्ष्णविषमसमभेदेन । यथा''मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तकान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥ समासमाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते । स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः॥ कदाचित् पच्यते सम्यक्कदाचिच्च न पच्यते । तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते'' ॥ मा.नि. । तल्लक्षणं—''वामपार्श्वाश्रितं नाभेः किञ्चित्सोमस्य मण्डलम् । तन्मध्ये मण्डलं सौर्य्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः । जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोशस्थदीपवत् ॥'' भा. । अपरञ्च —''सूर्य्यो दिवि यथा तिष्ठन् तेजोयुक्तैर्गभस्तिभिः । विशोषयति सर्व्वाणि पल्वलानि सरांसि च ॥ तद्वच्छरीरिणां भुक्तं ज्वलनोनाभिमाश्रितः । मयूखैः पच्यते चिप्रं नानाव्यञ्जनसंस्कृतम् । स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रः प्रमाणतः । कृमिकीटपतङ्गेषु वालमात्रोऽवतिष्ठते ॥'' रस.प्र. । ''पाचकं रञ्जकञ्चापि साधकालोचके तथा । भ्राजकश्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः ॥ अग्न्याशये यकृत्प्लीह्नोः हृदये लोचनद्वये । त्वचि सर्व्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् । पाचकं पक्वे भुक्तमिति ।'' निदा.। तेजःपदार्थविशेषे । आगुन । हिं आग । अग्नितापगुणाः —वातकफस्तम्भताशीतकम्पघ्नः, आमाशयकरः रक्तपित्तकोपनश्च । राज.भा. । चित्रके, চিতেগাছ । सियो. ग्रहणीचि.विलाद्यघृते । वा.सू.१५अ. आरग्वधादि-व. । अग्निजारवृक्षे । रा.नि.व.२३। पीतवालके । केशरे । पित्ते । अम्ले । निम्बुके । रा.नि.व.२१ । स्वर्णे । रा.नि.व.१३। भल्लातके. । रा.नि.व.११ । रक्तचित्रके । रा.नि.व.६। च.द.ग्रहणी-चि.कपित्थाष्टके ।

अग्निकः । पुं।An insect of scarlet colour. इन्द्रगोपकीटविशेषे । আষাড়েপোকা । सु.मि.अ. ; हे.च.४का. । चित्रकवृक्षे । वा.चि.७ अ. । भल्लातकवृक्षे । भा.पू.१भ-ह.व. ।

अग्निकर्णी । स्त्री । वृक्षविशेषे । वै.निघ.२भ. अभिन्यास ज्वर-चि. ।

अग्निकर्म । क्ली । ग्रन्थ्यादिरोगेषु दग्धशलाकादिभिः प्रयोज्ये दाहकार्य्ये । तत्र चारदाहाङ्गरीयः क्रियासु,न गुणेषु । तच्चतुर्विधं रोगाधिष्ठानभेदात्, यथा—वलयबिन्दुविलेखगुमशलाकावघर्षणानि । तस्य च कालः शरद्ग्रीष्माभ्यामन्यत्र सर्व्वर्त्तुषु प्रशस्तः । तस्य पात्रं —दुर्व्वलबालवृद्धभीरुप्रभृतिभिन्नाः । तदुपकरणं – पिप्पल्यजशकृद्गोदन्तशरशलाकाजाम्बवौष्ठेतरलोहाः चौद्रगुड़स्नेहाश्च । सु.सू.१२अ. । वा.चि.१५अ. ।

अग्निकाष्ठम् । क्ली । (Agallochum) अगुरौ । ''अग्निकाष्ठं करीरे स्यात् ।''रा.नि.व.२३ । शमीकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

अग्निकुमारः । पुं । अजीर्णाधिकारोक्तरसायनवटीविशेषे । यथा —''टङ्कणं रसगन्धौ च समभागं त्रयं विषात् । कपर्दः सर्जिका चारो (यवचारः) मागधी विश्वभेषजम् ॥ पृथक् पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमितोषणम् । जम्बीराम्लैर्दिनं घृष्टो भवेदग्निकुमारकः । विसूचीशूलवातादिवह्निमान्द्यो प्रशान्तये ॥'' रस.प्र. रसेन्द्रचि. । भैष.प्रयोगा.सा. कौ.रसा.सं. । द्वितीयः ग्रहण्यधिकारे । पटुपञ्चकं पञ्चलवणम् । भृङ्गराजादिना प्रत्येकं त्रिधा मर्द्दनम् । र.सा.सं.१११ योगः । तृतीयो ग्रहण्याम् । अजमोदा वनयमानी । र.सा.सं.१२२योगः,भैष. । चतुर्थः सन्निपातज्वरे हितः । पारदः ४तो.गन्ध.४

ती. हंसपादी (গোওয়ালিয়া) रसे दिनैकं मर्द्दयित्वा वटीकरणेन २ ती. विषेण सह काचकूप्यां निधाय मुखमवरुध्य बालुकायन्त्रेण १२ प्रह.दीपशिखावदग्नौ पाच्यः। शीते विषं ॥०ती.मरिचचूर्णं ॥० ती. मिश्रयेत्। मात्रा रक्तिमिता। भा.म.ख. १ भ.। पञ्चमः अजीर्णे, अत्र भागत्रयमिति एकभागापेक्षया, एवं सर्व्वत्र। कपर्दशङ्खं दग्ध्वा जम्बीररसे शोधनीयम्। षष्ठी बृहदग्निकुमारः। अत्र रसापेक्षया द्विगुणं गन्धं टङ्कणञ्च देयम्। पटूनि लवणानि। द्वादशैतानीति फलत्रयादिपञ्चपटून्तानि द्रव्याणि रसतुल्यानि। र.सा.सं.१२८ योगः, प्रयोगा.। सप्तमोऽप्यपरबृहदग्निकुमारः। अत्र जातीफलं जातीफलजातीकोषौ। वराङ्गं=गुड़त्वक्। १३८योगः। अष्टमेऽग्निकुमारे समभागमिति प्रत्येकं भागैकं;वसुभागमिति भागाष्टकम्। र.सा.सं.१५६ योगः। रस.र.उदरे.।

अग्निकुमारलोहम्। क्ली। प्लीहाधिकारे रसः। रामठं=हिङ्गु। तुल्यहिङ्गुटङ्कणसैन्धव-धान्यजीरकयमानीमरीचशुण्ठीलवङ्गैलाविडङ्गानां प्रत्येकं १ ती. लौहं सर्व्वसमं रसस्य ४ ती. गन्धकस्य च ४ ती.। अनु. घृतं मधु च। र. सा. सं. ३३४ योगः।

अग्निगर्भः। पुं। अग्निजारवृक्षे। रा.नि.व.६।

अग्निगर्भा। स्त्री। (Acacia suma.)शमीवृक्षे। শাঁই গাছ। हिं, मं शमी। गुणाः—तिक्ता, कटुः, कषाया, शीता, लघुः, रेचनी, कफकासभ्रमश्वासकुष्ठार्शःक्रमिघ्नी। भा.पू.१भ.। See शमी। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। বড় লতাফটকী। रा.नि.।

अग्निघृतम्। क्ली। अग्निमान्द्ये घृतम्। घृतं४ श. पिप्पल्यादिकल्कद्रव्यं प्रत्येकं ४ ती. दधि ४ श. काञ्जिकं ४ श. शुक्तं ४ श. आर्द्रकरसः४ श.। एभिः यथाविधि घृतं पचेत्। च.द.अग्निमा.चि.। पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली। हिङ्गुचव्यजमोदे च पञ्चैव लवणानि च। द्वौ क्षारौ हबुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितम्। दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च। आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ इति पाठः।

अग्निचूड़ः। पुं। ताम्रचूड़पक्षिणि। कुक्कुड़ा। दा.हिं कोमुड़ा, हिं मुर्गा। स द्विविधः बन्यग्राम्यभेदेन। तयोर्ग्राम्यः—बृंहणः, हृद्यः, बल्यः, गुरुः, शुक्रकफकृत्, स्निग्धः, उष्णवीर्य्यः, कषायरसश्च। आरण्यः—स्निग्धः, बृंहणः, श्लेष्मलः, गुरुः, वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशकश्च। भा.। हृद्यं श्लेष्मघ्नं लघु च। रा.नि.व.११। रुच्यं स्वादु कषायं शीतलञ्च। राज.।

अग्निजः। पुं। अग्निजारवृक्षे। रा.नि.व.६। भल्लातके। सुवर्णे। मांसधात्री।

अग्निजननी। स्त्री। भेषज्यमेतत् अग्निमान्द्योपशमनम्। रस.चि.। पलैकं मूर्च्छितं सूतं मरिचं हिङ्गुजीरकम्। प्रतिकर्षं वचां शुण्ठीं तत्सर्व्वं मार्कवद्रवैः। दिनं पिष्ट्वा लिहेन्माषं मधुना वह्निदीप्तये। कर्षैकं भक्षयेच्चानु दाड़िमं नागरं गुड़ैः॥ मार्कवद्रवैः भृङ्गराजरसैः। प्रयोगा.।

अग्निजातः। पुं। अग्निजारवृक्षे। रा.नि.व ६।

अग्निजारः। पुं। A plant used in medicine of stimulant properties. पश्चिमसमुद्रप्रसिद्धे स्वनामख्याते सागरसम्भूतौषधविशेषे। स चतुर्वर्णः। तेषु लोहितवर्णः श्रेष्ठः। "जाराभो दहनस्पर्शो पिच्छिलः सागरे भवः। जरायुस्तच्चतुर्वर्णः तेषु श्रेष्ठः सलोहितः" इति तल्लक्षणम्। गुणाः—कटुरसः, उष्णवीर्य्यः, लघुपाकः, कफवायुसन्निपातशूलरोगघ्नः, पित्तकरश्च। "स्यादग्निजारः कटुरुष्णवीर्य्यः तुदामयो वातकफामयघ्नः। पित्तप्रदः सोऽधिकसन्निपातशूलातिशीतामयनाशकश्च॥" रा.नि.व.६।

अग्निजालः। पुं। अग्निजारे। रा.नि.व. ६।

अग्नि-जिह्वा (जिह्विका)। स्त्री। (Gloriosa Superba.) लाङ्गलीवृक्षे। रत्ना.। ইষলাঙ্গুলিয়া। हिं करिहारी। मं कललावी। गुणाः—सरा, तिक्ता, कटुका, तुवरा, तीक्ष्णा, उष्णा, पित्तला, सचारा, गर्भपातिनी, कुष्ठशोफाशोव्रणशूलश्लेष्मक्रमिजित्, कफवातघ्नी अन्तःशल्यनिष्कासिनी च। भा.पू.१भ.गु.व.।

अग्निज्वाला। स्त्री। Pothos officinalis. गजपिप्पल्याम्। গজপিপুল। सा चविकायाः फलमिति प्राच्याः। "चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।" भा.पू.१भ.। गुणाः—

कटुः, उष्णा, वातश्लेष्महृत्, दीपनी, अतीसारश्वासकफामयकृमिघ्नी। लाङ्गलीवृक्षे। अग्निजारे। जलपिप्पल्याम्। কাংচড়া। मं जलपिंपली। धातकीवृक्षे। रा.नि.व.२३।

अग्नितुण्डीरसः । पुं। अजीर्णाधिकारे रसः। "शुद्धसूतं विषं गन्धमजमोदा फलत्रिकम्। सर्जिचारं यवचारं वह्निसैन्धवजीरकम्॥ सौवर्चलं विडङ्गानि सामुद्रं त्रूषणं तथा। विषमुष्टिसमं सर्व्वं जम्बीराम्लेन मर्दयेत्। मरिचाभां वटीं खादेत् वह्निमान्द्यप्रशान्तये॥" अत्र वह्निश्चित्रकः, अजमोदा यमानी। विषमुष्टिः,महानिम्बः, अस्य त्वक् पत्रं वा सर्व्वसमम्। र.सा.सं.१२३योगः। द्वितीयः—अमृतवराटकमरिचैः द्विपञ्चनवभागिकैःकृतैः क्रमशः। वटिका मुद्गसमाना कफपित्ताग्निमान्द्याजीर्णहरा॥ अत्र लिम्पाकरसैः वटिका कार्य्या। प्रयोगा अजीर्णे। अमृतवटीति भैष.।

अग्निदमनकः } **अग्निदमनी** } पुं, स्त्री। (Medicinal plant stimulant and stomachic,considered as a small species of Cantacári cá) क्षुद्रकण्टकवृक्षविशेषे। गणिकारीति प्रसिद्धा गणिरि। दुरालभाभेदे। দুরালভাভেদ। मं धमासाभेद, अगिदवणा। वै. निघ.। শোলা। इति केचित्। गुणाः—कटूष्णत्वं, रुचिकरत्वं, अग्निदीपकत्वम्। रा.नि.व. ४। वातगुल्मकफघ्नत्वं, प्लीहघ्नत्वञ्च। वै.निघ.।

अग्निदीपनः । पुं। वरुणवृक्षे। বরুণগাছ। भा.पू.१भ.। [वर्द्धक।

अग्निदीपनी । त्रि। अग्निवृद्धिकर्य्याम्। अग्नि-

अग्निदीप्ता । स्त्री। महाज्योतिष्मती लतायाम्। লতাফট্‌কী। मं थोड़ मालकाङ्गनी। हिं उभिजिनि। रा.नि.व. ३। भा.पू.१भ.।

अग्निधमनः । पुं। कटुनिम्बे। কটুনিম্, ঘোড়ানিম্। मं कडुनिम्ब। See महानिम्बः।

अग्निनिर्यासः । पुं। अग्निजारवृक्षे। रा.नि. व.६। [लोके।

अग्निपर्णी । स्त्री। अग्निवल्याम्। আগিয়া इति

अग्निपाली (माली) । पुं। चित्रकक्षुपे। চিতে। मद.२व.।

अग्निप्रस्तरः । पुं। अग्निजनकपाषाणे। চক্মকির পাথর। मं गार।

अग्निफला । स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। বড় লতাফট্‌কী। मं थोड़ मालकांगनी। रा.नि. व.३।

अग्निभः । पुं। सुवर्णे। रा. नि व. १३।

अग्निभा । स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। লতা ফট্‌কী। मं क्षुद्रमालकाङ्गनी। हिं कबुह। See ज्योतिष्मती।

अग्निभु । क्ली। स्वर्णे। जले। रा.नि.व. १३।

अग्निमणिः । पुं। सूर्य्यकान्तमणौ।

अग्निमथनः । पुं। गणिकारिकायाम्। গণিরি বা আগ্‌গন্ত। रा.नि.व.६। See गणिकारिका, अग्निमन्थः।

अग्निमन्थः । पुं। (Premna Seratifolia) स्वनामख्यातवृक्षे। গণিরি, আগ্‌গান্ত। हिं अरणि,अगेथ,गणिआरि। उत्.अगिवथ। तें.चिरिनेलु चेट्टु। अग्निमन्थो द्विधा क्षुद्रबृहद्भेदेन। तदुभयगुणाः—वीर्य्योष्णः, कटुः, तिक्तः, तुवरः,मधुरः, अग्निदः, श्वयथुपाण्डुकफवातहरः, मलरोधविषाममेदोरोगहरश्च। लघुस्तु लेपने उपनाहे शोफे च हितः। वै.निघ.। भा.पू.१भ.गु व.। च.सू.४अ.२६ दश। अग्निवधू इति पूर्व्वदेशे, इति उ.। सु.सू. ३८ अ. संशोधने। वा.उ.२०अ। सर्जवृक्षे।

अग्निमयः । पुं। श्वेतवृद्धदारके। শ্বেত বিচতাড়ক। मं श्वेत वरधारा। वै.निघ.। श्वेतवृद्धायाम्।

अग्निमान्द्यम् । क्ली। मन्दाग्निनामकरोगविशेषे। মন্দাগ্নি। तस्य कारणमत्यम्बुपानादिसम्भूतमजीर्णम्। तत्र स्वल्पापि मात्रा न पच्यते, कफजरोगाश्च विविधा जायन्ते। तत्राग्नेः समानताख्यापनं, विषमाग्नौ वायोरुपशमः, तीक्ष्णाग्नौ पित्तस्य, मन्दे च श्लेष्मणः शोधनं प्रतीकारः। च.द.। निदानं यथा—"अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च। कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य॥" तत्र अजीर्णं षट्—कफादामाजीर्णं, पित्ताद्विदग्धाजीर्णं, वाताच्च विष्ट-

आमाजीर्णं रसशेषात् रसशेषाजीर्णम्। दिवास्वपेन जीर्णात् दिनपाकि। षष्ठञ्च प्राकृतमिति। "तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः। उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते ॥ विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः। मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहाङ्गपीड़नम् ॥ विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छा पित्ताच्च विविधा रुजः। उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ रसशेषेऽन्नविद्वेषः हृदयाशुद्धिगौरवे। मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः। उपद्रवा भवन्त्येते मरणं वाप्यजीर्णतः ॥" भा.नि.। पथ्यं यथा – श्लैष्मिके वमनं पूर्व्वं पैत्तिके मृदुरेचनं। वातिके स्वेदनञ्चाथ यथावस्थं हितं यत् ॥ नानाप्रकारो व्यायामो दीपनानि लघूनि च। बहुकालसमुत्पन्नाः सूक्ष्मा लोहितशालयः ॥ विलेपी लाजमण्डश्च मण्डो मुद्गरसःसुरा। एणो वर्त्तो शशो लावः क्षुद्रमत्स्याश्च सर्व्वशः ॥ शालिञ्च शाकं वेत्राग्रं वास्तूकं बालमूलकं। लशुनं हृद्यकूष्माण्डं नवीनकदलीफलम् ॥ शोभाञ्जनं पटोलञ्च वार्त्ताकुं नलदम्बु च। कर्कोटकं कारवेल्लं वार्हतञ्च महार्द्रकम्।प्रसारणीं मेषशृङ्गं चाङ्गेरीं सुनिषण्णकं। धात्रीफलं नागरङ्गं दाड़िमं यवपर्पटाः ॥ अम्लवेतसजम्बीरमातुलुङ्गानि माक्षिकं। नवनीतं घृतं तक्रं सौवीरकतुषोदके ॥ धान्याम्लं कटुतैलञ्च रामठं लवणार्द्रकं। यमानी मरिचं मेथी धान्यकं जीरकं दधि ॥ ताम्बूलं तप्तसलिलं कटुतिक्तौ रसावपि। मन्दानलेऽप्यजीर्णेऽपि पथ्यमेतन्नृणां भवेत् ॥ अपथ्यमाह। विरेचनानि विण्मूत्रं वायुवेगविधारणं। अतिरिक्ताम्बुपानं जागरो विषमाशनम्।रक्तस्रुतिं शमीधान्यं मत्स्यं मांसमुपोदिकां। जलपानं पिष्टकञ्च जाम्बवं सर्व्वमालुकम् ॥ कूष्मिका मोरटं क्षीरं किलाटञ्च प्रपानकं। तालास्थि शस्यं तद्वालं स्नेहनं दुष्टवारि च ॥ विरुद्धासात्म्यपानान्नं विष्टम्भीनि गुरूणि च। अग्निमान्द्येऽप्यजीर्णे च सर्व्वाणि परिवर्ज्जयेत् ॥

अग्निमुखम् । क्ली। कुसुम्भपुष्पे। कुंकुमे।

अग्निमुखः । पुं। चित्रकवृक्षे। চিতেগাছ। भल्लातकवृक्षे। ভেলা গাছ। वि.।

अग्निमुखचूर्णम् । अग्निमान्द्ये हितम्। हिङ्गु. १भ.वचा २ भ.पिप्पली ३ भ. शुण्ठी ४ भ.यमानी ५ भ. हरीतकी ६ भ. चित्रकं ७ भ. कुष्ठं ८ भ.। च.द.अग्निमा.चि.। प्रयोगा.।अजीर्णे। भैष.। सा.कौ। अन्यत् स्वल्पं हृष्ट्वा उदरे। सा.कौ.रस.र।

अग्निमुखताम्रः । पुं। रसोऽयमम्लपित्ताधिकारे। "गन्धकेनाश्ममात्रेण सूततुल्येन निर्म्मिता। कज्जली या तया लिप्यं ताम्रपत्रन्तु तत्समम् ॥ अर्ज्जुनत्वग्रसैः सार्द्धं पक्वोदुम्बरपल्लवे। आच्छाद्य कृष्णलवणैश्चूर्णैश्चापि न्व मृण्मये। अन्धमूषागतं ध्मातं तत्सिद्धं भक्षयेन्नरः। शाणकं रक्तिकावृद्ध्या मासमात्रं प्रयोगतः। अम्लपित्तं क्षयं शूलं जरत्पित्तं सुदारुणम्। सप्तरात्रप्रयोगेण शरीरं निर्म्मलं भवेत् ॥ रस.र.। पञ्चलवणैरिति प्रयोगा.।

अग्निमुखमण्डूरम् । क्ली। शोथाधिकारे। मण्डूरस्य १२प,गोमूत्रस्य १२श.। प्रक्षेपार्थं—पञ्चकोलं देवदारु मस्तकं त्रिकटु त्रिफला विड़ङ्गञ्च। प्रत्येकं चूर्णं १प.। मात्रा १तो.।अनु.तक्रम्। भैष.।

अग्निमुखरसः । पुं। रसोऽयं शूलरोगोपशमनः। अत्र पारदगन्धकौ समौ पारदार्द्धं मृतताम्रम्, एकत्र शाकपत्ररसैः (সেগুন) चौरिणीरसैश्च दिनैकं मर्द्दयित्वा लघुपुटेन पचेत्। अनुपा. यमान्यादिचूर्णमुष्णोदकेन पेयम्। रस.र.।द्वितीयोऽपि शूलाधिकारे। अयञ्च रसरत्नाकरधृतेन प्रायः तुल्य एव। अत्र बलिः गन्धः। गगनम् अभ्रे, अर्कः ताम्रे। वेतसाम्लम् अम्लवेतसे। सवरमिति त्रिफलया सहितम्। भुजगवल्ली पर्णं। सलिलं बालकं (বালা)। कनकः धुस्तूरः। पटुगणः पञ्चलवणानि। वज्री स्नुही। मुष्टिः घण्टापाटलायां कुड्ची वा। र.सा.सं.२८२ योगः। रसरत्नाकरधृते द्वितीये। मुण्डितिका मुण्डीरी। महाराष्ट्री ब्रह्मयष्टिः বামুনহাটী।

अग्निमुखलवणम् । क्ली। अग्निमान्द्ये। अत्र—चित्रकमूलं त्रिफला, दन्तीमूलं त्रिवृन्मूलं कुष्ठम्। एषां प्रत्येकं चूर्णं समं, सर्व्वसमं सैन्धवं एकत्र स्नुहीक्षीरैः संभाव्य तत्काण्डमध्ये दत्त्वा पङ्केनालिप्य मृदावग्नौ क्षिपेत् ॥ भैष.।

अग्निमुखलौहः । पुं, क्ली। अर्शसि हितः। त्रिवृन्मूलादीनां ८ पलम्। वारि द्रोणमितं (३२ श.)।पादावशिष्टः क्वाथः कर्त्तव्यः। अथ लौहपात्रे २४प. घृतमुष्णीकृत्य तत्र लौहस्य १२प.दत्त्वा क्वाथेन सह पचेत्। घनीभूते अवतार्य विकटचूर्णं

२प. त्रिकटुचूर्णस्य प्रत्येकं २प. त्रिफलाचूर्णस्य च ५प. शिलाजतो: १प. मधुन: २४प. शर्करायाः २४प. मिश्रयेत्। रसेन्द्र.चि.। चक्रमते चित्रका दीनां प्रत्येकं पलाष्टकं ६४श.जले पक्त्वा पादशिष्ट: क्वाथो विधेय:। अत्र अजझटा भूम्यामलकी। ज-टेति पाठे मूलकम्। अथ विड़ङ्गस्य पलत्रयं व्योषस्य च प्रत्येकं षट् तोलकं कल्कीकृत्य तत्, तथा स्वर्णमाक्षिकेण मन:शिलया विकङ्कतेन वा जारितं लौहचूर्णं १२प. घृतञ्च २४प. तस्मिन् क्वाथे दत्त्वा एकत्र पाच्यम्। घनीभूते शीतले च शर्कराया मधुनश्च शरावत्रयं मिश्रयेत्। घृतेन पेयम्। च.द.अर्श: चि.। अग्निलौहं पश्य।

अग्निमुखी। स्त्री। भल्लातक्याम्। ভেলা। मे. खचतुष्कं। रत्ना.। च.सू.४अ. भेदनीये। लाङ्गलि-कायां, ঈশলাঙ্গুলিয়া। मे.खचतुष्कं। भा.पू.२भ. अने.व.। कण्टके। কাঁচ্ড়া। रा.नि.व.४। भा.पू.ह. व.। गुड़ूच्याम्।

अग्निरजा: } **अग्निरज्जु:** } पुं। इन्द्रगोपकीटे। আষাঢ়ে পোকা। हे.च.४। An insect of scarlet color.

अग्निरस:। पुं। राजयक्ष्मणि हित:। अन्यश्च क्षयकासे हित:। तयो: प्रथम:—वज्रहाटकसूता-नां भस्मैकं द्वित्रिषट् क्रमात्। त्रिकण्टकरसैर्भाव्यं दिनान्ते तद्विचूर्णयेत्। गुञ्जामात्रं प्रयोक्तव्यं सज्वरे राजयक्ष्मणि। स्नुहीमूलञ्च जम्बीरद्रवै: स्यादनुपा-नकम्।...खादेत् त्रिनिष्कम्...। हीरकस्य १भ. स्वर्णस्य २भ. रसस्य ३भ. गन्धकस्य च ६भ.। द्वि-तीय:—शुद्धसूतं द्विधा गन्धं कुर्य्यात्खल्वेन कज्जलीं। तयो: समं तीक्ष्णचूर्णं मर्द्दयेत् कतकद्रवै:। द्वियामान्ते कृतं गोलं ताम्रपात्रे विनि:क्षिपेत्। आच्छाद्यै-रण्डपत्रेण यामार्द्धेऽत्युष्णता भवेत्। धान्यराशौ न्य-सेत् पश्चात् द्वियामान्ते समुद्धरेत्। संपेष्य गालयेद्वस्त्रे सद्यो वारितरं भवेत्। त्रिकटु त्रिफला चैला जातीफललवङ्गकम्। एषाञ्च नवभागानां समं पूर्व्वरसो भवेत्। संचूर्ण्यालोड़येत् क्षौद्रैर्भक्ष्यं निष्क-द्वयं द्वयम्। क्षयमग्निरसो नाम्ना क्षयकासनिकृन्त-न:। इन्द्रवारुणिकामूलं भङ्गकणातिलै: सह। भ-क्षयेत् क्षयकासार्त्तो निष्कमात्रं प्रशान्तये॥ पारदस्य १भ. गन्धकस्य २भ.। तयो: समं तीक्ष्णलौहचूर्णं निर्गुण्डीफलरसेन कन्यारसेन वा प्रहरद्वयं संमर्द्य गोलकं कृत्वा एरण्डपत्रैराच्छाद्य ताम्रपात्रे निवेश्य च धान्यराशौ प्रहरद्वयं अष्टरात्रं वा न्यसेत्। अथो-द्धृत्य गोलितं जलवद्भवेत्। त्रिकट्वादिचूर्णं मिलितं पूर्व्वचूर्णसमं (नवद्रव्यस्य९भ.) ग्राह्यम्। रस.र.। भावप्रकाशे, कतकद्रवै: = कन्यकाद्रवै:। तथा द्वि-यामान्ते = अष्टरात्रात्। नवभागोन्मितै:। भा.पाठ:।

अग्निरुहा। स्त्री। मांसरोहिण्याम्। रा.नि. व.१२।

अग्निरोहिणी। स्त्री। मांसरोहिण्याम्। মাংসরোহিণী। वा.उ.३१अ.। तन्नामकक्षुद्ररोगवि-शेषे। सा त्रिदोषजा। पित्तोल्वणैर्मलै: ज्वरवत: मांसदारणा: कक्षाप्रदेशेषु येऽग्निसदृशा: स्फोटा जायन्ते साऽग्निरोहिणीत्युच्यते। "मलै: पित्तोल्वणै: स्फोटा ज्वरिणो मांसदारणा:। कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभा: साऽग्निरोहिणी। पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवित"मिति॥ एतस्य चिकित्सितं वा.उ.३२अ.मृग्यम्।

अग्निलौह:। पुं। अग्निमुखापरनामकोऽर्शोघ्नोऽयं रस:। यथा—"चित्रक्षिचकनिर्गुण्डीस्नुहीमुण्डिति-काजझटा:। प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपा-चयेत्॥ पलत्रयं विड़ङ्गस्य व्योषं कर्षत्रयं पृथक्। त्रिफलाया: पलं पञ्च शिलाजतुपलं न्यसेत्॥ दि-व्यौषधिहतस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा। पलद्वादशकं देयं रुक्मलौहस्य चूर्णितम्॥ घृताच्चतुर्विंशतिभि-र्मधुशर्करयोरपि। घनीभूते च शीते च दापयेद-वतारिते। एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकर: प-र:॥......मुण्डितिका मुण्डीरी। अजझटा भूम्या-मलकी। चित्रकादीनां रसेनापि पाकव्यवहार:। क्वाथ: पादावशिष्ट:। पाकावतारणकाले प्रक्षे-पार्थं विड़ङ्गादीनां चूर्णम्। त्रिफलाया मिलित्वा पञ्चपलानि। शिलाजतु १प.(शिवागुड़िकोक्तरीत्या शोधितम्)। दिव्यौषधि: स्वर्णमाक्षिक-मन:शिले। वैकङ्कतो वनपालङ्क:। रुक्मलौहं वज्रपाण्ड्वादि। त-च्च रसायनोक्तरीत्या जारणपुटनादिना सूक्ष्मचूर्णितं। घृतात् चतुर्विंशतिपलानि मधुशर्करयोरपि प्रत्येकं चतुर्विंशति:। तप्तपूते लौहं दत्त्वा पश्चात् शर्करा-सहितं क्वाथं दत्त्वा पाक: कार्य्य:। अवतारणसमये विड़ङ्गादिचूर्णप्रक्षेप:। शीते पर्य्युषिते च मधु देयं। रस.र.अर्श:-चि.।

अग्निवक्त्र:। पुं। भल्लातकवृक्षे। ভেলাগাছ।

मद.व.१ । चित्रकवृक्षे । চিতে গাছ । [त्रौषधी ।

अग्निवती । स्त्री । आगिया इति लोकप्रसि-

अग्निवर्द्धकः (नः) । त्रि । अग्न्युद्दीपके,मरि-चादौ । आग्नेयद्रव्यमात्रे । अग्निवृद्धिकर । राज.।

अग्निवलवृद्धिः । स्त्री । जठरानलस्य वृद्धौ । च.द.अर्श:-चि. ।

अग्निवल्लभः । पुं । Resin. सर्जशौनिर्यास-विशेषे । राले । धुना । हे.च. । रा.नि.व. ९१२ । मद.व.३ । See सर्जः ।

अग्निवल्ली । स्त्री । लताविशेषे । र.सा.सं. अ-भिन्यासज्व. स्वच्छन्दनायकरसे ।

अग्निवाहः (हुः) । पुं । धूमे । हे.च.४का. ।

अग्निविकारः । पुं । तन्नामकरोगभेदे । स चतुर्भेदः । शार्ङ्ग.पू.७अ. । See अग्निः ।

अग्निविवर्द्धनः । त्रि । यमान्यादौ ।

अग्निविसर्पः । पुं । See अग्निवीसर्प ।

अग्निवीजम् । क्ली । सुवर्णे । त्रिका. ।

अग्निवीजः । पुं । अग्निमन्थे ।

अग्निवीर्य्यम् । क्ली । स्वर्णे । रा. नि. व. ३ ।

अग्निवीसर्पः । पुं।(Pain from a boil.) विसर्पभेदे—यत्र सर्व्वाङ्गं दीप्ताङ्गाराकीर्णमिव भवति, शरीरे च यं यं देशं प्रति चलति स स देशः शान्ताङ्गारवदसितो नीलो रक्तो वा भवति । तथा झटिति अग्निदग्ध इव स्फोटैराचितो भवति। अङ्गव्यथा संज्ञानाशः निद्रानाशश्च भवति। लक्षणं—वातपित्तज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः । अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः । करोति सर्व्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् । यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्तु सः। शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाशु च∽चीयते । अग्निदग्धइव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतञ्च सः । मर्म्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिवलस्ततः । व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत् । हिक्काञ्च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना। क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु । चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम् । दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते॥वा.नि.१३अ.।

अग्निवृद्धिः । स्त्री । अग्निदीप्तौ । क्षुधावृद्धि ।

अग्निशिखम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । Safflower (Carthamus tinctorius) कुसुम्भपुष्पे । कुसुमफूल । Saffron (Crocus sativus) कुङ्कुमे । भा.पू.१भ. । मद.व. ३ ।

अग्निशिखः । पुं । कुंकुमवृक्षे । কুঙ্কুমগাছ । रा.नि.व.१२ । लाङ्गलिकावृक्षे । বিষলাঙ্গলিয়া গাছ । रत्ना. । कुसुम्भवृक्षे । কুসুম গাছ । श.र.। पूतिकरञ्जे । নাটা । शरवृक्षे । ওল গাছ । प.मु. ।

अग्निशिखा । स्त्री । (Gloriosa superba). लाङ्गलिकौषधौ । বিষলাঙ্গলিয়া । हिं कलिहारी । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अग्निशेखरम् । क्ली. पुं । कुङ्कुमे । रा. नि. व.१२ । कुसुम्भपुष्पे । लाङ्गलीवृक्षे । विशल्यानामशाकभेदे । [२९अ. ।

अग्निष्टोमः । पुं । सोमलतायाम् । सु. चि.

अग्निसंस्कारः । पुं । अग्निदाहकर्म्मणि ।

अग्निसंस्पर्शा । स्त्री । पर्पटीनाम-सुगन्धद्रव्ये । सा च उत्तरदेशे प्रसिद्धा । भा.पू. १भ.क.व. ।

अग्निसन्दीपनः । त्रि । अग्निवर्द्धके । क्षुधा-वर्द्धक । Increasing appetite.

अग्निसन्दीपनरसः । पुं। अग्निमान्द्ये रसः। यथा—पञ्चकोलं मरिचं, पञ्चलवणं, यवक्षारः, टङ्कणं, सर्जिक्षारः, जीरकं, कृष्णजीरकं, यमानी, वचा, मधुरिका, हिङ्गु, चित्रकं, जातीफलं, कुष्ठं, जातीकोषः, त्रिजातकं, तिन्तिडीलम्लम्, अपामार्गभस्म, विषं, गन्धकं, पारदः, अभ्रं, लौहं, वङ्गं, लवङ्गं, हरीतकी चैतेषां प्रत्येकमेकैको भागः अम्लवेतसस्य १भ. शङ्खभस्मनश्च ४भ.। भैष. ।

अग्निसम्भवः । पुं । (Wild saffron) अरण्यकुसुम्भवृक्षे। বনকুসুম । रा.नि.व.४। अग्निजारवृक्षे । रा.नि.व ६ ।

अग्निसहायः । पुं । वन्यपारावते । घुघु । মং ঘুগলা পক্ষী । रा.नि.व.१९ । वायौ ।

अग्निसादः । पुं । अग्निमान्द्ये । मन्दाग्नि । शा.कौ.ज्व.चि. । [अर्शः चि. ।

अग्निसाध्यः । त्रि । अग्निदाहसाध्ये । च.द.

अग्निसारम् । क्ली । (A sort of collyri-

um.) रसोञ्जने। रा.नि.व.१२।

अग्निसारा। स्त्री। फलशून्यशाखायाम्। रा. नि.व.२। मञ्जिष्ठायाम्।

अग्निसुन्दररसः। पुं। अजीर्णाधिकारे रसः। यथा—टङ्कणं भागमेकञ्च मरिचञ्च द्विभागिकम्। आर्द्रकस्य रसेनैव भावना चात्र दीयते॥ अनु लवङ्गम्। प्रयोगा.।

अग्निसेवनम्। क्ली। अग्निसेवायाम्। আগুন পোওয়ান। गुणाः—शीतवातस्तम्भकफवेपथुघ्नं रक्तपित्तकरम् आमाभिष्यन्दपाचनञ्च। मद.१२व.।

अग्निहानिः। पुं। अग्निमान्द्ये। वा.नि १२अ.।

अग्न्या। स्त्री। तित्तिरपक्षिणि। गवि। हला.।

अग्न्याशयः। पुं। पक्वाशये। পাকাশয়।

अग्रम्। क्ली। पलपरिमाणे। "परिमाणे पलस्य च"। मे.रद्विकं। इत्याद्यग्रे।

अग्रकाण्डः। पुं। काण्डाग्रे।

अग्रजः। पुं। काकविशेषे। भासपक्षिणि।

अग्रजङ्घा। स्त्री। The fore part of the leg. जङ्घाग्रभागे। हे.च.। [জঙ্ঘা।

अग्रधान्यम्। क्ली। धान्यविशेषे। জনার। वा-

अग्रपर्णी। स्त्री। A plant cowhage. शूकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। प.मु.।See आत्मगुप्ता।

अग्रपाणिः। पुं। हस्ताग्रे।

अग्रपुष्पः। पुं। वेतसवृक्षे। বেতগাছ। प.मु.।

अग्रमांसम्। क्ली। The heart. हृदये। वुक्कायाम्। हृदयान्तर्गतमांसवृद्धिरूपरोगविशेषे। অগ্রমাস। सु.श्रा.।

अग्रलोध्रः। पुं। चिञ्चोटकक्षुपे। চেঁচ্কো, চিঙ্কোড়মূল। गुणाः—गुरुपाकः,शीतलः, अजीर्णकरश्च। राज.। [७।

अग्रलोहिता। स्त्री। चिल्लीशाके। रा.नि.व.

अग्रवीजः। पुं। वीजाग्रवृद्धमाने। यथा कुरण्टादिः। हे.च.। A viviparous plant as the Gomphroena globosa &c.

अग्रव्रीहिः। स्त्री। प्रसाधिकायाम्। নবান্ন ধান। र.मा.।

अग्रहायणः। पुं। मार्गशीर्षमासे। অগ্রহান মাস। [गौड़े। म.च.।

अग्रिमा। स्त्री। लवलीवृक्षे। লোণা গাছ इति

अग्रुः। स्त्री। अङ्गुली। আঙুল।

अग्र्या। स्त्री। त्रिफलायाम्।

अघनम्। क्ली। दधनि। দই। हला.।

अघविषः। पुं। सर्पे।

अघोरनृसिंहरसः। पुं। सान्निपातिकज्वरे रसः। See घोरनृसिंहरसः।

अङ्कः। पुं। शरीरावयवे। কোল। रा. नि. व. १८। वा.चि.७अ.। चिह्ने, रेखायाम्। पापे। दुःखे। मे.कद्विकम्। [प.मु.।

अङ्कनः। पुं। अङ्कोटवृक्षे। আঁকোড় গাছ।

अङ्कपादम्। क्ली। छागेषाद्यवयवविशेषे। वा. मू.१९अ.।

अङ्कपाली। स्त्री। धात्र्याम्। ধাত্রী। वेदिकाख्यगन्धद्रव्यविशेषे। "धात्रीवेदिकयोरपि।" मे. लचतुष्कं। आलिङ्गने। मे.।

अङ्कलोध्यः। पुं। चिञ्चोडवृक्षे। চেঁচ্কোমূল।

अङ्कलोध्रः। पुं। चिञ्चोटकक्षुपे। চেঁচ্কো। See अग्रलोध्रः।

अङ्कुरः। पुं। प्ररोहे। পোঁক। वा.उ.३६अ.। जले। रुधिरे। लोम्नि। मुकुले। फले। सर्व्वञ्च मे. रत्रिकं। अभिनवोद्भिदि। मे.।

अङ्कुशः। पुं। सृणौ। ডাঙশ। हला.।

अङ्कूरः। पुं। अङ्कुरे। हे.च.४का.।

अङ्कोटः(ठः)। पुं। अङ्कोटकवृक्षे। र.मा.। (सु.सि.अ.३६)। भा.पू.१भ.गु.व.।

अङ्कोटकः। पुं।(Alangium Hexapetalum) स्वनामख्यातवृक्षे। আঁকোড় গাছ, ধলা আঁকোঁড়। हिं ढेरा। भा.। रा.नि.व.९। अस्य गुणाः—कटुः, तीक्ष्णः, स्निग्धः, उष्णः, तुवरः, लघुः रेचनः, क्रिमिशूलामशोफश्लेष्मविषघ्नश्च। तत्फलगुणाः—शीतलं, स्वादु, श्लेष्मलं, बृंहणं, गुरु, बल्यं, विरेचनं, वातपित्तदाहक्षयास्रजित्। मद.व. १। विषलूतादिदोषघ्नम् वातकफहरः ग्रन्थिकृच्च। रा.

नि.व. ६ । च.द.अ.सा.चि. ।

अङ्कोठवटकः । पुं । रक्तातिसारे देय-वटके । यथा—पलमङ्कोठमूलस्य पाठा दार्व्वीञ्च तत् समाम् । पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकानचसम्मितान् ॥ छायाशुष्कांश्च तान् कुर्य्यात् तेष्वेकं तण्डुलाम्बुना । पेषयित्वा प्रदद्यात्तं पानाय ॥ भा.म.ख. ।

अङ्कोलः । पुं । अङ्कोटकवृत्ते । আঁকোড়গাছ । रत्ना. । भा.म.ख.१भ.अतिसा.चि.। "अङ्कोलमूलकल्कः ।" वा.उ.३८अ. ।

अङ्कोलकः । पुं । अङ्कोटवृत्ते । কাঁকরোল । ওকড়া इति च र.सा.सं. ।

अङ्कोलफलसञ्ज्ञाशः । पुं । फलविशेषे । পেস্তা इति लोके ।

अङ्कोलतैलम् । क्ली । तन्नामकफलवीजतैले । আঁকোড়বীজের তৈল । गुणाः—"अङ्कोलतैलं वातघ्नमभ्यङ्गात्त्वग्रुजापहं । कफनाशकरं प्रोक्तं पूर्व्ववैद्यैर्महर्षिभिः ॥" वै.निघ. ।

अङ्कोल्लः । पुं । देवदारुणि । रा.नि.व.२३। वा.उ.३८अ. । [मद.व १ ।

अङ्कोल्लकः । पुं। अङ्कोटवृत्ते । আঁকোড়গাছ ।

अङ्कोल्लसारः । पुं । मालवप्रसिद्ध-स्थावरविषप्रभेदे । A kind of poison. हे.च.४का. ।

अङ्गम् । क्ली । वोले । সুগন্ধ বোল । रा.नि.व. ६ । शरीरे । शरीरावयवे । रा.नि.व १८ । उपसर्जनभूते । हे.च.नानार्थः । [वा.नि १२अ. ।

अङ्गगौरवम् । क्ली। शरीरगुरुत्वे । গা ভার ।

अङ्गग्रहः । पुं । अङ्गवेदनायाम् । গা ব্যথা । वा.नि.१६अ. ।

अङ्गग्लानिः । स्त्री । Langour. देहजाड्ये । শরীরের জড়তা । वा.चि.२२अ. ।

अङ्गघातः । पुं । अङ्गाघाते । গায়েলাগা । Bodily pain.

अङ्गचयः । पुं। गुदवृषणयोर्मध्यभागे । वै.निघ. ।

अङ्गचेष्टा । स्त्री । अङ्गचालने । অঙ্গচালনা । वा.नि.१५अ. ।

अङ्गजम् । क्ली । रक्ते । मद्ये । मे.जत्रिकं ।

अङ्गजः । पुं। केशे । रोगे । मांसधातौ । मदे । वि. ।

अङ्गज्वरः । पुं । राजयक्ष्मणि । যক্ষ্মা রোগ ।

अङ्गतापः । पुं । शरीरोष्णतायाम् । গায়ের তাপ ।

अङ्गदरणम् । क्ली । पित्तजन्यपीड़ायाम् ।

अङ्गदाहः । पुं । गात्रदाहे । গা জ্বালা ।

अङ्गना । स्त्री। नार्य्यां। मे.नत्रिकं। प्रियङ्गौ । भा.।

अङ्गनाप्रियः । पुं । अशोकतरौ । र.मा. । द्रुमोत्पले । ওলট্ কম্বল । प.मु. ।

अङ्गनाप्रिया । स्त्री । प्रियङ्गुनामगन्धद्रव्ये । भा.पू.१भ.क.व. ।

अङ्गपाकता । स्त्री । पित्तजन्यरोगे । পাকা ফোঁড়ার ন্যায় গাত্র বেদনা ।

अङ्गपीड़ा । स्त्री । वायुजन्यरोगे । গা ব্যথা ।

अङ्गपूजितः । पुं । अश्वतरे । मद. व. १२ ।

अङ्गप्रसारणम् । क्ली । कायविस्तारे । গা হাত মেলান । वा.नि.४अ. ।

अङ्गवली । स्त्री । त्रिवली । বড় ।

अङ्गभङ्गः । पुं । शरीरस्य भङ्गे । গা ভাঙা । वा.उ.२अ. । गुदवृषणयोर्मध्यभागे । रोगे । वायुरोगे ।

अङ्गभेदः । पुं। वायुरोगे । বায়ুজন্য গাত্রভঙ্গ ।

अङ्गमर्द्दः । पुं । गात्रवेदनायाम् । वा.सू.४अ. ।

अङ्गमर्द्दनम् । क्ली। गात्रपीटने। গা কুটনো ।

अङ्गमेजयत्वम् । क्ली। अङ्गकम्पने। গা কাঁপা।

अङ्गरक्तः । पुं । कम्पिल्लके । কমলা গুঁড়ি । अम. । [मादि । গাত্ররঞ্জন দ্রব্য ।

अङ्गरागः । पुं । अङ्गलेपनद्रव्ये । यथा—कुंकु-

अङ्गरुहम् । क्ली । रोमणि । লোম ।

अङ्गरुहा । स्त्री । लोम्नि । केशे । চুল ।

अङ्गलाघवम् । क्ली । कायलघुत्वे । গা হাল্কি । वा.उ.१८अ. ।

अङ्गलेपः । पुं । चन्दनादिद्रव्ये ।

अङ्गलोद्यः । पुं । Ginger (Amomum zinziber). आर्द्रके । আদা । त्रिकोटवृक्षे ।

अङ्गवः । पुं । शुष्कफले । शुष्कफल । श.च. ।

अङ्गवलोथा । स्त्री । श्वेतयमान्याम् । यओयान ।

अङ्गविकृतिः । पुं। Apoplexy. अपस्मार-रोगे । रा.नि.व.२० । [गे । भा. ।

अङ्गविभ्रंशः । पुं । कायशैथिल्यरूपवायुजरो-

अङ्गविक्षेपः । पुं । अङ्गहारे । अङ्गचालने । वा.उ.२ अ. ।

अङ्गशूलम् । क्ली । गात्रतोदे । गा शूलन ।

अङ्गशोथः । पुं । कायशोफे । गात्र फोला ।

अङ्गशोषः । पुं । वायुजरोगे । [वा.उ.२अ.।

अङ्गशोषणम् । क्ली । अङ्गस्य शुष्कतायाम् ।

अङ्गसङ्गम् । क्ली । मैथुने । [१२ अ. ।

अङ्गसदनम् । क्ली । शरीरावसादे । वा. नि.

अङ्गसादः । पुं । अवसादे । हारा. ।

अङ्गसुन्दरः । पुं । दद्रुघ्नरसे । दादमर्द्दन । अम. ।

अङ्गसुप्तिः । स्त्री । कायस्पर्शाज्ञतायाम् । शरी-रस्वापे । गात्रेर असाड़ता । [रवा. ।

अङ्गसेनः । पुं । अगस्तिद्रुमे । बाकस गाछ ।

अङ्गहर्षः । पुं । रोमाञ्चे । वा.नि. २ अ. ।

अङ्गहारः । पुं । अङ्गचालने ।

अङ्गहीनः । त्रि । विकलाङ्गे, काणादौ ।

अङ्गारः । पुं । निर्धूमाग्निपिण्डे । आङ्गार । "दग्धतः काष्ठसम्भूतोऽङ्गारः ।" वा.सू. ६अ. अरु-णः । अङ्गारपूर्णपात्रे । हेमा. । कुरुण्टकवृक्षे । झाँटीविशेष । पीतवर्ण अम्लान वृक्ष । रवा. ।

अङ्गारकः । पुं । Yellow or white amaranth. कुरुण्टके । झाँटीजाति । अङ्गारे । आङ्गार । मै.कचतुष्कं । भृङ्गराजे । भीमराज । रा.नि.व.४ । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अङ्गारकतैलम् । क्ली । स्वनामख्यातविषमज्व-रघ्नतैलविशेषे । यथा—मूर्व्वा लाक्षाहरिद्रे द्वे म-ञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी । बृहती सैन्धवं कुष्ठं बला मां-सी शतावरी । आरनालाढ़केनैव तैलप्रस्थं विपाच-येत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्व्वज्वरविमोक्षणम् ॥ इति रस.र. । पाकप्रकारः—तिलतैलं ४ श. मू-र्व्वादि ४१ श. । काञ्जिकं १६श. । प्रथमं काञ्जिकेन पक्त्वा पश्चात् कल्कद्रव्यञ्च पक्त्वा समापयेत् । च.द. । इन्द्रवारुणी = राखाल शशामूल । अन्यत् शत्रशोषे द्दितम् । मूर्च्छिततिलतैलं ४ श. वर्व्वरी = बाबुई-तुलसी १२॥ श.वारि ६४ श.पादशिष्टक्वाथेन वर्व्व-र्य्यादीनां १श.कल्केन समं पाच्यम् । च.द.शत्रशो.चि. । मीक्षिका = मक्षिका । [नि.व.१३ ।

अङ्गारकमणिः । पुं । Coral. प्रवाले । रा.

अङ्गारकर्कटी । स्त्री । रोटिकायाम् । रुटी । अगाकड़ी रोटी लिटी इति हिन्दी । यथा—शुष्क-गोधूमचूर्णन्तु साम्बु गाढ़ं विमर्द्दयेत् । विधाय वट-काकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत् ॥ अङ्गारकर्कटी ह्येषा बृंहणी शुक्रला लघुः । दीपनी कफकृद्बल्या पीनसश्वासकासजित् ॥ वैद्य.नि. । भा. ।

अङ्गारकुष्ठका । स्त्री । हिंसावल्याम् ।

अङ्गारधूपः । पुं । अङ्गारेण यो धूपः हिङ्गु-दिना प्रसिद्धः । वा.चि.८ अ. ।

अङ्गारपरिपाचितम् । क्ली । (Roasted food.) शूलादिपक्वमांसे । त्रि । अङ्गारपक्वे ।

अङ्गारपर्णी । स्त्री।भार्गी।बामणहाटी।र.सा.सं.।

अङ्गार(क)पुष्पः । पुं । (Ingua.) जीवपुत्र-द्रुमे । इङ्गुदी । जियापुता इति लोके । श.र. ।

अङ्गारपूरिका । स्त्री । रोटके । रुटी ।

अङ्गारमञ्जरी, **अङ्गारमञ्जी** } स्त्री। A species of Bonduc or Bonducella. करञ्जविशेषे । श.र. । महा-करञ्जे । डहर करञ्ज । रा.नि.व.९ ।

अङ्गारमणिः । पुं । प्रवाले ।

अङ्गारवर्णी । स्त्री । भार्ग्याम् । बामणहाटी ।

अङ्गारवल्लरी । स्त्री । (Ovieda verticallata.) करञ्जविशेषे । नाटाकरञ्जा इति भाषा ।

अङ्गारवल्ली । स्त्री । महाकरञ्जे,रक्तकरञ्जे च । भार्ग्याम् । वा.सू.१५ अ. । सुरसादि । भा.पू.१भ. । गुञ्जायाम् । कुँच । भा.पू.अने.व. । कटुकरञ्जे । करञ्जवल्लयाम् । रक्तगुञ्जायाम् । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अङ्गारवृक्षः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । भा.पू. १भ. वटा. । रवा. । पूतञ्जिया इति च ।

अङ्गारवेणुः । पुं । रक्तवर्णवंशविशेषे ।

अङ्गारशकटी । स्त्री । चुल्ल्याम् चुलो ।

अङ्गारा । स्त्री । छित्नावल्याम् । इङ्गुदीवृचे । प.मु. । जियापुता ।

अङ्गारिका । स्त्री । The stalk of the sugarcane. इच्चुकाण्डे। आकगाछ । (Butea frondosa.) किंशुककोरके । পলাশকলি । मे. कचतुष्कं ।

अङ्गारितम् । क्ली । The early blossom of किंशुक । पलाशकलिकोद्गमे । ছারা।

अङ्गारिता । स्त्री । लतामात्रे । चुल्ल्याम् । मे. तचतुष्कं ।

अङ्गिरः । पुं । तित्तिरपक्षिणि ।

अङ्गुणः । पुं । वार्त्ताकौ । বেগুন । श.र. ।

अङ्गुरिः(री) । स्त्री । अङ्गुल्यां । पाणिपादाङ्गुल्याम्। হাত পায়ের আঙুল । श.टी. ।

अङ्गुलः / **अङ्गुलिः** } पुं, स्त्री । The thumb. करपादयोः शाखायां । আঙুল। गजकर्णिकावृचे। হাতিশুঁড়ে । करिशुण्डाग्रभागे । हे.च. । वृद्धाङ्गुष्ठे । ज. । रा.नि.व.१८ । अथाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ मध्यमानामिका तथा । कनिष्ठा चेति पञ्च स्युः क्रमेणाङ्गुलयः स्मृताः ॥ रा.नि.व.१८ ।

अङ्गुलिकण्टकः । पुं । नखे ।

अङ्गुलित्राणकम् । क्ली । तन्नामकयन्त्रे । আঙুটা । वा.सू.२५श. ।

अङ्गुलिपञ्चकम् । क्ली । कराङ्गुलिपञ्चकं— यथा, अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठम् ।

अङ्गुलिपर्व्व । क्ली । अङ्गुलिग्रन्थौ ।

अङ्गुलिफला । स्त्री । श्वेतनिष्पावे । रा.नि. ।

अङ्गुलिमानम् । क्ली । अङ्गुल्या योजनपर्य्यन्तमाने । ८ यवैः=१अङ्गुलिः । २४ अङ्गुलिभिः=१ हस्तः । ४ हस्तैः=१ दण्डः । २००० दण्डैः=१ क्रोशः । ४ क्रोशैः=१ योजनम् । इति । [का. ।

अङ्गुलिमोटनम् । अङ्गुलिमर्द्दनजशब्दे । वि-

अङ्गुलिसंज्ञा । स्त्री । यवान्वां । যাউ । [१८ ।

अङ्गुलिसम्भूतः । पुं । नखे । নখ । रा.नि.व.

अङ्गुली । स्त्री । गजकर्णिकायाम् । मे.लचिकं ।

अङ्गुषः । पुं । नकुले । নেউল । बाणे । তীর ।

अङ्गुष्ठः । पुं । वृद्धाङ्गुलौ । বুড়ো আঙুল । रा. नि.व.१८।१ । [म्लालजी ।

अङ्घ्रालजी । स्त्री । अम्लालजीरोगे । See अ-

अङ्घ्रिः । पुं । द्रुममूले । रा.नि.व.१ । अम. । पादे । रा.नि.व.१८ ।

अङ्घ्रिग्रन्थिकम् । क्ली । पिप्पलीमूले ।

अङ्घ्रिजिह्वकः । पुं । दमनकवृचे ।

अङ्घ्रिनामकः(नामन्) । पुं। दमनकवृचे । वृचमूले । रा.नि.व.२ । अम. ।

अङ्घ्रिपः । पुं । वृचे । रा.नि.व.२ । हला. ।

अङ्घ्रिपर्णिका / **अङ्घ्रिपर्णी** } स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । भा.पू.१.गु.व. ।

अङ्घ्रिवला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ।

अङ्घ्रिवल्लिः(का) / **अङ्घ्रिवल्ली** } स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । श.टी.र. ।

अङ्घ्रिषः । पुं तन्नामकतालुरोगे। See अध्रुषः।

अङ्घ्रिसन्धिः । पुं । पादगुल्फे । [हे.च. ।

अङ्घ्रिस्कन्धः । पुं। गुल्फे । পায়ের গোড়ালি।

अङ्घ्रुः । पुं । पादगुल्फे ।

अचरणा । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे, यत्र योनिः प्रथममेव मैथुनाद्विरता बीजं न गृह्णाति । एवमतिचरणापि योनिरतिमैथुनात् न बीजं गृह्णाति । मैथुनात् पूर्व्वमेव रजोनिःसारणात् अचरणातिचरणयोः वीर्य्यं नावस्थितं भवतीति केचित् । लचणम्--मैथुनेऽचरणा पूर्व्वं पुरुषादतिरिच्यते । बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति । मा.नि. ।

अचलत्विट् । पुं । कोकिले । श.च. ।

अचिकित्स्यः । त्रि । चिकित्सितुमशक्ये ।

अचिकुरः । पुं । खालित्ये । টাক্ ।

अचिन्त्यजः । पुं । पारदे । रा.नि.व. १३ ।

अचिन्त्यशक्तिरसः । पुं । रसोऽयं नवज्वरे व्यवहेयः । अस्य मात्रा रक्तिद्वयम् । अथानुपानं

धान्यपिप्पलीक्काथ: । रसोऽयं वज्रमुषायां बालुकायन्त्रेण लघुपुटे पाच्य: । अत्र पारदादिस्वर्णपर्य्यन्तानामेकैको भाग:, लौहस्यार्द्धो भाग:, लौहार्द्धं वैक्रान्तं । द्रव्यसमुदायं भृङ्गराजरसेन संमर्द्य पर्पटीवत् पचेत् । ततो भावनाद्रव्याणां प्रत्येकं भावनाचितयं दत्त्वा पचेत् । रस: गन्धक: प्र. १ मा. कज्जली कार्य्या । अथ भृङ्गराज-केशराज-निर्गुण्डी (निशिन्दा), मण्डूकी (थुलकुड़ि), ग्रीष्मसुन्दरक: (गिमा),अपराजितामूलं, शालिञ्च:, कालमारिष: (काँटानटे),सूर्य्यावर्त्तश्चेति द्रव्याणि । एषां प्र.रसं ४ मा. तेन मिश्रयित्वा पश्चात् स्वर्णमाक्षिकं १मा. मरिचचूर्णं १ मा. दत्त्वा च मुद्गाभा वटी कार्य्या । भैष.ज्व.चि. ।

अचिन्त्यात्मा । पुं । परमात्मनि ।

अचिरपल्लव: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । प.मु.।

अचेतन: । त्रि । जड़े । सेन्द्रियं चेतनद्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् । च. ।

अचैतन्य: । त्रि । चैतन्यरहिते । [कम् ।

अच्छ: । पुं । गुन्द्रे । भल्लूके । स्फटिके । मे.छद्वि-

अच्छभल्ल(ल्लुक:) । पुं । भल्लूके । ভালুক । रा.नि.व.१९ । रत्ना. ।

अच्छन्टिका । स्त्री । वान्ती । रा.नि.व.२० ।

अच्छल: । पुं । तिलकल्के ।

अच्छिन्नपत्र: । पुं । शाखोटवृक्षे । শেওড়া গাছ । युक्तपत्त्रवृक्षमात्रे ।

अच्छुक: । पुं । तन्नामकरञ्जनपुष्पवृक्षे । আচ ফুলেরগাছ । तिनिशवृक्षे । प.मु.। [उदुम्बरवृक्षे ।

अच्युतावास: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११।

अज: । पुं । छागे । भा.पू. । स्वर्णमाक्षिके । वै.च.। तन्नामकौषधिविशेषे, अजशृङ्गीतिख्याते । अजनामकौषधिरजशृङ्गीति विज्ञायते । च.चि.१अ.।

अजकर्ण: } **अजकर्णक:** } पुं । छागकर्णवत्पत्रशालतरुविशेषे । असन इति र.मा. । बालसर्ज इति रत्ना.। पीतशाल इति च भाषा प्रसिद्धे । আসনা, পিয়াশাল । हिं आसन् । गुणा:—कटुतिक्तकषाय: उष्णवीर्य्य: कफपाण्डुकर्णरोगप्रमेहकुष्ठविषव्रणघ्न । भा.पू.१भा.वटा.व. । सर्जवृक्षे ।

रा.नि.व.९ । महासर्जतरौ शालभेद एव । सु.सू. अ.३८,५गण: ड. ।

अजका । स्त्री । अजागलस्तने । छागपुरीषे । तन्नामकक्रष्णगतशोणितजनेत्ररोगविशेषे । आताम्रपिच्छिलास्रहृदाताम्रपिटिकातिरुक्। अजाविट्सदृशीच्छायकाख्याविर्ज्यासृजाजका । वा.उ.१०अ.।

अजकाजातम् । क्ली। नेत्रतारकागतरोगविशेषे । तस्यास्तु व्यथा, रक्तता, पूयस्रावश्च नेत्रयोर्भवति । लक्षणं —अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलास्र: । विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥ मा.नि. ।

अजकेशी । स्त्री । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

अजगन्धा } **अजगन्धिका** } स्त्री । वनयमान्याम्। चैत्रयमान्यां अम.।रत्ना.। वनयमानी । (Ocymum gratissimum.) गुणा:—कटु: तीक्ष्णा रुचा हृद्या अग्निवर्द्धनी दृष्टिक्रासकरी लघु: शुक्रवातकफघ्नी च । मद.व.१। वनतुलस्यां । বনতুলসী । हिं ववरी, ववइ । तिलोणि । मद.। मं रानतुलस, तिलवण । रा.नि.व.४ । गुणा:—लघु: रुचा हृद्या वातकफघ्नी च । मद.व.१ । वनयमान्यां । च.द.वि.ज्व.। "नीलिनीमजगन्धाञ्च ।" फोकान्दी, वनयमानीति । च.सू.४अ· च.सू.२शिरो. वि. । वा.चि.१५अ. । उ.२२अ. ।

अजगन्धिनी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । গাড়ল শিঙে । र.मा. ।

अजगर: । पुं । (Boa constrictor.) सर्पविशेषे। मद.१२।१०६। विलेशयमृगविशेषे । अयमर्शसि हित: । सु.सू.४६अ. ।

अजगल्लिका } **अजगल्ली** } स्त्री । बर्बरीवृक्षे । বাবুই তুলসী । भा.पू.१भ.पु. । क्षुद्ररोगान्तर्गतबालरोगविशेषे । स च कफवातजन्यो भवतीति । वा.उ.३१अ. । स्निग्धा: स्ववर्णा: ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा: । पिटिका: कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ मा.नि.क्षुद्ररो. ।

अजघोष: । पुं । त्रयोदशविधसन्निपातज्वरान्तर्गतसन्निपातज्वरे । लक्षणं —छगलकसमानगन्ध: लाम्बरुजावान्निरुद्धगलरन्ध्र: । अजघोषसन्निपातादातायाच: पुमान् भवति ॥ भा.म.१भ. ।

अजटा । स्त्री।(Flacourtia cataphracta.)

भूम्यामलक्याम्। भुँई आम्ला। रसे.चि.अर्श:-अग्निमुख-लौहे।

अजड़ा। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। कपिकच्छौ। आलाकुशी, शुयाशुया। भा.पू.गु.व.। कृमरिचे। लङ्कामरिच। अचि.।

अजड़ाफलम्। क्ली। शूकशिम्बीफले। आलाकुशी फल। च.चि.२अ. वृष्यक्षीरे।

अजथ्या। स्त्री। A plant, (Yellow jasmin.) स्वर्णयूथिकायाम्। छागसमूहे।

अजदण्डी। ब्रह्मदण्डीवृक्षे।

अजनामकम्। क्ली। माचिके। है.च.।

अजन्तजग्ध:। त्रि। अकीटभक्षिते। च.द. अ.सा.चि.कुटजपुटपाके.। [भा.पू.१भ.फ.व.।

अजप्रिया। स्त्री। वदरीवृक्षे। कुल गाछ।

अजबला। स्त्री। कृष्णतुलस्याम्। कालतुलसी।

अजभक्ष:। पुं। वर्बुरीवृक्षे। बाबुई, बावर। रा.नि.। (क्षा) क्षुद्रदुरालभायां। रा.नि.व.४।

अजमल:। पुं। गोधूमे। गम्। प.मु.।

अजमांसम्। क्ली। छागमांसे। See छागमांसम्। वा.सू.६अ.।

अजमोद:। पुं। दीप्यके। वा.सू.३५अ. वत्सकादिव.। "कटुङ्गफलाजमोद:।"

अजमोदाख्या। स्त्री। वनयमान्यां। चेत्रयमान्यां। र.मा.। वृहन्नवङ्गादिचूर्णे। यमान्यां। रा.नि.।

अजमोदा(दिका)। स्त्री। (Pimpinella Involucrata, Ligusticum ajwaen; Syn. Apium involucratum.) स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये। राधुनी। हिं अजमद। अजमोदा इति महाराष्ट्रकर्णाटयो: प्रसिद्धा। तें वामं। गुणा: —कटुरुष्णा रूक्षा कफवातघ्नी रुच्या शूलाध्मानारोचकजठरनाशिनी च। रा.नि.व.६। कटु: तीक्ष्णा दीपनी वातकफघ्नी उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलमला लघु: नेत्ररोगकृमिच्छर्दिहिक्कावस्तिरुजापहा च। मद.व.२। कटु:, तीक्ष्णा, आग्नेया, वातकफघ्नी, उष्णा, विदाहिनी, शुक्रवर्द्धनी, बल्या, लघु:, नेत्ररोगकृमिवमिहिक्कावस्तिशूलघ्नी च। भा. पू.१भ.ह.व.। सि.यो.अग्निमान्द्य-चि.। "क्विाटुकाजमोदा।" यक्ष-चि.एलादिमन्थे। तथा ग्रहणी चि.चित्रक गुडे। च.सू.४अ.४५दश। वनयमान्यां। यमान्याम्। सु.सू.३८अ.पि.व.। ड.। च.संग्रहणी-चि. चित्रकाद्यगुड़िकायां। महाषट्पलकघृते। ग्रहणी-कल्याणगुड़े।

अजमोदाद्यवटक:। पुं। आमवाते हित:। अत्र यमान्यादिचूर्णं प्रत्येकं १ पलं, गुडूच्या: १० पलानि, वृद्धदारकस्य १० पलानि, हरीतक्या: ५ पलानि, सर्व्वचूर्णसमं गुड़ं दत्त्वा एकत्र विमिश्रयेत्। च.द.आ.वा.चि.।

अजम्भ:। पुं। भेके। श.र.।

अजया। स्त्री। विजयायाम्। भङ्गा सिद्धिरिति भाषा। रा नि.। [रहिते।

अजरम्। क्ली। स्वर्णे। रा.नि.व.१३। त्रि.। जरा-

अजरकम्। क्ली। अजीर्णे। सि.यो.कास चि. वृन्द:। च.द.पाण्डुचि.योगराजे।

अजरा। स्त्री। गृहगोधिकायां। टिक्टिकि। जीर्णफञ्जीलतायां। वृद्धदारके। रा.नि.व.७। घृतकुमार्यां। घृतकुमारी। रा.नि.व.५। आत्मगुप्तायाम्। आलाकुशी। भा पू.१भ.गु.व.।

अजलम्बनम्। क्ली। यामुनस्रोतोऽञ्जने। श. च.। Antimony.

अजलोमा(मी) पुं। शूकशिम्ब्याम्। आलाकुशी। र.मा.। Cowach. See आत्मगुप्ता। महौषधिविशेषे। See औषधि:।

अजवल्ली। स्त्री। मेषशृङ्ग्याम्। মেড়াশিঙে।

अजशृङ्गिका } **अजशृङ्गी** } स्त्री। A plant, described as a milky and thorny plant with a front crooked figure like a ram's horn. भा.पू.१भ.गु.व. १७१। মেড়াশিঙে, গাড়লশিঙী, ছাগলবেঁটে इति वङ्गभाषा। तिक्तशाकगणीय-स्वनामख्यातवृक्षे। मं मेषसिंग। कं कुरियमर। रा.नि.व.६। छागलविषाणिका उत्तमारणी सेविकेति। सु.सू.३८अ.। गुणा:—कटु: तिक्ता कफार्श:शूलशोथघ्नी चक्षुष्या श्वासहृद्रोगविषकासकुष्ठघ्नी च। एतत्फलं तिक्तं कटूष्णं कफवातघ्नं जठरानलदीप्तिकृत् हृद्यं रुच्यं लवणरसं अ-म्लरसञ्च। रा.नि.व.६। वातला पाके रूक्षा पित्त-

प्रयत्नेनैवमुलघ्नी। मद.व.१। भा.पू.१भ.गु.व.। कर्कटशृङ्गे, स च पुत्रजीवसदृशस्तवविशेषः। सु.सू. ३७ ऊ.। भा.४भं.रेवतीग्रहचि.। मेषशृङ्गां, कर्कटशृङ्गां वा। सु.सू.३८च.वल्लीपञ्चके। वा.चि.८च। "अजशृङ्गी जटाकल्कम्।" भा.पू.२भ.वनौ.व.।

अजश्री:। स्त्री। फटिकारिकायाम्। भा.नि.।

अजहा। स्त्री।(Corpopogon pruriens.) शूकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। च.टी.।

अजचीरम्। क्ली। छागदुग्धे। वा.उ.१६च.। See छागदुग्धं।

अजचीरनाश:। पुं। आखोटवृक्षे। শ্যাওড়া গাছ। रा.नि.व.९।

अजा। स्त्री। छाग्याम्। तन्नामकमहौषधिविशेषे। सु.चि.३०च.। See औषधिः।

अजागर:। पुं। A plant (Eclipta or verbesina prostrata.) भृङ्गराजवृक्षे। ভীমরাজ। श.र.। महासर्पे।

अजाघृतम्। क्ली। छागीघृते। गुणाः—अजाघृतञ्च चक्षुष्यं दीपनं बलवर्द्धनं। वृष्यं पाके कटु प्रोक्तं कासश्वासक्षयापहम्। कफार्शोराजयक्ष्माणां नाशनं परमं मतम्॥ वै.निघ.। [व.६।

अजाजिक:(का)। पुं। पीतजीरके। रा.नि.

अजाजी(जि:)। स्त्री। (Cuminum cyminum.) Cumin seed. जीरके। কালাজীরা। हिं जीरा,कालाजीरा। स्थूलजीरके। বড়জীরে। रा.नि.व.६। च.द.संग्रहणी-चि.ग्रहमुके। काकोदुम्बरिकायाम्। যজ্ঞডুমুর। श्वेतजीरके। भा.पू. १भ.ह.व.। च.द.संग्रहणी-चि.मायामकाञ्जिके। र. सा.सं.माणिक्यरसे। कृष्णजीरके। सि.यो.दिवारात्रिज्वरे ग्रन्दः। "अजाजी गुड़संयुक्ता विषमज्वरनाशिनी।"

अजातक्रम्। क्ली। छागीतक्रे। गुणाः—अजातक्रं लघु स्निग्धं दाहगुल्मार्शनाशनं। त्रिदोषशोथग्रहणीपाण्डुरोगहरं परम्॥ वै.निघ.।

अजातदन्त:। त्रि। मासषट्कातीतेऽपि यस्य शिशोर्दन्तोद्गमो न भवति।

अजादनी। स्त्री। A small species of prickly night-shade. क्षुद्रदुरालभायाम्। रा.नि.व.४।

अजादुग्धम्। क्ली।। छागदुग्धे।

अजानय: / **अजानेय:** पुं। A horse of good breed. उत्तमाश्वे। जयदत्तः।

अजान्त्री। स्त्री। A potherb (Convolvulus argenteus.) नीलवृक्षायाम्। নীলবোনা, ছাগলবেঁটে। रत्ना.। गुणाः—कटुरसा, कासघ्नी, बीजदा, गर्भजननी च। रा.नि.व. ३। वृद्धदारके। रा.नि.व.३।

अजापक्षम्। क्ली। पक्वघृतविशेषे।

अजापञ्चकम्। क्ली। यक्ष्मरोगे घृतम्। छागघृतं४श.छागविष्ठारसः४श.छागीदुग्धं४श.छागदधि ४श. छागमूत्रं ४श. प्रक्षेपः यवक्षारः ८ पलं यथाविधि पाच्यम्। च.द.यक्ष्म-चि.। भैष.।

अजापय:। क्ली। छागदुग्धे। वा.उ.१३च.।

अजाप्रिया। स्त्री। बदरीवृक्षे। भा.फ.व.।

अजामांसम्। क्ली। छागमांसे। गुणाः—लघु स्निग्धं किञ्चिच्छीतं रुचिप्रदं मधुरं पुष्टिकृत् बल्यं वातपित्तघ्नञ्च। वै.निघ.।

अजामूत्रम्। क्ली। छागीमूत्रे। गुणाः—कटु उष्णं रूक्षं नाड़ीविषघ्नं प्लीहोदरकफश्वासगुल्मशोफहरं लघु च। रा.नि.व.१५। वा.उ.२४च.।

अजामेद:। क्ली। छागवसायाम्। वा.चि.१च.।

अजाविट्। स्त्री। छागविष्ठायाम्। वा.उ.१०च.

अजाह्वा। स्त्री। आत्मगुप्तायाम्। আলাকুশী। च.टी.भ.। See अजहा।

अजाक्षी। स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। কাক্‌ডুমুর। मं काला उम्बर। रा.नि व.११।

अजाक्षीरम्। क्ली। छागीदुग्धे।

अजिततैलम्। क्ली। नेत्ररोगे हितं तैलम्। तिलतैलं षड्शरावकं,मतान्तरे शरावकम्। आमलकीरसः ४श. दुग्धं ४श। कल्कार्थे यष्टिमधु पलमितम्। च.द नेत्ररोग-चि.। अकल्कोऽपि भवेत् स्नेहः यः साध्यः केवले द्रवे। स्नेहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नेरितं क्वचित्। स्नेहस्य कुड़वं तत्र पचेत्कल्कपलेन तु॥ इति प.प्र.।

अजिनम् । क्ली । मृगचर्म्मणि । अम. ।

अजिनपत्रा । स्त्री । A bat. चर्म्मचच्याम् । बाद्ड़ा चाम्‌चिकी इति च लोके । रा.नि.व.१८।

अजिनपत्रिका ।स्त्री। चर्म्मचच्याम् । बादुड़, चाम्‌चिकी। हे.च. । पेचके । [रा.नि.व.१८ ।

अजिनपत्री । स्त्री। जतुकायाम् । चाम्‌चिकी ।

अजिनयोनिः । पुं । An antelope. हरिणे । प.मु. । [नौ । सर्व्वत्र मे.रत्रिकम् ।

अजिरः । पुं, क्ली । दर्दुरे । वाते । विषये । त

अजिह्मः । पुं । भेके । त्रिका. ।

अजीगर्त्तः । पुं । सर्पे ।

अजीर्णम् । क्ली । अपाकरोगविशेषे । आमं विदग्धञ्च यत्तदजीर्णम् । भा.म.ख.१भ.अ.सा. । तच्चात्यम्बुपानविषमभोजन वेगविधारण दिवानिद्रा-रात्रिजागरणादिभिःकारणैरुत्पद्यते। उत्पन्ने चाजीर्णरोगे यथासमयं देहानुरूपमपि लघु भोजनं न परिपाकमेति । आदौ तत्त्रिविधम्, आम-विदग्ध-विष्टब्धाजीर्णभेदेन । तथान्नजरसशेषाहाररसज-दिनपाकित्वाद्भेदत्रयमपि कल्पितम् । तेषु कफकोपादामाजीर्णं, पित्तकोपाद्विदग्धाजीर्णं, वायुकोपाच्च विष्टब्धाजीर्णं भवति । रसशेषतया रसशेषाजीर्णम् । माधवः । वा.नि.१२अ. । "गोमांसभक्षको मन्दजठराग्निर्भवेन्नरः । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ॥" इत्यादि कर्म्मविपाकः । See अग्निमान्द्यम् ।

अजीर्णकण्टकरसः । पुं । रसोऽयं अजीर्णे प्रयोज्यः । रस.र. । र.सा.सं. । सा.कौ. । भा. । भैष. । प्रयोगा. ।

अजीर्णजरणः । पुं । कर्चूरे । See कर्चूरः ।

अजीर्णी । त्रि । अजीर्णरोगयुक्ते ।

अजेयः । पुं । अर्जुनहच्चे । वै.निघ. ।

अज्झटा । स्त्री। भूम्यामलक्याम्। भूँई आम्ला। हिं भुइ आम्बरा । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अज्झलः । पुं । कोकिले ।

अञ्चकम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

अञ्जनः । पुं । गृहगोधिकायाम् । टिक्‌टिकी ।

अञ्जनम्
अञ्जनकर्म्म } क्ली । Anointing or making clear. नेत्रप्रसाधने । काजल, আজনাই, আজন্ इति भाषा । सुर्म्मा इति पश्चिमदेशे ।"अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यं चाञ्जनं स्मृतम्।" तच्च पञ्चविधम्—"सौवीरमञ्जनं प्रोक्तं रसाञ्जनमतः परम् । स्रोतोऽञ्जनं तदन्यच्च पुष्पाञ्जनकमेव च। नीलाञ्जनञ्चेति।" तेषु सौवीरं धूम्रं रक्तपित्तहरञ्च । रसाञ्जनं विषहिक्काक्षिरोगघ्नं व्रणरोपणशोधनञ्च । स्रोतोऽञ्जनं पीताभं, पुष्पाञ्जनं सितं,नीलाञ्जनञ्च नीलवर्णमिति । वा.। तच्च षड्विधमिति कालिकापुराणे; यथा—"सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मयूरं श्रीकरं तथा । दर्व्विका मेघनीलञ्च अञ्जनानि भवन्ति षट् ॥ स्रवद्रूपन्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा । मयूरं श्रीकरं रवं मेघनीलञ्च तैजसम् ॥ घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपवह्निना । यदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता॥" इति । गुणः—नेत्रनैर्मल्यकारित्वमेव । पुनस्तत्त्रिविधं रसो वटी तथा चूर्णमिति । "यथापूर्व्वं बलं तेषु श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥" इति । तच्च पुनः प्रत्येकं त्रिविधं यथा—"तत्प्रत्येकं त्रिधा प्रोक्तं लेखनं रोपणं तथा । स्नेहनञ्चेति लिङ्गानि……। लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्लरसैरञ्जनमुच्यते । नेत्रवर्त्मशिराजालश्रोत्रशृङ्गाटकस्थितं । मुखनासाक्षिभिर्दोषमुत्क्लिश्य स्रावयेच्च तत् ॥ कषायं तिक्तकं चापि सस्नेहं रोपणं मतम् । स्नेहस्य शैत्याद्बल्यं स्याद्दृष्टेश्च बलवर्द्धनं । मधुरं स्नेहमच्छ तदञ्जनं स्यात्प्रसादनम् ॥ दृष्टिदोषप्रसादार्थं स्नेहनार्थञ्च तद्धितं । एरण्डमात्रा वर्त्तिस्तु लेखनी स्यात्प्रमाणतः । सार्द्धैकरेणुकमिता रोपणी वर्त्तिरिष्यते । क्रियते स्नेहनीवर्त्तिर्द्विहरेणुकमात्रया॥ रसाञ्जनस्य मात्रा तु पिष्टा वर्त्तिमिता मता । चूर्णन्तु लेखनं वैद्यैर्द्विशलाकं प्रदीयते । रोपणं त्रिशलाकं स्यात् चतस्रः स्नेहनाञ्जने ॥" हेमन्ते शिशिरे मध्याह्ने ग्रीष्मे शरद्यपराह्णे वर्षासु वसन्ते च सर्व्वदैव काल इति । भा.पू.ख.२भ.। कज्जले । हे.च.।सि.यो.कामलाचि.रक्तपित्तचि.।स्रोतोऽञ्जने । भा. । सु.चि.२५अ. । रसाञ्जने । च.द.अ.सा.चि. प्रियङ्ग्वादिः । रक्तपित्तचि.। अ.३अ. प्रदेहषट्के । अञ्जनयोगेच ।भा.बालचि.।सौवीराञ्जने। वा.सू.१५ अ.अञ्जनादिः । सु.सू.३८अ.। See अञ्जनविधिः ।

अञ्जनकेशिका
अञ्जनकेशी } स्त्री । हट्टविलासिनीनामगन्धद्रव्ये । A vegetable perfume. नखिकानाम-

गन्धद्रव्ये उत्तरदेशे प्रसिद्धे । भा.पू.१भ.क.व. ।

अञ्जनगुडिका । स्त्री । विसूचिकायामौषधविशेषे । गुड़पुष्परसः, अपामार्गबीजं, अपराजितामूलं, हरिद्रा, त्रिकटु च । अञ्जनं कर्त्तव्यम् । च.द.अग्निमान्द्यचि. ।

अञ्जनत्रयम्(त्रितयम्) । क्ली । कालाञ्जनस्रोतोऽञ्जन-रसाञ्जनेषु । "कालाञ्जनसमायुक्तं स्रोतोऽञ्जनरसाञ्जने ।" रा.नि.व.२२ ।

अञ्जननामिका । स्त्री । वर्त्मगतनेत्ररोगभेदे । আঞ্জনী, আজনাই । अत्र वर्त्ममध्ये रक्तेन ताम्रा मुद्गप्रमाणा पिड़का भवति।वा.उ.८.१४अ. "दाहतोदवती ताम्रा पिड़का वर्त्मसम्भवा । मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥" मा.नि.।

अञ्जनभैरवः । पुं । सान्निपातिकज्वरे रसः। अत्र एकांशमिति प्रत्येकमेकांशम् । तीक्ष्णं तीक्ष्णलौहम् । र.सा.सं.सान्निपा.ज्व.। अस्याञ्जनं विधिः ।

अञ्जनयुग्मम् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने रसाञ्जने च । वा.सू. प्रियङ्ग्वादिः ।

अञ्जनरसः । पुं । सान्निपातिकज्वरे नस्यम् । इह ईशः पारदः । मरिचचूर्णं समम् । र.सा.सं.ज्व.चि.। अन्यः सान्निपातिकज्वरदाहे। तत्र वाह्लिकं हिङ्गु । रसकं स्फटिकारी ।

अञ्जनविधिः । पुं । नेत्रप्रसाधनभेदे । यथा, "अथ सम्पक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् । अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यं चाञ्जनं मतम् ॥ रसो वटी तथा चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम् । यथापूर्वं बलं तेषु स्नेहमाहुर्मनीषिणः ॥ तत्प्रत्येकं त्रिधा प्रोक्तं लेखनं रोपणं तथा । स्नेहनञ्चे"ति । तेषु,लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्लरसैरञ्जनं नेत्रवर्त्मादिदोषहरम् । रोपणं सस्नेहं कषायं तिक्तं दृष्टिबलवर्द्धनञ्च ॥ मधुरं स्नेहमच्छं स्नेहनं नेत्रस्नेहनार्थम् । भा.।

अञ्जनादिगणः । पुं । अञ्जनफलिनीमांसीपद्मोत्पलरसाञ्जनमधुकनागाह्वरूपो वर्गः । स च विषान्तर्दाहपित्तघ्नः । वा.सू.१५अ. । सौवीराञ्जनं, रसाञ्जनं, नागकेशरपुष्पं,प्रियङ्गुः, नीलोत्पलं, वीरणमूलं, नलिनं, मधुकं, पुन्नागञ्चेति । सु.सू.३८अ.।

अञ्जनाधिका / **अञ्जनिका** } स्त्री । कृष्णकार्पासरूपे । See कालाञ्जनी । अञ्जन्याम् आजनाई । अञ्जनी लेपकारिणी । हारा.। वै.श.३का. । क्षुद्रमूषिकायाम् ।

अञ्जनाम्भः । क्ली । अञ्जनजलं । Liquid collyrium.

अञ्जनिकः । पुं । गन्धराजायाम् । [नि.व.४ ।

अञ्जनी । स्त्री । कटुकायाम्। कालाञ्जन्यां । रा.

अञ्जलिः । पुं । प्रसृतिद्वये, १२तो. प.प्र.१ख.। कुड़वमाने । रत्ना.नानार्थः । भा.उ.वाजी । करसम्पुटे । मे.लत्रिकम् ।

अञ्जलिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । क्षुद्रमूषिकायाम् । जटा. ।

अञ्जलिकारिका । स्त्री । (Mimosa natans.) लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । भा.पू.गु.व. ।(Lycopodium imbricatum.) वराहक्रान्तायाम् । বরাক্রান্তা ।

अञ्जलिनी । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।

अञ्जीरः । पुं । (Ficus carica,Psidium pomiferum.) स्वनामख्याततरौ । বড় পেয়ারা গাছ । हिं आँजीर । फलगुणाः—शीतलं, स्वादु, गुरु, रक्तपित्तवातघ्नञ्च । मद.व.६ ।

अटरुषः । पुं । (Justicia adhatoda.) वासकतरौ । र.सा.सं.सूतिकारिरसे, कन्दर्पसारतैले च । वा.चि.२अ. । See वासकः ।

अटरूषः / **अटरूषकः** } पुं । वासकतरौ । र.मा. । च.द.रक्तपित्तचि. ।

अटवी । स्त्री । अरण्ये । [इति रत्ना. ।

अटवीलता । स्त्री । कुष्माण्डतरौ । कुष्माण्ड्याम्

अटिः । पुं । शरारिपक्षिणि । हला. ।

अट्टम् । क्ली । अन्ने । मे.टत्रिकं ।

अट्टनम् । क्ली । अस्त्रभेदे । त्रिका. ।

अट्टहासः(कः) । पुं । (Jasminum multiflorum.) कुन्दपुष्पतरौ । কুঁদ ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० ।

अड्डः । पुं । गोधूमे ।

अड्डुः । पुं । लकुचतरौ ।

अणुः । पुं । सूक्ष्मधान्ये । अणुव्रीहिविशेषे स्यात् । मे.णत्रिकं । चीनधान्ये । [६२अ. ।

अणुज्योतिः । क्ली । तीक्ष्णदृष्टौ । वा.शा.५अ.

अणुतैलम् । क्ली । केशगतरोगे तैलविशेषः । वा.सू.२०अ.उ.२२अ. । [नि.व.४ ।

अणुमुष्टिः । पुं । विषमुष्टौ, महानिम्बे । रा

अणुरेवती । स्त्री । (Croton polyandrum.) दन्तीवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.६ ।

अणुव्रीहिः । पुं । सूक्ष्मधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

अण्डम् । पुं,क्ली । मुष्के । रा.नि.व.१८। डिम्बे । ডিম্,আণ্ডা । गुणाः—कटु स्वादु रुचिकरं शुक्रकरं वातश्लेष्महरञ्च। गन्धमार्जाराण्डे । খাটাশী । वै.निघ.१भ.वा.व्या.विषगर्भतैले। मृगनाभौ। वीर्य्ये। वि.।

अण्डकः । पुं । अण्डकोषे । हे.च. ।

अण्डकोटरपुष्पी । स्त्री । अजान्त्र्याम् । नीलवुह्ना इति लोके । रत्ना. ।

अण्डकोषः । पुं । कुण्डले । वृषणे । অণ্ডকোষ । रा.नि.व.१८ । अण्डकोषलक्षणं—रेतःशुक्रसमाबद्धं कोशगर्भेऽवतिष्ठते। रेतःस्रावाण्डयुगलं ग्रन्थ्याभं चाण्डवर्त्तुलं। भूयश्चोदरवेष्टन्याः पश्चा उदरगह्वरे। तिष्ठेत्प्राक्स्पर्शनाङ्गुलैः कोषमायाति तद्द्वयम्। दक्षिणस्मात् स्थूलतरं वामाण्डं निम्नलम्बि च । वामं रैतसिकं सूत्रं यतो दीर्घतरं परात् । उपर्य्युपरिसंस्थानस्तरद्वन्द्वेन निर्म्मितः। कोषो रैतसिके सूत्रे धत्तेऽण्डयुगलं तथा। तन्तोराभ्यन्तरो रक्तः सङ्कोचनगुणान्वितः। तनोर्वाह्यश्चर्म्ममयो लोमभिः कतिभिश्चन। तन्तोस्तिरस्करण्यान्तरेकया भिद्यते द्विधा। तद्गर्भद्वयमध्यान्ते पुंसोऽण्डयुगलं ननु । उदराद्रेतसः सूत्रे पश्चाद्गागमवाण्डयोः। नियतं समनुप्राप्ते धराजाग्र्यादिनिर्म्मिते ॥ अत्रिरिति कश्चित् ।

अण्डकोषकः । पुं । अण्डकोषे । श.र. ।

अण्डगः । पुं । गोधूमे ।

अण्डगजः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

अण्डजः । पुं । मत्स्ये । पक्षिणि । भा.पू.२भ. ।

अण्डजा । स्त्री । शरटे । वि. । सर्पे । मत्स्ये । पक्षिणि । मे.जत्रिकं । मृगनाभौ । वा.हेमा.।

अण्डपर्णः । पुं । मलाण्डतरौ । अत्रि.।

अण्डपेशी । स्त्री । कोषे । मुष्के । हे.च. ।

अण्डस्कन्दः । पुं । अण्डेषु स्कन्द इव,अश्वस्याण्डरोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—प्रकोपान्मारुतादीनां कारणैः पूर्व्वचोदितैः । अण्डस्कन्दस्तुरङ्गाणां जायते बहुसंज्ञकः ॥ तस्य रूपं चिकित्साञ्च भेदश्चैव समासतः । प्रवक्ष्यामि यथायोगं वाजिनां हितकाम्यया॥ वृषणौ दूषयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य संयुतः । तस्य मुष्कशलत्येको रोगो वाताण्डसंज्ञकः ॥ यदण्डं कम्पतेऽश्वस्य तेन पादेन खञ्जति । सम्यक्पृष्ठस्य तस्याश्च वेदना मुष्कयोर्भवेत् ॥ शूनता मुष्कयोश्चैव रक्तता कृष्णतापि वा । भवेत् पित्तेन दुष्टेन पिड़कानाञ्च सम्भवः॥ शूनौ पक्वौ तुरङ्गस्य मुष्कौ यस्य सवेदनौ । त्रिकलम्बेन युक्तस्य तस्य पूताण्डमादिशेत् ॥ स्पर्शतः कठिनौ रूक्षौ रूपतश्चैव यौ मृदू । वृषणौ यस्य वाहस्य स रक्ताण्डः प्रकीर्त्तितः ॥ तस्मिन् सर्व्वाः प्रयोक्तव्याः क्रियाः पीताण्डबोधिताः ॥ शूनौ तु कठिनौ रूक्षौ वृषणौ मन्दवेदनौ । कृच्छ्रमूत्रस्य वाहस्य मूत्रकोशश्च शूयते ॥ श्लेष्माण्डः स तु विज्ञेय श्चोपाण्डौ वेधयेच्छिरां । निरुहं कटुतैलेन चाङ्गे स्वेदञ्च कारयेत् ॥ जयदत्तः ५०अ. ।

अण्डहस्ती । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

अण्डालुः । पुं । मत्स्ये । श.च. ।

अण्डिका स्त्री । यवचतुष्टयपरिमाणे । च. ।

अण्डिनी । स्त्री । सान्निपातिकयोनिरोगविशेषे । लक्षणं—"अतिकायगृहीतायास्तरुण्या अण्डिनी भवेत् ।" सु.चि. ।

अण्डीरः । पुं । पुरुषे । मे.रत्रिकं ।

अण्वस्थि । क्ली। मक्षिकाद्यादिस्थे सूक्ष्मास्थ्नि। सु.शा.।

अण्वी । स्त्री । अङ्गुली । [इति च लोके। अत्रि.।

अतन्द्रा । स्त्री । कापि इति ख्याते फले । च।

अतरुणदारुः } पुं । तरुदारके । विज-
अतरुणदारः(कः) } ताड़क । हिं विधारा ।
"अतरुणदारुराशापुराः।"भा.म.१भ.सन्धिकल्प.चि.।

अतलस्पृक् । क्ली । जले । हे.च.४का ।

अतसी । स्त्री।(Linum Usitatissimum) Common flax. क्षुमावृक्षे । মসিনা । हिं तिसि । तें नल्लयगसिचेट्टु । गुणाः—मधुरा बल-

कारिका कफवातवर्द्धनी, तुवरपित्तघ्नी कुष्ठवातघ्नी च। रा.नि.व.१६। शुक्रदृष्टिघ्नी स्निग्धा गुरुः वातासृजिच्च। मद.व.१०।

अतसीतैलम्। क्ली। अतसीजाततैलं। मसिनার তৈল। गुणाः –मधुरं पिच्छिलं वातघ्नं मदगन्धि कषायं कफहरं कासहरञ्च। रा.नि.व.१५। आग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तनुत् कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु। मलकृत् रसतः स्वादु ग्राहि त्वग्दोषहृद्घनम्। वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे। अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये॥ भा.पू.तैलव.।

अतिकटुः। त्रि। निम्बादिद्रव्ये।

अतिकण्टः(कः)। पुं। लघुगोक्षुरके। दुरालभायाम्। मद.व.१। [कन्दशाके। रा.नि.व.७।

अतिकन्दः(कः)। पुं। हस्तिकन्दनाममहा-

अतिकृशः। त्रि। अतिदुर्ब्बले।

अतिकेसरः। पुं। कुब्जकापुष्पवृक्षे। কোকণ দেশীয় পুষ্প বিশেষ। হিং কুজা। रा.नि.व.१०। भा.पू.पु.व.। कण्टकसेवत्याम्। কাঁটা সেউতি।

अतिक्रान्तावेक्षणम्। क्ली। यत्पूर्व्वमभिहितं तत्। "यथा चिकित्सितेषु ब्रूयात् श्लोकस्थाने यदीरितमिति।" सु.उ.६५अ.।

अतिगण्डः। त्रि। वृहद्गण्डे। मी.ज्योतिष्चकं।

अतिगन्धः। पुं। A sort of Jasmine (Jasminum zambac.) मुद्गरपुष्पवृक्षे। रा. नि.व.१०। गन्धके। रा.नि.व.१३। (Michelia champaca.) चम्पकवृक्षे। रा.नि.व.१०। भूतृणे। গন্ধতৃণ। रा.नि.व.८। [म्पकवृक्षे। रा.नि.व १०।

अतिगन्धकः। पुं। हस्तिकर्णपलाशवृक्षे। च-

अतिगन्धा(लुः)। स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। रा.नि.व.४। [জিয়াপুতা। रा.नि.व.४।

अतिगन्धिका। स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्।

अतिगुहा। स्त्री। (Uraria lagopoedes.) पृश्निपर्ण्याम्। ছোট চাকুলে। र.मा.। शालपर्ण्याम्। मद.व.१। वा.सू.२९अ.। "स्वर्णां गुहामतिगुहाम्।"

अतिघूर्णता। स्त्री। अतिनिद्रा। भा.म.४भ. मसूरिकादि। "तृष्णा दाहातिघूर्णता।"

अतिचरः। पुं। पक्षिभेदे।

अतिचरणा। स्त्री। तन्नामककफजयोनिरोगविशेषे। अतिव्यवायेन शोथयुक्ता योनिरतिचरणोच्यते। "सैवातिचरणा शोफसंयुक्तातिव्यवायतः।" वा.उ.३३अ.। See अचरणा।

अतिचरा(ला)। स्त्री। पद्मचारिण्याम्। मद. व.३। (Hibiscus mutabilis.) स्थलपद्मिन्याम्। स्थलपद्म। रा.नि.व.५। भा.पू.१भ.। See स्थलपद्मम्। भूतृणे।

अतिच्छत्रः। पुं। रक्तकोकिलाक्षे। তালমাখনা। রক্ত কুলেখাড়া। प.मु.।रत्ना.। छत्राकाम्। Mushroom. কাটছাতু, পোয়ালছাতু। स्थूलतृणविशेषे।

अतिच्छत्रकः। पुं। भूतृणे। प.मु। भूतृणे। গন্ধতৃণ। रा.नि.व.८। तृणसाधारणे। वृक्षविशेषे। यस्य मूले पत्रे वा छत्राकारः, कटुरसश्च। रा.नि.। सप्तपर्णवृक्षे।

अतिच्छत्रा } स्त्री। शताह्वायाम्। শুলফা।
अतिच्छत्रिका } रा.नि व.४। मद.व.२। वा.उ.६अ.। "अतिच्छत्रा पलङ्कषा।" सि.यो.उन्मादचि.महापैशाचघृते। मधुरिकायां। মৌরী। च.चि.१अ.। छत्रवृक्षे। यस्य मूले पत्रे वा छत्राकारः, कटुरसश्च। भूतृणे। रा.नि.। विषाणिकायाम्। वा.सू.२९अ.। तन्नामकमहौषधौ। See ओषधिः।

अतिजागरः। पुं। नीलक्रौञ्चे। रा.नि.व.१९।

अतिजृम्भः। पुं। वायुरोगविशेषे। वै.निघ.।

अतितपस्विनी। स्त्री। गोरक्षमुण्ड्याम्। গোরক্ষ চাকুলিয়া। भा.पू.१भ.गु.व.।

अतितर्पणम्। क्ली। अतितृप्ती। वा.सू.८अ.।

अतितीव्रा। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।

अतितीक्ष्णः। त्रि। मरिचादौ। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। क्ली। अजमोदायाम्। [निघ.।

अतितृष्णः। पुं। पित्तजज्वररोगविशेषे। वै.

अतितेजिनी। स्त्री। त्रिपर्ण्याम्। তেজবল, তেজবতী। मद.व.१।

अतिदग्धम्। क्ली। अग्निदग्धरोगे। अतिदग्धे

मांसावलम्बनं गात्रविश्लेष: शिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं, ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति। व्रणश्चास्य चिरेण रोहति रूढश्च विवर्णो भवति। मुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्य्यमुष्णं तथौषधम्। इत्यादि। सु.सू.१२अ.।

अतिदाहः । पुं । अतिसन्तापे । वै.निघ.।

अतिदीप्तिः । स्त्री । श्वेतसुरसायाम्। শ্বেত বাবুই তুলসী। वै.निघ.। [व.६।

अतिदीप्यः(कः) । पुं । रक्तचित्रके । रा.नि.

अतिदुष्टः । पुं । गोक्षुरके । वै.निघ.।

अतिदेशः । पुं । प्रकृतस्यानागतेन साधनम्। यथा—यनेनास्य वायुरूर्द्धमुपतिष्ठते तेनोदावर्त्तः स्यादिति। सु.उ.६५अ.। [सु.सू.१५अ।

अतिनिद्रता । स्त्री । कफवृद्धिजन्यरोगविशेषे।

अतिपक्वमांसम् । क्ली । पाकाधिकसिद्धमांसे। गुणाः—अतिपक्वन्तु यन्मांसं विरसं वातलं गुरु। वै.निघ.।

अतिपक्वक्षीरम् । क्ली । अतिशृतघनदुग्धे। ঘনাবৃত দুগ্ধ। इदम् अतिगुरु। "भवेद्गुरीयोऽतिशृतम्।" वा.टी.हेमाद्रौ चारपाणि:।

अतिपत्रः(कः) । पुं । शाकतरौ। শেগুন গাছ। रा.नि.व.९। उन्माद-चि.महापैशाचघृते। हस्तिकन्दनाममहाकन्दे। रा.नि.व.७।

अतिपत्रा । स्त्री । (Sida cordifolia.) बलायाम्। বেলেড়া। हिं खरेंटी।

अतिपातितम् । क्ली । अस्थिभङ्गविशेषे। तेनास्थि नि:शेषेण भिन्नं भवति। सु.नि.१५अ.।

अतिपिच्छः । पुं । श्वेतरक्तालुके। वै.निघ.।

अतिपिच्छला । स्त्री । कुमार्य्याम्। घृतकुमारी। वै.निघ.।

अतिपिञ्जरः } **अतिपीडकः** } पुं । दुष्टव्रणे। च.।

अतिबला । स्त्री । (Sida rhombifolia.) पीतबलायाम्। পীতবর্ণ বেলেড়া,পীতবাকুলি। हिं ककहिया। मं पिटारिखी। गुणाः—तिक्ता कटुः वातघ्नी क्रिमिघ्नी दाहतृष्णाविषच्छर्द्दिक्लेदोपशमनी च। रा.नि.व.४। शीतला मधुरा बलकानिकृत्। स्निग्धा ग्राहिणी वातरक्तरक्तपित्तचतघ्नी च। मद.व.१। हरेन्महाबला कृच्छ्रं भवेद्वातानुलोमनी। हन्यादतिबला मेहं पयसा सितया समम्॥ भा.पू.१भ.गु.व.। सु.सू.३९ संशमने। च.सू.४अ.। सु.सू.क्रमिचि.। चि.क्र.क.बल्ली स्त्रीरोगचि.। वा.उ.४०अ.। श्वेतवाट्यालके। गोरक्षतण्डुलायां। গোরক্ষ চাকুলিয়া,কালিয়া ঝিঁটকী।विष्णु नारायणतैले। शतावरीयो.सा.कौ.। चि.क्र.क.बल्लीकेतक्यादितैले।

अतिबलिका } **अतिबली** } स्त्री । वाट्यालके। रा.नि.व.४।

अतिभारगः । पुं। अश्वतरे। খচ্চর इति लोके।

अतिभोजनम् । क्ली । अतिमात्रया भोजने। गुणाः—आलस्यगौरवाटोपसादाश्च कुरुतेऽधिकम्। सु.सू.४६अ. कृतान्नव.।

अतिमङ्गल्यः । पुं। (Aegle or cratoeva marmeloes.) बिल्ववृक्षे। रा.नि.व.११।

अतिमञ्जुला । स्त्री । कण्टकसेवतीवृक्षे। हिं सेवती गुलाब। গোলাপ, রক্ত গোলাপ। भा.पू.१भ.पु.व.। मद.व.३। See सेवती।

अतिमण्डलः । पुं । भूधामनवृक्षे। वै.निघ.।

अतिमन्थः(कः) । पुं । अग्निमन्थक्षुपे।

अतिमुक्तः(कः) } **अतिमुक्तका** } पुं।Mountain eboney. तिनिशवृक्षे। अम.। तिन्दुकवृक्षे। তেদ, গাব। नवमल्लिकाभेदे। मं तें रायविर। রায়বেল। (Goertnera racemosa.) माधवीलतायाम्। प.सु.। "अतिमुक्तकमिच्छन्ति वासन्ती-माधवीलताम्।" हला.५४। अतिमुक्तस्तु नि:सङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च। मे.तचतुष्कं। वा.उ.१२अ.। "तथातिमुक्तकैरण्ड।" भा.पू.१भ.। गुणाः—कषाय: शीतल: श्रमघ्न: पित्तदाहज्वरोन्मादहिक्काच्छर्द्दिघ्नश्च। रा.नि.व.१०। See तिनिश:। माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयापहा। भा.पू.१भ.पु.व.। (कः) हरिमन्थे। हारा.।

अतिमुक्ततैलम् । क्ली । अतिमुक्तकबीजतैले। गुणाः—वातपित्तघ्नं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलञ्च। वा.टी.हेमा.। [व.१०।

अतिमुक्ता । स्त्री । अतिमुक्तकायाम्। रा.नि.

अतिमोदनी(दिनी) । स्त्री । नवमल्लिकायां। रा.नि.व.१०।

अतिमोदा । स्त्री।(Jasmimum arboreum.) नवमल्लिकायां। সেউতি। रा.नि.व.१०। गन्धिकारीहच्चे स्वनाम्ना कोंकणदेशे ख्याते। গণিরি। रा.नि.व.१०।

अतियवः । पुं । निःशूकयवे । कृष्णवर्णे यवे । मद.व.१० । निःशूकोऽतियवः स्मृतः । यवादतियवो न्यूनः । भा.पू.१भ.धान्यव. ।

अतियुक्तः । त्रि । वारंवारं प्रयुक्ते । भा.म.ख. १भ.चं.सा. । "स्नेहाद्यैरतियुक्तैः ।" [१७भ.।

अतियोगः । पुं । अतिशयितप्रयोगे । वा.सू.

अतिरक्तः । पुं । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

अतिरक्ता । स्त्री । जवापुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

अतिरसः । पुं । पौण्ड्रके । श.मा. ।

अतिरसा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । মূরগা। वै.निघ. २भ.स्वप.चि.पलङ्कषातैलं । रास्नायाम् । मद.व. १। वल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । शतमूल्याम् । च.सू.४ । [१२ । भा.पू.१भ. मद.व.१ ।

अतिरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.व.

अतिरूक्षः । त्रि । स्नेहशून्ये, कङ्गुकोद्रवादौ ।

अतिरेचकः । पुं । काकोल्याम् । কাঁকলা। वै.निघ. । [नि.व.२०।

अतिरोगः । पुं । क्षयरोगे । राजयक्ष्मणि । रा.

अतिरोमशः । पुं । वन्य-छागे । छाग. ।

अतिरोमशा । स्त्री । नीलबुह्नायाम् । ছাগলবেঁটে । प.मु. ।

अतिलङ्घितम् । क्ली । अत्युपवासे । तल्लक्षणं—पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च । क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः। मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि। देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ च.द. ।

अतिलम्बी । स्त्री । शताह्वायाम् । भा.पू.१भ. ।

अतिलोहितगन्धः । पुं । दमनकवृक्षे । দনা। प.मु. ।

अतिवर्त्तुलः । पुं । (Sida rhombifolia.) कलायविशेषे । মটর, বাটুলা, কড়াই । र.मा. ।

अतिविदाही । त्रि । राजसर्षपादौ ।

अतिविद्या । स्त्री । दुष्टव्यधनविशेषे । प्रमाणातिरिक्तविद्धायाम् । सु.शा.८ ।

अतिविषः(षा) । स्त्री ।(Aconitum heterophyllum.)स्वनामख्यातौपविषजातीयपण्यद्रव्ये। আতইচ্ । हिं आतइस । अतिविषा सर्व्वत्र भाषा । तें अतिवसचेटु । अतिविषा शुक्लकृष्णारुणभेदात् त्रिधा रसवीर्य्यविपाकेषु तुल्या । गुणाः— कटूष्णा तिक्ता कफपित्तज्वरघ्नी आमातीसारकासघ्नी विषघ्नी छर्द्दिघ्नी च । रा.नि.व.६ । वा.सू.१५भ. वचादि. । नागाराऽतिविषाभयाः । च.द.ज्व.चि.पिप्पल्याद्यघृते । मदनपालस्तु श्यामकन्दीपत्रिविषीं स्वतुर्भेदानाह श्वेतरक्तकृष्णपीतत्वात् ते तासां यथापूर्व्वं श्रेष्ठा गुणैस्तमा सर्व्वदोषहरा शोथघ्नी शैत्यकारोगघ्नी रसायनी च । मद.व.१। अतिविषाकटुकीप्रभृतीनामुष्णगोमयजलेन शुद्धिर्मातव्या । सा. कौ. । [वै.निघ. ।

अतिवीजः । पुं । बब्बूलवृक्षे । বাব্লাগাছ ।

अतिवृहत्फलः । पुं । पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । भा.पू.१भ. ।

अतिव्यथा । स्त्री । अतिशयितयन्त्रणायाम् । पीड़ायाम् ।

अतिव्यायामः । पुं । व्यायामाधिक्ये । অধিক কুস্তি করা । अतिव्यायामो न पथ्यः । अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्द्दिः श्रमः क्लमः । तृष्णा क्षयः प्रतमकः रक्तपित्तञ्च जायते॥ भा.पू.१भ.।

अतिशष्कुली । स्त्री । तिलक्लतरोटिकायाम् । गुणाः —रुचा श्लेष्मपित्तास्रघ्नी गुरुः विष्टम्भिनी, न चक्षुष्या च । भा.पू.कृतान्नव.। [मूल । र.मा.।

अतिशारिवा । स्त्री । अनन्तायाम् । অনন্ত-

अतिशूकः । पुं । यवे। যব । प.मु. ।

अतिशूकजः । पुं। गोधूमे । গম । Wheat.

अतिशृतक्षीरम् । क्ली । अतिक्वथिते दुग्धे कवलभोज्यवत् सञ्जाते । तद्गुरुतरम् । स्वाग्निर्ज्जलं शृतं त्रिविधतुरष्टांशशेषितम् । तथा शृततमं सारं गुरु बल्यतमं पयः ॥ वा.सू.५भ.अरु.टी.खरनादः ।

अतिशोष: । पुं । क्षयरोगे । See क्षय: ।

अतिसख्या स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि ।

अतिसर्जनम् । क्ली । वेधे । मे.नपञ्चकं ।

अतिसान्द्र: । पुं । राजमाषे । बा.ब्राशी बरटी । रवा. । [लतायष्टिमधुनि ।

अतिसाम्या । स्त्री । कृष्णसुखगुञ्जावल्ल्याम् ।

अतिसार: । पुं । पर्पटके । मद.व.१ । हिं पापड़ा । उदरामयरोगविशेषे । See अतीसार: ।

अतिसारकी । त्रि । अतिसाररोगिणि ।

अतिसारघ्न: । पुं । चेत्रपर्पटके । ক্ষেৎপাপ- ড়া । वै.निघ. । [निघ. ।

अतिसारघ्नी । स्त्री । अतिविषायाम् । वै.

अतिसारभेषजम् । क्ली । लोध्रे । तद्रोग- निवारके औषधे ।

अतिसारवारणरस: । पुं । अतिसारे रस: । अत्र कृतकर्पूरं पक्वकर्पूरम् । खाखसीचीरं अहिफे- नम् । र.सा.सं. ।

अतिसारस्था । स्त्री । रास्नायाम् । वै.निघ. ।

अतिसूक्ष्म: । त्रि । अतिशयसूक्ष्मे ।

अतिसेवनम् । क्ली । अधिकमात्रया सेवने ।

अतिसौम्या । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुके । रा.नि.व.६ ।

अतिसौरभ: । पुं । आम्रवृक्षे । भा.पू.फ.व. ।

अतिस्कन्धा । स्त्री । रक्तकुलत्थके । वै.निघ. ।

अतिस्थूलवर्त्मा । पुं । दुष्टव्रणविशेषे । च. ।

अतिस्निग्ध: । त्रि । अत्यन्तस्निग्धे । तस्य ल- क्षणम् —कफप्रसेक: शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रम: । लवणं तदतिस्निग्धे रुक्षं तत्र प्रदापयेत् ॥ वै.निघ. नस्यचि. । [निघ. ।

अतिस्रवा । स्त्री । मयूरवल्ल्याम् । मुग्वा । वै.

अतिच्छिन्नसन्धि: । पुं । सन्धेरतिशयविश्लेषे । सन्धिच्युतं सदुश्चैरवस्थानं । तेन सन्ध्यस्थ्नोरुभयोरेवा- तिक्रान्तता वेदना च । सु.नि.१५अ. । See भग्न: ।

अतीसार: । पुं । Diarrhœa or dysentry. अतीव सरति, प्रकृतिमतिक्रम्य गुदमार्गेण सरतीति अतीसार: । स्वनामख्यातोदरामयरोगे, बहुद्रवमलनि:- सरणरोगे । तस्य निदानं गुरुभोजनादिकम् । तस्य निरुक्ति:—रसादिद्रवधातूनामग्निं मन्दीकृत्य मलेन सह मिश्रितानां वायुना चाध: प्रणुन्नानां अतिनि:- सरणादतीसार उच्यते । तस्य च पूर्व्वरूपं —हृदय- नाभिगुह्योदरादिस्थानेषु सूचीविद्धवद्वेदना, काया- वसादवायुमलविबन्धतोदोदराध्मानापरिपाकादिक- ञ्च । स षड्विध: वातपित्तकफसन्निपातशोकापरि- पाकजभेदाद्भवति । तत्र वातजे मलस्यारुणता फे- णिलता रुक्षता पक्वता तथा गुदे सशब्दवेदनमल्पशो मुहुर्नि:सरणञ्च लक्षणं भवति । पित्तजे च मलस्य हरितपीतलोहितवर्णता तृष्णामूर्च्छादाहा:, मल- द्वारे ज्वाला चतञ्च लक्षणम् ; कफजे च शुक्लगाढ़- सकफामगन्धिशीतलमला नि:सरन्ति, रोगी स- रोमाञ्चश्च भवति । सान्निपातिके च वातजादिल- क्षणानि दृश्यन्ते, प्रायशश्चात्र मला: शूकरवसा-मां- सधावनवारिवद्भवन्ति । शोकजे च गुञ्जाफलस- दृशशोणितं केवलं मलमिश्रितं मलरहितं वा स- रति, तच्च मलसहितं चेत् दुर्गन्धं मलरहितं चे- न्निर्गन्धं भवति । आमातिसारे च नानावर्णं वारं- वारञ्चातिसार्य्यते, तथा तत्रोदरशूलमतीव जायते । अतीसारस्य चासाध्यलक्षणं—मलस्य कृष्णस्निग्धता, यकृत्खण्डवत् कृष्णरक्तवर्णता, घृततैलवसामज्ज- दधिदुग्धमांसधावनवारिसदृशता, कृष्णनीलवर्णता, ईषत्कृष्णरुक्षचिक्कणता, शिखिपुच्छवत् विविधवर्ण- चन्द्रकयुक्तता, घनशवगन्धिमस्तिष्काभता, सुगन्ध- पूतिगन्धबहुलता च, तथा तृष्णादाहान्धकारदर्शनं, हिक्काश्वासपार्श्वशूलेन्द्रियचित्तमोहा: गुह्याभ्यन्तर- वलिपाक: प्रलापश्च, तथा गुदसंवरणाक्षमता बल- मांसहीनता अतीवोदराध्मानं शोथ:, मलद्वारस्य पक्वतासत्त्वेऽपि गात्रस्य शीतलता उपद्रवाश्च । चिकित्सा-स्वस्वपर्य्याये प्रदर्शनीया । अतीसारे नाना- विधद्रवधातुनि:सरणमन्यत्र केवलमेव कफनि:स- रणमित्यतिसारप्रवाहिकयोर्भेद: । इति माधवक- रसंग्रहादतीसारसंग्रह: । शार्ङ्गधरस्तु भयजमुक्त्वा स- प्तविधमाह । तस्य सम्प्राप्ति: संशम्यापां धातुरन्त:कृ- शानुं वर्चोमिश्रो मारुतेन प्रणुन्न: । वृद्धोऽतीवाध: सरत्येव यस्माद्व्याधिं घोरं तं त्वतीसारमाहु: ॥ हृ- न्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधा: । विट्संग आध्मानमथाविपाको भविष्यत: तस्य पु- र:सराणि ॥ तस्य निदानम्—गुर्व्वतिस्निग्धरुक्षोष्ण- द्रवस्थूलातिशीतलै: । विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्म्यै-

चापि भोजनैः॥ स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषाद्भयात्। शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानात् सात्म्यर्त्तुपर्ययात्॥ जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रमिदोषतः। नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते॥ सु.उ. ४०अ.। स च वातपित्तकफसन्निपातशोकामजभेदात् षड्विध इति। अथातिसार-लक्षणम्—अनिलेनाथ पित्तेन श्लेष्मणा चापि वाजिनः। अतीसारस्तथा चान्यः सन्निपातेन जायते॥ सङ्कोचिताङ्गः स्थानेन सकफं योऽतिसार्य्यते। अल्पं तनु सशब्दञ्च पुरीषं बहु वा हयः॥ तस्य वातात्मकं विन्द्यादतीसारं विचक्षणः। पित्तजञ्चैव वक्ष्यामि श्लेष्मजञ्च समासतः॥ स्वेदहाहपरीतानां लक्षयेन्मतिमान् भिषक्। स्रावेण नीलरक्तेन विस्रगन्धेन पित्तजम्॥ मन्दाहारस्तथा वाही ह्रष्टरोमातिपीड़ितः। श्यामैः सपिच्छिलैर्भिन्नैर्विद्यात् श्लेष्मसमुद्भवम्॥ सन्निपातात्मकञ्चैव सर्व्वेषां लक्षणैर्युतम्। द्विरूपं द्वन्द्वजं ज्ञेयमतीसारं विचक्षणैः। अतीसाराः समुद्दिष्टाः शालिहोत्रादिभिः पुरा॥ ज.द.४२अ.।

अतुलः । पुं । कपि । तिलकवृक्षे । श.च.।

अतृप्तिः । स्त्री । तृप्तिशून्यत्वे । अपरितोषे ।

अतेजाः । स्त्री । छायायाम् । रा.नि.व.२१।

अत्कः । पुं । अङ्गे । उणा.।

अत्नः । पुं । सूर्य्ये । वै.निघ.।

अत्यः । पुं । अश्वे । [भक्षके । विज.र.।

अत्यग्निः । पुं।क्षुधाधिक्ये। च.द.अग्निमा.चि.।

अत्यन्तपद्मा । स्त्री । कमलिन्याम् । वै.निघ.।

अत्यन्तशोणितः । त्रि । अतिरक्ते । क्ली । सुवर्णगैरिके । वै.निघ.।

अत्यन्तसुकुमारः । पुं। (Panicum Italicum.) कन्दलीवृक्षे । कङ्गुण्याम् । रा.नि.व.१६।

अत्यम्बुपानम् । क्ली । मात्रातिरिक्तवारिपाने। तल्लक्षणं यथा—अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं अनम्बुपानाच्च स एव दोषः। तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनार्थं मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि॥ इति जलपानलक्षणम्। रा.नि.व.१४।

अत्यम्लः । पुं, क्ली । (Spondias mangifera.) वृक्षाम्ले । তেঁতুল । रा.नि.व.६ । See तिन्तिड़ी। वनमातुलुङ्गे । मातुलुङ्गे । त्रि,अत्यन्ताम्लरसयुक्ते ।

अत्यम्ला । स्त्री । मातुलुङ्गवृक्षे । वनबीजपूरे । मधुरलेबु, मधुटाबा वा मधुलेबु । रा.नि.व.११। महाकाँकड़ी । रत्ना. तिन्तिड्याम् । श.र.।

अत्यम्लपर्णी । स्त्री । वल्लिसूरणे लताविशेषे । कड़वड़वेलि । हेंगगोलि । रा.नि.व.३ । अम्ललोण्याम् । আমরুল । गुणाः—अत्यम्लपर्णी तीक्ष्णाम्ला शोहशूलविनाशिनी । वातश्लेष्मद्दीपनी रुच्या गुल्मश्लेष्मामयापहा॥ रा.नि.व.३ । मात्रा.२माषा ।

अत्ययः । पुं । नाशे, दोषे, कृच्छ्रे । रत्ना.अने.व.। मे.यत्रिकं । [गाछ । रा.नि.व.१०।

अत्यर्कः । पुं । शुक्लार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ

अत्यानन्दा । स्त्री । कफजन्ययोनिरोगविशेषे, येन स्त्री ग्राम्यधर्म्मेण सन्तोषं न लभते । अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्म्मेण विन्दति । भा.म.ख.४भ.योनिरोगचि.।

अत्यारक्ता । स्त्री । जवापुष्पवृक्षे ।

अत्युग्रम् । क्ली । हिङ्गुनि । मद.व.२ ।

अत्युग्रगन्धा । स्त्री । कृष्णगोकर्ण्याम् । कृष्णापराजितायाम् । अजमोदायाम् । मद.व.२ ।

अत्युदीर्णा । स्त्री । दुष्टव्यधनविशेषे । यत्र तीक्ष्णमहामुखशस्त्रेण वेधो भवति । सु.शा.८अ.।

अत्यूहः । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । दात्यूहे । मे.हत्रिकं । [कायाम् । मे.हत्रिकं ।

अत्यूहा । स्त्री । नीलशेफालिकायाम् । नीलि-

अत्रिः । पुं । ऋषिविशेषे ।

अदनम् । क्ली । भक्षणे ।

अदन्तः । त्रि । दन्तहीने ।

अदलः । पुं । हिज्जलवृक्षे । श.च. । घृते ।

अदला । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । रा नि. ।

अदंशः । पुं । महामूलके । बड़ मूला ।

अदारिका । स्त्री । वृक्षकमले, वृक्षोत्पले । ওলট্ কমল । वै.निघ. । [निघ. ।

अदृढ़ः । त्रि । अस्थिरे । क्ली । तृणविशेषे । वै.

अद्भुतसारः । पुं । खदिरसारे । रा.नि.व.८ ।

अद्यम् । क्ली । धान्ये ।

अद्यतनः । त्रि । अद्यभवे । আজিকার ।

अद्यश्विना } **अद्यश्वीना** } स्त्री । आसन्नप्रसवायां गवि

अद्रकः । पुं । महानिम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

अद्रिः । पुं । पर्व्वते । शैलवृक्षे । मे.रद्विकं । परिमाणविशेषे ।

अद्रिकर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.१३ । [भा.पू.१गु.व. ।

अद्रिका । स्त्री । धान्यके । ধনে । महानिम्बे ।

अद्रिजः । त्रि.गिरिजाते । क्ली । शिलाजतुनि । र.मा.रत्ना. । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । गरिके ।

अद्रिजतु । क्ली । शिलाजतुनि । हेमा.। भा.।

अद्रिजा । स्त्री । सैंहलपिप्पलीक्षुपे । रा.नि. व.६ । [व.३ ।

अद्रिभूः । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.

अद्रिमाषा । स्त्री । বনমাষ । মাষাণী । वै. निघ. । [ডুমুর । वै.निघ. ।

अद्रिसानुजा । स्त्री । त्रायमाणायाम् । বলা-

अद्रिसारः । पुं । लौहे । रत्ना. ।

अद्रेष्कः(ष्का) । पुं,स्त्री । निम्बविशेषे । हिं बकायननिम्ब । পাহাড়ে নিম্ । भैष. कुष्ठचि. ।

अधः । अव्ययं । अधोभागे । योनौ । वै.निघ. ।

अधःकुन्तलः । पुं । अन्तर्लोम्नि ।

अधःपातनम् । क्ली । पारदस्य यन्त्रमार्गेणाधःक्षेपणे । यथा—नवनीताह्वयगन्धकं (লাউয়া গন্ধক) सूतञ्च समभागं गृहीत्वा जम्बीररसेन मर्द्दयित्वा, शुकशिम्बीमूलं शियुमूलापामार्गश्वेतसर्षपसैन्धवकल्केन समभागेन संमिश्र्य यन्त्रस्योर्द्ध्वभाण्डाभ्यन्तरतले कल्कमिश्रितं तं सूतं लेपयेत् । अथ जलयुक्तमधोभाण्डं भुवि पूरयित्वा तस्य मुखे रसयुक्तं भाण्डमधोमुखं संस्थाप्य च द्वयोः सन्धिमुखं लेपयेत् । अथ उपरिष्टात् पुटे दत्ते पारदो जले पतति । इत्यधःपातनं । "नवनीताह्वयं सूत"मित्यादि । र.सा.सं. ।

अधःपुटः । पुं । चारोलीवृक्षे । वै.निघ. ।

अधःपुष्पी । स्त्री । (Hicracium,)गोजिह्वाक्षुपे । रा.नि.व.४ । चोरपुष्पीवृक्षविशेषे । চোর কাঁটকী,চোরখড়িকা,ভাঁটুই, উকৃণে, বাটিয়া, লেঙরা । हिंटाङ्कलीति गौडीयाः । सततत्त्व.ब्रह्मदण्डी नाम्ने वै.निघ.२भ. ।

अधःप्रस्तरः । पुं । तृणासने । वै.निघ. ।

अधःशल्यः । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व.४ । भा.पू.१भ. । श्वेतापामार्गे ।

अधःशाखः । पुं । संसाराश्वत्थवृक्षे ।

अधःशेखरः । पुं । श्वेतापामार्गे ।

अधमः । पुं । अम्लवेतसे ।

अधमाङ्गम् । क्ली । चरणे । श.च. ।

अधरः । पुं । ओष्ठे । ঠোঁট । रा.नि.व.१८ । क्ली । स्त्रीयोनौ ।

अधरकण्टकः । पुं । दुरालभायाम् । वै.निघ.।

अधरकण्टिका । स्त्री । क्षुद्रशतावर्य्यां । वै.निघ.।

अधरा । स्त्री । नीचदिशि । वै.निघ. ।

अधामार्गः } **अधामार्गवः** } पुं । अपामार्गे । धामार्गववृक्षे । গড়গণ্ড । हिं काड़च । अ.टी. ।

अधिकण्टकः । पुं । यासक्षुपे । দুরালভাবিশেষ । रा.नि.व.४ । [निघ. ।

अधिकप्रियम् । क्ली । त्वचि । দারচিনি । वै.

अधिकरणम् । क्ली । यत्र कुर्व्वन्ति तदधिकरणम् । सु.सू.४१अ. । 'यमर्थमधिकृत्योच्यते ।' यथा रसं दोषं वा । सु.उ.६५अ. ।

अधिकारी । पुं । पुरुषे । वै.निघ. ।

अधिजिह्वः । पुं । A tumour on the tongue. कण्ठगतमुखरोगे । सु.नि.१६अ.। अयं ह्यजिह्वोऽप्युच्यते ।

अधिजिह्वकः । पुं । जिह्वागतरोगविशेषे । See अधिजिह्वा ।

अधिजिह्वा } **अधिजिह्विका** } स्त्री । जिह्वारोगविशेषे कफशोणितजे । अत्र जिह्वोपरि जिह्वाग्रवत् शोथो जायते । पक्वश्चेदसाध्यः । उपजिह्वा जिह्वानिम्नतो भवतीत्यनयोर्भेदः। लक्षणम्—जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वाप्रबन्धोपरि रक्तमिश्रः । सु.नि.१६अ.। अपरस्य जिह्वागत-

रोगे जिह्वोपरि शोफरूपे। लक्षणम्—"अधिजिह्वाभिधानन्तु उपरिष्टाद्विनिर्द्दिशेत्॥" अ.ह.२९अ.।

अधिदन्तः (कः) । पुं। A tooth growing over another. दन्तमूलगतरोगविशेषे। गजदन्ते। গজদাঁত। अयन्तु दन्तोपरि षड्‌धिकदन्तनिर्गमरूपरोगः। तेन चास्य ग्रासग्रहणेऽनिष्टा भवति। सप्तदन्तविशिष्टोऽष्टदन्तविशिष्टश्चाश्वोऽधिदन्त इत्युच्यते। "सप्तभिश्चाष्टभिर्दन्तैः स्यातश्चाधिकदन्तकः।" ज.द.३अ.।

अधिदैवतम् । क्ली। अधिदेवतायाम्। आधिदैविकरोगे। सु.शा.१अ.।

अधिपतिः । पुं। मर्म्मस्थानविशेषे। तच्च रोमावर्त्तस्थानं मस्तकाभ्यन्तरे सर्व्वशिरासम्मिलनस्थानञ्च। सु.शा.६अ.।

अधिभूतः । पुं। यमधिकृत्य योवर्त्तते स एव तस्याधिभूतो नाम। यथा यस्य नामेन्द्रियस्य यत् कार्य्यभूतं तदेव कार्य्यं तस्येन्द्रियस्याधिभूतविषयः। सु.शा.१अ.।

अधिमन्थः । पुं। Acute pains in the balls of the eyes with pain and swelling of one side of the head. अभिष्यन्दोत्थनेत्ररोगविशेषे। स च वातजपित्तजकफजरक्तजभेदेन चतुर्विधः। सर्व्वत्रैव लक्षणं तीव्रवेदना। अभिष्यन्दे (চোক উঠা বা নেত্রশূল) उपेक्षिते अधिमन्थो जायते। लक्षणम्—वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः॥ उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा। शिरसोऽर्द्धञ्च तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः॥ हन्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रादधिमन्थो रक्तजः पञ्चरात्रात्। षड्रात्राद्वा वातिको वै निहन्यात् मिथ्याचारात्-पैत्तिकः सद्य एव॥ अधिमन्थेषु सर्व्वेषु ललाटे वेधयेच्छिरां। अग्निना सर्व्वथा मन्थे भ्रुवोस्तु परिदाहयेत्॥ सु.उ. ६अ.

अधिमांसम् । क्ली,पुं।म.नै.रो.।Seeनेत्रमांसार्म्म

अधिमांसकः । पुं। Inflammation of the tonsils. कफजन्यदन्तवेष्टजरोगविशेषे। हनुभवान्त्यदन्ते अतिवेदनमहाशोथो लालास्रावश्च भवति। हान्व्ये पश्चिमे दन्ते महाशोथोमहारुजः। लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः। भा.म.ख.४भ.मु.रो.चि.। मा.नि.। सु.नि.१६अ.।

अधिमांसार्म्म । क्ली, पुं। Fleshy excrescence on the eye, cancer of the eye. दृष्टिशुक्लगतरोगविशेषे मांसवृद्धौतिख्याते। लक्षणम्—पद्माभं मृदु रक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सितै। पृथुमृद्वधिमांसार्म्म बहुलञ्च यकृन्निभम्॥ मा.नि.।

अधिमुक्तकः । पुं। माधवीलतायाम्। वै.निघ.।

अधिमुक्तिका । स्त्री। मुक्ताग्टहे, शुक्तौ। मुक्ताझिनुक। वै.निघ.। [रत्ना.।

अधिष्ठानम् । क्ली। स्थाने। ग्रामे। नगरे।

अधीरः । पुं। अयोग्यवैद्ये। वै.निघ.।

अधोंऽशुकम् । क्ली। परिधेयवस्त्रे। अम.।

अधोगतः । पुं। अस्थिभङ्गरोगे। वै.निघ.।

अधोघण्टा । स्त्री। अपामार्गे। আপাঙ্। रत्ना.।

अधोऽङ्गम् । क्ली। मलद्वारे।

अधोमर्म्म । क्ली। गुदे। गुह्यद्वारे। हे.च.।

अधोजिह्विका । स्त्री। तालुमूलस्थक्षुद्रजिह्वायाम्। আলজিব। हारा.। जिह्वाधःशोथरोगे। कफादधस्तादधिजिह्विका चेति। च.।

अधोद्वारम् । क्ली। मलद्वारे। योनौ। हे.च.।

अधोभागहरः । त्रि। विरेचनकर्म्मणि हितकरे। च.।

अधोमुखा । स्त्री। गोजिह्वायाम्। रा.नि.व.४।

अधोयन्त्रम् । क्ली। वकयन्त्रे।

अधोवायुः । पुं। अपानवायौ।

अधोरेचनः । पुं। आरग्वधवृक्षे।

अधोऽस्रपित्तम् । क्ली। अधोगतरक्तपित्तरोगे। See रक्तपित्तम्।

अध्यण्डा (व्यण्डा) । स्त्री। कपिकच्छुलतायाम्। আলাকুশী। See आत्मगुप्ता। भूम्यामलक्याम्। रत्ना.। कोकिलाक्षे। তালমাখনা। मद.व.१। भा.पू.। प.मु.।

अध्यर्बुदम् । क्ली। अर्ब्बुदोपरि जातार्ब्बुदरोगे। আবের উপর আব। लक्षणं—यज्जायतेऽन्यत्खलु-पूर्व्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्ब्बुदमर्बुदज्ञैः। सु.नि.११अ.।

अध्यशनम् । क्ली। अजीर्णोपरि भोजने। लक्षणम्

—"अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते। प्राग्भुक्ते त्वनले मन्दे द्विरन्नं न समाहरेत्। प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्यति। पूर्व्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम्। सायमाशे त्वजीर्णे तु प्रातर्भुक्तं विषोपमम्"। वै.निघ. दिनचर्य्या। भुक्तस्योपरि भूयोभोजने। भा.म.ख.१भ.अती.सा.चि.। "विरुद्धाध्यशनाजीर्णैः।" वा.सू.८अ.।

अध्यण्डः । पुं। चोरिकावृक्षे। श.र.। महार्कवृक्षे। त्रि। प्रत्येकं कर्षार्द्धमाने। सि.यो. र.पि.चि.एलादिगुटिकायां वृन्दः।

अध्युषितः । पुं। सर्व्वांश्चिरोगे। त्रि। उपविष्टे।

अध्रुषः । पुं। तन्नामकतालुगतमुखरोगे। अत्र तालुदेशे रक्तदोषजन्यलोहितानतिस्थूलशोथः, तेन च ज्वरस्तीव्रवेदना च भवति। मानि। तल्लक्षणं —शोफस्त्वस्तब्धो लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वराढ्यः। सु.नि.१६अ.।

अध्वगः । पुं। उष्ट्रे। अश्वतरे। हे.च.।

अध्वगभोज्यः(ग्यः) । पुं। आम्रातकवृक्षे। त्रिका.।

अध्वगवृक्षः । पुं। आम्रातकवृक्षे।

अध्वगमी । पुं। खेचरे, पक्षिणि। वै.निघ.।

अध्वजा । स्त्री। स्वर्णुलीक्षुपे। रा.नि व.४।

अध्वनिषेवणम् । क्ली। अध्वचलने। वै.निघ. See चंक्रमणं।

अध्वरा । स्त्री। मेदायाम्। भा.पू १ ह.व.।

अध्वशोषः । पुं। पथिश्रमजन्यशोषरोगे। अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः। प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः॥ नि.।

अध्वसिद्धकः । पुं। सिन्धुवारवृक्षे। रा.नि.व.४।

अध्वाण्डशात्रवः । पुं। श्योणाकवृक्षे। শোণা গাছ। हिं नाउया श्योणाल। श.च.।

अनंशुमत्फला । स्त्री। कदलीवृक्षे। जटा.।

अनः । क्ली। अन्ने। उणा.। [निघ.।

अनग्ना । स्त्री। कार्पास्याम्। কাপাস। वै.

अनघः । पुं। गौरसर्षपे। रा.नि.व.१६।

अनघ्नः । पुं। गौरसर्षपे। वै निघ.।

अनङ्गम् (कम्) । क्ली। मनसि। श.र.।

अनङ्गसुन्दररसः । पुं। वाजीकरणाधिकारे रसः। सूतस्य पलं गन्धकस्य च पलं रक्तकुसुदरसैः दिनत्रयं भावयेत्। ततो वालुकायन्त्रे प्रहरमात्रं पचेत्। अवतार्य्य रक्तावकपुष्पश्वेतपद्मरसेन दिनैकं भावयेत्। र.सा.सं.। [য়া শাক। रा.नि.व.४।

अनडुज्जिह्वा । स्त्री। गोजिह्वायाम्। গোজি-

अनडुही । स्त्री। See अनड्वाही।

अनड्वान् । पुं। वृषे। भा.पू.। रत्ना.।

अनड्वाही । स्त्री। गवि। গাই। हला.।

अनणुः । पुं,क्ली। सूक्ष्मधान्ये। সরুধান। वै.निघ

अनन्तः । पुं। दुरालभायाम्। वै निघ.२भ. अनन्तादिचूर्णे, सर्व्वज्वरे। सिन्धुवारवृक्षे। अभ्रकधातौ। रा.नि.व.१३।

अनन्तकः । पुं। मूलके। नलतृणे। हिं नरकट। मद.व.१।

अनन्तमूलम् । क्ली। करालाख्यौषधे। सुगन्धायां। वचाभेदे। श.चि.। अनन्तायाम्।

अनन्तमूली । स्त्री। दुरालभायाम्। रक्तदुरालभायाम्। वै.निघ.।

अनन्तरन्ध्रका । स्त्री। खर्परपोलिकायाम्। আস্কে পিটে। वै.निघ.।

अनन्तवातः । पुं। तन्नामकशिरोरोगविशेषे। लक्षणं—दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां सम्पीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्। कुर्व्वन्ति योऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु॥ गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्। अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम्॥ मा.नि.।

अनन्ता । स्त्री। स्वनामख्यातलतायां। অনন্ত-মূল। हिं अनन्तमूल। सु. मिश्र.अ.। शारिवेति उत्तरापथे प्रसिद्धा। रा.नि.व१२। See सारिवा। च.द.पि.ज्व.चि.शिरोलेपे। "कालियचन्दनानन्ता।" भा.म.ख.४भ.गर्भ-चि.। "अनन्ता शारिवा रास्ना"। भा.म.ख-१भ.ज्वरे शारिवादौ। "अनन्ता बालकं मुस्तम्"। च.सू.४,३१दश.। दूर्व्वायां। हे.च.४। स्वर्णक्षीर्य्यां। प मु.। लाङ्गल्यां। प.मु.। भा.पू. १गु.व.। दुरालभायां। प.मु.। भा.म.ख.४भ,

मु.री चि. । "कल्कैरनन्ता खदिरारिमेद..... ।" वा.१५अ. प्रियङ्ग्वादि व. । प्रियङ्ग्वादि-दूर्व्वादि-व. हेम'.श्वतायां। "दूर्व्वानन्ता निम्बवासात्मगुप्ता पद्मा-द्रजी धीजनवल्लभनन्ता ।" नीलदुर्व्वायाम् । भा. पू.१। रा.नि.व.१२। गोलीर्भ्या । শ্বেতদূর্ব্বা । रा. नि.व.८ । यवासायाम् । भा.म.४भ.काकोल्यादिव., "अनन्तां कुक्कुटीं बिम्बीम्"। दुरालभाभावे यवासा ग्राह्या । अग्निमन्थवृक्षे । गुडूच्याम् ।

अनभिलाषः । पुं । अन्नविद्वेषे । अरोचके । रा.नि.व.२० ।

अनलः । पुं । चित्रकक्षुपे । रा.नि.व.६ । भा.पू. १भ.ह व.। च.द.संग्रहणी चि.पाठाद्यचूर्णे । रक्त-चित्रके । र.सा.सं. । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ । पित्ते । रा.नि.व.२१ । देवधान्ये । मद.व.१० । अग्नौ । [दूर्व्वा ।" भैष.कुष्ठ-चि.।

अनलम् । क्ली । भल्लातकबीजे । "अनलमरिच-

अनलनामा । पुं । चित्रकवृक्षे । [नि.व.३ ।

अनलप्रभा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.

अनलविवर्द्धनी । स्त्री । कर्कटिकायाम् । কাঁকুড়গাছ ।

अनली (लिन्) लिः । पुं। वकवृक्षे । त्रिका.

अनवस्थितचित्तत्वम् । क्ली । वायुरोगे । वै.निघ. । चित्तचाञ्चल्ये ।

अनशनम् । क्ली । लङ्घने । मा.नि. ।

अनक्षः । त्रि । अन्धे ।

अनक्षि । क्ली । कुचक्षुषि ।

अनाक्रान्ता । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । र.मा. ।

अनागतार्त्तवा । स्त्री । कन्यायाम्। अजात-रजस्कायाम् । रा.नि.व १८ । [सु.उ.६५अ. ।

अनागतावेक्षणम् । क्ली। एतत् वक्ष्यतीत्यर्थे।

अनाचारः । पुं । असत्कर्म्मणि । वै.निघ. ।

अनातङ्कः । त्रि । अरोगिणि ।

अनातपः । पुं । आतपाभावे ।

अनातुरः । त्रि । अरोगिणि ।

अनामकम् । क्ली । अर्शोरोगे । श.र. ।

अनामयम् । क्ली । आरोग्ये । रा.नि.व.२० ।

अनामा । पुं । अनामिकाङ्गुली । श.र. ।

अनामिका । स्त्री । तन्नामकाङ्गुली, अङ्गुष्ठा-त्चतुर्थाङ्गुली । रा.नि.व.१८ ।

अनार्जवः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

अनार्त्तवजलम् । क्ली । पौषादिमासचतुष्टय-भवे वृष्टिजले । तत्र वातादिदोषत्रयकोपनं । यथा —अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत् । त-त्त्रिदोषाय सर्व्वेषां देहिनां परिकीर्त्तितं । भा.पू. वारिव. ।

अनार्त्तवा । स्त्री। रजःशून्यायां । तन्नामकयो-निव्यापदि रोगे । अनार्त्तवास्तनी षण्ढी खरस्पर्शा च मैथुने । मा.नि. ।

अनार्य्यकम् । क्ली । Aloe wood. अगुरु-काष्ठे । कृष्णा. । काष्ठागुरुणि । रा.नि.व.१२ । भा.पू.१भ.क.व. । [रा नि. ।

अनार्य्यजम् । क्ली । Aloe wood. अगुरुणि ।

अनार्य्यतिक्तः (कः) । पुं । (Gentiana cherayta Rox.) भूनिम्बे । চিরাতা । अम.।

अनासिकः । त्रि । नासिकाहीने ।

अनाहः । पुं । आनाहरोगे । See आनाहः ।

अनाहारः । पुं । आहाराभावे ।

अनिच्छः । त्रि । तृप्ते । वै.निघ. ।

अनिमिषः } पुं । मत्स्ये । त्रिका.मी.षचतुष्क ।
अनिमेषः } त्रि । निमेषशून्ये ।

अनिर्माल्या । स्त्री । (Medicago esculenta.Rox) पिच्छिकायाम् । पृक्कायाम् । পি-ড়িং । रत्ना. ।

अनिर्वाणः । पुं । कफे । वै.निघ. ।

अनिलः । पुं । वायौ । शाकतरौ । শেগুন গাছ। रा.नि.व.२३ । [वै.निघ.।

अनिलकपित्थकः । पुं । स्थूलाम्रातके ।

अनिलकारकः । पुं। काञ्जिकभेदे । वै.निघ.

अनिलघ्नः(कः) । पुं ।(Terminalia belerica.) बिभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

अनिलज्वरः । पुं । वातिकज्वरे । स च सा-

अनिरामभेदात् द्विविधः। च.द.। See ज्वरः।

अनिलनिर्यासः । पुं । प्रियालवृक्षे । पियाशाल । मं विवला । वै.निघ. ।

अनिलपर्य्ययः । पुं । वायुरोगे ।

अनिलभुक् । पुं । सर्पे । वै.निघ. । [रस.र. ।

अनिलरसः । पुं । रसोऽयं पाण्डुरोगे हितः ।

अनिलरिपुः । पुं । एरण्डवृक्षे । वै.निघ.२भ. सन्धि-ज्व.चि. रास्नादिः ।

अनिलहरम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । वै.निघ. ।

अनिला । स्त्री । नद्याम् । खटिकायाम् । फुलखड़ि । र.मा.।

अनिलाजीर्णम् । क्ली। वाताजीर्णे। वा.सू.८अ.

अनिलाटिका । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् ।

अनिलान्तकः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । जियापूती । हिं इङ्गोट् । रा.नि.व.८।

अनिलापहा । पुं। रक्तकुलत्थके । लालकर्ति। वै.निघ. ।

अनिलामयः । पुं । वायुरोगे । वातव्याधौ ।

अनिलारिरसः । पुं। वातव्याध्यधिकारे रसः। अत्र वातारिरसैः एरण्डमूलरसैः । अग्निः चित्रकः। तोयैः क्वाथैः। र.सा.सं. रसेन गन्धं द्विगुणं विमर्द्य वातारिनिर्गुण्डिरसैर्दिनैकं । निवेशयेत्ताम्रमये पुटे तत्सर्व्वं मृदावेष्ट्य च वालुकाख्ये । यन्त्रे पुटे गोमयचूर्णवह्नौ स्वभावशीते तु समुद्धरेत्तत् ॥ निर्गुण्डिकावातहराग्नितोयैः संचूर्ण्य यत्नेन विभावयेत्तत् ॥

अनिलोचितः । पुं । नीलमाषके । वै.निघ.।

अनिष्टा (ष्ठा) । स्त्री । नागबला । रा.नि. ।

अनिःसारा । स्त्री । कदलीवृक्षे । कलागाछ । रा.नि.व.११। वै.निघ. ।

अनिक्षुः । पुं । (Chaccharum spontaneus.) इक्षुविशेषे । थागड़ा । र.मा.। काशाख्यो। रत्ना. । [षचतुष्कं ।

अनीकस्थः । त्रि । हस्तिशिक्षाविचक्षणे । मे.

अनीली । स्त्री । काशतृणे । र.मा.।

अंशुकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । मं लोखंडीकेल ।

अनुकर्णम् । क्ली । कर्णसमीपे । वा.शा.४अ. ।

अनुकर्षणम् । क्ली । पानपात्रे । हारा. ।

अनुकल्पः । पुं । An alternative. अभावे तद्गुणद्रव्यान्तरग्रहणे ।

अनुकूलका । स्त्री । लघुदन्त्याम् । वै.निघ. ।

अनुकूला । स्त्री । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । रा.नि.व.६।

अनुकूलिनी । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् ।

अनुगः । पुं । परिचारके । रत्ना. ।

अनुजम् । क्ली । प्रपौण्डरीक-नाम-गन्धद्रव्यविशेषे । पुंडरिया । रा.नि.व.१२ ।

अनुजा । स्त्री । त्रायमाणलतायाम् । गोयालिया लता । रा.नि.व.५ । बना डुमुर । भा.पू. १भ.गु.व. । [दनु । सि.यो.पाण्डुचि.हन्द्वः ।

अनुतक्रम् । क्ली। तक्रानुपाने । जग्ध्वा तक्रं पिबेः

अनुतर्षः । पुं । तृष्णा । सुरापानपात्रे । भेष.मे. षचतुष्कं ।

अनुत्क्लेशः । पुं । उत्क्लेशाभावे । च.सं.विसूची ।

अनुत्थितविद्धा (शिरा) । स्त्री । दुःस्थानबन्धनात् वेपमानायाः यस्याः शिरायाः शोणितसम्मोही भवति । सु.शा.८अ. ।

अनुपजः । त्रि । अनुपदेशजाते । ते च कूलेचरकोषस्थमत्स्यप्लवपादिनो भवन्ति । See अनूपवर्गः । [इत्यादि । हला. ।

अनुपदीना । स्त्री। उपानहि । जूता, खड़म

अनुपशयः । पुं । What increases the disease. उपशयविपरीते व्याध्यसात्म्यौषधान्नविहारादौ। यथा—हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणां । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहं । विद्यादुपशयं व्याधेः सहि सात्म्यमिति स्मृतः॥ विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः । मा.नि. पञ्चनिदाने ।

अनुपानम् । क्ली । औषधाङ्गपेयविशेषे । अनुपान । तत्र औषधपानानन्तरं विलम्ब्य प्रयोज्यं, रात्रौ पुनः पाचनमेव व्यवस्थेयम् । "विलम्ब्य च क्रामणमेतदीरितं रात्रौ पुनः पाचनमेतदूचिरे ।" रा.नि.व.२० । वातेऽनुपानं स्निग्धोष्णं, श्लेष्मणि

कषीर्षं, पिते खिग्धं, स्नेहपाने उष्णोदकमित्यादि। मद.व १३। "चूर्णावलेहगुड़िकाकल्कानामनुपानकं। वातपित्तकफोद्रेके त्रिद्व्येकपलमाहरेत्" । शार्ङ्ग.म. ख.६अ.।

अनुयालुः । पुं । पानीयालुके । बन आलू । रा.नि.व.७। [ठले । श.च. । खङ्गठले । वेतसे ।

अनुपुष्पः । पुं । (Saccharum sara.) शर-

अनुबन्धी । स्त्री । तृष्णायां । हिक्कायां । मे. ।

अनुभासः । पुं । काकविशेषे । वै.निघ. ।

अनुभूतिः । स्त्री । चिञ्चायाम् । তেউড়ী । हिं निसोतर । See चिञ्चत् ।

अनुमतम् । क्ली । "परमतमप्रतिषिद्धम् । यथान्यो ब्रूयात् सप्तरसा" इति सु.उ.६५अ. ।

अनुयवः । पुं । यवान्न्यूनोऽनुयवः। वा.। निःशूकयवे । हेमा. । गुणाः—ह्रद्यः स्थैर्यकरः सूक्ष्मेदः-पित्तकफघ्नः पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठरोगघ्नश्च । वा.शूकधान्यवर्गे । [रा.नि.व.६।

अनुरुहा । स्त्री । नागरमुस्तायां । नागरमुता ।

अनुरेवती । स्त्री । चुद्रदन्त्याम् । रा.नि.व.६ ।

अनुलासः । पुं । मयूरपच्छिणि । मयूर ।

अनुलास्यः । पुं । मयूरपच्छिणि ।

अनुलेपः / **अनुलेपनम्** } पुं, क्ली । चन्दनादौ । गन्धद्रव्यादिलेपने । চন্দনাদি লেপন । गुणाः—अनुलेपस्तृषामूर्च्छादौर्गन्ध्यश्रमवातजित् । सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णप्रीत्योजोबलवर्द्धनः॥ मद.व.१३। अपिच—अनुलेपनकं बल्यं तेजःसौभाग्यदायकम्। त्वच्यं प्रीतिप्रदं प्रोक्तं तृण्मूर्च्छाश्रमनाशनं । दौर्गन्ध्यवातहं प्रोक्तं पूर्व्वाचार्य्यैरिदं स्मृतम् ॥ वै.निघ. । प्रीतिकरं, ओजस्करं, शुक्रवर्द्धनं, दौर्गन्ध्यहरं, श्रमपापतन्द्राहरञ्च । राज. ।

अनुलोमनम् । क्ली । अनुलोमकरणे । मलादिधातूनां यथामार्गे गमनोपाये । মলাদিধাতুর যথাপথে গমনোপায়। यथा—कृत्वा पाकं मलानाञ्च भित्वा बन्धमधो नयेत् । तच्चानुलोमनं प्रोक्तं यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥ भा. ।

अनुल्वणी । स्त्री । हिक्कायाम् । तृष्णायाम् । मे.।

अनुवासः / **अनुवासनः** / **अनुवासनकः** } पुं,क्ली सौरभे । स्नेहवस्तौ । स्नेहने । धूपने । मे. । "यः स्नेहो दीयते सः स्यादनुवासननामकः" । तस्य मात्रा च पलद्वयं तदर्द्धं वेति । भा. ।

अनुवासनवस्तिः । पुं । स्नेहवस्तौ । मात्रावस्तौ । "अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः" । भा.। स च तैलादिस्नेहोपकरणैः स्नेहक्काथादिना वा साध्यते गोपुच्छाकारेण स्वर्णादिनिर्म्मितेन, गजदन्तादिकृतेन वा नेत्रेण । পিচকারী বা নল। नेत्रपरिमाणं वयोभेदेन विविधम् । एकवर्षीयात् षड्वर्षपर्य्यन्तं षडङ्गुलं । अष्टवर्षे अष्टाङ्गुलं। षोड़शवर्षे द्वादशाङ्गुलं।प्रत्येकस्य परिणाहो यथाक्रमं कनिष्ठिकानामिकामध्यमाङ्गुलिपरिमितः । एतेषाञ्च प्रत्येकं यथाक्रमं सार्द्धाङ्गुलं सार्द्धद्व्यङ्गुलं सार्द्धत्र्यङ्गुलञ्च वस्तिमुखे सन्निवेश्यम् । वस्तिद्वारप्रवेशनीयनेत्रमुखञ्च यथाक्रमं कङ्कश्येनमयूरपुच्छमध्यनाड़ीवत् स्थूलं भाव्यम् । येन च द्रव्येणास्थापनं तत्परिमाणं पूर्व्वोक्तवयोऽनुरूपमेव यथाक्रमं रोगिणो द्वाञ्जलिपरिमाणं चतुरञ्जलिमितमष्टाञ्जलिमितञ्च भाव्यम् । एवमुत्तरोत्तरं वयोऽनुरूपं नेत्रादिमानं वर्द्धनीयम् । द्वितीयञ्च—पञ्चविंशतेरूर्द्ध्वं नेत्रदैर्घ्यं द्वादशाङ्गुलं मूलपरिणाहश्च अङ्गुष्ठोदरसन्निभो भाव्यः । गृधिनीपत्रनाड़िकावच्चाग्रभागः, बदरास्थिमितं वा कलायपरिमितं वा छिद्रवर्त्म भाव्यम् । वस्तिबन्धनार्थञ्च नेत्रमूले कर्णिकाद्वयं (কাণি) कार्य्यम् । द्रव्यमानञ्च रोगिणो द्वादशाञ्जलि । अत्र कल्पे माधुकतैलं ग्राह्यम् । सु.चि.३८अ.। एतत्प्रकरणं सु.चि.३५।३६।३७अ.द्रष्टव्यं । विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च । भुक्तान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥ अथानुवास्यं स्वभ्यक्तं उष्णाम्बुस्विदितं शनैः । भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचंक्रमणं ततः । उत्सृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत् स्नेहवस्तिना । सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः । कुञ्चितापरजङ्घस नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् । बद्ध्वा वस्तिमुखे सूत्रं वामहस्तेन धारयेत् ॥ पीड़येद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः । जृम्भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत् ॥ वै.निघ.वस्तिविधिः । अथाश्वस्य यथा—अथानुवासनविधेस्तथैवास्थापनस्य च । प्रवक्ष्यामि यथायोगं शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना ॥ काष्ठैर्दण्डैरयोभिश्च

मङ्गंगननलादिभिः । द्वादशाङ्गुलदीर्घन्तु परिणाहे षड़ङ्गुलम् ॥ कोलास्थिमात्रच्छिद्रन्तु कुर्य्यान्नेत्रं विचक्षणः । मूलादनुक्रमग्रञ्चामस्थूणन्तु विशेषतः । त्यक्त्वाङ्गुलानि चत्वारि कर्णिकान्तस्य कारयेत् । पुटकस्य प्रबन्धाय मूले द्वे चापि कर्णिके ॥ अनेनास्थापनं कुर्य्यादनुवासनमेव च । यथायोग्यं भिषक् प्राज्ञः सर्व्वरोगोपशान्तये ॥ अनुवासनविवरणम् — त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा । भोजयित्वा हयं प्राज्ञो रसकक्षेहभोजनैः ॥ भोजितं भोजनोक्तेन दिनान्ते चानुवासयेत् । निरूहयेदनाहारमपराह्ने विचक्षणः ॥ त्रिभिर्वारैः प्रदातव्यौ निरूहः शास्त्रकोविदैः । ईषत्तीक्ष्णः प्रयोक्तव्यः प्रथमं पुटकोविदैः ॥ द्वितीयश्च तृतीयश्च तीक्ष्णौ चैव प्रकीर्त्तितौ ॥ ज.द.१६अ. ।

अनुवासनोपगवर्गः । पुं । षड़्विंशदशकनाम-कषायवर्गे । यथा —रास्नासुरदारुविल्लमदनशतपुष्पहश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थश्योणाका इति दशेमानि··· ॥ हश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । च.सू.४अ.।

अनुवासाख्यः । पुं । अनुवासने । वै.निघ. ।

अनुवेल्लितम् । क्ली । शाखासु व्रणबन्धनभेदे । सु.सू.१८अ. ।

अनुशयी । स्त्री । क्षुद्ररोगान्तर्गतपादरोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा —गम्भीरामल्पशोथाञ्च सवर्णां सुपरिस्थिताम् । पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ चि.—हरेदनुशयीं वेद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेः । भा.पाद रो.चि. ।

अनुशस्त्रम् । क्ली । त्वक्सारस्फटिककाचजलौकाग्निक्षारनखादिरूपशस्त्रेषु । तानि च शिशुभीरुप्रभृत्यर्थम् । सु.सू.८अ. । [त्रि । शीतले ।

अनुष्णम् । क्ली । उत्पले । नीलपद्मे । रा.नि.।

अनुष्णवल्लिका } स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । रा.
अनुष्णवल्ली } नि.व.८ ।

अनुसार्य्यकम् । क्ली । सुगन्धद्रव्यविशेषे । मं कड़ीला ।

अनूचानः । पुं। उत्तमवैद्ये . साङ्गवेदाध्यायिनि।

अनूपः । पुं । महिषे । मे.पत्रिकं । अम्बुप्रायदेशे । मे.। तल्लक्षणं यथा—"बह्वम्बुर्बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः । देशोऽनूप इति ख्यातः ॥ तथा नदीपल्वलशैलाब्जफुल्लोत्पलकुलैर्युतः । हंससारसकारण्डचक्रवाकादिसेवितः । शशो वराहमहिषरुरुरोहितकुलाकुलः । प्रभूतद्रुममुख्याढ्यो नानाशष्पफलान्वितः । अनेकशालिकेदारकदलीक्षुविभूषितः । अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातश्लेष्मामयार्त्तिमान्" । भा. । गुणाः— गुरुः, सान्द्रः, पिच्छिलः, मधुरः, श्लेष्मलः, स्निग्धः, प्रमेहगलगण्डश्लीपदर्च्छर्द्दिकरश्च । रा.नि.। राजवल्लभस्तु स्निग्धं शीतलं वातश्लेष्मलं गुरुश्चाह ।

अनूपजम् । क्ली । आर्द्रके । रा.नि.व.६ । त्रि । अनूपदेशोत्पन्नद्रव्यमात्रे । पुं । वृक्षविशेषे । আনারস গাছ । वै.निघ. । [अनूपः

अनूपदेशः । पुं। अनूपलक्षणयुक्तप्रदेशे । See

अनूपमांसम् । ह । अनूपदेशस्थजन्तुमांसे । See आनूपमांसम् । [रा.नि.व.१० ।

अनूष्णम् । उत्पले । শুন্দিফুল, শালা ।

अनृजुः । त्रि । शठे । असरले। पुं । तगरपुष्पवृक्षे।

अनेकदिग्वायुः । पुं । नानादिग्भवविसंष्ठुलवाते । এলো মেলো বাতাস ।

अनेकपः । पुं । गजे । হাতী । मद.व.११ ।

अनेकान्तः । पुं । क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः सः । सु.उ.६५अ. ।

अनेड़मूकः । त्रि । वाक्श्रुतिरहिते। मे.। अन्धे।

अनोकहः । पुं । वृक्षे । গাছ ।

अन्तःकण्ठशल्यावलोकिनी । स्त्री । नाड़ीयन्त्रविशेषे । सा च दशाङ्गुला भवति। भा.नाः।

अन्तःकरणम् । क्ली । अन्तरिन्द्रिये, मनसि ।

अन्तःकुटिलः । पुं । शङ्खे । शाँक ।

अन्तःकोटरपुष्पी (ष्पिका) । स्त्री । नीलवृक्षायाम् । ছাগলবেঁটে । प.मु. । रत्ना. ।

अन्तःपदवी । स्त्री । सुषुम्नाख्यनाड़िकायाम् ।

अन्तःसत्त्वा । स्त्री। भल्लातकवृक्षे । गर्भिण्याम् । श.च. ।

अन्तकः । पुं । काञ्चनारवृक्षे । रक्तकाञ्चन । भा.गु.व.। यमे । सन्निपातज्वरविशेषे । तल्लक्षणं— यथा—दाहं करोति परितापनमातनोति, मोहं ददाति विदधाति शिरःप्रकम्पं । हिक्कां करोति

कमनच समाजुहोति जानीहि तं विबुधवर्जित-मन्तकाव्यम्। भा.म.१भ। [रचिकं।

अन्तरम् । क्ली। अवकाशे। छिद्रे। मध्ये। मे.

अन्तरापत्या । स्त्री। गर्भिण्याम्।

अन्तरायामः । पुं। आक्षेपकभेदे। लक्षणं यथा—अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः। स्नायुप्रतानमनिलस्तस्य: क्षिपति वेगवान्॥ विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन्। अभ्यन्तरे धनुरिव यदा नमति मानवः। तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली॥ भा.। मा.नि.। [व.१२।

अन्तरि(री)क्षम् । क्ली। आकाशे। रा नि.

अन्तरिक्षजलम्
अन्तरीक्षजलम् } क्ली। आकाशजले। वृष्टिर जल। See गगनाम्बु।

अन्तरुहा । स्त्री। श्वेतदूर्वायाम्।

अन्तर्जठरम् । क्ली। कोष्ठे। कुक्षिमध्ये। अम.।

अन्तर्दधनम् । क्ली। सुरावीजे। श.च.।

अन्तर्दाहः । पुं। शरीराभ्यन्तरदाहे। গায়ের ভিতরে জ্বালা। कोष्ठसन्तापे। रा.नि.व.२०। सन्निपातज्वरविशेषे। लक्षणं यथा—अन्तर्दाहः शैत्यं बहिः श्वयथुररतिरपि श्वासः। अङ्गमपि दग्धकल्पं सोऽन्तर्दाहार्दितः कथितः॥ भा.म.१भ.।

अन्तर्धूमः । त्रि। बद्धमुखहण्डिकाभ्यन्तरे अग्निदग्धे। च.द. ग्रहणी-चि. चित्रकचारे।

अन्तर्मलः । पुं। मलान्तर्वृद्धे। कश्चिदचिः।

अन्तर्महानादः । पुं। शङ्खे।

अन्तर्मुखम् । क्ली। व्रणविस्रावणास्त्रविशेषे। लक्षणं यथा—तद्वदन्तर्मुखं तस्य मध्यमध्यर्द्धमङ्गुलम्। अर्द्धचन्द्राननं चैतत् तथाध्यर्द्धाङ्गुलं फलं॥ कश्चिदचिः।

अन्तर्मुखी । स्त्री। स्त्रीयोनिरोगविशेषे। तल्लक्षणं—व्यवायमतितृप्ताया भजन्त्यास्तत्र पीड़ितः। वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिस्रोतसि संस्थितः॥ वक्रयत्याननं योन्याः सास्थिमांसानिलार्त्तिभिः। अत्यर्त्तिमैथुनासक्ता योनिरन्तर्मुखी मता॥ च.चि.।

अन्तर्वत्नी । स्त्री। गर्भिण्याम्। अम.।

अन्तर्वमिः । स्त्री। अपरिपाके। त्रिका.।

अन्तर्विद्रधिः । पुं। जठरान्तरस्थविद्रधिरोगे। लक्षणं यथा—पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणं। वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्तः कुर्व्वन्ति विद्रधिम्॥ गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा। वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि चाप्यथ। एषां लिङ्गानि जानीयाद्बाह्यविद्रधिलक्षणैः॥ भा.। [वृद्धिः।

अन्तर्वृद्धिः । पुं। अन्त्रवृद्धिरोगे॥ See अन्त्र-

अन्तर्वेधः । पुं। मर्म्मवेधे। मर्म्मपीड़ायाम्।

अन्तशय्या । स्त्री। मरणे। मे.।

अन्तस्नेहफला । स्त्री। श्वेतकण्टकार्य्याम्।

अन्तावसायी । (इन्)। पुं। नापिते। मे.।

अन्तिका । स्त्री। सातलायाम्। চামরকষা। चुल्ल्याम्। मे.कत्रिकं।

अन्त्यः । पुं। मुस्तायाम्। मे.।

अन्त्यपुष्पा । स्त्री। धातकीवृक्षे। वै.निघ.।

अन्त्रम् । क्ली। पुरीतति। নাড়ীভুঁড়ি। रा.नि.व.१८। उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः। अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्द्दिशेत्॥ सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि। सु.शा.५अ.। असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः। तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति। ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः॥ इति तदुत्पत्तिः। सु.शा.४अ.।

अन्त्रकूजः । पुं। वायुरोगविशेषे। नाड़ीशब्दे। सु.नि.१अ.। [বাক্ষেধরা इति भाषा। नि.।

अन्त्रकूजनम् । क्ली। अन्त्रध्वनौ। আঁৎডাকা।

अन्त्रपाचम् । क्ली। स्थावरविषान्तर्गतत्वक्सारनिर्य्यासविषे। सु.कल्प.२अ। [२।

अन्त्रवल्लिका । स्त्री। महिषवल्ल्यां। रा नि.व.

अन्त्रवल्ली । स्त्री। सोमवल्लीलतायाम्।

अन्त्रवृद्धिः । स्त्री। Rupture. स्वनामख्यातरोगविशेषे। तल्लक्षणं यथा—वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः। धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः॥ क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा। पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्। कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा॥ उपे

ह्यमाणस्य च मुष्कवृद्धिम् आध्मानरुक्स्तम्भवर्ती स वायुः। प्रपीड़ितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः॥ अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः। मा.नि.। [७ अ.। See कृमिः।

अन्त्राद: । पुं। आभ्यन्तरकृमौ। मा.नि.। शार्ङ्ग.

अन्त्रालजी (मा.) } स्त्री। वातश्लेष्मजन्यक्षुद्ररोगविशेषे। तल्लक्षणं—घ-

अन्त्रालजी (सु.) }

नामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलां। अन्त्रालजीमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम्॥ मा.नि.।

अन्त्री । स्त्री। वृद्धदारकलतायाम्। अ.टी.।

अन्त्यकम् । क्ली। अङ्गारे। रत्ना.।

अन्ध: । त्रि। नेत्रहीने। क्ली। तिमिरे। मे.धत्रिकं। (अस्) अन्ने। रा.नि.व.२०। जले। भरतः।

अन्धक: । पुं। तुम्बुरौ। কাঁচাধনে। भा.पू.१भ.हृ.व.। [८কোড়ি। मं भेदजुया। त्रिका.।

अन्धकाक: । पुं। काकाकारे पक्षिणि। পাণ-

अन्धकार: । पुं। आलोकाभावे। गुणाः—भयदृष्टितेजोऽवरोधकरः रोगजनकश्च। राज.।

अन्धकूप: । पुं। मोहे।

अन्धता । स्त्री। पित्तरोगे। वै.निघ.।

अन्धपूतना । स्त्री। बालकग्रहपीड़ाविशेषे। लक्षणम्—यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काच्छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः। दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धिस्तं ब्रूयुर्भिषजोऽन्धपूतनार्त्तम्॥ चि.—तिक्तद्रुमपत्रसिद्धजलैः स्नानं। सुरादिसाधिततैलम्। पिप्पल्यादिसिद्धघृतादिकञ्च। सु.उ.२७।३३अ.।

अन्धमूषा स्त्री। वज्रमूषापरनामके औषधपाकार्थं यन्त्रविशेषे। तस्य लक्षणं यथा—अन्धमूषा तु कर्त्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा। सैवाच्छिद्रान्विता सध्ये गम्भीरा सारणोचिता॥ द्वौ भागौ तुषदग्धस्य एको वल्मीकमृत्तिका। लौहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम्। नरकेशसमं किञ्चित् छागीक्षीरेण पेषयेत्॥ यामद्वयं दृढं मर्द्यं तेन मूषां सुसम्पुटाम्। शोषयित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कल्कैः संनिरोधयेत्। वज्रमूषा समाख्याता सम्यक्पारदसाधिका। र.सा.सं.। कश्चिदन्त्रि.। [তাড়া। तृणविशेषे। श.च.।

अन्धमूषिका । स्त्री। देवताड़वृक्षे। দেয়া-

अन्धाहि: । पुं। कुँचिया-मीने। কুঁচেমাছ, জলমেটে। त्रिका.। [वनस्पतिविशेषे।

अन्धाहुली । स्त्री। आहुल्यनामकशिम्बीफल-

अन्धिका । स्त्री। सर्षप्यां। स्त्रीविशेषे। मे.कत्रिकं। नेत्ररोगविशेषे। श.र.।

अन्धु: । पुं। कूपे। त्रिका.।

अन्धुल: । पुं। शिरीषवृक्षे। श.च.।

अन्नम् । क्ली। शस्ये। व्रीहियवादौ खाद्यद्रव्यमात्रे। चर्व्यचोष्यलेह्यपेयभेदेन अन्नं चतुर्विधम्। केऽपि च निष्पेयचर्व्वणचोष्यखाद्यभेदेनाष्टधा वदन्ति। राजनिघण्टुकारोऽपि अन्नमष्टविधमाह चर्व्यादिभेदेन। व.१०। भक्ते। ভাত। तत्र तण्डुलपरिमाणापेक्षया पञ्चगुणजले सिद्धम्। अन्नं पञ्चगुणे साध्यम्। च.द.ज्व.चि.। प.प्र.२ख.। स्विन्नतण्डुले यथा—शस्यक्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते। आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम्॥ वशिष्ठः। तथा जलदानप्रमाणतोऽन्नं चतुर्विधम्। चतुर्विधं भवेद्भक्तं जलदानप्रमाणतः। तत्र भक्तं विलेपी च यवागूः पेयया सह॥ प्रयोगरत्नाकरः। अन्नगुणाः—अग्निकरं पथ्यं तर्पणं मूत्रलं लघु च। तत्र अधौतमन्नमस्रुतञ्चान्नं—शीतलं गुरु वृष्यं कफजनकं। सुधौतमन्नं उष्णं विशदं गुणकरञ्च। भृष्टतण्डुलजमन्नं—रुच्यं सुगन्धि कफघ्नं लघु च। अति क्लिन्नं—ग्लानिकरं, तण्डुलान्वितं—दुर्जरम्। मद.व.११।६। धान्याम्ले पाचितं भक्तं लघु अग्निप्रदीपकं रुचिप्रदञ्च॥ वै.निघ.। मथितयुक्तं भक्तं—स्वादु शीतलं रुच्यं अग्निदीपनं पाचकं पुष्टिकरं ग्रहण्यर्शःशूलघ्नं। रात्रौ भक्षितं—रुच्यं तृप्तिकरं दीपनमर्शोघ्नञ्च। मुद्गयूषयुक्तं—कफज्वरे, शर्करामिश्रितं पित्तज्वरे हितम्। लाजभक्तं—लघु शीतलमग्निकरं मधुरं वृष्यं निद्रारुचिकरं व्रणशोधनञ्च। यावकान्नं—गुरु स्वादु वृष्यं स्निग्धं गुल्मज्वरकण्ठरोगकासमेहघ्नञ्च। खेचरान्नं—तर्पणं गुरु वृष्यं धातुवर्द्धकम्। योगन्धरान्नं—गुरु घनं कासश्वासघ्नञ्च। कोद्रवान्नं—रुचिकरं मधुरं प्रमेहघ्नं मूत्रदोषघ्नं तृष्णाघ्नं छर्दिकफवातामदाहघ्नञ्च। श्यामाकान्नं—रुच्यं लघु रुक्षं दीपनं बल्यं वातकरं मेहगलरोगमूत्रकृच्छ्रघ्नञ्च। नीवारान्नं—रुचिदं लघु दीपनं गुरुवातकृत् यकृत्शोथश्वासव्रणघ्नञ्च। कुल-

त्थान्नं—मधुरं वस्तम् उष्णं लघु कटुपाकि दीपनं कफवातक्रमिश्वासहरञ्च। माषान्नं—दुर्जरं मांसवृद्धिकरं गुरुवातघ्नं वृष्यञ्च। स्निग्धान्नं—मधुरं रुच्यं वातपित्तकोपनञ्च। वैदलान्नं—गुरु रुचिकरं। आर्द्रकान्नं—गुरु कफपित्तघ्नञ्च। मत्स्यौदनं—कफकरं त्रिदोषकरं अग्निमान्द्यकरञ्च। शाकान्नं—लेखनं रुक्षमुष्णं दोषद्रावकञ्च। मांसौदनं—धातुवर्द्धकं स्निग्धं गुरु च। पक्वान्नं (फलान्नं)—रुच्यं गुरु फलसमगुणञ्च। षष्टिक-साधारणशाल्यन्नं—दीपनं बल्यं पाचनं त्रिदोषघ्नं चयविषघ्नञ्च। नवान्नं—मधुरं स्निग्धं गुरु मलस्तम्भनं रक्तपित्तघ्नञ्च। उष्णान्नं—दीपनं लघु श्रमकरं मदात्ययरक्तपित्तप्रमेहवातकरं कासश्वासक्रम्याध्मानगुल्मआद्यज्वरकास हरञ्च। शीतान्नं—शीतलं लालास्रावकम् अग्निमान्द्यमेहमूर्च्छादिहरञ्च। वै.निघ.। क्लिन्नान्नं—दुर्जरं ग्लानिकरञ्च।

अन्नकालः। पुं। भोजनसमये।

अन्नकोष्ठः। पुं। तण्डुलधान्यादिरक्षणाधारे। গোলা, মরাই।

अन्नगन्धिः। पुं। अतिसाररोगे। त्रिका.। হাগা করা। मं हगवण।

अन्नजम्। क्ली। त्रैदिवसिकान्नमण्डे। मं तिन दिवसाचीं शिलीपेज।

अन्नजा। स्त्री। हिक्काभेदे। पलान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः। हिक्कयत्यूर्द्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्॥ भा.।

अन्नद्रवशूलः। पुं, क्ली। परिणामशूले। See पक्तिशूलम्।

अन्नद्रवाख्यः। पुं। अन्नद्रवशूले मा.नि.।

अन्ननाड़ी। स्त्री। अन्नपाकनाड्याम्। सा च २०हस्तमिता कलापेशीनिर्म्मिता। तदुक्तं—हस्तविंशतिप्रमाणा कलापेशीविनिर्म्मिता। अन्नपाकक्रियार्थां च पाकनाड़ी प्रकीर्त्तिता॥ ऊर्द्धांशो मुखनामाख्य अधोऽंशो गुदनामकः। कण्ठादामाशयं या वदन्नाड़ी तु कथ्यते॥ ततश्चामाशयस्तस्मात् स्थूलान्तः स्थूलमस्तकः। आमाशयात् समारभ्य भागः प्रथम-आन्त्रिकः॥ ग्रहणी चाग्न्यधिष्ठानं बुधैराद्यैः प्रकीर्त्तितः। ततः पक्वाशयः प्रोक्तः पक्वान्नपरिधारणात्॥ स्थूलान्त्रस्याप्यधोभागः सरलोगुदसंज्ञकः। अन्नकिट्टं मलं सर्व्वं बहिर्निःसारयत्ययम्॥ श्वासनाड्याः स्थिता पश्चादन्ननाड्यन्नवाहिनी। अधस्तात् कुण्डलीभूता नाड़ी चोदरमध्यगा॥ कण्ठादधोगतिर्नाड़ी भित्त्वा वक्षःस्थलाश्रयां। पेशीमुखद्वयवतीं प्रविष्टेयमधोगुहाम्॥ इत्यादि। आत्रेयः।

अन्नप्राशनम्। क्ली। षष्ठे अष्टमे वा मासि बालस्यान्नभोजने। भा.।

अन्नमण्डः। पुं। भक्तमण्डे। ভাতের মাড়। गुणाः—सुबोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च। ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुञ्जयेद्दष्टगुणो हि मण्डः॥ च.द.अग्निमा.चि.।

अन्नमयः। पुं। स्थूलशरीरे।

अन्नमयकोशः। पुं। शरीरे।

अन्नमलम्। क्ली। पुरीषे। मद्ये।

अन्नरसः। पुं। भक्तमण्डे।

अन्नलिप्सा। स्त्री। अन्नभोजनेच्छायाम्। पिपासायाम्। वै.निघ.। प्रकृतिगामिमनोऽन्नलिप्सा। च.द.।

अन्नवहा। स्त्री। धमनीयुगले। याभ्यां भुक्तमन्नमुदरं नीयते। सु.शा.९अ.। तयोर्मूलमामाशयः, अन्नवाहिधमन्यश्च।

अन्नवाहिस्रोतः। क्ली। गलनाड्याम्। গলার নলী।

अन्नविकारः। पुं। Seminal secretion. भुक्तविकृतौ।

अन्नविपाकनाड़ी। स्त्री। अन्ननाड्याम्। यथा—विचित्रविधिना पक्वमन्नं सत्त्वानि जीवयेत्। अन्नग्रासो रसैः पिष्टो लालाक्लिन्नोऽन्ननाड़िकाम्॥ श्वासरन्ध्रं नामारन्ध्रञ्चातिक्रम्य सुखं विशेत्॥ निरुणद्ध्यपजिह्वा सा सर्व्वथा श्वासनाड़िकां। जिह्वा प्रयाति पश्चाच्च पाकनाड़ीं ततोऽभितः॥ किञ्चिद्दूर्द्धमुखी भूत्वा पिण्डं ग्रसति यत्नतः। आद्यरन्ध्रप्रविष्टं चेदन्नं कासैर्विनिःसरेत्॥ द्वितीयमं चवथुना यत्नेन प्रकृतेर्बलात्। अतो नैवातिलरयं श्रेयः पानान्नकर्म्मणि॥ आत्रेयः।

अन्नाजीर्णम्। क्ली। अन्नं भुक्तं तदजीर्णञ्चेति अन्नाजीर्णम्। भा.म.१भ.आमातीसा.। "अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयन्तः।" तज्जन्यकशूलरोगे।

अन्नाद्यम् । क्ली । अन्ने । भाँत । रा.व.२०। धान्ये ।

अन्नाशयः । पुं । उदरे ।

अन्यकारका । स्त्री । शुक्लकीटे । हारा. ।

अन्यतोवातः । पुं । सर्व्वाक्षिगतरोगे । अत्र वा अन्यत्रावस्थितस्य वायोरन्यत्र वेदनोत्पादकत्वा-त्तथाभिधानम् । लक्षणं यथा —"यस्यावटूकर्ण-शिरोहनुस्थः मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा । कुर्य्याद्रुजं वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥" मा.नि. ।

अन्यपुष्टः । पुं । कोकिले । কোকিল ।

अन्यभृत् । पुं। कोकिले । हला.। काके । हे.च.

अन्यभृतः । पुं । कोकिले । रत्ना. ।

अन्यलोहम् । क्ली । कांस्यधातौ । वै.निघ. ।

अन्या । स्त्री । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

अन्येद्युष्कः । पुं । उरःस्थश्लेष्मजन्ये विषमज्वर-विशेषे । तल्लक्षणं —"अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते" इति । मा.नि. । [वस्तौ ।

अन्वाशनम् । क्ली। कर्म्मशालायाम्। हला.। स्नेह-

अपक्वः । त्रि । आमे, अशृते । কাঁচা । तैलं वि-पर्य्ययं विद्यात् पक्वे चापक्व एव च । प.प्र. ।

अपक्वकदली । स्त्री । अपक्वरम्भायाम् । কাঁচা কলা । मं जुण केलें । गुणाः—अपक्वकदलन्त्वेव मलस्तम्भकरं मतम्। तिक्तं कषायं कफघ्नं रक्तपित्त-तृषाहरं । मेहाक्षिरोगरक्तातिसारज्वरविनाशकृत् ॥ वै.निघ. ।

अपक्वमांसम् । क्ली । असिद्धमांसे । কাঁচা মাঁস । गुणाः—अपक्वन्तु भवेन्मांसं रक्तदोषकरं मतम् । वातादिदोषजनकमिति मांसविदां मतम्॥ वै.निघ. । [मा. ।

अपक्ववस्तु । क्ली। असिद्धे अशृते च वस्तुनि । र.

अपक्वक्षीरम् । क्ली । अपक्वदुग्धे । কাঁচা দুধ। गुणाः—अभिष्यन्दि गुरु च ।

अपघनः । पुं । शरीरावयवे । अङ्गे । अम. ।

अपचायितः । पुं । रोगे ।

अपचारः । पुं । अजीर्णे ।

अपची । स्त्री । गण्डमालाख्यगलरोगविशेषे । त-स्या लक्षणम्—हन्वस्थिकक्षाक्षकबाहुसन्धिमन्यागले-षूपचितन्तु मेदः । ग्रन्थिं स्थिरं वृत्तमथायतं वा स्निग्धं कफश्चाल्परुजं करोति ॥ तं ग्रन्थिभिश्चामल-कास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यैः । अनन्य-वर्णैरपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ॥ कण्डू-युताल्पेऽल्परुजः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । मेदःकफाभ्यां खलु रोग एष सुदुस्तरो व-र्षगणानुबन्धी ॥ सु.नि.११अ. ।

अपटुः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

अपतन्त्रः / **अपतन्त्रकः** । पुं । स्वनामख्यातवातव्याधिरोगे । अत्र कुपितो वायुरूर्द्ध्वं चरन् हृदयशिरःशङ्खमभिप्रपन्नस्तत्तत्स्थानं पीड़यन् देहं धनुरिव नतमाक्षिपञ्च करोति । तेन मूर्च्छा स्तब्धाक्षता निःसंज्ञता श्वासकाठिन्यं कपोतवत्कूजनं च जायते । लक्षणं – क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थाना-दूर्द्ध्वं प्रपद्यते । पीड़यन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पीड़यन् ॥ धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा । स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ॥ कपोत इव कूजेच्च निःसङ्गः सोऽपतन्त्रकः । मा. नि.वा.व्या. । अथापतन्त्रकेनार्त्तमातुरं नापतर्पयेत् । निरूहवस्तिं वमनं सेवयेन्न कदाचन ॥ इत्यादि । चिकित्सा ।

अपतर्पणम् । क्ली । तृप्त्यभावे । लङ्घने । हारा. च.द.रक्तपित्त-चि. । व्रणोक्त्याद्योपशान्त्यर्थमाद्ये उ-पक्रमे । सु.चि.१अ. ।

अपतानः / **अपतानकः** । पुं । वातव्याधिविशेषे । अत्र दृष्टिनाशः संज्ञानाशश्च भवति ; कण्ठस्थानमव्यक्तं कूजति ; वायुर्यदा हृदयमाक्रा-मति, तदा मूर्च्छा, यदा च हृदयाच्चलति, तदा स्वास्थ्यं जायते । लक्षणम्— दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति. हृदिमुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ॥ वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपता-नकम् । मा.नि.वा.व्या. । गर्भपातादिनिमित्तः सः न सिध्यति । अपतानकिने शस्तं दशमूलीशृतं जलम्। तैलेन मर्द्दनं स्वेदः तथा तीक्ष्णेन नावनम् । स्रोतोविशोधनं पश्चात् सर्पिःपानं हितं मतम् ॥ साधारणचि. ।

अपत्यम् । क्ली । पुत्रे ।

अपत्यजीवः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । জিয়াপুতা গাছ । रा.नि.व.९ ।

अपत्यदा । स्त्री । पुत्रदालतायाम् । रा.नि.व.४ ।

अपत्यपथः । पुं योनौ । हे.च. ।

अपत्यशत्रुः । पुं । कर्कटे । श.च. ।

अपत्यसिद्धिकृत् । पुं । पुत्रजीववृक्षे । वै.निघ. ।

अपत्रवल्लिका । स्त्री । महिषवल्ल्यां । সোম-লতাবিশেষ । मं लघुसोमवल्ली । रा.नि.व.३ ।

अपत्रा । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । नेवतीति महाराष्ट्रादौ ख्याते ॥ वै.निघ. ।

अपथम् । क्ली । योनौ । श.र. ।

अपथ्यम् । क्ली । अहिते वस्तुनि ।

अपथ्यज्वरः । पुं । कुपथ्यजन्यज्वरे । अपथ्यजे मद्यभवे च हेतुर्हेतुर्ज्वरे पित्तमुदाहरन्ति । दाहश्च शैत्यञ्च शिरोव्यथा च कोष्ठाभिवृद्धिः कथितोदकण्डूमलातिपातस्त्वतिबद्धता च अपथ्यदोषेण भवेज्ज्वरे च ॥ वै.निघ.२भा.ज्व. ।

अपदः । त्रि । पादहीने, पन्नगे ।

अपदरुहा } स्त्री । वन्दायाम् । মান্দরা ।
अपदरोहिणी } मं वादांगुल । वै निघ. ।

अपदेवता । स्त्री । पिशाचादौ ।

अपदेशः । पुं । अनेन कारणेनेत्यपदेशः । यथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धते । सु.उ.६५अ. ।

अपबाहुकः । पुं । वातकफजे अंसगतवातव्याधिविशेषे । लक्षणम्—अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंशबन्धनं । शिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयेदपबाहुकम् ॥ मा.नि. ।

अपरम् । क्ली । गजपश्चार्द्धे । मे.रत्रिकं ।

अपरा । स्त्री । जरायौ । हिं आंवर् । भा.म.४भ.प्रसूतोपद्रवचि. । जठरादपरा यदि । पञ्चतन्मात्रमनोबुद्ध्यहङ्कारा एवापरेत्युच्यते, तेषामेव प्रकृते रूपत्वात् ।

अपराजितधूपः । पुं । धूपोऽयं सर्व्वज्वरघ्नः । स च गुग्गुलुगन्धवृषवचासर्जनिम्बार्काागुरुदेवदारुकृतः । पुरध्यामवचासर्जेत्यादि । च.द.ज्व.चि. ।

अपराजिता । स्त्री । स्वनामख्यातलतायाम् । (Clitoria Ternatea.) অপরাজিতা । हिं विष्णुक्रान्ति । तैं नल्लनेलगुम्मिरि । विष्णुक्रान्त । नल्लविष्णुक्रान्त । गुणाः—कटु तिक्ता कफवातघ्नी शोथघ्नी कासघ्नी कण्ठ्या च । राज. । त्रिदोषशमनी चक्षुष्या विषदोषघ्नी पित्तघ्नी हिमा तिक्ता च । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ.गु.व. । एषा श्वेतनीलभेदेन द्विधा, तयोर्विशेषाः श्वेतनीलापराजिताशब्दे मृग्याः । पीतनिर्गुण्ड्याम् । जयन्तीवृक्षे । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि.व.२३ । शालपर्ण्याम् । भा.पू.२भ. । श्वेतासन्धुवारे । শ্বেতনিশিন্দা । ब्राह्म्यां । शमीभेदे । रा.नि.व.८ । जयन्तीवृक्षे । रा.नि.व.४ । शेफालिकायां । रा.नि.व.४ । शङ्खिन्यां । त्रपुषभेदे । हपुषाभेदे । रा.नि.व.४ । [लक्षणः । सु.सू.६ ।

अपराह्णः । पुं । दिवसशेषभागे । अयञ्च प्राह्ण-

अपरिम्लानः । पुं । रक्ताम्लानपुष्पवृक्षे । रा नि व.१० । [नि.व.८ ।

अपर्व्वदण्डः । पुं । रामशरे । রামবাণ । रा.

अपलापः । पुं । तन्नामकशिरामर्म्मणि । अंसकूटाधोभागे पार्श्वोपरि च तस्य स्थानं । सु.शा.६अ. ।

अपलाषिका । स्त्री । पिपासायाम् । हे.च. ।

अपवनम् । क्ली । कृत्रिमवने । हे.च. ।

अपवरकः । पुं । गर्भगृहे । हला. ।

अपवर्गः । पुं । अभिव्याप्यापकर्षणे । यथा—स्नेह्या विषोपसृष्टा अन्यत्र कीटविषादिति । सु.उ.६५अ. ।

अपविषा । स्त्री । निर्विषतृणे । रा.नि. ।

अपशोकः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

अपसव्यः । त्रि । दक्षिणे । प्रतिकूले । मे. ।

अपस्करः । पुं । मलद्वारे । पुरीषे । धर. ।

अपस्तम्भ(स्ब)मर्म्म । क्ली । तन्नामकशिरामर्म्मणि । तस्य स्थानं वक्षस उभयत्र वायुवाहिन्यौ नाड्यौ । "उभयतोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम ।" सु.शा.६अ. ।

अपस्तम्भिनी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलताविशेषे । वै.निघ. ।

अपस्वरम् । अव्ययं । स्वभावस्वरादपगते । हीनस्वरे । वा.शा.५अ.४०म. ।

अपस्मारः (-स्मृतिः) । पुं । Epilepsy. स्वनामप्रसिद्धवातव्याधौ । अपस्मार मृगी । मं फेफरे । स चतुर्विधः वातपित्तकफसन्निपातैः । अस्य च साधारणलक्षणं ज्ञानाभावसंरम्भादिकम् । यथा —तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः । अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ तस्य सनिदानसम्प्राप्तिः—चिन्ताशोकादिभिः क्रुद्धा दोषा हृत्स्रोतसि स्थिताः । कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्व्वते । हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढ़ता । निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ॥ इति सा.पूर्व्वरूपम् । वातिकरूपम्—कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेणोद्वामी श्वसित्यपि । परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः । सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ श्लेष्मफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः । पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ सर्व्वैरेभिः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः । स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः इत्यादि । मा. नि.। पथ्यापथ्यं यथा—वस्तिर्वातोद्भवे पूर्व्वं पैत्तिके च विरेचनम् । वमनं श्लेष्मके चापि परं धूपनमञ्जनम् ॥ नस्यं शिराव्यधोदानं चासनं बन्धनं भयम् । तर्जनं ताड़नं हर्षो धूमपानञ्च विस्मयः । धीधैर्य्यत्यादि विज्ञानं स्नानमभ्यञ्जनानि च । लोहिताः शालयो मुद्गा गोधूमाः प्रतनं हविः । कूर्म्मामिषं धन्वरसा दुग्धं ब्राह्मीदलं वचा । पटोलं वृद्धकुष्माण्डं वास्तुकं स्वादु दाड़िमम् । शोभाञ्जनं पयःपेटी द्राक्षा धात्री परूषकम् तैलं खराश्वमूत्रञ्च गगनाम्बु हरीतकी । अपस्मारगदे ह्येषां पथ्यमेतदुदीरितम्। चिन्तां शोकं भयं क्रोधमशुचीन्यशनानि च । समं मत्स्यं विरुद्धान्नं तीक्ष्णोष्णं गुरुभोजनं । अस्यापस्मारे जयदत्तः यथा—"पतत्यकस्माद्यो भूमौ स्तब्धाक्षो गतचेतनः । स्वस्थाश्रयोऽपि यः शीघ्रं सोऽपस्मारीति कीर्त्तितः ॥ उन्मादोक्तक्रियां सर्व्वां ततः कुर्य्याद्विचक्षणः । घृतस्यातिपुराणस्य तस्य पानञ्च शस्यते ॥" [स्मारे वटिका ।

अपस्मारनाशिनी(वटिका)। स्त्री । अप-

अपांधातुः । पुं । रसजलमूत्रस्वेदमेदःकफपित्तरक्तादौ । भा.म.१भ.अतिसा.चि. । "संशयापांधातुरग्निः प्रवृद्धः ।"

अपांपित्तम् । क्ली । चित्रकवृक्षे । अम. ।

अपाकः । पुं । अजीर्णे । पाकाभावे । उदरामये । [आर्द्रे । रा.नि.व.६ ।

अपाकशाकम् । क्ली । आर्द्रके । आदा । मं

अपाङ्गः । त्रि । अङ्गहीने । मे.। पुं । नेत्रप्रान्ते । रा.नि.व.१८ । तिलके । मे.गत्रिकम् । तन्नामकमर्म्मणि । तत्रस्थवैकल्यकारमर्म्मान्यतममर्म्मद्वये वा। सु.सा.६अ. । [र. ।

अपाङ्गकः । पुं । अपामार्गक्षुपे । आपाङ् । श.

अपाटवम् । क्ली । रोगे । जाड्ये । रा.नि.व.२० ।

अपानः । पुं । गुदापानवायौ । अम. । अपानपवनो मन्यापृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिगः । हे.च.४ । वृषणौ वस्तिमेढ्रञ्च नाभ्यूरुवङ्क्षणौ गुदं । अपानस्थानयन्त्रस्थः शुक्रमूत्रशकृन्ति सः । सृजत्यार्त्तवगर्भौ च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ये । स्वकर्म्म कुर्व्वते देही धार्य्यते तैरनामयः ॥ च. । क्ली । गुदे । मलद्वार । रा.नि.व.१८ । वा.सू.११अ. ।

अपानदेशः । पुं । गुददेशे । वै.निघ. ।

अपामार्गः । पुं। (Achyranthis aspera; Bidentata.) स्वनामख्यातक्षुपे । आपाङ् । हिं लटजीरा,चिरचिरा । अघ्वकुड़क इति । सु.सू.३६। शिरो.चि. । तें उत्तरेणी । मं आघाड़ा । स त्रिधा —श्वेतकृष्णरक्तभेदात् भिन्नोऽपि गुणैः समश्च । गुणाः—तिक्तोष्णः कटुः कफघ्नः अर्शःकण्डूदरामघ्नो रक्तघ्नः ग्राही वान्तिकृत् । रा.नि.व.४। सरस्तीक्ष्णो । वा.सू.१५अ. । शिरोविरेचने । च.द.सन्निपातज्वरचि.। "पृश्निपर्णी त्वपामार्गः ।" दीपनः तिक्तः कटुः पाचको रोचनः छर्दिकफमेदोवातघ्नः हृद्रोगाध्मानार्शःकण्ड्वादिकं हन्ति । भा.पू.१भ. । तत्पत्रं रक्तपित्तघ्नम् । मद.व.१। श्वेतश्चापामार्गकस्तु तिक्तोष्णो ग्राहकः सरः । किञ्चित्कटुः कान्तिकरो पाचकोऽग्निप्रदीपकः । नस्ये वान्तौ प्रशस्तः स्यात्कफकण्डूदरापहः । दुर्नामानं रक्तरुजं मेदोरुगुदरे तथा । वातसिध्मापचीदद्रुवान्त्यामानां विनाशकः ॥ रक्तापामार्गकः किञ्चित्कटुकः शीतलः स्मृतः । मन्यावष्टम्भवमिकृद्वातविष्टम्भकारकः । रूक्षो व्रणं विषं वातं कफं कण्डूञ्च नाशयेत् । बीजमस्य रसे पाके दुर्जरं स्वादु शीतलं । मलावष्टम्भकं रूक्षं वान्तिकृत् रक्तपित्तजित् । तोयापामार्गकश्शीतः

कटुः शोथकफापहः। काञ्चं वातञ्च शोषञ्च मा-शयेदिति च स्मृतः। वै.निघ.।

अपामार्गजटा स्त्री। अपामार्गमूले। सि.यो. तृतीयकज्वर.श्रीकण्ठः। "अपामार्गजटाकोश्यां॥" च.द.सन्निपातज्व.चि.। एतद्धननं तृतीयकज्वरे हितम्। अपामार्गस्य मूलञ्च सम्यगचालितात्मनः। बध्नीयाद्वामहस्तेन सर्व्वज्वरविमोचणम्॥ वैद्यकम्।

अपामार्गतण्डुलः। पुं। अपामार्गवीजे। च.सू.४अ.। See अपामार्गः।

अपामार्गतैलम्। क्ली। शिरोरोगे। अस्य पाठः—अपामार्गफलव्योषनिशाचवकरामठैः।सविडङ्गैः शृतं मूत्रे तैलं नस्यं क्रमीन् जयेत्॥ अत्र चवकः=চেঁচতা। तैलं ४ श. कल्कः १ श.। प्रयोगा.। च.द.।

अपामार्गक्षारः। पुं। अष्टविधक्षारान्यतम क्षारे। एष गुल्मशूलघ्नः। भा.पू.१भ.ह.व.।

अपामार्गक्षारतैलम्। क्ली। कर्णरोगे। तिलतैलं ४श. अपामार्गक्षारः २श. वारि १६श. एकविंशतिवारान् परिस्राव्य क्षारवारि कुर्य्यात्। (मतान्तरे तु क्षारपरिमाणं २६प.वारि च १८श.। कल्कद्रव्यं शरावमितं। च.द.भैष.कर्णरो.चि.। अपामार्गक्षारजले तत्कृतकल्केन साधितं तिलजं। अपहरति कर्णनादं वाधिर्य्यञ्चापि पूरणतः॥ अपामार्गक्षारस्य १६ श. जलस्य २४ श. एकविंशतिवारान् परिस्राव्य तैः १६ श. तैलशोषभयात् जलेनालोड्यापामार्गक्षारकल्को देयः, पिण्डीभूतात् कल्कात् पृथग्भूतं तैलं ग्राह्यं न तु गालनीयम्। इति प्रयोगा.।

अपालापमर्म्म। क्ली। पृष्ठवंशवक्षःस्थलयोरन्तरालभागे। तथा तयोरेव च पृष्ठोरसीर्य्ये पार्श्वे, तयोरुपरिभागयोरंसकूटयोरधोऽपालापाख्ये द्वे मर्म्मणीति ज्ञेयम्। वा.शा.४अ.।

अपासनम्। क्ली। मारणे। अम.।

अपीनसः। पुं। नासारोगविशेषे। পীনসরোগ। लक्षणं यथा—"आनह्यते यस्य विधूप्यते च प्रपच्यते क्लिद्यति चापि नासा। न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत् तमपीनसेन॥ तञ्चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्ग"मिति। सु.चि.२२अ.। तथा "यो मस्तुलुङ्गाद्घनपीतपक्कं कफं स्रवेद्गाढ़मपीनसः सः।" च.चि.।

अपुच्छा। स्त्री। शिंशपावृक्षे। श.र.।

अपुष्टः। त्रि। अपरिपक्वे। কচি।

अपुष्पः। पुं। उदुम्बरवृक्षे। যজ্ঞডুমুর গাছ।

अपुष्पफलदः। पुं। पनसवृक्षे। কাঁঠালগাছ। मं फणस। रा.नि.व.११। अपुष्पजातफलवृक्षमात्रे। रा.नि.।

अपूपः। पुं। पिष्टके। स्रला.। পুলি পিটে। मं घारगे। गोधूममुद्गापिष्टं गुड़ेन युक्तं जलेन संमर्दितं। तद्वल्यो वर्त्तुलनिभा घृते विपक्वा भवन्ति चापूपाः। बल्या हृद्या रुचिदा गुरवो वृष्याश्च तुष्टिदाः प्रोक्ताः। पित्तानिलशमनकरा मधुराः प्रोक्ताः......। वै.निघ.। পাঁউরুটী इति च केचिदाहुः। गोधूमे। रा.नि.व.१६। [जटा.।

अपूप्यः। पुं। गोधूमे। गोधूमचूर्णे। ময়দা।

अपूरणी। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। শিমুলগাছ। श.च.। कार्पासवृक्षे।

अपेकः। पुं। दुरालभायाम्।

अपेतराक्षसी। स्त्री। तुलसीक्षुपे। रा.नि.व.१०। कृष्णतुलस्यां। কাল তুলসী। मं कालीतुलस। भा.पू.१भ.गु.व.वर्वर्य्यां। বাবুই। र.मा.।

अपोगण्डः। त्रि। बलिभे। विकलाङ्गे। पुं। शिशौ। मे. डचतुष्कं। [अ.टी.।

अपोदिका। स्त्री। पूतिकाशाके। পুই।

अप्नम्(स्)। क्ली। जले।

अप्पित्तम्। क्ली। चित्रकवृक्षे। अम.।

अप्रकाण्डः। पुं। काण्डरहितवृक्षे, झिण्टिकादौ। अम.।

अप्रकृष्टः। पुं। काके। श.र.। त्रि। अधमे।

अप्रतिकार्य्यः। त्रि। दुश्चिकित्स्ये।

अप्रसवधर्म्मी। त्रि। यः पुरुषः प्रसवधर्म्मी न भवति। "बहवस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अबीजधर्म्मिणोऽप्रसवधर्म्मिणो मध्यस्थधर्म्मिणश्चेति।" सु.शा.१अ.। [मालभूमि। खिलभूमौ। रा.नि.व.२।

अप्रहतः। त्रि। मालक्षेत्रे। কেদার ভূমি। मं

अप्रिया। स्त्री। शृङ्गीमत्स्ये। শিঙী মাছ। बोदालिमत्स्ये। বোওয়াল মাছ।

अप्रेतराक्षसी। स्त्री। तुलसीवृक्षे। र.मा.।

अप्रोटः। पुं। भारद्वाजाख्यपक्षिणि। वै.निघ.।

अफलः। पुं। फलहीनवृक्षे। ঝাউ গাছ। मं वांझवृक्ष। हे.च.४का.। त्रि। यो न फलति। श.च.।

अफला। स्त्री। भूम्यामलक्यां। काष्ठधात्रीवृक्षे। भा.रा.नि.व.११। लघुकारवेल्लके। आमलकीवृक्षे। भा.पू.१भ.। कुमार्य्याम्। ঘৃতকুমারী। श.च.।

अफेनफलम्। क्ली। अहिफेनफले। পোস্তার ঢেঁড়ি। भैष.स्त्री-रोग-चि.।

अफेलम्। क्ली। आफूके। আফিং। मं अफूकडरी। फा.अफफून। हिं अफीम। आं लबनुल मखास्। वै.निघ.। See अहिफेनम्।

अबरम्। क्ली। अन्तर्वस्त्रे। मं.रचिकं।

अबलः। पुं। वरुणवृक्षे। श.च.।

अबालुकः। पुं। पानीयालुके। रा.नि.व.७।

अबिला। स्त्री। मेष्याम्। ভেড়ী।

अब्जः। पुं। निचुलवृक्षे। शङ्खे। धन्वन्तरौ। हिज्जलवृक्षे। सर्व्वत्र मं.जाविकं।

अब्जम्। क्ली। पद्मे। प.मु.। रा.नि.व.१०। See कमलम्। [निघ.।

अब्जकर्णिका। स्त्री। कमलबीजकोशे। वै.

अब्जकेशरः। पुं। पद्मकेशरे। च.द.।

अब्जभोगः। पुं। कमलकन्दे। श.च.।

अब्जबीजभृत्। पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। वै.निघ.।

अब्जाह्वम्। क्ली। बालके। বালা। मं बाला। वै.निघ.। [रा.नि.व.१०। पद्मसमूहे।

अब्जिनी। स्त्री। पद्मिन्यां। পদ্মের ঝাড়।

अब्दः। पुं। मुस्तायां। सि.यो.ज्वर.किराताद्दि.। च.द.वातज्व.चि.। "किराताब्दामृतोदीच्या।" नागरमुस्तायां। নাগরমুতা। मं नागरमोथ। भद्रमुस्तायां। मं भद्रमोथ। मद.१व.। मेघे। मे.दद्विकं। क्ली। अभ्रके। र.मा.।

अब्दनादः। पुं। मेघनादक्षुपे। কাঁটানটে।

स्त्री। शङ्खिन्यां, भेक्यां। मं तान्दुलजा। वै.निघ.।

अब्दसारः। पुं। कर्पूरभेदे। रा.नि.।

अब्धिः। पुं। समुद्रे। रत्ना.।

अब्धिकफः। पुं। समुद्रफेने। সমুদ্রের ফেনা। भा.पू.१भ.हृ.व.। गुणाः—रुचिकरः लेखनस्तुवरो लघुः। "चक्षुष्यः शीतलश्चैव पटलादिरुजाहरः। सरश्च विषदोषघ्नः कर्णशूलहरः परः। कफञ्च कण्ठरोगञ्च पित्तञ्चैव विनाशयेत्॥" वै.निघ.।

अब्धिजः। पुं। समुद्रफेने। रत्ना.। (-जौ)। अश्विनीकुमारौ।

अब्धिजा। स्त्री। सुरायां। हे.च.।

अब्धिडिण्डीरः। पुं। समुद्रफेने। वै.निघ.।

अब्धिफलम्। क्ली। समुद्रजातफले। महाराष्ट्रादौ ख्याते औषधविशेषे। समुद्रफल इति लोके। गुणाः—फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतनिरोधकारि। त्रिदोषदावानलदोषहारि कफामयग्रान्थिविरोधकारि। रा.नि.।

अब्धिफेनः। पुं। समुद्रफेने। रा.नि.।

अब्धिमण्डूकी। स्त्री। मुक्तास्फोटे,शुक्तिकायां। ঝিনুক। मद.व.४। मं मोतीसीप। हे.च.४का.।

अब्धिवृक्षः। पुं। शाखिमूलवृक्षे। काकातीदालीति लोके।

अब्धिसारः। पुं। रत्ने। वै.निघ.।

अब्धिहिण्डीरः। पुं। समुद्रफेने। रा.नि.।

अब्भ्रम्। क्ली। अभ्रधातौ। मुस्तायाम्। रा.नि.

अब्रह्मचर्य्यकम्। क्ली। मैथुने। त्रिका.।

अभक्ताच्छन्दः। पुं। अरोचकभेदे। यत्र नाम्नि भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्दउच्यते। See अरोचकः।

अभयम्। क्ली। उशीरे। वीरणमूले। বেণার মূল। रा.नि.व.१२। मद.व.३। अम.। भैष.कुष्ठ-चि.कन्दर्पसारतैले।

अभयदा। स्त्री। भूम्यामलक्यां। ভুঁই আমলা। मं भूम आंवली। वै.निघ.।

अभयनृसिंहरसः। पुं। रसोऽयं अतीसारग्रहणीगदयोर्हितः। मात्रा १ गुञ्जा। अनुपानं जीरकचूर्णं मधु च। द्रव्याणि हिङ्गुलचिकटुविष-

जीरक-टङ्कणरसगन्धकाभ्राणि प्रत्येकं समभागानि सर्व्वसममहिफेनम् । निम्बुकरसेन मर्द्दनं । भैष. ।

अभया । स्त्री । (Terminalia chebula ; chebulic myrobalan.) हरीतकीभेदे । प. मु.। "पथ्यापथ्या चाभया श्रेष्ठा ।" रा.नि.व.११। इयं बाहुल्येन चम्पायां जायते । गुणः—चक्षुष्या । भा. पू.१भ. । अमृतापरनामेति चरकः, वा.सू.३५अ. वचादिव.।"नागरातिविषाभयाः ।" च.द.कफज्व. चि.आमलक्यादिः। "आमलक्यभया कृष्णा ।" See हरीतकी । श्वेतनिर्गुण्ड्यां । मञ्जिष्ठायां । जयन्त्यां । जयायां । सिद्धि । स्थूलाङ्गे । कालिङ्के । काञ्चनह्वयवृक्षे । रा.नि.व.१७ ।

अभयाद्यमोदकः । पुं । विरेचनाधिकारे । अत्र हरीतक्यादीनां चूर्णं प्रत्येकं पलमितं दन्त्याः ६ तोलकानि, शर्करा १२ पलानि, त्रिवृतायाश्च पलद्वयमेकत्र मधुना मोदकं कुर्य्यात् । च.द.विरेचनाधिकारे ।

अभयाद्यावलेहः । पुं । अतिसारे अवलेहः । हा.चचि: । ३स्थाने.३अ. ।

अभयारिष्टः । पुं । अर्शोऽधिकारे रसः । अत्र हरीतकी १२॥० श. द्राक्षा ६।०श. मधूकपुष्पं १० प. विडङ्गञ्च १० प. वारि २५६ श. शेषः ६४ श. गुड़ः १२॥० श. । गोक्षुरादीनां प्र. चूर्णं २प. प्रक्षेपः ।। भैष. ।

अभयालवणम् । क्ली । औषधमिदं यकृत्प्लीहाधिकारे देयम् । पालिधा, पलाश, आकन्द, सिजु, आपांग, वरुण,आगगस्त,बासक,गोक्षुर, बृहती,कण्टकारी, नाटाकरञ्ज वा गन्धभादुलि, हापरमाली, कुड़चि, घोषा, पुनर्णवा,एषां प्रति समूलपत्रशाखं समभागं कुट्टयित्वा कुम्भिकाभ्यन्तरे स्थापयित्वा च तिलनालाग्निना दहेत् । ततो भस्म १६प. जलं ६४श. शेषः १६ श. क्षारतोयं ग्राह्यं । गोमूत्रं १६श. सैन्धवं १६ प. हरीतकीचूर्णं ८प. सर्व्वमेकीकृत्य पूर्व्ववत् क्षारकल्केन प्रस्थमितेन पक्तव्यं । पाकसिद्धौ घनीभूते च प्रक्षेपः—कृष्णजीरकं हिङ्गु त्रिकटु यमानी कुष्ठं शटी च, एषां प्रति ४ तो. । सा.कौ.रस.र. । भैष.प्रयोगा. ।

अभयावटी । क्ली । गुल्माधिकारे । अत्र कानकनं फलं जैपालम् । शिवा हरीतकी । र.सा. सं. । एषा वटी भैषज्यरत्नावल्यामुदरे धृता ।

अभयाष्टकम् । क्ली । अष्टहरीतकीभक्षणे । यथा—"द्वे पूर्व्वमद्यादशनादितो द्वे द्वे चापि भुक्त्वा तु तथा स्वपन्तु । अस्य प्रयोगादभयाष्टकस्य त्रिसमरात्रेण पुनर्युवा स्यात् ॥"इत्यादि प्रयोगा.रसायन.।

अभावः । पुं । मरणे । असत्त्वे । मे.वत्रिकं ।

अभिघातः । पुं । आघाते । शस्त्रमुष्टिलगुड़ादिभिर्हनने । भा.म.१भ.आगन्तु-ज्वर-लक्षणे।"अभिघाताभिषङ्गाभ्याम् ।"

अभिघातज्वरः । पुं । आघातजन्यागन्तुकज्वरे । "अभिघाताभिचाराभ्यां—आगन्तुर्जायते…।" मा.नि.ज्व.। अपिच—"तत्राभिघातजो वायुः प्रायो रक्तं प्रदूष्य च । सव्यथाशोफवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरमिति ॥" च. । अत्र ज्वरे दोषा नारम्भकाः परन्तु पश्चादनुबन्धिनः स्युः ।

अभिघारः । पुं। घृते । मं तूप । रा.नि.व.१५।

अभिचारः । पुं। मन्त्रादिना मारणादिप्रयोगे । मन्त्रादिद्वारा पीड़ायां वा । र.मा. । कृत्याद्युत्पादने वा । भा.म.१भ.आगन्तुज्व. । "अभिचाराभिशापतः ।" यन्त्रमन्त्राद्यवपीड़ने । "अभिचाराभिशापोत्थैः ।" रत्ना.।श्येनादियागकृतज्वरे । "अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।"मा.नि.ज्व.।

अभिज्ञः । त्रि । कुशले । [शब्द.वै. ।

अभितापः । पुं । सर्व्वाङ्गतापे । अत्रज्वरे ।

अभिनवकामेश्वरः । पुं । वाजीकरणमिदं भेषजम् । "तोलकैकं समादाय पृथग्गन्धकसूतयोः । रक्तोत्पलदलाम्भोभिर्मर्द्दयेत् दिवसत्रयं । मर्दयित्वा पुनर्देयं गन्धं माषचतुष्टयम् । तस्यैव पत्रतोयेन पुनर्दत्वा च गन्धकम् । शङ्खिन्याश्चापि तोयेन दत्वा काचघटे दृढ़े । ततस्तु वालुकायन्त्रे पचेद्यामत्रयं ततः । काचकूप्याः समाकृष्य सिद्धसूतमतःपरं ॥" रक्तिकापञ्चकं खादेत् । रस.र. ।

अभिन्यासः (कः) । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । तल्लक्षणम्—"त्रयः प्रकुपिता दोषा उरःस्रोतोऽनुगामिनः । आमाभिवृद्धा ग्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोगताः । जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं दृढ़म् ॥ श्रुतौ नेत्रे प्रसुप्तिः स्यान्न चेष्टां काचिदीहते । न च दृष्टिर्भवेत्तस्य समर्था रूपदर्शने ।

न प्रार्थ न च संस्पर्शं शब्दं वा नैव बुध्यते । शिरो ऽऽडीठयतेऽभीच्यमाहारं नाभिनन्दति । कूजति तुद्यते चैव परिवर्त्तनमीहते । श्रल्पं प्रभावते किञ्चिदभिन्यासः स उच्यते ॥ प्रत्याख्यातः स भूयिष्ठः कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ मा.नि.ज्व. । अस्य तन्नामरोगलक्षणं भावप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

अभिपीड़नम् । क्ली । अभिचारे ।

अभिमन्थः (मन्युः) । पुं । नेत्ररोगे । त्रिका । See अधिमन्थः ।

अभिमर्दः । पुं । अवमर्द्दे । [पीड़ायां । र.मा.।

अभिमर्षणम् । क्ली । यक्षपिशाचादिभूतकृत

अभिमानितम् । क्ली । मैथुने । त्रिका. ।

अभिरूपः । पुं । बुधे । रम्ये । मे.पचतुष्कं ।

अभिलकपित्थः । पुं । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ ।

अभिलावः । पुं । छेदे । अम. ।

अभिलाषः । पुं । रमणेच्छायाम् । रस.र. ।

अभिशापः । पुं । द्विजातिभिः क्रोधाद्दुःखातिभारधारणे । र.मा. । ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धादिदत्तशापे । भा.म.१भ.। तज्जातागन्तुज्वरलक्षणं—"अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।" मा. नि.ज्व. । [ज्वरनिदानम् ।

अभिशापज्वरः । पुं । तज्जन्यज्वरे । See

अभिषङ्गः । पुं । भूतविषादिसम्बन्धे । यक्षपिशाचादिकर्त्तृकपीड़ायां । र.मा. । कामशोकभयक्रोधभूतादीनाम् आवेशे । भा.म.१भ.आगन्तुज्व.लक्षणं । रक्षःप्रभृतिभिरभिधर्षणे । रत्ना.।

अभिषङ्गज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । स च भूताद्यावेशतो भवति । स कामादिजभेदेन षड्विधः । शार्ङ्ग. । लक्षणं यथा—"अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः । आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥" मा.नि.ज्व.। कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः । सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयः यश्च भूताभिषङ्गजः । च.ज्व.नि. ।

अभिषवम् । क्ली । काञ्जिके । रा.नि.व.१५ । ताड़ीनामसुरायाम् । ताड़ी । मं ताड़ाचोदाव । पुं । स्नाने । मद्यसन्धाने । मे.वचतुष्कं ।

अभिषुकम् । क्ली । काबेलादौ प्रसिद्धे फलविशेषे । (पेस्ता । च.चि.च्यवनप्राशः । पुं । तद्वृक्षे । सु. । [काञ्जिके । अम. ।

अभिषुतम् । क्ली । धान्याम्लम् । शब्दा । **अभिषुतम्** । क्ली । धान्याम्लम् । शब्दाकौ ।

अभिषविक्रान्तम् । पुं । माधवीसुरायाम् । वै.निघ ।

अभिषेकः पुं
अभिषेचनम् क्ली } स्नाने ।

अभिष्यन्दः । पुं। नेत्रशूलरोगे। (चोक ওঠা। स चतुर्विधो वातादिभेदेन । See नेत्राभिष्यन्दः । अतिवृद्धौ । आप्लावे । मे.दचतुष्कं ।

अभिष्यन्दी । त्रि । दोषधातुमलस्रोतसां क्लेदजनने । कुसुमा.टी.ज्वरे । स्रोतःस्राविद्रव्ये । वा.टी. हेमा. । कफकृत्पदार्थे दध्यादिके । भा.मि. ।

अभिसरः । परिचारके । रत्ना. । प्राणाभिसरउच्यते । च.सू.९अ. ।

अभिसारः । पुं । शकुलीमत्स्ये । शल माछ । मद.व.१२ । बले । वल । धर. । मर्व्व ।

अभिहिता । स्त्री। जलपिप्पल्यां । वै.निघ. ।

अभीकः । पुं । कामुके । मे. कत्रिकं ।

अभीरणी । स्त्री । दुन्दुभसर्पे । वै.निघ. ।

अभीरुः । स्त्री । Asparagus racemosus. शतमूल्याम् । हिं शतावर । वा.सू.१५अ. । दूर्व्वादिव. । गुन्द्राभीरुः शतपाकी प्रियङ्गुः । अश्वगन्धाशताभीरुः । सि.यो.यक्ष-चि.वयोदशाङ्गे । महाशतावर्य्याम् । रसे.चि.८अ. । "प्रलम्बाभीरुवेताग्रम ।" [अम. ।

अभीरुपत्री(त्रिका) । स्त्री । शतावर्य्याम् ।

अभीशुः(षुः) । पुं । प्रग्रहे । लागाम । मे. ।

अभीष्टः । पुं । तिलकवृक्षे । तिल गाछ । रा. नि.व.१० । [व.२ ।

अभीष्टगन्धकः । पुं । माधवीलतायाम् । मद.

अभीष्टा । स्त्री । रेणुक-गन्धद्रव्ये । (रेणुका.श.च.।

अभुक्तः । त्रि । अतीपवासी । अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्य्यति । वै.निघ. ।

अभुग्ण: । त्रि । अरोगिणि । [वज्रम् ।

अभेद्यम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१२ । See

अभेषजम् । क्ली । विपरीतौषधे । উল্টো ও ষুদ্ । तच्च द्विविधं बाधनं सानुबाधनञ्च । "अभेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधम् ।" च.चि.१अ. ।

अभोजनम् । क्ली । उपवासे अमात्रभोजने वा উপোষ বা অমাত্র আহার । "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनम् । रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातव. ॥" संग्रह: ।

अभ्यङ्क: । पुं । तिलकल्के ।

अभ्यङ्ग: । पुं । तैलादिमर्द्दने । আভাং কার তেল মাথা । "मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवत्यभ्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेद्यस्तु अभ्यङ्ग: स उदाहृत:"। च.द.ज्व.चि. । गुणा: —जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथामूलेऽङ्कुराश्तरो: । तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते । शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पणम् ॥ सुश्रु. । स जराश्रमवातहा । दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायु:स्वप्नसुत्वक्त्वदार्ढ्यकृत् । वा.सू.१अ. । स च शिर:श्रवणपादेषु विशेषेणानुशीलनीय: । र.मा. । अभ्यङ्गो वातरोगघ्न: धातुसाम्यं बलं सुखं । निद्रावर्णमृदुत्वानि कुरुते दृष्टिपुष्टिकृत् । शिरोऽभ्यङ्ग: शिरस्तुतिकेशदार्ढ्याक्षिपुष्टिकृत् । केशप्रसाधन: केश्य: रजोजन्यमलापहा । मद.व.२ । तैलेन शिरोमर्द्दने । भा. । सदोषस्य व्रणस्य दोषोपशमनार्थं मार्द्दवार्थञ्च उपक्रमविशेषे । सु.चि.१अ. ।

अभ्यञ्जनम् । क्ली । तैले । हे.च. । तैलमर्द्दने । रा.नि.व.१५ ।

अभ्यन्त: । त्रि । आतुरे । अम. ।

अभ्यन्तरायाम: । पुं । तन्नामकधनुस्तम्भरोगविशेषे, अन्तरायामे । येन कुपितबलवान् वायु: अङ्गुलिवक्षोहृदयगलदेशादिकमभिप्रपन्न: स्नायुसमूहमाकर्षन् मानवं क्रोडानतं करोति । तत्र चाक्षिस्तब्धता हनुस्तम्भादि च जायते।लक्षणम् —"अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रित: । स्नायुप्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवान् । विष्टब्धाक्षस्तब्धहनुर्भग्नपार्श्व: कफं वमन् । अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानव: । तदास्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥" मा.नि.वा.व्या. ।

अभ्यमित: । त्रि । आतुरे । अम. ।

अभ्यवकर्षणम् । क्ली । शल्याद्युत्पाटने । শেল তোলা, কাঁটা তোলা । अम. ।

अभ्यवहरणम् । क्ली । भोजने ।

अभ्यवहार: । पुं । आहारे । रत्ना. ।

अभ्यान्त: । त्रि । रोगिणि । अम. ।

अभ्याहार: । पुं । भक्षणे । स च चर्व्यचोष्यलेह्यपेयभेदेन चतुर्विध: । सु. ।

अभ्यूष: । पुं । ईषत्पक्वकलायादौ । अम. ।

अभ्रम् । क्ली । मुस्तायां । मेघे । रा.नि.व.६ । अभ्रकधातौ । रा.नि.व.१२ ।

अभ्रकम् । क्ली । भद्रमुस्तायाम् । कर्पूरे । सुवर्णे । वेत्रे । Talc. स्वनामख्यातधातौ । অভ্ভর । हिं आभ् । गुणा:—गुरु हिमं बल्यं कुष्ठमेहत्रिदोषघ्नञ्च । मद.व.४ । अभ्रकं चतुर्विधं—श्वेतपीतलोहितनीलभेदात् भिन्नभिन्नक्रियायां प्रयुज्यते । यथा—श्वेतं तारे, पीतरक्ते काञ्चने, नीलञ्च व्याधौ प्रयोज्यं यथोत्तरं गुणाढ्यञ्च। तेषु नीलाभ्रं दर्द्दुरनागपिनाकवज्रभेदेन चतुर्भेदम् । परीक्षा गुणाश्च यथा- अग्नौ क्षिप्तं दर्द्दुरं भेकरवं नागं फूत्कारं पिनाकं धनु:स्वनं वज्रञ्च न विकारं धत्ते । एषां सेवनेन गुल्मी व्रणी कुष्ठी च नीरोगी भवति । रा.नि.व.१२ । कुष्ठप्रदं पिनाकं स्यात् दर्द्दुरं मरणप्रदं । नागं देहगतं नित्यं व्याधिं कुर्य्यात्तु गन्दरम् । रसे रसायने चैव योज्यं वज्राभ्रकं प्रिये । तस्माद्वज्राभ्रकं ग्राह्यम् । र.सा.सं. । अभ्रशोधनम्—१।वकपुष्परसेन पिष्टमभ्रकं वन्यशूरणकान्दमध्ये निरुध्य गोगृहभूमितले मासं स्थाप्यम् । २।त्रिफलाक्वाथगोमूत्रदुग्धकाञ्जिकेषु अभ्राग्नौ पुन: पुन: सप्त, तप्तं तप्तं सेचितं शुद्धं भवति।३।अभ्रं सप्तवारं तप्तं तप्तं बदरीक्वाथे नि:क्षिप्तं शुद्धं भवति। र.सा.सं.।४।अभ्रपत्राणि पृथक्कृत्य चूर्णयित्वा चूर्णयेत् दिनैकं तानि काञ्जिकपर्य्युषितानि काञ्जिकेन पुन: पेषयेत् । ततो माण्डूकादिरसेन प्रत्येकमेकश्च पुन: पुनर्भावयित्वा संपिष्य च पुटपाकेन पुन: पुन: दहेत् यावन्न निश्चन्द्रतामागच्छन्ति । इति विशेषशुद्धि. अम्लपित्ते । च.द. । अस्य पाठे कन्द ওল্ । क्षालमारिष: দ্বহৎপত্র চাঁপানটে । अभ्रमु-

रणं—१। अभ्रकं स्थालिकामध्ये संस्थाप्य कदली-स्वरेण गोमयाग्निना तावत् पचेत् यावत् स्थाली-बहि: सिन्दूरं न भवेत्। तत अवताय्य दुग्धे: सं-सिच्य सूक्ष्मं चूर्णयेत्।२।मुस्ताक्काथेन, पुनर्णवाक्काथेन, कासमर्द्दक्काथेन, पर्णरसेन, अर्कक्षीरेण च प्रत्येकं मर्द्दयित्वा प्रत्येकं पुटत्रयं देयम्। तथा वटजटाक्काथेन संमर्द्य पुटत्रयं देयं। ततो मूषलीक्काथेन त्रि: पुटेत्। ततो गोक्षुरक्काथेन त्रि:, शुक्रशिम्बीक्काथेन त्रि: पचेत्। तत: मुचुकुन्दकोकिलाक्षक्काथेन प्रत्येकं त्रिरात्रं पचेत्। तत: लोध्रक्काथेन दुग्धेन दध्ना घृतेन मधुना शर्करया च प्रत्येकमेकैकं पुटं दत्त्वाभ्रं मारयेत्। ३। रम्भादिस्वारजलेन पिष्टा चक्रीकृतं कदलीदलमध्ये संस्थाप्य व्यजनानिलेन ज्वालितेषु दग्धेन्धनेषु कुष्ठार्कमूलाजलेन पुटेत्। र.सा.सं.। अथ विविधाधिकारे। अभ्रकविधि: यथा—कृष्णाभ्रपत्राणि पृथक्कृत्य चूर्णयेत्। अथ तच्चूर्णं शिलायां पिष्टा वस्त्रपूतं कार्य्यम्। ततो भेकपर्णी (থুলকুড়ি) रसे आपोथ्य दिनत्रयं स्थापयेत्। अथ तदतुल्य हैमन्तिकधान्यकाञ्जिकेन संपिष्य पुनर्भेकपर्णीरसेनालोड्य स्थाल्या पचेत्। अथ तदतुल्य पिण्डं कृत्वा तालादिपत्रमध्ये निधाय वह्नौ दहेत् यावदग्निर्नीलवर्णो न लक्ष्येत। अथ दुग्धे निर्वाप्य दुग्धेन तदनन्तरं जलेन धावयेत्। धावनानन्तरं सुपेषितं निश्चन्द्रकं कुर्य्यात्। च.द.रसायने।

अभ्रनामक:। पुं। मुस्तायाम् श.र.।[निघ.।

अभ्रपटल:। पुं,क्ली। अभ्रके। অভ্র। वै.

अभ्रपुष्प:। पुं। वेतसलतायाम्। भा.पू.१भ. गु.व.। वारिवेतसे। अम.। क्ली। जले।

अभ्रमांसी। स्त्री। आकाशमांसीलतायाम्। সূক্ষ্ম জটামাংসী। रा.नि.। [१२।

अभ्ररोह:। पुं, क्ली। वैदूर्य्यमणौ। रा.नि.व.

अभ्रवटिका। स्त्री। रसविशेषोऽयं ज्वरातिसारगदे प्रयोज्य:। अत्र व्योषचूर्णं कर्षमानम्। केशराजादीनां स्वरस: सूतोन्मितो देय:। ग्रीष्मसुन्दरक: (গীমা শাক)। मण्डूकपर्णी (থুলকুড়ি)। तत्रायं पाठ:—"अथ सूतस्य शुद्धस्य गन्धकस्याभ्रकस्य च। पलैकं कर्षमेकन्तु ग्राह्यं रसगुणैषिणा।" तत: कज्जलिकां कृत्वा व्योषचूर्णं प्रदापयेत्।"केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्याश्चित्रकस्य च। यं जयन्त्या: स्वरसं तथा। मण्डूकपर्ण्या: स्वरसं तथा शक्राशनस्य च। श्वेतापराजितायाश्च स्वरसं पर्णसम्भवं। दापयेत्तत्र तुल्यञ्च विधिज्ञ: कुशलो भिषक्। रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णं मरिचसम्भवं। देयं रसार्द्धभागेन चूर्णं टङ्कणसम्भवम्॥" मर्द्दयित्वा कलायप्रमाणा वटी कार्य्या। रस.र.र.सा.सं.। भैषज्यरत्नावल्याञ्चित्यमेव ग्रहण्यां महाभ्रवटिका उक्ता। इयमेव प्रयोगामृते ग्रहण्यां रसाभ्रवटी। शुद्धरस: २ तो. शुद्धगन्धः २ तो. कज्जलीं कृत्वा जारिताभ्रं २ तो. मरिचचूर्णं २ तो. टङ्कणं १ तो. केशराजादिरसस्य प्रत्येकं १ तो., वटी कार्य्या। अन्या ग्रहण्याम्—पक्केष्टकाहरिद्राभ्यामगारधूमकेन च। शोधितं पारदञ्चैव कर्षार्द्धं तुलया घृतम्॥ भृङ्गराजरसै: शुद्धं गन्धकं रससम्मितम्। ताभ्यां कज्जलिकां कृत्वा भावयेत्तत्तु भिषजै:। सिन्दुवारदलरसे मण्डूकपर्णिकारसे। केशराजरसे चैव ग्रीष्मसुन्दरजे रसे। रसेऽपराजितायाश्च सोमराजीरसे तथा। रक्तचित्रकपत्रोत्थे रसे च परिभावितं। रसमानसमानेन छायायां शोषयेद्भिषक्॥ वटी सर्षपमिता। হরিদ্রা, ইষ্টকচূর্ণ ও গৃহধূমশোধিত রস ১তোলা, ভীমরাজ শোধিতগন্ধক ১তো· কজ্জলি কর। নিশিন্দা, থুলকুড়ি, গিমা, কেশুর, অপরাজিতা, সোমরাজ, লালচিতের রসে ভাবনা। भैष.ग्रहणी। प्रयोगामृतोक्ताभ्रवटिकायामभ्रकस्यैको भाग: पारदसम इति विशेष:। [गाछ। रा.नि.व.११।

अभ्रवाटक:। पुं। आम्रातकवृक्षे। আমড়া

अभ्रवाटिक:। पुं। आम्रातके। अटा.।

अभ्रसार:। पुं। भीमसेनीकर्पूरे। वै.निघ.।

अभ्राङ्गम्। क्ली। कुङ्कुमे। मद.व.३।

अभ्रूष:। पुं। तालुरोगविशेषे। तेन रक्तलोहित: शोणितोत्थ: शोथ: ज्वरतीव्रवेदनायुक्तो भवति। तदुक्तं शोथसम्भो लोहित: शोणितोत्थो ज्ञेयोऽभ्रूष: सज्वरस्तीव्ररुक् च। भा.म.४भ.मुखरो.चि.।

अम:। पुं। रोगे। त्रि। पक्कफलादौ। श.र.।

अमङ्गल:। पुं। एरण्डवृक्षे। श.च.।

अमण्ड:। पुं। एरण्डवृक्षे। प,मु,। हारा,।

अमध्यस्थधर्म्मिणी । त्रि । या चेतनजड़ोभयधर्म्ममध्यवर्त्तिनी न भवति । तस्याः केवलं जड़मयत्वात् पुरुषस्य च तथात्वात् । सु.शा.१अ. ।

अमरः । पुं । अस्थिसंहारे । হাড়ভাঙা । रत्ना. । वज्रीद्रुमे । সিজু।मे.रत्रिकं । रुद्राक्षे । श.र.।पारदे। रा.नि.व.१३ । कुलिशि । क्ली । सुवर्णे । वै.निघ. ।

अमरकणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. २अ.पाण्डु-चि.भूनिम्बादिगुटी । [व.४।

अमरकण्टिका । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.

अमरकन्दः । पुं । कन्दविशेषे । वै.निघ. ।

अमरकालिकः । पुं । वृश्चिकाल्याम् । বিছাতী । भैष.वा.व्या.सिंहना.गुग्गुली ।

अमरकाष्ठम् । क्ली । देवकाष्ठे । দেবদারু ।

अमरकुसुमम् । क्ली । लवङ्गे । वै.निघ.ज्वरे. त्रैलोक्य-चि.रसे ।

अमरजः । पुं । दुष्खदिरवृक्षे । গুয়েবাব্‌লা । रा.नि. । देवदारुणि । नदीवटे । वै.निघ.२अ. ग्रन्थ्यादिः क्व. ।

अमरतरुः । पुं । देवदारौ । वै.निघ.सा.ज्व. अर्कादिः । "किरातामरतरुरसना ।"

अमरदारु । पुं, क्ली । तैलदेवदारुणि । रा.नि, व.१२ । चि.क्र.क.वल्ली-क्षीरी.चि. । तैलदेवदारुवृक्षे । মলঙ্গাদেবদারু ।

अमरद्रुः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । গুয়েবাব্‌লা ।

अमरपुष्पम् । पुं, क्ली । पूगफले । काशतृणे । आम्रे । केतके । मे.पपञ्चकं ।

अमरपुष्पकः । पुं । काशतृणे । কেশে । प. मु. । कामभेदे । र.मा. ।

अमरपुष्पिका } स्त्री । चोरपुष्पीतृणे । চোর
अमरपुष्पी } কাচকী, চোর থড়িকা । रमा. । काशतृणे । [काचे ।

अमर(ल) रत्नम् । क्ली । स्फटिके । रा.नि. ।

अमरवल्ली । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । मं अमरवेल । हिं अमरवेलि । আলোকলতা । भा. पू.१अ.गु.व. । मद.व.१ । सालश्रीतिख्यातलतायां । गुणाः—हृष्यवल्ली बलकरी परं वृष्या रसायनी । मूत्रकृच्छ्रस्वेदजननी पुष्टिदा कार्श्यवारिणी । चीप्रदंशिकरोगांश्च रक्तदोषं हरेदियम् ॥ वैद्यकम् ।

अमरसर्षपः । पुं । देवसर्षपे । রাই । वै.निघ. ।

अमरसुन्दरी । स्त्री । ज्वराधिकारे रसः । पाठो यथा—त्रिकटु त्रिफला चैव ग्रन्थिकं रेणुकानलम् । चातुर्जातं मृतं लौहं पारदो विषगन्धकम् । समभागमिदं चूर्णं तस्माच्च द्विगुणो गुड़ः । कोलप्रमाणां गुड़िकां प्रातरुत्थाय सेवयेत् ॥ इत्यादि । प्रयोगा. ।

अमरा । स्त्री । दूर्व्वायाम् । मे.रत्रिकं । गुड़ूच्यां । र.मा. । इन्द्रवारुणीलतायां । রাখালশশা । रा. नि.व.३ । नीलदूर्व्वायां । गृहकन्यायाम् रा.नि. व.५ । नीलीवृक्षे । मेषशृङ्ग्याम् । वृश्चिकाल्यां । বিছাতি গাছ । रा.नि व.९ । नदीवटे । रा.नि.व. ११ । जरायौ । मे.रत्रिकं । गर्भनाड्याम् । ফুল । भैष.क्षीरो. । नाभिनालायाम् ।

अमराह्वम् । क्ली । देवदारुकाष्ठे । वा.सू.१५ एलादि.गणः। "शुक्तिर्व्याघ्रनखोऽमराह्वमगुरुः ।"

अमरी । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । कृष्णनिर्गुण्ड्यां । मूर्व्वायाम् । মুর্গা । वै.निघ. ।

अमरुफलम् । क्ली । उत्तरदेशप्रसिद्धफले । गुणाः—अमरोश्च फलं शीतं मलद्रवकरं मतम् । स्वरं दाहं रक्तपित्तं कामलां मूत्रकृच्छ्रकम् । मूत्राश्मरीञ्च हन्तीति ऋषिभिः परिकीर्त्तितम् । वै. निघ. । [ज्व.निर्गुण्डीधूपे ।

अमरेन्द्रतरुः । पुं । देवदारुवृक्षे । वै.निघ.२अ.

अमलम् । क्ली । अभ्रके । मे.लत्रिकं । समुद्रफेने । र.मा. । कर्पूरे । वै.निघ.२अ.अपस्मा.चि. । रौप्यमाक्षिके । पित्ते । कतकवृक्षे । गन्धद्रव्यविशेषे ।

अमलदीप्तिः । पुं । कर्पूरे । च.द. ।

अमलपत्री । पुं । हंसे ।

अमलमणिः । पुं । स्फटिके । रा.नि.व.१३ । कर्पूरमणौ । কর্পূরগন্ধমণিবিশেষ ।

अमलरत्नम् । क्ली । स्फटिके । रा.नि.व.१३ ।

अमला । स्त्री । महानील्याम् । বড় নীল । रा.नि.व.४ । सेहुण्डभेदे । रा.नि. । भूम्यामलक्याम् । अम. । नाभिनालायाम् । आमलक्याम् । আম্‌লা ।

प्रयोगा.क्षुद्ररोग-चि.। [मूल। च.टी.भ.।

अमलाञ्झटा । स्त्री। भूधात्र्याम्। ভুঁই আ-

अमसः । पुं। रोगे। उ.।

अमानस्यम् । क्ली। पीड़ायाम्। दुःखे।

अमिलातकम् । क्ली। वैलाख्ये पुष्पे। हला.।

अमिलातका । स्त्री। महाराजतरुणीपुष्प-वृक्षे। বেল। रा.नि.व.१०। [वै.निघ.।

अमूला । स्त्री। अग्निशिखावृक्षे। ইষ্‌লাঙুলিয়া।

अमृणालम् । क्ली। लामज्जके। শ্বেত উশীর। रा.नि.व.१२। भा.पू.१भ.क.व.।मद.व.३। उशीरे। বেণার মূল। रत्ना.। रा.नि.व.१२। च.द.अर्श-चि.प्राणदागुड़िका।

अमृतः । पुं। पारदे। रा.नि.व.१३। वनमुद्गे। रा.नि.व.१६।See मकुष्ठकः। अनि.२स्थानं.२अ.। धन्वन्तरौ। ना धन्वन्तरिदेवयोः। मे.तत्रिकं। वाराहीनामुमहाकन्दशाके। শুয়ার আলু। रा.नि.व.७। क्ली। पीयूषे। सलिले। रा.नि.व.१४। घृते। मे.रा.नि.व.१५।वै.निघ.वा.व्या.भुजङ्गीगुटी.। "अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते।" मे.। विषसामान्ये। दुग्धे। रा.नि.व.१५। अन्ने। हे.च.। औषधे। रा.नि.व.२०। यज्ञीविषे। स्वर्णे। भक्ष्य-द्रव्ये। हे.च.।

अमृतकन्दा । स्त्री। कन्दगुड़ूच्याम्। मं कन्द-गुलवेल। वै.निघ.। See कन्दगुड़ूची।

अमृतकल्परसः । पुं। अजीर्णाधिकारे रसः। शुद्धौ पारदगन्धौ च समानौ कज्जलीकृतौ। तयो-रर्द्धं विषं शुद्धं तत्समं टङ्कणं भवेत्। भृङ्गराजद्रवै-र्भाव्यं त्रिदिनं यत्नतः पुनः॥ मात्रा मुद्गमाना। अत्र तत्समिति विषसमम्। र.सा.सं.।

अमृतगुड़िका । स्त्री। भैषज्यमिदं अजीर्णे हितम्। कुर्य्याद्गन्धविषव्योषत्रिफलापारदैः समैः। भृङ्गाम्बुमर्दितैर्मुद्गमात्रामृतवटीं शुभाम्॥ रसे.चि.।

अमृतजा । स्त्री। हरीतक्याम्। वै.निघ.।

अमृतप्राशघृतम् । क्ली। राजयक्ष्मणि प्रश-स्तम्। "जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम्। चतस्रःपर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिकाम्। पुनर्नवे द्वे मधुकमात्मगुप्तां शतावरीम्। ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीं तथा। शृङ्गाटक-मामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम्। बदराक्षोड़-वाताद‌खर्जूराभिषुकाणि च। फलानि चैवमा-दीनि कल्कान् कुर्व्वीत कार्षिकान्। धात्रीफल-विदारीक्षुच्छागमांसरसान् पयः। दत्वा प्रस्थोन्मि-तान् भागान् घृतप्रस्थं विपाचयेत्। प्रसृतिं मधुनः शीते शर्करार्द्धतुलां तथा। पलार्द्धकञ्च मरिचत्वगे-लापत्रकेशरम्। विनीय चूर्णयेत्तस्मात्लिह्यान्मात्रां यथाबलम्। अमृतप्राश इत्येष नराणाममृतोपमः। सुराघृतमयं पथ्यं क्षीरमांसरसाशिनः। नष्टशुक्र-क्षतक्षीणदुर्ब्बलव्याधिपीड़ितान्। स्त्रीप्रसक्तानकृश-लान् स्वरहीनांश्च बृंहयेत्। कासहिक्काज्वरश्वास-दाहतृष्णास्रपित्तनुत्। पुत्रदो वृद्धि···दाहमूत्रचया-पहः॥" अस्य पत्नी यथा, मूर्च्छितगव्यघृतं ४ श.। कल्कार्थद्रव्याणि प्रत्येकं कर्षमितान्येकत्र कल्कीकृत्य तैः,धात्र्यादिरसैः प्रत्येकं प्रस्थमितैश्च घृतं यथाविधि पाच्यम्। पाकसिद्धौ छानयित्वा मधुनः प्रसृतिं शर्करायाः ५० पलानि, मरिचस्य,गुड़त्वचः एला-याः तेजपत्रस्य नागकेशरस्य च प्रत्येकं चूर्णमर्द्धपलं (४तो.) मिश्रणीयम्। कल्कद्रव्यानि यथा—जीव-कर्षकौ (अभावे गुड़ूची, वंशलोचना) क्षीरविदारी (ভূঁইকুমড়া) महाबला वा जीवन्ती शुण्ठी शटी शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा (अभावे अश्वगन्धा) महामेदा (अभावे शारिवा) काकोली क्षीरकाकोली कण्टकारी बृहती रक्त-पुनर्णवा श्वेतपुनर्णवा यष्टीमधु कपिकच्छुः (আ-লাকুশী মূল) शतावरी ऋद्धिः (अभावे बला বেলেড়া) परुषकफलं भार्गी मृद्वीका शृङ्गाटकं भूम्यामलकी शुक्लभूमिकुष्माण्डं पिप्पली वाट्यालकं बदरफलं अक्षोटफलं वाताद (বাদাম) खर्जूरं अभिषुकं (পেস্তা) च। एवंविधानि अन्यानि फ-लानि च। रसाश्च यथा—आमलकीरसः भूमि-कुष्माण्डरसः इक्षुरसः छागमांसरसः, दुग्धञ्च। प्र-योगा. यक्ष्म-चि.। अन्यत् ध्वजभङ्गाधिकारे। त-स्यायं पाठः—"छागमांसं बलाञ्चैव वाजिगन्धां तथैव च। जलद्रोणे विपक्तव्यं कुर्य्यात् पादावशेषितं। घृतप्रस्थं पचेत्तेन अजाक्षीरं चतुर्गुणं। मूर्च्छनार्थं प्रदातव्यं कुङ्कुमञ्च त्रिकार्षिकं। बलामूलञ्च गोधूमं चाश्वगन्धा तथामृता। गोक्षुरञ्च शमीकञ्च त्रिकटुञ्च सधान्यकः। तालाङ्कुरस्त्रैफलञ्च कस्तूरीवीजमु-

मरी । मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी । दार्व्वीं प्रियङ्गुर्मञ्जिष्ठा नतं तालीशपत्रकं । एलापत्र-त्वचं नागं जातीकुसुमरेणुकं । सरलं जातिकोषञ्च शुण्ठ्येलोत्पलसारिवे । मूलं विल्वस्य जीवन्ती काञ्चि-हड्डी चडुम्बरम् । प्रत्येकं कर्षमात्रन्तु पेषयित्वा वि-निक्षिपेत् । वस्त्रपूते सुशीते च सितां दद्याच्छराव-कम् ॥ भैष. । हा.भचि.३स्था.८श्र. ।

अमृतप्राशावलेहः । पुं । अयं राजयक्ष्मा-धिकारे उक्तः । तस्य पाठः—“क्षीरे धात्री च म-ञ्जिष्ठा क्षीरिणाञ्च तथा रसैः । पचेत्समैर्घृतप्रस्थं मधुरैः कर्षसम्मितैः । द्राक्षाहिचन्दनोशीरैः शर्क-रोत्पलपद्मकैः । मधूककुसुमानन्ताकाश्मरीतृणसं-ज्ञकैः । प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्करार्द्धतुलां तथा । पलार्द्धिकांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेशरान् । विनीय तत्र संलिह्यान्मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः । अमृतप्राश-मित्येतदश्विभ्यां परिकीर्त्तितम् ॥” भा.म.ख.२भ । क्षीरे काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । क्षीरिणः वटाश्वत्थो-दुम्बरप्लक्षपारीशाः तेषां त्वक् । तृणं गन्धतृणं । क्षीरादीनां क्वाथैः द्राक्षादीनाञ्च कल्कैः पचेत् ।

अमृतफलम् । क्ली । (Nák. Pyrus communis.) The pear tree. लघुविल्वफला-कृती नास्पातीति प्रसिद्धे काबुलदेशजफलविशेषे । पञ्जावे च नाक् इति ख्याते । गुणाः—गुरु वातघ्नं स्वादम्लं रुचिकृत् शुक्रकृच्च । मद.व.६ । अमृतस्य फलं धातुवर्द्धकं मधुरं गुरु । हृद्यञ्चाम्लं वातहरं त्रिदोषस्य च शामकम् ॥ वै.निघ. । लघु हृद्यं स्वादु त्रिदोषहरञ्च । इदञ्च मुद्गलदेशे प्रचुरं लभ्यते । भावमिश्रः । पुं । पारदे । वज्रिनामकौषधे । पटोल-वृक्षे । रा.नि.व.३ । धात्रीवृक्षे । आमलागाछ । मद. ।

अमृतफला । स्त्री । द्राक्षायाम् । किस्मिस् । हिं किसमिस् । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ । लघुखर्ज्जूरीवृक्षे । ছোট খেজুরের গাছ । श्वेत-द्राक्षायां । कोङ्कणे उतरा उत्तरीति च ख्याता ।

अमृतबन्धुः । पुं । अश्वे । वै.निघ. ।

अमृतभल्लातकावलेहः । पुं । कुष्ठाधि-कारेऽवलेहः । यथा भल्लातकप्रस्थयुगं(४श.) छित्वा द्रोणजले (६४श.) क्षिपेत् । प्रस्थत्रयं गुडूच्याश्च (४ श.) चूर्णं तत्रार्ध्यास्मिन् क्षिपेत् । शरावमात्रकं सर्पिः (१ श.) दुग्धं स्यादाढकं (१६ श.) तथा । सिता प्रस्थमिता (२ श) दद्यात्प्रस्थार्द्धं (१ श.) माक्षिकं क्षिपेत् । सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृदग्निना शनैः । सर्व्वद्रवे घनीभूते पावकादवतारयेत् । तत्र चेमानि चूर्णानि ब्रूमो विश्वविषामृताः । वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्दो हरीतकी । अक्षो धात्री च म-ञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा । यमानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरम् । पर्पटं पत्रकं बालमुशीरं च-न्दनं तथा । गोक्षुरस्य च बीजानि कर्च्चूरो रक्त-चन्दनं । पृथक् पलार्द्धमानानां (प्र.४तो.) चूर्णमेषा-मिह क्षिपेत् । पलमात्रमिदं प्रातः समश्नीयाज्जलेन हि ॥ विषा=अतिविषा, अमृता=गुड़ूची । वा-कुची=सोमराजी । अक्षः=विभीतके । पत्रकं =तेजपत्रम् । बालं (বালা) । कर्च्चूरः शटी ए-काङ्गी वा । भा.म. ४भ.कुष्ठ-चि. ।

अमृतभल्लातकी । स्त्री । रसायनोऽयं योगः । रस.र. । अत्र पक्वभल्लातकफलं, विदलमिष्टकाचूर्ण-घृष्टं प्रक्षालितञ्च शुष्कं कृत्वा पुनस्तद्विदलीकृत्य ६४ प. वारि ५१२ प. शेषः १२८ प. शीतले क्षीरं १२८प.तत्पादशेषे शीते च घृतं ३२प.ततश्च मुद्रा-पाकेऽवतार्य्य,खण्डस्य १६प. मिश्रयित्वा दिनसप्तकं स्थापयेत् । भल्लातकानां पवनीकृतानां हन्ताखुर-तानाञ्च यदाढ़कं स्यात् । तच्चेष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्य प्रक्षालयित्वा विसृजेत्प्रवाते । शुष्कं पुनस्तद्विदली-कृतञ्च ततः पचेदप्सु चतुर्गुणासु । तत्पादशेषं परि-पूतशीतं क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत्तम् । तत्पादशेषं पुनरेव शीतं घृतेन तुल्येन पुनः पचेत्तम् । तदर्द्धया शर्करया विमिश्रं ततः खर्जनोर्म्मात्यितं विधाय । तत्सप्तरात्रादुपजातवीर्य्यं सुधामृतादभ्यधिकत्वमेति । रस.र.रसायन. । सा.कौ । भैष.कुष्ठाधिकारे । अन्या च विविधाधिकारे—सुपक्वभल्लातकफलं द्विखण्डितं ८श. वारि ३२श. (जले द्वैगुण्याभावात्) पादशेषः ८ श. क्वाथो ग्राह्यः । अथ दुग्धं ३२ श. घृतञ्च शरावद्वयं (४ श.) दत्त्वा तावत्पचेत् यावद्घनतां न गच्छेत् । घनीभूते शर्करायाः १६ पलानि मिश्र-यित्वा दिनसप्तकं स्थापयेत् । च.द.रसायने । पा-ठो यथा—सुपक्वभल्लातफलानि सम्यक् द्विधा विदार्य्याढ़कसम्मितानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि । पुनः पचेत् क्षीर-चतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् । सिती-पलान्यत्र षोडशभिः पलैस्तं विमिश्र्य संस्थाप्य दिनानि

तम इत्यादि। घृतावतुर्गुणं चीरं घृतस प्रस्थ-चूयते इति। च.द.विविधाधिकारे।

अमृतमञ्जरी । स्त्री। गौरवदुग्धीक्षुपे। रा. नि.व.५। सामान्यज्वरे रसविशेष:। "हिङ्गुलं मरिचं टङ्गं पिप्पलीं विषमेव च। जातीकोषं समं सर्व्वं जम्बीराद्भिर्विमर्द्दयेत्॥" माषा २ वा ३ गुञ्जा। अत्र जातीकोषं (जयित्री)। अन्या कासाधिकारे,पाठ-तुल्य एव। र.सा.सं.।

अमृतमण्डुर: । पुं। परिणामशूले देय:। पाठ:—"मण्डुरस्य पलान्यष्टौ शतावर्य्यारसस्तथा। चीराज्यं दधि प्रत्येकं पिष्टा चतु:पलं पचेत्।" इत्यादि। लौह.८प.शतावर्य्यादीनां प्रत्येकं चतु:-पलञ्च एकत्र पचेत्। रस.र.। [प.मु.२०व.।

अमृतमन्थ: । पुं। दुग्धादिपरिगोलिते मन्थे।

अमृतयोग: । पुं। नचत्रयोगविशेषे दिन-करकरयुक्त: सोमसौम्येन वापि तुरगसहितभौम: सौमपुत्रोऽनुराधा। सुरगुरुरपि पुष्यं रेवती शुक्र-वारे दिनकरसुतयुक्ता रोहिणी सौख्यहेतु:। अत्रि. २स्था.६अ.।

अमृतरसा । स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। आङ्गुर इति लोके। मं कालेंद्राख। रा.नि.व.११।

अमृतलता । स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। हा.अत्रि.।

अमृतलतादिघृतम् । क्ली। पाण्डुरोगाधि-कारे घृतम्। तस्य पाठ:—अमृतलतारसकल्कं प्रसाधितं तुरगविविध: सर्पि:। चीरं चतुर्गुणमेत-द्वितरेव हलीमकार्त्तेभ्य:॥ भा.म.२भ.।

अमृतवटक: । पुं। सन्निपातातिसारे हित:। हा.अत्रि.३स्था.३अ.। पाण्डु चि.।

अमृतवटी । स्त्री। अग्निमान्द्ये रसविशेष। अमृतवराटकमरिचै: त्रिपञ्चनवभागिकै: क्रमश:। विष २कड़ि ५ मरिच ८ तो.। जलेन मुद्गसमाना वटी कार्य्या। भैष.।

अमृतवर्त्तिका । स्त्री। सत्युञ्जयतन्त्रोक्तरसा-ञ्जनवर्त्ती। तत्साधनं यथा—त्रिकटु-त्रिफला-ब्राह्मी-गुडूची-चित्रक-नागकेशर-मुस्ता-भृङ्गराज-निर्गुण्डी-हरिद्रा-दारुहरिद्रा-अग्निमन्थ(सिद्धि)लवीवा मात्रा-रोलक्-विडङ्ग-यवानां चूर्णं प्रत्येकं १प. काम-रूपदेशीयगुड़स्य च ५० प. एकत्र संमर्द्य १६० वर्त्तिका: कार्य्या:। प्रत्यहं भोजनात्प्राक् सन्ध्यायां वा शीतलजलेन एकैकं सेव्यम्। भैष.।

अमृतवल्लरी । स्त्री। गुडूच्याम्। भा.पू.१भ. गु.व.। उपोदक्याम्। बड़ पुँई।

अमृतवल्लिका } **अमृतवल्ली** } स्त्री। चित्रकूटप्रसिद्ध गुडू-च्याम्। र.मा.। रा.नि.व.३। अत्रि.२स्था.२अ.। अमृतस्य च वल्ली सा हितकारी विषापहा॥ किञ्चित्तिक्ता जराव्याधिहरी कुष्ठामना-शिनी। कामलव्रणशोथघ्नी ऋषिभि: परिकीर्त्तिता॥ वै निघ.जीर्णज्व.हरीतकीपाके।

अमृतसङ्गम: । पुं। खर्परिकायाम्। थापर। मं कलखापरी। वै.निघ.। [रा.नि.व.५।

अमृतसञ्जीवनी । स्त्री। गौरवदुग्धीनामक्षुपे।

अमृतसम्भवा । स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.५।

अमृतसहोदर: । पुं। घोटके। जयद.।

अमृतसारज: । पुं। गुड़े। गुड़। मं का-कवी। रा.नि.व.१४। तवराजखण्डे। नवात। रा.नि.व.१४। तृष्णाज्वरदाहरक्तपित्तघ्न:।

अमृतसारजा । स्त्री। शर्करायाम्। चिनि। मं खड़साकर।

अमृतसारताम्रम् । क्ली। रसायनाधिकारे।

अमृतसोदर: । पुं। घोटके। रा.नि.व.१८।

अमृतस्रवा । स्त्री। चित्रकूटदेशे स्वनामप्रसिद्ध-लतायां। रुदन्ती लता। अमृतवल्लि। गुणा:—ईषत्तिक्तरसायनी, विषघ्नी व्रणकुष्ठामकामलाशोफ-जित्। रा.नि.व.३। त्रायमाणायाम्। रा.नि.व. ५। मात्रा ३ माषा।

अमृतहरीतकी । स्त्री। अजीर्णे। यथा—"धान्यकं जीरकञ्चैव मुस्तकं पटुपञ्चकं।यमान्यामठ-पत्रञ्च लवङ्गं त्रिकटुस्तथा। प्रत्येकं समभागन्तु शुक्ष्णचूर्णानि कारयेत्। सर्व्वचूर्णसमं दद्यादभया-चूर्णसंस्कृतम्॥" सा.कौ.। तस्मिन् समुत्खिन्नशिवा-फलानि तद्बीजमुक्तानि च कौशलेन। पञ्चकं पञ्च-पटूनि हिङ्गुचारावजाजीमजमोदकच। युक्तेव सम्भाव्य तथा समानं चिपेत् शिवाबीजविनाश-मध्ये॥ ममौषा.।

अमृतसार: । पुं । नवसागरे । वै.निघ. ।

अमृता । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.३। र.मा.। आमलक्यां । रा.नि.व.११ । हरीतक्यां । प.मु. । "स्थूलमांसामृता स्मृता ।"इयं चम्पाजाता। रा.नि. व.११ । तुलस्यां । काष्ठधात्रीवृचे । भा. । मदिरायां । रा.नि.व.१४ । इन्द्रवारुण्यां । रा.नि.व.३। पारावतपद्यां । लता फट्की ।रा.नि.व.३। गोरचदुग्धायां । कृष्णातिविषायाम् । रक्तत्रिवृतायां । रा. नि.व.६ । दूर्व्वायां। पिप्पल्याम् । मे.। लिङ्गिन्यां । रा.नि.व.३ । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । श्वेतदूर्व्वायाम् । नागवल्ल्याम् । पान । रास्नायाम् । गरुड़वल्ल्याम् । वै.निघ.चय.चि.सूर्य्यप्रभायाम् । खर्वूजेतिख्यातलतायाम् । कन्दगुडूच्याम् । स्फटिकारिकायाम् । मद.व.४। प्रयोगा.। गड़ूचीति चित्रकगुड़े । वा.सू.१५, आरग्वधादि: । निम्बामृता मधुरसा सुवर्च्चपाटा:, पद्मकादौ अरुण: । अग्न्यमृता दश जीवनसंज्ञा: । चि.१अ.किरातादि: । किराततिक्तममृता । च.द.वातज्व.चि. । किरातामृतादौच —।च.द.पित्तज्व.लोध्रादि: । च.सू.४अ. ।

अमृताख्यगुग्गुलु: । पुं । वातरक्ते । गुड़ूची २ श. गुग्गुलु: १ श. त्रिफला प्रत्येकं १ श. वारि ६४ श. सङ्कुच पाच्यम् । पादशिष्टे छानयित्वा तावत्पुन: पाच्यं यावत् न घनीभूतं भवति । घनीभूते दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येकं ४ तो. त्रिवृच्चूर्णञ्च २ तो. ईषदुष्णतासत्त्वे प्रक्षिप्य मर्द्दयेत् । बलाबलं वीक्ष्य मात्रा देया । च.द.वातरो.चि. ।

अमृताख्यलौह: । पुं,क्ली । रक्तपित्ताधिकारे लौह: । पाठो यथा —अमृता त्रिवृता दन्ती श्रावणी खदिरी वृषं । चित्रको भृङ्गराजश्च कोकिलाच: सपुष्कर: । पुनर्णवा बलाकाशशिग्रुमोरटदारका: । गवाची पीवरी कन्दश्चविका तालमूलिका । नागबला कणामूलं कुष्ठं ब्राह्मणयष्टिका । पलोन्मितानि चैतानि जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् । त्रिफलायास्तथा प्रस्थं जलाष्टगुणपाचितं । तस्मादष्टावशेषन्तु कषायं सुपरिस्रुतम् । माक्षिकेण हतस्यापि पुटितस्य यथाविधि । अयसश्चूर्णितं पूतं पलषोड़शसम्मितम् । पलान्यभ्रस्य तावन्ति तावन्ति गन्धकस्य च । द्वे द्वे पले रसस्यापि खल्लितस्य विधानत: । गुड़स्य च पलान्यष्टौ सितायाश्चाथ पैत्तिके । रक्तपित्ते तु खण्डेन मत्स्यण्ड्या वापि कासवे । गुग्गुलोर्द्विपलं दत्त्वा प्रस्थमेकन्तु सर्पिष:। एवं पाकविधिज्ञस्तु पचेल्लौहं समाहित: । शीतेऽवतार्य्य मधुन: क्षिपेदष्टपलं भिषक् । माक्षिकस्य विशुद्धस्य द्विपलं रजस: क्षिपेत् । शिलाजतोस्तथा चूर्णं पलार्द्धसम्मितं भिषक् । तथैषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥ इत्यादि । अमृतादिब्राह्मणयष्ट्यन्तानां प्रत्येकं पलमितं, वारि ३२ श. शेष: ८ श.। त्रिफला मि. २ श. वारि. ३२ श. शेष: ८ श । शोधितलौहं १६ प. अभ्रं ४ प. रसगन्धकौ ४ प. खण्ड: ८ प. गुग्गुलु: २ प. घृतं २ श.। एकत्र लौहपाक: कार्य्य:। शीतले प्रचे.मधु ८प.स्वर्णमाक्षिकं २प.शिलाजतु ४ तो. । अत्र श्रावणी मुण्डितिका । मोरटमिक्षुमूलं । दारको वृद्धदारक: । दर्भं उलुमूलं। पीवरी शतावरी । गवाची गोरचककर्कटी । नागबला गोरचचाकुलिया । कुष्ठपुष्करयो: काण्डग्रन्थिभेदेन ग्रहणम् । अथवा भागद्वयग्रहणम् । माक्षिकेण हतस्य निरुत्थमारितस्येत्यर्थ: । पुटितस्य सामान्यविशेषपुटितस्य । पलान्यभ्रस्येत्यत्रापि पुटितस्येति सम्बध्यते । तेन प्रथमपरिच्छेदोक्तक्रमेण रसायनाधिकारे वक्ष्यमाण वृहदमृतसारोक्त लौहाभ्रसमभिहित-विधिनैव वा चूर्णितपुटितस्येत्यर्थ: । तावन्ति गन्धकस्येति चत्वारि पलानीत्यर्थ: । गन्धकशुद्धिविधिश्च यथा—गन्धकन्तु समानीय नवनीतामलच्छवि । तत्सर्पिषि विपक्तव्यं यावत्तैलनिभं भवेत् । वस्त्रेणाम्बरितङ्कृत्वा ढालयेत्त्रिफलाम्भसि । एवं गन्धाश्मसंशुद्धं तत्तत्कर्म्मसु योजयेत् । अथ रसस्येति पारदरसस्य पलद्वयं । खल्लितस्य मूर्च्छितस्येत्यर्थ: । मूर्च्छनं खल्लशिलादिषु औषधचूर्णं रसं वा दत्त्वा विमर्द्य निर्म्मलीकरणमभिधीयते । तत्र तावत् पारदे सिद्धदोषत्रयनिवारणार्थं त्रिभिर्द्रव्यै: प्रत्येकं सप्तधा मूर्च्छनं कार्य्यम् । पटु लवणं बलश्च्युप: कुलाहलं किण्वं सुराबीजं । माक्षिकस्य विशुद्धस्येति स्वरूपत: शोधितया ज्ञेयम् । चित्रकाद्यच्चूर्णानि प्रत्येकं पलमात्राणि । चतुर्जातकादीनां प्रत्येकमर्द्धपलम् । रस.र.रक्तपि.चि. ।

अमृतागुग्गुलु: । पुं । राजयक्ष्मणि हित: । प्रस्थं गुड़ूच्या: प्रस्थार्द्धं प्रत्येकं त्रिफलापरं । पक्त्वा द्रोणेऽम्भस: शिष्टे पादावने तत: क्षिपेत् । कौर्ष्ये

दन्त्यमृताव्योषविड़ङ्गत्रिफलारजः । प्रत्येकमर्द्धपलिकं हवचूर्णञ्च कार्षिकम्॥ रस.र.वा.र.चि.। चक्रपाणिमते तु गुड़ूची ४ श.गुग्गुलुः २ श.आमलकी २श.विभीतकः १श.पुनर्णवा २ श.हरीतकी १ श. एकत्र कुट्टयित्वा ६४ शरावजलेन पक्का १६ शरावावशिष्टः क्काथः कार्य्यः। अथ गालयित्वा पुनः पक्का घनीभूते तत्र दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येकं ४तो. त्रिवृत: २ तो. प्रक्षेप्यम् । प्रक्षेपश्च ईषदुष्णतायां देयः । मात्रा च यथाग्निबलं देया । च.द.वा.र.चि.। पाठो यथा—अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकन्तु गुग्गुलोः। प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च । सर्व्वमेकत्र सङ्गुद्य क्काथयेन्नल्वणेऽम्भसि । पुनः पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागतं । दन्ती चित्रकमूलानां कणा विश्वफलत्रिकं । गुड़ूचीत्वग्विड़ङ्गानां प्रत्येकार्द्धपलोन्मितं । त्रिवृतः कर्षमेकन्तु सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत् । सिद्धे कोष्णे क्षिपेत्तत्र अमृतागुग्गुलोः परमिति ॥ च.द.। अयं भावप्रकाशेऽपि वातरक्ते उक्तः । पाठस्य मर्म्मार्थस्तुल्य एवेति पाठो न लिखितः । भा.म.३भ. ।

अमृताङ्कुरलौहः । पुं, क्ली । उपदंशे लौहविशेषः । तस्यायं पाठः—"पारदं गन्धकं लौहमभ्रं ताम्रं सगुग्गुलुं । भल्लातं पलिकं सर्व्वं धात्र्याः सार्द्धं षड़ञ्चकं। त्र्यक्षं पथ्याहरीतक्योर्लौहात् षोड़शिकं हविः। पचेत्प्रस्थे वराक्काथे लौहपात्रे विधानवित् । सुसिद्धं तत्समश्नीयात् सम्पूज्य गुरुदेवतां । संमर्द्य मधुसर्पिर्भ्यां गुञ्जाद्वयां दिने दिने। अत्रानुपानं पयसा नारिकेलोदकेन वा । कुष्ठीक्कामृताङ्कुरलौहादस्य त्रिफलाभागभेदः, अतः पाठद्वयम् । प्रयोगा.उ.द.चि. । भिषजमिदं कुष्ठरोगे हितम् । अत्र पलमेकं रसस्येति रससिन्दूरमिति केचित् । अपरे हिङ्गुलोत्थपारदं व्यवहरन्ति । वृद्धास्तु रससिन्दूरमेव व्यवहरन्ति। रसादिसर्व्वमेकीकृत्य लौहपात्रे त्रिफलाक्काथेन पचेत् । पाकशेषे त्रिफलाचूर्णं देयम् । र.सा.सं.रस.र.। कुष्ठोक्तो यथा—"हुताशमुखसंशुद्धं पलमेकं रसस्य वै । पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च । गन्धकस्य पलञ्चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः । हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः । अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाणितलानि षट्। घृतं द्वाष्टगुणं लौहात् त्रिंशच्चित्रफलाजलम्। एकीकृत्य पचेत्पात्रे लौहे तद्विधिपूर्व्वकम् । पाकमेतस्य जानीयात् पाकज्ञः कुशलो भिषक्"। इत्यादि । हुताशमुखसंशुद्धिः यथा रसार्णवे—रसस्य चतुर्थांशेन गन्धेन लौहपात्रके । लौहदण्डेन च तथा दत्त्वेषन्नवनीतकं । मर्द्दनात्कज्जलिङ्कृत्वा पिष्टं शालिञ्चिकाद्रवे । हृद्यौष्यास्तु पित्तेन वेष्टयित्वा निधापयेत् । इष्टिकाया मुखं लिप्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । गन्धगन्धश्च यावत्स्यात् तत्तुताशमुखं विदुः ॥ कश्चित्तु हुताशमुखसंशुद्धमिति गुग्गुलुपर्य्यन्तं संबध्नाति । तेन शोधनजारणादिक्रमेण सर्व्वेषामग्नौ शोधनमाह हरीतकीविभीतक्योः सार्द्धकर्षद्वयं पृथगिति वचनात् । हरीतक्यास्तु ५ तो. विभीतक्याश्च आमलक्याः षट्, पाणितलं १२ तो.। मिलितत्रिफला १६ प. पाकार्थजलं १६ श. शेषः ४श. घृतं १६ प. लौहपात्रे पाच्यम् । वस्त्रपीड़ितं यदा न निःसरति मुद्रा च भवति तदावतार्य्य चूर्णप्रक्षेपः। अस्य पाके सावधानेन भाव्यम् । अमृतसारलौहवदस्य क्रिया ज्ञेया । इदमपि अमृताङ्कुरलौहं कुष्ठे उक्तम् यथा—सूतं हिङ्गुलसम्भूतं ताम्रं तद्द्विगुणं भवेत् । सुजीर्णलौहं तत्तुल्यमभ्रं भल्लातकं तथा । ताम्रद्विगुणगन्धञ्च गुग्गुलुस्तद्द्विधा मतः । त्रिफलायास्तथा चूर्णं प्रत्येकं सूततुल्यकं ताम्राच्चतुर्गुणं सर्पिः तैलमेरण्डजं द्विधा । रसाञ्जनस्याभतुल्यं पक्का चैवामृतद्रवैः । चतुर्गुणैर्घृतात्तैलान्निस्तीयमवतारयेत्"॥इत्यादि । भैष.प्रयोगा.कुष्ठचि.। अस्य रसेन्द्रसारसंग्रहोक्तः पाठः प्रायेण तुल्य एव। केवलं गन्धकस्य पलञ्चैकमित्यत्र—"अभ्रकस्य पलञ्चैकं गन्धकस्य चतुःपलमिति ।" कर्षद्वयं द्वयोरिति प्रत्येकं कर्षद्वयमिति । घृतं द्वाष्टगुणमित्यत्र—"घृतञ्चाष्टगुण"मितिभेदः । अभ्रकस्य पलञ्चैव गन्धकस्य चतुःपलमित्यत्र प्रयोगामृतघृतपाठं न साधु मन्यन्ते भट्टादयो विशिष्टवैद्याश्चेति । र.सा.सं.टी.। रसरत्नाकरः प्रयोगामृतेन तुल्य एव केवलं द्वाष्टमाषाधिकमित्यत्र अष्टमाषाधिकमिति भेदः । रसेन्द्रचिन्तामणौ च "अष्टमाषाधिकानि" घृतं त्वष्टगुणमिति पाठभिन्नतास्ति । रसे.चि.कुष्ठ. । सा.कौ । अन्यदम्लपित्ते उक्तम् ।

अमृतादिः । पुं । कषायद्रव्यसमूहे यथा—"अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं खदिरमसितवेत्रं निम्बकं द्वे हरिद्रे" इत्यादि । अयं विसर्पविस्फोटके हितः । असितवेत्रं श्यामा लता । रस.र. ।

च.द.विसर्प-चि. । सा.कौ. । प्रयोगा. । अपर: मूत्रकृच्छ्रे यथा—अमृतं नागरं धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकं । प्रपिबेद्वातरोगार्त्त: सशूली मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ भैष. ।

अमृतादिवटी । स्त्री । विषं २ भा. कपर्द्दभस्म ५ भा. मरिचं ६ भा. अनेन मुद्गमाना वटी कार्य्या । इयं कफे त्रिदोषेऽग्निमान्द्ये च हिता । भा.म.१भ.ज्वरचि. ।

अमृताद्यगुग्गुलु: । पुं । अयं मेदोरोगे हित: । यथा—"अमृता त्रुटिवेल्लवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुम् । क्रमवृद्धमिदं मधुप्लुतं पिड़कास्थौल्यभगन्दरं जयेत् ।" अत्र त्रुटि: सूक्ष्मैला । वेल्लं विड़ङ्गं । वत्सकं कुटजत्वक् । एषां क्रमवृद्ध्या भागो ग्राह्य: । भैष.मेद. । भा.म.३भ.मेदचि. ।

अमृताद्यघृतम् । क्ली । वातरक्ते हितं । घृतं ४ श. कल्कद्रव्यं १ श. । पाककाले आमलकीरसं ४ श. वारि १२ श. दत्त्वा पाच्यम् । आरग्वध: शोणालुफलमज्जा । वृश्चीर: श्वेतपुनर्णवा । क्षुरक: कोकिलाक्षमूलम् । गन्धर्व्व: एरण्डमूलं । घन: मुस्ता । च.द.वातरोग-चि. । भा.म.२भ. ।

अमृताद्यचूर्णम् । क्ली । आमवाते । गुड़ूची नागरगोक्षुरमुण्डितिकावरुणचूर्णानि प्रत्येकं समभागानि । भा.म.२भ. ।

अमृताद्यतैलम् । क्ली । गलगण्डादौ । मूर्च्छिततिलतैलं ४ श. गुड़ूच्यादीनां शतपलं वारि ६४ श. शेष: १६ श. । उक्तद्रव्याणां मिलितकल्क: १श. । तैलपाकविधिना पाच्यम् । च.द.गलगण्ड-चि. । अथवा गुड़ूच्यादीनां प्रत्येकं १ प. वारि १२८ प. । तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्बहिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभि: । सिद्धं बलावेतसदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥ तैल ४ श. कल्कार्थ—গুলঞ্চ, নিমছাল, গুড়কাউলী, কেলেকড়া, কুটজত্বক্,পিপুল,বেলেড়া, বেতস,দেবদারু । मिलित १ श. । भैष. । सिद्धं बलाभ्यामिति । च.द. ।

अमृताफल: । पुं, क्ली । पटोले । भा.पू.१भ. । काबेलप्रसिद्धफलवृक्षविशेषे,रुचिफले वा, नास्पाती इति लोके । मद.व.७ ।

अमृतारिष्टम् । क्ली । अरिष्टमिदं विषमज्वरादौ हितं । अत्र गुड़ूच्या: पलशतं दशमूलस्य तथा एकत्र द्रोणचतुष्टयजले पक्त्वा पादशेषं ग्राह्यं । अथ तत्र क्वाथे गुड़स्य तुलात्रयं(৩৭৷৷০সের) नीक्षयित्वा, कृष्णजीरस्य १६ प. पर्पटस्य २ प. । तथा सप्तपर्ण त्रिकटु मुस्तक नागकेशर कटुकातिविषेन्द्रयवादीनाञ्च प्रत्येकं चूर्णपलं निक्षिप्य आज्यपात्रे मासमात्रं स्थापयेत् । तेनामृतारिष्टं जायते । भैष. ।

अमृतार्णव: । पुं । रसोऽयं अतिसारे ज्वरातिसारे च हित: । मात्रा १ मा. । अनुपानं धान्यजीरक शालवीजानां यथालाभं देयम् । द्रव्याणि यथा हिङ्गुलोत्थरस लौहगन्धक टङ्कण शटी धान्यकह्रीवेर मुस्तकाम्बष्ठाजीरकातिविषाजीरकाणि छागीक्षीरेण मर्द्दयेत् । भैष । रस.र.अजाजी जीरकम् । घुणप्रिया अतिविषा । धान्यजीरकयूषेणेति यूषै: प्रदरतरं मुदां श्रेयम् । र.सा.सं.अतिसा.चि. ।

अमृतार्णवरस: । पुं । कासहरोऽयं रस: । अत्र अमृता गुड़ूची । पद्मकं पद्मकाष्ठं । र.सा.सं. कासचि. । रस.र. । भैष. । द्वितीयो रस: वाजीकरणाधिकारे । अत्र सूतभस्म रससिन्दूरम् । र.सा.सं. । अन्य: कासे—"रास्ना विड़ङ्ग त्रिफला रसगन्धकटुत्रिकं । अमृता पद्मकं क्षौद्रं विषतुल्यं सुचूर्णितम् ॥" मात्रा २ गुञ्जा । रस.र.कासचि. । अन्य: राजयक्ष्मणि—"पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलौहञ्च टङ्कणं । रास्नाविड़ङ्गत्रिफला देवदारु कटुत्रयम् । अमृता पद्मकं तुल्यं विषञ्चापि विचूर्णयेत् । मधुनाच वटी कार्य्या ।" प्रयोगा. । अन्य: रसेन्द्रसारधृते रसायनाधिकारे । "सूतभस्म चतुर्भागं लौहभस्म तथाष्टकं । अभ्रभस्म च षड्भागं गन्धकस्य च पञ्चमं । भावयेत्त्रिफलाक्वाथैस्तत्सर्व्वं भृङ्गजद्रवै: । शिग्रुवह्निकटुक्वाथैर्भावयेत्सप्तधा पृथक् । सर्व्वतुल्या कणा योज्या गुड़ैर्मिश्रं पुरातनै: ॥" मात्रा निष्कमिता । र.सा.सं. प्रयोगा.रसायने ।

अमृतार्णवलौहम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे । "त्रिकटुत्रिफलालौहं समभागं विचूर्णितं । सर्व्वेषामपि चूर्णानामर्द्धभागं शिलाजतु । गुड़ूचीस्वरसैर्देया भावना रविरश्मिभि: । वारत्रयं तत: शुष्कं घृतेन सह मर्द्दयेत् ॥" मात्रा १मा.मधुना लेह्या । रस.र. प्रयोगा. । अयम् अमृतार्णवरस इति मैडेऽप्युक्त. । प्रयोगा. ।

अमृतावटिका (गुग्गुलुः) । स्त्री । सद्यो-व्रणघ्नी वटिका । व्रणशोथे इति च.द. । "अमृता-पटोलमूलत्रिफलात्रिकटुकृमिघ्नानाम् । समभागानां चूर्णं सर्व्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥ प्रतिदिवसमेकैकां गुड़िकां खादेदक्षप्रमाणाम् । रस.र. ।" अक्षमा-नादधिकं न कर्त्तव्यं कोष्ठादिकबुद्ध्याल्पमपि । प्रयो-गा. । द्वितीया तद्वदभिधाना व्रणे हिता । यथा— "अमृतायाः पलशतं दशमूलशतं तथा । पाठामूर्व्वा बला द्वे च तथा गन्धर्व्वहस्तकः ॥ पृथग्दशपलानेता-नभयानां शतं तथा । विभीतकशते द्वे च धात्री शतचतुष्टयं ॥ गुग्गुलोः प्रस्थसंयुक्तं जलद्रोणत्रये निशाम् । एकां पर्य्युषितां पक्त्वा चतुर्थांशावशेषि-ते ॥ क्वाथे गुग्गुलुमालोड्य लौहपात्रे पचेद्दृढं । शीते चैतानि संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्पलिकानि तु ॥ त्रि-फलात्रिवृतादन्तीव्योषक्विन्नाश्वगन्धकान् । विड़ङ्गं चित्रकं चोचं सूक्ष्मैलां नागकेशरम् ॥" इत्यादि । पोट्टलिबद्धगुग्गुलुना सह पर्य्युषितं कर्त्तव्यं । ततो-ऽपरदिने क्वाथकरणम् । कैशोरगुग्गुलुवत् सर्व्व-मपरं ज्ञेयम् । प्रयोगा.व्रणचि. । रसरत्नाकरधृतपाठ-तुल्य एव । तत्र अस्य पत्री यथा —घृतपिष्टितगुग्-गुलुः १६ प. क्वाथार्थं गुड़ूची १०० प. दशमूलं १०० प. आकनादी, मूर्व्वा, वाड़ियाला, श्वेतवा-ड़ियालामूलं, एरण्डमूलं, प्रत्येकं १० प. सास्थि हरीतकी १००, बहेड़ा १००, आमलकी ४००, पाकार्थं देयं जलं द्रोणत्रयमितं (१९२श.) अत्रैव पोट्टलीबद्धं गुग्गुलुं दत्त्वा पाकशेषजलं ४८ श. कर्त्तव्यम् । अत्रैव क्वाथे क्वाथस्थापितगुग्गुलुं पिष्ट्वा पाचनीयम् । सिद्धे प्रक्षेपार्थं त्रिफला तेउड़ीमूलं त्रिकटु दन्तीमूलं गुडूची अश्वगन्धा विड़ङ्गं तेजपत्रं गुड़त्वक् सूक्ष्मैला नागेश्वरः गुण्ड़ा, एषां प्रत्येकं १ प. एकीकृत्य स्निग्धभाण्डे स्थाप्यम् । मात्रा ८ माषा । उष्णोदकमनुपेयम् । रस.र. व्रणशोथ-चि. । भा.म.२भ. । अन्या कुष्ठरोगे वातरक्ते च हिता । तस्या अयं पाठः—अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतं । पाठा मूर्व्वा बला तिक्ता दार्व्वीगन्धर्व्वहस्तकाः । एषां दशपलान् भागान् विभीतक्याः शतं हरेत् । द्वे शते च हरीतक्याः आमलक्यास्तथा शतम् । जलद्रोणत्रये पक्त्वा अष्ट-भागावशेषितं । प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थार्द्धञ्च घृतं पचेत् । पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूच्याः सत्त्वमेव च । पलद्वयं तथा शुण्ठ्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥ इ-त्यादि । भैष.कुष्ठ-चि. ।

अमृताष्टकः । पुं, क्ली । गुडूच्याद्यष्टद्रव्यसिद्धक-षाये । एष पित्तश्लेष्मज्वरे हितः । च.द.चि. । 'गुडूचीन्द्रयवारिष्टपटोलं कटुरोहिणी । नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् । अमृताष्टक-मित्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥" अरिष्टं निम्बत्वक् । रोहिणी कटुकी । एषां प्रति २०रक्तिकं वारि ३२ तो. शेषः ८ तो. । प्रक्षेपार्थं पिप्पलीचूर्णं ॥० तो. । सा.कौ. । [व.४ ।

अमृतासङ्गम् । क्ली । खर्परिकातुत्थे । मद.

अमृतासङ्गः । पुं । खर्परीतुत्थे । तूँते । मं मोरचूत । वै.निघ. ।

अमृताह्वम् । क्ली । अमृतफले, नास्पातीति लोके । हिं अपो । मद.व.६ । गुणाः—गुरु वातघ्नं स्वादु त्रिदोषघ्नञ्च । 'नास्पाती' मुद्गलदेशे प्रचुरं लभ्यते । भा. । खर्व्वुजे । मद.व.६ ।

अमृताह्वयतैलम् । क्ली । वातरक्ते तैलम् । पाठो यथा —"गुड़ूची मधुकं क्षुद्रपञ्चमूलं पुनर्न-वा । राम्नासैरण्डमूला च जीवनीयानि लाभतः । पलानां शतिकैर्भागैर्बला पञ्चशतं भवेत् । कोलं विल्वं यवान् माषान् कुलत्थांश्चाढ़कोन्मितान् । काश्मर्य्याणाञ्च शुष्कानां द्रोणं द्रोणशतेऽम्भसः । साधयेज्जर्जरं पूतं चतुर्द्रोणाञ्च शेषयेत् । तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः । पिष्ट्वा त्रिपलिकञ्चैव चन्दनोशीरकेसरम् । पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधु-यष्टिकां । मञ्जिष्ठार्द्धपलञ्चैव तत्सिद्धं सर्व्वयोगि-कम् ॥" भा.म.२भ.वातरोगचि. ।

अमृतेश्वररसः । पुं । अयं रसो यक्ष्मणि हितः । रसभस्मामृतासत्त्वं लौहं मधुघृतान्वितम् । अमृते-श्वरनामायं यक्ष्मघ्नो राजयक्ष्मणि ॥ भा.म.२भ । रसे-चि. । प्रयोगा. ।

अमृतोत्था । स्त्री । सुधामूलायाम्, सालम्-मिश्रीति भाषा । अत्रि. ।

अमृतोत्पन्नम् । क्ली । तुत्थे । खर्परीतुत्थे । खापर । मं कालखापरी । रा.नि.व.१३ । [नि.व. ।

अमृतोत्पन्ना । स्त्री । गृहमक्षिकायाम् । रा.

अमृतोद्भवः । पुं । धन्वन्तरौ । रत्ना. । क्ली ।

(५३पृष्ठस्य-प्रथमस्तम्भस्य अष्टमपङ्क्त्यनन्तरं पाठ्यमेतत्)

अमोघा । स्त्री। पाटलावृक्षे। भा.। च.सू.४अ.। हरीतक्याम्। विडङ्गे। मे.। श्वेतपाटलायाम्। य-ष्टिभेदे। रा.नि.व.२३।

अम्बकः । पुं। वकुलवृक्षे। जटा.। क्ली। नेत्रे। हे.च.। ताम्रे। रा.नि.व.१३।

अम्बरम् । क्ली। कार्पासे। कापास। र.मा.। अभ्रधातौ। अभ्रक। रा.नि.व.१३। भैष.। वसन्तकुसुमाकरे। तन्नामकगन्धद्रव्ये। विश्वः।

अम्बरदः । पुं। कार्पासवृक्षे। वै.निघ.।

अम्बरा । स्त्री। कार्पासवृक्षे। प.मु.।

अम्बरातकः (रीयः) । पुं। आम्रातकवृक्षे। आम्ड़ा गाछ। जटा.। भर्जनपात्रे। अम.।

अम्बरि(री)षः । पुं, क्ली। आम्रातकवृक्षे। भर्जनपात्रे। अम.। [ज्ञाते।

अम्बष्ठः । पुं। देशविशेषे। वैश्यायां ब्राह्मणा-

अम्बष्ठका (की) }
अम्बष्ठा (ष्ठिका) } स्त्री। (Stephania hernandifolia,Syn cissampelas hexandra,) पाठायां। निमु-का। आकनादि। रा.नि.व.६। पटांडू इति हिमालये। भार्ग्यां। र.मा.। लज्जालुमूले। भैष. स्त्रीरोग.चि.पुष्यानगचूर्णे। अम्ललोण्याम्। आमरूल। रा.नि.व.५। भा.पू.१भ.। यूथिकायाम्। यूँई। प.मु.। मयूरशिखायाम्। वा.सू.प्रियङ्ग्वादिः। "अम्बष्ठामधुकं नमस्कारी।" आम्रातके। आमड़ा। क्षुद्रक्षुपविशेषे। अम्बाड़ा, अम्बरी इति च दक्षिणापथे। हिं मोइया। माचिका, साकुकण्ड इति च पश्चिमदेशे ख्याता। पुदिना। सु. सू.३८अ.। रस.र पुष्यानगचूर्णे। गुणाः—कषायाम्ला कफघ्नी कण्ठरोगघ्नी वातरोगहरी रुच्या दीपनी च। रा.नि.व.४।

अम्बष्ठादिः । पुं। पाठादिगणविशेषे। यथा—अम्बष्ठा-धातकीकुसुमसमङ्गाकट्वङ्गमधुकबिल्वपेशी--रोध्रसावररोध्रपलाशनन्दीवृक्षपद्मकेशराणीति। गुणाः—"गणो प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ। सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानाञ्चापि रोपणौ॥" सु.सू.३८अ.।

अम्बष्ठी । स्त्री। कटुकाभेदे। कट्कीविशेष। यथा—"रक्तकाण्डिकृष्णाम्बष्ठी कटुका चापरा स्मृता।" द्रव्याभि.।

अम्बा (लिका) । स्त्री। अम्बष्ठायाम्। पुदिना। पाठायाम्। आकनादि। रा.नि.व.४।

अम्बिका । स्त्री। अम्बष्ठायाम्। पुदिना। भा. पू.१भ.। मायाफलवृक्षे। हिं मयनफल। मद.व. ४। कटुकाम्। श.च.।

तुल्ये। रा.नि.व.१२। खर्परः । खापर। रा. नि.व.। आमलक्याम्।

अमृतोद्भवा । स्त्री। आमलक्याम्। मं आंवली। नागरवल्ल्याम्। पान। वै.निघ.।

अमृतोपमम् । क्ली। खर्परीतुल्ये। तूँते। मं मोरचूत। वै.निघ.। [ति द्रव्ये। वै.निघ.।

अमृतोपहिता । स्त्री। तोपचिनी इति ख्या-

अमेध्यम् । क्ली। पुरीषे। अ.र.।

अम्बु । क्ली। जले। रा.नि.व.१४। बालके। च. द.ज्वरातिसार-चि.। "किराताम्बुयवासकम्।" भैष. शोथ-चि.पुनर्णवातैले।

अम्बुकः । पुं। श्वेतार्कमन्दारे। रक्तैरण्डे।

अम्बुकण्टकः । पुं। नक्रे। त्रिका.।

अम्बुकन्दः । पुं। शृङ्गाटके। वै.निघ.।

अम्बुकिरातः (टः)। पुं। नक्रे। त्रिका.।

अम्बुकीशः । पुं। गोधायाम्। शिशुमारे। त्रिका.।

अम्बुकुक्कुटी (टिका) । स्त्री। जलकुक्कुट्यां। पानकउड़ी। मं पानकोंवडी। See प्लवः।

अम्बुकूर्मः । पुं। गोधायाम्। वै.निघ.।

अम्बुकृष्णा । स्त्री। जलपिप्पल्यां। काँचड़ादाम्। वै.निघ.। [सा.सं.।

अम्बुकेशरः । पुं। छोलङ्गवृक्षे। लेबू। र.

अम्बुचरः । पुं। जलचरे। कच्छटे। वै.निघ.।

अम्बुचामरम् । क्ली। शैवाले। जटा.।

अम्बुचारिणी । स्त्री। स्थलपद्मिन्यां। हिं थलपद्म। वै.निघ.।

अम्बुजः । पुं। हिज्जलवृक्षे। धम.। मत्स्यादौ। भा.। जलवेतसे। कच्छटे। वै.निघ.। त्रि। जलजातमात्रे। क्ली। कमले। मे.जत्रिकं। [वै.निघ।

अम्बुजामलकी । स्त्री। पानीयामलके।

अम्बुटः । पुं। अश्मयूकवृक्षे। आवुटा। मं आपटा। रा.नि.व.९।

अम्बुतालः । पुं। शैवाले। त्रिका.।

अम्बुदः । पुं। मुस्तायां। सि.यो.कामला.चि. मूर्च्छायच्छते द्वन्द्वः। "पटोलाम्बुददारुभिः।"

अम्बुधरः । पुं। नागरमुस्तायां। भद्रमुस्तायां। वै.निघ.।

अम्बुधिः । पुं। सागरे।

अम्बुधिफेनः । पुं। समुद्रफेने। भा.।

अम्बुधिस्रवा । स्त्री। गृहकन्यायाम्। घृतकुमारी। मं कोरफल। रा.नि.व.५। [भा.।

अम्बुनाम । क्ली। ह्रीवेरे। वाला। भा.। बालके।

अम्बुपत्रा (त्रिका) (पत्री) । स्त्री। उच्चटायाम्। र.मा.।

अम्बुप्रसादः } **अम्बुप्रसादनः** } पुं। निर्मलीफलवृक्षे। रा.नि.व.११। See कतकः।

अम्बुप्रसादनफलम् । क्ली। निर्मलीफले। वै निघ.।

अम्बुमयूरकः । पुं। जलापामार्गे। वै.निघ.।

अम्बुमात्रजः । पुं। शम्बूके। हे.च.।

अम्बुयष्टिका । स्त्री। भार्ग्यां। वामणहाटी। र.मा.। [वै.निघ.।

अम्बुरुहा । स्त्री। पद्मिन्यां। स्थलपद्मिन्याम्।

अम्बुवल्लिकः । पुं। कृमिघ्ने। वै.निघ.।

अम्बुवल्लिका । स्त्री। कारवेल्लाम्। वै.निघ.।

अम्बुवल्ली । स्त्री। क्षुद्रकारवेल्ल्यां। जलपिप्पल्यां। वै.निघ.। [वै.निघ.।

अम्बुवारिणी । स्त्री। स्थलकमलिन्याम्।

अम्बुवासिनी । स्त्री। रक्तपाटले।

अम्बुवासी । पुं। रक्तपाटले। वै.निघ.।

अम्बुवाहः । पुं। मुस्तके। चि.क्र.क.वल्ली प्रदर चि.। [रत्ना.।

अम्बुवेतसः । पुं। जलवेतसे। मं जलाला।

अम्बुशिरीषिका } **अम्बुशिरीषी** } स्त्री। जलशिरीषे। वै.निघ.।

अम्बुशुक्तिः । स्त्री। जलशुक्तौ। झिनूक। मं जलशिंपी। वै.निघ.। [त्रिका.।

अम्बुसर्पिणी । स्त्री। जलौकसि। जोँक।

अम्बुसादनम् । क्ली। निर्मलीबीजे। वै.निघ.।

अम्बुसारा । स्त्री । कदलीवृक्षे।भा.पू.१भ.फ.व.।

अम्बुसाह्वः । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

अम्भः । पुं । जले । रा.नि.व.१४ ।

अम्भःपा । पुं । चातकपक्षिणि ।

अम्भःसारः । पुं । मुक्तायां । वै.निघ. ।

अम्भःसूः । स्त्री । धूम्यके । मं धुकें ।

अम्भोजम् । क्ली । पद्मे । वारिवेतसे ।

अम्भोजनालः । पुं । पद्मनाले । वै.निघ. ।

अम्भोजा । स्त्री । वल्लीयष्टीमधुनि । वै.निघ. ।

अम्भोदः । पुं । भद्रमुस्तायाम् । रा.नि.व.६। च.द.यक्ष्म-चि.एलादिमन्थे । प्रपौण्डरीके । प.मु. ।

अम्भोधिपल्लवः । पुं । प्रवाले । मं पोंवलें । रा.नि.व.१३ ।

अम्भोरुहम् । क्ली । पद्मे । च.द.र.पि.चि. ।

अम्भोरुहकेशरम् । क्ली । पद्मकेशरे । च.द.र.पि.चि. ।

अम्रः । पुं । आम्रवृक्षे । আম্ গাছ । रा.नि. । See आम्रः। माचिकायां। पूदिना। हिं मीठुया । अम्लवेतसे । रा.नि. ।

अम्रम् । क्ली । आम्रफले ।

अम्रगन्धहरिद्रा । स्त्री । (Curcuma reclinata.) आम्रहरिद्रायाम् । আমহলুদ। हिं आमहलदी ।

अम्रवेतसः । पुं । अम्लवेतसे ।

अम्रसारः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि. ।

अम्रातः (कः) । पुं । (Spandias mangifera.) Hogplum. आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । हिं अम्बाड़ा । मं अंबाडाचे झाड़ । श.मा. । चिका. । See आम्रातकः ।

अम्लः । पुं । षड्रसान्यतमरसे । অম্ল রস । स च जम्बीरमातुलुङ्गफलादिषु व्यक्तः। गुणाः—लघु, उष्णः, रुचिकरः, दीप्तिकरः,हृदयतर्पणः, वातानुलोमनः, बल्यः, कण्ठदाहकरश्च । रा.नि.व.२०। तद्विपाकोऽम्लः तद्विपाकगुणस्तु पित्तकृत् वातश्लेष्मरोगघ्नश्च । सु.सू. । प्रीतिकरः पाचनः मार्दवकरश्च । अतिसेवनात् भ्रान्तिकुष्ठकफपाण्डुकार्श्यकासजनकः। रा.नि.व.१२ । पाचनः रुचिकरः पित्तलः कफजनको रक्तवर्द्धकः लघुः लेखनः उष्णवीर्यः स्पर्शशीतलः सङ्कोचनः क्लेदनो वातघ्नः स्निग्धः तीक्ष्णः सारकः शुक्रविबन्धानाहदृष्टिघ्नः हर्षणश्च । अतिसेवने—भ्रमतृड्दाहतिमिरज्वरघ्नः, शोथविस्फोटकुष्ठपाण्डुलत्वश्च । भा.पू.१भ. । लघुत्वं पाचकत्वं पित्तश्लेष्मवान्तिक्लेदत्वमुष्णत्वं वातघ्नत्वञ्च। राज.।

अम्लम् । क्ली। अम्लवेतसफले । काञ्जिके । घोले । रा.नि.। बदरफले । सि.यो.अरोचक-चि. । वर्वरचन्दने। रा.नि.व.१२ ।

अम्लकः । पुं । लकुचवृक्षे । श.र. ।

अम्लकरञ्जः । पुं। करञ्जविशेषे। টক্‌করঞ্চা। तत्फलगुणाः—पिपासाघ्नं गुरु रुचिकरं पित्तकरञ्च । राज. ।

अम्लका । स्त्री । पालङ्कशाके । পালং শাক । प.मु. । पलाशीलतायाम् । रा.नि.व.४ ।

अम्लकाञ्जिकम् । क्ली । काञ्जिके । কাঁজি । च.द.ग्रहणी-चि.महाषट्पलघृते ।

अम्लकाण्डः । पुं । शुक्लरसोने । वै.निघ.। क्ली। लवणतृणे । লোণা ঘাস । रा.नि.व.८ ।

अम्लकूचिः । पुं । वृक्षविशेषे ।

अम्लकेशरः । पुं। मातुलुङ्गे। টাবালেবু গাছ। प.मु. । दाड़िम्बवृक्षे । [লেবু ।वै.निघ. ।

अम्लकेसरी । पुं। अम्लरसनिम्बुकवृक्षे। গোঁড়া

अम्लकोशः (शाकः) । पुं । तिन्तिड़ीवृक्षे । मद.व.६ । [मं अंवटताक । वै.निघ. ।

अम्लगोरसः । पुं । अम्लतक्रे । টক্ ঘোল ।

अम्लचाङ्गेरी । स्त्री। चाङ्गेरीभेदे। টক্ আমরুল । च.चि.३य.अगु.तैले. ।

अम्लचुक्रिका । स्त्री । चिञ्चाम्ले। তেঁতুলের অম্বল । रा.नि.व.११ । See चिञ्चासारः ।

अम्लचूड़ः । पुं । शाकाम्ले । चिञ्चासारे। তেঁতুলের অম্বল । रा.नि.व.११ । अम्लशाके । চুকা পালঙ্ । रा.नि. ।

अम्लजम्बीरः । पुं । अम्लरसनिम्बुकवृक्षे ।

टक् लेबु गाछ। मं डुङ्गनिंबू। रा.नि.व.११। See निम्बूकः।

अम्लटकः । पुं। अश्मन्तकवृक्षे। अम्र कुचाइ।

अम्लत्वक् । पुं। प्रियालवृक्षे। मं चारोली।

अम्लदोलकः । पुं। चुक्रे। चूका पालङ्। मं अंबोती। वै.निघ.।

अम्लद्रवः । पुं। वीजपूरादिरसे। भा.म. १भ.जिह्नकज्व.चि.। "अम्लद्रवः संशमयेद्रसज्ञां।"

अम्लद्रव्यम् । क्ली। बीजपूरादौ। तक्रे.वै.निघ.।

अम्लनायकः । पुं। अम्लवेतसे। थैकल। मं आम्लवेतस। रा.नि.व.६।

अम्लनिम्बुकः । पुं। महाम्लनिम्बुके। गोड़ा लेबु। मं मोटें ड्ररनिम्बू। वै.निघ.।

अम्लनिशा । स्त्री। शव्याम्। शटी। रा.नि.।

अम्लपञ्चकम् । क्ली। १ कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रिकाम्लवेतसेषु।२जम्बीरनारङ्गाम्लवेतसतिन्तिड़ीबीजपूरेषु। रा.नि.व.२१। See पञ्चाम्लम्।

अम्लपत्रः । पुं। दण्डालुके। थाम् आलू। वै. निघ.। अश्मन्तकवृक्षे। रा.नि.व.९। क्षुद्रपत्रतुलसीवृक्षे। र.मा.।

अम्लपत्रम् । क्ली। चुक्रशाके। रा.नि.व.७।

अम्लपत्रकः । पुं। भिण्डायाम्। अश्मन्तकवृक्षे। अम्र कुचाइ, आवुटा। रा.नि.व.९। मद.व.१। अम्ललोणिकायाम्। आमरुल। भा.पू.१व.।

अम्लपत्रा । स्त्री। शुक्लायां। ओकड़ा। प.मु.।

अम्लपत्रिका । स्त्री। चाङ्गेर्य्याम्। क्षुदे मुनी। मुनी इति लोके। आबेता इति हिन्दी। रा.नि.व.५।

अम्लपत्री । स्त्री। पलाशीलतायाम्। रा.नि.व. ४। चाङ्गेर्य्यां। रा.नि.व.५। क्षुद्राम्लिकायाम्। खुदे मुनी।

अम्लपनसः । पुं। लिकुचवृक्षे। डेलो, मान्दार गाछ। मं भोटीचे झाड़। वै.निघ.।

अम्लपर्णिका } **अम्लपर्णी** } स्त्री। वृक्षविशेषे। सुरपर्ण्याम्। भा.। गुणाः—अम्लपर्णी वातकफघ्नस्य च विनाशिका। वै.निघ.।

अम्लपादपः । पुं। वृक्षाम्ले। तेँतुल गाछ। मं कोकंबी। वै.निघ.।

अम्लपित्तम् । क्ली। रोगविशेषे। तल्लक्षणम्—विरुद्धदुष्टाम्लविदाहि पित्तप्रकोपि पानान्नभुजो विदग्धं। पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः॥ अविपाकः क्लमोत्क्लेशः तिक्ताम्लोद्गारगौरवैः। हृत्कण्ठदाहारुचिभिरम्लपित्तं वदेद्भिषक्॥ तच्च द्विधा—अधोगमूर्द्धगश्चेति। मा.नि.।

अम्लपित्तान्तकमोदकः । पुं। अम्लपित्ते योगविशेषः। अत्र शुण्ठी ८ प. पिप्पली ८ प. गुवाकचूर्णं ८प.घृतं ४श.एकत्र पाकः। पाकसिद्धौ एषां प्रक्षेपः यथा लवङ्गचूर्णं वचाचूर्णं कुष्ठचूर्णं नागकेशरचूर्णं यमानीचूर्णं रक्तचन्दनचूर्णं रास्नाचूर्णं कृष्णजीरकचूर्णं यष्टिमधुचूर्णं देवदारुचूर्णं त्रिफलाचूर्णं तेजपत्रत्वगेलाचूर्णं सैन्धवं हवुषाफलचूर्णं शटीमदनफटफलचूर्णं जटामांसीचूर्णं अभ्रं रङ्गं रौप्यं तालीशचूर्णं पद्मकाष्ठचूर्णं मूर्व्वाचूर्णं वराहक्रान्ताचूर्णं वंशलोचनं पिप्पलीमूलचूर्णं शतावरीचूर्णं शतपुष्पाचूर्णं पीतझिण्टीमूलचूर्णं जातीकोषचूर्णं जातीफलचूर्णं काकोलीमुस्तकपिप्पलीकर्पूरविड़ङ्गवनयमानीनां चूर्णं बलागुडूच्यपामार्गवीजगोक्षुरवीजचन्दनदेवताड़ानां चूर्णं लौहं कांस्यञ्चेति द्रव्यजातं प्रत्येकं २ तो. स्वर्णं १ तो.। भैष.।

अम्लपित्तान्तकरसः । पुं। रसोऽयमम्लपित्तघ्नः। रसे.चि.। अत्र तुल्यां पथ्यामिति सर्व्वचूर्णसमां हरीतकीम्। र.सा.सं.। सूतमृताभ्रलौहानां तुल्यां पथ्यां विमर्द्दयेत्। माषमात्रं लिहेत् क्षौद्रैरम्लपित्तप्रशान्तये॥ भैष.।

अम्लपुरम् । क्ली। वृक्षाम्ले। रा.नि.व.६।

अम्लपुष्पिका । स्त्री। आरण्यशणवृक्षे। वन्य शण। मं रानताग। वै.निघ.।

अम्लपूरम् । क्ली। तिन्तिड्याम्। तेँतुल। मं कोकम्बी। रा.नि.व.६।

अम्लफलः । पुं। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

अम्लफलम् । क्ली। वृक्षाम्ले। तेँतुल। रा. नि.व.६। [कर्म्यारी। वै.निघ.।

अम्लफला । स्त्री। कर्म्यारिकायाम्। मं लघु-

अम्लमर्दर: । पुं । अम्लकौलिकायाम् । टक कुल । च सू.४अ । [चुका पालङ् । वै.निघ. ।

अम्लभेदन: । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.। चुक्रे ।

अम्लमारीष: । पुं । अम्लशाकविशेषे । अम्ल नटिया । हिं सारसा । गुणा: —"अम्लमारीषको दीषकोपनो मधुर: पटु: ।" वै.निघ. ।

अम्लमूलकम् । क्ली । व्युषितकाञ्जिकपक्वमूलके । "काञ्जिकं व्युषितं पक्कं मूलकं त्वम्लमूलकम्।" प.प्र.३ख. । च.द.संग्रहणी-चि.वृहच्चुक्र. ।

अम्लमेह: । पुं पित्तजन्यमेहरोगभेदे । अत्र रोगी अम्लरसगन्धं मेहति । सु.नि.६अ. ।

अम्लरुहा । स्त्री। मालवदेशप्रसिद्धनागवल्लीभेदे। गुणा: –रुचिकरी दाहघ्नी गन्धहरी आध्मानहरी च । रा.नि. ।

अम्ललोणिका / **अम्ललोणी** } स्त्री । (Oxalis corniculata.) चाङ्गेर्य्यां । आमरुल शाक । मं चुका । अ.टी. । गुणा: —दीपनी रुच्या रुक्षोष्णा कफवातघ्नी पित्तला अम्ला ग्रहण्यर्श: कुष्ठातीसारघ्नी च । भा.पू.१भ. । मात्रा २—३ माषा । पालङ्कविशेषे । चुका पालङ् । र.मा. ।

अम्लवती । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल । रा.नि.व.५। क्षुद्राम्लिकायां । खुदे नुनी ।

अम्लवर्ग: । पुं । चाङ्गेरी-लकुचा-अम्लवेतस-जम्बीरक वीजपूरक-नागरङ्ग-दाड़िम-कपित्थाम्लवीजाम्लकाम्लष्ठा-करमर्द्दक-तिन्दुककोल तिन्तिड़ीषु । अम्लष्ठासहितं विरेतदुदितं पञ्चाम्लकं तद्द्वयं, विज्ञेयं करमर्द्दनिम्बुकयुतं स्यादम्लवर्गाह्वयम् । रा.नि.व. २२। अम्लवेतसजम्बीरलुङ्गाम्लचणकाम्लका: । नागरङ्गं तिन्तिड़ी च चिञ्चाफलञ्च निम्बुकम्। चाङ्गेरी दाड़िमञ्चैव करमर्द्दं तथैव च । एष चाम्लगण: प्रोक्तो वेतसाम्लसमायुत: ॥ र.सा.सं. । [रा.नि.व.७ ।

अम्लवल्ली (ल्लिका) । स्त्री । त्रिपर्णीकन्दे ।

अम्लवाटक: । पुं । आम्रातकवृक्षे । मं आंवाड़ा । वै.निघ. ।

अम्लवाटा / **अम्लवाटिका** / **अम्लवाटी** } स्त्री । नागवल्लीभेदे । पानविशेष । मं अंवाड़े पर्ण रा.नि.व.११। See नागवल्ली।

अम्लवातक: (वाड़क:) । पुं । आम्रातकवृक्षे । आम्ड़ा गाछ ।

अम्लवाष्प: । पुं । मं आंवटमाठ ।

अम्लवासुक: । पुं । चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल । मं चुका । वै.निघ. ।

अम्लवास्तु(स्तू)कम् । क्ली । चुक्रनामपत्रशाके । अम्लवेतुया, टाकवेतो इति भाषा । रा.नि.व ७ ।

अम्लविदुल: । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

अम्लवीजम् । क्ली । वृक्षाम्ले । तेँतुल । रा. नि.व.६ । See तिन्तिड़ी । [भा.पू.१भ. ।

अम्लवृक्षं (कम्) । क्ली,पुं । वृक्षाम्ले। तेँतुल।

अम्लवेतस: (क:) । पुं, क्ली । (Ruxem vesicarius) country sorrel. स्वनामख्यातक्षुपे। अम्लवेतस । हिं आमलटास् । थैकल इति च.द. । च.द.ज्व.चि. । सिन्धूत्थकूषणौ: साम्लवेतसै: । च.सू.२अ. । गुणा:—अत्यम्ल: कषायोष्ण: वातघ्न: कफार्शोगुल्मारोचकहरश्च । भोटदेशे प्रसिद्ध: । रा.नि.व.६ । लघुदीपनमत्यम्लं भेदनं हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं पित्तलं लोमहर्षणं रुक्षं विण्मूत्रदोषहरं प्लीहोदावर्त्तघ्नं हिक्कानाहारुचिश्वासकासाजीर्णवान्तिहरं वातकफजरोगघ्नं छागमांसद्रवकरं चणकाम्लतुल्यगुणं लौहसूचीद्रावकञ्च । भा.पू. १भ. । तत्पक्वफलगुणा:—दोषघ्नं गुरु दारकञ्च । राज. । चुक्रे । चुका पालङ् । हिं चुकेका शाक ' प.मु. । अम्ललोण्याम्। च.द.काङ्काय.गु. ।

अम्लशाकम् । क्ली । वृक्षाम्ले । तेँतुल । रा. नि.व.६। पुं । चुक्रनामपत्रशाके । अम्लकुचाई, टक पालङ्, चुका पालङ्। गुण:—अत्यम्लं वातघ्नं दाहश्लेष्मघ्नञ्च । सम्रकरस्य तस्य गुण:—दाहपित्तकफहरत्वम् । रा.नि.व.७ ।

अम्लशाकाख्यम् । क्ली । चुक्रनामकपत्रशाके। टक पालङ् । मं थोरचुका । रा.नि.व.७ ।

अम्लष्ठा । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । मं आंवीती ।

अम्लसरा । स्त्री । नागवल्लीभेदे । रा.नि.व.११।

अम्लसार: । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । निम्बुके । रा.नि.व.११। हिन्तालवृक्षे । रा.नि.व.९।

अम्लसारं (कम्) । क्ली । काञ्जिके । चुक्रनामककाञ्जिकभेदे । रा.नि.व.१५ ।

अम्लस्कन्धः । पुं । वा.सू १०।२२५ ।

अम्लस्तम्भनिका । स्त्री । तिन्तिड्यां । वै.निघ. ।

अम्लहरिद्रा । स्त्री । शट्याम् । रा.नि.व.६ ।

अम्ला । स्त्री । चाङ्गेर्य्यां । আমরুল । रा.नि.व.५ । वनमातुलुङ्गे । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । श्रीवल्लीवृक्षे । বর্ষামল্লিকা । रा.नि.व.८ । तिन्तिड्यां । रा.नि.व.११ । भा.पू.१भ.फलव. ।

अम्लाङ्कुशः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

अम्लाटनः । पुं । महासहावृक्षे । मे. झाँटी বিশেষ । আম্রনা ইতি চ ভাষা । हिं कटमरथ्या लालगुलमखुखन । आम्रनाट् इति दक्षिणदेशे । বাণপুষ্প ইতি চ গৌড়ে খ্যাতঃ । गुणाः -- कषायो मधुरस्तिक्त उष्णवीर्य्यः स्निग्धश्च । भा.पू.१भ.पु.व. । ४ख.म.भ.योनिरो.चि. । चि.क्र क.वल्ली.गर्भवेदनाहरयोगे ।

अम्लाढ्यः । पुं । करुणनिम्बुके । নারাঙ্গা লেবুর গাছ । प.मु. । [१भ पु व. ।

अम्लातः (कः) । पुं । अम्लाटनवृक्षे । भा.पू.

अम्लातकी । स्त्री । पलाशीलतायां । रा.नि.व.४ ।

अम्लादानः । पुं । कुरण्टकवृक्षे । पीयावांसा इति प्रसिद्धे । बाणपुष्प इति गौड़े ।

अम्लादिः । पुं । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.६ । चुक्रनामकपत्रशाके । रा.नि.व.७ ।

अम्लाध्युषितः । पुं, क्ली । सर्व्वगताक्षिरोगे । लक्षणम् --"श्यावं लोहितपर्य्यन्तं सर्व्वञ्चाक्षि प्रपच्यते । सदाहशोथं सास्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥" मा.नि. । करुणनिम्बुके ।

अम्लानः । पुं ।(Gomphrena globosa.) बन्धुजीवकवृक्षे । वाकुलीवृक्ष । चिका. । झिण्टिकाभेदे । अम्लानी झिण्टिकाभेदे । विश्व. । अम्लाटनवृक्षे । आम्रना इति भाषा । भा.म. ४भ. योनिरो.चि. । "मदंदमधुकाम्बुजम्लानैः ।" महासहायाम् । मे.नत्रिकं । महाराजतरणीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

अम्लानम् । क्ली । पद्मे । श.र. ।

अम्लाना । स्त्री । महासेवतीपुष्पवृक्षे । बड़बन সেউতী । मं थोर राजशेवंती । वै.निघ. ।

अम्लानिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । पद्मिन्याम् । चिका. । [रा.नि.व.६ ।

अम्लाम्ला । स्त्री । चाङ्गेर्य्यां । আমরুল শাক ।

अम्लायनी । स्त्री । मल्लिकाभेदे । मं मेवाली । वै.निघ. ।

अम्लिका । स्त्री । तिन्तिड़ीवृक्षे । प.मु.रा.नि.व.११ । आम्रे । रा.नि.व.२३ । पलाशीलतायां । माचिकायाम् । পুদিনা । रा.नि.व.२३ । श्वेताम्लिकायाम् । चाङ्गेर्य्याम् । रा.नि.व.२३ । अम्लोद्गारे । मे. । अर्शोरोगे तिन्तिड्यर्थे, एवं सर्व्वत्र दीपनयोगे । पुरीषसंग्रहणादौ पुनरम्लिका श्यामच्छदहृद्दारके । सि.यो.अग्निमुखचूर्णे हृन्दः । सि.यो. अरोच-चि. । [वै.निघ. ।

अम्लिकाकन्दः । पुं । मं अम्लनालिकायाम् ।

अम्लिकापानम् । क्ली । तिन्तिड़ीपानके । তেঁতুলপানা । पक्वतिन्तिड़ीकं वारिमर्द्दितं शर्करामरिचलवङ्गकर्पूरमिश्रितं पानकमुच्यते । "अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम् । शर्करामरिचैर्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् । अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।" भा.पू.पानकवर्गः ।

अम्लिकावटकः । वटकविशेषे । अम्लवड़ा । झोलीवरा इति लोके । "अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्द्दयेत् । तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः । अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः ॥" भा. ।

अम्ली । स्त्री । जलवेतसे । वै.निघ.२भ.मदात्यय.चि.खर्ज्जूरादिमन्थे । चुक्रिकायां । টকপালঙ্ । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.११ । भा.पू.१भ.फलव. । चाङ्गेर्य्याम् । मे.लद्विकं ।

अम्लीका । स्त्री । तिन्तिड्याम् । श.टी. । "द्राक्षाम्लीकदाड़िमैः ।" सि.यो.मदात्यय.चि. । अम्लोद्गारे । सु.नि.६अ. ।

अम्लीकाफलम् । क्ली । तिन्तिड़ीफले । तद्गुणाः---शुष्कं सन्दीपनं भेदनं तृष्णाघ्नं लघु कफवा-

तयो: पथ्यञ्च। वा.सू.६अ।"अम्ली हि चाम्लफलम-विपक्कं तदस्रपित्तामकरं विदाहि। वातामये शूलगदे प्रशस्तं पक्कं तथा शीतगुणोपपन्नं॥"अत्रि.१७अ.।

अम्लीय: । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

अम्लोटक: । पुं । अश्मन्तकवृक्षे स्वनामैव प्रसिद्धे । हिं आमरोड़ा । অম্লকুচাই । रत्ना. ।

अम्लोटज: । पुं । चाङ्गेर्य्याम् । বড় আমরুল-পাতা । च.द.चातुर्थ-ज्व.चि. । "अम्लोटजसहस्रेण दत्तेन ।"

अम्लोत्तमम् । क्ली । दाड़िमे । प.मु. ।

अयनम् । क्ली । मासषट्कं व्याप्य भानोरुदग्दक्षिणतो वा गतौ । मे.नत्रिकं । तच्च द्विविधम्—उत्तरायणं दक्षिणायनञ्च । तयोराद्यं वर्षाशरद्धेमन्तात्मकं, तत्र भगवानाप्याय्यते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते । द्वितीयञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मात्मकं तत्र भगवानाप्याय्यतेऽर्कः तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्व्वप्राणिनां बलमपहीयते । सु.सू. ।

अयस् } **अयसम्** } क्ली । लौहमात्रे । रत्ना. । च.द.पाण्डु.चि. । कान्तलौहे । प.मु. । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ ।

अयस्कान्त: । पुं । कान्तलौहे । रा.नि.व.१२। लौहचुम्बके । कान्तपाषाणे । চুম্বক পাথর । गुणा:—लेखन: शीतो मेदोविषघ्नश्च । मद.व.४ ।

अयस्कान्तशिला । स्त्री । लौहचुम्बके । চুম্বকপাথর । वै.निघ. ।

अयस्कार: । पुं । जङ्घायभागे । त्रिका. ।

अयस्कीट: । पुं । लौहकिट्टे । वै.निघ. ।

अयानम् । क्ली । स्वभावे । हारा. ।

अयाह्वम् । क्ली । कांस्यधातौ । কাঁসা । वै.निघ.।

अयुक्छद: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিমগাছ। हे.च. ।

अयुग्मक: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

अयुग्मच्छद: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । अ.टी. ।

अयुग्मपत्र: } **अयुग्मपर्ण:** } पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ.

अयोग: । पुं । विश्लेषे । कठिनोद्यमे । कूटे । मे.गत्रिकं ।

अयोगुड़: । पुं । लौहगुड़िकायां । "वरमाशीविषविषं क्वथितं ताम्रमेव वा । पीतमत्यग्निसन्तप्तो भक्षितो वाप्ययोगुड़: ॥" च. । [वै.निघ. ।

अयोच्छिष्टम् । क्ली । लौहकिट्टे । মণ্ডুর ।

अयोमलम् । क्ली । लौहमले । লোহার গু বা মণ্ডুর । प.मु.। "अयोमलन्तु सन्तप्तं ।" सि.यो. पाण्डु.चि.वृन्द: । च.द.पाण्डु.चि. ।

अयोरज: । क्ली । लौहकिट्टे । মণ্ডুর । लौहचूर्णे । च.द.पाण्डु.चि.नवायसचूर्णे ।

अयोवस्ति: । पुं, स्त्री । वस्तिकर्म्मविशेषे । यथा—एरण्डमूलं नि:क्वाथ्य मधुतैलं ससैन्धवम् । एष युक्त अयोवस्ति: सवचापिप्पलीफल: ॥" भा.।

अरक: । पुं, क्ली । शैवाले । हारा. । वै.निघ.।

अरक्त: । पुं । लाक्षायाम् । ला। । रा.नि.व.६ । See अलक्त: ।

अरग्वध: । पुं। (Cassiafistula.)महाकर्णिकारवृक्षे । বড় সোন্দালি, লড়িয়া শোণাল, রাখাল নড়ী, বানর নড়ী इति । मं बड़िलु बाहव्याचे झाड़ । कं हेगगके । तें रेल्लचेट्टु । उत्. सुनारि । हिं आमलटा,धनवहेड़ा । गुणा:—अतिमधुर: शीतल: शूलघ्न: ज्वरकण्डूकुष्ठमेहकफविष्टम्भघ्नश्च । रा.नि.व.९ । स्रंसन: गुरु: हृद्रोगतोदोदावर्त्तघ्नश्च । एतत्फलं स्रंसनगुणयुक्तं रुच्यं पित्तकुष्ठकफघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं ज्वरे हितञ्च । भा.पू. १भ. । "पर्णानि रेचकानि स्यु: कफमेदोहराणि च । पुष्पाणि स्वादुशीतानि तिक्तानि ग्राहकाणि च । तुवराणि विजानीयात्··· । मज्जा च मधुरा पाके स्निग्धा चाग्निविवर्द्धनी । रेचका पित्तवातानां नाशका समुदाहृता ।" द्रव्य.गु.वै.निघ. । See आरग्वध: । [दधिमुखचूर्णे ।

अरग्वधम् । क्ली । स्वर्णालुफले । सि.यो.हृद-

अरङ्ग: (गा) (गी) । पुं,स्त्री । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. । मधुशिग्रु: । रत्ना. ।

अरङ्गर: । पुं । कृमिभविषे । वै.निघ. ।

अरङ्गुदी । स्त्री । माधवीलतायाम् । वै.निघ. ।

अरजा । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् ।

अरटु: । पुं। अरलुवृक्षे । শোণা গাছ। भ.टी.।

अरण: । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. ।

अरणि: । पुं। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे । ছোটগণিরি । वा.टी.१५अ. । हेमा. वीरतर्व्वादौ । अरणिर्वह्निमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्थ्यदारुणि। मे.णत्रिकं । श्योणाकवृक्षे । चित्रकवृक्षे ।

अरणिका । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे । वा.सू.१५अ. वेल्लन्तरादिव.। "वेल्लन्तरारणिकबूकवृषाश्मभेद···।"

अरणी । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे । ছোট গণিরি । मं लघुऐरण । रा.नि.व.९ ।

अरणीकेतु: । पुं । महाग्निमन्थवृक्षे । বড় গণিরি । मं थोरऐरण । रा.नि.व.९ ।

अरण्य: । पुं । कट्फलवृक्षे । কট্ফলের গাছ। श.च. । शालभेदे । वै.निघ. ।

अरण्यम् । क्ली । कानने । বন । मं रान । कं अटवि । उद्यानमहावनोपवनप्रमदवनभेदात् तच्चतुर्विधम् । तत्रोद्यानं यत्र रागिण: क्रीड़न्ति । नृपालयेषु अन्त:पुरोचितं वनं प्रमदवनम् । उपवनं पुर: प्रान्तस्थवनम् । रा.नि.व.२ ।

अरण्यक: । पुं । महानिम्बे । মহানিম্ । मं वकाननिम्ब । वै.निघ. ।

अरण्यकणा । स्त्री । कटुजीरके । জীরা বিশেষ । वै.निघ. । वनपिप्पल्याम् ।

अरण्यकदली । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वनकदल्याम् । বীচেকলা, বুনো কলা, দয়া কলা इति च भाषा । मं रानकेल । रा.नि.व.११ । गुणा:—शीतला मधुरा बल्या वीर्य्यवर्द्धनी रुच्या दुर्जरा गुरु: दाहशोषपित्तनाशिनी । तत्फलं तुवरं मधुरं गुरु च । वै.निघ. ।

अरण्यकर्कटी । स्त्री । वनजातकर्कट्याम् । বুনো কাঁকুড় । मं रानतवसे । गुणा:—"अरण्यकर्कटी चोष्णा रसे तिक्ता च भेदका । पाके कटु कफघ्नमीपित्तकण्डूज्वरापहा । वै.निघ. ।

अरण्यकाक: । पुं । वनकाके । দাঁড়কাক । मं रानकावला । द्रव्य.गु.वै.निघ. ।

अरण्यकार्पासी । स्त्री । The wild cotton. वनकार्पासि । বনকাপাসী । मं रानकापासी । तें पत्ति । गुणा:—व्रणघ्नी शस्त्रघतघ्नी रुच्या च । रा.नि.व.४ ।

अरण्यकुक्कुट: । पुं। वनकुक्कुटे । বনকুক্ড়ো। हिं कौमड़ा वनमोर्गा । मं रानकोंबड़े। तन्मांसगुणा:—हृद्यं लघु श्लेष्महरञ्च । रा.नि.व.१७ । बृंहणं स्निग्धं वीर्य्योष्णं वातघ्नं गुरु च । मद.व.११।

अरण्यकुलित्थिका (त्था) (त्थी) । स्त्री। कुलत्थायाम् । বন কুর্ত্তিকলায় । रा.नि.व.५ । A blue stone used as a collyrium. कुलत्थाञ्जने। কৃত্রিমাঞ্জনবিশেষ। रा.नि.व.१३ । हिं कालसुर्मा । See कुलत्थाञ्जनं ।

अरण्यकुसुम्भ: । पुं । वनकुसुम्भक्षुपे । বন কুসুম । मं रानकर्डई, रानकुसुम्भ । गुणा:—पाककटु: श्लेष्मघ्न: दीपनश्च । रा.नि.व.४ ।

अरण्यकोलि: । स्त्री । वनबदरे । বনকুল ।

अरण्यगवय: । पुं । वनगवये । अयं कूलचरजातीय: । सु.सू.४६अ. । कूलेचरशब्दे पश्य ।

अरण्यघोली (लिका) । स्त्री। वनघोलीति प्रसिद्धपत्रशाकविशेषे । घोलीशाके । रा.नि.व.६ । मन्थनदण्डे ।

अरण्यचटक: । पुं । वनचटकपक्षिणि । বন চটা পাখি, গুড়গুড়ে, নাগরভড়ুই, ছাতার इति च । तन्मांसं—लघु हितावहं चटकसमगुणञ्च । वै.निघ. द्रव्यगु. ।

अरण्यचम्पक: । पुं वनचम्पके । বনচাঁপা। गुणा:—शीतलं लघु शुक्रवृद्धिकरं बलकरञ्च । रा.नि.व.१० ।

अरण्यछाग: । पुं। वनछागे। বুনো ছাগল।

अरण्यज: । पुं । तिलकक्षुपे । हे.च. ।

अरण्यजार्द्रका । स्त्री । Wild ginger. वनार्द्रके । বন আদা । मं रानआले । गुणा:—कटु अर्कं रुचिकरं बल्यं आग्नेयञ्च । रा.नि.व.६ ।

अरण्यजीरम्(कम्) । क्ली । वनजीरके,कटु-

जीरके। वनजीरा। मं कडुजीरें। तें जीरकम्‌। गुणाः—“अरण्यजीरकञ्चोष्णं तुवरं कटुकं मतम्‌। श्लेष्मवातं कफञ्चैव व्रणञ्चैव विनाशयेत्‌।” वै.निघ.। द्रव्य.गु.।

अरण्यतुलसी। स्त्री। वनतुलस्यां, कृष्णवर्वर्य्याम्‌। বনতুলসী। हिं कालावावरी। मं राणतुलस, वैजयन्तीतुलसी। सा द्विधा ह्रस्वदीर्घभेदात्‌। गुणाः—“आरण्यतुलसी चोष्णा कटुका च सुगन्धिका। वातत्वग्दोषवीसर्पविषञ्चैव विनाशयेत्‌॥ आरण्यतुलसी क्षुद्रा कट्वी चोष्णा च तिक्तका। रूक्षाग्निदीपनी हृद्या विदाही लघुपित्तला। रुचा कण्डूविषच्छर्दिकुष्ठज्वरविनाशिनी। वातं कृमीन्‌ कफं दद्रुं रक्तदोषञ्च नाशयेत्‌। वीजञ्चास्या दाहशोषनाशकं परिकीर्त्तितम्‌।”वै.निघ.।द्रव्य.गु.।

अरण्यत्रपुसकः। पुं। वन्यत्रपुषे। বনকাঁকুড়, বনশশা। मं गोंड़शेंदनी। वै.निघ.।

अरण्यत्रपुसी। स्त्री। इन्द्रवारुण्याम्‌। রাখালশশা। महाकाललतायाम्‌। মাকালফল। वै.निघ.अपस्मा.चि.नस्ये।

अरण्यधान्यम्‌। क्ली। नीवारे। উড়িধান। मं देवभात। रा.नि.व.१६।

अरण्यधेनुः। स्त्री। वनजातायां गवि।

अरण्यपलाण्डुः। पुं। वनजातपलाण्डौ। বনপেয়াজ। गुणाः—मूत्रवैरेचनः श्लेष्महरणोऽल्पश्च एव च। मात्रातिरिक्ताद्भवति वान्तिकृन्मलभेदनः। अतिमात्रं प्रयुक्तोऽसौ विषवन्मारयेन्नरं। शोथे श्वासे च कासे च मूत्रसङ्गे प्रयुज्यते॥ अत्रिः।

अरण्यपिप्पली। स्त्री। वनपिप्पलीनामक्षुपे। বনপিপুল। रा.नि.व.६।

अरण्यमक्षिका। स्त्री। Gad fly. वनमक्षिकायाम्‌। ডাঁশমাছি। श.र.।

अरण्यमुद्गः। पुं। वनमुद्गे। ঘোড়ামুগ। रा.नि.व.१६। See मकुष्ठकः। मुद्गपर्ण्याम्‌।

अरण्यमुद्गा। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्‌। মুগানী। रा.नि.व.३।

अरण्यमेथी। स्त्री। वनमेथिकायाम्‌। বনমেতি। मं राणमेथि। वै.निघ।

अरण्यरजनी। स्त्री। वनहरिद्रायां। বনহলুদ। मं राणहलद। वै.निघ.।

अरण्यवायसः। पुं। Raven. अरण्यकाके। ডোমকাক। मं डोमकावला। रा.नि.व.१९।

अरण्यवासिनी। स्त्री। अश्मन्तपर्णीलतायां। অমর বেল इति लोके। रा.नि.व.३।

अरण्यवास्तुकः। पुं। कुणञ्जरक्षुपे। বনবেতো। मं राणचाकवत। रा.नि.व.५। See कुणञ्जरः।

अरण्यशालिः। पुं। Wild rice. नीवारधान्ये। উড়িধান। मं देवभात। रा.नि.व.२३।

अरण्यश्वनः। पुं। वनकुक्कुरे। নেকড়েবাঘ। वै.निघ.।

अरण्यशूरणः। पुं। वनजशूरणे। বুনো ওল। मं गोंड़ासूरण। रा.नि.व.७। [चित्रकव्याघ्रे।

अरण्यश्वा। पुं। कपौ। বানর। हे.च.।

अरण्यसम्भूतः। पुं। कर्कटके কাঁকরোল।

अरण्यहलदीकन्दः } पुं। वनहरिद्रायाम्‌।
अरण्यहरिद्रा (स्त्री) } বনহলুদ। हिं वनहर्दि। गुणाः—कुष्ठघ्नः वातरक्तघ्नश्च। भा.पू.१भ.ह.व.। कटुः मधुरा रूक्षा अग्निदीपनी तिक्ता कुष्ठवातघ्ना रक्तदोषविषश्वासकासहिक्काश्च नाशयेत्‌। वै.निघ.।

अरतिः। स्त्री। अनिच्छायाम्‌। अस्वास्थ्यं चित्तयात्यर्थमरतिः कथ्यते बुधैः। भा.। औदासीन्ये। पित्तरोगे।

अरत्निः। पुं। निष्कनिष्ठमुष्टौ। বিতত কনিষ্ঠাঙ্গুলি মুষ্টি। रा.नि.व.१८।

अरमः। पुं। नेत्ररोगविशेषे। वै.निघ.। अर्म्मशब्दं पश्य। [श्रम.।

अरलः। पुं। श्योणाकवृक्षे। শোণা গাছ।

अरला। स्त्री। हंसपद्याम्‌।

अरलुः (कः)। पुं। श्योणाकवृक्षे। শোণা গাছ। हिं अर्लु। मं टेंटु, दिंडा। श्योणापाठा इति भा.म.१भ.अतिसा.चि.गङ्गाधरचूर्णे। “नागरपाठारलुधातकीकुसुमैः।” च.द.गर्भज्वरे। वै.निघ.अतिसा,चि.अम्बष्ठादिः। तैलवृक्षे।

अरलुपुटपाकः । पुं । श्योनाकत्वक्कृतपुटपाके । साधनविधिः कुटजपुटपाकवत् । "अरलुत्वक्कृतश्चैव पुटपाकोऽग्निदीपनः । मधुमोचरसाभ्याञ्च युक्तः सर्व्वातिसारजित् ॥" शार्ङ्ग.म.ख.१अ. ।

अरविन्दम् । क्ली । पद्मे । प.मु. । रा.नि.व. १०। ताम्रे । रा.नि.व.१३। कोकनदे । रक्तकम्बले। नीलोत्पले । रा.नि.व.१०। पुं। सारसपक्षिणि।अम.।

अरविन्ददलप्रभम् । क्ली । ताम्रे । ताम्रा । वै.निघ. । [नलिन्याम् । अ.र. ।

अरविन्दिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । र.मा. ।

अरालः । पुं । Resin. सर्जरसे । धुना । हिं धुना । मं राल । शालवृत्ते । मत्तदन्तिनि । मे. ।

अरिः । स्त्री । स्वनामख्यातखदिरे। थदिरविशेष। मं आरि । कं शीगुरि । गुणाः—कषाया कटुका तिक्ता रक्तपित्तघ्नी च । रा.नि.व.८ ।

अरिपुरिमः । पुं। विट्खदिरे । गुयेबाब्ला। मं गंधीहिंवर । वै.निघ. ।

अरिमः । पुं । विट्खदिरे । गुयेबाब्ला । रत्ना. । भैष.मुखरो.चि. ।

अरिमर्द्दः । पुं। कासमर्द्दक्षुपे । कालकाशन्दा । मं कासविंदा । रा.नि.व.४ । एतत्पत्रं रुचिकरं वृष्यं विषकासरक्तघ्नं मधुरं वातकफघ्नं पाचकं कण्ठशोधनं विशेषेण कासहरं विषघ्नं धारकं लघु च । भा.पू.१भ. ।

अरिमेदः (कः) । पुं । (Accacia farnesiana, syn mimosa.)विट्खदिरवृत्ते । विट्थयेर, गुयेबाब्ला, दुर्गन्धथदिर । मं गंधीहिंवर । कं करर्यवेलु । हिं गन्धाबुल । प.मु.। गुणाः —कषायः उष्णः तिक्तः भूतघ्नः शोफातिसारकासघ्नः विसर्पघ्नश्च । रा.नि.व.८ । मुखदन्तरोगघ्नः कण्डूविषश्लेष्मक्रिमिकुष्ठव्रणघ्नश्च । मद.व.५। कषायः उष्णः मुखरोगदन्तरोगरक्तदोषकण्डूक्रिमिकफविषकुष्ठव्रणघ्नश्च । भा.पू.१भ.वटादिः । भैष.मुखरो. चि. । च.सू.४अ. । मात्रा १ तो. ।

अरिमेदाद्यतैलम् । क्ली । मुखरोगे हितम्। मूर्च्छिततिलतैलं ८श.क्वाथार्थं सद्यश्छिन्नारिमेदत्वक् (विट्थदिर, काँटानागेश्वर वा गुयेबाब्ला) १२॥ श. वारि ६४ श. पादशेषः १६ श.। कल्कद्रव्याणां मञ्जिष्ठादीनां प्रत्येकं २ तो. । ततो वस्त्रपूतक्वाथकल्काभ्यां तैलपाकविधिना तैलं पचेत् । च.द.मुखरो.चि. ।

अरिष्टः । पुं । Soapberry plant.(Sapindus trifoliatus.)रीठावृत्ते । रीठाकरञ्जे । रा. नि.व.९ । রিটে গাছ । मे. । गुणाः—"अरिष्टः कटुकः पाके तीक्ष्णश्चोष्णश्च लेखनः । गर्भपातकरः प्रोक्तो लघुः स्निग्धस्त्रिदोषहा । ग्रहपीडादाहशूलनाशनश्च प्रकीर्त्तितः । वै.निघ. । लशुने । प. मु. । रा.नि.व.२३ । भा.पू.१भ. । निम्बवृत्ते । रा. नि.व.२३। प.मु.वा.मू.१५अ.गुडूच्यादिः । "गुडूचीपद्मकारिष्ट— ।"च.द.पित्तश्लेष्मज्व.अमृताष्टके— । "गुडूचीन्द्रयवारिष्ट— ।" सु.मू.४३अ. संशोधने । काके । हारा. । कङ्कपक्षिणि । मे. । सुराविशेषे । "औषधयुक्तैर्मद्याकारैः कृतं मद्यमासवः । स एव क्वथितौषधैररिष्टः ।" वा.टी.हेमाद्रिः । क्वाथसिद्धो वारिष्टः । शार्ङ्ग. । अरिष्टः क्वाथसिद्धः स्यात् । प.प्र.३ । तद्गुणाः—यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वो मद्यगुणाधिकः । ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोषशोफोदरज्वरघ्नः । गुल्मक्रिमिघ्नः कषायः कटुवातलश्च । वा. मद्यव. । इक्षुविकारसहिताभयाचित्रकदन्तीपिप्पल्यादि भूरिभेषजक्वाथादिसंस्कारवानरिष्टोऽभिधीयते । गुणः—अर्शःशोथग्रहणीश्लेष्मरोगहरत्वम् । राज. । आप्लाव्य सुरया सम्यक् द्रव्याणि विविधानि च । सप्ताहान्ते परिस्राव्य रसं वस्त्रेण गालयेत् । एषोऽरिष्टोऽभिधानेन भिषग्भिः परिकीर्त्तितः ॥ अत्रि. । पक्वौषधाम्बुसिद्धं यत् मद्यं तत्स्यादरिष्टकम् । अरिष्टकं त्रिदोषघ्नं गर्भस्रावकं ग्रहदोषघ्नञ्च । भा.पू.मद्य.व. । क्ली । पादजलेन त्रिभागदधिकृते तक्रे । ঘোল । रा.नि.व.१५ । सूतिकागारे । रत्ना.।आसवे । मरणचिह्ने । चि । अशुभे । सर्व्वत्र मे. । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ ।

अरिष्टकः । पुं। फेनिलवृत्ते । सि.यो.दाहज्वरे. श्रीकण्ठः। "फेनेनारिष्टकस्य च ।" निम्बवृत्ते । अत्र निम्बकोमलपल्लवः । च.द.पित्त-ज्व.शिरोलेपे । रीठाकरञ्जे । मद.व.५ । सरलद्रुमे । रत्ना. । क्ली । मद्ये । भा. ।

अरिष्टत्रयम् । क्ली। स्वस्थारिष्टं वेधारिष्टं कोटारिष्टञ्चेति अष्टारिष्टत्रयं। तत्र स्वस्थारिष्टं पञ्चविधं तद्यथा—भोजनारिष्ट छायाद्यरिष्ट दर्शनेन्द्रियाद्य-

रिष्ट-श्रवणेन्द्रियारिष्ट-रसनेन्द्रियारिष्टा: । तत्र प्रथमे रोगं विना हीनवर्णता दुर्मनस्कता भोजनानिच्छा च भवति । द्वितीये छायापराङ्मुखता छिन्नता सच्छिद्रता वा भवति । तृतीयादौ नासामेढ्राक्षिपायुभ्योऽकस्मात् रक्तस्राव:, श्रवणादिबाधिर्य्यं जिह्वा कठिना स्तब्धा च भवति। वेधारिष्ट: वेधाख्योपसर्गज:। स च शरदि रवितापेन, प्रावृषि शालाभावाच्च जायते । तस्मिंश्च जाते सज्वरता अधोमुखता श्वासकासौ स्तब्धाङ्गतादि भवति। कीटारिष्टे वाजिनां जठरे कीटगुच्छा जायन्ते, तेन वाजिन: सीदन्ति । जयदत्त: २२-२५अ. ।

अरिष्टफल: । पुं । कटुनिम्बवृक्षे । रा.नि.व.९।

अरिष्टलक्षणम् । क्ली। मृत्युलक्षणे । "रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्यादरिष्टञ्चापि तदुच्यते ।" भा. ।

अरिष्टा । स्त्री । कटुकायाम् । रा.नि.व.६ । च.सू.४अ. । प.मु.। र.मा. । वै.निघ.२भ. । विषमज्व. पटोलादौ । नागबलायां । रा.नि.व.४ । मद्ये ।

अरिष्टाङ्ग: । पुं। रीठाकरञ्जे। রীঠে। वै.निघ. २भ.उन्मा.चि. ।

अरु: (स्) । पुं । आरग्वधवृक्षे । সোন্দাল গাছ । रक्तखदिरे । चतव्रणे । मर्म्मणि । सन्धिस्थाने । उ. ।

अरुक् । त्रि । सुस्थे ।

अरुग्ण: । त्रि । सुस्थे ।

अरुङ्निमेष: । स्त्री । नेत्ररोगविशेषे ।

अरुचि: । स्त्री। स्वनामख्यातरोगे। আরুচ্ করা, অরোচক রোগ । सत्यामपि बुभुक्षायां भोजनासामर्थ्ये । भोजनानिच्छायाम् । भा.म.१भ.श्लेष्मज्व.। See अरोचक: ।

अरुज: । पुं । आरग्वधवृक्षे। বড় সোণালু। रा.नि.व.९ । क्ली । कुङ्कुमे। सिन्दूरे ।

अरुण: । पुं । कोकिलाक्षभेदे । কুলেখাড়া। अतिविषायाम् । श्योणाकवृक्षे । प.मु.। मञ्जिष्ठायां। अर्कवृक्षे । मे. । पुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.१० । गुडे । रा.नि.व.१४ । श्वित्रकुष्ठे । मद.व.२। रक्तापामार्गे । रक्तकरवीरे । वै.निघ.। कुष्ठभेदे । लक्षणम्— वातेनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेदस्वापयुक्तानि अरुणानि। सु.नि.५अ. । त्रि । रक्तवर्णे ।

अरुणम् । क्ली । अहिफेने । वै.निघ.। रक्तोत्पले। रक्तदूर्वायाम् । वा.टी.हेमाद्रि:। कुङ्कुमे । रा.नि. व.१२। सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ । माणिक्यभेदे । वै. निघ.२भ.क्षयरोग.त्रैलोक्य-चिन्तामणिरसे ।

अरुणकपिश: । पुं । द्राक्षाभेदे । কিস্মিস্বিশেষ । मं फकीरीद्राक्ष । वै.निघ. ।

अरुणकमलम् । क्ली। कोकनदे । রক্তকমল। रा.नि.व.१० । [वै.निघ. ।

अरुणचूड़: । पुं। ताम्रचूड़पक्षिणि । কুকুড়া।

अरुणतण्डुलीयम् । क्ली । रक्ततण्डुलीयशाके। রাঙা নটে । च.द. ।

अरुणनाग: । पुं । मुद्राशङ्खे । अत्रि: ।

अरुणनेत्र: । पुं । पारावते। পায়রা । कोकिले । वै.निघ. ।

अरुणपुष्पी । स्त्री । बन्धुजीववृक्षे । রাঙ্গুলি ফুল । मं रक्तदुपारी । वै.निघ. ।

अरुणमक्षिका । स्त्री । रक्तमक्षिकायाम् । লাল মাছি । वै.निघ. ।

अरुणलोचन: । पुं । पारावते । পায়রা । हिं खबूतर । रा.नि.व.१९ । कोकिले । वै.निघ.।

अरुणसर्प: । पुं । तक्षकसर्पे । वै.निघ. ।

अरुणसार: । पुं । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

अरुणा । स्त्री । अतिविषायाम् । मे.। रा.नि.व. ६ । भा.४भ.बाल.ज्व.चि.महाभल्ला.गुडे । "घनकणारुणाशृङ्गी ।" भैष.प्रदरारिरसे । कुष्ठ.चि. । मञ्जिष्ठायां । मे. । रा.नि.व.६ । भा.म.१भ.ज्व. चि.लाक्षातैले ।"लाक्षा दशाक्षा त्वरुणा षड्घा ।" श्वपौण्डरीके । प.मु.। त्रिवृतायां । मे.। जवायाम् । मद.व.२ । अरुणातिविषा श्यामा मञ्जिष्ठा त्रिवृता च । श्यामालतायाम् । मे. । इन्द्रवारुणीलतायाम् । गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व.३ । पुनर्णवायां । मुण्डीर्य्याम् । रत्ना. । [मं लांक । वै.निघ. ।

अरुणात्मिका । स्त्री । कुमरिचे। লঙ্কামরিচ।

अरुणाभम् । क्ली । वज्रलौहे ।

अरुणार्क: । पुं । रक्तार्के । प.मु.। मं मन्दार । कं मन्दार मक्के। रा.नि.व.१० । गुणा:—सर:

वातकुष्ठकण्डूविषव्रणघ्नः प्लीहगुल्मार्शःकफोदरमल-क्रमिहरश्च । कटुतिक्तोष्णः कफघ्नो मेदघ्नो विषघ्नः वातकुष्ठव्रणघ्नः शोथकण्डूविसर्पहरश्च । पुष्पं मधुरं तिक्तं धारकं क्रमिकुष्ठकफार्शोविषरक्तपित्तघ्नं गुल्म-शोथहरञ्च । भा.पू.१भ. ।

अरुणोपलः । पुं । अरुणवर्णमणिविशेषे । चूनि इति भाषा । पद्मरागमणौ । हे.च. ।

अरुन्धती । स्त्री । जिह्वाग्रे । वै.निघ. ।

अरुषः । पुं । व्रणे । घोटके । वै.निघ. ।

अरुंषिका । स्त्री । क्षुद्ररोगान्यतमकपालरोगे । शिरोव्रणे । अयं कफरक्तक्रमिकोपतो भवति । "अरुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्ध्नि तु । कफासृक्-कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्" ॥ मा.नि. ।

अरुष्कः । पुं । भल्लातकवृक्षे । ভেলা গাছ । मं विवबा । भा पू.१भ. । रा.नि.व.११ ।

अरुष्करः । पुं । भल्लातकवृक्षे । प.मु. । रा.नि व.११ । भा.पू.१भ. । मद.व.१ । अरुंषिकायाम् । त्रि । व्रणकृति । मे.रचतुष्कं ।

अरुष्करम् । क्ली । भल्लातकफले । च.द.अर्श-चि. । भैष.कुष्ठ-चि.पञ्चतिक्त.घृते । "सनागरारुष्करवृद्धदारकम्" । सि.यो.चतुःसमलौहे । च.सू. ४अ.कुष्ठघ्नव. । [আমলা । रा.नि.व.५ ।

अरुषा (टा) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ

अरोकदन्तः । त्रि । कृष्णदन्ते । वै.निघ. ।

अरोचकः । पुं । अरुचिरोगे । स पञ्चविधः —वातपित्तकफसन्निपातागन्तुभेदेन । मा.नि. । मनस्तापज आगन्तुक इति शार्ङ्ग.पू.७अ. । लक्षणं यथा—प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं जन्तोर्न स्वदते मुहुः । अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमथो शृणु ॥ चिन्त-यित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा तु भोजनं । द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ यस्यान्ने न भवेच्छ्रद्धा स भक्तच्छन्द उच्यते । विजयरक्षिते भोजः । एते त्रिविधा अपि रोगा चरकसुश्रुताभ्यां एक एव कृताः । वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः । अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥ मा.नि. । पथ्यं यथा—वस्तिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे । सर्व्वेषु-सर्व्वकामार्थं हर्षणं स्यादरोचके ॥ भा. । बस्तिर्विरेको वमनं यथाबलं धूमोपसेवाकवलग्रहस्तथा । तिक्तानि काष्ठानि च दन्तघर्षणं चित्तान्नपानानि हितैः कृतानि । गोधूममुद्गारुणशालिषष्टिका मांसं वराहाजशशैणसम्भवं । चेङ्गी भषाख्यं मधुरालिकीलिशः प्रोष्ठी खलेशः कवयी च रोहितः । कर्कारुवेत्राग्रनवीनमूलकं वार्त्ताकुशोभाञ्जनमोचदाडिमं । भव्यं पटोलं रुचकं घृतं पयो बालानि तालानि रसोनशूरणम् । द्राक्षा रसालं नलदम्बुकाञ्जिकं मद्यं रसालादधितक्रमार्द्रकम् । कङ्कोलखर्जूरपियालतिन्दुकं पक्वं कपित्थं वदरं विकङ्कतम् । तालास्थिमज्जा हिमवालुका सिता पथ्या यमानी मरिचानि रामठम् । स्वाद्वम्लतिक्तानि च देहमार्जना वर्गोऽयमुक्तोऽरुचिरोगिणो हितः । इति पथ्यम् । कासोद्गारक्षुधानेत्रवायुवेगविधारणम् । अहृद्यान्नमसृक्स्रुतं क्रोधं लोभं भयं शुचम् । दुर्गन्धरूपसेवा च न कुर्यादरुची नरः ॥ इति अपथ्यम् ।

अर्कः । पुं । (Calotropis gigantea, Syn, Asclepias gigautea.) स्वनामख्यातोपविष-जातीयक्षुपे । আকন্দ গাছ । हिं मान्दार । मं रुइ । कं अर्क्के । तें जिल्लेटुचेट्टु । अर्कः श्वेतरक्तभेदेन द्विविधः । तयोर्विशेषास्तत्पर्य्याये द्रष्टव्याः । गुणाः —कटुः उष्णः वातजित् दीपनीयः शोफघ्नः व्रणघ्नः कण्डूकुष्ठक्रमिघ्नश्च । रा.नि.व.१० । सारकः वातघ्नः कुष्ठकण्डूव्रणप्लीहगुल्मार्शःकफोदरमलक्रमिघ्नश्च । पुष्पं—मधुरं तिक्तं धारकं कुष्ठक्रमिकफार्शोविषरक्तपित्तगुल्मशोथघ्नञ्च । भा.पू.१भ. । अर्कद्वयं सरवातकुष्ठकण्डूविषव्रणान् । निहन्ति प्लीहगुल्मार्शो-यकृच्छ्लेष्मोदरक्रमीन् । मद.व.१ । मात्रा २-३ रक्तिः । इति रावणकृतचिकित्साशास्त्रे । ताम्रे । मे. कद्विकं । त्रैलोक्यडम्बररसे । वै.निघ. वा.व्या. चि.चिन्तामणिरसे । स्फटिके । मे.कद्विकं । अरुणार्कें । प.मु.भा.पू.१भ. । आदित्यपत्रक्षुपे । रा. नि.व. ४ । "अर्कोरक्तपुष्पः प्रसिद्धः ।" सु.सू.३७अ. अर्कादिव. । ३९अ.शिरो.चि. ।

अर्ककान्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । हुड़-हुड़िया । रा.नि.व.४ । मद.व.१ ।

अर्कगन्धिका । स्त्री । क्षीरविदार्य्याम् । कुष्माण्ड भूमिकुष्माण्ड । प.मु. ।

अर्कचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

क्ली। अर्कमूले ।

अर्कतैलम् । क्ली। कुष्ठाधिकारे । अत्र कटुतैलं पलाष्टकं अर्कपत्ररसस्य पलाष्टकं निशाया: पलं मन:शिलायाश्च पलम् । च.द.कुष्ठ.चि. । सा.कौ. ।

अर्कदल: । पुं । आदित्यपत्रक्षुपे । रा.नि.व.४ । अर्कवृक्षे । [भा. ।

अर्कनामा । पुं । रक्तार्के । লাল আকন্দ ।

अर्कपत्र: । पुं । आदित्यपत्रक्षुपे । रा.नि.व ४ । च.द. । अर्कवृक्षे ।

अर्कपत्रा (त्री) (त्रिका) । स्त्री । ईश्वरमूलवृक्षे । ঈশের মূল । प.मु.र.मा. ।

अर्कपर्ण: । पुं । रक्तार्कवृक्षे । লাল আকন্দ । मं सूर्यमन्दार । भा.पू.१भ. । [माषाणी ।

अर्कपर्णिका (र्णी) । स्त्री । माषपर्ण्याम् ।

अर्कपाद: । पुं । सूर्यकान्तमणौ । निम्बवृक्षे । वै.निघ. । [क्षुपे ।

अर्कपादप: । पुं । निम्बवृक्षे । त्रिका. । अर्क

अर्कपुष्पा । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । ক্ষীর কাঁকলা । See क्षीरकाकोली ।

अर्कपुष्पिका / **अर्कपुष्पी** } स्त्री । (Gygandropsis centa-phylla, Syn, Cleome pentaphylla.) सूर्यवल्ल्याम् । শ্বেত হুড়হুড়িয়া । अर्कहुलीति भाषा । अर्कसदृशपुष्पी लता । हिं अम्बाहुली दधियार् क्षीरवृम् । मं शिरदोडी । भा.४भ.बालरोग चि. । गुणा:—अर्कपुष्पी क्रिमिश्लेष्म-मेहपित्तविकारजित् । मद.व.१ । क्रिमिकफमेहमनोविकारघ्नी । भा.पू.१भ. । रक्तापराजितायाम् । रत्ना. । क्षीरकाकोल्यां । र.मा. ।

अर्कप्रभागुडिका । स्त्री । रसायनाधिकारे । अस्या: पाठ: यथा—रसं निष्कद्वयं शुद्धं निष्कैकं ताम्रचूर्णकं । चित्रामूलफलक्काथे यामं खल्ले विमर्द्दयेत् । तद्गोलं बन्धयेद्वस्त्रे दोला:यन्त्रेषु तक्रके । चित्राफलयुते पश्चाच्चतुर्यामात्समुद्धरेत् । वटिकार्कप्रभा नाम जरामृत्युविनाशिनी । संवत्सरप्रयोगेषु सूर्यतुल्यो भवेन्नर: । पलाशबीजतैलञ्च कर्षमेकं गवां पय: । अनुपानमिदं पाता दशनागबलो भवेत् ॥ प्रयोगा.रसायना. ।

अर्कप्रिया । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া গাছ । जवायाम् । रा.नि.व.१० ।

अर्कभक्ता । स्त्री । ब्राह्म्यां । ব্রাহ্মীশাক । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া, শুল্টে इति च भाषा । हिं हुलहुल । मं सूर्यफुलवल्ली । रा.नि.व.४ । र.मा. ।

अर्कभूति: । स्त्री । ताम्रभस्मनि । वै.निघ.२भ. क्षीरताम्ररसे, संग्रहणी-चि. ।

अर्कमूर्त्तिरस: । पुं । रसोऽयं सान्निपातिकज्वरे प्रयोज्य: । द्रव्याणि चास्य रसगन्धकलौहविषाणि । अत्र लौहस्याष्टौ भागा: पारदस्य भागद्वयं, गन्धको द्विगुण:,विषस्य च षोड़शांशो ग्राह्य: । अयमेव त्रिदोषदावानल: कथ्यते यदायं ताम्रपात्रस्थापित: पुन: निम्बुकरसपित्तवर्गकण्टकार्य्यार्द्रकरसैर्भाव्यते । भैष.ज्व.चि. ।

अर्कमूलम् । क्ली । तन्नामकवृक्षमूले । च.द. अग्निमा.चि.क्षारगुड़े ।

अर्कमूला । स्त्री ।(Aristolochia Indica.) ईश्वरमूल्याम् । ঈশের মূল । रत्ना. ।

अर्कलवणम् । क्ली । अर्कक्षारे । वै.निघ ।

अर्कवल्लभ: । पुं । बन्धुजीववृक्षे । বান্ধুলিবৃক্ষ, দুপুরে চণ্ডী । मं दुपारी । रा.नि.व.१० ।

अर्कवल्ली । स्त्री । आदित्यभक्तायां । হুড়হুড়ে । वै.निघ । [सु. । रा.नि.व.६ ।

अर्कवेदम् (धम्) । क्ली । तालीशपत्रे । प.

अर्कसुता । स्त्री। कृष्णापराजितायां । वै.निघ. ।

अर्कसुधा । स्त्री । अर्कोत्थसुधायाम् । আকন্দের চূণ। गुण: —गुल्मरोगस्य नाशिनी। वै.निघ.।

अर्कहिता । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । मं सूर्यफुलवल्ली । रा.नि.व.४ ।

अर्कक्षीरम् । क्ली । अर्कवृक्षनिर्यासे । আকন্দের আটা । गुणा:—क्रिमिघ्नं व्रणघ्नं कुष्ठार्शोदरेषु च हितम् । राज. । तिक्तलवणमुष्णवीर्य्यं लघु स्निग्धं गुल्मोदरकुष्ठहरं विरेचने हितञ्च । भा.पू. १भ. । च.द.अर्श-चि. ।

अर्कादिगण: । पुं । अर्कालर्कनागदन्तीविशल्याभार्गीरास्नावृश्चिकालीप्रकीर्य्याप्रत्यक्पुष्पीपीत-

तैजोदकीर्य्याश्वेतायुग्मतापसवृक्षा इति । अर्कालर्क-करञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्चेति ॥ सु.सू. ३८ष. । गुणाः—कफमेदोविषघ्नः क्रमिकुष्ठघ्नः विशेषाद्व्रणशोधनश्च । वा.सू.१५ष. ।

अर्काश्मा । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । चुनी, पान्ना इति च लोके । हला. । [अर्कवृक्षे । अम. ।

अर्काह्वः । पुं । तालीशपत्रे । सूर्य्यकान्तमणौ ।

अर्क्की । पुं। मयूरे । मयूर । मं मोरी । वै.निघ.।

अर्केश्वररसः । पुं । रसोऽयं वातव्याध्युपशमनो द्विविधश्च । तृतीयो रक्तपित्ते, चतुर्थश्च कुष्ठाधिकारे । "रसस्य भागाश्चत्वारो गन्धकस्य दशैव तु । ताम्रस्य वाटिकायाश्च दत्त्वा चैनामधोमुखीम् । सम्यक् निरुध्य तस्याश्च दद्यादूर्द्ध्वं शरावकं । भाण्डे निरुध्य यत्नेन भस्मनापूर्य्य भाण्डकम् । अग्निं प्रज्वालयेद्यामं सुखं तस्य निरुध्य च । स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य तत्ताम्रं चूर्णयेद्भृशम् । भावयेदर्कदुग्धेन पुटित्वा दशधा पुनः ॥" रसे.चि. । रसेन्द्रसारसंग्रहे अयमेव कुष्ठे धृतः । विशेषस्तु—तत्र गन्धकस्य ताम्रचक्रिकायाश्च १२ भागा उक्ताः । इति प्रथमः ॥ "रसेन गन्धं द्विगुणं विमर्द्य ताम्रस्य चक्रेण सुतापितेन । आच्छादयित्वाथ ततः प्रयत्नात् चक्रे विलग्नञ्च ततः प्रगृह्य । सञ्चूर्ण्य च द्वादश धार्कदुग्धैः पुटेत वह्नित्रिफलाजलैश्च ।" मात्रा२र.। इति द्वितीयः ॥ रसे.चि. । "सूतार्कं मृतताम्रञ्च मृताभ्रञ्च समाक्षिकम् । अमृताम्बुरसैर्भाव्यं त्रिसप्त कपुटे पचेत् । वासाक्षीरविदारीभ्यां चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः । भक्षणम् ।" अत्र अर्कः ताम्रम् । अमृता गुडूची । माक्षिकं स्वर्णमाक्षिकम् । र.सा.सं.रक्तपित्तचि. । इति तृतीयः ॥ चतुर्थः कुष्ठाधिकारे । "पलानीशस्य चत्वारि बलेर्द्वादश तावती । ताम्रस्य चक्रिका देया रसस्योर्द्ध्वं शरावकं । दत्त्वा विबद्धभाण्डस्थं पूरयेद्भस्मना दृढं । अग्निं प्रज्वालयेद्यामद्वयं शीतं विचूर्णयेत् । पुटैर्द्दशधा सूर्य्यदुग्धेनालोड़ितं पुनः । वरापावकभृङ्गानां द्रवैस्त्रिभिर्विभावयेत् । अयमर्केश्वरो नाम्ना रक्तमण्डलकुष्ठजित् ॥" अत्र ईशः पारदः, तस्य चत्वारि पलानि । बलेर्गन्धकस्य च द्वादशपलानि । र.सा.सं. ।

अर्कोसमा । स्त्री । वर्व्वर्य्याम् । वावुईतुलसी ।

अर्कोपलः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । আতস পাথর इति लोके । रा.नि.व.१३ ।

अर्गटः । पुं । आर्त्तगल इति प्रसिद्धे कण्टकवृक्षविशेषे । নীলঝাঁটী । हिं आर्त्तगल । मं एरवणी । गुणाः—शीतः व्रणशोधनरोपणश्च । मद.व.५ । तथा । "अर्गटस्तुवरः शीतवीर्य्यो व्रणविशोधनः । व्रणरोपणकश्चैव पुष्पमस्य मधु स्मृतम् । तिक्तञ्च ज्वरपित्तघ्नं कफरक्तरुजापहम् ।" वै.निघ. ।

अर्गलम् । क्ली । मांसे । वै.निघ. ।

अर्घटम् । क्ली । भस्मनि । हारा. ।

अर्घ्यम् । क्ली । आर्घ्यमधुनि । See मधु ।

अर्घ्याटः (लः) । पुं । शृङ्कलायाम् । ওকড়া, চেঁচ্কো। शृङ्कला चालुपत्रः स्यादर्घ्यातोऽर्घ्याटलो मतः, इति द्रव्याभि. ।

अर्घ्यातः । पुं अर्घ्याटे । ওকড়া। द्रव्याभि. ।

अर्व्याहः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

अर्चिः । स्त्री, क्ली । कान्तौ । अग्निज्वालायाम् ।

अर्जकः । पुं । क्षुद्रतुलसीवृक्षभेदे । বাবুই তুলসী । हिं वावरी । मं आजवला । कं गगेंर । तें तेल्लगगेरचेट्टु । "वर्वरिकाकारो लघुमञ्जरीकः सूक्ष्मपत्रः निर्गन्धः श्वेतकुठेरकः (বাবুই) ।" सु.सू. ३८अ.सुरसादौ ड.। श्वेतवर्व्वर्य्याम् । শাদা বাবুই । भा.पू.१भ.। श्वेतपर्णास, তোকমারী इति लोके। सि.यो.विसूची-चि.वमनशान्तौ । अर्जकः श्वेतकृष्णरक्तभेदात्त्रिभेदः तुल्यगुणश्च । गुणाः—कटूष्णः वातकफरोगघ्नः नेत्ररोगहरः रुच्यः सुखप्रसवकरश्च । रा.नि.व.१० । श्वेतपलाशवृक्षे । See वर्वरी । [शाल ।

अर्जकर्जः । पुं । असनवृक्षे । আসনা, পিয়া-

अर्जुनः । पुं । (Tarminalia Arjuna, or Pentaptera arjuna.)स्वनामख्यातवृक्षे । অর্জ্জুন গাছ । हिं कह, कौह । मं अर्जुनसादड़ा । कं सारदोल । तें मद्दिचेट्टु । गुणाः—कषायोष्णः कफघ्नः व्रणशोधनः पित्तश्रमतृष्णाहरः वातकोपनश्च । रा.नि.व.६ । शीतलः हृद्यः क्षतक्षयविषरक्तहरः मेदोमेहव्रणघ्नः तुवरः कफपित्तघ्नश्च । भा.पू.१भ.वटादिव. । वा.सू.१५अ.न्यग्रोधादिः । "अ-

मूर्व्वयार्जुनकपीतनसोमवल्कः।" माना २ तो.। नेत्रशुक्लगतरोगे। लक्षणम्—"एको यः शशवधिरोपमश्च विन्दुः शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति।" मा.नि.। मयूरे। मे.नत्रिकं। त्रि। श्वेतवर्णे।

अर्जुनम्। क्लो। दृणमात्रे। हला.। सुवर्णे। मे.नत्रिकं। कासतृणे। र.मा.। दर्भभेदे।

अर्जुनघृतम्। क्ली। हृद्रोगे हितम्। अत्र क्वाथार्थमर्जुनत्वक् ६४ प. पाकार्थं जलं ६४ श. शेषः १६श. कल्कः १ श. घृतं ४ श.। मूर्च्छितघृतं ४श. अर्जुनस्वरसः १६श. अर्जुनत्वक्कल्कः १श. एकत्र पाच्यम्। च.द.हृद्रोग-चि.। "पार्थस्य कल्कस्वरसेन सिद्धं शस्तं घृतं सव्वहृदामयेषु।" घृतं ४ श. अर्जुनस्वरसः ४ श. कल्कार्थं अर्जुनत्वक् १ श.। शा.कौ.। भैष.भा.रस.र.।

अर्जुनत्वक्। स्त्री। अर्जुनवल्कले। अर्ज्जुनछाल। च.द.अ.सा.चि.शल्लक्यादिः।

अर्जुननामाख्यः। पुं। अर्जुनवृक्षे। भा.।

अर्जुनसुधा। स्त्री। अर्जुनोत्थसुधायां। अर्ज्जुन काटेर चूर्ण। गुणाः—"सुधा ह्यर्जुनजा प्रोक्ता कफस्य च विनाशिनी।" वै.निघ.। द्रव्यगुणे।

अर्जुनाख्यः। पुं। काशतृणे। र.मा.। अर्जुनवृक्षे।

अर्जुनादः। त्रि। दर्भकाशखादके। च.चि.२अ.।

अर्जुनाद्यघृतम्। क्ली। प्रमेहे घृतम्।यथा— "अर्जुनपटोलनिम्बैः सवचाद्दीप्यकरसासमञ्जिष्ठैः। भल्लातकागुरुघनैः सगदानलचन्दनोशीरैः। गोक्षुरकसोमवल्कैः नवपटोलैर्द्विरिद्रया त्रिफलाः। अश्मन्तकार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तेन चैव लोध्रेण। मञ्जिष्ठातिविषाभ्यां कल्ककषायैः पचेत्तैलम्। कफवातोत्थे मेहे पित्तकृते साधयेत्सर्पिः॥" भा.म.३भ. मेह चि.।

अर्जुनी। स्त्री। गवि। गाई। मे.नत्रिकं।

अर्जुनोपमः। पुं। शाकद्रुमे। শেগুণ গাছ। र.मा.। शालवृक्षे। रत्ना.।

अर्णः। पुं। शाकवृक्षे। শেগুণ। श.च.।

अर्णः (स्)। क्ली। जले। रा.नि.व.१४।

[illegible]ः। पुं। शङ्खे। वै.निघ.।

[illegible]वः। पुं। समुद्रे। रत्ना.।

अर्णवजः / **अर्णवजमलः** } पुं। समुद्रफेने। रत्ना.।

अर्णवफेनः। पुं। समुद्रफेने। च.द.।

अर्णवमलः। पुं। समुद्रफेने। रत्ना.।

अर्णवोद्भवः। पुं। अग्निजारवृक्षे। रा.नि.व.६।

अर्णोदः। पुं। मुस्तके। रा.नि.व.६।

अर्णोभवः। पुं। शङ्खे। रा.नि.व.१३।

अर्त्तगलः। पुं। नीलझिण्ट्याम्। नीलझाँटी। सु.द्रव्यसं.अ. आगड़ इति ख्याते फलवृक्षे। रत्ना.।

अर्त्तिः। स्त्री। रोगे। रा.नि.व.२०।

अर्थः। पुं। विषये। धने। याचने। कारणे। वस्तुनि। अभिधेये। निवृत्तौ। प्रयोजने। मे.थद्विकं।

अर्थचम्पिका। स्त्री। कर्कटशृङ्ग्याम्। काँकड़ा शृङ्गी। वै.निघ.।

अर्थप्रसादनी। स्त्री। धामनवृक्षे। वै.निघ.।

अर्थसाधकः। पुं। पुत्रजीववृक्षे। पुत्रजीवा। मद.व.१भा.। [रीठाकरञ्जे। मद.व.५।

अर्थसाधनः। पुं। पुत्रजीववृक्षे। मद.व.१।

अर्थसिद्धः (कः)। पुं। पुत्रजीववृक्षे। श्वेतनिर्गुण्ड्यां। कृष्णनिर्गुण्ड्याम्। रा.नि.व.४।

अर्थापत्तिः। स्त्री। 'यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते।' सा.सु.उ.६५अ.।

अर्थ्यम्। क्ली। शिलाजतुनि। मे.यद्विकं।

अर्दनिः। पुं। अग्निरोगे। अ.टी.।

अर्द्दितम्। क्ली। तन्नामकवातव्याधौ। পক্ষাঘাত বিশেষ। तस्य लक्षणम्—"उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च। हसतो जृम्भतो भारादिषमाच्छयनाशनात्॥ शिरोनासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः। अर्द्दयत्यनिलो वक्रमर्द्दितं जनयेत्ततः॥ वक्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते। शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम्। ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे च वेदना। तमर्द्दितमिति प्राहुः।" मा.नि.। अत्र रोगे यस्मिन् पार्श्वे अर्द्दितं तस्मिन्नेव पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना भवतीति बोध्यम्। त्रिवर्षातीते अतिक्षीणे निमेषशून्ये च रोगिणि तदसाध्यं भवति। अथौषधं—तिलक-

स्व)त्तरसोनकल्कादिकम् । "स्नेहपानानि नस्यञ्च भोज्यान्यनिलहन्ति च । उपनाहाश्च शस्यन्ते स्वेद-नञ्च तथार्द्दिते ॥" "तन्नामकाम्बरोगविशेषे । लक्ष-णं —हनुर्द्वयस्य विक्षेपात् घोणाभेदाच्च वृज्जिमा-न् । नासापुटविकाराच्च अर्द्दितं रोगमादिशेत् ।" नयद.५५भ. ।

अर्द्दम् । क्ली । समाप्ते । पुं । खण्डे । मे. ।

अर्द्दकः । पुं । जलसर्पे । वै निघ. ।

अर्द्धकपाटसन्धिकः । पुं । वाय्वादीर्घैकपा-लोतरालपालिकर्णबन्धनाकृतिविशेषे। सु.सू.१६भ.।

अर्द्धकेशिकी । स्त्री । छेदनार्थं शस्त्रधाराबि-शेषे । सु.सू.८भ. ।

अर्द्धखारी । स्त्री । खारीमानार्द्धे १२८ श. ।

अर्द्धचन्द्रः । पुं । मयूरपिच्छे । मयूरपुच्छेर चाँद । हि.च. ।

अर्द्धचन्द्रम् । क्ली । अङ्गुलितोरणे । हारा. ।

अर्द्धचन्द्रा । स्त्री । त्रिवृति । रा.नि.व.६। कृष्ण त्रिवृति । काल তেউড়ী । भा.पू.१भ. ।

अर्द्धचन्द्राननः । पुं । अन्तर्मुखनामकविस्रा-रणास्त्रे । भम. ।

अर्द्धचन्द्रिका । स्त्री । कर्णस्फोटालतायां । रा. नि.व.३ । कृष्णत्रिवृति । मद.व.१ ।

अर्द्धलोचकः । पुं। कुर्पासे । काँचुली । हारा.

अर्द्धतिक्तः । पुं । किराततिक्ते । भा.पू.१भ.।

अर्द्धधारकम् । क्ली। अस्त्रविशेषे । तच्च छेदन-भेदनार्थम् । सु.सू.८भ. ।

अर्द्धनारीश्वररसः । पुं । रसोऽयं सान्निपा तिकज्वरे गुञ्जामात्रं नस्यकर्म्मणि योज्यः । अपरे जीर्णविषमज्वरे नस्यमित्याहुः । तेन तत्क्षणमेव वामाङ्गज्वरो नश्यति । अस्य द्रव्याणि रसगन्धक-विषटङ्कणानि समभागानि कज्जलीवत् कृत्वा कृष्ण-सर्पमुखाभ्यन्तरे स्थापयित्वा तन्मुखं मृदा संलिप्य भाण्डे स्थापयेत् । ऊर्द्धाधो लवणदानपूर्व्वकं ततो भाण्डमावृत्य तीव्राग्नौ ४ प्रहरं पचेत् । भैष.। अत्र "विषं ग्राह्यञ्च तत्समम्"मिति मिलितरसगन्धकयोः समम् । "जैपालं तत्सममिति" विषतुल्यं जैपा लं देयम् । "मरिचञ्च चतुर्गुणमिति" एकभागापे

क्षया मरिचस्य चातुर्गुण्यम् । श्रीकण्ठः । सोमेश्वरस्तु मिलितरसगन्धकापेक्षया चातुर्गुण्यमित्याह । व्यव-हारोऽप्यनेनैव । "रसगन्धौ समौ शुद्धौ विषं ग्रा-ह्यञ्च तत्समं । जैपालं तत्समं ग्राह्यं मरिचञ्च च-तुर्गुणम् । त्रिफलाया रसैर्मर्द्यं भावना पञ्चधा कृ-ता ॥" र.सा.सं.जीर्ण-विषम-ज्व.चि. । अन्यः पा-ठः शुद्धसूतं तथा गन्धं विषं ताम्रस्य भस्म च । सम-भागेन संगृह्य वारिणा पेषयेद्दृढं । चक्राकारसम-ङ्कृत्वा सर्पतुण्डेन संन्यसेत् । तत्तुण्डलेपनङ्कृत्वा रौद्रे दद्याद्दिनत्रयः । स्थाल्यन्ते लवणं किञ्चित्तस्योपरि च गोलकं । ततो लवणकं दत्त्वा सिकताभिः प्र-पूरयेत् । चतुर्भिः प्रहरैर्ज्वालामन्दमध्यखरक्रमात् । शीते तद्गोलकं नीत्वा दूरीकृत्य च लेपनं । भस्म संगृह्य यत्नेन खल्ले कुर्याद्विमर्द्दनं । यवमात्रन्तु त-च्चूर्णं नस्ये दद्याज्ज्वरेश्वरि ॥" प्रयोगा.ज्व.चि. ।

अर्द्धपलम् । क्ली । कर्षद्वये । ४ तो.। स्यात्कर्षा-भ्यामर्द्धपलम् । प.प्र.१ख. ।

अर्द्धपादा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

अर्द्धपारावतः । पुं । वनकुक्कुटे । चित्रकण्ठ-पारावते । घुघ्घिपायरा। तित्तिरपक्षिणि । अभि.।

अर्द्धपुष्पा । स्त्री। महाबलायाम् । पीतবেলেড়া। वै.निघ. । [থাওগ্রা ।

अर्द्धभाजनम् । क्ली । अर्द्धाशने । আদপেটা।

अर्द्धमात्रिकः । पुं । निरूहणाधिकारे तन्नाम-क-वस्तौ । "दशमूलीकषायेण शताह्वाञ्च प्रपेष-येत् । सैन्धवाञ्च मधुनो द्विपलं द्विपलं तथा । तैलस्य पलमेकन्तु फलस्यैकञ्च योजयेत् । अर्द्धमा-त्रिकसंज्ञोऽयं वस्तिर्देयो निरूहवत् । न च स्नेहो न च स्वेदः परिहारविधिर्न च । आनियानुमतो ह्येष सर्व्वरोगनिवर्हणः ॥ इति च.द. ।

अर्द्धमासूरी । स्त्री । लेखनार्थमस्त्रधाराविशेषे। सु.सू.८भ. ।

अर्द्धवीरक्षा । स्त्री । कृष्णदूर्व्वायाम् ।

अर्द्धश(स)फरः । पुं । दग्धपालाख्यक्षुद्रमत्स्य-विशेषे । দাঁড়িকা বা ডানকোণা মাছ । हारा.।

अर्द्धशरावः (कः) । पुं । प्रसृतिद्वये । ३२ तो. । प.प्र.१ख. । भा. । [वै.निघ. ।

अर्द्धसहः । पुं । पेचके । প্যাঁচা । मं घुवड़ ।

अर्द्धांशोनजलम् । क्ली । अर्द्धांशेन हीने पक्वजले । इदं वातपित्तघ्नम् । रा.नि.व.१४ ।

अर्द्धालिंग: । पुं । जलसर्पे । वै.निघ. ।

अर्द्धावभेदक: । पुं । शिरोरोगभेदे । আধ কপালে ধরা । निदानलक्षणे—"रूक्षाशनाध्यशनप्राग्वातावश्यायमैथुनै: । वेगसन्धारणायासव्यायामै: कुपितोऽनिल: । केवल: सकफो वार्द्धं गृहीत्वा शिरसो बली । मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्द्धेऽतिवेदनां । शस्त्रारणिनिभां कुर्य्यात्तीव्रां सोऽर्द्धावभेदक: ॥"मा.नि.।अपिच यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तो: सम्भेदतोदभ्रमशूलजुष्टं । पक्षाद्दशाहादथवाप्यकस्मात्तस्यार्द्धभेदं त्रितयाद्व्यवस्येत् ॥ सु.उ.२५अ. ।

अर्द्धाशनम् । क्ली । अर्द्धभोजने । श.च. ।

अर्द्धेन्दु: । पुं । अतिप्रौढ़स्त्रीयोनौ अङ्गुलियोजने । मे.दत्रिकं ।

अर्द्धेन्दुशकला । स्त्री । नासारोगविशेषे । कपालरोगभेदे । श्लीपदरोगे । अर्व्वुदरोगे । गलरोगे। तालुरोगे । कर्णरोगे । वै.निघ. ।

अर्द्धोदकक्षीरम् । क्ली । अर्द्धोदकशृतदुग्धे । অর্দ্ধজলে সিদ্ধ দুগ্ধ । "अर्द्धोदकं पय: शिष्टमामाल्लघुतरं शृतम् ।" हेमाद्रौ चारपाणि: ।

अर्भ: (क:) । पुं । बालके । रा.नि.व.१८ । कुशे । मे.कत्रिकं । पचजातशिशौ । रा.नि.व.१८ ।

अर्भा । स्त्री । गुग्गुलौ । গুগ্গুল । 'अर्भाचूर्णं सहयुतम् ।" प्रयोगा.भग्न चि. ।

अर्म्मण: । पुं । द्रोणपरिमाणे (३२ सेर) । प.प्र.१ख. । च.द.अ.सा.चि.कुटजावलेहे ।

अर्म्मन् । क्ली । नेत्ररोगविशेषे । চক্ষুরোগ । तच्च पञ्चविधम्—प्रस्तार्य्यर्म्म, शुक्लार्म्म, रक्तार्म्म, मांसार्म्म, स्नाय्वर्म्म चेति । लक्षणं स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यम् ।

अर्यमा । पुं । अर्कवृक्षे । रा.नि.व.१० । सूर्य्ये ।

अर्व्वण:
अर्व्वा (न्) } पुं । अश्वे । भा.पू. ।

अर्व्वती । स्त्री । वड़वायाम् । कुट्टन्याम् । मे.तत्रिकं ।

अर्व्वुद: । पुं,क्ली । पुरुषे । दशकोटिपरिमाणे । मे.दत्रिकं । मांसकीलकाकाररोगविशेषे । আব্ । ফিঁ রসৌলী । वातजपित्तजकफजरक्तजमांसजमेदोजाध्यर्व्वुदद्विरर्व्वुदभेदेनाष्टौ । लक्षणं—गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषा: संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य । वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकं । कुर्व्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्व्वुदं शास्त्रविदो वदन्ति । वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा वा। तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थे: समानानि तदा भवन्ति ॥ मा.नि. । सु.नि. ११अ. । "दोष: प्रदुष्टो रुधिरं शिरास्तु सम्पीड्य सङ्कोच्य गतस्तु पाकम् । संस्रावमुन्नाह्यतिमांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिं । स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ॥" इति दन्तरोगभेदे । नेत्ररोगभेदे । तालुरोगे तल्लक्षणं—तालुमध्ये रक्तजं पित्तलक्षणं पद्मकर्णिकावत्केसरैरिव पार्श्वतो दीर्घमांसाङ्कुरैर्वेष्टितं शोथं अर्व्वुदं विद्यात् । "पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्व्वुदं पित्तलिङ्गम् ।" भा.म.४भ.मुखरो.चि. ।

अर्व्वुदाकार: । पुं । बहुवारवृक्षे । চালিতা গাছ । वै.निघ. ।

अर्व्वुदाद्रिज: । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙা । मं सुरदारशिंग । वै.निघ. ।

अर्व्वूरम् । क्ली । आहुल्यनामक्षुपे । काश्मीरे तड़वड़ इति प्रसिद्धे । मं तड़वड़ । वै.निघ.२भ. संग्रहणी-चि.तालीशादिचूर्णे ।

अर्श: । क्ली । The piles or hoemorrhoids. स्वनामख्यातगुदरोगविशेषे । लक्षणम्—दोषास्त्वङ्मांसगुदमुखादध्यन्तरत: सार्द्धचतुरङ्गुलिमिता या नाड़ी गुदमिति कथ्यते । सा गुदनाड़ी शङ्खावर्त्तनिभवलित्रययुक्ता । तस्या: सार्द्धाङ्गुलिमितांशो गुदौष्ठ: । गुदौष्ठादङ्गुलिमितोऽंश: संवरणीनाम प्रथमा बलि:, तदुपरि सार्द्धाङ्गुलिमितोऽंशो विसर्ज्जनीनाम द्वितीया, तदूर्द्ध्वं सार्द्धाङ्गुलिमितोऽंश: प्रवाहनीनाम तृतीयाबलिरुच्यते । तास्वेव मांसांकुरा जायन्ते । तच्चार्श: षड्विधं वातजादिभेदात् । प्रकरणमिदं गुदार्श:परं बोध्यम् । तन्निदानं यथा—"दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् । मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्व्वन्त्यर्शांसि तान् जगु: ।" इति । "पृथग्दोषै: समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च । अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुद-

मलिनये ।” साधारणचिकित्सा — अत्र तथान्नपानौषधादिकं सेव्यं येन वायोरनुलोमः अग्निबलञ्च वृद्धिश्च जायते । “दत्त्वाथ वेतनं योऽध्येत्यादायापि च वेतनं । अध्यापयेच्च जुहुयाज्जपेदार्शोयुतो भवेत् ॥” इति कर्म्मविपाकः । पथ्यं —“विरेचनं लेपनमस्त्रमोक्षः क्षाराग्निशस्त्राचरितश्च कर्म्म । पुरातना लोहितशालयश्च सषष्टिकाश्चापि यवाः कुलत्थाः । गोधाखुसर्पानगजोष्ट्रकूर्म्मश्वावित्कुलिङ्गाजखरोतुकोशाः । तरक्षुचाषाश्वशृगालकाका येऽन्येऽपि मांसाः प्रसहाश्च तेऽपि ॥ पटोलपत्तूररसोनवह्निपुनर्णवाशूरणवास्तुकानि । जीवन्तिका दन्तशठा सुरा च त्रुटिर्वयस्था नवनीततक्रं । कक्कोलधात्रीफलकं कपित्थमौष्ट्रादिमूत्राद्यपयांसि चापि । भल्लातकं सर्षपजञ्च तैलं गोमूत्रसौवीरतुषोदकानि । वातापहं यच्च यदग्निकारि तदन्नपानं हितमर्शसेभ्यः ॥” इति । अपथ्यं — आनूपमामिषं मत्स्यं पिण्याकं दधिपिष्टकं । माषान् करीरं निष्पावं विल्वं तुम्बीमुपोदिकां । पक्वाम्रं शालुकं सर्व्वं विष्टम्भीनि गुरूणि च । आतपं जलपानानि वमनं वस्तिकर्म्म च । विरुजानि च सर्व्वाणि मारुतं पूर्व्वदिग्भवम् । वेगरोधं स्त्रियं पृष्ठयानमुत्कटकासनं । यथास्वं दोषलञ्चान्नमर्शसः परिवर्ज्जयेत् । यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च वक्ष्यते रक्तपित्तिनां । रक्तार्शोरोगिणां तत्तदपि विद्याद्विशेषतः ॥” इति ।

अर्शःकुठाररसः । पुं। रसोऽयं अर्शसि हितः। पाठः—“शुद्धसूतं पलञ्चैकं द्विपलं शुद्धगन्धकं । मृततास्रञ्च लौहञ्च प्रत्येकञ्च पलत्रयम् । त्रिकटुं लाङ्गलीं दन्तीं चित्रकं पुष्करं तथा । प्रत्येकं द्विपलं योज्यं यवक्षारञ्च टङ्कणं । उभौ पञ्चपलौ योज्यौ सैन्धवं पलपञ्चकं । द्वात्रिंशच्च गवां मूत्रं स्नुहीक्षीरं तदर्द्धकं । सर्व्वं मृद्वग्निना पाच्यं यावन्नायाति पिण्डताम् ॥” इति मात्रा माषद्वयम् । रस.र.प्रयोगा. । रसेन्द्रचिन्तामणौ रसगन्धौ न धृतौ । स्नुहीक्षीरञ्च गोमूत्रसमं दत्तम् । पुष्करस्थाने पिलुकमिति उक्तम्। अन्यः—“शुद्धसूतं द्विभागन्धं मृतलौहञ्च ताम्रकं। प्रत्येकं द्विपलं दन्ती सूरणं शूरणं तथा। शुभाटङ्कयवक्षारसैन्धवं पलपञ्चकं। पलाष्टकं स्नुहीक्षीरं द्वात्रिंशच्च गवां जलैः। आपिण्डितं पचेदग्नौ खादेन्माषद्वयं ततः ॥” र.सा.सं. । शुभा वंशलोचना ।

अर्शःसूदनः । पुं । शूरणे । ওল ।

अर्शम् । क्ली । अर्शोरोगे । श.र. ।

अर्शसः । त्रि । अर्शोयुक्ते ।

अर्शी । त्रि । अर्शोयुक्ते । श.र. ।

अर्शोघ्नः । पुं । शूरणे । ওল । रा.नि.व.७ । भल्लातके । ভেলা । सर्जिक्षारे । সাজিমাটী । तेजबले । তেজবল । श्वेतसर्षपे । শ্বেত সরিষা । कटुशूरणे । বুনো ওল । वै.निघ. ।

अर्शोघ्नवर्गः । पुं । कुटजबिल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रावचाचव्यानीति। अयं द्वादशदशकः प्रभावादर्शोघ्नः । च.सू.४ ।

अर्शोघ्नवल्कला । स्त्री । तेजबले । তেজবল। वै.निघ. ।

[कं । भल्लातके । वै.निघ. ।

अर्शोघ्नी । स्त्री । तालमूल्याम् । रत्ना.। मी.नि-

अर्शोजः । पुं । भगन्दररोगे ।

अर्शोयन्त्रम् । क्ली। अर्शोदर्शनार्थं गोस्तनाकारयन्त्रे । “अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलं । नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलं । द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेः कैचिच्छिद्रन्तु कर्म्मणि ।” चि. । जयद.५२अ. ।

अर्शोवर्त्मन् । क्ली । नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । नेत्रवर्त्मनि कर्कटीवीजवत् मन्दवेदनमश्लक्ष्णतीक्ष्णा या पिड़का भवति तत् । “एर्वारुवीजप्रमिताः पिड़का मन्दवेदनाः । शुक्लाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्त्यते ॥” एषा सन्निपातजा । मा.नि. । तदुक्तं—पिड़का सन्निपातेन तदर्शोवर्त्म निर्दिशेत् । इति विजयरक्षिते—निमिः ।

अर्शोहररसः । पुं । रसोऽयं अर्शसि हितः । पाठो यथा—“रसवैक्रान्तशुद्धाभ्रकान्तभस्म सगन्धकं । तुल्यांशं मर्द्दयेच्चार्द्रदाड़िमोत्थैः रसैस्ततः । भक्षयेन्माषमेकन्तु अर्शसां नाशने रसः ॥” रस.र.।

अर्शोहितः । पुं । भल्लातकवृक्षे । त्रिका. ।

अर्हम् । क्ली । सुवर्णे । সোণা । वै.निघ. ।

अर्हा । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । বলালতা । वै.निघ. ।

अलम् (कम्) । क्ली । हरितालके । रा.नि.व. १३ । भि.यो.कास,चि,मनःशिलादिधूमपाने,वृन्द.।

"मन:शिलालो मरिच"इति। वृश्चिकपुच्छकचुटके। বিছের হুল। हे.च.। कड़ोली। वै.निघ.१भ.वा.व्या.प्रत्यक्षीला.चि.। भल्लीयुक्तकेशे।

अलकप्रियः । पुं। कृष्णभल्लातके। কাল ভেলা। मं विवलाजटा। वीजकवृचे। हिं विजयसार। मद.व.५।

अलका । स्त्री। वसायाम्। চর্ব্বি। वै.निघ.।

अलकाह्वयः । पुं। कटुनिम्बे। কটু নিম্। वै.निघ.।

अलक्तः (कः) । पुं, क्ली। Lac, the red animal dye so called. लाक्षायाम्। আলতা, লাহা, জৌ, গালা। हिं लाही। मं अलिता। कं अलतगे। गुणाः—"तिक्तोष्णः कफवातामयघ्नः कण्ठ्यो व्रणघ्नश्च। रा.नि.व.६।वर्णकर. हिमः बल्यः स्निग्धः लघुस्तुवरः अनुष्णः कफपित्तरक्तहिक्काकासज्वरघ्नः व्रणोरःचतवीसर्पकृमिकुष्ठहरः। अलक्तको विशेषेण व्यङ्गघ्नः।" भा.पू.१भ.। अलक्तको रजोरोधी रक्तपित्तचयापहः। प्रदरञ्चाप्यतीसारं सरक्तं चपयेद्‌ध्रुवम्॥" अत्रि.।

अलगणः । पुं। नेत्ररोगविशेषे। वै.निघ.।

अलगर्द्दः । पुं। सर्पविशेषे। জলটোঁড়া, জলবোড়া।

अलगर्द्दा । स्त्री। सविषजलायुकायाम्। বিষাক্ত জোঁক। सा रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी च। See जलायुका। सु.सू.१३म.।

अलगर्धः । पुं। अलगर्द्दे। अम.।

अलङ्कारसुवर्णम् । क्ली। शृङ्गीकनके। हारा.।

अलजी । स्त्री। प्रमेहपिटिकारोगे। लक्षणम्—"रक्ता सिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत्। सु.नि.प्रमेहचि.६ष.। नेत्रसन्धिजरोगे। स च नेत्रसन्धौ प्रमेहाधिकारोक्तालजीलक्षणः शोथः। लक्षणम्—"जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात् तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्व्वलिङ्गैः।" मा.नि.। शुक्रदोषविशेषे। एषापि प्रमेहपिटकाया लक्षणयुक्ता। "अलजीलक्षणैर्युक्तामलजीञ्च वितर्कयेत्॥" सु.नि.शू.दो.चि.१४ष.। [पारुल।

अलम्बमुष्कक: । पुं। मुष्ककवृचे। घण्टा-

अलम्बा । स्त्री। तिक्तालाब्वाम्। তিৎলাউ। स्थावरविषान्तर्गतपत्रविषे। सु.कल्प.२य.। See पत्रविषम्।

अलम्बुजा । स्त्री। गोरक्षमुण्ड्यां। वै.निघ.।

अलम्बुदम् । क्ली। वालके। বালা। वै.निघ. क्षय.चि.शिवगुटी.।

अलम्बुषः । पुं। वाक्निरोगे। मे.षचतुष्कं। भूकदम्बे। কুকশিমে গাছ। र.मा.रत्ना.।

अलम्बुषा (सा) । स्त्री। A sort of sensitive plant. लज्जालुकाभेदे। ফুল শোলা। गुणाः—मधुरा लघुः कृमिकफपित्तघ्नी च। भा.पू.१भ.गु.व.। अलम्बुषायाः स्वरसः पीतो हिपललामया। अपचीगण्डमालानां कामलायाश्च नाशनः। भूकदम्बे। কুকশিমে। महाश्रावण्याम्। বড় থুলকুড়ি। रा.नि.व.५। वै.निघ.१भ.वा.व्या.षड़शीति.गुग्गुलो, मूषणाद्यलौहे च। लौहमलो। মণ্ডুর। च.द.१भ.आमवाते अलम्बुषाचूर्णे।

अलम्बुषाद्यचूर्णम् । क्ली। आमवाते। पाठः—"अलम्बुषां गोक्षुरकं गुड़ूचीं वृद्धदारकम्। पिप्पलीं त्रिवृतां मुस्तं वरुणं सपुनर्णवम्। त्रिफलां नागरञ्चैव श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्॥" मण्डूरादिचूर्णं प्रत्येकं समभागमादाय एकत्र संमिश्रणीयं। अनुपानं—दधिमस्तुं काञ्जिकं दुग्धं तक्रं मांसरसं वा यथालाभं दद्यात्। च द.आमवा.चि.। द्वितीयं यथा—अलम्बुषा गोक्षुरकं त्रिफलानागरामृताः। यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामाचूर्णञ्च तत्समम्। इति। अलम्बुषा लौहमलं। मतान्तरे मुण्डीरी। श्यामाचूर्णं वृद्धदारकमूलचूर्णम्। च.द.आ.। तृतीयमपि आमवाते। "अलम्बुषा गोक्षुरकं मूलं वरुणकस्य च। गुड़ूची नागरञ्चेति समभागानि कारयेत्॥" भा.। रस.र.।

अलम्बोर्द्ध्वस्तनी । त्रि। यस्याः स्तनौ न लम्बौ नोर्द्ध्वमुखौ च। सु.शा.१०ष.।

अलम्बोष्ठी । त्रि। यस्याः ओष्ठौ लम्बमानौ न भवति। सु.शा.१०ष.।

अलमोसः । पुं। मत्स्यभेदे। वै.निघ.।

अलर्कः । पुं। (Calotropis gigantea or Procera; अर्क of white flowers.) श्वेतार्के। শ্বেত আকন্দ। हिं मादार। भा.पू.१भ.।

मी.कचिकं। मन्दार इति हेमा.अलर्कादिव.। मन्दारार्के। रा.नि.व.१०। अलर्कोमन्दारार्कः यस्य क्षीरं च विनश्यति। सु.सू.३८अ.अर्कादि.ड.। मन्दाराख्यः श्वेतपुष्पः। वा.सू.१५अ.अर्कादिव.चरणः। "अर्कालर्कौ नागदन्ती विशल्या।" योगोन्मादितकुक्कुरे। मी.कचिकं। कुक्कुरज्वरे। हा.अचि.२स्था.२अ.।

अलवणा। स्त्री। ज्योतिष्मत्यां। लताफट्की। वर्त्तुलपक्वरक्तफला पीततैला काकमर्द्दनिका। सु.सू.३८अर्कादिव.ड.। गुणाः—तीव्रा चालवणा सा स्यात् कफमेदः क्रमिप्रणुत्। अचि.। हरीतक्याम्। मद.व.१।

अलसः (कः)। पुं। पादरोगविशेषे। পাঁকুই तल्लक्षणं—"क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुगन्वितौ। दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विनिर्दिशेत्॥" सु.नि.१३अ.। विसूचिकाया अवस्थाभेदे। स त्रिधा—विपाजीर्णं रसादिकं दोषैः स्यादलसस्त्रिधा। आर्क.। प्रयाति नोर्द्ध नाधस्तात् आहारो न विपच्यते। आमाशयेऽलसीभूतः तेनासौ लसको मतः॥ इति निरुक्तिः। वा.सू.८। तल्लक्षणं यथा—"कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति। निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति॥" See अग्निमा.। क्ली। क्षुद्रकुष्ठरोगभेदे। लक्षणम्—"कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्।" मा.नि.। व्याखजातिज्वरे। गज-वै.। जिह्वारोगे। वै.निघ.। वृक्षभेदे।

अलसा। स्त्री। हंसपदीलतायाम्। গোওয়ালে লতা। मी.कचिकं। [वै.निघ.।

अलसी। स्त्री। अतस्याम्। তিসি, মশিনা।

अलसेलुका। स्त्री। रक्तालुकायाम्। ফুল সোলা। वै.निघ.।

अलातम्। क्ली। अङ्गारे। কয়লা। रत्ना.।

अलाबु। क्ली। (बुः,बूः)। स्त्री। (Cagenaria vulgaris, Syn,Cucurbita lagenaria.) स्वनामख्यातफलशाकलतायाम्। লাউ গাছ। हिं लौका, मिठितुम्बी, लवलौका, गहलौका। मं दुध्याभोपला। सा द्विधा दीर्घा वर्त्तुला च। तत्फलगुणाः—मिष्टं हृद्यं पित्तश्लेष्मघ्नं वृष्यं रुचिकरं धातुपुष्टिविवर्द्धनम्। भा.पू.१भ.। मिष्टतुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु। वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तमिति च। द्रव्यगु.। कटुतुम्ब्यां। তিৎলাউ। श.र.।

अलाबुकः। पुं। अश्वस्य मुखरोगे। अत्र मुखदीर्घस्थं तालुशोफः श्वासश्चेति विशेषश्च भवति। ज.द.।

अलाबुका। स्त्री। कटुदुग्धालाबुनि। भा.।

अलाबुनी। स्त्री। कटुदुग्धालाबुनि। তেত শ্বেতলাউ। कटुतुम्ब्याम्। তিৎলাউ। मिष्टतुम्बीलतायाम्। মিষ্টলাউ গাছ। हिं मीठितुम्बी। मद.व.७।

अलाबुविधिः। पुं। अलाब्वा रक्तमोक्षणे। "अलाबु कटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम्। तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने।" सु.सू.१३अ.।

अलाबुसुहृत्। पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.।

अलाबूयन्त्रम्। क्ली। यन्त्रविशेषे। लक्षणं—"स्याद्द्वादशाङ्गुलाऽलाबुर्वाहे त्वष्टादशाङ्गुला। चतुस्त्र्यङ्गुलवृत्तास्या दीप्ताऽन्तःश्लेष्मरक्तहृत्॥" क्वचित् अचि.।

अलासः। पुं। जिह्वास्फोटे। जिह्वागतमुखरोगे। अत्र दुष्टकफशोणितेन जिह्वातले दारुणः शोथो भवति। वृद्धिं गते जिह्वास्तम्भो जिह्वामूले पाकश्च भवति। लक्षणं - जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढ़ः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः। जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम्॥ सु.नि.१६अ.।

अलिः। पुं। भ्रमरे। रत्ना.। मद्ये। मी.लचिकं। वृश्चिके। हारा.। काके। कोकिले। श.र.।

अलिकः। पुं, क्ली। कपोले। रा.नि.व.१८। ललाटे। रत्ना.। [तैलभृष्टमांसे। पिष्टके।

अलिकमत्स्यः। पुं। अङ्गारे। भिन्नतिले।

अलिकुलप्रिया। स्त्री। व्याघ्रशिवल्यां। কাঠ গোলাপ। वै.निघ.।

अलिकुलसङ्कुला। स्त्री। कण्टकशेवन्त्यां। কাঁটাশেউতী। कुब्जकाहृये। কোকণদেশীয় পুষ্পবৃক্ষ। रा.नि.व.१०। भा.पू.१भ.।

अलिगर्द्दः। पुं। जलसर्पे। আলাধ, ধরা, গেঁড়িভাঙ্গা इति च लोके। श.र.।

अलिजिह्वा (ह्विका) । स्त्री । क्षुद्रजिह्विकायाम् । आल्जिब इति लोके । श.र. ।

अलिञ्जरम् । क्ली । फलविशेषे । फुटीविशेष । चिरफोटीति महाराष्ट्रे। गुणाः—अलिञ्जरं तु रुच्यं स्याच्छीतलं भेदकं मतं । तुवरं मधुरं चारं तिक्तं पाके कटु स्मृतं । स्वादिष्ठं वातकृच्छ्वासकासश्लेष्मविनाशनम् ॥ वै.निघ. ।

अलिता । स्त्री । अलक्तके । आलता । गुणाः —"अलितोक्ता तिक्तका स्यात्कफवातव्रणापहा । व्यङ्गारुचीकण्डूरुजं व्रणदोषञ्च नाशयेत् । अन्ये गुणाश्च लाक्षावत्प्रोक्ताः पूर्व्वमहर्षिभिः ।" वै.निघ.।

अलिदूर्व्वा । स्त्री। मालादूर्व्वायां । रा.नि.व.८।

अलिपकः । पुं । भ्रमरे । कोकिले । कुक्कुरे । सर्व्वत्र मे.कचतुष्कं। [रा.नि.व.५ ।

अलिपत्रिका । स्त्री। वृश्चिकाल्यां । बिछाती।

अलिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । बिछाति, बिछुटी । रा.नि.व.६ ।

अलिप्रियम् । क्ली । रक्तोत्पले । त्रिका. । पुं । धाराकदम्बवृक्षे । आम्रवृक्षे । श.र. । कदम्बवृक्षे । भा.पू.१भ. ।

अलिप्रिया । स्त्री । पाटलावृक्षे । पारुल गाछ । प.मु. । भूजम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

अलिमकः । पुं । भेके । कोकिले । भ्रमरे । पद्मकेशरे । मधूकवृक्षे । मे.कचतुष्कं ।

अलिमोदा । स्त्री । गणिकारिकायां । गणिरि । रा.नि.व.६ ।

अलिमोहिनी । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । केविकां पश्य ।

अलिम्पकः (म्बकः) । पुं । कोकिले । मधुमक्षिकायाम् । कुक्कुरे । पद्मकेशरे । वै.निघ. ।

अलिवल्लभा । स्त्री। रक्तपाटलायां। भा पू.१भ.।

अलिवाहिनी । स्त्री । कोकणदेशप्रसिद्धे केविकावृक्षे । केवेर इति भाषा । रा.नि.व.१० ।

अलिसमाकुलः । पुं । पुष्पवृक्षविशेषे । दवणसेवन्तीति महाराष्ट्रादौ । वै.निघ. ।

अली (इन्) । पुं । वृश्चिके । भ्रमरे । मे. ।

अलीकम् । क्ली । ललाटे । हे.च. ।

अलीकमत्स्यः । पुं । धन्याकजीरकतिलतैलभृष्टमाषपिष्टके । यथा—"माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलैर्मृदत् । तत्तु संस्वेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामक्षारकोपरि । ततो निष्काशितं खण्डं तिलतैलेन भर्जयेत् । अलीकमत्स्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः । तं हिङ्वाकभटिनैव वालूकेन च भक्षयेत्॥भा.पू.२भ.।

अलीनकम् । क्ली । वङ्गे । हे.च. । [निघ. ।

अलीष्टः । पुं । तिलकवृक्षे । तिल गाछ । वै.

अलुः । पुं, स्त्री । गलन्तिकायाम् । भालो । तुलसीवृक्षे । क्ली । मूले । मे.कद्विकं ।

अलुकम् । क्ली । आलुकसाधारणे । आलू । गुणाः—आलुकं शीतलं ग्राहि मलस्तम्भनं मधुरं जड़ं रुच्यं हृद्यं दुर्जरं बलवर्द्धनं स्तन्यवर्द्धनं मलमूत्रकफवातवृद्धिकरं रक्तपित्तघ्नञ्च । वै.निघ. । एतच्च राजालुरक्तरागालुश्वेतकृष्णवन्यकाष्ठालुभेदेन बहुविधम् । विशेषः पर्य्याये द्रष्टव्यः । आलुबोखार इति प्रसिद्धे काबिलदेशीयफले । आभिधे ।

अलोमशः पुं । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षणं—वितस्तिपरिमितः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशल्कश्च । तन्मांसं बलकरं वीर्य्यकरं पुष्टिकरञ्च । रा.नि.व.१७ ।

अलोमशा । स्त्री । वृक्षविशेषे । मं कांगभाड़ । वै.निघ. ।

अलोहितम् । क्ली । रक्तपद्मे । ईषद्रक्तपद्मे ।

अल्कः । पुं। वृक्षविशेषे । शरीरावयवे । वै.निघ.।

अल्पकः । पुं । यासवृपे, दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । भूमिजम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

अल्पकेशिका } **अल्पकेशी** } स्त्री। भूतकेश्यां । ढामन्नकषा । प.मु. । र.मा.रत्ना. ।

अल्पगन्धम् । क्ली । रक्तकैरवे । रक्तकमले । वै.निघ. । [व.१० ।

अल्पगोधूमः । पुं । ह्रस्वगोधूमे । प.मु । मद.

अल्पघण्टिका । क्ली । शणघण्टपुष्प्याम्। लघुशणगाछ । मं लहुताग ।

अल्पतनुः । त्रि । खर्व्वे । अम. ।

अल्पनायिकाचूर्णम् । क्ली । औषधमिदं

अन्यत्रा हितम्। पाठः—"विशाखं पञ्चलवणं प्रत्येकं चूर्णितं पिचु। गन्धकान्माषकानष्टौ चतुरो माषकान् रसात्। इन्द्राशनात्पलं शाणचित्रयाधिकमिष्यते। खादेन्मिश्रीकृताच्छाणमनुपेयञ्च काञ्जिकं॥" र.चि.। [वै.निघ.

अल्पनिद्रता। स्त्री। पित्तजन्यनिद्राल्पतारोगे

अल्पपत्रः। पुं। क्षुद्रपत्रतुलसीक्षुपे। र.मा.। क्ली। रक्तपद्मे। र.मा.।

अल्पपत्रकः। पुं। गिरिजमधूकवृक्षे। পাহাড়ে মৌল গাছ। रत्ना.। [नि.व.४।

अल्पपत्रिका। स्त्री। रक्तापामार्गक्षुपे। रा.

अल्पपत्री। स्त्री। मिश्रेयायाम्। सुपल्याम्। তালমূলী। वै.निघ.। [निघ.द्रव्यगु.।

अल्पपद्मम्। क्ली। रक्तपद्मे, रक्तोत्पले। वै.

अल्पपर्णिका } स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। মুগানী।
अल्पपर्णी } वै.निघ.।

अल्पपुष्पिका। स्त्री। पीतकरवीरे। পীতপুষ্প করবী। वै.निघ.।

अल्पप्रमाणकः। पुं। लतापनसे। र.मा.। चेलानके। চেলা তরমুজ, খরমুজ इति भाषा। वै.निघ.।

अल्पमस्तकः। पुं। चित्रकक्षुपे। वै.निघ.।

अल्पमक्षिका। स्त्री। मक्षिकाविशेषे। ছোট মাছী। वै.निघ.।

अल्पमारिषः। पुं। क्षुद्रमारिषे। কাঁটানটিয়া, বা চাঁপানটিয়া। हिं अल्पमरषा। मं थोरतांडुलजा। अम.। तच्छाकगुणाः—लघुशीतवीर्य्यं रूक्षं पित्तघ्नं कफनाशनं। मलमूत्रनिःसारकं रुच्यं दीपनं विषघ्नञ्च। भा.पू.१भ.। See तण्डुलीयं।

अल्परसा। स्त्री। हैमवत्याम्। रा.नि.व.२२।

अल्पवर्त्तकः। पुं। तित्तिरपक्षिणि। मद. व.१२। [वै.निघ.।

अल्पशुक्रता। स्त्री। पित्तजन्यशुक्राल्पतारोगे।

अल्पशोफः। पुं। सर्व्वाचिरोगे। वै.निघ.।

अल्पक्षुपा। स्त्री। क्षुद्रलज्जालुकायां। वै.निघ.।

अल्पास्थि। क्ली। पक्वकफले। फलसा। रा. नि.व.११। भा.पू.१भ.।

अल्पिका। स्त्री। वनमल्लिकाजातौ। द्रै.च.४। मुद्गपर्ण्याम्। भा.पू.१भ.।

अम्लकः। पुं। कङ्कोलविशेषे। ककुभल। धान्यके। धনে। वै.निघ.।

अम्लका। स्त्री। धान्यके। धনে। वै.निघ.।

अम्ला। स्त्री। मातरि। धान्यके। धনে।

अम्लु। क्ली। आलुके। আলুবোখারা इति लोके। मद.व.६।

अवकुण्ठनम्। क्ली। आर्त्तनादे।

अवकुशः। पुं। गोलाङ्गूलवानरे। अयं पर्णमृगजातीयः। सु.सू.४६अ.।

अवकूलनम्। क्ली। अग्नावुष्णीकरणे। च.द. अतिसा-चि.। "अङ्गारेष्ववकूलयेत्।"

अवकेशी। त्रि। अफलवृक्षे। द्रै.च.।

अवक्रः। पुं। सरलवृक्षे। সরল গাছ।

अवगण्डः। पुं। गण्डदेशस्थव्रणे। বয়েস ফোঁড়া। मं पुटकुली। त्रिका.।

अवगथः। पुं। प्रातःस्नाने।

अवगाहः। पुं। स्नाने। स्नानगृहे। [स्नाने।

अवगाहनम्। क्ली। स्नाने। मज्जनपूर्व्वक-

अवगाहस्वेदः। पुं। अवगाहनेन स्वेदे। वा. सू.१७अ.।

अवगीर्णः। पुं। अपानान्निर्गते द्रव्ये।

अवगुण्ठनम्। क्ली। योषित्शिरःप्रावरणे, स्त्रीमुखाच्छादने। [का.

अवगुण्ठितम्। क्ली। चूर्णिते। গুঁড়া। त्रि-

अवग्रहः। पुं। गजललाटदेशे। हारा.। [के।

अवग्राहः। पुं। अवहारके। হাঙ্গর इति लो-

अवचूर्णम्। क्ली। स्थूलचूर्णे। মোটা গুঁড়া।

अवचूर्णितः। त्रि। चूर्णिते।

अवच्छकः। पुं। भक्तिमति रोगिणि। वै.निघ.।

अवटः (टी)। पुं। नाडीव्रणे। कूपे। मे.।

अवटीटः। त्रि। नतनासिके। থান্দা। अम.।

अवटुः। स्त्री। ग्रीवापश्चाद्भागे। रत्ना.। रा.नि. व.१८। पुं। वृक्षविशेषे।

अवटुः । पुं । मन्यापृष्ठभागे । वै.निघ. ।

अवतापः । पुं । मज्जाविज्वरे । गजवै. ।

अवतारणम् । क्ली । भूतादियष्टे । वस्त्राञ्चले । मे.णपञ्चकं । [पतितगर्भायां गवि । हला. ।

अवतोका (दा) । स्त्री । स्रवद्गर्भायां गवि,

अवदन्तः । पुं । बालके । बाला । वै.निघ. ।

अवदंशः । पुं । सुरापानरुचिजनकभक्ष्यद्रव्ये । চাট । हला. । शिग्रुवृक्षे । कृष्णशिग्रौ । সজিনা । वै.निघ. ।

अवदानम् । क्ली । उशीरे । अ.टी. ।

अवदान्तः । पुं । शिग्रुवृक्षे । वै.निघ. ।

अवदाहं (कम्) । क्ली । लामज्जकतृणे । বেণার ন্যায় শাদা তৃণ । भा.पू.१व. । वीरणमूले । গন্ধবেণা । मं पिंवलावाला । वै निघ. ।

अवदाहेष्टम् । क्ली । वीरणमूले । গন্ধবেণা । अ.टी. । [टी.भ. ।

अवदाहेष्टकापथम् । क्ली । उशीरे । अ.

अवदोहः । पुं । दुग्धे । त्रिका. । [मे. ।

अवध्वंसः । पुं । अवचूर्णने । গুঁড়া করণ ।

अवध्वस्तः । त्रि । अवचूर्णिते । मे.तचतुष्कं ।

अवना (नी) । स्त्री । त्रायमाणायां । গোওয়ালিয়া, বলা লতা । रा.नि.व.५ ।

अवनाटः । त्रि । नतनासिके । থান্দা । अम.।

अवनीसारा । स्त्री । कदल्याम् । वै.निघ ।

अवन्ति(न्ती)सोमम् । क्ली । काञ्जिके । प.मु. । हारा. । रा.नि.व.१५ ।

अवपाटिका । स्त्री । क्षुद्ररोगान्तर्गतशूकरोगे । अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः । हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात् । यस्या वपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकां।मा.नि.।

अवपीड़ः । पुं । पञ्चविधनस्यकर्म्मान्यतमे शिरोनस्ये । स च शोधनस्तम्भनभेदेन द्विविधः । अवपीड्यते यस्मात् स अवपीड़ इति । "वपीड्य दीयते यस्मा[अवपीड़स्ततः स्मृतः । कल्कीकृतादौषधाद्यः पीड़ितो निसृतोरसः । सोऽवपीड़ः समुद्दिष्टः तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः । स गलरोगादौ शस्तः ।" प.प्र. ४ख. । "गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे । मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीड़नम्॥" वै.निघ. नस्यवि. ।

अवबाहुकः । पुं । See अपबाहुकः ।

अवभासिका (नी) । स्त्री । वर्णच्छायाप्रकाशिकायां त्वचि । सा च व्रीहिरष्टादशभागप्रमाणा । শরীরের বাহিরের চর্ম্ম । सु.शा.४अ. ।

अवभ्रटः । त्रि । नतनासिके । খাঁদা इति लोके । अम. ।

अवमन्थः (कः) । पुं । शूकरोगभेदे । लक्षणम् —"दीर्घा बहस्तु पिड़का दीर्य्यन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षकृत् ॥ सु.नि.१४अ. । कर्णपालीरोगभेदे । सु.सू. १६अ. ।

अवमर्द्दः (नम्) । पुं, क्ली । पीड़ने । अम. ।

अवमोटनम् । क्ली । आमोटने । মোচড়াওন । मा.नि.वा.व्या. ।

अवयवः । पुं । शरीरावयवे । रा.नि.व.१८ ।

अवयवस्थानम् । क्ली । शरीरे । वै.निघ. ।

अवयवी । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

अवरम् । क्ली । गजपश्चाज्जङ्घादौ । अम. ।

अवरदारुकम् । क्ली । तन्नामकस्थावरविषान्तर्गतपत्रविषे । सु.कल्प.२अ. । See पत्रविषम् ।

अवरिका । स्त्री । धन्याके । ধনে । रा.नि.व.६ ।

अवरोहकः । पुं । अश्वगन्धायां । मद.व.१ ।

अवरोहशाखी । पुं । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । रा.नि व.११ ।

अवरोहिका । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि. ।

अवरोही (हिन्) । पुं । वटवृक्षे । বটগাছ । रा.नि.व.११ ।

अवलग्नः । पुं । मध्यप्रदेशे । মাজা ।

अवलम्बनः (कः) । पुं । श्लेष्मविशेषे । तस्य स्थानं हृदयं, तत्कर्म्म च स्ववीर्य्या हृदयावलम्बनं त्रिकसन्धारणञ्च । भा. ।

अवला । स्त्री । नारी । रत्ना. । प्रियङ्गौ । प्रयोगा,गलगण्डे । "मधुसोम्रावलासर्ज ।"

अवलुञ्चनम् । क्ली । मुण्डने । शैथिल्ये । सु.सू. २५अ. । [चतुष्कं ।

अवलेपः । पुं । गर्व्वे । लेपने । भूषणे । मे.प

अवलेपनम् । क्ली । लेपने । भक्षणे । লেপা, মাখান ।

अवलेहः } **अवलेहिका** } पुं, स्त्री । लेह्यौषधे । চাটিবার ঔষধ । जिह्वया आस्वादने । सायं स्यादवलेहिका । च.द.ज्वर चि. । क्वाथादेः पुनः पाकात् घनत्वमवलेहः । "क्वाथादेर्यः पुनः पाकाद्घनत्वं सा रसक्रिया ।" प.प्र.१अ. । मात्रा च तस्य पलमिता । "सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता । सिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुड़ः । द्रवं चतुर्गुणं दद्यात्··· । सुपक्वे तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहोऽप्सु मज्जति । दुग्धमिक्षुरसं यूषं पञ्चमूलकषायजं । वासाक्वाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ।" भा. । अयमूर्द्ध्वजत्रुगदहरः सायञ्च प्रयोज्यः । ऊर्द्ध्वजत्रुगदघ्नी या सा सायमवलेहिका ॥ च. ।

अवलेहनम् । क्ली । लिहने । চাটা ।

अवल्कः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে, গাড়লশিঙে । वै.निघ. ।

अवल्गुजा । स्त्री । कृष्णसोमराज्याम् । হাকুচ । भैष.भल्ला.गुड़े. ।

अवल्गुजः (जा) । पुं,स्त्री । कृष्णसोमराज्यां । सु.चि.२५अ. । सोमराज्याम् । হাকুচ । भा.पू.१भ.भैष.कुष्ठ-चि. ।

अवल्गुजबीजम् । क्ली । सोमराजीबीजे ।

अवशकुथिका । स्त्री । जानुदेशे ।

अवश्यः } **अवश्या** } पुं, स्त्री । तुषारे । भा.म.४भ.शिरो रोग-अर्द्धावभेदके । प्राग्वातावश्यमैथुनैः । भल्ला.गुड़े. ।

अवश्यायः । पुं । शिशिरे । च.द.पि.ज्व.मद्वीकादि. । "अवश्यायस्थितं पाक्यम् ।" तुषारे । भा.म.४भ.नासारो. । "अवश्यायकैमैथुनवाष्पसेकैः ।"

अवश्याया । स्त्री । कुज्झटिकायाम् ।

अवष्टम्भः । पुं । स्वर्णे । मे. ।

अवष्वाणम् । क्ली । भक्षणे । है.च. ।

अवसादः । पुं । अवसन्नतायाम् ।

अवसादनम् । क्ली । उत्सन्नव्रणस्य निम्नीकरणे । सु.चि.१अ. ।

अवसादनी । स्त्री । महाकरञ्जे ।

अवसितम् । क्ली । मर्दितधान्ये ।

अवसेकः । पुं । रक्तमोचणे । च.चि.१अ. ।

अवसेकिमः । पुं । वटके । বড়া । वै.निघ. ।

अवसेचनम् । क्ली । जलसेचने । सु. ।

अवस्कन्दः । पुं । अवगाहनस्नाने ।

अवस्कयनी । स्त्री । बहुदिनानन्तरप्रसूतायां गवि । কেলেন গাই । [चतुष्कं ।

अवस्करः । पुं । विष्ठायाम् । गुह्यदेशे । मे.र-

अवहस्तः । पुं । हस्तपृष्ठे । হস্তোপরিভাগ । है.च. । [হাঙ্গর, জলহস্তী । मे.रचतुष्कं ।

अवहारः (कः) । पुं । ग्राहाख्यजलजन्तौ ।

अवच्छिन्नसन्धिः । पुं । सन्धिविश्लेषे । सन्धिच्युतं सत् नीचमुखेनावस्थानम् । सन्ध्यस्थीरतिक्रान्ततावेदना च । सु.नि.१५अ. । [है.च. ।

अवक्षेपणी । स्त्री । वल्गायाम् । লাগাম ।

अवाक्पुष्पी । स्त्री । हेमपुष्प्यां । र.मा. । मधुरिकायाम् । মৌরী । रत्ना. । रा.नि.व.४ । शतपुष्पायाम् । শুল্‌ফা । मं वड़ीशौंक । रा.नि.व. ४ । च.द.अर्श चि.सुनिषण्ण.चाङ्गेरीघृते । चोरपुष्प्याम् । চোরহুলী,চোরখড়্কী । रत्ना. ।

अवाचीनः । त्रि । विपर्य्यस्ते । मे.नचतुष्कं ।

अवाच्यदेशः । पुं । योनौ । त्रिका. ।

अवानम् । क्ली । शुष्कफलादौ । श.र. ।

अविः । पुं । मेषे । भा.पू. । मूषिके । कम्बले. । मे । मत्स्यभेदे । स्त्री । कुलत्थिकायां । বনকুলথ । अविः कुलाली चक्षुष्या कुम्भकारी कुलत्थिका । र.मा. । मेष्याम् । त्रिका. । ऋतुमत्यां । अम. ।

अविकम् । क्ली । हीरके । रा.नि. ।

अविकमांसम् । क्ली । मेषमांसे । वै.निघ. ।

अविगन्धनी } **अविगन्धिका** } **अविगन्धी** } स्त्री । अजगन्धायाम् । বনযমান । तिलोपर्णीवर्व्वरीति, च लोके रा.नि.व.४ ।

अविघ्नः (घ्नः) । पुं । पानीयामलकी । सा.सु.। करमर्द्दवृक्षे । করম্চা গাছ । मं करवंद । अम.।

अवितक्रम् । क्ली । मेषीतक्रे । ভেড়ার দুধের ঘোল । गुणाः—अवितक्रमपथ्यं स्यादस्नं दुर्गन्धकारकं । दीपनं कटुकक्षीणं लेखनं लघु पित्तकृत् । रक्तदोषकरञ्चैव कफवातविनाशकम् ॥ द्रव्यगु. ।

अवित्यजः । पुं । पारदे । शब्दकल्पद्रुमः । रा.नि.व.१३ । अत्र अचिन्त्यज इत्येवं पाठो राजनिघण्टौ दृश्यते । [नि. ।

अविदग्धः । त्रि । अनस्ले । विजयर.अजीर्ण-

अविदग्धम् / **अविदुग्धम्** । क्ली । मेषीदुग्धे । हला. । See आविकक्षीरम् ।

अविदु(दू)ष्यम् । क्ली । मेषीदुग्धे । ভেড়ার দুধ্ । हला. ।

अविद्धकर्णी । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি। भ.टी. । सा.कौ. । जातीफलावध्याम् । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । भ.टी. ।

अविद्धकर्णिका (र्णी) । स्त्री । पाठायाम् । আক্নাদি । भ.टी. । जातीफलावध्याम् ।

अविद्धा । स्त्री । दुष्टशिराव्यधने । "कुष्ठःचता हीनशस्त्रप्रणिधानेनोपविद्धा ।" सु.शा.८अ. ।

अविपक्ति(त्ति)करचूर्णम् । क्ली । अम्लपित्ताधिकारे । पाठः—"त्रिकटु त्रिफला मुस्तं वीजञ्चैव विड़ङ्गजम् । एलापत्रञ्च सर्व्वञ्च समभागं विचूर्णयेत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि लवङ्गं तत्समं भवेत् । सर्व्वचूर्णद्विगुणितं त्रिवृचूर्णञ्च दापयेत् । सर्व्वमेकीकृतं यावत्तावच्छर्करयान्वितम् । सर्व्वमेकीकृतं पात्रे स्निग्धभाण्डे निधापयेत् । भोजनादौ ततोऽन्ते च मध्वाज्याभ्यामिदं शुभम् ॥" र.सा.सं. । भैष. । प्रयोगा.सा.कौ. । त्रिकट्वादि प्रत्येकं १ तो. लवङ्गचूर्णं ११ तो. त्रिवृन्मूलचूर्णं ४४ तो. शर्करा ६६ तो. ।

अविपटः । पुं । ऊर्णामयवस्त्रे, कम्बलादौ ।

अविपाकः । पुं । अपरिपाके । [रा.नि.व.१६

अविप्रियः । पुं । श्यामाकतृणे । শামা ঘাস ।

अविप्रिया । स्त्री । श्यामालतायाम् । रा.नि. । श्वेतालताक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

अविभुक् । पुं । व्याघ्रे । मं लांडगा । वै.निघ. ।

अविमरीष(स)म् । क्ली । आविक्षीरे । ভেড়ীর দুদ্ । हला.हे.च. ।

अविमुक्तकः । पुं । माधवीलतायां । वै.निघ. ।

अविमुक्तका । स्त्री । तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ । हिं केंदु । मं टेंभुरणी । काकतिन्दुकी । वै.निघ. ।

अविमोचम् । क्ली । आविकक्षीरे । र.मा. ।

अविला । स्त्री । मेष्याम् । हे.च. । [वै.निघ. ।

अविवृक्षः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে ।

अविशिरम् । क्ली । सूर्य्यावर्त्तफले । হুড়হুড়ের ফল । वै.निघ. ।

अविश्वासा । स्त्री । चिरप्रसूतगवि । श.च. ।

अविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । रा.नि.व.६ । निर्व्विषतृणे । নির্ব্বিষী ঘাস । वै.निघ. । [हला. ।

अविसोढ़म् । क्ली । अविक्षीरे । ভেড়ীর দুধ্ ।

अविस्रम् । त्रि । पूतिगन्धरहिते । च.चि.२अ. ।

अवी । स्त्री । वनकुलत्थे । र.मा. । ऋतुमत्यां स्त्रियाम् । हे.च. । [सु.शा.१अ. ।

अवीजधर्म्मी । त्रि । यो वीजधर्म्मी न भवति ।

अवीजा । स्त्री । गोस्तनीसदृशगुणद्राक्षायाम् । কিস্‌মিস্ বেদানা इति लोके । "अवीजान्या स्वल्पगुणा गोस्तनीसदृशी गुणैः ।" भा. ।

अवीदुग्धम् । क्ली । मेषीदुग्धे । ध.द. ।

अवीमूत्रम् । क्ली । मेषीमूत्रे । च.द. ।

अवुकः । पुं । छागे । श.र. । [निघ. ।

अवृक्षः । पुं । पुष्पवृक्षभेदे । मं पत्थरफुल । वै.

अवेद्यः । पुं । गोवत्से । श.र. । [नि. ।

अवेला । स्त्री । पूगचर्व्विते । চিবন গুপারি ।

अवोदम् । क्ली । आर्द्रके । जटा. ।

अव्यक्तम् । क्ली । प्रकृतौ । "अखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम ।" सु.शा.१अ. । आत्मनि । हे.च. ।

अव्यक्ता । स्त्री । कृष्णगोकर्ण्याम् । কাল অপরাজিতা । मं कालीगोकर्णी । वै.निघ. ।

अव्यङ्गः । त्रि । अविकलाङ्गे । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলাকুশী ।

अव्यञ्जनः । त्रि । शृङ्गहीने । हला. ।

अव्यण्डः (ण्डा) । पुं, स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভূঁই আমলা । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । च. चि.३अ. ।

अव्यथा । स्त्री । स्थलकमलिन्याम् । স্থলপদ্ম । भा.पू.१भ. । रा.नि.व.११ । हरीतक्याम् । महाश्रावण्यां । মুণ্ডীরী । भा.पू.१भ.गु.व. । आमलक्यां । लक्ष्मणायां । লক্ষ্মণামূল । [श्वा. ।

अव्यथिः (थी) । पुं । अश्वे । वा.सू.४अ.प्रजा-

अव्यथ्या । स्त्री । हरीतक्याम् । भा.पू.१भ. ।

अव्यधा । स्त्री । दुष्टशिरावेधने । "अशस्त्रकृता अव्यधा ।" सु.शा.८अ. ।

अव्यया । स्त्री । गोरक्षमुण्ड्यां । গোরক্ষচাকুলি । मं गोरखमुंडी । वै.निघ. ।

अव्रणशुक्रः । पुं । नेत्रस्य कृष्णभागगतरोगविशेषे । अयमभिष्यन्दजः ज्वालायुक्तः शङ्खेन्दुकुन्दसदृशवर्णः नभस्थतनुमेघाकृतिश्च सुसाध्यः । लक्षणम् —दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढ़ं न संस्रवेच्च । सवेदनावन्न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव । सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तं । विहायसीवाभ्रदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ सु.उ.५अ. । स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोषं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासं । वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाव्रणं साध्यतमं वदन्ति । गम्भीरजातं बहुलश्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छ्रम् । विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च । द्वित्वागतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्ज्जनीयम् ॥ मा.नि. ।

अशकुम्भी । स्त्री । पानीयोपरिजवृक्षे । পানা। र.मा. ।

अशनम् । क्ली । भोजने । अन्ने ।रा.नि.व.२० । पुं। पीतशाले । च.सू.४अ.४२दशकं । चित्रकवृक्षे । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. । [षे । सु.सू.४६अ. ।

अश(स)नकः । पुं । असनपुष्पाकारधान्यविशे-

अशनपर्णी । पुं,स्त्री । विजयसार इति प्रसिद्धे वृक्षे । मारादी इति च पश्चिमदेशे । गोकर्णालतायां । অপরাজিতা । अम. ।

अशनपुष्पः । पुं । अशनपुष्पाकारशाली । षष्टिक धान्यविशेष । सु.सू.४६अ. ।

अशनमल्लिका । स्त्री । आस्फोतायाम् । হাপরমালী । च.द. ।

अशना (या) । स्त्री । क्षुधायाम् । हला. । शुक्लनिष्पावे । শ্বেত বর্বটি বা শিম্ । रा.नि.व.७।

अशनिः । पुं,स्त्री । हीरके । হীরে । वै.निघ । *

अशाका (खा) । स्त्री । शूलीतृणे । शाखाशून्यलतायाम् । रा.नि.व.८ ।

अशान्तगन्धाढ्या । स्त्री । आम्रहरिद्रायाम् । আম আদা । मं आंबेहलद । वै.निघ. ।

अशितम् । क्ली । भक्षणे । खादने । हे.च. ।

अशितलता । स्त्री । नीलदूर्व्वायाम् । নীল দূর্ব্বা । वै.निघ. । [वज्रम् ।

अशिरम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१२ । See

अशिशिम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातशिम्बीविशेषे । শ্বেত শিম্ । मं थोरश्वेतश्रावे । गुणाः— मधुरा कषाया श्लेष्मपित्तघ्नी व्रणदोषघ्नी शीतला रुचिकरी च । रा.नि.व.७ ।

अशिश्विका । स्त्री । अनपत्यायाम् । যে স্ত্রীর সন্তান নাই । श.र. ।

अशीता
अशुक्ला } स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

अशुक्लजा । स्त्री । बोरोधान्ये । वै.निघ. ।

अशुचिः । त्रि । अपवित्रे । [व.१६ ।

अशूकजः (कः) । पुं । शुक्लशाली । रा.नि.

अशृतम् । क्ली । अपक्के ।

अशोकः । पुं । (Saraca Indica, Jonesia Aśoka.)स्वनामख्यातवृक्षे । অশোকগাছ । मे. । हिं अशोगी । स लोहितकुसुम इति । सु.सू.३८ लोध्रादिः । अशोकवृक्षगुणाः—शीतलः हृद्यः पित्तदाहघ्नः गुल्मशूलोदराध्मानघ्नः कृमिघ्नश्च। रा.नि.व.१० । तिक्तः ग्राही वर्ण्यः कषायः अपची तृष्णादाहकृमिशोषविषरक्तघ्नश्च । भा.पू.१भ. । मा-

चा २ तो.। वेतसे । तिनिशे । वै.निघ.। क्लो। पारदे। मे.।

अशोकघृतम् । क्लो। प्रदराधिकारे प्रयोज्यं। पाठः—अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाढ़कविपाचितम्। पादशेषेन घृतप्रस्थं जीरकक्वाथसंयुतम्। तण्डुलाम्बु तथाचीरं घृततुल्यं प्रदापयेत्। तथैव केशराजस्य प्रस्थमेकं भिषग्वरः। जीवनीयैः पियालैस्तु परुषैः सरसाञ्जनैः। यष्ट्याह्वाशोकमूलञ्च मृद्वीका च शतावरी। तण्डुलीयकमूलञ्च कल्कैरेभिः पलाङ्कैः। शर्करायाः पलान्यष्टौ सिद्धशीते प्रदापयेत्। जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ मुद्गपर्णिके। जीवन्ती मधुकञ्चेति दशको जीवनी गणः॥ भैष.। प्रयोगा. असृग्दर-चि.। गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थम् अशोकमूलत्वक् २ श. जलं १६ श. शेषः ४ श.। तथा जीरकं २ श. जलं १६ श. शेषः ४ श. केशराजरसः ४श. तण्डुलोदकं ४ श. छागदुग्धं ४ श.। कल्कार्थं जीवकमृषभकं मेदा महामेदा काकोली चीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवन्ती यष्टिमधु पियालबीजं परुषकफलं रसाञ्जनं यष्टिमधु अशोकमूलं द्राचा शतावरी तण्डुलीयकमूलञ्चेत्येषां प्रत्येकं ४ तो.। पाकान्ते शर्करा मिश्रणीया। भैष.। सा.कौ.।

अशोकरोहिणी । स्त्री। कटुतिक्तायाम्। कट्की। रा.नि.व.६। च.सू.४अ. संज्ञास्थापने। Sec कटुकी। लताशोके, स च अशोकदलसदृशदलः। रत्ना.।

अशोका । स्त्री। कटुरोहिण्याम्। कट्की। मे.। भा.पू.१भ.। [मं कलम्ब। श.च.।

अशोकारिः । पुं। कदम्बवृक्षे। कदमगाछ।

अशोथनेत्रपाकः । पुं। विनाशोथं नेत्रपाके। लक्षणम्—शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे। मा.नि.। कण्डूपदेहाश्रुयुक्तः पक्वोदुम्बरनिभः संरम्भी च भवति।

अश्म । क्लो। स्वर्णमाचिके। वै.निघ.।

अश्मकदली । स्त्री। कदलीविशेषे। पाहाड़े कला। मं लोखंडकेल। रा.नि.व.११।

अश्मकरम् । क्लो। स्वर्णे। रत्ना.।

अश्मकण्टका । स्त्री। वेलम्बरवृक्षे। मं वेलतूर। वै.निघ.।

अश्मकेतुः । स्त्री। क्षुद्रपाषाणभेदक्षुपे। पाथरचूर। रा.नि.व.५।

अश्मगर्भः । पुं। हरिन्मणौ। पान्ना इति लोके। भा.पू.१भ.। क्लो। मरकतमणौ। है.च.।

अश्मगर्भकः । पुं। तिनिशवृक्षे। मद.व.५।

अश्मगर्भजम् । क्लो। मरकतमणौ। पान्ना। रा.नि.व.१३।

अश्मघ्नः । पुं। पाषाणभेदक्षुपे। पाथरकुचा। रा.नि.व.५।भा.पू.१भ.।

अश्मजम् । क्लो। मुण्डलौहे। रा.नि.व.१३। च.द.पाण्डुचि.। शिलाजतुनि। मद.व.४। हेमा.। प.मु.। र.मा.। रा.नि.व.१३। गैरिके।

अश्मजतु (कम्) । क्लो। शिलाजतुनि। च.द.पाण्डु चि.योगराजे। रा.नि.व.१३। सि.यो.र.पि.चि.खण्डखाद्ये। "शुभाश्मजतुकं लघम्।"

अश्मन् । पुं। प्रस्तरे।

अश्मन्तः (कः) । पुं। पाषाणभेदे। च.सू.१अ.। कोविदारवृक्षसदृशऽस्लपत्रे अस्लोट इति लोकप्रसिद्धे वृक्षे। भा.म.४भ.गर्भ-चि.। "अश्मन्तकस्तिलाः कृष्णाः।" च.सू.४अ.। उद्दालकवृक्षे। भा.पू.१भ.। कोविदारवृक्षे। भा.पू.२भ.। चुक्रे। चूका। र.मा.। तृणविशेषे। अम्रकुचाई। सु.चि.२५अ.। स्वनामख्यातवृक्षे। आवुटा इति च लोके प्रसिद्धे। मं अस्मर। गुणाः—मधुरकषायः शीतलः पित्तघ्नः मेहघ्नः दाहतृष्णाविषमज्वरविषघ्नः भूतनिवारणश्च। रा.नि.व.६।

अश्मन्त(का)म् । क्लो। चुल्लयाम्। मे.नत्रिकं। दीपाधाराच्छादने। आक्कारिया। मे.।

अश्मपुष्पम् । क्लो। शैलजे। शिलारस। अम.।

अश्मभाण्डम् । क्लो। लौहभाण्डविशेषे। हामामदिस्ता। श.च.। खल्ले। थल इति भाषा।

अश्मभित् । पुं। पाषाणभेदे। पाथरकुचा। प.मु.रत्ना.। कवाटवक्रवृक्षे। कराड़िया इति लोके। र.मा.। कवाटवक्रमिति। रत्ना.।

अश्मभेदः (कः) । पुं।(Coleusamboinicus, Syn,Coleus aromaticus.) क्षुपविशेषे। पाथरकुचा, हिमसागर, हाताजोा इति

भाषा । सु.सू.३८,२९अ. । हिं पायरचुर । संशोधन । वा.सू.१५,२६अ.। "वेल्लन्तरारणिक-इकटषाश्मभेद ।" गुणा:—शीतल: तुवर: वस्तिशोधन: सारक: तिक्त: प्रमेहार्श:कृच्छ्राश्मरीघ्नश्च । मद.व. १ । मधुरस्तिक्त: मेहतृष्णादाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीहर: शीतलश्च । रा.नि.व.५ ।

अश्मयोनि: (नी) । पुं, स्त्री । नीलमणौ । श.टी. । अश्मन्तकवृक्षे । আপটা । मद.व.१० ।

अश्मरी । स्त्री । Stone or Gravel. वस्तिपाषाणरोगे । ঝিলে, পাথুরী । मं मुत्खड़ा । सा चतुर्विधा श्लेष्माधिष्ठाना च—श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति । तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिण: प्रकुपित: श्लेष्मा मूत्रसंपृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरीं जनयति । तासां पूर्व्वरूपाणि वस्तिपीड़ारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति । जातासु नाभिवस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्ग: सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदकप्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति । अत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपलिप्याथ: परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि । तस्य मूत्रप्रतीघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्तिर्गुरु: शीतश्च भवति । अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डाभा मधूकपुष्पवर्णाभा च भवति । पित्ताश्मरी सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा । वाताश्मरी श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता च भवति । शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति तेन सा मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीड़ितमात्रश्च तत्रैव विलयं गच्छति । प्रतिक्रिया, अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मत: । तरुणो भेषजै: साध्य: प्रवृद्धश्छेदमर्हति । तस्य पूर्व्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते । सु.नि.३अ.।

अश्मरीकृच्छ्र: । पुं । मूत्रकृच्छ्रे । वै.निघ. ।

अश्मरीघ्न: । पुं । वरुणवृक्षे । বরুণ গাছ । मं वायवरणा । चिका. ।

अश्मरीप्रिय: । पुं । महाशालिधान्ये । प.मु.।

अश्मरीभेद: । पुं । पाषाणभेदवृक्षे । मद,व,१।

अश्मरीभेदन: । पुं । पाषाणभेदके । পাথর কুচা । वै.निघ. ।

अश्मरीरिपु: । पुं । वृहच्चणके । বড় চণা । रत्ना. । चेन्नेची । জনার । हिं भुट्टा ।

अश्मरीशर्करा । स्त्री । तन्नामकरोगविशेषे । शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम् । अश्मर्या: शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना । पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषत: । सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते । हृत्पीड़ासक्थिसदनं कुक्षिशूल: सवेपथु: । तृष्णोर्द्ध्वगोऽनिल: कार्श्यं दौर्ब्बल्यं पाण्डुगात्रता । अरोचकाविपाकौ तु शर्करायां भवन्ति च । मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्य्यादुपद्रवान् ॥ दौर्ब्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकं । इत्यादि । सु.नि.३अ. ।

अश्मरीहर: । पुं । देवधान्ये । দেধান । वरुणवृक्षे । मं वायवरणा । र.मा. ।

अश्मर्य्याहरणयन्त्रम् । क्ली । तदाहरणयन्त्रे । अश्मर्य्याहरणं सर्पफणावद्यन्त्रमग्रत: । कश्चिदृचि: । [रा.नि.व.१२ ।

अश्मलाक्षं (क्षा) । क्ली,स्त्री । शिलाजतुनि ।

अश्मसम्भवम् । क्ली । शिलाजतुनि । र.सा.सं । [धातौ । सारलौहे । ইস্পাৎ ।

अश्मसार: । पुं क्ली । लौहे । अम.। लौहादि-

अश्मसारा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । পাহাড়ে কলা । वै.निघ. । [मं पहाड़मूल । वै.निघ. ।

अश्मसुता । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি ।

अश्महा (हन्) । पुं । पाषाणभेदके । পাথর কুচী । [शा । रत्ना. । शिलाजतुनि ।

अश्महृत् । पुं,क्ली । कवाटवक्रक्षुपे । করাড়ি-

अश्मीर: । पुं । मूत्रकृच्छ्रे । उणा. ।

अश्मोत्थम् । क्ली । शिलाजतुनि । रा.नि.व.१३।

अश्यामा । स्त्री । श्वेतत्रिवृतायाम् । [दके ।

अश्रम् । क्ली । रुधिरे । রক্ত । श.टी. । नेत्रो-

अश्रद्धा । स्त्री । अरोचके । रा.नि.व.२० ।

अश्रु । क्ली । नेत्रजले । চক্ষের জল । अम. ।

अश्रुनाली । स्त्री । भगन्दररोगे । वै.निघ. ।

अश्रुपातः । पुं । अश्वस्य चक्षुषोरधःप्रदेशे । “अश्रुपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्रावर्त्ती भवेद्यस्य स्वामिनः कुलनाशनः ।” जयद.२अ. ।

अश्वः । पुं । घोटके । (घोड़ा । तन्मांसगुणाः —उष्णं वातघ्नं लघु बलकरं पित्तदाहजनकमति सेवनाद्भवति । रा.नि.व.१७ । लवणं वह्निकफपित्तकरं वातहृत् बृंहणं बल्यं चक्षुष्यं लघु मधुरञ्च । भा.पू. । “वाग्मी लुब्धो दयालुश्च विप्रः स परिकीर्त्तितः । शूरश्च दृढमन्युश्च क्षत्रियस्तुरगः स्मृतः ॥ पापिनः कल्मषा रुक्षा दुष्टा वैश्याः प्रकीर्त्तिताः । विरूपा विषमाश्चैव शूद्राश्चण्डा उदाहृताः ॥” “उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे । चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥ ताजिकाः खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हयाः । गोजिकाणाश्च केक्राणाः प्रौढ़ाहाराश्च मध्यमाः ॥ भारुजाश्चोत्तमांसाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः । गोह्नराः शावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥ अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः । वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥ समीरप्रभवाश्चान्ये उलूकमृगजास्तथा । जलोद्भवा द्विजातीयाः क्षत्त्रिया वह्निसम्भवाः ॥ समीरप्रभवा वैश्या एणोलूकाश्च शूद्रजाः । विवेकी सद्गुणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्त्रियो बली ॥ दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्वकातरः । ब्राह्मणः सामवाही च भेदवाही च क्षत्त्रियः ॥ उपादानेन वैश्यः स्याच्छूद्रो दण्डेन ताड़ितः । पुष्पगन्धः सदा विप्रः क्षत्त्रियोऽगुरुगन्धकः ॥ घृतगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः । विप्राह्वा वाजिनः सर्व्वे क्षत्त्रियो भूपतेः सदा ॥ द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः । केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्व्वेऽश्वा वाहनोचिताः ॥ तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण निर्म्मिताः । ब्राह्मणाः क्षेमकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ॥ क्षत्त्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा । शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु ज्ञात्वैवं वाजिनः सदा ॥ आरोहेत्सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।” इति अश्वजातिः । नकुल.२अ. । “सप्त वर्णा भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवं । तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्जातानेकधा ॥ सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च । नीलः कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ पट्टार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेतः प्रशस्यते । तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥ श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः । हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्व्वुरः स्मृतः ॥ पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वाग्रसन्निभः । कृष्णो जम्बूफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥ पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्यात्सितलोचनः । चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः ॥ सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेन्मेचककर्णकः । स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्त्तितः ॥ मुखे चन्द्रकसम्बीतो जम्बूफलसमाकृतिः । श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः स पूजितः ॥” नकुल.३अ. । “सार्द्धं यवत्रयं प्रोक्तमङ्गुलस्य तपोधनैः । प्रमाणं शालिहोत्राद्यैर्वाजिशास्त्रविशारदैः ॥ हस्तोऽङ्गुलानां त्रिंशत्या चतुरुत्तरया स्मृतः । चतुर्हस्तैस्तु विख्यातः शास्त्रोक्तैरुत्तमो हयः ॥ अर्द्धहस्तेन हीनस्तु भवेन्मध्यस्तुरङ्गमः । मुष्टिन्यूनेन हस्तेन हीनश्चाप्यधमः स्मृतः ॥ ऊर्द्धमानप्रमाणन्तु परिणाहं विनिर्द्दिशेत् । उत्तमानां च मध्यानां हीनानाञ्चैव वाजिनाम् ॥ अर्द्धसप्तमहस्तन्तु श्रेष्ठं दैर्घ्येण निर्द्दिशेत् । षड्भिर्मुष्टिविहीनैश्च मध्यमञ्च विचक्षणः ॥ पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः समुदाहृतः । द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम् ॥ पृष्ठं वक्षः कटिश्चैव मुखतुल्यं समादिशेत् । अङ्गुलद्वयहीनन्तु मुखादि मध्यमाधमम् ॥ निर्द्दिशेन्मातमांश्चैव वाजिशास्त्रविशारदः । सप्ताङ्गुलखुरश्चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तितं ॥ षड़ङ्गुलो भवेन्मध्यो जघन्यश्चतुरङ्गुलः । षोड़शाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमा स्मृता ॥ चतुर्द्दश तथा मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुलः । एवंविधप्रमाणन्तु निर्द्दिष्टं शास्त्रशालिभिः ॥ अपाङ्गात्पुच्छमूलन्तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत् । खुरान्तात्ककुदं यावदूर्द्धमानेन बुद्धिमान् ॥” इति परिमाणादि । जयद.३अ. । “अश्वानां जन्मदेशांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः । उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां यत्र सम्भवः ॥ उत्तमास्ताजिकाः प्रोक्तास्तथा पारसिकाश्च ये । केक्राणाश्चैव ये वाह्याः पृष्ठजा ये च कीर्त्तिताः ॥ तुरौ जाताश्च कीराश्च भूरुष्टामाल्लजाश्च ये । पार्व्वताः सैन्धवा मध्यास्तथा सारस्वता हयाः ॥ सम्भलाश्चाकुलाश्चैव जटदेशोद्भवाश्च ये । अधमास्तज्ज्ञैः सार्द्धं हये प्राग्दक्षिणोद्भवाः ॥ हस्तदीर्घाश्चितग्रीवा ह्रस्वकर्णा महाजवाः । महाकाया महोरस्का निस्त्रासास्ताजिका मताः ॥ अत्यन्तविनतं येषां निर्मांसञ्च मुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन सुखदाश्च भवन्ति ते ॥ अध्वन्याश्च महासाराः सैन्धवा

चैव पूजिताः। अपि शस्त्रहताङ्गाश्च नैव मुञ्चन्ति सादिनम्॥ पारसीकाः ताजिकाभाः केङ्काणाः केचिदुन्नताः। स्थूलाः स्वल्पशरीराश्च प्रधाना दीर्घपृष्ठकाः॥ केङ्कणादेशजातानां मध्यमानाञ्च वाजिनाम्। ताजिकैः सदृशं वक्त्रं बाहुल्येन विनिर्दिशेत्॥ मुलतानदेहलीस्थश्च सप्रमाणेन मध्यमः। तुरुजातः समुद्दिष्टः किञ्चित्स्थूलो मनाग्जवः॥ अतिस्थूलोऽतितीक्ष्णश्च ह्रस्वग्रीवस्तुरुस्तथा। तुरुष्कः कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्त्रमुखश्च यः॥ केङ्कणाकारदेहस्तु भवेन्माण्डविको हयः। शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं नैव तत्समः॥ सिन्धुदेशोद्भवो वाजी पृष्ठन्यस्यारुकीरकः। वामनश्चापि दीर्घश्च तस्य पृष्ठं प्रकीर्त्तितम्॥ शान्त्या चैव जवेनापि रणशूरस्त्वजाघनः। सादिभक्तिश्च कृती याति ताजिकादधिकस्तथा॥ परिमण्डलदेहास्तु तीक्ष्णकर्णमुखा हयाः। पक्वदेशोद्भवा दृष्टास्तथा सारस्वताश्च ये॥ लम्बकर्णोऽजटश्चैव चाकुलः परिकीर्त्तितः। साभ्रलः श्लिष्टजानुश्च जटालश्चाकुलोपमः॥ वर्त्तुलश्चापि ह्रस्वश्च टङ्कणः परिकीर्त्तितः। दाक्षिणात्यो भवेद्रुग्णो योऽधन्यः सर्व्ववाजिनाम्॥ जवहीना महादुष्टाः पूर्व्वदेशसमुद्भवाः। वाजिवहेश्वराणाञ्च देशं विन्द्याद्विचक्षणः॥" इति जयदत्तः। "काकुदी कृष्णजिह्वश्च कृष्णशेफाख्यतालुकः। करालो हीनदन्तश्च शृङ्गी चाधिकदन्तकः॥ एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुकी त्रिसरी तथा। मार्जारपादी व्याघ्राभस्तिकर्णो द्विखुरी स्तनी॥ यमजो वामनश्चैव कुर्व्वस्तित्तिरसन्निभः। (काकतित्तिरसन्निभः। इति वा पाठः)। वानराक्षो विडालाक्षो मुषली चेन्द्रवृद्धकः॥ येषां पृष्ठे हर्त्ता भर्त्ता जातदन्तस्तथैव च। एते दोषान्विता वाहा न ग्राह्या भूतिमिच्छता॥ धनप्राणहरा ह्येते बन्धुविग्रहकारकाः। एषां चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिनः॥ पूर्व्वशास्त्रानुसारेण मुनीनां वचनं यथा। आवर्त्ता यस्य ककुदि काकुदी स उदाहृतः॥ करालौ चाधरे दन्तौ जायते यस्य चोत्तरा। चतुर्भिः पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्त्तितः॥ सप्तभिश्चाष्टभिर्दन्तैः ख्यातश्चाधिकदन्तकः। अङ्गुष्ठपर्व्वसङ्काशः छागशृङ्गोपमस्तथा॥ जम्बूबदररूपश्च तथाचामलकोपमः। आम्राक्षिसदृशश्चापि हरीतक्याः फलोपमः॥ दग्धचर्म्मनिभश्चापि बालुसंस्थान एव च। कीलः कर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते॥ घोरैः सर्व्वपापानां शृङ्गी वाहः स कीर्त्तितः। एवंविधेन शृङ्गेन शृङ्गी राष्ट्रे न वासयेत्॥ एकेन लम्बमानेन मुष्केणैकाण्डसंज्ञकः। अत्यन्तरोमशाभ्यान्तु ताभ्यां जाताण्ड उच्यते॥ स्कन्धे वक्षसि बाह्वोश्च अंसदेशे तथैव च। अन्यवर्णो भवेद्वाजी कञ्चुकी स प्रकीर्त्तितः॥ यस्यान्यवर्णरेखा स्यात् पादे कूर्चे च वाजिनः। मार्जारपादः प्रोक्तोऽसौ न धन्यः कुलनाशनः॥ अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत्। त्रिसरी नाम सः प्रोक्तः भर्त्तुः कुलविनाशनः॥" इत्यादि। मुखरोगीऽचिरोगश्च शिरोरोगश्च लिङ्गितः। कर्णरोगश्च कासश्च श्वासी हिक्का व्रणस्तथा॥ ज.द.३अ.।

अश्वकः। पुं। कुलिङ्गपक्षिणि। वै.निघ.।

अश्वकन्दकः। पुं। अश्वगन्धायाम्। रत्ना.।

अश्वकन्दिका। स्त्री। वनस्पतिविशेषे। अश्वगन्धायाम्। र.मा.।

अश्वकर्णः (कः) (र्णिका)। पुं, स्त्री। (Shorea robusta.) शालवृक्षे। शाल गाछ। सु.सू.३८अ.। च.सू.४अ.। सर्जरसभेदे। सर्जशाल विशेष। रा.नि.व.२३। शालु इति च लोके। भा.म.४भ.रेवतीचि.। धवाश्वकर्णककुभः। गुणाः—कटुः तिक्तः स्निग्धः रक्तपित्तघ्नः ज्वरविस्फोटकण्डूघ्नः। रा.नि.व.९। कषायः व्रणस्वेदकफक्रिमिघ्नः व्रध्नविद्रधिवाधिर्य्ययोनिकर्णरोगघ्नश्च। भा.पू.१भ. वटादिव.। मात्रा २ माषा। पलाशभेदे। सु.सू.३६अ.। शरीरे। लताशाले। शियाड़ि लता। प.मु.।

अश्वकर्णम्। क्ली। काण्डभग्ननामास्थिभङ्गविशेषे। यत्रास्थि अश्वकर्णवदुन्नतं तिष्ठति। सु.नि.१५अ.। See भग्नम्।

अश्वकातरा (रिका)
अश्वकाथरिवा } स्त्री। हयकातरायाम्। घोड़ा काथरा। मं घोड़ेकाथर। गुणाः—तिक्ता वातघ्नी दीपनी। काथरा हयपर्य्यायैः काथरा वै प्रकीर्त्तिता। रा.नि। [नि.।

अश्वखरजः। पुं। अश्वतरे। खच्चोर। रा.

अश्वखुरः। पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। नर्व्वी। रत्ना.। घोटकखुरे। रा.नि.। [रा.नि.व.१।

अश्वखुरा (री)। स्त्री। श्वेतापराजितायाम्।

अश्वगन्धा (न्धिका) । स्त्री। (Withania somnifera or physalis flexuosa.) स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । অশ্বগন্ধা । हिं असगन्ध, वाराहीगेठी । मं आसंध, आसांदु, अंगुर, आसंधिका । रा.नि.व.४। गुणाः—सा शुक्रवृद्धिकरत्वात् शुक्रला । तथा कटूष्णा तिक्ता बल्या वातहरी का-सश्वासक्षयव्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ । रसायनीवात-श्लेष्मश्वित्रशोथघ्नी च । भा.म.ख.१भ.। अश्वगन्धानि-लश्लेष्मशोफश्वित्रक्षयापहा । बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला ॥ मद.व.१। वातकफघ्नी श्वि-त्रशोथक्षयरोगघ्नी बल्या रसायना तिक्ता कषाया उष्णा अतिशुक्रला च । भा.पू १भ.। मात्रा २ तो.। तत्शोधनं यथा प्रयोगा.—पञ्चपल्लवतोयेन गन्धा-नां क्षालनं तथा । शोधनञ्चापि संस्कारो विशेष-श्चात्र वक्ष्यते ॥

अश्वगन्धाघृतम् । क्ली । प्रथमं बालरोगाधि-कारे। पाठः—“पादकल्केऽश्वगन्धाया क्षीरे दशगुणे पचेत् ।”घृतं ४श. अश्वगन्धाकल्कः १श. दुग्धं ४श. जलं१६ श. । सा.कौ. । मतान्तरे दुग्धं ४० श. । भैष. । द्वितीयं वातव्याधौ—“अश्वगन्धाकषाये च कल्के क्षीरे चतुर्गुणे । घृतं पक्वन्तु वातघ्नं ।” अ-श्वगन्धा ६।० श. वारि ६४ श. शेषः १६ श. घृतं ४ श. दुग्धं १६ श. यथाविधि पाच्यम् । च.द.वा. व्या.चि.। मतान्तरे घृतं ४श. आर्द्राश्वगन्धामूलं ६४ प. जलं ६४श.शेषः १६श. दुग्धं १६श. अश्वगन्धा-कल्कः ८ प. । प्रयोगा.वा.व्या.चि. । तृतीयचतुर्थं बृहदभिधाने वातव्याधौ क्षये च उक्ते। पाठौ —“अश्वगन्धापलशतं जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टां-शशेषं गृह्णीयात् सुपूतं तं रसं तथा । जलद्रोणद्वये छागमांसात्पलशतद्वयं । पक्वैकाहेन कर्त्तव्यः क्वाथः पाकावशेषितः । क्वाथद्वये तथा गव्यक्षीरप्रस्थच-तुष्टये । काकोल्यौ मधुकं मेदे जीवन्ती जीवकं बला । एला शतावरी द्राक्षा विदारी कृष्णजीरकं। मुद्गपर्णी शुकशिम्बी पिप्पल्यृषभकं तथा । एतेषां कार्षिकैर्भागैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् । सिता चतुष्पलं शीते क्षिपेन्मधु पलाष्टकम् ॥” प्रयोगा. । “अश्वग-न्धापलशतं शुभदेशसमुत्थितं । पुण्येऽहनि समुद्धृत्य साधयेत् सुखकुट्टितम् । द्रोणेऽम्भसि शनैस्तावत् यावत्पादावशेषितं । सर्पिःप्रस्थं पचेत्तेन गव्यं क्षीरं चतुर्गुणम् । कषायं छागमांसस्य दद्यात्प्रस्थद्वयस्य च । कल्कानि सूक्ष्मपिष्टानि कर्षमात्राणि दाप-येत् । काकोलीयुग्ममृद्धी द्वे द्वे मेदे द्वे च जीवके । स्वयंगुप्ता ऋषभको एला मधुकमेव च । मृद्वीका-सूर्पपर्णी च जीवन्ती चपला बला । नारायणी विदारी च दत्वा सम्यग्विपाचयेत् । सितामाक्षि-कयोः शीते गृह्णीयात् कुडवे पृथक् । सिद्धमेता-क्षितलम्...... ॥ अत्र छागमांसशतद्वये जलद्रोण-द्वयं, तुलाद्रव्ये जलद्रोण इति वचनात् । घृतं ४ श. अश्वगन्धा १२॥० श. जलं ६४ श. पादशेषः १६ श. छागमांसं २५ श. जलं १२८ श. पाद-शेषः ३२ श. गव्यदुग्धं १६ श. । कल्कार्थं काको-ल्यादिकस्य मिलितस्य शरावः । सूर्पपर्णी मुद्ग-पर्णी माषपर्णी च। पाकसिद्धौ शीते च शर्करा ॥० श. मधुनश्च शरावः देयः । रस.र. । भैष. ।

अश्वगन्धातैलम् । क्ली। प्रथमं वातव्याधौ हितम् । तिलतैलं ४श. क्वाथार्थमश्वगन्धा १२॥०श. वारि ६४श. शेषः १६श. दुग्धं १६श. मृणालादि-कल्कद्रव्याणां मिलित्वा १श.यथाविधि पाच्यम् । च. द.प्रयोगा. । मिश्रभावेनेदं कार्श्याधिकारे उक्तम् । द्वितीयं रसायनाधिकारे—अत्र कल्कार्थाश्वगन्धा-दीनां मिलितशरावमितं, दुग्धं १६ श. तिलतैलं ४ श. । “अश्वगन्धावरीकुष्ठमांसीसिंहीफलान्वितं । चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ॥” च.द. ।

अश्वगन्धाद्यचूर्णम् । स्वरभङ्गनाशन-मिदं । यथा —“अश्वगन्धाजमोदा च पाठा त्रिकटु-कं त्रिकं । शतपुष्पं ब्रह्मवीजं सैन्धवञ्च समं समम् । एतदर्द्धं वचा चैव चूर्णितं मधुसर्पिषा । भक्षयेत्क-र्षमात्रन्तु जीर्णाग्निः क्षीरभोजनम्॥” अत्र ब्रह्मवीजं पलाशवीजं सर्व्वचूर्णार्द्धं ग्राह्यम् । रस.र. । [वल ।

अश्वगोष्ठम् । क्ली। वाजिशालायाम् । আস্তা-

अश्वघ्नः । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । শ্বেতকরবী গাছ । रा.नि.व.१० । [चना । वै.निघ. ।

अश्वजीवनः । पुं । चणके । ছোলা । हिं

अश्वतरः । पुं । अश्वखरजे । स च अश्वायां गर्द्दभाज्जातः । খচ্চোর ঘোড়া । तन्मांसं बल्यं बृंहणं कफपित्तकरञ्च । मद.व.१२ ।

अश्वत्थः । पुं । (Ficus religiosa, Syn, Urustigmareligiosum.)स्वनामख्यातवृक्षे । আশোথ গাছ । हिं पिदर । मं पिंपळ । दाक्षि-

वेद। तें कुलुञ्चिवेदु। प.सु.। सु.सू.३८अ. न्यग्रोधादिव.। गुणाः—मधुरः कषायः शीतलः कफपित्तघ्नः रक्तदाहशमनः योनिदोषघ्नः। अश्वत्थस्य फलानि पक्कान्यतीव हृद्यानि च शीतलानि। कुर्व्वन्ति पित्तास्रविषार्त्तिदाहं विच्छर्द्दिशोषारुचिदोषनाशम्॥ रा.नि.व.११। दुर्जरः शीतः। मद.व.५। पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् गुरुः तुवरकः योनिशोधनः वर्ण्यश्च। भा.पू.१भ.वटादिव.।

अश्वत्थकम् । क्ली। मल्लिकापुष्पदले। मल्लिका फुलेर पापड़ा। वै.निघ.।

अश्वत्थफलका (ला) । स्त्री। हनुषायां। हबुष वृक्ष। हिं ह्रीवेर। मं लघुशिरणी। भा.पू. १भ.। [वालियापीपर। भा.पू.१भ.वटादिव.।

अश्वत्थभित् (भेदः) । पुं। नन्दीवृक्षे। हिं

अश्वत्थसन्निभा । स्त्री। अश्वत्थिकायाम्। गया अश्वथ। रा.नि.व.११।

अश्वत्था (त्थी) । स्त्री। क्षुद्राश्वत्थवृक्षे। गया अश्वथ। रा.नि.व.११। श्रीवल्लीवृक्षे। रा.नि.व.८।

अश्वत्थिका (त्थी) । स्त्री। क्षुद्रपत्राश्वत्थवृक्षे। गया अश्वथ। हिं पिप्ली। मं अश्वत्थी। कं हेनरलि। गुणाः—मधुरा कषाया रक्तपित्तघ्नी विषघ्नी दाहघ्नी गर्भिण्यां हिता च। रा.नि.व.११।

अश्वदंष्ट्रकः । पुं। गोक्षुरवृक्षे। वै.निघ.। हिंस्रजन्तुविशेषे। सु.।

अश्वदंष्ट्रा । स्त्री। गोक्षुरके। भा.पू.१भ.।

अश्वनाशः (कः) (नः) । पुं। श्वेतकरवीरे। रा.नि.व.१०।

अश्वपर्णिका (र्णी) । स्त्री। भूतकेशीलतायाम्। [भाषा।

अश्वपालः । पुं। अश्वरक्षके। सहिष इति

अश्वपुच्छकः । पुं। खड्गलतायाम्। श.च.।

अश्वपुच्छा । स्त्री। पृश्निपर्ण्यां। चाकुलिया। माषपर्ण्याम्। रा.नि.व.।

अश्वपुच्छिका (च्छी) । स्त्री। माषपर्णीलतायाम्। माषाणी। रा.नि.व.४।

अश्वपुटभावना । स्त्री। द्वात्रिंशत्पलपरिमितद्रव्यस्य भावनायाम्। वै.निघ.।

अश्वपुत्री । स्त्री। सल्लकीवृक्षे। रत्ना.। द्रवन्त्यां। इन्दुरकाणी। वै.निघ.।

अश्वबला । स्त्री। मेथिकायाम्। नारीशाके। नालीशाक। गुणाः—शाकमाश्वबलं रूक्षं बद्धविण्मूत्रमारुतम्। सु.। See नारी।

अश्ववालः । पुं। काशवृक्षे। चिन्ता.।

अश्वमारकः । पुं। श्वेतकरवीरे। श्वेत करवी। उपोदिकायां। पूँई। पालङ्गशाके। सु.चि.१अ.। करवीरे। सु.सू.३८। लाक्षादिव.। भा.पू.१भ.। श्वेतकरवीरमूले। इदञ्च स्थावरविषान्तर्गतमूलविषम्। एवं सुगन्धरोहिषमपि। सु. कल्प.२अ.। See मूलविषम्।

अश्वमाराख्यः । पुं। (Nerium odorum.) श्वेतकरवीरवृक्षे। श्वेतकरवी गाछ। रा.नि.व.१०।

अश्वमालः । पुं। सर्पविशेषे। वै.निघ.।

अश्वमूत्रम् । क्ली। घोटकमूत्रे। घोड़ारमूत्। गुणाः—तिक्तोष्णं तीक्ष्णं विषघ्नं वातकोपशमनं पित्तकरं दीपनञ्च। रा.नि.व.१५। भेदि कफदद्रुकृमिघ्नञ्च। मद.व.८। [जटा.।

अश्वमूत्रिका (त्री) । स्त्री। शल्लकीवृक्षे।

अश्वमोहकः । पुं। श्वेतकरवीरे। वै.निघ.।

अश्वयानम् । क्ली। अश्वेन भ्रमणे। घोड़ाय चड़ा। गुणाः—घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकृन्मतं। मेदोवर्णकफघ्नञ्च हितं तु बलिनां वरम्॥ दिनचर्य्या।

अश्वयुजः । पुं। आश्विनमासि। सु.सू.६अ.।

अश्वरक्षकः । पुं। अश्वपाले। घोड़ार सहिष।

अश्वरिपुः । पुं। करवीरवृक्षे। महिषे। भा.।

अश्वरोधकः । पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। श्वेत करवी गाछ। रा.नि.व.१०।

अश्वरोहका (हा) । स्त्री। अश्वगन्धायां।

अश्वलम् । क्ली। क्षुद्रतृणविशेषे। घोड़ेसर। "अश्वलञ्च तृणं बल्यं रुच्यं पशुहितावहम्।" वै. निघ.।

अश्वलोमा । पुं। सर्पविशेषे। चिन्ता.।

अश्ववराहः । पुं। वाराहीकन्दे। वै.निघ.।

अश्ववहः (वाहः) । पुं । अश्ववाहके । जटा ।

अश्ववारणः । पुं । गवये । हे.च. । [वादी ।

अश्ववैद्यः । पुं । अश्वशास्त्रप्रणेतरि शालिहो-

अश्ववैद्यकम् । क्ली । अश्वचिकित्साशास्त्रे । तच बहुविधं शालिहोत्रनकुलभोजजयदत्तादिप्रणीतम् ।

अश्वशाला । स्त्री । मन्दुरायाम् । हला. ।

अश्वहनः । पुं । करवीरवृक्षे । रत्ना. । भैष.भ-ग.चि.निशाद्यतैले ।

अश्वहा । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । मद.व.१ ।

अश्वक्षुरा (रिका) (री) । स्त्री । श्वेतापरा-जितायाम् । कृष्णापराजितायाम् । वै.निघ. ।

अश्वा । स्त्री । अजमोदायां । अश्वगन्धायां । अ-पामार्गे । इन्द्रवारुण्यां । রাখালশশা । घोटक्यां ।

अश्वातक्रम् । क्ली । घोटकीतक्रे । ঘোড়ার দুধের ঘোল । गुणाः—अश्वातक्रन्तु तुवरं किञ्चि-द्वातकरं मतं । अग्निदीप्तिकरं रुच्यं नेत्र्यं मूर्च्छा-कफापहम् ॥ वै.निघ. ।

अश्वान्तकः । पुं । श्वेतकरवीरे । रा.नि.व.१० ।

अश्वारिः । पुं । करवीरवृक्षे । भैष.कुष्ठ-चि. मरिचाद्यतैले । महिषे । जटा. ।

अश्वारोहः (कः) । पुं । अश्वगन्धायां । रत्ना ।

अश्वारोहा । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । রাখাল শশা । अश्वगन्धायां । मे. । [नि.क.८ ।

अश्वालः । पुं । उशीरे । सुद्रकासदृशे । रा.

अश्वावरोहकः (हिका) । पुं,स्त्री । अ-श्वगन्धायां । र.मा. । [निघ. ।

अश्वासना । स्त्री । अश्वत्थी । घोटक्याम् । वै.

अश्वाह्वा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ.वा. व्या.शतावरीतैले, नारायणतैले ।

अश्वाह्वादिखुरा (री) । स्त्री । श्वेतापरा जितायाम् । रा.नि.व.३ । [भेदे । रा.नि.

अश्वाचः । पुं । देवसर्षपवृक्षे । अभ. । वृक्ष

अश्विजौ । पुं । अश्विनीकुमारौ ।

अश्विनी । स्त्री । जटामांस्याम् । वै.निघ. ।

अश्विनौ । पुं । अश्विनीकुमारद्वये । रत्ना. ।

अश्विभेषजम् । क्ली । लघुमेषशृङ्ग्यां । মেড়া শিঙে । वै.निघ. ।

अश्वीघृतम् । क्ली । घोटकीक्षीरोत्थनवनीतज-घृते । गुणाः-- कटु मधुरं कषायम् ईषद्दीपनं गुरु मूर्च्छाहरं वातान्ध्यकरञ्च । रा.नि.व.१५ ।

अश्वीदधि । क्ली । घोटकीदुग्धजातदधनि । ঘোড়ীর দই । मं घोड़ीचेंदहि । कं कुदिरेयमो-सरु । गुणाः—"मधुरकषायरुच्यं कफरोगमूर्च्छा-हरं ईषद्वातलं दीपनं नेत्रदोषघ्नञ्च।" रा.नि.व.१५।

अश्वीनवनीतम् । क्ली । घोटकीदुग्धजातन-वनीते । ঘোড়ার দুধের ননী । गुणाः— कषायं वातकफघ्नं चक्षुष्यं कटु उष्णं ईषद्वातलञ्च । रा.नि.-व.१५ । [मे.यन्त्रिकं ।

अश्वीयम् । क्ली । अश्वसमूहे । त्रि । अश्वहिते ।

अश्वीक्षीरम् । क्ली । घोटकीदुग्धे । गुणाः— उष्णं रुच्यं बल्यं वातकफघ्नं—एकशफक्षीरमात्रं लवणाम्लं लघु स्वादु च । मद.व.८ ।

अश्वेता । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । कृष्णति-विषायाम् । वै.निघ. । गान्धारीवृक्षे । रा.नि. ।

अष्टकट्वरतैलम् । क्ली । तैलमिदं वातरक्ते ऊरुस्तम्भे च हितम् । तैलं ४ श. दधि ४ श. तक्रं ३२ श. पिप्पलीशुण्ठ्यौ: प्रत्येकं पलद्वयं (मतान्तरे मिलितपलद्वयम्) । यथाविधि पाच्यम् । च द.ऊ. स्त.चि. । अत्रैतद्दधि अष्टतक्रं ग्राह्यम् । रस.र. ।

अष्टकर्म्म । क्ली । अष्टादशरसकर्म्मणां मध्ये स्वेदनादिदीपनपर्य्यन्ते सूतस्याष्टविधसंस्करणे । स्वे-दनं मर्द्दनञ्चैव मूर्च्छनोत्थापनन्तथा । पातनं बो-धनञ्चैव नियामनमतःपरम् । दीपनञ्चेति संस्का-राः सूतस्याष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ र.सा.सं. । त्रिकटु-त्रिफला चित्रककन्यायुक्ते काञ्जिके चतुर्गुणवस्त्रेण दिनं स्वेदनम् । गृहधूमेष्टकाजाजीदग्धोर्णागुड़-सैन्धवैः षोड़शांशैः सकाञ्जिकैः त्रिदिनं मर्द्दयेत् । त्रिफला चित्रककन्या वा मूर्च्छना । इत्यादि ।

अष्टका । स्त्री । वृक्षभेदे । हे.च. । [श्राद्धे ।

अष्टगाधः । पुं । ऊर्णनाभौ । মাকড়শা ।

अष्टगुणमण्डः । पुं । अष्टगुणतण्डुलान् चतु-र्दशगुणे तोये पक्वा, तत्र हिङ्गुसैन्धवधान्यशुण्ठी-

मरिचपिप्पलीचूर्णानि संमिश्य असितृषर्क्के प्रक्षीते मक्षे। गुणा:—क्षुधावर्द्धन: बलकर: वस्तिशोधनश्च। वै.निघ.। अत्र तण्डुलस्याष्टभागा: मुद्गस्य च चत्वार:।

अष्टधातु: । पुं। स्वर्णरौप्यताम्रशीषपित्तलवङ्गकान्तलौहमुण्डलौहतीक्ष्णलौहेषु। र.सा.सं.टी.।

अष्टपदी । स्त्री। वेल इति ख्याते पुष्पक्षुपे। বেলফুলের গাছ। गुणा:—शीता लघु कफपित्तविषघ्नी च। मद.व.३। [भा.।

अष्टपलम् । क्ली। शरावमाने। এক সের।

अष्टपलघृतम् । क्ली। ग्रहणीरोगे। पाकविधि:—मरिचादि १ प. गुडं १ प. घृतं ८ प. वारि ३२ प. एकत्र पाच्यम्। च.द.।

अष्टपात् (द:) । पुं। काश्मीरदेशीयशरभे। मद.व.१२। जर्णनाभे। हे.च.४का.।

अष्टपादप: । पुं। वृक्षभेदे। वै.निघ.।

अष्टपादिका । स्त्री। आरामशीतलिकायाम्। काष्ठमल्लिका। रत्ना.। आस्फोतायां। হাপরমালী। प.मु.व.११।

अष्टभाव: । पुं। स्तम्भ-स्वेद-रोमाञ्च-स्वरभङ्ग-वैस्वर्य्य-कम्प-वैवर्ण्याश्रुपातेषु। वै.निघ.।

अष्टमङ्गल: । पुं। पुच्छोर:खुरकेशास्यै: शुक्ले वाजिनि। हे.च.। यस्य पादा: सिता: सर्व्वे पुच्छं वची मुखं तथा। मूर्द्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम्॥ ज.द.३अ.। क्ली। ब्राह्मणगवाग्नि स्वर्णघृतसूर्य्याश्वनृपचारुचर्य्यासु। वै.निघ.।

अष्टमङ्गलघृतम् । क्ली। बालरोगशमने सर्पिषि। तत्राष्टौषधिपक्वं बालानां हितम्। वचाकुष्ठब्राह्मीसर्षपशारिवासैन्धवपिप्पलीकल्केनाष्टमं घृतं घृतपाकविधिना पाच्यम्। घृतं ४ श. कल्कद्रव्यवचादीनां मिलितशरावं दत्त्वा जलाढकेन पाच्यं। च.द.बाल.चि.। भा. रस.र.।

अष्टमधुजाति: । स्त्री। माक्षिक भ्रामर-क्षौद्र-पौत्तिक-छात्रकार्घ्यौद्दालदालेषु। वै.निघ.।

अष्टमानम् । क्ली। प्रसृतिद्वये, ३२ तो.। আধ্ সের। प.प्र.१ख.। [प्र.१ख.।

अष्टमिका । स्त्री। तोलचतुष्टयपरिमाणे। प.

अष्टमी । स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। वै.निघ.।

अष्टमूत्रम् । क्ली। गोच्छागमेषमहिषाश्वहस्त्युष्ट्रगर्द्दभीमूत्रेषु। वै.निघ.।

अष्टमूलम् । त्रि। लक्षांसशिराबायुस्थिसन्धिकोष्ठमर्म्ममूलेषु। सु.चि.१अ.।

अष्टमौक्तिकस्थानम् । क्ली। गजशुक्तिसर्पमत्स्यमेघवंशशूकरशुक्तिषु। वै.निघ.।

अष्टलौहकम् । क्ली। स्वर्णरौप्यताम्रवङ्गशीषपित्तलकान्तलौहमुण्डलौहतीक्ष्णलौहेषु। पञ्चलौहसमायुक्तं कान्तमुण्डकतीक्ष्णकम्। कल्पित: कथितो धीरैरष्टलौहाभिधो गण:॥ रा.नि.व.२२।

अष्टवर्ग: । पुं। A class of eight principal medicaments, Rishabhaka &c. मेदाद्यष्टौषधिगणे। यथा—मेदामहामेदाजीवकर्षभकऋद्धिवृद्धिकाकोलीक्षीरकाकोलीषु। प.मु.। जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिकौ। एकत्र मिलितैरेतैरष्टवर्ग: प्रकीर्त्तित:॥ रा.नि.व.१२। गुणा:—"शीतलोऽतिशुक्रल: बृंहण: दाहपित्तरक्तशोषघ्न: स्तन्यकृत् गर्भदायकश्च।" मद.व.१। "रक्तपित्तव्रणवायुपित्तनाशकश्च।"राज.। "हिम: स्वादु: बृंहण: गुरु: भग्नसन्धानकृत् कामवलासबलवर्द्धन: तृष्णादाहज्वरमेहक्षयहरश्च।" भा.पू.१भ.।

अष्टवर्गप्रतिनिधि: । पुं। मेदादीनामभावे तत्तुल्यगुणद्रव्यग्रहणं। तत्र मेदामहामेदाभावे शतावरी, जीवकर्षभकस्थाने भूमिकुष्माण्डमूलं, काकोलीक्षीरकाकोल्यभावे अश्वगन्धामूलं, ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहीकन्दं तत्तुल्यगुणं क्षिपेत्। भा.पू.१भ.। "मेदाभावे अश्वगन्धा महामेदे च शारिवा। जीवकर्षभकाभावे गुडूची वंशलोचना। ऋद्ध्यभावे बला देया वृद्ध्यभावे महाबला।" इति च मतान्तरम्। [भोज्यभक्ष्यनिर्ण्णयरूपे भोजनद्रव्ये।

अष्टविधान्नम् । क्ली। चर्व्यचोष्यलेह्यपेयखाद्य-

अष्टाङ्गम् । क्ली। आयुर्व्वेदस्य खण्डाष्टके। तद्यथा—शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यं, अगदतन्त्रं, रसायनं, वाजीकरणञ्चेति। कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान्। अष्टावङ्गानि तस्याहु:। वा.सू.१अ.। द्रव्याभिधानगदनिश्चय-शल्य-काय-भूतनिग्रह-विषनिग्रह रसायनबालचिकित्सासु च। वैद्यकम्।

अष्टाङ्गघृतम् । क्ली । वाजीकरणमिदं घृतम् ।

अष्टाङ्गधूपः । पुं । ज्वरघ्नोऽयं धूपः गुग्गुलुनिम्बपत्रवचाकुष्ठहरीतकीयवश्वेतसर्षपघृतकृतः । पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः स यवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ च.द. ।

अष्टाङ्गयोगः । पुं । योगविशेषे । तद्यथा— कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी । इति संग्रहः ।

अष्टाङ्गरसः । पुं । अर्शोऽधिकारे । लौहकिट्टं मण्डूरं फलत्रयं त्रिफला । र.सा.सं. । गन्धं रसेन्द्रं मृतलौहकिट्टं पलत्रयं चूर्णयवह्निभृङ्गम् । कृत्वा समं शाल्मलिकागुडूचीरसेन यामत्रितयं विमर्द्य ॥ मात्रा निष्कमिता । र.सा.सं. ।

अष्टाङ्गलवणम् । क्ली । कफजन्यमदात्यये योगविशेषे । यथा—"सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसं । त्वगेलामरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् । एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परं । मदात्यये कफप्राये दद्यात्स्रोतोविशोधनम् ॥" चर.मदात्ययचि. । अजाजी जीरकं वृक्षाम्लं महार्द्रकम् । र.सा.सं. । सौवर्चलकृष्णजीरकाम्लवेतसाम्ललोणिकानां प्र. चूर्णं समं त्वगेलामरिचानां प्रत्येकमर्द्धभागः । शर्कराया भागैकं एकत्र मिश्रयेत् । च.द.मदात्ययचि. ।

अष्टाङ्गवैद्यकम् । क्ली । शालाक्यकायभूतागदबालविषवाजीरसायनेषु अष्टाङ्गवैद्यकेषु ।

अष्टाङ्गहृदयम् । क्ली । वाभट विरचिते वैद्यकग्रन्थे । अष्टौ च तानि अङ्गानि तेषां प्रत्येकं हृदयं सारतरसंग्रहणात् । 'क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयम् ।' वा.सू.१अ. ।

अष्टाङ्गावलेहः (हिक्का) । पुं. स्त्री । सन्निपातज्वरहिक्काश्वासादौ हितः । कट्फलं कुष्ठं कर्कटशृङ्गी शुण्ठी पिप्पली मरिचं दुरालभा कृष्णजीरकं,एषां समभागचूर्णं आर्द्रकरसेन लेह्यं । भैष. ज्वर.चि. । लेहो न मधुना तस्य शीतापचारित्वात् । "सन्निपातेषु सर्व्वेषु न क्षौद्रमवचारयेत् । शीतोपचारि क्षौद्रं स्याच्छीतञ्च विरुध्यते ॥" भा.म.१ भ. । सा.कौ. । च.द. ।

अष्टादशधान्यम् । क्ली । कलायगोधूमाढकीयवयावनालशालिचणककमसूरातसीमुद्गतिलकुलत्थश्यामाकमाषराजमाषवर्णुखड़रिककङ्गुतैरणीषु । वै. निघ. ।

अष्टादशमूलम् । क्ली । बिल्वाग्निमन्थश्योनाकगाम्भारीपाठापुनर्णवावाट्यालकमाषपर्णीजीवकर्षभकजीवन्तीशतावरीशरेक्षुदर्भकाशशालिधान्यमूलेषु । वै.निघ. ।

अष्टादशशतिकमहाप्रसारणीतैलम् । क्ली । वातव्याधौ । समूलपत्रप्रसारणी ३७॥० श. शतावरी १२॥० श. अश्वगन्धा १२॥० श. केतकी १२॥० श. दशमूलं प्रत्येकं १२॥० श. वाट्यालकं १२॥० श. झिण्टी १२॥० श. एकत्र शतद्रोणे जले पक्त्वा द्रोणावशेषे क्वाथोऽवतार्य्यः । काञ्जिकस्य द्रोणद्वयं । दधिदुग्धशुक्तेक्षुरसच्छागमांसानां प्रत्येकं ८ श. एकत्र कल्केन सह तैलद्रोणं ३२ श. पाच्यम् । कल्कद्रव्यं प्रत्येकं पलत्रयम् । श्रीवासो नवनीतखोटी । कुन्दुरुः कुन्दुरुखोटी । च.द.वा.व्या.चि. ।

अष्टादशाङ्गः । पुं । सन्निपातज्वरे कषायविशेषे । स चतुर्विधः—दशमूल्यादिः भूनिम्बादिः द्राक्षादिः मुस्तकादिश्चेति । तत्र प्रथमः—"दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभा । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टादशाङ्ग इत्येषः सन्निपातज्वरापहः···॥" द्वितीयः यथा—"भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणा-कषायः । तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादिरुकमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥" तृतीयः यथा—"द्राक्षामृता शटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनं । नागरं कटुका पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् । उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका । पुष्करं पिचुमर्दश्च सद्यो जीर्णज्वरापहः ॥" चतुर्थः यथा—"मुस्तापर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधं । त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् । किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी । मधूकपिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥" च.द. । भैष. ।

अष्टादशाङ्गलौहम् । क्ली । पाण्डुधिकारे लौहम् । तस्य पाठः—"किराततिक्ता सुरदारु दार्वी मुस्ता गुडूची कटुका पटोलम् । दुरालभा पर्पटकं सनिम्बं कटुत्रिकं वह्निफलत्रिकञ्च । फलं विडङ्गस्य समांशिकानि सर्वैः समं चूर्णमयायसञ्च । सर्पि-

मेधुभ्यां वटिका विधेया तत्रानुपानाद्विवजा प्रयो-ज्या। निहन्ति पाण्डुत्वे"त्यादि। भा.म.१भ.।

अष्टापद: । पुं । शरभे । मर्कटे । महासिंहे । धुस्तूरे । रा.नि.व.१८ । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । स्त्री (दी) । चन्द्रमल्लिकायां ।

अष्टावक्ररस: । पुं । रसायनाधिकारे रस:— पारदस्य १ भ. गन्धकस्य १ भ. स्वर्णस्य १ भ. रौप्यस्य ॥० भ. शीषकस्य ।० भ. रङ्गस्य ।० भ. ताम्रस्य ।० भ. खर्परस्य च ।० भ. वटाङ्कुररसेन कुमारीरसेन च प्रहरं मर्द्दयित्वा रससिन्दूरवत् पाच्य: । मात्रा २ र. नागवल्लीरसेन सेव्यम्। भैष.।

अष्टि: (ष्ठि:) । स्त्री । अष्ठ्यां । आँठी ।

अष्टौषधि: । स्त्री । ब्रह्मसुवर्च्चलादित्यपर्णीनारी-काष्ठगोधासर्पासोमपद्माजनौत्य इत्यष्टौ । च.चि. १अ. । इत्यासामष्टानामोषधीनां यां यामेवौषधिं लभेत तस्यास्तस्या: स्वरसस्य सौहित्यं गत्वा स्नेह-भावितायामार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां शयीत । तत्र प्रलीयते षण्मासेन पुन: पुन: सम्भवति । त-स्याजं पय: प्रत्यवस्थापनम् । षण्मासेन देवतानु-कारी भवति वयोवर्णस्वराकृतिबलप्रभाभि: । स्वयं चास्य सर्व्ववाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति । दिव्यञ्चास्य चक्षु:श्रोत्रं भवति योजनसहस्रगति दशवर्षसह-स्राण्यायुरनुपद्रवञ्च । च.चि.१अ. ।

अष्ठिला
अष्ठीला
अष्ठीलिका } स्त्री । वायुरोगविशेषे । उत्तरा-पथप्रसिद्धे वर्त्तुलाकारपाषाणख-ण्डे (जिञ्जर:) । कर्म्मकारादिर लौहदाण्डि वा (गयदास:) । नाभेरधस्तदाकारग्रन्थिभूतरोगे । स च चलो वाच-लो वा ऊर्द्धं विस्तृतोन्नतश्च । तेन च वातादिरोधो भवति । लक्षणम्—"नाभेरधस्तात्सञ्जात: सञ्चारी यदि वाचल: । अष्ठीलावद्घनो ग्रन्थिरूर्द्धमायत उ-न्नत: । वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधि-नीम् ॥" मा नि.वा.व्या. ।

अष्ठि(ष्ठी)वान् । पुं । शूकरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"कठिना विषमैर्भग्नैर्मारुतस्य प्रकोपत: । शूकैश्च विषसंयुक्तै: पिड़काष्ठीलिका भवेत् ॥" सु. नि.१४अ. । जानुनि । रा.नि.व.१८ ।

असंक्लिन्न: । त्रि । न सम्यगार्द्रे । भा.पू.१भ.। "पिष्टोऽलतमसंक्लिन्नम् ।"

असन: । पुं । (Termenalia tomentosa Syn. Pentaptera tomentosa.) छागकर्ण-वत्पत्रशालवृक्षविशेषे । पीतशाल इति प्रसिद्धे । प. मु. । विजयसार इति प्रसिद्धे । भा पू.१भ.वटादि-व. । असन इति प्रसिद्धे । र.मा.रत्ना. । पियासाल । हिं असना । मं असणा, वड़िकुरिया । "असनोबीजक: काटाख्य: स्वनामख्यात: ।" सु.सू. ३८अ.ड. । गुणा: – कटुकश्च: तिक्त: वातघ्न: सा-रक: गलदोषघ्न: रक्तमण्डलघ्नश्च । रा.नि.व.९।१३ । कुष्ठवीसर्पश्वित्रप्रमेहगुदक्रिमिकफरक्तपित्तघ्न: त्वच्य: केश्य: रसायनश्च । भा.पू.१भ.वटादिव. । सि.यो. रा.य.चि.एलादिमन्थे.वृन्द: । "निम्बासनशालसा-रान् ।" वा.सू.१५अ.असनादिव. । "असनतिनि-शभूर्ज्ज ।" भा.म.४भ.योनिरोग चि.। "स्वर्जिको-ग्रासनं चाह्वम् ।" जीवकद्रुमे । मे.नत्रिकं । बन्ध-वृक्षे । वीरतर्व्वादौ । क्ली । चेपणे । मे.नत्रिकं ।

असनपर्णिका (र्णी) । स्त्री । अपराजिता-याम् । अपराजिता । माराटीति च.टी.भ: ।

असनपुष्प: (क:) । पुं । षष्टिकधान्यजाति-भेदे । सु.सू.४६अ. ।

असनादिगण: । पुं । असनतिनिशभूर्जश्वेत-वाहप्रकीर्य्यखदिरकदरभण्डीशिंशपामेषशृङ्गीचन्दन-त्रयतालपलाशजोङ्गकशालक्रमुकधवकुलिङ्गच्छाग-कर्णाश्वकर्णात्मको गण:। स श्वित्रकुष्ठकफक्रिमिहर: पाण्डुप्रमेहमेदोघ्नश्च। वा.सू.१५अ. ।

असक: । पुं। भूकदम्बे । कुकुरशोँका । श.च.।

असलम् । क्ली । लौहे । अस्त्रे । वै.निघ. ।

असात्म्य: । त्रि। प्रकृत्यसुखावहे। क्ली । सात्म्य-वैपरीत्ये ।

असारम् । पुं, क्ली । कालागुरुणि । रा.नि.व. १२ । अगुरुणि । जैपाले । एरण्डवृक्षे । श.च. ।

असारदधि । क्ली । गृहीतनवनीत-दधनि । गुणा:—असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं लघु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥ भा.पू. दधिव. ।

असारा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

असिक्तम् । क्ली । चिबुकौष्ठमध्यभागे । है.च.।

असिक्निका (क्नी)। स्त्री। अन्तःपुरप्रेष्यायाम्। मे.नत्रिकं। दास्याम्। जटा.।

असिगण्ड:। पुं। क्षुद्रोपाधाने। ছোট বালিস। जटा.।

असित:। पुं। धववृक्षे। धাওয়া গাছ। र.मा.। रवा.। क्लौ। काष्ठागुरुणि। वै.निघ.। त्रि। कृष्णवर्णे।

असितजफल:। पुं। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ.।

असिततिल:। पुं। कृष्णतिले। च.द.अर्शचि.।

असितद्रुम:। पुं। कृष्णताले। वै.निघ.।

असितपल्लवा। स्त्री। भूमिजम्ब्वाम्। नदीजम्बूवृक्षे।

असितफल:। पुं। मधुनारिकेले।

असिताबलमोटा। स्त्री। कृष्णजयन्त्याम्। কাল জয়ন্তী। गुणा:—असिताबलमोटा तु रसायनकरी मता। गुणाश्चान्ये जयन्तीवत्···। वै.निघ.।

असितवल्ली। स्त्री। नीलदूर्व्वायां। वै निघ.।

असितवेत्रम्। क्ली। श्यामालतायाम्। वा.र. अमृतादिकषाये। [বেঁদ গাছ। वै.निघ.।

असितसार: (क:)। पुं। तिन्दुकवृक्षे।

असिता। स्त्री। ह्रस्वनीलीवृक्षे। रा.नि.व.४। See असिक्निका। कालातिविषायाम्।

असिताञ्जनी। स्त्री। कृष्णकार्पास्याम्। रा.नि.व.४। See कालाञ्जनी।

असितानन:। पुं। कपौ। हे.च.। [का.।

असिताभ्रशेखर:। पुं। नीलीवृक्षे। त्रि-

असितालता। स्त्री। नीलदूर्व्वायाम्। श्यामालतायाम्। वै.निघ.।

असितालु:। पुं। नीलालौ। रा.नि.व.७।

असितोत्पलम्। क्ली। नीलोत्पले। নীলশুন্দি। रा.नि.व.१०।

असिदंष्ट्र: (क:)। पुं। मकरे। त्रिका.।

असिदन्त:। पुं। मकरे। कुम्भीरे। वै.निघ.।

असिद्ध:। त्रि। आमे। কাঁচা। अपक्वे। সিদ্ধ করা নয়। रवा.। [है.च.।

असिधेनु: (का)। स्त्री। छुरिकायां। हला.

असिपत्र:। पुं। सेहुण्डवृक्षे। মনসা গাছ। मद.व.१। इक्षौ। আখ। प.मु.। त्रिका.। गुण्डतृणविशेषे। रा.नि.व.८। (क:) श्वेतदर्भे। रा नि.१४।

असिपत्रतृणम्। क्ली। गुण्डतृणे। তৃণবিশেষ। मं गुण्डागवत। रा.नि.व.८। गुणा:—शीतं मधुरं कफवातनुत्। रक्तदोषातिसाराणां नाशकं दाहनुत्परं। द्विप्रकारं दीर्घलघुभेदै: दीर्घं गुणाधिकम्॥ वै.निघ। [शुशुक। हारा.।

असिपुच्छ: (क:)। पुं। जलचरविशेषे।

असिमेद:। पुं। खदिरक्षुपे। विट्खदिरे। গুয়েবাব্‌লা। मं खैराचेझाड़। श.र.। [भा.वा.।

असीतकम्। क्ली। काष्ठागुरुणि। भा.म.२भ.

असीतका। स्त्री। कृष्णापराजितायाम्। নীল অপরাজিতা। मं कालीगोकर्णी। वै.निघ.।

असीतकादिचूर्णम्। क्ली। आमवाते चूर्णं। पाठ:—"असीतकं मागधिका गुडूची श्यामा वराहौ गजकर्णगुग्गुली। समा धृता: कृत्स्नमिदं तु चूर्णं पिबेत्तदुष्णोदकमण्डयूषै:॥" मा.नि.म.२भ.।

असु:। पुं। प्राणे। अम.। क्ली। चित्ते। उणा.।

असुखम्। क्ली। दु:खे। हे.च.। [अम.।

असुधारणम्। क्ली। जीवने, जीवनधारणे।

असुभृत्। पुं। प्राणिमात्रे।

असुरम्। क्ली। सामुद्रलवणे। मद.व.२। पुं। देवदारुवृक्षे। वै.निघ.जीर्णज्व.लवङ्गादि.।

असुरग्रह:। पुं। भूतग्रहविशेषे। मा.नि.।

असुरसा। स्त्री। वर्वर्य्याम्। বাবুই তুলসী। र.मा.। [मे.रत्रिकं।

असुरा। स्त्री। रजन्याम्। রাত্রি। हरिद्रायां।

असुराह्वम् (ह्वा)। क्ली,स्त्री। कांस्ये। हे.च.।

असुराह्वपतङ्ग:। पुं। तैलपायिपतङ्गे। তেলা পোকা, আর্শোলা। "असुराह्वपतङ्गस्य विट्चूर्णं मधुसंयुतम्।" वैद्यकम्।

असुराह्वविट्। पुं। कांस्यमलौ। वै.निघ.१भ.

अ.असुरायश्चमे । [अ.टी.भ. ।

असुरी । स्त्री । राजिकायां । राईसरिषा ।

असुस्थ: । त्रि । रोगयुक्ते ।

असृक् । क्ली । मृक्षानामगन्धद्रव्ये । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । रक्ते । रा.नि.व.१८ ।

असृक्कर: । पुं । शरीरस्थरसधातौ । हे.च. ।

असृक्प: (पा) । पुं, स्त्री । जलौकायाम् । अ.टी.भ. ।

असृग्गुत्थ: । पुं, क्ली । केसरे ।

असृग्गद: । पुं । कोष्ठे । वै निघ. ।

असृग्दर: । पुं । असृग्दार्थ्यते व्यस्यते अनेनेति भा.रक्तप्रदरे । प्रदररोग । हिं परदल । लक्षणं — "विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च । यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ॥ असृग्दरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् । तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रारोगाश्च वातजाः ।" मा.नि. । वातजादिभेदात् स चतुर्विधः । ऋतुकालभिन्नान्यकालेऽपि अधिकार्त्तवस्रावोऽसृग्दर एव । सु.शा.२अ. । यत्पथ्यं यदपथ्यं वा रक्तपित्तेषु कीर्त्तितं । प्रदरेऽपि तथा दोषं तत्तन्नारी भजेत्त्यजेत् ॥ इति पथ्यापथ्यम् ।

असृग्दरशैलेन्द्ररस: (सर्व्वाङ्गसुन्दर:) । पुं । रक्तप्रदरोक्तरसे । पाठो यथा – गगनं शोधितं ग्राह्यं पलैकमिष्टकासमं । टङ्कणं स्याच्चतुर्थांशं शाणार्द्धं विसुगन्धिकं । कर्पूरनलदश्चैव जातीकोषं फलं घनं । नागेश्वरं लवङ्गञ्च कुष्ठं सत्रिफलं तथा । जलेन वटिका कार्य्या छायायां शोषयेत्तु ताम् । ...प्रदरस्य विनाशाय इष्टः सर्व्वाङ्गसुन्दरः ॥ प्रयोगा.अ.दर-चि. ।

असृग्ध(ग्धा)रा । स्त्री । चर्म्मणि । अ.टी.भ. ।

असृणम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । सुवर्ण गिरिमाटी । हिं सोनगेरु । वै.निघ. ।

असृतम् । त्रि । असिद्धे । अपक्वे । रत्ना. ।

असृपाटी । स्त्री । रक्तधारायाम् । अ.टी.सा. ।

अस्तम् । क्ली । मृत्यौ । हे.च. ।

अस्तमती । स्त्री । शालपर्ण्याम् । श.र. ।

अस्त्रम् । क्ली । आयुधे चापे । करवाले । मे.द्विकं । व्याघ्रनखे ।

अस्त्रचिकित्सक: । पुं । शल्यवैद्ये । सु. ।

अस्त्रचिकित्सा । स्त्री । शस्त्रादिना व्रणचतादिप्रतिकारे । सु. । [इति भाषा । रत्ना. ।

अस्त्रजित् । पुं । कवाटवक्रवृक्षे । कवाटवेटु

अस्त्रवैद्य: । पुं । शस्त्रचिकित्सके । वै.निघ. ।

अस्त्राघात: । पुं । अस्त्रप्रयोगे । अस्त्रकर्म । वै.निघ. ।

अस्थि (कम्) । क्ली । बीजे । मेदोजधातौ । हाड़ । रा.नि.व.१८ । अस्थिस्वरूपं — मेदो यत्स्वाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम् । तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्व्वविग्रहे ॥" तत्कर्म्म च धारणं । तत्संख्या च मानवदेहे ३०० । तेषां १२० शाखासु, ११७ श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरःसु, ६३ ग्रीवायां प्रत्यूर्द्ध्वञ्चेति । एकैकस्यान्पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश । पार्ष्ण्यामेकं, जङ्घायां द्वे, जानुन्येकं, एकमूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि त्रिकसंश्रितमेकं, पार्श्वे षट्त्रिंशत् एकस्मिन् ; द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां नवकं । कण्ठनाड्यां चत्वारि, द्वे हन्वोः, दन्ता द्वात्रिंशत्, नासायां त्रीणि, एकं तालुनि, गण्डकर्णशङ्खेषु एकैकं, षट् शिरसि । तच्च पञ्चविधम् — कपाल-रुचक-तरुण-वलय-नलकभेदेन । तत्र जानुनितम्बस्कन्धतालुशङ्खमस्तकास्थीनि कपालपदवाच्यानि । दन्तास्थि रुचकमिति, नासाग्रीवाकर्णनेत्रास्थीनि तरुणमिति, हस्तपादपार्श्वपृष्ठोदरवक्षोऽस्थीनि वलयमिति, अवशिष्टानि च नलकमिति उच्यते । सु.शा.५अ. ।

अस्थिकृत् । पुं । मेदोधातौ । हे.च. ।

अस्थिगतज्वर: । पुं । तदाश्रितज्वरे । लक्षणं यथा — "मेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च । विक्षेपणञ्च गात्राणां विद्यादस्थिगते ज्वरे ॥" वै.निघ. । वान्तिश्शोधनं, बस्तिकर्म्म, अभ्यङ्गोद्वर्त्तने च प्रतीकारः ।

अस्थिग्रन्थिः । पुं, स्त्री । ग्रन्थिरोगे ।

अस्थिच्छलितम् । क्ली । तन्नामककाण्डभग्नास्थिविशेषे । वृहदस्थ्नः क्षुद्रखण्डच्युतौ । 'पार्श्वयोरस्थि हीनोद्गतम् ।' सु.नि.१५अ. । See भग्नम् ।

अस्थिजः । पुं । मज्जायाम् । रा.नि.व १८ ।

अस्थिजननी । स्त्री । वसाधातौ । मेदोधातौ। वै.निघ. ।

अस्थितुण्डः । पुं । पक्षिविशेषे । श.मा ।

अस्थितोदः । पुं । अस्थनि सूचीविद्धवद्वेदनायाम् । अस्थिपीड़ायाम् । वै.निघ. ।

अस्थिपञ्जरः । पुं । कङ्काले । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिफलः । पुं । पनसवृक्षे ।

अस्थिभङ्गः । पुं,क्ली । तन्नामभग्नरोगे । अस्थिविश्लेषे । स द्विविधः सन्धिमुक्तकाण्डभग्नभेदेन । तयोः सन्धिमुक्तः षड्विधः । काण्डभग्नश्च द्वादशविधः । सु.चि.३अ.। विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः। अस्थिसंहारे । হাড়ভাঙ্গা । See भग्नम् ।

अस्थिभक्षः । पुं । कुक्कुरे । शृगाले । हारा. ।

अस्थिभक्षा । स्त्री। औषधिविशेषे । घायमारी इति महाराष्ट्रादौ । वै.निघ. ।

अस्थिमर्म्म । क्ली । तदष्टसंख्यकम् । तत्र कटौ तरुणसंज्ञके द्वे, नितम्बे द्वे, अंसफलके द्वे, शङ्खयोश्च द्वे इति । सु.शा.५अ. ।

अस्थिराङ्किकः । पुं । हिन्तालवृक्षे ।

अस्थिशृङ्खला (लिका) । स्त्री । अस्थिसंहारे । হাড়জোড়া । हिं अस्थिशृङ्खल । गुणाः —वृष्या श्लेष्मला मधुरा पित्तरक्तानिलघ्नी च । मद.व.७,१ ।

अस्थिसङ्घातः । पुं । अस्थिमेलनस्थलेषु । तानि चाष्टादश—"गुल्फे पञ्च जानुन्येकम् वङ्क्षणे कटिदेशे मस्तके चैकैकम् । चतुर्दशास्थ्नां सङ्घाताः तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैकः ।" सु.शा. ५अ. ।

अस्थिसन्धानकरः । पुं । लशुने । वै.निघ.।

अस्थिसन्धानजनी । स्त्री । अस्थिसंहारे । হাড়জোড়া । वै.निघ. ।

अस्थिसन्धिः । पुं । अस्थिसंमीलनस्थाने । मर्मस्थानेषु । ते द्विधा स्थिरा चचलाश्चेति । सु.शा. ५अ. । See सन्धिः ।

अस्थिसन्धिकः । पुं । अस्थिसंहारे । भैष. ।

अस्थिसमुद्भवः । पुं । मज्जनि । वै.निघ. ।

अस्थिसम्बन्धनः । पुं । राले । धुनो । वै. निघ. । [वै.निघ. ।

अस्थिसम्भवः । पुं,क्ली। मज्जनि । शुक्रधातौ ।

अस्थिसम्भवस्नेहः । पुं। मज्जनि । वै.निघ.।

अस्थिसंहतिः । पुं । अस्थिसंहारे । मद.व.७।

अस्थिसंहारः (कः) । पुं । (Vitis quadrangularis, Syn. Cissus quadrangularis.) स्वनामख्यातवृक्षे । হাড়োচ হাড়জোড়া, হাড়ভাঙ্গা । हिं हरसङ्करी, हरजोड़ी, हरसङ्कारि । गुणाः—शीतलः वृष्यः वातघ्नः अस्थिसन्धानकृच्च । मद.व.१। अस्थियोजनः वातश्लेष्महरः उष्णः सरः क्रिमिघ्नः अर्शोघ्नः नेत्ररोगघ्नः रुच्यः स्वादुः वृष्यः लघुः पित्तलश्च । भा.पू.१भ. । काण्डत्वग्विरहितमस्थिशृङ्खलाया माषार्द्धं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् । सम्पिष्टं तदनु ततस्तिलस्य तैले सम्पक्वं वटकमतीव वातहारि ॥ भा. । च.द.अ.पि.अभग्नौ । मात्रा शुष्कचूर्णं १८ र. । हस्तिशुण्डाम् । হাতিশুঁড়ে इति लोके ।

अस्थिसंहारिका (री) । स्त्री । अस्थिसंहारे । भा.पू.१भ. । [भग्न.चि. ।

अस्थिसंहृत् । पुं । अस्थिसंहारे । च.द.। भैष.

अस्थिसारः । पुं । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिसारस्थिता । स्त्री । मज्जायां ।

अस्थिस्नेहः । पुं । मज्जनि । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिस्नेहसंज्ञः । पुं । मज्जायाम् । मगज इति लोके । रा.नि.व.१८ ।

अस्निग्धदारु (कम्) । क्ली । देवदारुणि । देवदारुविशेषे । रा.नि.व.१२ ।

अस्पर्शा । स्त्री । आकाशवल्ल्यां । आलोक लता । रा.नि.व.३ ।

अस्फोतः । पुं । काञ्चनवृक्षे । वै.निघ. ।

अस्मन्तम् । क्ली । चुल्ल्याम् । উনন, আকা इति ख्याते । मं चुल । अ.टी.भ. ।

अस्मितः । त्रि । विकसिते । ফুটন্ত । वै.निघ. ।

अस्रम् । क्ली । शोणिते । रा.नि.व.१८ । केशरे । কুম্কুম্ । च.द. । नयनजले । रत्ना. । पुं । आस्रावे । विज.र. । कोणे । केशे । मे. ।

अस्रखदिरः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । লাল খয়ের । मं रक्तखैर । रा.नि.व.८ ।

अस्रघ्नः । पुं । तेजवल्ले । তেজবল । वै.निघ. ।

अस्रजम् । क्ली । मांसे । रा.नि.व.१७ ।

अस्रजित् । पुं । वनस्पतिविशेषे । কপাট নেট্টু इति भाषा । र.मा. ।

अस्रपः । पुं । जलौकायाम् । জোঁক । मत्कुणे । रा.नि.व.२२ । [व.४ ।

अस्रपत्रः (कः) । पुं । भिण्डावृक्षे । रा.नि.

अस्रपा । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক । मे. ।

अस्रफला (ली) । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । শাল-ই গাছ । रा.नि.व.११ ।

अस्रमातृका । स्त्री । रसधातौ । रा.नि.व.१८ ।

अस्ररेणुः । पुं । सिन्दूरे । मे. ।

अस्ररोधिका (नी) । स्त्री । लज्जालुकानाम्न्याम् । লজ্জাবতী লতা । रा.नि.व.५ ।

अस्रविन्दुच्छदा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व.५ । [वै.निघ. ।

अस्रशिम्बी । स्त्री । रक्तशिम्ब्यां । রাঙাশিম্ ।

अस्रस्रुती । स्त्री । रक्तस्रावे । वै.निघ. ।

अस्रार्जकः । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । রাঙা তুলসী । श्वेततुलस्याम् । শাদা তুলসী । मं पांढरी-तुलस । वै.निघ. ।

अस्राह्वः । पुं, क्ली । कुङ्कुमे । मद.व.२ ।

अस्रु । क्ली । नेत्रवारिणि । अस्रुनिरोधात्पीनसादयोत्पत्तिः । वा.सू.४अ. । [बाः ।

अस्रुकः । पुं । मंचीरवृक्षे । আউচ গাছ । र-

अस्रुवाहिनी । स्त्री । अस्रुवाहके धमनीद्वये । सु.शा.९अ. ।

अहः । क्ली । दिवसे । अम. ।

अहङ्कारः । पुं । जीवात्मपुरुषस्य चेतने, इन्द्रियादिनिखिलशरीरव्यापी योऽहंभावस्तद्विशिष्टप्रवृत्तिरेव । स च त्रिविधः वैकारिकतैजसभूतभेदेन । "तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लिङ्ग एवाहङ्कार उत्पद्यते । तत्र वैकारिकादहङ्कारात् तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव एकादशेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते । भूतादेरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राणि उत्पद्यन्ते ।" सु.शा.१अ. ।

अहतम् । क्ली । नूतनवस्त्रे । हला. ।

अहरट्टक् । पुं । गृध्रे । শকুনি । वै.निघ. ।

अहर्पणः । पुं । मांसे । हारा. ।

अहर्बान्धवः । पुं । अर्कवृक्षे । हे.च. । [हे.च. ।

अहर्मणिः । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।

अहर्मुखम् । क्ली । प्रातःकाले ।

अहस्करः । पुं । अर्कवृक्षे । हे.च. ।

अहस्पतिः । पुं । अर्कवृक्षे । सूर्ये । अम. ।

अहिः । पुं । सीसके । সীসা । प्रयोगा. वसन्तकुसुमाकररसे । र.सा.सं. । सर्पे । मद.व.१२ । उदरावर्त्ते । हारा. । वज्रीवृक्षे । মনশা শিজ্ । हे.च. ।

अहिंस्रा । स्त्री । (Capparis sepiaria.) कण्टकपालीवृक्षे । কাঁটা গুড়কাঁটালি । रत्ना. । आमवातप्रलेपे । गुणाः—विषशोथहरत्वं । राज. ।

अहिकः (का) । पुं, स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । শিমুল গাছ । मं सांवरी । श.च. ।

अहिकाण्डः । पुं । वायौ । हं.च. ।

अहिकुटी । पुं । भारद्वाजपक्षिणि । वै.निघ. ।

अहिगन्धफला । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ । [শেষ । मं सापगंध । वै.निघ. ।

अहिगन्धा । स्त्री । सर्पगन्धायाम् । রাস্নাবি-

अहिच्छत्रः । पुं । मेषशृङ्ग्यां । মেড়াশিঙে । हे.च. ।

अहिच्छत्रा । स्त्री । शताह्वारूपे । মৌরী । গুল্ফা । रा.नि.व.४ । शर्करायाम् । চিনি । रा.नि.व.१४ । [वै.निघ. ।

अहिजाहकः । पुं । कृकलासे । কাঁকলাস ।

अहिजिह्विका । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । बड़ शतमूली । वै.निघ. ।

अहितद्रव्यम् । क्ली । स्वभावत एवाहितद्रव्येषु । यथा—शिम्बीधान्येषु शीम्बे माषकलायः, फलेषु लकुचः, शाकेषु सर्षपशाकम्, मांसेषु गोमांसं, वसासु माहिषी, दुग्धेषु मेषीदुग्धं, तैलेषु कुसुम्भतैलं, इक्षुविकारेषु फाणितञ्च । भा.पू.१भ. ।

अहितपदार्थः । पुं। ज्वरमध्ये। पूतिमांसे। प्रभातनिद्रायां, मैथुने, दधनि चेत्यादौ ।

अहिताहारः । पुं । अहितकरद्रव्यभक्षणे । गुणः पीड़ाजनकत्वम् । वा.सू.७अ. ।

अहित्थः । पुं । वनमेथिकायाम् । বনমেথি । अहित्थोऽल्पगुणस्तद्वदाजिनां स तु पूजितः । मद. व.२ ।

अहिद्विट् । पुं । नकुले । मयूरे । मे.षचतुष्कं ।

अहिनिर्मोकः । पुं । सर्पनिर्मोके । भा. ।

अहिपुत्रकः । पुं । तराली । हारा. ।

अहिपुष्पम् । क्ली । नागकेशरपुष्पे । च.द. । कुम्भीकातैले । सु.चि.१७अ. ।

अहिपूतनः (ना) । पुं, स्त्री । बालरोगान्यतमे रोगविशेषे । শিশুর গুহ্যক্ষত । यथा—"शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्ने वा स्नाप्यमाने वा कण्डूरक्तकफोद्भवा ॥ कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते । एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनं ॥" मा.नि.क्षुद्ररोगः ।

अहिफलः (ला) । पुं, स्त्री । दीर्घकर्कटिकायाम्। লম্বা কাঁকুড় । मं टरकांकड़ी ।

अहिफेनम् (कम्) । पुं, क्ली । Opium poppy, Papaver somniferum. स्वनामख्यातसारजवर्गीयोपविषे । प.मु.। আফিম্ । हिं अफिम् । मं अफूकड़री, अफून । आफन इति मालवे प्रसिद्धं । तें नल्लमंडु । "उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम् ।" भा.पू.१भ. । अहिफेनं चतुर्विधं जारण मारण धारण-सारणभेदात् । तत्र श्वेतवर्णं जारणं, कृष्णवर्णं मारणं, पीतवर्णं धारणं, कर्व्वुरं सारणञ्च । जारणमन्नं जारयेत्. मारणं मृत्युं कारयेत्. धारणं वयस्तम्भं, सारणं मलसारणञ्च करोति । सामान्यतो गुणाः—सन्निपातघ्नं वृष्यं बल्यं मोहदञ्च । रा.नि.व.६ । आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तकरञ्च । मद.व.१ ।

अहिफेनवटिका । स्त्री। योगोऽयं रक्तातिसारे । खर्ज्जूरं पिण्डखर्जूरम् । र.सा.सं । [थाम्रि।

अहिफेनवीजम् । क्ली । खसखसी । पुस्त,

अहिफेनासवः । पुं । आसवोऽयमतीसारविसूच्योर्हितः । मात्रार्द्धमाषकमिता । अत्र मधूकमद्यस्य (মউয়ার মদ) पलशतं (১২॥০ সের) अहिफेनं ४ प. मुस्तकं जातीफलेन्द्रयवैलानां प्रत्येकं पलमेकञ्चाव्रतपात्रे मासमेकं स्थापयेत् । भैष.।

अहिभयदा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । रा.नि.व.५ ।

अहिभुक् । पुं । मयूरे । रा.नि.व.१९। तार्क्ष्ये । मे. । क्षुद्रसापमंद इति प्रसिद्धे वृक्षे । नाकुलीनाममहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि.व.७ । See नाकुली ।

अहिमर्द्दनी । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । রাস্নাবিশেষ । अहिलताविशेषे । सापमंद इति पाश्चात्ये । रा.नि.व.७ । See नाकुली ।

अहिमारः (कः) । पुं । विट्खदिरे । গুয়েবাব্‌লা । मं गन्धोहिंवर । रा.नि.व.८ ।

अहिमेदः (कः) । पुं । विट्खदिरे । গুয়েবাব্‌লা । मं गन्धोहिंवर । रा.नि.व.८ ।

अहिरिपुः । पुं । मयूरे । रत्ना. ।

अहिलता । स्त्री । सापसंद इति ख्यातलतायाम् । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि.व.७ । See नाकुली । ताम्बूल्याम् । পান গাছ । रा.नि.व.११ ।

अहिलोकिका । स्त्री । भूम्यामलक्याम्। ভুঁই আম্‌লা । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

अहिल्या । स्त्री । वनमेथिकायां । বনমেতি ।

अहिवल्ली । स्त्री। नागवल्ल्यां । भैष.ध्व.भ.चि.।

अहिविषापहा । स्त्री । अहिलतायाम्। सापसंद । वै.निघ. ।

अहिस्कन्धः । पुं । गुल्फे । পায়ের গুল্ফে ।

अहीन्द्रः । पुं । शारिवायाम् । अनन्तमूल । च.द.यक्ष्म-चि,लवङ्गादिचूर्णे ।

अक्षीरधिः । पुं । विमुखसर्पे । भञ्जिनी इति लोके । हारा. ।

अहेव: । स्त्री । अतमूल्याम् । अम. ।

अहोरात्रम् । क्ली । दिवारात्रे । [मु.।

अक्षाट: । पुं । ওকড়া इति प्रसिद्धे क्षुपे । प.

अक्षला । स्त्री । भल्लातकवृत्ते । ভেলা গাছ । ग्र.च. ।

अक्ष: । पुं । (Terminalia belerica.) A tree bearing a medicinal fruit. विभीतकवृत्ते । বয়ড়া গাছ । हिं तिनाय । रा. नि.व.६ । भा.म.४भ.अञ्जने, "जम्बाचकाष्ठैर्मल-मायसन्तु ।" सि.यो.सिद्धमतयोगे कु.काम.वृन्द. । यथा एलादिमध्ये वृन्द. । कर्षपरिमाणे । प.म. । इन्द्राचे । सर्पे । मे. । रुद्राचवृत्ते । भा.अने.व. । श्वासे । वृषभके । देवशिरीषवृत्ते । শিরীষবিশেষ । रा.नि.व.९ । क्ली । विषयेन्द्रिये । रा.नि.व. १८ । वा.शा.३च. । सौवर्चललवणे । तुत्थके । তুঁতে । मे.षदिकं । पञ्चवीजे । विभीतकफले । रा.नि.व.११ ।

अक्षक: । पुं । विभीतकवृत्ते । भा.पू.१भ. । तिनिशवृत्ते । र.मा. । "विश्वमचसमं पिवेत् ।" च. द.ज्वरातिसा.चि. । रुद्राचवृत्ते । श.र. । इन्द्राचवृत्ते । सर्पे । तोलकद्वयपरिमाणे । मे.षदिकं ।

अक्षकारका । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । घृतकुमारी । वै.निघ. । [पाण्डु.चि. ।

अक्षकाष्ठम् । क्ली । विभीतककाष्ठे । च.द.

अक्षगण: । पुं । श्रोत्रादीन्द्रियसङ्घाते ।

अक्षगन्धिनी । स्त्री । अतिबलायां । वै.निघ. ।

अक्षत: । पुं । यवे । (बहु.) आतपतण्डुले । रा. नि.व.१६ । शस्यमात्रे । अ.टी.भानुः । क्ली । लाजेषु । খই । मे. । यवे । प.मु. । "लाजेषु चिप्वहिंसिते । यवेऽपि क्वचित् ।" मे.तचिकं । केचित्तु अखण्डतण्डुला अक्षतमित्याहुः । त्रि । अव्रणे । अहिंसिते । मे. । अखण्डिते । श.र. । [व.४ ।

अक्षतण्डुला । स्त्री । महासमङ्गाक्षुपे । रा.नि.

अक्षतरोग: । पुं । उपनखरोगे । আঙুলহাড়া । लक्षणं –"कुर्य्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सदज्वरं । चिप्रमक्षतरोगश्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।" वा.उ.३१च. । [श.च. ।

अक्षता । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्यां । কাঁকড়াশৃঙ্গী ।

अक्षतैलम् । क्ली । विभीतकतैले । বয়ড়া বীজের তৈল । वा.उ.१३च. । See विभीतकतैलम् । [खोटवृत्ते । শেওড়া গাছ । भूरिप्र. ।

अक्षधर: । पुं । (Trophis aspera.) शा-

अक्षधूर्त्त: (र्त्तिल:) । पुं । वृषे । ষাঁড় । हिं बैल । हारा. ।

अक्षपाक: । पुं । सौवर्चललवणे । वै.निघ. ।

अक्षपिण्ड: । पुं । मरुपुष्पाम् । वै.निघ. ।

अक्षपीड: । पुं । श्वेतवुह्मायां । श्वेतवुह्मामूले । रसेन्द्र.चि. । दुग्धलभायां । सु.चि.९च. ।

अक्षपीड़का (ड़ा) । स्त्री । श्वेतवुह्मायां । प. मु. । यवतिक्तलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

अक्षम: । पुं । स्थूलमूलके । वनचटके । वै. निघ. । स्त्री (मा) । अक्षान्ती । ईर्ष्यायाम् । श.र. ।

अक्षर: । पुं । अपामार्गे । हे.च. । क्ली । जले ।

अक्षरुचकम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । সোরা । मं सोरमिट । वै.निघ. ।

अक्षवीर्य्यवान् । पुं । श्वेतकरवीरे । वै.निघ. ।

अक्षशिरोधिजा । स्त्री । मन्यास्थशिरायां । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

अक्षसस्यम् । क्ली । कपित्थफले । मं कंविठ ।

अक्षारलवणम् । क्ली । अकृत्रिमसैन्धवादौ । *यथा—"गोक्षीरं गोघृतञ्चैव धान्यं मुद्गाश्तिला यवाः । सामुद्रं सैन्धवञ्चैव अक्षारलवणं स्मृतम् ।"* हारलता ।

अक्षि । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

अक्षिक: । पुं । (Dalbergia oujeiniensis.) रञ्जनवृत्ते । আউচ গাছ । रत्ना. ।

अक्षिकूट: (क:) । पुं । Eye-ball. दृषिकायां । চকের তারা । वा.सू.२च. । गजाक्षिपुटके । हे.च. ।

अक्षिकूणितम् । क्ली । अपाङ्गदृष्टौ ।

अक्षिगोलः । पुं । The ball or globe of the eye. नेत्रतारके ।

अक्षिच्छादनम् । क्ली । अक्षिवर्त्मनि । रत्ना.।

अक्षिपत्रकम् । क्ली । श्रोत्रं त्वक् रसना नेत्रं नासा चेति । रा.नि.व.१८ । [eye. नेत्रपटले ।

अक्षिपटलम् । क्ली । A coat of the

अक्षिपक्ष्म । क्ली । The eye-lash. नेत्रलोम्नि । চক্ষের পাতার লোম।

अक्षिपाकात्ययः । पुं । कृष्णगते अक्षिरोगविशेषे । लक्षणम्—"उष्णाश्रुपातः पिड़का च नेत्रे यस्मिन् भवेत् मुद्गनिभश्च शुक्रम् । तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचित् अन्यञ्च यत्तित्तिरपक्षतुल्यम् । श्वेतं समाक्रामति सर्व्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलञ्च । तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्व्वात्मकं वर्ज्जयितव्यमाहुः ॥" मा.नि. ।

अक्षिपीलुः । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

अक्षिभेषजम् । क्ली । श्वेतलोध्रे । मद.व.१ । पट्टिकारोध्रे । रा.नि.व.६ ।

अक्षिरोगः । पुं । नेत्ररोगे । See नेत्ररोग ।

अक्षिवः । पुं । (Guilandina or Hyperanthera morunga.) शोभाञ्जनवृक्षे । শজনা । हिं शियु । मरिचे । रा.नि.व.७ । क्ली । समुद्रलवणे । भ.टी.भ. । [च. ।

अक्षिविचूर्णितम् । क्ली । अपाङ्गदृष्टौ । हे.

अक्षिवैराग्यम् । क्ली । नेत्रविरक्ततायां । "क्रोधस्याक्षिवैराग्यम् ।" वा.सू.७अ. । [अ. ।

अक्षिसेचनम् । क्ली । नेत्रनिसेके । वा.सू.२१

अक्षिकुण्डनम् । क्ली । नेत्रव्युदासे । मा.नि. विज.र. । [के । रत्ना. ।

अक्षीकः । पुं । वृक्षविशेषे আউচ इति लोके ।

अक्षीवः । पुं । वशिरे । वक । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা । मे.वत्रिकं । च.सू.४अ.कृमिघ्न.व. । चि.३अ.। महानिम्बे । भा.पू.१भ. । त्रि । अमत्ते । मे.। क्ली । सामुद्रलवणे । পাঙা । भा.पू.१भ.। मरिचे ।

अक्षेयः । पुं । रक्तार्के । अर्कमन्दारे । वै.निघ. ।

अक्षोटः (कः) (की) । पुं, स्त्री । (Juglans regia.) गिरिजपीलौ । আক্রোট্ इति लोके । आखोट इति हिमवति प्रसिद्धः । प्रा. अक्रोड़ । कों अखोड़ । हिं खरोटनासपाती । गुणाः —मधुरः बल्यः स्निग्धोष्णः वातपित्तघ्नः रक्तदोषहरः शीतलः कफकोपनश्च । रा.नि.व.११ । मधुरं बल्यं गुरु उष्णं सारकं वातघ्नञ्च । मद.व.६। अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तकृत् । भा.मि. ।

अक्षोटतैलम् । क्ली । अक्षोटफलोत्थतैले । আক্রোটের তেল । गुणाः मूलकतैलवत् ।

अक्षोड़कः । पुं । अक्षोटवृक्षे । र.मा. ।

अक्षोहारः । पुं । मधुखर्जूर्य्याम् । वै.निघ.।

अक्ष्यम् । क्ली । सौवर्चललवणे ।

आ

आकरः । पुं । खनौ । খনি । अम. ।

आकरजम् । क्ली । रत्ने । वै.निघ. ।

आकर्णनम् । क्ली । श्रवणे । কাণ, শোনা।

आकर्षः । पुं । इन्द्रिये । मे.षत्रिकं । [श्र.मा. ।

आकर्षकः । पुं । शिलाभेदे । চুম্বক পাথর

आकली । स्त्री । चटकायां । চড়াই। वै.निघ.

आकल्पः । पुं । रोगे । हे.च. ।

आकल्पकः । पुं । तमसि । मोहे । ग्रन्थौ । उत्कलिकायाम् । मे.कचतुष्कं ।

आकल्लः (कः) । पुं । अकर्करायां । আকরকরা । वै.निघ.२भ.अरो.चि.आकल्लकादिचूर्णे ।

आकषः । पुं । निकषप्रस्तरे । श.र. ।

आकारः । पुं । आकृतौ । मूर्त्तौ । अम. ।

आकारकरभः(भा) । पुं,स्त्री । अकराक्षे । আকরকরা । भा.म.१भ.ज्वरघ्नीवटी.(शार्ङ्ग.) ।

आकाशः । पुं,क्ली । अभ्रधातौ । रा.नि.व.१३। पञ्चभूतान्यतमभूते । শূন্য, আকাশ । अस्य विशेषगुणः शब्दः, स नित्यः अशरीरी च, तस्येन्द्रियं कर्णः ।

आकाशपटलम् । क्ली। अभ्रधातौ। वै.निघ.।

आकाशमांसी । स्त्री । Small variety of जटामांसी produced in Kedára mountain. सूक्ष्मजटामांस्याम् । আকাশজটা-মাংসী। अस्या उत्पत्तिः केदारभूमौ । गुणाः—शीतला शोफघ्नी व्रणनाड़ीघ्नी लूतागर्द्दभजालादि-रोगघ्नी वर्णकरी च । रा.नि.व.१२ । प.मु. ।

आकाशमूली । स्त्री । जलौषधौ । পানা। इारा. ।

आकाशवल्लरी (ल्लिका) (ल्ली) । स्त्री । Cassayta filiformis. खवल्लीविशेषे । আ-লোক লতা, আকাশবেল। कों अमरवेल् । अमरवेलि, आकाशवेलि, नलमुदवेलि इति च पाश्चात्ये। गुणाः—ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला नेत्र-रोगघ्नी अग्निवर्द्धनी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी च । भा.पू.१भ. । मद.व.१ । मधुरा कटुः पित्तघ्नी शु-क्रवृद्धिकरी रसायनी बल्या । रा.नि.व.३ ।

आकाशसलिलम् । क्ली । आन्तरिक्षजले । वर्षोदके । বৃষ্টির জল। मं पावसाचेपाणी । गुणाः—मधुरं रुच्यं दीपनं पथ्यदं तृष्णाघ्नं श्रमघ्नं मेह-घ्नञ्च । तथा "सद्यो तृणाम्बुभूमिस्थं कलुषं दोष-दायकं । चिरस्थितं लघु स्वच्छं पथ्यं स्वादु सुखाव-हम् ।" रा.नि.व.१४ ।

आकुञ्चनम् क्ली । सङ्कोचने । सु.सू.२५अ. ।

आकुलः । पुं । अश्वभेदे । See अश्वः ।

आकुलकृत् । स्त्री । अकर्करायाम् । আকর-করা। भा.म.१भ.जिह्मकज्व.चि. । "किरात तिक्ताकुलकृत्-कुलिङ्ग ।"

आकुला । स्त्री । तमापक्कगोधूमादौ । হরা পোড়া इति भाषा । "तत्तैरपक्कगोधूमैराकुला प-रिकीर्त्तिता । आकुला गुरवो हृद्या मधुरा बल-कारिणः ।" रा.नि.व.१६ । [तन्त्रिकं ।

आकृतिः । स्त्री । रूपे । शरीरे । लक्षणे । मे.

आकृतिच्छत्रा (त्री) । स्त्री । जलौषधौ । পানা।। कोषातकीलतायां। শ্বেত ঘোষা। र.मा.।

आक्रन्दः । पुं । क्रन्दने । आह्वाने । मे.दत्रिकं ।

आक्रीड़ः । पुं । वामात्योद्याने । अम. ।

आक्रोशः (नम्) । पुं,क्ली । अभिषङ्गे । शापे । हे.च. । अम. । [च.द.विदग्धाजी-चि. ।

आक्लेदिभावः । पुं । आर्द्रकारित्वगुणहेतौ ।

आखनिकः । पुं । शूकरे । मूषिके । मे. ।

आखुकः । पुं । मूषिके । रत्ना. । वन्यमूषिके । मद.व.१२ । शूकरे । हे.च.। देवताड़वृक्षे । र.मा.।

आखुकर्णपर्णिका । स्त्री । चुद्रमूषिककर्ण्यां। ইন্দুরকাণী, মূষাকাণী । मं लघुउंदीरकाणी। वै.निघ. ।

आखुकर्णी । स्त्री । Salvinia cucullata. जलजमूषिककर्ण्याम् । ইন্দুরকাণী পানা, मूषा-काणी इति भाषा हिं मं मीपली । कं वलिहरु-हे । सा द्विधा ह्रस्वा दीर्घा च । ह्रस्वगुणाः—कटूष्णा कफपित्तहरी आनाहज्वरशूलार्त्तिहरी पा-चनी च । रा.नि.व.३ । द्रवन्तीक्षुपे । কালদন্তী । रा.नि.व.५ । दन्तीभेदे বড়দন্তী । गुणाः—कटु-तिक्तकषाया शीता लघुः कटुविपाका मूत्रकफक्र-मिघ्नी च । भा.पू.१भ. । कटुका तिक्ता उष्णा शीतला रसायनी सरा लघु कषाया क्रमिग्रन्थिमू-त्रकृच्छ्रप्रमेहकुष्ठघ्नी च । बृहती शीतला मधुरा रसबन्धनी चक्षुष्या रसायनी शूलघ्नी ज्वरक्रमिव्रणा-खुविषघ्नी च । वै.निघ.। राज. । सि.यो.क्रमि.चि. क्रमिघ्नपुपिकायां श्रीकण्ठ. ।

आखुगन्धी । स्त्री। कर्पूरहरिद्रायां । वै.निघ.।

आखुजित् स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।

आखुपर्णा (र्णिका) (र्णी) । स्त्री । स्थूल-मूषिककर्ण्यां । বড় ইন্দুরকাণী । हिं मूषाकाणी वा उन्दुरकन्नी । रत्ना. । ह्रस्वदन्त्यां । ক্ষুদ্র দন্তী । क्षुद्रदन्त्यां । কাল দন্তী । र.मा. । वृहद्दन्त्याम् । भा.पू.१भ. । मण्डूकपर्ण्याम् (থুলকুড়ি) । च.द. क्रमि चि. ।

आखुपाषाणः (कः) । पुं । A kind of mineral, loadstone. लौहचुम्बके । চুম্বক-পাথর। आखुपाषाणनामाऽयं लौहसङ्करकारकः। रा.नि.व.१३।गुणाः—स्निग्धः पारदस्य नियामकः। लौहभेदकरश्चैव वीर्य्यवृद्ध्याग्निवर्द्धनः। त्रिदोषसर्व्व-व्याधीनां नाशकः परिकीर्त्तितः । अयुक्तः स तु विज्ञेयः सप्तधातुविनाशकृत् । दाहं विभ्रममुद्वेग

चालाचावं तथा मृतिं। चनेकवेदनाश्चैव बहुव्याधिं तथा तथा। करीत्यतो मूर्खहस्ते न दातव्यः कदाचन। तत्समीपे नैव वाच्यः प्राणघातकरी ह्यसौ॥ वै.निघ.।

आखुफला । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । वै.निघ. ।

आखुभुक् । पुं । रक्तापामार्गे । विड़ालि । मद. व.१२ । [पिकः ।

आखुमांसम् । क्ली । मूषकमांसे । See मू-

आखुविषम् । क्ली । दारुमोचे । दारमुज । प.मु. ।

आखुविषजित् । पुं । सप्तपर्णवृचे ।

आखुविषहा (षापहा) । पुं । देवताड़वृचे । प.मु.। पीतदेवदालीलतायां । रा.नि.व.३ ।

आखुश्रुतिः । स्त्री । चुद्रमूषिककर्ण्यां। छोटइन्दुरकाणी । रा.नि.व.३ ।

आखेटः (कः) । पुं। मृगयायां । अम.।श्र.र.।

आखोटः (ड़ः) । पुं । अचोटवृचे। आक्‌रोट । रा नि.व.११। See अचोटः।

आगतिः । स्त्री । सम्प्राप्तौ । मा.नि. ।

आगन्तुः (कः) । त्रि । आगमनशीले । अम.।

आगन्तुकज्वरः । पुं। अभिघाताद्युत्पन्ने ज्वरे । "एवं गणित आगन्तुज इति। आगन्तुजशब्देनाभिघातादयो हेतव उच्यन्ते । क्वचिद्व्याधयः कार्य्यकारणयोरभेदोपचारादागन्तुजा अभिघाताद्यनेककारणयोगादनेके भवन्ति। तथाप्यागन्तुजत्वेन साम्यादागन्तुकोऽप्येक एव गणितः। अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः। आगन्तुर्जायते दोषैर्यथा स्वं तं विभावयेत्॥ ये भूतविषवायुग्निचतभङ्गादिसम्भवाः। रागद्वेषभयाद्यैश्च ते स्युरागन्तवो गदाः॥ भा.म.१भ.ज्व.चि.। आगन्तुर्हि व्यथापूर्व्वो जायते पश्चान्निजैर्दोषैरनुबध्यते इति। चर.।

आगन्तुव्रणः । पुं । सद्योव्रणे ।

आगमः । पुं । शास्त्रे । "आगमनादागमः शास्त्रम् ।" सु.सू.४०अ. ।

आगमावर्त्ता । स्त्री । हस्तिकालीचुपे । विछाति गाछ । रा.नि.व.४ । चुद्रमौषधम्याम् । वै. निघ. ।

आगस्त्यम् । क्ली । वकपुष्पे ।

आगारम् । क्ली । गृहे । अ.टी.। [सु.चि.१अ.।

आगारगोधिका । स्त्री। गृहगोधिकायां।

आगारधूमः । पुं । गृहधूमे । झूल । वै.निघ. २भ.वा.व्या त्वक्शून्यतायाम् ।

आगारधूमाद्यतैलम् । क्ली। उपदंशे हितं। गृहधूमः १ भ. हरिद्रा २ भ. सुराकिट्टं (मदेर छाँका) ३ भ. एभिः पलत्रयं तैलं पचेत् । च.द. उ.द.चि. । [वामुनहाटी । सु.चि.१अ.भ. ।

आगारलोमिका । स्त्री । गृहलोमिकायां।

आग्नेयम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३। घृते । पाणिनिः । रक्ते । हे.च. । पुं । वासायां । वै.निघ. ज्व.लाचातैलं । त्रि । पित्तोद्दीपके, चुधाजनने । तच्च कट्वम्ललवणम् । सु.सू. ।

आग्नेयवायुः । पुं । अग्निकोणस्थसमीरणे । अग्निकोणेर वायु।"आग्नेयोदाहकृद्रुचः।" भा.।

आग्नेयी । स्त्री। अन्नस्य शुभसूचकच्छायायाम् । "पद्मरागाकृता चैवमाग्नेयी परिकीर्त्तिता।" ज.द.।

आग्रमासः । पुं । चित्रकवृचे । [म. ।

आग्रहायणिकः । पुं ।अग्रहायणमासे। अ-

आघट्टकः । पुं । रक्तापामार्गचुपे। रा.नि.व.४।

आघाटः । पुं । अपामार्गे । रा.नि.व.४ ।

आघातज्वरः । पुं। अभिघातजन्यज्वरे । See आगन्तुकज्वरः ।

आघारः । पुं । घृते । हला. ।

आघ्राणम् । क्ली। नासया घ्राणग्रहणे। सोँका। तृप्तौ । हे.च. ।

आघ्रातः । त्रि । शिङ्घिते । मे. । तृप्ते । हे.च. ।

आङ्गम् । त्रि । कोमलाङ्गे । त्रिका. ।

आङ्गारम् । क्ली । अङ्गारसमूहे । अ.टी.रा. ।

आङ्किकः । पुं । अश्वत्थवृचे । रा.नि.व.११ ।

आचमनम् । क्ली । क्लीवेरे। वाला । भोजनान्तमुखचालने । आँचान । मद.व.१ ।

आचमनकः । पुं । निष्ठीवनपात्रे । পিক্‌দানি, ডাবর ।

आचान्तः । त्रि । कृताचमने ।

आचामः । पुं । आचमने । श.र. । भक्तमण्डे । रत्ना. । [हारा. ।

आचामनकः । पुं । कटकोले । পিক্‌দানি ।

आचारः । पुं । सदाचरणे । ' मैत्री सद्भिः समं कुर्य्यात्स्नेहं सत्सु च सर्व्वथा । संसर्गं साधुभि. कुर्य्यादित्यादि ।" भा. ।

आचारी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् । হিঞ্চে শাক, হুরহুর इति लोके । गुणः—शोथकुष्ठकफपित्तघ्नी । भा.पू.१भ. ।

आचितम् । क्ली । दशभारमित मानविशेषे । २५मण । अम.। द्व्ययुतपले । "पलानामयुतद्वये ।" मै.नचिकं । [भैष.कन्दर्पसारतैले ।

आचुः । पुं । आच्छुकवृक्षे । আচ্‌কুলের গাছ ।

आच्छकः । पुं । रक्तनद्रुमे । আচ্‌কুলেরগাছ। र.मा. । [पिधाने । मे.नचतुष्कं ।

आच्छादनम् । क्ली । कार्पासे । वस्त्रे । रत्ना.।

आच्छादनफला । स्त्री । रक्तकार्पासे ।

आच्छादनी । स्त्री । कार्पास्याम् ।

आच्छुकः । पुं । (Morinda letrofolia, and morinda citrifolia,and morinda tinctoria.) स्वनामख्यातवृक्षे । আচ্, আউচ্ গাছ । हिं आल । र.मा. ।

आच्छोदनम् । क्ली । मृगयायाम् । अम. ।

आजम् (कम्) । क्ली । घृते । जटा. । छागघृते । च.चि.र.पि. ।

आजनवनीतम् । क्ली । छागदुग्धजातनवनीते । गुणाः—मधुरं कषायं त्रिदोषघ्नं चक्षुष्यं दीपनं बल्यञ्च । रा.नि.व.१५ । नवोत्थं नवनीतं क्षयकासघ्नं बल्यं नेत्ररोगघ्नं कफघ्नं दीपनञ्च । चचि.८ष. । See छागनवनीतम् ।

आजन्मसुरभिपत्रः(त्रा) । पुं,स्त्री। मरुवकवृक्षे । गन्धतुलसी । नागदना इति च लोके । रा.नि.व.१० ।

आजमूत्रम् । क्ली । छागमूत्रे । मद.व.८ ।

आजरसः । पुं । छागमांसक्वाथे । च.द.यक्ष्म. ।

आजवल्लः । पुं । वनतुलस्याम् । वनतुलसी । हिं श्वेतवर्बरी । मं रानतुलसभेद । प्रा.भाज्वला । गुणाः—"भाजवल्लः कटुश्चोष्णः शीतो दाहकरः प्रियः । रुच्यो रुच्यो दीपकः स्याल्लघुः पाके च पित्तलः । तिक्तश्च मधुरश्चैव सुखप्रसवकारकः । व्रण्यो वातहरश्चैव कफनेत्ररुजापहः । मूत्रकृच्छ्रादिविविषकामलाकुम्भकामलाः । आनाहवातशूलाग्निमान्द्यत्वग्विषकृमीन् । रक्तदोषश्वासकासदद्रुहृत्पार्श्वरुग्ज्वरान् । कण्डूकुष्ठवमींश्चैव नाशयेदिति कीर्त्तितः । सुगन्धाजवल्लः प्रोक्तः कटुश्चोष्णश्च दीपिकृत् । सुगन्धः पित्तकृन्निद्राजनको वान्तिवातनुत् । ग्रहबाधापार्श्वशूलकासश्वासकफाञ्जयेत् । शोथश्चास्य दौर्गन्ध्यं नाशयेदिति कीर्त्तितः" ॥ वै.निघ. ।

आजक्षीरम् । क्ली । छागदुग्धे। गुणाः—आजं गव्यगुणं ग्राहि दीपनं लघु क्षयार्शोऽतीसारप्रदरासृभ्रमज्वरघ्नं । एतच्च दुग्धं सर्व्वरोगघ्नम् । मद.व. ८ । छागं कषायं मधुरञ्च शीतं ग्राहि लघु पित्तक्षयापहारि । कासज्वराणां रुधिरातिसारे हितं पयश्छागलजं त्रिदोषजित् । चचि.८ष. । वा.टी. हेमा. ।

आजानेयः । पुं । कुलीनाश्वे । हे.च. । तदुक्तं —"शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तोऽपि पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः ।" शालिहोत्रः ।

आज्यम् । क्ली । घृते । रा.नि.व.५। श्रीवासे । টার্পিন তৈল इति कश्चित् । शब्दकल्प. ।

आञ्जिनेयः । पुं । जन्तुविशेषे । আজ্‌নাই, আজ্জুান । श.मा. ।

आटरूषः
आटरूषः (षकः) } पुं ।Justicia adhatoda. Adhatoda vasica.) वासकक्षुपे । ছোট বাসক, মধু বাসক বা বাসন্তী । हिं अडुसा । मं अडुलसा । रा.नि.व.४भा.पू.१भ. । सि.यो.र.पि.चि.लक्षणयोगे ।"आटरूषकनिर्यूहे ।" "राजवृक्षाटरूषकौ.।" सि.यो.ज्वरे । See वासकः ।

आटिः (टी) । पुं, स्त्री । (Turdus gin-

ginianus.) शरारिपक्षिणि। শরাল পাখি। मं बगळीपक्षीण। मद.व.१२। See आड़ी।

आटीकरः । पुं। द्रवे। वै.निघ.।

आटीमुखम् (वदनम्) । क्ली। व्रणविस्रावणाय शस्त्रविशेषे। सु.सू.८अ.। शरारिचञ्चुवदाकारत्वात् तथाभिधीयते। "कुशाटीवदने चाल्पे व्यङ्गुलं स्यात्तयोः फलम्।" चक्रः।

आटोपः । पुं। उदरमध्ये सवेदनगड़गड़ाशब्दे। स च वायुजन्यो भवति। मा.नि.। "आटोपो गुड़गुड़ाशब्दः प्रोक्तो जठरसम्भवः।" भा.। [পাতা।

आड़म्बरः । पुं। Eyelid. नेत्रच्छदे। চোকের

आड़िः । पुं। शरारिपक्षिणि। শরাল পাখি। मद.व.१२। मत्स्यविशेषे। আড় মাছ। गुणाः— गुरुः स्निग्धः वातश्लेष्मकोपनः बलकरः शुक्रमेधाग्निवर्द्धकश्च। राज.।

आड़िका (ड़ी) (ड़ीको) । स्त्री। शरालिपक्षिणि। मद.व.१२। गुणाः—"आड़ी वातविकारकासहननी बल्या द्रुधा दीपनी।" चक्रि. २१अ.।

आढ़कः । पुं,क्ली। शमीधान्यविशेषे। অড়হর। हिं टोर। प.मु.। अष्टशरावमिते धान्यमानविशेषे। আড়ি। मं पायली। प्रस्थचतुष्टये। 'चतुःप्रस्थमथाढकम्' पुष्कलचतुष्टयमिते माने। पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्त्तितः। द्रवद्रोणचतुर्थभागे (৮ বা ১৬ সের)। See आढ़की।

आढ़किकः (कीनः) । त्रि। आढ़कमितवपनयोग्यक्षेत्रे। अम.।

आढ़किका । स्त्री। आढ़क्यां। वै.निघ.।

आढ़की । स्त्री। (Cajanus, indicus, syn cytisus cajan.) शिम्बीधान्यविशेषे। অড়হর, আইরি। हिं रहर, टर्, तुवरी, टुमुर। हेमा.। सा श्वेतरक्तपीतभेदात्त्रिधा। तत्र साधारणाढकीगुणाः— कषाया मधुरा कफपित्तजित् ईषद्वातकरी रुच्या गुरुः ग्राहिणी च। इति विदलाढकीगुणाः। रा.नि.व.१६। "आढकी तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघुः। ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित्॥" भा.पू.१भ.। "मृदुः कषाया च सरक्तपित्तं क्षतं कफं हन्ति मुखव्रणञ्च। गुल्मज्वरारोचककासहृद्रोगदुर्नामकृदाढ़को स्यात्"। चक्रि.१५अ.। श्वेताढ़की दीपकरी। रक्ता—बल्या रुच्या पित्ततापघ्नी च। पीता—दीपनी पित्तदाहघ्नी च। रा.नि.व.१६। परिमाणभेदे। আড়ি। मे.कत्रिकं। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। हे.च.। गोपीचन्दने। तन्नामकगन्धद्रव्ये। भ.टी.।

आढ़कीयूषः । पुं,क्ली। तुवरीयूषे। অড়হরের ঝোল। गुणाः—बल्यम्। रा.नि.व.१६। "भवेदाढक्या मधुरश्च यूषं विशोषणं वातनिवारणञ्च। श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां॥" चक्रि.१३अ.।

आढ्यपवनः । पुं। ऊरुस्तम्भरोगे, वा वचाहरिद्रादौ।

आढ्यवातः । पुं। वातरक्ते, वातरोगभेदे। लक्षणं—"चलः स्निग्धे मृदुः शीते शोफोऽङ्गेषु मृदुस्तथा। आढ्यवात इति ज्ञेयः सकृच्छ्रो मेदसावृतः॥ च.। [निघ.।

आढ्या । स्त्री। अजमोदायाम्। राङ्कुनी। वै.

आणिः । पुं, स्त्री। तन्नामकमर्म्मस्थाने। इदं स्नायुमर्म्म। तस्य च स्थानम् जानूर्द्ध्वमुभयपार्श्वतोऽङ्गुलित्रयमितम्। सु.शा.६अ.।

आतङ्कः । पुं। ज्वरे। रोगे। रत्ना.। सन्तापे। शङ्कायाम्। मे.कत्रिकं।

आतञ्चनम् । क्ली। तर्पणे। अम.। उपद्रवे। निक्षेपे। सु.,प्रतीवापे।

आतनम् । क्ली। दर्शने।

आतपः । पुं। रौद्रे। एतत्सेवनं स्वेदमूर्च्छारक्ततृष्णादाहश्रमकरं पित्तवैवर्ण्यकरञ्च। मद.व.१२। कटुः रूक्षः नेत्ररोगप्रकोपनश्च। रा.नि.।

आतपतण्डुलः । पुं। असिद्धतण्डुले। আলো চাল।

आतपत्रम् (कम्) । क्ली। छत्रे। रत्ना.।

आतपर्णिका (र्णी) । स्त्री। चौरिकायाम्।

आतर्पणम् । क्ली। तृप्तौ। मे.।

आतपशुष्कः । त्रि। रौद्रशुष्के।

आतपाभावः । पुं। छायायाम्।

आतापिः (पी) । पुं। चिल्लपक्षिणि। चिल मं घारमारी। हला.।

आततायी । पुं । चिल्लपक्षिणि । चिल । अम. ।

आर्त्तिः । पुं । शरारिपक्षिणि । हला. ।

आतुरः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० । स्मृतिनिर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि वा । ज्ञापकत्वञ्च रोगाणामातुरस्य गुणा मताः ॥ भैष. ।

आत्थ्यः । पुं । (Annona reticulata.) The custard apple tree. आता इति प्रसिद्धफलवृक्षे । আতা গাছ । हिं सरीफा । मं सिताफलीचेझाड़ । क्ली । तत्फलं । फलगुणाः —तृप्तिजनकं रक्तवर्द्धकं स्वादु शीतलं हृद्यं बल्यं मांसकरं दाहरक्तपित्तवातघ्नञ्च । राज. ।

आत्मगन्धकः । पुं । गन्धवोले । मं रत्यावोल । वै.निघ. ।

आत्मगन्धिहरिद्रा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम् । मं कापूरहलदी । वै निघ. ।

आत्मगुप्ता । स्त्री । (Mucuna pruriens, Carpopogon pruriens.) कपिकच्छौ । আলকুশী, দয়া, ধুনাগুড়, শুয়াশিম্বী इति च । हिं कौंच । मं कुहिरी । तें दुलगोंड । गुणाः —शुक्रवर्द्धनी मधुरतिक्ता मांसंवर्द्धका गुरुः वातघ्नी बल्या कफपित्तरक्तघ्नी च । तद्वीजं—वातघ्नम् अतिशुक्रवर्द्धकञ्च । भा.पू. १भ.मद.व.१। तत् फलं स्त्रीषु हर्षजनकत्वात् वाजीकरणम् । वा.सू. १५अ.दूर्व्वादिव. । स्वादुः वृष्या वातघ्नी शीतपित्तास्रघ्नी व्रणघ्नी च। रा.नि व.३। दूर्व्वानन्ताभिरुवासात्मगुप्ता । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.३ ।

आत्मग्राही । त्रि । कुक्षिम्भरी, स्वोदरपूरके ।

आत्मघोषः (षा) । पुं, स्त्री । काके । हारा. । कुक्कुटे । श.च. ।

आत्मजः । पुं । पुत्रे । [च.चि.२अ. ।

आत्मजा । स्त्री । कन्यायाम् । युक्तिमत्याम् ।

आत्मनीनः । पुं । पथ्ये । रा.नि.व.२० । पुं । प्राणधारे । पुत्रे । [श.मा. ।

आत्ममूली । स्त्री । दुरालभायां । मं धमासा।

आत्मम्भरिः । त्रि । वायूले । अम. ।

आत्मरक्षा । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायां । বড় মাকাল ফল লতা । रा.नि.व.३ । मद.व.१ ।

आत्मवत् । त्रि । स्ववति, धृतिमति ।

आत्मविज्ञानम् । क्ली । योगाभ्यासलसमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञाने । वा.सू.१अ. । [रा नि.व.४।

आत्मशल्या । स्त्री । शतावर्य्यां । शतमूली ।

आत्मा । पुं । शरीरे । मे त्वचिकं । जीवे । वायौ। अग्नौ । हे.च. । मनसि । मे. ।

आत्माशी (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । त्रिका.।

आत्मोद्भवा । स्त्री । (Glycine debilis.) माषपर्ण्यां । মাষাণী । वनमुद्गे । रा.नि.व.३ । कन्यायाम् ।

आत्यूकः । पुं । वह्नौ ।

आत्यूहः । पुं । Gallinule. दात्यूहपक्षिणि ।

आत्रेयः । पुं । An essential juice of the body. शरीरस्थरसधातौ । श्री च. ।

आत्रेयिका (यी) । स्त्री । ऋतुमत्यां स्त्रियां हला । मे.यत्रिकं ।

आदर्शः । पुं । दर्पणे । टीकायां । प्रतिपुस्तके । मे.शत्रिकं । [शिर । सु कल्प ५.अ. । See सर्पः ।

आदर्शमण्डलः । पुं । मण्डलिजातीयसर्पवि-

आदानम् । क्ली । अश्वालङ्कारविशेषे । हे.च. । निदाने । रोगलक्षणे । रा.नि.व.२० ।

आदाना (नी) । स्त्री । हस्तिघोषायाम् । ধুন্দুল । हिं लोया नतुवा । र.मा. । भैष.क्षुद्री. चि.महानीलतैले ।

आदिकारणम् । क्ली । निदाने । अम. ।

आदित्यः । पुं । अर्कवृक्षे । श्वेतार्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । सूर्य्ये । अम. ।

आदित्यकान्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । वै.निघ. । [स्त्रीशाके ।

आदित्यतेजा । स्त्री । आदित्यभक्तायां । श्रा·

आदित्यपत्रः (कः) (त्रा) । पुं, स्त्री । आदित्यभक्ताभेदे । হুড়হুড়িয়া ভেদ । गुणाः—कटुः उष्णवीर्य्यः कफघ्नः वातरोगघ्नः दीपनः जाठरगुल्मघ्नः अरोचकघ्नश्च । रा.नि.व.४ । अर्कवृक्षे ।

आदित्यपर्णिका (नी) (र्णी) । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । तन्नामकौषधि

विशेषे। ब्राह्मीपत्र। "या सूर्य्यकान्तेति भण्यते, क्षीरञ्च यस्या सुवर्णाभं,पुष्पाणि च सूर्य्यमण्डलाकाराणि।" च.चि.१अ.सु.चि.१५अ.। तथा "सपत्र कोमलदलहिमात्ययजमूलप्रधानक्षुपे। सूर्य्यमुखीति लोके।" सूर्य्यमुखीलक्षणं यथा—"मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः। आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी। आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये॥" सु.चि.३०अ.।

आदित्यपाक(गुड़ूची)तैलम् । क्ली। एतत्तैलं कुष्ठहरं। मञ्जिष्ठा लाक्षा त्रिफला हरिद्रा मनःशिला हरिताल गन्धकचूर्णैः समभागैः तैलं पाच्यम्। अत्र जलं विना पाकानुपपत्तेः तैलसमं जलं दत्वा जलशोषपर्य्यन्तं सचूर्णं तैलमातपे स्थाप्यम्। तैल १श. द्रव्य।० शरावांशः। च.द क्षुद्री.चि.। अन्यत् केशरीपर्णे हितम्। तैलमिदं वटाङ्कुरभूकेशीचूर्णेन गुड़ूचीस्वरसेन रौद्रपक्वं करणीयम्। रस.र.क्षुद्री.चि.।

आदित्यपुष्पा । स्त्री। धातकीपुष्पक्षुपे। धाई फूल। क्षीरकाकोल्यां।

आदित्यपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री। अर्कवृक्षे। लोहितार्कक्षुपे। रक्ताकन्द। मं अर्कपुष्पी। र.मा.। [सूर्य्यावर्त्ते। हुड़हुड़े।

आदित्यबन्धुः (न्ध्या) । पुं, स्त्री। पद्मे।

आदित्यभक्ता । स्त्री।(Cleome viscosa Polanisia icosandra.) स्वनामख्यातक्षुपे। वन सरिषा, शुन्टे, हुड़हुड़े इति भाषा। हिं हुलहुल्। मं सूर्य्यफुलवल्ली। आदिता आदित्यभक्तिः इति च देशविशेषभाषा। सा श्वेतपीतभेदेन द्विधा। गुणाः—शीतला तिक्ता कटुः कफघ्नी त्वग्दोषकण्डूव्रणकुष्ठभूतग्रहशीतज्वरघ्नी च। रा.नि.व. ४। तथा स्वादुपाकरसत्वं गुरुत्वं क्षाररसत्वं अपि मलवर्द्धकत्वं विष्टम्भित्वं वातहरत्वञ्च। कर्णशूलघ्नी। च.द.। हिमा रुक्षा स्वादुपाका सरा गुरुः। कटुरपिताला क्षारा विष्टम्भकफवातघ्नी। अपरा च तिक्ता कषाया उष्णा सरा रुक्षा लघुः कटुः। कफपित्तरक्तश्वासकासारुचिज्वरघ्नी। विस्फोटकुष्ठमेहास्यपीनिरोगक्रमिपाण्डुघ्नी च। भा.।

आदित्यवल्लभा (ल्लिका) (ल्ली) । स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। वै.निघ.।

आदिबलप्रवृत्तः । त्रि। शुक्रशोणितान्वयजे। ये रोगाः शुक्रशोणितान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः। तेऽपि पुनर्द्विविधा मातृजाः पितृजाश्चेति। सु.सू. २४अ. एते आध्यात्मिकाः इति कथ्यन्ते।

आदिमा । स्त्री। भूमौ। [वै.निघ.।

आदिष्टलः । पुं। अग्रतलकवचे। मं आपटा।

आदीनवः । पुं। दोषे। हारा.। क्लेशे। अम.।

आद्यः । पुं। अङ्गुष्ठे। रत्ना.। क्ली। धान्ये। रा.नि.व.१६। त्रि। भक्षणीयद्रव्ये।

आद्यधातुः । पुं। शरीरस्थरसधातौ। वै.निघ.।

आद्यपुष्पम् । क्ली। त्रिभागकुङ्कुमोपेतह्रीवेरचन्दने। "त्रिभागकुङ्कुमोपेतं तदुक्तञ्चाद्यपुष्पकम्"। रा.नि.व.२२।

आद्यमाषकः । पुं। पञ्चगुञ्जापरिमितमाषमाने। ५ रति। अम.। ८० गुञ्जायां वै.निघ.।

आद्यमाषा । स्त्री। माषपर्णीलतायाम्। माषाणी।

आद्या । स्त्री। भूमौ। वै.निघ.।

आद्यूनः । त्रि। औदरिके। अम.।

आर्द्र (कम्) । क्ली। (Zingiber officinale.) Common ginger. मूलविशेषे। आदा। हिं अदरख्। तें अल्ल। गुणाः—"कफवातघ्नं स्वरकरं विबन्धानाहशूलघ्नं कटूष्णं रुच्यं वृष्यं रुच्यञ्च" । सु.सू.४५अ.। पुं। जलमार्ज्जारे।

आधमनम् । क्ली। स्फीतौ।

आधानम् । क्ली। गर्भाधाने। [का.।

आधानिकम् । क्ली। गर्भधारणसंस्कारे। त्रि-

आधारः । पुं। अधिकरणे। आलवाले। मे.।

आधिः । पुं। मनोव्यथायां। प्रत्याशायां। मे.।

आधिदैविकः । त्रि। देवताधिकृते।

आधिभोगः । पुं। बन्धकवस्तूपभोगे।

आधिभौतिकः । त्रि। विद्युदादिसम्भूते।

आधिमन्थवः । पुं। ज्वरादौ। हारा.।

आधिश्यामी । स्त्री। शमीभेदे। वै.निघ.।

आधोरणः । पुं। हस्तिपके। हला.।

आध्मातः । पुं । वायुरोगभेदे । मै.तन्त्रिकं । क्ली । उदरस्फीतौ । च.द.अग्निमा.चि.पथ्यात्रिकं । त्रि । दग्धे । स्फीते ।

आध्मानः । पुं क्ली । वातव्याधिविशेषे । आनाहे उदरस्फीतौ । পেট ফোলা, মূদো । स्वरूपं यथा—साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् । आध्मानमिति जानीयाद्घोरं वातनिरोधजम् । आध्माने लङ्घनं पूर्व्वं दीपनं पाचनं ततः । फलवर्त्तिक्रियां कुर्य्याद्बस्तिकर्म्म च शोधनम् ॥ सु.नि.१अ. ।

आध्मानी । स्त्री। नलिकानामवणिग्द्रव्ये । रा.नि.व.१२ । [याम् । भम.श्र.र. ।

आध्या (नम्) । स्त्री, क्ली । स्मृतौ । चिन्ता-

आध्यात्मिकः । त्रि । आत्मसम्बन्धीये ।

आनः । पुं । अन्तर्मुखश्वासे । उच्छ्वासे । वहिर्मुखश्वासे । हे.च. । [भा. ।

आनन्दः । पुं । सम्मदे । मद्ये । राजजम्बूवृत्ते ।

आनन्दपटम् । क्ली । नवोढ़ावस्त्रे । हारा. ।

आनन्दप्रभवम् । क्ली। रेतसि। वीर्य्ये । हे.च.।

आनन्दभैरवः । पुं । शीताङ्गसन्निपाते रसः । व्योषं त्रिकटु,पिप्पल्या मरिचस्य च पृथग्भागद्वयम् ग्राह्यम् । "हिङ्गुलञ्च विषं व्योषं मरिचं टङ्कणं तथा । जातीकोषं समं चूर्णं जम्बीरद्रवमर्द्दितम् । रक्तिमानां वटीं कुर्य्यात्... ।" द्वितीयः ज्वरातिसारे । "हिङ्गुलं विषं व्योषं टङ्कणं गन्धकं समं । जम्बीररससंयुक्तं मर्द्दयेद्यामकद्वयम् ॥" मात्रा १र. । तृतीयः प्रमेहाधिकारे । अत्र रसः पारदभस्म । "वङ्गभस्म मृतं स्वर्णं रसं क्षौद्रैर्विमर्द्दयेत् । द्विगुञ्जं भक्षयेन्नित्यम्... ।" र.मा.सं. ।

आनन्दभैरवी(वटी) । स्त्री । शीताङ्गसन्निपाते रसः।हिङ्गुलं विषं त्रिकटु मरिचं टङ्कणं (सोहागा) पिप्पली जातीकोषं (जयित्री) द्रव्याणि समभागानि । विषं त्रिकटुकं गन्धं टङ्कणं मृत ग्र स्तकं । धुस्तूरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं स्मृतम्। एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवैः । मर्द्दयेच्चणकाभान्तु वटीमानन्दभैरवीं। भक्षयेच्च पिबेच्चानु वरीमूलकषायकं ॥" र.सा.सं. । [सुप्ती ।

आनन्दमयकोषः । पुं । कारणशरीरे । सु-

आनन्दा । स्त्री । विजयायां । सिद्धि । सिंभाङ् । वार्षिकीपुष्पवृक्षे । বেলফুল । हिं बेला । भा.पू.१भ.पुव. । आरामशीतलायाम् । रा.नि.व. १० । मुद्गपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

आनन्दी । स्त्री । আকন পাতা इति प्रसिद्धे वृक्षे । श.च । आरामशीतलायाम् । रा.नि.व.१० ।

आनन्दोदयरसः । पुं । पाण्डुरोगे रसः । "पारदं गन्धकं लौहमभ्रकं विषमेव च । समांशं मरिचं चाष्ट टङ्कणञ्च चतुर्गुणम् । भृङ्गराजरसैः सप्त भावनाश्चाम्लदाड़िमैः । गुञ्जाद्वयं पर्णखण्डे खादेत्सायं ।" भैष.पाण्डु. चि. ।

आननम् । क्ली । मुखे । रा.नि.व.१८ ।

आनयः । पुं । उपनयने ।

आनर्त्तः । पुं । जले । मै.तन्त्रिकं ।

आनाखुः । पुं । इन्दुतुल्यायाम् । प.मु. ।

आनाहः । पुं। विण्मूत्ररोधकव्याधौ । মূদো । तस्य लक्षणं --"आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन । प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति" । भा. । मा नि. ।

आनीलः । पुं। नीलवर्णाश्वे। रङ्गे । सं कथिल। हे.च. । त्रि । ईषन्नीलवर्णे । [द.अर्श चि. ।

आनुलोमनः । त्रि । अनुलोमकारिणि । च.

आनुलोम्यम् । क्ली । सारल्ये । च.द.अर्शः ।

आनुवासनिकम् । क्ली । अनुवासनवस्ती । च.चि.३अ. । See अनुवासनवस्तिः ।

आनूपः । पुं । महिषे । जटा. । अनारस इति ख्याते वृक्षे । हिज्जलवृक्षे । হেজলগাছ । प.मु. । अनूपदेशवासिप्राणिमात्रे। देशविशेषे । क्ली । भौमजलविशेषे । तस्मिन्कतिगुणाः—रक्तम्युर्मेहवचस्स वातश्लेष्मामयान्वितः । देशोऽनूप इति ख्यातः आनूपं तद्भवं जलम् ॥ इति । See अनूपः । जले । रा.नि.व.१४ । See जलम् ।

आनूपजलम् । क्ली । अनूपदेशस्थजले । तद्गुणाः—स्वादु स्निग्धं गुरु पित्तहरं पामाकण्डूवातकफज्वरकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

आनूपजाङ्गलसाधारणमांसम् । क्ली ।

कङ्कहरिणमृगक्रोड़सारङ्गाणां मांसेषु। तत्र लघु स्वादु बल्यं हृद्यं रुच्यञ्च। रा.नि.व.१७।

आनूपपक्षिमांसम्। क्ली। सारसहंसचक्रवाकादिमांसे। गुणाः—शीतलं स्निग्धं वातकफघ्नं गुरु च। रा.नि.व.१७। [अनूपः

आनूपभूमिः। स्त्री। सजलभूमौ। See

आनूपमांसम्। क्ली। कूलेचर-प्लव-कोशस्थ-पादिमत्स्यानां मांसेषु। ते च गवयरुरुच्छागक्रोड़गण्डकादयः। रा.नि.व.१७। गुणाः—मधुरं स्निग्धं गुरु अग्निमान्द्यकरं कफकरं मांसपोषकं अभिष्यन्दि प्रायेण हितञ्च। भा.पू.१भ.। सि.यो.वा.व्या. शाल्वण-स्वेदः।

आनूपवर्गः। पुं। तद्देशस्थप्राणिवर्गे। आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः। तद्यथा—कूलचराः प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति। तत्र गजगवयादयः कूलचराः पशवः। तन्मांसं वातहरं वृष्यं मधुरमित्यादिगुणयुक्तम्। हंससारसादयः प्लवाः सङ्घातचारिणश्च—तन्मांसं रक्तपित्तादिहरम्। शङ्खशङ्खनखादयः कोशस्थाः—तन्मांसं स्वादुरसपाकत्वादिगुणम्। कूर्म्मकुम्भीरादयः पादिनश्च। सु. सू.४६अ.। आनूपाख्येषु विज्ञेयाः श्लेष्मला वातकोपनाः। अत्रि.२०अ.।

आन्तरि(री)क्षजलम्। क्ली। आकाशसलिले। तच्चतुर्विधं भवति धार-कार-तौषार-हैमभेदात्। तेषु धारं वर्षाद्भवं, वर्षोपलोद्भवं कारम्, नीहारतोयं तौषारं, तथा प्रातर्हिमोद्भवं हैममिति। धारमपि द्विविधं सामुद्रगाङ्गभेदात्—तयोर्गाङ्गं गुणाढ्यमदोषं पाचनञ्च। तदुक्तं आश्विने स्वातिविशाखस्थे रवौ मेघो यद्वर्षति वारि तद्गाङ्गं, तथा मार्गशीर्षादिनचत्रेषु मेघो यद्वर्षति तोयं तत्सामुद्रं ज्ञेयम्। तत्परीक्षा दधिलिप्ते रौप्यपात्रे शाल्योदनपिण्डं विन्यस्य वर्षायां धृते न विकारमेति मुहूर्त्तेन तदा गाङ्गं ज्ञेयम्। तत्र जलं गाङ्गं स्वादु शीतलं रुचिप्रदं कफपित्तघ्नं निर्दोषं स्वच्छं लघु नित्यगुणाधिकञ्च। तथा सामुद्रजलं शीतं गुरु कफवातकरं। यथा चित्रानक्षत्रे पतितं तद्गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवति, तथोभयविधमेव वारि रसाश्रयवशाद्भुवि पतितं नानारसत्वं याति। रा.नि.व.१४। See गगनाम्बु।

आन्त्रम्। क्ली। अन्त्रे।

आन्त्रिकः। त्रि। अन्त्रसम्बन्धीये।

आन्दोलनम्। क्ली। कम्पे।

आन्धसिकः। त्रि। पाचके। अम.।

आन्ध्रदेशपूगम्। क्ली। तद्देशीयपूगफले। गुणाः-- पाके मधुरं किञ्चिदम्लं तुवरं वातकफघ्नं मुखजाड्यकरञ्च। वै निघ.।

आपः। क्ली(म्)। जलसमूहे। पुं। अष्टवस्वन्तमे। स्त्री। बालके। बाला। अम.।

आपक्कम्। त्रि। ईषत्पक्के कलायादौ। अम.। रोटिका इति केचित्।

आपगाजलं (वारि) (सलिलम्)। क्ली। नदीजले। गुणाः—"नादेयं दीपनं रूक्षं वातलं लघु लेखनं"। मद.व.८। See नदी।

आपणः। पुं। हट्टे। पण्यविक्रयस्थाने। अम.।

आपतिकः। पुं। श्येनपक्षिणि। बाजपक्षी।

आपनम्। क्ली। मरिचे। श.च.।

आपनिकः। पुं। इन्द्रनीलमणौ। [व.१८।

आपन्नसत्वा। स्त्री। गर्भवतीनार्य्यां। रा नि.

आपस्तम्भिनी। स्त्री। लिङ्गिनीलतायाम्। रा.नि.व.३।

आपाकः। पुं। पोँयान् इति कुम्भकारस्य आर्द्रशुष्कमृत्पात्रदाहस्थाने। जटा.।

आपानम्। क्ली। पानभूमौ। हला.।

आपालिः। पुं। केशकीटे। উকুণ। अम.।

आपिञ्जरम्। क्ली। स्वर्णे। সোণা। रा.नि. व.१३।

आपीतः। पुं। तूणीवृक्षे। তুঁদ গাছ। गुणाः—कटुः कषायो मधुरः लघुः तिक्तः ग्राही हिमो वृष्यः व्रणकुष्ठरक्तपित्तघ्नश्च। भा.पू.१भ.। क्ली। रौप्यमाक्षिकधातौ। स्वर्णमाक्षिके। रा.नि. व.१३। पद्मकेसरे। मद.व.३।

आपीनम्। क्ली। ऊधसि। हला.। सुवर्णमुख्याम्। সোণামুখী। अम.। पुं। कूपे।

आपुपः (पूपः)। पुं। पिष्टके। रत्ना.। आनूपजन्तुमात्रे। राज.।

आपूप्य: । पुं'। शष्कुल्यां। चूर्णके। छातु, मयदा, বেশম্। त्रिका.।

आपूर्य्यमाण: । पुं'। शुक्लपक्षे। [१३।

आपूषम् । क्ली। रङ्गे। রাং, রঙ্গ। रा नि.व.

आप्त: । त्रि। विश्वस्तवाचि। "रजस्तमोभ्यां निर्मुक्ता तपोज्ञानबलेन ये। येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा। आप्ता: शिष्टा विबुधास्ते तेषां वाक्यमसंशयम्॥" चर.।

आप्ता । स्त्री। जटायाम्। हारा.।

आप्यम् । क्ली। कुष्ठौषधौ। কুড়। श टी.। भा.पू.१भ.। त्रि। जलविकारजे फेनादौ।

आप्यायनम् । क्ली। तर्पणे। प्रीणने। रा.नि.

आप्ल(प्ला)व: (प्लुतम्) । पुं, क्ली। स्नाने। अम.। हे.च.।

आफिङ्गम् । क्ली। अहिफेने। श.चि.।

आफीनम् । क्ली। अहिफेने। वै.निघ.।

आफु(फू)कम् । क्ली। अहिफेने। আফিম্। भा.पू.१भ.।

आबाधा । स्त्री। पीड़ायाम्।

आब्दिका । स्त्री। तिन्तिड्याम्। श र.।

आभा । स्त्री। बब्बूले। বাবলা। मं बाभूल। भा.पू.१भ.वटादिव.। च.द.भग्न.चि.वा.व्या.एरण्डपाके। भा.त्रिकशूल चि.। महाशतावर्य्याम्। See बर्वूर:।

आभागुग्गुलु: । पुं। भग्नाधिकारे, भग्नसन्धाने च हित:। आभाबब्बूले। বাবলা। "आभाफलत्रिकव्योषै: सर्व्वैरेभि: समीकृतै:। तुल्यो गुग्गुलुरायोज्यो भग्नसन्धिप्रसाधक:॥ च.द.भग्न-चि.।

आभीलम् । क्ली। शरीरपीड़ायाम्। वै.निघ.।

आम: । पुं। व्याधिभावे। मे.। मलवैषम्यरोगे। रा.नि.व.२०। अपक्वान्नरसे। सि.यो.अजी.चि. इन्द्:। तल्लक्षणं यथा—"आहारस्य रस: सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात्। आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रय:। आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम्। प्रथमां दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते॥ अन्ये दोषेभ्य एवाति दुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात्। कोद्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम्॥" इति मा.नि.। (The latter half of the quotation continues:) उष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम्। दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते" ॥ इति। विश्व.र.। षट्प्रकाराजीर्णरोगेषु। See अजीर्णम्।

आमक: । पुं। कुष्माण्डे। [गन्धयुक्त। अम.।

आमगन्धि: । त्रि। विस्रगन्धयुक्ते। আঁসটে

आमगन्धिहरिद्रा । स्त्री। (Curcuma reclinata.) আম আদা। हिं आमहलदी। वै.निघ.।

आमघ्नी । स्त्री। कटुकायाम्। रा.नि.व.६.।

आमचणक: । पुं। अपक्वचणके। কাঁচা ছোলা। मं कंचे चोटे,चोलिहरभरे। कं हल्लिला, हसियवकले। गुणा: शीतल: रुच्य: सन्तर्पण: तृष्णादाहहर: गौल्य: अश्मरीशोषघ्न: कषाय: ईषत्कटुवीर्य्यश्च। रा.नि.व.१६।

आमज्वर: । पुं। अपक्वज्वरे। কাঁচা জ্বর। "लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकम्। तन्द्रालस्याविपाकाश्च वैरस्यं गुरुगात्रता"...इत्यादि आमज्वरस्य लिङ्गम्॥ मा.नि.।

आमण्ड: (क:) । पुं। एरण्डवृक्षे। प.मु.। शुक्लैरण्डे। रा.नि.व.८। भा.पू.१भ.।

आमण्डवास: । पुं। आमवे। वै.निघ.।

आमतिन्तिड़ि:(ड़ी) । स्त्री। अपक्वतिन्तिड्याम्। কাঁচা তেঁতুল। [याम्। अम.।

आमनस्यम् । क्ली। वैमनस्ये। दु:खे, पीड़ा-

आमपत्रिका । स्त्री। चिल्लीशाके। मं चिविल। वै.निघ.। [সর্দ্দি হওন।

आमपीनसम् । क्ली। कफे। कफाक्रमणे।

आमय: । पुं,क्ली। कृष्णागुरुणि। र.मा.। कुष्ठे। কুড়। रा.नि.व.११। सि.यो.अप.चि.। "शिरोबलग्नामयै:।" भा.म.१भ.ज्व.चि.शालूरपर्ण्यादिमूलामयमधुमुता। रोगे। उष्ट्रे। रा.नि.व.२०।

आमयव्याप्त: । त्रि। रोगिणि।

आमयावी । त्रि। रोगिणि। रा.नि.व.२०।

आमरक्तम् । क्ली। रक्तामाशयरोगे। मा.नि.। See अतिसार:। [श्रीकण्ठ:।

आमरस: । पुं। अपक्वरसे। सि.यो.अजी.चि.

आमल: (क:) । क्ली। आमलक्यां। আমলা

गाछ। वासकवृक्षे। वासक गाछ। श.च.। काष्ठधात्रीफले। काठ आमला। See काष्ठधात्रीफलम्। पद्मकाष्ठे।

आमलकचूर्णम्। क्ली। रसायनाधिकारे। च.चि.१अ.।

आमलकशुण्ठः। पुं। काष्ठामलके।"मुद्गामलकयुण्ठ्यौः"। च.द.ज्व.पथ्यसुष्टिः।

आमलका (की)। स्त्री। (Phyleanthus emblica. Syn. Emblica officinalis.) स्वनामख्यातवृक्षे। আম্লা গাছ। हिं अमोरा। मं आंवले। कं नेल्लि। उत्. अंड़ा। आमलकीगुणाः -हरीतकीतुल्याः। विशेषस्तु रक्तपित्तप्रमेहशान्तिकरी स्वास्थ्यकरी रसायनी अम्लरसा च। मद.व.१। भा.पू.१भ.। कषायाम्ला मधुरा शीतला लघुः दाहपित्तवमिमेहशोषघ्नी रसायनी च। रा.नि.व.११। अस्याः फलमपि अम्लत्वाद्वायुं माधुर्य्येण पित्तं रूक्षकषायत्वात् कफञ्च हन्ति इति त्रिदोषघ्नं। मद.व.१। आमलस्य फलं शुष्कं तिक्तमम्लं कटु स्मृतम्। मधुरं तुवरं केश्यं भग्नसन्धानकारकम्। तथा आमलक्यास्तु वृक्षस्य मज्जा तु तुवरा मधुः। वमिक्लमातपित्तघ्नी चान्य तु फल बहुगुणाः। वै.निघ.। अम्लमामलकं मृदुशीतवीर्य्यत्वात् पित्तं शमयति। सु.सू.४५अ.। तान् गुणां स्तानि कर्म्माणि विद्यादामलकीष्वपि। यान्युक्तानि हरीतक्यां वीर्य्यस्य तु विपर्य्ययः॥ च.चि.१अ.। काष्ठधात्रीफलं स्वादि कषायं कटु शीतपित्तास्रदोषघ्नञ्च। भूम्यामलक्याम्।

आमलकायसम्। क्ली। रसायनविशेषे। इदं ब्रह्मरसायनमपि कथ्यते। आमलकं निरास्थ यथोक्तविधिना शुष्कं ८ श. जीवनीयादिकं मिलितं ८ श. दशगुणवारिणा क्वाथयित्वा पादशेषे पूतं क्वाथं ग्राह्यम्। तेन चूर्णं यथाविहिताग्निना साध्यम्। च.चि.१अ.।

आमलकावलेहः। पुं। रसायनविशेषे। च.चि.१अ.रसायनाधिकारे।

आमलकीपत्रम्। क्ली। तालीशपत्रे। वै.निघ।

आमलक्यादिः। पुं। तदादिवर्गे। आमलकी हरीतकी पिप्पली विभीतकश्चेति। आमलक्यादि रित्येष गणः सर्व्वज्वरापहः। चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः॥ सु.सू. ३८अ।

आमलक्यादिचूर्णम्। क्ली। सर्व्वज्वरे हितं भेदि दीपनञ्च। आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा। चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्व्वज्वरहरः परः॥ भा.म.१भ.ज्व.चि.।

आमलच्छदः। पुं। तालीशपत्रे। वै.निघ।

आमलाद्यलौहम्। क्ली। रक्तपित्ते रसविशेषः। अत्र लौहं सर्व्वचूर्णसमं। आमलापिप्पलीचूर्णं तुल्यया सितया सह। रक्तपित्तहरं लौहं योगराजमिदं स्मृतम्॥ र.सा.सं.।

आमली। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। वै.निघ।

आमवातः। पुं। Acute rheumatism. स्वलक्षणविशिष्टवातरोगविशेषे। আম বাত। "अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा चालस्यं गौरवं ज्वरः। अपाकः शूनताङ्गानामामवातस्य लक्षणमिति तन्त्रान्तरम्। विरुद्धाहारचेष्टाभ्यां मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च। स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतस्तथा॥ वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति। तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते। वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः। स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः। जनयत्याशु दौर्ब्बल्यं गौरवं हृदयस्य च। व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः। युगपत्कुपितावन्तस्त्रिकसन्धिप्रवेशकौ। स्तब्धं वा कुरुतो गात्रं आमवातः स उच्यते। मा.नि.।

आमवातगजसिंहमोदकः। पुं। आमवाते। अत्रादौ खण्डं किञ्चिज्जलञ्च संमिश्र्य वह्निसन्तापि उत्थोक्ततं ततश्चूर्णादि सर्व्वं प्रक्षिप्य मोदकवत्पचेत्। ततो घृत मधु च प्रक्षिपेत्। शुण्ठीचूर्णस्य प्रस्थैकं यमान्याश्च पलाष्टकं। जीरकस्य पलं द्वे च धान्यकञ्च पलद्वयं। पलैकं शतपुष्पायाः लवङ्गस्य पलं तथा। टङ्कणस्य पलं अष्टं मरिचस्य पलानि च। त्रिवृताविफलाक्षारपिप्पलीनां पलन्तथा। शठ्येला तेजपत्रञ्च चविकानां पलं तथा। अभ्रं लौहं तथा वङ्गं प्रत्येकञ्च पलं पृथक्। एतेषां सर्व्वचूर्णानां खण्डं दद्यात् गुणत्रयं। घृतेन मधुना मिश्रं कर्षमात्रन्तु मोदकं॥ र.सा.सं.।

आमवातारिगुड़िका(वटिका) । स्त्री । आमवाते रसः । रस गन्धक सोहागा सैन्धव लौह ताम्र शङ्खभस्म —एषां प्रति १ तो. गुग्गुलोः १४ तो. त्रिफलाचूर्णं ३॥ तो. चित्रकचूर्णं ३॥ तो. सर्व्वं घृतेन विमर्द्य वटी कार्य्या । रा.कौ. । रस.र. । रसगन्धकलौहाभ्रं तुत्थं टङ्कणसैन्धवं । समभागं विचूर्ण्याथ चूर्णाद्विगुणगुग्गुलुः ॥ गुग्गुलोः पादिकं देयं चित्रतामूलवल्कलम् । तत्समं चित्रकं देयं घृतेन परिमर्द्दयेत् खादेन्माषद्वयं चास्य त्रिफलाचूर्णयोगतः ॥ इति । रसगन्धौ वरार्वाग्निगुग्गुलुः क्रमवर्द्धितः । एतदेरण्डतैलेन मर्द्दयेदतिचिक्कणम् ॥ इति च । र.सा सं. । पाठान्तरे- रस गन्धकलौहार्कतुत्थटङ्कणसैन्धवान् इति । तथा-- रसगन्धकलौहार्कशङ्खटङ्कणसैन्धवान् इति च ।

आमवातेश्वररसः । पुं । आमवाते रसः । अत्र गन्धकादिसर्व्वं द्रव्यं पञ्चाङ्गुलरसे इति एरण्डमूलरसे । पुनः पुनरिति सप्तवारं भावयेत् । ततः सञ्चूर्ण्य पञ्चकोलक्वाथैः २० वारान् भावयेत् । ततः टङ्कणादिसर्व्वं योज्यम् । पाठः --गन्धकं पलार्द्धञ्च मृततास्रच तत्समं । ताम्रार्द्धं पारदं शुद्धं रसतुल्यं मृतायसं । सर्व्वं पञ्चाङ्गुलेनैव भावयेच्च पुनः पुनः । संचूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः क्वाथैः सर्व्वं विभावयेत् । रौद्रं विंशतिवारांश्च गुड़ूच्याः रसैर्दश । भ्रष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् । टङ्कणार्द्धं विड़ं देयं मरिचं विड़तुल्यकं । तिन्तिड़ीक्षारतुल्यञ्च घृतमुल्यञ्च दन्तिकं । त्रिकटु त्रिफलञ्चैव लवङ्गं चार्द्धभागिकं । आमवातेश्वरी नाम विष्णुना परिकीर्त्तितः ॥ र.सा.सं. ।

आमशूलः । पुं । The cholic pain arising from indigestion. आमजन्य शूलरोगभेदे । तल्लक्षणं यथा—"आटोपहृल्लास वमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥" इति निदानम् ।

आमाजीर्णम् । क्ली । आमरसाजीर्णे ।

आमातीसारः । पुं । Dysentery. वह्नि वातीसाराद्यतमे रोगविशेषे । अस्य सम्प्राप्तिः— "अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसङ्घान् मलांश्च । नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ संसृष्टमेभिर्दोषैश्च न्यस्तमप्स्ववसीदति । पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलञ्चामसंज्ञितम् ।" मा.नि. ।

आमानुबन्धः । पुं । आमसातत्ये । सर्व्वदा आमसञ्चये । च.द.ग्रह चि.मुस्तादि: ।

आमान्नम् । क्ली । अपक्वान्ने । কাঁচা বা আতপ চাউল ।

आमाम्रम् । क्ली । बालाम्रे । কচি আম্ । गुणाः—"कषायमम्लरसं रुच्यं वातपित्तवर्द्धकञ्च ।" भा.पू.१भ. ।

आमावस्था । स्त्री । अपक्वावस्थायाम् ।

आमाशयः । पुं । आमस्थाने । स च नाभिस्तनयोर्मध्यभागे । "नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ।" रा.नि.व.१८ । च. । प्रवाहिकारोगे । আমাশা রোগ । See प्रवाहिका ।

आमिषम् । क्ली । मांसधातौ । मांसे । रा.नि. व.१७ । भोग्यवस्तुनि । मे.षत्रिकं । त्रिका. ।

आमिषकरम् । क्ली । शोणिते ।

आमिषगन्धिनी । स्त्री । पूतन्यां । पুদিনা ।

आमिषप्रियः । कङ्कपक्षिणि । বাজপক্ষী, কাক পক্ষী । रा.नि.व.१९ । त्रि । मांसभक्षके ।

आमिषभुक्(षाशी) । त्रि । मत्स्यमांसभक्षके ।

आमिषस्नेहः । पुं । वसायाम् ।

आमिषी । स्त्री । जटामांस्याम् । श.टी.भ. ।

आमि(मी)क्षा । स्त्री । क्षीरसायाम् । छाना इति लोके । तक्रकूर्चिकायां । सान्तानिकायाम् । 'तप्ते पक्वे च पयसि दधियोगेन जातायां दुग्धविकृतौ । शृते क्षीरे दधि क्षिप्तमामिक्षा कथ्यते बुधैः ।", हला. ।

आमिक्षीयम् । क्ली । दधनि ।

आमुपः । पुं । (Bambusa Spinosa.) वंशविशेषे । বেউড় বাঁশ । श.च. ।

आमोदः । पुं । दूरगामिगन्धे । शतावर्य्याम् ।

आमोदकः । पुं । यमानिकायां । वै.निघ. ।

आमोदजननी । स्त्री । नागवल्ल्यां । পান । वै.निघ. ।

आमोदा । स्त्री । अतावर्थ्याम् । गुल्फायाम् ।

आमोदी । त्रि । मुखवासने । कर्पूरादिवटिकाक्षतमुखगन्धे । भ.टी. ।

आम्बोली । स्त्री । रक्तकुरुण्टकभेदे, कौङ्कणदेशे खनाम्ना ख्याते । रक्तझाँटीविशेष। (प्राकृतशब्द:) । [स्त्रीयि ।

आम्भसिक: । पुं । मत्स्ये । त्रि । जलसम्ब

आम्र: । पुं ।(Mangifera indica) Mango tree. खनामख्याततरौ। आम् गाछ । मं आंवाफल । कं माविनफल । तें माविड़ि । आम्र: पञ्चविध: साधारणाम्र-कोशाम्र राजाम्र महाराजाम्र-रसालाम्राश्च । एषां विशेषा: स्वस्वपर्य्यायेष्वग्या: । बालाम्रादिगुणा: यथा—कषायाम्लरसं सुगन्धि कण्ठरोगघ्नम् अग्निकरञ्च । ग्राहि मेहरक्तकफपित्तव्रणघ्नञ्च । मद.व.६। पित्तप्रकोपवातरक्तकरं लवणादिना रुचिकरञ्चेति । बद्धास्थि पित्तानिलकफकरं बालवदेव । पक्वं त्रिदोषशमनं स्वादु पुष्टिकरं गुरु धातुवृद्धिकरं सन्तर्पणं कान्तिकारि तृषाश्रमघ्नञ्च। रा.नि.व.११ । वा.सू. १५अ.न्यग्रोधादि: । तरुपक्वाम्रं गुरुवातहरं मधुराम्लं पित्तप्रकोपनञ्च । कृत्रिमपक्वं पित्तघ्नम् । पर्य्युषिताम्रं रुच्यं बल्यं वीर्य्यकरं लघु शीतलं वातपित्तहरं सारकञ्च । गालिताम्ररस: बल्य: गुरु: वातहर: सारक: अहृद्य: अतितर्पण: बृंहण: कफवर्द्धनश्च । आम्रखण्डं गुरु अतिरोचनं दुर्जरञ्च। दुग्धाम्रं वृष्यं वर्ण्यं स्वादु गुरुशीतलं रुच्यं बृंहणं बल्यञ्च। आमातियोगे मन्दाग्नित्वं विषमज्वरं रक्तामयं बद्धगुदोदरं नेत्रामयञ्च करोति । भा.पू.१भ.। आपक्वमाम्रं फलमेव भक्षं संग्राहि पित्तास्रजित् कोपनञ्च। तथा विपक्वं मधुरञ्च चाम्रं भेद्यं सपित्तामयनाशनञ्च ॥ अत्रि.१७अ.। क्ली। आम्रफले। पत्ते, ८ तो. । प.प्र.१ख. ।

आम्रगन्धक: (घृत) । पुं । समष्ठीलचुपे । मं कोतुंबा । रा.नि.व.४ ।

आम्रगन्धा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम् । आम् आदा । हिं कर्पूरहर्दि । भा.पू.१भ. ।

आम्रगन्धिहरिद्रा । स्त्री । आम्रहरिद्रायां।

आम्रतैलम् । क्ली । आम्रास्थितैले । आमेर कूशीर तैल । गुणा:—ईषत्तिक्तं मधुरं नातिपित्तकृत् वातकफहरं रुच्यं सुगन्धं विशदञ्च । मद.व.८ । सहकारतैलमीषत्तिक्तमतिसुगन्धि वातकफहरं रूक्षं मधुरं कषायमिवंनातिरक्तपित्तकरञ्च । अत्रि:१४अ. ।

आम्रत्वचा । स्त्री । आम्रवल्कले । आमेर छाल । गुणा:—कषाया । रा.नि.व.११ ।

आम्रनिशा । स्त्री। आम्रहरिद्रायां । वै.निघ.

आम्रपल्लव: । पुं, क्ली । आम्रकिसलये । च. सू.कथ्यां। गुणा: —रुच्य: कफपित्तघ्नश्च। भा.पू.१भ.।

आम्रपुष्पम् । क्ली । आम्रमुकुले । आमेर बोल । गुणा:—रुच्यं दीपनञ्च । रा.नि.व.११ । अतीसारकफपित्तप्रमेहघ्नं रक्तदुष्टिहरं शीतं वातलञ्च । भा.पू.१भ. ।

आम्रपेशिका (शी) । स्त्री । शुष्काम्रखण्डे । आमचुर, आमशी । मं आंवोशी । गुणा: —अम्लमधुरा कषायरसा भेदिका वातकफघ्नी च । भा.पू. १भ. ।

आम्रफलम् । क्ली । आम्रे ।

आम्रफलपानकम् । क्ली । आम्रफलकृतपानकविशेषे । आमेर पाना । "आममाम्रं जले स्विन्नं मर्द्दितं दृढपाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं । प्रपाणकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्म्मितं। सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥" भा.पू.१भ. ।

आम्रमय: । त्रि । आम्रकृते ।

आम्रमूलम् । क्ली । आम्रशिफायां । आमेर शिकड़ । गुणा: —सुगन्धि रुच्यं संग्राहि शीतलञ्च । रा.नि.व.११ ।

आम्ररसाकृति: । पुं । रसालाभेदे । किञ्चित्कुङ्कुमसंयुक्ता विमलुर्दधिगालिता । सशर्करं भवेत्पीता पक्वाम्ररससन्निभा ॥ पीता शिखरिणी या सा लघ्वी वर्णवती हि सा । सुरुच्या मधुरा बल्या वातपित्तहरापरेति ॥

आम्रलेह: । पुं । आम्रकृतलेहे । हिं रायते । आमेर चाटे । "तरुणाम्रं भर्ज्जयित्वा मर्द्दयेत्कुड़शर्करे। सैन्धवं मरिचं हिङ्गु भर्जितं तत्र नि:क्षिपेत् । रुचिकृद्आम्रलेहोऽयं मधुरस्त्वग्निकारक: ।

रुच्यः स्निग्धो गुरुः शीतः पाकविद्याविशारदैः ॥" वै.निघ.।

आम्रवन्दः । पुं । आम्रवन्दायाम् । আম গাছের বান্দা। वै.निघ.२भ.ज्व.चि.।

आम्रव(वा)टः । पुं । आम्रातके । मद.व.६।

आम्रवीजम् । क्ली । आम्रास्थिनि । আমের আঁটী বা কুশী। हिं कोइलीया। गुणाः—कषायं छर्द्यतीसारघ्नं ईषदम्लं मधुरं हृदयदाहनुच्च । भा.।

आम्रवेतसः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

आम्रहरिद्रा । स्त्री । आमनिशायाम् । আম হলুদ । गुणाः —......"तिक्ता चाम्ला रुचिप्रदा। लघ्वग्निदीपनी चोष्णा तुवरा च सरा मता । कफ-श्वासव्रणं कासं श्वास हिक्कां ज्वरं तथा । मुखरोगं रक्तदोषं नाशयेत् ।" वै.निघ.।

आम्रातः (कः) । पुं । The hogplum (Spondias mangifera.) स्वनामप्रसिद्धे वृक्षविशेषे । আমড়া গাছ । हिं अम्बाड़ा । मं इरमालआंबा, आंबाड़े। फलगुणाः—"आम्रातम-ल्पवातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत्परं। पक्वन्तु तुवरं स्वादु-रसपाकं हिमं स्मृतं । तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं हृद्यं विष्टम्भि बृंहणं । गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षया-स्रजित्। आमं फलं कषायाम्लं । पक्वं तत् मधुराम्लं स्निग्धं पित्तकफघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । आम्रावर्त्ते । আমোট, আমসত্ত্ব इति ख्याते । "पक्वस्य सह-कारस्य कटे विस्तारितो रसः । घर्म्मशुष्को मुहुर्दत्त-आम्रातक इति स्मृतः ॥" क्ली । आम्रातकफले । আমড়া। राजाम्रे । भा.पू.१भ.।

आम्रातकः । पुं । पलाशिकायाम् । रा.नि.व. २१। च.सू.४अ.।

आम्रावर्त्तः । पुं। Inspissated mango juice. आम्रातके। আমোট, অমৌট, অমা-বট इति च प्रसिद्धे । हिं अम्बट । मं आंबेरसा-चोपोली । विधिः—पक्वाम्ररसः पटे विस्तारितः रौद्रशुष्कः आम्रावर्त्त उच्यते। गुणाः—तृषाच्छर्द्दि-वातपित्तघ्नः सारकः रुच्यः लघुश्च ।भा.पू.१म.।

आम्रास्थि । क्ली । आम्रवीजमस्से । আমের আঁটী । च.सू.४अ. ।

आम्लः । पुं । तिन्तिड्याम्। তেঁতুল গাছ।

अम्लवेतसे । मद.व.६ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.प्रक-ष्टौला चि.। चि। अम्लरसे। "अम्लस्तु पाचनो रुच्यः लघुः पित्तकफप्रदः । लेखनोष्णः क्लेदनश्च बाह्ये शीतलताकरः । स्निग्धोष्णः सारकश्च भूसङ्कोच-नकारकः । हिमरोमाणां हर्षदश्च वातनाशकरो मतः । अत्यासेवमेनैव तिमिरं दाहतृड्भ्रमाः । ज्वरकण्डूपाण्डुरोगविसर्पस्फोटकुष्ठकृत् ।" वै.निघ.।

आम्लका । स्त्री । बागरदेशप्रसिद्ध-पलाशी-लतायाम् । वै.निघ. ।

आम्लटकः । पुं । चुक्रक्षुपे । চুক । र.मा. ।

आम्लपञ्चकम् । क्ली । अम्लरसयुक्तफलपञ्चके यथा – कोल दाड़िम वृक्षाम्ल चुक्रिकाम्लवेतसैः प-ञ्चाम्लफलम् । जम्बीर नारिङ्गाम्लवेतस-तिन्तिडी-वीजपूरकमिति वा फलाम्लपञ्चकम् । रा.नि.व.२२। पञ्चाम्लं । [वै.निघ.।

आम्लपत्रकः । पुं । चुक्रायां । টক পালঙ্ক।

आम्लपत्री । स्त्री । पलाशीलतायां । वै.निघ.।

आम्लपित्तम् । क्ली । स्वनामख्यातरोगविशेषे । See अम्लपित्तं ।

आम्लफलम् । क्ली । कपित्थफले । वै.निघ ।

आम्ललोटिका । स्त्री । क्षुद्रचिञ्चायाम् । वै. निघ.। [আমরুল।

आम्ललोणिका । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् ।

आम्लवल्कलम् । क्ली । पित्तजज्वररोगविशेषे।

आम्लवती । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् । मं आंववती । वै.निघ.।

आम्लवर्गः । पुं । अम्लवर्गे। See अम्लवर्गः ।

आम्लवल्ली । स्त्री । आंवटवेल इति महाराष्ट्र-प्रसिद्धलतायां । गुणाः—"आम्लवल्ली दीपनी स्वा-द्वीष्णाम्ला रुचिदा मता । कफशूलगुल्मवातघ्नी ऽरु-नाशकरी मता ।" वै.निघ.। [নেতো । वै.निघ.।

आम्लवास्तुकः । पुं । चुक्रिकायां । চুকা

आम्लवेतसः । पुं । अम्लवेतसे । See अम्ल-वेतसः।

आम्ला । स्त्री । तिन्तिड़िकायाम् । चिञ्चिनील-तायाम् । अ.र. । शीवल्लयाम् । रा.नि.व.८ ।

आम्लातकः । पुं । आम्रातके । रत्ना. । [व.४।
आम्लातकी । स्त्री । पलाशीलतायां । रा.नि.
आम्लानीकः । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । र.मा. ।
आम्लि(म्ली)का । स्त्री । आम्लिकायाम् । তেঁতুল গাছ । अम्लोद्गारे । श.मा. ।
आयतः । त्रि । दीर्घे ।
आयतच्छदा । स्त्री । कदलीवृत्ते । मद.व.५।
आयतनम् । क्ली । अधिष्ठाने । आश्रये । हेतौ । भा. । [का. ।
आयतपत्रा (त्री) । स्त्री । कदलीवृत्ते । त्रि-
आयसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१३ । लौहसामान्ये । रत्ना. । [ण्डु चि. । लौहमले ।
आयसमलम् । क्ली । मण्डूरलौहे । च.द.पा-
आयस्तः । त्रि । तेजिते । क्षिप्ते । मे.तत्रिकं ।
आयामः । पुं । वातरोगभेदे । स द्विधा अभ्यन्तरायामः वाह्यान्तरायामश्चेति । दैर्घ्ये । अम. । सङ्कुचितायदेशस्य व्रणस्य दीर्घीकरणे। सु.चि.१अ.।
आयामकाञ्जिकम् । क्ली । यवण्डभिकारे। निस्तुषदरदलितयवे चतुर्गुणजलसाधितयवमण्डं १६ श. (यवः ८ श. जलं ६४ श. शे. १६ श.) यवशक्तु ८ श. मध्यविधमूलकानि ६४ वारि ६४ श. एकत्र स्थापनीयम् । ततो यवचारादिकं प्रत्येकं पलद्वयं (१६ तो.) तथा पिप्पल्यादीनां प्रत्येकं पलमितं (८ तो.) तत्र दत्त्वा विगन्धघटे पञ्चदशदिनं यावत् स्थापयेत् । च.द.ग्रह चि. । भेष. ।
आयासः । पुं । श्रान्तौ । हे.च. ।
आयुः । पुं,क्ली । जीवितकाले । जटा.। औषधे घृते । रा.नि.व.१५ । वसायाम् । रा.नि.व १८ ।
आयुःशेषः । पुं । मृत्यौ ।
आयुधदीर्घपृष्ठः । पुं । सर्पे । हारा. ।
आयुधधर्म्मिणी । स्त्री । जयन्तीक्षुपे । श.च.।
आयुर्द्रव्यम् । क्ली । औषधे । र.मा. ।
आयुर्योगः । पुं । औषधं । रा.नि.व.२० ।
आयुर्व्वेदः । पुं । ऋग्वेदस्योपवेदविशेषे, अथर्व्ववेदोपाङ्गे शल्यादिस्थानाष्टकसम्पन्ने धन्वन्तर्यादिप्रणीतचिकित्साशास्त्रे । "इह खल्वायुर्व्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्व्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च कृतवान् स्वयम्भूः ।" तन्निरुक्तिः यथा —आयुरस्मिन् विद्यते अनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्व्वेद इति । सु.सू.१अ. । आयुर्हिताहितं व्याधेः निदानं शमनं तथा । विद्यते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्व्वेद उच्यते ॥ वैद्यशास्त्रे । हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितं । मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्व्वेदः स उच्यते ॥ च.सू.१अ. ।
आयुर्व्वेदमयः । त्रि । आयुर्व्वेदाभिज्ञे ।
आयुर्व्वेदी । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० ।
आयुष्करः । त्रि । परमायुर्जनके ।
आयुष्मान् । पुं। तृतीययोगे। जीवकमहाक्षुपे । रा.नि.व.५ । त्रि । दीर्घजीविनि । [व.२० ।
आयुष्यम् । त्रि। पथ्ये। आयुर्हितकरे । रा.नि.
आयुस् । क्ली । जीवितकाले । अम. ।
आरः (कः) । पुं । हरिताले । रैफल इति गौड़देशख्याते मधुराम्लफलवृक्षे । र.मा. । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३। "आरं कांस्यं स्मृतं ताम्रं"। मेघनादरसे । पित्तले । भा. ।
आरकूटः । पुं, क्ली । ताम्रयशदयोरुपधातौ पित्तले । পিতল । हिं पीतरा । रा.नि.व.१३ ।
आरक्तम् । क्ली । रक्तचन्दनं । त्रि । सम्यक्रक्तवर्णे । [इति लोके।
आरक्तपुष्पी । स्त्री । बन्धुजीववृक्षे । राङ्गुली
आरग्वधः । पुं । (Cassia fistula.)अरग्वधवृक्षे । বড় শোন্দাল, সোণালু, রাখালনড়ী, বানরনড়ী । हिं आमलटास्, धनवहेड़ा, शोणहाली । मं घोरवाहावा । तें रेलचेट् । सुवर्णालुफले, वा पत्रे । तत्रान्तःपरिमार्ज्जने फलं, वहिःपरिमार्ज्जने कुष्ठादौ पत्रं ग्राह्यम् । सि.यो.पित्त. ज्व.द्राचादौ श्रीकण्ठः । सुवर्णालुफले । च.द.पित्त. ज्व.चि. । "द्राचारग्वधयोश्चापि ।" च.द.वात.श्लेष. ज्व.आरग्वधादिः । "आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता ।" आरग्वधः चिरमालकः । ड.। सु.सू.३८अ. । आरग्वधपत्रे । च.सू.३अ.१म.प्रले. । See अरग्वधः।
आरग्वधपञ्चकम् । क्ली । वातकफज्वरे क-

वायविशेषे। यथा—आरग्वधसिन्नकरोहिणी च हरीतकीपिप्पलिमूलमुस्ताः। इा.चवि.२स्थानं २अ.

आरग्वधादिः । पुं। आरग्वधेन्द्रयवपाटल-काकतिक्ता-निम्बामृता-मधुरसा-सुवहचपाठाः।भूनि-म्बसैर्य्यकपटोल-करञ्जयुग्मं सप्तच्छदाग्निसुषवीफल-बाणघोंटा इत्यात्मको गणः छर्द्दिकुष्ठविषमज्वरघ्नः कफकण्डूतिप्रमेहदुष्टव्रणशोधनः विशेषतो बलास-घ्नश्च। वा.सू.१५अ.। सु.सू.३८अ.। आरग्वधादि-पञ्चद्रव्यकृतकषाये वातश्लेष्मज्वरे। च.द.। आरग्वध-ग्रन्थिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिः क्वथितः कषायः...।

आरग्वधाद्यतैलम् । क्ली। योनिव्यापदधि-कारे तैलम्। सर्षपतैलं ४श.गर्द्दभमूत्रं ४श. आर-ग्वधमूलत्वक् १ प. शङ्खचूर्णं २ प. हरितालं २ प. एकत्र पाच्यम्। च.द.योनिव्या.चि.। कुष्ठरोगे च तैलं। आरग्वधत्वक् वटत्वक् कुष्ठं हरितालं मनः-शिला हरिद्रा दारुहरिद्रा च, एषां मिलितपादि-ककल्केन तैलप्रस्थं विपचेत्। च.द.कुष्ठ.चि.।

आरट्टजः । पुं। तद्देशीयाश्वे। आरबी घोड़ा। जटा.।

आरणालम् (कम्) । क्ली। काञ्जिके। आ-मानी, काँजि। यत्र निस्तुषीकृतैः आमैर्गोधूमैः संहितं तदारणालमुच्यते। प.प्र.३ख.। आरणा-लन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः। पक्वैरासन्धितं तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः॥ भा.पू.सन्धानव.।

आरणिः । पुं। कुलहण्डके आवर्त्ते। हारा.।

आरण्यगोमयः । पुं। वन्यगोमये। वनघुंटे। च.चि.१अ.।

आरण्यपशुः । पुं। वनजपशौ। स सप्तधा,—ऋक्ष-महिष-वानर-सरीसृप-रुरु-पृषत-मृगाः।

आरण्यमक्षिका । स्त्री। दंशके। डाँशमा-छि। रत्ना.। [रा.नि.व.३।

आरण्यमुद्गा । स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी।

आरण्यबिम्बिका । स्त्री। तुण्डिकायाम्। बुनो तेलाकुचा। रा.नि.व.२३।

आरण्योपलभस्म । क्ली। वनकरीषभस्मनि। बिलघुँटेर छाइ। वै.निघ.२भ.ज्व.भक्तेश्वररसे।

आरतिः । स्त्री। स्वस्थचित्तत्वे।

आरभः । पुं। उद्यमे। वधे। दर्पे। मे.।

आरम्भम् । क्ली। विस्वादे।

आरवः । पुं। गजकुम्भाधोभागे। हला.।हे.च.। गजकुम्भसन्धिभागे। त्रिका.।

आरा । स्त्री। चर्म्मभेदकास्त्रे। सा व्यधनप्रयो-जना। लक्षणं—"आराऽर्द्धाङ्गुलवृत्ता स्यात्तत्प्रवेशा-नयोऽर्हतः। चतुरस्रा···॥ चवि.सु.चि.३अ.। आ-रामुखीनाम जलपक्षिणि। अम.।

आराग्रम् । क्ली। अर्द्धचन्द्राग्रास्त्रमुखे। "आरा-ग्रन्तु मुखं तेषाम्। पुष्पपत्रादिभेदतः॥" हला.।

आराधनम् । क्ली। पचने। मे.नचतुष्कं।

आरामः । पुं। उपवने। "नगरान्नातिदूरेण यः सङ्किरपरोपितः। तरुषण्डः स आरामस्तथोप-वनमुच्यते॥" हला.।

आरामघोलिः(लिका) । स्त्री। पत्रशाक-विशेषे, पश्चिमदेशे प्रसिद्धे। गुणाः—"आरामघो-लिका चाम्लरुचा कफानिलापहा। पित्तश्लेष्मकरी चान्या गुरुा जीर्णज्वरापहा॥" रा.नि.व.७।

आरामवल्लिका । स्त्री। मल्लिकाविशेषे। रा.नि.व.२३।

आरामशीतला (ली) । स्त्री। रामशा-लीति महाराष्ट्रख्याते सुगन्धपत्रशाकविशेषे। आ-रामशीतलापि पश्चिमदेशे कथ्यते। वर्व्वर्य्यादिगणे धृता। गुणाः—तिक्ता शीतला पित्तघ्नी दाहशोष-हरा व्रणविस्फोटकघ्नी च। रा.नि.व.१०। शीता कटुः पित्तकफास्रघ्नी च। मद.व.१। [सु.३८अ.।

आरामुखम् । क्ली। व्यधनार्थशस्त्रविशेषे। सु.

आरालिकः । पुं। पाचके। अम.।

आरिः (री) । पुं। कण्टकवृक्षे। खदिरसारे। खयेर। गुणाः—कटुः तिक्तोष्णः कफवातघ्नः व्रण-कण्ठरोगघ्नः रुच्यः दीपनश्च। रा.नि.व.८।

आरुः । पुं। (Lager stroemia rigia.) वृक्षविशेषे। कर्कटे। शूकरे। मे.रद्विकं। कुष्माण्ड-लतायाम्। अलाब्वाम्।

आरुकम् । क्ली। हिमालयदेशजाते स्वनाम-कौषधिविशेषे। आड़ इति भाषा। पत्रपुष्पादि-भेदेन तस्य चातुर्जात्यं सर्व्वाण्येव गुणैः तुल्यानि। गुणाः—"आरुकं वातसेहार्शःकफघ्नञ्च। मद.व.६।

मधुरं हिमं अर्शःप्रमेहगुल्मरक्तदोषघ्नञ्च। रा.नि.व.११। पुं। काबिलदेशे आलुबुखार इति ख्याते खाद्यद्रव्ये। गुणाः—"आरुकी ग्राहितुवरी हृद्यः शीतो गुरुः स्मृतः। मलावष्टम्भकी ग्राही भेदी चोष्णः कफापहः। पित्तहृत्पाचकश्चाम्लो मधुरश्च सुखप्रियः। मुखस्वच्छकरश्चैव मेहगुल्मार्शनुत्परः। रक्तवातरुजां हन्ता स पक्वो मधुरो गुरुः। कफपित्तकरश्चोष्णो रुच्यो धातुविवर्द्धकः। वै.निघ.।

आरुष्करः । पुं। भल्लातकवृक्षे। वै.निघ.।

आरूटषकः । पुं। वासायां। च.चि.२५.।

आरेवतः । पुं। स्थूलारग्वधवृक्षे। বড় সোণালু। रा.नि.व.९। भा.म.१भ चित्तभमज्व चि.। "पथ्यारेवतरामसेनकरजो।" सु.स.३८अ लाक्षादिव। क्ली। आरेवतवृक्षफले। (খেজুরবিশেষ) अम.।

आरोग्यम् । क्ली। रोगनिर्म्मुक्तौ। आरोग्यं वह्निवर्द्धनं। रा.नि.व.२०। "बलाधिष्ठानमारोग्यं।" चर.।

आरोग्यपञ्चकम् । क्ली। पथ्यारग्वधतिक्तानिशदामलकेषु। एतत्सिद्धं पाचनं सामे जीर्णज्वरे हितम्। भा.म.१भ.ज्व.चि.।

आरोग्यशाला । स्त्री। चिकित्सालये।

आरोग्यशिम्बी । स्त्री। आरग्वधवृक्षे। (শোন্দাল। हिं धनवहेड़ा। मं लघुवाहावा। मद.व.१।

आरोग्याम्बु । क्ली। पादशेषोष्णजले। "पादशेषन्तु यत्तोयं आरोग्याम्बु तदुच्यते।" भा.।

आरोहः । पुं। अवरोहे। वरस्त्रियाः श्रोण्यां। रा.नि.व.१८। परिमाणविशेषे। हे.च.। गजाद्यारोहके। मे.हत्रिकं।

आर्ग्वधः पुं। आरग्वधवृक्षे।

आर्घ्यम् । क्ली। तन्नामप्रसिद्धमधुभेदे। "मधूकवृक्षनिर्यासं जरत्काष्ठाश्मशोद्भवाः। अवन्त्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः। तीक्ष्णतुण्डास्तु या पीता मक्षिकाः षट्पदोपमाः। आर्घ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगुः।" गुणाः—"चक्षुष्यं कफपित्तघ्नं कटु कषायं पाके तिक्तं बलपुष्टिकरञ्च। अस्तदोषघ्न"मिति। भा.। मक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा यास्तथा षट्पदसन्निभाः। तदुद्भूतं यदार्घ्याहं तदार्घ्यं मधु वर्ण्यते। एतत्पिङ्गलवर्णम्। रा.नि.व.१४।

आर्घ्यशर्करा । स्त्री। आर्घ्यमधुकृतशर्करायां। इयं गुणैरार्घ्यमधुतुल्या। रा.नि.व.१४।

आर्घ्या । स्त्री। मधुमक्षिकाविशेषे। सा च पीततुण्डा भ्रमरसदृशा। रा.नि.व.१४। See आर्घ्यं।

आर्त्तः । त्रि। पीड़िते।

आर्त्तगलः (ला) । पुं, स्त्री। (Barleria coerulea.) नीलझिण्ट्यां। নীলঝাঁটী। हिं कटसैरुया। मं कालाकोराण्टा। रा.नि.व.१०। च.द.भग्न चि.कषायघृते। सु.सू.२८,२९संशोधने। See नीलाम्लानः। गुणाः—"उष्णः तिक्तः कटुः वातकफघ्नः शोथकण्डूशूलकुष्ठव्रणघ्नश्च।" वै.निघ.। भैष.मुखरो.चि.। रक्तझिण्टीवृक्षे। भा.पू.१भ.।

आर्त्तवम् । क्ली। स्त्रीपुष्पे। तस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिकालः द्वादशवर्षादिपञ्चाशद्वर्षमितः। तच्च प्रतिमासमुपचितं वायुर्योनिमुखं नयेत् धमनीद्वयेन। सु.शा.३अ.। तत्स्वरूपं—"रसादेव रजः स्त्रीणां मासि मासि त्र्यहं स्रवेत्। तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्धं याति पञ्चाशतः क्षयं॥ मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवं। ईषत्कृष्णविवर्णं च वायुर्योनिमुखं नयेत्॥ शशासृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमं। तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत्॥" इति गर्भार्त्तवलक्षणम्। भा.। पुष्पं। त्रि। ऋतुजे। मे.रत्रिकं।

आर्त्तवी । स्त्री। घोटक्याम्। रा.नि.व.१९।

आर्त्तिः । स्त्री। पीड़ायां,वेदनायां। रा.नि.व.।

आर्द्रः । त्रि। सजले वस्तुनि। ভিজা। हिं गीला। मं ओलें। तच्च सरसनीरसभेदेन द्विधा। तयोर्वालुकाद्यम् आर्द्रम्। नीरसमपि सदुग्धगुप्तरसभेदात् द्विधा। तयोः वटाश्वत्थाद्यं नीरसम्। सदुग्धमपि द्विधा मृदुतीक्ष्णभेदेन। तयोः शातलाद्यास्तीक्ष्णाः दुग्धिकाद्याः मृदव इति। यथा—"आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा। सदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते। वालुकं सार्षपं शाकं निर्गुण्ड्यरुष्कमार्षरम्। धत्तूराद्यमिदं सर्व्वमार्द्रं स्वरसमुच्यते। वटाश्वत्थकरीराद्यं आर्द्रद्रव्यन्तु नीरसम्। सदुग्धन्तु द्विधा प्रोक्तं मृदुतीक्ष्णमिति क्रमात्। शातलावज्रशोहुण्डसीरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः। दुग्धिकार्कक्षीरिकाद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः।" प.प्र.। क्लिन्ने। मे.।

आर्द्रकम् । क्ली। (Zingiber officinale.) Common zinger. स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । আদা । हिं आदरख । मं आलें । कं अल्ल, अद्रका । गुणाः—शुण्ठीसमगुणं कटुकमपि पाके मधुरं प्राग्भोजनं सलवणं सेवितं अग्निदीपनं रुचिकरं जिह्वाकण्ठशोधनञ्च भवति । ग्रीष्मे शरदि च न सेव्यम् । भा.पू.१भ.,वा. आर्द्रकं नागरगुणं भेदनं दीपनं गुरु । मद.व.२६ ।

आर्द्रकस्वरसः । पुं । आर्द्रकस्य स्वरसे । আদার রস । च.द.ज्व.चि.कवलधारणे ।

आर्द्रचिक्कणम् । क्ली । आमचिक्कणगुवाके । কাঁচা চিকিণ সুপারি । रा.नि.व.२३ ।

आर्द्रजम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रदाडिमनिर्यासः । पुं । आर्द्रदाडिमफलस्वरसे । सि.यो अरोच.चि.श्रीकण्ठः ।

आर्द्रमरिचम् । क्ली । आममरिचे । কাঁচা মরিচ । गुणाः—"आर्द्रन्तु मरिचं किञ्चिच्चोष्णं पाके रसे मधु । अपित्तलञ्च कटुकं गुरु चाग्निप्रदीपनम् । तिक्तञ्च रुचकं स्वादु कफवातहरं परं । हृद्रोगञ्च क्रमींश्चैव नाशयेत्… ।" वै.निघ. ।

आर्द्रमाषा । स्त्री। Leguminus shrub, (Glicine debilis.) वनमुद्गे, माषपर्ण्याम् । रा.नि.व.३ ।

आर्द्रवटकः । पुं । আদাবড়া इति प्रसिद्धे भोज्यद्रव्ये । तत्प्रकरणं यथा—मुद्गपिष्टरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् हस्तचूर्णितान् कृत्वा तत्र भृष्टहिङ्गुमरिचार्द्रकजीरकचूर्णं निम्बूरसं यवानीञ्च युक्त्या दत्त्वा मिश्रयेत् । अथ तद्द्रव्यसंपूरकं दत्त्वा मुद्गपिष्टानि पचेत् । तानि च पिष्टकानि क्वथितजले निमज्ज्यानि । "मुद्गपिष्ट्या विरचितान् वटांस्तैलेन पाचितान् । हस्तेन चूर्णयित्वाथ तस्मिंश्चूर्णे विनिक्षिपेत् । भृष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरीचं जीरकं तथा । निम्बूरसं यवानीञ्च युक्त्या सर्वं विमिश्रयेत् । मुद्गपिष्टं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामाधारकोपरि । तत्रासु गोलकं कुर्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् । तैले तान् गोलकान् पक्त्वा क्वथितायां निमज्जयेत् । गुणाः—"गोलकाः पाचकाः शीतास्तेनार्द्रवटका अपि ।" भा.पू.१भ. ।

आर्द्रशाकम् । क्ली । आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रा । स्त्री । कृत्तिविषायां । षष्ठनक्षत्रे । आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।

आर्द्राख्यम् । क्ली । आर्द्रके ।

आर्द्रिका । स्त्री । क्षुद्रार्द्रके । भा.पू.१भ. । आर्द्रधनिकायां । কাঁচা ধনে । गुणाः—"तिक्तमधुरा मूत्रला पित्तञ्च न करोति ।" "आर्द्रिका भेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका मधुरा पाके रुक्षा वातकफापहा ।" वा.सू.६अ. ।

आर्षभी । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । আলকুশী । रा.नि.व.३ । See आत्मगुप्ता । [शार्ङ्ग. ।

आलम् (कम्) क्ली । हरिताले । प.मु. ।

आलगर्द्दः । पुं । Species of cobra. अलगर्द्दे । जलसर्पे । [सु.सू.४६अ. ।

आलदूषकः । पुं । तन्नामकप्रतुदपक्षिणि ।

आलविषः । पुं । यस्य आलि (লাল) विषमस्ति । ते च वृश्चिकविश्वम्भरराजीवमत्स्योच्चिचिङ्गाः समुद्रवृश्चिकाश्च । सु.कल्प.३अ. । [कल्प.८अ. ।

आलविषा । स्त्री । कृच्छ्रसाध्यलूताभेदे । सु.

आलस्यम् । क्ली । अलसतायां । सामर्थ्येऽपि कर्मण्यनुत्साहे । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "आलस्यं मधुरास्यता ।"

आलातम् । क्ली । अङ्गारे । रा.नि.व.२० ।

आलानम् । क्ली । गजबन्धनस्तम्भे । हला. । रज्जौ । मे. । [গাছ । श.र. ।

आलाबुः (बूः) । स्त्री । अलाब्वाम् । লাউ

आलावर्त्तम् । क्ली । वस्त्रव्यजने । কাপড়ের পাখা । हे.च. ।

आलास्यः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

आलिः । पुं । वृश्चिके । भ्रमरे । मे.त्रिकं ।

आलिङ्गनम् । क्ली । आश्लेषे । रत्ना. ।

आलिञ्जरः । पुं । अलिञ्जरे । জালা । त्रिका. ।

आलिम्पना । स्त्री । दर्ग्यां । त्रिका. ।

आलिवङ्गा । स्त्री । हालिम् इति लोके । आशालवीज इति गुर्जरे । वै.निघ.१भ.,वा.व्या., कटिवा.चि. ।

आली । स्त्री । कफोणी । मे.लत्रिकं ।

आलीढम् । क्ली । लेहने । अशिते ।

आलीनकम् । क्ली । रङ्गे । राङ् । हे.च. ।

आलुः । पुं । कोङ्कणदेशप्रसिद्धकन्दविशेषे । कामालू । मं कांसालु । सूरणे । आलुके । पेचके । रा.नि.व.७। स्त्री । क्षुद्रजलाधारे । गलन्तिकायां । त्रिका. । क्ली । भेलके । मूले । त्रिका । (गोल आलू इति ख्याते कन्दविशेषे । मे. । गुणाः— रक्तपित्तघ्नं गुरु स्वादु शीतलं स्तन्यं शुक्रकरञ्च । द्रव्याभि. ।

आलु(लू:)कः । पुं, क्ली । An esculent root, (Arum campanulatum.) कन्दशाकविशेषे । आलु गाछ । स बहुधा—काष्ठालुक-शङ्खालु हस्त्यालु रक्तालु-पिण्डालु-मध्वालुभेदात् । तत्र काष्ठालुकं काठिन्ययुक्तं (हिं काठारु), शङ्खालुकं श्वेततायुक्तं (शङ्खारु इति लोके), हस्त्यालुक दीर्घतायुक्तं महाशरीरम्, रक्तालुकञ्च (रक्तारुतरुडा), पिण्डालुकं (हिं वर्त्तुलसुथनो), मध्वालुकं मिष्टं रोमयुक्तं (हिं दीर्घसुथनी) इति च । गुणाः —मलमूत्रनिःसारकं रुचं दुर्जरं रक्तपित्तघ्नं वातकफघ्नं बल्यं वृष्यं स्तन्यवर्द्धनञ्च । भा.पू.१भ. । आलूकं शीतलं सर्व्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु । राज. ।

आलुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । राङा आलू । हिं अरुइ । या दीर्घा कठिना तन्वी च । गुणाः — बलकृत् स्निग्धा गुर्व्वी हृदयकफघ्नी विष्टम्भिनी तैलभर्जितात्यन्तरुचिकरी च । भा.पू १भ.,शा.व. ।

आलूकम् । क्ली । एलवालुके । आलुके । रा. नि.व.४ । [पादौ यथोक्तौषधलेपे । सु.चि.१अ.।

आलेपः (नम्) । पुं. क्ली । जातमात्रशोथव-

आलेयम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

आलेशः । पुं । अश्वमुखरोगे । तत्र हनुदन्तो न सम्यगुद्गच्छन् यन्त्रणामुत्पादयति, तेनाश्वोऽस्वस्थः अनिच्छया लोकं खादति भग्नकासी चीणबलश्च भवति । "हनुदेशे यदा दन्तो भवत्यभ्यन्तराश्रयः । आलेश इति तं विद्यात् श्लेष्मरक्तसमुद्भवम् ॥ तेनाश्वो दुर्मनात्यर्थं मन्दं पिबति खादति । जर्जरं कासते चैव बलाच परिहीयते ॥" ज.द.२६अ. ।

आलोकः (नम्) । पुं,क्ली । दर्शने । (देखा । दीपे । मे. ।

आलोचकः । पुं । तन्नामकाग्नी । तस्य स्थानं नेत्रं । स च रूपादि दर्शयति । सु.सू.२१अ.। क्ली । तन्नामकपित्ते । भा. ।

आलोचनम् । क्ली । दर्शने ।

आलोड़नम् । क्ली । मिश्रणे। उत्तेजने । [माने।

आलोलः । पुं । कम्पे । त्रि । कम्पिते । लम्ब-

आलूकम् । क्ली । आलुके । आलू । हिं अलु, आलुवोखार । गुणाः — रसतः शीतं स्वादमनं वातपित्तकरञ्च । मद.व.६ । [रूस] (धोड़ा । त्रिका.।

आवट्टजः । पुं। उत्तमाश्वे । पारसीकाश्वे । पा-

आवपनम् । क्ली । भाण्डे । वीजवपने । अम.।

आवरकः । त्रि । आच्छादके ।

आवर्त्तः । पुं। भ्रमे । भा.म.३भ.उदा.चि । राजावर्त्तमणौ । रा.नि.व.१३ । तन्नामकमर्म्मस्थाने । स्थानं च तस्य भ्रुवयोरुपरि निम्नदेशः । तत्रस्थं वैकल्यकारमर्म्मेदयं । सु.शा.६अ.। शुभाशुभसूचकेऽश्वस्य रोमावर्त्ते । तं च पञ्चवतिप्रकाराः । तद्यथा— "विंशतिस्तु शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तत्यधिकाः स्मृताः । उत्तरोष्ठे प्रपाणे स्यात् तत्रावर्त्तः शुभावहः ॥ सृक्कणोश्च तथा प्रोक्ताः सर्व्वकामफलप्रदाः । चयश्चैवाथ चत्वारो वाजिनो यस्य रोमजाः । द्वौ वा ललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः ॥ आनुपूर्व्व्यां स्थितावेवं ललाटे रोमजास्त्रयः । निःश्रेणी नाम सा ख्याता भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधिनी ॥ शिरःकेशान्तयोर्मध्ये शवो नामाभिधीयते । तत्रावर्त्तः स्मृतोऽस्य भर्त्तुर्जयविवर्द्धनः ॥ घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्त्तितो बुधैः । तस्मिन्देवमणिर्नाम रोमजः शुभकृत्स्मृतः ॥ कर्णमूले तथा बाहोः केशान्ते मस्तके तथा । आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विशेषेण तु मस्तके ॥ आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वक्षसि स्थिताः । एकः कण्ठे भवेत्स्पष्टः स धन्यः सर्व्वकामदः ॥ रन्ध्रे चैव यदा भर्त्तुरीप्सितार्थप्रदो भवेत् । उपरन्ध्रे भवेच्चैव रोमजातिपूजितः ॥ शङ्खचक्रगदावज्रशक्तिपद्मोपमाश्च ये । विशेषेण शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशजाः ॥ अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि रोमजाननिन्दितान् ।

भर्त्तुः क्लेशावहान् सर्व्वान् धनप्राणापहारकान् ॥ नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः प्रोथ उच्यते । तत्र भर्त्तुर्विनाशाय रोमजश्च प्रकीर्त्तितः ॥ ऊर्द्ध्वञ्च नासिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेशकारकः । गण्डयोश्चैव भर्त्तारं हन्त्यावर्त्तो दुरासदः ॥ अश्रुपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्रावर्त्तो भवेद्भीमः स्वामिनः कुलनाशनः ॥ अपाङ्गाद्द्व्यङ्गुलं चैव प्रदेशः शङ्ख उच्यते । तस्मिन् भर्त्तुर्विनाशाय भवेद्दारुण रोमजः ॥ भ्रूप्रदेशसमुद्भूत आवर्त्तो नैव पूजितः । सुहृद्वियोगकृत् सः स्याद्भर्त्तुरर्थविनाशकः ॥ मन्यां ग्रीवां शिरो विन्द्यात्तत्रावर्त्तस्तु कुत्सितः । कण्ठयोश्चापि संग्रामे स्वामिनस्त्वाशु घातयेत् ॥ चिबुकस्य समीपस्थो वामदक्षिणभागतः । प्रदेशस्तु हनुर्नाम तत्रावर्त्तो हि दारुणः ॥ अधरोष्ठस्य नाधस्तादावर्त्तं हि प्रमर्द्दकम् । तस्मिन् पापो भवेद्भर्त्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः ॥ कण्ठस्याध निगालस्य मध्ये गलक उच्यते । तत्रावर्त्तः स्मृतः पापः स्कन्धसन्धिगतश्च यः ॥ अधस्ताज्जङ्घयोश्चैव ग्रन्थिः कूर्च इति स्मृतः तत्रावर्त्तः स्मृतो भर्त्तुः संग्रामे जीवितान्तकृत् ॥ कूर्चादष्टाङ्गुलं चोर्द्ध्वं पार्श्वयोस्तु कला स्मृता । तत्र भर्त्तुः शराघातैर्जीवितान्तश्च रोमजः ॥ ककुदं हयभस्यैव सुव्यक्तमुपलक्षयेत् । वाजिनो यस्य तत्र स्यादावर्त्तः स्वामिनाशनः ॥ ककुदस्य पुरोभागे समीपे वह उच्यते । भर्त्तुः सुतमसेतस्य तस्मिन्नाशाय रोमजः ॥ कीकसे तु च यस्य स्यादावर्त्तस्तस्य दारुणः । रणे हतः समं भर्त्रा क्रव्याद्भिः स विलुप्यते ॥ क्रोड़े चैवासने चापि हृदये चैव जानुनि । आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येव न संशयः ॥ पार्श्वयो रोमजा यस्य स चाश्वो नयति क्षयम् । स पचत्याशु भर्त्तारं नीहाराम्बु यथा रविः ॥ कूर्चस्याधःप्रदेशस्तु कुष्ठिकः परिकीर्त्तितः । अधन्यस्तत्र वाहस्य जङ्घयोर्जानुनोश्च यः ॥ नाभिजो मुष्कजश्चैव त्रिकजश्च विशेषतः । पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्त्तितः ॥ कुक्षौ व्याधिं नियच्छन्ति रोमजाः कुक्षिसम्भवाः । पायुसीवनिमध्यस्था नैव धन्यास्तु कीर्त्तिताः ॥ स्फिक्‌पिण्डे स्थूरके चैव यस्यावर्त्तो हि वाजिनः । लिङ्गावर्त्तः स विख्यातो भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशकः ॥ शतपादीति विख्यातस्तथा वै मुकुलोऽपरः । आवर्त्तश्चैव सङ्घातः पादुकश्चार्द्धपादुकः ॥ शुक्तिश्चैवावलीढश्च आवर्त्तः कीर्त्तितोऽष्टधा । वाजिदेहगतः सम्यक् शुभाशुभनिवेदकः ॥ शतपादीसमाकारः शतपादीति कीर्त्तितः । जातीमुकुलसङ्काशो मुकुलः समुदाहृतः ॥ आवर्त्तो भ्रमितैर्बालैः सङ्घातो रोमपुञ्जकैः । शुक्तिश्च शुक्तिसंस्थानैः रोमभिर्व्वक्तलक्षणैः ॥ वत्सावलीढकाकारोऽवलीढः परिकीर्त्तितः । पादुकः पादुकाकारस्तथा चैवार्द्धपादुकः ॥ बाल्ये विशेषसंस्थाने निर्द्दिशन्मतिमान् भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं विचक्षणैः ॥ एतेषामेव सर्व्वेषामावर्त्तानां तपोधनैः । रोमजेति कृता संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः ॥ शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एको हेम्ना दहेत्पापं तेन दोषो न दुष्यति ॥ अथवा द्विजमुख्याय वेगादिगुणवान्हयः । दत्त्वा ग्राह्यः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकुदो ॥ श्रीवत्सो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । अङ्गदो मुषलो चैव राज्यरत्नप्रदः सदा ॥ प्रपाणे मारुतं विन्द्याल्ललाटे च हुताशनम् । उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रसूर्य्यौ च मूर्द्धनि ॥ रन्ध्रे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरो हरिः । इत्येवं पूजिता ह्येते दशावर्त्तास्तु वाजिनः ॥ अर्थ्येकेन विहीनाश्चेद्भवेयुरशुभास्तदा ॥ क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा नि.व.१३ ।

आवर्त्तकः । पुं । कीटविशेषे । तद्दष्टे वायुजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ.। राजावर्त्तमणौ । रा नि.व.१३ । क्ली । स्थलपद्मे । रौप्यमाक्षिके । रा नि.व.१३ ।

आवर्त्तकी । स्त्री । स्वनामख्यातलतायां कोकणादिदेशे आकुली तलाड़वल्ली भगतवल्ली इति च प्रसिद्धायां ।(भगतगुरी) । गुणाः—कषायोष्णा सरा तिक्ता रसायनी हृद्या वातामवातरक्तशोथमेहघ्नी । मद.व.१ । कषायाम्ला शीतला पित्तहा । रा.नि.व.३ । वृहद्दन्त्याम्, भद्रदन्त्याम् । रा.नि.व.६ ।

आवर्त्तनम् । क्ली । आलोड़ने दुग्धादीनाम् । आवटान । धातुगालने । अ.टी ।

आवर्त्तनी । स्त्री । (Helicteres Isora.) आतमोड़ा इति ख्याते द्रव्ये । आंतमोड़ा । हिं मरफली । धातुगालनपात्रे । श.र. ।

आवर्त्तपूलिका । स्त्री । पूलिकाभेदे ।

आवर्त्तमणिः । पुं । राजावर्त्तनामकोपरत्ने । रा.नि.व.१३ ।

आवर्त्तिनी । स्त्री । अजशृङ्गीवृक्षे । र.मा. ।

आवलीकन्दः (कः) । पुं । मालाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

आव(ब)ल्यम् । क्ली । दौर्ब्बल्ये ।

आवसथः । पुं, क्ली । गृहे । हे.च. ।

आवसितम् क्ली । निर्व्वुषीकृतधान्ये । বওলান ধান । हे.च. । परिपक्वमर्द्दितधान्ये । भरत. । [भ ।

आवस्थिकः । त्रि । अवस्थोचिते । सु.चि ३८

आवा(बा)धा । स्त्री । पीड़ायाम् । श्र.र. ।

आवापः पुं । आलवाले । कल्के । प.प्र.१ख.। निःक्षेपे । सु.चि.१श्र. ।

आवारि । क्ली । हट्टगृहे । হাটচালি । उणा.।

आवासः । पुं । गृहे । हे.च ।

आविः । पुं । पश्चिणि । वै.निघ. ।

आविकः । पुं । कम्बले । हे.च. । हला. । त्रि । मेषसम्बन्धिनि । क्ली । मेषमांसादौ । मेषीदुग्धे ।

आविकघृतम् । क्ली । मेषीनवनीतजातघृते । ভেড়ার দুধের ঘি । गुणाः—लघुपाकं पित्तकोपनं योनिदोषे कफे वाते शोफे कम्पे च हितम् । रा.नि.व.१५ । पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्व्वरोगविषापहं । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥ अत्रि.८श्र. ।

आविकदधि । क्ली । मेषीदुग्धकृतदधनि । ভেড়ীর দই । हिं मेढ़ीकेदहि । गुणाः—गुरु सुस्निग्धं कफपित्तकरं वाते रक्तवाते च पथ्यं शोफव्रणघ्नञ्च । रा.नि.व.१५। सुखरोगे परं हितं, दृष्टफलं । आविकं पित्तकृद्वातशमनं कफकोपनं । गुल्मार्शःकुष्ठरोगे च रक्तपित्ते न शस्यते । अत्रि.८श्र.।

आविकनवनीतम् । क्ली । मेषीदुग्धजातनवनीते । ভেড়ীর দুধের ননি । गुणाः—पाके हिमं लघु सारकं योनिशूले कफे वाते अर्शसि च सदा हितम् । ऐडकं नवनीतं क्लिष्टगन्धं शीतलं मेधाहृत् गुरु पुष्टिस्थौल्यमन्दाग्निदीपनञ्च । रा.नि.व.१५ ।

आविकमांसम् । क्ली । मेषमांसे । ভেড়ার মাস । गुणाः—मधुरं ईषद्गुरु बलकरञ्च । आजमांसाद्विपरीतगुणं तेन अल्पगुणं स्निग्धं गुरु सदोषं अभिष्यन्दि च । वा.सू.६श्र. ।

आविकमूत्रम् । क्ली । मेषीमूत्रे । ভেড়ীর মূত্র । गुणाः—तिक्तं कटुकम् उष्णं कुष्ठघ्नम् अर्शःशूलोदरकृमिशोफमेहविषघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । शोफकुष्ठार्शोमेहवर्चोग्रहघ्नञ्च । मद.व.८ ।

आविकक्षीरम् । क्ली । मेषीदुग्धे । ভেড়ীর দুধ । मं मेंढ़िचेदुध् । गुणाः—स्वादु अम्लपाकं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तकफोल्वणं बृंहणं हिक्काश्वासानिलघ्नञ्च । वा.टी.चारपाणिः । लोमशं गुरु कफपित्तहरं स्थौल्यघ्नं मेहघ्नं वातप्रकोपे पथ्यं अनिलजे कासे हितञ्च । रा.नि.व.१५ । वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्रदञ्च । वा.सू.५श्र. । क्षीरञ्च मधुरं रूक्षमुष्णं वातकफापहं । न शस्तं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत् । अत्रि.८श्र. । [वै.निघ. ।

आविकी । स्त्री । कम्बले । শাল । शब्दका ।

आविग्नः । पुं । करमर्द्दवृक्षे । পাণি আম্‌লা । श्र.र. । भ.टी.सा. । [टा ।

आविटः । वृक्षविशेषे । हिं आवुटा । मं आप-

आविधः । पुं । वेधनास्त्रे । ভোমর, তুরপুন । अम. । [गर्भ. ।

आविरः । पुं । प्रसववेदनायाम् । मा.नि.मूढ़-

आविलम् । क्ली । काविलदेशीयफलविशेषे । सेओ इति लोके । मं योरसेवफल । त्रि । कलुषे ।

आविलकन्दः । पुं । मालाकन्दे । रा.नि.व.१।

आविलमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षणं यथा—शुभाङ्गः ताम्रपक्षः स्थूलाङ्गश्च । गुणाः—अतिरुच्यः मधुरः बल्यः वीर्य्यपुष्टिवर्द्धनः गुणाढ्यश्च । रा.नि.व.१७ ।

आविला । स्त्री । मत्स्ये । आह्वर्य्यां । আমরুল । मं आंबोली । अम. । [वै.निघ. ।

आविहृष्टः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে ।

आविष्टः । त्रि । प्रेतादिभिर्गृहीते । ভূতে পাওয়া । हारा. ।

आवी । स्त्री । प्रसववेदनायाम् । सु.नि.८श्र. । प्रसवलिङ्गे मूत्रकफप्रसेकादौ । विज.र. ।

आवेगी । स्त्री । वृद्धदारकलतायां । বীজতারক । रा.नि.व.२ । र.मा. । मद.व.१ ।

आवेशः । पुं । अपस्माररोगे । हे.च.। भूतसञ्चारे । रा.नि.व.२० ।

आवेशनम् । क्ली । शिल्पशालायाम् । हला. । भूतावेशे । मे.नचतुष्कं । मन्त्रेण भूतमात्रस्य शिरसि सन्निवेशने । "वक्षावेशनताड़नैः ।" च.द.ज्व.चि. । क्रोधे । धरणिः ।

आवेशनमन्त्रः । पुं । येन मन्त्रेण भूतादयः शरीरे विशन्ति । चचि.१स्था.५अ. ।

आवेशिकः । त्रि । आगन्तुके । अम.।

आशनः । पुं । असनवृक्षे । द्विरूप-कोषः ।

आशयः । पुं । आधारे । अभिप्राये । पनसवृक्षे । मे. । अजीर्णे । Organs or receptacles. कोष्ठागारे । अजयपालः । आशयाः सप्त — वातपित्त कफ रक्त पक्व-मूत्रामाशयाः, स्त्रीणामतिरिक्तो गर्भाशय इत्यष्टौ । सु.शा.५अ. । वायुः स्वस्थितिहेतोराशयं करोति । आशयाभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम् । सु.शा.४अ. । तत्र उरो रक्ताशयः, तदधः श्लेष्माशयः,तदधः आमाशयः, तदधः पक्वाशयादूर्द्धं ग्रहणी नाम या कला सैव पाचकाशयः । नाभेरूर्द्ध्वमग्न्याशयः मध्यभागे स्थितः । तस्योपरि तिलं, तदधो वाताशयः । तदधः पक्वाशयः स एव मलाशयः । तदधो वस्तिः स एव मूत्राशयः । भा.पू.। वाभटस्तु नार्य्यास्त्रय आशया अधिका उच्यन्ते, ते च गर्भाशयः स्तनौ च । तत्र गर्भाशयः पित्तपक्वाशयान्तरे, प्रवृद्धौ स्तनौ स्तन्याशयौ च ।

आशयफलम् । क्ली । पनसे । विश्वः ।

आशयाशः । पुं । वायौ । अग्नौ । भ.टी.. ।

आशा । स्त्री । तृष्णायाम् । अम. ।

आशाढ़ः । पुं । तृतीयमासे । द्विरूप.भ.टी. ।

आशापुरसम्भवः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । आसापूरी धूप इति लोके । रा.नि.व.१२ ।

आशाबन्धः । पुं । मर्कटजालके । माकड़सार जाल । मे.धचतुष्कं । [भोजने ।

आशितः । त्रि । भुक्ते । अशिते । जटा.। क्ली ।

आशितम्भवम् । क्ली। अन्नादौ। पुं। तृप्तौ मे.

आशिता । त्रि । अतिशयभोक्तरि । हे.च. ।

आशी (शीः) । स्त्री । सर्पदन्ते । मे. । सर्पविषे । श र. । आशी तालुगता दंष्ट्रा तया दष्टो न जीवति । विषविद्या. । वृद्धिनामकौषधे । रा.नि.व.५ । [पुष्पहवविशेषे । रत्ना. ।

आशीतः (कः) । पुं । अद्विल्लक इति ख्याते

आशीविषः । पुं । सर्पे । मद.व.१२ । अम. । दर्वीकरसर्पे । सु.कल्प.४अ. ।

आशुः । पुं, क्ली । धान्यसामान्ये । र.मा. । वर्षाभवषष्टिकादिव्रीहिविशेषे । আউশ ধান । मे, शद्विकं । "आशुभक्तोदकैः पिष्टम् ।" च.द अ.पि.चि.अभयावटी । गुणाः—मधुरः पाकेऽम्लः पित्तकरः गुरुश्च । राज. ।

आशुकारी । पुं । पित्तोल्बणसन्निपातज्वरे । लक्षणं—"अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च । गात्रे च विन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते । पित्तोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ॥" भा.म १भ. ।

आशुकोपितः । पुं। मर्द्दशजातवक्तकशाली। धकोड़ धान इति प्रसिद्धः । रा.नि.व.१६ ।

आशुगः । पुं । वायौ । अम. ।

आशुतीक्ष्णकम् । क्ली । ताम्रे । [च ।

आशुपः । पुं । वंशविशेषे । বেউড় বাঁশ । श.

आशुपत्री । स्त्री । शल्लकीलतायां । কুন্দুরকী লতা । रत्ना. ।

आशुमण्डः । पुं । आशुभक्तमण्ड । আউশ চালের মণ্ড । गुणाः—ग्राही मधुरः कफकरः तर्पणः त्रयदोषघ्नः शुक्रवर्द्धनश्च । अत्रि.१स्थान.२३ अ. । [धान्ये । भ.टी.भ. ।

आशुव्रीहिः । पुं । वीरीधान्ये । रत्ना. । आशु·

आशुशुक्षणिः । पुं । अग्नौ । रत्ना. ।

आशेकुटी । पुं । पर्वते । श मा. ।

आश्चोतनम् । क्ली । नेत्रसेचने । वा.टी.हेमा. चक्षुःपूरणे । प्रयोगाः । तस्य लक्षणं - "अथ आश्चोतनं कार्य्यं निशायां न कदाचन । उन्मीलितेऽक्षिद्व्यङ्गुलादूर्द्ध्वं विन्दुभिर्द्व्यङ्गुलाद्दितम् । क्वाथक्षौद्रासवस्नेहविन्दूना। यत्तु पातनं । यद्व्यङ्गुलोन्मिते नेत्रे प्रोक्तमाश्चोतनं हि तत् ।" इति । मात्रा च लेखने ८ विन्दवः, स्नेहने १० विन्दवः, रोपणे १२ वि·

ष्टव:, शीते चीणा शीर्ण च शीता विन्दवो भवेयु:। तत्र वाते तिक्तं, पित्ते स्निग्धं, कफे च तिक्तोष्णरूचं हितम्। वै.निघ.।

आश्रय: । पुं। आधारे। जटा। गृहे। हे.च.।

आश्रयाश: । पुं। चित्रकवृक्षे। अग्नौ। अम.।

आश्रव: । पुं। क्लेशे। मे.।

आश्लेष: । पुं। आलिङ्गने। रत्ना.।

आश्वत्थम् । क्ली। अश्वत्थफले। अम.।

आश्वयुज:, **आश्विन:** । पुं। षष्ठमासे, आश्विने मासि। अत्र रवे: कन्याराशिस्थिति:। आश्विन मास। अम.।

आश्विनेयौ । पुं। अश्विनीकुमारौ। अम.।

आश्वीनम् । क्ली। एकेनाश्वेन एकदिनगम्ये पथि। अम.।

आषाढ: । पुं। स्वनामख्याततृतीयमासे। यत्र रवेर्मिथुनराशिस्थिति:। अम.। पलाशदण्डे। मे.।

आषाढकम् । क्ली। पलाशवीजे। [व.१२।

आसङ्गा । स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायां। रा.नि.

आसङ्गिनी । स्त्री। चक्रवात्यां। घूर्णि वातास। त्रिका.।

आसङ्गिम: । पुं। कर्णबन्धनाकृतिविशेषे। स चाभ्यन्तरदीर्घैकपालि:। सु.स १६अ.।

आसत्ति: । स्त्री। सङ्गमे। मे.।

आसन: । पुं। जीवकद्रुमे। मेदिनिकं। क्ली। गजस्कन्धे। हला.। पीठिकायां। पिंड़ि।

आसनपर्णी । स्त्री। अपराजितायां। संज्ञा कर्णवल्ली। वै.निघ.।

आसन्द: । पुं। खट्टाभेदे। मे.दन्तिकं।

आसन्दी । स्त्री। लघुखट्टिकायाम्। हारा.।

आसन्नकाल: । पुं। मृत्युकाले।

आसव: । पुं। मद्यमात्रवचने। वा.टी.हेमा.। मद्यविशेषे। अपक्वौषधसिद्धमद्यम् आसव उच्यते। "यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसव:।" श्री धुरिक्षुरसे: पक्वैरपक्वैरासवो भवेत्। प.प्र.१ख.। गुणा:—"आसवस्य गुणा: ज्ञेया वीजद्रव्यगुणै: समा:। भा.पू.मद्यव.। द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत् सन्धितं भवेत्। आसवारिष्टभेदैस्तत्प्रोच्यते भेषजोचितम्॥ वै.निघ.सिद्धविधि:। धान्याम्ले। वै.निघ.। See अरिष्ट:। [रा.नि.व.६।

आसवद्रु: (म:) । पुं। अश्मन्तवृक्षे। तालवृक्षे।

आसारण: । पुं। वृक्षभेदे। भैष.।

आसीनप्रचलायितम् । क्ली। निद्रावेशेनोपविश्य दोलने। ढुलुनि। राज.।

आसुतम् । क्ली। चिरकालस्थितामं कन्दादियुक्तमासुतमुच्यते तदुक्तं कन्दमूलफलाद्यन्न लवणादिकसंयुतं। सन्धानाच्चिरकालात्तमासुतं परिकीर्त्तितम्॥ वा.टी.हे. । [हे.च.।

आसुति: । पुं। मद्यसन्धाने। मद चोयान।

आसुतीबल: । पुं। शौण्डिके। हे.च.।

आसुरम् । क्ली। विड्लवणे। रा.नि.व.६। विट् लवण। भा.पू.१भ. सामुद्रलवणे। मद.व.२।

आसुरी । स्त्री। रक्तसर्षपे। श्वेतसरिषा, कृष्ण राइ। प सु.। र.सा.सं.। च.द.ग्रह.चि.आयामकाशिके। रक्तसर्षपे। राइसरिषा। रा.नि.व.१६। छेदभेदात्मके चिकित्साविशेषे। आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता। श.च.।

आसेक्य: । पुं। नपुंसकविशेषे। तल्लक्षणं—"पित्रोरत्यल्पवीर्य्यत्वादासेक्य: पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोत्थानमसंशयम्"।सु.शा.२अ.।

आस्कन्दनम् । क्ली। संशोषणे। मे.नत्रिकं।

आस्कन्दितम् (कम्) । क्ली। अश्वस्य पञ्चमगतिभेदे। हे.च.। सा च गति: सम्यग्गतिरित्यमर:।

आस्तर: । पुं। करिकम्बले। हे.च.।

आस्तरणम् । क्ली। कुथे। हस्तिपृष्ठस्थविचित्रकम्बले। झूल्। हला.।

आस्तिकमति: । पुं। उत्तमवैद्ये।

आस्था । स्त्री। यत्ने। अपेक्षायाम्। आलम्बने। मे.थद्विकं। जले। हे.च.।

आस्थागम: । पुं। जले। हे.च.। [निरूह:।

आस्थापनम् । क्ली। निरूहवस्तौ। भा.। See

आस्थापनोपगवर्ग: । पुं। आस्थापनयोग्य-

पञ्चविंशमहाकषायवर्गे । यथा —"बिल्वबिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुकमदनफलानी"ति दशेमानि आस्थापनोपगानि भवन्ति। বেউড়ী, বিল্ব,পিপুল,কুড়, সরিষা, বচ, ইন্দ্রযব গুলফা, যষ্টিমধু, ময়না ফল। च.सू.४अ.।

आस्पदम् । क्ली । स्थाने । हे च. । प्रतिष्ठायां । अम. ।

आस्पन्दनम् । क्ली । अतिकम्पे । स्पन्दने ।

आस्फालः । पुं । करिकर्णास्फालने । हारा. ।

आस्फालनम् । क्ली । ताड़ने । आटोपे ।

आस्फोटः (कः) । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । गिरिजपीलुनि । আক্রোটবিশেষ । रा. नि.व.१० । श.र. । [अम. ।

आस्फोटनी । स्त्री । वेधनिकायां । ভোমর

आस्फोटा । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । रा.नि.व. १० । নেয়ালি ফুল । भा. ।

आस्फोतः (कः) । पुं । स्वनामख्यातलतागुल्मे । হাপরমালী । र.मा. । रक्तार्कवृक्षे । भा.पू १भ. । भैषज्यरत्ना.चि. । कोविदारवृक्षे । রক্তকাঞ্চন । हि कचनार । मद.व.१ । भूपलाशवृक्षे । प.मु. ।

आस्फोतका (ता) । स्त्री। (Clitoria tarnatea) अपराजितासामान्ये। प.मु.। भा.पू.१भ. विषतैले । भा.म.४भ.पूतनाग्रह.चि. । "आस्फोता चैव योज्याः स्युः" । लताविशेषे । হাপরমালী इति ख्याते । तें षड़विमर्लतीगे । गुणाः—कुष्ठविषरोगघ्नो । राज. । कन्दर्पसार तैले । शारिवायाम् । सु.चि.६,१८अ. । वै.निघ.जीर्णज्व.चीरषट्पलादितैले । काष्ठमल्लिकायाम् । प.मु. । रा.नि.व. १२ । श्वेतसारिवायाम् । भा.पू.२भ. । नवमल्लिकायाम् । मे.तत्रिकं । [१८ ।

आस्यम् । क्ली । मुखे । मुखाभ्यन्तरे । रा.नि.व.

आस्यदेशः । पुं । मुखमध्ये ।

आस्यपत्रम् । क्ली । पद्मे । श.च. ।

आस्यपुष्पः । पुं । श्वेतकिन्निहीवृक्षे । वै.निघ. ।

आस्यफलः । पुं । श्वेतधुस्तूरवृक्षे । শ্বেত ধুতুরা । मं श्वेतधोत्रा । वै.निघ. । [हे.च. ।

आस्यलाङ्गलः । पुं । शूकरे । वन्यशूकरे ।

आस्यलोम । क्ली। श्मश्रुणि। দাড়ি,গোঁপ ।मे.।

आस्यवैरस्यम् । क्ली । मुखविस्वादे ।

आस्यशाखोटः । पुं । गुल्मविशेषे । আস্শ্যাওড়া । गुणाः—"वदद्गश्चास्यशाखोटः स पित्तकफनाशनः । वातलश्च क्रमिं हन्ति पाण्डुताज्वरकामलाः ।" अत्रि. । [अम. ।

आस्या । स्त्री । उपवेशने । निरुद्योगोपवेशने ।

आस्यासवः । पुं। लालायां লাল,থুতু है.च.।

आस्रवः । पुं । प्रस्रावे ।

आस्रावी । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं —"आस्राविणं विजानीयात् क्लेदस्रवतलं हयम् ।" ज.द २९अ. ।

आस्वादः (नम्) । पुं, क्ली । स्वादग्रहणे ।

आहकः (ज्वरः) । पुं । नामाज्वरे । নাসাজ্বর । तल्लक्षणं —"तनना रक्तशोथेन युक्तौ नासापुटान्तरे। गात्रशूलज्वरकरः श्लेष्मणा स्याहकज्वरः।" वै.निघ. । [तत्रिकं ।

आहतम् । क्ली । पुरातनवस्त्रे । नववस्त्रे । मे.

आहरः । पुं। उच्छ्वासे। अन्तर्मुखनिश्वासे।हे.च.।

आहरणम् । क्ली । सञ्चयकरणे । मे. ।

आहलीवम् । क्ली । आसालबीज इति गुजराटे प्रसिद्धे । गुणाः— आहलीवं मतं चोष्णं तिक्तं त्वग्दोषनाशनं । वातं गुल्मं नाशयतीत्येवं प्रोक्तं चिकित्सकैः ॥ वै.निघ. ।

आहा । स्त्री । वणिक्द्रव्यभेदे । च.द. ।

आहारः । पुं । द्रव्यगलाधःकरणे । গেলা, খাওয়া । भोजनद्रव्ये । द्रवाद्रवत्वात्स द्विधा, पुनश्च त्रिविधः —स्वभावगुरुर्मात्रागुरुः संस्कारगुरुश्चेति । वा. । "प्राणिनां पुनर्मूलमाहारः बलवर्णौजसाञ्च स षट्सु रसेष्वायत्तः ब्रह्मादेरपि च लोकस्याहारः स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुराहारादेवाभिवृद्धिर्बलमारोग्यं वर्णेन्द्रियप्रसादश्च, तथाहारवैषम्यादस्वास्थ्यम् ।" सु.सू.४६अ. । गुणाः—बलकृत् सद्यः प्रीणनः देहधारकः । ओजस्तेजःस्वरोत्साहधृतिस्मृतिमतिप्रदश्च । मद.व.११ । तत्पाकप्रकारः—यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः । माधुर्यं फेनभावञ्च षड्रसोऽपि लभेत सः। अथ पाचकपित्तेन

विदग्धश्चाम्लतां व्रजेत्। ततः समाममकता यह-
णीमभिनीयते॥ यहण्यां पच्यते कोष्ठवह्निना
जायते कटुः। रसो भवति सम्यक्वादपक्वादामस-
म्भवः। वह्निर्बलेन माधुर्य्यं स्निग्धतां याति तत्र सः।
पुष्णाति धातूनखिलान् सम्यक् पक्वोऽमृतोपमः।
मन्दवह्निविदग्धश्च कटुरम्लो भवेद्रसः। विषभावं
व्रजेद्वापि कुर्य्याद्वा रोगसङ्करम्॥ शार्ङ्ग.पू.६ष.।
क्ली। भक्ते। प.मु.। भक्ताहारे। विन्यादन्नाहार-
माहारसंज्ञम्। रा.नि.व.२०।

आहारशोषणः । पुं,क्ली। कृष्णजीरके। [च.।

आहारसम्भवः । पुं। शरीरस्थरसधातौ। हे.

आहारस्थानम् । क्ली। निर्जनादिदेशे।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने
विधेयाः।" भा.।

आहार्य्यः । पुं। अपालिकभयतो यः स आहा-
र्य्यपालिर्नाम। तन्नामककर्णबन्धनाकृतौ। सु.सू.
१६ष.। त्रि। आहरणार्हे (कर्णमलादौ)। आग-
न्तुके। चिका।

आहावः । पुं। निपानजलाशये। চৌবাচ্চা।
हे.च.। अम.।

आहुली । स्त्री। आहुल्ये।

आहुल्यम् । क्ली। काश्मीरदेशजे 'तरवट्'
इति ख्याते क्षुपविशेषे। हिं भुञ्जितखड़। मं तर-
वड़, भावेर। गुणाः—आहुल्यं तिक्तशीतं चक्षुष्यं
पित्तदाहघ्नं मुखरोगघ्नं कुष्ठकण्डूतिजन्तु शूलव्रण-
घ्नञ्च। रा.नि.व.४।

आह्वरफेनम् । क्ली। अहिफेने। भैष.शोथ चि.
लोचपालरसे।

आहेयम् । क्ली। विषे। त्रि। अहिसम्बन्धिनि।

आह्निकम् । क्ली। भोजने। हारा.। मे.।

आचारणा । स्त्री। मैथुनं प्रत्याक्रोशे। छे-
नालि अपवाद। अम.।

आचिकः । पुं। आच्छुकवृक्षे। আচ্ফুলের
গাছ। र मा.। छागज्वरे। गज.वै.।

आचिकशीधुः । पुं। विभीतकगुड़कृते धा-
तकीपुष्पकृततीक्ष्णमद्ये। गुणाः—आचिकः पाण्डु-
रोगघ्नः बल्यः संग्राहको लघुः। कषायमधुरः शी-
धुः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः॥ सु.सू.४५ष.।

आचिकी(सुरा) । स्त्री। विभीतकलककशालि-
तण्डुलकृतसुरायाम्। सा च पाण्डुशोफार्शःपित्ता-
स्रकफकुष्ठघ्नी किञ्चिद्वातकरी रुच्या दीपनी रेचनी
लघुश्च। मद.व.८। तिनिशकृतसुरेति केचित्।

आचीवः । पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। সজিনা গা-
ছ। श टी.रा.।

आचेपः (कः) । पुं। वातरोगविशेषे। कुपि-
तो वायुर्धमनीं प्राप्य मुहुः सञ्चरणाद्देहं चालयन्
आचेपकं जनयति। लक्षणम्—यदा तु धमनीः
सर्व्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः। तदा क्षिपत्याशु
मुहुः मुहुर्देहं मुहुश्चरः। मुहुर्मुहुस्तदाचेपादाचेपक
इति स्मृतः॥ मा.नि.वा.व्या.। स चतुर्धा—वाता-
दिभेदेन। गदाधरस्तु आचेपकमेकमेव कारणभेदा-
च्चतुर्विधं कथयति। पित्तश्लेष्माचितो वायुर्वायु-
रेव च केवलः। कुर्य्यादाचेपकं चान्यञ्चतुर्थमभिघा-
तजः॥ आचेपके शिरां विध्येत् कुर्य्याद्वातहरीं
क्रियां। तीक्ष्णैः प्रधमनैर्नस्यैस्तथा संज्ञां स विन्दति॥
इति। अम्बस्याचेपकलक्षणं यथा—"गत्वा यः
पूर्व्वकायेन पुनः पश्चाच्च गच्छति। तस्याङ्गे वेद-
नार्त्तस्य तस्याचेपकमादिशेत्॥" ज.द.५५ष.।

आचोटः । पुं। गिरिजाचोटवृक्षे। আক্-
রোট্ গাছ इति लोके। श.र.। See अचोटः।

आचोड़ः । पुं। आचोटवृक्षे। श.टी.भ.।

इ

इः । पुं। पुरुषोत्तमे। हला.।

इकटः । पुं। वंशाङ्कुरे।

इक्कटः । पुं। तृणविशेषे। ইকড়। प.मु.
। बदरवृक्षे। रत्ना.।

इङ्गः । त्रि। जङ्गमे। हे.च.।

इङ्गलः । पुं। इङ्गुदीवृक्षे। গিয়াপুতা। हिं
गणवेंटे। वै.निघ.।

इङ्गुदः (दी) । पुं,स्त्री। स्वनामख्यातमहगन्धि-

वृक्षे। জিয়াপুতা, ইঙ্গোট इति च प्रसिद्धे। सु.सू.३९अ.। कफशमने। "पुत्रजीवके पुत्रजीवकफले।" सि.यी.कास-चि.मनःशिलादिधूमपाने वृन्दः। "सुखेङ्गुदैः पिबेत्।" वृन्दः। गुणाः—मदगन्धिः कटुकश्च फेनिला लघुः रसायनी क्रिमिवातकफव्रणघ्नी च। रा.नि.व.८। कुष्ठभूतग्रहव्रणविषक्रिमिघ्न उष्णः श्वित्रशूलघ्नः तिक्तः कटुश्च। भा.पू.१भ.वटादिः। मद.व.५। "अस्य पुष्पन्तु मधुरं स्निग्धञ्चोष्णञ्च तिक्तकं। वातं कफं नाशयति च।" वै.निघ.। तत्फलं—"स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मघ्नमैङ्गुदम्।" सु.सू.४६अ.। पारावतपद्यां। লতাফট্কী। प.मु.।

इङ्गुदीतैलम्। क्ली। इङ्गुदीफलोत्थतैले। गुणाः—स्निग्धं मधुरं पित्तघ्नं शीतलं बल्यं कान्तिदं श्लेष्मलं केशवर्द्धनञ्च। रा.नि.व.१५। [१अ.।

इङ्गुदीचारः। पुं। तन्नामकवृक्षचारे। च.चि.

इङ्गुलः (ली)। पुं, स्त्री। इङ्गुदीवृक्षे। रा.नि.व.८। क्ली। हिङ्गुले। भा.नि.विज.र.।

इच्छाभेदी। पुं। भेदकरसविशेषे। "तुल्यं टङ्गणपारदं समरिचं तुल्यांशकं गन्धकं विश्वा च द्विगुणा ततो नवगुणं जैपालचूर्णं चिपेत्। गुञ्जैकप्रमितो रसो हिमजलैः संसेवितो रेचयेत्।" अत्र प्रत्येकमेकभागतुल्यं जैपालचूर्णस्य नवगुणत्वं। द्वितीये पाठे जैपालस्याष्टौ भागाः गन्धकस्य द्वौ भागौ। स यथा—"जैपालाष्टौ द्विकौ गन्धशुण्ठी मरिचं द्विकं। एकः सूतः सोहगेका गुञ्जामात्रा वटीकृता" इत्यादि॥ तृतीये गदमुरारीच्छाभेदिरसे वलिर्गन्धके, गगनमभ्रे, अर्कस्ताम्रे, जैपालचूर्णं सर्व्वचूर्णसमं भङ्गराजरसैः दिनद्वयं मर्द्दम्। पाठो यथा—"रसवलिगगनार्कं शुद्धतालं विषञ्च त्रिकटुत्रिफलमेतत् टङ्गणं भृङ्गमभिः। सममिह जयपालीक्कृतचूर्णं विमर्द्य द्विनिशमनिशमेतद्भृङ्गराजोत्थवारा॥" चतुर्थो यथा—"शुण्ठी मरिचसंयुक्तं रसगन्धकटङ्गणं। जैपालास्त्रिगुणाः प्रोक्ताः सर्व्वमेकत्र चूर्णयेत्। इच्छाभेदी द्विगुञ्जः स्यात् सितया सह दापयेत्। यावत्तचुलुकाः पीतास्तावद्वारान् विरेचयेत्॥" तक्रोदनं खादितव्यम्। र.सा.सं.विरेकाधिकारे।

इच्छाभेदी(गुड़िका)। स्त्री। भेदकरसभेदे। अत्र जैपालचूर्णं सर्व्वतुल्यं ग्राह्यं। "पारदं गन्धकं कुर्य्यात्सौभाग्यं पिप्पलीसमं। समानि जयपालानि क्रियन्ते रेचनाय च। शीतेन रेचयेत्कम्पगुणेनैव प्रशाम्यति।" र.सा.सं.। [गाछ्। श.च.।

इच्छ्कः। पुं। मातुलुङ्गवृक्षे। টাবা লেবু

इज्जलः। पुं। (Barringtonia acutangula, Syn. Euginia acutangula.) हिज्जलवृक्षे। হিজল। समुद्रफले इति च लोके। गुणाः—'शीतलः संग्राही वातकोपनः विशेषेण विषघ्नश्च। मद.व.५। कुष्ठहृत् वातकोपनश्च। भा.पू.१भ.। इज्जलिरिति। है.च.। See हिज्जलः।

इञ्चाकः। पुं। मत्स्यविशेषे। এঁচ্লা মাছ। त्रिका.।

इञ्चुकः। पुं। इञ्चाकमत्स्ये। हारा.।

इट्चरः। पुं। षण्डे। ষাঁড়। श्रम.।

इडवः। पुं। गोपतौ। ষাঁড়। है.च.।

इडा। स्त्री। शरीरवामभागस्थनाड्यां। वाममुष्काधःस्था धनुर्वक्रा वामनासिकापर्य्यन्तगता या नाड़ी सा इड़ा इत्युच्यते। है.च.।

इड़ाचिका। स्त्री। वरटायाम्। বোলতা। श.च.। गन्धोल्याम्।

इड़ाजातः। पुं। भूमिजगुग्गुलौ।

इड़िकः (कः)। पुं। वन्यच्छागे। वानरे। हारा.।

इडूरः। पुं। वृषे। श्र.टी.। स्वामी।

इण्डरी। स्त्री। पक्वान्नविशेषे।

इत्कटः (रः)। पुं। स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। ইৎকড়, ওকড়া, ইকড় इति च। र.मा.। च.सू.४अ.।

इत्कटा। स्त्री। मूत्रपत्रिका-दीर्घलोहितयष्टिका-काष्ठविशेषे। वा.सू.१५अ.वेल्लन्तरादिव.। "गोकण्टकेत्कटसहाचरवाणकाशाः।"

इत्किला। स्त्री। गोरोचनाख्यगन्धद्रव्ये। श.च.।

इदङ्कार्य्या। स्त्री। दुरालभायाम्। श.च.।

इद्धम्। क्ली। रौद्रे। दीप्तौ। मे.। [श्रम.।

इध्मम्। क्ली। अग्निदीपनकाष्ठे। আলানিকাঠ।

इनानी। स्त्री। वटपत्रीवृक्षे। পাথরকুচাবিশেষ। रा.नि.व.५।

इन्दम्बरम् । क्ली । (Nymphaea coerulea) नीलकमले, नीलपद्मे । श.मा. ।

इन्दिन्दिरः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. ।

इन्दिरा । स्त्री । लक्ष्म्यां । त्रिका. ।

इन्दिरामन्दिरम् । क्ली । विष्णौ । राज. ।

इन्दिरालयः । पुं । (Nymphaea lotus.) पद्मे । श.र. ।

इन्दिरावरम् । क्ली । नीलपद्मे । प.मु श.र. ।

इन्दि(न्दी)वरम् । क्ली । नीलपद्मे । নীল-শুন্দি । प.मु श.मा. । एतत् श्वेतपद्मादिगुणयुक्तं परं किञ्चिद्धीनगुणम् । भा पू.१भ. । See नीलोत्पलम् ।

इन्दीवरः । पुं । स्थलपद्मवृक्षे । सु म.३८अ. । कुकण्टकभेदे । "कुकण्टकाभेदः दीर्घपत्रो बहुलपुष्पः ।" ड.सु.चि.७अ. ।

इन्दीवरा (री) । स्त्री । शतमूल्याम् । प मु. रा.नि.व.१० । अजशृङ्ग्याम् । ভেড়াশৃঙ্গী । प.मु । इन्द्रचिर्भट्याम् । রাখালশশা । रा.नि.व.३ । कदलीवृक्षे । वै निघ. । See इन्द्रवारुणी ।

इन्दीवरिणी । स्त्री । उत्पलिन्याम् । কুমুদের ঝাড় । रा.नि.व.१० ।

इन्दीवारम् । क्ली । नीलपद्मे । मे.राज. ।

इन्दुः । पुं । कर्पूरे । अम.रा.नि व.८ । भा.म.४भ.नेत्ररोग.चि. । "स्फटिकशङ्खनाभेन्दवः ।" भा.म.१भ त न्वक्ष्व.चि. । "तुरङ्गलालाञ्जनवर्णतमेन्दु । लवङ्गेन्दुसुवासितम् ।" भा.पू.पानकव. ।

इन्दुकः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । रा.नि.व.९ । केमुककन्दे । वै.निघ. ।

इन्दुकमलम् । क्ली । कुमुदे । শ্বেতোৎপল, শ্বেত শুন্দি ফুল । रा.नि.व १० ।

इन्दुकलिका । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । श्वेतकेतक्याम् । रा.नि.व.१० ।

इन्दुकान्तः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि.व. १३ । स्त्री । रात्रौ । हे.च. । [रा.नि.व.६ ।

इन्दुखण्डा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्यां । काँकड़ाशृङ्गी ।

इन्दुचन्दनम् । क्ली । हरिचन्दने । वै.निघ. ।

इन्दुपत्रः । पुं । भूर्जवृक्षे । संग्रहः ।

इन्दुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । ঈশলাঙ্গুলে । रा नि.व.३ । [म रा.नि.व.२२ ।

इन्दुपोदकी । स्त्री । वेल्लिकायां । লতাবিশে-

इन्दुफलः । पुं, क्ली । आम्रातके । আমড়া গাছ, আমড়া । वै.निघ. । वै.निघ. ।

इन्दुमुखी । स्त्री । पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড় ।

इन्दुरः । पुं मूषिके । अयं विलेशयः, विलेशयत्वादेतन्मांसं वातघ्नं मधुरं बृंहणं बद्धविण्मूत्रं वीर्य्यशाच । भा.पू १भ. ।

इन्दुरकर्णिका (र्णी) । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । ইন্দুরকাণী । हिं मूषाकाणी । [१३।

इन्दुरत्नम् । क्ली । मुक्तायाम् । प.मु.रा.नि.व.

इन्दुरसा । स्त्री । पिष्टकभेदे । আঁদলসা । यथा—"षष्टिकानाञ्च शालीनां पिष्टं वंशाच शर्करां । किञ्चिद्दधा च संमर्द्य द्वितीये दिवसे ततः । वर्तुलान् वटकान् कृत्वा घृते पक्वा प्रयत्नतः । गुणाः —नेऽतिशीताश्च हृद्याश्च बलपुष्टिकरा मताः ।" वै.निघ. ।

इन्दुरा । स्त्री । सोमराज्याम् । वै.निघ. ।

इन्दुराजिः(जी) । स्त्री । सोमराज्यां । वै.निघ. ।

इन्दुलेखा । स्त्री । (Asclipias acida.) गुडूच्याम् । त्रिका. । सोमराज्याम् । वै.निघ. । सोमलतायाम् मे.खचतुष्कं । अमान्यां । श.मा. ।

इन्दुलोह(कम्) । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।

इन्दुवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । सोमलतायाम् । गुडूच्या । जटा. । सोमराज्यां । यमान्यां । वै.निघ. ।

इन्दुशकला । स्त्री । सोमराज्यां । वै.निघ. ।

इन्दुशफरी । स्त्री । अश्मन्तकवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

इन्दूरः । पुं । मूषिके । रा.नि.व.९ ।

इन्द्रः । पुं देवराजे । मे. । कूटजवृक्षे । भा.पू. १भ. । इन्द्रयवे । भैष.भल्लात-गुड़े. । च.द.पित्तश्लेष्म. ज्व.चि.कण्टकार्य्यादिः । "नागरेन्द्रयवासकं ।" भा. म.४भ.मसू.चि. । "त्रिफलेन्द्रयवासकम् ।" चक्षै । रबा. । योगभेदे । मे.रद्विकं । अन्तरात्मनि । स्थावरविषभेदे । हे.च. । क्षुद्रमहाकालकलतायां । वै.निघ. ।

इन्द्रकर्णिका: । पुं । रक्तैरण्डे । लाल भेरेण्डा ।

इन्द्रकोष: । पुं । निर्यूहे । निर्यासे । तमङ्गके । गोँजला । हे.च.हला. । [टी.भ. ।

इन्द्रगुप्तम् । क्ली । उशीरे । बेणार मूल । श.

इन्द्रगोप: । पुं । (Coccinella of various kinds.) अग्निगोपे । तीज वीरवहूटी इति च प्रसिद्धे । मखमली, छोट केन्नुई इति लोके । हारा. । रा.नि.व.१९ । [स.नि.व १२ ।

इन्द्रचन्दनम् । क्ली । हरिचन्दने । रक्तचन्दने ।

इन्द्रचिर्भिटा (टी) । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । युग्मफललतायां । राखालशशा । मं लघकाबरल । गुणा:—कटु: शीता पित्तश्लेष्मकामदोषव्रणकृमिघ्नी चक्षुष्या च । रा.नि.व.३ ।

इन्द्रच्छन्दम् । क्ली । सहस्रगुच्छहारे । हे.च. ।

इन्द्रज: । पुं । इन्द्रयवे । वै निघ.२भ.ज्व चि.य ष्याादिकपाथे । कुटजवृक्षे । वै.निघ.श सा.चि. कुटजचूर्णे ।

इन्द्रजतु । क्ली । शिलाजतुनि । वै निघ. ।

इन्द्रजम्बूकवत्याख्या । स्त्री । कृष्णसारिवायां । भा.पू.१भ. । See कृष्णसारिवा अनन्ता च ।

इन्द्रजिह्वा । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । ईशलाङ्गुले ।

इन्द्रतरु: । पुं । अर्जुनवृक्षे । वै निघ. ।

इन्द्रतूल(क)म् । क्ली । आकाशे उड्डीयमानसूत्रे । आकाशबुड़ीर सूता । कार्पासे । अर्कवृक्षतूलके । त्रिका. । [चं । भा.पू.१भ. ।

इन्द्रदारु: । पुं । देवदारुवृक्षे । तैलदेवदारुवृ-

इन्द्रद्युति । क्ली । चन्दने । वै.निघ. ।

इन्द्रद्रु: (म:) । पुं । अर्जुनवृक्षे । श.र. । अम. । कुटजवृक्षे । रा.नि.व.९ देवदारुवृक्षे । भा.पू.अने. ।

इन्द्रनील: । पुं । मरकतमणौ । नीलकान्तमणि, पान्ना । हे.च. । भा.पू.१भ. । "क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरश्चेन्नीलतां व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातम् ।" इति परीक्षा । (क:) श.र. ।

इन्द्रपर्णी । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । राखालशशा । लाङ्गलिकायां । ईशलाङ्गुले । सु.चि.१७अ. ।

इन्द्रपुष्पम् । क्ली । लवङ्गे । र.सा.सं.पूर्णचन्द्ररसे ।

इन्द्रपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी) । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । ईशलाङ्गुले । प.मु.रवा. । पूतीकरञ्जे । नाटा । कण्टकीकरञ्जपुष्पकरञ्ज:,कलिकारिकेत्यन्ये । सु.सू.३७अ.अर्कादि.ड. ।

इन्द्रब्रह्मवटी । स्त्री । अपस्माराधिकारे । अभ्र तारं रौप्यम् । ताप्यं स्वर्णमाक्षिकम् । पाठ:—"सूतमृताभ्रकं तीक्ष्णं तारं ताप्यं विषं समं । पद्मकेशरसंयुक्तं दिनैकं मर्दयेद्द्रवै: । कुमारीविजयैरण्डवचानिष्पावशूरणै: । निर्गुण्ड्याश्च द्रवैर्मर्द्यं तद्गोलं पाचयेत्पुन: । कटुकीसर्षपोत्थेन तैलेन गन्धसंयुतं । तत: पक्वा समुद्धृत्य चणमात्रा वटीकृता ।" अनुपानमार्द्रकरस: । र.सा.सं. । रससिन्दूर, अभ्र, लोह, रूपा, स्वर्णमाक्षिक, विष, पद्मकेशर समभाग । मर्दनद्रव्य—मनशासिज, चिते, सिद्धि,एरण्ड,वच, शिम, ओल एवं इक्षुर रस ।

इन्द्रभेषजम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । श.र. ।

इन्द्रमद: । पुं । तरुगुल्मज्वरे । शब्दचे. ।

इन्द्रमहाकामुक: । पुं । कुक्कुरे । त्रिका. ।

इन्द्रयव: (वम्) । पुं, क्ली । (Seed of holarrhena antidysenterica.) कुटजबीजे । इन्द्रयव । हिं उत्. इन्द्रयव । मं इन्द्रयव, कुडाचेंवीं । कं कौड़सिगेयबीज । इन्द्रशब्दपर्य्यायमात्रं कुटजवाचकम् । धन्वन्तरि: । भा पू.१भ. । वा.सू. १५अ । "आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता ।" च. द.पित्तज्व.चि. । "तिक्ताश्चेन्द्रयवै: कृतम् ।" गुणा: —कटु: तिक्त: शीतल: कफवातरक्तपित्तहर: दाहातीसारघ्न: नानाज्वरघ्न: शूलघ्नश्च । रा.नि.व.९ । त्रिदोषघ्नं धारकं कटुशीतं दीपनं ज्वरातीसाररक्तार्शोविमिवीसर्पकुष्ठवातरक्तकफशूलघ्नश्च । भा.पू. १भ. । इन्द्रयवा इति राजनिघण्टु: ।

इन्द्रलुप्त(क)म् । क्ली । Baldness. श्मश्रुकेशघ्नरोगे । टाक् रोग । मं चाइगेग । तस्य लक्षणम्—"रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं । प्रच्यावयति रोमाणि तत: श्लेष्मा सशोणित: । रुणद्धि रोमकूपांश्च ततोऽन्येषामसम्भव: । तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते । सु.नि.१३अ. । इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति खालित्यं शिरोरुहेष्विति कश्या सवेदनेति कार्त्तिककुण्ड: । मा.नि.विज.र. । रुज्येति । विज.र.भीज: । पुं । रा नि.व.२० ।

इन्द्रलोहकम् । क्ली । रौप्ये ।

इन्द्रवचा । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ ।

इन्द्रवटी । स्त्री । प्रमेहाधिकारे । पाठः--"मृतं सूतं मृतं वङ्गमर्जुनस्य त्वचान्वितं । तुल्यांशं मर्द्दयेत्खल्ले शाल्मल्या मूलजद्रवैः । मात्रा १ मा. । र.सा.सं. । सा.कौ. । রসসিন্দূর, বঙ্গ এবং অর্জ্জুনছাল সমভাগ ।

इन्द्रवल्लरी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । রাখালশশা । रा.नि.व.३ । वै.निघ.२भ.कर्षक.स न्निपात रोहितकादिलेपे । [मलता । सु. ।

इन्द्रवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । इन्द्रवल्ल्यां । সো-

इन्द्रवस्तिः । पुं । तन्नामकमर्म्मस्थाने । পায়ের ডিম । तस्य स्थानं प्रतिपार्ष्णिजङ्घयोः सन्धिः । सु.शा.६ष. ।

इन्द्रवारुणिका (णी) । स्त्री । (Eucumis madraspatanus, cunnis melo. ऐन्द्री-वामलतायाम् । प.मु. । রাখাল নাড়ু, রাখাল শশা, कुँदरुकी । हिं इन्द्रायण,बड़ी इन्द्रफला । मं इन्द्रवारुणी । गुणाः—तिक्ता कटुः शीता रेचनी गुल्मपित्तोदरश्लेष्मक्रमिकुष्ठज्वरघ्नी च । रा.नि.व.३ । सा क्षुद्रदीर्घभेदेन द्विधा । लघुः उष्णा कामलापित्तकफप्लीहोदरश्वासकासकुष्ठगुल्मग्रन्थिव्रणप्रमेहमूढ़गर्भगलगण्डविषघ्नी च । भा.पू.१भ. । "लघ्वीन्द्रवारुणी प्रोक्ता पाके कट्वी च तिक्तका । शीता सरोष्णवीर्य्या च लघ्वी चैव प्रकीर्त्तिता । ...... । अन्येन्द्रवारुणी कण्ठरुजघ्नी श्रीमदं तथा । नाशयेदिति संप्रोक्ता गुणाश्चान्ये तु पूर्व्ववत् । रसे वीर्य्ये च पाके चाधिका चोक्ता गुणैरियम् ॥" वै.निघ. । गोरक्षकर्कट्याम् । च.द लाक्षातैले ।

इन्द्रवि(द्र)द्धा । स्त्री । वातपित्तजन्यक्षुद्ररोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषे । लक्षणं—"पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिड़काभि पिड़काचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषगिति ॥" मा.नि. । तन्नामक्षुद्ररोगे । See इन्द्रवृद्धः ।

इन्द्रवीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । च.द.सि यो.सान्निपातिकज्व.चि.अष्टादशाङ्गे । "तिक्तेन्द्रवीजधनिकेभकणाकषायः ।"

इन्द्रवृद्धः । पुं । मुष्कवर्जितकुलक्षणाश्वविशेषे । लक्षणं यथा—"विरोधं नैव यो याति हृशायां मुष्कवर्जितः । इन्द्रवृद्धः स विख्यातो भर्त्तुश्च कुलनाशनः ॥" अ.द.३ष. ।

इन्द्रवृक्षः । पुं । देवदारुवृक्षे । जटा. । श्वेतकुटजवृक्षे । अर्जुनवृक्षे । भा.म.४भ. । "सोमवल्लीमिन्द्रवृक्षम् ।"

इन्द्रसुतः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

इन्द्रसुरसः (सा) । पुं, स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । নিশিন্দা গাছ । रत्ना. । See निर्गुण्डी ।

इन्द्रसुरा । स्त्री । गोरक्षकर्कटिकायां । রাখাল শশা । सु.चि.२७ष. । "गुड़ूचीन्द्रसुरा ।"

इन्द्रसुरिषः (सः) । पुं । निर्गुण्डीवृक्षे । নিশিন্দা গাছ । मौण्डी इति कश्मीरम् । र.मा.श्वम. ।

इन्द्रसूनुः । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

इन्द्रस्वरसः । पुं । हस्तिजले । च.द.अर्श.चि. नागार्जुनयोगे ।

इन्द्रा । स्त्री । फणिजझकवृक्षे । কাঁটা জামীর । मे.रत्रिकं । भा.म.२भ.मेद-चि. । इन्द्रवारुण्याम् । रा.नि.व.३ ।

इन्द्राग्निधूमः । पुं । हिमे । हारा. ।

इन्द्राणिका । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । प.मु. । नीलसिन्दुवारे । रा.नि.व.४ । जातीफलादिवटिकायां । [जातीफला.वटी. ।

इन्द्राणिकापत्रम् । क्ली । निर्गुण्डीपत्रे ।

इन्द्राणी । स्त्री । (Vitex nigundo.) कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । কাল নিশিন্দা । हिं श्यमलु । स्त्रीन्द्रिये । "इन्द्राणी करणं स्त्रीणां पौलोमासिन्दुवारयोः ।" मे.णत्रिकं । सूक्ष्मैलायां, स्थूलैलायाम् । रा.नि.व.६ ।

इन्द्राभा । स्त्री । कङ्कपक्षिभेदे । वै.निघ. ।

इन्द्रायुधम् । क्ली । वज्रकमणौ । হীরক । रा.नि.व.१३ । स्थावरविषान्तर्गतकन्दविषे । वा.उ.३५ष. । च.चि.२६ष. । स्त्री । इन्द्रायुधवद्दूर्द्धराजि-सविषजलायुकायाम् । सु.सू.१३ष. । See जलायुका ।

इन्द्राह्वपादपः । पुं । क्रमुकवृक्षे । গুপারি গাছ । रा.नि.व.११ । See क्रमोटः ।

इन्द्राशनः (कः) । पुं । (Abrus precato-

rius.) संविदाख्ये। सिद्धिगाछ। जातीफलादिवर्ग्यां। गुञ्जायाम्। कुँच। कुष्ठौषधे। कुड़। जारा। [व.१।

इन्द्राहा। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। मद.

इन्द्राश्वः। पुं। ऋषभकनामलताकन्दे। ऋषभक। भा.पू.१भ.इ.व.मद.व.१।

इन्द्रियम्। क्ली। (Organs of senses.) ज्ञानकर्म्मादिसाधनेषु चक्षुरादिषु। জ্ঞান ও কর্ম্ম-সাধনের উপায়ভূত চক্ষুঃ প্রভৃতি। इन्द्रियाणि त्रिविधानि बुद्धीन्द्रियकर्म्मेन्द्रियान्तरिन्द्रियभेदेन, तेषु श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणाभिधानानि ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपायुपादोपस्थनामानि कर्म्मेन्द्रियाणि, एतदुभयात्मकं मनः, समष्टा एकादशेन्द्रियाणि। तथाहि—"वैकारिकादहङ्कारात्तैजससहायात्तल्लक्षणान्येकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा—श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्घस्तोपस्थपायुपादमनांसीति। तत्र पूर्व्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। इतराणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि। उभयात्मकं मनः। भूतादेरपि तैजससहायात्तल्लक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा - शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति। तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्व्व्यः। एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशतिर्व्याख्याता। तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः कर्म्मेन्द्रियाणां यथासंख्यं वचनादानानन्दविसर्गविहरणानि। अव्यक्तं महानहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः शेषाः षोड़श विकाराः। स्वः स्वश्चैषां विषयोऽधिभूतं। स्वयमध्यात्ममधिदैवतञ्च। अथ बुद्धेर्ब्रह्मा, अहङ्कारस्येश्वरः, मनसश्चन्द्रमाः, दिशः श्रोत्रस्य, त्वचो वायुः, सूर्य्यश्चक्षुषोः, रसनस्यापः, पृथ्वी घ्राणस्य, वचसोऽग्निः, हस्तयोरिन्द्रः, पादयोर्विष्णुः, पायोर्मित्रं, प्रजापतिरुपस्थस्येति। आयुर्व्वेदे भौतिकानीन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च वर्ण्याः।" सु.शा.१अ.। अन्तरिन्द्रियाणि पुनः चत्वारि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि। मनस्तावदिन्द्रियनियामकं। एवं चतुर्दशेन्द्रियाणां नियन्तारश्चतुर्दशदेवताः। तत्र कर्णस्य देवता दिक्,त्वचो वातः,नेत्रस्य सूर्य्यः, रसनाया वरुणः, घ्राणस्याश्विनौ,वाचो वह्निः,हस्तस्येन्द्रः, पादस्य विष्णुः, पायोर्मित्रः, उपस्थस्य प्रजापतिः, मनसश्चन्द्रः, बुद्धेश्चतुर्मुखः, अहङ्कारस्य शिवः, चित्तस्याच्युतः इति वेदान्तः। रैतसि। रा.नि.व.१८। मे.यत्रिकं। त्रिका। भा.म ३भ.ज्व.व.चि.।

इन्द्रियकर्म्म। क्ली। चक्षुरादीनां शब्दाकर्षण-स्पर्शग्रहण रूपदर्शन-रसग्रहण गन्धग्रहणवचनादान-विसर्गगमनानन्दाख्यानि। सु.शा.१अ.।

इन्द्रियगोचरः। त्रि। इन्द्रियविषये।

इन्द्रियग्रामः। पुं। शरीरे। वै.निघ.। इन्द्रियसमूहे। [छानी।

इन्द्रियघ्नः। पुं। चक्षूरोगविशेषे। চক্ষের

इन्द्रियज्ञानम्। क्ली। इन्द्रियजन्यज्ञाने।

इन्द्रियबुद्धिः। स्त्री। इन्द्रियजन्यज्ञाने।

इन्द्रियवर्गः। पुं। एकादशेन्द्रियेषु, इन्द्रियसमूहे। See इन्द्रियम्। [वै.निघ.।

इन्द्रियवैकल्यम्। क्ली। इन्द्रियदुर्ब्बलतायां।

इन्द्रियसन्तापः। पुं। इन्द्रियवैकृते।

इन्द्रियस्वापः। पुं। प्रलये। निद्रायाम्। चैतन्यनाशे। रा.नि.व.२०।

इन्द्रियागोचरः। त्रि। अतीन्द्रिये।

इन्द्रियायतनम्। क्ली। शरीरे। है.च.।

इन्द्रियार्थः। पुं। इन्द्रियजन्यज्ञानविषयेषु। यथा—रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः। अम.।

इन्द्रोक्तरसायनम्। क्ली। इन्द्रकथितरसायनवर्गे। ऐन्द्र्यां। রাখালশশা। महाश्रावण्याम्। বড় থুলকুড়ি। च.चि.१अ.।

इन्द्रोपलम्। क्ली। नीलहीरके। प.मु.।

इन्धनम्। क्ली। काष्ठे। अग्निज्वालनार्थकाष्ठे। अम.।

इभः। पुं। हस्तिनि। अम। नागकेशरे। च.।

इभकणा। स्त्री। (Pothos officinalis.) गजपिप्पल्याम्। र.मा.। भा.पू.१भ.। च.द.सि.यो.सान्निपातिकज्व.अटाङ्गकषाये। 'धनिकेभकणा-कषायः।'

इभकृष्णः (ष्णा)। पुं, स्त्री। गजपिप्पल्याम्। भैष च.द यक्ष्मा-चि.कल्याणगुड़े।

इभकेश(स)रः । पुं। नागकेशरवृक्षे । भैष.। क्ली। नागकेसरपुष्पे । चि.क्ष.क.प्रदरचि.। सु.चि.३८अ.।

इभगन्धा (न्धिका) । स्त्री । स्थावरविषान्तर्गततन्नामकफलविषे । सु.कल्प.२अ.।

इभदन्ता । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । হাতিশুঁড়ে । रत्ना. । नागदन्त्याम् । र.मा ।

इभदन्ताह्वा । स्त्री । नागदन्त्यां । र.मा.रत्ना.।

इभपत्रिका । स्त्री । चिल्लीशाके । वै.निघ. ।

इभपुष्पम् । क्ली । नागकेशरे । भैष.सु.रो.चि. बृहत्खदिरवट्यां ।

इभपोटा । स्त्री । करिशावके । [वासाद्यघृते ।

इभबला । स्त्री। नागबलायां। वै.निघ क्षय चि.

इभमज्जकः । पुं। पुत्रदात्रीलतायां । वै.निघ.।

इभमाचलः । पुं । सिंहे । [वै.निघ. ।

इभमूलकम् । क्ली । हस्तिमूलके । गन्धतृणे ।

इभशुण्डी । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । [र.मा. ।

इभषा । स्त्री । स्वर्णक्षीरीवृक्षे । সোণাখিরুই ।

इभाख्यः । पुं । (Musaferrea.) नागकेशरवृक्षे । त्रिका. ।

इभावती । स्त्री । वटपत्रीवृक्षे । পাথরকুচা ।

इभी । स्त्री । हस्तिन्याम् । হাতিনী ।

इभोषणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । श.च. ।

इभ्या । स्त्री । (Boswellia thurifera or serrata.) शल्लकीवृक्षे । करिण्यां । मे.यत्रिकं ।

इरणम् । क्ली। ऊषरभूमौ। अ.टी.र.।रा.नि.व.२।

इरा । स्त्री । सुरायाम् । जले । मे. । [त्रिका. ।

इराचरम् । क्ली । करकायाम्। বর্ষার শীল ।

इरावती । स्त्री । वटपत्रीपाषाणभेदे । বড় পাথরকুচা । रा.नि.व.५ । [इरिवेल्लिका ।

इरावेल्लिका । स्त्री । इरिवेल्लिकायाम् । See

इरिकीलः । पुं । अङ्कोलवृक्षे । আঁকোড় । वै.निघ. । [अजय. । रा.नि.व.२ ।

इरिणम् । क्ली । ऊषरभूमौ । লোণা ভূমি ।

इरिमेदः (कः) । पुं । अरिमेदे । বিট্ খদির । रा.नि.व.८ । भा.पू.४भ सु.रो.चि. । "कर्क्कोटनलाखदिरैरिमेद··· ।" See अरिमेदः ।

इरिवेल्लिः (का) । स्त्री। सन्निपातजन्ये शिरोजातव्रणजन्यपीडाविशेषे। तस्य लक्षणम् —"पिड़कामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वरां । सर्व्वात्मिकां सर्व्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकां ॥" निदानम् ।

इर्म्म (म्) । क्ली । व्रणे । क्षते । अम ।

इर्व्वारुः । पुं स्त्री । कर्कटीनामफलशाके । কাঁকুড় গাছ । प मु. । रोमशकर्कटीति । ड. । सु मु.४२अ.मधुरव. ।

इर्व्वारुशुक्तिः (का) । स्त्री । फुटीतिख्यातनिर्भिन्नकर्कट्याम् । ফুটী । क्षारा. । [अ.टी.रा. ।

इर्व्वालुः । पुं,स्त्री । कर्कटिकायाम् । কাঁকুড় ।

इलि(ली)(ल्लि)शः । पुं । मत्स्यविशेषे । ইলীশ মাছ । हिं हीलसा । क्षारा.। गुणाः—"इल्लिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्द्धनः । पित्तकृत्कफकृत्किञ्चिल्लघुर्बल्योऽनिलापहः ।" भा.पू.२भ.। पित्तघ्नोऽग्निवर्द्धकः मधुरः हृद्यश्च । राज. ।

इली । स्त्री । करबालिकायाम् । ছুরি, কাটারি । अ.टी.रा. ।

इल्ललः । पु । पक्षिभेदे । श.च. ।

इल्वलः । पुं । मत्स्यभेदे । मे.लत्रिकं ।

इशि(शी)का । स्त्री । गजाक्षिगोलके । शरकाण्डे । শরকাঠি । अ.टी.भ. ।

इषः । पुं । आश्विनमासे । अम. ।

इषिका । स्त्री । गजाक्षिगोलके । अ.टी.रा. ।

इषिरः । पुं । अग्नौ । [अ.टी.भ. ।

इषीका । स्त्री । काशतृणे । हला.। शरकाण्डे ।

इषुः (कः) । पुं । शरतृणे । प.मु. ।

इषुगोलकः । पुं । कोकिलाक्षवृक्षे ।

इषुपत्रिका (त्री) । स्त्री । अर्कमूलायाम् । ঈশের মূল । र.मा. ।

इषुपुङ्खा (ङ्खिका) । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । বন নীল । हिं शरफोंका । रा.नि.व.४ ।

इष्टः । पुं । एरण्डवृक्षे । श.च. । क्ली । उशीरे । अ.टी.भ. ।

इष्टका । स्त्री । गृहादिनिर्म्माणार्थदग्धमृत्खण्डे । ইট্ । संग्रहे । [বেণার মূল । रा.नि.व.१२ ।

इष्टकापथम् । क्ली । लामज्जके, वीरणमूले ।

इष्ट(ष्टि)कापथकम् । क्ली । लामज्जके । भा.पू.१भ. । मद.व.३ । [लुके । मे.धचतुष्कं ।

इष्टगन्धः । त्रि । सुगन्धौ । अम. । क्ली । वा-

इष्टा । स्त्री । शमीवृत्ते । रा.नि.व.८ ।

इक्षवः । पुं । इक्षुसाधारणे । श.र. ।

इक्षुः । पुं । Sugarcane. (Saccharum officinarum.) स्वनामख्यातमधुरवृक्षे । আক গাছ । हिं गाण्डा, उख् । तें चेरकु । प्रा.ऊँस् । स द्वादशविधः—पौण्ड्रकः, भीरुकः, वंशकः, शतपारकः, कान्तारः, तापसेक्षुः (काण्डेक्षुः), काष्ठेक्षुः, सूचिपत्रकः, नैपालः, दीर्घपत्रकः, नीलकः, कोशकृवेति । भा.पू.२भ. । श्वेतपुण्ड्रकरक्तकृष्णरक्त-भेदात्पञ्चधा । रा.नि.व.१४ । स वर्णतः षड्भेदः, श्वेतकृष्णताम्ररसालपत्कृष्णमिश्रवर्ण इति । स च पौण्ड्रकानुवासिकशतपर्व्वकान्तारनैपालदीर्घपत्रादि भेदाद्बहुविधः । वा.टी.हेमा. । एतद्विशेषास्तत्त-त्स्थाने द्रष्टव्याः । सा.गुणाः—“इक्षुदण्डो रसे पाके मधुरो वातकारकः । स्निग्धो गुरुर्मूत्रलश्च शीतो वृष्यो बलप्रदः । कफपुष्टिकृमिश्लेष्मकान्त्यानन्दकरः सरः । रक्तरुग्वातपित्तानां नाशनो मुनिभिः स्मृतः ॥” वै.निघ. । “अभुक्ते पित्तहाश्चैते भुक्ते वातप्रकोपनाः । भुक्तमध्ये गुरुतरा इतीक्षूणां गुणास्त्रयः ॥ पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्द्धनः । वृष्यो रक्तास्रपित्तश्रमशमनपटुः शीतलः श्रमदोऽल्पस्निग्धो हृद्यश्च रुच्यो रचयति च मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते । कान्तिं देहस्य दत्ते बलमतिकुरुते हृंहणस्त्वभिदायी दन्तैर्निष्पीड्य काण्डं मृदुयति रसितो मोहनश्चेक्षुदण्डः ॥” रा.नि.व.१४ । इक्षुः मूले मध्ये च मधुरः, अग्रे ग्रन्थौ च लवणरसः । बालेक्षुः कफकरो मेदोमेहकरश्च । युवा च वातघ्नः स्वादुः पित्तघ्नः ईषत्तीक्ष्णश्च । भा.राज. । मूलादूर्द्ध्वं मधुरा मध्येऽतिमधुरास्तथा । इक्षवस्तेऽग्रभागेषु क्रमाल्लवणनीरसाः । इति चक्रदत्तमूलमध्याग्रगुणाः । रा.नि.व.१४. कोकिलाक्षवृत्ते । কুলেখাড়া । रा.नि.व.४ ।

इक्षुकः । पुं । इक्षौ । इक्षुगन्धायां । काशतृण । भूमिकुष्माण्डे । काकोल्यां । वै.निघ. ।

इक्षुकाण्डिका । स्त्री । इक्षुकाण्डे । काकोल्यां । भूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. । वा.टी. हेमा. ।

इक्षुकान्दा । स्त्री । श्वेतभूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

इक्षुकाण्डः । पुं । काशतृणे । কেশে । रा.नि.व.८ । मुञ्जायाम् । শরমাঞ্জা । श.च. ।

इक्षुकाशः । पुं । काशतृणे । मद.व.१ ।

इक्षुकीयः । त्रि । इक्षुयुक्तदेशे ।

इक्षुगण्डिका । स्त्री । काशतृणे । वै.निघ. ।

इक्षुगन्धः । पुं । काशतृणे । भा. । क्षुद्रगोक्षुरकवृत्ते । रा.नि.व.४ ।

इक्षुगन्धा (न्धिका) । स्त्री । कोकिलाक्षे । কুলেখাড়া । मद.व.१,म. । गोक्षुरके । प.मु.भा. । क्षीरविदार्य्याम् । ভুঁইকুমড়া । मद.व.१ श.र., रा.नि.व.७ वाराहीकन्दे, काशतृणे । भा.पु.१भ., मे. । शृगाल्याम् । भा.अने. । मे.धचतुष्कं । श्वेत भूमिकुष्माण्डे । अम.मे. । भूमिकुष्माण्डे । श.र. ।

इक्षुजटा । स्त्री । इक्षुमूले । चि.क.क.प्रदर्शच. ।

इक्षुतुल्या । स्त्री । इक्षालिकायां । আনাথ, ইক্ষুবিশেষ, খাগড়া । प.मु. । काशतृणे । र.मा. । यावनाले । যোওয়ার, যনার ।

इक्षुदर्भा । स्त्री । स्वनामख्याततृणविशेषे । नटौ । मं आम्वालु । गुणाः—मधुरा स्निग्धा ईषत्कषाया कफपित्तघ्नी रुच्या लघुः सन्तर्पणी च । रा.नि.व.८ ।

इक्षुनेत्रम् । क्ली । इक्षुमूले । येनेक्षुः प्ररुह्यते । আকের মূল, আকের ডগা বা চোক । रा.नि.व.१४ ।

इक्षुपत्रः (कः) पुं । यावनाल इति शिम्बीधान्ये । जोन्धोयारा इति लोके । रा.नि.व.१६ ।

इक्षुपत्री (र्णी) । स्त्री । वचायां । शुक्लभूमिकुष्माण्डे । वै.निघ. ।

इक्षुपाकः । पुं । गुडे ।

इक्षुपुष्पा । स्त्री । शरपुष्पायाम् । रा.नि.व.४ ।

इक्षुमः । पुं । शरतृणे । रा.नि.व.८ ।

इक्षुबालिका । स्त्री । खागड़िकायां । খাগড়া । रा.नि.व.८,च.सू.४अ.शूल चि. । कोकिलाक्षे ।

कुलेखाड़ा। हिं तालमाखना। भा.पु.१भ.। मद.व.१। इक्षुतुल्यायाम्। र.मा.। काशतृणे। रा.नि.व.८।

इक्षुभक्षिका । स्त्री। इक्षुरसनिष्कासनयन्त्रे। आक् गाड़ा कल। वै.निघ.।

इक्षुमद्यम् । क्ली। इक्षुविकारजमद्ये। "इक्षुदण्डं मरीचञ्च बदरञ्च तथा दधि। शेषे तु लवणं दत्त्वा इक्षुमद्यं प्रकीर्त्तितम्॥" वै.निघ.।

इक्षुमूलम् । क्ली। इक्षोर्मूले। आकेर मूल। राज.। च.सू.४अ.।

इक्षुमेद: । पुं। इक्षुवाटिकायां। आक्बाड़ी।

इक्षुमेह: । पुं। तन्नामककफजमूत्रदोषविशेषे। लक्षणं—"इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरञ्चेक्षुमेहत:।" मा.नि.। [मेहो। अयं पुण्ड्रकभेद:। रा.नि.व.१४।

इक्षुयोनि: । पुं। पुण्ड्रकेक्षौ। करङ्कशालिना-

इक्षुर: (क:) । पुं। कोकिलाक्षे। कुलेखाड़ा। हिं तालमाखना। र.मा.भा.उ.ख.। "द्राक्षा सेक्षुरगोक्षुराश्च महती।" अत्र तद्बीजं ग्राह्यम्। सा.कौ.महाकामेश्वरमोदके। च.सू.४अ.। इक्षौ। गोक्षुरके। श.र.। काशतृणे। (केशे। स्थूलशरे। रा.नि.व.८। "स्वयङ्गुप्तेक्षुरकयो:।" सु.चि.२६अ.। भा.म.१भ.मू.घा.चि.। शरतृणे। काशतृणे। रा.नि.व.८। क्षणेक्षौ। रा.नि.व.१४। [ध्व.भ.चि.।

इक्षुरबीजम् । क्ली। कोकिलाक्षबीजे। भैष.।

इक्षुरस: । पुं। काशतृणे। भा.पू.१भ.गु व.। इक्षो:रसे। आकेर रस। तद्गुणा:—स मधुर: वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात् सु.सू.४०अ.। "इक्षो रसो गुरु: स्निग्धो बृंहण: कफमूत्रकृत्। वृष्य: शीतोऽस्रपित्तघ्न: स्वादुपाकरस: सर:।" चारपाणि:। एतदग्रभागरसगुणा:—"शीतेग्रे सलवण:। मध्यकाण्डेषु माधुर्य्यमिक्षोर्मूलाग्रपर्व्वसु। माधुर्य्ये साम्ललवणं विदाही तेन यान्त्रिक:।" हेमाद्रौ.चारपाणि:। दन्तपीड़ितरसगुणा:—दन्तपीड़ित: शर्करासम: दाहघ्नत्वादिभिर्गुणै:। वा.टी.हेमा.। यन्त्रपीड़ितरसगुणा:—"विदाही गुरुर्विष्टम्भी च।" वा.टी.हेमा.। "यन्त्रेण पीड़ितरस: कथितो गुरुश्च हृद्य: कफञ्च कुरुतेऽथ सुशीतलश्च। पाके विदाहिबलकृच्च सुशोभनश्च संसेवितो रुधिरपित्तहरं निहन्ति॥ दन्तैर्निपीड़ितरसो रुचिकृत् हृद्यश्च सन्तर्पणो बलकर: कफकृच्छ्रमघ्न:। विष्टम्भकारिरुधिरस्य तथैव पित्तदोषं निहन्ति सकलं वमनञ्च शोषम्॥" अथ पर्य्युषितरसगुणा:—रस: पर्य्युषितो नेष्टस्तापहैकमते गुरु:। कफपित्तकर: शोषी भेदनी वाथ मूत्रल:॥ अथ पक्वरसगुणा:—पक्वो गुरुरत: स्निग्ध: सुतीक्ष्णकफवातहा। पित्तघ्नोऽपि विशेषेण गुल्मातीसारकासहा॥ अथ फाणितरसगुणा:—फाणितं गुर्व्वभिष्यन्दि बृंहणं शुक्रलञ्च तत्। पित्तघ्नञ्च श्रमहरं रक्तदोषनिसूदनं॥" अत्रि.१०अ.। पीयूषोपमितस्त्रिदोषशमन: स्याद्दन्तनिष्पीड़ित:। यन्त्रजो रस: शोकं वाग्निहर: वातजनन: जाड्यकर: प्रतिश्यायकरश्च। तथा पर्य्युषित: स कफवातकरश्च भवति। पक्व इक्षुरस: स्निग्ध: कफवातघ्न: अतिगुरु: अविपाकेन विदाही। रा.नि.व.१४।

इक्षुरसक्वाथ: । पुं। इक्षुगुड़े। है.च.।

इक्षुरसविकार: । पुं। इक्षुगुड़े। इक्षुरसस्य समलत्वंशार्द्रात्निर्मलविकार फाणितगुडमत्स्यण्डिकाशर्कराभेदात्पञ्चविध:। गुणा: —"यतश्चोत्तरा हृद्या रक्तपित्तानिलापहा:। मत्स्यण्डिका: खण्डसिता: क्रमेण गुणवत्तरा:॥" वा.टी.हेमा.।

इक्षुरसशुक्तम् । क्ली। इक्षुरसेन सतैलेन कन्दशाकफलैराप्लुतमम्लतां गतमिक्षुरसशुक्तम्। प.प्र १ख.। गुणा:—गुरु अनभिस्यन्दि च। सु.सू.४५अ.।

इक्षुरालिका । स्त्री। इक्षालिकायाम्। आनाखु। रत्ना.। च.चि.२अ.बृंहणीवट्यां।

इक्षुवल्लकी (री) (ल्ली) । स्त्री। क्षणक्षीरविदार्य्याम्। काल भूँइकुमड़ा। रा.नि.व.७।

इक्षुवाटिका (टी) । स्त्री। पुण्ड्रकेक्षौ। पूँड़ि आख। करङ्कशालीक्षौ। रा.नि.व.१४।

इक्षुविकृति: । स्त्री। खण्डे। थाँड़। रत्ना.।

इक्षुविदारिका (री) । स्त्री। भूमिकुष्माण्डे। प.मु.। [गु.व.।

इक्षुवेष्ट: (ल:) । पुं। मुञ्जतृणे। भा.पू.१भ.

इक्षुशाकट(किन)म् । क्ली। इक्षुक्षेत्रे।

इक्षुसार: । पुं। इक्षुगुड़े। आखेर गुड़। रा.नि.व.१८।

इक्षूरक(वीज)म् । क्ली । कोकिलाक्षवीजे । কুলিয়াখাড়ার বীজ । योगरत्न.वेशरपाके म-हाकामेश्वरमोदके च ।

इक्ष्वाकुः । स्त्री । A bitter gourd emetic. तिक्ततुम्ब्याम् । তিৎলাউ । प.मु.सु.मृ ४२ अ.। भा.म.४भ.यो.व्या.चि. । 'इक्ष्वाकुबीजदन्ती ।' See कटुतुम्बी ।

इक्ष्वादः । त्रि । इक्षुभक्षके । च.चि,२अ. ।

इक्ष्वारिः (कः) । पुं । काशतृणे । रा.नि.व. ८ मद.व.१ ।

इक्ष्वालिः (कः)(का) । पुं,स्त्री । काशतृणे । मद.व.१। र.मा.। वै.निघ.कास.चि इक्ष्वाद्यवलेहे । इक्षुविशेषे । আনাখু, খাগড়া इति केचित् । वनखड़िकायां । च.द.तथा शि.यो.यक्ष्म.चि.यक्षा-द्यघृते । 'इक्ष्वालिका विषयन्थि ।'

इज्या । स्त्री । भूमौ । गवि । वै.निघ. ।

इड़ा । स्त्री । नाड्याम् । নাড়ীবিশেষ ।

इध्या । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ.ज्व.चि. । "गोपीध्यामलकी ।"

ईतिः । स्त्री । डिम्बे । मे । राज्योपद्रवविशेषे । सा षड़्विधा—अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षड़ेते ईतयः स्मृताः॥

ईप्सितफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

ईरिणम् । क्ली । ऊषरक्षेत्रे । নোণা জায়গা । "ईरिणं तूषरे ।" मे.णत्रिकं ।

ईरितः । त्रि । कम्पिते । क्षिप्ते । अम. ।

ईर्मम् । क्ली । व्रणे । हारा.। चर्त । घा । अम.।

ईर्वारुः । पुं,स्त्री । कर्कट्याम् । কাঁকুড় গাছ । स्फुट्याम् । फुटी । श.र. ।

ईर्वारुशुक्तिका । स्त्री । खर्मूज इति प्रसिद्ध-फललतायाम् । वै.निघ. ।

ईर्ष्यकः । पुं । दृष्टियोन्याख्यक्लीवे । लक्षणं—"दृ-ष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते । ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयो दृष्टियोनिश्च स स्मृतः ॥" सु. ।

ईशः । पुं । पारदे । अञ्जनरसे । र.सा.सं. । प-ञ्चवक्त्ररसे । वै.निघ.ज्व.चि. ।

ईशलिङ्गिनी (ङ्गी) । स्त्री । भवलिङ्गीलता-यां । पञ्चगुलि इति पाश्चात्ये । भा.म.४भ.यो.व्या. चि. । "विषघ्नकालेशलिङ्गिनी ।"

ईशा । स्त्री । लाङ्गलदण्डे । मे.शद्विकं ।

ईशादन्तः । पुं । हस्तिदन्ते । श.र. । (न्तः,न्ती) उदग्रदन्तिनि । हे.च. । त्रिका. ।

ईशानः । पुं । शमीवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

ईशानवायुः । पुं । तद्दिग्भववाते । स च क-टुकः । वै.निघ. ।

ईशाना (नी) । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि व.८।

ईशावसः । पुं । कर्पूरभेदे । गुणाः—"भेदी ह-र्षी मदापहः । अतिगुर्वोन्मादतृष्णाश्रमकासक्लमि-क्षयान् । स्वेदश्चैवाङ्गदाहञ्च नाशयेत् ।" वै.निघ. ।

ईशिरः । पुं । अग्नौ । त्रिका. ।

ईश्वरः । पुं । पारदे । भैष.ध्व.भ.चि.चन्द्रोद. मकरध्वजे । पिप्पलि । रस.र.एकादशायसे ।

ईश्वरमल्लिका । स्त्री । वकवृक्षे । वै.निघ. ।

ईश्वरमूलकः । पुं,क्ली । तद्भेदे । ঈশের মূল। भैष.कुष्ठ-चि,कन्दर्पसारतैले ।

ईश्वरी । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटकीलतायाम् । वै. निघ.२भ.वा.व्या.महाविषगर्भतैले । लिङ्गिन्याम् । जीवन्त्याम् । नागदमन्याम् । नाकुलीकन्दे । रुद्र-जटायाम् । জটালক্ষা । रा.नि.व.३ ।

ईषः । पुं । आश्विने मासि । अ.टी.भ. ।

ईषत्पाण्डुः । पुं । धूसरवर्णे । अम. ।

ईषदुष्णः । त्रि । कवोष्णे । অল্প তপ্ত । हे.च.। वै.निघ. । [वै.निघ. ।

ईषद्दीर्घम् । क्ली । वातामफले । বাদাম ফল ।

ईषद्बीजा। स्त्री। वेदाना इति ख्यातफलवृक्षे।

ईषादन्तः। पुं। दीर्घदन्तगजे। हे.च.।

ईषिका। स्त्री। अक्षिकूटे। गजाक्षिगोलके। तूलिकायाम्। हे.च.।

ईषिकास्त्रम्। क्ली। अस्त्रविशेषे। येन वासवोऽश्वानां पक्षच्छेदः कृतः। "ईषिकास्त्रं समुत्सृज्य पक्षच्छेदं व्यधादयम्।" नकुलः १अ.।

ईषीका। स्त्री। वीरणादिशलाकायाम्।

ईष्मः। पुं। वसन्तकाले। उणा.।

ईहा। स्त्री। चेष्टायां। वाञ्छायां। त्रिका.।

ईहामृगः (वृकः)। पुं। कोके। रबा.। कुकुरवद्धरिणघातिकपिलवर्णजन्तुविशेषे। ঘোগ। रा.नि.व.१८। (वृकः)। श.र.।

ईक्षणम्। क्ली। नेत्रे। रा.नि.व.१८। दर्शने। मे.णत्रिकं।

ईक्षणिकः। पुं, स्त्री। हस्तरेखाद्यवलोकनेन शुभाशुभकथनजीविनि। গণক।

ईक्षा। स्त्री। दृष्टौ।

उकनाहः। पुं। पीतरक्तवर्णघोटके। हे.च.। लक्षणं—"रक्तपीतकषायोत्थवर्णजो यस्य दृश्यते। उकनाहः स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः॥" ज.द.३अ.।

उकुणः। पुं। शिरःकीटे। মাথার উকুন।

उक्लेदः। पुं। वमौ।

उख(ष)रम्। क्ली। क्षारभूमौ। यत्रोप्तं बीजं न रोहति। क्षारमृत्तिकायाम्। সোরা। वै.निघ.। रा.नि.व.२।

उख(ष)रजम्। क्ली। पांशुलवणे। সোরা। रोमकनाम्नि अयस्कान्तभेदे। लवणे। रा.नि.व.२०।

उखर्व्वलः। पुं। तृणविशेषे। हिं उखल। गुणाः—बलदः रुचिजनकः। पशूनां सदा हितश्च। रा.नि.व.८।

उखलः। पुं। उखर्व्वलतृणे। रा.नि.व.८।

उखा। स्त्री। रन्धनस्थाल्याम्। রান্ধিবার হাঁড়ী। हिं भरथियाभाड़। अम.। [काबाव। अम.।

उख्यः। त्रि। उखासंस्कृते,मांसादौ। हिं हाण्डि-

उग्रम्। क्ली। वत्सनाभनामकविषे। रा.नि.व.६। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। श.च.। पृष्ठग्रन्थौ। त्रि। उत्कटे। कटुके। तीक्ष्णे। रौद्रे। मे.।

उग्रकाण्डः (कः)। पुं। कारवेल्लके। করেলা গাছ। रा.नि.व.३,मद.व.७। काण्डवल्ल्यां। See काण्डवल्ली।

उग्रगन्धः। पुं। शुक्लरसोने। रा.नि.व.७। कट्फलवृक्षे। रा.नि.व.९। रक्तरसोने। अर्जकवृक्षे, चक्रतुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०। रसोनमात्रे। भा.पू.१भ.ह.व.। चम्पकवृक्षे। श.च.। क्ली। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६। त्रि। उत्कटगन्धयुक्ते।

उग्रगन्धा (न्धिका) (न्धी)। स्त्री। वनयमान्याम्। বনযওয়ান। भा.पू.१भ.,मद.व.२। अजमोदायाम्। রান্ধুনী। भा.पू.१भ.। वचायां। বচ। प.मु.,रा.नि.व.६,भा.अनो.,वै.निघ.सा.ज्व.अर्कादौ। महाभरीवचायाम्। हिं कुलिञ्जन। भा.पू.१भ.ह.व.। इयं सुगन्धवचाप्युच्यते। छिक्किकायां। হেঁচেতা। मे.। अजगन्धायां। रा.नि.व.४। (-गन्धिका) अजमोदायां। বন যওয়ান। रा.नि.व.६। सि.यो.यक्ष्म-चि.एलादिमन्थे। (-गन्धी) शुक्लरसोने। मद.व.७। [हे.च.।

उग्रनासिकः। त्रि। दीर्घनासिके। নেকো।

उग्रपत्रकः। पुं। महानील्याम्। वै.निघ.।

उग्रभा। स्त्री। गोपसवल्लाम्। वै.निघ.।

उग्रवीर्य्यम्। क्ली। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६।

उग्रा। स्त्री। धन्याके। ধনে। रबा.। यमान्यां। रा.नि.व.४। संविदामञ्जर्य्याम्। গাঁজা। अभि.। वचायाम्। भा.म.१भ.कर्णकज्व.चि.। "कटुत्रिकोग्राघनकुष्ठलोभिः।" वै.निघ.ज.चि.वचादिचूर्णे, कुटजलेहे। छिक्किकायाम्। হেঁচেতা। हे.च.।

उङ्कुणः। पुं। उत्कुणे। উকুন। श.मा.।

उचित: । त्रि । अभ्यस्ते । परिमिते । मे.तत्रिकं ।

उच्च: । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ । सरलदेवदारौ । त्रि । उन्नते ।

उच्चट: । पुं । वह्नौ । वै.निघ. ।

उच्चटा । स्त्री । (Abrus precatorius.) स्वनामख्यातक्षुपे । ওকড়া,উচ্চটা মূল,কুঁচ গাছ इति च प्रसिद्धे । तें मुंडतुंगमुस्ते । रत्ना. । महाभल्लातकगुडे । लशुनभेदे । हे.च.सू.चि.२६ग्र. । रक्तगुञ्जायाम् । रा.नि.व.३,वै.निघ.२म.वय चि. हृल्लादिमोदके । भूधात्र्याम् । ভুঁই আম্লা । रा.नि.व ५ । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । श्वेतगुञ्जायां । "श्वेतगुञ्जोच्चटा प्रोक्ता ।" भा.म १भ. ग.व. । तृणविशेषे । নির্বিষী বা চেঁচুয়া । अ टी.भ.। [क्ली । चिञ्चोटकपत्रे ।

उच्चटापत्र: । पुं । क्षुद्रतालीशपत्रे । वै.निघ. ।

उच्चटाफलम् । क्ली । रक्तगुञ्जायां । লালকুঁচ, ওকড়া ফল । भैष.कुष्ठ चि.महाभल्लातकगुडे ।

उच्चटामूलम् । क्ली । चिञ्चोटकमूले । চেঁচকোর মূল, ওকড়ার মূল । सु.चि.२६ग्र. ।

उच्चतरु: । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

उच्चन्द्र: । पुं । निशाचतुर्थप्रहरे । श.र. ।

उच्चय: । पुं । परिधानवस्त्रग्रन्थौ । हे.च.। राशौ।

उच्चलम् । क्ली । मनसि । हे.च. ।

उच्चललाटा (टिका) । स्त्री । मरुण्डायां । त्रारा. । उच्चललाटविशिष्टायाम् । त्रिका. ।

उच्चाटनम् । क्ली । उत्खातने । উদাসকরণ। षट्कर्मान्तर्गताभिचारकर्मविशेषे । तन्त्रम् ।

उच्चार: । पुं । विष्ठायाम् । रत्ना. ।

उच्चिङ्कट: । पुं । उच्चिटिङ्गनामकीटे । উচ্চিংড়ে । वर्णगड़मत्स्ये । मे.टचतुष्कं ।

उच्चिटिङ्ग: । पुं । A sort of cricket. उच्चिङ्कटे । উচ্চিংড়ে । रा.नि.व.१९ । वातप्रकृतिकीटविशेषे । लक्षणम्—"हृष्टलोमोच्चिटिङ्गेन सम्भविक्तो भृशार्तिमान् । दष्ट: शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥" तद्दष्टे वातजन्यरोगा भवन्ति ॥ सु.कल्प,८अ. ।

उच्चूल: । पुं । अजीर्णमुखकूर्चे । हे.च. ।

उच्चै:श्रवा: । त्रि । बधिरे । पुं । घोटकभेदे ।

उच्छादनम् । क्ली । गन्धद्रव्येन शरीरमार्जने । भ.टी. । [क छाती । भागवते ।

उच्छिलीन्ध्रम् । क्ली । गोमयच्छत्राके । কোঁড়-

उच्छिष्टमोदनम् । क्ली। सिक्थके।रा.नि.व.।

उच्छीर्षकम् । क्ली । उपधाने । তাকিয়া । हला. । पुं । शय्यादोषविशेषे । सु.चि.२६ग्र. ।

उच्छून: । त्रि । स्फीते । वर्द्धिते ।

उच्छेद: । पुं । उन्मूलने ।

उच्छ्र(च्छ्रा)य: । पुं । उच्चतायां । अम. ।

उच्छ्रित: । पुं । सरलदेवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

उच्छ्वसित: । त्रि । प्रफुल्ले, विकसिते । हे.च. ।

उच्छ्वास: । पुं । प्राणने । मे.सत्रिकं । अन्तर्मुखश्वासे । हे.च. ।

उज्जासनम् । क्ली । मारणे । अम. । [म. ।

उज्जृम्भित: । त्रि । प्रफुल्ले । क्ली। चेष्टायां । अ-

उज्ज्वल(न)म् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । पुं । धान्यभेदे । च. । [त्रि. ।

उज्ज्वला । स्त्री । कृष्णमरिचे । লঙ্কামরিচ । अ-

उज्झटा । स्त्री। भूम्यामलक्यां । ভুঁই আম্লা।

उञ्छ: । पुं । उञ्छशिले । जटा. ।

उट: । पुं । शुष्कतृणे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

उटजा । स्त्री । पानीयशालायां । पर्णशालायां।

उटि:(ड़ि:)का । पुं,स्त्री। नीवारधान्ये । উড়িধান । मद.व.१० । गुणा:—"उड़िका तत्र कथिता बल्या श्लेष्मविवर्द्धनी ।" राज. ।

उट्टङ्कम् । क्ली । सूत्रे । अस्त्रभेदे ।

उडु । क्ली । उदके । भ.टी.भ. ।

उडुपति: । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.१९ग्र। See सोम: । चन्द्रे । [ड़ । मद.व.१।

उडुपप्रिया । स्त्री । कमलिन्यां । পদ্মের ঝা-

उडुम्बर: । पुं, क्ली । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । अम.। कुष्ठरोगविशेषे । मे. । लक्षणम्—

"उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥" मा.नि.। ताम्रे । प.मु. । कर्षमाने (२ तो.) । प.प्र. ।

उडुम्बरदला । स्त्री । दन्तीवृक्षे। रा.नि.व.६।

उडुम्बरपर्णी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । श.च. ।

उड्डामररसः । पुं । पित्तगुल्माधिकारे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं समं गन्धं सूतांशं मृततामकं। पञ्चांशं शाकवृक्षस्य द्रवैर्मर्द्यं दिनद्वयम् । सर्पाक्ष्यो श्चैर्द्रवैश्चाक्षि कृत्वा गजपुटे पचेत् । पश्चधा भूधरे वाथ चूर्णं जैपालतुल्यकं । त्रिगुञ्जं भक्षयेच्चाज्यैः पित्तगुल्मप्रशान्तये। द्राक्षाहरीतकीक्वाथमनुपानं प्रकल्पयेत् ॥" रस र.गुल्म चि.। পারা ১ ভ. গন্ধক ১ ভ. তাম্র ।• সিকি ভ.। শেগুণ বা শিরীষ এবং নাগেশ্বরের রস মর্দ্দনীয় দ্রব্যের পঞ্চমাংশ দ্বারা দুই দিন মর্দ্দনপূর্ব্বক গজপুটে ভূধরযন্ত্রে পাক করিয়া দিবাভাগে চূর্ণ কর। শীতল হইলে পরে ঔষধ সমভাগ জয়পাল চূর্ণের সহিত মিশ্রিত করিয়া ৩ কুঁচ ঘৃতে মাড়িয়া সেবন করিবে।

उड्रः(पुष्पः) । पुं, क्ली । जवापुष्पवृक्षे । जवापुष्पे । वै.निघ. । [চীনদেশীয় গোলাপ । Wil.

उद्रः । पुं, क्ली। जपापुष्पवृक्षे । जवापुष्पे । জবা,

। पुं । मलाशये । सु.शा.५अ. । स चान्त्रदेशस्थः शोणितकिट्टप्रभवः। सु.शा.४अ.। "फुस्फुसस्यावरण्यौ द्वे जर्हतस्तद्द्वयं तयोः। उण्डुकः शैशवे मध्ये मध्यान्ते महतां न हि॥" अत्रि.।

उत्कटः । पुं । (Sachharum sara.) शरकाण्डे । শর গাছ । रा.नि.व.८। क्षुद्रक्षुपविशेषे । ওকড়া, কালিয়াবিষর । प.मु. । इक्षौ । रक्तेक्षौ । रा.नि.व.१४ । मद्ये । श.र.,भैष.ने.रो.चि.। मत्तहस्तिनि । हारा. । क्ली । Woody cassia or its bark. त्वचभेदे । लताविशेषे। শালসা । Wil. गुड़त्वचि । দারচিনি । प.मु.,रा.नि.व.६, हारा. । गन्धकुसुमे । हारा. । तेजपत्रे । श.टी.भ. । त्रि । उत्ताले । तीव्रे ।

उत्कटा । स्त्री । सिंहलीपिप्पल्याम् । বন পিপুল । हिं श्वेतघुंघुची । मं राणपिंपलि, उट्कटारा । गुणाः—"सैंहली कटुका च जन्तुघ्नी दीपनी परा । कफश्वाससमीरार्त्तिशमनी कोष्ठशोधनी ॥" रा.नि.व.६ । "उत्कटा कथिता चोष्णा तिक्ता तथाप्युदाहृता । मूत्रकृच्छ्रं पित्तवातं मेहं तृष्णाञ्च हृद्रुजं । विस्फोटकं नाशयति बीजमस्यास्तु शीतलं। वृष्यं तृप्तिकरञ्चैव मधुरञ्च प्रकीर्त्तितम् ॥" वै.निघ. । [निरासनस्थितौ । सु.चि.६अ. ।

उत्कटा(टुका)सनम् । क्ली । कठिनासने ।

उत्कण्टकम् । क्ली । ওকড়া इति ख्याते वृक्षभेदे । च.चि.१अ. । [र्यां । अम. ।

उत्कण्ठा । स्त्री । इष्टलाभे कालक्षेपासहिष्णुता-

उत्कता । स्त्री । (Pothos officinalis.) गजपिप्पल्याम् । श.च. । उत्कण्ठायाम् ।

उत्करः । पुं । रक्तेक्षौ । রক্ত ইক্ষু । रा.नि.व.१४ । धान्यादिराशौ । अम. । उत्कारिकायाम् । পুল্টিশ্ । भैष.शूल.चि. ।

उत्कर्णः । पुं । वायुजन्याश्वरोगे । अनाश्वस्य कर्णपुच्छगात्राणि स्तब्धीभवन्ति । "कर्णौ स्तब्धौ तथा पुच्छं स्तब्धं गात्रमकिञ्चनं । वातात्मकेन वाहस्य भवेदुत्कर्णकेन हि ॥" ज.द.५४अ. ।

उत्कर्षणम् । क्ली । अधोगतस्य जङ्घाकर्षणे । सु.चि.१५अ. । [कलिकायाम् । কুঁড়ি । त्रिका. ।

उत्कलिका । स्त्री । उत्कण्ठायाम् । हारा. ।

उत्काका । स्त्री। प्रतिवर्षप्रसूतायां गवि। श.च.।

उत्कारिका । स्त्री । रोटिकायां । রুটী । वा.टी.हेमा.। यवमाषैरण्डबीजातसीकुसुम्भबीजादिभिः पिष्टस्विन्नैर्लप्सिकाकृतिर्यः स्वेदनोपायः स उत्कारिका । পুল্টিশ । अरुणः,वा.सू.१७अ. । गुटिकायाम् । বড়ি । सु.चि.२६अ.। लप्सिकायां । কাই, মোহনভোগ । सु.चि.१४अ. । [च.द.यक्ष्म.चि. ।

उत्कासः (नम्) । पुं,क्ली। कासे । উৎকাসি।

उत्कुञ्चिः (का) । पुं, स्त्री । (Nigela indica.) स्थूलकृष्णजीरके । মোটা কৃষ্ণজীরে । रत्ना. । कुलिञ्जनवृक्षे । মহাভরী বচ ।

उत्कुटम् । क्ली । उत्तानशयने । চিৎ হইয়া শয়ন । हारा. ।

उत्कुणः । पुं । केशकीटे । উকুণ । हे.च. ।

उत्काटः । पुं । उणवारणे । हारा. ।

उत्कोठः। पुं। कोठरोगभेदे। लक्षणं यथा—"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मानिलग्रहैः। मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च। सानुबन्धस्तु स प्रोक्तश्चोत्कोठ इति कथ्यते।" भा.म.४भ.शी.पि.चि.।

उत्क्रोशः। पुं। पेचके। वै.निघ.। मत्स्यघातिपक्षिणि। माछराङा पाखी। रत्ना.। गुणाः—रक्तपित्तघ्नः शीतलः स्निग्धः वृष्यः वातकरः रसे पाके च मधुरः। सु.सू.४६अ.। कुररपक्षिणि। कर्कटे पाखी। हला.। [See क्लिष्टवर्त्म।

उत्क्लिष्टवर्त्म। क्ली। क्लिष्टवर्त्मनामरोगविशेषे।

उत्क्लेशः (दः) । पुं। शरीरस्थदोषस्य उपस्थितवमनमलमिव। वमनेच्छायां। च.द.ज्व.चि.। "उत्क्लेशश्चोपशाम्यति।" वमनोपस्थितिरित्र। भा.म. भ श्लेष्म.ज्व.चि.। "गौरवं शीतमुत्क्लेशः।" "उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत्प्रसेकष्ठीवनेरितं। हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत्।" सु.शा.४अ.।

उत्क्लेशकः। पुं। अग्निप्रकृतिकीटविशेषे। तेन दष्टे पित्तजन्यरोगा भवन्ति। सु.कल्प.८अ।

उत्क्लेशनवस्तिः। पुं, स्त्री। वस्तिभेदे। यः पूर्व्वम् एरण्डवीजादिकल्केन उत्क्लेशनार्थं दीयते। "दद्यादुत्क्लेशनं पूर्व्वम्—एरण्डवीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा। हपुषाफलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः॥" वै.निघ.वस्तिविधिः। [श.च.।

उत्खला। स्त्री। मुरानामगन्धद्रव्ये। मुरामांसी।

उत्तः। त्रि। आर्द्रद्रव्ये। भिजा द्रव्य। अम.।

उत्तमम्। क्ली। मत्स्यमांसे। त्रि। तप्ते। स्नाते। मे.।

उत्तमः। त्रि। उत्कृष्टे। पुं। अश्वविशेषे। लक्षणं—"अजन्याश्च महासाराः संग्रामे चैव पूजिताः। अपि शस्त्रहताङ्गास्तु नैव मुञ्चन्ति सादिनं॥" ज.द.३अ.।

उत्तमफलिनी। स्त्री। (Aclepias rasea.) दुग्धिकायाम्। छोट थिकड़े। प.मु.।

उत्तमवारि। क्ली। तण्डुलोदके। च.द.मधुकादौ। उत्कृष्टजले।

उत्तमवैद्यः। पुं। कृतसाङ्गवेदाध्ययने वैद्ये।

उत्तमा। स्त्री। दुग्धिकायाम्। छोटथिकड़े। प.मु.,रत्ना.। मनःशिलायाम्। प.मु.। भूम्यामलक्याम्। वै निघ.। त्रिफलायां। भा.म.१भ.सन्निकज्व.चि.। "अटीसुरतरूत्तमा।" सुरसायां। वै.घ.। तन्नामकशूकदोषविशेषे। "मुद्गमाषोपमा रक्ता पिड़का रक्तपित्तजा। उत्तमैषा तु विज्ञेया शूकाजीर्णनिमित्तजा॥" सु.नि.शू.दी.चि.१४अ.।

उत्तमाङ्गम्। क्ली। मस्तके। रा.नि.व.१८। त्रि। उत्कृष्टाङ्गे।

उत्तमारणी। स्त्री। इन्दीवरालतायाम्। इन्दुचिर्भिट्यां। रा.नि.व.३। इन्द्रवारुण्याम्। वा.उ.३७अ.। योधामल्लिकायां। यूँई। सु.चि.६अ.।

उत्तरकालः। पुं। भाविकाले।

उत्तरङ्गम्। क्ली। द्वारस्योपरितिर्य्यक्काष्ठविशेषे। "उत्तरङ्गं मतं तिर्य्यक् द्वारस्योपरि दारु यत्।" हला.।

उत्तरवस्तिः। स्त्री। निरूहोत्तरदेयवस्तौ। निरूहेर पर देय पिचकारि। निरूहाद्दुत्तरं दानादुत्तरवस्तिसंज्ञा। तत्र नेत्रपरिमाणं १२ अङ्गुलम्। तच्छिद्रं मालतीवृन्तच्छिद्रपरिमितं। स्नेहमात्रा पञ्चवर्षीये बाले अर्द्ध प. तदूर्द्ध १ प.। स्त्रीणाञ्च कनिष्ठिकास्थूलं दशाङ्गुलं नेत्रं। स्नेहमात्रा च २ प.। तदुक्तं—"द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकं। मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमं। बालानां पञ्चवर्षाणामथो मात्रार्द्धपालिकी। तदूर्द्ध पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः। अथास्थापनशुद्धस्य तृप्तस्य स्नानभोजनैः। स्थितस्य जानुमात्रेण चापि स्निग्धशलाकया। स्निग्धया मेढ्रमार्गञ्च ततो नेत्रं नियोजयेत्। शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं मेढ्रस्याङ्गुलानि षट्। ततश्च पीड़येद्वस्तिं शनैर्नेत्रञ्च निर्हरेत्। ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः। स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्य्याद्दशाङ्गुलं। शनैर्निष्कम्पमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः। योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रां द्विपालिकीं। उत्तानायै स्त्रियै दद्यादूर्द्धजान्वै विचक्षणः। अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते। भूयो वस्तिर्विधातव्यः संयुक्तः शोधनैर्गणैः। फलवर्त्तिं निदध्याद्वा योनिमार्गे दृढ़ां भिषक्। मूत्रैर्विनिःसृतां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम्। दह्यमाने तथा वस्तौ दद्याद्वस्तिविशारदः॥" शार्ङ्ग। पलार्द्धमुत्तरो वस्तिः मात्रावस्तिः पलद्वयं। शापनाद्धेहृच्छी न दत्तौ पट्पल-

न्विती। पिच्छावसिर्भवेत्पथः पादीनः कीर्तितो ऽपरः॥ आनन्दखानः।

उत्तरवायुः । पुं। तद्दिग्भवमारुते। स च शी तः स्निग्धः दोषप्रकोपकरः क्लेदनः प्रकृतिस्थानां बलदः मृदुः चतचीणविषार्त्तानां विशेषेण गुणकरच। मद.व.२३।

उत्तरवारुणी । स्त्री। इन्द्रवारुण्याम्। रा-थालशशा। र.सा.सं.वैक्रान्तमारणे। भैष.कुष्ठ चि.। "शिला चीत्तरवारुणी।" ज्व.चि.कुलवधूरसे। उत्तमारणीति वा.उ.१७अ.,वै.निघ.२भ.कास चि. वारुणीपत्रधूमे।

उत्तरायणम् । क्ली। मकरसंक्रान्तितो मिथुन संक्रान्तिसमाप्तिपर्यन्तकाले, सवितुरुत्तरमार्गगति रूपे वा काले। तचादानं जानीयात्, यतस्तदा नृणां प्रतिदिनं सारमादत्ते, आदित्यपवनयोः भुवः सौम्यगुणहरत्वात्। वा.सू.३अ.। [अम.।

उत्तरासङ्गः । पुं। उत्तरीयवस्त्रे। উড়ুনি।

उत्तरिणी । स्त्री। उत्तमारण्याम्। गुणाः— "उत्तरिणी तु कटुका शीता नेत्र्या लघुः स्मृता। उष्णा स्निग्धा सारका च तुवरा व्रणरोपणी। कासव्रणकृमिश्वासज्वरपित्तप्रमेहकान्। कफकुष्ठ-प्रलापांश्च वातं तन्द्राञ्च दद्रुकं। चयकासं मूत्रकृच्छ्रं योनिरोगञ्च शोथकं। नाशयेदिति सम्प्रोक्ता सुख प्रसवकारिणी। शाकास्तस्याश्चोष्णवीर्य्या तिक्ता कृम्यर्शःकुष्ठहृत्। कफवातहरा प्रोक्ता फलं तस्याः पटु स्मृतं। तिक्तमुष्णञ्च कटुकं लघु चाग्निप्रदीपकं। पित्तकोपकरञ्चैव शिवदं विषनाशनम्॥" वै.निघ.।

उत्तानः । त्रि। ऊर्द्ध्वास्यशयिते। मे.नत्रिकं। क्ली। जले। हे.च.।

उत्तानकः । पुं। (Cyperus.) मुस्ताभेदे। नागरमुस्ता। उच्चटायां। চেঁচুয়া, নিৰ্বিষী। र. मा.। रत्ना.।

उत्तानपत्रः (कः) । पुं। रक्तैरण्डे। रा.नि. व.८। भा.पू.१भ.गु.व.। मद.व.१। श्वेतैरण्डे। वै.निघ.। [शो। अम.।

उत्तानशयः । पुं। स्तन्यपायिशिशौ। अतिशि-

उत्तानशायी । त्रि। उत्तानशायिनि। वै.निघ।

उत्तापः । पुं। तेजसि। उष्णतायाम्।

उत्तापनम् । क्ली। उष्णताकरणे।

उत्तारः । पुं। वमने। [त्कटे।

उत्तालः । पुं। मर्कटे। मे.लत्रिकं। त्रि। उ

उत्तुण्डकी । स्त्री। करञ्जके। वै.निघ.।

उत्तुण्डितः । त्रि। निर्गते। सु.चि.२अ.।

उत्तुषः । पुं। लाजायाम्। খই। হারা.।

उत्तेजि(रि)तम् । क्ली। अश्वस्य मध्यवेगगति-विशेषे। इयं चतुर्थपञ्चमगतिः। "उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः।" हे.च.।

उत्तोलनम् । क्ली। उत्क्षेपणे।

उत्थानम् । क्ली। मलोत्सर्गे। रत्ना। मलरोगे। पौरुषे। हर्षे। हे.च.मे.नत्रिकं।

उत्थितः । पुं। सरलवृक्षे। रा.नि.व.१२। त्रि। उत्पन्ने। मे.तत्रिकं। [च.।

उत्थिताङ्गुलिः । पुं। चपटे। চাপড়। श

उत्पतः । पुं। पक्षिणि। त्रिका.।

उत्पतनम् (पत्तिः) । क्ली, स्त्री। उत्पत्तौ। ऊर्द्ध्वगमने। मे.नचतुष्कं। जन्मनि।

उत्पल(क)म् । क्ली। Blue lotus. नील-कमले। নীলপদ্ম। रा.नि.व.१०। सु.सू.३८अ. उत्पलादौ ड.। च.सू.४अ.। च.द.र.पि.चि.। कुष्ठे। কুড়। তেঁ চেংগলিকোষ্টু। प.मु.विश्व.। प्र.क-ल्पगीमोदके। र.सा.सं.। च.द.पि.ज्व.लोध्रादिः। "लोध्रोत्पलामृतापद्म।" लाचादितैले। वै.निघ. अर्शः-चि.क्षीवेरघृते। शालूके। प.मु.। स्वनाम-ख्यातकमलजातीयपुष्पे। শুন্দি ফুল,হেলা ফুল। हि कौञि। मं उत्पल। सु.चि.३अ.। गुणाः— कषायं मधुरं शीतलं पित्तकफरक्तघ्नञ्च। राज.। शीतलं स्वादु रक्तपित्तघ्नं दाहश्रमवमिभ्रान्तिकृमि-हरञ्च। रा.नि.व.१०। सामान्येनोत्पलं शीतं स्वादु-दाहहरं मतं। रक्तदोषं श्रमं वान्तिं भ्रान्तिं जूर्त्तिं कृमीन् जयेत्॥ द्रव्यगुणः। नीलोत्पले। নীলশুন্দি। सि.यो.र.पि.चि.सिद्धतमयोगे, श्रीकण्ठः। "वासा कषायोत्पलमृत्प्रियङ्गु।" सि.यो.यक्ष्म-चि.च्यवन-प्राशे। वा.सू.१५अ,अञ्जनादि। पद्मकाष्ठे। "प-द्मोत्पलधान्यरोहिणीविश्वैः।" च.द.ज्वराती.चि.च-न्दनलादिः। पुष्पे। मे.। जलजातपुष्पमात्रे। अम.।

उत्पलः । त्रि । मांसशून्ये । हे.च. ।

उत्पलकः । पुं । नेत्रकरीषे । वनघुँटे । प्र. र.ञा.स. कृष्णमारखे । नीलोत्पले । नीलशुन्दि । रा.नि.व.१० ।

उत्पलकन्दः । पुं । शालूके । रबा. ।

उत्पलकुष्ठकः । पुं । कुष्ठौषधौ । वै.निघ ।

उत्पलकेसरम् । क्ली । पद्मकेशरे । भैष.क्षुद्ररो.चि.कनकतैले । [विशेषे । श मा. ।

उत्पलगन्धिकम् । क्ली । अतिसुरभिचन्दन-

उत्पलगोपा । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । শ্বেত শ্যামালতা । वै.निघ. ।

उत्पलदलम् । क्ली । तन्नामकास्त्रविशेषे । तच्च छेदने भेदने च प्रयुज्यते। लक्षणं यथा—"उत्पलाध्यर्द्धधाराख्ये भेदने छेदने तथा ।" अत्रि. ।

उत्पलपत्र(क)म् । क्ली । वैद्यकास्त्रविशेषे छेदने भेदने च । तत्परिमाणं षड़ङ्गुलम् । सु.सू. ८अ. । मद.व.१४अ. । तिलके । धरणिः । कुवलयपत्रे । हे.च. ।

उत्पलभेद्यकः । पुं । हस्तायतसमोभयपालिकर्णबन्धनाकृतिविशेषे । सु.सू.१६अ.। [र.पि.चि.।

उत्पलसृत् । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । च.द.

उत्पलशारिवा । स्त्री । श्यामालतायाम् । प. मु.। र.मा.। अनन्तमूले । अम. । भैष.भ्र.भ.चि.।

उत्पलषट्कम् । क्ली । योगविशेषे । "उत्पलं धान्यकं शुण्ठी पृश्निपर्णी बलायुतं । बालबिल्वं गवां तक्रेणाप्युत्क्षेन च पेषयेत्। तेन लाजकृतं मण्डं देयमानीय शीतलम् । ज्वरातिसारशमनं हुताशनबलप्रदम् ॥" हा.अत्रि.३स्था.२अ. ।

उत्पलादिः । पुं । कषायवर्गविशेषे । उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकानि मधुकञ्चेति । गुणाः—"उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तप्रणाशनः । पिपासाविषहृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः" इति ॥ सु.सू.३८अ.। भावप्रकाशे त्वन्यविधः । यथा —"उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा । श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥ सुशीतलो हरत्येवं दाहं तृष्णां हृदामयम् । रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्दिमरोचकम् ॥" इति ।

उत्पलिनी । स्त्री । कुमुदषण्डे । শুন্দিফুলের ঝাড় । लघुकमलिन्यां । हिं कोअिकोटी । गुणाः — हिमा तिक्ता रक्तामयघ्नी पित्तघ्नी तापकफकासतृष्णाश्रमवमिघ्नी च । तस्या बीजगुणाः— स्वादु रुच्यं हिमं गुरु च । रा.नि.व.१० । [मि.लघिर्का ।

उत्पली । स्त्री । तुषचर्पट्याम् তুষের চাপড়া ।

उत्पाटः (तः) । पुं। कर्णपालीगतरोगे। तल्लक्षणं—"गुर्व्वाभरणसंयोगात्ताड़नाद्दर्षणादपि। शोथः पाल्यां भवेच्छ्यावः दाहपाकरुजान्वितः । रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः ॥" मा. नि. । कर्णपाल्या उपद्रवे । सु.उ.२०अ. ।

उत्पाटनम् । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । उन्मूलने । सु.सू.२२अ. ।

उत्पादकः । पुं । शरभे । हे.च. ।

उत्पादशयनः । पुं। टिट्टिभपक्षिणि । हे.च.।

उत्पादिका । स्त्री । उपजिह्विकायाम् । हारा.। हिलमोचिकायाम् । শিঞ্চে । उपदिकायां । पूँई । त्रिका.। देहिकानामकीटविशेषे । श.च. ।

उत्पारः । पुं । शुक्रघृते ।

उत्पाली । स्त्री । आरोग्ये । श च. ।

उत्पिञ्जलः । त्रि । भृशमाकुले । हे.च. ।

उत्पिष्टसन्धिः । पुं । सन्ध्युत्पेषणे, अस्थिसन्धौ घर्षणे । तेन सन्धावुभयतः शोफो वेदना च भवति । सु.नि.१५अ. । See भग्नम् ।

उत्पीड़ः । पुं । सुरामण्डे । फेने ।

उत्पुटकः । पुं । कर्णपालीगतरोगविशेषे । सु. सू.१६अ. । कर्णपालीविधोपद्रवे । सु. ।

उत्प्राणः । पुं। श्वासे । वै.निघ.। [न्द्रिये । मे. ।

उत्फुल्लः । त्रि । विकसिते । हे.च.। क्लो । स्त्री

उत्सङ्गः । पुं। क्रोड़े । रा.नि.व.१८। "क्रोड़मङ्कमथोत्सङ्गः प्राग्भागो वपुषः स्मृतः ।" राज.। व्रणवस्तुप्रदेशे । सु.चि.१अ. । पर्व्वतमध्यदेशाकारव्रणबन्धविशेषे । वा.सृ.२८अ. ।

उत्सङ्गपिड़का । स्त्री । लक्षणं—नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे । नेत्राधोवर्त्मनि सञ्जातपिड़कायां। सा च स्थूला कण्डुमती, अधोवर्त्मनि सोत्सङ्गा दर्का-

भ्यन्तरमुखी, बहिस्तामान्तःपूया च। "अभ्यन्तरमुखी नाम्ना बाह्यतो वर्त्मनश्च या। सोत्सङ्गोत्सङ्गपिड़का सर्व्वजा स्थूलकण्डुरा॥" मा.नि.।

उत्सङ्गी । पुं। नाड़ीव्रणविशेषे। नाली घा। सु.।

उत्सर्जनम् । क्ली। दाने। अम.।

उत्सर्जनी । स्त्री। गुदस्य द्वितीयवली। लक्षणं यथा—"उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता।" भा.।

उत्सर्य्या । स्त्री। प्राप्तप्रजननकालायां गवि। পাল লইবার যোগ্য গাভী। जटा.।

उत्सवः । पुं। इच्छाप्रसवे। उत्सेके। उत्साहे। क्रोधे। मे.वत्रिकं।

उत्सादनम् । क्ली। उद्वर्त्तने। भा.म.४भ.ने.रो.चि.। "ताः शोचणोत्सादनलेपनादीन्।" "उत्सादनाद्भवेत्स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमद्वपुः।" सु.चि.२४अ.। उत्सवे। रत्ना.अने.। समुल्लेखने। मे.नचतुष्कं। निम्नस्य व्रणस्य उन्नतीकरणे। सु.चि.१अ.।

उत्साहः । पुं। मनस उल्लासे। अम.।

उत्साहयुक्तः । पुं। शरभे। मद.व.१२।

उत्साही । पुं। भक्तरोगिणि। [वा.सू.।

उत्सिंहनम् । क्ली। नासया ऊर्द्ध्वश्वासधारणे।

उत्सुकः । त्रि। उत्कण्ठिते। व्यग्रे।

उत्सूरः । पुं। सन्ध्याकाले, दिनावसाने। हे.च.।

उत्सृष्टः । त्रि। त्यक्ते। अम.।

उत्सेधः । पुं। शरीरोन्नत्ये। देहे। अम.।

उत्स्मयः । पुं। मन्दहास्ये। वै.निघ.।

उत्त्विमः । पुं। धुस्तूरफले। श.च.।

उत्क्षिप्तिका । स्त्री। आतङ्कविशेषे। हे.च.।

उँत्क्षेपणम् । क्ली। व्यजने। धान्यमर्द्दनवस्तुनि। हे.च.।

उत्क्षेपमर्म्म । क्ली। शङ्खयोपरिकेशप्रान्तस्थमर्म्मणि। तत्र विशल्यमर्म्मणां युगलं तन्नाम्नैव तिष्ठति। सु.शा.६अ.।

उद(क)म् । क्ली। जले। श.र.,रा,नि,व,१४। पुं। करिमञ्जलायाम्। हला.।

उदकप्रक्षेपणम् । क्ली। जलप्रक्षेपेण जलस्य शीतीकरणोपाये। सु.सू.४५अ.।

उदकमञ्चिका । स्त्री। जलप्रसाधनार्थमाधारविशेषे। सु सू.४५अ.।

उदकमञ्जरीरसः । पुं। रसोऽयं निरामज्वरे देयः। मात्रा २ र. अनुपानं आर्द्रकरसः। अत्र ऊषणं मरिचं शर्करा विषं। मतान्तरे शर्करा सर्व्वद्रव्यसमा। त्रिरात्रं २४ प्रहरपर्य्यन्तम्। पाठः—"सूतो गन्धटङ्कणः सोषणः स्यादेतैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः। भूयो भूयो भावयेच्च त्रिरात्रं वल्लो देयः शङ्करेवस्य वारा॥" পারা ১ ভ. গন্ধক ১ ভ. সোহাগার খৈ ১ ভ. মরিচ ১ ভ. বিষ ৪ ভ। কেহ কেহ চিনি ৪ ভাগ বলেন। अत्र शर्करास्थाने मनःशिलादानेन चन्द्रशेखररसो भवति। र.सा.सं.।

उदकमेहः । पुं। कफोत्थमेहविशेषे। लक्षणं—"अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमं। मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम्।" मा.नि..।

उदकवहस्रोतः । क्ली। जलवहनाड्यां। ते च द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च। सु.शा.९अ.।

उदकवहा । स्त्री। मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने धमनीद्वये। तयोर्मूलं तालु क्लोम च। सु.शा.९।

उदकषट्पल(घृत)म् । क्ली। अर्शोरोगे। तिलतैलं ४ श. वारि १२ श. दुग्धं ४ श. यवक्षारादीनां प्रत्येकं पलं कल्कं दत्त्वा पचेत्। पाठः—"सक्षारैः पञ्चकोलैस्तु पालिकैस्त्रिगुणोदके। सक्षीरं घृतप्रस्थं ज्वरार्शःप्लीहकासहृत्॥" ঘৃত ৪ শ. জল ১২ শ. দুগ্ধ ৪ শ. পঞ্চকোল, যবক্ষার প্রত্যেকে ১ প. (৮ তো.)। ইহা কল্ক। च.द.अर्शः-चि.। [रा.नि व.४।

उदकिका । स्त्री। बलानामक्षुपे। বেলেড়া।

उदकी । स्त्री। पाठायाम्। আকনাদি। वै.निघ.ग्रह.चि.२अतिविषादिः।

उदकीर्णः (र्य्यः) । पुं। महाकरञ्जे। ডহরকরঞ্জ। हिं अरारि। रा.नि.व.९। र.मा.भा.पू.१भ.गु.व.।

उदकीर्य्या । स्त्री। पूतीकरञ्जे। নাটাকরঞ্জ।

वा.टी.हेमा.। वा मृ.१५अ.मर्कादि:। "प्रत्यक्पुष्पीपीततैलोदकीर्थ्या।" च.मृ.२अ.वमने, फलिनोव. १अ.। सु.सू.३९अ.कफशमने। [दकोदरम्।

उदकोदरम् । क्ली। जलोदरनामरोगे। See

उदक्या । स्त्री। रज.स्वलायाम्। अम.।

उदगयनम् । क्ली। उत्तरायणे। अम.।

उदग्रदन् । त्रि। महादन्तकरिणि। हे.च.।

उदञ्चनम् । क्ली। पिधाने। ঢাকনী। हला.।

उदण्डपालः । पुं। मत्स्यविशेषे। দানকোণা মাছ। मी.लपञ्चकं। [পড়ে। रा.नि.व.१९।

उदद्या । स्त्री। तैलपिपीलिकायाम्। লালপ-

उदधिः । पुं। समुद्रे। रत्ना.। [अब्धिकफः।

उदधिकफः । पुं। समुद्रफेने। च.द.। See

उदधिफलम् । क्ली। समुद्रफेने। वै.निघ.।

उदधिफेनः । पुं। समुद्रफेने। च.द.रस.र. बाल.चि.। See अब्धिकफः।

उदधिमलः । पुं। समुद्रफेने। राज.।

उदधिलवणम् । क्ली। सामुद्रलवणे। भा.।

उदधिशुक्तिः । स्त्री। मुक्तास्फोटे। সমুদ্রের ঝিণুক। [लवण। भा.पू.१भ.।

उदधिसम्भवम् । क्ली। सामुद्रलवणे। পাঙ্গা

उदन्तिका । स्त्री। तृप्तौ। हारा.।

उदन्या । स्त्री। पिपासायाम्। रा.नि.व.२०। See तृष्णा।

उदपर्णी । पुं। कुधान्यविशेषे। सु.सू.३८अ.।

उदपानः । पुं, क्ली। कूपे। अम.।

उदमन्थः । पुं। उदकप्रधानमन्थे। च.सू.६अ.। जलालोड़ितसघृतशक्तौ। स च ग्रीष्मे सेव्यः। भा.। प.सु.।

उदमानम् । क्ली। वारिमानाढ़के।

उदम्बरः । पुं। शरीरजक्रिमिभेदे। शार्ङ्ग.७अ.। See क्रिमिः। क्ली। ताम्रे। তামা। अ.टी.।

उदयः । पुं। उत्पत्तौ।

उदयभास्करकर्पूरः । पुं। स्वनामख्यातकपूरे। स च पक्वः। सदलनिर्दलभेदेन द्विभेदः। गुणाः—'पीतः सरः स्वच्छकः सम्प्रोक्तः कठिनः कटुः समुदितः स्याद्दीपकोऽग्नेर्लघुः। शीदः पित्तकरः कफक्रिमिविषान् वातञ्च नाशाश्रुतिं लाला-स्रावगलग्रहौ च शमयेत् जिह्वाजड़त्वापहः।" वै. निघ.।

उदयभास्कररसः । पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। अत्र केवलं गन्धकेन मृतं ताम्रं दशभागम्। अमृतं विषं, तस्य द्वौ भागौ। र.सा.सं.। पाठः—"गन्धकेन मृतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत्। उषणं (वा) पञ्चभागं (गा) स्यादमृतञ्च द्विभागकं। श्लक्ष्णचूर्णीकृतं सर्व्वं रक्तिकैकप्रमाणतः। दातव्यं कुष्ठिने…… ॥ उषणं स्थाने चूषणमिति। रसे.चि.। "पिप्पली पञ्चभागा स्यादिति।" सा.कौ.। তামা ১০ তো. পিপুল ৫ তো. শৃঙ্গ বিষ ২ তো. जलेन पिष्टा रक्तिप्रमाणा वटी कार्य्या। মতান্তরে পিপুলমূল ৫ তো. অন্যমতে ত্রিকটু ৫ তো.। अन्यः हिक्काश्वासे।. पाठः—"धान्याभ्रं सूतकं गन्धं श्वेतापामार्गजद्रवैः। तुल्यांशं मर्द्दयेच्चाग्नियन्त्रे पातालके पचेत्। ऊर्द्धलग्नन्तु संग्राह्यो रसो ह्युदयभास्करः। श्वासं पञ्चविधं हन्ति द्विगुञ्जमनुपानतः॥ रस.र.। অভ্র, পারা, গন্ধক সমানভাগে শ্বেত আপাংরসে মাড়িয়া পাতালযন্ত্রে পাক করিলে যন্ত্রের ঊর্দ্ধভাগে যে বস্তু লাগে, তাহা উদয়ভাস্কর-রস।

उदरम् । क्ली: नाभिस्तनमध्यभागे। পেট। रा.नि.व.१८। तन्नामकरोगे। উদরি রোগ। तदष्टविधम्—वातपित्तकफसन्निपातैः चतुर्विधं प्लीहजन्यं मलसञ्चयजन्यं चतजन्यं जलसञ्चयजन्यञ्चेति। अस्य निदानं—अग्निमान्द्याजीर्णमलसञ्चयादिकम्। कुपितवातादिभिः स्वेदवहाम्बुवहस्रोतसि रुद्धे, तथा प्राणापानाभ्यामग्नौ दूषिते तदुत्पद्यते। साधारणलक्षणं—"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता। शोफः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः। दाहस्तृष्णा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि॥" सु.नि.७अ.। "सर्व्वमेवोदरं प्रायो दोषसंहतिजं मतं। अतो वातादिशमनी क्रिया सर्व्वा प्रशस्यते। वह्निर्मन्दत्वमायाति कुक्षौ दोषप्रपूरिते। अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्मन्दाग्नौ मलसञ्चयात्॥ रुद्धाः स्वेदा-

गुरादिभ्यो जनयन्त्युदरं नृणां। आध्मानमामताश्चलं गतिरल्पा कृशाङ्गता ॥ शोथः सदनमङ्गानां दाह सन्द्रा विवर्णता। विड्वातसङ्गः पादाभ्यां शोथ आगमलक्षणम् ॥ पूर्व्वरूपम्। मौदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिला:। व्यायामाध्वदिवास्वप्रयान पानं विवर्ज्जयेत् ॥ तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च। नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं विवर्ज्जयेत् ॥ रस.र.।

उदरग्रन्थिः। पुं। अश्मरीरोगे। गुल्मरोगे। हे.च.। अर्ब्ब। আংড়ী। प्लीह्नि। Wil.

उदरनाड़ी। स्त्री। अन्ननाड्याम्।

उदरपरीक्षा। स्त्री। जठरपरीक्षायाम्।

उदरपिशाचः। पुं। सर्व्वान्नभक्षके। हे.च.।

उदरपीड़ा। स्त्री। उदरामये।

उदरभङ्गः। पुं। अतिसाररोगे।

उदररसः। पुं। उदरस्थपाचकरसे।

उदरव्याधिः। पुं। उदरामये।

उदरस्फुटा। स्त्री। नागवल्ल्याम्। वै.निघ.।

उदराग्निः। पुं। जठराग्नौ। [निघ.।

उदरानलपत्रकः। पुं। लघुतालीशपत्रे। वै.

उदरामयः। पुं। अतिसाररोगे। See अ-तीसारः।

उदरामयकुम्भकेशरी। पुं। प्लीहाधिकारे रसः। अत्र शुल्वं ताम्रं, कटुकं त्रिकटुकम्, लवणानि पञ्चलवणानि, कणामूलं पिप्पलीमूलम्। अत्र हृद्याः चव्यं चित्रकचूर्णञ्च न प्रयच्छन्ति। पाठः—"रसगन्धकभस्मताम्रकं कटुकक्षारयुतं सटङ्कणं। कणमूलकचव्यचित्रकं सयमानीलवणानि रामठं। समभागमिदं विभावयेत् खरतापे लथ जम्बुशारिणा॥ उदरामयकुम्भकेशरी रस एष प्रथितोऽस्य माषकः॥ सुरवार्य्यनु दापयेद्भिषक्......। र.सा.सं.। পারা, গন্ধক, তামা, ত্রিকটু, যবক্ষার, সোহাগার খৈ, পিপুলমূল, চই, চিতেরমূল, পঞ্চলবণ,যমান এবং হিং প্রত্যেক সমান ভাগ। লেবুর রসে মর্দ্দন। মাত্রা ১মাষা।

उदरारिरसः। पुं। उदराधिकारे रसः। वश्चीचीरैण स्नुहीचीरेण। पाठः—"पारदं शुल्कितुत्थञ्च जैपालं पिप्पलीसमं। आरग्वधफलान्मज्जा वश्चीचीरेण मर्द्दयेत्॥ माषमात्रां वटीं खादेत् स्त्रीणां जलोदरं जयेत्। चिञ्चाकञ्जरसञ्चानु पथ्यं दध्योदनं हितम्॥" र.सा.सं.।

उदरावर्त्तः। पुं। नाभौ। रा.नि.व.१८।

उदरावेष्टः। पुं। शारीरकृमिभेदे। পাটাকৃমি। शार्ङ्.७अ.। See कृमिः।

उदरिणी। स्त्री। गर्भवत्यां। हे.च.। [हे.च.।

उदरिलः। त्रि। महोदरयुक्ते। ভুঁড়িযুক্ত।

उदरी। त्रि। उदरिले। हे.च.।

उदर्कः। पुं। धुस्तूरवृक्षे। मदनकण्टके। ময়না কাঁটা। गौ.कचिकं।

उदर्चिः। पुं। अग्नौ। मे.।

उदर्दः। पुं। Erysipelas. रोगविशेषे। तल्लक्षणं यथा—"वरटीदष्टसंस्थान: शोथ: सञ्जायते वहि:। सकण्डूस्तोदबहुलः छर्द्दिज्वरविदाहवान्। उदर्द्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे। वाताधिकं शीतपित्तमुदर्द्दश्च कफाधिकम्॥" मा.नि.।

उदर्दप्रशमनवर्गः। पुं। उदर्दशमनयोगविशेषे। यथा—तिन्दुकपियालबदरखदिरकदरसमपर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेदा इति दश। তেঁদ, পেয়াল, কুল, খদির, শ্বেতখদির, ছাতিম, শাল, অর্জ্জুন, পীতশাল, বিট্‌খদির। च.सू. ४अ.। [Wil.

उदर्षः। पुं। Scarlet fever. ज्वरविशेषे।

उदलावणिकः। त्रि। लवणोदकसिद्धव्यञ्जने। ह्ला.।

उदश्वित्। क्ली। अर्द्धजलतक्रे। অর্দ্ধেক জল ঘোল। र.मा.अम.। "दध्यम्भसी यदि समे तदुदश्विदाहुः।" रा नि.व.१५। प.प्र.१ख.। गुणा:—लेपेन कुष्ठनाशनं तृष्णादाहसुखशोषघ्नश्च। राज.। पित्तश्लेष्मघ्नम्। रा.नि.व.१५। [वै निघ.।

उदात्यूहः। पुं। जलकाके। পানকৌড়ী।

उदानः। पुं। कण्ठस्थवायौ। "उदानः कण्ठदेशस्थः।" भा.। "उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरःकण्ठ एव च। वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्जोबलवर्णादिकर्म्म च॥" च.। "उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति

पवनोत्तम: । तेन भावितगीतादिविशेषोऽभिपव र्त्तते । ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति च विशेषत: ॥" सु.नि १अ.। "तत्कर्म ऊर्द्ध्वनयनम् ।" वा. मू.११अ.। उदरावर्त्ते। सर्पे । नाभौ । मे.नत्रिकं । पद्मरिण । ग्र.र. ।

उदार: । पुं । दीर्घशालौ । शस्यविशेष ।

उदावर्त्त: । पुं । नाभौ । सर्पविशेषे । Disease of the bowells, iliac passion. रोगविशेषे । मूदो । मे । हे.च । रोगेणानेन मलमूत्रवायुरोधो भवति । तस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च । "वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुचवोद्गारवमीन्द्रियजत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भव: ॥" क्रमेण लक्षणं यथा —वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गोध्मानं क्लमोरुजा । जठरे वातजाश्चान्ये रोगा: स्यु: वातनिग्रहात् ॥ आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्ग: पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववात: । पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ वस्तिमेहनयो: शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा । विनामो वङ्क्षणानाह: स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् पवनात्मका: स्यु: । तथाचिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्रा: सहकर्णरोगै: ॥ आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि । शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्रा: सह पीनसेन ॥ मन्यास्तम्भ: शिर:शूलं अर्दितार्द्धावभेदकौ । इन्द्रियार्थाश्च दौर्ब्बल्यं चवथो: स्याद्विधारणात् ॥ कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोद: कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्ति: । उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकारा: पवनप्रभूता: ॥ कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वरा: । कुष्ठवीसर्पहृल्लासा: छर्द्दिनिग्रहजा गदा: ॥ मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथोरुजा मूत्रविनिग्रहश्च । शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते च शुक्रे ॥ तन्द्राङ्गमर्द्दावरुचि: श्रमश्च क्षुधाभिघातात् कृशता च दृष्टे: । कण्ठास्यशोष: श्रवणावरोध: तृष्णाभिघातात् हृदये व्यथा च ॥ श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्म: । जृम्भाङ्गमर्द्दोऽक्षिशिरोऽतिजाड्यं निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा ॥ वायु: कोष्ठानुगो रूक्षै: कषायकटुतिक्तकै: । भोजनै: कुपित: सद्य उदावर्त्तं करोति च ॥ वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै । स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं चातिवर्त्तयेत् ॥ ततो हृद्वस्तिशूलार्त्त: हृल्लासारतिपीडित: । वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नर: ॥ इति । मा.नि.। "त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाकग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नं । अन्यैश्च सृष्टानिलविड्भिरद्यात् तथा प्रसन्ना गुड़शीधुपायी ॥ रस.र. ।

उदावर्त्ता (वृत्ता) । स्त्री । Difficult menstruation. वायुजन्यस्त्रीयोनिरोगविशेषे । सा कष्टेन सफेनिलं रजो मुञ्चति । "सफेनिलमुदावृत्ता रज: कृच्छ्रेण मुञ्चति ।" भा.म.४भ.योनिरो चि. ।

उदित: । पुं । नीवारे । उड़िधान । प.मु. ।

उदीच्यम् । क्ली । ह्रीबेरे । सुगन्ध वाला । प. मु. । रा.नि.व.१० । तें कुरुवेरु । सि.यो.ज्व.चि. षड़ङ्गपानीये । "चन्दनोदीच्यनागरै: ।" सि.यो. ज्व.चि.किराताद्ये । "चन्दनोदीच्यवत्सकै: ।"

उदीच्यकाष्ठम् । क्ली। तोपचिनीतिख्यातद्रव्ये। वै निघ. ।

उदीक्षणम् । क्ली । दर्शने ।

उदु(दू)खलम् । क्ली । गुग्गुलौ । मे. । लौहभाण्डे । हागानदिस्ते इति लोके । तण्डुलकण्डनार्थपात्रे । उँथ्ली इति च लोके । अम. ।

उदुम्बर: । पुं । Glomerous fig tree, (Ficus glomerata.) यज्ञाङ्गवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । गुर्ज. हिं गुलार । मं उम्बराचेझाड़ । उत्. उदुम्बर । ज.द. । सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादि: । गुणा:—"उदुम्बर: शीतल: स्याद्भग्नसन्धानकारक:। व्रणरोपणकृद्रुक्षो मधुरस्तुवरो गुरु: । अस्थिसन्धानकृद्वर्ण्यो कफपित्तातिसारकान् । योनिरोगं नाशयति वल्कश्चैवास्य शीतलं। दुग्धदं तुवरं गर्भ्यं व्रणनाशकरं स्मृतं । कोमलञ्चास्य च फलं स्तम्भकृत्तुवरं मतं । हितकारि तृषापित्तकफरक्तरुजापहं । मध्यमं कोमलं स्वादु शीतलं तुवरं मतम् । पित्ततृषामोदकरं रक्तस्रुतिवमोहरम् ॥ वै.निघ.। अन्यः: गुरु: कफपित्तरक्तघ्नश्च । हिम: रूक्ष: पित्तकफास्रजित् मधुर: वर्ण्य: व्रणशोधनरोपणश्च । मद.व.पू। भा.पू.१भ.वटादिव. । तथा अस्य पक्वफलगुणा: मधुरं हिमं क्रमिकरं रक्तपित्ततृष्णादाहमूर्च्छाघ्नञ्च। सुपक्वफलगुणा:—अतिशीतलं मधुरं पित्तश्रमशोषघ्नञ्च । अपक्वफलगुणा:—कषायत्वं दीपनत्वं रु-

श्विकरत्वं मांसकरत्वं शोणितविकारजनकत्वञ्च । अस्य वल्कलगुणाः—शीतं कषायं व्रणघ्नं गर्भसंरक्षणं स्तन्यजनकञ्च । रा.नि.व.११ । कुष्ठविशेषे । ताम्रे । रा.नि.व.१३ । जन्तुफले । भा.पु.१भ. । क्ली । कर्षे, २ तो. । प.प्र.१ख. । ताम्रे । मद.व. ४ । तोलमात्रे । वै निघ.पामा.चि.त्रिफलादिलेह्ये । मेढ्रे । त्रिका. । [व.१ ।

उदुम्बरच्छदा । स्त्री । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । मद.

उदुम्बरदला । स्त्री । क्षुद्रदन्तीवृक्षे । रा.नि. व.६ । [मा.। लघुदन्तीवृक्षे । भा.पु.१भ. ।

उदुम्बरपर्णी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । प.मु. । र.

उदुम्बरमशकः । पुं । मूषिके । वै.निघ. ।

उदुम्बरी । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । मं काळाउंबर । रा.नि.व.११ ।

उदूखलम् । क्ली । तण्डुलादिकण्डनार्थं काष्ठपात्रे । উখলি । गुग्गुलौ । मे.लत्रिकं ।

उदूखलसन्धिः । पुं । उदूखलाकारग्रीवोद्गत सन्धौ । भा. । कक्षावङ्क्षणदशनसन्धिः । सु.शा ५अ. ।

उद्गमः । पुं । वान्तौ । वमि । वै.निघ. ।

उद्गमनीयम् । क्ली । धौतवस्त्रे । ধোওয়া কাপড় । अम. ।

उद्गारः । पुं । उद्वमने । कण्ठगर्जने । ঢেকুর इति भाषा । जटा. । "ग्लानेरोजःक्षयाद्दुःखादजीर्णाच्च श्रमोद्भवात् । उदानकोपादाहारस्यास्थिरत्वाच्च यद्भवेत् । पवनस्योर्द्ध्वगमनं तमुद्गारं प्रचक्षते ॥" शार्ङ्ग.२६अ. । कर्द्याम् । रा.नि.व.२० ।

उद्गारकमणिः । पुं । प्रवाले । পলা । मं पोंवळे । रा.नि.व.१३ ।

उद्गारणम् । क्ली । उद्गारकरणे ।

उद्गारशुद्धिः । स्त्री । उद्गारानवरोधे, सधूमाम्लोद्गाराभावे । [जीरके । भा.पु.१भ. ।

उद्गारशोधनः । पुं, क्ली । श्वेतजीरके, कृष्ण-

उद्गारशोधिनी । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।

उद्गि(द्गी)रणम् । क्ली । उद्गारे । वमने । वि-ज.र. ।

उद्ग्राहः । पुं । उद्गारे । ঢেকুর । वै.निघ. ।

उद्घः । पुं । देहस्थवायौ । मे.घत्रिकं । हस्तपुटे । हे.च. ।

उद्घटम् । क्ली । वार्त्ताकुपुष्पे । वै.निघ. ।

उद्घर्षणम् । क्ली । गात्रादिघर्षणे । इष्टकाखण्डेनोद्घर्षणे कण्डूकोठनाशः शिरामुखकारकत्वञ्च । राज. ।

उद्घसम् । क्ली । मांसे । हारा. ।

उद्घाटकम् । क्ली । घटीयन्त्रे । हे.च. ।

उद्घातः । पुं । पादस्खलने । कालभेदे । मे.तत्रिकं । पवनाभ्यासयोगाय कुम्भकादित्रये । विश्व. तत्रिकं । मस्ते । त्रिका. । [कीटे । ডাঁশ ।

उद्दंशः । पुं । मत्कुणे । উকুণ । हे.च. । दंश-

उद्दण्डपालः । पुं । मत्स्यविशेषे । দাঁড়িকা গাছ । सर्पविशेषे । मे. ।

उद्दानकः । पुं । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ । तैं कॉंडगोगुपुल्यु । चुल्ल्यां । विश्व. ।

उद्दन्तुरः । त्रि । उत्कटदन्ते, करालदन्ते । मे. ।

उद्दारदा । स्त्री । शाकतरौ । সেগুন । मं साग । वै.निघ. ।

उद्दारा (री) । स्त्री । गुडूच्याम् । श.च. ।

उद्दालः (कः) । पुं । (Cordia myxa or Latifolia.) बहुवारवृक्षे । চালিতা গাছ । हिं बहुआरि, लसोड़ा । प.मु. । अम.रा.नि.व.११ । See बहुवारः । वारण्यकोद्रवे । मद.व.१० ।

उद्दाला । स्त्री । भारी इति महाराष्ट्रे ।

उद्दिष्टः । पुं । बदरवृक्षे ।

उद्दीपः (प्रः) । पुं । गुग्गुलौ । श.टी.भ. ।

उद्देशः । पुं । गिरिगण्डकूपे । हारा. । समासकथने । "समासकथनमुद्देशः, यथा शल्यमिति ।" सु.उ.६५अ. । उपदेशे । हारा. ।

उद्देहिका । स्त्री । उत्पादिकायां । वालवी इति ख्याते महाराष्ट्रीयकीटविशेषे । পেদোপোকা । हारा. ।

उद्धमः । पुं । कष्टश्वासे ।

उद्धर्षणम् । क्ली । रोमाञ्चे ।

उद्रान्तः । पुं । निर्मदकरिणि । अम. ।

उद्गारा । स्त्री । गुडूच्याम् । अ.च. ।

उद्गूलनम् । क्ली । सतैलसवङ्गकर्पूरकस्तूरीमरिचलवङ्गचूर्णेषु । पाकराजः ।

उद्गूषणम् । क्ली । रोमाञ्चे । हला. ।

उद्गृतः । त्रि । परिभुक्तोज्झिते । मे.तत्रिकं ।

उद्घटः । पुं । कच्छपे । सूर्पे । मे.टत्रिकं ।

उद्भवः । पुं । उत्पत्तौ । अम. ।

उद्भावः । पुं । उत्पत्तिः ।

उद्भिजः । त्रि । उद्भिज्जे । अ.टी.र. ।

उद्भिज्जः । त्रि । उद्भिदो जाते । इन्द्रगोपमण्डूकादौ । अम. ।

उद्भित् (द्) । त्रि । गुल्मादौ । तत्र पञ्चधा— तरुः गुल्मः लता वल्ली तृणञ्च । अम. ।

उद्भिदम् । क्ली । भूमिमुद्भिद्य उद्गमञ्जलस्थाने । वा टी.हेमा.। सामुद्रलवणे । পাঙা লবণ । र.मा.। Culinary salt. साम्बिलवणे । रस.र.अर्शः चि. । त्रि । तर्वादौ ।

उद्भूतः । त्रि । उत्पन्ने, जाते ।

उद्भेदः । पुं । अङ्कुरे । रा.नि.व.२ ।

उद्भ्रमः । पुं । उद्वेगे । अम. ।

उद्यमः । पुं । उद्योगे ।

उद्यानम् । क्ली । उपवने । उद्यानं स्वयमपरैः समन्तु लोकैरन्येषां विभववताञ्च पुष्पवाटी । हला. ।

उद्यावः । पुं । मिश्रणे । संयोजने ।

उद्योगः । पुं । चेष्टायाम् ।

उद्रः । पुं । जलमार्जारे । উদ্বিড়াল । हारा. । जलनकुले । ধেঁড়ে इति भाषा । त्रिका. ।

उद्रथः । पुं । द्रुमविशेषे । कुक्कुरशौका । ताम्रचूडे । कुकड़ा । मे. । पाचके ।

उद्राङ्कः । पुं । रक्तचित्रके । वै.निघ. ।

उद्रिक्तचित्तता । स्त्री । पानात्ययरोगे । मत्ततायाम् । रा.नि.व.२० ।

उद्रेकः । पुं । रजोगुणे । रा.नि.व.२१ । मद्यातिरेके । भा.म.१भ. ।

उद्वत्सरः । पुं । संवत्सरे । हे.च. । [कच्चा ।

उद्वमनम् । क्ली । उद्गिरणे, वान्तौ । वमि

उद्वर्त्तनम् । क्ली । विलेपने । घर्षणे । मे.नचतुष्कं । तद्गुणाः—"उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोऽनिलापहम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परं । उद्वर्त्तनं हरिद्राद्यैः कण्डूवैवर्ण्यरौक्ष्यजित् । तिलैर्नीवर्त्तनं कण्डूरौक्ष्यत्वग्दोषनाशनम् ॥" राज. । "उद्वर्त्तनं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ।" वा.सू.२अ. । "उद्वर्त्तनं वातहरं भ्राजकानलदीपनं । गात्रस्थिरत्वसुखिताल्वक्प्रसादमृदुत्वकृत् ॥" मद.व.१२ । अर्द्दने । च.द.विसूचि. । [याम् ।

उद्वहः । पुं । पुत्रे । उदानवायौ । स्त्री । कन्या-

उद्वान्तः । पुं । निर्मदगजे । त्रि । उद्वमिते । मे.तत्रिकं ।

उद्वाहनी । स्त्री । वराटके ।

उद्विड़ालः । पुं । जलविड़ाले । उद्बेताल इति भाषा । ধেঁড়ে इत्यपि क्वचित् ।

उद्वृत्तः । त्रि । उत्थिते । [त्रिका. । चाश्लध्ये ।

उद्वेगम् । क्ली । गुवाकफले । रा नि.व १२ ।

उधस् । क्ली । आपीने । গাভীর পালান । हला. ।

उध्मान(र)म् । क्ली । चुल्लाम् । अ.टी.भ. ।

उन्दकः । पुं । धवलयावनाले । শাদা জনার, যওয়ারা । रा.नि.व.१६ ।

उन्दरः । पुं । मूषिके ।

उन्दिरमारी । स्त्री । मूषिकार्यां, तन्नाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धायां । इन्दूरमारी । गुणाः—"मूषकारी तु कटुका नेत्र्या चाखुविषापहा । व्रणदोषं नेत्ररोगं नाशयेदिति च स्मृतम् ॥" रा.नि.व.४ ।

उन्दुकः । पुं । शरीरैकदेशे । भा. ।

उन्दुरः । पुं । मूषिके । [वा. ।

उन्दुरुः (कः) । पुं । मूषिके । वन्यमूषिके । व-

उन्दुरुकर्णी (र्णिका) (र्णी) । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । इन्दूरकाणी । रा.नि.व.३ । दन्तीभेदे । उन्दुरुकर्णी द्रवन्तीति ड. ।

उन्दुरुपर्णी । स्त्री । आखुकर्णी । रा.नि.व.३।

उन्दूवरम् । क्ली । ताम्रे । भा. ।

उन्द्रः । पुं । कूलचरपशुभेदे । উদ্বিড়াল । सु.
शा.३८अ. । See कूलेचरः ।

उन्नम् । क्ली । सुरते । त्रि । क्लिन्ने । मे.नद्विकं ।

उन्नाहम् । क्ली । काञ्जिके । अम. ।

उन्मत्तः । पुं । श्वेतधुस्तूरे । শ্বেত ধুতুরা । धु-
स्तूरवृक्षे । प.मु. । र.मा.,रा.नि.व.१० । मुचकुन्द-
वृक्षे । त्रि । उन्मादविशिष्टे । मे. ।

उन्मत्तकारिणी / **उन्मत्ता** } स्त्री । दुग्धिकायाम् । हिं दुधियार ।

उन्मत्तरसः । पुं । शीताङ्गसन्निपाते रसः । "र
सगन्धकतुल्यांशं धुस्तूरफलजद्रवैः । मर्द्दयेद्दिनमेकन्तु
तुल्यांशं त्रिकटुं क्षिपेत् ॥" त्रिकटुमिति त्रिकटुचूर्णं
प्रत्येकं रसतुल्यं । र.सा.सं.शीताङ्ग.सान्निपात ज्व. ।

उन्मनः । पुं । उन्मादवायौ । द्रोणपरिमाणे
(१६ श्र.) । प.प्र.१भ. । |२०।

उन्मनायितम् । क्ली । उन्मादे । रा.नि.व.

उन्मन्थकः । पुं । कर्णपालीगतरोगविशेषे ।
तल्लक्षणं—"कर्णं बलाद्वर्द्धयतः पाल्यां वायुः प्रकु-
प्यति । कफं संगृह्य कुरुते शोथं स्तम्भवेदनम् ।
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः ॥ मा.
नि. । सु.चि.२५अ. ।

उन्मादः । पुं । (Mania.) वायुरोगे । পাগল
রোগ । स च मानसिको व्याधिः षड्विधश्च वात
पित्तकफसन्निपातदुःखविषसेवनाद्भवति । सम्प्राप्तिः
—मदयन्त्युन्मदा दोषा यस्मादुन्मार्गगामिनः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः । मान-
सेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ विषा-
द्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजं । स चाप्रवृद्धस्त-
रुणो मदसंज्ञां बिभर्त्ति च ॥ विरुद्धदुष्टाशुचिभोज-
नानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानां । उन्मादहेतुर्भय-
हर्षपूर्व्वो मनोविघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ इति
तद्धेतुनिदानम् । मा.नि. । यद्युन्मादः समुद्दिष्टः
श्लेष्मपित्तसमुद्भवः । तथापि न विना वातादुन्मादो
जायते ध्रुवम् ॥ पथ्यं यथा अभ्यञ्जनं स्नापनमास
नश्च निद्रा सुशीतान्यनुलेपनानि । गोधूममुद्गारुण-
शालयश्च धारोष्णदुग्धं शतधौतसर्पिः ॥ घृतं नवी-
नश्च पुरातनश्च कूर्म्मामिषं धन्वरसा रसालं । पु-
राणकुष्माण्डफलं पटोलं ब्राह्मीदलं वास्तुकतण्डुली-
यं ॥ खराश्वमूत्रं गगनाम्बु पथ्या सुवर्णचूर्णानि च
नारिकेलं । द्राक्षा कपित्थं पनसश्च वैद्यैः विधेयमु-
न्मादगदेषु पथ्यम् ॥ राज । अश्वस्योन्मादरोगे । ल-
क्षणं यथा —"प्रकोपकारणैः प्रोक्तैः कुपिते मात-
रिश्वनि । उन्मादो जायतेऽश्वस्य तस्य रूपञ्च वक्ष्य
ते । वातुमिच्छति यः स्थित्वा रज्जुं दन्तैश्च खा-
दति । खादत्यकस्मात्यवसं पुनश्चैव न खादति ।
कदाचिद्बुध्यते संज्ञां कदाचिच्च न बुध्यते ॥" ज.
द.५६अ. । उन्मादयत्ने । अ.टी. ।

उन्मादगजाङ्कुशः । पुं । उन्मादाधिकारे
रसः । अत्र महाराष्ट्री ब्रह्मयष्टिः । বামুনহাটী ।
विषमुष्टिः । कुचिला । अर्कचक्रिका, ताम्रचक्रि-
कायां । पाठः—त्रिदिनं कनकद्रावैः महाराष्ट्रीद्रवैः
पुनः । विषमुष्टिजलैः सूतं समुत्थाप्यार्कचक्रिकां ।
कृत्वा तस्यां सगन्धां तां युक्त्या बन्धनमाचरेत्॥ तत्स-
मं कानकं बीजमभ्रकं गन्धकं विषं । मर्द्दयेत्त्रिदिनं
सर्व्वं वल्लमात्रं प्रयोजयेत् ॥…… । পারা যথেচ্ছ
পরিমাণে লইয়া ধুতুরা, বামনহাটী এবং কু-
চিলার রসে এক এক দিন ঊর্দ্ধপাতন করি-
বে। পরে তাহার সহিত সমভাগ গন্ধক মি-
শাইয়া বন্ধনার্থ অর্কচক্রিকায় রাখিয়া অগ্নি
পুট দিবে। পরে উহার সহিত সমভাগ ধু-
তুরাবীজ, অভ্র, গন্ধক এবং বিষ দিয়া এক-
ত্র জলে মর্দ্দন করিবে। र.सा.सं. ।

उन्मादपर्पटीरसः । पुं । उन्मादाधिकारे
रसः । अत्र पर्पटीरसः क्षेत्रपर्पटीरसः । ক্ষেৎ-
পাপ্ড়ার রস। "कृष्णधुस्तूरजैर्बीजैः पञ्चभिः प
र्पटीरसः । सम्प्रयोज्यः प्रशान्त्यर्थमुन्मादं भूतसम्भ-
वम् ॥" र.सा.सं. ।

उन्मादभञ्जनरसः । पुं । उन्मादाधिकारे ।
अत्र किरातं भूनिम्बं । इन्द्रवारुणी गोरक्षकर्कटी।
রাখালশশা । पाठः—त्रिकटु त्रिफला चैव गज-
पिप्पलिका तथा । विडङ्गञ्च देवदारु किरातं
कटुकी तथा । कण्टकारी च यष्टीन्द्रयवं चित्रका-
स्तैव च । बला च पिप्पलीमूलं मूलञ्च वीरणस्य

च। शोभाञ्जनस्य बीजानि त्रिफला चेन्द्रवारुणी। बङ्गं रूप्यमभ्रकञ्च प्रवालं समभागिकं। सर्व्वचूर्णसमं लौहं सलिलेन विमर्द्दयेत्॥……। र.सा.सं.।

उन्मादभञ्जिनी। स्त्री। उन्मादाधिकारे रसविशेषे। अत्र कटुरोहिणी कटुकी। गिरिमल्लीबीजं कुटजबीजं। पाठः—"शुद्धं मनःशिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी। वचा शिरीषबीजञ्च हिङ्गु च श्वेतसर्षपं। करञ्जबीजं त्रिकटु मलं पारावतस्य च। एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिकां कुरु। गिरिमल्लीबीजसमां छायाशुष्कांश्च कारयेत्। प्रातःसन्ध्यानिशाकाले चक्षुषोरञ्जनं हितम्। मधुरादिरसैश्चाद्य रात्रावपि जलेन च॥"……। र.सा.सं.।

उन्मादाङ्कुशरसः। पुं। उन्मादे रसः। पाठः—त्रिदिनं कनकद्रावैर्महाराष्ट्रीरसैः पुनः। विषमुष्टिद्रवैः सूतं समुत्थाप्यार्कचक्रिकां। कृत्वा तस्यां सगन्धान्तां युक्त्या बन्धनमाचरेत्। तत्समं कानकं बीजमभ्रकं गन्धकं विषं। मर्द्दयेत्त्रिदिनं सर्व्वं वल्लमात्रं प्रयोजयेत्। कनकं धुस्तूरबीजं। महाराष्ट्री जलपिप्पली भार्गी वा। विषमुष्टिः कुचेलकं। एभिरूर्द्धपातनं कार्य्यं। पारदादिकं समभागं ग्राह्यम्। उन्मादगजाङ्कुश इति नामान्तरम्। भैष.रसे.चि.।

उन्मादिनी। विजयायाम्। सिद्धि।

उन्मानम्। क्ली। द्रव्यतोलकपरिमाणे। पुं। द्रोणपरिमाणे। प.प्र.१ख.।

उन्मार्गी। पुं। पञ्चविधभगन्दरान्यतमभगन्दररोगविशेषे। अर्शभगन्दर। तस्य लक्षणम्—"मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदावगाढ़पुरीषोन्मिश्रमपानेनाधःप्रेरितं असम्यगागतं गुदं क्षिणोति, तदा क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते। तस्मिंश्च क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथं भूमाविव जलप्रक्लिन्नायां क्रिमयः सञ्जायन्ते। ते भक्षयन्तो गुदमनेकधा पार्श्वतो दारयन्ति,तस्य तैर्मार्गैः क्रिमिकृतैः वातमूत्रपुरीषरेतांसि अतिनिःसरन्ति तं भगन्दरं उन्मार्गिणमित्याचक्षते।" सु.नि.४अ.।

उन्मीलनम्। क्ली। उन्मेषे। है.च.।

उन्मेषः। पुं। नेत्रोन्मीलने। है.च.।

उपकण्ठम्। क्ली। अश्वस्याक्रन्दिते। कण्ठसमीपे। है.च.।

उपकरणम्। क्ली। उपादाने।

उपकर्णिका। स्त्री। मूषकर्णिकायाम्। वै.निघ.१भ.अर्श-चि.विड़ङ्गादिचूर्णलेहे।

उपकारिका। स्त्री। पिष्टकभेदे। मे.कत्रिकं।

उपकालिका। स्त्री। जीरकभेदे। श्वेतजीरके। कलोञ्जीजीरके। मद.व.२। कृष्णजीरके। भा.पू.१भ.। पिप्पल्याम्।

उपकुञ्चः (कः)। पुं। कृष्णजीरके। वै.निघ.।

उपकुञ्चिः (का) (ञ्ची)। स्त्री। कलोञ्जीजीरके। वृहज्जीरके। सूक्ष्मैलायाम्। अम.। कृष्णजीरके। स्वल्पजीरके। छोट जीरा। भा.पू.१भ.रवा.। गुणाः—"तिक्ता कट्वी चोष्णा च दीपनी। हृष्या चाजीर्णशमनी गर्भाशयविशोधिनी। आमानवातगुल्मञ्च रक्तपित्तं क्रमींस्तथा। कफं पित्तं चामदोष वातं शूलञ्च नाशयेत्॥" वै.निघ.।

उपकुम्भा। स्त्री। दन्तीवृक्षे। वै.निघ.।

उपकुल्या (का)। स्त्री। पिप्पल्याम्। प.मु.,रा.नि.व.६। च.द.अश्म चि.एलादौ।

उपकुशः। पुं। Gum-boil. तन्नामकदन्तवेष्टजपित्तरक्तजरोगविशेषे। तत्र वेष्टदाहपाकाट्लचलनं आघट्टिते रक्तस्रावविदने, स्रुते च रक्ते स्फीतिर्मुखपूतिता च जायते। लक्षणं—"वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च। आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनं। आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूतिः च जायते। भा.म.४भ.मु.रो.चि.। अश्वमुखरोगे, तत्र दन्तमांसाद्रुधिरस्रावः दन्तचलनञ्च भवति। ज.द.।

उपकूपः। पुं। दीर्घिकायाम्। है.च.।

उपकोलिका। स्त्री। कृष्णजीरके। भा.।

उपक्रमः। पुं। चिकित्सायाम्। रा.नि.व.२०। आरम्भे। मे.मचतुष्कं।

उपक्रोष्टा। पुं, स्त्री। गर्द्दभे।

उपघातः। पुं। रोगे। रा.नि.व.२०।

उपघातकः। पुं। आरग्वधवृक्षे। वै.निघ.।

उपघ्नः। पुं। निकटाश्रये। अम.।

उपचक्रः। पुं। हंसविशेषे। टकोर। "चक्रो-

दानुपचक्रकान् ।" च.चि.२६अ.। गुणाः—"कषायः स्वादुलवणस्तथः केश्यो रुचिप्रदः ।" सु.सू.४६अ.। हृद्यं लघु उष्णवीर्य्यं कटुपाकि बलाग्निवर्द्धकञ्च । राज.। See चक्रवाकः । [रा.नि.व.२०। हला.।

उपचर्य्या । स्त्री । चिकित्सायाम् । सेवायाम् ।

उपचक्षुः । क्ली । चक्षुःप्रतिनिधौ । चश्मा इति भाषा । [नि.व.२० । हे.च. ।

उपचारः । पुं । चिकित्सायां । सेवायाम् । रा.

उपचार्य्यः । पुं । चिकित्सायाम् । हे.च. ।

उपचितः । त्रि । दग्धे । मे. ।

उपचित्रः(त्रा) । पुं, स्त्री । उपचित्रः इति म-द.व.१। पृश्निपर्णीरूपे। চাকুলিয়া । रा.नि.व.४ । दन्तीद्रवे । प.मु.। र.मा.। आखुकर्ण्याम् । ইন্দুরকাণী পানা । मे. । बृहद्दन्त्यां । भा.पू.१भ. । वै. निघ.वा.व्या.विषगर्भतैले ।

उपचित्रका । स्त्री । क्षुद्रदन्त्याम् ।

उपचिल्ली । स्त्री । श्वेतचिल्लीशाके । শ্বেত চিল্লী (বেতোশাক)। रा.नि.व.७ ।

उपजिह्वा (ह्विका) । स्त्री । जिह्वागतमुखरोगे । दुष्टकफरक्ते जिह्वामुन्नमय्य निस्रती लालास्रावकण्डूदाहशोथानुत्पादयतः । मा.नि.। लक्षणम् —"जिह्वाग्ररूढ़ः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्यजातः कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति॥" सु.नि.१६अ.। कीटविशेषे । উপদো পোকা । हे.च. । मूलजिह्वायाम् । আলজিব । रा.नि.व.१८ । अश्वस्य मुखरोगभेदे । अत्र जिह्वाधःस्फीतिः । लक्षणम्—"अधस्तादथ जिह्वायाः श्वयथुर्यस्य जायते। तं विन्द्यादुपजिह्वाख्यं मुखरोगन्तु वाजिनाम् ॥" ज.द.२९अ. ।

उपतप्ता । पुं । रोगे । अ.टी.भ. ।

उपतापः । पुं । रोगे । उत्तापे । मे.पचतुष्कं ।

उपदग्धः । त्रि। ईषद्दग्धे। আঁকা। सु.सू.४६अ.।

उपदन्तः । पुं । कलुञ्जुरी । কাঁচা ধনে।

उपदंशः । पुं । The venereal disease. सप्तशीलरूपे । रा.नि.व.४ । शिग्रौ वृक्षे । সজিনা গাছ। रा.नि.व.७ । चवके । চাট্‌ । हला. । सि. यी,मद्रा.चि.। "स्त्रग्वी सभक्ता पिशितोपदंशाम्।" व्यञ्जने । रा.नि.व.२० । मेढ्ररोगे । বাও রোগ । निदानादि—"हस्ताभिघातान्नखदन्तपातादधावनादत्युपसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधाप्रचारैः॥" स च वातादिभेदात्पञ्चधा। तल्लक्षणं—"सतोदभेदैः स्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंशं। पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तात्पिशितावभासैः। स्फोटैः सकृष्णैः रुधिरं स्रवन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गं । सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन । नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ॥"मा. नि. । "अतिमैथुनादतिब्रह्मचर्य्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्सृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामां अचौक्ष्यसलिलप्रक्षालितयोनिमप्रक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा करजदशनविषयुक्तनिपातनादर्द्दनाद्धस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्ष्यसलिलप्रक्षालनादवपीड़नाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाप्रक्षालनादिभिर्मेढ्रमार्गस्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदंशमाचक्षते।" सु.नि.१२ । विशीर्णमांसं क्रमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्ज्जयेत्तम्...... । असाध्यलक्षणं। पथ्यं यथा—छर्द्दिर्विरेको ध्वजमध्यनाड़ीवेधो जलौका परिपातनञ्च । सेकः प्रलेपो यवशालयश्च धन्वामिषं मुद्गरसो घृतानि । कठिल्लकं शिग्रुफलं पटोलं शालिञ्चशाकं वनमूलकञ्च । तिक्तं कषायं मधु कूपवारि तैलञ्च हन्यादुपदंशरोगम्" इति । अपथ्यं यथा—"दिवानिद्रां मूत्रवेगं गुर्व्वन्नं मैथुनं गुड़म् । आयासमम्लं तक्रञ्च वर्ज्जयेदुपदंशवान् ॥" पथ्यापथ्यम् ।

उपदंशक्षमः । पुं । शिग्रुवृक्षे । वै.निघ. ।

उपदलम् । क्ली । पुष्पदले । ফুলের পাপড়ী।

उपदी । स्त्री । वन्दाके । মান্দড়া । मं वादांगुल । रा.नि.व.५ ।

उपदीका । स्त्री । उपजिह्वाख्यकीटे । हे.च.।

उपदेवता । स्त्री । यक्षभूतपिशाचादौ ।

उपदेशः । पुं । सूतके । हे.च. । हितकथने । एवमित्युपदेशः यथा—"तथा 'न आत्मवाद्यात्मो

दिवास्वप्नञ्च वर्ज्जयेत् ।" सु.उ.६५अ. । [निघ. ।

उपदेहः । पुं । उपलेपे । প্রলেপ, গলম্ । वै.

उपदेहिका । स्त्री । उपजिह्वाकीटे । हे.च. ।

उपद्रवः । पुं । उपसर्गे । तल्लक्षणम्—"रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते । योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इहोदितः ॥" भा. ।

उपधातुः । पुं । Secondary secretion. देहस्थसप्तविधधातुषु । यथा—"स्तन्यं रजो वसा स्वेदो दन्ताः केशास्तथैव च । ओजश्च सप्तधातूनां क्रमात्सप्तोपधातवः ॥" भा. । स्तन्यरजोवसास्वेददन्तकेशौजांसि धातूनां सप्तोपधातव इति शार्ङ्ग. । A semi-metal. स्वर्णमाक्षिकादिगौणधातुषु । ते च सप्तविधाः—स्वर्णमाक्षिकं, तारमाक्षिकं, तुत्थं, कांस्यं, पित्तलं, सिन्दूरं, शिलाजतु चेति । तत्र स्वर्णमाक्षिकं स्वर्णस्य, तारमाक्षिकं रौप्यस्य, तुत्थं ताम्रस्य, कांस्यं ताम्ररङ्गयोः, पित्तलं ताम्रयशदयोः, सिन्दूरं शीषकस्य, शिलाजतु च लौहस्योपधातुः । मतान्तरे तु माक्षिकतुत्यकाभ्रनीलाञ्जनरसाञ्जनमनःशिलाहरितालेषु । गुणाः—"उपधातुषु सर्व्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि । सन्ति किं तेषु तेऽन्नीनास्तत्तदंशाल्पभावतः ॥" भा.म.१भ.धातुव. ।

उपधानम् । क्ली । विषे । उपवर्हे । বালিশ । मे.नचतुष्कं । [आसन्नमरणे । मे. ।

उपधूपितः । त्रि । आसन्नास्तमये । हारा. ।

उपनखम् । क्ली । चिप्पतुल्यरोगे । আঙুলহাড়া । लक्षणं—"नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च वेदनां । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि ॥" सु.नि.१३अ. ।

उपनयनम् । क्ली । वर्णत्रयाणां यज्ञसूत्रधारणरूपसंस्कारविशेषे । পৈতে দেওয়া । त्रिका. ।

उपनाहः । पुं । स्वेदविशेषे (शाल्वणादौ) । সেক । वचाकिण्वशताह्वादेवदार्व्वादिभिः यः क्रियते स्वेदः स उपनाहः । वा.टी.हेमा. । लेपे । विश्व.हचतुष्कं । नेत्रसन्धिरोगे । लक्षणमस्फुलदृष्टिमध्यसन्धौ ईषत्पाकी स्वल्पवेदनः कण्डूबहुलो ग्रन्थिर्जायते ॥ लक्षणम्—"ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः ॥" मा.नि. । अरिद्धेषाम् । विश्वः ।

उपनाहनम् । क्ली । लेपने । च.द.वा.व्या.चि. ।

उपनाहस्वेदः । पुं । उपनाहजन्यघर्म्मे । वातकफजन्यशोफयोरुपक्रमभेदे । "अथोपनाहस्वेदञ्च कुर्य्याद्वातहरौषधैः । प्रदिह्य देहं वातार्त्तं क्षीरमांसरसान्वितैः ॥ आम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।" एवमेव महाशाल्वणादिर्ज्ञेयः । सु. चि.१अ. । [हारा. ।

उपपुष्पिका । स्त्री । हाफिकायाम् । হাই ।

उपप्लुता । स्त्री । Morbid sensibility of the uterus. योनिरोगे । लक्षणं यथा—"गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासात् छर्द्दिश्वासविनिग्रहात् । वायुः क्रुद्धः कफं योनिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥ पाण्डुं सतोदमास्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् । कफवातामयव्याप्ता सा स्याद्योनिरुपप्लुता ॥" चर. ।

उपभूती । स्त्री । महानील्यां । वै.निघ. । [म. ।

उपभोगः । पुं । भोगे । भोजनाधिकभोगे । अ-

उपमाता । स्त्री । धात्र्यां । ধাই ।

उपमेतः । पुं । शालवृक्षे । श.च. ।

उपयन्त्रम् । क्ली । पञ्चविंशतिविधशल्याहरणोपाययन्त्रभेदेषु । तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति । तानि च रज्जुवेणिकापट्टचर्मान्तवल्कललतावस्त्राष्ठीलाश्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखबालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि । सु.सू.७अ. । [आनुकूल्ये ।

उपयोगः । पुं । औषधक्रियायां । औषधसेवने ।

उपरत्नम् । क्ली । गौणरत्ने । भा. । गोमेद-पद्मराग-वैदूर्य्यप्रवालेषु । प.मु. । काच स्फटिक-शुक्तिशङ्खेषु । "उपरत्नानि काचश्च कर्पूराश्मा तथैव च । मुक्ताशुक्तिस्तथा शङ्खः इत्यादीनि बहून्यपि ॥" गुणाः—रत्नतुल्याः किन्तु किञ्चिद्धीनाः । भा.पू.१भ. ।

उपरन्ध्रम् । क्ली । अश्वस्य उदरगह्वरोपरिभागे । ज.द.२अ. ।

उपरसः । पुं । A secondary mineral. गौणरसेषु, उपधातुगणे । ते च हिङ्गुलाभ्रतालकशिलास्रोतोऽञ्जनटङ्कणराजावर्त्तकचुम्बक-स्फटिक-शङ्ख खटी-गैरिक-कासीसरसक-कपर्द्द-सिकता-बोलाः कङ्कुष्ठं सौराष्ट्री च । गुणैः सूतस्य किञ्चि-

क्षुम्बयुताः। भा.पू १भ.धातुव.। यथा - "खेचराञ्जनकङ्कुष्ठगन्धाश्मं गैरिकं चितिः। शैलेयाञ्जन समिश्राः संप्रत्युपरसा बुधाः॥ कम्पिल्लगौरीचपलाकपर्दमशैलमिन्दूरकवङ्किजारान्। पाषाणिनौवादरशङ्खयुक्तानित्यष्टकं सूतसमानमाहुः॥ रा.नि.व.२२। गन्धकं वज्रवैक्रान्तं ,हीरकं दग्धहीरकञ्च) वज्राभं तालकं शिला। खर्परं शिखितुण्डञ्च विमलं हेममाक्षिकम्। काशीशं कान्तपाषाणं वराटाञ्जनहिङ्गुलम्॥ गैरिकं शङ्खभूनागं टङ्कणञ्च शिलाजतु। एते चोपरसाः प्रोक्ताः··· । र.सा.सं.।

उपरोधकम्। क्ली। गर्भगृहे। श च।

उपलः। पुं। पाषाणे। रत्ने। मे.।

उपलभित्। पुं। पाषाणभेदके। रा.नि.व.५।

उपलभेदः (दी)। पुं। करञ्जोड़िपाषाणभेदके। रा.नि.व.५।

उपलवीरत्। स्त्री। गुञ्जिन्याम्। हे.च.।

उपला। स्त्री। शर्करायां। वालुकायाम्। मे.।

उपलाख्यकः। पुं। ददुघ्नवृक्षे। दादमर्द्दनी।

उपलालिका। स्त्री। तृष्णायाम्। वै.निघ.।

उपलासिता। स्त्री। खटीशर्करायां। वै.निघ।

उपलिङ्गम्। क्ली। उपद्रवे। अरिष्टे। हे.च.।

उपलेपः। पुं। चन्दनादिलेपने। मुखलिप्तता याम्। सु.चि.३३अ.।

उपलेपनम्। क्ली। गोमयादिलेपने। त्रिका.।

उपलोहम्। क्ली। स्वर्णादिधातुविशेषेषु। यथा —"स्वर्णं तारं ताम्रनागं रसं कान्तञ्च तीक्ष्णकं। मुख्यान्नमष्टधा लौहं कांस्यारं घोषकं तथा। उपलौहाः समाख्याताः···॥ वै.संग्रहे।

उपवटः। पुं। पियालवृक्षे। चारवृक्षे। रा.नि.व.११। See चखहः।

उपवनम्। क्ली। वहिरुद्याने। अम.।

उपवनस्थः। पुं। तुरुष्के।

उपवशिका (शी)। स्त्री। अमृतस्रवालतायाम्। रा.नि.व.३। [लिश, ताकिश्रा। हला.।

उपवर्हः (णम्)। पुं, क्ली। उपधाने। वृा-

उपवस्तम्। क्ली। उपवासे। अम.।

उपवासः। पुं। लङ्घने। क्रोधादिपरित्यागे। "उपावृत्तस्य पापेभ्यः सहवासो गुणै हि यः। उपवासः स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषणं॥" च.म.१अ.।

उपवाह्यः। पुं। राजवाहकहस्तिनि। हे.च.।

उपविषम्। क्ली। कृत्रिमविषे। हे.च.। गौणविषमिति। भा.। तच्च अष्टविधं।

उपविषपञ्चकम्। क्ली। स्नुह्यर्ककरवीरलाङ्गलिकचेलकेषु। रा.नि.व.१२। करवीरार्कधुस्तूरलाङ्गलीगुञ्जाहिफेनं वज्रञ्च। प.मु.। अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः। गुञ्जाहिफेनधुस्तूरश्चेति सप्त। भा.। दुग्धपूर्णपात्रे दोलायन्त्रेण तत्सर्वं शोधितं भवति। र.सा.सं.। [षायाम्। रा.नि.व.६।

उपविषा। स्त्री। रक्तातिविषायाम्। अतिवि-

उपविषाणिका। स्त्री। कृष्णातिविषायाम्। मद.व १।

उपविष्टकः। पुं। गर्भजरोगे।

उपवीतम्। क्ली। यज्ञसूत्रे। अम.।

उपवेदः। पुं। आयुर्वेदे।

उपवेशः। पुं। उपवेशने।

उपवेशनम्। क्ली। स्थितौ। वसा। गुणाः— मेदोदोषिश्लेष्मसौकुमार्य्यसुखकरम्। राज.।

उपव्याघ्रः। पुं। चित्रके। চিতে বাঘ। रा.नि.व.१९।

उपशमः। पुं। शान्तौ। हे.च.।

उपशमकमः। पुं। साधारणौषधे। वै.निघ.।

उपशयः। पुं। व्याधिज्ञानहेतौ। लक्षणं— "हेतुव्याधिविपर्य्यस्त विपर्य्यस्तार्थकारिणाम्। औषधान्न विहाराणामुपयोगं सुखावहं। नृणामुपशयं विद्यात् स हि सात्म्यमिति स्मृतः॥" मा.नि.।

उपशान्तिः। स्त्री। आरोग्ये।

उपशायिता। स्त्री। रोगमुक्तिसाधनभूतपथ्ये।

उपशीर्षकः। पुं। बालरोगे। कपालरोगे।

उपसत्त्ववर्त्तनम्। क्ली। दुष्टव्रणविशेषे। अष्टा

उपसम्पन्नम् । क्ली । हते । हला. । चि । निहते । सुसंस्कृते । "उपसम्पन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते ।" मे.नपञ्चकं ।

उपसंव्यानम् । क्ली । परिधानवस्त्रे । अम. ।

उपसत्तिः । स्त्री सेवायाम् । मे.तचतुष्कं ।

उपसरः । पुं । प्रथमगर्भधारणे । [मे.रचतुष्कं ।

उपसर्गः । पुं। पिशाचादिबाधायां । मिथरोगे।

उपसर्य्या । स्त्री । वर्षप्रसविन्यां गवि । बछुर-बिउनी गाभी । हला. ।

उपसृष्टम् । क्ली । मैथुने । त्रिका. ।

उपसेकः । पुं। व्यञ्जने । येनौदनं भुज्यते । वा.।

उपस्करः । पुं । वेसवारे । बाटना । हला. ।

उपस्थः । पुं । शिश्ने । योनौ । रा.नि.व.१८ । मलद्वारे । अ.र. । क्रोड़ । मे. ।

उपस्थपत्त्रम् । क्ली। अश्वत्थपत्रके । "पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपे वा लेपेषु चे.त ।" चर. ।

उपस्थाता । पुं । परिचारके । रबा. ।

उपस्नेहः । पुं । उपलेपे । स्नेहयुक्ततायां । स्नेहयुक्तान्नरसे । सु.नि.६,७अ. ।

उपस्पर्शः । पुं। स्नाने । आचमने । मे.शचतुष्कं

उपाङ्गः । पुं । चित्रके । जटा. ।

उपाङ्गचिकित्सा । स्त्री । छिन्नादिप्रतीकारे। यथा—"छिन्नं भिन्नं तथा भग्नं व्रतं पिच्चितमेव च। तेषां दग्धप्रतीकारः प्रोक्तश्चोपाङ्गसंज्ञकः ॥" वै.निघ. । अचि.१स्था.२अ. ।

उपाञ्जनम् । क्ली । अनुलेपने ।

उपात्तः । पुं । अमदगजे । हला. ।

उपाधानम् । क्ली । उपधाने । বালিশ ।

उपानद्धारणम् । क्ली । चर्म्मादिपादुकाधारणे । জুতো পরা । गुणाः—"उपानद्धारणं नेत्र्यमायुष्यं पादरोगहृत् । सुखप्रचारमोजस्यं वृष्यञ्च परिकीर्त्तितम्। पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चंक्रमणं नृणां । अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिदम् ॥" वै.निघ. ।

उपाश्रयः । पुं । अवष्टम्भे । हला. ।

उपासः । पुं। उपवासे । [मे । मे. ।

उपासनम् । क्ली । शुश्रूषायाम् । अम. । आस-

उपासना । स्त्री । सेवायां । अम. ।

उपास्तिः । स्त्री । सेवायां । हे.च. । [अम. ।

उपास्थि । क्ली । कोमलास्थिनि। কচি হাড় ।

उपेक्षा । स्त्री । त्यागे । अनादरे ।

उपोदी (दका) (दकी) । स्त्री । A pot-herb. (**Basella rubra or lucida.**) पूतीकायाम् । বড় পুঁই শাক । मं राजगिरा, माड़वी, रुदवेलि, मयाला खण्डपालक्येति च ख्याता । गुणाः—गुर्व्वी सरा मदघ्नी च । वा.सू. ६अ. । कषायोष्णा कटुका मधुरा निद्रालस्यकरी रुच्या विष्टम्भश्लेष्मकरी च । रा.नि.व.७ । स्वादु-पाकरसा वृष्या वातपित्तमदापहा । उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा ॥ सु.सू. ४५अ.। उपोदकी त्रिधा सामान्या क्षुद्रपत्रा वनजा चेति । द्वितीया रसवीर्य्यविपाकेषु पूर्व्वसमा । तृतीया तिक्ता कटूष्णा रोचनी च । रा.नि.व.७ । "सारकत्वं स्निग्धत्वं बल्यत्वं श्लेष्मकरत्वं हिमत्वञ्च ।" राज. ।

उपोदि(दी)का । स्त्री । उपोदक्याम् । বড় পুঁই । पुदिनेति च ख्याता । च.सू.२अ. । See उपोदकी ।

उपोदिकातैलम् । क्ली । क्षुद्ररोगे हितं । उपोदकीनां क्षारः २ श. वारि १६ श. एकविंश-तिवारं विस्राव्य क्षारोदकं कार्य्यम् । तैलं ४ श. लवणं १ श. एकत्र पाच्यम् । च.द.क्षुद्ररो.चि. ।

उपोषः । पुं । उपवासे ।

उपोषणम् । क्ली । उपवासे ।

उप्यम् । क्ली । वपनक्षेत्रे । रा.नि.व.२।

उप्तः । त्रि । कृतवपने । [भा. ।

उभयकण्टका । स्त्री । बदरवृक्षे। কুলগাছ।

उभयभागहरम् । क्ली । ऊर्द्ध्वाधोभागहरौषधे । বামক ও রেচক ঔষধ । सु.सू.४१अ. ।

उभयलिङ्गिनी । स्त्री । लिङ्गिन्याम् । पञ्चगुड़ियेति लोके प्रसिद्धा । चि.क.क.वन्ध्या.चि. ।

उमा । स्त्री । अतस्याम् । मशिना । रा.नि.व. १६ । हरिद्रायाम् । कान्तौ । मे.मत्रिकं ।

उमाकट: । पुं । उमाधूली । मशिनार धूलि ।

उम्पा(म्पिका)(शालि:) । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । गुणा: मधुरा स्निग्धा सुगन्धा कषाया पित्तश्लेष्मघ्नी रूक्षा वातघ्नी च । रा.नि.व.१६ ।

उम्बर: । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुमुर गाछ । हे.च. । गुणा:—स्निग्ध: स्वाद्वादिगुणयुक्त: उष्णवीर्य्य: कफपित्तकरो गुरुश्च । वा. ।

उम्बिका (म्बी) । स्त्री । यमान्याम् । अर्द्धपक्वयवानलसंभृष्टयवगोधूमसम्बर्य्याम् । गुणा:— "कफकरत्वं बलकरत्वं लघुत्वं पित्तानिलापहारित्वञ्च ।" भा. ।

उम्यम् । क्ली । Field of linseed. (Linum utilatissimum.) अतसीक्षेत्रे । हरिद्राक्षेत्रे । भ.दिरूपाचरकोषश्च ।

उर: । क्ली । वक्षसि । अम. ।

उर:क्षतम् । क्ली । उरोव्रणे । क्षयरोगे ।

उर:क्षतकास: । पुं । क्षयकासरोगे । हृदये क्षत कास । "अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहै: । रूक्षस्योर:क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥" निदानम् ।

उरग: (ङ्ग:) (ङ्गम:) । पुं । सर्पे । क्ली । सीसके । मद.व.१४ । रस.र.ह.चि.एकादशायसे । नागकेशरवृक्षे ।

उरगगृहम् । क्ली । सर्पगृहे ।

उरगारि: । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि ।

उरगाशन: । पुं । गरुडे । जटा. ।

उरगेन्द्रसुमन: । क्ली । नागकेशरे । भा.म.४ भ. । "व्योषाम्बोदलोरगेन्द्रसुमन: ।"

उरच्छ: । पुं । गुन्द्रे । गोंदपटेर इति पाश्चात्यभाषा । भा.पू.१भ. ।

उरण: । पुं । मेषे । अम. । क्ली । रौप्ये ।

उरणा । स्त्री । मेष्याम् । ভেড়ী ।

उरणाख्य:(क्ष:)क: । पुं । दद्रुघ्नवृक्षे । दादमर्दन । हिं एड़ाँच । চাকন্দা গাছ इति च केचित् । भ.टी.स्वा. । श.र. । आरग्वधवृक्षे ।

उरभ्र: । पुं । मेषपक्षी । प.मु. ।

उरभ्रमारिका । स्त्री । वातप्रकृतिकीटविशेषे । तद्दष्टे वायुजरोगा भवन्ति । सु.कल्प.८अ. ।

उरसिज: । पुं । स्तने । रा.नि.व.१८ ।

उराह: । पुं । कृष्णजान्वीषत्पाण्डुवर्णाश्वे । लक्षणं —"उराह: कृष्णजानुस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवेत् ।" ज.द.३भ. ।

उरीहा । स्त्री । कारवेल्ल्याम् । करला, উচ্ছে ।

उरुकाल: (क:) । पुं । महाकालनतायाम् । মাকালফলের গাছ । त्रिका. ।

उरुमाल: । पुं । फलशाकविशेषे । आयीफल इति पाश्चात्यभाषा । फलगुणा:—"उरुमालं प्रियालञ्च बृंहणं गुरुशीतलं । स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रकृत् ॥" वा. ।

उरुबुक: उरुबूक: उरुवुक: । पुं । श्वेतैरण्डे । एरण्डवृक्षे । अम. । र.सा.सं. । उदरवृद्धौ । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ ।

उरुस्तम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे ।

उरोग्रह: । पुं । हृदयरोगविशेषे । अग्रमास इति भाषा । लक्षणं यथा—"अत्यभिष्यन्दिगुर्व्वम्बुग्रस्तपूत्यामिषाशनात् । सान्द्रं मांसं यकृत्प्लीह्नो: सद्यो वृद्धिर्यदा भवेत् । उरोग्रहं तदा कुर्य्यो कुरुत: कफमारुतौ ॥ न वामपार्श्वे न च दक्षिणांशे वृक्कस्य मध्ये परिवृद्धिमेति । उरोग्रहं तं प्रवदन्ति रोगं वृक्काग्रतस्तस्य शिरातनुत्वं ॥ दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निश्च कार्श्यं मांसाभिकाङ्क्षितम् । आयते कृष्णवर्णत्वं पीतकञ्चापि जायते । विजिह्मसदृश: कश्चित् कश्चित्काच्छपसन्निभ: । ज्वरोऽरुचि: पिपासा च शोषश्चातिप्रकोपने ॥" नि. । हृदयवेदनायां ।

उरोज: । पुं । स्तने । हे.च. ।

उरोघात: । पुं । हृद्रोगे । च.द. ।

उर्णनाभ: । पुं । See ऊर्णनाभ: ।

उर्णा । स्त्री । See ऊर्णा ।

उर्णायु: । पुं । See ऊर्णायु: ।

उर्द्द: । पुं । जलबिड़ाले । উদ্বিড়াল । श.द. ।

उर्व्वीकफः । पुं । समुद्रफेने ।

उर्व्वा । स्त्री । श्रीवके ।

उर्व्वारः । पुं । इर्व्वारुके । काँकुड़ । भरतःचि-रूपकोषच । भा.म.३भ.चय.चि.वरुणगुड़े ।

उर्व्वी । स्त्री । तन्नामकमर्म्मस्थाने । तच स्थान-मूरुमध्यदेशः । सु.शा.६च. । वैकल्यकारमर्म्मान्य-तममर्म्मद्वये । सु.शा.५च. ।

उल(लु)पः । पुं । प्रतानवत्यां लतायां । सा तु चपुषीद्राचाताम्बुलीप्रभृतिः । च.टी.सा. । क्ली । तृणविशेषे । उलूथड़ । विश्व. । मे. ।

उलु(लू)पी । पुं । शिशुके । शुशोक । चम. । तदाकारमीने । श.र. । उपल इति ख्याते मत्स्ये । शिशुमाराकृतिमत्स्यभेदे, स कलिङ्गादिदेशेषु दृश्यते। शोम इति ख्यातमत्स्ये । भाँगल इति च केचित । शिशुमार इति सर्व्वस्वे । "चुलपः शिशुमारः स्यात् उलुपी शिशुकस्तथा ।" च.टी.भ. ।

उलुम्बा । स्त्री । यमान्याम् । वै.निघ. ।

उलूकः । पुं । पेचके । পেঁচা । मे.कत्रिकं । प.सु. । र.मा. । तन्मांसं—"उलूकजन्तु यन्मांसं पित्तलं भ्रान्तिकारकं । वातप्रकोपनञ्चैव ...... ।" वै.निघ. । क्ली । खनामख्याततृणे । उलूथड़ ।

उलूकपादः । पुं । चवस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं—"कूर्चमावृत्य यः शोथो जायतायामुपजायते। उलूकपादो विज्ञेयः ।" ज द.३८च ।

उलूखल(क)म् । क्ली । उद्खले । भर । गुग्गुलौ । चम. । [त्विषु । सु.शा.५च. ।

उलूखलसन्धिः । पुं । कचावङ्क्षणदशनस

उल्कामुखी । स्त्री । शृगालीविशेषे । हारा. ।

उल्मुकम् । क्ली । ज्वलदङ्गारे । हारा. ।

उल्लसः(नकम्) । पुं,क्ली । रोमाञ्चे । हे च. ।

उल्लाघः । पुं । रोगमुक्तौ । रा.नि.व.२० । म-रिचे ।

उल्ली । स्त्री । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

उल्बणम् । त्रि । निरमरं क्लेदनातिशयेनानप-श्चिन्नत्वात् पिष्टमिवोल्बणमपिष्टम् । सु.उ.६४च. ।

उल्लेखनम् । क्ली । वमने । र.मा. ।

उल्लोचः । पुं । चन्द्रातपे । हला. । [शा.१०च. ।

उल्वम् । क्ली । जरायौ । चम. । कलले । सु.

उल्वणम् । क्ली । वातादिजन्यविकारे ।

उशिक् । पुं । घृते ।

उशीरः (कः) । पुं, क्ली । The root of a fragrant grass. (Andropogon muricatum.) खनामख्यातसुगन्धतृणमूले । वीरण-मूले । खस् वा लामज्जक इति पाश्चात्ये । गन्ध-বেণার মূল । मं वाला । तें वट्टिवेरु । च.सू. । गुणाः—शीतलं तिक्तं दाहहरं श्रमघ्नं पित्तज्वरघ्नं जलसौगन्ध्यकरञ्च । रा.नि.व.१२ । उशीरं स्वेद-दौर्गन्ध्य-दाहपित्तास्ररोगजित् । राज. । पाचनं शीतलं स्तम्भनं तिक्तं मधुरं ज्वरघ्नं वान्तिघ्नं उन्मा-दताहरं कफपित्ततृष्णाघ्नं रक्तघ्नं विषघ्नं वीसर्प दाहमूत्रकृच्छ्रव्रणघ्नञ्च । भा पू.१भ । मद.व.३ । बा-लके । रा... । मुस्तादाष्टादशाङ्गे ।

उशीरादिः । पुं । तृतीयकज्वरे कषायः । "उ शीरं चन्दनं मुस्तं गुडूचीधान्यनागरं । अम्भसा क-थितं पेयं शर्करामधुयोजितं ॥ भैष.जीर्णज्व.चि । द्वितीयः ज्वरातीसारे । तस्य द्रव्याणि—उशीरं बालकं मुस्तं धन्याकं शुण्ठी वराहक्रान्ता धातकी रोध्रं बिल्वपेशी च । शा.कौ. ।

उशीरी । स्त्री । चुद्रकाशतृणे । ছোট কেশে। गुणाः – मधुरशीता पित्तदाहक्षयघ्नी च। रा.नि.व.८।

उषः । पुं । गुग्गुलौ । रात्रिशेषे । मे.षद्विकं । चारमृत्तिकायाम् । श.र. । क्ली । पांशुजलवणे । পাঙ্গা নুন লবণ । प.म ।

उषकः । पुं । टङ्कणचारे । সোহাগা । रत्ना. । मृत्तिकाभेदे । प.सु. ।

उषणम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । मरिचे । रत्ना. । भा. पू.१भ । उदकमञ्जरी । च.द.च.भा चि. । "विल्वी षणादिः ।" सि.श्री.श्रग्निमा.चि.वृह.मुक्रसन्धाने । पिप्पलीमूले। रा.नि व.६। "वर्चोषणकणाः समाः।" त्रिकटुके । वै.नि.ध.२भ.ज्व.चि.सैन्धवाद्यञ्जने ।

उषणा । स्त्री । पिप्पल्याम् । कणायामुषणा स्त्रियाम् । मे.णत्रिकं । शुण्ठ्याम् । चविकायाम् । र.मा. । गजपिप्पलीमूले । चम. । भा.पु १भ. । कट्फले । मरिचे । सार्पिपाञ्च, चणकादुद्वले ।

.स्वजपिप्पल्याम्। वै.मिघ.२भ.जिह्वकसन्निपा.ज्व. चि.। [रत्ना.।

उषरा । स्त्री। चारमृत्तिकायाम्। क्षारिमाटी।

उषर्बुधः । पुं। रक्तचित्रके। राङचिते। श.च.।

उषस् । क्ली, स्त्री। प्रत्यूषे। मे सत्रिकं।

उषा । स्त्री। गवि। गाई। हे.च.।

उषाकलः । पुं। कुक्कुटे। त्रिका.।

उषाधारः । पुं। टङ्कणे। सोहागा। चारमृत्तिकायाम्। रत्ना.।

उषितः । त्रि। दग्धे। व्युषिते। मे.तत्रिकं।

उषीरः । पुं, क्ली। वीरणमूले। अ टी.रा.। च.द.र.पि.चि.दूर्व्वाद्यतैले।

उष्ट्रः । पुं। स्वनामख्यातपशुविशेषे। उँट। हिं ऊँट्। तन्मांसगुणाः—त्रिदोषशमनं मलपुष्टिप्रदं रुच्यं मधुरं वीर्य्यवर्द्धनञ्च। रा.नि.व.१७। शीतलत्वं लघुत्वं त्रिदोषहरत्वं पुष्टिकरत्वं रुच्यं कोष्ठवर्द्धनत्वञ्च। रा.नि.व.१५। कटु शोफक्रिमिविषहरं दीपनं वातकफघ्नं कुष्ठगुल्मोदरघ्नञ्च। भा.पू.१भ.।

उष्ट्रकण्टकः । पुं। सकण्टकगुल्मविशेषे। ठाकुरकाँटा। च.द.। गोक्षुरे। भैष.अश्वगं.चि."उष्ट्र कण्टकमूलं।"

उष्ट्रकाण्डिका (ण्डी) । स्त्री। पुष्पवृक्षविशेषे। ऊँटाटी इति भाषा। मं उट्कटारा, उटांटी। गुणाः—तिक्ता उष्णा रुच्या हृद्रोगहरी। तद्बीजं मधुरं शीतं वृष्यं सन्तर्पणञ्च। रा.नि.व.१०।

उष्ट्रग्रीवः । पुं,क्ली। पित्तजभगन्दररोगभेदे। "पित्तन्तु प्रकुपितं अनिलेनाधःप्रणुन्नं पूर्व्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडकां जनयति। सास्य कण्ड्वादीन् वेदनाविशेषान् जनयति। अप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति। व्रणश्च कठिनः संरम्भी कक्षप्रायः पिच्छिलमजस्रमास्रावं स्रवति। उपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति। तं भगन्दरं परिस्राविणमित्याचक्षते।" सु.नि.४अ.। प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिड़कां गुदागताम्। तदाशुपाकां हिमपूतिवाहिनीं भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्॥ नि.।

उष्ट्रधूसरपुच्छिका । स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। विछाति। र.मा.।

उष्ट्रपादिका । स्त्री। मदनमालायाम्। मदन माली, हापरमाली च इति लोके। र.मा.।

उष्ट्रप्रमाणः । पुं। काश्मीरदेशीयशरभे। मद. व.१२।

उष्ट्रप्रियः । पुं। मरुभूमिजातकण्टकवृक्षविशेषे। टाकुरकाँटा गाछ। हिं करील, टाउर। गुणाः करीरशब्दे सृग्याः। भा.पू.१भ.। [नि व ४।

उष्ट्रभक्षिका । स्त्री। चद्रदुरालभायां। रा.

उष्ट्रभक्ष्यः । पुं। वंशकरीरे। बाँशेर कोँड़। पम।

उष्ट्रमूत्रम् । क्ली। उष्ट्रस्य मूत्रे। गुणाः—कटु तिक्तोष्णं लवणं पित्तकोपनं बल्यम् उदररोगघ्नं वातदोषघ्नञ्च। रा.नि.व.१५।

उष्ट्रशिरोधरम् । क्ली। उष्ट्रग्रीवभगन्दरे।

उष्ट्रिका (ष्ट्री) । स्त्री। वृश्चिकालिक्षुपे। बिछाति। रा.नि.व.८। मृद्भाण्डविशेषे। हारा.। उष्ट्रभार्य्यायाम्। उँटिनी। मे.कत्रिकं। तत्क्षीर गुणाः—कुष्ठशोथपित्तार्शःकफाटोपानाहोदरस्थज-न्तुगुल्मश्वासनाशित्वम्, ईषद्रूक्षोष्णलवणं, कुष्ठ-शोफघ्नं पित्तघ्नं अर्शोघ्नं कफाटोपघ्नं आनाहहरं क्रिमिगुल्मोदरश्वासघ्नञ्च। रा.नि.व.१५। लघु स्वादु लवणं दीपनं तथा क्रिमिकुष्ठकफानाहशोथोदर-हरं परम्। भा.पू.१भ.। रुच्यं तथोष्णं लवणं कफस्य निवारणं वातविकारहारि। लघु प्रशस्तं कटुकं। दधिगुणाः—अर्शःकुष्ठक्रिमिशूलोदररोगनाशित्वं कटुत्वं स्वादुत्वञ्च। नवनीतगुणाः—विपाके शीतलत्वं लघुत्वं व्रणक्रिमिकफकासवातविषघ्नत्वञ्च। घृतगुणाः—शीतमधुरत्वं विपाके कटुत्वं क्रिमिकुष्ठ-गुल्मोदरनाशित्वञ्च। पाके कटु शोषक्रिमिविषघ्नं दीपनं वातकफघ्नं कुष्ठगुल्मोदरघ्नञ्च। अत्रि.८अ.।

उष्ट्रीक्षीरम् । क्ली। उष्ट्रीदुग्धे। See उष्ट्री।

उष्णः । पुं। ग्रीष्मे। त्रि। उष्णस्पर्शे, उष्णवीर्य्ये। पलाण्डौ। रा.नि व.। क्ली। शूरणविशेषे। उष्णं वातकफौ हन्यात्। भा.। [आतुरे। धर.। मे.।

उष्णकः । पुं। पूगवृक्षे। ज्वरे। शीघ्रकर्म्मणि। त्रि।

उष्णगणः । पुं। भद्रदार्व्वादौ। पिप्पल्यादौ। सु.चि.१७अ.।

उष्णगन्धा । स्त्री । कुलिञ्जनवृत्ते । महाभरी वच । वै.निघ. ।

उष्णजलम् । क्ली । See उष्णोदकं ।

उष्णफला । स्त्री । लताविशेषे । कुन्दूरुकी । मं गोड़ितोंडली । वै.निघ. ।

उष्णमल(मूत्र)त्वम् । क्ली । पित्तजन्यरोगे ।

उष्णरश्मिः । पुं । अर्कवृत्ते । अम. ।

उष्णवल्ली । स्त्री । सारिवायाम् । अनन्तमूल ।

उष्णवातः । पुं । मूत्राघातविशेषे । लक्षणं यथा —"व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिलावृतं । वस्तिं मेढ्रं गुदञ्चैव प्रदहन् स्रावयेदधः । मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा । कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम् ॥" भा. ।

उष्णवारणम् । क्ली । छत्रे । छाता । ।

उष्णवाष्पः । पुं । नेत्रजले । स्वेदे । वै.निघ. ।

उष्णविदग्धदृष्टिः । पुं । दृष्टिगतरोगविशेषे ।

उष्णवीर्य्यः । पुं । शिशुमारे । हे च. । क्ली । कट्वम्लद्रव्याश्रयधर्म्मे । गुणाः —"लघु कफवातघ्नं पित्तकरं वृष्यं भ्रमतृड्ग्लानिस्वेददाहाशुपाकतां करोति । सु.सू.४१अ. । त्रि । तीक्ष्णवीर्य्ये । [तर्क ।

उष्णसुन्दरः । पुं, क्ली । विभीतकवृत्ते । विभी-

उष्णस्निग्धः । त्रि । तत् यद्वातघ्नं वस्तु । सु. सू.४१अ. । [वै.निघ. । रा.नि.व.२० ।

उष्णा(ष्मा) । स्त्री । क्षयरोगे । सन्तापे । पित्ते ।

उष्णा(भि)गमः । पुं । ग्रीष्मकाले । अम. ।

उष्णाङ्गत्वम् । क्ली । पित्तजन्यरोगे ।

उष्णान्नम् । क्ली । उष्णभक्ते । See अन्नम् ।

उष्णाम्बु । क्ली । सुखोदके । "उष्णाम्बु च सुखोदकम् ।" प.प्र.३ख. । See उष्णोदकम् ।

उष्णासहः । पुं । शरत्काले ।

उष्णिका । स्त्री । यवागवाम् । याउ । रत्ना. ।

उष्णीषः । पुं, क्ली । शिरस्त्राणे । पागड़ी । हिं पाग । धारणगुणाः—शुचिदं केश्यं रजोवातातपघ्नञ्च । मद.व.१२। चक्षुष्यमायुर्वर्द्धकत्वं शीतोष्णादिनिवारणञ्च ॥ राज. ।

उष्णोदकम् । क्ली । अष्टमांशावशिष्टे, चतुर्थांशावशिष्टे, अर्द्धशिष्टे वा पक्वजले । प.प्र.१ख. । तच्च त्रिविधं पादहीनार्द्धहीनत्रिभागहीनत्वात् । "तत्पादहीनं वातघ्नमर्द्धहीनन्तु पित्तनुत् । कफघ्नं पादशेषन्त्यं पानीयं लघु दीपनम् ॥" पादहीनं हिमर्त्तौ, पादार्द्धोनं शरदि, तथार्द्धावशेषितं प्रावृड्वसन्तग्रीष्मेषु हितं पथ्यञ्च । विशेषाः स्वस्वपर्य्यायेषु मृग्याः । गुणाः — सदापथ्यं कासज्वरविबन्धकफवातघ्नं दीपनं वस्तिशोधनञ्च । रात्रौ तप्तं श्लेष्मघ्नत्वं वातकर्षितं अजीर्णजारकत्वञ्च । दिवातप्तं वारि नक्तं जाड्यं गच्छति अतस्तन्न रात्रौ पेयं । एवं रात्रितप्तमपि दिवा गुरु स्यात्, अतस्तदपि दिवा न पेयं । तदात्वमेव तप्तं जलं सदा पेयम् । रा.नि.व.१४ ।

उष्णोपगमः । पुं । ग्रीष्मकाले । अम. ।

उष्मः (का:) । पुं । क्षारे । र.मा. । क्षयरोगे । रा.नि.व.२० । ग्रीष्मर्त्तौ । अम । वसन्तकाले । उष्णतायां । आतपे । मे.कचित्कं ।

उष्मजम् । क्ली । लवणसाधारणे । रत्ना. ।

उष्मस्वेदः । पुं । उष्मजन्यधर्म्मे । यथा—"उष्मस्वेदः प्रयोक्तव्यः लौहपिण्डेष्टिकादिभिः । प्रतप्तैरम्लसिक्तैश्च कार्य्यं वस्त्रकर्वेष्टितैः ॥ अथवा वातनिर्णाशी द्रव्यक्वाथरसादिभिः । उष्णोधटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं निधाय च । विमुद्यास्यं त्रिखण्डाञ्च धातुजां काष्ठवंशजाम् । ...... । सुखोपविष्टं स्वभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतं । हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥ अत्र वातघ्नद्रव्यभागाः— शालपर्णी १ भ. पृश्निपर्णी २ भ कण्टकारी ३ भ. बृहती ४ भ. गोक्षुरं ५ भ. विल्वं ६ भ. गणिकारी ७ भ. श्योणाकः ८ भ. पाटलिः ९ भ. गाम्भारी १० भ. । वै.निघ.स्वेद. ।

उष्मा (मन्) । पुं । सन्तापे । पित्ते । क्षयव्याधौ । रा.नि.व.२० । ग्रीष्मर्त्तौ । भ.टी.नीलकण्ठः ।

उष्मागमः । पुं । ग्रीष्मकाले । उत्तापे ।

उस्रः (स्रा) । पुं, स्त्री । वृषे । पञ्जुन्या । गाई । उपचित्रायाम् । आखुकर्ण्याम् । इन्दुरकाणी । मे.रत्निकं ।

उस्तः । त्रि । धौते । सिक्ते ।

उस्रसम् । क्ली । सेवने ।

उग्रतरः । पुं । महाव्रणे । हे.च. ।

उग्रा (न्) । पुं । वृषभे । भा.पू.१भ. । ऋषभ-कौषधे । रा.नि.व.५ ।

उग्राभद्रः । पुं । वृषे । वै.निघ. ।

उग्रालः । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

ऊची । स्त्री । भष्टद्रव्ये । इरा पोड़ा इति लोके । See ऊम्बी ।

ऊञ्जः । पुं । बले । चर. ।

ऊधः । क्ली । आपीने । अम. ।

ऊधस्यम् । क्ली । दुग्धे । रा.नि.व.१५ ।

ऊम्बी । स्त्री । यवगोधूमयोरर्द्धपक्वमञ्जरी तृणाग्निना भर्जिता ऊम्बीत्युच्यते । "मञ्जरी त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् । तृणानलेन संभ्रष्टा बुधैरुम्बीति सा स्मृता ॥" गुणाः—कफदा बल्या लघ्वी पित्तानिलघ्नी च । भा.पू.१भ. ।

ऊरणः । पुं । मेषे । प.मु. । [१८ ।

ऊरुः । पुं । जानूपरिभागे । ऊरु । रा.नि.व.

ऊरुपर्व्वा । पुं, क्ली । जानौ । हाँटू । अम. ।

ऊरुमाणः । पुं । माषीफले । सु.सू.४६अ. । See उरुमाणः ।

ऊरुसन्धिः । पुं । जानूपरिस्थसन्धिस्थाने । सु. ।

ऊरुस्तम्भः । पुं । Paralysis of the lower extremities. वायुजन्यस्फोटकरोगविशेषे । आढ्यवात इति केचित् । निदानं सम्प्राप्तिः यथा—"शीतोष्णद्रव्यसंयुक्तगुरुस्निग्धैः निषेवितैः । जीर्णाजीर्णे तथायाससङ्क्षोभस्वप्नजागरैः । —सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितम् । अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते । सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्य्यान्तःश्लेष्मणा स्तिमितेन च । तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ इति । परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ । ध्यानाङ्गमर्द्दस्तैमित्यतन्द्राछर्द्यरुचिज्वरैः । संयुक्तौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः । तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥" इति रूपम् । मा.नि. । ऊरुस्तम्भे विधिः कार्य्यो वातकोपो कफापहः । युक्त्या जित्वा कफं रुक्षैः पश्चाद्वातं जयेद्भिषक् । पुराणशालिश्यामाकयवक्रोद्रवभोदनं । अघृतैर्जाङ्गलैर्मांसैः तथाचालवणैर्हितम् । वास्तूकवायसीनिम्बवेत्राग्रकुलकादिभिः । शुष्कमूलकयूषेण पटोलस्य रसेन वा । कफक्षयार्थं व्यायामेष्वेनं शक्येषु योजयेत् । स्थानान्याक्रामयेत् प्रातः प्रतिस्रोतो नदीन्तरेत् ॥ पथ्यम् । रस.र. ।

ऊरुस्तम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

ऊर्ज्जः (कः) । पुं । कार्त्तिकमासे । हे.च. । क्ली । जले । श.र. ।

ऊर्ज्जाः । पुं । उत्साहे । वा.सू.२अ. ।

ऊर्णनाभः । पुं । मर्कटके । माकड़शा । अम. ।

ऊर्णनाभिः । पुं । ऊर्णनाभे । श.र. ।

ऊर्णा । स्त्री । मेषलोम्नि । "ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यात् ।" भ्रूमध्यावर्त्ते । "अन्तरावर्त्तके भ्रुवोः ।" मे.णद्विकं । [नाभौ । हे.च. ।

ऊर्णायुः । पुं । कम्बले । मेषे । प.मु. । ऊर्ण-

ऊर्द्धकण्टा (ण्टिका) (ण्टी) । स्त्री । महाशतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

ऊर्द्धका । स्त्री । वायुजन्यरोगविशेषे । ऊर्द्धक् ।

ऊर्द्धगः । पुं । अस्थिभङ्गरोगे । [सु.सू.४१अ. ।

ऊर्द्धगुणभूयिष्ठः । त्रि । वमनद्रव्यमात्रे ।

ऊर्द्धगुदः । पुं । गुदोर्द्धगरोगे ।

ऊर्द्धग्रहः । पुं । अश्वस्य ग्रहदोषजन्यरोगविशेषे । तस्य लक्षणं—जिह्वास्यकृष्णत्वं दर्शनश्रवणनाशश्चेति । "श्यामं जिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिश्रुतिर्भवेत् । ऊर्द्धग्रहकृतं दोषं तस्य दोनस्य निर्द्दिशेत् ॥" ज.द.५७अ. ।

ऊर्द्धजत्रु । क्ली । स्कन्धसन्धेरूर्द्धभागः । स्कन्धसन्धिर ऊर्द्धभाग । "ऊर्द्धजत्रुगरोगघ्नी । तत्र रोगेषु ।" च.द.ज्व.चि. । [जानुके । भा. ।

ऊर्द्धजानुः (ज्ञुः) । त्रि । ऊर्द्धगे । उपरिस्थ-

ऊर्द्धतिलः (कः) । पुं । नेपालनिम्बे ।

ऊर्द्धनाड़ी । स्त्री । नाड़ीविशेषे ।

ऊर्द्धपातनम् । क्ली । रसस्योर्द्ध्वक्षेपणकर्मणि यथा —रस २ भ. ताम्र १ भ. जम्बीररसेन ताव-न्मर्द्दयेत्, यावन्न पिण्डतां गच्छति । अथ ऊर्द्धपा तनायन्त्रं विद्याधरयन्त्रं वा परिकल्प्य तं पिण्डं त-लस्थभाण्डे संस्थाप्य तदुपरिस्थभाण्डे जलं दत्त्वा यत्नसन्धिं सम्यक् निरोधयेत् । अथ तदधः वह्निं ज्वालयेत् । "स्थालीमूर्ध्नि जलं दत्त्वा वह्निं प्रज्वा-लयेदधः । एतद्विद्याधरं यन्त्रं पातनायन्त्रमित्यपि॥" पातनायन्त्रमित्यूर्द्धपातनायन्त्रम् । "हण्डिकोपरि-तलभागेऽन्यां हण्डिकामधोर्द्धमुखीं विन्यस्याधोहण्डि-काभ्यन्तरे पाच्यसूतादिकं निवेश्य च द्वयोः सन्धिं निरोधयेत् । तत उपरितलस्थाल्यां जलं दत्त्वा अधो वह्निं प्रज्वालयेदिति ।" र.सा.सं. । একটী হাঁড়ির ভিতর পিণ্ডিত সতাম্র রস রাখিয়া তাহার মুখে আর একটী হাঁড়ি বসাইয়া উভয়ের সন্ধিমুখ উত্তমরূপে লেপিয়া শুষ্ক করিবে। পরে উপরিস্থ হণ্ডিকায় জল পূরণ করিয়া জ্বাল দিবে। সিদ্ধ হইলে নামাইয়া হাঁড়ির গায়ে যে ভূষা লাগিয়াছে,তাহা যত্নে লইয়া তাহা হইতে পারা বাহির করিবে।

ऊर्द्धपादः । पुं । काश्मीरदेशीयशरभमृगे । अष्टपादपशुविशेषे । [See वमनं ।

ऊर्द्धभागहरः । त्रि । वमनद्रव्ये । सु.सू.६अ. ।

ऊर्द्धवर्त्तिः । पुं । तन्नामकाश्वमूलरोगे । लक्षणं यथा—"यवसन्नादनञ्चैव यो वाजी खादितं पुनः । मुखेन प्रोद्गिरत्याशु तं विद्यादूर्द्धवर्त्तिनम् ॥" ज.द. ४३अ. ।

ऊर्द्धवातः । पुं । वायुरोगभेदे । उद्गारे । ঢেকুর । लक्षणं—"अधःप्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च । करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्द्धवातः स उच्य-ते ॥" निदानम् । [श्वासरोगे । भा.ज्व.चि. ।

ऊर्द्धवायुः । पुं । ऊर्द्धगतवायौ । उद्गारबाहुल्ये ।

ऊर्द्धशोधनम् । क्ली । अरिष्टकफले । রীঠা ফল । वमने ।

ऊर्द्धश्वासः । पुं । श्वासरोगभेदे । "ऊर्द्धं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः । श्लेष्मावृतमुखस्रोता कुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ऊर्द्धदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः । प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीड़ि-तः । ऊर्द्धश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते । मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्धं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून्॥" मा.नि । See श्वासः ।

ऊर्द्धस्थितिः । पुं । अश्वस्योर्द्धावर्त्ते । त्रिका. ।

ऊर्द्धासितः । पुं । कारवेल्ले । করলা উচ্ছে । त्रिका. ।

ऊर्म्मणः । पुं । द्रोणपरिमाणे ।

ऊर्म्मिः । पुं, स्त्री । तरङ्गे । दुःखे । वेदनायां । पीड़ायां । वेगे । भङ्गे । मे.मदिकं ।

ऊर्म्मिकः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं —"ऊर्म्मिकर्षोर्म्मिसंस्थानैर्बलिभिः खुरसम्भवैः ।" ज.द.३८अ. ।

ऊर्व्वः । पुं । वाड़वाग्नौ ।

ऊर्व्वी । स्त्री । ऊरुस्थमर्म्मभेदे । सु ।

ऊर्व्याङ्गम् । क्ली । गोमयच्छत्रिकायाम् । গুবুরে ছাতা । हारा. ।

ऊर्षा । स्त्री । देवताड़कहवे । प्र.च. ।

ऊलुपी । पुं । शिशुमारे । भ.टी. ।

ऊलूकः । पुं । पेचके । अयं प्रसहजातीयः । एतन्मांसम् उष्णवीर्य्यम् । एतद्भक्षणात् शोषभक्ष-कोन्मादाः चौर्य्यकृता च जायन्ते । भा.पू.१भ. । "उलूकपललं भ्रान्तिकरं वातप्रकोपकरञ्च ।" म-द.व. । [रश्मे । मे. । क्ली । प्रभाते । श.र. ।

ऊषः । पुं । क्षारमृत्तिकायां । अम. । सन्ध्यायां ।

ऊषकः । पुं । कन्नर इति प्रसिद्धे द्रव्यकन्दे । वा.सू.१५अ.ऊषकादि. । "ऊषकस्तुत्थकं हिङ्गु ।" क्षारमृत्तिकायाम् । "ऊषकः क्षारमृत्तिका, वारा-णसीसमीपे वभद्रदेशे बाहुल्येन भवति । अन्ये तद्भवं द्रव्यान्तरमाहुः ।" सु.सू.३८अ.ड. । क्ली । प्रत्यूषे । श.र. ।

ऊषकादिगणः । पुं । ऊषकतुत्थकहिङ्गुका-सीसद्वयसैन्धवशिलाजतूनीति गणः । गुणाः—मू-त्रकृच्छ्राश्मरीगुल्ममेदःकफघ्नः । "ऊषकस्तुत्थकौ हिङ्गुकासीसद्वयसैन्धवं सशिलाजतु ।" वा.सू.१५ अ. । च.द.कषायस्तुते ।

ऊषणम् । क्ली । मरिचे । "ऊषणं मरिचे क्लीबम् ।" मेदिनी । प.मु.। भा.पू.१भ.ह.व.। पिप्पल्यां । च.द.कफज्व.चि.सिन्दुवारादिः । "सिन्दुवारदलक्काथः सोषणः कफजे ज्वरे ।" शुण्ठ्याम् । भा.पू.१भ.ह.व.। पिप्पलीमूले । भा.पू.१भ.ह.व.। पुं । चित्रकवृक्षे । भा.पू.१भ.ह.व. ।

ऊषणा । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । भा.पू.१भ.ह.व. । चविकायाम् । प.मु. । See चव्यम् । शुण्ठ्यां । वै.निघ. ।

ऊषरः । पुं । क्षारभूमौ । रा.नि.व.२ ।

ऊषरक(ज)म् । क्ली । औषरके । पांशुलवणे । औषरलवणे। रोमकनामायस्मात्तभिदं रा.नि.व.१३।

ऊषरतृणम् । क्ली । स्वनामख्याततृणे, घासविशेषे । गुणाः—बलदं रुच्यं पशूनां हितञ्च । रा.नि.व.८ ।

ऊषवान् । त्रि । ऊषरे । अम. ।

ऊषसूतम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । "ऊषसूतं वालुकेलं शैलमूलाकरोद्भवं । लवणं कटुकं क्वेदि विहितं कटु चोच्यते ॥" सु.सू.४६अ. ।

ऊषक्षारः । पुं । क्षारमृत्तिकायाम् । लोणामाटी । गुणाः—"उष्णोऽनिलघ्नः प्रक्लेदी ऊषक्षारो बलापहः ।" सु.सू.४६अ. ।

ऊषाकरः । पुं । कुक्कुटे । श.र. ।

ऊषापानम् । क्ली । प्रत्यूषजलपाने । तस्य विधिगुणाः—"अम्भसः प्रसृतीरष्टौ रवावनुदिते पिबेत् । वातपित्तकफान् जित्वा जीवेद्वर्षशतं सुखीति ॥ तथा—अर्शःशोथग्रहण्यो ज्वरजठरजराकुष्ठमेदोविकाराः मूत्राघातास्तु पित्तश्रवणगलशिरःश्रोणिशूलाक्षिरोगाः । ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफकृता व्याधयः सन्ति जन्तोस्तांस्तानभ्यासयोगादपहरति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥ विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण वारि । स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा तार्क्ष्यतुल्यो वलिपलितविहीनः सर्व्वरोगैर्विमुक्तः॥" भा.।

ऊष्मकः । पुं । पित्ते । रा.नि.व. । ग्रीष्मऋतौ । ज्यैष्ठाषाढौ ग्रीष्मऋतुः ।

ऊष्मा । पुं । उष्णतायाम् । क्षयरोगे । वै.निघ.।

ऊष्मापहः । पुं । हेमन्तऋतौ । वै.निघ. ।

ऊहः । पुं । तर्के ।

ऊहिनी । स्त्री । सम्मार्ज्जन्याम् । झाँटा ।

ऊह्यम् । क्ली। "यदनिर्द्दिष्टं बुद्धिमता तदूह्यं ।" सु.उ.६५अ. ।

ऋ

ऋक्थम् । क्ली । स्वर्णे । धने । अम. । सु.सू.३८अ. । [च. ।

ऋची(जी)षम् । क्ली । भ्राष्टे । ताओया । हे.

ऋजीकः । पुं । धूमे ।

ऋजुश्रेणी । स्त्री । मूर्वायां । रत्ना. ।

ऋजुसर्पः । पुं । सर्पविशेषे । दर्व्वीकरसर्पे । सु.कल्प.४अ. । See सर्पः ।

ऋतम् । क्ली । जले । मे. ।

ऋतुः । पुं । वसन्तादिषड्विधकाले । रवे राशिसंक्रमात् यत्र दोषाणां चयकोपशमा भवन्ति ते ऋतव उच्यन्ते । "चयकोपशमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि । ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवे राशिषु संक्रमात् ॥" भा.पू.१भ.ऋतुचर्य्या । ते च शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तसंज्ञाः दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तानि भवन्ति । तदुक्तं—"माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकमृतुङ्कृत्वा षड़ृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः, मधुमाधवौ वसन्तः, शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः, नभोनभस्यौ वर्षाः, इषोर्जौ शरत्, सहःसहस्यौ हेमन्तः इति । भाद्रपदाश्वयुजौ शरत्, कार्त्तिकमार्गशीर्षौ हेमन्तः, पौषमाघौ शीतः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढ़श्रावणौ प्रावृड़िति" च मतान्तरं । सु.सू.६अ. । ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तः प्रावृण्मिथुनकर्कटौ । सिंहकन्ये स्मृता वर्षाः तुला वृश्चिकयोः शरत् धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः । भा. ।

ऋतौ तु तस्य भेदत्रयं स्वीकुर्व्वन्ति यथा—शीतग्रीष्मवर्षाः। तत्र फाल्गुनादिज्यैष्ठान्ताः ग्रीष्मः, आषाढ़ाद्याश्विनान्ता वर्षाः, कार्त्तिकादिमाघान्ताः शीत इति। ऋतुलक्षणादिकं यथा—"तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्य्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टम्भाग्नीनां विदह्यन्ते, विदाहात्पित्तसञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति। ता एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्व्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलापित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति। ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति।…तत्र पूर्व्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्यापराह्णे प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत्। एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात्। ऋतूनामत ऊर्द्ध्वमव्यापन्नानां लक्षणानि यथा—वायुर्व्वात्युत्तरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः। छन्नस्तुषारैः सविता हिमानद्धा जलाशयाः॥ दर्पिताध्वाङ्क्षखङ्गाह्वमहिषोरभ्रकुञ्जराः। रोध्रप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये॥ शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः। शेषं हेमन्तवत्सर्व्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः॥ दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः। किंशुकाम्भोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः॥ कोकिलाषट्पदगणैरुपगीता मनोहराः। दक्षिणानिलसंवीताः सुमुखाः पल्लवोज्ज्वलाः॥ ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः। भूस्तप्ता सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव॥ भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः। ध्वस्तवीरुत्तृणलता विपर्णाञ्चितपादपाः॥ प्रावृष्यम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितैः। अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रस्रुतैस्तुमुलस्वनैः॥ कोमलश्यामशष्पाढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही। कदम्बनीपकुटजसर्ज्जकेतकिभूषिता॥ तत्र वर्षासु नद्यम्भःपूरोच्छ्रितटद्रुमाः। वाप्यः प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः॥ भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बहुशस्योपशोभिता। नातिगर्ज्जत्स्रवन्मेघनिरुद्धार्कग्रहं नभः॥ बन्धूकाः शरद्यर्काः श्वेताभ्रविमलं नभः। तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघट्टितैः॥ पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भूः। बाणसप्ताह्वबन्धूककाशासनविराजिता॥ स्वगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा पुनः। विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनाम्॥ हरेद्वसन्ते श्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत्। वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात्॥" सु.सू.६अ.। स्त्रीकुसुमे। अम.। See पुष्पं, आर्त्तवञ्च।

ऋतुजन्मा। स्त्री। पुनर्नवायाम्।

ऋतुपरीक्षा। स्त्री। आर्त्तवपरीक्षायाम्। तद्यथा—"ऋतौ कण्डूयनं योनौ क्वचिदङ्गे च वेदना। बाहुल्यं स्वल्पता वापि चानुबन्धित्वमस्य वा। संरोधः सर्व्वथा वापि वैद्यान्येतानि यत्नतः। आमधर्व्वाखिलेष्वेव भिषग्भिर्योपितां सदा॥" अत्रि.।

ऋतुमती। त्रि। रजःस्वलायां स्त्रियाम्। तल्लक्षणं यथा—"पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम्। नरकाम्यां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिमूर्द्धजाम्॥ स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम्। हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति। नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा। ऋतौ व्यतीते नार्य्यास्तु योनिः संव्रियते तथा॥ मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्त्तवम्। ईषत्कृष्णं विदग्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत्॥ तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्त्तमानमसृक् पुनः। जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम्॥" सु.शा.२।३अ.।

ऋतुराजः। पुं। वसन्तऋतौ। रा.नि.व.२१।

ऋतुविपर्य्ययः। पुं। ऋतुव्यापदि। वसन्तादिस्थाने शरदादिधर्म्मप्रवृत्तौ।

ऋतुवैषम्यम्। क्ली। ऋतुचर्य्याविपरीताचरणे। भा.म.४भ.। "क्रोधर्त्तुवैषम्यशिरोभितापैः।"

ऋतुशूलम्। क्ली। ऋतुकाले रजोरोधजन्यशूलरोगे। "पुष्पस्य वातादिभिर्हतत्वं तस्य कारणं।

बहुलं पिच्छिलं स्निग्धं घनं स्रवति 'शोणितं । शी-ध्रो मार्गौ तु मलानि ऋतौ परमदारुणम्॥" रस.र.यो.व्या.चि. ।

ऋतुषट्कम् । क्ली । हिमशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु । "चयकोपसमा यस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि । ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवेराशिषु संक्रमात् ॥" भा. ।

ऋतुसन्धिः । पुं । ऋतुद्वयसंश्लेषसमये ; स च ऋतुद्वयस्याद्यन्तसप्ताहरूप: । तदुक्तं "ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृत: । तत्र पूर्व्वोविधिस्त्याज्य: सेवनीय: परो विधिरिति ॥" वा. ।

ऋतुसम्भिता । स्त्री । मुनिखर्जूरिकायाम् । वै.निघ. ।

ऋतुस्नाता । स्त्री । रजोदर्शनाच्चतुर्थेऽह्नि स्नातायाम् । "पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत्पुत्रं तत: पश्येत्पतिं प्रियं ॥" सु.शा. २अ. ।

ऋतुहरीतकी । स्त्री । ऋतौ ऋतौ हरीतकीभक्षणविधौ । यथा—"सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडै: क्रमात् । वर्षादिष्वभया सेव्या रसायनगुणैषिणा॥" च.द.। भट्टारस्तु ग्रीष्ममधिकृत्याह । ग्रीष्मे तुल्यगुडां सुसैन्धवयुतां मेघावनद्धाम्बरे सार्द्धं शर्करया शरत्यमलया शुण्ठ्या तुषारागमे । पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण संयोजितामित्थं प्राश्य हरीतकीमिव रुजो नश्यन्तु ते शत्रव: ॥ प्रयोगा.वाजी.। [धान्ये । निर्वुषीकृतधान्ये । श.टी.।

ऋद्धम् । क्ली । सम्पक्वधान्ये । अम. । पक्वमर्द्दित-

ऋद्धि: । स्त्री । कोशयामलप्रसिद्धे ऋद्धिवृद्धीति च गौड़प्रसिद्धे स्वनामख्यातलताकन्दे। तदुक्तं "ऋद्धिर्वृद्धिश्च द्वौ कन्दौ भवत: कोशयामले । श्वेतरोमान्वित: कन्दो लताजात: सरन्ध्रक: । तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा। प्रयोगेष्वनयोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत् ॥ रा.नि.व.५ । गुणा:—वृद्धिगुणतुल्या बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरु: बलैश्वर्य्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तहरी च । भा.पू. १भ. । महाश्रावण्यां । वा.सू.१५अ.पद्मकादौ पठ्य:। "पद्मकपुण्ड्रावृद्धितुगर्द्ध्य:। एतदभावे वाराही योज्या ।"

ऋद्धिजा । स्त्री । सर्पगन्धायां । गन्धराखायां । प.मु. । अस्या: कन्दोग्राह्य: । भा.म.१भ. ।

ऋश्य: (**श्य:**) । मृगे । बहुमृगे ।"ऋश्यो नीलाङ्गको लोके स रोह इति कीर्त्तित:।" भा.म.१भ.। तन्मांसगुणा:—कषायं मधुरं वातघ्नं पित्तघ्नं हृद्यं तीक्ष्णं वस्तिशोधनञ्च । सु.सू.४६अ. ।

ऋषभ: । पुं । ऋषभके । कर्णरन्ध्रे । कुम्भीरपुच्छे। मे.। सु.चि.१७अ. बलीवर्द्दे । वृष । मांसगुणा:—अतिगुरु स्निग्धं पित्तश्लेष्मवर्द्धनं वृंहणं वातघ्नं बल्यं पीनसघ्नञ्च । भा.पू.१भ. ।

ऋषभक: । पुं । One of the eight medicaments,carpopogon pruriens. स्वनामख्यातौषधि । ऋषभ इति गौड़े काश्मीरे च प्रसिद्ध: । ऋषभक । जीवकर्षभकयोरुत्पत्तिमाह मिश्रभाव:—"जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ । रसोनकन्दवत्कन्दौ नि:सारौ सूक्ष्मपत्रकौ। जीवक: कूर्चकाकार: ऋषभो वृषशृङ्गवत् ॥" गुणा: —जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ । एतदभावे विदारीमूलं प्रयोज्यम् । भा.पू.१भ. । मधुर: शीत: पित्तरक्तविरेकनुत् । शुक्रश्लेष्मकरो दाहक्षयज्वरहरश्च स: । रा.नि.व.५ । "ऋषभको वृषभक: ।" सु.चि.८अ. ।

ऋषभी । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । आलाकुशी । र.मा. । नराकारयोषिति । शिरालायाम् । विधवायाम् । मे.भचिकं ।

ऋषि: । पुं । गोरोचनायां । वै.निघ. । [प.मु.।

ऋषिकम् । क्ली। लताविशेषे । सियाड़िलता ।

ऋषिजाङ्गलक: (**ला**) (**लिका,की**) । स्त्री । ऋचगन्धायाम् । सर्पगन्धा । रत्ना. ।

ऋषिपुत्रक: । पुं । दमनकवृक्षे । वै.निघ. ।

ऋषिप्रोक्ता । स्त्री । माषपर्णीलतायां । प.मु.।

ऋषिश्रेष्ठ: । पुं । पुष्करीवृक्षे । ऋद्धौ ।

ऋषिश्रेष्ठा । स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धौ । वै.निघ. ।

ऋषिसृष्टा । स्त्री । ऋद्धौ । मद.व.१ ।

ऋषीक: । पुं । काशवृक्षे । मद.व.१ ।

ऋष्य: । पुं । हरिणे । श्वेतकुष्ठे । गवयच्छमी ।

भीरुहरिषे। एतन्मांसं कफघ्नं पित्तघ्नं किञ्चिद्वा-तवर्द्धकं लघु बल्यञ्च। भा.पू.१भ.।

ऋष्यगता। स्त्री। माषपर्ण्यां। माषाणी। श.र.।

ऋष्यगन्धा (न्धिका)। स्त्री। ऋषिजाङ्गलायां। र.मा.। अतिबलायाम्। क्षीरविदार्य्यां। श.र.। श्वेतशर्करकन्दे, रक्तशर्करकन्दे। वै.निघ.।

ऋष्यजिह्व(क)म्। क्ली। महाकुष्ठभेदे। तस्य लक्षणम्—"ऋष्यजिह्वाप्रकाशखरत्वानि ऋष्यजिह्वानि।" सु.नि.५अ.।

ऋष्यपुष्पी। स्त्री। अतिबलायाम्। वै.निघ.।

ऋष्यप्रोक्ता। स्त्री। श्वेतवाट्यालके। प.मु.। शतमूल्याम्। महाशतावर्य्याम्। महाबलायाम्। कपिकच्छुलतायाम्। भा.पू.१भ.ग व.। पीतवाट्यालके। रमा.। माषपर्ण्याम्। च.सू.४अ.। "ऋष्यप्रोक्ताशतावर्य्यतिबलाशुकशिम्बिषु।" मे.तचतुष्कं।

ऋष्याह्वा। स्त्री। नागबलायाम्। बलायाम्। বেলেড়া। वै.निघ.।

ऋक्षः। पुं। भल्लूके। रा.नि.व.१९। तन्मांस-गुणाः—स्निग्धं गुरु उष्णं स्वादु उष्णं वातघ्नम्। मद.व.१२। हरिणे। हला.। क्षतवेधने। ঘোষা লতা। मे.षद्विकं। श्योनाकवृक्षे। रा.नि.व.९।

ऋक्षगन्धा। स्त्री। वृद्धदारकवृक्षे। বীজতাড়ক। ऋषिजाङ्गलायां। र मा च सू.४अ.वृंहणी। श्वेतभूमिकुष्माण्डे। वै.निघ.।

ऋक्षगन्धिका। स्त्री। कृष्णभूमिकुष्माण्डे। वृद्धदारकलतायां। वै.निघ.।

ऋक्षप्रियः। पुं। ऋषभकक्षुपे। रा.नि व.५।

ऋक्षमुखयन्त्रम्। क्ली। सन्दंशगुल्मे यन्त्रविशेषे। अत्रि.।

ऋक्षविट्। स्त्री। तैलपायिविष्टायाम्। আর্শোলার নাদি। वै निघ.२भ.अर्शः-चि.कृष्णाशिरीषलेपे। [व.५।

ऋक्षाह्वा। स्त्री। महामेदालताक्षुपे। रा.नि.

एककन्दः। पुं। पानीयालुके। पाखशाक इति प्रसिद्धे कन्दशाके। শোলাকচু। प.मु.।

एककुष्ठम्। क्ली। क्षुद्रकुष्ठभेदे। लक्षणम्—अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमं। तदेककुष्ठम्। मा.नि.। एककुष्ठं चर्म्मदलमिति केचित्। कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं। तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यम्। सु.नि.५अ.।

एकचरः। पुं। गण्डके। গণ্ডার। त्रिका.।

एकदृक् (ष्टिः)। पुं। काके। हला.। त्रि। काणे। কাণা। हे.च.।

एकपत्रः (कः)। पुं। कण्डालकन्दविशेषे। रा.नि.व.७। श्वेततुलस्यां। र.मा.।

एकपत्रा (त्रिका)। स्त्री। सुगन्धशट्याम्। गन्धशटी। मालवे पलाश इति ख्याते गन्धपत्रवृक्षे। रा.नि.व.६। पाण्डुरतुलसीवृक्षे।

एकपत्री। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। वै.निघ.।

एकमूलः। पुं। पुण्डरीकवृक्षे। পুণ্ডরিয়া। वै.निघ.।

एकमूला। स्त्री। शालपर्ण्याम्। अतस्याम्। মশিনা। मग्रहः। [ভেঙ্গরাজ। জটা।

एकरजः। पुं। भृङ्गराजवृक्षे। ভীমরাজ,

एकरन्ध्रः। पुं। नदीवटे। वै.निघ.।

एकवर्षीया। स्त्री। एकहायन्यां गवि। এক বছরের বাছুর। हे.च.।

एकविंशतिगुग्गुलुः। पुं। कुष्ठरोगे। च.द. कुष्ठ-चि.। चित्रकं त्रिफलां व्योषमजाजीं कारवीं वचाम्। सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायावशूकजम्। विडङ्गान्यजमोदाञ्च मुस्तान्यमरदारु च। याव-न्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुं। सङ्क्षुद्य सर्पिषा सार्द्धं गुडिकां कारयेद्भिषक्। प्रातर्भोजन-काले च भक्षयेत्तु यथाबलम्……। চিতামূল, ত্রিফলা, ত্রিকটু, জীরে, কৃষ্ণজীরে, বচ, সৈন্ধব, আতইচ,কুড়, চই, এলাইচ, যবক্ষার, বিড়ঙ্গ, যমানী, মুতা, দেবদারু প্রত্যেকে সমভাগ। সর্ব্বচূর্ণ সমান গুগ্গুল, ঘৃতের সহিত মর্দ্দনপূর্ব্বক গুড়িকা করিবে।

एकवीरः । पुं। स्वनामख्याततरुविशेषे । एक-वीर । गंडुविकीक । गुणाः—कटुकः तीदवातघ्नः उष्णः गृध्रसीकटिशूलाभिघातघ्नः । रा.नि.व.८ ।

एकवीरा । स्त्री । वन्ध्याकर्कोट्याम् । गुणाः—"एकवीरा स्मृता तिक्ता चात्युष्णा वातहा स्मृता । पक्षाघातं पृष्ठकटीशूलञ्चैव विनाशयेत्॥" वै.निघ. ।

एकवृन्दः । पुं । तन्नामककण्ठरोगविशेषे । येन दुष्टकफशोणिताभ्यां कण्ठे दाहकण्डूमदोषपाकी-षञ्च मृदुरुन्नतो वृत्तश्च शोथो जायते । लक्षणं—"वृत्तोन्नतो यः श्वयथुः सदाहः कण्ड्वन्वितोऽपाक्य-मृदुर्गुरुश्च । नाम्नैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ व्याधि र्बलासक्षतजप्रसूतः ॥" सु.नि.१६अ. । मा.नि. ।

एकवृत्तः । पुं । गलरोगे । वै.निघ. ।

एकशफः । पुं । घोटके । त्रिका. । एकखुर-जन्तुमात्रे । यथा—"खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शर-भश्चमरी तथा । एते चैकशफाः ख्याताः ।" भा. ।

एकशफक्षीरम् । क्ली। अविभागखुरपशुदुग्धे । খুরযোড়া পশুমাত্রের দুধ। गुणाः—उष्णं त्वे कशफं लघु शाखावातहरं साम्लमीषल्लवणं जड़ता करमिति । वा.टी.हेमा. । [प.सु. ।

एकशिखा । स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি ।

एकशृङ्गः । पुं । गण्डके । গণ্ডার । वै.निघ. ।

एकहस्ती । स्त्री । अश्वस्य शोभनवल्गामेदे । "द्विहस्ती चैकहस्ती च शुभगा शोभना मता ।" ज.द.७अ. ।

एकहायनी । स्त्री। एकवर्षीयायां गवि । अम.।

एकाङ्गम् । क्ली । चन्दने । हारा. ।

एकाङ्गवातः । पुं। पक्षवधरोगे । পক্ষাঘাত। मा.नि. । See पक्षवधः । अश्वस्य वातव्याधिरोग-विशेषे । "एकः प्रलम्बते कर्णः शरीरार्द्धञ्च शुष्य-ति । शूनो भवति चाश्वस्य रोगे एकाङ्गसंज्ञके ॥" ज.द.५५अ. ।

एकाङ्गी । स्त्री । मुरामांस्याम् । মুরামাংসী নামক গন্ধদ্রব্যবিশেষ। गुणाः—तिक्ता हिमा स्वादी लघुः वातपित्तघ्नी ज्वरभूतरक्तरक्षोघ्नी कुष्ठ-कासघ्नी च । भा.पू.१भ. । कटुः कषाया भ्रमसू-र्च्छातृष्णाविषदाहघ्नी च । रा.नि.व.१२ ।

एकाण्डः । पुं । तन्नामकदोषान्विताश्वे । "ए-केन लम्बमानेन मुष्कणैकाण्डसंज्ञकः । ज.द.३अ.।

एकादशशतिकमहाप्रसारणीतैलम् । क्ली । वातव्याधौ । "शाखामूलदलैः प्रसारणितुला-मितैः कुरण्टीतुलि, छिन्नायाश्च तुलिं तुलिं रुवुकतो रास्नाशिरीषात्तुलां। देवाह्वाच्च सकेतकाद्दशटशते निः-क्वाथ्य कुम्भांशिके, तोये तैलघटं तुषाम्बुकलसौ द-द्यादाढ़कं मस्तुनः ॥ शुक्ताच्छागरसाद्दधीक्षुरसतः क्षी-राञ्च दद्यादाढ़कं,पृक्काकर्कटजीवकाद्यविकषा काको-लिकाकच्छुराः । सूक्ष्मैला घनसारकुन्दुसरला का-श्मीरमांसीनखैः, कालीयोत्पलपद्मकाह्वयनिशा क-क्कोलकग्रन्थिकैः ॥ चाम्पेयाभयचोचपूगकटुकाजा-तीफलाभीरुभिः, श्रीवासामरदारुचन्दनवचाशैलि-यसिन्धूद्भवैः । तैलाम्भोदकटम्भराङ्घ्रिनलिनाह्वशीर-कक्षीरकैः,कस्तूरीदशमूलकेतकनतश्यामाश्वगन्धाम्बु-भिः । कौन्तीतार्क्ष्यजशल्लकीफललघुश्यामाशताह्वाम-यैः, भल्लातत्रिफलाजकेशरमहाश्यामालवङ्गान्वितैः । मञ्जिष्ठैस्त्रिपलैर्महीयसि पचेन्मन्देन पात्रेऽग्निना ॥" তিলতৈল ৬৪শ. কাথার্থ সমূলপত্রশাখ গন্ধ-ভাদুলিয়া ৩১৷৷০শ. নীলঝাঁটী, গুলুঞ্চ, এরগু-মূল প্রত্যেকে ২৫শ. রাস্না, শিরীষছাল, দে-বদারু, কেয়ার মূল প্রত্যেকে ৬।০ শ. জল ৬৪০০ শ. শে ৬৪ শ. কাঁজি ৬৪ শ. দধিমণ্ড ১৬শ. শুক্ত ১৬শ. ছাগমাংস ৮শ. জল ৬৪শ. শে ১৬ শ. ইক্ষুরস ১৬ শ. দুগ্ধ ১৬ শ. । ক-ল্কার্থ পিড়িং ফল, কাঁকড়াশৃঙ্গী, জীবনীয় দ-শক বা অষ্টবর্গ, কাকোলী, মঞ্জিষ্ঠা, ক্ষীর-কাকোলী, আলাকুশীর মূল, ছোট এলাইচ, কর্পূর, কুন্দুরুখোটী, সরলকাষ্ঠ, কুঙ্কুম, জ-টামাংসী, নখী, কৃষ্ণাগুরু, নীলোৎপল, পদ্ম-কাষ্ঠ, হরিদ্রা, কক্কোল, গেঁঠেলা চাঁপাকলি বা নাগেশ্বর, বেণার মূল, গুড়ত্বক্, শুপারি, জায়ফল, লতাকস্তুরী, শতমূলী, লবণখোটী, দেবদারু, শ্বেতচন্দন, বচ, শৈলজ, সৈন্ধব, শিলারস, মুতা, গন্ধভাদুলিমূল, পুনর্নবা, নালুকা, গন্ধশটী, মৃগনাভি, দশমূল, ময়না-ফল, প্রিয়ঙ্গু, শাল, কেয়া, তগরমূল, অশ্বগ-ন্ধা, বালা, রেণুকা, রসাঞ্জন, শিমুলমূল, কট্-ফল, অগুরু, শ্যামালতা বা অনন্তমূল, কুড়-ভেলার মুটী,ত্রিফলা, শুলফা, পদ্ম নাগেশ্বর,

लवङ्ग, त्रिकटु প্রত্যেকে ৩পল। प्रयोगा.भैष। ध्यामसिति पाठे गन्धतृणम्।

एकादशायसः । पुं । ग्रहणाधिकारे। पाठः—"लृमायः पुरुषः शुल्वं खगो दरदगन्धकौ। गगनं पुष्परागश्च शोणितश्चेश्वरोरगौ। विड़ङ्गत्रिफलाहिङ्गुयमानीजीरकद्वयं। सर्जीफलवचाश्रृङ्गी मरिचं पिप्पलीद्वयं चवी दुरालभा वह्निः शुण्ठीद्रावैर्विमर्द्दयेत्॥" पुरुषः रसः। खगः स्वर्णमाचिकम्। पुष्परागः तन्नामकमणिः रसाञ्जनं वा। शोणितं कुङ्कुमं। ईश्वरः पित्तलं। रस र.ग्रह-चि.। प्रयोगामृते तु शुल्वस्थाने शुद्धः, शुण्ठीद्रावैर्विमर्द्दयेदित्यत्र 'भावयेदार्द्रकद्रवैः' इति पाठान्तर। प्रयोगामृते पुरुषः गुग्गुलुः। पष्परागं रसाञ्जनं। शोणितं ताम्रं। ईश्वरः रसः। जारितलौहं पारदः गन्धः ताम्रं स्वर्णमाचिकं अभ्रं हिङ्गुलं कुङ्कुमं पोखराजमणिः शीषं पित्तलं विड़ङ्ग त्रिफला हिङ्गु यमानी जीरकं कृष्णजीरकं पियालफलं वचा कर्कटशृङ्गी मरिचं पिप्पली गजपिप्पली चवी दुरालभा चित्रकमूलं एषां प्रति समभागः। आर्द्रकरसेन भाव्यं।

एकादशेन्द्रियम् । क्ली। श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणवाक्पाणिपायूपस्थपादमनःसु। एषु प्रथमं पञ्चज्ञानेन्द्रियं, अन्यञ्च कर्म्मेन्द्रियं। सु.शा.१अ.।

एकादिवीरः । पुं। एकवीरशब्दे। वै.निघ.।

एकान्तः । पुं। यदवधारणोच्यते। यथा—"त्रिवृद्विरेचयति मदनफलं वामयतीति।" सु.उ. ६५अ.। [वै.निघ.।

एकाष्ठी । स्त्री। कार्पास्यां। कार्पासवीजकोषे।

एकाष्ठीका । स्त्री। पाठायाम्। আকনাদি, নিমুকা। वै.निघ.।

एकाष्ठीलः (ला) पुं,स्त्री। वकवृक्षे। अम। हिं वकवोल, सरी। भा.पू.१भ.। (ला) पाठायां। र०मा.। रा.नि.व.६। वनतिक्तिकायाम्। मे.लचतुष्कं। पुष्पवृक्षभेदे। भा.पू.१भ.। See अगस्त्यः।

एकाब्दा । स्त्री। एकवर्षायां गवि। अम.।

एकाक्षः । पुं। काके। त्रि। एकनेत्रे। काणा। श.च.। [—हिमं पित्तघ्नं वातश्लेष्मकृच्च। मद.।

एकैषिकतैलम् । क्ली। तन्नामकतैले। गुणाः

एकैषि(कोशि)का । स्त्री। वकपुष्पवृक्षे। पाठायाम्। আকনাদি। त्रिवृतायाम्। "एकैशिकाजशृङ्गी च"। सु.सू.३६अ चि.१७,१८अ.। तत्तैलं मधुरम् अतिशीतं पित्तहरं वातकोपनं श्लेष्मवर्द्धनञ्च। सु.सू.४५अ.। [झाड़मूल। वै.निघ.।

एकैषी । स्त्री। पाठायां। আকনাদি। सं प-

एकोशि(षि)का । स्त्री। पाठायाम्। আকনাদি। र.मा.। वकवृक्षे इति केचित्।

एड़ः । त्रि। बधिरे। কালা। अम.।

एड़कः (काख्यः) । पुं। पृथुशृङ्गमेषे। ভেড়া। प.सु। वनच्छगले। त्रिका.। 'एड़कः पृथुशृङ्गः स्यान्मेदः पुच्छस्तु दुम्बकः। एड़कस्य पलं ज्ञेयं मेषामिषसमं गुणैः। मेद.पुच्छोद्भवं मांसं हृद्यं वृष्यं श्रमापहम्। पित्तश्लेष्मकरं किञ्चिद्वातव्याधिविनाशनम्। भा.पू.१भ.मांसव.। तृणत्रिशीर्षे। ছোগলা। सु.चि.७अ.। मञ्जिष्ठायां। च.।

एड़कघृतम् । क्ली। एड़कनवनीतोत्थघृते। गुणाः—अतिगुरुत्वादरुच्यं सुकुमाराणाम्, बुद्धिपाटवकरं बलकरञ्च। रा.नि.व.१५।

एड़का । स्त्री। मेष्यां। ভেড়ী। अ.टी.रा।

एड़गजः (जा) । पुं, स्त्री। चक्रमर्द्दक्षुपे। চাকন্দা গাছ, চাটাকাটা इति च भाषा। रा.नि.व.५। भा.पू.१भ.सोमराजतैले। च.सू. ३अ.। वन्यैलायां। বন এলাচ। च.द.कुष्ठ चि.।

एड़मूकः । त्रि। बधिरे। वाक्श्रुतिवर्ज्जिते। কালা বোবা। मे.कचतुष्कं।

एड़हस्ती । पुं। चक्रमर्द्दे। চাকন্দা গাছ।

एड़ुकः । त्रि। बधिरे। मे.।

एणः । पुं। हरिणे। रा.नि.व.१९। कृष्णमृगविशेषे। কৃষ্ণসার হরিণ। हिं करीसाइलहरिण। अयं जङ्गलजातीयः। अस्य मांसगुणाः—कषायं मधुरं हृद्यं रक्तपित्तकफवातघ्नं रुचिकरं धारकं बल्यं। सु.सू.४६अ.। भा पू.१भ.। विशेषतो ज्वरे प्रशस्तमिति चक्रपाणिः। लघुशीतलं वृष्यं त्रिदोषहरं षड्रसजं रुच्यञ्च। रा.नि.व १७। "शृङ्गिणां हरिणः श्रेष्ठः बल्यो रोचनदीपनः। त्रिदोषघ्नो लघुः पाके मधुरो ज्वरिणां हितः॥ क्षते क्षयार्शसोः पाण्डावरोचकनिपीड़िते। कासश्वासातुराणाञ्च एणमांसं सुखावहम्॥" भैष.२०अ.।

एणकः । पुं । हरिणे । श.र. । कृष्णसारे ।

एणीदाहः । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं—"परिधावतीव गात्रे रुक्पार्श्वे भुजङ्गपतङ्गहरिणगणः । वेपथुमतः सदाहस्यैणीदाहज्वरार्त्तस्य ।" भा.म.१भ. । [See सर्पः ।

एणीपदः । पुं । मण्डलिसर्पे । सु.कल्प.४अ. ।

एणीपदी । स्त्री । असाध्यलूताभेदे । सु.कल्प.८अ. । See लूता ।

एतः । पुं । हरिणे । श.र. । घोटके ।

एतनः । पुं । निश्वासे । हे.च. ।

एता । स्त्री । हरिण्याम् । वै.निघ. ।

एधतुः । पुं । पुरुषे । [निघ. । See एरका ।

एरकम् । क्ली । होगलतृणे । হোগলা । वै.

एरका । स्त्री । मुस्तातृणे । तृणविशेषे । হোগলা । मं मोथीतृण । च.सू.३अ.। गुणाः—हिमा शुक्रवृद्धिकरी चक्षुष्या वातकोपना। मूत्रकृच्छ्राश्मरी दाहपित्तशोणितघ्नी च । रा.नि.व.८। शीता वृष्या चक्षुष्या वातकोपनी मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितघ्नी च । भा.पू.१भ. ।

एरङ्गः (ङ्गी) । पुं, स्त्री । मत्स्यभेदे। অরঙ্গা মাছ, এলেং মাছ, রাগকড়া । हिं अरङ्गा । गुणाः—मधुरः स्निग्धः विष्टम्भी शीतलः गुरुश्च । भा.पू.१भ.मत्स्यव. । मञ्जिष्ठायाम् । च. ।

एरण्डः । पुं । Castor oil plant. (Ricinus communis.) स्वनामख्यातवृक्षविशेषे । ভেরেণ্ডা গাছ । हिं एरण्ड, रेंढ़ि । तें आमिदमुचेट्टु । एरण्डः त्रिविधः स्थूलशुक्लरक्तभेदेन गुणाः—मधुरोष्णः गुरुः शूलशोथकटिशूलवस्तिशूलशिरःशूलोदरज्वरवध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठामदोषवातहरश्च । तत्कोमलपत्रं गुल्मवस्तिशूलकफवायुकृमिकृमिघ्नम् । तन्मज्जगुणाः—मलभेदकः वातकफोदरघ्नश्च । भा.पू.१भ.गु.व.। श्वेतैरण्डस्य मूलगुणाः—शूलवायुकफनाशित्वं शुक्रजनकत्वं। आमवातनाशित्वं अतिदीपनत्वं पित्तकोपनत्वञ्च। राज.। श्वेतादीनां गुणाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः ।

एरण्डकः । पुं । एरण्डे । भरत. ।

एरण्डजम् । क्ली । एरण्डतैले । श. ।

एरण्डतैलम् । क्ली । Castor oil. एरण्डवीजोद्भवतैले । प्रा.एरंतेल । ভেরেণ্ডার তৈল । हिं रेंढ़िका तेल । गुणाः—मधुरगुरुश्लेष्मवर्द्धकत्वं वातरक्तगुल्महृद्रोगाजीर्णज्वरघ्नत्वञ्च । राज. । ईषत्तिक्तं ईषत्कटुकं रेचकं गुल्मानिलकफोदरमुष्कवृद्धिविषमज्वरकव्यादिशोथरुजश्च जयेत् । तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्रञ्चेति रक्तैरण्डजतैलगुणाः । वा.टी. हेमा तैलव. । एरण्डतैलं कृमिदोषनाशनं वातामयघ्नं सर्व्वाङ्गशूलघ्नं । कुष्ठघ्नं स्वादु रसायने श्रेष्ठं पित्तकोपनं अतिदीपनञ्च । रा नि व.१५ । "एरण्डजं घनञ्चापि शीतमेव मृदुस्मृतं । हृद्वस्तिजङ्घाकट्यूरुशूलानाहविबन्धनुत् ॥ तैलमैरण्डजं बल्यं गुरूष्णं मधुरं तथा । तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्ररक्तमैरण्डसम्भवम् ॥ अत्रि.१४अ. ।

एरण्डतैलमूर्च्छा । स्त्री । मूर्च्छाद्रव्याणि—मञ्जिष्ठा मुस्तकं धान्यं त्रिफला जयन्तीपत्रं बालकं वनखर्ज्जूरी वटशृङ्गा हरिद्रा दारुहरिद्रा नलिका केतकी (কেয়ার নামাল) दधि काञ्जिकञ्च । हरिद्रादिपर्य्यायेण पूर्व्ववत् मूर्च्छा कार्य्या ।

एरण्डपत्रविटपा (त्रिका) (त्री) । स्त्री। ह्रस्वदन्तीवृक्षे । रा.नि व.६ ।

एरण्डफला । स्त्री । ह्रस्वदन्तीवृक्षे । रा.नि. व.६ । भा.पू.१भ. ।

एरण्डमूलम् । क्ली । एरण्डशिफायां । च.द. विषमज्व.चि.' एरण्डमूलसिद्धं वा ।"

एरण्डवीजम् । क्ली । एरण्डफले ।

एरण्डशिफा । स्त्री। एरण्डमूले । भा.वा.व्या.।

एरण्डसप्त(द्वादश)कः । पुं । शूलरोगे । अत्र क्षारादीनां माषचतुष्टयं प्रक्षेप्यम् । पाचनादिद्रव्यात्कर्षात्पादिकः । प्रक्षेपः पादिकः क्वाथ्यात् । तथा माषिकं हिङ्गुसिन्धूत्थं जरणाद्यास्तु शाणिकाः। इति परिभाषानियमात् । पृश्निपर्णीद्वयस्यैका चाकुलिया, अन्या कलम्बीपत्रतुल्यदीर्घपत्रा च । च.द. शूल.चि. । এরণ্ডমূল, বেলছাল, চাকুলিয়া, সিংহপুচ্ছীচাকুলিয়া, ছোলঙ্গমূল, পাথরকুচি, গোক্ষুর প্রত্যেকে ২৩ রতি । যবক্ষার, হিঙ্গু, সৈন্ধব, এরণ্ডতৈল প্রত্যেকে ১ মাষা । इति एरण्डसप्तकः । এরণ্ডবীজ, এরণ্ডমূল, বৃহতী, কণ্টিকারী, গোক্ষুর, শালপাণি, চাকুলিয়া,

मुगानी, माषाणी, ডানকুনী, সিংহপুচ্ছীচাকুলিয়া,থাগড়ামূল প্রত্যেকে ১৩৷৹র৷ প্রক্ষেপ যবক্ষার ৪ মা. । एरण्डादमक: ।

एरण्डा । स्त्री । हस्तिह्नीहचे । मद.व.१ । पिप्पल्याम् । श.च. ।

एरण्डादि: । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे । यथा— "एरण्डशारिवाद्राक्षा शिरीषश्च प्रसारणी । माषमुद्गाख्यपर्णिन्यौ विदारीकन्दकेतकी । एरण्डादिमणो ह्येष वातपित्तविकारजुत् ॥" रसचन्द्रिका । এরণ্ডমূল, অনন্তমূল, কিস্‌মিস্‌, শিরীষ, পঞ্চভাতুলিয়া, মুগানী, মাষাণী, ভূঁইকুম্‌ড়া, কেতকীমূল প্রত্যেকে ১৮ র. ।

एर्व्वारु: (रुका) । पुं, स्त्री । कर्कटीलतायां । কাঁকুড় বা ফুটী গাছ । हिं फुट । तें नक्कदोस । ग्रीष्मकर्कटी । विज.र. । सा महत्त्तुद्रभेदेन द्विविधा । गुणा:—पित्तहरी शीतला मधुरा मूत्रदोषघ्नी रुचिकरी सन्तापमूर्च्छाहरी च । अति सेवनात् वातकोपकरी च । रा.नि.व.७ । शीतला रुक्षा मधुरा ग्राहिणी गुरु: । आमा सा रुच्या पित्तघ्नी च, पक्वा तृष्णाग्निपित्तकरी च । भा.पू. १भ.शा.व. । कोमलैर्व्वारुकं तिक्तं लघु स्वादुतिमूत्रलम् । शीतं रुक्षं रक्तपित्तमूत्रकृच्छ्रासदोषजं । तत्पक्वं पित्तलं चाग्निदीपनञ्च तृषापहं । उष्णं त्रिदोषशमनं क्लमिदाहहरं मतम् । गहे जीर्णन्तु तज्ज्ञेयमुष्णं पित्तकरं मतं । कफवायूर्नाशकरं प्रोक्तमायुर्व्विदेर्जनै: । चुद्रमेर्व्वारुकं शीतं मधुरं रुचिकारकं । कासपीनसकारि स्यात् पाचकं श्रमपित्तहं । आध्मानवायुो: शमनं । वै.निघ. । विलेशयफगी । [र.मा. । भेष.चुद्ररी.चि. ।

एर्व्वारुकम् । क्ली । कर्कटिकफले । কাঁকুড় ।

एर्व्वारुतैलम् । क्ली । कर्कटीवीजतैलं । কাঁকুড়বীজের তৈল । गुणा:—विभीतकतैलगुणम् । वातपित्तघ्नं केश्यं श्लेष्मकरं गुरु शीतलञ्च । वा.तैलव. ।

एल: । पुं । एलायां । एलवालुके । सि.यी.अरोच.चि.श्रीकण्ठ: । "रातैलहिङ्कुलवणोत्तमानां ।" च.द.वात.ज्व.रात्वादि: ।

एलक: । पुं । मेषे । रा.नि.व.१९ ।

एलङ्ग: । पुं । मत्स्यविशेषे । रायकड़ा । रायखाँड़ा, এলঙ্গা । गुणा:—मधुरो रुच्य: वाजी कफवातघ्न: मेधाग्निपुष्टिकर: शीतल: गुरुश्च । रा.नि.व.१९ ।

एलवालम् । क्ली । एलवालुके । भा.म.४भ. नेत्ररो.चि.सामान्याञ्जने । "सैन्धवं चैलवालम् ।"

एलवालु (कम्) । क्ली । Name of a perfume, a red powder sold under those names, seed of some plant. स्वनामप्रसिद्धगन्धद्रव्यविशेषे । अम. । श.र. । कक्कोलसदृशं कुष्ठगन्धि । भा.म.१भ. । নালুকা, এলাবালুক । हिं एलुवा । मं कलंगडली । तें कुनुरुवुड़मचेटू । गुणा:—कटुपाकं कषायं लघु शीतलं कण्डूकुष्ठक्लमिघ्नं तृष्णाच्छर्दिकफपित्तरक्तमूत्रहरं । भा.पू.१भ. । मद.व ३ । अत्युग्रं कषायं कफवातनुत् मूर्च्छाज्वरदाहघ्नं रोचनञ्च । रा.नि.व.४ । वा.सू. १५अ.रोध्रादि. । कुष्ठघ्नं क्लमिघ्नं विषघ्नं हृद्रोगहरञ्च । प.मु. । "सैलबालुपरिपेलवमोचा: ।" তেজবল इति च.सू.४अ । बालके । বালা । वै. निघ.२भ.र.पि चि.दृश्यायन्ते ।

एला । स्त्री । Cardamom, the seed of Elettaria cardamomum. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । এলাইচ । हिं इलाँचीपूरवी । मं एलची । तें यवडुलक्कि, एलुकचेटु । एला द्विधा —सूक्ष्मा स्थूला च । सूक्ष्मा गुजराटी, स्थूला च बड़एलाचि इति भाषा । एतदुभयगुणा:—शीत-लतिक्तोष्णसुगन्धि पित्तघ्नं कफघ्नं हृद्रोगकरं मलार्त्तिवान्तिपुंस्त्वघ्नं । रा.नि.व.६। पित्तकफनाशित्वं शूलकोष्ठकृच्छ्रतातृष्णाच्छर्दिवायुनाशित्वम् । राज. । सूक्ष्मैलाविशेषगुणा:—मूत्रकृच्छ्रनाशित्वं कफश्वासकासार्शोहरत्वञ्च । स्थूलैला कटुकी पाके रसे चानलक्लल्लघु: । रुचोष्णा श्लेष्मपित्तासकण्डूश्वासतृषापहा । हृल्लासविषवस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् ॥ भा.पू.१भ. । नील्याम् । [व.४ ।

एलागन्धिकम् । क्ली । एलवालुके । रा.नि.

एलादिगुड़िका । स्त्री। रक्तपित्ते हिता। मधुना तोलकद्वयं भक्ष्यं। एलापत्रत्वचोऽर्द्धाक्षा: पिप्पल्यर्द्धपलं तथा । सितामधुकखर्ज्जूरमद्वीकाश्च पलोन्मिता: । सञ्चूर्ण्य मधुना युक्ता गुड़िका कारयेद्भिषक् ॥ च.द. । रस.र. । এলাবীজ, তেজপত্র,

গুড়ত্বক্ প্রত্যেকে ১ তো. পিপুল ৪ তো. শর্করা,যষ্টিমধু, পিণ্ডখেজুর, দ্রাক্ষা প্রত্যেকে ৮ তো. সম্চূর্ণ্য मधुना गुड़ी कार्य्या । सा.कौ.।

एलादिगणः । पुं । एलादिद्रव्यवर्गः । स च एलायुग्मतुरुष्क कुष्ठफलिनी मांसी जल ध्यामकस्पृक्का चोरक-चोच-पत्र तगरस्थौणेयजातीरस शुक्ति-व्याघ्रनखामरदारुगुरुश्रीवासककुङ्कुमचण्डा गुग्गुलु-देवधूपखपुरपुन्नागनागाह्वयात्मकः । गुणाः—वातकफघ्नो विषघ्नो वर्णप्रसादनः कण्डूपिटिकाकोठघ्नश्च । वा.सू.१५अ. । वा.टी.हेमा. ।

एलादिचूर्णम् । क्ली । छर्द्यधिकारे । च.द. भेष. । पाठः—"एलात्वक् मरिचं शुण्ठी पिप्पली नागकेशरं । यथोत्तरं भागवृद्ध्या चूर्णन्तु सितया समं ॥" रस.र.राजयक्ष्म चि. ।

एलादितैलम् । क्ली । वातव्याधौ । तिलतैलं ४ श. एलादीनां कल्कः मिलितशरावमितः दुग्धं १६ श. दधि १६ श. वाट्यालकक्काथः १६ श. वाट्यालकं १२॥०श. जल ६४ श. शे १६श. । एला सुरामांसी सरलकाष्ठं शैलजं देवदारु रेणुकं चोरपुष्पी शटी जटामांसी चम्पकलो नागकेसरं ग्रन्थिपर्णं गन्धरसः खट्टासी तेजपत्रम् उशीरमूलं चन्दनं कुन्दुरुखोटी नखी बालकं गुड़त्वकं कुष्ठं कालागुरु मुस्तकं सामुद्रकर्कटः श्वेतचन्दनं मञ्जिष्ठा जातीफलं कुङ्कुमं पिड़िङ्गपुष्पं शिलारसः अगुरु एषां प्रति २ तो. । च.द. ।

एलादिमन्थः । पुं । यक्ष्मरोगे । एलादीनां (एला यमानी आमलकं हरीतकी विभीतकं खदिरसारः निम्बः पीतशालः शालः विड़ङ्गं भल्लातकास्थि चित्रकमूलं त्रिकटुकं मुस्तकं पर्पटी) प्रत्येकं ८ प. एकत्र १५ श. जलेन साधयित्वा ३॥० शरावावशिष्टे क्वाथं वस्त्रपूतं ग्राह्यं । तेन घृतं (३२प.) विपाच्य पाकशेषे शर्करायाः ३०प. वंशलोचनायाः ६ प. मधुनः ३२प. प्रक्षिप्य मन्थनदण्डेनालोड़येत् । च.द.रा.य.चि. । इयं वाभटोक्ता प्रक्रिया ज्ञेया । मतान्तरे तु एलादीनां प्रत्येकं २ प. ६ तो. ६ र. जलं ६४ श. ।

एलानम् । क्ली । फलविशेषे । नारেঙ্গা লেবু । मं हिरंवेकल । गुणाः—"आममेलानमम्लं स्यात्तरं चोष्णं गुरु स्मृतम् । वातघ्नञ्चैव सम्प्रोक्तं पक्वं तच्छीतलं मधु । बलकृद्वातपित्तघ्नमृषिभिः परिकीर्तितम् ॥ रा.नि.व.११ ।

एलापर्णी । स्त्री । वृक्षविशेषे । কাঁটা আমরুলী, এলানি । रास्नायाम् । भा.पू.१भ. ।

एलाफलम् । क्ली । एलवालुके । रा.नि.व.४ । पुं । मधूकवृक्षे । ময়ূল গাছ । वै.निघ. ।

एलाबालुकम् । क्ली । एलबालुके । रा.नि.व.४ । कुष्ठगन्धिफलसदृशे । कट्फलसदृशे । सु.सू.३७अ. ।

एलाबूः । स्त्री । अलाब्वाम् । লাউ । अ.टी. ।

एलायुग्मम् । क्ली । एका सूक्ष्मा अन्या स्थूला च । ছোট এলাচ, বড় এলাচ । वा.सू.१५अ. एलादिः । 'एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनी ।"

एलालु (कम्) । क्ली । एलवालुके । रा.नि.व.६ । भा.पू.१भ. ।

एलाह्वम् । क्ली । एलवालुके । रा.नि.व.४ ।

एलीका । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । रा.नि.व.६ ।

एलीयः । पुं । एलवालुके । वै.निघ. ।

एलुकम् (काख्या) । क्ली,स्त्री । एलबालुके । सु.चि.१६अ. ।

एल्वम् । क्ली । एलवालुके । सु.चि.१६अ. ।

एल्ववालु(ल्वालु)कम् । क्ली । एलाबालुके । रा.नि.व.४ । मद.व.३ ।

एषणः । पुं । सम्भकीटवृक्षे । वै.निघ. ।

एषणिका । स्त्री । स्वर्णादिपरिमाणतुलायाम् । निक्ति । अम. ।

एषणी । स्त्री । Probe. व्रणमार्गानुसारिशलाकायाम् । सा च गण्डूपदाकारमुखी । गतिरन्वेषणी शस्ता गण्डूपदमुखैषणी । भेदनार्थेऽपरा सूची मुखामूलनिविष्टखा । इति ॥ सु.सू.८अ.। तुलाभिदि । निक्ति । "एषणीव्रणमार्गानुसारिण्याच तुलाभिदि ।" मे.णत्रिकं ।

एष्यः । त्रि । एषणार्हे । नाड्यादौ रोगे ।

एष्या । स्त्री । आमलकीवृक्षे । रत्ना. ।

ऐकशफम् । क्ली । गर्द्दभीदुग्धे । सु. । See गर्द्दभीदुग्धम् । त्रि । एकखुरसम्बन्धीये ।

ऐकाह्निकः । त्रि । एकदिवससम्पन्ने । एकदिनान्तरभवे । [See अन्येद्युष्कः ।

ऐकाह्निकज्वरः । पुं । एकदिनान्तरगतज्वरे ।

ऐङ्गुदः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । क्ली । इङ्गुदीफले । अम. । भैष. ।

ऐणः(णेयः) । त्रि । एणमृगचर्म्मादौ ।

ऐणेयकम् । क्ली । एलवालुके ।

ऐन्दवी । स्त्री । सोमराज्याम् । रा.नि.व.४ ।

ऐन्द्रः । पुं । देवसर्षपवृक्षे । क्ली । मूलविशेषे । বন আদা । गुणाः—कटुत्वं रुचिबल्याग्निकरत्वञ्च । रा.नि व.१ ।

ऐन्द्रयवः । पुं । इन्द्रयवे । मद.व.१ ।

ऐन्द्रलुप्तिकः । त्रि । इन्द्रलुप्तरोगविशिष्टे । টেকো । [রাখালশশা । मद.व.१ ।

ऐन्द्रवारुणी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् ।

ऐन्द्रिः । पुं । काके । मे.रद्विकं ।

ऐन्द्री । स्त्री । स्थूलैलायाम् । सूक्ष्मैलायाम् । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.तालीशादिचूर्णे । इन्द्रवारुण्यां। রাখালশশা । प.मु.रा.नि.व.३,च.सू.४अ.। গোরক্ষকর্কট্যাং । च.सू.४अ.प्रजास्थापने । भा.अने.।

ऐन्द्रीफलम् । क्ली । इन्द्रवारुणीफले । রাখালশশাফল । च.द.उ.मा.चि. । "पक्वैन्द्रीफलसूत्रमम् ।"

ऐन्द्रीरसायनम् । क्ली । रसायनविशेषे। अत्र ऐन्द्री (গোরক্ষচাকুলে), मत्स्याक्षी (তণ্ডুলীয়মূল), ब्रह्मसुवर्चला (সুবর্চলা ভেদ), शङ्खपुष्पी (ডানকুনী), ऐन्द्र्यादिविषान्तानां प्रत्येकं यवत्रयं केवलं स्वर्णं यवद्वयं विषस्य तिलं घृतस्य च पलं । च.चि.१अ. ।

ऐभी । स्त्री । हस्तिघोषालतायाम् । रा.नि.व.३।

ऐरावतः । पुं । लकुचवृक्षे । মান্দার । नागरङ्गे । নারাঙ্গা লেবু । मे.तचतुष्कं । रा.नि.व. ११, प.मु. । चुद्रदीपान्तरखर्ज्जूरे । क्ली । एतत्कर्व्वीरे । रत्ना. । ऐरावतफले । तत्फलं अम्लरक्तपित्तकृद्गुरुशठञ्च । सु.सू.४६अ. ।

ऐरावतकः । पुं । हस्तिशुण्ड्यां । হাতিশুঁড়ে । च.चि.३अ. । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

ऐरावतपदी । स्त्री । काकजङ्घायाम् । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাফটকী ।

ऐरावती । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदक्षुपे । বড় পাথরকুচি । रा नि.व ५ । नागरङ्गवृक्षे । भा. । गुणाः—"ऐरावती रसे पाके लम्लोष्णा च सुगन्धिका । वातं कासं श्वासरुजं नाशयेदिति कीर्त्तिता ॥" वै.निघ. । [नि.व ५ ।

ऐरिणम् । क्ली । सैन्धवलवणे, पांशुलवणे । रा.

ऐरेयम् । क्ली । मद्ये । वै.निघ. । एलबालुके । अम. ।

ऐर्व्वारुः । पुं । कर्कटीविशेषे । বড় কাঁকুড়। मद.व.७। च.द.प्रदर.चि.।See एर्व्वारुः, कर्कटी ।

ऐलबालुकम् । एलबालुके । श.र. ।

ऐलेय(क)म् । क्ली । नलुकायाम् । एलबालुके । अम. । "ऐलेयविश्वधान्याकम् ।" सि.यो., च.द.र. पि.चि.वासाखण्डकुष्माण्डे ।

ऐल्वालु । क्ली । एलवालुके । मद.व.३ ।

ऐशमूलम् । क्ली । लाङ्गलीमूले । ঈশলাঙ্গুলিয়ার মূল । रस.र.बाल.चि. ।

ऐशानः । पुं । ईशानकोणभववायौ । स च कटुकः शीतलश्च । भा. ।

ऐश्वर्य्यम् । क्ली । श्वेतधुस्तूरके । वै.निघ. ।

ऐषिका । स्त्री । पाठायाम् । त्रिवृतायाम् । वै. निघ । [मद्ये । जटा. ।

ऐक्षवम् । क्ली । इक्षुविकारे, गुड़ादौ । इक्षु-

ऐक्षवी(सुरा)। स्त्री । इक्षुरसकृतमद्ये । तस्याः गुणाः—शीतलं अतिमादकञ्च । रा.नि.व.१५ ।

ओ

ओकः । पुं, क्ली (कस्) । गृहे । आश्रये । अम. ।

ओकणः । पुं । केशकीटे । উকুণ । श.र. ।

ओकणिः (नी) । पुं, स्त्री । उकुणे । श.र ।

ओकोदनी । स्त्री । यूके । উকুণ । श.र. ।

ओक्कणी । स्त्री । उकुणे । श.र. ।

ओजः (स्) । क्ली । बले । मे.सन्तिकं । तेजसि । रसादिसर्व्वधातुसारभागधातुविशेषे । गुणाः — सर्व्वशरीरस्थितत्वं स्निग्धत्वं शीतलत्वं स्थिरत्वं शुक्लवर्णत्वं कफात्मकत्वं शरीरबलपुष्टिकारित्वञ्च । हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकं । ओजः शरीरे सङ्ख्यातं तन्नाशान्नाशमृच्छति । वै.निघ. । अष्टविन्दुप्रमाणं तदीषद्रक्तं सपीतकं । अग्निसोमात्मकत्वेन विरूपं वर्णितञ्च तत् ॥ चर. । ओजश्च तेजोधातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् । हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ वा. । दीप्तौ । मे. ।

ओजस्करः । त्रि । ओजोधातुवर्द्धके ।

ओड़िका (ड़ी) । स्त्री । नीवारे । উড়িধান্য । प.मु. । गुणाः — शोषणी रूक्षा कफवायुवर्द्धिकरी पित्तनाशिनी च । राज. । See नीवारः ।

ओड्रः (कः) । पुं । The China rose. (Hibiscus mutabilis.) जवाकुसुमवृक्षे । জবাফুলের গাছ । हिं औड़हुल । मं जासविन्द । रा.नि.व.१० । गुणाः — संग्राही केशहितश्च । भा.पू.१भ.पुष्पव. । मलमूत्रस्तम्भनरञ्जनश्च । राज. । कटुकषायः इन्द्रलुप्तहरः विच्छर्द्दिजन्तुजनकः सूर्य्याराधनश्च । रा.नि.व.१० । माचा २भा. । [नि.व.१० ।

ओड्र(ड्रा)काख्या । स्त्री । जवापुष्पवृक्षे । रा.

ओड्रपर्य्यायः । पुं । सूर्य्यकान्तपुष्पवृक्षे स्वनामख्याते । जवा । अम. । [फूल । प.मु. । See ओड्रः ।

ओड्रपुष्पम् । क्ली । जवाकुसुमे । रक्तजवा

ओड्रपुष्पा । स्त्री । जवावृक्षे । वै.निघ. ।

ओड़ापलक्षणा । स्त्री । गोरक्षमुण्ड्याम् । वै.निघ. । [वनविड़ाले । वै.निघ. ।

ओतुः । पुं, स्त्री । विड़ाले । বিড়াল । अम. ।

ओदः । पुं । अन्ने ।

ओदनः । पुं । अद्रवे सिक्थे । स च अन्नादिभ्यो गुरुः । वा.टी.हेमा. । क्ली । भक्ते । प.मु. । अन्ने । रा.नि.व.२० । পিটুলি । सा.कौ.ज्य.वचि. ।

ओदनपाकी । पुं । नीलझिण्ट्याम् । प.वि.२श.चन्द.तैले ।

ओदना (निका) (नी) । स्त्री । महासमङ्गायाम् । বেলেড়াবিশেষ । वाट्यालके । বেলেড়া । रा.नि.व.४ ।

ओदनाह्वया (ह्वा) । स्त्री । महासमङ्गायां । रा.नि.व.४ । वाट्यालके । हिं खिरिहिटी । मद.व.१ ।

ओलः (ल्लः) । पुं । स्वनामख्यातकन्दशाके । ওল গাছ । र.मा.,भा.पू.१भ. । गुणाः — अग्निकरः कफघ्नः रुचिकरः लघुः अर्शसि पथ्यः । ग्राम्यकन्दस्तु दोषल इति । राज. । See शूरणः । त्रि आर्द्रे । मे.लन्तिकं ।

ओल(ल्ल)कन्दः । पुं । शूरणे । ওল । र.मा. । वनौल्ले । বুনা ওল । पानीयभक्तवट्याम् ।

ओषः । पुं । दाहे । प्लोषः शोषः इति पर्य्यायशब्दः । अम.भरतः ।

ओषणः (णिः) । पुं । कटुकरसे । झाल । हे.च. । (णी) पुरातिशाके । পুরতিশাক । गुणः — कफवायुनाशित्वम् । राज. । पुनर्नवायाम् ।

ओषधम् । क्ली । औषधे ।

ओषधिः । स्त्री । फलपाकान्तवृक्षादौ, कदलीधान्यादिके । हे.च. । द्रव्येषु । तानि पुनरौषधयः । ताश्च द्विविधाः स्थावराः जङ्गमाश्च । तासां स्थावराः चतुर्धा यथा — वनस्पतिः वृक्षः, वीरुत्, ओषधिरिति । तासु अपुष्पफलवान् वनस्पतिः, पुष्पफलवान् वृक्षः, प्रतानवती लता, फलपाकनिष्ठा च ओषधिः । जङ्गमा अपि चतुर्धा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदेन । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कृमिकीटप्रभृतयः स्वेदजाः । मण्डूकादयः उद्भिज्जा इति । सु.सू.१अ. ।

ओषधिगणः । पुं । रासायनिकौषधिगणे । ताः सोमसमवीर्य्या महौषधय इति ख्याताः ।

तासाञ्च सोमवत्त्रियाशीःसुनयः शास्त्रे कथिताः । तत्राष्टादशधा — अजगरी श्वेतकापोती कृष्णकापोती गोनसी वाराही कन्या छत्रा अतिच्छत्रा करेणुः अजा चक्रका आदित्यपर्णिनी ब्रह्मसुवर्चला श्रावणी महाश्रावणी गोलोमी अजलोमी महावेगवती चेति । एताश्चार्बुदगिर्य्यादिषु लभ्याः — "यासाञ्च याः क्षीरवत्यस्तासां क्षीरं कुड़वमितं सकृदेव उपभुञ्जीत । यास्तु अक्षीरा मूलवत्यः तासां प्रदेशिनी प्रमाणानि त्रीणि काण्डानि प्रमाणमुपयोगे । श्वेतकापोती समूलपत्रा भक्षयितव्या । गोनस्यजगरीकृष्णकापोतीनां सनखमुष्टिं खण्डशः कल्पयित्वा क्षीरेण विपाच्य परिस्रावितमभिहुतञ्च सकृदेवोपभुञ्जीत । चक्रकायाः पयः सकृदेव । ब्रह्मसुवर्चलाः सप्तरात्रमुपभोक्तव्याः । भव्यकल्पेन शेषाणां पञ्च पलानि क्षीराढ़कक्वथितानि प्रस्थेऽवशिष्टेऽवतार्य्य परिस्राव्य सकृदेवोपयुञ्जीत । सोमवदाहारविहारौ व्याख्यातौ, केवलन्तु नवनीतमभ्यङ्गार्थे शेषं सोमवदानिर्गमादिति । अथासां पृथग्विज्ञानमुच्यते — मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी । पञ्चारत्निप्रमाणा वा विज्ञेयाजगरी बुधैः ॥ निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गुलिसम्मिता । सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोतिरुच्यते ॥ द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलां । द्व्यरत्निमात्रां जानीयाद्गोनसीं गोनसाकृतिं ॥ सक्षीरां रोमशां मृद्वीं रसेनेक्षुसमोपमां । एवं रूपरसाञ्चापि कृष्णकापोतिमादिशेत् ॥ कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा । एकपत्रा महावीर्य्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥ छत्रातिच्छत्रके विद्यात् रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे । जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेतकापोतिसंस्थिते ॥ कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः । कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी ॥ करेणुः सुबहुक्षीरा कन्देन गजरूपिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ॥ अजास्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी । अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा ॥ श्वेतां विचित्रकुसुमां काकादन्याः समां क्षुपां । चक्रकामौषधिं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम् ॥ मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तैः मृदुकोमलैः । आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी ॥ कनकाभा जलान्तेषु सर्व्वतः परिसर्पति । सक्षीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुवर्चला ॥ अरत्निमात्रक्षुपका पत्रैर्द्व्यङ्गुलसम्मितैः । पुष्पैर्नीलोत्पलाकारैः फलैश्चाञ्जनसन्निभैः, श्रावणी महती ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी ॥ श्रावणी पाण्डुराभासा महाश्रावणिलक्षणा । गोलोमी चाजलोमी च रोमशे कन्दसम्भवे ॥ हंसपादीव विच्छिन्नैः पत्रैर्मूलसमुद्भवैः । अथवा शङ्खपुष्पी च समाना सर्व्वरूपतः ॥ वेगेन महताविष्टा सर्पनिर्म्मोकसन्निभा । एषा वेगवतीनाम जायते ह्यम्बुदक्षये ॥···देवसुन्दे हृदवरे तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुवर्चला ॥ आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये । दृश्यतेऽजगरी नित्यं गोनसी चाम्बुदागमे ॥ काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् । करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रिके तथा ॥ गोलोमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा । वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते ॥ कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्व्वतः । क्षितिप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजनत्रयं ॥ विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु । मलये नलसेतौ च वेगवत्यौषधी ध्रुवा ॥ कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याञ्च भक्षयेत्तामुपोषितः । सोमवच्चात्र वर्त्तेत फलं तावच्च कीर्त्तितम् ॥" इत्यादि । गुणाः — युवानं सिंहविक्रान्तं कान्तं श्रुतनिगादिनं । कुर्य्युरेताः क्रमेणैव द्विसहस्रायुषं नरम् ॥ अङ्गदी कुण्डली मौली दिव्यस्रकचन्दनाम्बरः । चरत्यमोघसङ्कल्पो नभश्चाम्बुदुर्गमं ॥ व्रजन्ति पक्षिणो येन जललब्धाश्च तोयदाः । गतिः सौषधिसिद्धस्य सोमसिद्धगतिः परा ॥ सुश्रुते चि. ३० अ. ।

ओषधी । स्त्री । ओषधी । भरतः । लघुद्रव्ये । [वै निघ. ।

ओषधीपतिः । पुं । कर्पूरे । हे.च. ।

ओषधीशः । पुं । कर्पूरे । अम. । [व.१८ ।

ओष्ठः । पुं । दन्तच्छदे । উপরঠোঁট । रा.नि.

ओष्ठधरः । पुं । ओष्ठे । ঠোঁট । [व्रण । मा.नि. ।

ओष्ठपाकः । पुं । तन्नामकरोगविशेषे । ওষ্ঠ-

ओष्ठपुष्पः । पुं । बन्धुजीवपुष्पवृक्षे । বান্ধুলী গাছ । रा.नि.व.१० । See बन्धुजीवः ।

ओष्ठप्रान्तः । पुं । सृक्कभागे । रत्ना. ।

ओष्ठफला (भा) । स्त्री । विम्बीलतायाम् । তেলাকুচা । मं गोडतोंडली । वै.निघ. ।

ओष्ठरञ्जनी । स्त्री । ताम्बूले । পান । प.मु. ।

ओष्ठरोगः । पुं । ओष्ठाश्रयरोगविशेषे; ओष्ठ-

अलादी। वातजपित्तजश्लैष्मिकसान्निपातिकरक्तजमांसजमेदोजाभिघातजभेदादष्टविधः। तत्र कर्कशत्वादिलक्षणा वातजाः, पिड़काचितत्वादिलक्षणा पित्तजाः, कण्डूमत्त्वादिलक्षणा कफजाः, कृष्णपीतश्वेतत्वादिसर्व्वलक्षणयुक्ताः सन्निपातजाः, स्रवद्रक्तखर्ज्जूरफलवर्णत्वादिलिङ्गा रक्तजाः, गुरुस्थूलत्वादिलक्षणा मांसजाः, सर्पिर्मण्डसवर्णत्वादिलक्षणा मेदोजाः,क्षतजातत्वादिलक्षणा अभिघातजा इति। भा.म ४भ.मुखरो.चि.। "आलूपपिप्पिलक्षीरदधिमत्स्यातिसेवनात्। मुखमध्ये गदान् कुर्य्युः क्रुद्धा दोषा कफोत्तराः॥ इति। मा.नि.। [प.मु.।

ओष्ठा (ष्ठी) । स्त्री। बिम्बर्यां। তেলাকুচা।

ओष्ठाधरौ (रं) । पुं, क्ली। ओष्ठद्वये।

ओष्ठोपमफला (लिका) । स्त्री। बिम्बिकायां। তেলাকুচা গাছ। हिं कुन्दुरु। भा.पू.१भ.।

—∞∞—

औ

औड़(ड़)म्बरम् । क्ली। कुष्ठरोगविशेषे। मे.। तस्य लक्षणं—"दग्दाहरागकण्डूभिः परीतं लोमपिञ्जरं। औदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत्॥" मा.नि.। ताम्रे। जटा.। उदुम्बरफले। त्रि। उदुम्बरसम्बन्धिनि।

औड्रपुष्पम् । क्ली। जवापुष्पे। हे.च.।

औत्सुक्यम् । क्ली। उत्कण्ठायाम्। हे.च.।

औदनिकः । पुं। सूपकारे। अम.। [पेटूके।

औदरिकः । त्रि। क्षुधिते। उदरमात्रपोषके।

औदर्य्यम् । क्ली। ताम्रे। मदनफले। उदुम्बरफले। [हे.च.।

औदश्वित(त्क)म् । क्ली। अर्द्धजलयुक्तघोले।

औदुम्बरम् । क्ली। ताम्रे। ঢারা। महाकुष्ठरोगविशेषे। गुणाः—"पित्तेन पक्वोदुम्बरफलाकृतिवर्णानि औदुम्बराणि।" सु.नि.५अ.। उदुम्बरफले। त्रि। उदुम्बरसम्बन्धिनि।

औदुम्बरच्छदः । पुं। दन्तीवृते। वै.निघ.।

औदुम्बरी । स्त्री। कृमिभेदे।

औद्दाल(क)म् । क्ली। स्वर्णवर्णे वल्मीककारिकीटकृतमधुनि। উইমধু। रा.नि.व.१४। गुणाः—कषायम् उष्णं कटु कुष्ठविषनाशि च। राज.। राजनिघण्टु नु भूमिः उद्दलनात् औद्दालकाभिधाः कपिलकीटाः तैः वल्मीकसमीपे सञ्चितं मधु। "औद्दालाः कपिलाः कीटा भूमिदृद्दलनात् स्मृताः। वल्मीकात्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्य्यते। कुष्ठादिदोषघ्नं सर्व्वसिद्धिदश्वेति।" रा.नि.व.१४। "प्रायोवल्मीकमध्यस्थाः कपिला स्वल्पकीटकाः। कुर्व्वन्ति कपिलं स्वल्पं तस्मादौद्दालकं मधु॥" रुच्यं स्वर्य्यं कुष्ठविषघ्नं कषायं उष्णमम्लं कटुपाकं पित्तकरञ्च। भा.पू.२भ.मधुव.।

औद्दालकशर्करा । स्त्री। औद्दालमधुकृतशर्करायां। सा गुणैरौद्दालमधुसदृशी। रा.नि.व.१४।

औद्भिज्जम् । क्ली। पांशुलवणे। সোরা। रा.नि.व.६। शाम्भरिलवणे। [राज.।

औद्भिदम् । क्ली। औद्भिदलवणे। সোরা।

औद्भिदजलम् । क्ली। उद्भिदी जाते जले। प्रस्रवसलिले। तस्य गुणाः—मधुरं पित्तशमनं अविदाहि च। राज.। लघु। रा.नि.व.१४। "विदार्य्य भूमिं निम्नां यत् महत्यां धारया स्रवेत्। तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः॥ औद्भिदं वारि पित्तघ्नं अविदाह्यतिशीतलं। प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु॥" भा.पू.१भ.वारिव.। वर्षासु औद्भिदं पथ्यम्। मद.।

औद्भिदद्रव्यम् । क्ली। उद्भिद्य पृथिवीं जायते इत्युद्भित्। तच्च वनस्पतिलतावानस्पत्यौषधात्मकम्। See च.सू.१अ.वनस्पत्यादिः।

औद्भिदलवणम् । क्ली। पांशुलवणापरनाम सैन्धवलवणं,यत्तु गर्भतः स्वयमुत्पद्यते। সোরা। सि.यो.यक्ष्म.चि.चित्रगुड़िकायां। च.द.षड्पलघृते। गुणाः—क्षारयुक्तं गुरु कटु स्निग्धं शीतं वातघ्नञ्च। भा.पू.१भ.ह.व.। रक्तलं सूक्ष्मं लघु वातानुलोमनञ्च। मद.व.२। तीक्ष्णं उत्क्लेदजनकं क्षारयुक्तं कटु तिक्तं कोष्ठबद्धतानाहशूलघ्नञ्च। राज.।

औधस्यम् । क्ली। पशुदुग्धे।

औनीतम् । क्ली। अश्वरोगविशेषे। गुरुभीम-

नाभिष्यन्दियासयत्वाच्छीसैवावर्ज्जनात् शुक्रं स्वस्था नच्युतं मेहने प्रतिहन्यते,तेन मूत्रकृच्छ्रं भवेत्। ततः शोणितं कुपितं मेहने शूलं जनयति। मेहनञ्च क्लिन्नं पक्वं कण्डूनत्पिड़कायुक्तं मक्षिकावृतं भवति, स्वस्थानञ्च न प्रविशति। ज.द.५१ष.।

औन्दूवरम् । क्ली। ताम्रे। भा.म.१भ.।

औपवस्तम् । क्ली। उपवासे। लङ्घने। हे.च.।

औपसर्गिकः । पुं। सन्निपातादिरोगविशेषे। तस्य लक्षणं—"कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत्। स्वेदशैत्यादिभिर्जुष्टस्तदा भवति मानवः॥ प्रतिलोमः पुनस्तेन स्वास्थ्यमायाति तत्क्षणात्। औपसर्गिक एवान्यः सन्निपात उदाहृतः॥" वैद्यशास्त्रं।

औपस्थ्यम् । क्ली। उपस्थेन्द्रियसुखे।

औपीनम् । क्ली। उप्यचेत्रे। रा.नि.व.२।

औमीनम् । क्ली। अतसीक्षेत्रे। মশিনার ক্ষেত্র।

औरभ्रः (कः) । पुं। कम्बलमृगे। मेषे। हे.च.। क्ली। मेषमांसे। ম্যাড়ার মাংস। मं भेड़ीकरमांस। गुणाः—मधुरं शीतलं गुरु विष्टम्भि बृंहणञ्च। मेषसमूहे। ऊर्णावस्त्रे। रा.नि.व.१७।

औरिणम् । क्ली। मृत्तिकालवणे। यवक्षारे। সোরা। वै.निघ.।

औरुवुकम् । क्ली। एरण्डतैले। च.द.।

और्व्वम् । क्ली। मृत्तिकालवणे। यवक्षारे। पांशुलवणे। रा.नि.व.६।

औलम् । क्ली। श्वेतशूरणे। वै.निघ.।

औलूकम् । क्ली। उलूकसमूहे। जटा.।

औशीरम् । क्ली, पुं। बालके। বালা। चामरदण्डे। आसने। त्रि। उशीरजे। मे.रत्रिकं।

औषणम् । क्ली। कटुरसे।

औषधम् । क्ली। गण्डग्राम्। र.सा.सं.औषधमारणगणे। रोगघ्नद्रव्ये। ঔষধ। "वैद्यो व्याधिं हरेद्येन तद्द्रव्यं प्रोक्तमौषधम्"। अत्रि.। औषधं पञ्चविधम्। यथा—रसचूर्णकषायावलेहकल्काः। "तच्च पञ्चविधं प्रोक्तं स्वसंयोगविशेषतः। रसचूर्णं कषायश्चावलेहः कल्क इत्यपि॥" तच्च पुनः द्विविधं शोधनशमनलक्षणं। तयोः शोधनरूपं वस्तिविरेकवमनम्। कुपितदोषान् वहिर्निःसार्य्य रोगोपशमनं करोति। शमनरूपं तैलघृतमधुरूपं स्वस्थावस्थितानामेव साम्यहेतुः। वा.टी. अरुणः। तत्र वातस्य वस्तिः (गुदप्रणिधेयस्नेहादि)। पित्तस्य विरेकः (मुखपीतं गुदमार्गेणान्तःस्थितस्य निःसारणं)। कफस्य वमनं (मुखेन पीतं तेनैव दोषस्य निःसारणम्)। शमनं—वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं, कफस्य च मधु। विन्ध्यशैलजानि औषधानि क्रियाविधौ प्रशस्तानि तथा वनोपवनजानि। वल्मीकश्मशानादिजानि न ग्राह्याणि। औषधोद्धरणमन्त्रोऽप्यस्ति स्थानाभावान्नोक्तः। औषधद्रव्याङ्गग्रहणं यथा—खदिरादीनां सारः,निम्बादीनां त्वक्, दाड़िमादीनां फलं,पटोलादेश्च छदः ग्राह्यः। सारः स्यात् खदिरादीनामित्यादि। शार्ङ्गधरमते न्यग्रोधादेः त्वक् वीजकादेः सारः तालीशादेः पत्रं त्रिफलादेश्च फलं ग्राह्यमिति। काष्ठगर्भमहामूलानां वल्कलं क्षुद्रमूलानां सर्व्वांशो ग्राह्यमिति। अति स्थूलजटायास्त्वचः तथा सूक्ष्ममूलानि सर्व्वांशो ग्राह्याणि। यत्र द्रव्याङ्गावयवो यादृशो निर्द्दिष्टः, तत्र तादृश एव ग्राह्यः। यथामृतादिकषाये अमृतादीनां पत्रमेव ग्राह्यम्। अङ्गसामान्योक्तौ मूलवल्कलम्, "अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितन्तु मूल"मिति वचनात्। विषयभेदे ऋतुद्रव्यग्रहणम्—शरदि स्वरसौषधं सर्व्वकार्य्यार्थं, विरेकवमनार्थं वसन्ते। शिशिरे मूलं, ग्रीष्मे पत्रं, वर्षावसन्तयोः त्वक्कन्दौ, शरदि क्षीरं यथर्त्तुपुष्पं फलञ्च हेमन्ते सारञ्च ग्राह्यम्। सामान्योक्तौ—मृत्पात्रं, उत्पले नीलोत्पलं, शकृद्रसे गोमयरसः, चन्दने रक्तचन्दनं, सर्षपे सिद्धार्थः, लवणे सैन्धवं मूत्रे गोमूत्रं, घृतदुग्धेषु गव्यमेव, चतुष्पदे स्त्रीः, पक्षिणि पुमान्, वयस्थजाङ्गलानां चर्म्मादि हित्वा ग्राह्यम्। मांसे कथिते छागं क्षीरञ्च प्रगृह्णीयात्। अनुक्ते ग्रहणं यथा—कालेऽनुक्ते प्रभातं, अङ्गेऽनुक्ते जटा, भागेऽनुक्ते साम्यं, द्रवेऽनुक्ते जलं। प.प्र.१ख.। चूर्णलेहासवकार्य्ये तु श्वेतचन्दनं क्वाथप्रलेपे रक्तचन्दनं ग्राह्यम्। भक्षणीयौषधविधाने--अजमोदोक्तौ यमानी, वाह्यप्रलेपे तु वचा ग्राह्या। भा.।

औषधकालः । पुं। औषधसेवनस्य समये। स च दशविधः—"निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुर्ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति। तत्र निर्भक्तं केवलमौषधमुपयुज्यते। प्राग्भक्तं यत्तु प्राग्भक्तस्योपयुज्यते। अधोभक्तं यद्भक्तान्ते

पीयते। मध्येभक्तं यन्मध्ये भक्तस्य पीयते। अन्तराभक्तं नाम यदन्तरा पीयते पूर्व्वापरयोर्भक्तयोः। सभक्तं औषधेषु यत्साध्यते भक्तम्। सामुद्गं नाम यद्भक्तस्यादावन्ते च पीयते। मुहुर्मुहुर्यासं सभक्तम भक्तं वा यदौषधं मुहुर्मुहुरुपयुज्यते। ग्रासान्तरं यत्पिण्डग्रासमिश्रम्।" तत्र निर्भक्तगुणाः—"वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीन"मित्यादि। प्राग्भक्तस्य यथा—"शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्यादित्यादि।" अधोभक्तस्य यथा—"पीतं यदन्नमुपभुज्य तदूर्द्धकाये हन्याद्गदान् बहुविधांश्च बलं ददाति।" मध्येभक्तस्य यथा—"मध्ये तु पीतमुपहन्त्यविसारिभावाद् ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः।" अन्तराभक्तस्य यथा—"हृद्यं मनोबलकरन्त्वग्निदीपनीयम्।" सभक्तस्य यथा—"पथ्यं सभक्तमबलाबलयोर्हि नित्यमित्यादि।" सु.उ.६४अ.।

औषधालयः। पुं। औषधगृहे। ঔষধের ঘর।

औषधिः (धी)। स्त्री। गुडूच्यां। रास्नायां। दूर्व्वायाम्। श्वेतदूर्व्वायाम्। हरीतक्याम्। मद्ये। औषधे। रत्ना.। फलपाकान्तवृक्षादौ। हे.च.।

औषधिगन्धः। पुं। आघ्राणेन ज्वरादिकरौषधीनां गन्धे। च.द.ज्वरातिसार-चि.।

औषधिप्रतिनिधिः। पुं। यदौषधं न लभ्यते तस्य स्थाने तत्समगुणद्रव्यान्तरग्रहणं। यथा—मेदाभावे अश्वगन्धा महामेदे च शारिवा। जीवकर्षभकाभावे गुडूची वंशलोचना इत्यादि। चित्रकाभावे दन्ती अपामार्गक्षारो वा, धन्वयासाभावे दुरालभा, तगराभावे कुष्ठं, मुर्व्वाभावे जिङ्गिनीलक्, अहिंस्रालक्षणाभावे मानकमयूरपुच्छग्रहणं, वकुलाभावे कह्लारोत्पलपद्मग्रहणम्। नीलोत्पलाभावे कुमुदं, जातीपुष्पाभावे लवङ्गं, अर्कादिक्षीराभावे तत्पत्ररसः, पुष्करमूलाभावे कुष्ठं, लाङ्गलकीग्रन्थिपर्णाभावे कुष्ठञ्च ग्राह्यं। भा.पू.१भ.। चविकाभावे गजपिप्पली, पिप्पलीमूलम्, सोमराज्याभावे चक्रमर्द्दफलम्, दार्व्वीभावे हरिद्रा, रसाञ्जनस्याभावे दार्व्वीक्वाथः, सौराष्ट्रमृदभावे फटिकारी, तालीशाभावे स्वर्णतालो, भार्ग्यभावे तालीशं कण्टकारीमूलं वा, रुचकस्याभावे पांशुलवणं, यष्टीमध्वभावे धातकीपुष्पम्, अम्लवेतसाभावे चुक्रं। द्राक्षाभावे गाम्भारीफलम्, तदभावे पीतशालपुष्पं, नखाभावे लवङ्गम्, काकुर्थ्यभावे काकोली, तदभावे जातीपुष्पम्. कर्पूराभावे ग्रन्थिपर्णी (গাঁঠিয়ালা) सुगन्धिमुस्तकं वा, कुङ्कुमाभावे कुसुम्भं. श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरम् तदुभयाभावे रक्तचन्दनं ग्राह्यं। मध्वभावे जीर्णगुड़ः, पुरातनाभावे यामचतुष्टयशुष्कः गुड़ः, चोराभावे मौद्गो मासुरस्य रसः, शर्कराभावे खण्डं, शाल्यभावे षष्टिकं, दाड़िमाभावे वृक्षाम्लं, सौराष्ट्रमृदभावे पङ्कपर्पटी, लौहाभावे तन्मलं, चव्यगजपिप्पल्यभावे पिप्पलीमूलं, मुस्तकाभावे तालमुस्तं ग्राह्यम्। मातुफलमिति केचित्। प.प्र.१ख.।

औषधिवीर्य्यम्। क्ली। शीतोष्णादिरूपे। तच्च शीतमुष्णं रुक्षं स्निग्धं तीक्ष्णं मृदु पिच्छिलं तीव्रं विशदञ्चेति। तदुक्तं "वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतञ्चाग्निसोमीयत्वाज्जगतः। केचिदष्टविधमाहुरुष्णं शीतं स्निग्धं रुक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णञ्चेत्येतानि वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म्म कुर्व्वन्तीति।" सु.सू.४०अ.।

औषधीपञ्चामृतम्। क्ली। गुडूचीगोक्षुरमुषलीमुण्डीशतावरीषु।

औषर(क)म्। क्ली। अयस्कान्तभेदे। पांशुलवणे। कृत्तिकालवणे। খারী নুন্। सैन्धवलवणे। ऊषरदेशजलवणे। गुणाः—क्षारं तिक्तं वातकफघ्नं विदाहि पित्तकृत् ग्राहि मूत्रशोषकञ्च। रा.नि.व.६। चारे। मद.व.२।

औष्ट्रकम्। क्ली। उष्ट्रसमूहे।

औष्ट्रतक्रम्। क्ली। उष्ट्रीदुग्धजातघोले। गुणाः—"औष्ट्रं तक्रन्तु विरसं गुरुहृद्यञ्च दोषलम्। पीनसश्वासकासेषु शस्तमुक्तम्।" वै.निघ.।

औष्ट्रनवनीतम्। क्ली। उष्ट्रीदुग्धजातनवनीते। गुणाः—लघुपाकं शीतलं व्रणकृमिककफरक्तदोषघ्नं वातघ्नं विषघ्नञ्च। रा.नि.व.१५।

औष्ट्रमूत्रम्। क्ली। उष्ट्रमूत्रे। गुणाः—उन्मादशोफार्शःकृमिशूलोदरघ्नञ्च। मद.व.८।

औष्ट्रक्षीरम्। क्ली। उष्ट्रीदुग्धे। See उष्ट्री।

औष्ट्रीघृतम्। क्ली। उष्ट्रीनवनीतजघृते। गुणाः—मधुरं पाके कटु शीतलं कृमिकुष्ठहरं वातकफगुल्मोदरघ्नञ्च। रा.नि.व.१५।

औष्णम्। क्ली। उष्णतायाम्।

क

कम् । क्ली जले । रा.नि.व.१४ । सुखे । मे. । केशे । अर. । [पानपत्रे । श टी. ।

कंसः । पुं, क्ली । कंसमाक्षिके (महाद्रावके) ।

कंसम् । क्ली, पुं । ताम्रवङ्गयोरुपधातौ, कांस्यधातौ । काँसा । प.मु । आढ़कपरिमाणे (८श.) । भा. । तैजसपात्रमात्रे । त्रिका. । [हे.च. ।

कंसकम् । क्ली । पुष्पकाशीशे । इदं श्वेतवर्णम् ।

कंसहरीतकी । स्त्री । शोथाधिकारे । हरीतकी १०० शतं, दशमूलं प्रत्येकं ६प. ३तो. १॥० माषा मिलितं ६४प. वारि ५१२ प. (६४श.) शे. १२८ प. (१६ श.) पुरातनगुड़ः १०० प. । पक्वा लेहवच्छृते, शुण्ठीचूर्णं ८ तो. मरिचचूर्णं ८ तो. पिप्पलीचूर्णं ८ तो. यवक्षारः ८ तो. गुड़त्वक् २ तो. तेजपत्रं २ तो. एलाचूर्णञ्च २ तो. प्रक्षेप्यो देयः । मधु २ श. वा १६ प. । मतान्तरे क्राथः ८ श. । पाठः—"द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये कंसेऽभयानाञ्च शतं गुड़ाच्च । लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुपस्थिते च । प्रस्थार्द्धमानं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात्, एकान्ततः प्राश्य ततश्च लेहात् शुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धं"-मित्यादि । शा.को. ।

कंसास्थि । क्ली । कांस्यधातौ । काँसा । "कंसे तु कांस्यं कंसास्थि" । त्रिका. । [च. ।

कंसोद्भवा । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । हे.

ककन्दः । पुं । स्वर्णे । उणा. ।

ककारीमुखः । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ ।

ककारपूर्व्वद्रव्यम् । क्ली । ककारपूर्व्वकद्रव्येषु । तानि यथा—कटुकः, कालशाकं, कुष्माण्डं, कर्कटी, कर्कन्धुः, कर्कोटकः, कलिङ्गः, करमर्द्दः, करीरः, कतकः, कशेरुः, काञ्जिकञ्चेति रक्तपित्ते वर्ज्यम् । भा.म.र.पि.चि. ।

ककुङ्गिनी । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्की । भा.म.१भ. । [राज. ।

ककुञ्जलः (ला) । पुं, स्त्री । चातकपक्षिणि ।

ककुण(न)कः । पुं, क्ली । बालरोगविशेषे । See ककूणकः ।

ककुत् (दः) । स्त्री, पुं, क्ली । वृषाङ्गे । षाँड़ेर झुँटि । प्राधान्ये । अम. । ध्वजे । मे । दर्व्वीकरसर्पभेदे । सु.कल्प.४अ. । See सर्पः ।

ककुद्मती । स्त्री । कटौ । पाछा, नितम्ब । अम. । त्रि । ककुद्विशिष्टे । [वृषे । हे.च. ।

ककुद्मान् । पुं । ऋषभकवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

ककुन्दरम् । क्ली । नितम्बगर्त्ताधिष्ठाने वैकल्यकरे पृष्ठसन्धिमर्म्मद्वये । मेरुदण्डोभयतः पार्श्वजघनबहिर्भागे ईषदधस्तस्य स्थानम् । तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । सु.शा ६अ. । ककुन्दरौ तु सर्व्वेषां स्यातां जघनकूपकौ । रा.नि.व.१८ । पुं । वृक्षविशेषे । गुणाः—"ककुन्दरः कटुस्तिक्तः ज्वरप्रशोषकृन्मतः । रक्तकफदाहानां तृषायाश्च विनाशनः ॥" अस्यार्द्रमूलञ्च मुखे धारितं मुखदोषनुत् । वै.निघ. । [भषितं ।

ककुप् । स्त्री । चम्पकमालायां । प्रवेण्याम् । मे.

ककुभः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । प.मु. । वृषे ।

ककुभत्वक् । स्त्री । अर्ज्जुनवृक्षवल्कले । च.द. । सि.यो.यक्ष्म.चि.ककुभादौ ।

ककुभशाखा । स्त्री । भार्ग्याम् । रत्ना. । [च. ।

ककुभादनी । स्त्री । नलीनामकगन्धद्रव्ये । श.

ककूणकः । पुं, क्ली । शिशूनेत्रवर्त्मजरोगे । কতে। हिं कोथुआह । लक्षणं यथा—"ककूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामक्षिवर्त्मनि । जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः । शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणं । शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः ॥ मा.बालरो.नि. । ककूणकं क्षीरदोषाच्छिशूनामक्षिवर्त्मनि । जायते सरुजं नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः··· ॥ भा.म.४भ. ।

ककूल(क)म् । क्ली, पुं । गोधूमकादिचूर्णभ्राष्ट्रे । वा.टी.भरतः । अपूपपचनार्थं मृण्मयपात्रे । "ककूलं शष्कुभिः कीर्णं स्वभ्रे ना तु तुषानलः । तेन च मृण्मयमुत्तानमपूपपचनपात्रं लक्ष्यते" । वा.टी. हेमा. ।

ककेरुकः । पुं । कृमिभेदे । See कृमिः ।

कक्कोल: (क:) । पुं, क्ली । (Possibly the fruit of cocculus indicus.) काकोलीतिख्याते सुगन्धद्रव्यभेदे । কাঁকলা । হিং শীতলচিনি । गुणा: —"कक्कोल: कटुकी हृद्य: सुगन्धि: कफवातजित् ।" राज.अनुलेपे । कटुतिक्तोष्णं मुखजाड्यहरं दीपनं पाचनं रुच्यञ्च । रा.नि. व.१२ । "कक्कोलं कोलकं प्रोक्तं तथा कोषफलं स्मृतं । कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं हृद्यं रुचिप्रदं । आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकफवातामयान्ध्यहृत् ।" भा.म । च.द.यक्ष्म.चि.लवङ्गाद्यौ, मात्रा २ रति: । गन्धशुण्ठ्यां । च.द.वा.व्या.एकादशशतिकप्रसारणीतैले ।

कक्खट: । त्रि । कठिने । पुं । खटिकायाम् । খড়ীমাটী, ফুলখড়ি । अम. ।

कक्खटपत्रक: । पुं । (Corchorus olitorius.) वृक्षविशेषे । পাট গাছ, কোষ্টা । तत्पत्रकगुणा:—मधुरं दुर्जरं गुरुपाकि च । राज.शा.व. ।

कक्खटी । स्त्री । खटिकायाम् । খড়ি । त्रिका. शैलव. ।

कगित्थ: । पुं । कपित्थके । भ.टी. ।

कङ्क: । पुं । महाराजचूते । रा.नि.व १६ । चन्दने । पक्षिविशेषे । কাঁক পাখি, কাঁড়গেলা । मे.कद्विकं । हारा. । गुणा:—वृष्यो वीर्य्यविवर्द्धन: कफहर: कटुस्तथा भासक: । अत्रि.२२भ. ।

कङ्कट: (क:) । पुं । कवचे । শাঁদা । हारा. ।

कङ्कटेरी । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

कङ्कणम् । क्ली । हस्तभूषणे । वै.निघ. ।

कङ्कत: । पुं । वृक्षविशेषे । শেয়াকুল, বঁইচী । वै.निघ.२भ.अतिसा.पथ्ये । क्ली । केशमार्ज्जने । কাঁকুই । हला. । गुणा:—धूलीजन्तुमलकण्डूशिरोरोगघ्नम् । "कङ्कती कान्तिजननी कण्डूघ्नी मूर्द्धरोगजित् । केशप्रसादनी केशा रजाजन्यमलापहा ॥" राज. ।

कङ्कति(ती)का । स्त्री । केशप्रसाधनार्थद्रव्ये । চিরুণি । কাঁকুই । अम. । अतिबलायाम् । नागबलायां । গোরক্ষচাকুলিয়া । भा.पू.१भ.गु.व. ।

कङ्कोट: (टि:) । पुं । स्वनामख्यातमत्स्ये । কাঁকিলা মাছ । त्रिका. । हारा. । जटा. । खल्लिशमत्स्ये । খলিশা মাছ । श.र. ।

कङ्कदम् । क्ली । सुवर्णे । वै.निघ. ।

कङ्कपुरीषम् । क्ली । कङ्कविष्ठायां । इदं व्रणदारणम् । सु.म.३६भ. ।

कङ्कभोजन: । पुं । अर्जुनवृक्षे ।

कङ्कमुख: । पुं, क्ली । सन्दंशे । শাঁড়াশী । हे.च. । "शल्यं प्रगृह्योद्धरते च यस्मात् यन्त्रेष्वत: कङ्कमुखं प्रधानम् ।" सु.सू.७भ. । त्रि । कुत्सिते ।

कङ्करम् । क्ली । कत्सरे । তক্রবিশেষ । हे.च. ।

कङ्कराल: । पुं । पित्ता इति प्रसिद्धे वृक्षे । পেস্তা গাছ । वै.निघ. ।

कङ्कराल: । पुं । (Alangium hexapetalum.) निकोचकवृक्षे । আঁকোড় গাছ । श.च. । लताविशेषे । কাঁকরোল ।

कङ्कलोड्यम् । क्ली । चिञ्चोटकमूले । চেঁচকো, চিঞ্চোড়মূল । राज. ।

कङ्कशत्रु: । पुं । पृश्निपर्ण्याम् । श.च. ।

कङ्कशाय: । पुं । कुकुरे । श.मा. ।

कङ्का । स्त्री । गोशीर्षचन्दने, पद्मगन्धि । "गोशीर्षं चन्दनं कृष्णताम्रमुत्पलगन्धिकम् । कङ्का" श.मा. ।

कङ्काल: । पुं । शरीरास्थिनि । समुदितशरीरास्थिसङ्घाते तन्मांसरहिते । भ.टी.भ. ।

कङ्काबीजम् । क्ली । गोशीर्षचन्दनबीजे । योग.रत्न.उ.ख.केशरपाके । [हला. ।

कङ्किरातम् । क्ली । कुरुण्टके । রক্তঝাঁটী ।

कङ्गु: । पु । कङ्गुलौ । त्रिरूपकोष: ।

कङ्कुष्ठ(क)म् । क्ली । हिमवत्पादशिखरजे हरितालवत्पाषाणविशेषे । মুর্দিম इति । र.सा.सं. । पार्व्वतीयमृत्तिकाविशेषे । भेदगुणा:—"कङ्कुष्ठञ्च द्विधा प्रोक्तं तारहेमाभ्रकन्तथा । कटूष्णं कफवातघ्नं रेचकं व्रणशूलहृत् ॥" रा.नि.व.१३ । तथा "हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते । तत्रैकं रक्तकालं स्यात्तदन्यदण्डकं स्मृतम् ॥ पीतप्रभं गुरुस्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिशेत् । श्यामं पीतं लघु त्यक्तसत्वं नेष्टं तथाण्डकं ।" शोधनं शङ्खशब्दे मृग्यम् । भा.पू.१भ. ।

कङ्केत: । पुं । काकविशेषे । वकपक्षिणि । त्रिका. ।

कङ्केल: (लि:) (ल्लि:) । पुं । अशोके । हला. । रा.नि.व.१० । त्रिका. ।

। पुं । वालुकशाके । श.मा. ।

कङ्केलिः । पुं । अशोकवृक्षे । हे.च. ।

कङ्कोल(क)म् । क्ली । स्वनामख्यातसुगन्धपण्यद्रव्ये । शीतलचिनीति लोके । भा. । गुणाः — कटुतिक्तोष्णं मुखजाड्यहरं दीपनं पाचनं रुच्यं कफवातघ्नं । रा.नि व.१२ । लघु तीक्ष्णं हृद्यं हृद्रोगान्ध्यतापहरञ्च । भा.पू.१भ. । "कङ्कोलकफलं पक्वा" । अभावे जातीपुष्पं, तदभावे लवङ्गम् । भा.म.४भ. कर्पूरी.चि.सामान्याङ्गने। "शुण्ठीकङ्कोलकास्य…."

कङ्कोलकी (तिक्ता) । स्त्री । कङ्कोलवृक्षे । कड़वी कङ्कोलेति पश्चिमदेशे । गुणाः—"तिक्तकङ्कोलकी ग्राहिण्युष्णा रुचिकरी मता । मलावष्टम्भकरणी पित्तला चाग्निदीपनी । कफं प्रमेहं कुष्ठञ्च जन्तूंश्चैव विनाशयेत् ॥ वै.निघ. ।

कङ्गः (गः) । पुं । क्रौञ्चे । हे.च. ।

कङ्गुः । पुं, स्त्री । (Panicum Italicum.) प्रियङ्गुपरनामधेये तृणधान्यविशेषे । कांगनि धान वा दाना । तें फ्रेंकपयुचेड्, कोद्रलु । प.मु. । श्वेतपीतकृष्णरक्तभेदाच्चतुर्धा । भग्नसन्धानी बृंहणी गुरुश्च । वा.टी.हे.धान्यव. । धातुशोधनी पित्तश्लेष्मघ्नी रूक्षा वातवर्द्धका पुष्टिकरी गुरुः भग्नसन्धानकरी च । राज. । मधुरः रुच्यः कषायः स्वादुः शीतलः वातकृत्पित्तदाहघ्नः रूक्षः भग्नसन्धानकृच्च । रा.नि.व.१६ । "कङ्गुधान्यं धातुवृद्धिकरं वातकरं गुरु । अस्थिसन्धानकृद्गुल्मश्वानाच्च हितावहम् । कफघ्नञ्च गुणाधिक्यं पीतं मुनिभिरीरितम् ॥" वै. निघ. ।

कङ्गुका । स्त्री । कङ्गौ । प्रियङ्गौ । रत्ना. ।

कङ्गुणिका (णी) । स्त्री । महाज्योतिष्मती लतायां । रा.नि.व.३। कङ्गुणीनामतृणधान्ये । कामिनी धान । रा.नि.व.१६ ।

कङ्गुणीपत्रः (त्रा) । पुं, स्त्री । पण्यन्धानामतृणविशेषे । रा.नि.व.८ । [नि.व.१६ ।

कङ्गुनी । स्त्री । प्रियङ्गौ । कङ्गुणीधान्ये । रा.

कङ्गुनीका । स्त्री । कङ्गुणीधान्ये । चक्र. ।

कङ्गुलः । पुं । हस्ते । श.च. ।

कङ्गूः । स्त्री । कङ्गुधान्ये । भ.टी. ।

कचः । पुं । बालके । वाला । भा.म.१भ.तन्द्रिक.ज्व.चि. । "मरिचकचपथ्यचावचावक ।" रा. नि.व.१८ । केशे । अम. । शुष्कव्रणे । मे.चद्विकं । वस्ते । जटा. ।

कचङ्गलः । पुं । समुद्रे । त्रिका. ।

कचटम् । क्ली । कच्चटशाके । भा.पू.१भ. हरितं । पत्रे । उणा. ।

कचदग्धिका । स्त्री । अलाब्वाम् । लाउ ।

कचद्रावी । पुं । अम्लवेतसे । प.मु. ।

कचपक्षः । पुं । केशसमूहे । अम. ।

कचमालः । पुं । धूमे । हारा. ।

कचरिपुफला । स्त्री । महाशमीवृक्षे । बड़ शाइ गाछ । रा.नि.व.८ ।

कचा । स्त्री । हस्तिन्याम् । मे चद्विकं ।

कचाकुः । पुं । विलेशये । सर्पे । मे.कत्रिकं ।

कचाटुरः । पुं । पक्षिविशेषे । डहुक । दात्यूहपक्षिणि । त्रिका. । [व.१० ।

कचामोदम् । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । रा.नि.

कची । स्त्री । कुचाग्निवीजे । रस.र.बाल.चि. ।

कचुः । स्त्री । An esculent root, (Arum colocasia and other kinds.) स्वनामख्यातवृक्षे । कचु गाछ ।

कचूरकम् । क्ली । कचूरे । कचू । वै.निघ.२भ. अर्श.चि.पिपीलिकातैले ।

कचेरुकः । पुं । कशेरौ । केशुर । र.मा. ।

कचोरः । पुं । कर्चूरे । वै.निघ.२भ.अर्श.चि भ- ल्लातकहरीतक्यां । [ग्री । अत्रि.१५ष. ।

कचोरा । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा पित्त-

कच्चटम् । क्ली । जलपिप्पल्याम् । काँचड़ा ।

कच्चरम् । क्ली। तक्रे । मे.रत्रिकं । त्रि। मलिने ।

कच्चूरः । पुं । कचुनामककन्दशाके । कचुगाछ।

कच्चोरम् । क्ली । शठ्याम् । प.मु. ।

कच्ची । स्त्री । कचुवृक्षे ।

कच्छः (कः) । पुं । अनूपप्रायदेशे । काछाड़ । See अनूपः । तुन्नकद्रुमे । तुन् गाछ । मे.छद्वि-

र्थः । नन्दीवृक्षे । परिधानाञ्चले । कांचा । इति च । जलप्रान्ते । अम. ।

कच्छकाण्डन: । पुं । अश्वत्थभेदे । गय्रा अश्वथ । [काछा, कोंटा । श.र. ।

कच्छ(च्छा,च्छो)टिका । स्त्री । कच्छे ।

कच्छप: । पुं । स्वनामख्यातजन्तुविशेषे । काछिम, शुन्दि, काठा, बाड़कोल । मं कांसव । एतन्मांसगुणा:— वातहरं शुक्रदं चक्षुष्यं बल्यं मेधास्मृतिकरं पथ्यं शोषघ्नञ्च । तच्चर्म पित्तहरं । तत्पाद: कफघ्न: । तदण्डं स्वादु वाजीकरञ्च । रा. नि.व.१९ । "कच्छपी मधुर: स्वादु: शुक्रवृद्धिकरी मत: । वातश्लेष्मप्रजननी बृंहणी रूच एव च ।" अत्रि.२२अ. । नन्दीवृक्षे । तुँद गाछ । रा.नि.व.१२ । मदिरायन्त्रे । श.च. । श्लेष्मजन्यतालुरोगविशेषे । तत्र कूर्म्मवदुत्सन्नोऽवेदन: नातिशीघ्रोऽतिशीघ्रं जायते । "कूर्म्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मारोगी ज्ञेय: कच्छप: श्लेष्मल: स्यात् ।" भा. म.ख.४भ.मुखरो.चि. ।

कच्छपयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकयन्त्रविशेषे। लक्षणं—"जलपूर्णपात्रमध्ये दत्त्वा खर्परन्तु विस्तीर्णं । तदुपरि रसविह्नि: स्थाप्य: सूतो मद: कुण्ड्याम् ॥ लघुलौहकोटरिकया क्रतपटुमृत्सन्धिलेपमास्थाय। देया तदुपरि सिकता चैकाङ्गुलिपरिभाणापि ॥ तत्खर्परं पूर्य्यं चाङ्गारकवनोपलैनोपचितम् ॥" अत्रि. । "जलपूर्णपात्रमध्ये कृत्वा पुटकर्परं सुविस्तीर्णं । तदुपरि विड़मध्यगत: सूत: स्थाप्य: कोष्ठ्यां ॥ लघुलौहकटोरिकया क्रतपटुमृत्सन्धिमाच्छाद्य । पूर्णाम्तरपुटखर्परमध्ये अङ्गारै: खदिरकाष्ठभवै: ॥ स्वेदनतो मर्द्दनत: कच्छपयन्त्रस्थितो रसो जयति ।" इदमेव कच्छपयन्त्रं आकण्ठभूनिवेशितं जलपूर्णनिकाशुव्रस्थितशरावे दत्त्वा रसमन्येन प्रकोर्णा नेन शरावमाच्छाद्य उपरि सिकताभिरङ्गुलिमानेनाच्छाद्य भूमिभागे: कुक्कुटपुटादध: कच्छपयन्त्रोऽयमीरित: ।

कच्छपि: । पुं । क्षुद्ररोगे । तालुरोगे ।

कच्छपिका । स्त्री । विषमुष्टौ । महानिम्बे । रा.नि.व.४ । क्षणनिर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. । वातश्लेष्मजन्यप्रमेहपिटकानामक्षुद्ररोगविशेषे। "ग्रथय: पञ्च वा षड् वा दारुणा: कच्छपोन्नता: । कफानिलाभ्यां पिड़का ज्ञेया कच्छपिका बुधै: ॥" इति निदा. । [पिकायाम् । मांदिकाछिम् । अम. ।

कच्छपी । स्त्री । क्षुद्ररोगे । मे.पत्रिकं । कच्छ-

कच्छपोलि: (का) । स्त्री । जलवेतसे । वै. निघ. ।

कच्छरुहा । स्त्री । दूर्व्वायाम् । जटा. । नागरमुस्तायां । "नागरोत्थाकच्छरुहा ।" रा.नि.व.१२ ।

कच्छा । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् । श्वेतदूर्व्वायाम् । चीरि(ड़ि)कायां। ঝিঁঝিঁ পোকা । वाराहीकन्दे । मे.छद्विकं । [दूर्व्वा । रा.नि.व.८ ।

कच्छान्तरुहा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । শ্বেত

कच्छारुहा । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम्। वै.निघ.।

कच्छालङ्कारक: । पुं । काश्मर्य्ये ।

कच्छु: (च्छू:) । स्त्री । खर्जूरोगे । চুলকোনা । तल्लक्षणं --"सूक्ष्मा बहव: पिड़का: स्राववत्य: पामेत्युक्ता: कण्डुमत्य: सदाहा: । सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्यो: कच्छुरुग्रास्फिचोश्च ।" मा.नि. । [धाफलक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

कच्छु(च्छू)घ्ना (घ्नी) । स्त्री । पटोले । हवु-

कच्छु(च्छू)मती । स्त्री। शूकशिम्ब्यां । श.च।

कच्छु(च्छू)र: । त्रि । कच्छूरोगयुक्ते । খোসরোগী । पुंश्चले । मे.रत्रिकं ।

कच्छु(च्छू)रा । स्त्री । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । रा.नि.व.३ । रक्तदुरालभायां । দুরালভাবিশেষ । कर्पूरशठ्याम् । आम्रहरिद्रायाम् । महाबलायाम् ।

कच्छुराल: । पुं । शेलुवृक्षे ।

कच्छुरी । स्त्री । धातक्याम् । धाई फुल ।

कच्छेष्ट: । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१९ । स्त्री । भद्रमुस्तायाम् ।

कच्छोत्था । स्त्री । मुस्तायां । रा.नि.व.६ ।

कच्छोरम् । क्ली । शठ्याम् । र.मा. ।

कजम् । क्ली । कमले । अमृते । मे.जत्रिकं ।

कज्जलम् । क्ली । नीलकमले । अञ्जने । काजल । इति च । त्रिका.सि.को.वामथा.चि. । पुं । कज्जल्याम् । अत्रि. ।

कज्जला (लि:) (लिका) (ली) । स्त्री। कीटविशेषे। Sulphuret of mercury. (Aethiop's mineral.) मर्द्दितरसगन्धके कज्जलीति लोके। श.र.। "एषा कज्जलिकाख्याता बृंहणी वीर्य्यवर्द्धनी। नानानुपानयोगेन सर्व्वव्याधिविनाशिनी॥" वै.निघ.२भ.। "जम्बीरपत्ररसेनाथ वर्द्धमानरसेन च। रसं संशोधयित्वेन तत्समं शोधयेद्वलिं॥ भृङ्गराजरसैः पिष्ट्वा शोधयेदर्कतरश्मिभिः। सप्तधा वा त्रिधा वापि पश्चाच्चूर्णञ्च कारयेत्। चूर्णयित्वा समं तेन रसेन सह मर्द्दयेत्। नष्टसूतं यदा चूर्णं भवेत्कज्जलसन्निभम्॥" भा.म.१भ.। "शुद्धसूतं गन्धकञ्च समं सम्मर्द्दयेद्दिनं। निश्चन्द्रं कज्जलीभूतं ततो योगेषु योजयेत्॥ पृथग्योगेषु यच्चोक्तौ समौ पारदगन्धकौ। तत्र भागद्वयं योज्यं कज्जलस्येति निश्चयः॥ यावान् स्यादधिकः सूतात् तावन्तं गन्धकं पुनः। क्षिपेद्योगे विधानज्ञो नात्र कार्य्या विचारणा॥ यत्र सूतोऽधिको योगे गन्धपाषाणतो भवेत्। तत्र तन्मानतः कुर्य्यादादावेव हि कज्जलं॥" अचि.।

कञ्चटः (ड़ः) । पुं, क्ली। गजपिप्पल्याम्। वै निघ.। जलतण्डुलीयापरनाम-स्वनामख्यातशाके। কাঁচড়া দাম। र.मा.। हिं चवड़ाइभेद। कलोटिकाशाके। च.द.,सि.यो.कञ्चटादिः। चाराङ्गशाकभेदे। भा.म.१भ.अ.सा.चि। गुणाः—धारकत्वं हिमत्वं पित्तरक्तनाशित्वं लघुत्वञ्च। राज। वातहरत्वं तिक्तत्वञ्च। भा.पु.१भ.शा.व। कञ्चड़ी इति कञ्चटभेदे। [পাত]। रस.र.ग्रहणीकवाटरसे।

कञ्चटपत्रकम् । क्ली। कञ्चटच्छदे। কাঁচড়া

कञ्चटपल्लवः । पुं। कञ्चटे। सि.यो.ग्रह.चि. जम्बादिः।

कञ्चटादिः । पुं। अतिसारे कषायविशेषे। अत्र कञ्चटादीनां पत्रं ग्राह्यम्। "कञ्चटदाड़िमजम्बूशृङ्गाटकपत्रह्रीवेरं। जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं रुन्ध्यात्॥" च.द.अ.सा.। কাঁচড়া পাতা, দাড়িমপাতা, জামপাতা, শিঙেড়া পাতা, বালা, মুতা, শুঁট, প্রত্যেকে ২৩ র. জল /॥০ শ. শে. ৶০ আদ পোয়া।

कञ्चटावलेहः । पुं। ग्रहण्यधिकारे—अत्र कञ्चटस्य (কাঁচড়াদাম) १ प्र. तालमूल्याः १ प्र. जल. १६ प्र. शे. ४ प्र., काथे यवानी १ प्र. पद्मा पादविशिष्टे तत्र वराहक्रान्ताधातकीपाठाबिल्वपेशीपिप्पली भङ्गापत्रातिविषा यवक्षार-सौवर्चलरसाञ्जनमोचरसानां प्रत्येकं चूर्णं कर्षमितं दत्वा पाकशेषं कुर्य्यात्। शीते मधुनः कुड़वार्द्धं देयम्। च.द.। सा.कौ.। কাঁচড়া ১ শ. তালমূলী ১ শ. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ. চিনি ১ শ. পাক করত পাদশেষ হইলে তাহাতে বরাক্রান্তা, ধাইফুল, আকনাদি মূল, বেলশুঁটা, পিপুল, গাঞ্জি, আতইচ, যবক্ষার, সচল লবণ, রসাঞ্জন এবং মোচরস প্রত্যেক চূর্ণ ২ তোলা দিয়া পাক শেষ করিবে। শীতল হইলে মধু পোয়া দিবে।

कञ्चनः । पुं। काञ्चनद्रुमे। वै.निघ.।

कञ्चिका । स्त्री। वेणुशाखायां। कञ्चि। श.च.। क्षुद्रस्फोटे। रा.नि.व.२०।

कञ्चुः (कः) । पुं। सर्पत्वचि। সাপের খোলশ। हे च.। उष्ट्र। चोलके। কাঁচুলি। औषधविशेषे। मे.कत्रिकं।

कञ्चुकशाकः । पुं। शाकविशेषे। गुणाः—"कञ्चुकीशाकवचस्तु वातला ग्राहिणी मता। रुचिकरी कफपित्तानां नाशिनी परिकीर्त्तिता॥" वै.निघ.। [वै.निघ.।

कञ्चुका । स्त्री। अश्वगन्धायाम्। कञ्चुकशाके।

कञ्चुकालुः । पुं। सर्पे। कालसर्पे। কেউটে সাপ। श.च।

कञ्चुकिः । पुं। यवे। रा.नि.व.१६।

कञ्चुकी । पुं। चणकद्रुमे। सर्पे। यवे। रा.नि.व.१६। जीङ्गकद्रुमे। मे.नत्रतुष्कं। तन्नामकदोषान्वितघोटके। लक्षणं यथा—"स्कन्धे वक्षसि वाहौ च अंसदेशे तथैव च। अन्यवर्णो भवेद्यस्मी कञ्चुकी सः प्रकीर्त्तितः॥" ज.द.३अ.। स्त्री। क्षीरीशद्रुमे। र.मा.। কোঁচড়া। र.सा.सं.। उन्. क्षीरसागर। क्षीरकञ्चुकीति रस.र.वह्निभल्लातके, महाभल्लातकगुड़े। शरपुङ्खायाम्। कञ्चुकशाके। औषधिविशेषे। मे.। [भाषा। हे.च.माला.।

कञ्चुलिका । स्त्री। अङ्गरक्षिण्याम्। काञ्चुलीति

कञ्जः । पुं। केशे। मे.अद्विकं। क्ली। अमृते।

वचे । वै.निघं. । [काञ्जला । श.च. ।

कञ्चकः । पुं । पक्षिविशेषे । मयना पाखि, ।

कञ्चनः (लः) । पुं । कञ्चकपक्षिणि । श.च. ।

कञ्चमूलम् । क्ली । कमलकन्दे । वै.निघ ।

कञ्चयोनिः । पुं । शालूके । कञ्चस्य पद्मस्य योनिरुत्पत्तिः । श.च. ।

कञ्चरः । पुं । गजे । केशे । स्त्री । धातक्याम् । पाटलायाम् । उदरे । मे.रत्रिकं । [हे.च. ।

कञ्चलिका । स्त्री । कञ्चरचिकायां । कांचुली ।

कञ्चारः । पुं । जठरे । गजे । मे.रत्रिकं ।

कञ्चिकम् । क्ली । काञ्जिके । श.टी.भ ।

कञ्चिका । स्त्री। भार्ग्यां । बामुनहाटी । श.र. ।

कटः । पुं । करिगण्डस्थले । किलिञ्जके । माद्र, दरमा, मरायेर बड़ । मे.टद्विकं । तृणे । धरणिः । कटिप्रदेशे । शवे । नले । समये । हे.च. । क्ली । अश्वचालनाय रचितभूमौ । ज.द.७अ. ।

कटकः । पुं, क्ली । सामुद्रलवणे । कड़का । रत्ना. । पारिहार्य्यें । हारा. । हस्तिदन्तमण्डने । मे.कत्रिकं ।

कटकी । पुं । गजे । श.र. । [त्रिका. ।

कटकोलः । पुं । निष्ठीवनपात्रे । पिक्दानि ।

कटखदिरः । पुं । काके । शृगाले । मे. ।

कटखादकः । पुं । कानलवणे । काचकलसे । बलिपुष्टे । जम्बुके । शेयाल । मे.कपञ्चकं ।

कटङ्कटः । पुं । अग्नौ । दारुहरिद्रायां । भैष. सु.री.बृहत्खदिरवटी । [गाछ । द्रव्याभि. ।

कटङ्कटा । स्त्री । आच्छुकवृक्षे । आच्छुलेर ।

कटङ्कटी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

कटङ्कटेरी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प.मु. । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।

कटपञ्चकम् । क्ली । अश्वचालनाय पञ्चविधभूमिषु । एका मण्डलाकारा, द्वितीया चतुरस्रा, तृतीया गोमूत्रा, चतुर्थी अर्द्धचन्द्रा, पञ्चमी नागपाशा चेति । तदुक्तं नकुलेन । "धनुरष्टादश योज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् । सङ्कोचयेज्जयं यावद्यावत्कटकपञ्चकम् । तदूर्द्धं मण्डली योज्या गोमूत्रा तदनन्तरम् । कलुषवर्त्मसु वर्त्मा च गोमूत्रा सर्व्वकर्म्मसु । युज्यमाना न दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ।" ज.द.७अ ।

कटप्रोथः । पुं । स्फिचि । कट्याम् । श.चि. ।

कटभङ्गः । पुं । हस्तेन शस्यच्छेदे । हारा । हाते शस्य तोला । गृहङ्गां । त्रिका. ।

कटभिः (भी) । स्त्री । कण्टकशिरीषे । काँटाशिरीष । रत्ना. लताशिरीषे । श्वेत अपराजिता । प.मु । लघुज्योतिष्मतीलतायाम् । लताकटकी । रा.नि.व.३,२३ । वै.निघ.२भ.उन्मा. चि.निशादिघृते । मुषल्यां । तालमूली । रा.नि. व.२३ । अपराजितायाम् । अप.चि.स्मृतिसागररसे । किणिहीत्यपरनामधेयवृक्षविशेषे । सा द्विविधा कृष्णश्वेतभेदेन । तयोः श्वेता पुनः महाक्षुद्रभेदेन द्विविधा । कृष्णाया गुणाः– कटूष्णा गुल्मघ्नी विषाध्मानशूलघ्नी वातकफाजीर्णहरी च । श्वेता ततः अधिकगुणयुक्ता । रा.नि.व.९ । "कटभी कटुका चोष्णा तुवरा तिक्तका मता । नाड़ीव्रणं रक्तरुजं प्रमेहञ्च विषं क्रमीन् । श्वेतकुष्ठं कफञ्चैव त्रिदोषञ्च व्रणान्तथा । शिरोरोगमजीर्णञ्च नाशयेदिति कीर्त्तिता । फलञ्चास्या धातुवृद्धिकरं कफवर्द्धकञ्च । "निर्य्यासोऽस्या गुरुर्बल्यो बल्यो वातविनाशनः ।" इति महाश्वेतकटभी-तत्फलनिर्य्यासगुणाः । "क्षुद्रा च कटभी चोष्णा कटुका कुष्ठहा मता । कफहा रक्तदोषघ्नी मेदोरोगहरा परा । नाड़ीव्रणं विषं मेहं क्रमींश्चैव विनाशयेत् । कटभीवत्फलगुणा ज्ञेयाः… ।" कृष्णकटभीगुणाः । वै.निघ. । [चि. ।

कटभीत्वक् । स्त्री। कटभीवल्कले । च.द.उन्मा.

कटमालिनी । स्त्री । मदिरायाम् । श.च. ।

कटम्ब(भ)रा (टुम्भरा) । स्त्री । कटुकायां । कट्की । मे. । र.मा.भा.पू.१भ.गु.व. । कटभी भद्राली च । शि.यो.उन्मा.चि.श्रीकण्ठः । "कटम्भरा वृश्चिकाली ।" गन्धप्रसारण्यां । गन्धभादुलि । दन्तीवृक्षे । गोधायां । वध्वां । हारा. । श्योणाकवृक्षे । भा.पू.१भ.भने. । करिण्याम् । कलम्बिकायां । मूर्व्वायां । पुनर्णवायां । मे.रचतुष्कं । राजबलायां । अम. । महाबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

कटम्भरः । पुं । श्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.९ । कटभीवृक्षे । वै.निघ. ।

कटम्भरा । स्त्री । गाङ्गेशीलतायाम् । नटी इति गौड़े । हारा. । ओषधिविशेषे ।

कटसारिका स्त्री । झिण्टीसामान्ये । झाँटी । हिं कटशरैया । भा.पू.१भ. ।

कटाकुः । पुं । पक्षिविशेषे । उणा. ।

कटायनम् । क्ली । वीरणे । বেণা । श.च. ।

कटाहः । पुं । कूर्मकर्परे । मे.हचिकं । जायमानविषाणाग्रभागे माहिषशिशौ । हारा. । तैलपाकपात्रे । কড়া । श.च । सूपे । त्रिका ।

कटाहकः । पुं । मातुलुङ्गादेरभ्यन्तरस्थान्नवद्धागे । আঁতি । अचि.सू.१७अ. । रा.नि.व.१० ।

कटाह्वयम् । क्ली । पद्मकन्दे । পদ্মের গেঁড়ে ।

कटाक्षः । अपाङ्गदृष्टौ । अम. । अक्ष्णः अन्तः कर्णयोरन्तरभागे । ज.द.२अ. ।

कटिः । पुं, स्त्री । श्रोण्याम् । কাঁকাল । रा.नि व.१८ । कलत्रे । काञ्च्याम् । कटीरे । हे.च. ।

कटितटम् । क्ली । नितम्बे ।

कटित्रम् । क्ली । रसनायाम् । मे रत्रिकं ।

कटिदेशः । पुं । कट्याम् । কাঁকাল ।

कटि(टी)प्रोथः । पुं । स्फिचि । रा.नि.व. १८ । कटिदेशस्थमांसपिण्डे । পোঁদের পেলো । अम. । [मा. ।

कटिरोहकः । पुं । करिपश्चाद्भागारोहके । श.

कटिल्लम् । क्ली । कारवेल्लफले । भा.पू.१भ. ।

कटिल्लकः । पुं । कारवेल्लके । করলা । प.मु. । रक्तपुनर्नवायाम् । मे.कचतुष्कं । [इला. ।

कटिशीर्षकः । पुं । कटिदेशे । কাঁকাল ।

कटिशूलः । पुं । कटिदेशस्थ शूलरोगे । कुमुरी इति भाषा । [মরের ঘুঁঘুর । हारा. ।

कटिशृङ्खला । स्त्री । कटिकिङ्किण्याम् । কো-

कटी (इन्) । पुं । हस्तिनि । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । स्त्री । श्रोणिफलके । কাঁকাল । अम. । पिप्पल्याम् । मे.टद्विकं । स्फिक्प्रदेशे । रत्ना. ।

कटीकतरुणम् । क्ली । नितम्बगतसन्धिमर्मणि । तत्स्थानं पृष्ठदण्डमुभयतः अवनमार्गकद्विभागे ईषन्नीचैः । पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डं अस्थिनी । अम. । सु.शा.६अ. ।

कटीकपालम् । क्ली । कटीफलके । विज.र. ।

कटीग्रहः । पुं । कटीगतवातरोगे । কোমরের বাত । लक्षणं —"वायुः कट्याश्रितः सश्लेष्मा वा जनयेद्रुजम् । कटिग्रहः स एवोक्तः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥" भा.म.१भ. ।

कटीरः । पुं, क्ली । जघनस्थले । जटा. । कटिदेशे । কাঁকাল । हे.च. । कटिपार्श्वे । भ.टी. ।

कटीरकः । नितम्बस्थले । रा.नि.व.१८ ।

कटुः । स्त्री । लतायाम् । राजिकायाम् । मे.टद्विकं । कटुकाम् । কট্‌কী । रा.नि.व.६ । कटुवल्ल्यां । লতাবিশেষ । रा.नि व.३ । प्रियङ्गुवृक्षे । हे.च । पुं । कटुपटोले । তিতপলতা । वै.निघ. २भ उन्मा.चि. । चम्पकवृक्षे । अर्कवृक्षे । श.च. । जलजतृणविशेषे । छत्रकविषे । ছাতাবিষ । श र. । कुटजतरौ । राजसर्षपे । हारा. । चीनकर्पूरे । रा.नि.व.१२ । वायुग्निगुणभूयिष्ठे षड्रसान्यतमरसे । ঝালরস । मं तिखट् । स मरिचादौ व्यक्तः । रा.नि.व.२० । तस्य लक्षणं —"यो जिह्वाग्रं बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकाञ्च स्रावयति स कटुकः ।" सु.सू.४२अ. । अपि च "संवेदयेद्यो रसनां निपाते तुदतीव च । विदहन्मुखनासाक्षि संस्रावः स कटुः स्मृतः ॥" चर. । गुणाः — उष्णलघुरुक्षः मुखशोधनः घ्राणाक्षिविरेचनः क्रमिहरश्च । तद्विपाकोऽपि कटुः, तद्विपाकगुणाश्च वातला कफपित्तघ्ना वायुग्निगुणभूयिष्ठाश्च । सु.सू.४२अ. । कफकण्ठदोषशोफमन्दानलश्वित्ररोगघ्नः । अतिसेवितश्चेत् चयवीर्य्यबलक्षयञ्च करोति । रा.नि.व.२० । कटुरुष्णश्च तीक्ष्णश्च विशदो वातपित्तकृत् । श्लेष्मक्लमघ्नरोचिष्णुः क्रिमिकण्डूविषापहः । रूक्षस्तन्यहरश्चापि मेदःस्थौल्यापकर्षणः । अत्युग्रो नासिकास्राविजिह्वाग्रोद्वेजको मतः । दीपनः पाचनो रुच्यः नासिकाशोषणो भ्रमम् । क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः इति मतान्तरम् । सोऽतियुक्तो भ्रान्तिदाहमुखताल्वोष्ठशोषकृत्… ॥" भा.म.१भ. । त्रि । कटुनि, तिक्तरसे । रत्ना. । सुगन्धे । मे. । दुर्गन्धे । तीक्ष्णे । भ.टी.स्वा. ।

कटुकः । पुं । लम्बामकारसप्तके । सु.सू.४०अ. ।

কটুরসে। কটুপটোলী। বৈ নিঘ.২ভ.জ্ব.চি.কটুফ লাদৌ। সুগন্ধতৃণে। শ.র। কুটজবৃক্ষে। শর্করাবৃক্ষে। শ.চ.। আর্দ্রকে। রাজসর্ষপে। দারা.। লশুনে। মে.। ক্লী। বিকটো। মে.কপিকং। মরিচে। রা. নি.ব.৬। ভা.ম.১ভ.কপত্কুল.স.জ্ব.চি.। "কটু কটফলাম্মোধরৈঃ।" কটুকায়াং। চ.দ.কফজ্ব.চি.। "কটুকং ত্রিবৃকং নিম্বম্।"

কটুকণ্টকঃ। শাল্মলীবৃক্ষে। রা.নি.ব.৮।

কটুকত্রয়ম্। ক্লী। ত্রিকটৌ। চ.দ.জ্ব.চি. কবলধারণে। "সৈন্ধবং কটুকত্রয়ম্।"

কটুকন্দঃ। পুং। শিগ্রুবৃক্ষে। সজিনা গাছ। আর্দ্রকে। আদা। লশুনে। মে.দচতুষ্কং। ক্লী। মূলকে। মূলা। প.মু.।

কটুকন্দরী। স্ত্রী। গোবিন্দীতি কৌঙ্কণে প্রসিদ্ধা। স্না বাঘবী। গুণাঃ—"কটুকন্দরিকা ঘোষা তিক্তা বালককাপহা। বিসূচ্যাদীন্নাশয়তি।" বৈ.নিঘ.।

কটুকফলম্। ক্লী। কক্কোলকে। কক্কোল। রা.নি.ব.১২। বৈ.নিঘ.২ভ.বা.ব্যা.। মহারাস্নাদৌ

কটুকরসঃ। পুং। ষড্‌রসান্যতমরসবিশেষে ঝালরস। See কটুঃ।

কটুকরোহিণী। স্ত্রী। কটুকায়াম্। কট্‌কী। বা.চি.১অ.। পটোলাদৌ। "পত্রং কটুকরোহিণী।" চ.দ.জ্ব.চি.মুস্তাদ্যগণে। "বলাকটুকরোহিণী।"

কটুকবর্গঃ। পুং। কটুকদ্রব্যসমূহে। যথা—শিগ্রুমধুশিগ্রুমূলকলশুনসুমুখশ্বেতাশ্যকুষ্ঠদেবদারুহরেণুকাবল্গুজফলচণ্ডাগুগ্গুলুমুস্তলাঙ্গলিকাশুকনাসাপীলুপ্রভৃতীনি পিপ্পল্যাদিগণঃ সালসারাদিগণঃ সুরসাদিগণশ্চেতি। সাজিনা, রক্তসজিনা, মূলা, রশুন, শ্বেততুলসী, মোরা. কুড়, দেবদারু, রেণুক, সোমরাজীবীজ, শঙ্খপুষ্পী, গুগ্‌গুল, মুতা, বিষলাঙ্গুলিয়া, শ্যোণাপাত এবং পীলু প্রভৃতিকে পিপ্পল্যাদি (পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিত্রকমূল, শুঁট, মরিচ, গজপিপ্পলী, রেণুক, এলা, যমানী, ইন্দ্রযব, আকনাদি, জীরক, সর্ষপ, ঘোড়ানিম্, মদনফল, হিঙ্গু, বামুনহাটী, মূর্গামূল, আতইচ, বচ, বিড়ঙ্গ এবং কট্‌কী), সুরসাদি (তুলসী, শ্বেত তুলসী, গন্ধপলাশ, কাবুই তুলসী, গন্ধতৃণ, মহাগন্ধতৃণ, রাইসরিষা, বনবাবুই, কাসমর্দ্দ, হেঁচেতা, বনতুলসী, বিড়ঙ্গ, কট্‌ফল, শ্বেতনিশিন্দা, নীলনিশিন্দা, কুকুরশোঁকা, ইন্দুরকাণী পানা, বামুনহাটী, কেউয়াবুঁটী, গুড়কাঁউলী, ঘোড়ানিম্) ও শালসারাদিগণকে (শাল, পিয়াশাল, খদির, শ্বেতখদির, বিট্‌খদির, গুপারি, ভূর্জপত্র, মেষশৃঙ্গী, তিন্দুক, চন্দন, রক্তচন্দন, শিশু, শিরীষ, বক, ধব, অর্জ্জুন, তাল, শেগুন, করঞ্জ, নাটাকরঞ্জ, কৃষ্ণাগুরু, অগুরু, লতাশাল) কটুকবর্গ কহে। সু.সূ.৪২অ.।

কটুকবল্লী। স্ত্রী। কট্বীনামলতাবিশেষে। কটুকী। তৈঁ হৈমন্তু। গুণাঃ—কটুঃ শীতা কফশ্বাসঘ্নী নানাজ্বরহরা রুচ্যা রাজযক্ষ্মঘ্নী। রা.নি.ব.৩।

কটুকশর্করা। স্ত্রী। পিত্তশ্লেষ্মজ্বরে কটুরোহিণীশর্করাযোগে। অত্র প্রত্যেকং তোলকমিতং। বৈদ্যপ্রসারকে কু.টী.। চক্রস্তু কটুরোহিণ্যা ১২ মা. সিতায়াশ্চ ৪ মা.।

কটুকস্নেহঃ। পুং। সর্ষপবৃক্ষে। বৈ.নিঘ.।

কটুকা(কী)। স্ত্রী। (Picrorrhiza kurroa.) কটুকায়াম্। কট্‌কী। হিং কুট্‌কী। তৈঁ নক্কালকরে। কেদারকটুকেতি দাক্ষিণাত্যে প্রসিদ্ধা। রা.নি.ব.৬। "কটুকামুষ্ণবারিণা।" চ.দ. পিত্তশ্লেষ্মজ্ব.চি.। "সিতা কটুকয়া যুক্তা পীত্বা ঘোষেন বারিণা।" আয়ুর্ব্বেদসারে। গুণাঃ—সারকেকফঘ্নী। রাজ.। তিক্তাতিকটুঃ শীতা পিত্তরক্তদাহবলাসারোচকঘ্নী চ। বা.। শ্বাসজ্বরভেদনী (অর্থাৎ) বদ্ধমবদ্ধং বা মলপিণ্ডিতং মলাদিকং ভিত্ত্বাধঃ পাতয়তি। চক্র.দ। কটুঃ তিক্তা রুক্ষা শীতা লঘুঃ ভেদিকা দীপনী হৃদয়গ্রাহী কফপিত্তজ্বরপ্রমেহশ্বাসকাসরক্তদাহকুষ্ঠক্রিমিঘ্নী চ। ভা.পু.১ভ.হ.ব.। কটুতুম্ব্যাম্। তিৎলাউ। ক্ষুদ্রচুঞ্চুক্ষুপে। রা.নি.ব.২৪। পীতরোহিণ্যাং। নেত্রপাথাণ ইতি লোকে। রত্না.। লতাকস্তূর্য্যাম্। চ. দ.বা.ব্যা.চি.।

কটুকাখ্যা। স্ত্রী। কটুকায়াম্। শ.।

কটুকাদ্যলৌহম্। ক্লী। শোথাধিকারে।

पाठ:—"कटुकं चूषणं दन्ती विड़ङ्गं त्रिफला तथा। चित्रको देवदारुश्च त्रिवृत्तारणपिप्पली। चूर्णान्येतानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयोरज:। चीरेण तुल्यमेतच्च श्रेष्ठं श्वयथुनाशनं॥ भैष रस.र.शोथ.चि.। ত্রিকটু, কট্কী, দন্তীমূল, বিড়ঙ্গ, ত্রিফলা, চিতারমূল দেবদারু, তেউড়ীমূল, গজপিপুল সমান ভাগ। সর্ব্বদ্বিগুণ লৌহচূর্ণ।

कटुकापाली। स्त्री। कण्टकपालीवृचे। কাঁটাগুড়কাঁডলী। रत्ना.। प.मु।

कटुकारोहिणी। स्त्री। कटुक्यां। रा.नि.व. ६। च.द.पित्त.ज्व.चि.मृद्वीकादौ। "कटुकारोहिणी समा।" [লাউ। र.मा.।

कटुकालाबु:। पुं। तिक्ततुम्ब्याम्। তিৎ-

कटुकीट: (क:)। पुं। मशके। मशा। जटा.।

कटुक्काण:। पुं। टिट्टिभे। তিতির পাখী। हे.च.।

कटुग्रन्थि। क्ली। पिप्पलीमूले। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व.६। लशुने। वै.निघ.। [हारा.।

कटुङ्गता। स्त्री। नित्यकर्म्मसमाचारनिष्ठुरत्वे।

कटुचातुर्जातकम्। क्ली। समभागत्वगेलापत्रमरिचेषु। "एलात्वक्पत्रकैस्तुल्यैर्मरिचेन समन्वितै:। कटुपूर्व्वमिदश्चान्याचातुर्जातकमुच्यते॥" रा.नि.व.२२। [जंके। गन्धतुलसी। वै निघ.।

कटुच्छद:। पुं। तगरवृचे। श.र.। सुगन्धा-

कटुजीरक:। पुं। जीरके। रा.नि.व.५।

कटुता (त्वम्)। स्त्री, क्ली। तीक्ष्णतायाम्। ঝাল। दौर्गन्ध्ये।

कटुतिक्त: (क:)। पुं। किराततिक्तके। চিরেতা। भा.पू.१भ.। महाशणवृचे। বড় শণ। शणचुपे। रा.नि.व.४।

कटुतिक्त(क्ति)का। स्त्री। महाशणे। प.मु.। कटुतुम्ब्याम्। তিৎলাউ। श.र.।

कटुतिक्ता। स्त्री। कटुतुम्ब्यां। তিৎলাউ। कटुतुण्ड्याम्। কটুতরুই বা তিৎপল্তা। रा. नि.व.३। [श.च.।

कटुतिन्दुक:। पुं। कुचेलके। কুঁচিলা।

कटुतुण्डिका (ण्डी)। स्त्री। तिक्ततुण्ड्यां। কটুতরাই, তিৎপলতা, তেতকুন্দুককী। मं कं कडुतोंडली, कडितोंड़े, तीतकुंदरु, वनटिंडुराकडुश्रा। गुणा:—कटु: तिक्ता कफवान्तिविषघ्नी अरोचकरक्तपित्तघ्नी रोचनी च। रा.नि. व.३। विम्बयाम्। তেলাকুচা।

कटुतुम्बि(म्बी)का। स्त्री। Wild variety of lagenaria vulgaris. तिक्तालाब्वाम्। তিৎলাউ। हिं कडुटुभिया, तुम्बी, तीतलौकी। मं कं कडुभोंपला, कडुदुधी, कडिसोरे। तं चेतिश्रानव। गुणा:—पाण्डुक्रमिकफवातनाशित्वं लघुपाकित्वञ्च। राज.। "कटुतुम्बी रसे पाके कटुर्हृद्या च शीतला। तिक्ता वान्तिकरी श्वासकासहृच्छोधनी मता। वातशोफव्रणविषशूलपित्तज्वरापहा। पथ्यं पाके तु मधरं मूत्रशोधनमुत्तमम्। पित्तशान्तिकरं ज्ञेयं फलं पर्णसमा गुणा:॥" वै.निघ.। [व.३।

कटुतुम्बिनी। स्त्री। तिक्तालाब्वां। रा.नि.

कटुतैलम्। क्ली। सार्षपतैले। সরিষার তৈল। हिं कड़ुयातेल। मं शिरशेल। गुणा:—"कटु तिक्तं तथा ग्राहि उष्णं स्यात्कफवातनुत्। क्रमिपाण्डुशोधनं स्यात्पित्तकृत्सार्षपं स्मृतम्। कर्णरोगे क्रमिरोगे तथा वातामयेषु च। कण्डूकुष्ठामये चैव कफमेदोगुणेषु च। प्रशस्तं सार्षपश्चैव रोगाणाञ्च विभावयेत्। वस्तिकर्म्मणि नो शस्तं पित्तदाहकरं महत्।" अत्रि.सू १४श्र। कटूष्णं तीक्ष्णं लघु कफशुक्रानिलहरं पित्तास्रकोठकुष्ठार्शोव्रणजन्तुजिच्च। वा.टी.हेमा.तैलव.। "सार्षपं तिक्तकटूष्णं वातकफविकारघ्नम्। पित्तास्रदोषदं क्रमिकुष्ठघ्नं तिलजवच्च चक्षुष्यम्॥" रा नि.व.१५।

कटुतैलमूर्च्छा। स्त्री। सफेनतामतादिदोषनाशार्थमामतैलस्य पाकेन निष्फेनीकृतस्यावतार्थ्य सजलहरिद्रादिवारिक्षेपेण शनै: शनै: शीतलीकरणे। तेन पाककाले स्फोत्याद्युपद्रवो न जायते। मूर्च्छाद्रव्याणि यथा—आमलकी हरिद्रा मुस्ता बिल्वत्वक् दाड़िमत्वक् नागकेशरं कृष्णजीरकं बालकं नलुका बिभीतकञ्च। "वयस्था रजनीमुस्तबिल्वदाड़िमकेशरै:। कृष्णजीरकह्रीवेरनलिकै: सबिभीतकै:॥ एतै: समांशै: प्रस्थे च कर्षमात्रं प्रयोजयेत्। अरुणाविपलं तत्र तोयश्चाढ़कसम्मितम्। कटुतैलं पचेत्तेन आमदोषहरं परम्॥" भैष.ज्व.

श्चि. । তৈল ৪ শ. পাক করিয়া নিষ্ফেন হইলে, নামাইয়া অগ্রে মঙ্গলহরিদ্রা তাহার পর মঙ্গলমঞ্জিষ্ঠা তৎপরে অন্যান্য দ্রব্য ক্রমে ক্রমে প্রক্ষেপ দ্বারা উষ্ণ তৈলকে শনৈঃ শনৈঃ শীতল করিবে। পরে ১৬শ. জলে পাক করিবে। মঞ্জিষ্ঠা ২প. ও অন্যান্য দ্রব্য প্রত্যেকে ২ তো. দিবে।

कटुत्रय(त्रिक)म् । क्ली । त्रिकटुके । শুঁট, পিপুল, মরিচ । रा.नि.व २२ । भा. ।

कटुदला । स्त्री । कर्कटिकायाम् । কাঁকুড় । रा.नि.व.७ ।

कटुदुग्धिका । स्त्री । तिक्तालाब्वां । वै निघ. ।

कटुनिष्पाव: । पुं । नदीनिष्पावधान्ये । श.च. ।

कटुपत्र: (क:) । पुं । पर्पटे । ক্ষেৎপাবড়া। सितार्जके । শ্বেতপত্র ক্ষুদ্রতুলসী । रा नि.व.५ ।

कटुपत्रिका (त्री) । स्त्री । लघुचुञ्चुपे । कारीषके । रा.नि.व.८ ।

कटुपर्णिका (र्णी) । स्त्री । चीरिण्यां । यन्मूलं चोक् इति उच्यते । "कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती । हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते । गुणा:—हेमाह्वा रेचनी तिक्ता भेदिन्युत्क्लेशकारिणी । क्रमिकण्डूविषानाहकफपित्तास्रकुष्ठनुत् ॥" भा.म.१भ. ।

कटुफल: । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ । कर्कोटवृक्षे । तिक्तकर्कटिकायाम् । कारवेल्लके । क्ली । द्रव्ययवे । वै.निघ.२भ.वा.व्या. ।

कटुफला । स्त्री । श्रीवल्लीकण्टकवृक्षे । तिक्तालाब्वाम् । रा.नि.व.३ । वृहत्यां । कण्टकार्य्याम् । चिर्भटके ।

कटुभङ्ग: । पुं । शुण्ठ्याम् । त्रिका. ।

कटुभद्रम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ । आर्द्रके । भा.पू.१भ. ।

कटुमञ्जरिक: (का) । पुं, स्त्री । शुक्लापामार्गे । শ্বেত আপাং । रा.नि.व.४ ।

कटुमूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ ।

कटुमोदम् । क्ली । गन्धराजि । থাটাসী । रा. नि.व.१२ ।

कटुम्भरा । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদালিয়া । च.द.वा.व्या.एकादशमतिकप्रसारणीतैले ।

कटुरम् । क्ली । तक्रे । ঘোল । जटा. ।

कटुरव: । पुं । भेके । रा.नि.व.१९ ।

कटुरा । स्त्री । आर्द्रहरिद्रायां । কাঁচা হরিদ্রা।

कटुरुणा । स्त्री । त्रिवृतायां । रत्ना. ।

कटुरोहिणी । स्त्री । कटुकायाम् । र.मा. । रा.नि.व.६ । वा शु.१५अ.पटोलादि: । च.द.पित्तज्व.चि.दुरालभादि: । "भूनिम्बवासा कटुरोहिणीनाम् ।" च.द.कफज्व.चि.मुस्तादि: । "त्रिफला कटुरोहिणी ।" अष्टादशाङ्गकषाये । "पटोलं कटुरोहिणी ।" च.द.ज्व.चि.मुस्तादि: ।

कटुलता । स्त्री । कटुकायाम् । कट्की । भैष. ।

कटुवार्त्ताकी । स्त्री । तिक्तवार्त्ताक्यां । তেতবেগুণ । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । (किनी) । क्षुद्रवृहत्याम् । वै.निघ. ।

कटुवाष्पिका । स्त्री । महाराष्ट्राम् । प.मु. ।

कटुविपाक: । पुं । द्रव्यस्य पाककटुत्वे । तदाश्रयश्च कटुतिक्तकषायरसद्रव्यमात्रम् । कटुविपाकं वलु लघु वातलं शुक्रघ्नं कफपित्तघ्नञ्च । सु. सू.४०अ. ।

कटुवीजा । स्त्री । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६ ।

कटुवीरा । स्त्री । (Capcici.) Capcicum. कुमरिचे । লঙ্কামরিচ, গাছমরিচ,ঝাল গাছ । हिं लालमरिच । गुणा:—"कटुवीराग्निजननी दाहिनी बलासघ्नी अजीर्णविसूचीव्रणक्लेदघ्नी तन्द्रामोहप्रलापस्वरभङ्गारोचकघ्नी । सन्निपातजड़ीभूतं हतेन्द्रियञ्च नरं जीवयति ।" अचि. ।

कटुशृङ्गाट(ल)म् । क्ली । चित्रकूटदेशप्रसिद्धगौरसुवर्णशाके । रा.नि.व.७ ।

कटुस्नेह: । पुं । (Sinapis dechotoma.) सर्षपवृक्षे । त्रिका. । कटुतैले । भैष.बाल.चि. । गौरसर्षपे । रा.नि.व.७ । नि.व.७ । कार्कव्याम् ।

कटुहुञ्ची । स्त्री । कारवेल्ले । উচ্ছে গাছ । रा.

कटूल्लाट(क)म् । क्ली । शुण्ठ्याम् । आर्द्रके । আদা । र.मा. ।

कट्टरी । स्त्री । गोविन्दीति कोङ्कणे ख्याती-षधे । गुणाः—विषघ्नी कटूष्णा कफवातहा । वै.निघ. ।

कटूषणम् (णा) । क्ली.स्त्री । पिप्पलीमूले । मुण्डायाम् । रा.नि.व.६ । पिप्पल्यां । वै.निघ ।

कटोरम् । क्ली । मृत्पात्रे । कटोरा । श.च. ।

कटोरा । स्त्री । स्वनामख्यातपात्रे । टाटी, क-टोरा । श.च. ।

कटोलः । पुं । कटुरसे । उणा. ।

कट्टरतैलम् । क्ली । ज्वरे विदाहे च हितम् । मूर्च्छिततिलतैलं ४श. कल्कद्रव्याणि समष्ट्या १ श. तक्रं २४ श यथाविधि पाच्यम् । सचललवणं शुण्ठी कुष्ठं मूर्वामूलं लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा चैत द्रव्याणि । "सुवर्चिका नागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशा लोहितयष्टिकाभिः । तैलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्धम भ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्त ।" वै.निघ. ।

कट्तृणम् । क्ली । गन्धतृणे । सि.यो.वा.या चि.माषबलादिः । सुगन्धरोहिषतृणे । दामक-र्पुर । वा.उ.३७अ. । See कतृणम् ।

कट्फलः । पुं । (Myrica sapida.) स्वनाम-ख्यातवृक्षे । कट्फल, कट्छाल । हिं कायफर । मं कायफल, किकसिवल्लि । तें पापरवुडम । प.मु. । र.मा. । गुणाः—कटुः उष्णः कासश्वासज्वरघ्न उग्रदाहहरः रुच्यः मुखरोगशान्तिकरश्च । रा.नि. व.६ । सु.सू.३८अ.लोध्रादि.ड. । सु.सू.३८सुरसादौ ड. । वार्ताकवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कट्फलं । गुणाः—तुवरं तिक्तं कटु वातकफज्वरघ्नं श्वासार्श.प्रमेह कासकण्ठामयारुचिघ्नञ्च । भा. । मद.व.१ । सि. यो.कफज्वरावलेहे । वा.सू.१५अ. । परूषकादौ पठ्यः । "कट्फलं कतकाफलम् ।" वा.सू.१५अ. रोध्रादि.पठ्यः । "जिङ्गिनीसरलकट्फलयुक्ताः ।" वा.सू.१५अ.सुरसादिः । "खरबुसवृषकर्णी कट्फलं कासमर्दः ।" च.द.पित्त.ज्व.कलिङ्गादिः । "कलिङ्गं कट्फलं मुस्तम् ।" कङ्कोले । रा.नि.व.१२ ।

कट्फला । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । र.मा. । रा. नि.व.९ । वृहत्यां । काकमाच्याम् । वार्ताक्यां । रा.नि.व.४ । देवदाल्यां । देयाताड़ा । रा.नि.व. ३ । सुनैर्व्वारुकी । रा.नि.व.७ ।

कट्फलादिः । पुं । कासरोगे कषायविशेषे । पाठः—"कट्फलं कतृणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचा-भया । शृङ्गी पर्पटकं शुण्ठी सुराह्वञ्च जले शृतं । मधुहिङ्गुयुतं पेयम्... ॥" अत्र प्रक्षेप्यहिङ्गुमधुनी-माषः । उत्तमादौ पलांशादिकं देयम् । माषिकं हिङ्गुसिन्धूत्थमित्यादि परिभाषावचनात् । च.द. काश.चि. ।

कट्फलादिपानम् । क्ली । दीर्घकालानुब-न्धिज्वरे । गुणाः—त्रिदोषदाहतृष्णाघ्नम् । कट्फलं त्रिफला देवदारु रक्तचन्दनं परूषकफलं (फलसा) कटुकी पद्मकाष्ठं उशीरञ्चेति द्रव्याणि एषां प्र.१६ रत्तिकं वा... २श श. १ श. । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

कट्वङ्गः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । तेँद गाछ । वा. टी.वत्सकादिगणे.हेमाद्रिः । श्योणाकवृक्षे । शो-णापाता । रा.नि.व.९ । भैष.स्त्रीरो.पुष्यानुगचूर्णे । च.सू.४अ.२१दशके । वै.निघ.अप.चि.कटभ्यादितै-ले । वा.म.३५अ.अश्मघ्नादौ । "कट्वङ्गः कमलोत्पलं रजः ।" सु.सू.३८अश्मघ्नादिः । क्ली । टुण्टुकफलं । शोणा फल । "कट्वङ्गफलाजमोद... ।"

कट्वम्बरा । स्त्री । प्रसारण्याम् । ज.द. ।

कट्वरम् । क्ली । Butter-milk. दधिस्नेहे । त्रिका. । दधिसरे । र.मा. । तक्रे । 'तक्रं कट्वर-मिष्यते ।' प.प्र.३ख. । व्यञ्जने । उणा. ।

कट्वरतैलम् । क्ली । See कट्टरतैलम् ।

कट्वी । स्त्री । कटुक्यां । कट्की । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.कफकुष्ठज्व.चि. । भैष.कुष्ठ.चि.भल्ला-तकगुड़े । सु.सू.४०अ. । कटुकवल्ल्यां । कटुकी-लताविशेष । रा.नि.व.३ ।

कठरः । त्रि । कठिने । जटा. ।

कठा । स्त्री । कठिन्याम् । श.च. ।

कठाकुः । पुं । पक्षिणि ।

कठाहकः । पुं । A gallinule. दात्यूहप-क्षिणि । श.र. । [वै.निघ. ।

कठिका । स्त्री । तुलसीवृक्षे । खटिकायाम् ।

कठिञ्जरः । पुं । (Ocymum sanctum.) अर्जकवृक्षे । क्षुद्रतुलसी वृक्ष । रा.नि.व.१० । पर्णासे । काल तुलसी । भा.पु.१भ.पु.व. ।

कठिनम् । क्ली । यवान्यजाजीत्रिकटुभूनिम्बादिद्रव्येषु । ग्र.च. । स्थाल्याम् । त्रि । सब्बे । मे. ।

कठिनपृष्ठ:(क:) । पुं । कूर्म्मे । रा.नि.व.१९।

कठिनफल: । पुं । कपित्थवृचे । रा.नि.व.११।

कठिना । स्त्री । गुड़शर्करायाम् । मे.नत्रिकं । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ । [हारा. ।

कठिनिका । स्त्री । खटिकायाम् । खड़ी ।

कठिनी (का:) । स्त्री, पुं । खटिकायाम् । खड़ी । र.मा. । प.मु.,त्रिका. । मे.नत्रिकं ।

कठिनोपल: । पुं । कौसुम्भीशाली । शालिधान्यविशेष । रा.नि.व.१६ ।

कठिल्ल: (क:) । पुं । कारवेल्लके । करला, উচ্ছে । प.मु.। भा.पू.२भ.। कर्कटे । কাঁকরোল, বনকাঁকরোল । प.मु.,च.चि.३श्र. । "कर्कटी-ऽरण्यसम्भूत: कठिल्ल: शठघातक: ।" वै.निघ. । पुनर्नवायाम्। रा. नि.व.५। भैष.मध्यनारायणतैले । रक्तपुनर्नवायां । भा.पू.२भ.। तुलसीवृचे । त्रिका.।

कठिल्ल(ल्लि)का । स्त्री । (Momordica chanartia.) कारवेल्लवृचे । উচ্ছে গাছ। तुलस्यां । रक्तपुनर्नवायां। গাদাপুণ্যে । ज.द.१२श्र.।

कठोर: (ल:) । त्रि । कठिने । श्र.टी.। [मा.।

कड़कम् । क्ली । सामुद्रलवणे । কড়কচ । र.

कड़ङ्कर: । पुं । तुषे । वै.निघ. ।

कड़ङ्ग: । पुं । सुराविशेषे । उणा. ।

कड़ङ्गर: । पुं। बुषे । তুষ, আগড়া । हे.च.।

कड़म्ब: (क:) । पुं । कलम्बिशाके । शाकनाड़िकायाम् । ডাঁটা । See कलम्बी ।

कड़म्बी(म्बुका) । स्त्री। कलम्बीशाके । श्र.र.।

कड़ार: । पुं। पिङ्गलवर्णे । श्रम.। [रा.नि.व.७।

कड़ुञ्ची । स्त्री। चुद्रकारवेल्ले । ছোট উচ্ছে।

कण: । पुं । पिप्पल्यां । वा.सू.१५श्र.शोधनव. । "कणलवणवचैला... ।" कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे । मे.षद्विकं। लेशे । हे.च.। वनजीरके । रा.नि.व.६।

कणगुग्गुलु: । पुं । श्वेतजीरके । स्वनामख्यातगुग्गुलौ । গুগ্গুলবিশেষ, কণগুগ্গুল । गुणा: —कटूष्ण: सुरभि: वातघ्न: शूलगुल्मोदराध्मानकफघ्न: रसायनश्च । रा.नि.व.१२ ।

कणजिह्विका । स्त्री । महासमङ्गायाम् । বড় বেলেড়া । सारिवायाम् । बहुपुत्रिकायाम् । शतमूली वा ভূঁই আমলা । रा.नि.व.२३ ।

कणजीर: (कम्) । पुं, क्ली । शुक्लजीरके । मद.व.२ । चुद्रजीरके । ग्र.च. । रा.नि व.६ ।

कणजीर्णा । स्त्री । श्वेतजीरके । रा.नि.व.६ ।

कणनिर्यास: । पुं । गुग्गुलौ । रत्ना. ।

कणप्रिय: । पुं । सूक्ष्मचटके । वै.निघ. ।

कणभ: । पुं । पुष्पवृचविशेषे । গুনছিয়া । र-त्ना. । तन्नामककीटे । तद्दष्टलचणम् – विसर्प: श्वयथु: शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि च । लचणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावसीदति ॥ मा.नि. । श्रग्निप्रकृतिकीटविशेषे । तेन दष्टे पित्तजरोगा भवन्ति । श्रन्यजातीयकीटे । स चतुर्विध:—"त्रिकण्टक: कुणी हस्तिकच: श्रपराजितश्चेति । तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गुरुता गात्राणां दंश: कृष्णता च भवति । सु.कल्प. ८श्र. । [थि । বাবুই, ভাকুই । रा.नि.व.१९ ।

कणभचक: । पुं । श्यामचटके । भारिटपचि-

कणमूलम् । क्ली। पिप्पलीमूले। पच्चतिक्तघृते।

कणाह्वी । स्त्री । लताविशेषे । प.मु. ।

कणा । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.मु.रा.नि.व.६ । जीरके, शुक्लजीरके, कृष्णजीरके । भा.पू.१भ. । कुम्भीरमचिकायाम् । কুমীরে পোকা । हारा. । "कणा जीरककुम्भीरमचिकापिप्पलीषु च ।" मे. णद्विकं । [भ.श्रजीर्णवड़वानलचूर्णे ।

कणाजटा । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ.२

कणाटीन: (र:, क:) । पुं । खञ्जनपचिणि । त्रिका. । श्र.र. ।

कणादिगण: । पुं । पिप्पल्यादिगणे । स च —पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरं । मरिचैलाजमोदेन्द्रपाठारेणुकजीरकम् । भार्गीमहानिम्बफलं हिङ्गु रोहिणिसर्षपम् । विड़ङ्गातिविषे मूर्व्वा चेत्ययं कीर्त्तितो गण: ॥ च.द.कफज्व.चि. ।

कणादिवटी । स्त्री। शोपदाधिकारे । "कणावचादारुपुनर्नवानां चूर्णं समिलं समवृद्धदारकम् ।

समर्थ चैतस्य निहन्ति वस्त्रः सकाञ्जिकः श्लीपद-मुग्रवेगम् ॥" पिप्पुल, वच, দেবদারু, শ্বেত-পুণ্যা, বেলছাল, বৃদ্ধদারকবীজ প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ। মাত্রা ৩ রতি। অনুপান কাঁজি। र.सा.सं.।

कणादीप्यः । पुं । श्वेतजीरके । रा.नि.व.६ ।

कणाद्यलौहम् । क्ली । अतिसाराधिकारे । योगरत्नाकरस्य। अत्र "त्रिवर्गत्रितयेन चेति।" त्रिकटुत्रिमदत्रिफलाभिः । र.सा.सं. । "कणाना-गरपाठाभिस्त्रिवर्गहितयेन च । विल्वचन्दनह्रीवेरैः समं लौहं प्रदापयेत् । सर्व्वातीसारशमनः संग्रह-ग्रहणीहरः ॥" त्रिवर्गद्वितयं त्रिमदत्रिफले । पि-পুল, শুঁট, পাঠা, আম্লা, বহেড়া, হরীত-কী, মুতা, চিতে, বিড়ঙ্গ, রক্তচন্দন, বেল-শুঁটা, বালা সমভাগ। সর্ব্বচূর্ণ সমান লৌহ। জলে মর্দ্দন। रस.र.। र.चि.८अ.।

कणाह्वा । स्त्री । श्वेतजीरके । रा.नि.व.६ ।

कणिकः । पुं । पिप्पल्याम् । शुष्कगोधूमचूर्णे । रा.नि.व.१६ ।

कणिका । स्त्री । अग्निमन्थवृक्षे । अतिसूक्ष्मवस्तुनि । मे.कत्रिकं। 'शुष्कगोधूमचूर्णन्तु कणिका समुदाहृता।" रा.नि.व.१६ । कणायां । तण्डुलविशेषे । अ टी.रा. ।

कणितम् । क्ली । आर्त्तनादे । हे.च. ।

कणिशम् । क्ली । शस्यमञ्जर्य्याम् । धान्यादির শীষ। अम.। हे.च.। [कायां । अ.टी.भ. ।

कणी । स्त्री । ह्रयकण्ठलतायाम् । श.र.। कणि-

कणीची । स्त्री । गुञ्जायाम् । किराचीति ख्यातायाम् । पुष्पितलतायाम् । शाटके । मे.चत्रिकं ।

कणेरः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । কনকে ফুল, চীনের করবী । त्रिका. ।

कणेरा । स्त्री । हस्तिन्याम् । श.च. ।

कणेरुः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । मे. ।

कण्टः । पुं । वकुलवृक्षे ।

कण्टकः । पुं. क्ली । गोक्षुरक्षुपे । रा.नि.व.४। मदनवृक्षे । ময়নাকাঁটা। रत्ना.। मत्स्यादिकीकसे। মৎস্যাদির কাঁটা। द्रुमाङ्गे। গাছের কাঁটা॥ मे.कत्रिकं । विल्ववृक्षे । इङ्गुदीवृक्षे । वनसूरी । मूगानी । वर्व्वूरकवृक्षे । বাব্লা গাছ । रोमाञ्चे । त्रिका. । पद्मवीजे । वेणौ । हे.च. ।

कण्टककरञ्जः । पुं । करञ्जभेदे । কাঁটাকরঞ্জ, গেঁটেকরঞ্জ । अ.टी.भ. ।

कण्टककिंशुकः । पुं । कण्टकीपारिभद्रे । পালিধামান্দার । मं पाङ्गारा । वै.निघ. ।

कण्टकच्छदः । पुं । श्वेतकेतकवृक्षे । वै.निघ.।

कण्टकत्रयम् । क्ली । कण्टकारीत्रये । रा.नि. व.२२ । वृहती कण्टकारी गोक्षुरश्च । गुणाः— "कण्टकत्रितयं प्रोक्तं त्रिदोषशमनाशकम् । ज्वरं पित्तञ्च हिक्काञ्च तन्द्रालापञ्च नाशयेत्।" वै.निघ.। See कण्टकारीत्रयम् ।

कण्टकदला । स्त्री । केतकीवृक्षे । वै.निघ. ।

कण्टकद्रुमः । पुं । शाल्मलीवृक्षे । रा.नि.व. ८ । खदिरवृक्षे । र.मा. ।

कण्टकपञ्चमूलम् । क्ली । स्वल्पमहत्तृणवल्ली-कण्टकसंज्ञकपञ्चमूलेषु। सि.यो.तृष्णा.चि.श्रीकण्ठः। सु.सू.३८अ.,चि १७अ.विसर्परोगे । एतत् पक्वाम्ल-यशोधनं वातकफहरञ्च । करमर्द्दगोक्षुरहिंस्राभि-ण्टीशतावरीषु । "करमर्द्दः श्वदंष्ट्रा च हिंस्रा भि-ण्टी शतावरी । कण्टकाख्यं पञ्चमूलम्।" प.प्र.२ख.। हिंस्रा কেলেকড়া। "रक्तपित्तहरं ह्येतच्छोफत्रय-विनाशनम्। सर्व्वमेहहरञ्चैव शुक्रदोषविनाशनम् ।" सु.सू.३८अ. ।

कण्टकपाली । स्त्री।(Caparis sepiaria.) स्वनामख्यातवृक्षे । কালিয়া কড়া । हिं हिन्स् । प.मु. । [नि.व.५ । कण्टसेवत्याम् । वै.निघ. ।

कण्टकप्रावृता । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । रा.

कण्टकफलः (ला) । पुं, स्त्री । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । अ.टी.भ. । गोक्षुरे । र.मा. । कण्टकार्य्याम् । एरण्डवृक्षे । धुस्तूरवृक्षे । देवदाल्याम् । कुसुम्भवृक्षे । शृङ्गाटकीवृक्षे । करञ्जवृक्षे ।

कण्टकभुक् । पुं । उष्ट्रे ।

कण्टकलता । स्त्री। क्षुपभायां । कर्कटिकाख्यां।

कण्टकवृन्ताकी । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । বেগুন গাছ । रा.नि.व.७ । [शल्यकीमृगे । शजारु ।

कण्टकश्रेणी । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । श.च. ।

कण्टका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् । दुरालभायां । वनमुद्गे । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

कण्टकागारः । पुं । शरटे । গিরগিটে । रा.नि.व.१९ । शल्लक्याम् । শজারু ।

कण्टकाढ्यः । पुं । कुब्जकावृक्षे । कोङ्कणदेशख्यातपुष्पवृक्षविशेषे । বেলফুল । हिं बेल । रा नि.व.१० । बिल्ववृक्षे । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । वै.निघ. ।

कण्टकारिः (का) । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । কণ্টিকারী । च.द.विषमज्व.चि. । "विश्वौषधकण्टकारिकाक्काथः ।" श्वेतकण्टकार्य्याम् ।

कण्टकारित्रयम् । क्ली । कण्टकारीत्रये ।

कण्टकारी । स्त्री । (Solanum xanthocarpum. Syn. solanum Jaquinii.) स्वनामख्याततिक्तशाकक्षुपविशेषे । কণ্টিকারী । हिं कंटेलि, रिंगिनी, भटकटैया, मेलगुल्लु । तें व्राकुड़िचेट्टु । उत्. कण्टमारिष । सा द्विधा, सामान्यश्वेतभेदात् । तत्र सामान्यगुणाः—कटूष्णा दीपनी श्वासकासघ्नी प्रतिश्यायघ्नी कफ...ज्वरघ्नी च । स्वरा तिक्ता कटुपाका लघुः रुचीष्णा पाचनी । पीनसघ्नी पार्श्वपीड़ाघ्नी क्रमिहृद्रोगका । फ...—रसे पाके कटुकं शुक्ररेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निकृल्लघु कफवातकण्डूकासमेदःक्रिमिज्वरघ्नं लघु च । शुक्ला सा गर्भदा च । भा.पू.१भ. । शातावरीवृक्षे । जटा. । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । श.र. ।

कण्टकारीघृतम् । क्ली । स्वरभेदे हितं । "व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्नावाट्यालगोक्षुरव्योषैः । सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात्कासञ्च पञ्चविधम् ॥" घृतं ४ श. स्वरसाभावे क्वाथार्थकण्टकारी १२॥० श. वारि ६४ श. शे. १६ श. रास्नाश्वेतवाट्यालगोक्षुरत्रिकटूनां षट्कल्कद्रव्याणां मिलितं ८ प. । "शुष्कद्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे । वारिण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥" इति वचनात् । च.द.स्व.भे.चि. ।

कण्टकारीत्रयम् । क्ली । वृहतीगणिकारीदुरालभासु । "वृहती चाग्निदमनी दुस्पर्शा चेति तु त्रयम् । कण्टकारीत्रयं प्रोक्तं...॥" रा.नि.व.२२। सिद्धयोगे तु गणिकारीस्थाने गोक्षुरमाह । "कण्टकारित्रयःतन्द्राप्रलापभ्रममाशनम् । पित्तं ज्वरं त्रिदोषञ्च नाशयेत्... ।" वै.निघ. ।

कण्टकारीद्रुः (मः) । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী । वै.निघ. । [त्रयम् । भा.म.सान्निपात-ज्व.।

कण्टकारी[illegible] । क्ली । वृहतीकण्टकारीति

कण्टकारीफलम् । क्ली । कण्टकार्य्याः फले । কণ্টিকারীর ফল । गुणाः—"कण्टकारीफलं तिक्तं कटुकं दीपनं लघु । रुचीष्णं श्वासकासघ्नं ज्वरानिलकफापहम् ।" भा.पू.१भ शाकव. ।

कण्टकार्य्यः । पुं । कुटजवृक्षे ।

कण्टकार्य्या । स्त्री । कण्टकारीवृक्षे । रस.र. बाल-चि. । "कुसुमैः कण्टकार्य्यायाः... ।"

कण्टकार्य्यादिः । पुं । पित्तश्लेष्मज्वरे कषायः । कण्टकारी अमृता ब्राह्मणयष्टिः शुण्ठी इन्द्रयवः दुरालभा चिराइता रक्तचन्दनं मुस्तं पटोलं कटुकी प्रत्येकं १४ र. वारि ३२ तो. शे. ८ तो. । भैष. । अत्र नागरेन्द्रयवासकमिति नागरं शुण्ठी इन्द्रः इन्द्रयवः यासकः दुरालभा, द्रव्यं २ तो. वारि कड़वमितम् । च.द.ज्व चि. ।

कण्टकालः । पुं । पनसवृक्षे । श.च. ।

कण्टकालिका । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । भा. पू १भ. । [रा.नि.व.४ ।

कण्टकालुकः । पुं । दुरालभायां । यासक्षुपे ।

कण्टकाशनः । पुं । उष्ट्रे । हे.च. ।

कण्टकाष्ठीलः । पुं । कुलिशमत्स्ये । त्रिका. ।

कण्टकिन् । पुं । मत्स्ये । श र. । मदनवृक्षे । কাঁটামযনা । प.मु. । खदिरवृक्षे । श.मा. । गोक्षुरक्षुपे । रा.नि.व.४ । सु.सू.३८अ. । वदरवृक्षे । रा नि.व.११ । वंशविशेषे । বেউড়বাঁশ । रा. नि.व.७ । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । सु.चि.८ अ.डं. । विट्खदिरे । গুয়েবাবলা । प.मु. । बिल्ववृक्षे । पारिभद्रवृक्षे । वै.निघ. ।

कण्टकिनी । स्त्री । वार्त्ताकीक्षुपे । कण्टकारिकायां । रा.नि.व.४ । रक्तझिण्टीवृक्षे । रा.नि. व.१० । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कण्टकि(की)फलः । पुं । तमकीक्षुपे । रा.नि.व.४ । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । श.टी. भ. । क्ली । अपुषफले । শশা । भा. ।

कण्टकि(की)फला । स्त्री । कर्कव्याः । काँकुड़ । वै.निघ. । [श.च. ।

कण्टकिलः । पुं । वंशविशेषे । বেউড়বাঁশ ।

कण्टकि(की)लता । स्त्री । कर्कव्याम् । কাঁকুড় গাছ । त्रपुषीलतायाम् । শশা গাছ, খীরা লতা । रा.नि.व ७ ।

कण्टकिला । स्त्री । वेणुविशेषे । বেউড়বাঁশ।

कण्टकी । स्त्री । शमीवृत्ते । प.मु. । बृहत्याम् । मद.व. । कण्टकवार्त्ताक्याम् । কাঁটাবেগুণ । गुणा—कटुतिक्ताषा रक्तपित्तकोपना कण्डूकच्छूहरी च । राज. ।

कण्टकीद्रुमः । पुं । खदिरवृत्ते । रत्ना. ।

कण्टकीपारिजातः । पुं । पारिभद्रके । পালতেমান্দার । हिं पांगारा । वै.निघ. ।

कण्टकीशरपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खाभेदे । इयं कटूष्णा कृमिशूलघ्नी च । वै.निघ. ।

कण्टकी(कि)शुकः । पुं । पारिभद्रवृत्ते । পালিধা গাছ । वै.निघ. ।

कण्टकुरण्टः । पुं । पीतझिण्ट्याम् । वै.निघ । झिण्टीवृत्ते । ঝাঁটী গাছ । रा.नि.व.१० । See झिण्टी।

कण्टतनुः । स्त्री । बृहत्यां । रा.नि.व.४ ।

कण्टदला । स्त्री । केतकीवृत्ते । কেয়া গাছ। रा.नि.व.१० । श्वेतकेतक्याम् । वै.निघ. । [श.मा.।

कण्टपत्रः । पुं । विकङ्कतवृते । বঁইচী গাছ।

कण्टपत्रफला (त्रा) । स्त्री । ब्रह्मदण्डीवृत्ते । रा.नि.व.५ । [व.७ ।

कण्टपत्रिका । स्त्री । वार्त्ताकीवृत्ते । रा.नि.

कण्टपादः । पुं । विकङ्कतवृत्ते । বঁইচীগাছ । रा.नि.व.९ ।

कण्टपुङ्खा (ङ्खिका) । स्त्री । कण्टकशरपुङ्खायाम् । गुणाः—"कण्टपुङ्खा कटूष्णा च कृमिशूलविनाशिनी ।" रा.नि.व.४ ।

कण्टफलः । पुं । देवताड़वृत्ते । দেয়াতাড়া। रा.नि.व.३।२३ । क्षुद्रगोक्षुरके । रा.नि.व.४ । पनसे । रा.नि.व.११ । धुस्तूरके । रा.नि.व.१० । लताकरञ्जे । रा.नि.व.९ । एरण्डे मद्यामे । रा.नि.व.५। कुसुम्भवृत्ते । ब्रह्मदण्ड्यां । रा.नि.व.२३ ।

कण्टफला । स्त्री । देवदालीलतायां । रा.नि.व.३ । लघुकारवेल्लाम् । रा.नि.व.७ । ब्रह्मदण्डीवृत्ते । रा.नि.व.५ । कर्कोट्याम् । কাঁকরোল । रा.नि.व.७ । बृहत्यां । रा.नि.व.४ । [च.वै.निघ. ।

कण्टलः । पुं । बावलवृत्ते । বাবলা গাছ । श.

कण्टवल्लरी । स्त्री । श्रीवल्लीवृत्ते । वाघिण्टीति कोङ्कणे प्रसिद्धलतायां । वै.निघ [वनमूर्व्वायाम् ।

कण्टवल्ली । स्त्री । श्रीवल्लीवृ[त्ते] । रा.नि.व.८।

कण्टवार्त्ताकी । स्त्री । कण्टयुक्तवार्त्ताक्यां । কাঁটাবেগুন গাছ রা.নি.ব.৭ ।

कण्टवृत्तः । पुं । तेजःफलवृत्ते । तेजफल इति पार्व्वतीये । रा.नि व.११ । [निघ. ।

कण्टसारका । स्त्री । श्वेतझिण्टीवृत्ते । वै.

कण्टाकारी । स्त्री । पनसवृत्ते । वै.निघ ।

कण्टाकुष्माण्डः । पुं । कण्टकलताविशेषे । कुमिरके इति भाषा । च.द ।

कण्टाफलः । पुं । धुस्तूरवृत्ते । रा.नि.व.१० । पनसवृत्ते । কাঁঠাল গাছ । रा.नि व.११ ।

कण्टारवी । स्त्री । वासायाम् ।

कण्टारिका । स्त्री । अग्निदमनीवृत्ते । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

कण्टार्गलः (र्गला) । पुं, स्त्री । नीलझिण्ट्याम् । रा.नि.व.१०। See नीलाम्लानः ।

कण्टाह्लता । स्त्री । नीलझिण्ट्याम् ।

कण्टालः । पुं । मदनवृत्ते । रा.नि.व.८ । पनसवृत्ते । [वै.निघ. ।

कण्टालिका (ली) । स्त्री । कण्टकार्य्याम् ।

कण्टालुः । पुं । वर्व्वूरकवृत्ते । रा.नि.व.८ । वंशे । रा नि.व.७ । बृहत्यां । वार्त्ताकीवृत्ते । रा.नि.व.४ । कर्कटीभेदे । रा.नि.व.७ ।

कण्टाह्वयम् । क्ली । पद्मकन्दे । रा.नि.व.१०।

कण्टिका । स्त्री । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

कण्टी । पुं । श्वेतापामार्गे । अपामार्गे । रा.नि.व.८ । गोक्षुरे । क्षुद्रगोक्षुरे । रा.नि.व.४। खदिरे।

कण्ठः । पुं । गले । रा.नि.व.१८ । मदनद्रुमे । मी.ठभिकां । स्वरे । हारा. ।

कण्ठकुब्जः (कः) । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—"शिरोऽर्तिकण्ठग्रहदाहमोहकम्प ज्वरो रक्तसमीरणार्त्तिः । हनुग्रहस्तापविलापमूर्च्छा स्यात्कण्ठकुब्जः खलु कष्टसाध्यः ॥" भा.ज्व.चि. ।

कण्ठकूजनम् । क्ली । गलकूजने । গলা ডাকা । मा.नि । "प्रततं कण्ठकूजनम् ।"

कण्ठग्रहः । पुं । कण्ठकुब्जके । भा.म.१भ ज्व. । इह वो कर्णकण्ठग्रहो । [श.मा ।

कण्ठतलासिका । स्त्री । अश्वबन्धनरज्जौ ।

कण्ठनीड़कः । पुं । चिल्लपक्षिणि । চিল পক্ষী । त्रिका. । [श मा. ।

कण्ठनीलकः । पुं । उल्कायाम् । মশাল ।

कण्ठपाशकः । पुं । करिगलवेष्टनरज्जौ । श.मा. ।

कण्ठबन्धः । पुं करिकण्ठबन्धनरज्जौ । हे च. ।

कण्ठमणिः । पुं । ग्रैवेयमणौ । त्रिका. ।

कण्ठलता । स्त्री । कण्ठभूषणे । अश्वबन्धने ।

कण्ठशालुकः (शूकः) । पुं । कण्ठगतमुखरोगविशेषे । अत्र कफकोपात्कण्ठे शालुककन्दवद्दृढाख्य कृतिः खरस्पर्शः कठिनश्च ग्रन्थिर्भवति । अयं कण्टकशूकवद्वेदनां जनयति शस्त्रसाध्यश्च । मा.नि. । लक्षणम्—"कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः । खरस्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥" सु. नि.१६अ. । [গলা শুকান ।

कण्ठशुद्धिः । स्त्री । गलस्य कफाद्यलिप्तत्वे ।

कण्ठशोषः । पुं । पित्तजन्यरोगविशेषे ।

कण्ठाग्निः । पुं । पक्षिणि । त्रिका. ।

कण्ठालः । पुं । शूरणे । उष्ट्रे । मे. ।

कण्ठालङ्कारः । पुं । कासे । কেসে ঘাস । रा.नि.व.८ ।

कण्ठाला । स्त्री । जालगोणिकायां । त्रिका. ।

कण्ठालुः । स्त्री । कण्ठपुष्पायां । त्रिपर्णीनामके कन्दशाके । रा.नि.व.७ ।

कण्ठिका । स्त्री । कण्ठमालायाम् ।

कण्ठी । स्त्री । गले । भ.टी.भ. । अश्वकण्ठवेष्टनरज्जौ (चर्म्मादौ) । श.मा. । [व.१६ ।

कण्ठी (न्) । पुं । कलाये । মটর । रा.नि.

कण्ठीरवः । पुं । मत्तहस्तिजातीये सिंहे । हारा. । पारावते । रा.नि.व.१७ ।

कण्ठीरवी । स्त्री । वासकपुष्पक्षुपे । বাসক গাছ । रा.नि.व.४ ।

कण्ठीलः । पुं । क्रमेलके । উট् । मे.लत्रिकं ।

कण्ठीला । स्त्री । द्रोणीभेदे । मे.लत्रिकं ।

कण्ठ्यः । त्रि । Expectorants. स्वरकरे ।

कण्ठ्यवर्गः । पुं । स्वर्य्यमहाकषायवर्गे चतुष्कस्य तृतीयदशके । यथा—"सारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटर्य्यहंसपादीबृहतीकण्टकारिका" इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति । অনন্তমূল, ইক্ষুমূল, যষ্টিমধু, পিপুল, দ্রাক্ষা, ভূঁইকুমড়া, কট্ফল, থুলকুড়ি, বিরুতী, কণ্টিকারী । च.सू.४अ. ।

कण्डकः । पुं । कासामयविशेषे । वै.निघ. ।

कण्डनम् । क्ली । निस्तुषीकरणे । কাঁড়া । हे.च. ।

कण्डनी । स्त्री । उलूखले । मुषले । त्रिका. ।

कण्डव्रणः । पुं । व्रणरोगे । চুলকুনি । वै. निघ. ।

कण्डरा । स्त्री । अस्थिवत्स्थूलशिरायाम् । महास्नायौ । বড় স্নায়ু । रा.नि.व.१८ । सा च शरीरे सन्नया षोड़श । यथा—पादयोः चतस्रः, हस्तयोः चतस्रः, पृष्ठे चतस्रः, ग्रीवायाञ्च चतस्र इति । करपादस्थकण्डराणां प्ररोहरूपा नखा जायन्ते । पृष्ठकटिकण्डराभ्यो बिम्बः, ग्रीवाहृदयकण्डराभ्यो मेढ्रञ्च जायते । सु.शा.५अ. । महत्यः स्नायवः प्रोक्ता कण्डरास्तास्तु षोड़श । प्रसारणाकुञ्चनयोः दृष्टं तासां प्रयोजनम् ॥ भा. । [वै.निघ. ।

कण्डवल्ली । स्त्री । काण्डवल्लयाम् । করলা ।

कण्डीरः । पुं । लघुकारवेल्लके । च.चि.२अ. अगुरुतैले । पीतमुद्गे ।

कण्डुः (ण्डूः) । स्त्री । वायुजन्यकण्ड्वादौ । চুলকনা, পাঁচড়াদি । कर्णरोगविशेषे । शूकशिम्ब्याम् । আলাকুশী । रा.नि.व.२० ।

कण्डुघ्नः । पुं । श्वेतसर्षपे । वै.निघ ।

कण्डुरः । पुं । कारवेल्ललतायाम् । कुन्दरतृणे । रा.नि.व.३ ।

कण्डुरा । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । कर्पूरकचोरकन्दे । रा.नि.व.१० । मत्स्याक्षपर्ण्यां । वल्लीशूरण । रा.नि.व.३ । [रा.नि.व.३ ।

कण्डु(ण्डू)ला(ली) । स्त्री । मत्स्याक्षपर्ण्याम् ।

कण्डूकरी । स्त्री । शूकशिम्बीलतायां । आलाकुशी । रा नि.व.१० । वा.सू.१५अ.विदार्य्यादिः । "कण्डूकरी जीवनह्रस्वसंज्ञे ।"

कण्डूका । स्त्री । काकतुण्ड्यां । कुँच वा रक्तकम्बल । वै.निघ. ।

कण्डूघ्नः । पुं । आरग्वधवृक्षे । बड़ शोणाल् । रा.नि.व.९ । गौरसर्षपे । रा.नि.व.१६ ।

कण्डूतिः । स्त्री । खर्ज्वाम् । चुलकानि । रा.नि.व.२० ।

कण्डूमका । स्त्री । कीटविशेषे । सा च कृष्णः सारः कुहकः हरितः रक्तः यववर्णाभः भूकुटी कोटिकश्चेत्यष्टविधा । तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात् । तद्दष्टे च रोगी पीताङ्गश्छर्दतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते । सु.कल्प.८अ. ।

कण्डूयनम् । क्ली । कण्ड्वां । खर्ज्वां । चुलकुनि । रा.नि.व.२० । [म. ।

कण्डूयना । स्त्री । कण्ड्वाम् । चुलकुनि । अ-

कण्डूया । स्त्री । कण्डूयने । रा.नि.व.२० ।

कण्डूरः । पुं । माषके । प.मु. ।

कण्डूरा । स्त्री । शूकशिम्बीलतायाम् । आलाकुशी । अ.टी. । [व.७ । त्रि । कण्डूयुक्ते ।

कण्डूलः । पुं । शूरणे । बुनो ओल । रा.नि.

कण्डूला । स्त्री । मत्स्याक्षपर्णीलतायाम् । वल्ली ओल, अम्बरबेल । वै.निघ. ।

कण्डोलः । पुं । उष्ट्रे । उणा. । गोणीभेदे । वंशादिनिर्म्मितधान्यरक्षणभाण्डे । डोल । अम. ।

कण्डोलकः । पुं । कण्डोले । डोल । हे.च. ।

कण्डोलवीणा (ली) । स्त्री । चण्डालवीणायां । केँदड़ा । अम. । [श.च. ।

कण्डोषः । पुं । शूककीटे । शुयां पोका ।

कतः (कः) । पुं । (Strychnos potatorum.) The clearing nut plant. निर्म्मलीफलवृक्षे । निर्मालि वृक्ष । मं कं चीलु, चिल्लिकायि । गुणाः — कटुतिक्तोष्णः चक्षुष्यः कृमिदोषघ्नः रुचिकृत् शूलघ्नो च । तद्बीजं जलप्रसादनम् । रा.नि.व.११ । "कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्म्मलताकरम् । वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ॥" भा.म.आमव. । कासमर्दे । कुचेलके । रमा. । च. सू.४अ.विषघ्नव. । जम्बीरवृक्षे । त्रिका. । [भा. ।

कतकम् । क्ली । कतकफले । निर्मालि फल ।

कतकफलः । पुं । कतकवृक्षे । निर्म्मलीवृक्ष । रा.नि.व.११ । तमालवृक्षे । क्ली । वारिप्रसादनफले । निर्म्मालि । वा.सू.१५अ.परूषकादिः । सु.सू.३८ परूषकादौ । "कट्फलं कतकफलम् । अश्मकपुरीषप्रतिमफेनमम्बुप्रसादनम् ।" ड. ।

कत्तृणम् । क्ली । (Andropogon schoenanthus.) गन्धतृणे । रामकर्पूर । प.मु. । हिं रोहिस, सोधिया च । तें कामंचिगड्डि, तूटिकूर । मं कं लाहानुरोहिसु । फिकगंजनि । द्वितीयं रोहिषतृणं, वाटुरोहिसु । हरियगंजिनि । ह्रस्वदीर्घभेदात् तद्द्विविधम् । गुणाः—कटुतिक्तं कफघ्नं शस्त्रशल्यादिदोषघ्नं बालग्रहघ्नञ्च । दीर्घं तिक्तं कटूष्णं कफवातघ्नं भूतग्रहविषदोषघ्नं व्रणक्षतरोपणञ्च । रा.नि.व.८ । तुवरं तिक्तं कटुपाकं हृद्रोगकण्ठरोगपित्तरोगघ्नं रक्तदोषशूलकासकफज्वरघ्नञ्च। भा.पू.१भ.गु.व. । "रोहिषं कटुकं पाके तिक्तोष्णं तुवरं जयेत् । हन्ति मारुतपित्तास्रं चणाच्छ्वासककफज्वरान् ।" मद.व.१ । च.सू.४अ.स्तन्यजनने । सि.यो.च.द.कास.चि.कट्फलादौ । पृश्निपर्ण्याम् । चाकुले । मे.णत्रिकं । "कत्तृणं तृणभिरप्यशोः ।"

कत्तोयम् । क्ली । मद्ये । मैरेये । त्रिका. ।

कत्सवरम् । क्ली । स्कन्धे । काँध । श.च. ।

कथरी । स्त्री । कन्यार्य्याम् । रा.नि.व.८ ।

कथाप्रसङ्गः । पुं । विषवैद्ये । हे.च. । त्रि । वातुले । त्रिका. ।

कथिका । स्त्री । तक्रादिसाधितखाद्यद्रव्यविशेषे । कढ़ीति महाराष्ट्रे । प्रकरणम् यथा—"आत्मक्तं मधुरं तक्रं सैन्धवेन तथा युतम् । पिष्टं मरीचं चाणक्यं निःक्षिप्य सुनिधाय च । तमस्थाल्यां घृतं वाय तैलं तस्मा च निःक्षिपेत् । तस्मिन्निम्नां रामठञ्च पश्चात्स्थालीं पिधाय च । तक्राङ्गं निक्षिपेत्तस्यां पिधाय च पुनः क्षिपेत् । बुद्बुदोत्पत्तिपर्य्यन्तं पक्वा सा कथिकाभिधा । कथिका पाचनी रुच्या लघ्वी च वह्निदीपनी । कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिनी ।" वै.निघ. ।

कदनम् । क्ली । मारणे । जटा. ।

कदन्नम् । क्ली । कुत्सितान्ने । कदर्य्यान्ने । जटा.

कदम्बः । पुं । (Anthocephalus Kadamba, Syn. Nauclea Kadamba.) स्वनामख्याततरुः । কদম গাছ । मं कलंबु । कं कडे़व । तें कड़िमिचेट्टु । र.मा. । साधारणगुणाः—मधुरः शीतः कषायः लवणः गुरुः सरः विष्टम्भकृत् रुचः कफस्तन्यानिलप्रदश्च । "कदम्बस्तिक्तकटुकः कषायो वातनाशनः । शीतलः कफपित्तार्दिनाशनः शुक्रवर्द्धनः ॥ रा.नि.व.६भा.पू.१भ. । कदम्बिका तु मधुरा शीतला तुवरा गुरुः । मलस्तम्भकरी चारा कक्षास्तन्यकफप्रदा । वातला मुनिभिः प्रोक्ता फलं तस्यास्तु शीतलं । तुवरं मधुरं पित्तरक्तदोषहरं मतम् ॥ वै निघ. । अत्र माञ्च:—"नीपो महाकदम्बः स्याद्धाराकदम्ब इत्यपि । द्वितीयोऽल्पप्रसारश्च वृत्तपुष्पः कदम्बकः" इति भेदः। तथा रत्नेऽपि "हारिद्रस्तु रजोबलः । धूलीकदम्बको धाराकदम्बः षट्पदप्रियः । वृत्तपुष्पः केशराढ्यः प्रावृषेण्यः कदम्बकः । नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बहुफली मतः ॥" अ.टी.भ. । सु.सू.३८अ. लोध्रादौ । वा.सू.१५अ.न्यग्रोधादौ । सर्षपवृक्षे । मे. । देवताड़वृक्षे । रत्ना. । क्ली । माक्षिके । हे.च. ।

कदम्बकः । पुं । कदम्बवृक्षे । चिका.वनी. । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि.व.९। सर्षपवृक्षे । प.मु.हे.च. । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं—"कदम्बफलमात्रस्तु मण्डूकीमध्यसंस्थितः । मांसाङ्कुरः कदम्बाख्यः शिरागोषितसम्भवः ॥" ज.द.३९अ. ।

कदम्बका । स्त्री । कलहंसाम् । वै.निघ. ।

कदम्बदः । पुं । सर्षपे । श.च. ।

कदम्बनिर्य्यासः । पुं । कदम्बस्य वेष्टके । কদমের আটা । च.सू.४अ. । [कुसुमे ।

कदम्बपुष्पः । पुं । हरिद्रुवृक्षे । क्ली । कदम्ब-

कदम्बपुष्पगन्धः । पुं । कलमशाली । कलमाधान् । रा.नि.व.१६ ।

कदम्बपुष्पा । स्त्री । महाश्रावण्याम् । गोरखमुण्डीति प्रसिद्धा । मुण्डीरी । रा.नि.व.५ ।

कदम्बपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । महाश्रावणिकायां । मुण्डीरी । हिं गोरखमुण्डी । भा.पू.१भ । सु.चि.१९अ. । "कदम्बपुष्पीं मन्दारीं ।"

कदम्बवायुः । पुं । सुगन्धवायौ ।

कदम्बा (म्बी) । स्त्री । देवदालीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

कदम्बिका । स्त्री । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

कदरः (रा) । पुं, स्त्री । A white sort of mimosa. श्वेतखदिरे । পাপড়িখয়ের । तें तेल्लतुम्मचेट्टु, वेणुतुम्मचेट्टु । वर्बूरकवृक्षे । কাঁটা বাবলা গাছ । र.मा. । "खदिराकृतिः श्वेतसारः ।" वा.सू.१५अ.असनादिव. । "खदिरकदरभञ्जी ।" कदरः खदिराकारः श्वेतसारः । सु.सू.३८अ.ड. । च.सू.४अ.४३दशके । क्रकचे । मे. ।

कदरम् । क्ली । व्याधिभेदे । কুলআঁটী, কড়া, জামূড়া । मे.रत्निकं । लक्षणम्—"शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः । ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत् ॥" मा.नि.,सु.नि.१३अ. । पायसभेदे । श.मा. । [চাকুলিয়া । मे. । श.र. ।

कदलः (कः) । पुं । कदलीवृक्षे । पृश्निपर्ण्यां ।

कदलम् । क्ली । नराङ्कुरे । कपाले । मे.लचिर्क ।

कदला । स्त्री । कदलीवृक्षे । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলে । शाल्मलीवृक्षे । डिम्बिकायां । मे.लचिर्क ।

कदलिका (ली) । स्त्री । (Musa sapientum.) स्वनामख्याततरुः । কলা গাছ । हिं केरा, सवेज, केलापेड़ । तें अरटिचेट्टु, बुरुगचेट्टु, दोंड़लीगे । कदली बहुधा—काष्ठकदली, गिरिकदली, सुवर्णकदली, महेन्द्रकदली, ... चेति । "माणिक्यमर्त्यामृतचम्पकाद्या भेदा कदल्या बहवोऽपि सन्ति । उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति

निर्दोषता खाद्यप्रता च तेषाम्। रा.नि.व.११। चम्पकचम्पकमर्त्त्यमाणिक्यादयः इति। भा.। आसां विशेषाः तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्याः। सामान्यतः कदली-गुणाः —शीतला गुर्व्वी हृद्या स्निग्धा मधुरा पित्त-रक्तविकारयोनिदोषाश्मरीरक्तपित्तघ्नी। कदली-फलं मधुरं शीतं विष्टम्भि कफकरं गुरु स्निग्धं पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयवातहरञ्च। पक्वफलं—क षायं मधुरं शीतलं पित्तास्रघ्नं गुरु मन्दाग्नौ अपथ्यं शुक्रवर्द्धनं क्लमतृष्णाहरं कान्तिदं दीप्ताग्नौ सुखदं कफरोगकरं दुर्जरं सन्तर्पणञ्चेति। "हृद्यं मनोज्ञं कफवृद्धिकारि शान्तञ्च सन्तर्पणमेव बल्यम्। रक्तं सपित्तं श्वसनञ्च दाहं रम्भाफलं हन्ति सदा नरा-णाम्॥ संग्राह्यपक्वञ्च सुशीतलञ्च कषायकं वा-तकफं करोति। विष्टम्भि बल्यं गुरु दुर्जरञ्च आर-ण्यरम्भाफलमेव तद्वत्॥" अत्रि.१७अ.। कदली-कवि। कृष्णसार। पृश्निपर्ण्णी। চাকুলিয়া। मे.।

कदलि(ली)लता। स्त्री। कर्कटीभेदः। वै. निघ.।

कदलीकन्दः। पुं। रम्भामूलं। কলার এটে। हिं केराकन्द। तैं अरटिदुंप। गुणाः—"शीतलः कदलीकन्दो बल्यः केश्योऽम्लपित्तजित्। वह्निकृ-द्दाहहारी च मधुरो रुचिकारकः॥" मद.व.६।

कदलीकुसुमम्। क्ली। रम्भापुष्पं। কলার মোচা বা ফুল। गुणाः—"कदल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरं तुवरं गुरु। वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्ष-यप्रणुत्॥" वै.निघ.।

कदलीजलम्। क्ली। कदलीरसः। কলার জল। गुणाः—"कदल्यास्तु जलं शीतं ग्राहकं मू-त्रकृच्छ्रहृत्। मेहं तृषां कर्णरोगं चातिसारञ्च ना-शयेत्॥ अस्थिस्रावं रक्तपित्तं विस्फोटं रक्तपित्तकं। योनिदोषञ्च दाहञ्च नाशयेत्॥" "सारः कदल्याः संग्राही चाग्निदो गुरुशीतलः। तृड्दाहमूत्रकृ-च्छ्रातिसारमेहांश्च सोमकम्। अस्थिस्रावं रक्तपित्तं विस्फोटांश्चैव नाशयेत्॥" वै.निघ.।

कदलीदण्डः (नालः)। पुं। थोड़ इति ख्याते मोचाद्यन्तर्गर्भस्थकोमलदण्डवद्भागे। श.च.। गुणाः—"योनिदोषहरो दण्डः कादल्योऽस्रदरं जयेत्। रक्तपित्तहरः शीतः सुरुच्योऽग्निप्रवर्द्धनः॥"

कदलीमूलम्। क्ली। कदलीमूलं। गुणाः —बल्यं वातपित्तघ्नं गुरु च।

कदलीमृगः। पुं। मृगभेदः। "सः प्रायशः पूर्व्वदेशे प्रसिद्धः। स तु ह्रस्वतमबिड़ालसमानाका-रो विलेशयः।" सु.चि.८अ.।

कदलीवल्कलम्। क्ली। प्रसिद्धायां कदली-त्वचि। কলার পেটো। गुणाः—तिक्तं कटु लघु वातहरञ्च। वै. निघ.।

कदलीसारः। पुं। कदलीरसः।

कदलीक्षा। स्त्री। फललताभेदः। শশা গাছ, কাঁকুড় গাছ।

कदश्वः। पुं। कुत्सिताश्वे।

कदाख्यम्। क्ली। कुष्ठौषधौ। কুড়। श.च.।

कदुष्णम्। त्रि। ईषदुष्णे। अम.। क्ली। उष्ण-तायाम्। अम.।

कनकः। पुं, क्ली। कासमर्द्दक्षुपे। रा.नि.व.४। जयपालवृक्षे। रक्तपलाशवृक्षे। च.चि.१अ.। नाग-केशरवृक्षे। काञ्चनारवृक्षे। রক্তকাঞ্চনফুলের গাছ। चम्पकवृक्षे। কাঁটালিচাঁপা বা চাঁপাফু-লের গাছ। कृष्णागुरुवृक्षे। मे.कचिर्क। धुस्तूर-वृक्षे। प.मु.। "निम्बाकनककल्काभ्यां।" कनकगुग्-गुलौ। रा.नि.व.१२। लाक्षातरौ। श.मा.। कृष्ण-धुस्तूरे। रा.नि.व.१०। কনকধুৎরো। भैष.वात-रक्तचि.विषतिन्दुतैले।

कनककन्दर्परसः। पुं। वाजीकरणे औष-धम्। अयं हेमाङ्गसुन्दरतुल्य एव केवलमत्र स्वर्णं वैक्रान्तं कान्तलौहञ्च रसपादं देयम्। পারা, গ-ন্ধক প্রত্যেকে সমভাগ। কান্তলোহ, বৈক্রা-ন্ত এবং স্বর্ণ প্রত্যেকে পারার চতুর্থাংশ। অগ্রে কজ্জলি করিয়া তাম্রপাত্রে কাকডুমু-রের রস, সরিষার তৈল, কাল ধুতুরার রস দ্বারা প্রত্যেকে তিন দিন মাড়িবে। শুকা-ইলে বালুকাযন্ত্রে মন্দ মন্দ পাক করত বা-লুকা তপ্ত হইলে জ্বাল নিবাইবে। শীতল হইলে নামাইয়া ঔষধ গ্রহণ করিবে। অনু-পান ঘি, চিনি ও মধু। रस.र.।

कनकगैरिकम्। क्ली। अत्यन्तरक्तगैरिके। সোণাগেরি। भा.म.४भ.विषचि.। [চাঁপা।

कनकचम्पकः। पुं। चम्पकविशेषे। कनक-

कनकजोद्भवः । पुं । राली । धुनो । रा.नि.व.१२ ।

कनकतैलम् । क्ली । क्षुद्ररोगाधिकारे तैलम् । "मधुकस्य कषायेन तैलस्य कुडवं पचेत् । कल्कैः प्रियङ्गुमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलकेशरैः । कनकं नाम तत्तैलं मुखकान्तिकरं परम् । अभीरुनीलिकाव्यङ्गशोधनं परमार्च्चितम् ॥" च.द. । तिलतैलं १ श. क्वाथार्थं—यष्टीमधु १ श. जलं १६ श. शे. ४ श. । कल्कार्थं—प्रियङ्गुमञ्जिष्ठारक्तचन्दननीलोत्पलनागेश्वराणां प्र. ४ तो. ।

कनकपरागः । पुं । सुवर्णरेणौ ।

कनकपलः । पुं । स्वर्णादिपरिमापकषोडशमाषके । १७ माषा । हारा. ।

कनकपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । गणिकारिकायाम् । द्रुमोत्पले । ওলট কম্বল । वै.निघ. ।

कनकप्रभः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२८ अ. । See सोमः ।

कनकप्रभा । स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাফট্‌কী । रा.नि.व.३। पीतयूथिकायां । स्वर्णयूथिकायाम् । যুঁই । रा.नि.व.१०। ज्वरातिसारोक्ते रसविशेषे। अत्र सुवर्णवीजं कृष्णधुस्तूरवीजम् । मरालपादं थानकुनीति ख्यातं । जयाग्निः विजयाक्वाथैः । "सुवर्णवीजं मरिचं मरालपादं कणा टङ्कणकं विषञ्च । गन्धं जयाग्निर्दिवसं विमर्द्य गुञ्जाप्रमाणां वटिकां विदध्यात्॥" কালধুতুরার বীজ, মরিচ, থানকুনী, পিপুল, সোহাগার খৈ, বিষ, গন্ধক সমভাগ। সিদ্ধির রসে মর্দ্দন। र.सा.सं. । [नि.व.१० ।

कनकप्रसवा । स्त्री। स्वर्णकेतकीवृक्षे । रा.

कनकप्रसून: । पुं । धूलीकदम्बे । वै.निघ. ।

कनकरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । চাঁপা কলা । रा.नि.व.११ । [१२।

कनकरसः । पुं, क्ली । हरिताले । रा.नि.व.

कनकलोद्भवः । पुं । सर्जरसे । धुना । रा. नि.व.१२ ।

कनकवतीरसः । पुं । अर्शोऽधिकारे रसः । पाठः—"शुद्धसूतं समं गन्धं तालसिन्धूत्थलाङ्गली। कलतुम्बीपलैकैकं लशुनस्य चतुष्पलं । काकवेल्लारसैर्मर्द्यं दिनैकं वटकीकृतं । गुञ्जामात्रं सदा खादेत् पादजञ्चापि नाशयेत् । रक्तवातकफोत्थानि अर्शांसि नाशयेद्ध्रुवम् । वटी कनकवतीनाम अनुपानञ्च कथ्यते । भल्लातत्रिफला दन्ती वह्निचूर्णं समं समं । सैन्धवं सर्व्वतुल्यं स्यात्तत्र्यंशेत्खर्परे चिरं । वह्निना भवेत्सिद्धं कर्षनकं पिबेन्नरः ॥" পারা, গন্ধক, হরিতাল, সৈন্ধবলবণ, ঈশলাঙ্গুলিয়া,ইন্দ্রযব, তিৎলাউ প্রত্যেকে ১ পল, রশুন ৪ পল, উচ্ছেপাতার রসে মর্দ্দন। বটী ১কুঁচ। रस.र.।

कनकवीजम् । क्ली । धुस्तूरवीजे। कनकसुन्दररसे । See कनकसुन्दररसः ।

कनकसङ्कोचरसः । पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"मृतस्वर्णाभ्रकं शुण्ठं शुद्धसूतं त्रिभिः समं। अम्लैर्मर्दयन्तु तद्गोलं पिष्ट्वा तुल्यञ्च गन्धकं । कटुतैलयुतं पाच्यं लौहे च मृदुनाग्निना । द्रवे जीर्णे विचूर्णाञ्च वह्निमूलकटुत्रिकैः । लग्विडङ्गविषैस्तुल्यैस्त्रिगुणं त्रिफला विषात् । अजामूत्रे दिनं पिष्ट्वा गुञ्जैकां भक्षयेद्वटीम्॥" क्रमेण २ गुञ्जा । अनुपानं वाकुचीतैलं निष्कमितं । रस.र.। স্বর্ণ, অভ্র, শুঁট এক এক ভাগ, পারা ৩ ভাগ, গন্ধক ৩ ভাগ, অম্লরসে পেষণ ও গোলকীকরণপূর্ব্বক সেই গোলক লৌহপাত্রে সর্ষপতৈলের সহিত পাক করিয়া ভাজা ভাজা হইলে নামাইয়া চূর্ণ করিবে ও তাহাতে চিতামূল, ত্রিকটু, গুড়ত্বক্, বিড়ঙ্গ, বিষ প্রত্যেকে এক এক ভাগ ও ত্রিফলা ৩ ভাগ দিয়া ছাগমূত্রে মাড়িয়া বটী করিবে।

कनकसुन्दररसः । पुं। ज्वरातिसाराधिकारे रसः । विजयाद्रवैः भङ्गाभ्रनक्वाथैः । कनकस्य वीजं धुस्तूरवीजम् । अत्र टङ्कणस्थाने अभ्रकं पठन्ति केचित् । "शुद्धसूतं समं गन्धं मरिचं टङ्कणं तथा । स्वर्णवीजं समं सर्व्वैः भार्गीद्रावैर्दिनार्द्धकं । सूततुल्यं मृतञ्चाभ्रं रसः कनकसुन्दरः ॥" माषा २र.। अन्यः —"हिङ्गुलं मरिचं गन्धं पिप्पली टङ्कणं विषं । कनकस्य च वीजानि समांशं विजयाद्रवैः । मर्द्दयेद्याममात्रन्तु चणमाना वटीकृता॥" হিঙ্গুল,মরিচ, গন্ধক, পিপুল, সোহাগার খৈ, বিষ, ধুতুরাবীজ সমান ভাগে সিদ্ধির কাথে মর্দ্দন করিবে। বটী চণকপ্রমাণ। भैष.। ग्रहणीश्च-

आधिकारे। तत्र—ज्ञयालु: चित्रक:। तुर्य्यभागेन चतुर्थभागेन। पाठ:—रसस्य तुर्य्यभागेन हेमभस्म प्रयोजयेत्। मन:शिला गन्धकञ्च तुल्यं माक्षिकतालकं। विषं टङ्कणकं सर्व्वं रसतुल्यं प्रदापयेत्। मर्द्दयेत्सर्व्वमेकत्र खल्लपात्रे च निर्म्मले। जयन्तीभृङ्गराजोत्थैः पाठाया वासकस्य च। अगस्तिलाङ्गलाग्नीनां स्वरसैश्च पृथक् पृथक्। भावयित्वा विशोष्याथ पुनश्चार्द्रकवारिणा। सप्तधा भावयित्वा च रस: कनकसुन्दर:॥ गुञ्जाद्वयं त्र्यं वास्य राजयक्ष्मप्रशान्तये। मधुना पिप्पलीभिर्वा मरिचैर्वा घृतान्वितं॥ सन्निपाते प्रदातव्यमार्द्रकस्य रसेन वै॥ अग्रपालरजोभिर्वा गुल्मिने शूलरोगिणे। अस्तवर्ज्यं भवेत्पथ्यम्..॥ र.सा.सं.। পারা, মনছাল, গন্ধক, তুঁতে, স্বর্ণমাক্ষিক, হরিতাল, বিষ, সোহাগা প্রত্যেকে সমান ভাগ, পারার চতুর্থাংশ স্বর্ণ। জয়ন্তী, চিতে, বাসক, বক, ঈশলাঙ্গুলি, ভীমরাজ, আকনাদি ইহাদের রসে এক এক ভাবনা। পরে আদার রসে ৭ ভাবনা। [কলা গাছ। रा.नि.व.११।

कनकस्तम्भा । स्त्री। सुवर्णकदलीवृक्षे। চাঁপা

कनकक्षार: । पुं। टङ्कणक्षारे। সোহাগার খৈ। रा.नि.व.१२।

कनकक्षीरी । स्त्री। सुवर्णक्षीर्य्याम्। শেয়াল কাঁটা, সোণাখিরুই। पीतकण्टकधुस्तूरे। सातलायाम्।

कनकान्त(र)क: । पुं। कोविदारवृक्षे। রক্ত কাঞ্চন বৃক্ষ। रा.नि.व.१०। See काञ्चनार:।

कनकालुका । स्त्री। सुवर्णभृङ्गारे। हला.।

कनकासव: । पुं। हिक्काश्वासे आसव:। पाठ: "संक्षुद्य कनकं शाखामूलपत्रफलै: सह। ततश्चतुष्पलं ग्राह्यं वृषमूलत्वचस्तथा। मधुकं मागधी व्याघ्री केशरं विश्वभेषजं। भार्गी तालीशपत्रञ्च सञ्चूर्ण्यैषां पलद्वयम्। संगृह्य धातकीप्रस्थं द्राक्षाया: पलविंशतिम्। जलद्रोणद्वयं दत्त्वा शर्करायास्तुला तथा। क्षौद्रस्यार्द्धतुलाञ्चापि सर्व्वं संमिश्य यत्नत:। भाण्डे निक्षिप्य चावृत्य निदध्यान्मासमात्रकम्..."॥ ধুতুরার ফল মূল পত্র শাখা মিলিত ৪প. বাসকমূলের ছাল ৪ প. পিপুল, যষ্টিমধু, কণ্টিকারী, নাগেশ্বর, শুঁট, বামুনহাটি, তালীশপত্র প্রত্যেকে চূর্ণ ২ প. ধাইফুল ১৬ প. দ্রাক্ষা ২০ প. জল ১২৮ শ. শর্করা ১২॥০ শ. মধু ৬।০ সের একত্র কলসে ১ মাস রাখিয়া ছাঁকিয়া লইবে। भैष.।

कनकाह्व: (य:) । पुं, क्ली। श्वेतधुस्तूरे। तण्डुलीयशाके। वै.निघ.। जैपालवृक्षे। प.मु.। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि.व.१०। नागकेशरवृक्षे। रा.नि.व.६। र.मा.।

कनकोद्भव: । पुं। महासर्जवृक्षे। वै.निघ.।

कनन: । त्रि। काणे। কাণা। श.च.।

कनिक्या । स्त्री। समितायाम्। श.चि.।

कनिचि: । स्त्री। शूरणे। ওল। प.मु.। गुञ्जायां। কুঁচ।

कनिष्ठकम् । क्ली। शूकतृणे। श.च.।

कनिष्ठा । स्त्री। अङ्गुष्ठान्त्यमाङ्गुली। কড়ে আঙুল। रा.नि.व.१८।

कनी । स्त्री। कन्यायाम्। हे.च.।

कनीचि: । स्त्री। गुञ्जालतायां। কুঁচ গাছ। श.र.। सपुष्पलतायां। उणादिकोष:।

कनीनिका (नी) । स्त्री। अक्षितारके। रा.नि.व.१८। अक्ष्णस्य नासासमीपभागे। ज.द.२श.। कनिष्ठाङ्गुली। मे.कचतुष्कं।

कनीयसम् । क्ली। ताम्रे। हे.च.।

कनीयान् । पुं। सोमलताभेदे। सु.चि.२९ श.। See सोम:। त्रि। अनुजे। त्रिका.। अल्पे। मे.।

कनीय:पञ्चमूलम् । क्ली। त्रिकण्टकवृहतीद्वयपृथक्पर्णीविदारिगन्धासु। त्रिकण्टकं गोक्षुरे। विदारिगन्धा शालपर्णी। सु.सू.३८श.।

कनेरा । स्त्री। हस्तिन्याम्। वै.निघ.।

कन्तु: । पुं। हृदये। वै.निघ.।

कन्था । स्त्री। स्यूतकर्पटे। কাঁথা। अम.। चीरे। तूलपूर्णगात्रवस्त्रे। লেপ।

कन्थारी । स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षे। फणिमनसा। मं कं कांथारी, कानक, फणीनिवडुंग कोङ्कणे। गुणा:—कटुतिक्तोष्णा वातकफघ्नी शोथघ्नी दीपनी

रुचिकारी रक्तग्रन्थिहराग्नी ज्वरघ्नी च। रा.नि.व.८।

कन्दः। पुं, क्ली। (Arum campanulatum.) A bulbous or tuberous root. फलहीनौषधिमूले। योनिरोगविशेषे। যোনিকন্দ রোগ। See कन्दरोगः। इन्दीवरे। रा.नि.व.२१। रक्तमूलके। कासालुके। श्वेतश्वलबहुपुटकन्दविशेषे। सर्पच्छत्रकमिति लोके। ड.। सु.मू. ३६अ.पित्तशमने। हस्तिकन्दे। वै.निघ.श्लस.चि.हस्तिकर्णयोग.। शूरणकन्दे। र.सा.सं.। सि.यो.वाइ्शालगुड़े। च.द.अ.पि.चि.अभयगुडिः। शालुके। प.मु.। शलगम इति प्रसिद्धे मूलविशेषे। गर्जने। रा.नि.व.७। सुगन्धितृणविशेषे। রাম-কর্পূর। प.मु.। गुड़े, शर्करायां। দলো, ভুরো। च.द.अर्शः-चि.काङ्कायनमोदके। पिण्डालुके। सुखनौति ख्याते कन्दे। शस्यमूले। मे.दत्रिकं।

कन्दकः। पुं। मुखालौ। रा.नि.व.७। वनशूरणे। বন ওল। भैष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले।

कन्दगुड़ूची। स्त्री। गुड़ूचीविशेषे। गुणाः— "कन्दोद्भवा गुड़ूची च कटूष्णा सन्निपातहा। विषघ्नी ज्वरभूतघ्नी वलीपलितनाशिनी॥" रा.नि.व.३।

कन्दग्रन्थिः। पुं। पिण्डालुनामकन्दशाके। रा.नि.व.७। श्वेतराजालुके। वै.निघ.।

कन्दजविषम्। क्ली। कन्दजातविषे। तच्चाष्टविधम्। यथा—"शक्तुकं मुस्तकं कौर्म्मं दर्व्वीकं सर्षपं तथा। सैकतं वत्सनाभञ्च शृङ्गी चैव विशेषतः॥ इति। एतानि औषधार्थं ग्राह्याणि। अपराणि च दश नामानुरूपाणि न भैषज्यरसायने प्रयोज्यानि। तदुक्तिः:—"विषभागांश्चणकवत् स्थूलान् कृत्वा तु भाजने। तत्र गोमूत्रकं क्षिप्त्वा प्रत्यहं नित्यनूतनं। शोषयेत्त्रिदिनं पूर्व्वं धृत्वातीवातपे ततः। प्रयोगेषु प्रयुञ्जीत भागमानेन तद्विषम्॥" इति। [कोंजी इति पश्चिमदेशे। श.र.।

कन्दटम्। क्ली। शुक्लोत्पले। শ্বেতশুন্দি।

कन्दतृणम्। क्ली। तृणविशेषे। গুঠতৃণ। वै.निघ.।

कन्दनालका। स्त्री। गोजिह्वायां। वै.निघ.।

कन्दपञ्चकम्। क्ली। तैलकन्दाहिनेत्रकन्दसुकन्दक्रोड़कन्दरुदन्तीकन्देषु। गुणाः—"कन्दस्य पञ्चकं प्रोक्तं तासादिरसमारकं। सर्व्वरोगहरं प्रोक्तमेतद्धि स्निग्धपञ्चकम्॥" वै.निघ.।

कन्दपत्रः। पुं। महातालीशपत्रे। वै.निघ.।

कन्दफला। स्त्री। क्षुद्रकारवेल्लके। উচ্ছে গাছ। विदार्य्यां। ভূঁইকুমড়া। रा.नि.व.७।

कन्दबहुला। स्त्री। त्रिपर्णीनामकन्दे। বন কাপাসী। रा.नि.व.७। [रा.नि.व.७।

कन्दमूलम्। क्ली। मूलके। মূলা। हिं मूलि।

कन्दरः। पुं। श्वेतखदिरे। क्षुद्ररोगविशेषे। See कदरः। क्ली। आर्द्रके। गुहायां। रा.नि.व.६। गिरिगुहायाम्।

कन्दरालः (कः)। पुं। प्लक्षवृक्षे। পাকুড় গাছ। गर्द्दभाण्डवृक्षे। गाग्धीभाट इति भाषा।

कन्दरूलः। पुं। कटुशूरणे। वै.निघ.।

कन्दरोगः। पुं। An affection of the feminine organ considered as a fleshy excrescence, but apparently prolapsus uteri. योनिरोगविशेषे। যোনিকন্দ। स च वातादिभेदेन चतुर्विधः। तस्य निदानलक्षणे—दिवानिद्रातिमैथुनादिकारणैः दोषाः प्रकुपिताः पूयरक्ताभं मन्दारफलसदृशं कन्दमुत्पादयन्ति। "दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात्। क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा॥ पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभं। उत्पद्यते तदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः॥ रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्द्दिशेत्। दाहरागज्वरयुतं विद्यात्पित्तात्मकन्तु तम्॥ नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकं। सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः॥ मा.नि.।

कन्दरोद्भवा। स्त्री। क्षुद्रपाषाणभेदवृक्षे। পাথরচূর। रा.नि.व.५। [व.३।

कन्दरोहिणी। स्त्री। कन्दगुड़ूच्यां। रा.नि.

कन्दर्पकूपः। पुं। योनौ।

कन्दर्पजीवः। पुं। कामजवृक्षे। रा.नि.व.५।

कन्दर्पज्वरः। पुं। कामे। [खिन्ने। त्रिका.।

कन्दर्पमुषलः। पुं। Membrum virile.

कन्दर्पसारतैलम्। क्ली। कुष्ठाधिकारे तै-

जम्। यथा—কটু তৈল ৪ শ.। क्वाथार्थ—ছাতিমছাল, কালিয়াকড়া, গুলুঞ্চ, নিম্ছাল, শিরীষছাল, ঘোড়ানিম্ বা তিৎপলতা, জয়ন্তীপত্র, তিৎলাউ, রাখালশশার মূল বা গোরক্ষচাকুলে, হরিদ্রা প্রত্যেকে ১০ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬শ.। গোমূত্র ১৬ শ. শোণালুপাতা, ভীমরাজ, জয়ন্তীপত্র, ধুতুরাপাতা, হরিদ্রা বা আম্লা, সিদ্ধি, খর্জ্জুরপত্র, গোময়, আকন্দপত্র, সিজুরপাতা প্রত্যেকে স্বরস ৪ শ.। कल्कार्थ—মাকালফল, বচ, ব্রহ্মীশাক, তিৎলাউ, চিতামূল, গোয়ালিয়া, কুঁচিলা, মনছাল, আম্লা, খুদে নটে, গেঁটেলা, শোণালি, আকন্দ-আটা, কালকাসন্দা, ঈশের মূল,আউচ, মঞ্জিষ্ঠা, ঘোড়া নিম্ বা তিৎপলতা, রাখালশশামূল, বিছাতিমূল, গন্ধভাদুলিয়া, হাপরমালী, মূর্ব্বা, ছাতিমছাল, কুড়চিছাল, নিম্ছাল, ঘোড়ানিম্, গুলুঞ্চ, সোমরাজীমূল, হাকুচবীজ, চাকন্দাবীজ, ধনে, ভীমরাজ, যষ্টিমধু, কুন্দুরুখোটী (कन्दरुमिति पाठे) বন ওল, শটী, কট্কী, দারুহরিদ্রা, তেউড়ী, পদ্মকাষ্ঠ, পিপুলমূল, অগুরু, কুড়, কট্ফল, জটামাংসী, কর্পূর, সিদ্ধির পাতা, এলাচ, গুড়ত্বক্, টুয়রিফল, হরীতকী, বহেড়া প্রত্যেকে ২ তোলা। सा.कौ.भैष.पाठःसंग्रहे द्रव्यः।

कन्दलः । पुं। कपाले। कलहे। धरणिः। क्षत्रसारभूमौ। हे.च.। क्ली। शिलीन्ध्रपुष्पे। त्रिका.। कमलवीजे। कदलीपुष्पे। आर्द्रके। रा.नि.व.६। शूरणे। भा.पु.१भ.शा.व.। गण्डस्थले। अङ्कुरे। कोमलशाखायाम्।

कन्दलता । स्त्री। मालाकन्दे। रा.नि.व.७। क्षुद्रकारवेल्लयाम्। वै.निघ.।

कन्दलिन् (ली) । पुं, स्त्री। पद्मवीजे। পদ্মের বীজ। रा.नि.व.१०। सु.सू.२८अ.पित्तप्रशमने। मृगविशेषे। गुल्मभेदे। मे.लत्रिकं।

कन्दलीकुसुमम् । क्ली। शिलीन्ध्रे। কোড়কছাতা। श.च.।

कन्दवर्गः । पुं। कन्दजातिमात्रे। গেঁড়ো, গেঁড়্। यथा—विदारीकन्दशतावरीमृणालबिसकशेरुशृङ्गाटपिण्डालुमध्वालुहस्त्यालुकाष्ठालुशङ्खालुरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दादिषु। गुणाः—रक्तपित्तहराणि शीतानि मधुराणि गुरूणि बहुशुक्रकराणि स्तन्यवृद्धिकराणि च। सु.सू.४६अ.। "शूरणः पिण्डपिण्डालू पलाण्डुर्गृञ्जनस्तथा। ताम्बूलपर्णकन्दः स्यात् हस्तिकन्दस्तथा परः। वराहकन्दः अप्यन्यः कन्दशाखा इमे स्मृताः॥" अत्रि.१६अ.।

कन्दवर्द्धनः । पुं। Esculent root. शूरणे। रा.नि.व.७। कटुशूरणे। वै.निघ.।

कन्दवल्ली । स्त्री। बन्ध्याककर्कोटक्याम्। रा.नि.व.२। भूमिकुष्माण्डे। वै.निघ.।

कन्दविषम् । क्ली। यस्य कन्दे विषं वर्त्तते। कालकूट-वत्सनाभ सर्षप पालक कर्द्दम-वैराटक-मुस्तक शृङ्गी पुण्डरीक मूलक हलाहल महाविष-कर्कटकानीति त्रयोदश कन्दविषाणि। एषु वत्सनाभानि चत्वारि, मुस्तके द्वे, सर्षपानि षट्, शिष्टानि एकैकमेवेति। "गुणाः—कन्दजानि तु तीक्ष्णाणि तेषां वक्ष्यामि विस्तरं। स्पर्शाज्ञानं कालकूटे वेपथुः स्तम्भ एव च। ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता। सर्षपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च। ग्रीवादौर्ब्बल्यवाक्सङ्गौ पालकेऽनुमतावपि॥ प्रसेकः कर्द्दमाख्ये तु विड्भेदो नेत्रपीतता। वैराटकेनाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते। गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुस्तकेन तु। शृङ्गीविषेणाङ्गसाददाहोदरविवृद्धयः। पुण्डरीकेण रक्तत्वमक्ष्णोर्वृद्धिस्तथोदरे। वैवर्ण्यं मूलकैश्छर्द्दिर्हिक्काशोफप्रमूढताः। चिरेणोच्छ्वसिति श्यावो नरो हलाहलेन वै। महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम्। कर्कटेनोत्पतत्यूर्द्ध्वं हसन्दन्तान्दशत्यपि। कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि प्रयुक्तानि त्रयोदश। रुक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशुव्यवायि च। विकाशि विशदञ्चैव लघुपाकि च तत्स्मृतं। सर्व्वाणि कुशलैर्ज्ञेयान्येतानि दशभिर्गुणैः॥" सु.कल्प.२अ.।

कन्दशाकः । पुं। See कन्दवर्गः। [वै.निघ.।

कन्दशालिनी । स्त्री। बन्ध्याककर्कोटक्याम्।

कन्दशूरणः । पुं। शूरणकन्दे। ওল, কটুওল। रा.नि.व.७।

कन्दसंभ्रमम् । क्ली। (Prolapsus uteri.) योन्यर्शसि। যোনিরক্তরোগ। त्रिका.। See

कन्दः and कन्दरोगः।

कन्दा । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । वै.निघ. ।

कन्दाढ्यः । पुं । धारणीनाममहाकन्दशाके । धरणीकन्द । रा.नि.व.७ । वै.निघ. ।

कन्दामृता । स्त्री । कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

कन्दार्हः । पुं । कन्दशूरणे । रा.नि.व.७ ।

कन्दालुः । पुं । त्रिपर्णीलतायां । काशालुके । धारणीनाममहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ ।

कन्दिरी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । श.चि. ।

कन्दी । पुं । कटुशूरणे । रा.नि.व.७ ।

कन्दुः । पुं, स्त्री । लौहमयन्युब्जपात्रे । তাওয়া । हला. । सुराकरणपात्रे । गेण्डुके ।

कन्दुकम् । क्ली । पूगफले । अङ्कुरे । वै.निघ. ।

कन्दुपक्वः । त्रि । जलोपसेकं विना केवलपात्रे अग्निना भृष्टतण्डुलादौ। यथा —"कन्दुपक्वानि तैलानि पायसं दधि शक्तवः । द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपीति" स्मृतिः ।

कन्देलुः । पुं । काशभेदे । কেশে । वै.निघ. ।

कन्दोटः । पुं, क्ली । शुक्लोत्पले । कुमुदे । नीलोत्पले । श.र. । [र. ।

कन्दोतः । पुं । कुमुदे । त्रिका. । श्वेतपद्मे । श.

कन्दोत्थम् । क्ली । नीलोत्पले । নীলশুন্দি । रा.नि.व.१० ।

कन्दोद्भवा । स्त्री । कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.३ । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

कन्दौषधम् । क्ली । आर्द्रके । वै.निघ. ।

कन्धरः । पुं । मारिषशाके । मेघे । क्ली । ससारस्य दध्नः तक्रं कन्धरमिष्यते । कु.टी. श्रीकण्ठः । ससेहं दधि कन्धरं । सि.यो.षट्कन्धरतैले ।

कन्धरा । स्त्री । मानविशेषे । वै.निघ. । ग्रीवायाम् । रा.नि.व. १८ ।

कन्धिः । स्त्री । ग्रीवायाम् । हारा. ।

कन्धुकः(कः) । पुं । भूमिबदरे । आरण्यबदरे । वन कूल । वै.निघ. ।

कन्नम् । क्ली । मूर्च्छायाम् । श.मा. ।

कन्यका । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमार्यां । रा.नि.व.५ । कन्यायाम् । हट्टी ।

कन्यसा । स्त्री । कनिष्ठाङ्गुल्यौ ।

कन्या । स्त्री । घृतकुमार्यां । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ । स्थूलैलायाम् । रा.नि.व.६ । वाराहीनाममहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । कुमार्यां । रा.नि.व.१८ । नार्याम् । महौषधिविशेषे । See औषधिः। बन्ध्याकर्कोटक्यां । रा.नि.व.३ । (Aloes perpoliata.) मुसब्बर इति ख्यातद्रव्ये । बन्दायां । मान्दरा । कन्दगुडूच्यां । वै.निघ. ।

कन्याटः । पुं । लम्पटे । कामुक । हारा. । आभ्यन्तरगृहे ।

कन्युषम् । क्ली । बस्तपुच्छे । हारा. । बन्ध्याकर्कोटकीफले । भा.पू.१भ. ।

कपटम् । क्ली । चौड़ादेवदारुणि ।

कपटचीड़ा । स्त्री । चौड़ानामदेवदारुविशेषे । रा.नि.व.१२ ।

कपटा । स्त्री । ऋस्वरहल्याम् ।

कपटिनी । स्त्री । चौड़ानामगन्धद्रव्ये देवदारौ वा । रा.नि.व.१२ । [श.र. ।

कपटी । स्त्री । परिमाणभेदे । এক আঁকাড় ।

कपटेश्वरी । स्त्री । श्वेतकण्टकार्यां । रा.नि.व.४ । ऋस्वरहल्याम् । वै.निघ. ।

कपर्दः । पुं । वराटके । কড়ি । तद्भेदा यथा —सुवर्णवर्णा सिंही धूम्रवर्णा व्याघ्री पीतपृष्ठा सितोदरा मृगी श्वेतवर्णा हंसी विदन्ना नातिदीर्घा च । गुणाः—कटुतिक्तोष्णकर्णशूलव्रणगुल्मशूलनेत्रदोषनाशित्वानि । रा.नि.व.१३ । "कपर्दः कटुकस्तीक्ष्णो ह्यण्यश्चाग्निप्रदीपनः । तिक्तः शीतः कर्णशूलव्रणनेत्ररुजापहः । ग्रहणी गुल्मशूलानि परिणामं क्षयं तथा । वातं कफं नाशयतीत्येवं प्रोक्तो मनीषिभिः ॥" वै.निघ. । शोधनं शङ्खशब्दे मृग्यम् ।

कपर्दकरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः । "मृतं वा मूर्च्छितं सूतं कार्पाससुमनोद्रवैः । मर्द्दयेद्दिनमेकन्तु तेन पूर्य्या वराटिका। निरुध्य चाम्ममूषायां भाण्डे कृत्वा पुटे पचेत् । उद्धृत्य चूर्णयें-

चूर्णं मरिचद्विगुणै: सह। गुञ्जैकैकं घृतैर्लेह्यं रक्तपित्तं नियच्छति। कपर्द्दकरसो नाम असाध्यं साधयत्यलम्। उदुम्बरफलं पक्वं घृतै: पाच्यं सितायुतं। भक्षयेन्मरिचैर्युक्तमनु स्याद्रक्तपित्तनुत्॥" रस.र.। কাপাস ফুলের রসে একদিন মর্দ্দিত মূর্চ্ছিত পারদ ২ তো. কড়ির ভিতর ভরিয়া কড়ির মুখ রুদ্ধ করিবে। পরে সেই কড়ি অন্ধমূষাযন্ত্রে রাখিয়া পুটপাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া ৪ তো. মরিচের সঙ্গে একত্র চূর্ণ করিবে। মাত্রা ১ কুঁচ।

कपर्द्दी। स्त्री। वराटके। वै.निघ.।

कपर्द्दि:। पुं। कपर्द्दके। रा.नि.व.१३।

कपर्द्दिका। स्त्री। वराटिकायाम्। [३अ.।

कपाटशयनम्। क्ली। उत्तानशयने। सु.चि.

कपाटसन्धिक:। पुं। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितरात्पपालिरित्येवं कर्णबन्धनाकृतिविशेषे। सु.सू.१६अ.। [गन्धकाष्ठविशेष। रा.नि.व.१२।

कपाटिनी। स्त्री। चीड़ानामदेवदारुभेदे।

कपाल:। पुं, क्ली। मृन्मयघटादिखण्डे। খাপড়া, খোলাকুচি। रा.नि.व.१८। भा.म.४भ. सु.री.चि.। मस्तकाद्यस्थिषु। तानि च नितम्बतालुशङ्खांसदेश-मस्तक-गण्डस्थल जानु-शङ्खवक्षण--शिरोऽस्थीनि। सु.शा.५अ.।

कपालकुष्ठम्। क्ली। महाकुष्ठभेदे। अस्य लक्षणम्—"कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि।" सु.नि.५अ.। "कृष्णारुणं कपालाभं यद्रुचं परुषं तनु। कपालं तोदबाहुल्यं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्॥" भा.। [चिका.।

कपालनालिका। स्त्री। तर्कुट्याम्। টেকো।

कपालरोग:। पुं। शिरोरोगे।

कपालास्थि। क्ली। खनामख्यातशरीरस्थास्थिकर्परखण्डास्थिनि। "जानुनितम्बांसतालुगण्डशङ्खशिरोऽस्थीनि तत्राभिधीयन्ते"। सु.शा.५अ.।

कपालिका। स्त्री। दन्तरोगविशेषे। तल्लक्षणं—कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा। कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी॥ मा.नि. सु.नि.१६। शवकर्परिकायाम्। सु.चि.१अ.।

कपाली। स्त्री। विड़ङ्गायाम्। रा.नि.व.६।

कपि:। पुं, स्त्री। वानरे। रत्ना.। सिह्लके। শিলারস। रा.नि.व.१२। आम्रातके। शूकशिम्ब्याम्। करञ्जविशेषे। श.च.।

कपिकच्छु: (**च्छू:**)। स्त्री। शूकशिम्ब्याम्। আলাকুশী। सि.यो.उन्मा.चि.। ' कपिकच्छायवा समम्। 'See आत्मगुप्ता।

कपिकच्छुफलम्। क्ली। शूकशिम्ब्या: फले। আলাকুশীর বীজ।

कपिकच्छुफलोपमा। स्त्री। जलुकायां। जलुकारीति मालवे। रा.नि व.३।

कपिकच्छुरा। स्त्री। शूकशिम्ब्यां। प.मु.। See आत्मगुप्ता। [थूली। श.च.।

कपिकन्दुकम्। क्ली। शिरोऽस्थिनि। মাথার

कपिका। स्त्री। नीलसिन्धुवारवृक्षे। रा.नि.व. ४। अर्कवृक्षे। रत्ना.। [য়াকুল। र.मा.।

कपिकोलि:। पुं। शृगालकोलिकायां। শে-

कपिचूड़: (**ड़ा**)। पुं, स्त्री। आम्रातकवृक्षे। আমড়া গাছ। रा.नि.व.११।

कपिचूत:। पुं। अश्वत्थभेदे। পলাশপিপুল। गजकृष्णसङ्कोरा इति। भा.पू.१भ.वटा.व.। आम्रातकवृक्षे। चिका.। [१२।

कपिज:। पुं। सिह्लके। শিলারস। रा.नि.व.

कपिजङ्घिका। स्त्री। तैलपिपीलिकायाम्। श.च.।

कपिञ्जल:। पुं। A bird, the francoline partridge. चातकपक्षिणि। ফটিকজল পাখি। গৌরতিত্তিরী। পাছানাড়া পাখি। कपिञ्जल इति प्राच्ये: कथितो गौरतित्तिरि:। भा.। मांसगुणा:—शीतलं मधुरं लघु अतएव रक्तपित्तरक्तश्लेष्मविकारे मन्दवातविकारे च प्रशस्तं। चक्र. द.। तथा एतस्य मांसं चटकमांसाच्छीतलं। हृद्यं रोचकञ्च। रा.नि.व.१७। शिलारसे। শিলারস। ककातुया इति ख्याते पक्षिणि। केचित्।

कपिञ्जला। स्त्री। शालिधान्यविशेषे। शाल्मकी। चपि,१५अ.।

कपितैलम् । क्ली । शिलारसे । रत्ना. । तुरुष्कनामकगन्धद्रव्ये । भा. ।

कपि(वि)त्थः (कः)। पुं । (Feronia elephantum.) स्वनामख्यातवृक्षे । কয়েৎ গাছ । हिं कैथ् । मं कवीठ । कं बेलल् । तें वेलगचेट्टु। प.मु. । गुणाः—मधुराम्लः कषायः तिक्तः शीतलः वृष्यः पित्तानिलघ्नः संग्राही व्रणघ्नः । आमं कपित्थमस्वीर्य्यं कफघ्नं ग्राहि वातलं। दोषत्रयहरं पक्वं मधुराम्लरसं गुरु । अपिच । आमं जिह्वाजाड्यकरं त्रिदोषवर्द्धनं विषघ्नं रोचकं संग्राहि । पक्वं श्वासवमिश्रमक्लमहरं हिक्कापनोदनम् । रा.नि.व.११ । "कपित्थमामं मधुरं कषायं विशदं गुरु। कासातिसारहृद्रोगच्छर्द्दिकफरुजापहम् । कपित्थं मधुरं शीतं कषायं ग्राहकं लघु" ॥ अत्रि.सू.१७अ. । तत्फलमम्लं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्य्यत्वात् । सु. सू ४०अ.। अपिच—"कपित्थमामं संग्राहि कषायं लघु लेखनं । पक्वं गुरु तृषाहिक्काशमनं वातपित्तजित् । स्वाद्वम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्ज्जरम्" ॥ भा. । अश्वत्थवृक्षे ।

कपित्थतैलम् । क्ली। कपित्थवीजतैले। गुणाः—"कपित्थतैलं तुवरं स्वादु चाखुविषापहम् ।" वै.निघ. ।

कपित्थत्वक् । क्ली । एलवालुके । रा.नि.व.४ ।

कपित्थपत्रा (र्णी) । स्त्री । वृक्षविशेषे । कपित्थालीति कंवटपत्रीति महाराष्ट्रे । গন্ধবিরজার গাছ । रत्ना. । गुणाः –"कपित्थपत्रा तीक्ष्णोष्णा पाके कट्वी च तुवरा । रसे तिक्ता कृमिकफमेदमेहविषं जयेत् । वायुरोगं नाशयति···।" वै.निघ.

कपित्थानी । स्त्री । कपित्थपत्राम् ।

कपित्थाम्रः । पुं । आम्रभेदे । वै.निघ. ।

कपित्थार्ज्जकः । पुं। श्वेतार्ज्जके । तुलसीभेदे। मद.व.३ । [মুথপোড়া । त्रिका. ।

कपित्थास्यः । पुं । वानरविशेषे, गोलाङ्गूले ।

कपित्थाष्टकचूर्णम् । क्ली । ग्रहण्यधिकारे। अत्र यमान्यादीनां प्रत्येकमेकैकं भागं, महाद्रकादिदाडिमान्तानां प्रत्येकं भागत्रयम्, शर्करायाः षड्भागान् कपित्थगुणचूर्णस्य चाष्टभागानेकत्र मेलयेत् । शर्करायाः षट्त्रिंशतभागा इति वा.टी. । कश्चित्तु "षड्गुणसिते कपित्थाष्टगणे" पठति। सुतरां तन्मते यमान्यादीनामेकैकभागस्थले कपित्थस्याष्टौ भागाः कपित्थाच्च षड्गुणाः सिता भवन्ति । अपरे च सर्व्वचूर्णापेक्षया षड्गुणसितां अष्टगुणकपित्थचूर्णं ददति । च.द. । अग्निः चित्रकी । जलं बालकं । যমানী, পিপুলমূল, গুড়ত্বক, তেজপত্র, এলাইচ, নাগেশ্বর, শুঁট, মরিচ, চিতের মূল, বালা, জীরক, ধনে, সৌবর্চললবণ প্রত্যেকে ১ ভাগ, তিন্তিড়ী, ধাইফুল, পিপুল, বেলশুঁটা, পাটিয়া লোধ, দাড়িমছাল প্রত্যেকে ৩ ভ. চিনি ৬ ভ. কপিথচূর্ণ ৮ ভ. ।

कपिनामा । पुं । शिलारसे । रत्ना. ।

कपिपिप्पली । स्त्री । रक्तापामार्गे । भा.पू. १भ. । वानरपिप्पल्यां । वै.निघ.। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे । र.मा. । [श.र. ।

कपिप्रभा । स्त्री । शुकशिम्ब्यां । আলাকুশী।

कपिप्रियः । पुं। आम्रातकवृक्षे । रा.नि.व.११। कपित्थवृक्षे । भा. ।

कपिभूतः । पुं । पारिशाश्वत्थे । वै.निघ. ।

कपिरसः । पुं । शिलारसे । [व.११ ।

कपिरसाढ्यः । पुं । आम्रातकवृक्षे । रा.नि.

कपिरोमफला । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रा.नि. व.३ । [रा.नि.व.६ ।

कपिरोमा । स्त्री । कपिकच्छ्वां । रेणुकायां ।

कपिलः । पुं । शिलारसे । रत्ना. । कुक्कुरे । ह्वारा. । पित्तले । मूषिकभेदे । तद्दष्टे व्रणकोथः ज्वरः ग्रन्थ्युद्भवः । सु.कल्प.६अ.। त्रि । पिङ्गलवर्णे।

कपिलच्छाया । स्त्री। मृगनाभौ । भा.म.। See कस्तुरिका ।

कपिलद्राक्षा । स्त्री । कपिलवर्णवृहद्द्राक्षाविशेषे । आङ्गुर इति यस्याः प्रसिद्धिः । আঙুর। गुणाः—मधुरा शीतला हृद्या मदहर्षदा दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृषाहृल्लासनी च। रा.नि.व.३। अन्नतरसे । [श.च. ।

कपिलद्रुमः । पुं । चावीनामसुगन्धकाष्ठे ।

कपिलफला । स्त्री । कपिलद्राक्षायाम् । आङ्गूर । रा.नि.व.३ ।

कपिललोहम् । क्ली । पित्तले । हे च.वै.निघ.।

कपिलशिंशपा । स्त्री । Tawny-leaved śisu. (Dalbergia śiśu.) कपिलपत्रशिंशपावृक्षे । कपिलपत्र शिशु गाछ । मं कं पिवला-शिसव । हींवदशीउ । गुणा:—तिक्ता शीतवीर्या श्रमघ्नी वातपित्तज्वरघ्नी छर्द्दिहिक्कानिवारणी च । रा.नि.व.८ । कटुका तिक्ता कषाया शोथघ्नी उष्णवीर्या मेद:कुष्ठश्वित्रवमिकृमिहरी वस्तिरुजाव्रणदाहरक्तवलासघ्नी गर्भपातिनी च । भा.पू.१भ. वटा.व. ।

कपिला । स्त्री । पित्तले । भा म.१भ. । राजरीतौ । पितलविशेष । गव्हकन्यायाम् । रा.नि.व.५ । रेणुकायाम् । রেণুকবীজ । रा.नि.व.६ । कपिलशिंशपायां । কাল শিশু । रा.नि.व.८ । निर्विषजलायुकायाम् । निर्विषजोंक । सु.सू.१३ च. । See जलायुका । स्वर्णवर्णकामधेनुभेदे । मे.लत्रिकं । कृच्छ्रसाध्यलूताभेदे । See लूता ।

कपिलाधिका । स्त्री । तैलपिपीलिकायाम् ।

कपिलार्ज्जकः । पुं । कपिलवर्णतुलसीवृक्षे । পাণ্ডুপত্র তুলসীবৃক্ষ । वै.निघ. ।

कपिलाक्षी । स्त्री । कपिलशिंशपायाम् । रा.नि.व.८ । स्वर्गैर्वारुके । रा.नि.व.७ ।

कपिलिका । स्त्री । शतपदीभेदे । पिपीलिकाविशेषे । सु.कल्प.८च. । See शतपदी, पिपीलिका । [লাকুশী । रा.नि.व.३ ।

कपिलोमफला । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । আ-

कपिलोमा (ला) । स्त्री । रेणुकबीजे । রে-णुक । रा.नि.व.६ । [রীতী । ভাল পিতল ।

कपिलोहम् । क्ली । पित्तले । हे.च. । राज-

कपिल्लकः । पुं । कम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । वै.निघ. ।

कपिल्लिका । स्त्री । ओषधिविशेषे । গজপিপুল বা কমলাগুঁড়ি । र.मा. । [গাছ ।

कपिवल्लभ्यः । पुं । आम्रातकवृक्षे । আমড়া-

कपिवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । गजपिप्पल्यां । भा.पू.१भ. । कपित्थवृक्षे । [পুল ।

कपिवासः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । पलाशपि-

कपिविरोचनम् (विरोधि) । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

कपिवीजम् । क्ली । शूकशिम्बीवीजे । আলা-কুশীবীজ । भैष.कामेश्वरमोदके ।

कपिवृक्षः । पुं । पारीशाम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

कपिशः । पुं । सिह्लकनामगन्धद्रव्ये । শিলা-রস । द्राक्षामद्ये । वै.निघ. । त्रि । श्याववर्णे । मे.शत्रिकं । [माधवीलतायाम् । मे.शत्रिकं ।

कपिशा(शी,शिका)। स्त्री। सुरायां। त्रिका.।

कपिशायनम् । क्ली । मद्यविशेषे । त्रिका. ।

कपिशीर्षकम् । क्ली । हिङ्गुले । श.च. ।

कपिहस्तकः । पुं । कपिकच्छ्वां । रस.र. ।

कपीकच्छुः । पुं कपिकच्छुलतायां । আলা-কুশী । श.र. ।

कपीज्यः । पुं । क्षीरिकावृक्षे । जटा. ।

कपीतः । पुं । श्वेतवृक्षावृक्षे । र.मा. ।

कपीतकः । पुं । मधवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कपीतनः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর । हिं गुलार । ज.द. । आम्रातके । আমড়া । वा.सू. १५च.न्यग्रोधादौ । च.सू.४च. । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.८ । अश्वत्थवृक्षे । मे.नचतुष्कं । गुवाकवृक्षे । विल्ववृक्षे । श.र. । गन्धतुण्डे । গন্ধভাদুলি । रत्ना. । मधवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कपीन्द्रः । पुं । हनुमति । श.र. ।

कपीष्टः । पुं । राजादनीवृक्षे । वै.निघ । कपित्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कपोतः । पुं । पारावतपक्षिणि । गृहकपोते । পায়রা, কইতর । मं परेवा । हिं कवुतर । तन्मांसगुणा:—बलवीर्यवर्द्धनं स्वादुकफपित्ताअदोषजित् । रा.नि.व १७। कपोतमांसं पाण्डौ वर्ज्यं । च.द.पाण्डु-चि.योगराजे । पारावतो गुरु: स्निग्ध: रक्तपित्तानिलापह: । संग्राही शीतलस्तज्ज्ञै: कथितो वीर्य्यवर्द्धन: ॥ भा.पू.२भ. । रसे पाके च स्वादु कषायं विषदश्च । राज. । कपोतो वृंहणो वल्यो वातपित्तविनाशन: । तदण्ड: शुक्रजनो हितो नृणां सुखप्रद: ॥ अत्रि.२१च. । See पारावतः ।

कपिविशेषे। गुंगु। मे.विक.तचिकं। मूषिक-भेदे। सु.कल्प.६अ.। कपोतसमूहे। पारदे। खर्जिकारे। पक्षिमात्रे। पारोमहचे। पलाश-पिपूल। भा.।

कपोत(का)म् । क्ली। Antimony. सौवीराञ्जने। रा.नि.व.१३। कपोताञ्जने। मे.तचिकं।

कपोतकनिषादी । पुं। अश्वस्य वातव्याधिभेदे। लक्षणं यथा—"कृच्छ्रादुत्थापितश्चापि पुनर्यो याति मेदिनीं। कपोतकनिषादीति स ज्ञेयः कृच्छ्रजीवनः॥" ज.द.५५अ.।

कपोतचक्रः । पुं। कवाटचक्रवृचे। रवा.।

कपोतचरणा । स्त्री। नलीनामगन्धद्रव्ये। नलुका। जटा। [गाछ। रा.नि.व.१२।

कपोतपर्णी । स्त्री। एलायाम्। एलाइच

कपोतपुटम् । क्ली। औषधपुटविशेषे। लक्षणं यथा—"यत्पुटं दीयते खाते अष्टसङ्ख्यैर्वनोपलैः। कपोतपुटमेतत्तु कथितम्…॥" भा.म.१भ.।

कपोतपुरीषः । पुं। पारावतविष्ठायां। एष व्रणदारणः।

कपोतवङ्का (ङ्का) । स्त्री। काकमाच्याम्। क्षेत्रआठुंठी। वाड़र। च.द.शरी.चि.कषायतैले।

कपोतवङ्का । स्त्री। ब्राह्म्यां। भा.म.४भ.पूतना.यञ्च.चि.। "कपोतवङ्काश्मीपाकः।" लताफट्कोति प्रसिद्धायां लतायां। सु.सू.३८अ.। "कपोतवङ्कासुवर्चला। अन्ये "शिरीषसदृशपत्रस्वल्पविटपवृचे" इति द्रव्यान्तरमाहुः। ड.। सु.चि.७अ.।

कपोतवर्णा (र्णी) । स्त्री। सूक्ष्मैलायां। रा.नि.व.६। [व.१२।

कपोतवाणा । स्त्री। नलुकायाम्। रा.नि.

कपोतविष्ठा । स्त्री। पारावतपुरीषे। इयं व्रणदारणी। सु.सू.३६अ.। [नि.व.५।

कपोतवेगा । स्त्री। ब्राह्मीनाममहाक्षुपे। रा.

कपोतसारम् । क्ली। स्रोतोऽञ्जने। रा.नि.व.१३। [विशेषे। अम.।

कपोताङ्घ्रिः । स्त्री। नलिकायाम्, गन्धद्रव्य-

कपोताञ्जनम् । क्ली। नीलाञ्जने। [वै.निघ.।

कपोताण्डोपमफलम् । क्ली। निम्बूभेदे।

कपोतारिः । पुं। श्येनपक्षिणि। श.र.।

कपोतिका । स्त्री। चाणक्यमूलके। कोमल-मूलके। वै.निघ.।

कपोलः । पुं,क्ली। मस्तके। गण्डस्थले। गाल। रा.नि.व.१८। स्त्री (ली)। जान्वग्रभागे।

कपोलफलकम् । क्ली। प्रशस्तगण्डस्थले।

कप्याख्यः । पुं। सिह्लके। शिलारस।

कप्यासः । पुं। वानरगुह्ये।

कफः । पुं। Phlegm. शरीरस्थसौम्यधातुविशेषे। श्लेष्मा। गुणाः—"श्लेष्मा गुरुः स्वादुमृदुः प्रसन्नमुकः स्निग्धः पटुः शीतजडश्च गौल्यवान्। शीते वसन्ते च भृशं निशामुखे पूर्व्वेऽह्नि भुक्तोपरि च प्रकुप्यति॥ रा.नि.व.२१। तत्प्रकोपकारणम् यथा—"गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिवनिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः। तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः सम्प्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते॥ इति। तत्कर्म्म यथा—"स्तैमित्यं मधुरास्यता शिथिलता शौक्ल्यं प्रसेको मलप्राचुर्य्यं स्थिरता रसश्च लवणं कण्डूयतिस्वल्पता। आलस्यं चिरकारिता कठिनता शीतारुचिस्निग्धताः। तन्द्रात्वमुपदेहकासगुरुता एताः कफोत्था रुजः॥ इति। तच्छान्तिहेतुर्यथा—"गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः। श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः॥ इति। माधुर्य्यात्पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च। आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः। श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च। मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः॥ सु.सू.२१अ.। श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा। तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत्॥ इति स्वरूपम्। तस्य स्थानभेदेन तस्य नामानि यथा—क्लेदन आलम्बनो रसनः स्नेहनश्चेति स्थानभेदेन। तानि च स्थानानि यथाक्रमं आमाशयहृदयकण्ठशिरःसन्धयः। तत्स्थानगतानाञ्च तेषां कर्म्माणि यथा—क्लेदनः क्लेदयत्यन्नमन्यानि च श्लेष्मस्थानानि उदककर्म्मणानुगृह्णाति। रसयुक्तात्मवीर्य्येण हृदयस्यावलम्बनम्। त्रिकसन्धारणञ्चापि विदधात्यवलम्बनः॥ उभावपि तथः सौम्यौ तिक्तसन्धानितौ यतः। यतो रसान्विजानीतो रसनारसनौ स्मृतौ॥ स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रियतर्पणः।

श्लेष्म: सर्व्वसन्धीनां संश्लेषं विदधात्यसौ ॥ भा.प्र. १भ.। अवलम्बक इत्येक: क्लेदक: श्लेष्मकोऽपर:। बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविध: स्मृत: इति ॥ तेषां लक्षणानि—कफधाम्नान्तु शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनं। ततोऽवलम्बनम्ख्याति श्लेष्मा प्राप्नोत्युर:स्थित:। आमाशयाश्रित: सोऽन्नक्लेदनात्क्लेदक: स्मृत:। श्लेष्मक: श्लेष्मणात्सन्धे: स च सन्धौ व्यवस्थित:। रसनावस्थितश्चैषु बोधको रसबोधनात्। शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पक:। वा.टी.। श्लेष्मधाम्नाञ्च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनं। अतोऽवलम्बक: श्लेष्मा यस्त्वामाशयसंश्रित:। क्लेदक: सोऽन्नसङ्घातक्लेदनाद्रसबोधनात्। बोधको रसनास्थायी शिर:संस्थोऽक्षितर्पणात्। तर्पक: सन्धिसंश्लेषात् श्लेषक: सन्धिषु स्थित: ॥ वा.। कपित्थवृक्षे। रा.नि.व.११। समुद्रफेने। च.द.मर्म्म.चि.प्रलेपे।

कफकूर्च्चिका। स्त्री। लालायाम्। মুখের লাল, থুতু। हे.च.।

कफकेतुरस:। पुं। कफरोगाधिकारे रस:। मागधी पिप्पली। र.सा.सं.। पाठ:—"टङ्कणं मागधी शङ्खं वत्सनाभं समं समं। आर्द्रकस्वरसेनाथ दापयेद्भावनात्रयम्। गुञ्जामात्रं प्रदातव्यम्··· ॥" द्वितीये यथा—"दग्धशङ्खं त्रिकटुकं टङ्कणं समभागिकं। विषञ्च पञ्चभिस्तुल्यमार्द्रतोयेन मर्द्दयेत्। वारत्रयं रक्तिकाञ्च वटीं कुर्य्याद्विचक्षण:।" सायं प्रातरार्द्रकरसेन देयं। भैष.कफज्व.चि.।

कफगण्ड:। पुं। गलरोगे। तस्य लक्षणम्—"स्थिर: सवर्णो गुरुरुग्रकण्डू: शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु। पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धिपाको महच्च या पाकमियात् कदाचित्। वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोष. ॥" मा.नि.।

कफगुल्म:। पुं। श्लेष्मजगुल्मे। तस्य रूपं—"स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि। शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य।" शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च। गुल्मस्य हेतु: कफसम्भवस्य सर्व्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य।" च.चि.५अ.।

कफघ्न:। त्रि। श्लेष्मनाशके। [नि.व.४।

कफघ्नी। स्त्री। शुकनासायाम्। क्षुपभेदे। रा.

कफज्वर:। पुं। श्लेष्मजन्यज्वरे। See ज्वर:।

कफ(फो)णि: (णी)। पुं, स्त्री। भुजमध्यग्रन्थौ। कणुइ। श.नि.व.१८।

कफनाड़ी। स्त्री। दन्तमूलगतरोगविशेषे। দাঁতের গোড়ার কফজন্য নালী। यथा—"दन्तमूलगता नाड्य: पञ्च ज्ञेया यथेरिता:। ज्ञेया कफाद्द्रुघनार्ज्जुनपिच्छिलास्रा लम्बा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृत्ता।" मा.नि.। [त्वादौ। কফোধাত।

कफप्रकृति:। स्त्री। स्थिरचित्ततास्निग्धकेश-

कफमन्दिरम्। मत्स्यभेदे। মাড়, ফেন।

कफरुहा। स्त्री। नागरमुस्तायाम्।

कफरोग:। पुं। कफजन्यरोगमात्रे।

कफरोहिणी। स्त्री। कफजन्यगलरोगविशेषे। तस्य लक्षणं यथा—"स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका स्थिराङ्कुरा या कफसम्भवा सा। मा.नि.। See गलरोहिणी।

कफवर्द्धक:। त्रि। श्लेष्मवर्द्धके।

कफवर्द्धन:। पुं। पिण्डीतगरवृक्षे। त्रिका.। त्रि। कफवर्द्धके। [त्रि। श्लेष्मरोधके।

कफविरोधि। क्ली। मरिचे। रा.नि.व.६।

कफसंशमनवर्ग:। पुं। कफशान्तिकरद्रव्यगणेषु यथा—"रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवनं धूमाद्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपवासादिकम्। स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागरजलक्रीड़ाङ्गनासेवनं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत् ॥" भा.पू.२भ.।

कफसम्भव:। त्रि। कफोत्थे।

कफस्थानम्। क्ली। कफाशयेषु, आमाशयोर:कण्ठशिर:सन्धिषु। सु.सू. २१ अ.।

कफस्राव:। पुं। नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"पाक: सन्धौ संस्रवेद्यस्तु पूयं पूयास्रावोऽसौ गद: सर्व्वजस्तु। श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं संस्रवेद्धि श्लेष्मास्रावोऽसौ विकारो मतस्तु॥" मा.नि.।

कफातिसार:। पुं। कफजन्यातिसारे। सा. चिकित्सा—"श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनमाचमं। योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गण:॥" तस्य लक्षणं यथा—"शुक्लं सान्द्रं सकफं श्लेष्मयुक्तं

स्निग्धं शीतं इष्टरीमा मनुष्य: । मा.नि. ।

कफान्तकः । पुं। बर्बूरकवृक्षे । बावला गाछ। रा.नि.व.८ ।

कफापहा । स्त्री । गौरव्वी ।

कफारिः । पुं । आर्द्रके । शुण्ठ्यां । रा.नि.व.६।

कफी (इन्) । त्रि। कफयुक्ते । अम. । पुं । गजे । हाती।

कफेलुः । त्रि । कफयुक्ते । उणा. ।

कफोत्कटः । त्रि। कफप्रधाने । च.द.सान्निपातिकज्व.चि. । "कषया च कफोत्कटे ।"

कफोत्क्लिष्टः । पुं। नेत्ररोगभेदे । लक्षणम्—कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च । सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानवः ॥ मा.नि.।

कफोत्क्लेशः । पुं। कफस्य वमनायोपस्थितौ ।

कफोदरम् । क्ली । कफजन्योदररोगे । लक्षणं —"यच्छीतलं शुक्लशिरावनद्धं गुरु स्थिरं शुक्लनखाननस्य । स्निग्धं महच्छोफयुतं ससादं कफोदरं तच्च चिराभिवृद्धि ॥" सु.नि.७अ. । [दरे । मे.

कबन्धम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४। पुं । उ

कबित्थः । पुं। कपित्थवृक्षे । भ.टी. ।

कम् । अव्ययं । मस्तके । श.चि. ।

कमठः । पुं, क्ली । कच्छपे । भाण्डविशेषे । मे. ठत्रिकं । शल्लक्यां । शजारु । धरणिः। वंशे । श.र.।

कमठी । स्त्री । कच्छप्याम् । अम. ।

कमण्डलुः (तरुः) । पुं प्लक्षवृक्षे। पाकुड़ गाछ। प.मु. । करके । सन्न्यासीर पात्र । मे. लघुत्रिकं । अश्वत्थभेदे । गजहुण्डसद्धौरा । पलाशपिपुल । भा.पू.१भ.वटा.व. ।

कमनः । पुं।। अशोकवृक्षे । मे.नत्रिकं । मदने । त्रि । कामुके । [क्रौञ्चपक्षिणि ।

कमनच्छदः । पुं । कङ्कपक्षिणि । हे.च. ।

कमन्धम् । क्ली । जले । भ.टी.रा. ।

कमलम् । क्ली। Nelumbium speciosum or Nymphaea nelumbo. पद्मसामान्ये । पद्म । तें तामर । तच्च श्वेतरक्तनीलभेदेन त्रिविधम् । कमलगुणाः—शीतलं वर्णकरं मधुरं पित्तकफघ्नं तृष्णादाहरक्तविस्फोटकविषविसर्पहरं । श्वेतं शीतलं मधुरं कफपित्तघ्नम् । रक्तनीले तु कम्लादल्पगुणे भवतः । भा.पू.१भ.। पुं । मृगविशेषे । मे. लत्रिकं । सारसविहङ्गमे । अम. । ताम्रे । क्लोम्नि । भेषजे । मे.लत्रिकं । पद्मकाष्ठे । कुङ्कुमे । मूत्राशये । जले । रा.नि.व.१४ ।

कमलकन्दः । पुं । शालूके । पद्मेर गैंड़े' । गुणाः—"शालूकः कटुकः शीतः तुवरो मधुरो गुरुः । मलस्तम्भकरो रुच्यो नेत्र्यो वृष्यश्च शीतलः । दुर्जरो ग्रहको रक्तपित्तं दाहं तृषां कफं । पित्तवातञ्च गुल्मञ्च पित्तं कासं क्रमींस्तथा । मुखरोगं रक्तदोषं नाशयेदिति च स्मृतः ।" वै.निघ. ।

कमलकर्णिका । स्त्री । पद्मबीजकोषे । पद्मेर चाकि । गुणाः—"बीजकोषस्तु मधुरः तुवरः शीतलो लघुः । तिक्तो मुखस्वच्छकारी रक्तदोषतृषाहरः ॥" वै.निघ. ।

कमलकेसरः । पुं, क्ली । पद्मकिञ्जल्के । पद्मकेसर । गुणाः—"शीतलः ग्राही मधुरः कटुः रुचः गर्भस्थैर्यकरः रुच्यश्च ।" वै.निघ. ।

कमलच्छदः । पुं । कङ्कपक्षिणि । पद्मदले ।

कमलनालम् । क्ली । पद्मनालायाम् । पद्मेर डाँटा । वै.निघ. । See मृणालम् ।

कमला । स्त्री । वरस्त्रियां । मे.लत्रिकं । निम्बुकविशेषे । कमला लेबु, सरबती लेबु । तस्य सारः ।

कमलाचः । पुं । कमलबीजे । पद्मबीज । गुणाः—"स्वादुरुच्यः पाचनः कटुकः स्मृतः । शीतलस्तुवरस्तिक्तो गुरुर्विष्टम्भकारकः । गर्भस्थितिकरो रुच्यो हृष्यो वातकरो मतः । कफकृच्छ्लेष्मघ्नो ग्राही बल्यः पित्तविनाशनः । रक्तरुग्वमिदाहार्त्तापत्यनाशकरो मतः ।" वै.निघ.छर्द्दि.चि.वमनास्तयोगे ।

कमलिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । गुणाः—शीतला गुरुः मधुरा लवणा रुक्षा पित्तासृक्कफघ्नी वातविष्टम्भकारिणी च । भा.पू.१भ.पुष्पव. । तत्कन्दः—"शीतस्तुवरो मधुरो मतः । तिक्तः पाकेऽतिकटुकः लघुर्वै ग्राहको मतः । वातश्लेष्मपित्तानां नाशको मुनिभिः स्मृतः ॥" वै.निघ. ।

कमलोत्तरम् । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । है.च. ।

कमोद्पुष्पम् । क्ली । जलपुष्पविशेषे ।

कम्प: । पुं । वेपथौ । रा.नि.व.२० ।

कम्पन: । पुं, क्ली । कम्पे । मे.नत्रिकं । शिशिरकाले । रा.नि.व.२१ । तन्नामकश्लेष्मोल्बणसन्निपातज्वरे । लक्षणम्—"जड़ता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि । प्रसन्ने नयने चैव सुखमाधुर्य्यमेव च । कफोल्बणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।...कम्पनसंज्ञक: ॥" भा.म.ख.१भा. ।

कम्पलक्ष्मा । स्त्री । वायौ । श.र. ।

कम्पवायु: । पुं । वायुरोगविशेषे । "सर्व्वाङ्गकम्प: शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञक: ।" मा.नि. ।

कम्पाक: । पुं । वायौ । है.च. । [युक्ते ।

कम्पितम् । क्ली । चलने । श.र. । त्रि । कम्प-

कम्पिल: । पुं । श्वेतत्रिवृतायाम् । वै.निघ.२भ.

कम्पिला । स्त्री । कुमार्य्याम् । घृतकुमारी ।

कम्पिल्ल: (क:) । पुं । रेणुवद्गुण्डारोचन्याम् । कमलागुँड़ि । र.मा । रा.नि.व.१३ । रञ्जनके । वा.सू.१५अ विरेचने । कुङ्कुमे । च.द.ज्व.चि.मुस्तादिगणे । "नीलीकम्पिल्लकं निवृत् । कम्पिल्लको रोचनिक: स्वनामख्यात:" । ड. ।

कम्पिल्लमालक: । पुं । बकुलभेदे ।

कम्प्र: । त्रि । कम्पयुक्ते । अम. ।

कम्बल: । पुं । लोणिकाशाके । वननुनिया । प.मु. । मेषादिरोमजातवस्त्रादौ । कम्बल । अम. । सास्नायाम् । रत्ना. । नागराजे । क्रमौ । उत्तरासङ्गे । मे.लत्रिकं । मृगभेदे । जटा. क्ली । जले । मे.लत्रिकं ।

कम्बलिवाह्यकम् । क्ली । वृषवाह्यशकटे । गरुर गाड़ी । अम. ।

कम्बि: । स्त्री । दर्व्याम् । श.च. । वंशांशे । बाँशेर पाब । मे.बद्विकं । वंशाङ्कुरे ।

कम्बु: (क:) । पुं, क्ली । शङ्खे । शाँक । रा.नि.व.१३ । शम्बूके । वलये । गजे । मे.बद्विकं । शोणितवक्त्रनायाम् । ग्रीवायां । नलके । नलि, हाड़ । है.च. । गजभेदे ।

कम्बुककुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् ।

कम्बुका । स्त्री । अश्वगन्धाक्षुपे । र.मा. ।

कम्बुकाष्ठा । स्त्री । अश्वगन्धाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

कम्बुग्रीवा स्त्री । शङ्खाकृतिरेखात्रयाढ्यग्रीवायाम् । रा.नि.व.१८ । [व.३ ।

कम्बुपुष्पी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायां । रा.नि.

कम्बुमालिनी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

कम्बू: स्त्री । शङ्खे । वलये ।

कम्बूपूत: । पुं । शङ्खे । शाँक । रा.नि.व.१३।

कम्बोज: । पुं । शङ्खविशेषे । हस्तिविशेषे मे.जत्रिकं ।

कम्बोतायी(इन्) । पुं । शङ्खचिल्ले ।

कम्भारी । स्त्री । गाम्भार्य्यां । गामर गाछ । रा.नि.व.९ ।

कम्भु क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

कम्र: । त्रि । मैथुनेच्छायुक्ते । अम. ।

कयस्था । स्त्री । हरीतक्यां । काकोल्यां । अ.टी.स्वा. । सूक्ष्मैलायां । च.द.उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।

कयाह: । पुं । पक्वतालसदृशवर्णाश्वे । लक्षणं यथा—"पक्वतालनिभो वाजी कयाह: परिकीर्त्तित: ।" ज.द.३अ. ।

कर: । पुं । बाहुल्यक्षुपे । तवरड़ इति काश्मीरे रा.नि.व.४ । वर्षोपले । रश्मौ । पाणौ । शुण्डादण्डे । मे.रद्विकं । हस्ते । रा.नि.व.१८ ।

करक: । पुं । दाड़िम्बवृक्षे । रा.नि.व.११ । पलाशवृक्षे । धारा. । वकुलवृक्षे । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चनवृक्ष । रा.नि.व.१० । See काञ्चनार: । करवीरवृक्षे । रा.नि.व.८ । नारिकेलास्थिनि । माला । रा.नि.व.११ । नाटा इति प्रसिद्धे करञ्जवृक्षे । है.च. । कुसुम्भवृक्षे । पक्षिविशेषे । मे.कत्रिकं । क्ली । करङ्के । गोमयचूर्णे । त्रिका. ।

करकच: । पुं । नखे । वै.निघ. ।

करकट: । पुं । भरद्वाजपक्षिणि । वै.निघ. ।

करकण्टकः । पुं । नखे । त्रिका. ।

करकशालिः । पुं । रसालेक्षौ ।

करका । स्त्री । कारवल्लयाम् । করলা । रा.नि.व ७ । वर्षोपले । अम. ।

करकाजलम् । क्ली । दिव्यजलभेदे । "दिव्यवायुभिसंयोगात्संहताः खात्पतन्ति याः । पाषाणखण्डवचापस्ताः कारकोऽमृतोपमाः ॥ करकाजं जलं रूक्षं विशदं गुरु च स्थिरं । दारुणं शीतलं सान्द्रं पित्तहृत्कफवायुकृत् ॥" वैद्यके ।

करकाम्बु । क्ली । करकजले । वै.निघ. ।

करकाम्भाः । पुं । नारिकेलवृक्षे । त्रिका. । क्ली । करकजले ।

करकुड्मलम् । क्ली । कराङ्गुली ।

करञ्जणा । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।

करग्रहः । पुं । विवाहे । त्रिका. । करग्रहणे ।

करघर्षणः । पुं । दधिमन्थनदण्डे । श.च. ।

करघर्षी । पुं । क्षुद्रमन्थानदण्डे । ছোট মউনি । हिं छोटीरयी ।

करघाटः । पुं । तन्नामकस्थावरविषभेदे यस्य त्वचि निर्यासे च विषं वर्त्तते । अयं मूलविषोऽप्युच्यते । सु.कल्प.२अ. ।

करङ्कः । पुं । मस्तके । विश्व.कात्रिकं । अस्थिनारिकेलफलास्थिनि । নারিকেলের খোল, মালা । श.च. । कङ्काले । रा.नि.व.१८ ।

करङ्कशालिः । पुं । करङ्कनामेक्षौ । मं रस दालि । कं रसालउंस । गुणाः—मधुरः शीतलः रुचिकृत् मृदुः पित्तघ्नः दाहहरः वृष्यः तेजोबलवर्द्धनश्च । रा.नि.व.१४ ।

करङ्कीभूतः । त्रि । अस्थिमात्रेण स्थितः । भा.म.४अ.गर्भ.चि. । "करङ्कीभूतगोमूर्द्धा ।"

करच्छदः । पुं । शाखोटवृक्षे । শেওড়া গাছ । हिं सिहोड़ा । भा. । [शाकतरौ ।

करच्छदा । स्त्री । सिन्दूरपुष्प्यां । रा.नि.व.१० ।

करजः । पुं । करञ्जवृक्षे । ডহরকরঞ্জ গাছ । नखे । क्ली । व्याघ्रनखे । नखी । मे.जत्रिकं । [रत्ना. ।

करजाख्यः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी ।

करज्योड़िः । पुं । हस्तज्योड़िमहाकन्दशाके । হাড়জোড়ী । रा.नि.व.७ । काष्ठपाषाणभेदे ।

करज्योड़िकन्दः । पुं । तन्नामकवृक्षकन्दे । एषां गुणः रसबन्धकृद्दृष्यकृच्च । रा.नि.व.७ ।

करञ्जः (कः) । पुं । (Pangamia glabra Syn. galedupa Indica.) स्वनामख्यातवृक्षे । বৃহৎ করঞ্জ গাছ, ডহরকরঞ্জ গাছ । हिं करंजुवा करौदा । कण्टकरेञ्जी । तें कानुगचेट्टु । स च षड्विधः—तत्रैकः ডহরকরঞ্জ, द्वितीयः নাটাকরঞ্জ. तृतीयः কাঁটা বা গেঁটেকরঞ্জ, चतुर्थः মাকড়াকরঞ্জ, पञ्चम. বিষকরঞ্জ, शेषः অম্লকরঞ্জ इति वङ्गे कथ्यते । कण्टकरेञ्जाकरञ्जः । घोराकरञ्जः । भा. । तत्र प्रथमस्य पर्य्यायः—चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके । द्वितीयस्य यथा—प्रकीर्य्यः पूतिकरञ्जः पूतिकः कलिकारकः । तृतीयस्य—षड्ग्रन्थः । चतुर्थस्य मर्कटी । पञ्चमस्य—अङ्गारवल्लरी । षष्ठस्य—करमर्द्दी वनेक्षुद्रा करामलः करमर्द्दकः इति । गुणाः—कटुकः तीक्ष्णः वीर्य्योष्णः अनिलघ्नः कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शोव्रणकृमिकफघ्नः । करञ्जपत्रं कफवातार्शःकृमिशोथहरं भेदनं पाककटुकं वीर्य्योष्णं पित्तलं लघु च । तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शःकृमिकुष्ठघ्नञ्च । घृतपूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणैः । भा.पू.१भ.गु.व. । तत्पुष्पं—उष्णवीर्य्यं पित्तवातकफघ्नञ्च । तदङ्कुराः—अग्निदीपना रसे पाके च कटुकाः पाचनाः कफवातार्शःकुष्ठकृमिविषघ्नाः शोथहराश्च । वै.निघ. । केचित्तु महाकरञ्जघृतकरञ्जपूतिकरञ्जगुच्छकरञ्जकराञ्जकादिभेदानाह । तेषां गुणाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । भृङ्गराजे । जटा. । करञ्जफले । सि.यो.हृद्दाममुखचूर्णे ।

करञ्जतैलम् । क्ली । तन्नामकफलोत्थतैले । করঞ্জতৈল । गुणाः—तिक्तं नात्युष्णञ्च । वा.टी. । नेत्ररोगघ्नं वातरोगघ्नं तीक्ष्णमुष्णं कुष्ठकण्डूतिविचर्च्चिकाहरं लेपेन नानाविधचर्म्मरोगघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । क्रिटिमघ्नं कृमिघ्नं रुचिपित्तदोषकरञ्च । राज. ।

करञ्जद्वय(युग्म)म् । क्ली । ডহরকরঞ্জ, নাটাকরঞ্জ इति द्वये । "एकश्चिरविल्वः, द्वितीयः कण्टकीविटपकरञ्जः ।" इत्यविटपकरञ्जौ । सु.अ.

३८ अ.ऊ.श्यामादिः। शि.यो.उमा.चि.। "करञ्जौ देवदारु च।" (एकः पूतिकरञ्जश्चिरबिल्वाख्यः, द्वितीयः नक्तमालाख्यः।) वा.सू.१५अ.आरग्वधादिः। "भूनिम्बसैन्धवकपटोलकरञ्जयुग्मम्।" [नि.व.११।

करञ्जफलः(कः) । पुं। कपित्थवृक्षे। रा.

करञ्जस्नेहः । पुं। करञ्जतैले। रा.नि.व.९।
See करञ्जतैलम्।

करञ्जाद्यघृतम् । क्ली। उपदंशे। पाठः—"करञ्जनिम्बार्जुनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककषायसिद्धं। सर्पिर्निहन्यादुपदंशदोषं सदाहपाकं श्रुतिरागयुक्तम्।" वटादीनां त्वक्कषायेन तेषामेव कल्केन तैलं पाच्यं। तैलं ४ श. क्वाथ्यद्रव्यं ४ श. जलं ६४ श. शे. १६ श. कल्कः १ श.। च.द.।

करञ्जिका । स्त्री। काँटाकरञ्ज इति लोके। गुणाः—कण्टयुक्तः करञ्जस्तु पाके कटुश्च तूवरः। ग्राहकश्चोष्णवीर्य्यः स्यात्तिक्तः शीतश्च मेहहा। कुष्ठार्शोव्रणवातानां क्रमीणां नाशनः परः। पुष्पन्तु वीर्य्ये चोष्णं स्यात्तिक्तं वातकफापहम्॥ वै.निघ.। नक्तमालफले। सु.चि.२अ.सद्योव्रणे।

करञ्जी । स्त्री। महाकरञ्जे। श.च.। डहरकरञ्ज। हिं भरारि। गुणाः—स्तम्भनी तिक्ता तुवरी कटुपाका वीर्य्योष्णा पित्तार्शोवमिक्रिमिकुष्ठप्रमेहघ्नी च। भा.पू.१भ.। करञ्जवर्गाम्।

करटः (कः) । पुं। कुसुम्भवृक्षे। रत्ना.। करिगण्डस्थले। हला.। वायसे। मे.। [हृद्धि.चि.।

करटवी । स्त्री। वृषमूषिकायाम्। रस.र.भल्ल

करटा । स्त्री। दुःखदोह्यायां गवि। हे.च.।

करटी(टिनी) । पुं, स्त्री। हस्तिनि। हस्तिन्याम्। हे.च.। [हे.च.।

करटुः । पुं। कर्करेटुपक्षिणि। कर्कटिया पक्षी।

करणः । पुं। जम्बीरवृक्षे। हला.। क्ली। हेतौ। गात्रे। विषयेन्द्रिये। "क्रियाभेदेन्द्रियचैत्रकायसंवेशनेषु च। कायस्थे साधने क्लीवम्।" मे.णत्रिकं।

करणत्राणम् । क्ली। मस्तके। हे.च.।

करणाधिपः । पुं। जीवे।

करण्टकः । पुं। पद्मकन्दे। [सु.।

करण्डुः । पुं। चोचिकाख्ये। वनशूनिग्रा। प.

करण्डः । पुं। मधुकोषे। মৌচাক। हंसाण्डे। करण्ड्यां। ফুলের সাজি। मे.डत्रिकं। कारण्डवपक्षिणि। हारा.। [नि.व.११।

करण्डफलः (कः) । पुं। कपित्थवृक्षे। रा.

करण्डा । स्त्री। यकृति। कालखण्डे।

करण्डी (ण्डिन्) । पुं। मत्स्ये। त्रिका.।

करतलः । पुं। हस्ततले। হাতের তেলো। हिं हथेली। "ऊर्द्धं करतले स्मृतं।" रा.नि.व.१८।

करतृणम् । क्ली। श्वेतकेतके।

करतोयम् । क्ली। वर्षोपलजले। শীলের জল।

करद्रुमः । पुं। कारस्करवृक्षे। কুঁচিলা। रा.नि.व.९।

करपत्रम् । क्ली। क्रकचास्त्रे। করাত, কাঁচি। सु.सू.८अ.। तच्च छेदनलेखनकर्मणि प्रयुज्यते। यथा—"भद्रेऽस्थ्नां करपत्रन्तु खरधारं दशाङ्गुलं। विस्तारे द्व्यङ्गुलं सूक्ष्मदन्तमत्सरुबन्धनम्"॥ भवि.।

करपत्रवान् । पुं। तालवृक्षे। श.च।

करपत्रिका । स्त्री। जलक्रीड़ायाम्। जटा.। तिलपर्ण्याम्। [स्त्री। रा.नि.व.८।

करपर्णः । पुं। भिण्डावृक्षे। रा.नि.व४। रक्तैरण्ड-

करपल्लवः । पुं। अङ्गुली। शब्दकल्प.।

करपात्रम् (त्रिका) । क्ली, स्त्री। जलक्रीड़ायाम्। हारा.। [भ.टी.सा.।

करपा(बा)लिका । स्त्री। एकधारास्त्रे।

करबडावल्ली । स्त्री। अत्यम्लपर्ण्याम्। हिं वल्लीपूरण। रा.नि.व.३।

करबालः । पुं। नखे। श.मा.। खड्गे।

करभः । पुं। गजपिप्पल्यां। प.मु.। उष्ट्रे। रत्ना। उष्ट्रशावके। सूर्य्यावर्त्ते। गजभिण्डी। भ.टी.सा.। करियुण्डे। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। Seeनखः। मणिबन्धात् कनिष्ठाङ्गुलिपर्य्यन्तहस्तबहिर्भागे। मे. भत्रिकं। [रा.नि.व.१०।

करभकाण्डिका । स्त्री। उष्ट्रकाण्डिवृक्षे।

करभञ्जि(ण्डि)का । स्त्री। महाकरञ्जे। डहरकरञ्ज। हिं भरारि। भा.पू.१भ.। करञ्जवर्गे।

करभप्रियः । पुं । क्षुद्रपीलुवृक्षे ।

करभप्रिया । स्त्री । दुरालभायां । क्षुद्रदुरालभायां । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.११ ।

करभवल्लभः । पुं । कपित्थवृक्षे । क्षुद्रपीलुवृक्षे ।

करभवारुणी । स्त्री। उष्ट्रकण्टकगुल्मे। "स्थितं करभवारुणी ।" रस.र.वाजी. ।

करभा । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । विछाति गाछ । रा.नि.व.८ । [भायां । रा.नि.व.४ ।

करभादनिका (नी) । स्त्री । क्षुद्रदुराल

करभी(इन्)। पुं,स्त्री(भी) । हस्तिनि । उष्ट्रां । भा.म १भ.मू.घा.चि. । कृष्णमेषशृङ्ग्याम् । श्वेतापराजितायां ।

करभीरः । पुं । सिंहे । श.र. ।

करमट्टः । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

करमध्यम् । क्ली । कर्षे, २ तो. । प.प्र.१ख. ।

करमर्द्दः । पाणीयामलकवृक्षे । पाणीयामला । भटी.सा.। करमचा । हिं करौंदा इति च भाषा । मं कं करवन्दे, करिजिगे । रा.नि.व.११ । स द्विविधो महाक्षुद्रभेदेन । गुणाः—"करमर्द्दफलं त्वामं तिक्तञ्चाग्निप्रदीपकं । गुरु पित्तकरं ग्राहि चाम्लमुष्णं रुचिप्रदं। रक्तपित्तं कफञ्चैव वर्द्धयेत्तृड्विनाशकम् । तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघुशीतञ्च पित्तहं । रक्तपित्तं त्रिदोषञ्च विषं वातञ्च नाशयेत् । तत्क्षुद्रं पक्वसदृशं गुणैर्ज्ञेयं विचक्षणैः । अत्यम्लस्य गुणाश्चैव ज्ञेयामकरवन्दवत्" ॥ वै.निघ. । "पिपासाघ्नं गुरु रुचिकरं पित्तकरञ्च" । राज. । 'करमर्द्दद्वयं त्वाममम्लं गुरु तृषापहं । उष्णं रुचिकरम्प्रोक्तं रक्तपित्तकफप्रदम् । तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित्" ॥ भा. । च.सू.४भ. ।

करमर्द्दकः (का) । पुं, स्त्री । करमर्द्दवृक्षे । लताविशेषे ।

करमर्द्दिका । स्त्री । पर्व्वतजद्राक्षासदृश्याम् । करौंदीति लोके ख्यातायाम् । द्राक्षा पर्व्वतजा यादृक् तादृशी करमर्द्दिका । भा.पू.१भ.भाम्रादिव. ।

करमर्द्दी । पुं, स्त्री । करञ्जवृक्षे । करमर्द्दवृक्षे । रत्ना. ।

करमालः । पुं । खतमाले । धूमे । हे.च. ।

करमूलम् । क्ली । मणिबन्धे । रा.नि.व.१८ ।

करम्बी । स्त्री । कलम्बीशाके । See कलम्बी ।

करम्भः । पुं दधिसक्तुनि । प.सु. उपमारकीति । वा.सू.१५भ.वीरतरादिः भरुकः । "भल्लूकमीरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ।" क्ली । तन्नामकलक्षारनिर्यासस्थावरविषे । प्रियङ्गुफले । इदं स्थावरविषान्तर्गतफलविषं । पुष्पविशेषञ्च । सु.कल्प.२भ. । See फलविषम् । [मिश्रितसक्तुनि । छारा.।

करम्भकः । पुं । श्वेतकिणिह्याम् । क्ली । दधि-

करम्भा । स्त्री । शतावर्य्याम्। प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । इन्दीवरायां । रा.नि.व.३ ।

कररी । स्त्री । करिदन्तमूले । हला. ।

कररुहः । पुं । नखे । रा.नि.व.१८ । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखीति भाषा । रा.नि०व.१२ । See नखः । भगर्व्वादिधूपे । वै.निघ.२भ. ।

कररेखा । स्त्री । करस्थरेखायाम् । "रेखाः सामुद्रिके ज्ञेयाः शुभाशुभनिवेदकाः ।" रा.नि.व. १८ ।

करलः । पुं । कपित्थवृक्षे ।

करवालिका । स्त्री । करपालिकायाम् ।

करवी । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । तें कोपु । भा. पू.१भ.गु.व.। यमान्यां। राजिकायां । सु.सू.४६भ.।

करवी(र)भुजा । स्त्री । आढ़कीवृक्षे । आईरी । रा.नि.व.१६ ।

करवीरः । पुं । (Nerium odorum.) Sweet-scented oleander. उपविषजातीयस्वनामख्यातवृक्षे । करवी गाछ । हिं कनेली । मं कणेर, कह्लेर । कं वाफणलिंगे । तें गन्नेरु । स चतुर्धा श्वेतरक्तपीतकृष्णभेदेन । तत्र श्वेतकरवीरगुणाः—कटुः तीक्ष्णः कुष्ठकण्डूघ्नः व्रणविषविस्फोटघ्नः हयवृद्धिप्रदश्च । रा.नि.व.१० । सु.सू.३९भ. शिरोविरेचने । रक्तवर्णः शोधकः स्यात्कटुः पाके च तिक्तकः । कुष्ठादिनाशको लेपात् इति रक्तगुणाः । निघण्टौ पाटलभेद उक्तः—अथ पाटलवर्णकः । शीर्षपीडां कफं वातं नाशयेदिति कीर्त्तितः । रक्तादिचतुर्भेदगुणाः श्वेतद्वयारिवत् । वै. निघ० । भर्जुनवृक्षे । भुआढ़कीवृक्षे । টোওয়ার

কলার গাছ। प.मु.। हिङ्गुपत्रे। सोमलताभेदे। सु.चि.२९अ.। See सोमः।

करवीरकः । पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। तन्मूलविषे। हे.च.। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.९।

करवीरकन्दसंज्ञः । पुं, क्ली। A species of onion or bulb. तैलकन्दे। পলাণ্ডুবিশেষ। रा.नि.व.७।

करवीरका । स्त्री। मनःशिलायां। वै.निघ.।

करवीरणी । स्त्री। करवीरणी ककरखिरणी इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे पुष्पवृक्षविशेषे। या रक्तपुष्पा ग्रीष्मे जायते। गुणाः—"तिक्ता चोष्णा च कटी च कफवातविषापहा। आध्मानवातं छर्द्दिञ्च ऊर्द्ध्वश्वासक्रमीञ्जयेत्। इत्थेवं करवीरण्या गुणाः प्रोक्ताः"…। वै.निघ.। रा.नि.व.१०।

करवीरभुजा । स्त्री। आढ़क्याम्। हिं रहर। रा.नि.व.१६।

करवीराद्यतैलम् । क्ली। भगन्दराधिकारे तैलम्। पाठः—"करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः। मातुलुङ्गार्कवत्साह्वैः पचेत्तैलं भगन्दरे॥" तिलतैलं ४श. करवीरादिकल्कः १श. वारि १६ श. एकत्र पाच्यम्। च.द., रस.र.। अन्यत् नासारोगे—"रक्तकरवीरपुष्पं जात्यास्तथाशनमल्लिकायाश्च। एतैः समन्तु तैलं नासार्शोनाशनं श्रेष्ठम्॥" च द.। अशनः पीतशाले (পিয়াশাল)। पाकः पूर्व्ववत्। [वै.निघ.।

करवीरानुजा । स्त्री। आढक्यां। हिं रहर।

करवीरिका । स्त्री। मनःशिलायां। र.सा.सं.।

करवीर्य्यः । पुं। चिकित्सकविशेषे।

करशाखा । स्त्री। अङ्गुली। रा.नि.व.१८।

करशीकरः । पुं। वमने। करिशुण्डनिर्गतजलकणे। हला.।

करशूकः । पुं। नखे। त्रिका.।

करशोथः । पुं। (Oedematous swelling of hand.) हस्तशोथे। হাতের কজা ফোলা। [लवण। रत्ना.।

करसम्भवम् । क्ली। रोमकलवणे। সাম্ভরি

करसादः । पुं। हस्तदौर्बल्ये।

करहाटः (कः) । पुं। मदनवृक्षे। प.मु., रा.नि.व.८। योगरत्न.छ.ख.केशरपाके.सु.कल्प०७अ.। महापिण्डीतरौ। रा.नि.व.९। सु.चि.१८अ.। पद्मकन्दे। मे.। शर्करायां। আকরকরা। श्वेतमदने। वै.निघ.।

करागम् । क्ली। करिपुष्करे। हला.।

कराग्रपल्लवः । पुं। अङ्गुली।

कराघातः । पुं। हस्ताङ्गुली।

कराङ्गणम् । क्ली। हट्टे। हारा.।

कराचीनः । पुं। खञ्जने। त्रिरूपकोषः।

करामर्द्दः । पुं। करमर्द्दकवृक्षे। श.र.।

कराम्बुकः । पुं। पानीयामलकवृक्षे। श.च.।

कराम्लः (कः) । पुं। करमर्द्दकवृक्षे। प.मु.।

करायिका । स्त्री। पक्षिभेदे। क्षुद्रबके। वै.निघ.।

करालः (कः) । पुं,क्ली। पर्णासे। कृष्णतुलसी। प.मु। भा.पू.१भ.। त्रि। दन्तुरे, तुङ्गे, भीषणे। पुं। सर्ज्जरसतैले। গর্জ্জনতেল। मे.लत्रिकं। तन्नामकदन्तरोगे दन्तोपरिदन्तोद्गिदनरूपे। দাঁতের উপর দাঁত ওঠা। तल्लक्षणम्—शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः। करालान् विकटान् दन्तान् करालो न च सिध्यति॥ मा.नि.। कस्तूरीमृगे। सु.सू.४६अ.। गुणाः—जङ्गालवत्। क्ली। कृष्णार्जके। कृष्णवर्व्वरके। तैलेन घृतेन वा कृते वेसवारे। इति पाकराजः।

करालकलिकः । पुं। कुन्दपुष्पवृक्षे। प.मु.।

करालाङ्गम् । क्ली। विड़ङ्गे। वै.निघ.।

करालत्रिपुटा । स्त्री। लङ्कानामप्रसिद्धधान्ये। তেওড়া ধান। रा.नि.व.१६।

कराला । स्त्री। अनन्तमूले। অনন্তমূল। प.मु.। विड़ङ्गायाम्।

करालास्यः । त्रि। दन्तुरवदने।

करालिकः । पुं। वृक्षे। हे.च.।

कराली । स्त्री। अग्निजिह्वायाम्। पुं। (लिङ्ग) महादोषान्विताग्रे। यस्य नीचत ऊर्द्ध्वे वा एको दन्तुरो दन्तो जायते स कराली। ज.द.२अ.।

करिकः । पुं। विट्खदिरे।

करिकणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भैष. वाजी.कामेश्वरमोदके । [চই গাছ । रा.नि.व.६ ।

करिकणावल्ली । स्त्री । चविकालतायाम् ।

करिकर्णपलाशः । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । भैष.च.पि.सर्व्वतोभद्ररसे ।

करिकवलः । पुं । विधाने । हारा. ।

करिका । स्त्री । कारीहवे । কণ্টিকারী । रा.नि.व.८ । नखक्षते ।

करिकुम्भः । पुं । गजकुम्भे ।

करिकुम्भकः । पुं । नागकेशरचूर्णे । हारा. ।

करिकुसुम्भः । पुं । नागकेशरवृक्षे । नागकेशरचूर्णे । हारा. ।

करिकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ।

करिकेसरम् । क्ली । नागकेसरे । वै.निघ.श्वासचि.चुद्रावलेहे ।

करिचर्म्म । क्ली । गजचर्म्मणि ।

करिजः । पुं । गजशावके । श.मा. ।

करिणी । स्त्री । हस्तिन्याम् । अम. ।

करिदन्तः । पुं । गजदन्ते ।

करिदन्ताभम् । क्ली । मूलके ।

करिदमनः । पुं । नागदमने । নাগদনা । भैष.स्त्रीरोगचि. ।

करिदारकः । पुं । सिंहे । श.र. ।

करिनासिका । स्त्री । यन्त्रविशेषे ।

करिपत्र(क)म् । क्ली । तालीशपत्रे । তালীশপত্র । रा.नि.व.६ ।

करिपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । গজপিঁপুল । प.मु. । भा.पू.१भ. ।

करिपोतः । पुं । करिशावके । हला. ।

करिभः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । चैत्यवृक्षे । त्रिका. ।

करिमाचलः । पुं । गजमाचले । सिंहे । त्रिका. ।

करियादः । क्ली । जलहस्तिनि ।

करिरः । पुं,क्ली । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । चकजगुल्मे ।

करिशावकः । पुं । दशवर्षपर्य्यन्तहस्तिशिशौ । श.मा. ।

करिस्कन्धः । पुं । गजांसस्थले ।

करी (इन्) । पुं । हस्तिनि । रत्ना. ।

करीरः । पुं, क्ली । वंशाङ्कुरे । বাঁশের কোঁড় । गुणाः—कटुतिक्ताम्लं कषायं लघु शीतलं पित्तरक्तदाहकफघ्नं रुचिकृच्च । एतत्पक्वं निर्गुणं । रा.नि.व.७ । (Capparisaphylla.)मरुजे वृक्षविशेषे । करील, कचड़ा इति लोके । मं नेपती । कं निष्पतिशे । तें एतुगदम्मसुमोदत । रा.नि.व. ८ । गुणाः—"करीरमाध्मानकरं कषायं कटूष्णशीतलकफकारि भूरि । श्वासानिलारोचकसर्व्वशूलहृदर्त्तिखर्जूव्रणदोषहारि ।" रा.नि.व.८ । गुरु भेदि श्लेष्मलञ्च । मद.व.७ । श्लेष्मनाशित्वं कषायत्वं दाहजनकत्वञ्च । राज. । घटे । मे. । क्ली । करीरफले ।

करीरकुणः । पुं । करीरफलकाले । [ব্যাতফলে ।

करीरफलम् । क्ली । करीरबीजे, टेँट् इति

करीरा । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । चीरिकायाम् । ঝিঁঝিঁ পোকা । उणा. । मनःशिलायाम् । हे.च. ।

करीरिका । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । त्रिका. ।

करीरी । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । चीरिकायाम् । मे.रत्रिकं ।

करीषः । पुं, क्ली । शुष्कगोमये । वनभवकरीषे वा । বিলঘ্যাটা । सि.यो.मदा.चि. । 'वन्यकरीषघ्राणात् जलपानात् ।" [ঘুন । हारा. ।

करीषाग्निः । पुं । गोमयाग्नौ । ঘুঁটের আ-

करुणः । फलितवृक्षे । करुणालु रसे वृक्षे । मे. । मल्लिकावृक्षे । हे.च. । (Citrus Decumana.) स्वनामख्यातनिम्बुकवृक्षे । করুণালেবুর গাছ । प.मु. । गुणाः—कफवायुामभेदोघ्नं पित्तकोपनञ्च । राज.१प. ।

करुण(णा)मल्ली । स्त्री । The plant Jasminum Sambac. नवमल्लिकायाम् । श.च. ।

करुणा । स्त्री । दयायाम् । करुणाचे । वै.निघ. ।

करुणी । स्त्री । पौष्पपुष्पाम् । पुष्पवृक्षविशेषे । रा.नि.व.१० । See करवीरणी ।

करुषकम् । क्ली । फलविशेषे ।

करेटः । पुं । नखे । त्रिका. । [त्रिका. ।

करेटव्या । स्त्री । धनच्छूपक्षिणि । धानमपक्षी ।

करेटुः (कः) । पुं । कर्कटेरी । कर्कटिया पाखी । रत्ना. । नखे । त्रिका. ।

करेडुकः । पुं । करेटुपक्षिणि । कर्कटे ।

करेणुः(कः) । पुं । गजे । स्त्री । हस्तिन्यां । मे.णत्रिकं । कर्णिकारवृक्षे । विश्व. । महौषधिविशेषे । सक्षीरगजाकारकन्दवत्तविशेषे । यथा — करेणुः सबहुक्षीरा कन्देन गजरूपिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ॥ सा च सोमरसतुल्यगुणा । सु.चि.३०अ. । See ओषधिः ।

करेणुकन् । क्ली । कर्णिकारफले । तच्च विषमयमिति ज्ञेयम् ।

करेणुभूः । पुं । पालकाप्यमुनौ । त्रिका. ।

करेणुसुतः । पुं । पालकमुनौ । त्रिका. ।

करेनरः (वरः) । पुं । मूषिके । सिह्लके । शिलारस । वै.निघ. । रा.नि.व.१२ ।

करोटः (टिः,का,टी) । पुं, स्त्री । शिरोऽस्थनि । रा.नि.व.१८ ।

करोद्विजनः । पुं । कृष्णसर्षपे । वै.निघ. ।

कर्कः । पुं । शुक्लवर्णाश्वे । ज.द. । कुलीरके । दर्पणे । घटे । मे.कद्विकं । कर्कटवृक्षे । काँकरोल । रा.नि.व.११ । कङ्कपक्षिणि । मानभेदे । वृक्षविशेषे । काके । शिरोऽवचालने । हे.च. । कङ्करे । वदरीवृक्षे । विल्ववृक्षे । गन्धके । वै.निघ.२भ.यक्ष्मीकवाटरसे । अग्नौ ।

कर्कचिर्भिटिका (टी) । स्त्री । Small cocumber. चिर्भिटायाम् । कर्कटीभेदे । रा.नि.व.७ । [टकम् ।

कर्कटम् । क्ली । विषभेदे । प.मु. । See कर्कटः ।

कर्कटः । पुं । The Numidian crane. कर्करेटौ । कर्कटि पाखी । गुणाः—वातघ्नः शुक्रप्रदः श्रमघ्नश्च । अत्रि.२२अ. । स्वनामख्यातवृक्षे । काँकरोल । तत्फलगुणाः—कटु कषायं अतिदीपनं कफपित्तकरं ग्राहि चक्षुष्यं लघु शीतलञ्च । रा.नि.व.११ । शाकलीफले । बालुकायाम् । मे.टत्रिकं । कुलीरके । सामुद्रकर्कटे । च.द.वा.व्या. एलादितैले । सन्निपातविशेषे । See कर्कटकः । पद्मकन्दे । जटा. । विल्ववृक्षे । रस.र.बालचि. । गोक्षुरे । कर्कटशृङ्गे । काँकड़ाशृङ्गी । च.द.वा.व्या.एकादशशतिकमहाप्रसारणीतैले ।

कर्कटकम् । क्ली । काण्डभग्ननामास्थिभग्नविशेषे । तत्र "संमूढमुभयतोऽस्थि मध्यभग्नं यन्निविशेषतम् ।" सु.नि.१५अ. । See भग्नम् । ययोदशविधस्थावरकन्दविषान्यतमविषे । सु.कल्प.२अ. । See कन्दविषम् ।

कर्कटकः । पुं । हस्ती । रा.नि.व.१४ । कर्कटे । काँकड़ा । रत्ना. । गुणाः—कर्कटः सृष्टविण्मूत्रः सन्धातानिलपित्तजित् । राज. । तामेची । वै.निघ. २भ.वा.व्या.एलादितैले । पक्षिविशेषे । कर्कटे । काष्ठामलके । मध्यहीनप्रवृद्धवातादिजन्यसन्निपातज्वरे । तेन व्यथावेपथ्वादिश्वासादाहादिगौरवाग्निमान्द्यादिरोगा जायन्ते तथा नर्दाहवाक्यनिरोधादयश्च भवन्ति । भा.म.१भ. । कर्कटशृङ्गे । काँकड़ाशृङ्गी । भैष.च.पि.चि वृहत्सुधावतीगुड़िकायां ।

कर्कटकास्थि । क्ली । कुलीरकास्थिनि । काँकड़ार खोला । [कर्कटस्त्रियाम् ।

कर्कटकी । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । वा.चि.३अ. ।

कर्कटचरणः । पुं । कुलीरकपादे । काँकड़ार पा । रस.र.बाल.चि. ।

कर्कटच्छदा । स्त्री । पीतघोषायाम् । पीतघोषा । वै.निघ. । [ग्याम् । अपामार्गे । वै.निघ. ।

कर्कटवल्ली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । शुक्लशि-

कर्कटशृङ्गिका । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । मद. व.१ ।

कर्कटशृङ्गी । स्त्री ।(Rhus succedanea. Syn. Acuminata.) स्वनामख्यातकर्कटदंष्ट्राकारौषधी । काँकड़ाशृङ्गी । हिं काकड़ाशृङ्गी, कक्कुरशिं । मं काकड़ासिंगी । कं तें ककाटशृंगी । गुणाः—गुरुवृष्या तिक्ता वातघ्नी हिक्कातीसारकासघ्नी श्वासरक्तपित्तघ्नी च । रा.नि.व.६ । कषाया वमिघ्नी ज्वरघ्नी तृष्णा चयकासघ्नी ऊर्द्ध्ववातघ्नी च । मद.व.१ । तृष्णारुचिघ्नी । भा.पू.१भ. । महाघोषायाम् । बड़ घोषा ।

कर्कटा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । भैष.बालचि. कर्कटादि. ।

कर्कटाख्यः (ख्यः) । पुं । कर्कटिकालतायां ।

कर्कटाख्या (ख्या) । स्त्री । कर्कटिकायां । কাঁকুড় । र.मा. । रा.नि.व.६ । सि.यो.हि-श्वा. चि.द्राक्षावलेहे । वै.निघ.ज्व.चि.कुलत्थाद्यघृते । कर्कटशृङ्ग्यां । वै.निघ.क्षय.चि.लघुशिवगुटी. । सु. चि.२अ. । वा.चि.४अ. । भैष.शिलाजतुवटी. ।

कर्कटादिलेहः । पुं । बालरोगे । "कर्कटातिविषाशुण्ठीधातकीबिल्वबालकं । मुस्तं मज्जा च कोलस्य मधुना सह लेहयेत् ॥ हन्ति ज्वरमतीसारं दुर्वारं ग्रहणीगदम् ।" रस.र.र.ल.चि.भैष. । কর্কটশৃঙ্গী, আতইচ, শুঁট, ধাইফুল, বেলশুঁট, বালা, মুতা, কুল আঁটির শস্য চূর্ণ সমভাগ ।

कर्कटाह्वः । पुं । बिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कर्कटाह्वा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्यां । रा.नि.व.६ ।

कर्कटिः (का) । स्त्री । A kind of cucumber (Cucumisutilatissimus Rox.) स्वनामख्यातलतायां । কাঁকুড় গাছ । तें नक्कदोस । हिं कांकड़ि । उत्. फुटिकाँकड़ी । सा द्विधा ह्रस्वदीर्घभेदेन । गुणाः—स्वादुः गुरुः अजीर्णकरी शीतला च । तत्पक्कफलं दाहच्छर्दितृष्णाक्लान्तिघ्नञ्च । राज.३प. । त्वचायां कटुका तिक्ता पाचकाग्निप्रदीपनी । अपक्वा ग्राहिणी प्रोक्ता मूत्रदोषाश्मरीहरा ॥ मूत्रकृच्छ्रं वमिं दाहं श्रमञ्चैव विनाशयेत् । सा पक्वा रक्तदोषस्य कारिण्युष्णा बलप्रदा ॥ इति प्रथमा । द्वितीया त्रपुषी कर्कटी (तौंइकांकड़ी) । गुणाः—रुच्या मधुरा वातकरी शीता मूत्रप्रदा गुर्व्वी कफकृद्दाहनाशिनी । वमिं पित्तं श्रमं मूत्रकृच्छ्रं मूत्राश्मरीं हरेत् ॥ वै.निघ. । सर्व्वाः कर्कटिका वर्षाशरदि जाता न हिताः । परन्तु हेमन्तजा रुचिकरी पित्तघ्नी च भोज्या । सा चार्द्धपक्वा न भक्ष्या तेन पीनसं जनयति । सम्यक्पक्वा मधुरा कफघ्नी च । भा.म.१भ.अश्म. चि. । See एर्वारुः । [प्रा । रा.नि.व.६ ।

कर्कटिनी । स्त्री । दारुहरिद्रायां । দারুহরিদ্রা

कर्कटी । स्त्री । कर्कटस्त्रियाम् । वनकर्कटिकायाम् । रा.नि.व.२१ । कर्कटिकालतायां । रा.नि.व.७ । हे.च. । वालुकीति हला. । बदर्य्याम् । কুল গাছ । मद.व.५ । घण्टाबदरे । पद्मकर्णिकायाम् । कोमलशाल्मलीफले । वै.निघ. । देवदाल्यां । भा.पू.१भ.गु.व. । गोरक्षकर्कटिकायाम् । र.सा.सं. रसशोधने । शाल्मलीफले । मे. । कर्कटशृङ्ग्यां । रा.नि.व.६ । सर्पे । श.र. ।

कर्कटीवीजम् । क्ली । कर्कटीफलवीजे । ফুটির বীজ । च.द.अश्म.चि.कुष्माण्डलेहे । [श.र. ।

कर्कटुः । पुं । करेटुपक्षिणि । কর্কট পাখী ।

कर्कड़ः । पुं । खटिकायां । খড়িমাটী । र.मा. ।

कर्कन्दुः (न्धुः, न्धूः) । पुं, स्त्री । (Zizyphus jujuba.) क्षुद्रबदरवृक्षे । रा.नि.व.२३ । सि.यो.कास.चि.नवाङ्गयूषे वचादियूषे च । 'यवामलकदाड़िमकर्कन्धुमूलकशुण्ठकैः ।' शृगालकोल्यां । শিয়াকুল । च.सू.४अ. ।

कर्कन्धु(क)म् । क्ली । बदरीफले । ছোট কুল। गुणाः—मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तानिलघ्नं वातपित्तघ्नञ्च । मद.व.६ । बिल्वफले । বেল । वै.निघ. ।

कर्कन्धुकी । स्त्री । बदरीभेदे । मद.व.६ । क्षुद्रबदरवृक्षे । ছোট কুল । र.मा.रा.नि.व.२३ ।

कर्कफलः । पुं । कर्कटवृक्षे । কাঁকরোল । रा.नि.व.११ ।

कर्करः । पुं । कङ्करे । কাঁকর । मुद्गरे । हारा. । अस्थिनि । क्ली । चूर्णजनकपाषाणखण्डे । घुंटिं । दर्पणे । हारा. । तरुणे पशौ । हला. ।

कर्करटः । पुं । पक्षिविशेषे । কর্কটে ।

कर्कराङ्गः । पुं । खञ्जनपक्षिणि । श.मा. ।

कर्करादुः (कः) । पुं । कटाक्षे । जटा. । करेटुपक्षिणि । श.र. ।

कर्करान्ध(न्धु)कः । पुं । अन्धकूपे । त्रिका. ।

कर्करालः । पुं । चूर्णकुन्तले । हे.च. ।

कर्कराक्षः । पुं । खञ्जनपक्षिणि । हारा. ।

कर्करिका । स्त्री । चक्षुःखर्व्वाम् । চোক্ করকর করা ।

कर्करी(रिका) । स्त्री । समालवलयाम् ।

खारी। अम.। उखा.। तण्डुलधावनपात्रे। गलन्तिकायां। भाण्डविशेषे। घटी। दर्पणे। मे.रत्रिकं।

कर्करेटुः। पुं। करेटुपक्षिणि। কর্কটে পাখী। रत्ना.। [स्याम्। शुकशिम्ब्याम्। वै.निघ.।

कर्कवल्ली। स्त्री। अपामार्गवृक्षे। गजपिप्प-

कर्कशः। पुं। इक्षुभेदे। मे.शत्रिकं। कम्पिल्ले। কমলাগুঁড়ি। अम.। कासमर्दे। पटोले। प सु. रत्ना.। गुड़त्वचि। वै.निघ.। त्रि। अमसृणे। निर्दये। मे.शत्रिकं।

कर्कशच्छदः। पुं। पटोले। रा.नि.व.३। पाटलवृक्षे। পারুল গাছ। शाखोटवृक्षे। त्रिका. वनौ.। शाकवृक्षे। कृष्णकुष्माण्डे। वै.निघ.।

कर्कशच्छदा। स्त्री। घोषायां। ঝিঙা গাছ। हिं तोरइ। दग्धावृक्षे। रा.नि.व.६।

कर्कशदलः। पुं। पटोलफलवृक्षे। र.मा.।

कर्कशदला। स्त्री। दग्धिकायाम्। कोङ्कणे कुरड़ीति ख्याता। रा.नि.व.६।

कर्कशा। स्त्री। वृश्चिकालीवृक्षे। বিছাতি গাছ। रा.नि.व.६। क्षुद्रमेषशृङ्ग्याम्। वनवदरे। वै.निघ.। [र.मा.।

कर्कशिका। स्त्री। वनकोल्यां। বুনো কুল।

कर्कसारम्। क्ली। दधिशक्तौ। हारा.।

कर्काकः। पुं। कर्कटिकायाम्। কাঁকুড়। पथ्यापथ्ये।

कर्कारुः। पुं। (Beninkasa cerifera.) कुष्माण्डभेदे। বিলাতি কুম্ড়া। उत्. कद्दू। कुष्माण्डीवीजं कुष्मावलीहे। कलिङ्गलतायाम्। তরমুজ বা থর্মুজ। रत्ना.। अतिक्षुद्रकुष्माण्डे। हिं कोहड़ी, कोहण्डी। तें गुम्मडितीगे। कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुः परिकीर्त्तिता। गुणाः— कर्कारुः ग्राहिणी शीतला रक्तपित्तघ्नी गुरुः। पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्। भा.पू.१भ. शाकव.। तैलगुणाः विभीतकतैलवत्। स्त्री। कुष्माण्डीलतायाम्। हला.।

कर्कारुकः। पुं। (Convolvulus Paniculatus.) कालिन्दवृक्षे। তরমুজ। मं खड़ुया। रत्ना.। कुष्माण्डे। प.सु.। सु.चि.१८ष.।

कर्कोरुः। स्त्री। कुष्माण्डीलतायाम्।

कर्केतनः (रः)। पुं। रत्नविशेषे। "कर्केतनास्ते परमाः पवित्राः।" गारुड़े। विषशास्त्रस्य वीर्य्यवद्विषभेदे। "कर्केतनं मरकतं।"वा.उ.२६अ.।

कर्केधुकी। स्त्री। भूवदर्य्याम्। वै.निघ.।

कर्कोटः (कः)। पुं। बिल्ववृक्षे। मे.कचतुष्कं। কাঁকরোল इति प्रसिद्धफलशाकलतायाम्। च.द.ज्व.चि.शाकविधौ। "कर्कोटकं पर्पटकम्।" एतत्फलस्य स्थावरविषान्तर्गतफलविषे वर्त्तते। सु. कल्प.२अ.। See फलविषम्। एतदुभयगुणाः— कफपित्तघ्नं शुक्रनाशनं रुचिकरञ्च। "कर्कोटकं फलं ज्ञेयं कारवेल्लकवद्गुणे.।" राज.३प.। कर्कोटकं त्रिदोषघ्नं रुचिकृन्मधुरं तथा। अत्रि.१६अ.। इक्षुदण्डे। रा.नि.व.१४। सर्पविशेषे। मे.।

कर्कोटका (की)। स्त्री। फलशाकविशेषे। গোল কুমড়া। मं कोहले। गुणाः— मूत्राघातहरं प्रमेहघ्नं कृच्छ्राश्मरीभेदनं विण्मूत्रस्तपनं तृषातिशमनं पुष्टिकरं पथ्यं स्वादु अरोचकघ्नं बल्यं पित्तघ्नञ्च। रा.नि.व.७। कर्कोटकी रुचिकरी कटुः दीपनी तिक्तोष्णा वातकफघ्नी विषपित्तघ्नी च। वै.निघ.। पीतघोषायाम्। পীতঘোষা বা ঝিঙা। मं कटोली, काकली। रत्ना.। कोशातक्याम्।

कर्कोटकीफलम्। क्ली। घोषाफले। श्वेतकुष्माण्डे। झिङ्गाफले। वै.निघ.। कर्कोटफले। কাঁকরোল।

कर्कोटपत्रम्। क्ली। कर्कोटदले। কাঁকরোলপাতা। एतद्वमने हितम्। वा.ज्व.चि.१अ.।

कर्कोटमूलम्। क्ली। कर्कोटकमूले। কাঁকরোলমূল। सि.यो.कास.चि.। "नस्यं कर्कोटमूलं स्यात्।" च.द.पाण्डु.चि.।

कर्कोटिका। स्त्री। कुष्माण्डीलतायां। বিলাতিকুম্ড়া। कर्कोटके। কাঁকরোল। रा.नि.व.७।

कर्कोटिकाकन्दरजः। क्ली। खेकसामूलचूर्णम्। भा.म.१भ.शीतलाज्व.सा.ज्व.चि.। "कर्कोटिकाकन्दरजः कुलत्थः।"

कर्कोटी। स्त्री। कर्कोटिकायां। কাঁকরোল। देवताड़वृक्षे। দেবতাড়া। वै.निघ.।

कर्क्कोलम् । क्ली । कक्कोले । कक्कोल । रा.नि. व.१२ ।

कर्चरिका (री) । स्त्री । कचुड़ीति प्रसिद्धे पिष्टकभेदे । पाकराजः । [तालविशेषे ।

कर्चु(र्चू)रम् । । सुवर्णे । मे.रत्रिकं । हरि-

कर्चूरः (का:) । पुं । एकाङ्गीनामगन्धद्रव्ये । एकाङ्गी । हिं कचूरा । तें कीचालोकचेट्टा । मं कं कचोरा । योग.रत्ना.वाजीक. । गुणाः—कटुः तिक्तोष्णः कफकासघ्नः मुखवैशद्यकरः गलगण्डघ्नः । रा.नि.व.६ । दीपनः रुच्यः सुगन्धी कटुपाकः कुष्ठार्शोव्रणकासघ्नः लघुः श्वासगुल्मकृमिघ्नश्च । भा. पू.१भ. । कर्चूरकन्दे । (कः) आम्रहरिद्रायाम् । কাঁচাহলুদ । भ.टी.स्वा. । शट्याम् । मे.रत्रिकं । वै.निघ.२भ.ज्व.चि. । See शटी ।

कर्णः । पुं । स्वनामप्रसिद्धदीर्घपत्रवृक्षे । কান-থোড়া গাছ । च.द.वि.ज्व.चि. । "दीर्घपत्रकक-र्णाख्येनैवं खदिरसंयुतम् ।" श्रवणेन्द्रिये । रा.नि. व.१८ । सुवर्णाली । শোণালু । "सुवर्णाली गुना-वपि ।" मे.णद्विकं । मधुरत्वचि । দারচিনি । अ-र्कमन्दारे । वै.निघ. ।

कर्णकः । पुं । मत्स्यविशेषे । तन्नामकसन्निपात-विशेषे । কর্ণমূলী । लक्षणं—"दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा ज्वरे भवति तु श्वयथुर्व्यथा च । कण्ठग्रहो बधिरता श्वसनं प्रलाप प्रस्वेदमोहदह-नानि च कर्णिकाख्ये ॥" भा.ज्व.चि. ।

कर्णकण्डु(ण्डू:) । पुं, स्त्री । कर्णस्रोतोगत-रोगविशेषे । तस्य निदानं यथा—"मारुतः कफ-संयुक्तः कर्णकण्डुं करोति च ।" मा.नि. ।

कर्णकिट्टम् । क्ली । कर्णमले ।

कर्णकीटा (टी) । स्त्री । (Julus cornifex.) कर्णजलौकायाम् । शतपद्याम् । কাণ-কোটারী, কেন্নুই । हिं कानसलाइ । इं.च. ।

कर्णक्ष्वेड़ः । पुं । कर्णरोगविशेषे । কাণের ভিতর সর্ব্বদা ভোঁ ভোঁ শব্দ । तस्य लक्षणं—"वायुः पित्तादिभिर्युक्तः वेणुघोषसमं स्वनम् । करोति कर्णयोः क्ष्वेड़ं कर्णक्ष्वेड़ः स उच्यते ।" मा.नि. । अत्र वायुः पित्तादिसहितः कर्णे वेणु-घोषवच्छब्दमुत्पादयति ।

कर्णगूथः । पुं । कर्णमले । কাণের খোল । तारा. ।

कर्णगूथकः । पुं । कर्णरोगविशेषे । यथा—"पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथक ।" मा नि. ।

कर्णच्छिद्रम् । क्ली । कर्णरन्ध्रे ।

कर्णजलूका । स्त्री । (Julus.) कर्णजलौका-याम् । श.र. ।

कर्णजलौका (का:) । स्त्री,पुं । शतपद्याम् । কাণকোটারী । हिं कानखजूरा । इं.च. । भ. टी.भ. ।

कर्णजार्शः । क्ली । कर्णार्शोरोगे । কাণের অর্শ । "प्रकुपिता दोषाः शोताच्छिद्रावदनेषु अ-र्शांस्युपनिवर्त्तयन्ति । तत्र कर्णजेषु बाधिर्य्यं पूतिक-र्णता च ।" सु.नि.२अ. ।

कर्णजाहम् । क्ली । कर्णमूले ।

कर्णजित् । पुं । गुड़ाकेशे ।

कर्णजीरकम् । क्ली । क्षुद्रजीरके । रत्ना. ।

कर्णज्योतिः । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । वै. निघ. । [श.मा. ।

कर्णदुन्दुभिः । स्त्री । शतपद्याम् । কেন্নুই ।

कर्णधारिणी । स्त्री । हस्तिन्यां । হাতিনী ।

कर्णनादः । पुं । कर्णस्रोतोगतरोगे । কাণ শোঁ শোঁ রোগ । कर्णस्रोतोगतवायुः कर्णे भेरी-मृदङ्गशङ्खवन्नादमत्यर्थमुत्पादयति । मा.नि. । "य-दा तु नाडीषु विमार्गमागतः स एव शब्दाभिवहा-सु तिष्ठति । शृणोति शब्दान् विविधान् तदा नरः प्रणादमेनं कथयन्ति चामयम् ॥" सु.उ.२०अ. ।

कर्णपाकः । पुं । कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे । কাণপাকা । "कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेद-कृद्भवेत् ।" मा.नि. । [কাণের পাতা ।

कर्णपात्रकः । पुं । कर्णबाह्यभागविशेषे ।

कर्णपाली । स्त्री । कर्णपालीगतरोगे । কাণের পাতার রোগ । स पञ्चविधः—परिपोटोत्पातोन्म-न्थदुःखवर्द्धनपरिलेहिभेदेन, एषां लक्षणानि स्वस-पर्य्याये द्रष्टव्यानि । सु.चि.२५अ. ।

कर्णपुत्रिका । स्त्री । कर्णशष्कुल्याम् । मोरट-लतायाम् । [रटे । रा.नि.व.३ ।

कर्ण(कीर्ण)पुष्पः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । मो-

कर्णपूरः । पुं । बालवृक्षे । र.मा.। शिरीषवृक्षे । नीलोत्पले । मे. । अशोकवृक्षे । रा.नि व.१० । नन्दीवृक्षे । त्रिका. ।

कर्णपूरकः । पुं । कदम्बवृक्षे । কদম গাছ । रा.नि.व.८। अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । तिलके । वै.निघ. ।

कर्णपूरणम् । क्ली । तैलादिभिः कर्णपूरणे । কাণে তেল দেওয়া । "कर्णं प्रपूरयेत्सम्यक् स्ने-हाद्यैर्मात्रया भिषक् । नीचैः श्रुतिर्न बाधिर्य्यं स्या-न्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ रसाद्यैः पूरणङ्कर्णे भोजना-त्प्राक् प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणङ्कर्णे भास्करेऽस्तमु-पागते ॥ स्वेदयेत्कर्णदेशन्तु परिवर्त्तनशायिनः । मूत्रैः स्नेहरसैः कोष्णैः पूरयेच्च ततो भिषक् ॥ स्वस्थस्य पूरितं रक्षेत् मात्राशतमवेदने । शतपत्रं श्रोत्रगदे शिरोरोगे तथैव च ॥" वैद्यकम् ।

कर्णप्रतिनाहः । पुं । कर्णरोगविशेषे । "स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विका-रो शिरसोऽर्द्धभेदकृत् । मा.नि. ।

कर्णफलः । पुं । (Ophiocephalus kurrawey.) मत्स्यविशेषे । কাণলি মাছ । गुणाः —अजीर्णकफकरः । राज.३प. ।

कर्णबन्धनाकृतिः । स्त्री । कर्णवेधनानन्तरं तद्बन्धनाकृतौ । सा पञ्चदशविधा । यथा—नेमिस-न्धानकः, उत्पलभेद्यकः, वल्लूरकः, आसङ्गिमः, गण्डकर्णः, आहार्य्यः, निर्वेधिमः, व्यायोजिमः, कपाटसन्धिकः, अर्द्धकपाटसन्धिकः, संक्षिप्तः, हीनकर्णः, वल्लीकर्णः, यष्टिकर्णः, काकौष्ठक इति । सु.सू.१६अ. । विशेषाः स्वस्वपर्य्याये ज्ञेयाः ।

कर्णभूषणम् । क्ली, पुं । अशोकवृक्षे । नाग-केशरे । प.मु. ।

कर्णमद्गुरः । पुं । (Silurus unitus.) मत्स्य-भेदे । কাণমাগুর । वै.निघ. ।

कर्णमलम् । क्ली । कर्णगूथे । हारा. ।

कर्णमूलम् । क्ली । कर्णस्य मूलदेशे । কর্ণমূলী। मा.ज्व.नि. ।

कर्णमोचकः । पुं । कर्णस्फोटायाम् । কাণছি-ড়া । वै.निघ २भ.र.पि.चि.दूर्व्वाद्यतैले ।

कर्णमोटा । स्त्री । वर्व्वूरवृक्षे । वै.निघ. ।

कर्णमोरटः । पुं । कर्णस्फोटायां । কাণছিড়ে, কান্দড়া । रसेन्द्र.चि.सूर्य्यपातकनाम्नि । कानछि-ड़ाइयं, "जलस्थलभवः कर्णमोरटः ।" सा.कौ.दू-र्व्वाद्यतैले ।

कर्णरोगः । पुं । कर्णजव्याधौ । কাণের রো-গ । तस्य निदानादि ।—नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात् । शोथः सुरा-गोदरणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणञ्च पित्तात् । वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथशुक्लस्निग्धश्रुतिस्वल्परुजः कफाच्च । सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ।" मा.नि. । कर्णरोगाः साक-ल्येनाष्टाविंशतिविधाः । यथा—"कर्णशूलं प्रणा-दश्च बाधिर्य्यं क्ष्वेड़ एव च । कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च । कृमिकर्णप्रतिनाहौ विद्रधिर्द्वि-विधस्तथा । कर्णपाकः पूतिकर्णः तथैवार्शश्चतुर्व्वि-धम् । तथार्व्वुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः । एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥" वै. निघ. । [कर्णपाली । কাণের পাতা । ই.च. ।

कर्णलतिका । स्त्री । Lobe of the ear.

कर्णवंशः । पुं । मञ्चे । हारा. । [वंशेन ।

कर्णवर्ज्जितः । पुं । सर्पे । श.च. । चि । क-

कर्णवशः । पुं । मत्स्यविशेषे । কালবশ । तस्य लक्षणं—ह्रस्वः गोलः कृष्णः शल्कवांश्च । तन्मांस-गुणाः—दीपनं पाचनं पथ्यं हृद्यं बलपुष्टिकरञ्च । वैद्यकम् ।

कर्णविद्रधिः । पुं । Ulceration of the ear, कर्णस्रोतोगतस्फोटके । स द्विविधः दोष-जागन्तुजभेदेन । तेन तोदधूमनिर्गमवत्पीड़ा दाह-सन्तापा अरुणस्रावाश्च भवन्ति । मा.नि. । अपिच "क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिः भवेत्तथा दोषकृतो-ऽपरः पुनः । सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवं प्रतोदधू-मायनदाहचोषवान् ।" सु.उ.२०अ. ।

कर्णविधिः । पुं । कर्णक्लेदनादौ । तद्विधिः

यथा —"स्वेदयेत् कर्णदेशन्तु किञ्चिन्नु: पार्श्वशायिन:। मूत्रै: स्नेहैरसैश्चैव श्रोत्रम्भ: प्रपूरयेत्। कर्णश्च पूरितं रचेत् शतं पञ्चशतानि वा। सहस्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे। मूत्राद्यै: पूरणङ्कर्णे भोजनात्प्राक् प्रशस्यते। तैलाद्यै: पूरणङ्कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते॥" भा.।

कर्णवेधनिका (नी)। स्त्री। करिकर्णवेधनास्त्रे। हारा.। कर्णवेधनास्त्रे। यथा—"कर्णपालीच बहुला बहुलायाश्च शस्यते। सूचिविभागसुषिरा च्यङ्गुला कर्णवेधनी॥" अत्रि.।

कर्णव्यधः। पुं। कर्णवेधने। काणवैँधा। "स च रक्षाभूषणनिमित्त:, षष्ठे सप्तमे वा मासि कर्त्तव्य:। अयञ्च न जन्मकालादूर्द्धं किन्तु संवत्सरादिभाद्रपदाद्य: षष्ठ: माघ: सप्तमी वा फाल्गुनस्तस्मिन् वेध्य:।" सु.सू.१६अ.।

कर्णशष्कुली। स्त्री। कर्णगोलके। कर्णमध्यवर्त्तिनि आकाशे। हे.च.।

कर्णशूलम्। पुं, क्ली। Ear ache. कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। काण शूलन, काण कामड़ान। तत्र श्रोत्रमारुत: प्रतिलोमं विचरन् दारुणशूलमुत्पादयति। कुपितरक्तं कफेन पित्तेन वा शेन केनचिदावृतं भवेत, तल्लक्षणमपि प्रदर्शयति। मा.नि.। तदुक्तं—"समीरण: श्रोत्रगतोऽन्यथाचर: समन्तत: शूलमतीव कर्णयो:। करोति दोषैश्च यथास्वमावृत: स कर्णशूल: कथितो दुराचर:॥ सु.उ.२०अ.। हनुशङ्खशिरोग्रीवं यस्य भिन्दन्निवानिल:। कर्णयो: कुरुते शूलं कर्णशूलं तदुच्यते॥" सु.नि.१अ.।

कर्णशूली। त्रि। कर्णशूलयुक्ते।

कर्णशेखरः। पुं। शालवृक्षे। रत्ना.।

कर्णशोथः (कः)। पुं। कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। "कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणै:।" मा.नि.। "तेषु तु कपूतिकर्णत्वं वधिरत्वञ्च बाधते।" वा.उ.१७अ.।

कर्णसंस्रावः। पुं। The discharge of pus from the ear. कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। काणेर पूंय। तस्य निदानरूपाणि—"शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकादथवापि विद्रधे:। स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलावृत: स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तित:॥" मा.नि.।

कर्णसमीपः। पुं। शङ्खदेशे। रा.नि.व.१८।

कर्णसूटी। स्त्री। कीटविशेषे।

कर्णस्फोटा। स्त्री। स्वनामख्यातलतायाम्। काणछिड़ा, काणफोटा। मं कानफोड़ी। गुणा:—कटुतिक्तहिमा विषघ्नी ग्रहभूतादिदोषघ्नी। रा.नि.व.३। "कर्णस्फोटा तु कटुका चोष्णा चाग्निप्रदीपनी। वातगुल्मोदरश्लेष्मकर्णव्रणविषापहा। कफपित्तज्वरानाहकफशूलविनाशिनी। सा तु पीता बुधैर्ज्ञेया चाञ्जने च प्रशस्तिका॥" वै.निघ.।

कर्णस्रावः। पुं। कर्णसंस्रावे।

कर्णाख्यः। पुं। श्वेतकिणिह्याम्। वै.निघ.।

कर्णाञ्जलिः। पुं। कर्णशष्कुल्याम्।

कर्णाटी। स्त्री। हंसपादीक्षुपे। रा.नि.व.५।

कर्णान्दुः (न्दूः)। स्त्री। कर्णपाल्याम्। काण तड़का इति भाषा। हे.च.।

कर्णाभरणकः। पुं। आरग्वधवृक्षे। बड़ सोनालू। रा.नि.व.६।

कर्णारा। स्त्री। कर्णवेधन्याम्। त्रिका.।

कर्णारिः। पुं। अर्जुनवृक्षे। नदीसर्ज्जवृक्षे। आजन् इति लोके। रा.नि.व.६।

कर्णार्बुदः (र्शः)। पुं। कर्णस्रोतोगतरोगविशेषे। "कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणै:।" मा.नि.।

कर्णिकः। पुं। गणिकारिकायाम्। पद्मकोषे। सन्निपातज्वरविशेषे। लक्षणं—"दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा ज्वरे भवति तु श्रवणोर्ध्वा च। कण्ठग्रहो वधिरता श्वसनं प्रलाप: प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकाख्ये।" भा.म.१भ.।

कर्णिका। स्त्री। दारुणपीड़ायां। वा.उ.३८अ.। महाग्निमन्थवृक्षे। बड़ आगगछ। रा.नि.व.६। वै.निघ.२भ.कासरोग.रुद्रपर्प्याम्। करिशुण्डाग्रभागरूपाङ्गुली। करमध्याङ्गुली। हे.च.। कामुकादिच्छटांशे। बोँटा। मे.कर्णिकं। पद्मिनीनाले। हे.च.। स्त्रीयोनौ कर्णिकाकारे मांसग्रन्थिरूपरोगे। भा.म.४भ,योनिरो.। लक्षणं—"क-

र्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्याञ्च जायते ।" मा.नि. । कठिनाम् । मलपथाम् । সেউতি গুলাব । बीजमातृका । बीजकोषे । बीजकोषस्तु कर्णिका । পদ্মচাকি বা ফোপল । चारा. । गुणा: —तिक्ता कषाया मधुरा हिमा मुखवैशद्यकृत् लघ्वी तृष्णास्रकफपित्तघ्नी च । भा.पू.१भ. ।

कर्णिकार: (क:) । पुं । A sort of cassia (Cassia fistula.) क्षुद्रस्वर्णालुवृक्षे । ছোট সোণালু গাছ । मं लघुवाहवा । तें किरु-यक्के । गुणा: —तिक्तरस: कटूष्ण: कफशूलघ्न: उदरकृमिमेहघ्न: व्रणघ्न: गुल्मघ्नश्च । रा.नि.व.९ । (Pterospermum acerifolium.) द्रुमोत्पले । ওলট্ কম্বল । हिं कलियार, कनियार । तें रेक्षचेट्टु, कोंड्गोगुचेट्टु, गोगुचेट्टु । गुणा: कटुतिक्त: लघु: शोधनस्तुवर: रञ्जन: सुखद: शोथश्लेष्मरक्तव्रणकुष्ठहरश्च । रा.नि.व.९ । स्वर्णपद्मे । र.मा. । डहुके । डहुया । रत्ना. ।

कर्णिकारिका । स्त्री । हारिद्रावृक्षे । वै.निघ. ।

कर्णिकी (इन्) । पुं । गजे । जटा. ।

कर्णिन: । त्रि । विहङ्गकर्णे ।

कर्णिनी । स्त्री । Disease of the Uterus or Polypus uteri. श्लेष्मजन्यस्त्रीयोनिरोगविशेषे । यत्र योनौ श्लेष्मासृग्जा कर्णिकाकारग्रन्थिर्जायते । भा म.४भ.योनिरो.चि. । "कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥" सु. उ.३८भ. । "अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिल: । कर्णिकां जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छित: । रक्तमार्गविरोधिन्या सा तया कर्णिनी मता ॥" च. ।

कर्णी । पुं । आरग्वधवृक्षे । रा.नि.व.२२ । योवापार्श्वभागे । मक्षिकारिकायाम् । वै.निघ. । त्रि । प्रशस्तकर्णे । कर्णयुक्ते । [थर्थरि,डुगो । श.टी.भ. ।

कर्णीरथ: । पुं । स्कन्धवाह्ययाने । চোপালা,

कर्णीवान् । पुं । आरग्वधवृक्षे ।

कर्णेजपमन्त्र: । पुं । विषनाशनमन्त्रविशेषे । "ओं हर हर नीलग्रीवश्वेताङ्गजटाभमण्डित-अर्द्धेन्दुभूषणमन्त्रकयाय विषमुपसंहर उपसंहर हर हर हर नास्ति विषं नास्ति विषं नास्ति विषं । उच्छिरे उच्छिरे उच्छिरे । इति कर्णेजपमन्त्रेण वारं वारं तालुमुखं सिञ्चेत् शीतवारिणा वारषट्कम् ।" भचि.२स्नान.५६भ. ।

कर्णेन्द्रियम् । क्ली । श्रवणेन्द्रिये । কাণ । "अत आकाशतत्त्वाभिनिर्मितम् ।" सु.शा.१भ. ।

कर्णोर्णम् (र्णा) । क्ली, स्त्री । कर्णरोम्णि ।

कर्त्तनम् । क्ली । छेदने । मे.नत्रिकं । तर्कूटे । त्रिका. ।

कर्त्तरी । स्त्री । कृपाण्याम् । কাতারি । श्मश्रुकर्त्तनोपयुक्ते शस्त्रे । কাঁচী, ক্ষুর্ প্রভৃতি । सु. चि.१भ. यथा च "स्नायुस्थिगर्भशल्यानां केशादीनाञ्च कर्त्तने । विविधाकृतयो योज्या: कर्त्तर्य्य: कर्त्तरीनिभा: ॥" भचि. ।

कर्त्तरीयम् । क्ली । स्थावरविषान्तर्गतत्वक्सारनिर्यासविषभेदे । सु.कल्प.२भ. । [द्वय ।

कर्त्तरीयुगम् । क्ली । सिन्धुवारद्वये । निशिन्दा-

कर्द्द: । पुं । कर्द्दमे । श.र. ।

कर्द्दट: । पुं । करहाटे । पङ्के । मे.टत्रिकं । सूर्व्वाले । जलजतृणमात्रे । [हे.च. ।

कर्द्दनम् । क्ली । कुक्षिशब्दे । পেটের ডাক ।

कर्द्दमम् । क्ली । गन्धराजे । रा.नि.व.१२ । सु. चि.२५भ. । मांसे । श.च. । त्रयोदशविधकन्दविषान्यतमविषभेदे । प.सु.सु.कल्प.२भ. । See कन्दविषं । वर्त्मकर्द्दमाख्यनेत्ररोगे । See वर्त्मकर्द्दम: ।

कर्द्दम: (क:) । पुं । पङ्के । কাদা । गुणा: — "कर्द्दमो दाहपित्तार्त्तिशोथघ्न: शीतल: सर: ।" भा. । शालिधान्यविशेषे । भा.पू.१भ.शाकव. । See शालि: । पद्मिनीकर्द्दमे । "पुनर्णवा कार्द्दमकण्टकार्य्यौ ।" सु.चि.२५भ. । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.कल्प.४भ. । See सर्प: । अन्ने । वै.निघ. ।

कर्द्दमविसर्प: । पुं । विसर्परोगभेदे । लक्षणं यथा—"कफपित्ताज्ज्वरस्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा । अङ्गावसादविक्षेपौ प्रलेपारोचकभ्रमा: । मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम् । आमोपवेशनं लेप: स्रोतसाञ्च विसर्पति । प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् । पीडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरै । स्निग्धोऽसितो मेच-

स्त्राभी मलिनः शोफवान् गुरुः। गम्भीरपाकः प्राब्वोषा स्वतः क्रिमीऽवदीर्य्यते। पक्वश्चाविशीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुश्चिराचयः। शवगन्धी च वीसर्पः कर्द्दमाख्यमुशन्ति तम्॥" मा.नि.। [र.।

कर्द्दमाटकः । पुं। विष्ठादिनिक्षेपस्थाने। श्र.

कार्द्दमी । स्त्री। मुद्गरवृक्षे। मुगुरफुलेर गाछ। रा.नि.व.१०। [नेता, लेकड़ा। श्रम.।

कर्पटः(कः) । पुं। लक्तके। लत्ता इति लोके।

कर्परः । पुं। खर्परे। घटखण्डे। ज्वालातम-कपाले। तप्त काटखोला। वा चि.१श्र.। "खण्डाकारमपूपपचनपात्रं न्युब्जं कर्पर इत्युच्यते।" ताओया वा चाटु। वा.टी.हेमा.। कपाले। नि.का. शर्करायां। उदुम्बरवृक्षे। श्र.च.। मस्तकास्थिनि माथार खुलि। कटाहे। अस्त्रभेदे। मे.रत्निकं

कर्परांशः । पुं। मृत्कपालखण्डे। खोलाकुची श्र.र.। [आकरोट इति भाषा। भा.

कर्परालः । पुं। अक्षोटवृक्षे, गिरिजपीलुवृक्षे।

कर्परिकातुत्थम् । क्ली। खर्परे। खापर। वै.निघ.। तुत्थविशेषे। तुँते। ह.च.।

कर्परी । स्त्री। A collyrium extracted from the Amomum anthorhiza. का-र्षाशवतुल्ये, तुत्थाञ्जने। दारुहरिद्रार काथेर तुँतिया।

कर्परीतुत्थम् । क्ली। खर्परे। कर्परिकातुत्थे, रसके। तुँतियाविशेष। हिं खपरियाथोथा। "कर्परीतुत्थकं तुत्थादन्यत् तद्रसकं स्मृतं। ये गु-णास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः॥" वैद्यकं।

कर्पासः (कः) । पुं। स्वनामख्यातवृक्षे। का-पास गाछ। ह.च.। मद.व.१।

कर्पासफलम् । क्ली। कार्पासवीजे। काया-सेर वीज। "कर्पासफलमित्युक्तं कषायं मधुरं गुरु। वातश्लेष्महरं रुच्यं विशेषेणास्थिवर्ज्जितम्॥"

कर्पासी । स्त्री। कार्पासवृक्षे। मद.व.१।

कर्पूरः (कः) । पुं, क्ली। (Cinamomum camphora,) Camphor. स्वनामख्यातपण्य-द्रव्ये शुभ्रतर्निर्यासरूपे। कर्पूर। हिं कापुर। तै कर्पूरमु। स पक्वापक्वभेदाद्द्विविधः। तयोरपक्वं गुणवत्तरं भवति। स च पोतास-भीमसेन-सित-कार-शङ्करावास-पांशु पिञ्ज ह्वसार-हिमवालुक जू-तिक-तुषार-हिम शीतल-पक्विकाख्य इति बहु-भेदाः। गुणाः --शीतलः तिक्तः स्निग्धोष्णः कटुः श्लेष्मरक्तपित्तघ्नः तृष्णादाहकण्ठदोषघ्नः। स तिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः। तृष्णायां मुख-शोषे च वैरस्ये चापि पूजितः॥ सु.सू.४६ग्र.। तत्र नूतनकर्पूरः स्निग्धस्तिक्त उष्णासदाहप्रदः। पुरातनः दाहशीतघ्नः। धौतः स शुभदः, इति। स पुनः शिरीमध्यतलजभेदेन त्रिविधः। तत्र शिरी-जातः कर्पूरः स्कन्धाग्रजातः। मध्यजः पर्व्वजातः। तलजः तलजातः। तथा स्कन्धगर्भस्थितः श्रेष्ठः। स्कन्धवाह्यस्थितो मध्यमः। तथा शिरोजो भास्वान् विदग्धपुलकः। मध्यजः सामान्यपुलकः स्वच्छश्च। तलजः गौरवर्णः। यस्तन्मध्यजः स स्वच्छः शुभ-ईषत् हरिद्राभश्च स्यात्। यो वाह्यजातः स सुदृढः शुभकृत्वः पुलकञ्च जनयेत्। इति कर्पूरलक्षणम्। तदुक्तं पोतासो-भीमसेनस्तदनु सितकरः शङ्करावा-ससंज्ञः, पांशुः पिञ्जोऽब्दसारस्तदनु हिमयुता वा-लुका जूतिका च। पश्चादस्तानुषारस्तदुपरि सहिमः शीतलः पक्विकाख्या (पक्विकान्या) कर्पूरस्येति भेदा गुणरसमहसा वैद्यदृश्येन दृष्टाः। इति कर्पूरभेदः। अपिच कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णासदाहदः। चिरस्थो दाहशोषघ्नः स धौतः शुभकृत्परः। शिरो मध्यं तलञ्चेति कर्पूरन्त्रिविधं स्मृतम्। शिरस्कन्धा-ग्रसञ्जातं मध्यं पर्व्वदले तलं। भास्वद्विदग्धपुलकं शिरोजातन्तु मध्यमं। सामान्यपुलकं स्वच्छं तले चूर्णन्तु गौरकं। स्कन्धगर्भस्थितं श्रेष्ठं स्कन्धवाह्ये च मध्यमम्। स्वच्छमीषत् हरिद्राभं शुभं तन्मध्यजं स्मृ-तम्। सुदृढं शुभकृत्तच्च पुलकं वाह्यजं वदेत्। अपि च स्वच्छं भङ्गुरपत्रं लघुतरविशदं तोलने तिक्तकं चेत्, स्वादे शैत्यं सुहृद्यं बहलपरिमलामोदसौरभ्य-दायि। निःस्नेहं दार्ढ्यपत्रं शुभतरमिति चेत् राज-योग्यं प्रशस्तम्। कर्पूरं चान्यथा चेत् बहुतरमसने स्फोटदायि प्रयाय॥ रा.नि.व.१२। कर्पूरकन्दे। शठी। आर्द्रहरिद्रायाम्। कांचाहलूद। श्र.च.।

कर्पूरतुलसी । क्ली। कर्पूरगन्धितुलसीभेदे। कर्पूरगन्धी तुलसी। वै.निघ.।

कर्पूरतैलम् । क्ली। कर्पूरतैले। कर्पूरेर तैल। गुणाः—कटूष्णं वातरोगघ्नं प्रकाशक-

ष्णं दन्तदार्ढ्यकरत्वं पित्तहरत्वञ्च । रा.नि व.१५। ह्रीवेरे । बाला ।

कर्पूरनालिका । स्त्री । पक्वान्नविशेषे । कर्पूरनारी, নেওয়ালা इति च ख्याता । यथा— "घृताक्तया समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः। लवङ्गीमरिचकर्पूरयुतया सितयान्वितं । पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका । संयावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ॥" भा.।

कर्पूरमणिः । पुं । पाषाणभेदे । প্রস্তরবিশেষ । गुणाः—"मणिः कर्पूरकलितः कटुष्णो व्रणापहः । तद्दोषवातदोषादीन् नाशयेत् ।" रा. नि.व.१३ ।

कर्पूररसः । पुं । रसविशेषेऽतिसाराधिकारे । "हिङ्गुलम् अहिफेनञ्च मुस्तकेन्द्रयवं तथा। जातीफलञ्च कर्पूरं सर्व्वं समभागं यत्नतः । अनेन वटिका कार्य्या द्विगुञ्जापरिमाणतः ॥" इत्यादि । भैष.अतिसा.चि. । रसकर्पूरे । রসকপূর । तत्करणविधिः —"शुद्धसूतसमं कुर्य्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः । पुष्टिकां खटिकां तद्वत् स्फटिकां सिन्धुजन्म च । वल्मीकं क्षारलवणं भाण्डरञ्जकमृत्तिका । सर्व्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य वाससा चापि शोधयेत् । एभिश्चूर्णैर्युतं सूतं यावद्यामं विमर्द्दयेत् । तच्च चूर्णं समस्तञ्च स्थालीमध्ये परिक्षिपेत् । तस्याः स्थाल्या मुखे स्थालीमपरां धारयेत्समाम् । सतश्च कुट्टितमृदा मुद्रयेदनयोर्मुखं । संशोष्य मुद्रयेद्भूयो भूयः संशोष्य मुद्रयेत् । सम्यग्विशोष्य मुद्रां तां स्थालीं चुल्ल्यां विधारयेत् । अग्निं निरन्तरं दद्यात् यावद्दिनचतुष्टयं । अङ्गारोपरि तद्यन्त्रं रक्षेयत्नादहर्निशं । शनैरुद्घाटयेद्यन्त्रमूर्द्ध्वस्थालीगतं रसं । कर्पूरवत्सुविमलं गृह्णीयाद्गुणवत्तरम् । तदेव कुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युतं । खादन् हरति फिरङ्गं व्याधिं सोपद्रवं सपदि । विन्दति वह्निदीप्तिं पुष्टिं वीर्य्यं बलं विपुलं । रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरसेवकः सततम् ॥" भा.। গিরিমাটী, ঝিণুক, কুলথড়ি, ফট্‌কিরি, সৈন্ধবলবণ, উইমাটী, খারিলবণ, রাঙামাটী প্রত্যেক চূর্ণ এক এক ভাগ, এক ভাগ পারার সহিত ১ প্রহর মাড়িয়া স্থালীমধ্যে পাক করিবে ।

कर्पूरहरिद्रा । स्त्री । स्वनामख्यातद्रव्ये । आम आदा । हिं कर्पूरहलदी । तें कर्पूरहरिद्रमनिवस्तुविशेष । गुणाः—शीतला वातला मधुरा पित्तघ्नी तिक्ता सर्व्वकण्डूघ्नी च । भा.पू.१भ. ।

कर्पूरा । स्त्री । तरण्यां ।

कर्पूरादितैलम् । क्ली । योनिरोगे हितम् । पाठः -"कर्पूरभल्लातकशङ्खचूर्णं क्षारो यवानाञ्च मनःशिला च । तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं रोमाणि निर्मूलयति क्षणेन" । कर्पूरादिभिः कल्कः । सिद्धे हरितालचूर्णं पादिकं प्रक्षेप्यम् । তিলতৈল ১ শ. কল্ক—কর্পূর,ভেলার শুটী, শঙ্খচূর্ণ, যবক্ষার এবং মনছাল প্রত্যেকে ৪ তো. জল ৪ শ.। পাক সিদ্ধ হইলে হরিতাল চূর্ণ এক পোয়া বা ২০ তোলা প্রক্ষেপ দিবে ।

कर्पूराश्मा । पुं । उपरत्नविशेषे । हिं कर्पूरचीनिया । स्फटिके । वै.निघ. ।

कर्बः । पुं । मूषिके ।

कर्बरः । पुं, क्ली । पुण्ड्रकेक्षौ । পুঁড়িইক্ষু । रा. नि.व.१४ । स्वर्णे । धुस्तूरवृक्षे । व्याघ्रे । मे.रत्रिकं ।

कर्बरी । स्त्री । शृगाल्यां । व्याघ्रां । मे.रत्रिकं । छिन्नपत्राम् । जटा. ।

कर्बुदारः (कः) । पुं । नीलझिण्ट्याम् । अ. च. । श्वेतकाञ्चने । प.मु., च.मू.४अ. । गुणाः— "ग्राहित्वं रक्तपित्ते हितत्वं । राज.। श्वेतस्तु काञ्चनो ग्राही तुवरो मधुरः स्मृतः। रूक्षो रुचः श्वासकासपित्तरक्तविकारहा । क्षतप्रदरगुल्मघ्नो गुणाश्चान्ये तु रक्तवत् ॥" वै.निघ.। च.। (कः,)श्लेष्मान्तकवृक्षे । চালতাগাছ । सु.मू.४२अ. ।

कर्बुरम् । क्ली, पुं । स्वर्णे । हे.च. । हरिताले । अम. । (रः) धुस्तूरवृक्षे । गन्धशट्यां । प.मु. । आमहरिद्रायां । কাঁচা হলুদ; वै.निघ.। जले । मे.।

कर्बु(र्बू)रः (कः) । पुं (Curcuma Zerumbet Rox.) गन्धशट्यां । अम.। आमहरिद्रायां । हिं कचीहलदी । अ.टी.भ.म.र. । नदीनिष्पावधान्ये । रा.नि व.१६ ।

कर्बुरफलः । पुं । सारङ्कवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

कर्बुरा । स्त्री । सविषजलायुकाभेदे । सु.मू.१३ अ. । See जलायुका । पाटलावृक्षे । वर्ब्बर्य्याम् । বাবুইতুলসী । मे.रत्रिकं ।

कार्बूरम् । क्ली । स्वर्णे । हरिताली । चिवा. ।

कर्म्म । क्ली । यत् कुर्व्वन्ति, तत्कर्म्म । सु.सू ४१ अ. । तच्च त्रिविधं पूर्व्वकर्म्म प्रधानकर्म्म पश्चात्कर्म्म चेति । सु.सू.५अ. । [कालतायां । मे.रचतुष्कं ।

कर्म्मकारी । स्त्री । मूर्व्वायां । वै.निघ । विश्वि-

कर्म्मजः । पुं । वटवृक्षे । जटा. ।

कर्म्मपुरुषः । पुं । जीवे, "यस्मिन् चिकित्सा वर्त्तते स एव कर्म्मपुरुषश्चिकित्सिताधिकृतः ।" सु. शा.१अ. ।

कर्म्मफलम् । क्ली । कर्म्मरङ्गफले । रत्ना. । कर्म्मविपाके । मे.लचतुष्कं । सुखे । दुःखे । चिवा. ।

कर्म्ममूलम् । क्ली । कुशे । कुश । श.च. । शरवणे ।

कर्म्मरङ्गः । पुं । (Averrhoa arambola.) स्वनामख्यातवृक्षे । कामराङ्गा गाछ । मं कर्म राघें भाड़।फलगुणाः — अम्लत्वम् उष्णत्वं वातहरत्वं पित्तजनकत्वं । पक्वस्य मधुराम्लत्वं बलपुष्टिरुचिकारत्वञ्च । रा.नि.व.११ । कटुपाकित्वं अम्लपित्तकारित्वं तीक्ष्णत्वञ्च । राज.३प.। "कर्मारस्य फलमामं ग्राह्यकं वातनाशनं । उष्णं पित्तकरञ्चैव तत्पक्वं मधुरं मतं । अम्लञ्च बलपुष्टीनां रुचेश्चैव तु वर्द्धकम् ॥" वै.निघ. । "कर्म्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातहृत् ।" भा. ।

कर्म्मरी । स्त्री । The manna of the bamboo. वंशलोचनायाम् । वै.निघ. ।

कर्म्मविपाकः । पुं । पूर्व्वजन्मकृतशुभाशुभफलभूते रोगादौ ।

कर्म्मारः । पुं । वंशे । कर्म्मरङ्गे । रा.नि.व.७।११ ।

कर्म्मारकः । पुं । कर्म्मरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

कर्म्मार्हः । पुं । मनुष्ये ।

कर्म्मोरकः । पुं । आक्षोटवृक्षे ।

कर्म्मेन्द्रियम् । क्ली । कर्म्मसाधनेन्द्रिये पाय्वादिपञ्चके व्यस्ते समस्ते च ।

कर्वः । पुं । मूषके । कामे । उणा. ।

कर्वरः । पुं । व्याघ्रे । मे ।

कर्वरी । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् ।

कर्च्चूरः । पुं । कर्चूरे । आम आदा । हिं कचूर । रा.नि.व.६ ।

कर्षः । पुं । चौवधभक्षणादौ मागधीमाने । स च षोडशमाषात्मकः । १६० र. । च. । तोलकद्वयात्मकपरिमाणादिमाने । "कोलद्वयन्तु कर्षः स्यात् ।" प.प्र.१ख. । दशमाषकात्मककालिङ्गमाने । "कर्षः स्याद्दशमाषकः ।" शार्ङ्ग.पू.१अ. । सुश्रुतस्तु पञ्चरक्तिकमाषमुक्त्वा १६माषात्मकं कर्षं कथयति । धरणद्वयात्मकब्रीह्यादिमाने ८०र.। विभीतकवृक्षे । श.र. । क्ली । सुवर्णे ।

कर्षकः । पुं । अयस्कान्तमणौ ।

कर्षणम् । क्ली । कृशीकरणे । हे. च. ।

कर्षणिः । स्त्री । अतसीवृक्षे । मसिना गाछ । उणा. । [श्वेतवचायां । वै.निघ. ।

कर्षणी । स्त्री । चीरिणीक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

कर्षणीया । स्त्री । काश्मर्यबीजे । वै.निघ. ।

कर्षफलः । पुं । विभीतकवृक्षे । वहेड़ा वृक्ष । रा.नि.व.११ । भा.पू.१भ.। भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

कर्षफला । स्त्री । आमलकवृक्षे । आमला गाछ । रत्ना. ।

कर्षार्द्धम् । क्ली । तोलकपरिमाणे । प.प्र.१ख. ।

कर्षिका । स्त्री । काश्मर्यबीजे । वै.निघ. ।

कर्षिणी । स्त्री । चीरिणीक्षुपे । क्षीरुई गाछ । रा.नि.व.५ । वै.निघ. । [हिक्का ।

कर्षुः । पुं । करीषाग्नौ । जीविकायाम् । मे.ष-

कर्षूः । स्त्री । अभ्यन्तरप्रशस्ते सङ्कीर्णमुखे खातविशेषे । च.सू.१४अ. । करीषाग्नौ । वै.निघ. ।

कर्षूस्वेदः । स्वेदविशेषे । लक्षणं यथा—"स्थानेऽक्षयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित् । दीप्तैरधूमैरङ्गारैः तां कर्षूं पूरयेत्ततः। तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू.१४अ. ।

कलः । पुं । शालवृक्षे । शालगाछ । रा.नि.व.९। क्ली । शुक्रे, रेतसि । मे.लत्रिकं । बदरीगुच्छे । वै.निघ.२भ.संग्रहणी.चि.श्योणादिचूर्णे । त्रि । अजीर्णे । मे. ।

कलकः । पुं । मत्स्यभक्ष्ये । वै.च. । वैतसाक्षे ।

कलकण्ठः । पुं । हंसे । पारावते । कोकिले । मे.ठचतुष्कं । शुक्रपक्षिणि । টেয়া পাখী । प.मु.।

कलकफलः । पुं । दाड़िमवृक्षे । [चतुष्कं ।

कलकलः । पुं । सर्ज्जनिर्यासे । धुनो । मे.ल-

कलघण्टिका । स्त्री । क्षवपर्यादिवायाम् । শ্যামা লতা । भा.पू.१भ. । See चनला ।

कलघोषः । पुं । कोकिले । श.र. ।

कलङ्कः । पुं । लोहमले । क्रोड़े । अपवादे । मे.कत्रिकं । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

कलङ्कषः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

कलङ्की । त्रि । लोहमलयुक्ते ।

कलजः । पुं । कुक्कुटे । वै.निघ. ।

कलजातः । पुं । कलमशाली । কলমা ধান।

कलञ्जः । पुं । तामकूटे । দোক্তা তামাক, থর্ষান তামাক । हिं तामाकू, सुरती । धूमपर्णी-धूमपानगुणाः—"कलञ्जसंवेष्टनधूमपानात् स्यादु च्चगुल्मिर्मुखरोगहानिः । कफप्रमामज्वरहानिलश्च गान्धर्व्वविद्याप्रवणैकसंव्यम् ॥ इति विष्णुसिद्धान्त-सारावली । संख्याविशेषे यथा —"सप्ताली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रोकपकं भवेत् । कपकैर्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ।" युक्तिकल्पद्रुम. । वेतल-तायाम् । विषास्त्रहतमृगपक्षिणोः । त्रिका॰ ।

कलत्रम् । क्ली । श्रोणी । रा.नि.व.१८ । भा-र्य्यायाम् । मे.रत्रिकं । भगे । त्रिका. । [१२ ।

कलधूतम् । क्ली । रौप्ये । রূপা । रा.नि.व

कलधौतम् । क्ली । रजते । রূপা । स्वर्णे । সোণা । रा.नि.व.१२ । [मे.नचतुष्कं ।

कलध्वनिः । पुं । मयूरे । पारावते । कोकिले।

कलनः । पुं। वेतसे । বেতগাছ । रा.नि.व.९। क्ली । एकमासिकगर्भे । गर्भवेष्टने । हला. ।

कलनादः । पुं । कलहंसे । वै.निघ. ।

कलन्धुः । पुं । चौलीशाके । रा.नि.व.७ ।

कलभः । पुं । पञ्चवर्षपर्य्यन्तकरिशावके । उ-ष्ट्रे । हला. । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

कलभवल्लभः । पुं । पीलुवृक्षे । रा.नि.व.११।

कलभवल्लभा । स्त्री । पिक्कां । रा.नि.व.११।

कलभी । स्त्री । चञ्चुक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

कलमः (शालिः) । पुं । शालिधान्यविशेषे । বোরো ধান । रा.नि.व.१६ । मगधादिषु प्रसि-द्धे धान्यविशेषे । কলমা ধান । स एव महातण्डु-ल इति काश्मीरदेशे ख्यातः । "कलमः कालवि-ख्यातः जायते स हइहने । काश्मीरदेश एवोक्तो महातण्डुल एव च ॥" भा. । गुणाः—अयं महतो हीनगुणः स्वादुपाकरसत्वादियुक्तश्च । वा.सू.६अ. हेमाद्रि.धान्यवर्गे । पित्तश्लेष्मकरः ह्यः मधुरश्च । रा.नि.व.१६ । कलमोऽश्लक्ष्णचिदोषघ्नश्चक्षुष्यश्च का-षायवान् । राज.३प. ।

कलमा । स्त्री । शालिधान्ये । सा च श्लेष्मपित्त-हा । अन्या च लघुः पथ्या वातश्लेष्मवर्द्धिनी च । चचि.१६अ. । [रा.नि.व.१६ ।

कलमोत्तमः (मा) । पुं,स्त्री । सुगन्धशालौ।

कलम्बः (कः) । पुं। कदम्बवृक्षे । विशः । शा-कनाड़िकायाम् । अम.। शरे । मे.वत्रिकं । सर्षपे । धाराकदम्बे । কেলিকদম্ । रा.नि.व.९ ।

कलम्बशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषे । क-लमा धान । [वै.निघ. ।

कलम्बिकः । पुं। पक्षिविशेषे । চটক পক্ষী ।

कलम्बिका । स्त्री । कलम्बीशाके । কলমী-শাক । श.र. । ग्रीवापश्चान्नाड्याम् । हे.च. ।

कलम्बिकी । स्त्री। पक्षिणीभेदे ।

कलम्बी । स्त्री । Convolvulus repens. स्वनामख्यातजलजशाकविशेषे । কলমীশাক। हिं करेंमु । तें तीमेवचलिचेट्टु । प.मु. । गुणाः— स्तन्यदुग्धशुक्रश्लेष्मकरत्वं मधुरत्वं कषायत्वं गुरुतर-लघ । राज.३प. । "कलम्बी स्तन्यदा प्रोक्ता म-धुरा शुक्रकारिणी ॥" भा. । उपोदकायाम् । पुँई-শাক रा.नि.व.७ । [र. । See कलम्बी ।

कलम्बुः (म्बूः) । पुं, स्त्री । कलम्बीशाके । श.

कलम्बुका । स्त्री । जलजशाकविशेषे । কলমী শাক । भैष.शूलचि.शम्बुकादिगुड़ी । [ছাগ. ।

कलम्बुटम् । क्ली । हैयङ्गवीने । नवनीते ।

कलयष्टः । पुं । सर्ज्जरसे । धुनो । वै.निघ. ।

कलरव: । पुं । गृहपारावते । अम.। कोकिले । रा.नि.व.१८ । वनकपोते । वै.निघ. ।

कलल: । पुं । जरायौ । अम. ।

कललज: । पुं । राले । धूना । रा.नि.व.१२ ।

कललजोद्भव: । पुं । शालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

[illegible]: । पुं । चटकपक्षिणि । अम.रत्ना.९। कलिङ्गकवृक्षे । पारावते । ग्रामचटके । मे.कचतुष्कं । कृष्णचटके । सु.सू.४६अ. ।

कलश: (**स:**) । पुं। द्रोणपरिमाणे । ৩২সের। घटे । प.प्र.१ख.। [निया । रत्ना. ।

कलशि: (**शी**) । स्त्री । पृश्निपर्णाम् । চাকু-

कलसि: (**सी**) । स्त्री । Hemionitis cordifolia. पृश्निपर्णाम् । চাকুলিয়া । प.मु.। रा.नि.व.४सु.सू.३८अ.सि.यो.च.द.ज्व.चि.किरातादौ. यक्ष.चि.बलाद्यघृते । वा.चि.१अ. । "कौलसूत्रा त्वकलसी ।" [सुरसादिव. ।

कलह: । पुं । मुखशाम् । हिं मुखौरी । वा.सू.

कलहंस: । पुं । राजहंसे । कादम्बे । বালিহাঁস । रत्ना. । "पक्षैराधूसरैर्हंसा: कलहंसा इति स्मृता: ।" हला. । पीतवर्णहंसे । जलकुक्कुटे । वै.निघ. ।

कलहंसकम् । क्ली । अरोचकाधिकारे कवलमात्रम् । अस्य कवले धृते मुखवैशद्यं रुचिश्च भवति । च.द.अरो.चि.। "अष्टादशमितपलानि दशमरिचानि विंशतिश्च पिप्पल्य: । आर्द्रकपलं गुड़पलं प्रस्थत्रयमारनालस्य । विड़लवणसहितमेतत् खजाहतं सुरभिगन्धाढ्यं । व्यञ्जनसहस्रघाति ज्ञेयं श्लेष्मघ्नं मुखशुद्धिकृत् ।" रस.र. ।

कलहनाशन: । पुं । कुटजवृक्षे । पूतीकरञ्जे। नाटा । श.मा. । [পাথী । रा.नि.व.१८।

कलहप्रिया । स्त्री । सारिकायां । শালিক

कलहाकुला । स्त्री। शारिकायाम्। वै.निघ.।

कला । स्त्री । त्रिंशत्काष्ठात्मके कालपरिमाणे । सु.सू.६अ.। स्त्रीरजसि। Cellular tissue and fascia of the body. शरीरस्थत्वग्विशेषे । ता: सप्त—मांसधरा (शिरास्नाय्वादिस्थानी), रक्तधरा (मांसान्त:शिरा: यकृत्प्लीहानौ च), मेदोधरा (सूक्ष्मास्थ्युपरिसरत्नपिच्छिलपदार्थे), श्लेष्मधरा (सन्धिस्थानेषु श्लेष्मवत्पिच्छिलपदार्थेषु), पुरीषधरा (या पक्वाशयस्थाहारजन्यमलरक्षिणी), पित्तधरा (यत्र भुक्तद्रव्याणि आमाशयात्पक्वाशयं प्राप्य तिष्ठति), शुक्रधरा (सर्व्वकायव्यापिनी) । सु.शा.५अ.। कलास्वरूपं —"स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुना । श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदु: । धात्वाशयान्तरे धातोर्य: क्लेदस्त्वधितिष्ठति । देहोष्मणाभिपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते ॥" भा.म १भ. । वाजिनी जङ्घापार्श्वभागे । ज.द.२अ. मन:शिलायाम् । चन्द्रपीड़ाशि । वृद्धौ । त्रिका. । अंशे । मे.लद्विकं ।

कलाकुलम् । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ ।

कलाङ्कुर: । पुं। The bird Ardea Sibirica. सारसपक्षिणि । त्रिका. । [२७अ. ।

कलाङ्कुलि: । पुं । शालिधान्यविशेषे । च.सू.

कलाचिका (**ची**) । स्त्री । प्रकोष्ठे । कफोणिरधो मणिबन्धपर्य्यन्ते । है.च. । अश्वस्य जानुनोऽधिमे भागे । ज.द.२अ. ।

कलाजाजी । स्त्री। कारव्याम् । कृष्णजीरके । কালজীরে । हिं कलौंजी मंगरैला ।

कलाटक: । पुं । गरुड़शालौ । रा.नि.व.१६।

कलाटीन: । पुं । The white waterwagtail. खञ्जनपक्षिणि । हारा. ।

कलाद: । पुं । स्वर्णकारे । त्रिका. ।

कलाधिक: । पुं । कुक्कुटे ।

कलानुनादी । पुं । कलविङ्के । चटके । चातके । भ्रमरे । मे.नषट्कं ।

कलाप: । पुं । मयूरपुच्छे । हला. । संहतौ । काश्याम् । मे.पत्रिकं । क्ली । पद्मवीजे । वंशवीजे। वै.निघ. ।

कलापक: । पुं । करिकण्ठबन्धे । है.च. ।

कलापिन् (**पी**) । पुं । मयूरे । हला. । कोकिले । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । मे.नचतुष्कं ।

कलापिनी । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । নাগর-মুতা । रा.नि.व.६ । रात्रौ ।

कलामक: । पुं । कलमधान्ये । है.च. ।

कलायः । पुं। (Pisum sativum.) Name of various leguminous seeds. मटर इति ख्याते शिम्बीधान्ये । र.मा. । मावकापरनामधेये शिम्बीधान्यविशेषे । बाँटुला मटर,तेओड़ा मटर । हिं केराव । तें पेड्डर्व्व । स द्विविधः—त्रिपुटी वर्त्तुलश्च । गुणाः—अतिवातलः । वा.मू. शिम्बीधान्यव. । पित्तदाहकफघ्नः शीतः कषायः रुचिपुष्टिप्रदः आमदोषकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

कलायकः । पुं । कलमशाली । कलमा धान । रा.नि.व.१६ । गुणाः—"किञ्चित्कषाया मधुराः प्रदिष्टा रक्तप्रशान्तिं जनयन्ति बल्याः । किञ्चित् सवातं विनिघ्नन्ति पित्तं कलायका मुद्गसमानरूपाः ।" अत्रि.१५अ. । [दूर्व्वायां । वै.निघ. ।

कलायका । स्त्री । मत्स्याख्यां । हिंचे । गण्ड-

कलायखञ्जः(खण्डः) । पुं । वायुरोगभेदे । लक्षणम्—"कम्पते गमनारम्भे खञ्जन्निव च लक्ष्यते : कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥" सु.नि.१अ. । "क्रमः कलायखञ्जस्य खञ्जपङ्गोरिव स्मृतः । विशेषात्स्नेहनं कर्म्म कार्य्यमत्र विचक्षणैः॥"

कलायशाकम् । क्ली । शाकविशेषे । हिं केराउशाक । गुणाः—"कलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्तं त्रिदोषजित्" । भा.पू.१भ.शाकव. । "कलायशाकं पित्तघ्नं कफघ्नं वातलं गुरु । कषायानुरसञ्चैव विपाके मधुरञ्च तत् ॥" सु.सू.४६अ. ।

कलायसूपः । पुं । कलायकृतयूषे । गुणाः—"कलायसूपः कथितो लघु ग्राही सुशीतलः । रूक्षो मेध्यः पाककाले स्वादुवगदपित्तनुत् । अरोचकहरश्चासौ कफनाशकरो मतः ॥ वै.निघ. ।

कलाया । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम्। श्वेतदूर्व्वायाम्। শ্বেতদূর্ব্বা। रा.नि.व.८ । कृष्णचणके । কাল ছোলা । प.मु. । [व.१० ।

कलावती । स्त्री । स्वर्णकेतकीवृक्षे । रा.नि.

कलालापः । पुं । भ्रमरे । रा.नि.व.१९ ।

कलाविकः । पुं । कुक्कुटे । त्रिका. ।

कलाविकलः । पुं । चटके । श.र. ।

कलिः । पुं । विभीतकवृक्षे । भा.म.४भ.मेद.चि. । क्ली । कलिकायाम् । मे.त्रिक । श्वेतधुस्तूरके । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

कलिकः । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । কোঁচবক । वंशधान्यभेदे । বাঁশের ধান ।

कलिका । स्त्री । वृश्चिकाख्या । বিছাতিগাছ। रा.नि.व.९ । अप्रफुल्लायाम् । पुष्पकोरके । कृष्णनीलिकायाम्। वै.निघ.।पुष्पविशेषे । কলকে ফুল।

कलिकारः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । ফিঙে । पीतमस्तकपक्षिणि । करञ्जवृक्षे । मे. । जलपिप्पल्याम् । वै.निघ. । [स्त्री । নাটাকরঞ্জ । अम. ।

कलिकारकः । पुं । पूतिकरञ्जे । लटाकर-

कलिकारिका । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । বিষলাঙ্গলিয়া । वै.निघ. ।

कलिकोत्तमः । क्ली, पुं । लवङ्गे । गन्धशाली ।

कलिङ्ग(क)म् । क्ली । इन्द्रयवे । च.द.पि.ज्व. कलिङ्गादि. । "कलिङ्गं कटफलं मुस्तं पाठातिक्तकरोहिणी ।" च.द.ज्वराति.चि.श.र. । "दारुपाठाकलिङ्गकम् ।"

कलिङ्गः (कः)। पुं। प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ। कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ । इन्द्रयवे । रत्ना.९ । र.सा.सं. सि.यो.रात्रिज्वरे । कलिङ्गकत्वामलकौ । सि.यो.पिप्पल्यादिघृते । पूतिकरञ्जे । पक्षिविशेषे । ফিঙা । मे.गत्रिकं । वा.चि.१भ. । तरम्बुजे । তরমুজ । गुणाः—मधुरः शीतलो हृद्यो बल्यः पित्तदाहघ्नः सन्तर्पणः वीर्य्यकरश्च । रा.नि.व.७ । धातकपक्षिणि । त्रिका. । विभीतके वृक्षे । त्रिका. ।

कलिङ्गजः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ. ।

कलिङ्गद्रुः । पुं । कुटजवृक्षे । भा.म.१भ.वात.चि. । "कलिङ्गद्रुफलं रजः ।"

कलिङ्गयवः । पुं । इन्द्रयवे । च.द. । सि.यो. लवणोत्तमाद्यचूर्णे ।

कलिङ्गवीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । रा.नि.व.९।

कलिङ्गशुण्ठी । स्त्री । तद्देशज-शुण्ठीविशेषे । गुणाः—तिक्ता बलकरी अग्निदीपनी अजीर्णहरी वातकातिसारघ्नी । सा यवक्षारयुक्ता गर्भिण्या वान्तिं हरेत् । अत्रि. । [त्रिवृतायां । श.च. ।

कलिङ्गा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । र.मा.। श्वेत-

कलिङ्गादिकषायः । पुं । "कलिङ्गकाः प-

टीकस पत्रं कटुकरीहिणीं" इत्येतद्व्यञ्जनकषाये। स च सन्ततादीनां शमनः। वा. चि.१च.। कषायोऽयं पित्तज्वरघ्नः। च.द.पित्तज्व.चि.।

कलिङ्गाद्यगुड़िका । स्त्री। ज्वरातिसारे। पाठः—"कलिङ्गबिल्व(बिल्व)जम्ब्वाम्रकपित्थं सरसाञ्जनं। लजा हरिद्रे ह्रीवेरं कट्फलं शुकनासिका। लोध्रं मोचरसं शङ्खं धातकी वटशुङ्गकं। पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्। छायाशुष्कान् पिबेत्...॥" इन्द्रयवादीनां प्रत्येकं समभागं गृहीत्वा तण्डुलोदकेन विमर्द्य वटी कार्य्या छायायां शोषणीया च। शुकनासिका श्योणाकलक्। च. द.भैष.। चर्मकषेति केचित्। "जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात्। भावयित्वा ततो ग्राह्यं न तण्डुलोदककर्मणि॥" प.प्र.३ख.। [ग्रहज्व.चि.।

कलिङ्गः । पुं। कुलिञ्जने। वै.निघ.२भ.जि-

कलितरुः । पुं। विभीतकवृक्षे। वै.निघ.स्वरभेदचि.।

कलिद्रुः (मः) । पुं। सरलदेवदारौ। भल्लातकवृक्षे विभीतकवृक्षे। रा.नि.व.११,भा.म.१भ. कफकुल.ज्व.चि.। "किरातकटुकाकणाः कुटजकट्फलारीष्टटीकलिद्रुकिलिमाभयाः।"

कलिन्दः । पुं। सूर्य्ये। विभीतकवृक्षे। रा.नि. व.२३। भेलकवृक्षे। सरलदेवदारौ। वै.निघ.।

कलिन्दकः । पुं। कर्कारौ। तरमुज। वै.निघ.।

कलिप्रदः । पुं। मद्यशालायाम्। वै.निघ.।

कलिप्रियः । पुं। वानरे। श.र.।

कलिफलम् । क्ली। विभीतकफले। च.द.।

कलिमः । पुं। शिरीषवृक्षे। वै.निघ.।

कलिमारः(कः) । पुं। पूतिकरञ्जे। कण्टकवति करञ्जे। च.टी.र.।

कलिमालः,(ल्यः)कः । पुं। पूतीकरञ्जे। नाटाकरञ्ज। रा.नि.व.९। [पु.१भ.।

कलियुगालयः । पुं। विभीतकवृक्षे। भा.

कलियुगावासः । पुं। विभीतकतरौ। भा.।

कलिवृक्षः । पुं विभीतकवृक्षे। हे.च.।

कलिहारी । स्त्री। लाङ्गल्याम्। विषलाङ्गलिया। हिं कलिहारी। भा.पू.१भ.। वै.निघ.वा. व्या.महाविषगर्भतैले।

कली । स्त्री। कलिकायाम्। च.टी भ.।

कलुः । पुं। गवड़शाली। पक्षिराज धान्य। रा.नि.व.१६।

कलुषः(षा) । पुं,स्त्री। महिषे। रा.नि.व.१९। मण्डलिसर्पे। सु.कल्प.४च.। See सर्पः।

कलुषमञ्जरी । स्त्री। जिङ्गिन्याम्। वै.निघ.।

कलेवरम् । क्ली। शरीरे। रा.नि.व.१८।

कलोद्भवः । पुं। कलमशाली। कलमा धान। रा.नि.व.१६।

कल्कः (ल्कम्) । पुं, क्ली। रसपिष्टद्रव्यपिण्डे। জলে বাটা দ্রব্য। यत्पिण्डं रसपिष्टानां तत्कल्कं परिकीर्त्तितम्। च। मध्वादिपेषितद्रव्ये। "कल्को मध्वादिपेषितैः।" रा.नि.व.२०। तस्य मात्रा कर्षमिता। तत्र मधुघृततैलमात्रा द्विगुणा, सितागुड़ं समं, द्रवाश्च चतुर्गुणाः ग्राह्याः। प.प्र.१ख.। घृततैलादिप्रिये। मी.कल्किं। घृततैलादिपाके दृषदि पेषिते देयद्रव्ये। "द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितं। तदेव सुरभिः पूर्व्वैः कल्क इत्यभिधीयते॥" प.प्र.१ख.। द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलम्भवेत्। प्रक्षिप्य गालयेद्वस्त्रे तन्माषकर्षसम्मितम्॥ भा.। "यः पिण्डश्चार्द्रपिष्टानां स कल्क इति कीर्त्तितः। वृद्धवैद्यवचः साक्षात्कल्को दृषदि पेषितः॥ मात्रा पिचुमिता तत्र द्विगुणं माक्षिकादिकम्। सितां गुड़ं समं दद्याद्द्रवा देयाश्चतुर्गुणाः॥" इति कल्कविधिः। कर्षमले। श.र.। तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये। शिलारस। रा.नि.व.१२। See सि-ल्हकः। विष्ठायां। किट्टे। मी.कल्किं। करिदन्ते। वै.निघ.।

कल्कफलः । पुं। दाड़िमवृक्षे। रा.नि.व.११।

कल्करोध्रः । पुं। पट्टिकारोध्रे। रा.नि.व.६।

कल्किवृक्षः (धर्म्मघ्नः) । पुं। विभीतकवृक्षे। रा.नि.व.११। [नि.व.२०।

कल्पः । पुं। विधौ। रोगमुक्तौ। कल्पवृक्षे। रा.

कल्पकः । पुं। नापिते। श.मा.। कर्चूरे। भा. पू.१भ.।

कल्पतरुः । पुं । कल्पवृक्षे । क्रमुकवृक्षे । रा.नि.व.११। तन्नामकज्वरघ्नरसे । पाठः—"रसं गन्धं विषं ताम्रं समभागं विचूर्णयेत् । भावयेत्पञ्चभिपित्तैः क्रमशः पञ्चवासरम् ॥ निर्गुण्डी स्वरसेनैव मर्द्दयेत्सप्तवासरम् । आर्द्रकस्य रसेनैव भावयेच्च त्रिधा पुनः ॥ सर्षपाभा वटी कार्य्या छायया परिशोषिता ।" जीर्णज्वरे विषमज्वरे च २१ वल्यः प्रयोज्याः । कणलीपिप्पलीयुतमुष्णजलं पाययेत् । शर्करया दधि देयं स्नापयेच्च । भैष.ज्व.चि. ।

कल्पद्रुः (मः) । पुं । कल्पतरौ । कृतमालव्धवृक्षे । সোণালু গাছ । वै.निघ. ।

कल्पनम् । क्ली । कृन्तौ । कर्त्तने । त्रिका. ।

कल्पना । स्त्री । हस्तिसज्जायाम् । अम. । रचनायाम् ।

कल्पनी । स्त्री । कर्त्तर्याम् । কাঁচী । हे.च. ।

कल्पपादपः । पुं । कल्पवृक्षे । विभीतकवृक्षे ।

कल्पवृक्षः । पुं । विभीतकवृक्षे । कल्पपादपे । अम. । रत्ना. । [मद्ये । वै.निघ. ।

कल्पा । स्त्री । श्वेतजातीवृक्षे । শ্বেতচামিলী ।

कल्पान्तः । पुं । प्रलयकाले । अम. ।

कल्मषम् । क्ली । पापे । करपुच्छे । त्रिका. ।

कल्माषः । पुं । सुगन्धशालौ । रा.नि.व.१६ ।

कल्यम् । क्ली । सुरायाम् । हला. । प्रभाते । मे.यत्रिकं । मधुनि । हे.च. । त्रि । वाक्श्रुतिरहिते । नीरोगे । सु.चि.२६अ. । "कल्यस्योदयवयसः ।" दक्षे । मे.यत्रिकं ।

कल्यजग्धिः । स्त्री । प्रातर्भोजने । जटा. ।

कल्यद्रुमः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

कल्यवर्त्तः । पुं । प्रातराशे । त्रिका. । [श.र. ।

कल्या । स्त्री । मद्ये । मे.यत्रिकं । हरीतक्याम् ।

कल्याङ्गः । पुं । पर्पटक्षुपे । ক্ষেৎপাপড়া । रा.नि.व.५ ।

कल्याणम् । क्ली । सुवर्णे । सुखे । रा.नि.व.१३ । पुं । जम्बुसर्ज्जवृक्षे । শাল গাছ । [वै.निघ. ।

कल्याणकः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া ।

कल्याणगुड़ः । पुं । ग्रहण्यधिकारे । पाठः—"प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य । चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्यव्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः । विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः । दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् । तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।" पाकनियमः—आमलकीस्वरसाः १२श. शुद्धगुड़ाः ६।०श. यथाविधि एकत्र पचेत् । शिष्टप्राये पाके पिप्पलीमूलादीनां प्रत्येकं पलं (৮ তো.), त्रिवृच्चूर्णस्य शरावं (৮ তো.) तैलस्य च शरावं (৮ তো.) प्रक्षिपेत् । तथा त्रिसुगन्धस्य पृथक् पलं मिश्रयेत् । तथा त्रिवृता तैलभर्ज्जिता देया इति वृद्धाः । प्रक्षेपद्रव्याणि—पिप्पलीमूलं जीरकं चव्यं त्रिकटु गजपिप्पली हपुषा वनयमानी विड़ङ्गं सैन्धवं त्रिफला यमानी पाठा चित्रकमूलं धान्यकञ्च । च.द.ग्रह.चि. । रस.र. । भैष. ।

कल्याणघृत(पानीय)म् । क्ली । विषघ्नघृते उन्मादे च । पाठः—"विड़ङ्गत्रिफलादन्तीभद्रदारुहरेणवः । तालीशपत्रमञ्जिष्ठाकेसरोत्पलपद्मकं। दाड़िमं मालतीपुष्पं रजन्यौ शारिवे स्थिरे । प्रियङ्गुस्तगरं कुष्ठं बृहत्यौ चैलवालुकं । सचन्दनगवाक्षीभिरेतैः सिद्धं विषापहं । सर्पिः कल्याणकं··· । রাখালশশা, ত্রিফলা, রেণুক, দেবদারু, এলবালুক, শালপাণি, তগরপাদুকা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, অনন্তমূল, শ্যামালতা, প্রিয়ঙ্গু, নীলোৎপল, এলাচ, মঞ্জিষ্ঠা, দন্তী, দাড়িম, নাগেশ্বর, তালীশপত্র, বৃহতী, মালতীপুষ্প, বিড়ঙ্গ, চাকুলিয়া, কুড়, রক্তচন্দন, পদ্মকাষ্ঠ প্রত্যেকে ২ তো. ঘৃত ৩২ প. জল ১৬ শ. । एतच्च घृतं द्विगुणं जलं चतुर्गुणञ्च दुग्धं दत्त्वा यदा पचेत् तदा क्षीरकल्याणमुच्यते । सा.कौ.उन्मा. चि. । सु.कल्प.৩অ. । भैष. । अन्यत् दाहाधिकारे महत् कल्याणकं घृतम् । पाठः—"चतुर्गुणे शतावर्य्या रसे क्षीरं चतुर्गुणं । सर्पिः प्रस्थं बलाजाजी मञ्जिष्ठा पीवरी निशा । काकोल्यौ मधुमेदे द्वे ऋद्धी द्वे देवदारु च । एषामष्टपलैः कल्कैः पचेत्कल्याणकं महत् ॥ ঘৃত ৪ শ. শতমূলীরস ১৬ শ. দুগ্ধ ১৬ শ. । কল্ক—জীরা, শ্বেত বেলেড়া, মঞ্জিষ্ঠা, অশ্বগন্ধা, হরিদ্রা, কাকোলী, ক্ষীর-কাকোলী, যষ্টিমধু, মেদা, মহামেদা, ঋদ্ধি

বৃদ্ধি, দেবদারু। প্রত্যেকে ৮ তো.। रस.र.।

कल्याणलेहः । पुं । वातव्याध्यधिकारे हिक्काश्वासे च। पाठः—"सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजं । अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवं। एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्। तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यह भक्षयेन्नरः। एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः॥" अजाजी जीरके, अजमोदा यमान्याम्, यष्टी यष्टीमधु, मधुकं मधुकपुष्पे। মউল ফুল। च.द.वा.व्या.चि.। रस.र.। भैष.।

कल्याणबीजः । पुं । मसूरवृक्षे। रा.नि.व.१६।

कल्याणसुन्दराभ्रम् । क्ली । राजयक्ष्मणि रसः। पाठः—"वज्राभ्रमेकपलिकं पुटनैः सुजीर्णं धात्रीपयोदबृहतीशतमूलकेक्षु। विल्वाग्निमन्थजलवासककण्टकारीश्योणाकपाटलिबलाम्ब रसैरमीषां। सम्मर्दितं पलमितैः पृथगेकमस्य। गुञ्जासमा सुवलिता वटिका कृता च।"......জারিত অভ্র ৮ তোলা, আম্লা, মুতা, বৃহতী, শতমূলী, ইক্ষু, বিল্বপত্র, গণিরি, বালা, বাসকপত্র, কণ্টিকারী, শোণা, পারুল, বেলেড়া প্রত্যেকের ১ পলমিত রসে মর্দ্দন। भैष.। [व.१२।

कल्याणिका । स्त्री । मनःशिलायाम्। रा.नि.

कल्याणिनी । स्त्री । बलानामक्षुपे। বেলেড়া। रा.नि.व.४।

कल्याणी । स्त्री। रालवृक्षे। सर्जवृक्षे। वै.निघ.। गवि। रा.नि.व.१९। माषपर्ण्यां। रा.नि.व.३।

कल्लः । त्रि । बधिरे। त्रिका.। [हे.च.।

कल्लता (त्वम्) । क्ली । बाधिर्य्ये। स्वरभेदे।

कवकः । पुं । ग्रासे। कवले। हे.च.। क्ली। छत्राके।

कवचः । पुं, क्ली । पर्पटके। "कवचः स्यात् पर्पटके।" रा.नि.व.५।२२। वचा कवचकच्छुरा...।" गर्द्दभाण्डवृक्षे। गाञ्जीभाँट इति लोके। त्वचि। দারচিনি। भूर्जवृक्षे। नन्दीवृक्षे। मे.चत्रिके।

कवचपत्रम् । क्ली । भूर्जपत्रे। श.च.।

कवचीयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थं यन्त्रविशेषे। तद्यथा—"नातिह्रस्वां काचकूपीं न चातिमहतीं दृढां। वाससा कर्द्दमाक्तेन परिवृत्य समन्ततः। संलिप्य कटुमृत्स्नाभिः शोषयेद्भानुरश्मिना। निधाय भेषजं तत्र मुखमाच्छादयेत्ततः। कठिन्या दृढया वापि वचेयन्ते विधानतः। कवचीयन्त्रमेतद्धि रसादिपचने मतम्॥" आत्रेयः।

कवडः । पुं । कवले। গণ্ডূষ। रत्ना.।

कवडग्रहः । पुं । कर्षे। ২ তোলা। प.प्र.१ख.। च.द.खदिरवटी।

कवयिः (यी) । स्त्री। (Coius coboius.) मत्स्यविशेषे। কই মাছ। गुणाः—मधुरा स्निग्धा कषाया रूक्षा ईषत्पित्तकरी बल्या वातघ्नी च। भा.। हारा.।

कवरः । पुं, क्ली । कवर्य्याम्। বনতুলসী। त्रिका.। लवणे। अम्ले। मे.। हे.च.। सामुद्रलवणे। र.मा.।

कवरा (री) । स्त्री। वर्वरायाम्। বাবুই इति भाषा। श.र.। वनतुलस्याम्। अम.। वर्वूरवृक्षे। বাবলা গাছ। रक्तकरवीरे। मनःशिलायाम्। हिङ्गुपत्र्याम्। रा.नि.व.६।

कवरीकः । पुं। सुगन्धपत्रवृक्षविशेषे। দুলাল তুলসী। यथा—"कस्तूरिकाक्ष्वेड़गन्धः कवरीकः स्वनामकः।" इति द्रव्याभिधानम्।

कवरीकला । स्त्री । मनःशिलायाम्।

कवरीकूटकः । पुं । कवर्य्याम्। त्रिका.।

कवलः । पुं । चिलिचिममत्स्ये। বেলে মাছ। श.च.। ग्रासे। रत्ना.। गण्डूषद्रव्ये। কুলকুচা, কুল্লি করা। सा मात्रा या मुखे धृता सुखं सञ्चार्य्यते। "सुखं सञ्चार्य्यते या तु सा मात्रा कवले हिता॥" भैष.। See गण्डूषः।

कवलग्रहः । पुं । कर्षपरिमाणे। सु.। मुखे कवलस्य ग्रहो धारणम्। तस्य विधिर्यथा—"तत्र त्रिकटुकवचासर्षपहरीतकीकल्कमालोड्य तैलसुक्तसुरामूत्रक्षारमधूनामन्यतमेन सलवणमभिप्रतप्तमुपस्विन्नमर्दितं गलकपोलललाटप्रदेशं धारयेत्। तावच्च धारयितव्योऽनन्यमनसोन्नतदेहेन यावद्दोषपरिपूर्णकपोलत्वं नासाक्षिनीनयनपरिस्रावश्च भवति, तदा विमोक्तव्यः पुनश्चान्यो ग्रहीतव्य"

इति। सु.चि ४०अ.। गुणाः—"कवलः कुरुते काङ्क्षां भवेत् हरते कफम्। तृषां तोषञ्च वैरस्यं दन्तचालञ्च नाशयेत्॥" वै.निघ.। स चतुर्विधः—स्नेही प्रसादी शोधी रोपणश्चेति। तत्र वाते स्नेही स्निग्धोष्णैर्द्रव्यैः, प्रसादनी पित्ते स्वादुशीतैः। शोधनः कफे कट्वम्ललवणैः रुक्षोष्णैश्च। रोपणो व्रणे कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णैश्च। तस्य मात्रा सा या सुखसञ्चारिणी भवेत्। "चतुर्धा कवलः स्नेही प्रसादी शोधिरोपणौ। स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः॥ पित्ते कट्वम्ललवणैः रुक्षोष्णैः शोधनः कफे। कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णैः रोपणो व्रणे। तथा सुखं सञ्चार्यते या तु मात्रा सा कवले स्मृता॥" सु.चि.४०अ.।

कवलिका। स्त्री। Bandage. व्रणबन्धनार्थम् उदुम्बरादिवल्कले। सु.सू.१८अ.। चि.३अ.।

कवली। स्त्री। बदरीवृक्षे। हला.।

कवसः। पुं। कण्टकगुल्मे।

कवाटच(व)क्रम्। क्ली। स्वनामख्यातवृक्षे। तें कराड़िया, कवाटवेटु। वेगटुआ इति च भाषा। र.मा.।

कवारम्। क्ली। पद्मे। त्रिका.। पुं। (Tantalus falcinellus.) पक्षिविशेषे। करार पाथी। वै.निघ.। [हला.।

कविः (कम्)। स्त्री,क्ली। खलीने। लागाम।

कविका। स्त्री। केविकापुष्पवृक्षे। केरव इति कोङ्कणदेशे प्रसिद्धे। रा.नि.व.१०। तें पुष्पविशेषमु, खलिने। हिं कड़िआली। लागाम। कवयीमत्स्ये। तें मत्स्यविशेषमु। त्रिका.।

कविञ्जुकः। पुं। पक्षिविशेषे।

कवि(पि)त्थः। पुं। कपित्थवृक्षे। भ.टी.।

कवेलम्। क्ली। उत्पले। नीलपद्मे। श.च.।

कवोड़वक्रः। पुं। कवाटवक्रवृक्षे। र.मा.।

कवोष्णम्। त्रि। ईषदुष्णे। अम.। क्ली। उष्णतायाम्। [सरोष्णिम्। भा.पू.१भ.गु.व.।

कशा। स्त्री। अश्वादिताड़न्याम्। है.च.। मां-

कशिका। स्त्री। चर्मकषायां। চামরকশা। च.द.शू.चि.लौहामृते।

कशिपुः। पुं। भक्ते। वस्त्रे। रा.नि.व.२०।

कशेरु:(रू:)कः। पुं,क्ली। पृष्ठकीकसे। पृष्ठास्थिनि। পিঠের দাঁড়া। हला.। स्त्री। स्वनामख्यातघासे। কেশুর। र.मा.। See कसेरुः।

कशेरु(रू)कम्। क्ली। कशेरुणि। কেশুর। प.मु.।

कशेरु(रू)का। स्त्री। पृष्ठास्थिनि। पृष्ठवंशे। रत्ना.। वै.निघ.। कशेरी। কেশুর। अम.।

कश्मलम्। क्ली। मूर्च्छायाम्। मोहे। अम.।

कश्मीरजम् (न्म)। क्ली, पुं। कुङ्कुमे। भ.टी. रा.।

कश्यम्। क्ली। मद्ये। पुं। अश्वे। मे.यत्रिकं। कषार्हेऽश्वे। है.च.। अश्वमध्यभागे। वै.निघ.।

कश्यपः। पुं। मत्स्यभेदे। विश्वः। मृगविशेषे। मे.। [भपक्षे। श.च.।

कषणः। पुं। शलाटौ। क्ली। कण्डूयने। त्रि।

कषपाषाणः। पुं। स्वर्णमणी।

कषायः। पुं। कपित्थवृक्षे। महासर्जवृक्षे। वै. निघ। मण्डलिसर्पे। सु.कल्प.४अ.। Decoction of infusion. क्वथितैर्वस्तुभिः कृते क्वाथमात्रे। षोड़शगुणाम्भसा पक्वः चतुर्भागावशिष्टक्वाथः कषाय उच्यते। र.मा.। "पादशिष्टः कषायः स्यात् यः षोड़शगुणाम्भसा।" भा.। अष्टभागावशिष्ट इति। शार्ङ्ग.१अ.। कषायाः पञ्चविधाः स्वरसकल्कक्वाथहिमफाण्टभेदेन यथोत्तरं लघवश्च भवन्ति। श्योणाकवृक्षे। শোণা গাছ। धवश्चः। धववृक्षे। धाওয়া গাছ। लकुचवृक्षे। ডেলো গাছ। रा. नि.व.९। निर्यासे। विलेपने। अङ्गरागे। मे.। पुं, क्ली। An astringent flavour. षड्रसान्यतमरसविशेषे। कसा। स पूगीफलादौ स्वाद्यः। रा.नि.व.२०। स च भूम्यग्निगुणबहुलः हिमगुरुरूक्षः, स्तम्भी शमनः ग्राही मुखशुद्धिजिह्वास्तम्भादिकृत् तद्विपाकोऽपि कटुः, तद्विपाकगुणश्च वातकृत् कफपित्तघ्नश्च। दीपनः पाचनः शोफरोधकः ग्रन्थिलकरः अतिसेवितः पाण्डुं करोति च। यो वक्त्रं शोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कर्षति पीड़यति स कषायकः। सु.सू.४२अ.। अन्यच्च। कषायः शोषणः स्तम्भी व्रणपाकादिनाशनः।

कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो गुरुस्तथा ॥ राज.। वैशद्यं स्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः। बध्नातीव च सः कण्ठं कषायः स विकास्यपि ॥ च.। अतियुक्तस्य गुणः—सोऽतियुक्तः शूलाध्मानहृत्पीड़ाक्षेपणादिकृत्। भा.। कषायस्य कल्पनं पञ्चविधम्—स्वरसकल्कशृतशीतफाण्टभेदेन। एषाञ्च यथा पूर्व्वं बलाधिक्यम्। च.सू.४अ.। "क्षीररः स्वरसः प्रोक्तः कल्को दृषदादिपेषितः। क्वथितस्तु शृतः शीतः शर्व्वरीमुषितो मतः। क्षिप्तोष्णतोये मृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते। पञ्चैतास्तु समुद्दिष्टाः कषायाणां प्रकल्पनाः॥" प.प्र.१ख.। कषायपाकविधिः। "तत्र केचिदाहुः त्वक्पत्रमूलादीनां भागस्तच्चतुर्गुणजलमावाप्य चतुर्भागावशेषं निःक्वाथ्यापहरेत्। अथवा तत्रोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं निःक्वाथ्यापहरेत्।" सु.चि.३१अ.। त्रि। सुगन्धे। त्रिका.।

कषायकृत् । पुं। रक्तलोध्रे। जटा.।

कषायजलम् । क्ली। अश्वाश्वत्थोदुम्बरशिरीषवटसिद्धे जले।

कषायदन्तः (दशनः) । पुं.। मूषिकभेदे। अस्य शुक्रं यत्र पतति तत्र शोथकोथादयो जायन्ते। वा.उ.३८अ.। सु.कल्प.६अ.।

कषायनित्यः । त्रि। नित्यमतिमात्रकषायरससेविनि। च.।

कषायफलम् । क्ली। पूगफले। वै.निघ.।

कषाययावनालः । पुं। तुवरयावनालधान्ये। जनारविशेष। रा.नि.व.१६।

कषाययोनिः । स्त्री। कषायाधिकरणे। सा च पञ्चधा—मधुरकषायः अम्लकषायः कटुकषायः तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति। च.सू.४अ.।

कषायवर्गः । पुं। कषायरसद्रव्यगणे। कषा जिनिषेर वर्ग। त्रिफला शल्लकी जम्ब्वाम्रबकुलतिन्दुकफलानि न्यग्रोधाद्यम्बष्ठादिप्रियङ्ग्वादिलोध्रादिशालसारादीनि कतकशाकपाषाणभेदकवनस्पतिफलानि कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्क्यासुनिषण्णादिनीवारकादयः मुद्गादयश्च समासेन कषायवर्गः। सु.सू.४२अ.। [फलवृक्षे। च.चि.४अ.।

कषायवृक्षः । पुं। वटामलकादिकषायत्वक्-

कषायस्कन्धः । पुं। प्रियङ्ग्वादिकषायद्रव्यसंस्थापनविशेषे। च.चि.८अ.।

कषाया । स्त्री। रक्तदुरालभायाम्। क्षुद्रदुरालभायाम्। रा.नि.व.४। आम्रातके। खर्जूरीवृक्षे। वै.निघ.।

कषायी (इन्) । पुं। सर्जवृक्षे। धूनार गाछ। शालवृक्षे। रा.नि.व.९। जटा.। खर्जूरीवृक्षे। (थेजुर गाछ। लकुचवृक्षे। रा.नि.व.११। शाकवृक्षे। क्षुद्रपनसे। वै.निघ.।

कषिका । स्त्री। पक्षिजातौ। उणा.। [टी.रा.।

कषेरुका । स्त्री। कशेरुकायां। पृष्ठास्थि। अ.

कष्टम् । क्ली। पीड़ायाम्। हे.च.।

कष्टकारकः । त्रि। पीड़ाकरे। त्रिका.।

कष्टस्थानम् । क्ली। पीड़ाजनकस्थाने। हारा.।

कष्टिः । स्त्री। पीड़ायाम्। वै.निघ.।

कष्ठीरम् । क्ली। रङ्गे। वङ्ग। रत्ना.।

कसका । स्त्री। कासमर्दे। वै.निघ.२भ.कुलत्थाद्यघृते। [र.पि.चि.।

कसनम् । क्ली। कासे। वेदनाविशेषे। च.द.

कसनमर्द्दनः । पुं। कासमर्द्दवृक्षे। कालकासन्दा। वै.निघ.। [लूता।

कसना । स्त्री। कृच्छ्रसाध्यलूताविशेषे। See

कसनोत्पाटनः । पुं। वासकवृक्षे। वाकस् गाछ। श.च.।

कसिपुः । पुं। अन्ने। जटा.।

कसेरुः । पुं,स्त्री। Back bone. पृष्ठास्थिनि। (मेरुदण्ड। रा.नि.व.१८। मुस्तायाम्। 'कसेरुर्भद्रमुस्तके' रा.नि.व.६।२३ (Scirpus kysoor.) स्वनामख्याततृणविशेषे। (केशुर। मं कं कसेरुवा। सेकिनगड़े। तुंगगडु। तें इष्टि, कोति। तत्र द्विविधं राजकसेरुकं चिञ्चोदञ्च। तयोः चिञ्चोदं मुस्ताकृति लघु च। शा. गुणाः—"कसेरुकद्वयं शीतं मधुरं तुवरं गुरु। पित्तशोणितदाहघ्नं नयनामयनाशनम्॥" भा.। कषायः अल्पमधुरः कटुतिक्तकः रक्तपित्तघ्नः शीतः दाहश्रमघ्नः। रा.नि.व.८। पुष्पञ्चास्य कामलाहरं पित्तनाशकरञ्च। वै.

निघ. । गुरु विष्टम्भि शीतलञ्च । राज १५. । च.
क्र. । [१७७. ।

कसेरुकः । पुं । कसेरौ । नागरमुस्तके । सु.चि.

कसेरुका । स्त्री । कसेरौ । কেশুর । रा.नि.
व.८ । पृष्ठास्थिनि । पृष्ठदण्ड । रा.नि.व.१८ ।

कस्तीरम् । क्ली । पिचटे । পিচুটী । वङ्गे ।
है.च. ।

कस्तीर्णम् । क्ली । रङ्गे । রাঙ । प.मु. ।

कस्तु(स्तू)रिका (री) । स्त्री । मृगनाभौ ।
মৃগনাভি । हिं कस्तूरी । तैं कस्तूरिपिल्लि । सा
त्रिधा—कामरूपोद्भवा, नैपाली, काश्मीरी च ।
तत्र प्रथमा कृष्णा श्रेष्ठा च, द्वितीया नीलवर्णा म-
ध्यमा च, शेषा अधमा । भा. । गुणाः—“कस्तूरी
छर्द्दिशीतास्यरक्तापित्तकफापहा । राज. । कटुः ति-
क्ता उष्णा शुक्रला गुरुः शीतघ्नी वातशोषहा सचा-
रा चेति ।” भा. । “चक्षुष्या मुखदोषघ्नी किला-
सकुष्ठघ्नी च ।” मद. । तथा “कपिला पिङ्गला कृ-
ष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात् । नेपालेऽपि च का-
श्मीरे कामरूपे च जायते ॥ साप्येका खरिका त
तश्च तिलका ज्ञेया कुलित्थापरा पिण्डाप्यापि च
नायिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा । सा शुद्धा
मृगनाभितः क्रमवशादेषा चितीशोचिता पञ्च
त्यादिदिनत्रयेषु जनिता कस्तूरिका सूयते ॥ चू-
र्णाकृतिस्तु खरिका तिलकानिलाभा कौलित्थवी-
जसदृशी च कुलित्थिका च । स्थूला ततः किय-
दियं किल पिण्डिकाख्या तस्याश्च किञ्चिदधिका
यदि नायिका सा ॥” इति कस्तूरीनिकरलक्षणं।
“स्वादे तिक्ता पिञ्जरा केतकीनां गन्धं धत्ते लाघवं
तोलने च । यास्तु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यमीयात् कस्तूरी
सा राजभोग्या प्रशस्ता । अपिच या गन्धं केतकी-
नामपहरति मदं सिन्दुराणाञ्च वर्णे स्वादे तिक्ता
कटुर्वा लघुरथ तुलिता मर्द्दिता चिक्कणा स्यात् ।
दाहं वा नैति वह्नौ शिमिशिमिति चिरं चर्म्मगन्धा
हुताशे सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतनुजा राजते
राजभोग्या ।” इति कस्तूरीपरीक्षालक्षणम् । अ-
न्यञ्च “बाले जरति च हरिणे चीणे रोगिणि च
मन्दगन्धयुता । कामातुरे च तरुणे कस्तूरी बहुल-
परिमला भवति ।” कस्तूरीमृगलक्षणम् । या त्रि-
ध्या धूमगन्धा वहति विनिहिता पीतता पावके-
ऽस्मिन्शीघ्रं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसादेव
सद्यः । या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां
मर्द्दिता रूक्षताञ्च ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतम-
तिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या ॥” कृत्रिमकस्तूरील-
क्षणम् । रा.नि.व.१२ । (री) धुस्तूरवृक्षे । वै.निघ. ।

कस्तूरि(री)कः । पुं । करवीरवृक्षे ।

कस्तूरिमृगाण्डजः । पुं । मृगनाभौ । रत्ना. ।

कस्तूरीभैरवरसः । पुं । शीताङ्गसन्निपाते
रसः । “हिङ्गुलञ्च विषं टङ्गं जातीकोषफलं तथा ।
मरिचं पिप्पली चैव कस्तूरी च समांशिका… ॥
रक्तिद्वयं खादेत् ।” হিঙ্গুল, বিষ, সোহাগার
খৈ, জায়ফল, জয়িত্রী, মরিচ, পিপুল, মৃগ-
নাভি সমভাগ । জলে মর্দ্দন । र.सा.सं. । भैष.
ज्व.चि. । वृहत् यथा—‘मृगमदशशिसूर्य्यौ धा-
तकी शुकशिम्बी रजतकनकमुक्ता विद्रुमौ लौह-
पाठाः । कृमिरिपुघनविश्वा वारितालाभयाद्यः
रविदलरसपिष्टं कस्तूरीभैरवोऽयम् । आर्द्रकस्य
रसैः पेयो विषमज्वरनाशनः । মৃগনাভি, ক-
র্পূর, তামা, ধাইফুল, আলাকুশীবীজ, রূ-
পা, সোণা, মুক্তা, প্রবাল, লৌহ, আকনাদি
মূল, বিড়ঙ্গ, মুতা, শুঁট, বালা, হরিতাল,
অভ্র এবং আমলা সমভাগ । আকন্দপত্ররসে
মর্দ্দন । মাত্রা ১ রতি । रस.र.ज्व.चि. । भैष. ।

कस्तूरीमल्लिका । स्त्री । मृगनाभौ । वै.नि-
घ. । मल्लिकापुष्पवृक्षभेदे (या मृगमदवासा भवति)।
गुणैः वार्षिकादितुल्या । रा.नि.व.१० ।

कस्तूरीमृगः । पुं । Musk deer. मृगवि-
शेषे । यस्याण्डे कस्तूरी जायते । वै.निघ. ।

कस्तूरीमोदकः । पुं । प्रमेहाधिकारे । पाठः
—‘कस्तूरी वनिता क्षुद्रा त्रिफला जीरकद्वयम् ।
कदलीनां फलं पक्वं खर्जूरं कृष्णतीलकं । कोकि-
लाक्षस्य बीजञ्च माषमात्रं समं समं । यावन्त्येतानि
चूर्णानि द्विगुणा सितशर्करा । धात्रीरसेन पयसा
कुष्माण्डस्वरसेन च । विपचेत्पाकविद्वैद्यो मन्दमन्दे-
न वह्निना ।……… । मात्रा अक्षमिता । अत्र
वनिता प्रियङ्गुः, क्षुद्रा कण्टकारी, जीरकद्वयं जी-
रकं कृष्णजीरकं । सर्व्वचूर्णात् चतुर्गुणेन धात्र्या-
दिरसेन पचेत् । र.सा.सं. । [निघ. ।

कस्तूरीहरिणः । पुं । मृगनाभिहरिणे । वै.

कश्यम् । क्ली । सुरायाम् । हला. ।

कह्लकम् । क्ली । कह्लारे । শুন্দি ফুল । भा.पू. १भ.गु व. ।

कह्लारम् । क्ली । (Nymphaea lotus.) कुमुदपुष्पे । শ্বেতশুন্দি, শাদা নাল, নীলশুন্দি, লালশুন্দি। तें कोह्हिगाएरगावुंड़ि वासनगलकलुव । रा.नि.व.१० । चि.क्र.क.केशरपाकै । "कह्लारपद्मोत्पलचन्दनाम्बु ।" गुणाः—शीतलं ग्राहि विष्टम्भि गुरु रूक्षञ्च । भा.पू.१भ.पु.व. । कषायमधुरं शीतलं कफपित्तरक्तघ्नञ्च । राज. । "कह्लारं ग्राहि विष्टम्भि चातिशीतं तथा मतं । गुरु रूक्षं समुद्दिष्टम् ।" वै.निघ. । रक्तोत्पले इत्यपरके इति लोके । अन्ये तु सौगन्धिकोत्पलमाहुः। सु.सू.३८अ.। ईषत् श्वेतरक्तकमले । कमलसाधारणे । वै.निघ. ।

कह्लाराद्यघृतम् । क्ली । हृद्रोगाधिकारे । पाठः – 'कह्लारमुत्पलं पद्मं कुमुदं मधुयष्टिका । पक्वाम्बुनाथ तत्क्वाथे जीवनीयोपकल्पिते । घृतं पक्वं नवं पीतं रक्तपित्तास्रगुल्मनुत् ।" रस.र. ।

कह्वः । पुं । वकपक्षिणि । अम. ।

कक्षः । पुं । अङ्गाधःकोटरे । কাঁকনগল্ । रत्ना. । महिषे । लतायां । अम. । मे.षद्विकं । गुग्गुलौ । वै.निघ. ।

कक्षधरमर्म्म । क्ली । मर्म्मस्थानविशेषे । यत्र वैकल्यकारमर्म्मणां द्वयमधिवसति । यस्य च स्थानं वक्षःकक्षयोर्मध्यभागः । सु.शा.६अ. ।

कक्षरुहा (चोत्था) । स्त्री । नागरमुस्तायां । रा.नि.व.६ ।

कक्षशयः । पुं । कुक्कुरे । वै.निघ. ।

कक्षा । स्त्री । वाह्लीमूले । रा.नि.व.१८ । पित्तकोपजन्यक्षुद्ररोगविशेषे । কাঁক্‌বিড়ালি । लक्षणम्—"बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनां । पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्द्दिशेत् ।" मा. नि.क्षुद्ररोग.चि. । तथा यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः पित्तानिलाल्लाजनिभास्तु कक्षाः ।" च. । कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिलात् । वा.उ. ३१अ. । [द्र । वै.निघ. ।

कक्षाफलः । पुं । कृष्णोदुम्बरफले । काकडुमु-

काक्ष्या । स्त्री । हस्तिकायां । हे.च. । काञ्च्यां । कर्म्मग्रप्रकोष्ठे । अम. । मध्ये । करिबन्धने । अ.टी. भ. । मे.यद्विकं । गुञ्जालतायाम् ।

कांश्य(स्य)नीलः । पुं । मूषातुत्थे । हे.च. । तुत्थे । তুঁতে । प.मु. । तुत्थाञ्जने ।

कांसपात्रम् । क्ली । आढ़कपरिमाणे । भा.।

कांसिका । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । रा.नि.व.३ ।

कांसी । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । प.मु. । कांस्यधातौ ।

कांसीयम् । क्ली । कांस्यधातौ । रा.नि.व.१३।

कांस्य(क)म् । क्ली । पानपात्रे । मे.यद्विकं । White copper or brass, Queen's metal. ताम्ररङ्गयोरुपधातौ । কাঁসা । हिं कांसा । मं कं कंसे कंचु । भा. । "ताम्रं त्रपुजमाख्यातं कांस्यं घोषञ्च कंसकम् । उपधातुर्भवेत्कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः । कांस्यस्य तु गुणाः ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः । संयोगजप्रभावेन तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः । कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरं । गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परं ॥" तच्छोधनम् –"पत्तलीकृत्य पत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा । एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः सम्प्रजायते ॥" मारणविधिः –"अर्कक्षीरेण सम्पिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत् । समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैः मुहुः । ततो मूषापुटे धृत्वा पचेद्गजपुटेन च । एवं पुटद्वयात्कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम् ॥" भा.पू. १भ. । शुद्धस्य गुणाः—"कांस्यन्तु तिक्तमुष्णमुष्णं वातकफविकारघ्नं । रूक्षं कषायरूक्षं लघुदीपनपाचनं पथ्यम् ॥ श्वेतं दीप्तं मृदुज्योतिः शब्दाढ्यं स्निग्धनिर्म्मलं । घनाग्निसहमृताङ्गं कांस्यमुत्तममीरितम् ॥" रा.नि.व.१२ ।

कांस्यपिष्टीरसः । पुं । पाण्डुधिकारे । पाठः —"मृतात्पञ्चार्कतश्चैकं कृत्वा पिष्टिं सगन्धकां । मृतांशैः नागवल्ल्याश्च द्रवैः पिष्टा प्रलेपयेत् । ताम्रपर्णौ प्रलिप्यैतां बद्धा गजपुटे पचेत् ।" त्रिगुञ्जं चूर्णयोगेन सेव्यम् । र.चि.९अ.। পারা ৫ ভ. তামা ১ ভ. গন্ধক ৫ ভ. । [वालु ।

कांस्यालुकम् । क्ली । कासालुके । See का-

काकः । पुं। वायसे । वायसभेदे । ডোমকাক। एतौ प्रसहजातीयौ । तन्मांसगुणाः—चयह्नरं चचुष्यं बृंहणं लघु दीपनञ्च । रा.नि.व.७। शोषरोगे हितः रसवीर्य्यविपाकेषु सिंहादिभिः समः । सु.सू. ४६अ. । काकजङ्घायां । কাঁটা গুড়কাঁউলী। ज्योतिष्मत्याम् । লতাফট্কী। काकोल्यां । गुञ्जायाम् । कोकिले । वै.निघ. । पीठसर्पिणि । খোঁড়া। परिमाणभेदे । शिरःचालने । काकोदुम्बरवृत्ते । क्ली । काकसमूहे । मे.कदिकं । काकमांसन्तु चक्षुष्यं लघु चाग्निप्रदीपनम् । धातुवृद्धिकरं बल्यं चतरोगं चयं हरेत् । कृष्णकाकस्य मांसन्तु ज्ञेयं काकसमं गुणैः ॥ वै.निघ. ।

काककङ्गुः । पुं । चीनक इति प्रसिद्धधान्ये । हे.च. । सर्ज्जरसे । वै.निघ. ।

काककर्कटी । स्त्री । खर्जूरीवृचे । भा. ।

काककण्टकः । पुं । जलचरपक्षिविशेषे । পানকৌড়ি। वै.निघ. । [ঠেঙা। जटा. ।

काककला । स्त्री । काकजङ्घावृचे । কেউয়া

काककुड्मलम् । क्ली । नीलपद्मे । वै.निघ. ।

काककुष्ठम् । क्ली । कङ्कुष्ठे ।

काकघ्नी । स्त्री । महाकरञ्जवृचे । रा.नि.व.८।

काकचिञ्चा (ञ्चिः, ञ्ची) । स्त्री । गुञ्जायां। কুঁচ । त्रिका. । रक्तगुञ्जायां । भा.पू.१भ.गु.व. ।

काकच्छदः (दिः, र्दिः) । पुं । खञ्जनपक्षिणि । श.र. । चाषपक्षिणि । নীলকণ্ঠপাখী । त्रिका. ।

काकजङ्घा । स्त्री । गुञ्जायां । र.मा.। (Leea hirta.) स्वनामख्यातक्षुपे । কেউয়াঠেঙা,কাঁটা গুড়কাঁউলী । मसीति पाश्चात्ये । र.मा. । सा चतीपयोगिनी च । गुणाः—तिक्तोष्णा कृमिव्रणकफापहा बाधिर्य्यघ्नी पुराजीर्णघ्नी जीर्णविषमज्वरनाशिनी । रा.नि.व.४ । "काकजङ्घा जटा निद्रां जनयेच्छिरसि स्थिता । हिमा कषाया तिक्ता कफपित्तघ्नी ज्वरपित्तास्रव्रणकण्डुविषकृमिघ्नी च ।" भा.पू.१भ. । "एतदञ्जनं एकाहिकज्वरे हितम् ।" च.द.ज्व.चि. ।

काकजम्बुः (म्बूः) । स्त्री। (Ardisia solanacea.) स्वनामख्यातजम्बूवृक्षविशेषे । भूमिजम्बूवृचे । ভুঁইজাম, বনজাম, ছোট জাম গাছ। मं नदीतीरजाम्बू । कं तोरेमेरिलु । गुणाः—कषाया अम्ला गुरुः पाके मधुरा दाहश्रमातिसारघ्नी वीर्य्यपुष्टिबलदा च । रा.नि.व.११ । र.मा. । नागरङ्गवृचे । वै.निघ. ।

काकजानुका । स्त्री । काकजङ्घायाम् । भैष. स्त्रीरोग.चि. । रस.र.प्रदरे ।

काकडुम्बुरः । पुं । कृष्णडुम्बुरे । ক্ষুদ্রডুমুর।

काकणम् । क्ली। A leprosy with black and red spot. महाकुष्ठरोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—काकणन्तिकाफलसदृशानि अतीव रक्तकृष्णानि काकणकानि । त्रोषचोषादीनि सामान्यलिङ्गानि । त्वक्चोचभेदस्वपनाङ्गसादाश्च भवन्ति । सु.नि.५अ. ।

काकणघ्नवटी । स्त्री । कुष्ठघ्नौषधे । पाठः—लौहभस्म विषं वह्निं कटुका त्रिकटुत्रयं । तुल्यांशं चूर्णितं भाव्यं क्वाथेनानेन तद्दिनं । पथ्यानिम्बविडङ्गानि खदिरं वासकोऽमृता । जलैरष्टावशेषं तत्क्वाथं भावने हितं । माससमात्रं लिहेल्लौद्रैः काकणं हन्ति तद्वटी ॥ रस.र. । লৌহ, বিষ, চিতার মূল বা ভেলা, কট্কী, ত্রিফলা, ত্রিকটু এবং ত্রিমদ প্রত্যেকে সমান ভাগ । ভাবনা দ্রব্য—হরীতকী, নিমছাল, বিড়ঙ্গ, খদির, বাসাছাল, গুলুঞ্চ ।

काकणन्तिका (न्ती) । स्त्री। रक्तगुञ्जायां। गुञ्जायां । सु.चि.१८अ. । प.मु. । रक्तकम्बलवृचे । वै.निघ. ।

काकणान्तकः । पुं । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

काकण्डा । स्त्री । काकनासायां । ক্ষুদ্র শ্বেত কুঁচ । रा.नि.व.३ ।

काकतिक्तका (क्ता) । स्त्री । लताकरञ्जे । वै.निघ. । वा.मृ.१५अ. । काकजङ्घायाम् । भा.पू. १भ. । श्वेतगुञ्जायां । শ্বেত কুঁচ গাছ । र.मा. ।

काकतिन्दुः (कः) । पुं । (Diospyros tomentosa.) तिन्दुकविशेषे । মাকড়া গাব, কুচিলা গাছ, তেঁদ, মাকড়া তেঁদ । भा. । फलगुणाः—गुरु कषायाम्लं वातविकारघ्नं मधुरम् । पक्वः वमिपित्तघ्नमीषत्कफकरञ्च । रा.नि.व.११ ।

काकतुण्ड: । पुं । कृष्णागुरुणि । श.च. । जलपक्षिविशेषे । वै.निघ. । च.सू.२७अ. । ग्रीवोर्द्ध-गतकफनुण्डाकारसन्धौ। स च हनुद्वयसन्धि: भा.।

काकतुण्डफला । स्त्री । काकनासायाम् । ক্ষুদ্র শ্বেত কুঁচ, শ্বেত কেউয়া ঠুঁটী বা রক্ত-কম্বল, বড় শ্বেত গুড়কাউলী । भा.पू.१भ. ।

काकतुण्डा (ण्डिका) । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । শ্বেত কুঁচ । महाश्वेतकाकमाच्याम् । বড় শ্বেত গুড়কাউলী । वै.निघ. । काकचिञ्चायाम् । কুঁচ গাছ । हला. ।

काकतुण्डी । स्त्री । गुञ्जायां । वै.निघ. । राजरीती । পিত্তলবিশেষ । रा.नि.व.१३ । लघुरक्तकाकमाच्याम् । वै.निघ.२भ.भूतज्व.चि. । स्वनामख्यातलतायाम् । কেউয়াঠুঁটী, শ্বেত কুঁচ । र.सा.सं. ।गुणा:—कटुतिक्तोष्णा रसायनी वातदोषघ्नी वृष्या पलितघ्नी च । रा.नि.व.३ ।

काकदन्तिका । स्त्री । काकादनीलतायाम् । শ্বেত বা রক্তকুঁচ । दन्तीवृक्षे । रक्तकाकमाच्यां । রক্ত গুড়কাউলী। वै.निघ. । [र.मा. ।

काकनामा । पुं। वकवृक्षे । বকফুলের গাছ।

काकनास: । पुं। विकङ्कतवृक्षे। रा.नि.व.११।

काकनासा । स्त्री । (Solanum indicum.) महाश्वेतकाकमाच्याम् । বড় শ্বেত গুড়কাঁউলী । हिं केउयाठुँटी, केउयाढोंड़ी । मं वड़िलिकहुड़लि, हिड़ियाकागेदोडे । तें वेलुमसन्दिचेट्टु, पुसगुलिविन्दचेट्टु, काकिदोंड़चेट्टु । गुणा:—मधुरा शीतला पित्तघ्नी रसायनी दार्ढ्यकारी विशेषत: पलितघ्नी । रा.नि.व.३ । कषाया उष्णा रसपाकयो: कटु: कफघ्नी वान्तिकरी तिक्ता शोथार्श:श्वित्रकुष्ठहरा । भा.पू १भ. । (स्रा) वकवृक्षे । रत्ना. । काकजङ्घायाम् । जटा. ।

काकनासिका । स्त्री । रक्तत्रिवृतायाम् । रा.नि.व.६ । काकजङ्घायाम् । কাঁটা গুড়কাঁউলী । अम. । रा.नि.व.४ । गलनाफले । जैज्जटैस्तु वासाफलवदुच्यते । सि.यो.यक्ष्म.चि.च्यवनप्राश. । स्वा. कौ. । ''काकोलीकाकनासिका ।''

काकनीला । स्त्री। काकजम्बूवृक्षे । বনজাম। रा.नि.व.११ ।

काकमर्दी । स्त्री । कृष्णशिम्ब्याम् । কালশিম্। र.मा. ।

काकमर्दी । स्त्री । चिञ्चायाम् । তেঁতুল ।

काकपदम् । क्ली । कपालीपरिश्रिर:पर्य्यन्तं मुण्डनं काकपदमुच्यते । "मूर्ध्नि काकपदक्रला ।" सु.कल्प.२भ. ।

काकपर्णी । स्त्री । मुद्गपर्ण्यां । মুগানী । भा.।

काकपक्ष: । पुं । शिखण्डके ।জুল্পি । बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्ष: शिखण्डक: । अम.।

काकपीलु: (क:) । पुं । काकादनीलतायां । রক্ত গুড়কাঁউলী । श्वेतगुञ्जायाम् । শ্বেত কুঁচ । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायां । भा.पू.१भ. । काकतिन्दुके । মাকৃড়া গাব, কুচিলা, মাকৃড়া কেন্দ । भा. । अम. । [श.च. ।

काकपुच्छ: (ष्ट:) । पुं । कोकिले । श्र.र. ।

काकपुष्पम् । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । सुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

काकप्राणा । स्त्री । काकनासायाम् । महाश्वेतकाकमाच्याम् । বড় শ্বেতগুড়কাঁউলী । रा. नि व.३ ।

काकफल: । पुं । निम्बवृक्षे काकजम्ब्वाम् । বনজাম । रा.नि.व.६।११ । [११ ।

काकफला । स्त्री । काकजम्बूवृक्षे । रा.नि.व.

काकवन्ध्या । स्त्री। एकमात्रप्रसवायां नार्य्यां ।

काकभण्डी । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

काकभाण्डी । स्त्री । महाकरञ्जवृक्षे । रा.नि. व.६ । लघुरक्तमाचिकायां । লাল গুড়কাঁউলী । वै.निघ. ।

काकभीरु: । पुं । पेचके । रत्ना. । त्रिका. ।

काकमद्गु: । पुं । दात्यूहपक्षिणि । ডাহুক । हारा. । त्रिका. । "काकमद्गुर्जलरङ्के ।"

काकमर्द: (क:) । पुं । महाकाललतायाम् । মাকালফলের লতা । प.मु. । [क: ।

काकमांसम् । क्ली । वायसमांसे । See का-

काकमाचिका (ची) । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे । কেউয়াঠুঁটী, কাঁটা গুড়কাঁউ-

ली । । हारा.। हिं कवैया कावर । काके । मं कं कवय्या । रा.नि.व.४ । तिक्ता रसोष्णा कफघ्नी शूलार्शःशोफघ्नी कुष्ठघ्नी कण्डूघ्नी त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरदा शुक्रदा रसायनी शोथगुल्मार्शो-ज्वरमेहघ्नी कटुः चक्षुष्या हिक्काच्छर्द्दिहृद्रोगघ्नी च । भा.पू.१भ. । तिक्ता सा पित्तं वर्द्धयति उष्णवीर्य्यत्वात् । सु.सू.४०अ. । काकमाची श्वेतरक्तभेदेन द्विधा । तयोः श्वेता महाश्वेता काकमाची (मं काइंडोली थोरश्वेतकावली),द्वितीया लघुरक्ता-काकमाची, रक्तकाइण्डली लघुरक्तकावलीति महाराष्ट्रादौ ख्याता । तयोः श्वेता—"मधुरा च रसायनी । शीता कषाया कट्वी च तिक्ता चोष्णा वमिप्रदा । तनोर्दार्ढ्यकरी प्रोक्ता कफशोथार्शनाशिनी । वलीपलितपित्तघ्नी श्वेतकुष्ठापहा मता" इति । "तुवरोष्णा रसायनी । कट्वी तिक्ता रुचिकरी वातकुष्ठविनाशिनी । पाण्डुप्रमेहकफहा छर्द्दिक्रिमिज्वरापहा । पलितस्य च हन्त्री स्यात्···।" रक्तकाकमाचीगुणाः । वै.निघ. । जीवन्ती वातककफकृत् पित्तसंशमनी तथा । त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ॥ चचि.१६अ. । च.द.यक्ष्म.चि. । नष्टफला । सु.सू.३७सुरसादि.ड. । गुडफला । वा.सू.१५अ. । चवकसुरसि भार्गी कासुका काकमाची। कार्णछिड़ा इति ख्याते शाके । काणछिड़े । प.मु. ।

काकमाचीतैलम् । क्ली। कर्णविकारे हितम् । पाठः—"काकमाचीरसे सिद्धं कटुतैलं चतुष्पलम्। मनःशिलासोमराजीवीजसिन्दूरगन्धकैः। शाणमानैश्चदध्यङ्गाज्जन्यवश्यमकर्णिकान् ।" रस.र.।

काकमाता । स्त्री। काकमाचीक्षुपे । गुड़कौंउली । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.३ ।

काकमुद्गा । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मुगानी ।

काकयवः । पुं । शस्यहीनधान्ये । आगड़ा । महाभा. । [नामद्रव्यविशेषे । वै.निघ. ।

काकयानम् । क्ली । कौड़ण्यदेशख्याते हासा-

काकरिपुः । पुं । उलूके । पेँचा । [चिका. ।

काकरुहा । स्त्री । वन्दाद्रव्ये । परगाछा ।

काकरूकः । पुं । उलूके । निम्बद्रव्ये । चि। भीते। स्त्रीजिते । मे.कचतुष्कं ।

काकलम् । क्ली । कण्ठमण्यौ । त्रिका. । पुं । द्रोणकाके ।

काकलकः । पुं । कण्ठमण्यौ । ग्रीवाया उन्नतप्रदेशे । षष्टिकधान्यजातिभेदे । गुणाः शालिवत् कङ्गुकवच्च । सु.सू.४६अ. ।

काकलीद्राक्षा । स्त्री । द्राक्षाविशेषे । বেদানা, কিস্‌মিস্ প্রভৃতি । गुणाः—मधुरा अम्ला रसाला रुचिकरी श्वासहृल्लासघ्नी ।रा.नि.व.११ ।

काकलीरवः । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१९।

काकवल्लभा । स्त्री। काकजम्बूद्रव्ये । बनजाम। रा.नि.व.११ । [पीतकाञ्चने । वै.निघ. ।

काकवल्लरी । स्त्री । स्वर्णवल्ल्यां । भा.पू.१भ.।

काकविष्ठा । स्त्री । काकमले ।

काकवृन्ता । स्त्री । रक्तकुलत्थके । वै.निघ. ।

काकशालिः । पुं। कृष्णशालिधान्ये । वै.निघ.।

काकशिम्बी । स्त्री। रक्तगुञ्जायाम् । रक्तकाकमाच्याम् । লালগুড়কাঁউলী । रा.नि.व.३ ।

काकशीर्षः । पुं । वकद्रव्ये । বাসনা গাছ । प.मु.। See अगस्तिः । [তুণ্ড পাখী । वै.निघ.।

काकसखः । पुं। तन्नामकपक्षिविशेषे। काक-

काकसादी । पुं । अशुभलक्षणाश्वे । आग्नेये।

काकस्फूर्जः । पुं। काकतिन्दुकद्रव्ये । মাকড়া গাব । मं काकटेम्भुर्णी । वै.निघ. ।

काका । स्त्री । श्वेतचिरति । काकोदुम्बरिकायाम् । কাকডুমুর। काकोलीद्रव्ये । কাঁকলা গাছ । काकजङ्घायां । गुञ्जालतायां । मलपूद्रव्ये । নির্ম্মাল্য । काकमाच्यां । শ্বেত গুড়কাঁউলী । मे.कद्विकं ।

काकाङ्गा (ङ्गी) । स्त्री। काकनासायां । কেউয়াঠুঁটী, শ্বেত গুড়কাঁউলী । भा.पू.१भ. । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।

काकाञ्ची । स्त्री । काकजङ्घायाम् । श.र. ।

काकाण्डः । पुं। काकतिन्दुके । মাকড়া গাব। महानिम्बे । ঘোড়ানিম্ । रा.नि.व.९ ।

काकाण्डफलम् । क्ली । शूकरशिम्बीफले ।

आलाकुशी फल। काकतिन्दुकफले। माकड़ा गाव। सु.सू.४६अ.। कपित्थकुगुणः।

काकाण्डा (ण्डी) । स्त्री । कोलशिम्ब्याम् । रा.नि.व.७। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। बड़ लताफटकी। रा.नि.व.३। असाध्यलूताविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See लूता।

काकाण्डोला । स्त्री। कोलशिम्ब्याः। आलाकुशी। रा.नि.व.७। कटभ्याम्। लताफटकी। इयञ्च माषवद्गुणविशिष्टा। भरुषः।

काकादनकः (नी) । पुं, स्त्री। (Ardisia solanacca.) श्वेतगुञ्जायां। শ্বেতকুঁচ। भा.म. पूतना.चि.। रक्तगुञ्जायाम्। রক্তকুঁচ। सु.चि. १९अ.। र.मा.। उत्. काञ्चथोरिटया। मं कं सात्रीकाहुड़नि। किरियकाबेदोंड़े। गुणाः—कटूष्णा तिक्ता रसायनी वातदोषहरी वश्या पलितनाशिनी च। रा नि.व.३। विषरोगघ्नी शोथघ्नी च। राज.। कण्टकपालीलतायाम्। कालियाकड़ा। कृमिरके इति च भाषा। प.मु.। सु.सू. ३९अ.कफशमने। रक्तकाकमाच्याम्। লাল গুড়কাঁউলী। रत्ना.। काकतिन्दुकायां। सु.चि. १४।१८अ.। [१भ.।

काकानन्ती । स्त्री। रक्तगुञ्जायाम्। भा.पू.

काकाम्रः । पुं। समष्ठीलवृक्षे। रा.नि.व.४।

काकायुः । पुं। स्वर्णवल्ल्याम्। স্বর্ণলতা। भा. पू.१भ.। See स्वर्णवल्ली।

काकारिः । पुं। पेचके। है.च.।

काकालः । पुं। द्रोणकाके। अ.र.। वत्सनाभविषे। है.च.। [শ্বেত গুড়কাঁউলী। वै.निघ.।

काकाख्या । स्त्री। महाश्वेतकाकमाच्याम्।

काकाह्वा (ह्वाना) । स्त्री। काकमाच्याम्। रा.नि.व.४। सु.चि.९अ.। वनमुद्गे। वै.निघ.।

काकाचा । काकनासायां। रा.नि.व.३।

काकिणी । स्त्री। रक्तिकायाम्। কুঁচ। एकवराटिकायाम्। একক‌ড়া। पणचतुर्थांशे। ৫ গণ্ডা। मानदण्डे। "काकिणी पणतुर्यांशे मानदण्डेऽपि दृश्यते। क्षणालैकवराव्योः स्यात्।" मे.णत्रिकं।

काकी । स्त्री। वायसाम्। काकोल्याम्। रा. नि.व.३। श्वेतकाकमाच्याम्। শ্বেত গুড়কাঁউলী। वै.निघ.।

काकुः । स्त्री। जिह्वायां। त्रिका.।

काकुद (दम्) । क्ली। तालुनि। रा.नि.व.१८।

काकुदी । पुं। ककुदावर्ते महादोषान्वितारश्वे। "आवर्त्ता यस्य ककुदि काकुदी स उदाहृतः।" अ.द.२अ.।

काकुत्तम् । क्ली। विक्लतशब्दे। [वै.निघ.।

काकुलीमृगः । पुं। चतुर्विधविलेशयमृगे।

काकेचि(ञ्चु)कः । पुं। कटुगन्धतृणे। খাগড়া। থাগড়া। र.मा.। त्रिका.। काशतृणे। কেশে। रा.नि.व.८। कोकिलाक्षवृक्षे। भा.पू.१भ.।

काकेन्दुः (काः,की) । पुं। (Diospyros melanoxylon.) काकतिन्दुके। মাকড়া কেন্দ। अम.। कटुतिन्दुके। কুচিলা। प.मु.।

काकेष्टः । पुं। निम्बवृक्षे। रा.नि.व.९।

काकेष्टा । स्त्री। रेणुकायाम्। काकमाच्याम्। वै.निघ.।

काकोचिकः (ची) । पुं, स्त्री। काञ्चचीति प्रसिद्धे मत्स्यविशेषे। কাউচ মাছ। हारा.।

काकोडु(दु)म्बरः । पुं। काकोदुम्बरिकायां। কাকডুমুর। प.मु.।

काकोडु(दु)म्बरिका । स्त्री।(Ficus hispida, opposite-leaved figtree, Syn. Ficus oppositifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे। কাকডুমুর। हिं कटमिला,(गोलडुम्बर। र.मा.।) (कटुम्भरी। भा.।) मं कालाउंब। तें अडवमेड़िचेट्टु। गुणाः—क्षिप्रघ्नी उदुम्बरगुणा च। मद.व.५। पक्वफलं शीतलं गौल्यं अम्लं कटु लम्दीवघ्नं रक्तपित्तघ्नञ्च। तद्वल्कलं अतिसारघ्नम्। तथा—उदुम्बरत्वक् शीतला कषाया व्रणघ्नी गर्भरक्षणे हिता स्तन्यदा च। रा.नि.व.११। तिक्ता शीतला तुवरा स्तम्भनकरी कफपित्तव्रणश्वित्रकुष्टपाण्डुर्शःकामलाहरी च। गुरुः ग्राहिणी शीतला स्वादुः दृप्तिकरी च। राज.। फलगुणाः—विष्टम्भि मधुरं स्निग्धं तर्पणं गुरु च। सु.सू.४६अ.।

काकोदरः । पुं। सर्पे। अम.।

काकोदुम्बरिकाफलम् । क्ली । पञ्जीरे । वै.निघ. । [गुणाः मबवत् ।

काकोनालकः । पुं । प्रवजातीयपच्चिणि ।

काकोलः । पुं,क्ली । द्रोणकाके । दाँड़काक । हला. । काकोल्याम् । धरणि. । क्षणवर्णस्थावरविषभेदे । रबा. । काकोलसुच्यतेजः स्यात् क्षणच्छवि महाविषम् । वै.निघ. । सर्पे । वनशूकरे । श्र.र. ।

काकोली । स्त्री । Berry of the calculus indicus. It is brought from Napal and Morung. Tizyphus napeca. चीरकाकोलीसदृशकन्दविशेषे कक्कोलतो भिन्ने । भेदस्तु केवलं चीरकाकोल्याः किञ्चित्क्षणता । काँकला । म. कडवतिगी, काउली । तै तेलुमचिचेट्टु । उत्. काकोलि । एषा चीरकाकोल्युत्पत्तिस्थान एव जायते । "जायते चीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले । यत्र स्यात् चीरकाकोली काकोली तत्र जायते । पीवरीसदृशः कन्दः स चीरप्रियगन्धवान् । सा प्रोक्ता चीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते । यथा स्यात् चीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् । एषा किञ्चिद्भवेत् क्षणा भेदोऽयमुभयोरपि ॥ भा. । गुणाः—शीता मधुरा स्निग्धा चयपित्तानिलार्त्तिनुत् । रक्तदाहज्वरघ्नी कफशुक्रवर्द्धिनी च । रा.नि.व.३ । चीरकाकोल्याम् । फलघृते ।

काकोलीद्वयम् । क्ली । काकोली चीरकाकोली च । "एका काकोली कवड़ीसंज्ञा, अन्या चीरकाकोली पयस्विनीसंज्ञा ।" वा.सू.१५अ.जीवन्त्यादि । जीवन्तीकाकोल्यौ भेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ । एतद्द्वयाभावे अश्वगन्धामूलं द्विगुणं ग्राह्यम् । भा.म. ४भ.कर्णरोग.चि. ।

काकोल्यादिः । पुं । तन्नामकौषधद्रव्यगणे । अयं नाडवर्गसंज्ञितः । सि.यो.शालपर्ण्यादे । "काकोलीचीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्च । काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः । जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यः श्लेष्मकरस्तथा॥" सु.सू.३८अ.। अपि च । "काकोली चीरकाकोली जीवकर्षभकौ तथा । ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका । मुद्गपर्णी माषपर्णी पद्मकं वंशलोचना । शृङ्गी प्रपौण्डरीकञ्च जीवन्ती मधुयष्टिका । द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिरुदीरितः ॥" गुणाः— "स्तन्यकृद्बृंहणो वृष्यः पित्तरक्तानिलापहः ।" भा. ।

काकोल्यादिघृतम् । क्ली । वातरक्ते घृतम् । काकोलीयुग्ममधुकं सशिवा च धात्री जीवन्ती मेदयुगलावपि पृश्निपर्ण्यौ । द्राक्षा सपद्मकतुगा च कुलीरशृङ्गौ द्वौ जीरकावपि समस्तचतुष्पलाद्यां षष्टीं विचूर्ण्य विपचेत शनैर्घटेऽपां प्रस्थं घृतस्य च तथा सरसं गुडूच्याः । एतस्य पादं प्रतमेव दत्वा पुनः पचेत् वैद्यवरो विधिज्ञः । रस.र. ।

काको(कौ)ष्ठः (कः) । पुं । कर्णबन्धनाकृतिविशेषे । स च निर्म्मांसस्क्षिप्तायाल्पशोणितपालिः । सु.सू.१६अ. ।

कागः । पुं । काके । जटा. । [शब्दपदे । कागच ।

कागदः । पुं । कागज इत्यारवीयभाषाप्रसिद्धे

काङ्कायनगुड़िका । स्त्री । गुल्मरोगे हृष्टफलौषधं । प्रक्रिया स्पष्टा । अम्लवेतसः अम्ललोण्यामिति केचित् । शटी, कुड़, दन्ती, छिताभूल, टुगुरि, शुँट्, वच, तेउड़ी प्रत्येके ১ प. हिङ्गु ৩ প. यवक्षार ২ প. अम्लवेतस वा आमरूल ২ প. धने, यमान, जीरा, मरिच प्रत्येके ২ তো. कृष्णजीरा ৪ তো. वनयमान ৪ তো. टावारसेन कोलास्थिमाना बटी कार्य्या । च.द. । शा.कौ. । रस.र. ।

काङ्कायनमोदकः । पुं । अर्शोरोगे । पथ्यादीनां द्रव्याणां चूर्णानि यथाभागमेकत्र सम्मिश्रयेत् । हरीतकी ५ प. जीरक १ प. मरिच १ प. पिप्पली १ प. पिप्पलीमूल २ प. चविका ३ प. चित्रकमूल ४ प. शुण्ठी ५ प. यवक्षार २ प. भल्लातक ८ प. गड़कन्द (ओँड़) १६ प. (अभावे शर्करा वा मत्स्यण्डी) । सर्व्वचूर्णद्विगुणो गुड़ः । च. द.अर्श.चि. ।

काङ्गा । स्त्री । वचायाम् । श्र.च. ।

काङ्गुकः । पुं, क्ली । षष्टिकधान्यभेदे । काংনী ষেটে धानविशेष । गुणाः—रसे पाके च मधुरः वातपित्तशमनः शालिवद्गुणश्च । सु.सू.४६अ. ।

काङ्कत् । पुं । ओषधिविशेष । वै.निघ. ।

काङ्क्षा । स्त्री । आकांक्षायाम् । सु.नि.६अ. ।

काङ्कोल: । पुं । कङ्कोलविशेष ।

काच: । पुं । Affection of optic nerve or gutta serena. नराक्षयो: तृतीयपटलगत-नेत्ररोगविशेषे। নেত্রে মুক্তার ন্যায় বিন্দু। छिं मोतियाविन्दु । दोषे तृतीयपटलं गते काचसंज्ञको नेत्ररोग: जायते । लक्षणं यथा —"प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते । तेनोर्द्ध्वमीक्षते नाध: तनु चैलावृतोपमं । यथावर्णञ्च रज्येत दृष्टि-र्हीयेत च क्रमात् ॥" वा.उ.१२अ.। अथिनरपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युत: । निर्म्मलानि च तेजांसि भाजिष्णूव्यथ पश्यति । स एव चतुर्थपटलगत: लिङ्गनाश: नीलिकासंज्ञां धत्ते । "स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिका काचसंज्ञित: ॥" वातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति । आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानव: । पित्तेनादित्यखद्योतचक्रचापतड़िद्गुणान् । नृत्यतश्चैव शिखिन: सर्व्वं नीलञ्च पश्यति । कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च । पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रमेवाभ्रसंप्लवम् ॥ इत्यादि । सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानव: । पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च । सलिलान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानव: । सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानि च पश्यति । बहुधा च द्विधा वापि सर्व्वाण्येव समन्तत: । हीनाङ्गान्यधिकाङ्गानि ज्योतींष्यपि च पश्यति ॥ भा.नि. । शिक्ये । मणौ । मे.चद्विकं । मृत्तिकाविशेषे । কাচ। गुणा:—क्षाररस: उष्णवीर्य्य: अञ्जनादृष्टिकरश्च । राज.। अश्मस्य पैत्तिकाचिरोगे । "श्लेष्माभिष्यन्दिनोऽश्मस्य शूलं साश्रुविलोचनं । काच: सञ्जायतेऽश्मस्य पाण्डुता चापि चक्षुष: ॥" ज.द.३०अ. । कश्वटभेदे । श.च.। क्षारे । हे.च.। क्ली । सिक्थके। काचलवणे। বিট্‌লবণ। रा.नि.व.२३।

काचकम् । क्ली, पुं । काचलवणे । स्फटिके । काचमणौ । वै.निघ. ।

काचकूपी (घटी) । स्त्री । काचनिर्म्मितस्थाल्याम्। কাচের শিশি। भैष. ।

काचज: । पुं । काचलवणे । वै.निघ. ।

काचतिन्तिड़ी । स्त्री । आमतिन्तिड्याम् । কাঁচা তেঁতুল। भा.पू.१भ.फलव. । [व.६ ।

काचतिलकम् । क्ली । काचलवणे । रा.नि.

काचभव: । पुं । काचलवणे । वै.निघ. ।

काचभाजनम् । क्ली । काचनिर्म्मितपात्रे । কাচের বাসন। त्रिका. ।

काचमणि: । पुं । काचे । च.शा.८अ. ।

काचमलम् । क्ली काचलवणे । কাল লবণ। रा.नि.व.६ । काकचलवणे । করকচ লবণ ।

काचमालिका । स्त्री । मद्ये । त्रिका. ।

काचलवणम् । क्ली । Black salt, a medicinal salt prepared by calcining fossile salt and the fruit of the emblic myrobalan together. It consists of muriate of soda with a proportion of sulphur, iron and lime. स्वनामख्यातलवणे । काचलवण इति महाराष्ट्रकर्णाटदेशे ख्यातम् । কৃষ্ণ লবণ, কালা লবণ। সোরা इति मद. । मं वांगड़खार । गुणा:—रुच्यं ईषत् क्षारं पित्तलं दाहकं कफवातघ्नं दीपनं गुल्मशूलनुच्च । रा.नि.व.६ ।

काचवकयन्त्रम् । क्ली । अर्कादिनिष्काशनार्थं काचनिर्म्मितवकयन्त्रे । [च: ।

काचविन्दु: । पुं । नेत्ररोगविशेषे । See का-

काचसम्भव(सौवर्चल)म् । क्ली । काचलवणे । रा.नि.व.६ ।

काचस्थाली । स्त्री । काचपात्रे । पाटलावृक्षे । পারুল গাছ। अम.।प.मु.। श्वेतपाटले । वै.निघ.।

काचा । स्त्री । काचमणौ । "काचा तु सारका लघ्वी व्रणनेत्रहितावहा। लेखनी शूलहन्त्रीक्ता···।" वै.निघ. । वयोनिरूपिका अश्वस्य दन्तेषु पञ्चदशाब्दादारभ्य समदशपर्य्यन्तं जाता: सर्षपाकारा: शुभ्रा रेखा: । ज.द.४अ. । [अप.चि. ।

काचाह्वा । स्त्री । हरिद्रायां । वै.निघ.२भ.

काचाक्ष: । पुं । बकवके । गुणा:—बकवत्। पद्मकन्दे । वै.निघ. ।

काचि(जि)घः । पुं । काञ्चने । मूषिके । मी. चचिकं । शिम्बीधान्यादौ । वै.निघ. ।

काचिञ्चिकः (लिन्दिः) । पुं । काकचिञ्चायाम् । কুঁচ গাছ ।

काचितः । त्रि । शिक्यारोपिते (पदार्थे) । শিকায় তোলা (দ্রব্য) । अम. ।

काचिमः । पुं । देवकुलीद्भववृक्षे । त्रिका. ।

काचोत्थम् । क्ली । काचलवणे । रा.नि.व.६ ।

काजूतः । पुं । जांबोचुपे महाराष्ट्रादौ ख्याते । गुणाः—"तुवरः मधुरोष्णो लघुः स्मृतः । धातुवृद्धिकरो वातकफगुल्मोदरज्वरान् । क्रमिव्रणाग्निमान्द्यानि कुष्ठञ्च श्वेतकुष्ठकं । संग्रहण्यर्शमानाहान् नाशयेत्··· ।" वै.निघ. ।

काञ्चजम् । क्ली । काचलवणे । वै.निघ. ।

काञ्चन(क)म् । क्ली । पुन्नागपुष्पे । वै.निघ. । पद्मकेशरे । मी.नत्रिकं । स्वर्णे । नागकेसरपुष्पे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.हिक्का.चि. । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

काञ्चनः (कः) । पुं । (Bauhinia variegata &c.) स्वनामख्याततरुचे । কাঞ্চন বৃক্ষ । प.मु.। हिं कचनार । मं कं कांचन्,कौचाने । तें देवकांचन । स त्रिविधः पीतरक्तश्वेतभेदेन । गुणाः—ग्राही रक्तपित्ते पथ्यश्च । राज. । See कोविदारः काञ्चनारः कर्बुदारश्च । चम्पकवृक्षे । नागकेशरवृक्षे । उदुम्बरवृक्षे । धुस्तूरवृक्षे । मी. । वै. निघ.शीतज्व.चि.शीतारिरसे । सु.सू.३८अ. । शालिजातिविशेषे । সুবর্ণশালি । भा.पू.१भ धान्यव. । See शालिः । श्वेतकाञ्चनवृक्षे । रत्ना. । कोविदारवृक्षे । मद.व.१ । शय्यां । सु.सू.३८अ. । पुन्नागवृक्षे । वै.निघ. ।

काञ्चनकदली । स्वर्णकदल्याम् । চাঁপা কলা । मं सोनकेल । कदलीविशेषे । কাঁচ্ কলা । रा.नि.व.११ ।

काञ्चनकारिणी । स्त्री। शतमूल्यां । श.च.।

काञ्चनगुडिका । स्त्री । गलगण्डाधिकारे । पाठः—"त्रिफलायास्त्रयो भागाः व्योषाच्च त्रिगणो मतः । तस्माच्च त्रिगुणं ज्ञेयं काञ्चनारस्य वल्कलम् । एकीकृते तु चूर्णेऽस्मिन् समो देयोऽत्र गुग्गुलुः । चौद्रं दद्याद्यथायोग्यं त्रिफलाचूर्णतो भिषक् । अ-क्व्यांसु गण्डमालासु गलगण्डे तथैव च ।" ত্রিফলা প্রত্যেকে ১ তো. করিয়া চূর্ণ ৩ তো., ত্রিকটু প্রত্যেকে ২ তো. করিয়া চূর্ণ ৬ তো., রক্তকাঞ্চনছাল চূর্ণ ১২ তো. গুগ্গুল সর্ব্ব সমান । रस.र. ।

काञ्चनगैरिकम् । क्ली । सुवर्णगैरिकधातौ । সোণা গেরি । सि.यो.हिक्का.श्वास.चि. । "तिक्ता-काञ्चनगैरिकम् ।" [निघ. ।

काञ्चनपत्रिका । स्त्री । क्षणमुषल्याम् । वै.

काञ्चनपुष्पकम् । क्ली । आढल्यक्षुपे । रा. नि.व.४ ।

काञ्चनपुष्पिका । स्त्री । पीताजात्याम् ।

काञ्चनपुष्पी । स्त्री । गणिकारिकायां । गणिकारीपुष्पवृक्षे स्वनाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धे । मं गणेरी। रा.नि.व.१० ।

काञ्चनभूषा । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

काञ्चनमाक्षिकः । पुं । स्वर्णमाक्षिके । महाद्रावके ।

काञ्चनमोहनरसः । पुं । गुल्माधिकारे रसः । पाठः—"मृतं सूतं मृतं ताम्रं काञ्चनं मर्द्दयेत्समं । अर्कवज्रीरसेनैव दिनान्ते वटकीकृतं । गुञ्जैकं गुड़संयुक्तं तथा गन्धसुवर्च्चलं । निष्कैकं गुल्मशान्त्यर्थं रसः काञ्चनमोहनः । विशाला कटुका मुस्तं कुष्ठमिन्द्रयवं समं । चूर्णयेद्देवदारुञ्च कर्षैकं मधुना लिहेत् ॥" রসসিন্দূর, তাম্রভস্ম ও স্বর্ণভস্ম সমভাগ । আকন্দরস ও সিজুর রসে মর্দ্দন । মাত্রা ১ রতি । रस.र. । [गोदन्तम् ।

काञ्चनरसम् । क्ली । हरितालविशेषे । See

काञ्चनसूपः । पुं । काञ्चननामक-द्विदलधान्यसाधितसूपे । तद्धान्यं सार्षपतैलेन उदर्च्य उष्णागुष्कात्तस्यास्त्वचौनां दालिकामादाय शीतोदकेन मन्दाग्नौ पचेत । वै.निघ. ।

काञ्चनक्षीरी । स्त्री । स्वर्णक्षीरिणीक्षुपे । क्षीरिण्यां । থিরুই, সোণাথিরুই । हिं चोक । मं पिसोरा । रा.नि.व.५ । पीतदुग्धद्रव्यक्षुपवत्तिक्तायां । सु.चि.९अ. । कङ्कुष्ठे । গিরিমাটীবিশেষ । च.द.गुल्म.चि. । "त्रिफला काञ्चनक्षीरी ।"

काञ्चनाभ्ररसः । पुं । यक्ष्माधिकारे रसः । र.सा.सं. । पाठः—काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्रकं । विद्रुममभया तारं कस्तूरी च मनःशिला । प्रत्येकं विन्दुमात्रञ्च सर्व्वं मर्द्यं प्रयत्नतः ॥ वारिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जाफलमानतः । अनुपानं प्रयोक्तव्यं यथादोषानुसारतः ॥ नानारोगप्रशमनं सर्व्वोपद्रवसंयुतं । क्षयं हन्ति तथा कासं श्लेष्मपित्तज्वरं तथा ॥ विन्दुमात्रं कर्षमितं । স্বর্ণভস্ম, রসসিন্দুর, মুক্তাভস্ম, লৌহ, অভ্র, প্রবাল, হরীতকী, রৌপ্য, মৃগনাভি, মনছাল প্রত্যেকে ২ তোলা । জলে মর্দ্দন । रसा.सं. । वृहत्काञ्चनाभ्रः यथा – काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ्रकं । विद्रुमं वैक्रान्तं तारं ताम्रञ्च वङ्गकम् ॥ कस्तूरिका लवङ्गञ्च जातिकोषैलवालुकाः । प्रत्येकं विन्दुमात्रञ्च सर्व्वं मर्द्यं प्रयत्नतः ॥ कन्यानीरे तु सम्मर्द्य केशराजरसेन च । अजाक्षीरेण सम्भाव्य प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥ चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् । अनुपानं प्रदातव्यं यथादोषानुसारतः ॥ স্বর্ণভস্ম, রসসিন্দূর, মুক্তাভস্ম, লৌহভস্ম, অভ্রভস্ম, প্রবালভস্ম, বৈক্রান্তভস্ম, রৌপ্য, তামা, বঙ্গ, মৃগনাভি লবঙ্গ, জয়িত্রী, এলবালুক প্রত্যেকে ২তো. । ঘৃতকুমারী, কেশুরের রস, ছাগদুগ্ধ প্রত্যেকে ৩ দিন মর্দ্দন । মাত্রা ৪ রতি । रस.र. ।

काञ्चनारः (कः) । पुं । (Bauhinia variegata &c.) Mountain ebony. रक्तकाञ्चनवृक्षे । हिं कचनार । मं कांचन । कं कोचाळि । गुणाः – कषायः संग्राही व्रणरोपणः दीपनः कफवातघ्नः मूत्रकृच्छ्रघ्नश्च । रा.नि.व १० । काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् । कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः । पुष्पं लघु स्मृतं, रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत् । भा.पू.१भ. । च.द.र.पि.चि. । See कोविदारः । श्वेतकाञ्चनवृक्षे । रत्ना. ।

काञ्चनारगुग्गुलुः । पुं । गण्डमालागलगण्डापच्यर्व्वुदादौ हितः । पाठः—"काञ्चनारस्य गृह्णीयात् त्वचं पञ्चपलोन्मितां । नागरस्य कणायाश्च मरिचस्य पलं पलं । पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् । वरुणस्याक्षमेकञ्च पत्रकैलात्वचां पुनः । टङ्कं टङ्कं समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् । यावच्चूर्णमिदं सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः । सङ्कुट्य सर्व्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा विधारयेत् ॥ मात्रा शाणमिता ।" রক্তকাঞ্চনছালচূর্ণ ৫ প. শুঁট, পিপুল, মরিচচূর্ণ প্রত্যেকে ১ প. হরীতকী, আমলা, বহেড়াচূর্ণ প্রত্যেকে ৪ তো. বরুণছালচূর্ণ ২ তো. গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাচূর্ণ প্রত্যেকে ১ তো. । সর্ব্বচূর্ণ সমান গুগ্‌গুল একত্র মর্দ্দন করিবে । মাত্রা ॥০ তো. পর্য্যন্ত । भा. । [आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. ।

काञ्चनालः । पुं । श्वेतकाञ्चनवृक्षे । र.मा. ।

काञ्चनाह्वयः । पुं । नागचम्पकवृक्षे । নাগেশ্বর চাঁপা । नागकेशरवृक्षे । अम. । पद्मकेसरे । वै.निघ. । [स्मा कोङ्कणे प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० ।

काञ्चनिका । स्त्री । गणिकारीपुष्पवृक्षे स्वना-

काञ्चनी । स्त्री । हरिद्रायां । मे. । वै.निघ. अर्श चि. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । स्वर्णक्षीरिण्याम् । শিরুই । रा.नि.व.५।२३ ।

काञ्चनीया । स्त्री । हरितालि । म.चि. । गोरोचनायां । रा.नि.व.१२। [गुञ्जायां । वै.निघ. ।

काञ्चिः । स्त्री । रसनायां । চন্দ্রহার । उणा. ।

काञ्चिकम् । क्ली । काञ्जिके । কাঁজি । हे.च. ।

काञ्ची । स्त्री। गुञ्जायां। हे.च.। रसनायां। अम.।

काञ्चीपदम् । क्ली । जघनदेशे । हला. ।

काञ्जिकम् । क्ली । Sour gruel, the water of boiled rice in a state of spontaneous fermentation. स्वनामख्यातधान्याम्ले । কাঁজি । हिं मं कांजी । कुल्माषधान्यमण्डादिसंहितं काञ्जिकम् । शार्ङ्ग. । "आमधान्यं चोदितञ्च बालमूलञ्च खण्डशः । क्लृप्तं प्रस्थमितं पात्रं जलं तत्राढकं क्षिपेत् । तावत्सन्धाय संरक्षेद्यावदम्लत्वमागतम् । काञ्जिकं तत्तु विज्ञेयमेतत्सर्व्वत्र पूजितम् ॥" चर. । "तुलामितं षष्टिकतण्डुलस्य प्रगृह्य चान्नं विधिवद्विधाय । द्रोणेऽम्भसि क्षिप्तमथ त्रियामन्तत्सम रक्षेत् पिहितं प्रयत्नात् । तत्रैव कल्कं सकलं निरस्येत् तत्काञ्जिकं कथ्यत आरनालम् ।" अभि.११भ. । तत्र चुक्रसन्धानतुषोदकसौवीरकसुवीराम्लवर्ग्गिकगोधूमसौवीरयवसौवीरतुषसौवीरारनालधान्याम्लभेदेन बहुधा । गु-

णा:—भेदकं तीक्ष्णोष्णं पित्तशोधकं वस्तिशोधकं रुचिकरमाग्नेयं स्पर्शशीतलं श्रमक्लमहरञ्च। पुरातनं तत् स्वल्पाम्लकुलमिरोगघ्नं दीपनञ्चेति। राज.। तच्च भेदि लघु पाचनञ्च। अत्रि.११अ.। तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तहृत् स्पर्शशीतलं श्रमघ्नं रुच्यं दीपनं वाग्निशूलघ्नं वस्तिशूलघ्नं आस्थापनं हृद्यं लघु वातकफघ्नञ्च। वा.सू.। "काञ्जिकं वातशोफघ्नं पित्तघ्नं ज्वरनाशनं। दाहमूर्च्छाश्रमघ्नञ्च शूलाध्मानविबन्धनुत्॥" रा.नि.व.१५। "काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु। दाहज्वरहरं स्पर्शात्पानाद्वातकफापहं। माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाधिकम्। लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परं। शूलाजीर्णविबन्धामनाशनं वस्तिशोधनं। शोषमूर्च्छाभ्रमार्त्तानां मदकण्डूविशोषिणां। कुष्ठिनां रक्तपित्तीनां काञ्जिकं न प्रशस्यते। पाण्डुरोगे यक्ष्मणि च तथा शोफातुरेषु च। क्षतक्षीणे तथा श्रान्ते मन्दज्वरनिपीड़िते। एतेषान्तु हितं प्रोक्तं काञ्जिकं दोषकारकम्॥" भा.। अत्रि.।

काञ्जिकवटकः। पुं। खाद्यद्रव्यविशेषे। काँजीबड़ा। तत्पाकप्रणाली यथा—"मन्थनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता। निर्म्मलेनाम्बुना पूर्य्या तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत्। राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतं। निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत्। ततो दिनत्रयादूर्द्धमम्लाः सुवटका ध्रुवम्।" अयं रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकरश्च। भा.।

काञ्जिकषट्पलघृतम्। क्ली। आमवाते घृतम्। पाठः—"हिङ्गु त्रिकटुकं चव्यं माणिमन्थं तथैव च। कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं विपाचयेत्। आरणालाढ़कं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहं।......। घृत ४ श. काँजि १६श.। कल्क—हिং, শুঁট, পিপুল, মরিচ, চই এবং সৈন্ধব-লবণ প্রত্যেকে ১ প.। একত্র পাক। च.द.।

काञ्जिका। स्त्री। काञ्जिके। रा.नि.व.१५। लघुजीवन्त्याम्। पलाशीलतायाम्। रा.नि.व.३।

काञ्जितैलम्। क्ली। काञ्जिकविशेषे। गुणाः—"काञ्जिकं काञ्जितैलञ्च पलितं वातकारकं। दाहकं गात्रशैथिल्यं भक्षणाच्च च मर्द्दनात्॥" रा.नि.व.१५। [न दन्ती। र.मा.।

काञ्जिपत्रिका। स्त्री। क्षवदनीक्षुपे। का-

काञ्जी। स्त्री। महाद्रोणपुष्प्याम्। বড় ঘলঘাসা। रा.नि.व.५। काञ्जिके। अ.टी.। भार्य्यां। বামুনহাটী। र.मा.।

काटुकम्। क्ली। कटुतायाम्।

काठः। पुं। पाषाणे। त्रिका.।

काठिनः। पुं। खर्ज्जूरवृक्षे। [११।

काठिन्यफलः। पुं। कपित्थवृक्षे। रा.नि.व.

काठोडुम्बरः। पुं। काष्ठोदुम्बरिकायाम्। কাকডুমুর। र.सा.सं.कुष्ठ.चि.।

काणः। पुं। काके। त्रि। एकचक्षुषि। "काणः काकैकचक्षुषि।" मे.णद्विकं।

काणकपोतः। पुं। कपोतभेदे प्रतुदजातीये। गुणाः—"कषायः स्वादुलवणः गुरुः काणकपोतकः।" सु.सू.४६अ.। [रक्तरसौ।

काणभागः। पुं। त्रिभागे। भैष.कालाग्निभै-

काणा। स्त्री। काकोल्याम्। काकिन्याम्। पिप्पल्यां। च.द.दार्वादौ। "काणाह्वकिरात।"

काण(णू)कः। पुं। करटे। বাবুই। हंसभेदे। कुक्कुटे। वायसे। उणा.। [स्त्रियः पुत्रे।

काणेयः (रः)। त्रि। काणे। पुं। एकनेत्र-

काण्डः। पुं,क्ली। तरुप्रकाण्डे। গাছের গুঁড়ি। रा.नि.व.२। दीर्घास्थिनि। নলা হাড়। शरे। प.मु.। जले। मे.डद्विकं। धान्यनाले। हे.च.।

काण्डकः। पुं। वालुककर्कट्याम्। वै.निघ.।

काण्डकटुकः। पुं। कारवेल्लके। উচ্ছেগাছ। रा.नि.व.३। [नि.व.४। श्वेतापामार्गे। वै.निघ.।

काण्डकण्टः (कः) पुं। अपामार्गक्षुपे। रा.

काण्डका(का)ण्डकः। पुं। बदरीवृक्षे। वै.निघ.। काशतृणे। কেশে। रा नि.व.८।

काण्डका। स्त्री।(Cucumis utilissimus.) कराललिपुटायाम्। তেওড়া। वालुकीनामकर्कट्याम्। अलाब्वाम्। रा.नि.व.१६।

काण्डका(की)रम्। क्ली। गुवाके। श.मा.।

काण्डकीलकः। पुं। The tree called symplocos Recemosa. लोध्रद्रुमे। रा.नि.व.६।

काण्डखेटः । त्रि । अधमी । इला. ।

काण्डगुड़ः (ण्डः) । पुं । गुण्डतृणे । रा.नि. व.८ । त्रिधारातृणे । वै.निघ. । [२६ब. ।

काण्डचित्रा । स्त्री । सर्पजातिभेदे । वा.उ.

काण्डणी । स्त्री । सूक्ष्मपर्णीलतायाम् । রামদূতী । श.च. ।

काण्डतिक्तः (क्तः) । पुं । A kind of gentian. (Gentiana cheraytr.) किराततिक्ते । চিরেতা । रा.नि.व.८ । [याम् ।

काण्डनी । स्त्री । रामदूत्याम् । नागवल्लीलता-

काण्डनीलः । पुं । लोध्रे । रा.नि.व.६ ।

काण्डपटः । पुं । तिरस्करिण्याम् । हे.च. ।

काण्डपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । रा.नि.व.४।

काण्डपुष्पम् । क्ली। (Artemisia Indica.) दौना इति प्रसिद्धे सुगन्धपुष्पविशेषे । দোনাপুষ্প। श.च. ।

काण्डभग्नः । पुं, क्ली । A fracture or dislocation of the bones or limbs. A fracture of either of the extremities. अस्थिभङ्गविशेषे । तद्द्वादशविधं—कर्कटकाश्वकर्णचूर्णितपिच्चितास्थिच्छलितकाण्डभग्नमज्जानुगतातिपातितवक्रच्छिन्नपाटितस्फुटितभेदेन । तेषां विशेषं पर्य्याये द्रष्टव्यम् । 'खल्लेत प्रकम्पमानं काण्डभग्नलम् । स्वयथुबाहुल्यं स्पन्दनविवर्त्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपीड्यमाने शब्दः स्रस्ताङ्गता विविधवेदनाप्रादुर्भावः सर्व्वास्ववस्थासु न शर्म्मलाभश्च ।' सु.नि. १५अ. ।

काण्डभङ्गः । पुं । अस्थिभङ्गे ।

काण्डमध्या । स्त्री । काण्डवल्ल्याम् । वै.निघ.।

काण्डरुहा । स्त्री । कटुकाम् । प.मु. ।

काण्डवः । पुं । केमुकश्चकन्दे । वै.निघ. ।

काण्डवल्ली । स्त्री । कारवेल्लीलतायां । করলা, উচ্ছে গাছ । काण्डवेलि इति महाराष्ट्रादौ ख्याता । हिं काण्डवेल । मं काण्डवेलि, मणिगुड़वल्लि । सा त्रिधारा चतुर्धारा चेति द्विभेदा । सा. गुणाः—"कटुका तिक्ता चोष्णा सरा मता । पित्तला च कफं गुल्मं लूता दुष्टव्रणं तथा । शोषोदराग्निमान्द्यानि शूलं वातञ्च नाशयेत् । मलसङ्ग्रहकरा चैव··· ॥" त्रिधारागुणाः—"सरा लघ्वग्निदीपनी । रूक्षोष्णा मधुरा वातकृम्यर्शःकफनाशिनी । गुणास्त्वन्ये तु विज्ञेयाः पूर्व्वोक्तकाण्डवल्लिवत् ॥" चतुर्द्धारगुणाः—"भूतोपद्रवशलघ्ना । अर्त्तुत्वाधानवातञ्च तिमिरं वातरक्तकं । अपस्मारं वातरोगं नाशयेत् ।" वै.निघ. । रा.नि.व.३ । See कारवेल्लः । [व.३ । सोमवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

काण्डशाखा । स्त्री । महिषवल्ल्यां । रा.नि.

काण्डसन्धिः । पुं । ग्रन्थौ । পাব, গিঁট্ । रा.नि.व.७ ।

काण्डहिता । स्त्री । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

काण्डहीनः । पुं । लोध्रे । रा.नि.व.६। क्ली । भद्रमुस्तायाम् । श.च. ।

काण्डा । स्त्री । मुषल्यां । তালমূলী । प.मु. ।

काण्डिकः (का) । पुं, स्त्री । लङ्कानामधान्यविशेषे । তেওড়া । रा.नि.व.१६। अलाव्वाम् । (का) पलाशीलतायाम् । वै.निघ. ।

काण्डिनी । स्त्री । हस्तिशुण्डीलतायां । হাতিশুঁড়ে । प.मु. ।

काण्डीरः । पुं । अपामार्गे । कारवल्लीलतायां। উচ্ছে লতা । रा.नि.व.३ । च.चि.८अ. ।

काण्डीरा (री) । मञ्जिष्ठायाम् । र.मा.। कारवेल्लके । अम्लतसवायाम् । वै.निघ. ।

काण्डेरः । पुं । तण्डुलीयशाके । নটে, কাঁটানটে । भा.पू.१भ.शाकव.। [লের গাছ । र.मा.।

काण्डेरी । स्त्री । नागदन्तीवृक्षे । মাকাল ফ-

काण्डेरुहा । स्त्री । कटुकाम् । र.मा. ।

काण्डेक्षुः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ । अयं तापसेक्षुगुणः वातकोपनश्च । भा. । कृष्णेक्षौ । কাঁজলে ইক্ষু । सु.सू.३८अ. । काशतृणभेदे । र.मा. । खगगैड़े । খাগড়া । प.मु. । कोकिलाक्षवृक्षे । কুলেখাড়া । हिं तालमाखना । अम..। लटा इति । च.सू.४अ. ।

काण्डोलः । पुं । उष्ट्रे ।

कातरः (लः) । पुं । (Cyprinus catla.) मत्स्यविशेषे । কাৎলা মাছ । श.र. । गुणाः—

मधुरो गुरुः त्रिदोषघ्नश्च । रा.नि.व.१९ । उष्णो मधुरः गुरुपाकः त्रिदोषघ्नश्च । राज. ।

कात्तृणम् । क्ली । कतृणे । रोहिषतृणे । सुगन्धतृण, रामकर्पूर । रा.नि.व.८ ।

कातोंली । स्त्री । कोहलसुरायां । "यवमाषादिपिष्टोत्था कातोली कोहला सुरा।" वाचस्पतिः।

कात्यायनी । स्त्री। काषायवस्त्रे । मे.नचतुष्कं।

कादम्बः । पुं। कदम्बवृक्षे । वै.निघ.। कलहंसे । स च प्लववर्गीयः कृष्णधूसरपक्षः । वालहाँस । हिंकरवा । मांसगुणाः—शीतं स्निग्धं रक्तपित्तघ्नं वृष्यं वातघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. । वातरक्तपित्तघ्नं भेदकं शुक्रलञ्च । राज. । स्थावरविषान्तर्गततन्नामकपुष्पविषे । सु.कल्प.२अ. । See पुष्पविषम् । क्ली । कदम्बपुष्पे ।

कादम्बकः । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

कादम्बरः । पुं,क्ली। नानाद्रव्यकदम्बकृते मद्ये । "नानाद्रव्यकदम्बेन मद्यं कादम्बरं स्मृतं ।" राज.। गुणाः—मधुरं पित्तश्रममदघ्नञ्च । रा.नि.व.१४ । कदम्बपुष्पोत्थमद्ये । मे.। क्ली । दधिसारे । हे.च. । शीधौ । विश्व. ।

कादम्बरी । स्त्री । नानाद्रव्योत्पन्नमद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ । प्रसन्नायाः सुराया घनतरा कादम्बरी । यथा—"कादम्बरी तु कथिता नानाद्रव्यकदम्बजा । कादम्बरी सुमधुरा श्रमपित्तप्रणाशिनी॥" अत्रि.। "तत्र कादम्बरी घना ।" प.प्र.२अ.। वारुणीसुरायाम् । कोकिलायाम् । शारिकापक्षिण्याम्। मे.रचतुष्कं । कदम्बपुष्पोत्थमद्ये । सपुष्पकदम्बतरुकोटरस्थवृष्टिजले । [৫মেতা । र.मा. ।

कादम्बरीवीजम् । क्ली । सुरावीजे । মদের

कादम्बर्य्यः । पुं । धाराकदम्बे । वै.निघ. । कदम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । जटा. । क्ली । पद्मे ।

कादम्बा । स्त्री । कदम्बपुष्प्याम् । मुण्डीरी । श.च. ।

कादम्बिकः । त्रि । शौण्डद्रव्यकारके ।

कादिरम् । क्ली । खदिरसारे । रा.नि.व.८ ।

काद्रवेयः । पुं । सर्पे । रज्जे । मे. ।

कानकम् । क्ली । जैपालवीजे । जयपाल । धुस्तुरवीजे । द्रव्याभिधानम् ।

कानकचूर्णम् । क्ली । मुखरोगे हितं । गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनं। तेजोह्वा त्रिफला लौहं चित्रकश्चेति चूर्णितं । सक्षौद्रं धारयेदास्ये··· । ঝুল, যবক্ষার, আকনাদিমূল, ত্রিকটু, রসাঞ্জন, চই, ত্রিফলা, জারিতলৌহ বা অগুরু, চিতামূল সমভাগ । सा.कौ. ।

काननम् । क्ली । वने ।

काननारिः । शमीवृक्षे । শাঁই গাছ । श.च.।

काननौकाः । पुं । कपौ । वानरे ।

कानीनः । पुं । लोध्रवृक्षे । श.च. ।

कान्तम् । क्ली । कुङ्कुमे । कान्तलौहे । रा.नि.व.१२।१३ । पुं । नन्दीवृक्षे । তুন্ গাছ । रा.नि.व.११ । चक्रवाके । रा.नि.व.१९ । चुम्बकलौहे । চুম্বকলোহ । भा.। वर्षावसन्तयोः । रा.नि.व.२१। हिज्जलवृक्षे । रा.नि व.८ । चन्द्रे । श.र. । चन्द्रकान्तमणौ । सूर्य्यकान्तमणौ । मे. ।

कान्तः । पुं, क्ली । चन्द्रे । श.र. । चन्द्रकान्तसूर्य्यकान्तायस्कान्तेषु । मे. । कृष्णलौहे । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

कान्तपक्षी (इन्) । पुं । मयूरे । श.च. ।

कान्तपाषाणः । पुं । Load stone. चुम्बकनामप्रस्तरे । চুম্বক পাথর । गुणाः—शीतो लेखनो विषदोषहा । मेदं पाण्डुं क्षयं कण्डूं मोहं मूर्च्छाञ्च नाशयेत् । वै.निघ. । तच्छुद्धिः यथा—कान्तपाषाणं चूर्णीकृत्य महिषीदुग्धेन गव्यघृतेन च लौहपात्रे पचेत् । विपाच्य लवणं क्षारं शोभाञ्जनरसं च क्षिपेत् । अथ दोलायन्त्रे महिषीक्षीरादिभिः वारद्वयं पचेत् । अथाम्लरसेन रौद्रे दिनैकं भावयेत् । "चूर्णितं कान्तपाषाणं महिषीक्षीरसंयुतं । विपचेदायसे पात्रे गोघृतेन समाहितं । लवणं च तथा क्षारं शोभाञ्जनरसे क्षिपेत् । अम्लवर्गस्य तोयेन दिनं घर्म्मे विभावयेत् । तथैव दोलिकायन्त्रे द्विवारं पाचयेत्सुधीः। कान्तपाषाणशुद्धौ तु रसकर्म्म उपाचरेत् ॥" चन्द्रिका । र.सा.सं. ।

कान्तपुष्पः । पुं । कोविदारवृक्षे । রক্তকাঞ্চন বৃক্ষ । रा.नि.व.१० । See काञ्चनारः ।

कान्तलकः । पुं । (Cedrela Toona.) तुन्नवृक्षे । তুঁদ । नन्दीवृक्षे । गय्रा अश्वथ । प.मु.।

कान्तलो(लौ)हः । पुं, क्ली । खनामप्रसिद्धलौहे । कान्तिलोह । तच्च भ्रामकचुम्बकद्रावक-स्वेदकभेदेन चतुर्द्धा । तस्य लक्षणम्—"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं तदुक्तम् ॥" रा.नि.व.१३ । "स्वादुर्यच भवेन्निम्बकल्को रात्रिन्दिवोषितः । कान्तं तदुत्तमं यत्र रूप्येणावर्त्तितं मिलेत् ॥ पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलविन्दुर्न सिक्तो हिङ्गुर्गन्धं विसृजति निजं रूषितं निम्बकल्कैः । पाच्यं दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत् ॥" इति परीक्षा । सुखबोधः । गुणाः—"गुल्मोदरार्शः शूलाममामवातं भगन्दरं । कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयी हरेत् । प्लीहानमम्लपित्तञ्च यकृच्चापि शिरोरुजम् । सर्व्वान् रोगान् विजयते कान्तलौहं न संशयः । बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत् ॥" भा.पू.१भ.धातुव. ।

कान्ता । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । कृष्णकेलि । रा.नि.व.१० । श्वेतदूर्व्वायाम् । वाराहीकन्दे । आकाशवल्ल्याम् । आलोकलता । मूषिकपर्ण्याम् । मूषाकाणी । वै.निघ. । प्रियङ्गौ । मे.तद्दिकं । रेणुकायाम् । रेणुक । नागरमुस्तायाम् । स्थूलैलायां । रा.नि.व.६ । नार्य्यां । अम. ।

कान्ताङ्घ्रि(चरण)दोहदः । पुं । अशोकवृक्षे । त्रिका । [रा.नि.व.१२ ।

कान्तायसम् । क्ली । कान्तलौहे । अयस्कान्ते ।

कान्तारः (कः) । पुं, क्ली । रक्तकाञ्चनवृक्षे । रा.नि.व.१० । रक्तेक्षुविशेषे । काजली आख् । हिं कातारी । प.मु. । इक्षुसाधारणे । वंशे । रा.नि.व.१४ । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । विले । छिद्रे । मे. । औपसर्गिकरोगे । पद्मे । हे.च. ।

कान्ताराश्मजम् । क्ली । कान्तलौहे । वै.निघ. ।

कान्तारिः (रिका) (री) । पुं, स्त्री । मक्षिकाविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See मक्षिका । इक्षुविशेषे । काजली इक्षू । राज. ।

कान्तारेक्षुः । पुं । इक्षुविशेषे । काजली इक्षू । हिं कातारी । तें गीपपयडवि । गुणाः कषायरसः शतपर्व्वकाद्दीनगुणः । गुरुः हृद्यः शुक्रलः श्लेष्मलः वृंहणः सरश्च । भा. । वंशकेक्षुगुणः इति । सु.सू.४६अ. । मधुरः लघुः क्षाररसः कफवातकरश्च । राज. । वा. । [अश्वत्थ । वै.निघ. ।

कान्तालकः । पुं । नन्दीवृक्षे । तुन्द, गछ ।

कान्तिः । स्त्री । वाराहीकन्दे । महासर्जवृक्षे । वै.निघ. ।

कान्तिदम् । क्ली । पित्ते । श.च. ।

कान्तिदा । स्त्री । सोमराज्याम् । हाकुच । रा.नि.व.४ । See वाकुची ।

कान्तिदायकम् । क्ली । कालीयकचन्दनवृक्षे । जटा. । त्रि । शोभादायके ।

कान्तिवृक्षः । पुं । महासर्ज्जवृक्षे । वै.निघ. ।

कान्तोली । स्त्री । कुष्माण्डसुरायाम् । वै.निघ. ।

कान्दम् । क्ली । पक्वान्नविशेषे । मिठाई । श.च. ।

कान्दर्पिकम् । क्ली । वाजीकरणे । श.च. ।

कान्दविकः । त्रि । आपूपिके । अम. ।

कान्दाविषम् । क्ली । विषभेदे । श.चि. ।

कान्यजा । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

कापथम् । क्ली । उशीरे । अ.टी.भ. ।

कापालम् । क्ली । अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिककुष्ठे । See कपालकुष्ठं । पुं । कण्टकलतायाम् । कालियाकड़ा इति लोके । र.मा. । कपालास्थिनि । कर्कटीभेदे । वै.निघ. ।

कापाला । स्त्री । रक्तत्रिसन्धिकायाम् । लाल दोपाटी । वै.निघ. । [गुड़काँउली । रत्ना. ।

कापालिः । पुं, स्त्री । अहिंस्रायाम् । काँटा

कापालिकम् । क्ली । कुष्ठरोगविशेषे । See कपालकुष्ठं ।

कापाली । स्त्री । विडङ्गे । रा.नि.व.६। कण्टकपाल्याम् । काँटा गुड़काँउली । प.मु. ।

कापिकेक्षणः । पुं । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेथाड़ा । रा.नि.व.५ ।

कापित्थम् । क्ली । कपित्थफले ।

कापिशम् । क्ली । द्राक्षामद्यविशेषे । हे.च. ।

कापिशायनम् । क्ली । मद्यविशेषे । मधुनि । रत्ना. । जटा. । द्राक्षाकृतमद्ये । वै.निघ. ।

कापिशायन: । त्रि । द्राक्षानिर्म्मिते ।

कापिशायनी । स्त्री । द्राक्षायाम् । वै.निघ. ।

कापोत: । पुं । सर्ज्जिक्षारे । সাচিক্ষার । र. मा.। क्ली । कचकलवणे । সচল লবণ । मे.तत्रिकं । स्रोतोऽञ्जने । नीलाञ्जने । সুর্মা । हे.च. ।

कापोतवक्रक: । पुं । कपोतवङ्कायां । अयं शिरीषसदृशस्वल्पपत्र: । ব্রহ্মীশাক । च.द.वीर तरादौ ।

कापोताञ्जनम् । क्ली । सौवीराञ्जने । स्रोतोऽञ्जने । নীলসুর্মা । भा. । अम. । [स्थान.२अ ।

काफल: । पुं । कट्फलवृक्षे । श.र. । अत्रि.२

काबाबशर्करा । स्त्री । विड़ङ्गवत् फलविशेषे । কাবাবচিনি । मुसलकादिमोदके ।

काम: । पुं । मदने । इच्छायाम् । रत्ना. । दमनकवृक्षे । দনা । प.मु. । महाराजचूतवृक्षे । रा. नि.व.११। वनितापरिष्वङ्गादौ । च.सू.१अ.। क्ली । शुक्रे । मे.मद्विकं ।

कामकला (वटी) । स्त्री । वातरक्ते हिता । पाठ:—"अङ्कोलमूलं त्रिफला कुण्डली मरिचं निशा। सप्तच्छदा कुटी कुष्ठं प्रत्येकं कार्षिकम्भवेत्॥ विड़ङ्गं मुस्तकं काचं तालकं टङ्कणं त्रिवृत् । रसगन्धकलौहानां प्रत्येकार्द्धपलं क्षिपेत् ॥ गुग्गुलुं त्रिपलं दत्त्वा घृतेन परिपेषितम् । वटी कामकला नाम गहनानन्दभाषिता । चतुर्मांषा वटी खाद्या गोमूत्रेण जड़ीकृता ॥" अङ्कोलमूलादिचूर्णं प्र. २ तो. विड़ङ्गादिचूर्णं प्र. ४ तो. शोधितगुग्गुलु: २४ तो. एकत्र घृतेन मर्द्दनम् । कुण्डली गुड़ूची, कुटी मुरामांसी, काच: कृष्णलवणं । रस.र. ।

कामकलाख्यरस: । पुं । वाजीकरणौषधे । पाठ:—"मृतसूताभ्रकं स्वर्णं वाजिगन्धाम्लतारसै: । मुषलीकदलीकन्दद्रवैस्तत् मर्द्दयेद्दिनम् । रुद्धा लघुग्निना पश्चात् मर्द्यं पूर्व्वोक्तकैर्द्रवै: । पुनर्देयं पुनर्मर्द्यमेवमष्टपुटै: पचेत् । शाल्मलीजातनिर्यासैश्चतुर्माषिञ्च भक्षयेत् । गोक्षीरैर्मर्कटीवीजै: पलार्द्धं पाययेदनु ॥" रस.र.वाजी.चि. ।

कामकान्ता । स्त्री। राजमैपाल्यां । মনছাল ।

मल्लिकापुष्पवृक्षे । মল্লিকাবিশেষ । वै.निघ. ।

कामकाली । स्त्री । जलपक्षिविशेषे । च.सू. २७अ. । [नि.व.१० ।

कामखड्गदला । स्त्री । सुवर्णकेतक्याम् । रा.

कामगा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

कामचारिणी । स्त्री । सुगन्धलताविशेषे । রাস্না । वै.निघ. ।

कामचारी (इन्) । पुं । कलविङ्के । वै.निघ.।

कामज्वर: । पुं । कामजन्यज्वरे । लक्षणं—"कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ।" मा. नि.ज्व. ।

कामजननी । स्त्री । नागवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

कामजा । स्त्री । कर्णाटकान्त:प्रसिद्धमहाक्षुपे । तस्या बीजे च । गुणा:—"कामजा मधुरा बल्या कामवृद्धिकरी मता । इन्द्रियाणां तृप्तिकरी कथा चैव प्रकीर्त्तिता ॥" वै निघ.। तद्बीजमपि तद्गुणम्। रा.नि.व ५ ।

कामजान: (नि:) । पुं। कोकिले । श.र.।

कामतरु: । पुं । वन्दाकवृक्षे । পরগাছা। वै. निघ. ।

कामताल: । पुं । कोकिले । त्रिका. ।

कामदा । स्त्री । कामधेनौ । नागवल्लीलतायाम् । हरीतक्याम् । मे. ।

कामदीपकरस: । पुं । वाजीकरणौषधविशेषे । तस्य पाठ:—"सितपुनर्नवामूलं शाल्मलीसत्त्वभावितं । शाल्मलीसत्त्वनिर्यासं दद्यादन्न रसं समं । गन्धकं तत्समं दद्यान्नवयेत् तुल्यमानकं । अनुपानं प्रकुर्व्वीत गवां क्षीरपलद्वयम् । अयं चाण्डालिकोयोगोऽप्यगम्यापि च गम्यते ॥" শ্বেতপুনর্নবার মূল, মোচরস, পারা, গন্ধক সমভাগ শাল্মলীর ছালের রসে মাড়িয়া বটী করিবে। रस.र. ।

कामदूतरस: । पुं । वाजीकरणे हित: । पाठ:—"सूतं गन्धं कान्तभस्मापि तुल्यं यामं नीरै: शाल्मलीसम्भवोत्थै: । गोलङ्कृत्वा वेष्टयित्वाम्लसूर्य्यैराज्यं पक्वा काचकूप्यां निधाय । भूकुष्माण्डं नागवल्लीञ्च पिष्ट्वा तोयं दद्याद्भावनाकान्तु यत्नात् । सिद्ध: सूत: कामदेवस्य वल्लं मध्वाज्याभ्यां योजयेत्क्षिप्रसिद्ध्यै

खण्डं दुग्धञ्चानुपाने च दद्यात्।"...। रस.र.।

कामदूता। स्त्री। मनःशिलायाम्। वै.निघ.।

कामदूतिः (का) (ती)। स्त्री। मनःशिलायां। पाटलवृक्षे। श.र.। कोकिलायाम्। (का) नागदन्तीवृक्षे। प.मु.।

कामदेवघृतम्। क्ली। रक्तपित्ते। क्वाथ्यद्रव्यं —अश्वगन्धा १००प. गोक्षुरं ५० प. शतावरीभूमिकुष्माण्डशालपर्णीबलाश्वत्थशुङ्गापद्मबीजपुनर्नवागाम्भारीफलमाषबीजानीति नव द्रव्याणि प्रत्येकं १० प. वारि २५६ श. पाकशेषः ६४ श.। पुण्ड्रकेक्षुरसः १६ श. दुग्धं १६ श.। कल्कद्रव्यं—द्राक्षादिजीवनीयान्तानां प्रत्येकं २ तो. शर्करा २ प. एभिर्यथावत् घृतप्रस्थं (४ श.) पाच्यम्। जीवनीयं जीवनीयदशकम्। यथा – जीवक-ऋषभक मेदा-महामेदा-काकोली-क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुक-ऋद्धि वृद्धयः। द्राक्षा पद्मकाष्ठ-कुष्ठ-पिप्पली रक्तचन्दन बालक-नागकेसर शुकशिम्बीबीज नीलोत्पल-श्यामानन्तमूलानि च। च.द.र.पि.चि.। रस.र.।

कामदेवरसः। पुं। वाजीकरणौषधे। রসসিন্দুর ৩ তো. স্বর্ণভস্ম ১ তো. শিমুলমূলের রস ও কলার এটের রসে এক দিন মাড়িবে; পরে উহার সহিত চিনি, দ্রাক্ষা, তালমূলী, গোক্ষুরবীজচূর্ণ প্রত্যেকে ৩ তো. মিশাইয়া মধু, দুগ্ধ ও ইক্ষুরসে মাড়িয়া তাপে শুষ্ক করিবে; কুলেখড়াবীজচূর্ণ, আমলার রস ও মধু মিলিত ১২ তোলা মিশাইয়া সমস্ত শিমুলের রসে একত্র মর্দ্দন করিবে। মাত্রা ৮ মা.। অনুপান গব্যদুগ্ধ।

कामना। स्त्री। वन्दाके। वै.निघ.। [वै.निघ.।

कामनीड़ा। स्त्री। कस्तूरिकायां। মৃগনাভি।

कामपर्णिका (र्णी)। स्त्री आहुल्यक्षुपे। हिं आहुल्य। वै.निघ.। [नि.व.११।

कामपा(फ)लः पुं। महाराजचूते। रा.

कामप्रियकरी। स्त्री अश्वगन्धायाम्। वै. निघ.।

कामफला। स्त्री। कदलीवृक्षे। वै.निघ.।

काममलोलुपः (भः)। पुं। खड्गे। वै.निघ.।

काममोदी। स्त्री। कस्तूर्याम्। মৃগনাভি।

रा.नि.व.१२। अत्र स्थाने मोदिनीति पुस्तकान्तरे दृश्यते।

कामयाना। स्त्री। गर्भिण्याम्।

कामराजमोदकः। पुं। वाजीकरणौषधे। দুগ্ধ শোধিত সবীজ সিদ্ধিচূর্ণ ॥০ শ. ঘৃত ॥০ শ. মহিষদুগ্ধ ৪ শ. চিনি ২ শ. একত্র পাক করিয়া পাক শেষ হইলে জীরক, শুণ্ঠী, ধনে, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, মরিচ, জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ, মউরী, পিপুলচূর্ণ মিলিত ৩২ তো. বিড়ঙ্গবীজচূর্ণ ৬ তো. লৌহ, অভ্র, পারা ও গন্ধক (কজ্জলি) প্রত্যেকে ২ তো. প্রক্ষেপ দিয়া মধুর সহিত মাখিয়া রাখিবে। प्रयोगा.।

कामरूपिणी। स्त्री। अश्वगन्धायां। रा.नि.व.४।

कामरूपी (इन्)। पुं। शूकरे।

कामरूपोद्भवा। स्त्री। कृष्णकस्तूर्याम्। কাল কস্তুরী। वै.निघ.।

कामलः (ला)। पुं, स्त्री। A complaint called jaundice. रोगविशेषे। न्यावा, কাঁওল। हिं मं कावील। पाण्डुरोगिणोऽतिपित्तकरद्रव्यसेवनं बाहुल्येन कारणम्। नेत्रत्वङ्मूत्रादिहारिद्रं लक्षणञ्च। सा द्विधा कोष्ठाश्रया, रक्तादिधात्वाश्रया च। तन्निदानसम्प्राप्तिलक्षणं—"पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते। तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते। हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः। रक्तपित्तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः। दाहाविपाकदौर्ब्बल्य सदनारुचिकर्षितः। कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता। कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला॥" मा.नि.। "यवगोधूमशाल्यन्नैरन्नैर्जाङ्गलजैर्हितैः। मुद्गाढ़कीमसूराद्यैरेषु भोजनमिष्यते॥" पथ्यम्। पुं। वसन्तकाले। महर्षौ। मे.।

कामलता। स्त्री। लताविशेषे। शिश्ने। हे.च.।

कामलाव्याधिहन्त्री। स्त्री। नागदन्तीवृक्षे। नागहुलीति लोके। হাতিশুঁড়ে। वै.निघ.।

कामलिका। स्त्री। कङ्गुधान्ये। श.चि.।

कामली (इन्)। त्रि। कामलारोगवति।

कामवती। स्त्री। दारुहरिद्रायां। रा.नि.व.६।

कामवल्लभः । पुं । आम्रवृक्षे । আম গাছ । रा.नि.व ११ । सारसपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

कामवल्लभा । स्त्री। ज्योत्स्नायां। रा.नि.व.२१।

कामवृक्षः । पुं। वन्दाके । মান্দরা। रा.नि.व.५।

कामवृद्धिः । पुं, स्त्री । कामजानामक्षुपे । See कामजा ।

कामवृन्ता । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.मा. ।

कामशरः । पुं। आम्रवृक्षे । আম গাছ । रा. नि.व.११ । [आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

कामसखः । पुं । वसन्तकाले । रा.नि.व.२१ ।

कामाग्निसन्दीपनरसः । पुं । वृष्याधिकारे रसः । पाठः—"कर्षौ रसौ गन्धकमभ्रकञ्च द्विक्षारचित्रं लवणानि पञ्च । शटीयमानीद्वयकीटहारितालीशपत्राण्यपरं द्विकर्षं । जीरं चतुर्जातलवङ्गजातीफलञ्च कर्षत्रयमेव चान्यत् । समङ्गदारं कटुकत्रयञ्च तथा चतुष्कर्षमितं विबोध । धन्याकयष्टीमधुरी कशेरु फलं पृथक् पञ्च वरी विदारी । बलीभकर्णीभवलात्मगुप्ताफलं तथा गोक्षुरकस्य बीजं । सबीजपत्रेन्द्ररजः समानं समा सिता क्षौद्रघृतञ्च तुल्यम् । कर्षैकमिन्दोरपि मोदकञ्च कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम् । वृष्यात्परं वृष्यतमं प्रदिष्टमेतन्निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रं । गच्छेन्न मेढ्रशिथिलत्वमवाप्नुयाच्च नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तं॥" इत्यादि । রস, গন্ধক, অভ্র, যবক্ষার, সাচিক্ষার, চিতামূল, পঞ্চলবণ, শটী, যমানী, বনযমানী, বিড়ঙ্গ, তালীশপত্র, প্রত্যেকে ২ তো. জীরা, নাগেশ্বর, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, লবঙ্গ, জায়ফল প্রত্যেকে ৪ তো. বীজতাড়কবীজ, ত্রিকটু প্রত্যেকে ৬ তো. ধনে, যষ্টিমধু, মৌরী, কেশুরিয়া, ত্রিফলা প্রত্যেকে ৮ তো. (মতান্তরে ত্রিফলা ১০ তো.) শতমূলী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, বেলেড়া, হস্তিকর্ণপলাশ, গোরক্ষচাকুলে, আলাকুশী এবং গোক্ষুরবীজ প্রত্যেকে ১০ তো. সবীজসিদ্ধি চূর্ণ সর্ব্বচূর্ণ সমান । চিনি, ঘৃত ও মধু প্রত্যেকে সর্ব্বচূর্ণ সমান । কর্পূর ২ তো. । कमिलमूलमिति २यपाठः । प्रयोगा. । शा.कौ. । भैष. । रस.र. ।

कामाङ्कुशः । पुं । नखे । शिश्ने । त्रिका. ।

कामाङ्गः । पुं । महाराजचूते । जटा. । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ । श्येनपक्षिणि । বাজ পাখী । वै.निघ. ।

कामाङ्गनायकरसः । पुं । वाजीकरणौषधे । "शुद्धसूतं समं गन्धं रक्तोत्पलदलद्रवैः । यामं मर्द्य पुनर्गन्धं पूर्व्वादर्द्धं विनिक्षिपेत् । पञ्चगुञ्जामितं खादेद्रसोऽयं मदनोदयः । समूलं शक्रबीजञ्च मुषली शर्करा समं । गवाक्षीरेण तत्पेयं पलार्द्धमनुपानकं ॥" रस.र. ।

कामाक्षी । स्त्री । लघुकाकमाच्याम् । वै.निघ. ।

कामाता । स्त्री । वन्दायाम् । মান্দড়া । काकमाच्याम् । वै.निघ. ।

कामान्धः । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१९ ।

कामान्धा । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । रा.नि.व.१२ ।

कामायुः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।

कामायुधः । पुं । महाराजचूतवृक्षे । रा.नि. व.११ । क्ली । शिश्ने ।

कामारिः । पुं । विद्याचीकधातौ । वै.च. ।

कामालिका । स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

कामालुः । पुं । रक्तकाञ्चने । श.च. ।

कामाह्वः । पुं । राजाम्रे । भा. ।

कामिकः । पुं । कारण्डवपक्षिणि । श.र. ।

कामिनी । स्त्री । स्त्रियाम् । वन्दाकनामक्षुपे । रा.नि.व.५ । दारुहरिद्रायाम् । मदिरायाम् । रा. नि.व.६।१४ ।

कामिनीदर्पघ्नः । पुं । ध्वजभङ्गे रसः । पारदः १ तो. गन्धकः १ तो. कज्जलीकृत्य तथा धुस्तूरबीजचूर्णं १ तो. मिश्रयित्वा धुस्तूरतैलेन मर्द्दयेत् । भैष.ध्वजभ. । [ফুলের গাছ ।

कामिनीपुष्पः । पुं । वृक्षविशेषे । কামিনী

कामिनीप्रिया । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि. व.१४ ।

कामिनीशः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । श.च. ।

कामी (मिन्) । पुं । ऋषभकक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

चक्रवाके। पारावते। मे.नचिकं। सारसविहङ्गमे। रा.नि.व.१६। माधवीलतायाम्। वै.निघ.। चटकपक्षिणि। श.र.। चन्द्रे। त्रिका.। त्रि। कामुके।

कामीकजीवः । पुं। कामजवृक्षे। वै.निघ.।

कामीनः (लः) । पुं। रामपूगे। त्रिका.।

कामुकः । पुं। अशोकवृक्षे। पुन्नागवृक्षे। माधवीलतायां। मे.। चटके। रा.नि.व.१६। चक्रवाके। कपोते। वै.निघ.। त्रि। कामातुरे।

कामुककान्ता । स्त्री। अतिमुक्तकलतायाम्। माधवी लता। रा.नि.व.१०।

कामुका (की) । स्त्री। रक्तमञ्जर्यां, अतिमुक्तकलतायाम्। वा.सू.१५अ.। "ववकसरसिभार्गी कामुका काकमाची।" वके। त्रि। इच्छावन्त्याम्। अम.।

कामुद्गा । स्त्री। मुद्गपर्ण्यां। मुगानी। रत्ना.।

कामेश्वरमोदकः । पुं। ग्रहण्यधिकारे। पाठः—"धात्रीसैन्धवकुष्ठकट्फलकणाशुण्ठीयमानीद्वयं यष्टीजीरकयुग्मधान्यकशठीशृङ्गीवचा (यवा) केशरम्। तालीशं त्रिसुगन्धिकं समरिचं पथ्याक्षमेभिः समं। चूर्णीकृत्य मनाक् स्ववीजसहितं भृष्टा तु शक्राशनं॥ सर्व्वेषां द्विगुणां सितां सुविमलां यत्नाग्निपङ्क्तिक्षिपेत्। चौद्रञ्चापि घृतं प्रशस्तदिवसे कुर्य्यात् शुभान् मोदकान्॥ कर्पूरैरवचूर्णितानपि हितान् दत्त्वा तिलान् भर्ज्जितान्। गोप्योऽयं चितिमण्डले मितधियां पाषण्डिनामग्रतः।" रसरत्नाकरे अयं वाजीकरणे उक्तः। আমলকী, সৈন্ধব, কুড়, কট্‌ফল, পিপুল, শুঁট, যমানী, বনযমানী, যষ্টিমধু, ধনে, জীরক, কৃষ্ণজীরক, শটী, কাঁকড়াশৃঙ্গী, বচ, নাগেশ্বর, তেজপত্র, এলা, তালিশপত্র, গুড়ত্বক্, মরিচ, হরীতকী, বহেড়া প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ। ভর্জ্জিত বীজ সহিত সিদ্ধি চূর্ণ সর্ব্ব চূর্ণ সমান। ঐ সকলের দ্বিগুণ চিনি। জল পাকযোগ্য দিবে। পাকশেষে ঘৃত ও মধু কিঞ্চিৎ মাখিবে। বটী ॥০ তো.। বাসনার্থ ভাজা তিল চূর্ণ ও কর্পূর দিবে। अन्यः वाजीकरणाधिकारे। "चूर्णाभ्रं गगनं घनार्द्धविमलं गन्धञ्च कुष्ठाम्बुना मेथी मोचरसो विदारिमुषलीगोक्षुरकेक्षुरः। भीरुश्चैव कशेरुकं यमानिका (?) तालाङ्कुरं धान्यकं यष्टीनागबलातिला मधुरिका जातीफलं सैन्धवम्॥ भार्गी कर्कटशृङ्गकं त्रिकटुकं जीरद्वयं चित्रकं चातुर्जातपुनर्नवाकरिकणाद्राक्षाशठीकट्फलम्। शाल्मल्यतिफलत्रिकं कपिभवं बीजं समं चूर्णयेत् चूर्णार्द्धा विजया सिता द्विगुणिता मध्वाज्यमिश्रन्तु तत्। कर्षार्द्धा गुड़िकाथ कर्षमथवा सेव्या सता सर्व्वदा॥" কুড়, গুলঞ্চ, মেতি, মোচরস, ভূঁইকুমড়া, তালমূলী, গোক্ষুরবীজ, কুলেখাড়াবীজ, শতমূলী, কেশুর, যমানী, তালাঙ্কুর, ধনে, যষ্টিমধু, গোরক্ষচাকুলিয়া, তিলতণ্ডুল, মৌরী, জায়ফল, সৈন্ধব, বামনহাটী, কাঁকড়াশৃঙ্গী, শুঁট, মরিচ, পিপুল, জীরা, কৃষ্ণজীরা, চিতামূল, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলা, নাগেশ্বর, পুনর্নবা, গজপিপুল, দ্রাক্ষা, কট্‌ফল, শটী, শিমুলমূল, ত্রিফলা, আলাকুশীবীজ প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ। সর্ব্বচূর্ণ চতুর্থাংশ অভ্র। অভ্রের অর্দ্ধেক গন্ধক। এই চূর্ণ সমষ্টির অর্দ্ধেক সিদ্ধি চূর্ণ এবং সর্ব্ব দ্বিগুণ চিনি। মাত্রা ১ তো.। भैष.।

कामेश्वररसः । पुं। पाण्डुरोगे। पाठः—"पलं सूतं पलं गन्धं पथ्याचित्रकयोः पलं। मुस्तैलापत्रकाणाञ्च प्रति सार्द्धं पलं क्षिपेत्। त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं विषञ्चैव पलम्पलम्। नागकेसरकर्षकं एरण्डस्य पलं तथा। पुरातनगुड़ेनैव तुल्येनैव विमर्द्दयेत्। मर्द्दयेत्कनकद्रावैः यामैकं वा घृतान्वितं। गुड़िकां वदराम्थ्याभां कारयेद्भक्षयेन्निशि। शोथपाण्डुहरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयं।" अत्र वह्निः चित्रकः पत्रं तेजपत्रम्। तुल्येन सर्व्वचूर्णसमेन। कनकद्रावैः धुस्तूररसैः। र.सा.सं.। रस.र.।

कामेष्टः । पुं। राजाम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

कामोपजीवः । पुं। कामवृद्धिनाममहाक्षुपे। रा.नि.व.५।

काम्पिल्यः (ल्लः) । पुं, क्ली। (Malotus philippensis.) A perfume called Gundarochani. Syn. Rottlera tinctoria. गुण्डारोचनीनामसुगन्धद्रव्ये। কমলাগুঁড়ি। हिं कंबीला। मं कमिला, कपीला। गुणाः—कफपित्तरक्तदोषकृमिगुल्मोदरव्रणप्रमेहानाहवि-

चाम्लरीरोगघ्नः। रेचकः कटुरुष्णवीर्यश्च। भा.पू. १भ.। रेचकः कटुः उष्णः श्लेष्मकफकासघ्नः क्रमिघ्नः मधुरश्च। रा.नि.व.१३। "गुल्मपित्तास्रदाहघ्नी च-क्षुष्या मूत्रकृच्छ्रजित्।" राज.। तैलं मूलकतैलगु-णवत्। सु.सू.४५अ.।

काम्पिल्लकः। पुं, क्ली। गुण्डारोचनिकायां। कमलागुँड़ि। सु.सू.३८अ.। काकमाच्याम्। गुड़काँउली। ज्व.चि.मुस्तादयष्टादशाङ्गपाचने।

काम्पिल्लिका। स्त्री। गुण्डारोचनिकायां। द्वारा.। [कमलागुँड़ि। श.र.। र.मा.।

काम्पीलः (कः)। पुं। गुण्डारोचन्याम्।

काम्बलिकः (यूषः)। पुं। फलमूलैः तिल-कल्काम्लप्राये खड़यूषापरनामधेये सम्धानविशेषे। काँजिविशेष। दधिमस्त्वम्लसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः।" सु.सू.४६अ.। अपिच "पिष्टितेन रसस्तच यूषो धान्यैः खलः फ-लैः। मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः काम्बलिकः स्मृ-तः॥" च.द.अतीसा.चि.। तक्रं कपित्थचाङ्गेरी-मरिचाजाजिचित्रकैः। सुपक्वं खरयूषोऽयमयं का-म्बलिकोऽपरः। दध्यम्लो लवणस्नेहतिलमाषसम-न्वितः॥ तत्पाकविधानम्—तक्रस्य प्रस्थः (४ श) कपित्थचाङ्गेरीशाकमरिचकृष्णजीरकचित्रकाणां प्र त्येकं पलं (८ तो.)। एभिर्मुद्गयूषः पाच्यः। एष खड़यूषः। खड़यूषे दध्याम्लीकृते तत्र सैन्धवतिल माषचूर्णप्रक्षेपेण काम्बलिको भवति।

काम्बुका। स्त्री। अश्वगन्धायाम्। र.मा.।

काम्बोजः। पुं। तद्देशजघोटके। ज.द.। श्वेतखदिरे। पुन्नागवृक्षे। कट्फले। मे.जत्रिकं। वरुणवृक्षे। क्ली। पद्मकाष्ठे। वै.निघ.।

काम्बोजिका। स्त्री। श्वेतगुञ्जायां। वै.निघ.।

काम्बो(भो)जी। स्त्री। रक्तगुञ्जालतायाम्। मलयखदिरे। पापड़ि थयेर। रा.नि.व.८। (-भोजी) श्वेतगुञ्जायाम्। वै.निघ.। वाकुच्याम्। सोमराज, हाकुच्। रा.नि.व.३।४। विट्खदि-रे। माषपर्ण्याम्। अम.। सु.चि.१९अ.। गन्धमु-ख्ये। रत्ना.।

काम्यः। पुं। असनवृक्षे। वै.निघ.। [वै.निघ.।

काम्यकम्। क्ली। काष्ठविशेषे। आसन काठ।

काम्लः। त्रि। ईषदम्ले।

कायः। पुं। शरीरे। रा.नि.व.१८। स च सात्त्विक-राजस तामसा इति त्रिविधः। तत्र सा-त्विकः सप्तभेदः—ब्राह्मणमाहेन्द्रवारुणकौवेरगा-न्धर्व्ययाम्यर्षिभेदेन। राजसः षड्भेदः— आसुरसार्प-शाकुनराक्षसपैशाचप्रेतभेदात्। तामसाः त्रिविधाः —पाशवमात्स्यवानस्पत्यभेदेन। सु.शा.४अ.। स्व-भावे। मूर्त्तौ। मे.। तरुप्रकाण्डे। क्ली। मनुष्य-तीर्थे। मे.यद्विकं।

कायचिकित्सा।.स्त्री। चिकित्साशास्त्राङ्गवि-शेषे। "कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंसृष्टानां व्या-धीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठ-मेहादीनामुपशमनार्थम्।" सु.सू.१अ.। अपि च "कषायचूर्णगुटिकाः पचानां शोधनानि च। को-ष्ठामयानां शमनी क्रिया कायचिकित्सितम्॥" अत्रि,२अ.। शारीरचिकित्सायाम्।

कायफलम्। क्ली। कट्फले। वै.निघ.।

कायमानम्। क्ली। तृणकुट्याम्। त्रिका.। देहपरिमाणे।

कायवालः। पुं। कृकलासे। वै.निघ.।

कायसौख्यम्। क्ली। शरीरसुखे।

कायस्था। स्त्री। काकोल्यां। अ.टी.वा.चि.६ अ.। आमलक्यां। जटा.। स्थूलैलायाम्। सूक्ष्मै-लायाम्। रा.नि.व.६। हरीतक्याम्। भा.ज्व.चि. कायस्थादिधूपे। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०। सि-न्दुवारवृक्षे। निशिन्दा। सि.यो.उन्मा.चि.अप. चि.महापैशाचघृते। "कायस्थायुकरीच्छया।"

कायस्थादिधूपनम्। क्ली। शीतज्वरे हितं। हरीतकी रास्ना कटुकी गुडूची गुग्गुलुः चोरक-नामगन्धद्रव्यं वाघ्यालकं वचा कुष्ठमित्येषां समभा-गेन धूपः लिपो वा देयः। अथ अनेनैव कल्केन स-यवक्षारलवणेन सकाञ्जिकं तैलं यथाविधि पक्वं शीतज्वरघ्नञ्च। भा.म.१भ.ज्व.चि.।

कायस्थाली। स्त्री। रक्तपाटलवृक्षे। वै.निघ.।

कायस्थिका। स्त्री। काकोल्यां। भा.पू.१भ.।

कायाग्निः। पुं। पाचकाग्नौ। वैद्यकम्।

कायिकः। त्रि। शारीरे।

कारः । पुं । हिमशिलायाम् । मे. ।

कारकम् । क्ली । यमान्याम् । वै.निघ.२भ.का स.चि.पिप्पल्यादिकषाये । वदरे । वै.निघ. ; व र्षोपलोद्भवजले । रा.नि.व.१४ ।

कारजः । पुं । गजबालके । वै.निघ. ।

कारञ्जसुधा । स्त्री । करञ्जचूर्णे । করঞ্জের চূর্ণ । गुणाः—कारञ्जा तु रुचिप्रदा । वै निघ ।

कारणम् । क्ली । हेतौ । रोगहेतौ । तच्च स न्निकृष्टविप्रकृष्टभेदेन द्विविधं । तयोः सन्निकृष्टं वा तादि, विप्रकृष्टं विरुद्धाहारादि । मा.नि. । वधे । इन्द्रिये । देहे । रबकोषः। ज्ञानेन्द्रिये । वै.निघ.।

कारणशरीरम् । क्ली । सत्वप्रधाने अज्ञाने ।

कारणा । स्त्री । गाढ़वेदनायां । दुःखे । अम.।

कारण्डवः । पुं । हंसविशेषे । খড়া হাঁস । दीर्घचरणकृष्णवर्णपक्षिणि । জলপিপি । मांस गुणाः स्वजातीयपक्षिमांसवत् । सु.सू.४६अ. ।

कारन्धमी (इन्) । त्रि । धातुपरीक्षके । हारा.।

कारमिहिका । स्त्री । कर्पूरे । रा.नि.व.१२।

कारम्भा । स्त्री । प्रियङ्गौ । अम. ।

कारवः । पुं । काके । त्रिका. ।

कारवल्ली । स्त्री । (Momordica, charantia.) क्षुद्रकारवेल्लके । ছোট করলা, উচ্ছে । हिं छोटीकरेली । मं लघुकारली । गुणाः—तिक्ता उष्णा दीपनी कफवातघ्नी अरोचकघ्नी रक्तदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ । अनुष्णा रूच्या कफपित्तघ्नी च । राज. । फलगुणाः—हिमं भेदि लघु तिक्तं अवा तलं पित्तरक्तकामलापाण्डुकफमेहकृमिघ्नम् । मद.। लघुः दीपनी च । भा.पू.१भ. । कटुतुम्बाम् । উচ্ছে । रा.नि.व.२३ । तद्गुणा कारवल्ली स्याद्धि शेषाद्दीपनी लघुः ।

कारवारि । क्ली। करकाजले । শিলের জল । गुणाः—"कारोदकन्तु विशदं गुरु रूक्षं स्थिरं घनं । कफकृद्वातलं चातिशीतं पित्तविनाशकं ॥" वै.निघ. ।

कारवी । स्त्री । कृष्णजीरके । रत्ना. । কাল জীরা । हिं कलौञ्जीजीरक । भा.पू.१भ.। "व्योषं यासश्च कारवी ।" च.द.अभिन्या,ज्व,चि.। मधुरि कायाम् । মৌরী । तेजपत्रे । गुड़त्वचि । मे.व चिकं । शताह्वायाम् । শুল্ফা । प.मु. । रा.नि. व.४ । अजमोदायाम् । वनयमानी, রান্ধুনী । रा.नि.व.२२ । चन्द्रशूरे । भा.पू.१भ. । मेथिकायाम् । सूक्ष्मकृष्णजीरके । च.द.ग्रह.चि.श्यायाम काञ्जिके । हिङ्गुपत्र्याम् । भ.टी.भ. । क्षुद्रकारवल्याम् । रा.नि.व.७ ।

कारवेल्लः (कः) । पुं (Momordica charantia. Syn. M. muricata.) स्वनामख्यातफलशाकलतायाम्। বড় করেলা উচ্ছে গাছ । हिं करेली । तें काकरचेट्टु । उत्. शलरा । तत्फलगुणाः—"कारवेल्लञ्चातितिक्तमग्निदीप्तिकरं लघु । उष्णं शीतं भेदकञ्च स्वादु पथ्यं समीरितम्। अरुचिञ्च कफं वातं रक्तदोषं ज्वरकृमीन् । पित्तं पाण्डुञ्च कुष्ठञ्च नाशयेत्...। बृहदुक्तं कारवेल्लं कटु तिक्तञ्च दीपकं । अरूक्षं भेदकं स्वादु रूच्यं चारं लघु स्मृतम् । अवातलं पित्तहरं रक्तरुक्पाण्डुरोगहृत्"...... । वै.निघ.। तत्पुष्पे धारके रक्तपित्ते हिते च । "कारवेल्लं हिमं भेदि लघुतिक्तमवातलं । ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेहकृमीन्हरेत् ।" कारवेल्लश्च वातघ्नः कफघ्नः पित्तहारकः । उष्णो रुचिकरः प्रोक्तो रक्तदोषकरो नृणाम् ॥" अत्रि. १६अ. । [भा.पू.१भ.शाकव. ।

कारवेल्ली । स्त्री। क्षुद्रकारवेल्ले । ছোট উচ্ছে ।

कारव्यादिः । पुं । कषायभेदे । कषायोऽयम भिन्यासज्वरे हितः । "कारवीपुष्करैरण्डत्रायन्तीनागरामृताः । दशमूलीशटीशृङ्गीयासभार्गीपुनर्नवाः । तुल्या मूत्रेण निष्क्वाथ्य"... । भैष. । कृष्णजीरकं कुष्ठं एरण्डमूलं त्रायन्ती (বলাডুমুর) शुण्ठी गुड़ची दशमूलं शटी कर्कटशृङ्गी दुरालभा भार्गी पुनर्नवा प्र. ८र. गोमूत्रं ३२तो. शे. ८तो.।

कारस्करः । पुं । कुपीलुवृक्षे । विषतिन्दुके । কুঁচিলা । मं काजरा । कं काजिवार, मकरतेंदुआ, माकड़ाकेंद । गुणाः—कटुरुष्णः तिक्तः कुष्ठघ्नः वातरक्तघ्नः कण्डूतिकफामार्शोव्रणघ्नश्च । रा. नि.व.६ । "अस्य चामफलं ग्राहि तूवरं वातलं लघु । शीतलञ्च समुद्दिष्टं तत्पक्कं विषदं गुरु । पाके च मधुरं प्रोक्तं कफं वातं प्रमेहकं । पित्तं रक्तविकारञ्च नाशयेत् ।" वै.निघ.। त्रिदिनं काञ्जिके

त्रिमं गुडं स्यादिषतिन्दुकम्। इति युक्तिः। शीतलस्तिक्तः वातमदकरः लघुः वेदनाहरः ग्राही कफपित्तरक्तघ्नश्च। भा.। वृक्षसामान्ये। चिका.।

कारस्करांटिका। स्त्री। कर्णजलौकायाम्। কাণকোটারী, কেন্‌ডাই। चिका.।

कारा। स्त्री। पीड़ायाम्। दुःखे। हारा.।

कारायिका। स्त्री। सारस्यां। बलाकायाम्। जटा.।

कारिका। स्त्री। यातनायाम्। मे। [हि च.।

कारिवेल्लः। पुं। कठिल्लकवृक्षे। করলা।

कारी। स्त्री। स्वनामख्यातक्षुपे। कण्टकारी चाकर्कारीति द्विधा। मं कं करीकार्र। गुणाः—कषाया मधुरा पित्तघ्नी दीपनी सग्राहिणी रुच्या गुरुः। कण्ठशोधनी। रा.नि.व.८। एतत्फलन्तु तुवरं पटूष्णं दीपघ्नञ्च। वै.निघ.।

कारीरम्। क्ली। टींट इति प्रसिद्धे करीरफले, तत्पुष्पे च। गुणाः—"कारीरं कटुकं ग्राहि फलमुष्णं रुचिप्रदं। कफपित्तकरं किञ्चित्कषायं वातहृद्धरम्। कारीरं कुसुमं भेदि कटुकं कफनाशनं। पित्तकृद्रुचिरं भव्यं कषायं पथ्यदं भृशं।" वै.निघ.।

कारुकः। पुं। कर्म्मरङ्गवृक्षे। श.चि.।

कारुककर्म्म। क्ली। सूपकारकर्म्मणि। रन्धन।

कारुजः। पुं। हस्तिशिशौ। वामलूरे। मे.। नागकेशरे। फेने। गैरिके। हे.च.।

कारुण्डिका (ण्डी)। स्त्री। जलौकायाम्। हारा.। श.च.।

कारुण्यसागरः। पुं। ज्वरातिसाराधिकारे रसः। गन्धको द्विगुणः। रसभस्मनोऽभावे शुद्धसूतस्य भागैकम्। विपाचयेत् बालुकायन्त्रे मृत्कर्पटे वा पाचयेत्। मार्कवमूलं भृङ्गराजमूलम्। समभागानि त्रिःक्षारादिविड़ङ्गान्तानि पञ्चदशद्रव्याणि प्रत्येकं मिलितरसादीनां समानि मिश्रयेदित्यर्थः। পারাভস্ম ১ তো. (অভাবে শুদ্ধপারা ১ তো.)গন্ধক ২ তো. অভ্র ২ তো. সর্ষপতৈলে মর্দ্দন করিয়া ভৃঙ্গরাজরসে পেষণ করিয়া প্রহর কাল পাক করিবে। পরে তাহাতে যবক্ষার, সাচিক্ষার, সোহাগা, বিট, সৈন্ধব, সচল, সাম্ভর, করকচলবণ, ত্রিকটু, চিতের মূল, বিষ, জীরা, বিড়ঙ্গ মিলিত ৫ তো. দিবে। র.সা.সং।

कारोत(त्त)रः। पुं। सुरामण्डे। अम.।

कार्कटः (कः)। पुं। कर्कटवृक्षे। কাঁক্‌রোল। रा.नि.व.११।

कार्कणः। पुं। वनकुक्कुटे। वै.निघ.।

कार्णम्। क्ली। कर्णमले। त्रि। कर्णसम्बन्धीये।

कार्त्तस्वरम्। क्ली। सुवर्णे। धुस्तूरफले। अम.।

कार्त्तिकः। पुं। स्कन्दे। कृत्तिकायुक्तमासि।

कार्त्तिकशालिः। पुं। कार्त्तिकपक्वे शालिधान्यभेदे। কার্ত্তিকশাল ধান।

कार्त्तिकिकः। पुं। कार्त्तिके मासि। वै.निघ.।

कार्पटः। पुं। Lac. जतुनि। জৌ,গালা। मे.।

कार्पासः (कः)। पुं। कार्पासीक्षुपे। কাপাস গাছ। गुणाः—कार्पासी लघुपाकोष्णः मधुरः वातघ्नः। तत्पलाशं वातघ्नं रक्तकृत् मूत्रवर्द्धनं कर्णपिण्डिकानादपूयस्रावविनाशकृत्। तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं गुरु च। भा.पू.१भ.। वनकार्पास्यां। सु.सू.३९अ.

कार्पासकी। स्त्री। कार्पास्यां। भा.पू.१भ.।

कार्पासतैलम्। क्ली। नाड़ीव्रणे हितम्। पाठः—"कार्पासमूलरजनीकल्कं दत्वा जले शृतं तैलम्। पूरणमात्राच्चिरजं नाड़ीव्रणमाशु नाशयति॥" তিলতৈল, ৪ শ. জল ১৬ শ.। কল্ক কাপাসমূল ও হরিদ্রা ১ শ.। रस.र.। [ग्र.र.।

कार्पासनासिका। स्त्री। तर्कौ। টেকো।

कार्पासास्थि। स्त्री। कार्पासवीजे।

कार्पासी (सिका)। स्त्री।(Gossypium, hirsutum,herbaceum.)Cotton plant. रक्तकार्पासक्षुपे। রক্ত কাপাস। मं रक्तकापुसी। कं हत्ति। तें पत्ति। गुणाः—"कार्पासी मधुरा शीता स्तन्यवृद्धिकरी मता। किञ्चिदुष्णा च बल्या च कषाया च लघुः स्मृता। कफपित्ततृषादाहश्रमभ्रमवमीहरा। मूर्च्छाहरी च सम्प्रोक्ता चायुर्व्वेदविशारदैः॥ कार्पासिकाफलम्प्रोक्तं मूत्रस्य च विवर्द्धकम्। वातं रक्तरुजङ्कर्णपिटिकां कर्णनादकं। कर्णपूयञ्च शमयेत्।" रा.नि.व.४।

कार्म्म(र्म्मु)कः । पुं । श्वेतखदिरे । हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ । महानिम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । चोपचिनीतिख्यातद्रव्ये । वै.निघ. । माषवीलतायां । वंशे । मे. । हे.च. । [मे.चत्रिकं ।

कार्म्मणः । त्रि । मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्म्मठे च ।

कार्म्मरी । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा.नि.व.६ ।

कार्य्यम् । क्ली । हेतौ । प्रयोजने । मे. ।

कार्य्य(प्र)द्वेषः । पुं । आलस्ये । रा.नि.व.२० ।

कार्य्यपुटः (ध्वनिः) । पुं । क्षपणके । त्रि । उन्मत्ते । अनर्थकरे । हारा. ।

कार्य्या । स्त्री । कारीवृक्षे । रा नि.व.८ ।

काश्मरी । स्त्री । काश्मरीवृक्षे । গামার গাছ । अ.टी.भ. ।

काश्म(ष्म)र्य्यः । पुं । गाम्भारीवृक्षे ।

कार्श्यः (र्ष्यः) । पुं । कर्च्चूरके । शटी । रा.नि.व.६ । गाम्भारीवृक्षे । लकुचवृक्षे । ডেলো, ডহুয়া গাছ । रा.नि.व.९ । क्षुद्रपर्णासे । शालवृक्षे । अ.टी.भ. । शाकवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कृशतारोगे । तल्लक्षणं यथा—"वातो रूक्षान्नपानानि लङ्घनं प्रमिताशनं । क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्रा विनिग्रहः । नित्यं रोगोऽरतिर्नित्यं व्यायामो भोजनाल्पता । भीतिर्धनादिध्वंसश्च कार्श्यकारणमीरितं ॥" भा. ।

कार्श्यहरलोहः । पुं । रसायनाधिकारे । अत्र सर्व्वद्रव्यं समभागं, सर्व्वसमं लौहञ्च । শ্বেতপুন্না, দন্তীমূল, অশ্বগন্ধামূল, ত্রিফলা, ত্রিকটু, ত্রিমদ, শতমূলী, শ্বেতবেলেড়া প্রত্যেকে সমভাগ । সর্ব্ব সমান লৌহ । ভীমরাজরসে মর্দ্দন ও ঔষধ সেবন করিবে । र.सा.सं. ।

कार्षापणः । पुं, क्ली । कर्षपरिमाणे । स्वर्णे १६ माषकाः । रौप्ये १६ पणानि । ताम्रे ८० रक्तिकाः । १६ पणे । मे. । [र्म्मणि । वै.निघ. ।

कार्ष्णः । पुं । कृष्णसारमृगे । क्ली । कृष्णमृगचर्म्मणि । वै.निघ. ।

कार्ष्णा । स्त्री । लघुशतावर्य्याम् । वै.निघ. ।

कार्ष्णायसम् । क्ली । कृष्णायसो विकारे ।

कार्ष्णी । स्त्री । शतावर्य्यां । रा.नि.व.४ । अम. ।

कार्ष्णा(र्ष्ण)म् । क्ली । लौहमले । মণ্ডূর লৌহ । रा.नि.व.१३ । त्रि । कृष्णसारचर्म्मनिर्म्मिते ।

कार्ष्णायसः । त्रि । कृष्णायसनिर्म्मिते । क्ली । लौहे ।

कार्ष्यवनम् । क्ली । शालवने ।

कार्ष्युः । पुं । (Sohoria robusta.) सर्ज्जतरौ । अम. । कृष्णसारमृगे ।

कालम् । क्ली । लौहे । अ.टी.भ. । कक्कोलफले । रा.नि.व.१२ । कृष्णागुरुणि । श.च. ।

कालः । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१९ । रक्तचित्रकक्षुपे । कासमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.६ । व्याघ्रनखे । रा.नि.व.१२ । मृत्यौ । मे. । राले । धূনা । द्रोणकाके । कृष्णगोरोचनायाम् । कृष्णाञ्जने । अस्थिपञ्जरे । वै.निघ. । सन्निपातरोगाधिकभेदे । "नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ।" मा.नि. । समये । समय । "क्षणदण्डादौ, द्रव्याणि यदा कुर्व्वन्ति स काल इति । सु.सू.४१अ. । चक्रवद्भ्रमणेनाविरतगमनशीलत्वस्वभावः सर्व्वभावपरिणतिहेतुः कालः । च.द. । अतीतानागतवर्त्तमानरूपस्त्रिविधः, वर्षाहिमोष्णरूपः तथा उदयास्तमध्यमरूपः प्रवर्त्तकरूपः पालकरूपः संहारकरूपश्च कालः । यथा —"यः कर्म्माणि प्रपश्येत प्रकर्षे वर्त्तमानके । कालः कालयते लोकं कालः कालयते जगत् । कालः कालयते विश्वं तेन कालो विधीयते । कालस्य वशगाः सर्व्वे देवर्षिसिद्धकिन्नराः । कालो हि भगवान्देवः स साक्षात्परमेश्वरः । सर्गपालनसंहर्त्ता स कालः सर्व्वतः समः । येन मृत्युवशं याति कृतं येन लयं व्रजेत् । संहर्त्ता सोऽपि विज्ञेयः कालः स्यात्कलनापरः । कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । कालः स्वपिति जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।.........तथा वर्षाहिमोष्णाख्यास्त्रयः काला इमे मताः । तथा त्रयोऽन्ये विज्ञेया उदयमध्यास्तमेव च ॥" अत्रि.४अ. ।

कालकः । पुं, क्ली । जलसर्पे । জলঢোড়া, জলবোড়া । श.र. । जतुके । জড়ুড় । अम. । क्ली । कालशाके । भा.शाकव. । यकृति । हे.च. । नेत्रतारके । मत्स्यभेदे । [४२अ. ।

कालकङ्कटः । पुं । गिलोड्यफलवृक्षे । सु.सू.

कालकचुः । स्त्री । (Arum colocasia.) कचुभेदे । কালকচু ।

कालकचूर्णम् । क्ली । मुखरोगे । पाठः—“गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषरसाञ्जनं । तेजोह्वा त्रिफला लौहश्चित्रकश्चेति चूर्णितं ॥ सक्षौद्रं धारयेदास्ये गलरोगविनाशनम् । कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥” च.द. ।

कालकण्टकरसः । पुं । वातव्याधौ रसः । पाठः—“वज्रमृताभ्रहेमार्कतीक्ष्णमुण्डं क्रमोत्तरं । मारितं मर्द्दयेदम्लवर्गेण दिवसत्रयम् । त्रिक्षारं पञ्चलवणं मर्द्दितस्य समं मतं । दत्त्वा निर्गुण्डिकाद्रावं मर्द्दयेद्दिवसत्रयं । शुष्कमेतद्विचूर्ण्याथ विषचास्याष्टमांशतः टङ्कणं विषतुल्यांशं दत्त्वा जम्बीरजद्रवैः । भावयेद्दिनमेकन्तु रसोऽयं कालकण्टकः ॥” मात्रा २ गुञ्जा आर्द्रकरसेन पेयः । হীরক ভস্ম ১ ভ. পারা ২ ভ. অভ্র ৩ ভ. স্বর্ণ ৪ ভ. তামা ৫ ভ. তীক্ষ্ণ লোহকিট্ট ৬ ভ অম্লবর্গে ৩দিন মর্দ্দন । যবক্ষার, সর্জিক্ষার, সোহাগা, পঞ্চলবণ উক্ত মর্দ্দিত দ্রব্যের সমান লইয়া ইঙ্গুরার রসে একত্র ৩ দিন মাড়িবে। শুষ্ক হইলে চূর্ণ করিয়া চূর্ণের অষ্টমাংশ বিষচূর্ণ, সোহাগার খৈ বিষের সমান, ইহাতে মিশ্রিত করিয়া লেবুর রসে ১ দিন মর্দ্দন করিবে । र.चि.६अ. ।

कालकण्ठः (कः) । पुं । (Terminalia Tomentosa.) पीतशाले । मयूरे । खञ्जने । कलविङ्के । চড়াই । मे. । जलकुक्कुटे । कासमर्द्दवृक्षे । अश्वकाके । वै.निघ. । (कः) दात्यूहे । अम. ।

कालकन्दः । पुं । महाकन्दे । रत्ना. ।

कालकन्दकः । पुं । जलसर्पे । জলঢোড়া, জলবোড়া । श.र. ।

कालकन्या । स्त्री । जरायाम् ।

कालकमुष्कः । पुं । कृष्णपुष्पघण्टापाटलिकायाम् । च.द.अर्श.चि.क्षारविधाने ।

कालकर्म्म (क्रिया) । क्ली, स्त्री । मृत्यौ ।

कालकलायः । पुं । (Phaseolus max.) कृष्णकलाये । কালিকলায় ।

कालकस्तूरी । स्त्री । (Hibiscus abelmoschus.) कस्तूरीवृक्षविशेषे । কালকস্তুরী ।

कालकुष्ठम् । क्ली । पार्व्वतीयमृत्तिकाविशेषे । रा.नि.व.१३ । See कङ्कुष्ठम् ।

कालकूटः । पुं । Kind of poison. अयोदशविधकन्दविषान्यतमविषे । स मधुवर्णः इति । अत्रि.३स्था.५६अ. । কাটবিষ । तं कर्कोटकविषमु । प.मु. । सु.कल्प.२अ. । See कन्दविषम् । तत्स्वरूपं यथा—“देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः । दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः । निर्य्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः । सोऽहिक्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥” भा.पू.१भ विषव. । क्ली । विषसामान्ये । बोलि । গন্ধবোল । वत्सनाभविषे । हे.च. ।

कालकूटकः । पुं,क्ली । कारस्करवृक्षे फले च । वै.निघ. । কুচিলা গাছ । रा.नि.व.९ ।

कालकूटरजोद्भवः । पुं । राले । रञ्जन ।

कालकृत् (तः) । पुं । सूर्य्ये । चित्रका । श.र. ।

कालकेशी । स्त्री । नील्याम् । ছোট নীল । भा.पू.१भ. ।

कालकोठः । पुं । पानशाक इति प्रसिद्धे कन्दशाकविशेषे । কোমরভোগ কচু । प.मु. ।

कालक्लीतकः । पुं । नीलीवृक्षे ।

कालखञ्ज(न)म् । क्ली । यकृति । हे.च. ।

कालखण्डम् । क्ली । यकृति । रा.नि.व.१८ । यकृद्रोगभेदे । वै.निघ. ।

कालगन्धः । पुं । Kind of cobra de-capella. सर्पविशेषे ।

कालग्रन्थिः । पुं । संवत्सरे । हारा. ।

कालङ्कतः । सुवर्णमुख्याम् । वै.निघ. । कासमर्द्दे । কালকাসন্দা । रत्ना. ।

कालचक्रम् । क्ली । निमेषादियुगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यते । अथवा भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः, कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत्, पौषमाघौ हेमन्तः, फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः, वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः, आषाढ़श्रावणौ प्रावृड़िति च । सु.सू.६अ. ।

कालघ्नः । पुं । कुक्कुटे । रा.नि.व.१९ ।

कालज्ञानम् । क्ली । चिकित्साशास्त्रविशेषे । येन

काली गायते। कृषिनिश्चयशास्त्रविशेषे शम्भुनाथ-कृते।

कालतालः । पुं । तमालवृक्षे । रा.नि.व ६।

कालतिन्दुकः । पुं । कुपीलौ । কেন্দু বা আব্‌লুষ।

कालतुण्डम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । वै.निघ. ।

कालत्रयम् । क्ली । वर्त्तमानभूतभविष्येषु ।

कालदोला । स्त्री । नीलीवृक्षे । भा. ।

कालधर्म्मः (र्म्मन्) । पुं । मृत्यौ । अम. ।

कालनिर्यासः । पुं । गुग्गुलौ । গুগ্‌গুল । रा.नि.व.१२ ।

कालपत्री । स्त्री । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

कालपर्णः । पुं । तगरवृक्षे । श.र. ।

कालपर्णिका (र्णी) । स्त्री । कृष्णत्रिवृति । কালতেউড়ী । भा.पू.१भ. । [रा.नि.व.१२ ।

कालपालकम् । क्ली । कङ्कुष्ठमृत्तिकायाम् ।

कालपाशी । स्त्री । श्यामालतायां । रत्ना ।

कालपीलुकः । पुं । कुपीलौ । भा. ।

कालपुच्छः (कः) । पुं । कूलचरमृगविशेषे । च.चि.१अ. । अयं कूलचरगुणः । सु.सू.४६अ. । कृष्णचटके । वै.निघ. ।

कालपुष्पम् । क्ली । ५. नायवृक्षे ।

कालपृष्ठः । पुं । मृगविशेषे । কৃষ্ণসার হরিণ । हे.च. । कङ्कपक्षिणि । मेदिनीचतुष्कं ।

कालपेशिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । कृष्णजीरके । वै.निघ. । श्यामालतायाम् । रत्ना. ।

कालपेषी । स्त्री । श्यामालतायाम् । শ্যামা লতা । रत्ना. ।

कालप्रभातम् । क्ली । शरदृतौ । त्रिका. ।

कालप्रिया । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४।

कालबलप्रवृत्तः । पुं। आधिदैविकरोगमात्रे। ये शीतोष्णवातवर्षादिनिमित्ताः, तेऽपि च द्विधा व्यापन्नर्त्तुकृताः, अव्यापन्नर्त्तुकृताश्च । सु.सू.२४अ. ।

कालबालः(लुकः) । पुं । कङ्कुष्ठे । प.मु. ।

कालभण्डी । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

कालभाण्डिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।

कालभृत् । पुं । सूर्य्ये । [निघ. ।

कालमल्लिका (ल्ली) । स्त्री। कृष्णार्जके । वै.

कालमानम् । क्ली।कालविषयिणि परिमाणे। यथा—१८ निमे १ काष्ठा ३० का. १ कला, ३० कलाः १ क्षणः,१२ क्ष. १ मुहूर्त्तम्, ३० मु. १ अहोरात्रः (दिनं), १५ दि. १ पक्षः, २ पक्षौ १ मासः, २ मा. १ ऋतुः, ३ ऋ. १ अयनम्, २ अय १ वर्षः ।

कालमानः (लः, कः) । पुं । कृष्णपत्रतुलस्याम् । কাল পাতা ছোট তুলসী । प.मु. । कृष्णमल्लिकायाम् वर्वरिकेति लोके । বাবুই । सु.सू.३७अ. । भा.पू.१भ. ।च.चि.३अ । वा.सुरसादिः।

कालमारिषः । पुं । वृहत्पत्रतण्डुलीयशाके । क्षुद्रमारिषे । বড় চাঁপানটিয়া, কাঁটানটিয়া, ছোট নটিয়া । भैष. । च.द.अम्लपित्त.चि.अभयगुडौ । रमा. ।

कालमाला । । स्त्री । कृष्णार्ज्जके । वा.सू.१५अ । "सुरसयुगफणिज्झकालमालाविडङ्गम् ।"

कालमुखः । पुं । वानरे । रा.नि.व.१९ ।

कालमुष्कः (कः) । पुं । (Bignonia indica.) घण्टापाटलवृक्षे । प.मु. । कृष्णपुष्पघण्टायाम् । च.द.सि.यो.क्षारविधिः । "तीव्रे कालमुष्ककस्य विपचेत् ।" श्वेतपुष्पः कृष्णपुष्पः पीतपुष्पस्तथैव च । पीतो रम्यो वरस्तेषु कालमुष्काः प्रकीर्त्तिताः ॥" कु.टी. । विश्वामित्रः ।

कालमूलः । पुं । रक्तचित्रके । রক্তচিতে । रा.नि.व.६ । [रा. ।

कालमेशिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । अ.टी.

कालमेषिका (षी) । स्त्री । श्यामात्रिवृतायाम् । भा.पू.१भ. । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ.२भ. उन्मा.चि. । कृष्णजीरके । त्रिवृतायाम् । रा.नि. व.६ । वाकुच्याम् । रा.नि.व.४ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.२३ । श्वेतजीरके । वै.निघ. । श्यामालतायाम् । प.मु. । [निर्भ मेहति । मा.नि. ।

कालमेही । पुं । तन्नामकमेहरोगे । तेन मसी-

कालरात्रिः । स्त्री । ভীমরথিনি । হারা. ।

काललवणम् । क्ली । काचलवणे । সচল লবণ । रा.नि.व.६ । विड़लवणे । বিট্‌লবণ । प.मु. । च.शा.८अ. । [লোহ । र.मा. ।

काललोहम् । क्ली । तीक्ष्णलोहे । তীথা

कालवङ्कः । पुं । कालियाकड़ा इति ख्याते क्षुपे । रसेन्द्र.चि.सुधावतीगुड़ी. ।

कालवस्तिः । पुं । वर्षादौ वाताद्युपशमार्थं वस्तौ । स च पञ्चदशविधः –आदौ स्नेहवस्तिरेकः, ततो निरूहवस्तिरेकः पुनः स्नेहवस्तिः ततः निरूहवस्तिः, एवं द्वादशवस्तीनन्यतरक्रमेण कृत्वा अन्ते त्रयः स्नेहवस्तयः कार्य्याः । च.सिद्धि.१अ ।

कालवानरः । पुं । कृष्णमुखवानरे । रा.नि.व.१६ ।

कालवाहनः । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

कालविध्वंसनरसः । पुं । पाण्डुरोगे हितः । पाठः—"शुद्धसूतं हेम तारं ताम्रं तालञ्च मर्द्दयेत् । जम्बीरनीरसंयुक्तं आतपे मर्द्दयेद्दिनं । सर्व्वतुल्यं पुनः सूतं त्रिघ्ना पिष्टिं प्रकल्पयेत् । धुस्तूरफलमध्यस्थं दोलायन्त्रे त्र्यहं पचेत् । धुस्तूराख्यद्रवैरेव भाण्डे चूर्णं प्रपाचयेत्। आदाय बन्धयेद्वस्त्रे इष्टिकायन्त्रगं पचेत् । जाम्बीरैर्गन्धकं पिष्ट्वा अध ऊर्द्धं प्रदापयेत् । तुल्यं तुल्यं पुनर्देयं दत्त्वा लघुपुटे पचेत्। शतधा गन्धके: जीर्णे तदुद्धृत्य विचूर्णयेत् । लौहभस्म समांशञ्च दत्त्वा मर्द्यं द्रवैर्दिनम् । कण्टकार्य्या ब्रह्मत्याश्च तथाग्नीनां द्रवैरपि । प्रतिद्रवैर्दिनं मर्द्यं पुटेत्पञ्चभिरुत्पलैः । एवं नवपुटं देयं द्रावे द्रावे त्रिधा त्रिधा । वक्रार्कचित्रविन्नानां द्रवैस्त्रिस्त्रिपुटैः पचेत् । अन्धमूषागतं पश्चात् आदाय चूर्णयेत्पुनः । दशांशेन विषं योज्यं गुञ्जामात्रं प्रयोजयेत् । कालविध्वंसनो नाम रसः पाण्डुामयापहः ॥" शुद्धपारदं स्वर्णं रौप्यं ताम्रं हरितालं समभागं सम्मर्द्य सर्व्वसमं पारदं पुनर्दत्त्वा जम्बीररसैः आतपे दिनं पेषयित्वा पिष्टिं कुरु । पिष्टिञ्च धुस्तूरफलमध्ये संस्थाप्य दोलायां त्र्यहः पक्त्वा चूर्णयेत् । तच्च चूर्णं धुस्तूररसेन भाण्डे पक्त्वा वस्त्रबद्धं कृत्वा पुनरिष्टिकायन्त्रेण पचेत् । ततः जम्बीररसपिष्टं गन्धं प्रतिवारं सर्व्वसमं ऊर्द्धाधो दत्त्वा शतवारं लघुपुटे पचेत् । तथा चूर्णयित्वा सर्व्वसमं लौहभस्म दत्त्वा कण्टकार्य्यादीनां प्रत्येकं रसेन त्रिधा सम्मर्द्य पञ्चकरीषैः ६ पुटा देयाः । पुनश्च प्रत्येकं चित्रकादिरसेन मर्द्दयित्वा ६ पुटा देयाः । अन्धमूषासमदशमांशविषं संमिश्र्य १ गुञ्जां प्रयोजयेत् । रस.र. ।

कालविषाणिके । स्त्री । काकोलीक्षीरकाकोल्यौ । वा.उ. । [वै.निघ. ।

कालवीजकः । पुं । महानिम्बे । काकतिन्दुके ।

कालवृन्तः (**न्तः**) । पुं । कुलत्थवृक्षे । কুর্ত্তি কলায়ের গাছ । "कुलत्थकः कालवृन्तः।" हे.च. ।

कालवृन्ता (**न्तिका**) । स्त्री । रक्तपाटलवृक्षे । राज. । पेटिकायां । পেটারি গাছ । रत्ना. । See कुवेराक्षी ।

कालवृन्ताकः । पुं । पेटिकायां । পেটারি ।

कालवृन्ती । स्त्री । पाटलावृक्षे । পারুল গাছ । रा.नि.व.१० ।

कालवेला । स्त्री । शनैश्चरवेलायाम् ।

कालशाकम् । क्ली, पुं । A sort of potherb चुचुशाके । हिं नरिचा । ते करिवेपचेट्टु । गुणा – आग्नेयं गुरु शोथघ्नञ्च । राज.३प. । "कालशाकः कटुस्तिक्तः पटुरग्निप्रदीपनः । पाचको भेदको रुच्यो वातलोष्णः सरः स्मृतः । कफशोषविषार्शानां नाशनः परिकीर्त्तितः ।" शरपुङ्खायाम् । वै.निघ.२भ.उन्मा.चि. । कुलत्थशाके । तुलसीवृक्षे । [रा.नि.व.१६ ।

कालशालिः । पुं । कृष्णशालौ । কাল ধান ।

कालशे(**से**)**यम्** । क्ली । पादजलेन त्रिभागदधिकृते तक्रे । ঘোল । रा.नि.व.१५ । काली । হরিতাল ।

कालसङ्कर्षा । स्त्री । नववर्षीयकन्यायाम् ।

कालसर्पः । पुं । कृष्णसर्पे । चिका. ।

कालसारम् । क्ली । पीतचन्दने । कलंबक इति लोके । भा.पू.१भ. । पुं । कृष्णसारमृगे । कृष्णागुरुणि । तिन्दुके । वै.निघ. । हरितालके ।

कालस्कन्धः । पुं । (Diospyros embryopteris.) तिन्दुकवृक्षे । গেঁদ গাছ, গাব গাছ । र.मा. । गुणाः—"कालस्कन्धश्च मधुरो बल्यो वृष्यो गुरुः स्मृतः । धातुवृद्धिकरः शीतः श्रमदाह-

कण्डापहः। पित्तशोथञ्च विस्फोटं पित्तञ्चैव विनाशयेत्॥" वै.निघ.। विट्खदिरे। गुयेवाबला। उदुम्बरवृक्षे। रा.नि.व.८।११। जीवकद्रुमे। तमालपत्रवृक्षे। তেজপাতের গাছ। वै.निघ.। कालतालि। मे.।

कालस्कन्धः । पुं। तिन्दुकवृक्षे। अम.। तमालवृक्षे। তমাল গাছ। रा.नि.व.९।

कालस्थाली । स्त्री। पाटलवृक्षे। भा.पू.१भ.।

कालहीनः पुं। लोध्रवृक्षे।

काला । स्त्री। त्रिवृति। रा.नि.व.६। कृष्णत्रिवृति। मे.। पिप्पल्याम्। नागबलायाम्। वै.निघ.२भ.वा.व्या.। नीलिन्याम्। च.चि ३अ.। मञ्जिष्ठायाम्। क्षुद्रकृष्णजीरके। सु.सू.मिश्र.अ.। अङ्गिष्ठायाम्। কালিয়াকড়া। रत्ना.। भैष.नाडीव्रणचि.। अश्वगन्धायाम्। पाटलायाम्। भा.।

कालाग(गु)रु । क्ली। कृष्णागुरुणि। रा.नि.व.१२।

कालाग्निभैरवः । पुं ज्वरे रसः। अत्र पारद १ भ. गन्धक २ भ. कज्जलीं विधाय गोक्षुरक्वाथेन भावयेत्। शुष्के चूर्णयित्वा चूर्णसमं ताम्रचूर्णं, ताम्रस्याष्टांशं विषं, हिङ्गुलं १ भ. धुस्तूरबीजं २ भ. हरितालं ५ भ. मनःशिला ३ भ. टङ्कणं ३ भ. खर्परं ३ भ. जैपालं ३ भ. स्वर्णमाक्षिकं ३ भ. लौहं १ भ. वङ्गञ्च १ भ. सर्व्वमर्कक्षीरेण मर्द्दयेत्। पश्चाद्दशमूलपञ्चमूलयोः क्वाथेन यथाक्रममहरैकं सम्मर्द्य चणकाभा वटी कार्य्या। भैष.ज्व.चि.। रस.कौ.।

कालाग्निरसः । पुं। भगन्दरे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं समं गन्धं मृतनागं सतुल्यकं। जीरकं सैन्धवं तुल्यं तिक्ताकोशातकीद्रवैः। पिष्टं तल्लेपनाद्धन्ति भक्षणाच्च भगन्दरम्॥" मात्रा २ गुञ्जा। रस.र.।

कालाग्निरुद्ररसः । पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"सूतकान्ताभ्रतीक्ष्णानां भस्ममाक्षिकगन्धकं। वन्ध्याकर्कोटकीकन्दे क्षिप्त्वा लिप्त्वा मृदा बहिः। भूधराख्ये पुटे पश्चाद्दिनैकं तद्विचूर्णयेत्। दशमांशं विषं योज्यं माषमात्रन्तु भक्षयेत्। रसः कालाग्निरुद्रोऽयं दशाहेन विसर्पनुत्। पिप्पलीमधुसंयुक्तमनुपानं प्रकल्पयेत्॥" अन्यः ज्वरे। यथा—"मरिचं गन्धतुल्यञ्च क्षिप्त्वा पित्तैर्विभावयेत्। मायूरमत्स्यवाराहच्छागमाहिषजैरपि। समस्तैरथवा व्यस्तैः दिनैकं भावयेद्रसं। संयोज्यं गरलञ्चापि वटिकां कारयेद्बुधः। रस. कालाग्निरुद्रोऽयं द्विगुञ्जं भक्षयेत्ततः॥" स्नानं पथ्यं। रस.र.ज्व.चि.।

कालाजाजी । स्त्री। कृष्णजीरके, मङ्गरैलायां च। भा.म.१.आगन्तुज्व.चि.। "कालाजाजी तु सगड़ा।"

कालाञ्जनी । स्त्री। कृष्णकार्पासक्षुपे। कालाञ्जनीति सर्व्वत्र प्रसिद्धा। কাল কাপাস। गुणाः—कटुः उष्णा अम्ला आमकृमिघ्नी अपानस्वतम्भनी जठरामयघ्नी च। रा.नि.व.४। कृष्णकार्पासिका प्रोक्ता कटुी हृद्रोगनाशिनी। मलञ्चामकृमींश्चैव उदरञ्चार्शकं हरेत्॥" नील्यां। वै.निघ.।

कालाण्डजः । पुं। कोकिले। [२१।

कालादिकः । पुं। वैशाखमासे। रा.नि.व.

कालानुनादी । पुं। कलविङ्के। চড়াই। कपिञ्जले। चातके मे.। वनकुक्कुटे। वै.निघ.। बृहत्कृष्णमक्षिकायाम्।

कालानुशा(सा)रिवा । स्त्री। कृष्णशारिवायाम्। सु.चि.२०अ.। तगरपादिके। তগরপাদুকা। शीतलीजटायां। শিউলী ছোপ। च.द.मूत्राघात.चि.। "बलाकालानुसारिवा।"

कालानुसारकम् । क्ली। तगरपुष्पे। रा.नि.व.१०। पीतचन्दने। भा पू.१भ.।

कालानुसारिः (री) । पुं। शिंशपावृक्षे। मूषिके। वै.निघ.। शैलजे। रा.नि.व.१२। अगुरुणि। सु.चि.१अ.।

कालानुसारिणी । स्त्री। पिण्डीतगरे। श्वेतशारिवायाम्। कृष्णशारिवायाम्। वै.निघ.।

कालानुसार्य्य(क)म् । क्ली, पुं। शिंशपावृक्षे। शिशु। मे.। कृष्णचन्दने। मे.। च.चि.२।३अ.। (कम्) शैलजे। रा.नि.व.१२। अम.। पीतचन्दने। सु.सू.३६अ.। तगरे। भा.। पिण्डीतगरे। वै.निघ.।

कालानुसार्य्या । स्त्री। तगरे। सु.चि.२अ.।

कालान्तकरसः । पुं। कासाधिकारे रसः। पाठः—"हिङ्गुलं मरिचं व्योषं टङ्कणं गन्धकं समं। जम्बीररससंयुक्तं मर्द्दयेद्यामामात्रकम्।........।

गुञ्जामात्रप्रदानेन सर्व्वं नाशाय तत्क्षणात्॥” इति। द्वितीय: यक्ष्माधिकारे धृत: यथा—“कुर्य्याल्लौहमयीं मूषां जर्हतो द्वादशाङ्गुलां। मर्द्दितं स्वर्णवाराहीरसकन्यारसैः समम्। लघुनैर्यामात्रञ्च पिण्डङ्कृत्वा निवेशयेत्। पूर्व्वोक्तायाञ्च मूषायां सूतपादञ्च गन्धकम्। निर्गुण्डीरससम्पिष्टं मूषायां तं विनिक्षिपेत्। आच्छाद्य लौहचक्रेण वकयन्त्रेण जारयेत्। एवमष्टपुटैः जीर्णे समुद्धृत्य विचूर्णयेत्। पञ्चगुञ्जामितं खादेदनुपानं मृगाङ्कवत्। देयः कालान्तको नाम्ना रसोऽयं राजयक्ष्मनुत्॥” रस.र.।

कालान्तरप्राणहरमर्म्म । क्ली। तन्मर्म्मस्थानं यत्राहते पक्षान्ते वा मासान्ते वा मरणं भवेत्। तानि च सौम्याग्नेयानि अग्निगुणेषु आशु क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण चपयन्ति। तानि ३३। तेषां वक्षसि ८, (स्तनमूले २, स्तनरोहिते २, अपलापे २, अपस्तम्भे २,) सीमन्ते ५, तलहृदये ४, क्षिप्रे ४, इन्द्रवस्तौ ४, कटितरुणे २, पार्श्वयोः २, बृहत्यां २, नितम्बे च २। सु.शा.६अ.।

कालान्तरविष: । पुं, क्ली। मूषिकादौ। लूतादौ च। हे.च.। [र्पफणायाम्। धरणिः।

कालाप: । पुं। शिरःकेशे। माथार चुल। स-

कालाम्लम् । क्ली। शुक्ते। वै.निघ.।

कालायसम् । क्ली। कान्तलौहे। प.मु.।

कालाह्व: । पुं। काकतुण्ड्यां। काकतिन्दुके। वै.निघ.।

कालि(ली)क: । पुं। जलकुक्कुटे। पानकौड़ि। (कः) क्रौञ्चपक्षिणि। श.र.। क्ली। कृष्णचन्दने। श.च.।

कालिका । स्त्री। वयोनिरूपके वाजिदन्ताग्ररेखाविशेषे। सा वक्रा कृष्णा च। षष्ठ सप्तमेऽष्टमे वाब्दे क्रमाद्भवति। “वक्रा तु कालिका रेखा कृष्णा दन्ताग्रसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्॥” ज.द.। हिमान्यां। काकोल्याम्। रा.नि.व.३। कर्कटशृङ्ग्याम्। रा नि.व.६। यकृत्खण्डे। कृष्णजीरके। भा.पू.१भ.। स्वर्णक्षीरे। जटा.। क्षीरकीटे। रोमावल्याम्। हारा.। वृश्चिकपत्रवृक्षे। एलायां। वै.निघ.। पटोलशाखायां। मांस्यां। काकायां। शिवायां। मे.। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। कर्कटीलतायाम्। कालशाके। वै.निघ.। मद्यविशेषे। हे.च.। कृष्णचटके। शागा पाखी। रा.नि.व.१९। नीलीवृक्षे। मद.। कुज्झटिकायां। अ टी.भ.। चिरिरीहरीतक्यां। सा गन्धयोगकरणे प्रशस्ता। राज.। कर्णस्रोतोविशेषे।

कालिकाशाक: । पुं। कालशाके। वै.निघ.।

कालिकास्थि । क्ली। नेत्रास्थिविशेषे। वै.निघ.।

कालिङ्गत: । पुं। कासमर्द्दवृक्षे। प मु.।

कालिङ्ग: (ङ्गिन्) । पुं, क्ली। Water melon. कालिङ्गफले। तरमुज। अत्रि.। इन्द्रयवे। गजे। वै.निघ.। भूमिककार्य्यां। विलाति कुमड़ा। उत्. वैताड़ु। सर्पे। मे। अङ्कोल्लसारे। हे.च.। कुटजवृक्षे। भा.पू.१भ.। लौहभेदे यथा—“कालिङ्गी लिङ्गवान् यः स्याद्घनः सूक्ष्माङ्गको मतः।” सुखबोधः।

कालिङ्गमानम् । क्ली। कलिङ्गदेशप्रचलिते मागधादवरे औषधादिभक्षणविषयिणि मानभेदे। यथा—१२ सर्षपः १ यवः, २ य. १ गुञ्जा, ३ गु. १ वल्लः, ८ गुञ्जा १ माषः, ४ मा. १ शाणः निष्कः टङ्को वा, ६ मा. १ गद्याणः, १० मा. १ कर्षः, ४ क. १ पलम्। यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः। यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते। माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्क्वचित्। स्याच्चतुर्माषकैः शाणः इत्यादि। भा.पू.१भ.।

सर्षपादिमानम्।

८ सर्षपाः = १ यवः।	२ यवौ = १ रक्तिः।
२ रक्ती = १ वल्लः।	४ वल्लाः = १ माषः।
४ माषाः = १ शाणः।	२ शाणौ = १ कर्षः।
२ कर्षौ = १ शुक्तिः।	२ शुक्ती = १ पलं।
२ पले = १ प्रसृतिः।	२ प्रसृती = १ कुडवः।
२ कुडवौ = १ मानिका।	२ मानिके = १प्रस्थः।
४ प्रस्थाः = १ आढकः।	४ आढकाः = १द्रोणः।
२ द्रोणौ = १ शूर्पः।	२ शूर्पौ = १खारिका।
१०० पलानि = १ तुला।	२० तुलाः = १ भारः।

परमाण्वादिमानम्।

३०परमाणवः = १त्रसरेणुः।	६ त्र. = १ मरीचिः।
६ मरीचयः = १राजिका।	३ रा. = १ सर्षपः।
८ सर्षपाः = १ यवः।	४ यवाः = १ गुञ्जा।
५ गुञ्जाः = १ पणः।	६ गुञ्जाः = १ माषः।

४ माषाः = १ शाणः = ॥० तो. ।
२ शाणौ = १ कोलः = १ तो. ।
२ कोलौ = १ कर्षः ।
२ कर्षौ = १ अर्द्धपः = २ तो. ।
२ अर्द्धपौ = १ पलं = ४ तो. ।
२ पले = १ प्रसृतिः = ८ तो. ।
२ प्रसृती = १ कुड़वः = १६ तो. ।
२ कुड़वौ = १ मानिका = ३२ तो. ।
२ मानिके = १ प्रस्थः = ६४ तो. ।
४ प्रस्थाः = १ आढ़कः = २५६ तो. ।
४ आढ़काः = १ कलसः = १०२४ तो. ।
२ कलसौ = १ शूर्पः = २०४८ शे. ।
२ शूर्पौ = १द्रोणी = ४०९६ शे. ।
४ द्रोणः = १ खारी = १६३८४ शे. ।
१०० पलानि = १ तुला = ४०० तो. ।
२००० पलानि = १ भारः = ८००० शे. ।

व्रीह्यादिमानम् ।

४ व्रीहयः = १ गुञ्जा । ५ गुञ्जाः = १ पणः ।
८ पणाः = १ धरणः । २ धरणौ = १ कर्षः ।
४ कर्षाः = १ पलं । १०० पलानि = १तुला ।
२० तुलाः = १भारः ।

कालिङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । त्रिवृति । তেউড়ী । रा.नि.व.६ । राजकर्कव्याम् । मे.गत्रिकं ।

कालिन्द(क)म् । क्ली । (Cucumis utilatissimus) Water melon. कालिङ्गे । कलीँदा इति ख्याते फलविशेषे । তরমুজ । हिं तरबूज । उत्. तरपुज । सु.सू.४६अ. । गुणाः—शीतलं ग्राहि स्वादुपाकरसं गुरु विष्टम्भि । मद.। तस्य पक्वस्य गुणाः--पित्तवृद्धिकरम् उष्णं कफवातनाशनं । वै.निघ.। कालिङ्गं ग्राहि कफपित्तशुक्रघ्नञ्चशीतलं गुरु । अत्रि. । दृष्टिशुक्रपित्तनाशि कफवातकारित्वं । तत्पत्रगुणाः--रुधिरस्थापनं तिक्तञ्च । "पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित् ।" भा. ।

कालिन्दिका (न्दी) । स्त्री । अरुणत्रिवृति । रा.नि.व.६ । श्वेतकटभीवृक्षे । रा.नि.व.९ । See कटभी ।

कालिन्दीसूः । पुं । सूर्ये । त्रिका. ।

कालि(ली)य(क)म् । पुं, क्ली । (यः) कृष्णसर्पविशेषे । (यकः) कृष्णागुरुणि । কালাগর । र.मा. । च.चि.३अ.। पीतचन्दने । कलम्बक इति लोके । गुणैः रक्तचन्दनसदृशगुणम् विशेषेण व्यङ्गनाशनम् । भा.पू.१भ. । रक्तदोषहरं विशेषेण वातघ्नञ्च । मद.व.२ । भा.म.४भ.नीलिकाव्यङ्ग.चि.। दारुहरिद्रायां । श.र. । वै.निघ.२भ.अप.चि.वा.व्या.एलादितैले । मलिन्दीकाष्ठे । মলঙ্গা দেবদারু । "कालीयकरसोपेतम् ।" सि.यो.,च.द.वा.व्या.एलादितैले । सु.सू.३८अ. । शिलाजतुनि । वै.निघ. । लौहे ।

काली । स्त्री । नीलिन्यां । रात्रौ । पाटलायां । कृष्णत्रिवृतायां । मञ्जिष्ठायां । कृष्णवेत्रे । वै.निघ.। कृष्णकार्पासाम् । रा.नि.व.४ । कृष्णजीरके । पृथ्वीकायां । त्रिवृति । रा.नि.व.६ । वृश्चिकाल्याम् । रत्ना. । क्षीरकीटे । मे.लद्विकं । श्वेतजीरके । कण्टकपाल्याम्। কেলেকড়া । भैष.अम्लपि.चि.वृह. सुधावत्यां.कन्दर्पसारतैले । [वक । श.र. ।

कालीकः । पुं । Heron. क्रौञ्चे । কোঁচ

कालीची । स्त्री । यमविचारभूमौ । त्रिका. ।

कालीतनयः । पुं । महिषे । हे.च. ।

कालीयका । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । भैष. ।

कालीयकचोदः । पुं । कुङ्कुमे ।

कालीयागुरु । क्ली । कृष्णागुरुणि । कलम्बकटु इति लोके । भा.उ.वाजी.चि.चन्दनादितैले।

कालीरसा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

कालुष्यम् । क्ली । रजोगुणकर्मकलुषतायाम् । रा.नि.व.२१ ।

कालेय(क)म् । क्ली । कुङ्कुमे । पीतचन्दने । मलिङ्गीचन्दनमिति लोके । रा.नि.व.१२ । सु.सू.३९अ. । कृष्णचन्दने । कृष्णागुरु । प.मु. । च.द. पित्तज्व.चि. । यकृति । मे.। हरिचन्दने । रा.नि.व.२३ । पुं । दारुहरिद्रायां । रा.नि.व.६ । कुक्कुरे । रा.नि.व.१९। कामलरोगभेदे । कुम्भकामला। पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठे । नीलकमले । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

कालोद्यम् । क्ली । कमलबीजे ।

कालोलः । पुं । द्रोणकाके । विषभेदे । मे. ।

काल्यः (ल्यः) (कः) । पुं । (Curcuma zerumbet.) गन्धशट्यां । प.मु. । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ. । आमहरिद्रायां । আম আদা । चम. । श.र. ।

काल्यम् । क्ली । प्रत्यूषे । हे.च. ।

काल्या । स्त्री । गर्भग्रहणप्राप्तकालायां रजःस्वलायां गवि । বাতান গাই । प्रतिवर्षप्रसवशीलायां गवि । বছর বিউনী গাই । हला. ।

कावारम् । क्ली । An aquatic plant. (Vallisnaria.) शैवले । শেওলা । हारा. ।

कावारी । स्त्री । तृणादिच्छत्रे । টোকা । त्रिका. । [कीकपक्षिणि । मे.कत्रिकं ।

काहकः । पुं । कुक्कुटे । पीतमल्लकपक्षिणि ।

कावेरम् । क्ली । कुङ्कुमे. । जटा. ।

कावेरी । स्त्री । हरिद्रायां । হলুদ । मे.रत्रिकं । स्वनामप्रसिद्धभारतवर्षीयदाक्षिणात्यनद्यां.म् । एतज्जलं स्वादु श्रमघ्नं लघु दीपनं दद्रुकुष्ठघ्नं मेधाबुद्धिरुचिप्रदञ्च । रा.नि.व.१४ ।

काशः (कः) । पुं, क्ली । A species of grass. (Saccharum spontaneum.) स्वनामख्याततृणविशेषे । "चामरपुष्पः" इति । सु. सू.३८अ. । "श्वेतचामरकः इति ।" वा.सू.१५अ. । "शोकगुटकोत्कटसहाचरवाणकाशाः ।" কেশে ঘাস । हिं कास । मं कं काउंस, काजलु । तें रेलु । कों कशाड़ । स द्विविधः, तत्र प्रथमः उ-शीरीति कशाड़ इति च लोके ख्यातः । गुणाः—मधुरः तिक्तः स्वादुपाकः हिमः सरः मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहरक्तदोषक्षयपित्तरोगघ्नश्च । भा.पू.१भ. । शीतलः गौल्यः रुचिजनकः वृष्यः पित्तदाहघ्नः तृप्तिकरः बल्यः शुक्रलः श्रमशोथकफघ्नश्च । द्वितीयः—मधुरः शीतः पित्तदाहक्षयघ्नश्च । रा.नि.व.८ । पुं । कण्ठकण्डूयने । क्षुते । श.र. । रोगविशेषे । See कासः । काशिराजपितरि सुहोत्रे ।

काशनाशनः । पुं । कर्कटशृङ्ग्याम् । रत्ना. ।

काशपुष्पकम् । क्ली । स्थावरविषान्तर्गतकन्दविषे । वा.उ.३५अ. । [प.टी.रा. ।

काशमर्द्दः । पुं । कासमर्द्दक्षुपे । कासकासन्द ॥

काशा (शी) । स्त्री । काशतृणे । प.टी.भ. ।

काशाल्मलिः । स्त्री । A kind of silk cotton tree. (Bombax hepta phyllum.) कूटशाल्मल्याम् । কুশিমূল । जटा. ।

काशिः । पुं । धन्वन्तरिपितरि सुहोत्रे ।

काशिकन्या । स्त्री । काशितनयायाम् ।

काशि(शी)काप्रियः । पुं । दिवोदासे, धन्वन्तरौ । श.र. ।

काशिग्रहः । पुं । अश्वस्य दुष्टग्रहविशेषे । लक्षणं यथा—"अकस्मादस्य लोमानि शीर्य्यन्ते यस्य लङ्गति । शूनपश्चिमपादस्य तस्य काशिग्रहं वदेत् ॥ ज.द.५७अ. ।

काशि(शी)राजः । पुं । धन्वन्तरौ । त्रिका. ।

काशिलः । त्रि । काशतृणमये । काशनिर्म्मिते ।

काशी । त्रि । कासरोगिणि । राज. ।

काशीश(ष)(स)म् । क्ली । Green sulphate of iron. स्वनामख्यातोपधातुविशेषे । হিরেকস । हिं मांगफूल, कौशीश । प्रयोगा. ब्रह्मचिन्तामणिरसे । काशीशं द्विविधं धातुपुष्पभेदात् । धातुकाशीशं हरितं लोहितञ्च, अन्यत् शुक्लं कृष्णञ्च । र.मा. । पुष्पकाशीशं किञ्चित्पीतं, भस्मवत् क्षुतिकाम्लं धातुकाशीशं । गुणाः—"काशीशं धातुकाशीसं पांशुकाशीशमित्यपि । तदेव किञ्चित्पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते । काशीशमुष्णमम्लञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम् ॥" भा. । "शीतलं स्निग्धं पित्तनेत्ररुजापहं । पित्तापस्मारशमनं रसवद्गुणकारकम् ॥" संग्रहः । कषायत्वं विषकुष्ठकृमिखर्ज्जूनाशित्वं चक्षुष्यं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व.१३ । तच्छुद्धिश्च भृङ्गराजरसेन सप्ताहं स्वेदेन भवति । तच्च निर्म्मलं स्निग्धं चित्तनेत्ररोगहरं पित्तापस्मारघ्नं रसवद्गुणकरञ्च । र.सा.सं. ।

काशीशत्रितयम् । क्ली । काशीशधातु-काशीशपुष्प-काशीशेषु । भैष.लौहचि.मण्डूरद्रावके ।

काशीशाद्यतैलम् । क्ली । स्त्रीरोगे हितम् । "काशीशतुरगगन्धाशावरगजपिप्पलीविपक्वेन । तैलेन यान्ति वृद्धिं स्तनकर्णवराङ्गलिङ्गानि ।" का-

शीर्षं (হিরেকস)। तुरगगन्धाश्वगन्धा। शावरी रोध्रः। अत्र तैलस्य शरावः। कल्कस्य च तैलपादांशः। च.द.। [श्वेतीरसे।

काशीसम्भूतः । पुं। पारदे। र.सा.सं.। पा-

काशूकारः । पुं। गुवाकवृक्षे। वै.निघ.।

काशेक्षुः । पुं। काशे। भा.पू.१भ.।

काश्मरी । स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। रा.नि.व. ११। मृगनाभौ। मृगनाभि। भा.। गाम्भारीवृक्षे। रा.नि.व.९। गाम्भारीफले। च.द.वातपित्तज्व.चि.। "काश्मरीपद्मकं लोध्रम्।" पुष्करमूले। वै.निघ.।

काश्मरीफलम् । क्ली। गाम्भारीफलमज्जायां। सि.यो.पित्तज्व.चि.।

काश्मर्य्यः । पुं, क्ली। गाम्भारीवृक्षे। গামার গাছ। रा.नि.व.९। "सारिवोशीरकाश्मर्य्यः।" कायफलवृक्षे। पुष्करमूले। वै.निघ.। क्ली। गाम्भारीफले। গামার ফল। गुणाः—हृद्यं मूत्रविबन्धघ्नं पित्तासृग्वातनाशनं। केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्य्यं फलमुच्यते॥ सु.सू.४६अ.। सि.यो.वा.ज्व.चि.द्राक्षादौ। "द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य्यत्रायमाणाः।" च. सू.४अ.।

काश्मर्य्यफलक्वाथः । पुं। गाम्भारीफलकषाये। च.द.पि.ज्व.चि.। "काश्मर्य्यस्याथवा पुनः।"

काश्मर्य्या । स्त्री। ह्रस्वगाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

काश्मर्य्योद्भवपर्णिका । स्त्री। ह्रस्वगाम्भारीवृक्षे। ছোট গামার গাছ। वै.निघ.।

काश्मीरम् । क्ली। (Costus speciosus.) कुष्ठभेदे, पुष्करमूले। পদ্মমূল বা কুড়বিশেষ। कुङ्कुमे। च.द.एकादशशती.महाप्रसारणीतैले। कस्तूर्य्याम्। रा.नि.व.२२। पुं। गाम्भारीवृक्षे।

काश्मीरजम् । क्ली। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२। कुष्ठभेदे। मे.जचतुष्कं। पुष्करमूले। विश्वः। अतिविषायाम्। वै.निघ.।

काश्मीरजन्म । क्ली। कुङ्कुमे। प.मु.। [मे.।

काश्मीरजा । स्त्री। अतिविषायां। আতইচ।

काश्मीरजीरकम् (का) । क्ली, स्त्री। शुक्लजीरके। रा.नि.व.६। [चि.२५अ.।

काश्मीरपुष्पम् । क्ली। गाम्भारीकुसुमे। सु.

काश्मीरफलम् । क्ली। गाम्भारीफले। च.द. र.पि.चि.शतावरीघृते।

काश्मीरा । स्त्री। कपिलद्राक्षायां। আঙুর। रा.नि.व.११। अतिविषायां। আতইচ। प.मु.। स्थलपद्मिन्याम्। वै.निघ.।

काश्मीरी । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। हे.च.। भा.। कपिलमृगनाभौ। वै.निघ.। [व.१४।

काश्यः । पुं। काशिराजे। क्ली। मद्ये। रा.नि.

काश्यपः । पुं। मृगविशेषे। मे.। मत्स्यविशेषे। क्ली। मांसे। हे.च.। [षः। भरतः।

काषरी । स्त्री। ह्रस्वगाम्भारीवृक्षे। द्विरूपकोः

काषायवासिकः । पुं। सविषसौम्यकीटभेदे। तेन दष्टे श्लेष्मजन्यरोगा जायन्ते। सु.कल्प.८अ.।

काषायी । स्त्री। सविषमक्षिकाविशेषे। सु.कल्प.८। See मक्षिका। [दारुहरिद्रायां। वै.निघ.।

काष्ठम् । क्ली। दारुणि। কাঠ। मे.ठद्विकं।

काष्ठकम् । क्ली। कृष्णागुरुणि। वै.निघ.। अगुरुणि। काष्ठागुरुणि। रा.नि.व.१२।

काष्ठकदली । स्त्री। Wild plantain, (Musa sapientum.) वन्यकदलीविशेषे। বুনো কলা। मं काष्ठकेली। गुणाः—रुच्या रक्तपित्तघ्नी शीतला गुरुः मन्दाग्निकरी दुर्ज्जरा अतिमधुरा च। रा नि.व.११। तृष्णादाहमूत्रकृच्छ्ररक्तपित्तघ्नी विस्फोटकास्थिरोगहरी च। वै.निघ.।

काष्ठकीटः । पुं। घुणे। हे.च.।

काष्ठकु(कूटः)टकः (कुट्टः) । पुं। A sort of woodpecker, (Picus Bengalensis.) पक्षिविशेषे। কাঠঠোকরা পাখী। चिका.। गुणाः—"तथा लघुर्वातहरः काष्ठकूटोऽग्निवर्द्धनः। वातश्लेष्माधिको ज्ञेयः शीतलः शुक्रवर्द्धनः। अश्मरीं हन्ति विशदो बलकृन्मांसतर्पणः॥" अत्रि.२१अ.।

काष्ठगोधा । स्त्री। तन्नामकौषधिविशेषे। काष्ठाकारगोधाकृते। च.चि.१अ.।

काष्ठजम्बुः (म्बूः) । स्त्री। भूमिजम्बूवृक्षे। বনজাম। रा.नि.व.११। [हारा.।

काष्ठतन्तुः । पुं। काष्ठकृमौ। গুটীপোকা।

काष्ठतक्षकः । पुं । काष्ठतक्षी । श.र. ।

काष्ठदारुः । पुं, क्ली । The tree Pinus Deodar. (Uvaria longifolia.) देवदारुभेदे । দেবদারুবিশেষ । रा.नि.व.१२ । See देवदारुः ।

काष्ठद्रुः । पुं । A tree called Butea Frondosa. पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

काष्ठधात्री । स्त्री । काष्ठामलकीवृक्षे, क्षुद्रामलके । भा.पू.१भ. ।

काष्ठधात्रीफलम् । क्ली । The fruit of the plant (Emblica officinalis.) क्षुद्रामलकफले । गुणाः—कषायं कटु शीतलं रक्तपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.११ ।

काष्ठपाटला (लिः) । स्त्री । सितपाटलिकायाम् । শ্বেত পারুল গাছ । रा नि.व.१० ।

काष्ठपुष्पः । पुं । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । प मु. । [काठ मल्लिका । प.मु. ।

काष्ठमल्लिका । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे ।

काष्ठमार्जारिका । स्त्री । काष्ठविडालिकायाम् । কাটবিড়ালি । मेष. ।

काष्ठरजनी । स्त्री । दारुहरिद्रायां । वै.निघ.।

काष्ठलेखकः । पुं । घुणे । हारा. ।

काष्ठवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कटुकायां । कट्की । कटुकवल्लयां । লতাবিশেষ । रा.नि.व.३।

काष्ठवास्तुकः । पुं। वास्तुकशाकभेदे। वै.निघ.।

काष्ठविवरम् । क्ली । तरुकोटरे । श.चि. ।

काष्ठशारिवा । स्त्री । उत्तरापथप्रसिद्धे शारिवाभेदे, श्वेतशारिवायां, अनन्तायाम् । অনন্তমূল । मद.व.१। See शरिवा । [रा.नि.व.१६।

काष्ठशालिः । पुं। रक्तशाली । রাঙী ধান ।

काष्ठसारिवा । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । मद.व.१ । [लाः) । मे.ठत्रिकं ।

काष्ठा (ष्ठी) । स्त्री । कालपरिमाणे (१० क-

काष्ठागुरु । क्ली । पीतवर्णागुरुणि । পীত অগর । गुणाः—कटूष्णं लेपे रूक्षं कफघ्नञ्च । रा. नि.व.१२ ।

काष्ठामलकी । स्त्री । काष्ठधात्र्यां ।

काष्ठालुः । पुं । शुभालुके । वै.निघ. ।

काष्ठालुकम् । क्ली। काष्ठवत्कठिने कन्दविशेषे । কাট আলু । वै.निघ. ।

काष्ठाशनः । पुं । घुणे । रत्ना. ।

काष्ठिका । स्त्री । काष्ठकदलीवृक्षे । वनकदली । रा.नि.व.११ ।

काष्ठिरसा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै निघ. ।

काष्ठिला । स्त्री । कदलीवृक्षे । राजार्कें । वै. निघ. ।

काष्ठीलः । पुं । राजार्कें । রাজার্কন্দ । रा. नि.व.१०। See राजार्कः। कुलिशमर्त्ये । त्रिका.।

काष्ठीला (लिका) । स्त्री । राजार्कें । वै. निघ.। कदल..क्षे । কলা গাছ । रा.नि.व.११ ।

काष्ठेक्षुः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ । गुणाः —कान्तारतुल्यगुणः वातकोपनश्च । सु.सू.४५अ.।

काष्ठोदुम्बरिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां।

कासः । पुं । तन्नामकरोगे । কাসি । হিঁ খাঁসি । तस्य निदानलक्षणं—मुखनासिकाधूलिप्रवेशादिना दुष्टोदानवायुनुगतप्राणवायोः कफपित्तेन मेलनम् । स दोषत्रयजः क्षतजः धातुक्षयजश्चेति पञ्चविधः । तदुक्तं "धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च । विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव । प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदिष्टः सम्भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः । निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः। पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः । क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरमिति ॥ तेषां भविष्यतां रूपङ्कण्ठे कण्डूररोचकः । शूकपूर्णाभकण्ठत्वं तत्राधो विहतोऽनिलः । ऊर्द्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् । शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव च ॥" इत्यादि पूर्व्वरूपम् । भा. । शेषाणां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि । कफे । काशतृणे । কেসে ঘাস । भ.टी. भ. । शोभाञ्जनवृक्षे । श.च. । [रा.नि.व ७ ।

कासकन्दः । पुं । कौङ्कणप्रसिद्धकासालुके ।

कासघ्नः । पुं । हरीतकीकणाशुण्ठीमरिचगुड़-

कृते मोदकविशेषे । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११। कासमर्द्दे । कण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

कासघ्नधूमः । पुं। पञ्चविधधूमपानान्यतमे धूमे, येन पीतेन कासो नश्यति। तस्योपकरणं, वृहतीकण्टकारीत्रिकटुकासमर्द्दहिङ्गुङ्गुदीत्वग्मनःशिला प्रभृतीनि कासहराणि द्रव्याणि, तैः कल्कीकृतैः धूमपानं । सु.चि.४०अ. । [वंशलोचनायां । प मु ।

कासघ्नी । स्त्री । भार्ग्याम् । कण्टकार्य्याम् ।

कासजित् । स्त्री । (Clerodendrum siphomanthus.) भार्ग्याम् । বামনহাটী । रा.नि.व.६ ।

कासनाशिका । स्त्री । अरुणवित्रति । লাল তেউড়ি । रा.नि.व.६ । कर्कटशृङ्गाम् । र.मा. ।

कासनाशिनी । स्त्री। कर्कटशृङ्गाम् । কাঁক্ড়াশৃঙ্গী । प.मु. ।

कासन्दीवटिका । स्त्री । कफघ्नौषधे, वेशवारविशेषे । কাশুন্দি । गुणाः—हृद्या रुच्याग्निजननी वातमलानुलोमनी वातश्लेष्मघ्नी च । राज.।

कासभञ्जनः । पुं । पटोले । भा.पू.१भ. ।

कासमर्द्दः (कः) । पुं । (Cassia or senna esculenta. Cassia sophora.) स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे । কালকাসন্দা । हिं कसौदी, कासिंदा । मं कं कासविंदा । तें कसिविंदचेट्टु । प्रयोगः—अञ्जनरसे । गुणाः—अग्निदीपनः स्वादुश्च । राज. । तिक्तोष्णः मधुरः कफवातघ्नः अजीर्णघ्नः कासपित्तघ्नः कण्ठशोधनश्च । रा.नि.व.४ । “विविधवातविट्हन्ता मूत्रवातकफे हितः । मधुरः कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः । विशेषतः पित्तहरः इत्युक्तः कासमर्द्दकः ॥” अत्रि. १६अ.। “मधुरः कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः। विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्द्दकः ॥” सु.सू. ४६अ. । पर्णं—पाके कटु वृष्यमुष्णं लघु श्वासकासारुचिघ्नं । पुष्पन्तु श्वासकासघ्नमूर्द्ध्ववातविनाशनं ॥ वै.निघ.। वेशवारविशेषे । কাশুন্দী । अ.टी.म. । भा.म.४भ. । पटोले । हारा. । कासघ्नौषधे ।

कासमर्द्दकपत्रम्
कासमर्द्ददलम् } क्ली । कासमर्द्दकदले । কালকাসন্দার পাতা ।

कासमर्द्दनः । पुं । पटोलवृक्षे । रा.नि.व.३ ।

कासमर्द्दिका । स्त्री । कासमर्द्दे । वै.निघ. ।

कासरः । पुं । महिषे । हारा. ।

कासरोगः । पुं । रोगविशेषे । See कासः ।

काससंहारभैरवः । पुं । कासाधिकारे । “रसगन्धकताम्राभ्रशृङ्गटङ्कणलौहकं । मरिचं कुष्ठतालीशं जातीफललवङ्गकम्। कार्षिकं चूर्णमादाय द्रवैरेषाञ्च मर्द्दयेत् । भेकपर्णीकेशराजनिर्गुण्डीकाकमाचिकाः। द्रोणपुष्पी च शालञ्ची ग्रीष्मसुन्दर एव च । भार्गी हरीतकी वासा कार्षिकैः पत्रजैः रसैः । वटिकां कारयेद्वैद्यः पञ्चगुञ्जाप्रमाणकाम् । .... । वासाशुण्ठीकण्टकारीक्वाथेन पाचयेद्बुधः ॥” रस.र. । अत्र भेकपर्ण्यादीनां स्वरसः प्रत्येकं कर्षपरिमितः । भेकपर्णी = থানকুনি, থুলকুড়ি । र.सा.सं. ।

कासहरवर्गः । पुं । द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशृङ्गीकण्टकारिकावृश्चीरपुनर्नवातामलक्य इति दशद्रव्ये । च.सू.४अ. ।

कासहा । पुं । कण्टकारीकृते पिप्लीचूर्णसहिते कासहरक्वाथे । तन्नामकधूमपाने । तत्र धूमनाड़ी १६ अङ्गुलिमिता । धूमद्रव्यञ्च क्षुद्रकोषणं भाव्यम् । भा. ।

कासान्तकरसः । पुं । कासाधिकारे । पारदगन्धक-शुद्धविष शालपर्णी-धान्यकानां चूर्णं प्रत्येकं समभागं, सर्व्वचूर्णसमं मरिचचूर्णम् । ४ गुञ्जा मधुना सेव्यम् । र.सा.सं.। [पुं । सरोवरे । वै.निघ.।

कासारम् । क्ली । स्वनामख्यातपक्वान्नविशेषे ।

कासारिः । पुं । कासमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

कासालुः । पुं, क्ली । An esculent root, a sort of yam. खंवरे इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे आलुकविशेषे । अस्मदीये च खाम्आलु इति कथ्यते । मं कांसालु । गुणाः—कण्डूघ्नः विषघ्नः श्लेष्मघ्नः अरोचकघ्नः स्वादुः पथ्यः दीपनश्च । रा.नि. व.७ :

कासिका । स्त्री । कफे । वनमुद्गे । वै.निघ. ।

कासी । त्रि । कासरोगवति । वै.निघ. ।

कासीमृत्तिका । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । पङ्कपर्पटी । रा.नि.व.१३ ।

कासीयम् । क्ली । कांस्ये । কাঁসা । वै.निघ. ।

कासीसम् । क्ली । काशीसे । হিরেকস । माचिकमृद्विशेषे । तुत्थके । वै.निघ । कासीसं भस्मसदृशं किञ्चिदम्लं लवणरसं। ड.। See काशीशम्।

कासीसद्वयम् । क्ली । धातुकासीसपुष्पकासीसयोः । ধাতুকাসীস ও পুষ্পকাসীস । वा.सू. १५अ. । एकं पांशुधातुसंज्ञं, अपरं पुष्पकासीसाख्यम् । एकं भस्मसदृशं किञ्चिदम्लं लवणरसं, द्वितीयं पुष्पकासीसमीषत्पीतं तुवररसम् । ड. ।

कासु(स्क)न्दः । पुं । कासमर्द्दे । কালকাসন্দা । भैष.कुष्ठचिं.कन्दर्पसारतैले ।

कासुम्भी । पुं । कौसुम्भीशालौ । रा.नि.व.१६ ।

कासुरः । पुं । महिषे । हला. । [हे.च. ।

कासूः । स्त्री। विकलवाक्ये । मे.मङ्किं । रोगे ।

कासेक्षुः । पुं । ह्रस्वकासतृणे । वै.निघ. ।

कासोली । स्त्री । अतिबलायाम् । গোরক্ষ চাকুলে । वै.निघ. ।

कास्तीरम् । क्ली। तीक्ष्णलौहे । তীখা। र.मा.।

काहलः । पुं । कुक्कुटे । हारा. । विड़ाले । श.मा.। क्ली । अव्यक्तवाक्ये । हे.च.। त्रि । शुष्के । मे ।

काहलापुष्पः । पुं । श्वेतधुस्तूरवृक्षे । रा.नि. व.१० ।

काही । स्त्री । कुटजवृक्षे । रा.नि व.९ ।

काक्षः । पुं, क्ली । अपाङ्गदर्शने । त्रिका. ।

काक्षी । स्त्री । गोपीचन्दने । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । र.मा. । तुवरिकायाम् । ফটকিরি । हे.च. ।

काक्षीरी । स्त्री । वंशलोचनाभेदे । रत्ना. ।

काक्षीवः (कः) । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । अम. । श.र. ।

किंशा(सा)रुः । पुं, क्ली । शस्यशूके । শুঁয়া । अम.। रोटके । वाणे । कङ्कपक्षिणि । मे.रत्रिकं ।

किंशुकः । पुं, क्ली । (Butea frondosa.) पलाशवृक्षे । পলাশ গাছ । हिं ढाक । तें मोदुग । रा.नि.व.१० । च.द.गुल्म.चि.। "व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्र ।" नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.१० । शाल्मलीवृक्षे । पं.सु. ।

किंशुकतैलम् । क्ली । पित्तश्लेष्मघ्ने पलाशबीजतैले । পলাশবীজের তৈল । वा. ।

किंशुकक्षारः । पुं । पलाशक्षारे । च.चि.१अ.।

किंशुका । स्त्री । पलाशवृक्षे । ज्योतिष्मत्याम् । नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

किंशुकादिगणः । पुं । त्रिदोषहरद्रव्यसमूहे । यथा—"किंशुकः काश्मरी विश्वमग्निमन्थं त्रिकण्टकः । श्योणाकः शालपर्णी च सिंहपुच्छीद्वयं स्थिरा । पाटला कण्टकारी च वृहती विल्व एव च॥" रसा.सं.। [नीलकण्ठपक्षिणि । वै.निघ.।

किंशुलुकः । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । श.र. ।

किकिः । पुं । Blue Jay. चाषपक्षिणि । श.मा. । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

किकि(की)दि(दी)वः (विः) । पुं । चाषपक्षिणि । सुवर्णचातके । সোণা চড়া, নীলকণ্ঠ পক্ষী । भरत. । श.मा. । अम. ।

किकिदीधितिः । पुं । कुक्कुटे । हला. ।

किकिरः । पुं । कोकिले । पक्षिणि । अश्वे । वै.निघ. ।

किकी (इन्) । चाषपक्षिणि । वै.निघ. ।

किक्किशः (सः) । पुं । केशादिघ्नकीटविशेषे । টাক্ পোকা, দাঁতের পোকা প্রভৃতি । मांसदारणरोगे । च शा.८अ.। [त्प.४अ.। See सर्पः ।

किक्किसादः । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.क·

किखिः । पुं । वानरे । स्त्री । लघुशृगाले । খ্যাকশিয়ালী । हे.च. । त्रिका. ।

किङ्किनिः (नी) । पुं, स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.९ । भैष.शिरोरोग.चि, किङ्किनीतैले । आम्लद्राक्षायाम् । वै.निघ. ।

किङ्किरः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.९ । कोकिले । घोटके । क्ली । करिकुम्भे । वृहत्कृष्णमक्षिकायाम् । ভ্রমর । शब्दकल्प. ।

किङ्किरा (री) । स्त्री । रक्ते । सारस्वतः। विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ।

किङ्किराटः । पुं। वर्वूरकवृक्षे । বাবলা গাছ। गुणाः—"किङ्किराटो भवेच्छीतो भेदको ग्राहको

मत: । कफकुष्ठक्रमिविषनाशक: समुदाहृत: ।" वै.निघ. ।

किङ्किरात: । पुं । (Barleria prionites) Lin, A species of Amaranth. सकण्टकपीतपुष्पारक्तझिण्टीक्षुपे । পীতঝাঁটী, কাঁটা-ঝাঁটী । हे.च. । वाणपुष्प इति गौड़े । हिं कटसरैया । मं पीवलागोरटा । कं होवणदगोरटे । तैं कोंड़गोगु । गुणा: — कषायोष्ण: तिक्त: कफवातघ्न: दीपन: शोफकण्डूत्वग्दोषरक्तघ्नश्च । रा.नि. व.१० । हिम: तिक्त: कषाय: कफपित्तघ्न: रक्तदोषवामिक्रमीन्हन्ति । भा.पू.१भ. । रक्तम्लाने । লালঝাঁটী । जटा. । वर्वूरकवृक्षे । বাবলা গাছ । भा. । अशोकवृक्षे । অশোক গাছ । रक्तमृत्तिकायाम् । লাল মাটী । कोकिले । शुकपक्षिणि । টেয়া পাখী सारस्वत: ।

किङ्किराल: (य:) । पुं । वर्वूरवृक्षे । [जटा.।

किङ्किरी । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ ।

किङ्किलास: । पुं । अशोकवृक्षे । प.मु. ।

किच्चन: । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । श.र. । व्य । वल्गुनि । वै.निघ.। [शेषे । পালংশাক । वै निघ.।

किञ्चिचीरितपत्रिका । स्त्री। शाकवृक्षवि-

किञ्चित् । त्रि । चतुर्थांशे । वै.निघ. ।

किञ्चित्पाणि: । पुं । कर्षमितमाने । २ तोला । प.प्र.१ख. ।

किञ्चिदुष्ण: । त्रि । ईषदुष्णे ।

किञ्चिलिक:
किञ्चुलिक:
किञ्चुलुक:
} पुं । Earth worm. गण्डूपदे । কেঁচো । त्रिका. ।

किञ्जम् । क्ली । किञ्जल्के । रा.नि.व.१० । मृणाले । नागकेसरपुष्पे । पद्मकेशरे । वै.निघ. ।

किञ्जल: । पुं । पद्मकेसरे । श.च. । किञ्जल्कमात्रे ।

किञ्जल्क: । पुं, क्ली । कुष्ठे । नागकेशरवृक्षे तत्पुष्पे च । वै.निघ.। च.द.अर्श:.चि.चाङ्गेरीघृते । हे.च. । पद्मकेशरे । "किञ्जल्क: केसर: शोक्त: ।" केशाकारस्वर्णाभिवेष्टने, पद्मवराटे । च.द.वा.व्या. अमृतगन्धाद्यतैले । गुणा: — शीतलो हृद्य: कषायी ग्राही कफपित्ततृष्णादाहरक्तार्शोविषशोथघ्नी च । भा.पू.१भ.। मधुर: रूक्ष: कटु: मुखव्रणहर: शीतलो रुच्य: पित्ततृष्णादाहहरश्च । रा.नि.व.१० ।

किञ्जवालुकम् । क्ली । कङ्कुष्ठे, पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेषे । वै.निघ. । [राह्नीकन्दे । वै.निघ. ।

किटि: (टी) । पुं । वनशूकरे । अम. । वा-

किटिदंष्ट्रा । स्त्री । शूकरदंष्ट्रायां । वै.निघ. ।

किटिभ: । पुं । केशकीटे । निथि । हे.च । कुष्ठरोगभेदे । क्ली । तुत्थके । वै.निघ. ।

किटिम: । पुं । सौम्यकीटविशेषे । तेन दष्टे श्लेष्मजन्यरोगा भवन्ति । सु.कल्प.८अ. । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । तल्लक्षणम् — "श्यावङ्किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ।" मा.नि. । "यत्स्रावि वृत्तं घनमुग्रकण्डु तत्स्निग्धकृष्णं किटिमं वदन्ति ।" सु. नि.५अ. । [न्दे, शूकरकन्दे । वै.निघ. ।

किटिमूलक: (लाभ:) । पुं । वाराहीक-

किट्ट(क)म् । क्ली । पुरीषे । रा.नि.व.१८ । कर्णमले । शुक्रे । लौहमले । मण्डूर । तत्र किट्टं शतवर्षोर्द्धमुत्तमं अशीतिवार्षिकं मध्यमं षष्टिवार्षिकमधमं ततो हीनं विषतुल्यम् । "ध्मायमानस्य लौहस्य मलं मण्डूरमुच्यते । यल्लौहं यद्गुणम्प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥" भा.पू.१भ.धातुव. । तस्य शोधनं यथा — किट्टं विभीतककाष्ठानलै: दग्धव्यं। यदाग्निवर्णं भवति तदा गोमूत्रे निर्व्वापयेत् । एवं सप्तवारङ्कृत्वा शोधयेत् । "अक्षाङ्गारैर्धमेत्किट्टं लौहजं तद्द्रवां जले: । स्वेदयेत्सप्ततप्तञ्च सप्तवारं पुन: पुन: ॥ चूर्णयित्वा तत: क्वाथे द्विगुणे त्रैफलीद्रवे । आलोड्य भर्ज्जयेदग्नौ मण्डूरं जायते वरम् ॥" सा. कौ. । गुणा: — "ये गुणा मारिते मुण्डे ते गुणा मुण्डकिट्टके । तस्मात्सर्व्वत्र मण्डूरं रोगशान्त्यै प्रयोजयेत् ॥ विचूर्ण्य लौहं मधुना चिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ।" र.सा.सं. । मधुरं कटु उष्णं क्रमिवातघ्नं पक्तिशूलवायुशूलमेहगुल्मशोफघ्नञ्च । रा. नि.व.१३ ।

किट्टवर्ज्जितम् । क्ली । शुक्रे । हे.च. ।

किट्टाल: । पुं । लौहगूथे । मण्डूर । ताम्रकलशे । मे.लचिकं । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

किट्टिमम् । क्ली । द्रवद्रव्यविशेषे ।

किणः । पुं । मांसग्रन्थौ । कड़ा, ঘেঁটা । অম. । घुणे । हली । करीरे । कोष्ठाङ्के । हारा. । मथितीपरिस्थफेनाभवस्तुनि । वा.उ.३७অ. । অশ্বস्य बाह्मीरध्यन्तरभागे । ज.द.२অ. । योनिकन्दरोगे । वै.निघ. । चिका. ।

किणिः । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । ग्र.र. ।

किणिहिः (ही) । स्त्री । Achyranthes aspeaa. श्वेतापामार्गे, अपामार्गे । हिं चिरचटा । रा.नि.व.४ । च.सू.४অ. । कृष्णकटभीवृक्षे । रा. नि.व.८ । सु.सू.३८অ. । श्वेतगोकर्ण्याम् । শ্বেতাপরাজিতা । वै.निघ. ।

किण्व(क)म् । क्ली, पुं । सुरावीजे । মদের গেতা । प.प्र.३ख. । पक्वो हतसारः मेदकः किण्वः । सु.सू.३६অ. । भा.म.४भ.योनिरोगे । तस्यावशिष्टं तत्प्रोक्तं सुरावीजन्तु किण्वकम् ॥ वैद्यकम् । पिण्याके । रवा. ।

किण्वमूलकः । पुं । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

किण्वी । पुं । अश्वे ।

कितवः । पुं । रोचनानामगन्धद्रव्ये । रा.नि. व.१२।२३ । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१०।२३ । ग्रन्थिपर्णे । वै.निघ. । [तृष्णा.चि. ।

कितवराजः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । वै.निघ.२भ.

किनी । स्त्री । कृष्णवृहत्यां । वै.निघ. । [का. ।

किन्तनुः । पुं । ऊर्णनाभे । মাকড়শা । चि-

किन्दी (न्धी) (इन्) । पुं । घोटके । चिका. ।

किम्पाकः । पुं । महाकाललतायां । মাকাল লতা । र.मा. । विषतिन्दुकवृक्षे । কুচিলা । रा. नि.व.८ । See कारस्करः । रोगे । ज्वरे । मलादिनिर्गमे । रवा. । चि । अपक्वे । क्ली । महाका-

किम्भरा । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । ग्र.च. ।

कियाहः । पुं । शृगाले । रक्तवर्णाश्वे । "पक्वतालनिभो वाजी कियाहः परिकीर्त्तितः ।" ज. द.३অ. । हे.च. ।

किरः । पुं । वराहे । অম. ।

किरटा । स्त्री । कुसुम्भवीजे । वै.निघ. ।

किरमालः । पुं । आरग्वधवृक्षे । सु.चि.८অ.

किराटिका । स्त्री । सारिकापक्षिणि ।

किरातः (कः) } पुं, क्ली । The plant Agathotes chirayta. भूनिम्बे । চিরেতা । हिं चिराइता । तें नेलवेमु । "किराततिक्तममृता ।" च.द.पि.ज्व.चि. । गुणाः—वातिकः तिक्तः कफपित्तज्वरघ्नः व्रणरोपणः पथ्यः कुष्ठकण्डूशोषघ्नश्च । रा.नि.व.८ । सारकः रूक्षः शीतस्तिक्तः लघुः सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तरक्तदाहकासशोथतृष्णाकुष्ठज्वरव्रणकृमिघ्नश्च । भा.पू.१भ. । सि.यो.,च.द.ज्व. चि. । "किराताब्दामृतोदीच्य ।" हारीत. । "किरातं विश्वभेषजम् ।" चि । अल्पशरीरे । "स्यात्किरातस्तु भूनिम्बे म्लेच्छे चाल्पतनावपि ।" विश्व. । अश्वरचके । [रक्तचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

किराततिक्तः (कः) }

किरातकान्तम् । क्ली । कोङ्कणप्रसिद्धे शव-

किराततिक्तादिः } पुं । वातपित्तज्वरे कषायविशेषे । "किराततिक्तममृता द्राक्षामामलकीं शटीं । निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथन्तं सगुड़म्पिबेत् । अयं चतुर्भद्रकोऽप्युच्यते ।" भा.म.१भ. । अपिच—"किराततिक्तो महानिम्बः कुस्तुम्बुरुः शतावरी । पटोलं चन्दनं पद्मं शाल्मल्यौदुम्बरीजटा ॥" रस.च. । अन्यः— "किरातं नागरं मुस्ता गुड़ूची चेति ।" सि.यो.सा. ज्व.चि. । भा. । "किराताब्दामृतोदीच्य वृहतीद्वयगोक्षुरं । शालपर्णी पृश्निपर्णी शुण्ठीति ।" कषायोऽयं वातज्वरे—চিরেতা, মুতা, গুলঞ্চ, বালা, বৃহতী, কাণ্টকারী, গোক্ষুর, শালপাণি, চাকুলে, শুঁট্ প্রত্যেকে ১৬ রতি, জল ৩২তোলা, শেষ ৮ তোলা । अन्यश्च कफकुलसन्निपाते हितः । चिरायिताकटुकीपिप्पलीकुटजकण्टकारीशटीविभीतकदेवदारुहरीतकीमरिचमुस्ताकट्फलातिविषामलकीपुष्करमूलचित्रकककर्कटशृङ्गीवासानां तोलकद्वयं कषायङ्कृत्वा शुण्ठीचूर्णं ॥० तो. प्रक्षिप्य भक्षयेत् । भा.म.२भ.ज्व.चि. ।

किरातादिः }

किरातादिचूर्णम् । क्ली । दुर्जलदोषजज्वरे हितम् । चिरायिता त्रिवृता वाथ्यालकं पिप्पली विड़ङ्गं कटुकी शुण्ठी चेति द्रव्याणि । एषां समभागचूर्णं मधुना लेह्यम् । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

किराताद्तैलम् । क्ली । ज्वरे सन्ततसंतताद्ौ हितम् । मूर्च्छितकटुतैलं ४ श. दधिमस्तु ४ श. काञ्जिकं ४ श. किराततिक्तक्काथः (চিরেতার কাথ) ४ श. । कल्कार्थं—मूर्व्वामूलं लाचा हरिद्रा दारुहरिद्रा मञ्जिष्ठा इन्द्रवारुणी (রাখালশশার মূল) कुष्ठं बालकं (বালা) रास्ना गजपिप्पली त्रिकटु पाठा इन्द्रयवः सैन्धवं सचललवणं विट्लवणं वासात्वक् श्वेतार्कमूलत्वक् श्यामालता देवदारु महाकालफलञ्च (মাকাল ফল) मिलितं १ श. । भैष.ज्व.चि. ।

किरातिनी । स्त्री । जटामांस्यां । श.र. ।

किरिः । पुं । शूकरे । रत्ना. । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

किरिटिः (टी) । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि. व.९ । खर्ज्जूरवृक्षे । शङ्खपुष्प्याम् । অপরাজিতা । क्ली । हिन्तालफले । त्रिका. ।

किरीटः । पुं । कुमम्भवृक्षे । वै.निघ. ।

किर्म्मी । स्त्री । पलाशवृक्षे । मे.मद्विकं ।

किर्म्मीरः (त्वक्) । पुं । कर्व्वूरे । नागरङ्गवृक्षे । লেবু গাছ । मे., त्रिका. ।

किर्य्याणी । स्त्री । वनशूकरे । [वै.निघ. ।

किलपादिका । स्त्री । क्षुद्रलज्जालुकायाम् ।

किलाटः । पुं । Inspissated milk. शोषितक्षीरपिण्डे । हारा. । ছানা । गिजरी इति प्रसिद्धे दुग्धविकारे । र.मा. । कूर्चिकाभूतस्य क्षीरस्य घनभागे । सु.सू.४५अ. । कूर्चिकाक्षीरशाकयोर्घनभागः पृथग्भूतः किलाटः । वा.क्षीरव. । तथा "नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः । अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः ॥" भा.। "पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तक्रकूर्चा स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः । गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः ॥"

किलाटी (इन्) । पुं । वंशे । বাঁশ । एरण्डवृक्षे । हारा. । स्त्री । क्षीरविकृतौ । हे.च. ।

किलातः । त्रि । वामने, ह्रस्वे ।

किलासम् । क्ली । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

किलासम् । क्ली,पुं । A blotch, a white leprous spot. क्षुद्रकुष्ठरोगविशेषे । छूली, धवल, লালপাকড় । रा.नि.व.२० । तच्चिविधं वातादिभेदेन । लक्षणम्—"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् । निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं । वाताद्रुक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥" मा.नि. । [हे.च. ।

किलासघ्नः । पुं । कर्कोटके । কাঁকরোল ।

किलासनाशनः । त्रि। किलासघ्ने । [अम.।

किलासी (इन्) । त्रि । किलासरोगिणि ।

किलि । अव्य । कलकूजिते ।

किलिञ्चम् । क्ली । सूक्ष्मकाष्ठे । जटा. ।

किलिञ्चनः । पुं । राले । রজন । मीनभेदे । वै.निघ. ।

किलिञ्जः (कः) । पुं, क्ली । वीरणादिकटे । सूक्ष्मकाष्ठे । त्रिका. । सु.चि.१०अ.महाकुष्ठे ।

किलिमः । पुं, क्ली । A kind of Fir or Pine. देवदारुवृक्षे । দেবদারু গাছ । भा.म. १भ.ज्व.चि. । च.शा.८अ. । "कलिद्रुकिलिमाभया ।" धूनके । वै.निघ. । तैलदेवदारुणि । च.द. वा.व्या.प्रसारणीतैले ।

किल्बिषम् । क्ली । रोगे । पापे । मे.षत्रिकं ।

किल्वी । पुं । घोटके । त्रिका. ।

किशरा । स्त्री । कशरायाम् । द्विरूपकोषः ।

किशरोमा । पुं । शुकशिम्ब्याम् । वै.निघ. ।

किशलः (यः) । पुं,क्ली।कोमलपल्लवे। त्रिका.।

किशोरः । पुं । घोटकशिशौ । रत्ना. । तरुणावस्थायाम् । शिशौ । तैलपर्ण्यां । मे.रत्रिकं। सूर्य्ये ।

किष्कुः । पुं, स्त्री । (Arundo Tibialis.) चादशाङ्गुलपरिमाणे । हस्ते । वितस्तौ । रत्ना. । प्रकोष्ठे । मे.कद्विकं । शाखवृक्षे । वंशे । इक्षुभेदे ।

किष्कुपर्व्वा । पुं । इक्षौ । वंशे । नले । मे. ।

किसरम् । क्ली । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ।

किसलः (यः) । पुं,क्ली । कोमलपल्लवे । अम.।

कीकटः (कः) । पुं । घोटके । विश्व. । तद्देशजाते । विश्वः ।

कीकटी (इन्) । पुं । वन्यवराहे । वै.निघ. ।

कीकश: (स:) । पुं, क्ली । क्रमिजातौ । मि. । चण्डाले । रा.नि.व.१८ । [हारा. ।

कीकसमुख: (सास्य:) । पुं । पक्षिणि ।

कीकि: । पुं । चाषपक्षिणि । च.टी. ।

कीचक: (कायाह्वय:) । पुं । रन्ध्रवंशे । फाँपा बाँश । नले । नलथागड़ा । रा.नि व.७.८ ।

कीट: (क:) । पुं । कीड़ाकिड़ै । विष्ठायाम् । क्रमिजातौ । अ.र. । ते सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशव-मूत्राण्डसम्भवत्वादिविधा: वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतय: । तत्र चतुर्विधा: सुघोरा: । "कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरक: । उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चि-टिङ्गी मयूरिका । आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुख-वैदली । शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षक: । शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजि: प्रकीर्त्तित: । अष्टा-दशेति वायव्या: कीटा: पवनकोपना: । इति । कौण्डिल्यक: कणभको वरटी पत्रवृश्चिक: । विना-सिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा । बाह्यकी पिच्चिट: कुम्भी वर्च:कीटोऽरिमेदक: । पद्मकीटी दुन्दुभिको मकर: शतपादक: । पञ्चालक: पाक-मत्स्य: कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी । क्लीत: क्रमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशक: स्मृत: । एते ह्यग्निप्रकृतय: च-तुर्विंशा: प्रकीर्त्तिता: । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा: पित्तनिमित्तजा: ॥ इति । विश्वम्भर: पञ्चशुक्ल: प-ञ्चकृष्णोऽथ कोकिल: । सैरेयक: प्रचलको वलभ: किटिभस्तथा । सूचीमुख: कृष्णगोधा यश्च काषाय-वासिक: । कीटगर्द्दभकश्चैव तथा चोटक एव च । त्रयोदशैते सौम्या: खु: कीटा: श्लेष्मप्रकोपणा: । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा: कफनिमित्तजा: । इति। तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा । को-ष्ठागारी क्रमिकरी यश्च मण्डलपुच्छक: । तुङ्गना-भ: सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा । अग्निकीटश्च घोरा: खु: द्वादश प्राणनाशका: । तैर्भवन्तीह द-ष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । सामान्यतो दष्टलिङ्गै: साध्यासाध्यक्रमेण च ।...इति । त्रिकण्टक: कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजित: । चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदना: । तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गु-रुता गात्राणां दंश: कृष्णश्च भवति । प्रतिसूर्य: पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिरा: । तथा निरुपम-श्चापि पञ्च गौधेरका: स्मृता: ॥" इत्यादि। सु.कल्प. ८ष. ।

कीटगर्द्दभक: । पुं । सौम्यकीटविशेषे । तेन दष्टे श्लेष्मजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८ष. ।

कीटघ्न: । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । [द्रव्ये ।

कीटजम् । क्ली । রেশম্, তসর इति ख्याते

कीटजा । स्त्री । लाक्षायां । লাহা । र.मा. ।

कीटनामा । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । वै. निघ. ।

कीटपादिका (दी) । स्त्री । The plant (Cissus Pedata.) हंसपादीलतायाम् । গো-য়ালে লতা । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. । [প্রজাপতি । खद्योते ।

कीटमणि: । पुं । Butterfly. पतङ्गभेदे ।

कीटमर्द्दरस: । पुं । क्रम्यधिकारे रस: । अत्र ब्रह्मदण्डी भार्गी तद्बीजम् । र.सा.सं. । विषमुष्टि: কুচিলা । "शुद्धसूतं शुद्धगन्धमजमोदा विडङ्गकं । विषमुष्टी ब्रह्मदण्डी यथाक्रमगुणोत्तरं । चूर्णयेत् मधुना मिश्रं निष्कैकं क्रमिजिद्भवेत् ॥ मुस्ताक्वाथ-मनुपिबेत्...... ।" भैष. ।

कीटमाता (री) । स्त्री । हंसपादीलतायां । भा. । रा.नि.व.५ । (री) रक्तलज्जालुकायाम् । वै. निघ. । [अयं नदीतीरे सिकतामध्ये जायते ।

कीटमेष: । पुं । मृगचिरा इति प्रसिद्धे कीटे ।

कीटरिपु: (शत्रु:) (हारि:) (टारि:) । पुं,क्ली । विडङ्गे । वै.निघ.संग्रहणी.चि.कल्याणगुडे ।

कीटारिरस: । पुं । क्रमिघ्नौषधे । पाठ:— "शुद्धसूतमिन्द्रयवञ्चाजमोदा मन:शिला । पलाश-बीजं गन्धञ्च देवदाल्या द्रवैर्दिनं । समर्द्य भक्षयेन्नित्यं मुद्गपर्णीरसै: सह । सितायुक्तं पिबेच्चानु क्रमिपाती भवत्ययम् ।" भैष. ।

कीटारिष्टम् । क्ली । अश्वस्य कीटवेधरोगे । "कीटवेधं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं समासत: । शरन्नि-दाघयोश्चैव वाहानां घर्म्मसेवनात् ॥ वाजिनां कीट-वेधस्तु भवेन्मिथ्योपचारत: । घनकाले च तोयानां से-वनाच्छालया विना ॥ कीटकास्तत्र दाम्नानां भव-न्ति जठरे स्थिरा: । ज्येष्ठश्रृङ्गद्वितीयायां तेभ्य:

कीटा भवन्ति च ॥” ज.द्र २५अ. । [भा. ।
कीडेर: । पुं । तण्डुलीयशाके । कैंटानटिया ।
कीतनिका । स्त्री । यष्टीमधुनि । वै.निघ. ।
कीनम् । क्ली । मांसधातौ । वै.निघ. ।
कीनाश: । पुं । वानरविशेषे । भ.टी.स्वा. ।
कीरम् । क्ली । मांसे । रा.नि.व.१६ । पुं । शुकपक्षिणि । हला. ।
कीरक: । पुं । वृक्षभेदे । धरणि: ।
कीरट: (टा) । पुं,स्त्री। वङ्गधातौ। वै.निघ.।
कीरतनूफला । स्त्री । तूलकवृक्षे । आकन्द । वै.निघ. ।
कीरनासा । स्त्री । शुकनासायाम् । वै.निघ. ।
कीरमणि: । पुं । धूम्याटपक्षिणि । फिঙে । वै.निघ. । [गाँठियाला । रा.नि.व.१२ ।
कीरवर्णकम् । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये ।
कीरेष्ट: । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । आम्रवृक्षे । आखोटवृक्षे । जलमधूके । रा.नि.व ११ ।
कीर्णपुष्प: । पुं । चीरमोरटे । लताकड़ार । रा.नि.व.३ ।
कीर्त्तनी । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।
कीर्त्ति: । स्त्री । यशसि । पङ्के । विश्व: ।
कीर्त्तिशेष: । पुं । मरणे । जटा. ।
कील: (काख्य:) । पुं । योनौ संसक्ते मूढ़गर्भविशेषे । भा.म.४भ.गर्भ.चि. । “सङ्गी च यो भवति कीलकवत्स कील: ।” मा.नि. । शस्त्रज्वालायाम् । कफोणौ । शङ्कौ । मे. । भग्नसन्धानार्थे काष्ठफलके ।
कीलक: । पुं । कक्कोले । वै.निघ.। [नि.व.५।
कीलपादिका । स्त्री । हंसपादीक्षुपे । रा.
कीलशायी । पुं। कुक्कुरे । हे.च.। [छ । श.च.।
कीलसंसर्ग: । पुं । तिन्दुकवृक्षे । गाव गा-
कीलाट: । पुं । शोधितक्षीरपिण्डे । द्वारा. ।
कीलालम् । क्ली, पुं । अलकीरसे । “कुन्दुकसौधागन्ध: स्यात्कीलाल: शक्रकीरस” इति शब्दार्णव: । मधुनि । श.र.। जले । रक्ते । रा.नि.व.१८।
कीश: । पुं । वानरे । हला. । पक्षिणि । श.र. । सूर्य्ये । वै.निघ. । [श.र. । अम. ।
कीशपर्ण: (र्णी) । पुं, स्त्री । अपामार्गवृक्षे ।
कीशफलम् । क्ली । कक्कोले । वै.निघ. ।
कीशरोमा । स्त्री । कपिकच्छौ । आलाकुशी। रा.नि.व.३ ।
कुक: । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै.निघ. ।
कुकभम् । क्ली । मद्यविशेषे । श.च. ।
कुक(कु)र: । पुं । यन्थिपर्णीलतायाम् । त्रि । रोगादिना कुञ्चितहस्ते । त्रिका. । अम. । पुं । (कुर:) । कुक्कुरे । उणा. ।
कुकाञ्चनम् । क्ली । पित्तलि । प.मु. ।
कुकुट: । पुं । (Marsilea quadrifolia.) सितावरक्षुपे । शुषणिशाक । शाकलीवृक्षे । रा. नि.व.४ । [रा.नि.व.८ ।
कुकु(कू)टी । स्त्री । ऋषभके । शाल्मलीवृक्षे ।
कुकु(र)द्रु: । पुं । कुकुरद्रुमे । कुकुरशोँका । वै.निघ. ।
कुकुन्द: (र:) । पुं । कुकुरद्रुमे । कुकुरशोँका, कुकुरमुता । हिं कुकरौंदा । भा.पू.१भ. । क्ली । The cavities of the loins. पार्श्वजघनयो: वहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने मर्म्मद्वये, नितम्बस्थकूपकद्वये, पृष्ठवंशाधो गर्त्तद्वये । सु.शा.६भ. । अम. । [निघ. ।
कुकुन्दनी । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.
कुकुन्दरमेचक: । पुं। गौरवलतण्डुल्यां । গোব্রক্ষচাকুলিয়া । रस.र.स्तनरोग चि. ।
कुकुभ: । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निघ. ।
कुकुरजिह्वा । स्त्री । Acheiris Kookor zibha. मत्स्यविशेषे । [वै.निघ. ।
कुकुरुन्द: । पुं । कुकुरद्रुमे । कुकुरशोँका ।
कुकुवाक् । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निघ. ।
कुकूटम् । क्ली । मयूरपुच्छे । वै.निघ. ।
कुकूणक: । पुं। Weakness of the eyes in infants. शिशूनां नेत्रवर्त्मगतरोगे । कোঠো। हिं कौथभाइ । भा.म.४भ.। “कुकूणकक्षीरदोषा-

च्छिद्यमानीव वर्त्मनि । जायते सहजं नेत्रं कक्कूरं प्रसवेदहु । शिशुः कुर्य्याल्ललाटाचिकूटनासाप्रघर्षणं । शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न चाक्ष्युन्मीलनक्षमः॥" मा.नि. । पादरोगभेदे । [हारा. ।

कुकूलः । पुं । तुषानलः । रत्ना. । क्ली । श्वभ्रे ।

कुकोलम् । क्ली । कोलीवृक्षे । कुल गाछ । श.च. ।

कुक्कुटः (कः) । पुं । ताम्रचूड़पक्षिणि । कुकड़ा । हिं मुर्गा । तें कोड़ि, कुक्क । भा.पू.१भ. । See अग्निचूड़ः । कुक्कुभपक्षिणि । कुको पाखी । मे. । श.र. । अग्निकणे । हे.च. । (कः) सुनिषण्णशाके । भा पू.१भ.शाकव. । सुषसुषा रान्माठ इति कोङ्कणे । प्रा. कुक्कड़, देवकुक्कड़ । गुणाः—"कुक्कुटश्चोक्तलुवरो ग्राहकोषरसायनः । मेधारुचिकरः शीतः रुचश्चाग्निप्रदीपकः । अविदाही लघुः स्वादुः हृद्यो ह्यषस्त्रिदोषजित् । ज्वरमेहश्वासदाहमेदःकुष्ठभ्रमापहः । अरोचकं नाशयतीत्येवमुक्तं पुरातनैः ॥" वै.निघ. । See सुनिषण्णः । शाल्मलिवृक्षे ।

कुक्कुटपादपः (पादी) । पुं,स्त्री । देवसर्षपे । गुणाः—"सरा कुक्कुटपादुक्ता मूले रक्ता च रुचदा । गन्धे चोग्रा सन्निपातकफवातविनाशिनी ॥" वै.निघ. । कटूष्णः कफघ्नः क्रिमिदोषघ्नः रुच्यः सुखरोगघ्नश्च । रा.नि.व.९ ।

कुक्कुटपुटः । पुं । हस्तप्रमाणखाते दग्धवनकरीषकृतौषधपुटे । मतान्तरे लक्षणं यथा—"वितस्तिमात्रके खाते कथितः कौक्कुटं पुटम् ।" मतान्तरे तु, "षोड़शाङ्गुलके खाते कस्यचित्कौक्कुटं पुटम्" इति भा. । अपरे तु, "अधः षडङ्गुलं खातं चतुर्दिक्षु च तादृशं । एतत्कुक्कुटनामानं पुटं विद्याद्भिषग्वरैः ॥" वैद्यकान्तरं ।

कुक्कुटपुटभावना । स्त्री । मिलितपलद्वयरसेन भावनां दत्वा कुक्कुटपुटेन शोषणे । वैद्यकम् ।

कुक्कुटपेटकः । पुं । कुक्कुटपिच्छे । वै.निघ. ।

कुक्कुटमञ्जरी । स्त्री । चविकायाम् । चई । रा.नि.व.६ । [वै.निघ. ।

कुक्कुटमर्द्दका । स्त्री । आरामशीतलायाम् ।

कुक्कुटमस्तकम् । क्ली । चव्ये । रा.नि.व.६ । मरिचभेदे । वै.निघ. ।

कुक्कुटशिखः । पुं । कुसुम्भवृक्षे । श.च. ।

कुक्कुटा । स्त्री । पीतझिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

कुक्कुटाण्डः (कः) । पुं । तदण्डतुल्यतण्डुले व्रीहिधान्ये । कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते । भा.पू.१भ.धान्यव. । क्ली । कुक्कुटडिम्बे ।

कुक्कुटाण्डसमः । पुं । तदाकारवर्णवार्त्ताकौ । वै.निघ. ।

कुक्कुटाभः (हिः) । पुं । कुक्कुटसदृशवर्णचरणसर्पभेदे । कुक्कुटाहिरिति लोके । हे.च. । क्ली । कुक्कुटडिम्बकपाले । कुकड़ार डिमेर खोला । व्रणोत्सादने हितम् । सु.सू.३१अ. ।

कुक्कुटी (इन्) । पुं । कुक्कुटे । कुक्कुभपक्षिणि । तदण्डाकारकन्दे । मे. । स्त्री । Silk cotton tree. शाल्मलिवृक्षे । रा.नि.व.८, भा.पू.४भ.सूचाष्टकतैले । शितिवारके । वा.उ.५अ. । कुक्कुटपत्न्याम् । मुरगी । क्षुद्रगृहगोधिकायाम् । टिकटिकि । श.र. । उत्कटवृक्षे । श्वेत ओकड़ा, कालिशानिबर । प.मु. । उच्चटामूले । "उच्चटा बहुशिक्षी स्यात्सैवोक्ता कुक्कुटी क्वचित् ।" रत्ना. ।

कुक्कुटीमूलम् । क्ली । शाल्मलिमूले । ज.द. ।

कुक्कुटोरगः । पुं । गोनससर्पे ।

कुक्कुभः । पुं । A wild cock, (Phasianus Gallus,) पक्षिविशेषे । कुको पाखी वा पात्कुका । अम. । वनकुक्कुटे । हारा. ।

कुक्कुरः । पुं । सारमेये । कुकुर । हिं कुत्ता । रत्ना. । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । गेँठेला । मे. ।

कुक्कुरद्रुः । पुं । वृक्षविशेषे । कुकुरशोँका । गुणाः—कटुत्वं तिक्तत्वं ज्वरशोणितकफघ्नत्वं । मद. । तन्मूलमार्द्रं मुखे धृतं मुखशोषघ्नञ्च । भा. ।

कुक्कुरमेढुका (ण्डुकः) । स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम् । गोरक्षचाकुलिया । भैष.स्त्रीरोग.चि. । "कुक्कुरमेण्डुकमूलम् ।"

कुक्कुरी । स्त्री । कुक्कुरपत्न्याम् । श.र. ।

कुक्कुवाक् । पुं । सारङ्गमृगे । रा.नि.व.१९ ।

कुग्रामः । पुं । कुत्सितग्रामे । "धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥"

कुङ्कुमम् । क्ली । Saffron. (Crocus sativus.) तन्नामकद्रव्ये । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । कुङ्कुम् । हिं जाफरान् । मं कुमकुमकेसर । तैं कुंकुम । कुङ्कुमं काश्मीरजमेव सूक्ष्मकेशरं रक्तवर्णं पद्मसुगन्धि श्रेष्ठम् । यच्च बाह्लीकदेशजातं तत्पाण्डुवर्णं केतकीगन्धं सुगन्धञ्च तन्मध्यमम् । पारसजञ्च मधुगन्धमीषत्पाण्डुवर्णं स्थूलकेशरञ्च तदधमम् । गुणाः—कटुकं तिक्तं स्निग्धं शिरोरोगव्रणकृमिहरं वर्णकरं वमिहरं व्यङ्गघ्नं त्रिदोषघ्नञ्च । भा.पू.१भ.। रेचकं वैवर्ण्यकण्डूघ्नञ्च । राज. । हास्यकरमुष्णं व्यञ्च । मद.व.३ । सुरभितिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरोगघ्नं । शिरःशूलविषदोषघ्नं रोचनं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व.१२ ।

कुङ्कुमरेणुः । पुं, स्त्री । कुङ्कुमगुच्छके ।

कुङ्कुमशालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरः शीतलः रक्तपित्तातिसारघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

कुङ्कुमा । स्त्री । शाकलिहवृक्षे । वै.निघ. ।

कुङ्कुमागुरुकः । पुं । पीतरक्ते हरिचन्दने । गुणाः—"शीतस्तिक्तः पित्तश्रमापहः । शोषञ्च दवथुञ्चैव नाशयेदिति कीर्त्तितः । स्वर्गिभोग्यो मनुष्याणां दुर्लभः परिकीर्त्तितः ।" वै.निघ. ।

कुङ्कुमाद्यतैलम् । क्ली । नीलिकापिड़कादौ हितम् । तैलं १ श.। क्वाथार्थे—कुङ्कुम-रक्तचन्दन-लाक्षा-मञ्जिष्ठा-यष्टिमधु कृष्णागुरु वीरणमूल पद्मकाष्ठ-नीलोत्पल-वटाङ्कुर-पर्कटीशुङ्गा-पद्मकेशर-दशमूलानां प्रत्येकं पलं, वारि १६ श. शे. ४ श. । क्वाथेन, मञ्जिष्ठायष्टिमधुमधुकलाक्षारक्तचन्दनानां प्रत्येकं कर्षमितेन कल्केन छागदुग्धेन शरावद्वयेन च पचेत् । कषायोक्तमपि कुङ्कुमं पाकसिद्धे प्रक्षिपन्ति केचित्। अन्यद्यथा—"कुङ्कुमं किंशुकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनं । कालीयकं पद्मकञ्च मातुलुङ्गस्य केशरन् । कुसुम्भं मधुयष्टी च फलिनी मदयन्तिका । निशे गोरोचना पद्ममुत्पलञ्च मनःशिला । काकोल्यादिसमायुक्तैरेतैरक्षमितैर्भिषक् । लाक्षारसपयोभ्याञ्च तैलप्रस्थं विपाचयेत् । कुङ्कुमाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात्काञ्चनोपमं । करोति··· ॥" च.द. । रस.र. ।

कुङ्गनी । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायां । बड़ लताफट्की । रा.नि.व.३ । [नि.व.१८ ।

कुचः । पुं । स्तने । स्तनाग्रभागे, चूचके । रा.

कुचण्डिका (ण्डी) । स्त्री । मूर्वायां । मूर्गा । श.च. ।

कुचतटाग्रम् । क्ली । चूचके ।

कुचन्दनम् । क्ली । (Pterocarpus santalinus. रक्तचन्दनविशेषे । र.मा. । Sappan or long wood. पत्राङ्गे । बकम् काठ । मै. । कुङ्कुमे । श.च. । Leguminus Pavonina. मलिन्द्रीचन्दने । सु.सू.३८अ. । प्रियङ्ग्वादि ।

कुचफलः । पुं । Pomegranate. कपित्थवृक्षे । दाड़िम्बवृक्षे । रा.नि.व.११। क्ली । तत्फले।

कुचमुख(चाग्र)म् । क्ली । चूचके । अम. ।

कुचाङ्गेरी । स्त्री । A kind of wood sorrel. (Rumex Vesicarius.) चुक्रे । चूकापालं । र.मा. ।

कुचिः । पुं । अष्टमुष्टिपरिमितमाने । वै.निघ. ।

कुचिकः । पुं । (Unibranchapertura cuchiya.) मत्स्यविशेषे । कुँचिया माछ । एतद्देशे गोर्मियते ।

कुचिकर्णः । पुं । तन्नामकर्णरोगभेदे । तत्र वातादभ्यन्तरे शष्कुली सङ्कुचिता भवति । वा.उ. १७अ. । [२भ.वा.व्या.समीरगजकेशरीरसे ।

कुचिलम् । क्ली । कुचेले । कुँचले । वं.निघ.

कुचुटकः । पुं । जलशाकविशेषे । वै.निघ. ।

कुचेलः (ला) । पुं, स्त्री । कनकफलवृक्षे । कुँचले गाछ । कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले । नि । कुत्सितवस्त्रे । मे. । [नादि । प.मु. । रा.नि.व.६ ।

कुचेलिका (ली) । स्त्री । पाठायाम् । आकु-

कुच्छम् । क्ली । कुमुदे । श.च. । श्वेतपद्मे ।

कुच्छायम् । क्ली । शरीरे । वै.निघ. ।

कुच्छुटः । पुं । वब्बूलवृक्षे । वै.निघ. ।

कुजः । पुं । वृक्षे । रा.नि.व.२ । क्ली । धर्मे ।

कुञ्जि(ञ्ज)शः । पुं । कुञ्जिशमत्स्ये । कुड़ची माछ । See कुड़िशः ।

कुज्झटिः (का) (टी) } स्त्री। कुज्झटिकायां।
कुज्झिका (ज्झी) } কুয়া, কুয়াশা। श.र.।

कुञ्चनम्। क्ली। नेत्रवर्त्मगतरोगविशेषे। तस्य लक्षणं यथा—"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः। तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः॥" मा.नि.। पादरोगभेदे।

कुञ्चिः। पुं। अष्टमुष्टिपरिमाणे। "अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः।" प.प्र.।

कुञ्चिका। स्त्री। मेथिकायाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.अर्श.चि.हबुषा.तक्रारिष्टे। कृष्णजीरके। जटा.। गुञ्जायाम्। कञ्चिकायाम्। कञ्चि। श.च.। वचायाम्। मत्स्यभेदे। কুঁচে মাছ।

कुञ्चितम्। क्ली। तगरपुष्पे। তগরপাদুকা। रा.नि.व.१०। पिण्डीतगरे। त्रि। वक्रे। अम.।

कुञ्ची। स्त्री। जीरके। बृहज्जीरके। भा.पू.१भ.।

कुञ्जः। पुं.क्ली। निकुञ्जे। हनुदेशे। हस्तिदन्ते। मे.जद्विकं।

कुञ्जप्रियः। पुं। जवावृक्षे। वै.निघ.।

कुञ्जरः। पुं। हस्तिनि। कण्टकुचाइ इति विख्याते वृक्षे। रत्ना.। अश्वत्थवृक्षे। त्रिका.। केशे। मे.।

कुञ्जरपादपः। पुं। कुन्दरुकवृक्षे। वै.निघ.।

कुञ्जरपिप्पली। स्त्री। गजपिप्पल्यां। श.मा.।

कुञ्जरपुटः। पुं। गजपुटे। र.सा.सं.।

कुञ्जरक्षारमूलम्। क्ली। मूलके। মূলো। रा.नि.व.७।

कुञ्जरा (री)। स्त्री। धातकीवृक्षे। ধাইফুল গাছ। र.मा.। पाटलवृक्षे। পারুল গাছ। मेदिन्यां। (री) हस्तिन्याम्। श.च.।

कुञ्जराराति:। पुं। शरभे। हे.च.।

कुञ्जरालुकम्। क्ली। आलुकविशेषे। হস্ত্যালু। श.च.।

कुञ्जराशनः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। अम.।

कुञ्जरिका। स्त्री। सल्लकीवृक्षे। वै.निघ.।

कुञ्जलः। पुं। रसुनभेदे। क्ली। काञ्जिके। प्र.मु.।

कुञ्जवल्लरी। स्त्री। निकुञ्जिकाम्लवृक्षे। रा.नि.व.८।

कुञ्झिका। स्त्री। कृष्णजीरके। जटा.। निकुञ्जिकाम्लवृक्षे। रा.नि.व.८। [चक्रवृक्षे। हे.च.।

कुटः। पुं,क्ली। कोटे। গড়। घटे। मे.। त्रि-

कुटङ्गः (कः)। पुं। गृहाच्छादने। চাল। (कः) कुटीरे। কুঁড়ে। तरुलतागहने। अ.टी.।

कुटचः (जः)। पुं। (Wrightia antidysenterica,) (Holarrhena antidysenterica,) (Echites antidysenterica,) स्वनामख्यातवृक्षे। কুড়চি গাছ। हिं मं कवैया, कुड़ा। कं कोड़सिगेयमरनु। तें अंकुडुचेट्टु, अगिशचेट्टु, तुम्मिकचेट्टु। उत्क. कुड़िया। श.र.। स द्विविधः सितासितभेदेन। (अ:। गुणाः —कटुतिक्तोष्णः कषायः अतिसारघ्नः। तत्र असितः पित्तघ्नः त्वग्दोषार्शोघ्नश्च। रा.नि.व.९। कफघ्न इति। राज.। "कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः। अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत्। तत्पुष्पं वातलं शीतं तिक्तं पित्तातिसारजित्।" भा पु.१भ.। तथा, "पुष्पन्तु वत्सकस्योक्तं तुवरञ्चाग्निदीपनम्। तिक्तं शीतं वातलञ्च लघु पित्तातिसारनुत्। रक्तदोषकफं पित्तं कुष्ठञ्चैवातिसारकं। क्रमेणैव हरेदेतदुक्तं पूर्व्वैश्च सूरिभिः॥ कृष्णस्तु कुटजः प्रोक्तो रक्तदोषार्शनाशनः। त्वग्दोषपित्तशमनो गुणास्त्वन्ये तु पूर्व्ववत्॥" वै.निघ.। तैलं मूलकतैलगुणं। क्ली। इन्द्रयवे। सि.यो.अतिसा.चि.। कमले। वै.निघ.।

कुटजत्वक् (फलम्)। स्त्री, क्ली। कुटजमूलत्वचि। কুড়চির মূলের ছাল। च.द.ज्वरातिसा.चि.। "कुटजत्वक्फलैः शृतम्।" इन्द्रयवे। सि.यो.अर्श.चि.कुटजाद्यघृते।

कुटजपुटपाकः। पुं। सन्निपातरक्तातीसारे हितः। कुटजमूलत्वक् ३२ तो. तण्डुलोदकेन सम्पिष्य तद्गोलकं जम्बूपत्रैरावेष्ट्य सूत्रैरावेष्टयेत्। अथ तत्पिष्टगोधूमेनालिप्य तदुपरि मृत्तिकालेपनं दत्त्वा करीषाग्नौ पचेत्। यावल्लेपो रक्तवर्णः स्यात् तदवतार्य्य रसं गालयेत् मधुना च पललमितो रसो हितः। भा.म.१भ.रक्तातिसा.चि.। शा.कौ.। भैष.। "स्निग्धं घनं कुटजवल्कमजन्तुजग्धमादाय

सन्ध्यामतीव च पीययित्वा। जम्बूपलाशपुटतन्तु सतोयसिक्तं बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्तम्। सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा क्षौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात्। তাজাকুড়চির মূলের ছাল কুটিয়া চেলুনীর জলে মাখিয়া জামপাতায় কুশ দ্বারা বান্ধিয়া মৃত্তিকা লেপনপূর্ব্বক পাক করিবে। লেপনমৃত্তিকা লাল হইলে পাক শেষ হইবে।

कुटजमल्ली । स्त्री। वृक्षविशेषे। কুড়চিমল্লিকা।

कुटजरसक्रिया । स्त्री। अर्शोरोगे। कुटजत्वक् १०० प. आकाशवारि (अभावे भौमवारि) ६४ श. शे. १६ श. (मतान्तरे अष्टभागशिष्टः)। क्वाथे पुनः पक्वा लेहीभूते तत्र मोचरस-वराहक्रान्ता-प्रियङ्ग्विन्द्रयवानां प्रत्येकं चूर्णं त्रिपलिकं दत्त्वा पुनः पचेत्, पक्वा च दर्व्वीलेपयोग्ये सञ्जाते पाकशेषं ज्ञात्वावतारयेत्। কুড়চিছাল ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শেষ ১৬ শ. বা ৮ শ.। পাক করিয়া লেহবৎ হইলে মোচরস, বরাক্রান্তা, প্রিয়ঙ্গু, ইন্দ্রযব প্রত্যেকে ৩ পল প্রক্ষেপ দিবে।

कुटजलेहः । पुं। अर्शोरोगे। कुटजत्वक् १२॥० श. वारि ६४ श. शे. क्वाथः ८ श.। वस्त्रपूतं क्वाथं सपुराणगुड़ं (३ प.) पक्वा लेहीभूतं, अवतार्य्य तत्र भेलकादीनां चूर्णं प्रत्येकं १ प. प्रक्षिप्य यथाविधि पाकशेषं कुर्य्यात्। चूर्णानि यथा—रक्तचन्दनं विड़ङ्गं त्रिकटु त्रिफला रसाञ्जनं चित्रकमूलं इन्द्रयवः वचा अतिविषा विल्वपेशी च। च.द. अर्श.चि.।

कुटजवीजम् । क्ली। इन्द्रयवे। रा.नि.व.६।

कुटजसुधा । स्त्री। कुटजचूर्णे। কুড়চির চূর্ণ। "कौटजा शोषनाशिनी।" वै.निघ.।

कुटजक्षीरम् । क्ली। रक्तातीसारे प्रशस्तम्। कुट्टितकुटजमूलत्वक् १६ तो. वारि ४ श. शे. १ श. क्वाथयित्वा तत्र क्वाथे छागीपयः पलद्वयं दत्त्वा पक्वा च क्षीरशेषमवतारयेत्। भा.म.१भ.अतिसा. चि.। [रा.नि.व.६।

कुटजा (भिधम्) । स्त्री, क्ली। इन्द्रयवे।

कुटजादिक्वाथः । पुं। रक्तातीसारे हितः। "कुटजातिविषा मुस्ता वालकं लोध्रचन्दनं। धातकी दाड़िमं पाठा क्वाथमेषां समाक्षिकं। पिबेद्रक्तातिसारेषु दाहशूलप्रशान्तये।" भा.म.१भ.रक्तातिसारः। द्वितीयः—"कुटजं दाड़िमं मुस्तं धातकी विल्वबालकं। लोध्रचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिबेत्॥" কুড়চিছাল, আতইচ, মুতা, বালা, লোধ, রক্তচন্দন, ধাইফুল, দাড়িমছাল, আকনাদিমূল প্রত্যেকে ১৭৫০ রতি। জল ॥০ শ. শে. ৵ অৰ্দ্ধ পোওয়া। দ্বিতীয় পূর্ব্ববৎ কেবল আতইচ স্থানে বেলশুঁট। ভৈষ.।

कुटजाद्यघृतम् । क्ली। अर्शोरोगे। घृतं ४ श. कल्कद्रव्याणां समष्टिरष्टपलं, वारि ४ श. एकत्र पचेत्। द्रवानुक्तौ जलदानविधानात्। अनुक्ते द्रवकार्य्ये तु सर्व्वत्र सलिलं मतम्। प.प्र.। ঘৃত ৪ শ. জল ৪ শ.। কল্কদ্রব্য কুড়চির ছাল, ইন্দ্রযব, নাগেশ্বর, নীলোৎপল, লোধকাষ্ঠ, ধাইফুল প্রত্যেকে ১০॥৵ তো. একত্র পাক করিবে। च.द.अर्श.चि.।

कुटजावलेहः । पुं। अतीसारे हितः। कुटजमूलत्वक् पलशतं वारि ६४ श. शे. १६ श. पादशिष्टक्वाथः पुनर्लेहवत् पाच्यः। पाकशेषे जाते अवतार्य्य सौवर्चलादीनां चूर्णं पलद्वयं प्रक्षेप्यम्। "शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत्। क्वाथे पादावशेषेऽस्मिन् लेहं पूते पुनः पचेत्। सौवर्चलयवक्षारविड़सैन्धवपिप्पली। धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पलद्वयं। लिह्याद्वदरमात्रन्तु शीतं क्षौद्रेण संयुतम्॥" কুটজত্বক্ ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। ছাঁকিয়া ঐ ক্বাথ পুনঃ পাক করিয়া লেহের মত হইলে, তাহাতে সচল, বিট্, সৈন্ধব, যবক্ষার, পিপুল, ধাইফুল, ইন্দ্রযব ও জীরা উহাদের চূর্ণ একত্র ১৬ তোলা দিয়া নামাইবে। মাত্রা ১তোলা, মধুর সহিত। च.द.अतीसा.चि.।

कुटजाष्टकम् । क्ली। अतिसारे औषधम्। कुटजमूलत्वक् १०० प. वारि ६४ श. शे. १६ श.। अथ शाल्मल्यादीनां प्रत्येकं पलं गृहीत्वा एकत्र सम्पिष्य तत्र क्वाथे दापयेत्। अथ पुनः पक्वा पाकशेषः कार्य्यः। केचित्तु शाल्मल्यादीनां चूर्णम्प्रक्षिपन्ति। अन्ये च पाठादिकं दत्त्वा यावद्दर्व्वीलेपं न भवति तावत्पचन्ति। पाकशेषे मोचरसचूर्णं प्रक्षिपन्ति। प्रक्षेप्यद्रव्यं यथा—আকনাদি, বরাক্রান্তা, আতইচ, মুতা, বেলশুঁটা, ধাই-

ফুল, মোচরস প্রত্যেকে ৮ তোলা। च द.।

कुटजाष्टकावलेह: । पुं । अतिसारे हित: कुटजत्वक् ५० प. वारि ६४ श. शे. १६ श.। अथ क्वाथं वस्त्रपूतङ्कृत्वा पुन: पचेत्। पाकशेषप्राये अवतार्य्य लज्जालुका धातकी विल्वशलाटु: पाठा (আকনাদ) मुस्तकमोचरसौ अतिविषा चेति द्रव्याणां चूर्णं प्रत्येकं पलं प्रक्षेप्तव्यम्। भा.म.१भ.।

कुटजीव: । पुं । पुत्रजीववृक्षे । वै.निघ.।

कुटजोद्भव: (वा) । पुं, स्त्री । इन्द्रयवे । वा. टी.। है.च.।

कुटनी । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । मे.।

कुटन्नक(ट)म् । क्ली,पुं । भद्रमुस्तायां । नागরমুতা । प.म.। केशराजे । কেশুর । अ.टी.। पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । श्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.९ । सु.सू.३८अ.। कैवर्त्तमुस्तके । वितुन्नकनाम्नो वृक्षविशेषस्य त्वचि (गुड़तजी इति लोके)। भा.। स्त्री (टा) । पालङ्कशाके । सु.चि.२०अ.।

कुटप: । पुं । कुड़वमानभेदे । गृहसमीपोद्याने । कुड़वार्द्धमाने । है.च.। क्ली । पद्मे । रा.नि.व.१०।

कुटपिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড় । रा.नि.व.१०।

कुटम्बकम् । क्ली। सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ।

कुटर(रि)(रु)णा (र(रि)णी) । स्त्री । त्रिवृतायां । তেউড়ী । प.मु.। अरुणमूलत्रिवृति । शुक्लत्रिवृति । वा.सू.१५अ.। "क्रमुककुटरणी शङ्खिनी चर्म्मसाह्वा।"

कुटरवाहिनी । स्त्री। श्वेतत्रिवृति । वै.निघ.।

कुटरु: । पुं । पटगृहे । कानात् । उणा.।

कुटलम् । क्ली । पटले । ঘরের চাল । हारा.।

कुटामोद: । पुं । गन्धमार्जाराण्डे । वै.निघ.।

कुटि: । पुं । वृक्षे । श.र.। शरीरे । उणा.। स्त्री । मुरामांस्यां। मद.व.२ । गृहे । अ.टी.भ.।

कुटिक: । पुं। मृत्फल्यां, कुष्ठे । কুড় । हारा.।

कुटिचर: । पुं । जलशूकरे । শুশুক । श.र.।

कुटि(ठि)ञ्जर: । पुं । पत्रशाकविशेषे, वनवास्तुके । गुणा:—"कुटिञ्जर: स्वादुपाक: क्षारो रूक्षश्च शीतल:। गुरुर्मलस्तम्भकरी दोषोत्पादनकारक:॥" वै.निघ.।

कुटि(टी)रम् । क्ली । क्षुद्रगृहे । जटा.।

कुटिलम् । क्ली । वनवास्तूके । वै.निघ.। पिण्डीतगरे, तगरपादिकायां । তগরপাদুকা । प.मु.। पुं । शङ्खे । शम्बूके । रा.नि.व.१३ ।

कुटिलपुष्पिका । स्त्री। तगरपादिके । प.मु.। स्पृक्कानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

कुटिला । स्त्री । See कुटिलपुष्पिका ।

कुटी । मुरानामगन्धद्रव्ये । মুরামাংসী। रा.नि.व.१२ । अन्नादिरहितसिक्थके । प.प्र.२ख.। श्वेतकुटजवृक्षे । मरुवकवृक्षे । वै.निघ.।

कुटीका । स्त्री । भूशयमृगे । च.सू.४अ.।

कुटीप्रावेशिकम् । क्ली । कुटी गृहं, तत्प्रवेशयोग्ये (द्विविधरसायनान्यतमे) । च.चि.१अ.। सु.चि.४अ.। वा.उ.३९अ.।

कुटीस्वेद: । पुं । स्वेदविशेषे । च.सू.१४अ.।

कुटुम्बक: । पुं । भूतृणे । গন্ধতৃণবিশেষ । रा.नि.व.८ ।

कुटुम्बिनी । स्त्री । स्वनामख्यातमहाक्षुपे । गुणा:—मधुरा ग्राहिणी कफपित्तघ्नी व्रणरक्तदोषकण्डूघ्नी रसायनी च । रा.नि.व.५ । [निघ.।

कुट्टक: । पुं । पानीयकाके । পানকৌড়ী । वै.

कुट्टनम् । क्ली । छेदने । কোটা । कुत्सने । तापने । [रा.नि.व.१० ।

कुट्टल(क)म् । क्ली । नीलोत्पले । নীলশুন্দি ।

कुट्टारम् । क्ली। सुरते । मे.। [কাবাব্ । श.चि.।

कुट्टितमांसम् । क्ली । मांसव्यञ्जनभेदे । মাংস-

कुट्टिम: । पुं । दाड़िम्ववृक्षे । দাড়িম গাছ । रा.नि.व.११। बद्धभूमौ। বাঁধান মেজে । हला.।

कुड्मल: । पुं । मुकुले । अम.। कोषे । जटा.।

कुठ: । पुं। चित्रकक्षुपे । रा.नि.व.६। वृक्षे। अम.।

कुठर: । पुं । दधिविष्कम्भे । अम.।

कुठाकु: । पुं। Wild pecker. पक्षिविशेषे । কাঠ্ঠোকরা । हिं खुटक्वढ़ैया । उणा., विश्व.।

कुठाटङ्कः । पुं । कुठारे । जटा. । [विशेषे ।

कुठारः । पुं । कुठेरकवृक्षे । र.मा.सं. । मत्स्य-

कुठारकतैलम् । क्लो । शरीरव्रणादौ तैले । पाठः—"कुठारकात्यल्पमतं क्वाथयेदुल्लपेऽम्भसि । तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । कल्कैः कुठारापामार्गशिग्रोिष्टकामचिकासु च । एतत्कुठारकं नाम व्रणशोधनरोपणम् । नाड़ीषु परमोऽभ्यङ्गः··· ··· ।" अत्र मचिकेत्यत्र चिङ्गड़ीमत्स्य इति केचिद्वदन्ति। कुचाचिकामत्स्य इति। श्रीकण्ठ.। रस.र.।

कुठारच्छिन्ना । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । हिं कुरैया । वै.निघ.चयरोग.लौहरसायने ।

कुठारिका (री) । स्त्री । कुठारे । कुड़ुल । हिं कुलहाड़ी । शस्त्रकर्मयोग्यव्यधनास्त्रविशेषे । यथा—"पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्द्धाङ्गुलानना । तयोर्द्दन्तया विध्येदुपर्य्यस्थां शिरां स्थिताम् ॥" सु.शा.,सू.८म. । [नरे ।

कुठारुः । पुं । कुठेरकवृक्षे । कोशे । मे. । वा-

कुठिः । पुं । वृचे । उणा. ।

कुठिकः । पुं । कुष्ठौषधौ । कुड़् । हारा. ।

कुठिञ्जकः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

कुठेरः (कः) । पुं । A kind of Basilicum. सितार्जकवृचे । क्षुद्रपत्र श्वेत तुलसी, बाबुई तुलसी । रा.नि.व.१०। भैष.अग्निदग्ध.चि. कट्टतैले । पर्णासे । काल बाबुई, काल तुलसी । रा.नि.व.१० । च.सू.२अ. । भा. । नन्दीवृचे । रा. नि.व.२३ । तुलसीवृचे । उणा. । अम. ।

कुठेरजः । पुं। (Ocimum Gratissicum.) श्वेततुलस्यां । बाबुई तुलसी । श.र. । [चिका. ।

कुठेवः । पुं । चामरवाते । চামরের বাতাস ।

कुड़पः (वः) । पुं। परिमाणविशेषे । द्वात्रिंशत्तोलके ८ वा ४ प.। प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः । प.प्र.१ख. । मध्यवैत्त्वशोकादिभोज्यं यवतुरकुलं । चिन्तीयंच तयोर्चच तम्मानं कुड़वं स्मृतम्॥ कुड़वादूर्द्ध शरावादिमानानां द्वैगुण्यं ग्राह्यम् । निघलकरमते तु कुड़वस्यापि द्वैगुण्यम् । तत्र दन्तीघृते कुङ्कुमाद्यतैले दृश्यते न नारिकेलखण्डे । "चार्द्रद्रव्यस्य कुड़वः पलैरष्टाभिरेव च । शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुड़वः समुदाहृतः ॥" हारीतः ।

कुड़ली । पुं । काञ्चनारभेदे । मद.व.१ ।

कुड़िः । पुं । देहे । उणा. ।

कुड़िशः । पुं। (Cyprinus curchius.) मत्स्यविशेषे । कुड़ची माछ, बाटा माछ । गुणाः— मधुरो हृद्यः कषायोऽग्निदीपनः लघुः स्निग्धः वाते पथ्यः रोचनो बल्यः कोष्ठबन्धकरश्च । राज. ।

कुड़ुञ्ची । स्त्री । क्षुद्रकारवेल्लके । ছোট উচ্ছে । लताफलगुणाः—कटुः उष्णातिरुच्या दीपनी वातरक्तकरी च । तत्कन्दः चर्म्मोहरः मलशोधनः योनिदोषघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

कुड्मलः । पुं । मुकुले । मे.। क्ली । नीलोत्पले ।

कुड्यम् । क्ली । विलेपने । मे. ।

कुड्यकीटकः } पुं,स्त्री। गृहगोधिकायां । टिकटिकी । दे.च. । श.

कुड्यमत्सी (त्स्यः) } र. । च॰शा.८अ. ।

कुणकः । पुं। बालके, सद्योजातशिशौ। श.चि.।

कुण(णि)ञ्जः (रः) । पुं । A kind of chenopodium.) अरण्यवास्तुकविशेषे । वनबेतुया । मं कुणजिरु, गोरजे । गुणाः—मधुरः रुच्यः दीपनः पाचनश्च । रा.नि.व.५ । तच्छाकं त्रिदोषघ्नं मधुरं रुच्यं दीपनं ईषत्कषायं संग्राहि लघु । रा.नि.व.७ । [व.५ ।

कुणञ्जा (ञ्जी) । स्त्री । कुणञ्जरस्वपे । रा.नि.

कुणटी । स्त्री । मनःशिलाविशेषे । मनछालविशेष। कुणटी तु मनःशिला। रा.नि.व.१३।२३। धानके । भा.पू.१भ. ।

कुणपः । त्रि । शवगन्धौ । 'मज्जप्रकाशरक्तवर्णं त्रिदोषम् ।' भा.म.४भ. । दुर्गन्धे । पुं, क्ली । शुक्रदोषे, आर्त्तवदोषे । मृतशरीरे । अम. ।

कुणपगन्धः । पुं । शवगन्धे ।

कुणपा (पी) । स्त्री । विट्शारिकायां । গুয়ে শালিক, গুয়েল্যাকড়া । हारा. ।

कुणारी । स्त्री। कुष्ठरोगविहितभस्मद्रव्ये, यवपर्पटीति ख्याते । सु.चि.१०अ. । कौणाड़िकेति कश्चित्पठति ।

कुणाल: । पुं । पक्षिविशेषे ।

कुणि: । पुं । The tree cedrela Toona. तुन्नवृक्षे । तुँद गाछ । अम. । मे. । त्रि । कुत्सितकरे । "कुणिस्तुन्नकवृक्षे । कुकरे ।" मे. । तन्नामकमर्म्मस्थाने, कूर्परे । सु.शा.६अ. ।

कुणी । पुं । कणभजातीयकीटे । सु.कल्प.८अ.। See कणभ: ।

कुण्टम् । क्ली । चर्म्मके । गुण्ठवृषे । वै.निघ. ।

कुण्टक: । त्रि । स्थूले । মোটা । श.मा. ।

कुण्टकुरण्ट: । पुं । झिण्ट्याम् । ঝাঁটী । वै.निघ. ।

कुण्डम् । क्ली । मानभेदे । हला. । जलाशयविशेषे । ইন্দারা, চৌবাচ্ছা । जलगुणा:—रुचमग्निकरं कफकरं मधुरं लघु च । रा.नि.व.१४ । स्थाल्याम् । থালী । अम. । पुं । कौचे । हला. । जारजपुत्रे । वारिपात्रे । [हे.च. ।

कुण्डगोलकम् । क्ली । काञ्जिके । কাঁজি ।

कुण्डङ्ग: (**क:**) । पुं । कुञ्जे । हे.च. ।

कुण्डल: । पुं । रक्तकाञ्चनवृक्षे । र.मा. । क्ली । कर्णभूषणे । पाशे । वलये । मे.लत्रिकं । [निघ. ।

कुण्डलपत्र: । पुं । दना इति ख्यातवृक्षे । वै.

कुण्डलिका (**नी**) । स्त्री। जिलेवी इति ख्याते मिष्टान्ने। तन्निर्म्माणविधि: यथा—"गोधूमप्रस्थद्वितयस्य कृत्वा सूक्ष्मा: कणा: प्रस्थमिता: सुनिस्तुषा:। दुग्धेन क्लिन्नास्तु तथैव भाण्डे यावत्सदम्लत्वमुपैयुरीप्रत्। उद्धृत्य दुग्धेन द्रवं सुघृष्य सच्छिद्रपात्रेण च श्रीफलस्य। धारां घृते कुण्डलिकाकृतिं सृजन् प-क्वेदर्थीकृत्य सुशर्कराया:। पाके निमज्जितामाहु: सर्व्वे कुण्डलिकाभिधाम् । सा शुक्रला हृद्यतृष्णा इन्द्रियाणां सुखप्रदा। पुष्टिकान्तिकरी बल्या द्वितीयास्याकृतिर्मता॥" वै.निघ.। गुडूच्याम् । रा.नि.व.३ ।

कुण्डलिनायक: । पुं । पिङ्गलसर्पे ।

कुण्डली (**इन्**) । पुं । सर्पे । हारा. । वरुणे । मयूरे । मे.। मृगविशेषे । इति अजयपाल: । काञ्चनवृक्षे । स्त्री (**ला, ली**) । गुडूच्यां । भा.म.१भ. कर्णकल्प.चि. । "कटुत्रिकीयाधनकुण्डलीभि: ।" काञ्चनवृक्षे । मे.। सर्पिणीवृक्षे । গড়গড়ে শাক । रा.नि.व.५। कपिकच्छ्वौ । रा.नि.व.३ । कुमार्य्यां । घृतकुमारी । कुण्डलिकायां । জিলেবী । भा. ।

कुण्डलीचालन: । पुं । सर्पिणीवृक्षे ।

कुण्डिका । स्त्री । कमण्डलौ । हे.च. । पिठरे । श.च. । [(**इन्**) पुं । अश्वे ।

कुण्डी । स्त्री । शुक्लयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

कुण्डीर: । पुं । मनुष्ये । धरणी ।

कुतकम् । क्ली । रसाञ्जने । प.मु. ।

कुतप: । पुं, क्ली । Poa Cynosuroides. दर्भविशेषे । कुश । छागकम्बले । मे. । वृषे । अग्नौ । सूर्य्ये । हे.च. । दिवसस्याष्टममुहूर्त्ते । त्रि । ईषदुष्णे । [मे । ऊर्णावस्त्रे । वै.निघ. ।

कुतपसप्तकम् । क्ली । कृष्णतिले । रौप्ये । द-

कुतित्तिरि: । पुं । तित्तिरपक्षिविशेषे । सु.सू.४६अ. । [अम. ।

कुतु: (**प:**) । पुं, क्ली । चर्म्मपात्रे । কুপো ।

कुतुम्बा (**म्बिका**) । स्त्री । द्रोणपुष्पीक्षुपे । रा.नि.व.६ । [श.च. ।

कुतुम्बुरु । क्ली । कुत्सिततिन्दुकीफले । তেঁদ ।

कुतूणक: । पुं । बालरोगविशेषे । See कुकूणक: । [८ । कृमिकायाम् । हारा. ।

कुतृणम् । क्ली । कातृणे । गन्धतृণ । रा.नि.व.

कुत्सम् । क्ली, पुं । कुष्ठौषधौ । रा.नि.व.१२ । स्तवके । हारे । त्रिका. ।

कुत्सला । स्त्री। नीलीवृक्षे । নীল গাছ । श.च.।

कुत्सशिम्बी, कुत्सा । स्त्री । शिम्बीभेदे । रु-कुशिम्बी । वै.निघ. ।

कुत्सितम् । क्ली । दीर्घरोहिषे । বড় গন্ধতৃণ। वै.निघ. । कुष्ठौषधौ । रा.नि.व.१२ ।

कुत्सितशाल्मली । स्त्री । कृष्णशाल्मल्याम् ।

कुत्सिताम्ब: । पुं। कदम्बवृक्षे । वा.सू.१५अ.।

कुथ: (**था**) । पुं, स्त्री । कुशतृणे । कुश । प.मु.। शुक्लदर्भे । वै.निघ.। (**था**) हस्तिपृष्ठस्थकम्बले । হাতির পিঠের ঝুল । अम. । [च. ।

कुथित: । त्रि । पूतियुक्ते । পচা । सु.चि.१८

कुदलिः } पुं। अश्मन्तकवृक्षे। চালিতা।
कुद्दारः (लः) } कोविदारवृक्षे। রক্তকাঞ্চন। र.मा.। रा.नि.व.९।१०। आरग्वधवृक्षे। वै.निघ.। कोद्रवधान्ये। কদো ধান। प.मु.। [वै.निघ.।

कुदेहः (कः) । पुं। कुत्सितदेहे। महाश्रावणवृक्षे।

कुद्दलः । पुं। गिरिकाञ्चने। [वै.निघ.।

कुद्रवः (वलः) । पुं। कोद्रवे। কদো ধান।

कुधरः । पुं। पर्व्वते। रा.नि.व.२।

कुधान्यम् । क्ली। तृणधान्ये, क्षुद्रधान्ये। कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधुलिकानन्दीमुखककुविन्दगवेधुकवरुकोदण्डीमुकुन्दवेणुजप्रभृतयस्तद्वर्गाः। गुणाः—उष्णाः कषाया मधुरा रूक्षाः कटुपाकाः श्लेष्मघ्नाः स्रावरोधकाः वातपित्तप्रकोपकराश्च। सु.सू.४६अ.। वातात्मकं शीतलञ्च। रा.नि.व.१५।

कुनखः । पुं, क्ली। क्षुद्ररोगविशेषे। तल्लक्षणं यथा—"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनां। कुर्व्वीत दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्। तदेवाल्पतरैर्दोषैः परुषं कुनखं वदे"दिति॥ मा.नि.। त्रि। कुत्सितनखयुक्ते।

कुनखी । त्रि। कुनखरोगयुक्ते। सङ्कुचितनखे।

कुनटः । पुं। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। বড় শোঁটা শ্যোণা গাছ। रा.नि.व.९। पीतलोघ्रे। वै.निघ.।

कुनटी । स्त्री। Red arsenic (Coriandrum Sativum.) मनःशिलायाम्। মনছাল। र.मा.। धान्याके। भा.पू.१भ.। नेपालदेशजमनःशिलायाम्। भरत.। [গাছ। त्रिका.।

कुनली (इन्) । पुं। वकवृक्षे। বড় বাকস

कुनाभिः । पुं। निधौ। हे.च.। वातमण्डल्याम्। त्रिका.।

कुनालः } पुं। कोकिले।
कुनालिकः }

कुनाशकः । पुं।दुरालभायां,रक्तयवासे। श्रम.।

कुनासः । पुं। उष्ट्रे। वै.निघ.।

कुनीली । स्त्री। तेरणे। रा.नि.व.४।

कुन्तः । पुं। (Coix Barbata.) गवेधुकायां। গড়গড়ে। मे.। क्षुद्रजन्तौ। विश्व.।

कुन्तलः । पुं। केशे। रा.नि.व.१८। चषके। यवे। मे.लत्रिकं। ह्रीवेरे। বালা। श्रम.।

कुन्तलवर्द्धनः । पुं। भृङ्गराजवृक्षे। ভীমরাজ। रा.नि.व.४।

कुन्तलिका (ली) । स्त्री। दध्यादिच्छेदन्यां। দৈ কাটা ছুরী। शब्द.। वृक्षभेदे। আবুটা। वै.निघ.। [नि.व.१०।

कुन्तलोशीरम् । क्ली। ह्रीवेरे। বালা। रा.

कुन्ती । स्त्री। गुग्गुलुवृक्षे। "गुग्गुलुपृथयोश्च शल्लुक्याम्।" मे.तद्विकं। शल्लकीवृक्षे।

कुन्दः (कः) । पुं। (Jasminum Multiflorum.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। কুন্দফুলের গাছ। मं कुन्दे। कं सुरगि। तें मोल्ल। मे.। क्ली। तत्पुष्पे। गुणाः—अतिमधुरः शीतः कषायः क्लेश्मभावनः कफपित्तहरः सरः दीपनः पाचनश्च। रा.नि.व.१०। पुष्पं शीतं लघु श्लेष्मशिरोवेदनाविषपित्तघ्नञ्च। भा.पू.१भ.। श्लेष्मलं ग्राहि च। राज.। कुन्दुरुखोट्यां। भा.पू.१भ.। रा.नि.व.१२। श्वेतकरवीरवृक्षे। रा.नि.व.१०। मदनवृक्षविशेषे। কাঁটা ময়না। प.मु.। See पिचुकः। निधिविशेषे। यन्त्रभेदे। मे.। (कः) कुन्दुरुके। रा.नि.व.८।

कुन्दमः । पुं। मार्जारे। त्रिका.।

कुन्दरः । पुं। तन्नामकतृणे। কুন্দরা। गुणाः—"गौल्यङ्कुन्दरमूलञ्च शीतं पित्तातिसारनुत्। प्रशस्तं शोधनानाञ्च बलपुष्टिविवर्द्धनं॥" रा.नि.व.८।

कुन्दरिका । स्त्री। सल्लक्याम्। रा.नि.व.११।

कुन्दसाह्वा, कुन्दा । स्त्री। श्वेतयूथिकायां। वै.निघ.।

कुन्दालः । पुं। महारग्वधवृक्षे। वै.निघ.।

कुन्दिनी । स्त्री। पद्मसमूहे। त्रिका.।

कुन्दुः । स्त्री। कुन्दुरुखोट्याम्, कान्दुरुनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। च.द.वा.व्या.एकादशशती-प्रसारणीतैले। पुं। मूषिके। श.र.।

कुन्दुकुन्दुकः । पुं। कुन्दुरुखोट्यां रा.नि.व.१२।

कुन्दुरखोटी । स्त्री । कुन्दुरखोर्य्यां । भैष.ह्ह दिग्धतैले ।

कुन्दुरः (रुः, रूः) । पुं, स्त्री (क्ली) । सल्लक्याम् । धूपभेदे, गुग्गुलभेदे । हिं वेरीजा । वै. निघ. । कुन्दुरुकणे । रा.नि.व.२१ । The resin of the plant (Boswellia thurifera.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये, शल्लकीनिर्य्यासे । কুন্দুরু-খোটী । गुणाः—मधुरः तिक्तः कफपित्तदाहघ्नः प्रदरघ्नः पाने लेपे च शीतलः । मधुरतिक्ततीक्ष्ण-कटुकः लघ्वः ज्वरस्वेदग्रहदोषमुखरोगकफवातघ्नश्च । भा.पू.१भ. । रा.नि.व.१२ । स्वेदवातश्लेष्मश्रमज्वरहरः । मद.व.३ । [निर्य्यासे । वै.निघ. ।

कुन्दुरुकी । स्त्री । शल्लकीवृत्ते । भम.। शल्लकी-

कुन्दुरुखोटी । स्त्री । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये, कुन्दुरौ । प.मु. । सा.कौ शतावरीमोदके ।

कुपः । पुं । भारद्वाजपक्षिणि । वै.निघ. ।

कुपथ्यम् । क्ली । अस्वास्थ्यकरे पथ्ये । [सु. ।

कुपनसः । पुं । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । प.

कुपाकः । पुं । कुपीलौ । वै.निघ. ।

कुपाणिः । त्रि । कुकरे, वक्रहस्ते । কোপা । हिं टुण्डा । जटा. ।

कुपिनी । स्त्री । खालुइ इति गौड़भाषाप्रसिद्धायां स्वल्पमत्स्यधान्याम् । श.र. ।

कुपिन्दः । पुं । वस्त्रनिर्मातरि । वै.निघ. ।

कुपि(पी)लुः । पुं । काकपीलौ, कारस्करवृक्षे । মাকড়া গাব, মধুর গাব, কুচিলা । रा.नि.व. ६ । See कारस्करः ।

कुप्य(क)म् । क्ली । Tutenag. सीसरङ्गमिश्रधातौ, अष्टधातुमध्ये दस्ता इति ख्याते धातौ । सुवर्णरजतभिन्नधातौ । रत्ना. ।

कुप्यधौतम् । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।

कुप्यलवणम् । क्ली। लवणविशेषे। च.वि.८श.।

कुप्यशाला । स्त्री । धातुद्रव्यनिर्म्माणशालायां ।

कुबाहुलः । पुं । उष्ट्रे । श.च. ।

कुबे(वे)रः (कः) । पुं । नन्दिवृक्षे, तूनवृक्षे । তুণ বা গন্ধা অশ্বত্থ । भम. । प.मु. । वै.निघ. २भ.वा.व्या.कुबेरपाके । चि । कुशरीरे । त्रिका. ।

कुबेरनेत्रः (राक्षः) । पुं। पाटलवृक्षे । लताकरञ्जे । वै.निघ. । [शो.चि. ।

कुबेराह्वयः । पुं। नन्दीवृक्षे । वै.निघ.२भ.ग्रह-

कुबेराक्षी । स्त्री । पाटलावृक्षे । प.मु. । काष्ठपाटलायाम् । सितपाटलायाम् । শ্বেত পারুল । रा.नि.व.१० । पेटिकायां । পেটারি । रत्ना. । सु.सू.३८भ. । भा.म.४भ.बाल.चि. । "कुबेराक्षी च योज्याः स्युः ।" लताकरञ्जे । वै.निघ. ।

कुब्जः । पुं । वनचटके । (Bola cuja.) मत्स्यविशेषे । अपामार्गे । रा.नि.व.४ । तन्नामकवातव्याधिविशेषे । কুঁজ । लक्षणं—"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् । क्रुद्धोवायुर्यदा कुर्य्यात्तदा तङ्कुब्जमादिशेत् ॥" मा.नि.। "वातघ्नैर्दशमूल्या च नरं कुब्जमुपाचरेत् । स्नेहैर्मांसरसैश्चापि प्रवृद्धं तं विवर्ज्जयेत् ॥" त्रि । उन्नतपृष्ठे । কুঁজো । हे.च.।

कुब्जकः । पुं । An aquatic plant, (Trapa bispinosa.) कोङ्कणदेशख्यातपुष्पवृक्षविशेषे । শ্বেত গোলাপ । हिं कूजा । मं काटेशेवती । गुणाः—सुरभिः शीतलः रक्तपित्तहरश्च । पुष्पं शीतलं बल्यं दाहघ्नं वातपित्तघ्नञ्च । रा.नि. व.१० । "कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायः सुरसः सरः । त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्त्ता च स स्मृतः ॥" भा. । शृङ्गाटके । त्रिका. । पीतझिण्ट्यां । र.मा. । [श्वेतखदिरे । रा.नि.व.८ ।

कुब्जकण्टकः । पुं । White mimosa.

कुब्जका । स्त्री । कुब्जकवृक्षे । गुल्लाव । रा.नि. व.१० । मद. ।

कुब्जकिरातः
कुब्जवामनः } पुं । कुब्जे ।

कुब्जत्वम् । क्ली । वायुरोगभेदे । কুঁজ ।

कुब्जपुष्पः । पुं । पीतझिण्टीवृत्ते । পীতপুষ্প ঝাঁটী । र.मा. ।

कुब्जप्रसारणीतैलम् । क्ली। वातव्याध्यधिकारे । तिलतैलम् १६ श. क्वाथार्थे—प्रसारणीक्वाथः १०० प. जल ६४ श. शे. १६ श. । दधि १६ श. काञ्जिकं १६ श. दुग्धं ३२ श. । कल्कार्थे —चित्रकमूलपिप्पलीमूलयष्टिमधुसैन्धववचाशत-

फाह्वदारुरास्नागजपिप्पलीगन्धभादुत्तिमूलजटामांसीमेलक(अभावे)रक्तचन्दनानां प्रत्येकं २ प. । गन्धद्रव्यं यथालाभं देयम् । च.द. ।

कुभा । स्त्री । वनचटकायाम् । वै.निघ. ।

कुभुक्तम् । क्ली । कदर्य्यान्ने ।

कुमरिचः । पुं । (Capsicum.) मरिचवृक्षविशेषे । লঙ্কামরিচ । हिं लालमिरिच । उत्. नीकोमरिच ।

कुमारः (कः) । पुं । सप्तदशाब्धः त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं पुरुषे । रा.नि.व.१८ । पञ्चवर्षीयबालके । हे.च.। (कः) वरुणवृक्षे । বরুণ গাছ । रा.नि.व.९ । समुद्रवृक्षे । মহাসমুদ্রা । रत्ना.। शुकपक्षिणि । अश्ववारके । मे.। क्ली । जात्यकाञ्चने । খাঁটিসোণা । मे. । नेत्रतारके ।

कुमारकल्याणकघृतम् । क्ली । बालरोगाधिकारे । पाठः—"शङ्खपुष्पी वचा ब्राह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह । द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीरकं बला । शटी दुरालभा बिल्वं दाड़िमं सुरसः स्थिरा । मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली । एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । कषाये कण्टकार्य्याश्च क्षीरे तस्माच्चतुर्गुणे । एतत्कुमारकल्याणम् ॥ घृतं ४ श. कल्कानां शङ्खपुष्पप्रादीनां प्रत्येकं २ तो. । कण्टकारी १२॥० श. जलं ६४ श. शे. क्वाथः १६ श. दुग्धं १६ श. । च.द.।

कुमारजीवः (ञ्जीवसंज्ञः) । पुं । पुत्रञ्जीवकवृक्षे । পুতঞ্জিয়া গাছ । र.मा. ।

कुमारतन्त्रम् । क्ली । रावणकृते बालरोगप्रबन्धे । प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा नन्दा मातृका, द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा सुनन्दा, तृतीये दिवसे मासि वर्षे वा पूतना, चतुर्थे दिवसे मासि वर्षे वा मुखमुण्डितिका, पञ्चमे…कटपूतना, षष्ठे…शकुनिका, सप्तमे…शुष्करेवती, अष्टमे…आर्य्यका, नवमे…सूतिका, दशमे…निर्ऋता, एकादशे…पिलिपिच्छिका, द्वादशे च दिने मासि वर्षे वा कामुका नाम मातृका शिशुं गृह्णाति । सर्व्वाभिरेव गृहीतमात्रस्य च ज्वरोदयो भवति । च.द. ।

कुमारभृत्या । स्त्री । गर्भिण्याः परिचर्य्यायां, बालतन्त्रे । त्रिका. ।

कुमारललिता । स्त्री । शिशुक्रीड़ायाम् ।

कुमारवाही (इन्) । पुं । मयूरे । श.र. ।

कुमारा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

कुमारिका (री) । स्त्री । अनागतार्त्तवायां कन्यायाम् । रा.नि.व.१८ । घृतकुमार्य्याम् । ঘৃতকুমারী, ঘিকাঞ্চন । हिं घिउकुमारी । मं कं क़्वारि, नोयिसर, घिकुवार । तें पिन्नगोरिएटकलवंद । विरजाजितीगे । गुणाः—हिमा तिक्ता कफघ्नी पित्तकासविषश्वासकुष्ठघ्नी रसायनी च । रा.नि.व.५ । भेदिनी शीतला तिक्तमधुरा चक्षुष्या रसायनी बृंहणी वातविषघ्नी गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरग्रन्थिविस्फोटाग्निदग्धरक्तपित्तचर्म्मरोगघ्नी च । भा.पू.१भ. । (री) जियत्षष्ठीति ख्याते वृक्षे । प.मु. । तरुणीपुष्पवृक्षे । গোলাপ । रा.नि.व.१० । अपराजितायाम् । मे. । कृष्णचटकायाम् । শ্যামা পাখী । रा.नि.व.१९ । वाराहीकन्दे । स्थूलैलायाम् । बन्ध्याकर्कोट्याम् । रा.नि.व.२३ । नवमल्लिकायाम् । प.मु.। वटपत्रीमल्लिकायां । বেল ফুল । सप्तपर्णवृक्षे । महाजम्बूवृक्षे । वै.निघ. । पतङ्गविशेषे । কুমীরে পোকা । नेत्रप्रतिफलिते दृष्टवस्तुनः प्रतिबिम्बे । च.इन्द्रिय.७अ. ।

कुमारिकावर्त्तिः । पुं । नेत्ररोगे रोपणीवर्त्तौ । "अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः । जातीकुसुमपञ्चाशत् मरिचानि च षोड़श । एषा कुमारिकावर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवर्त्तयेत् ॥" तिलपुष्पं ८० पिप्पलीरोमा ६० जातीपुष्पं ५० मरिचं १६ ।

कुमारीकन्दः । पुं । कुमार्य्याः कन्दे । ঘৃতকুমারীমূল । वै.निघ.२भ.कामला.चि.८स्थे ।

कुमुखः । पुं । शूकरे ।

कुमुत् (दम्) । क्ली । (Nymphaea Esculenta.) (Nymphaea Lotus.) चन्द्रविकाशिनि स्वनामख्यातपुष्पे । হেলা ফুল, নালি ফুল, শ্বেত শুন্দি । हिं कोइ । मं पांढ़रे उत्पल । कं बिलियनेइदिलु । च.सू.४अ. । गुणाः—शीतलं स्वादु पाके तिक्तं कफघ्नं रक्तदोषहरं दाहश्रमपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.१० । पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं शीतवीर्य्यं ह्लादनञ्च । भा.पू.१भ.। (Nymphaea Rubra.) रक्तपद्मे । मे. । रक्तोत्पले । त्रिका. ।

रौप्ये। हे.च.। पुं। गाम्भारीवृत्ते। शाखामृगे। मे.। अचि.२०अ.। कुमुदकन्दे। गुग्गुलौ। सर्पभेदे। श्वेतोत्पले। हे.च.। कर्पूरे। रा.नि.व.१२। कुम्भिकायां। পানা। कट्फलवृत्ते। वै निघ.।

कुमुदकः । पुं। प्रपौण्डरीके। পুণ্ডরিয়া। हिं पुण्डरिया। वै.निघ.।

कुमुदघ्नी । स्त्री। तन्नामकस्थावरविषे। यस्य चीरे विषं वर्त्तते। सु.कल्प.२अ.।

कुमुदप्रियः
कुमुदबान्धवः } पुं। कर्पूरे। चन्द्रे। वै.निघ.।
कुमुदसुहृत्

कुमुदरागा । स्त्री। धातकीवृत्ते। वै.निघ.।

कुमुदवीजम् । क्ली। कुमुद्वतीवीजे। তেলো বিচি। हिं भेटवेरा। गुणाः—स्वादु गुरु रुचं हिमञ्च। भा.।

कुमुदा । स्त्री। कुम्भिकायां। পানা। गाम्भारीवृत्ते। हे च.। शालपर्ण्याम्। धातकाम्। ধাই ফুল। कट्फलवृत्ते। रा.नि.व.४।६।९।

कुमुदाभिख्यम् । क्ली। रूप्ये। हे.च.।

कुमुदिका । स्त्री। कुमुदिन्याम्। अम.। कट्फलवृत्ते। भा.पू.१भ.।

कुमुदिनी । स्त्री। चन्द्रप्रियायां। জ্যোৎস্না। उत्पलिन्याम्। শুন্দীঝাড়, ছোট শুন্দী। कुमुदलतायाम्। কুমুদঝাড়। तैं कलुवलंडे कोलिनु। कलुवपव्वुलु। रा.नि.व.१०। इयं कमलिनीगुणयुक्ता ज्ञेया। भा.पू.१भ.। कमलिन्याम्। [घ.।

कुमुदिनीवीजम् । क्ली। कुमुदवीजे। वै.नि

कुमुदी । स्त्री। कट्फलवृत्ते। मद.व.१। गाम्भारीवृत्ते। रा.नि.व.९।

कुमुदेश्वररसः । पुं। यक्ष्माधिकारे। पाठः—"हेमभस्मरसभस्मतुल्यकं मौक्तिकन्तु रसपादटङ्कणं। गन्धकं कुरुत सर्व्वतुल्यकं काञ्जिकेन परिमर्द्य गोलकं। मृत्स्नया च परिवेष्ट्य शोषितं भाण्डके सलवणे यथा पचेत्।" द्वितीयस्तच्छाधिकारे। रसतारुं २ भ. वङ्गभस्म १ भ. यष्टीमधुक्काथेन भावयित्वा शोषयित्वा च माषार्द्धं सेव्यम्। र.सा.सं.।

कुमुद्वती । स्त्री। कुमुदिन्याम्। শুন্দী বা কুমুদফুলের ঝাড়। रा.नि.व.१०। कुमुदलतेति प्रसिद्धस्थावरविषान्तर्गतफलविषे। सु.कल्प.२अ.। See फलविषम्।

कुमुद्वतीवीजम् । क्ली। कुमुदवीजे। "भवेत्कुमुद्वतीवीजं स्वादु रुचं हिमं गुरु।" वैद्यकम्।

कुमुद्वान् । त्रि। कुमुदविशिष्टे (देशे)। मे.।

कुम्पः । पुं। वाहुकुण्ठे। কোপা। जटा.।

कुम्भम् । क्ली, पुं। त्रिवृतायां। हे.च.। गुग्गुलौ। अम.। "निकुम्भकुम्भत्रिफला गवाची।" (चन्द्रप्रभावट्यां।) पुं। सर्पमाने। ৬৪ সের। प.प्र.१ख.। जैपालवृत्ते। कट्फलवृत्ते। पृश्निपर्ण्यां। पाटलावृत्ते। मे.। कलसे। करिशिरःस्थपिण्डयोः। "मूर्द्धिपिण्डौ स्मृतौ कुम्भौ कुम्भयोरन्तरं विदुः।" हला.।

कुम्भकरेचना । स्त्री। जैपालवृत्ते। वै.निघ.।

कुम्भकामला (पादः) । स्त्री। A sort of Jaundice. कामलाभेदे। कालाधिक्येन कामला खरीभूता कुम्भकामलायां परिणमति। वम्यरोचकज्वरादिकं तदसाध्यलक्षणम्। मा.नि.।

कुम्भकारः । पुं। कुकुभपक्षिणि। हे.च.।

कुम्भकारकुक्कुटः । पुं। (Phasianus Gallus.) चुद्रकुक्कुटविशेषे।

कुम्भकारिका (री) । स्त्री। कुलत्थाञ्जने। रा.नि.व.१३। वनकुलत्थायाम्। प.मु.। मनःशिलायाम्। जटा.।

कुम्भकालुकम् । क्ली। घोले। वै.निघ.।

कुम्भजः । पुं। वकवृत्ते। বককুলের গাছ। प मु.। [१६।

कुम्भडिका । स्त्री। कुष्माण्डशाली। रा.नि.व.

कुम्भतुम्बी । स्त्री। वृहत्तुम्ब्यां। গোল লাউ। गुणाः—"कुम्भतुम्बी तु मधुरा शीतला तर्पणी गुरुः। रुच्या पुष्टिकरी शुक्रवर्द्धिनी तु बलप्रदा। पित्तनाशकरी गर्भपोषणी पित्तनाशिनी। फले तु वल्लीवत्प्रोक्ता गुणाश्च।" वै.निघ.। शीतपित्तश्वासकफास्रज्वरकासनाशिका वल्या च। रा.नि.व.७।

कुम्भपर्णी । स्त्री। कुष्माण्डीलतायाम्। प.मु.।

कुम्भपुटा । स्त्री। श्वेतत्रिवृतायाम्। वै.निघ.।

कुम्भपुष्पी । स्त्री। रक्तपाटलवृत्ते। वै.निघ.।

कुम्भफला । स्त्री । महाकुष्माण्ड्यां । रा नि व.७।

कुम्भयोनि: (का) । स्त्री । द्रोणपुष्पीक्षुपे । हलकषा । रा.नि.व.६ । वकवृक्षे । वै.निघ. ।

कुम्भरेता: । पुं । अग्नौ ।

कुम्भला । स्त्री । मुण्डिर्य्यां । मूण्डीरी । र.मा. ।

कुम्भवारुणी । स्त्री । मुण्डिरीभेदे । प.मु. ।

कुम्भवीज: (क:) । पुं । अरिष्टफलवृक्षे । रीठा गाछ । रा.नि.व.८ ।

कुम्भशालि: । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । गुणा:—मधुरा स्निग्धा वातपित्तघ्नी च । रा.नि.व.१६ ।

कुम्भसन्धि: । पुं । करिकुम्भद्वयमध्यभागे। त्रिका.।

कुम्भसर्पि: । क्ली । एकादशोत्तरशतवार्षिके पुराणघृते । गुणा: – रक्षोघ्नम् । सु.सू.४५अ. ।

कुम्भा । स्त्री । उखायाम् । कट्फलवृक्षे । पृश्निपर्ण्याम् । पाटलावृक्षे । मे. । द्रोणपुष्प्याम् । वै. निघ. । श्वेतत्रिवृतायाम् । तुम्ब्याम् । वै.निघ. ।

कुम्भाख्या । स्त्री । रक्तपाटले । वै.निघ.। [वा.।

कुम्भाट: । पुं । कुम्भाडुया इति ख्याते वृक्षे । र

कुम्भाण्डी । स्त्री। Pumpkin Gourd. कुष्माण्ड्याम् । कुमड़ा गाछ । रा.नि.व.७ ।

कुम्भारी (ण्ड्री, ण्ड्री) । स्त्री । कुष्माण्ड्याम् । वै.निघ. । [निघ. ।

कुम्भालावु: । स्त्री । महादुग्धालाव्वाम् । वै.

कुम्भाह्वय: । पुं । कुम्भकामलायाम् । च.द.पाण्डु.चि. ।

कुम्भि(म्भी)क: । पुं । पुन्नागवृक्षे । र.मा. । भैष.नाड़ीव्रण.चि.कुम्भाद्यतैले । सप्तपर्णवृक्षे । प.मु. । वारिपर्ण्याम् । पाना । भूर्जवृक्षे । भूर्जपत्र गाछ । "रोमश: स्थूलत्वक् कुम्भीनामा वृक्षो यस्य त्वक् वस्त्राकारा भवति।" सु.सू.३८अ.प्रियङ्ग्वादि । सु. । See भूर्ज: । पाटलवृक्षे । षण्ढविशेषे । हिजरे । लक्षणं यथा—"स्वे गुदे ब्रह्मचर्य्याद् य: स्त्रीषु पुंवत्प्रवर्त्तते । कुम्भीक: स च विज्ञेय: ॥" सु.चि.१७अ. ।

कुम्भि(म्भी)का । स्त्री।(Pistia stratiotes,) वारिपर्ण्यां । टोका पाना । रवा. । वा.उ. ८अ. । रक्तपाटलायाम् । रा.नि.व.१० । तन्नामकनेत्रवर्त्मजरोगविशेषे । कुम्भीकावीजसदृशाकारत्वात्तथोच्यते । एषा ध्मातजा विदीर्णा च स्रवति पुनश्च पूर्णा भवति। लक्षणं यथा—"वर्त्मान्ते पिड़का ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च । कुम्भीकवीजसदृशा कुम्भिका सन्निपातजा ॥" मा.नि.। कट्फलवृक्षे । वै.निघ. । पाटलवृक्षे । प.मु.। द्रोणपुष्प्यां । हलकषा । रा.नि.व.६ । गुग्गुली । शूकदोषविशेषे । लक्षणम् —"कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभा शुभा ।" सु.नि.शू.दो.१४अ. ।

कुम्भिकाद्यतैलम् । क्ली । नाड़ीव्रणाधिकारे। तैलं ४ श. । क्वाथार्थं—कुम्भीका (पानार मूल) खर्जूरीकपित्थविल्वानां तथा उदुम्बराद्यपुष्पफलवृक्षाणां फलशलाटुकल्कं ४ श. वारि ३२ श. शे. ८ श. । उक्तक्वाथेन मुस्तादीनां कल्कं शरावमितं (१ श.) दत्वा तैलं पाच्यम् । कल्कद्रव्याणि—मुस्तकसरलकाष्ठप्रियङ्गुत्वगेलापत्रनागकेशरमोचरसजातीकोषलोध्रधातकीपुष्पाणि । "कुम्भीकखर्ज्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनान्तु शलाटुवर्गं । कृत्वा कषायं विपचेत्त तैलमावाप्य मुस्तासरलप्रियङ्गू ॥ सौगन्धिकामोचरसाहिपुष्पलोध्राणि दत्वा खलु धातकीञ्च ।" अत्र कुम्भी पद्मी, दुरालभा वा । वनस्पतयो वटाद्या: सर्व्वेषां शलाटु आमफलं । रस.र. ।

कुम्भितित्तिर: । पुं । तित्तिरपक्षिभेदे । वै. निघ. । [रा.नि.व.६ ।

कुम्भिनीफल(वीज)म् । क्ली । जैपाल ।

कुम्भिपाकी । स्त्री । कट्फलवृक्षे । भा. ।

कुम्भिल: । पुं । शालमत्स्ये । मे.लचिकं ।

कुम्भी (इन्) । पुं । हस्तिनि । हला. । गुग्गुलुवृक्षे । जटा. । सविषपतङ्गभेदे । कुम्भीरके । मत्स्यभेदे । बालग्रहविशेषे । कुम्भीरे । हे.च. । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । पाटलायां । मे. । कट्फले । रा.नि.व.८ । वारिपर्ण्याम् । टोका पाना । रा. नि.व.६ । दन्तीवृक्षे । रा.नि.व.५ । पुष्पवृक्षविशेषे कोङ्कणदेशे प्रसिद्धे । गुणा:—कटु: कषाया उष्णा वातकफघ्नी संग्राही च । रा.नि.व.८ । वातपित्तज्वरदाहकफरक्तातिसारघ्नी योनिदोषविषघ्नी च । वै.निघ. अग्निप्रकृतिकीटभेदे । तेन दष्टे पि-

जा रोगा भवन्ति । सु.कल्प.८च.। श्वेतनिशति । जैपालवृचे । वै.निघ.चलकसन्निपात.चि. ।

कुम्भीनसः । पुं । क्रूरसर्पे । मे. । वातप्रकृति-कीटभेदे । तेन दष्टे वातनिमित्तजा रोगा जायन्ते । सु.कल्प.८च. ।

कुम्भीपाकः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षणं —"घोणाविवरभरदहृशोणासितलोहितं सान्द्रं । विलुठन्मलकमभितः कुम्भीपाकेन पीड़ितं विद्यात् ॥" भा.म.१भ. ।

कुम्भीपुटः । पुं । गजपुटे । र.सा.सं. ।

कुम्भीफलः } पुं । जैपालवृचे । कुम्भीवृचे । वै.
कुम्भीवीजः } निघ. । क्ली । जैपालवीजे । रा.नि.व.६ ।

कुम्भीरः (लः) । पुं । The crocodile of ganges. जलजन्तुविशेषे । कुमीर । रत्ना. । च.टी. । तन्मांसं पाके स्वादु वातघ्नं स्निग्धं शीतलं पित्तरोगे हितं मलवर्द्धनं श्लेष्मकरञ्च । सु.। कुम्भीवृचे । वै.निघ. । [कुमीरा पोका । हारा. ।

कुम्भीरमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे ।

कुम्भीरवल्कः । पुं । कायफलवृचे । वै.निघ. ।

कुम्भीवृक्षफलम् । क्ली। कायफले । वै.निघ.।

कुम्भीस्वेदः । पुं । वातहरक्काथादिभिः काञ्जिकादिभिर्वा घटस्थितैः स्वेदे । भानुदासः । च.सू. १४च.। [गाछ । भा.म.१भ.चित्तविभ्रम.ज्व.चि.।

कुम्भोद्भवतरुः । पुं । अगस्तिवृचे । वकफुलेर

कुम्भोलुः (लूकः) । पुं । पेचकभेदे ।

कुम्भोलूखलकः । पुं । गुग्गुली । वै.निघ. ।

कुयवः । पुं । कुत्सितयवे ।

कुरका । स्त्री । सल्लकीवृचे । रा.नि.व.११ ।

कुरङ्ग(ङ्कु)रः । पुं । The Indian crane. सारसपक्षिणि । हे.च. । हारा. । क्रौञ्चपक्षिणि । वै.निघ. ।

कुरङ्गः (कः) । पुं । Indian antilope. स्वल्पहरिणे । रत्ना.। "न कृष्णे न च ताम्रे हरिणविशेषे ।" सु.सू.४६च.। च.चि.२च. । (कः) अकर्करायां । वै.निघ. ।

कुरङ्गनाभिः । पुं । मृगनाभौ । रा.नि.व.१२।

कुरङ्गमः । पुं । हरिणविशेषे । कुरङ्ग । त्रिका.।

कुरङ्गमांसम् । क्ली । मृगविशेषस्य मांसे । एतन्मांसं रक्तपित्ते हितम् । तथा कफघ्नं मधुरं पित्तघ्नं मांसवर्द्धकञ्च । सि.यो.र.पि चि.खण्डकाद्यघृते । [गानी । रा.नि.व.३ ।

कुरङ्गिका (नी) । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । मु-

कुरङ्गी । स्त्री । कुरङ्गपत्न्याम् । हरिणी ।

कुरचिल्लः । पुं । कर्कटे । हे.च. ।

कुरण्टः । पुं । सितिवारवृचे । शुशुनि शाक। वा.सू.१५च. । "भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ।" श्वेतझिण्ट्यां । रा.नि.व.१०। कुटजवृचे । वै.निघ.।

कुरण्टकः । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । पीतपुष्प झाँटी गाछ । र.मा. । "पीतपुष्पः कण्टाशलुया इति प्रसिद्धः ।" सु.सू.३८च.। ड.। पीतपुष्पाम्लाने, रक्तझिण्ट्याम् । मे. । वै.निघ. ।

कुरण्टमूलम् । क्ली । पीतपुष्पझिण्टीमूले । भा.म.४भ.योनिरो.चि. ।

कुरण्टिका । कुटजवृचे । साकरुण्डवृचे । रा.नि.व.१० । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

कुरण्टी । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

कुरण्डः । पुं । Hydrocele. मुष्कवृद्धिरोगे । कोरन्द, पोता । हे.च. । तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणं यथा—"क्रुद्धोऽनूर्द्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् । मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥ प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः । दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः ॥" मा. नि. । अचोटवृचे । वै.निघ. । गुर्जरदेशख्याते साकरुण्डवृचे । रा.नि.व.६ ।

कुरण्डकः । पुं। मदनवृचे, श्वेतमदने। वै.निघ.। कुरण्टकवृचे । च.टी. । च.द.माषतैले ।

कुरण्ड(ण्डि)का । स्त्री । वृक्षविशेषे । गुणाः —"सरा रुच्या गुर्व्वी चाग्निप्रदीपनी । नाशिनी कफवातानां वैद्यैस्तु परिकीर्त्तिता॥ हस्वकुरण्डिका शीता पाके माध्वी कटुः स्मृता । तिक्ता चारा च रुच्या च सरा वृष्या जड़ा मता ॥ वातला पित्तला

वल्ली वातकारी कफापहा। रक्तदोषं मूत्रकृच्छ्रं नाशयेदिति कीर्त्तिता ॥” वै.निघ.।

कुरबाहुकः । पुं । पक्षिविशेषे । कुरकुरा पाखी । अयं लघुशीतकषायः । सु.सू.४६अ.।

कुररः । पुं । An osprey. मत्स्यजातीयपक्षिविशेषे स्वनामख्याते, उत्क्रोशपक्षिणि । कुरर, कर्कटिया । हला. । तन्मांसगुणाः—रक्तपित्तघ्नं शीतलं स्निग्धं वृष्यं वातघ्नं रसे पाके च मधुरम् । सु.सू.४६अ.।

कुररवः । पुं । पारावते । वै.निघ. । [मूलके ।

कुराङ्घ्रिः । पुं । देवसर्षपे । रा.नि.व. । रक्त-

कुररी (वी) । स्त्री । मेष्यां । भेड़ी । है.च. । कुररपक्षिस्त्रियां । अम. । (वी) सिंहपिप्पल्यां । है.च. । [कुल्लके । भरण्यी ।

कुरलः । पुं । उत्क्रोशपक्षिणि । हला. । चूर्ण-

कुरवः (कः) । पुं । श्वेतार्के । रा.नि.व.१० । रक्तम्लानपुष्पवृक्षे । रक्तझाँटी । श.र. । झिण्टीशाके । कुरुइ शाक । रा.नि.व.१० । पीतझिण्ट्याम् । है.च. । षष्टिकधान्यजातिभेदे । सु.सू. ४६अ. । गुणाः कङ्गुकवत् । केशे । रा.नि.व.१८ ।

कुरसः । पुं । आसवे । मद्यविशेषे । हारा. । कुत्सितरसे । त्रि । कुरसयुक्ते । [लता । श.च. ।

कुरसा । स्त्री । गोजिह्वालतायाम् । গোজিয়া

कुरालः } पुं । कुलाहघोटके, ईषत्पाण्डुकृष्णज-
कुराहः } हघोटके । है.च. ।

कुरी । स्त्री । यमुनातीरप्रसिद्धे तृणधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरं बलप्रदं हरितं वा पक्वं वा वृद्धं वा वाजिपुष्टिदायकञ्च । रा.नि.व.१६ ।

कुरीरम् । क्ली । मैथुने । उणा. ।

कुरुः । पुं, स्त्री । सिद्धौदने । वै.निघ. । कण्टकारिकायाम् । श.च. ।

कुरुकन्दकम् । क्ली । मूलके । मूला । श.मा.।

कुरुचिल्लः । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।

कुरुटः । पुं। सितावरशाकरूपे। শুশুনি शाक। रा.नि.व.४ ।

कुरुटी (इन्) । पुं । अश्वे ।

कुरण्टः (कः) । पुं। Yellow amaranth, yellow barleria. पीतझिण्ट्याम्। पीत झाँटी । रा.नि.व.१० । च.द.प्रदर.चि.। दारुपत्र्यां । अम्लानवृक्षभेदे । झाँटीविशेष । मे. । कुटजवृक्षे ।

कुरण्टका । स्त्री । पीतझिण्ट्याम् । च.द.अश्मरी-चि. ।

कुरुण्टिका (ण्टी) । स्त्री । साकुरुण्डवृक्षे । रा.नि.व.१० । कृष्णसूक्ष्मफला शिरवालिका इति लोके । सु.सू.३८अ. । ड. । झिण्ट्याम् । झाँटी । हस्तिशुण्ड्याम् । হাতিশুঁড়ে । रत्ना. । शेफालिकाभेदे । सु.चि.७अ. ।

कुरुण्डः । पुं । कुरुण्टकवृक्षे ।

कुरुनाग्रः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. । पीतझिण्ट्याम् । सु.सू.३८अ. । [इति पाश्चात्ये । वै.निघ.।

कुरुबाहुः । पुं पक्षिविशेषे । कुरर । कुरुकुरु

कुरुम्बम् । क्ली, पुं । कुलपालके, नागरङ्गविशेषे । कमलालेबु । श.च. । [नि.व.५ ।

कुरुम्बा (म्बिका) । स्त्री । द्रोणपुष्प्यां । रा.

कुरुम्बी । स्त्री । सैंहलीवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

कुरुरी } पुं। कुररपक्षिणि। भालस्थचूर्णकुन्तले।
कुरुलः } है.च. । वै.निघ. ।

कुरुवकः । पुं । Crimson amaranth, (Barleria cristata.) रक्तझिण्ट्याम् । लाल झाँटी । हिं कटसरैया । अम.। पीतपुष्पझिण्ट्यां । मे. । क्ली । कुरुवकशाके । च.सू. ।

कुरुविन्दः । पुं । कुरुबीजव्रीहिभेदे, कुल्माषे । अयं कुधान्यवर्गीयः । कुलत्थे । सु.सू.४६अ. । भद्रमुस्तायाम् । नागरमुता । ज.द.। मुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । सु.सू.३६अ. । माषे । मासकलाय । प.मु. । रा.नि.व.१६ । सु.सू.४६अ. । क्ली । हिङ्गुले । है.च. । पद्मरागमणौ । माणिक । काचलवणे । रा.नि.व.६ । रत्नभेदे । रा.नि.व.१३ । कृष्णलवणे । “जानीयात्कुरुविन्दकं यदरुणं स्यात् ।” ज.द. ।

कुरुविन्दकः (न्दाख्या) । पुं, स्त्री । A kind of Dolichos Biflorus. वनकुलत्थके । भद्रमुस्तायां। नागरमुता। अम.। ज.द.१२अ.।

कुरविल्व: (ल:, क:) । पुं । नागरमुस्तायाम् । अ.द.११ऋ. । पद्मरागमणौ । त्रिका. । वनकुलत्थे । रत्ना. । [शब्द. ।

कुरविस्त: । पुं । सुवर्णपले । ৪ তো.সোণা ।

कुरवीरक: । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि व.९ ।

कुरूप्यम् । क्ली । रङ्गे । रा.नि.व.१३ ।

कुर्कुट: । पुं । कुक्कुटे ।

कुर्कुर: । पुं । ग्राम्यमृगे । कुकुर । श.टी.रा. ।

कुर्चिका । स्त्री । सूच्याम् । छूँच् । त्रिका. ।

कुर्णकम् । क्ली । पटोललतायाम् । পটোল গাছ । प्र.चि. । [व.६ ।

कुर्णज: । पुं । कुलिञ्जनवृक्षे, गन्धमूले । रा.नि.

कुर्पर: । पुं । कफोणौ । कुनुई । हे.च. ।

कुर्पास: (क:) । पुं । स्त्रीणां स्तनाच्छादनवस्त्रे । काँचुलि । शब्द. ।

कुलम् । क्ली। वदरे। टेहे । कृष्णाञ्जने । त्रिका.।

कु(कू)लक: । पुं, क्ली । रसनामले । छारा । भोग्यवस्तुनि । त्रिका. । सा.कौ.ज्व.चि. । सर्पविशेषे । হরিতসর্প । रा.नि.व.२३ । वल्मीके । मे.। कुपीलौ । কুঁচলে । भा.पू.१भ. । च.द.ज्व.चि. शाकविधौ । "कुलकङ्गारवेल्लकम् ।" "निम्बकुलकयूषस्तु ।" मरुवकवृक्षे । মরুয়া গাছ । र.मा. । क्ली । पटोललतायाम् । পল্তা । मे. । [व.७ ।

कुलकर्कटी । स्त्री । चीनकर्कट्याम् । रा.नि.

कुलका । स्त्री । पटोललतिकायाम् । পল্তা । भैष.अम्ल.पि.चि.सुधावतीगुड़ी । मनःशिलायाम् । (कन्दर्पसारतैले ।) [निघ.जिह्वक.ज्व.चि. ।

कुलक्षत् । पुं । भकर्करे । আকরকরা । वै.

कुलङ्ग: । पुं कृष्णसर्पविशेषे । वै.निघ. ।

कुलङ्गी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । वै.निघ. । [प.मु. ।

कुल(लि)ञ्ज: । पुं । कुलञ्जनवृक्षे । रा.नि.व.६।

कुल(लि)ञ्जन: । पुं, क्ली । An aromatic plant. (Alpinia Galanga.) स्वनामख्यात द्रव्ये, गन्धमूलके । महाभरीवचायाम् । কুড়বিশেষ, মহাভরী বচ । गुणा:—कटुतिक्तोष्ण: दीपन: मुखदोषनुत् । रा.नि.व.६ । कुलञ्जनञ्च स्वरकृत् हृत्कण्ठमुखशोधन: । भर्क.चि.। "कुलिञ्जनं कटु तिक्तमुष्णमग्निप्रदीपनं । कफं श्वयथुञ्च हृदयञ्च मुखकण्ठविशुद्धिकृत् । मुखदोषकफञ्चैव कासं वातकफं हरेत् । तद्वल्लघु गुणैर्ज्ञेयं न्यूनमल्पादिति स्मृतम् ॥" वै.निघ. ।

कुलटी । स्त्री । मनःशिलायाम् । र.मा. ।

कुलत्थणम् । क्ली। दमनके । নাগদনা । प.मु.।

कुल(लि)त्थ: (क:) । पुं । A sort of pulse. (Dolichos biflorus, Syn. Dolichos uniflorus.) शिम्बिधान्यविशेषे । কুর্ত্তিকলায় । हिं कुलत्थी । तै उलवलु । कृष्णवन्यभेदेन स द्विविध: । ताम्रश्वेतकृष्णगुणा:—कषाय: उष्ण: रूक्ष: वातकफघ्न: रक्तपित्तकर: श्वासकासवीर्यबलघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । "उष्णो जयेन्मारुतपीनसांश्च कासप्रतिश्यायविबन्धगुल्मान् । हिक्कां स रक्तस्तु बलासपित्तं निहन्ति मेदश्च कुलत्थकोऽयं ॥" अत्रि.१५अ. । उष्णवीर्य्य: पाकेऽम्ल: शुक्राश्मरीपीनसघ्न: कासार्श:कफवातघ्न: पित्तासृदश्च । वा. । रसत: कषाय: विपाके कटुश्च । हेमाद्रि.शिम्बीधान्यवर्गे । कषाय: कटुक उष्णवीर्य्यत्वात् वातं शमयेत् । पाकेन कटुत्वं । सु.सू.४०अ. ।

कुलत्थगुड़: । पुं । हिक्काश्वासाधिकारे । कुलत्थस्य १०० प. दशमूलस्य समष्टा १०० प. भार्ग्या: १०० प. एकत्र पृथग्वा वारि प्र. द्रोणमितं (६४श.)पादशिष्ट: क्वाथ: कार्य्य: । गुड़स्य ५० प. एकत्र पक्त्वा लेहभूते, प्रक्षेप:—मधु ८ प. वंशरोचना ६ प. पिप्पली २ प. गुड़त्वक् तेजपत्रं एला प्र. २ तो. । च.द. । "कुलत्थो दशमूलञ्च तथैव द्विजयष्टिका । शतं शतञ्च संगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् । पादावशेषे तस्मिंश्च गुड़स्यार्द्धतुलां क्षिपेत् । शीतीभूते च पक्वे च मधुनोऽष्टौ पलानि च । षट्पलञ्च तुगाक्षीर्य्या: पिप्पल्याश्च पलद्वयं । त्रिसुगन्धिसुगन्धं तं खादेदग्निबलं प्रति ॥" रस.र.।

कुलत्थयूष: । पुं । आमकुलत्थसाधितक्वाथे । प.मु. । गुणा:—वातानुलोमक: गुल्मतूनीघ्न: प्रतूणीघ्नश्च । वा. । "वीर्य्योष्णो मधुरोऽग्निप्रदीपन: । कषायो गुल्मकफतद्वायुर्श्वासकासहा । वातानु-

শীমমকূলনীসমেদবিনাশনঃ।" বৈ.নিঘ.। কুলত্থযূষো মধুরঃ কষায়ো ভবেৎ স বাতস্য কফস্য হন্তা। মহাশ্মরীবায়ুঞ্চমেদহন্তা সন্দীপনী মেদবিশোধনশ্চ।" ঋষি.।

কুলত্থষট্পলঘৃতম্‌ । ক্লী। হিক্কাশ্বাসাধিকারে। "কুলত্থাদশমূলাচ্চ ভার্গ্যাঃ প্রস্থং পৃথক্ পৃথক্। ক্বাথয়িত্বা জলদ্রোণে পাদশেষে বিপাচয়েৎ। বিশ্বৈর্ সর্পিষঃ প্রস্থং সক্ষারৈঃ পঞ্চকোলকৈঃ। পলিকৈশ্চাজ্যযেত্সিদ্ধং...... ॥" ক্বাথার্থ—কুলথ ২ শ. দশমূলমিলিত ২ শ. ভার্গীমূল ২ শ. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ঘৃত ৪ শ. ছাগদুগ্ধ ৪ শ. গব্যদুগ্ধ ৪ শ.। কল্কার্থ—পঞ্চকোল ও যবক্ষার প্রত্যেকে ১ প.। রস.র.।

কুলত্থসূপঃ । পুং। ভৃষ্টকুলত্থসিদ্ধযূষে। গুণাঃ—"কুলত্থসূপো বাতঘ্নঃ কটুঃ পাকে কষায়কঃ। কফাবিরোধী শুক্রাসকরীশ্বাসকাসনুৎ। শুক্রাশ্মরীহরঃ পিত্তকারকঃ কথিতো নৃভিঃ॥" বৈ.নিঘ.।

কুলত্থা । স্ত্রী। কুলত্থাঞ্জনে। কাল শুর্মা। রা.নি.ব.১৩। বনকুলত্থিকায়াম্। বনকুলথ। মং রানকুলিত্থা। কং কাড়হুলিগ। গুণাঃ—কটুঃ তিক্তা অর্শঃশূলঘ্নী বিবন্ধাধ্মানঘ্নী চক্ষুষ্যা ব্রণরোপণী চ। রা.নি.ব.৫।

কুলত্থাঞ্জনম্‌ । ক্লী। A blue stone used as a collyrium. খনামখ্যাতাঞ্জনবিশেষে, কুলত্থাকারাঞ্জনপ্রস্তরবিশেষে। কৃত্রিম অঞ্জনবিশেষ। হিং কালাশুর্মা, খাপরিয়া। গুণাঃ—"কুলত্থিকা তু চক্ষুষ্যা কষায়া কটুকা হিমা। বিষবিস্ফোটকণ্ডূতিব্রণদোষনিবর্হিণী॥" রা.নি.ব.১৩।

কুলত্থাদিলেপঃ । পুং। কর্ণমূলশোথে হিতে লেপে। কুলত্থঃ কট্ফলং শুণ্ঠী কৃষ্ণজীরকঞ্চ সমভাগং জলেন পেষয়িত্বা ঈষদুষ্ণো লেপঃ। ভা.ম.১ভ. জ্ব.চি.।

কুলত্থাদ্যঘৃতম্‌ । ক্লী। অশ্মর্য্যধিকারে। "কুলত্থসিন্ধূত্থবিড়ঙ্গসারং সশর্করাশীতলিযাবশূকম্। বীজানি কুষ্মাণ্ডকগোক্ষুরাণাং ঘৃতং পচেদ্বরুণস্য তোয়ে।" ঘৃতং ৪ শ. বরুণত্বক্ ১২॥০ শ. (মতান্তরে ৮ শ.) বারি ৬৪ শ. পাদাংশঃ ১৬ শ. কুলত্থাদিকল্কঃ ৮ প. একত্র পাক্যম্। মতান্তরে—ঘৃত ৪ শ. বরুণছাল ৪ শ. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ.। কল্কার্থ—কুলথ, সৈন্ধব, বিড়ঙ্গ, চিনি, শিউলিছোপ, যবক্ষার, কুষ্মাণ্ডবীজ, গোক্ষুরবীজ প্রত্যেকে ৮ তো.। শা.কৌ.। চ.দ.।

কুলত্থান্নম্‌ । ক্লী। সংস্কৃতভক্তে। গুণাঃ—"কুলত্থান্নন্তু মধুরং তুবরং বলপুষ্টিদম্। লঘু তৃপ্তিকরং পাকে কটুকঞ্চাগ্নিদীপনম্। কফবাতকৃমিশ্বাসনাশনং পরিকীর্তিতম্॥" বৈ.নিঘ.।

কুলত্থিকা । স্ত্রী। কুলত্থাঞ্জনে। রা.নি.ব. ১৩। রত্না.। কুলত্থে। বনকুলত্থে। বনকুর্ত্তি। র.মা.। হে.চ.। রক্তকুলত্থে। ভা.। শীতলাদেব্যাম্। বৈ.নিঘ.।

কুলনাশঃ । পুং। উষ্ট্রে। হে.চ.।

কুলপত্রঃ (কঃ) । পুং। দমনকবৃক্ষে। দনা। রা.নি.ব ১০। [শ.চ.।

কুলপালকম্‌ । ক্লী। কুরুন্বে। কমলা লেবু।

কুলবধূরসঃ । পুং। সন্নিপাতজ্বরে। অত্র তুল্যাংশং একভাগতুল্যং। যদ্যপি নসমুক্তং তথাপ্যঞ্জনব্যবহারঃ। র.সা.সং.। পারদশোধকতামমনঃশিলাতুল্যকানি দ্রব্যাণি। ইন্দ্রবারুণী (রাখালশশা) রসেন চণকাভা বটী কার্য্যা। বৈ.রত্নাবলী।

কুলভৃত্যা । স্ত্রী। গর্ভিণীপর্য্যুপাসনায়াম্। জটা.।

কুলযী } **কুলী** } স্ত্রী। বৃক্ষবিশেষে। শীতলা স্বাদুঃ বাতকৃৎ গুরুশ্চ। "কুলয়ী শীতলা স্বাদুঃ বাতলা কফকৃদ্গুরুঃ।" বৈ.নিঘ.।

কুলরাঢ়ঃ (কঃ) । পুং। সৈরাঢ়াপরনাম্নি পীযূষবর্ণাশ্বে। "কুলাহঃ কুলরাঢ়স্তু সৈরাঢ়ঃ সুররাহকঃ।" জ.দ.২অ.।

কুলর্কঃ । পুং। নালমর্দ্দনে। হারা.।

কুলবর্ণা । স্ত্রী। রক্তমূলায়াং ত্রিবৃতি। লাল তেউড়ী। রা.নি.ব.৬। [শ.মা.।

কুলসৌরভম্‌ । ক্লী। মরুবকবৃক্ষে। হিং মরুয়া।

কুলহংসঃ (হুঞ্চকঃ) । পুং। মন্ত্রাবর্তে। হারা.।

কুল(লা)হলঃ । পুং। (Coryza Terebinthina or Celsia Coromandelina.)

मूषकदन्ते । कुक्‌शिमा । र.मा. । "कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणी भूतकेशी ।" वा.सू.१५अ. । महाश्रावणिकायाम् । मुण्डीरी । मद.व.१ ।

कुलहला । स्त्री । गोरक्षमुण्डीक्षुपे । वै.निघ. ।

कुलचया । स्त्री । कर्पूरशय्याम् । वै.निघ. । कपिकच्छ्वाम् । श.च. । [शिम्बी ।

कुला । स्त्री । मनःशिलायाम् । वै.निघ. । शूक

कुलाटः । पुं । क्षुद्रमत्स्यविशेषे । श.मा. ।

कुलायः । पुं । पक्षिनीड़े । स्थानमात्रे । मे. । क्ली । शरीरे ।

कुलायस्थः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

कुलायिका । स्त्री । पक्षिशालायाम् । त्रिका. ।

कुलालः । पुं । वनकुक्कुटपक्षिणि । कुकुभपक्षिणि । हारा. । मे. । कुम्भीरे । वै.निघ. ।

कुलालिका (ली) । स्त्री । नीलोपलविशेषे । अञ्जनान्तरे, कुलत्थाञ्जनप्रस्तरविशेषे । मे । रा.नि.व.१३ । वनकुलत्थिकायाम् । रा.नि.व.५ ।

कुलासकः । पुं । दुरालभायाम् । प.मु. ।

कुलाहः (कः) । पुं । ईषत्पीतवर्णकृष्णजानुघोटके । हे.च. । "ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुकः ।" ज.द.३अ. । रक्तकोकिलाक्षे । लाल कुलेखाड़ा । गुणाः—आमवातघ्नः रक्तरोगघ्नश्च । राज. । कृकलासे । श.र. ।

कुलाचिका (चुता) । स्त्री । ग्रन्थां । कुज्ञि ।

कुलिः (ली) । स्त्री । चविकायां । चई । रत्ना. । कण्टकार्य्याम् । कण्टिकारी । मे. । पुं । काञ्चनारभेदे । रक्तकाञ्चन । मद.व.१ । हस्ते । हात । त्रिका. । चटकपक्षिणि । वै.निघ. ।

कुलिकः । पुं । कण्टकपालीवृक्षे । केलेकड़ा, काँटा गुड़काँउली । भैष. । अश्वकर्णशाली । लता शाल । रत्ना. । [गाछ, तृण । प.मु. ।

कुलिकच्छः । पुं । नन्दीवृक्षे । गया अश्वथ

कुलिका । स्त्री । शैवलायाम् । वै.निघ. ।

कुलिङ्गः (कः) । पुं । चटकपक्षिणि । रत्ना. । च.चि.२अ.वृष्ययोगे । "गृहकुलिङ्गमांसं रक्तपित्तहरं अतिशीतलञ्च । रा.नि.व.१९ । सविषमूषिकविशेषे । तद्दष्टे वक्ष्यः शोफो राज्यश्च दंशमण्डले भवन्ति । सु.कल्प.६अ. । Fork-tailed shrike. फिङ्गकपक्षिणि । फिङ्गा पाखी । हिं गरगैया । तन्मांसगुणाः—कुलिङ्गो मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविवर्द्धनः । सु.सू.४६अ. । मधुरं स्निग्धं कफपित्तकरञ्च । राज. ।

कुलिङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । कुलिङ्गपक्षिस्त्रियाम् । कर्कटशृङ्गीवृक्षे । काँकड़ाशृङ्गी गाछ । प.मु. । च.सू.४अ. ।

कुलिङ्गाक्षी । स्त्री । पेटिकावृक्षे । पेटारि गाछ । श्वेतोच्चटायाम् । श्वेत ओकड़ा । रत्ना. ।

कुलित्था । स्त्री । रक्तकुलत्थे । वै.निघ. ।

कुलित्थिका । स्त्री । वनकुलत्थे । त्रिवृतायां । मसूरिकादिश्याम् । वै.निघ. ।

कुलिरः । पुं । कर्कटे । काँकड़ा । त्रिका. ।

कुलिशः । पुं । लताशाले । र.मा. । खड्गकर्णवृक्षे । "हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ।" रसेन्द्र.चि.८अ. । अस्थिसंहारवृक्षे । प.मु. । भैष. अम्लपि.चि. । र.मा.लौहमारणे । हीरकप्रभमत्स्यविशेषे । त्रिका. । मे. । क्ली । वज्रे । हीरे । रा.नि.व.१३ । [लताशाल । रा.नि.व.९ ।

कुलिशतरुः । पुं । अश्वकर्णशाललतायाम् ।

कुलिशद्रुमः । पुं । स्नुहीवृक्षे । मनसा वृक्ष । हिं थूहर । वै.निघ. ।

कुलिशमत्स्यः । पुं । कुड़िशमत्स्ये । राज. ।

कुलीनः । पुं । कुनखनामक्षुद्ररोगे । See कुनखः । श्रेष्ठघोटके । हे.च. । [प.मु. ।

कुलीनकः । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । कर्कटे ।

कुलीनसम् । क्ली । जले । हे.च. ।

कुलीयकम् । क्ली । नेत्रसन्धौ । वै.निघ. ।

कुलीरः (कः) । पुं । कर्कटशृङ्ग्याम् । वै.निघ. । कर्कटे । क्षुद्रकर्कटे । काँकड़ा । रत्ना. । रस.र. बाल.चि. । कुलीरमांसगुणाः—"कुलीरकस्य मांसन्तु शीतं धातुविवर्द्धकं । वृष्यं रक्तप्रवाहञ्च स्त्रीणां शमयति च्चणात् ॥" वै.निघ. । सृष्टविण्मूत्रं भग्नसन्धानकृत् वातपित्तघ्नम् । "कुलीरोऽतिबली वृष्यः प्र-क्षुद्रनर्यावनाशनः । शोषातिसारयक्ष्मोक्षविरात्ती-स्त्रियां हितः ॥" अत्रि. ।

कुलीरविषाणिका (णी) । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । भा.पू.१भ. ।

कुलीरशृङ्गी } स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । प.मु ।
कुलीरा } भा.कर्णक.ज्व.चि. । च.सू.४भ. ।

कुलीराद् । पुं । कर्कटशिशौ । কাঁকড়ার বাচ্ছা । त्रिका. ।

कुलुकम् । क्ली । जिह्वामले । हे.च. ।

कुलुकगुञ्जा । स्त्री । उल्कायाँ । द्वारा. ।

कुलूलम् । क्ली । तुषानले । मे. ।

कुलेचरः । पुं । कनकभेदे । वै.निघ. ।

कुलोत्कटः । पुं । कुलीनघोटके । श.च. ।

कुलोत्थिका । स्त्री । कुलत्थे । वै.निघ. ।

कुल्फः । पुं । गुल्फे । গুল্ফে । रोगे । उणा. ।

कुल्माषः । पुं, क्ली । काञ्जिके । रा.नि.व.२१ । कुलत्थे । गन्धशाली । प.मु. । यावके । যাউ । मे. । अर्द्धस्विन्नधान्यगोधूमादौ । सुश्रुनी । "अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः । कुल्माष इति कथ्यन्ते । कुल्माषा गुरवो रुक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।" भा.। कीटदष्टमाषे । शूकधान्ये, यवादौ । वै.निघ. । वंशे । रा.नि.व.२३ । जटामांस्यां । वनकुलत्थे । र.मा. । काश्मीरे तुलसीभेदे । क्ली । धान्यविशेषे । বোরো ধান । राजमाषे । বরটী । यवौदने । सु.चि.६भ. । यवपिष्टमाषे । सु.चि.१०भ. ।

कुल्माषाभिभवम् } क्ली । काञ्जिके । "कुल्मा-
कुल्माषाभिषुतम् } षैर्यवादिभिरर्द्धस्विन्नैरभिषूयते अ ।" भ.टी.स्वा. ।

कुल्मासम् । क्ली, पुं । कुल्माषे । विश्व. ।

कुल्यम् । क्ली । अस्थ्नि । হাড় । द्रोणाष्टकपरिमाणे । आमिषे । कीकसे । পাঁজর । मे. ।

कुल्या । स्त्री । द्रोणाष्टकमाने । जीवन्त्याम् । मे. । स्थूलवार्त्ताक्याम् । বড় বেগুণ । र.मा. ।

कुल्वकम् । क्ली । जिह्वामले । वै.निघ. ।

कुवम् । क्ली । वारिजपुष्पमात्रे । पद्मे । हे.च. ।

कुवकालुका । स्त्री। घोलीशाके । रा.नि.व.७।

कुवङ्गम् । क्ली। सीसके ; সীসে । रा.नि.व.१३।

कुवज्रकम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व.१३।

कुवरः । पुं । तुवररसे । ঝালরস । भ.टी.। च. सू.४भ. ।

कुवलः । पुं । (Zizyphus Jujuba.) वदरीवृक्षे । কুল গাছ । र.मा.। क्ली । पद्मे । उत्पले । मे. । वदरफले । কুল । मद.व.६ । वृहद्वदरे च. सू.४भ. । मुक्ताफले । प.मु ।

कुवलकी । स्त्री । मल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

कुवलकुणः । पुं । कोलिफलकाले ।

कुवलयम् । क्ली । उत्पले । नीलोत्पले । নীল শুন্দি । हिं कौञी । रा.नि.व.१० । श.र. । "ईषन्नीलधवलं कुवलयम् ।" ड. । श्वेतपद्मे । नीलपद्मे । वै.निघ. । श्वेतकुमुदे । भा.पू.१भ. ।

कुवलयिनी । स्त्री। उत्पलिन्याम् । শুন্দি বা কুমুদের ঝাড় । रा.नि.व.१० ।

कुवला । स्त्री । मुक्ताविशेषे ।

कुवली । स्त्री। कोलिवृक्षे । কুল গাছ । हे.च.।

कुविड्म् । क्ली । विड्लवणे । रा.नि.व.२३ ।

कुवृत्तिकत् । पुं । पूतिकायाम्, करञ्जभेदे । কাঁটা করঞ্জ । श.च. । [भम. ।

कुवेणी । क्ली । मत्स्यधानिकायाम् । থালুই ।

कुवेलम् । क्ली । कुवलये । পদ্ম । हे.च. ।

कुवैद्यः । पुं । कुत्सितवैद्ये ।

कुशः । पुं, क्ली । जले । मे. । Sacrificial grass. (Poa cynosuroides.) स्वनामख्याततृणे । কুশ । हिं दभ । कुशदर्भ, उद्भाकुशि । कुशो द्विविधः कृष्णदीर्घभेदेन । तयोर्दीर्घपत्रकुश एव सितदर्भ उच्यते । स एवाधिकगुणः । कृष्णोऽपि प्रायेण सितदर्भतुल्यगुणः । "दर्भौ द्वौ च गुणे तुल्यौ तथापि च सितोऽधिकः । यदि श्वेतकुशाभावे तपरं योजयेद्भिषक् ॥" रा.नि.व.८ । "दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमं । मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥" भा पू.१भ.। "कुशो कृष्णदर्भ इति ।" सु.सू.३८भ. । ड. । वृषपञ्चमूले कुशासने च । च.द.प्रमेह.चि. ।

कुशद्वयम् । क्ली । स्थूलसूक्ष्मदर्भद्वये । वा.सू.१५ ष.वीरतरादि.। "ह्वादनीमलकुशद्वयगुग्गुन्द्रा:।"

कुशनामा । पुं । उर्द्द । हे.च. ।

कुशप: । पुं । पानपात्रविशेषे । उणा. ।

कुशपत्र(क)म् । क्ली । तदाकारपत्रास्त्रविशेषे । तत्र विस्रावणे प्रयोज्यम् । "कुशाटीवदने स्याच्ये द्व्यङ्गुलं स्याद्धयोः फलमिति ।" सु.सू.८अ. ।

कुशपुष्पम् । क्ली। ग्रन्थिपर्णे। গাঁঠিয়াল। प सु.।

कुशमुत्तोली । स्त्री । कुशमय्यां मुटिकायाम्। कुशानां रचनाविशेषी मुत्तोलीत्युच्यते । वा.कल्प. १अ.अदण. ।

कुशमूढ़: । पुं। कुशनिर्म्मितपटके। सु.सू.४३अ.।

कुशमूलम् । क्ली । दर्भमूले । गुणा: —हिमं रुच्यं मधुरं पित्तघ्नं रक्तज्वरतृष्णाश्वासकामलाहृच । रा.नि.व.८ । [कुत्सितशरीरे ।

कुशरीर: । पुं । महाशालवृचे । वै.निघ. । त्रि ।

कुशल: । त्रि । निपुणे । पुं । कुकुरे । हे.च. । महाजलवेतसे । मत्स्यभेदे । वै.निघ. । क्ली । पर्य्याप्तौ । अम. ।

कुशली । स्त्री । अश्मन्तकवृचे । चुद्राम्लिकायां, चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल । भा.पू.१भ.शाकव. । कुमार्य्यां । घृतकुमारी । वै.निघ. ।

कुशस्त्रम् । क्ली । कुत्सितास्त्रे । খারাপ অস্ত্র । यथा —"अज्ञानलोभाहितवाक्ययोगभयप्रमोहैरपरैश्च भावैः । यदा प्रयुञ्जीत भिषक् कुशस्त्रं तदा स शेषान् कुरुते विकारान् ॥" सु. ।

कुशा । स्त्री । रज्ज्वाम् । मे. । मधुकर्कट्याम् । श.च. । वल्गायां । लागाम् । हे.च. ।

कुशादिशालिपर्ण्य: । स्त्री । तृणपञ्चकमूली विदारिगन्धादिगणे च । सि.यो.दाह.चि. ।

कुशाद्यघृतम् । क्ली । अश्मर्य्यधिकारे । कुशादिक्वाथ्यद्रव्याणां समष्टि: १२॥० श. वारि ६४ श. पादशिष्ट: क्वाथ: १६ श. शिलाजतादीनां कल्क: १ श. घृतप्रस्थं ४ श. पचेत् । क्वाथ्यद्रव्यं यथा— कुशमूलं काशमूलं शरमूलं इत्कटमूलं (ইকড়মূল) दर्भमूलं पाषाणभेद: वसुमूलं भूमिकुष्माण्ड: वाराहीकन्द: वराहक्रान्ता वा शालिधान्यमूलं गोक्षुरं श्योनाक: पाटला पाठा (আকনাদি) शालिपर्णी पीतभिण्टी श्वेतपुनर्नवे शिरीषश्चेति । कल्कद्रव्यं यथा—शिलाजतु यष्टिमधु इन्दीवरबीजं (চুণ্ডাবীজ) त्रपुषबीजं (শশাবীজ) कर्कटीबीजं (কাঁকুড়বীজ) । सर्व्वैरेव क्वाथकल्क इत्यन्ये । च. द.अश्मरी.चि. ।

कुशाद्यतैलं (घृतञ्च) । क्ली । दाहाधिकारे । तिलतैलं घृतं वा ४ श. । क्वाथार्थं कुशकाशशरेचुशीरशालपर्णीनां मिलितपलशतं वारि ६४ श. शिष्टक्वाथ: १६ श. जीवकादीनां मिलितपलाष्टकमितं कल्कं दत्वा एकत्र पचेत् । च.द.दाह.चि.। "कुशादिशालपर्ण्यादिजीरकाद्येन साधितं । तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥" क्वाथार्थं कुशादिपञ्चतृणं स्वल्पपञ्चमूलञ्च मिलित्वा ३२ प., कल्कार्थं जीवकाद्यष्टवर्ग: १ श. । रस.र. ।

कुशाल्मलि: (ली) । पुं, स्त्री । (Andersonia Rohitaka.) रक्तरोहीतके। रोहीतकवृचे । রোহিত বৃক্ষ । रा.नि.व.८.।

कुशावलेह: । पुं । प्रमेहाधिकारे औषधविशेष: । पाठ:—"वीरणञ्च कुश: काश: क्षेचु: खागड़स्तथा । एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । मधुकं कर्कटीबीजं कर्कोटं चापुषन्तथा । शुभामलकपत्राणि एलात्वङ्नागकेशरं । वंशत्वाख्यतप्रियङ्गूनां प्रत्येकमचसम्मितम् ॥" सा.कौ. । द्रव्याणि—वीरणमूलं (বেণার মূল) कुशमूलं काशमूलं क्षेचुमूलं खागड़मूलञ्च, एषां प्र. १० प. वारि ६४ श. शे. ८ श. । तेन खण्डं २ श. संमिश्र्य पचेत्, लेहभूते प्रचेपो देय: । तद्द्रव्यपरिमाणञ्च प्र. २ तो. । प्रचेपद्रव्याणि—यष्टीमधुकं कर्कटीबीजं (কাঁকুড়বীজ) कुष्माण्डबीजं त्रपुषबीजं (শশাবীজ) वंशलोचना आमलकपत्रं एला त्वक् (দারচিনী) नागकेशरपुष्पं वंशत्वक् गुडूची प्रियङ्गुश्च । च.द. ।

कुशाश्व: । पुं । वानरे । श.मा. ।

कुशिंशपा । स्त्री । कपिलवर्णशिंशपायाम् । कपिलवर्ण शिশু গাছ । रा.नि.व.९ ।

कुशिक: । पुं । सर्ज्जवृचे । শাল গাছ । मे. । बिभीतकवृचे । हे.च.। अश्वकर्णवृचे । লতা শাল। रा.नि.व.९ । तैलशेषे । विश्व. । फाले । फाल् ।

भल्लातकवृक्षे । वदरी । वै.निघ. । चि । वक्रदृष्टी । ट्टेरा । श.मा. ।

कुश्नि(षि)तः । त्रि । जलमिश्रिते । उषा. ।

कुश्निम्बिः (म्बी) । पुं, स्त्री । शिम्बीविशेषे । गुणाः—"श्रेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिवर्हणाश्च ।" वैद्यकं ।

कुशी । स्त्री । फाले । लौहविकारे । मे. ।

कुशीदम् । क्ली । फाले । रक्तचन्दने । मुण्डमालातन्त्रम् ।

कुशीपुः । पुं । अग्नौ । वै.निघ. ।

कुशूलः । पुं । तुषाग्नौ । जटा. । अन्नकोष्ठे, धान्यकोष्ठे । हला. ।

कुशेशयः । पुं, क्ली । पद्मे । प.मु. । कर्णिकारवृक्षे । কর্কেফুলের গাছ । श.च. । सारसपक्षिणि । अम. ।

कुषकः । पुं । विभीतकवृक्षे । नै.निघ. । [मे. ।

कुषाकुः । पुं । वानरे । अग्नौ । विश्व. । अर्के ।

कुष्ठः । पुं, क्ली । (Sausurea auriculata. Syn. Aplotaxis auriculata.) स्वनामख्यातमध्यमगन्धभेषजविशेषे । কুড় । हिं कूट़ । तें चेंगलिकोष्टु, चंगलकोष्टु । प.मु. । गुणाः—"कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु । हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान् ॥" भा.पू.१भ. । विषकण्डूखर्जूदद्रुहृत्कान्तिकरश्च । रा.नि.व.१२ । वा.सू.१५अ. । कुष्ठरोगे । पुष्करमूले । কুড়বিশেষ । विषभेदे । है.च. । कुलिञ्जनवृक्षे ।

कुष्ठकण्टकः । पुं । खदिरवृक्षे । वै.निघ. ।

कुष्ठकालानलरसः । पुं । कुष्ठे हितः । पाठः—"गन्धं रसं टङ्कणताम्रलौहं भस्मीकृतं मागधिकासमेतं । पञ्चाङ्गनिम्बेन फलत्रयेण विभावितं राजतरोस्तथैव । नियोजयेद्वल्लकयुग्ममानं कुष्ठेषु सर्व्वेष्वपि रोगसङ्घे ॥" र.चि.९अ. ।

कुष्ठकुठाररसः । पुं । कुष्ठाधिकारे । सूतभस्म १ भ. गन्धक. १ भ. सताम्रःप्रभृति-शिलाजलानां प्रत्येकं १६ भ. करञ्जबीजचूर्णं ६४ भ. भल्लस च ६४ भ. । चूर्णानुरूपघृतमधुभ्यां विलोडयेत् । "भस्मसूतसमो गन्धो सताम्रसास्त्रगुग्गुलू । त्रिफला च महानिम्बचित्रकश्च शिलाजतु । इत्येत-चूर्णितकुष्ठ्यान्प्रत्येकं शाणषोडश । चतुःषष्टि करञ्जस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत् । चतुःषष्टिं सूतस्याभ्रं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत् ॥" रस.र. । र.सा.सं. ।

कुष्ठकेतुः । पुं । भूम्याहुल्यक्षुपे । ভূমিথথ্সা । रा.नि.व.४ । [भा.पू.१भ. ।

कुष्ठगन्धा (न्धिनी) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ।

कुष्ठगन्धि । क्ली । (Feronia Elephantum.) एलवालुके । अम. ।

कुष्ठघ्नः । पुं । पटोललतायाम् । रा.नि.व.३ । हितावल्याम् । खदिरवृक्षे । वै.निघ. ।

कुष्ठघ्नी । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व. ११ । काकमाच्याम् । वाकुच्याम् । সোমরাজ । हितावल्याम् । वै.निघ. ।

कुष्ठतोदनः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

कुष्ठदलनरसः । पुं । कुष्ठाधिकारे रसः । पाठः—"गन्धं रसं वाकुचिकोत्थबीजं पलाशबीजञ्च कृशानुशुण्ठी । समानि मध्वाज्ययुतानि कृत्वा सेवेत कुष्ठी च हिताशनन्तु ॥" গন্ধক, রস, সোমরাজী, পলাশবীজ, চিত্রক, শুণ্ঠী প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ । रस.र. ।

कुष्ठदोषापहा । स्त्री । वाकुच्यां । रा.नि.व.४ ।

कुष्ठनाशनः । पुं । कुष्ठहरवृक्षेषु । गौरसर्षपे । रा.नि.व.१६ । चोरीगवृक्षे, चोरकचुकोति लोके । रत्ना. । वाराहीनाममहाकन्दे । रा.नि.व.७ । रक्तखदिरवृक्षे । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. ।

कुष्ठनाशिनी । स्त्री । वाकुच्यां । সোমরাজ । प.मु. । काकमाच्याम् । रा.नि.व.४ ।

कुष्ठनोदनः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । वै.निघ. ।

कुष्ठरोगः । पुं । Leprosy. (Elephantiasis.) महाव्याधिनामरोगविशेषे । মহাব্যাধি, কুষ্ঠব্যাধি । लक्षणादिकं यथा—मिथ्याहारविहाराचारस्य विशेषाद्गुरुविरुद्धासात्म्याजीर्णाहिताशिनः स्नेहपीतस्य वान्तस्य वा व्यायामग्राम्यधर्म्मसेविनो ग्राम्यानूपौदकमांसानि वा पयसाभीक्ष्णमश्नतो यो वा मज्जत्यप्सूष्माभितप्तः सहसा छर्द्दिं वा प्रतिहन्ति तस्य पित्तश्लेष्माणौ प्रकुपितौ परिगृह्यानिलः प्रवृद्धस्तिर्य्यग्गाः शिराः सम्प्रतिपद्य समुद्धूय बाह्यं मार्गं प्रति समन्ताद्विक्षिपति, यत्र यत्र च दोषौ

चिचिमी निःसरति, तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्ति, एवमुत्पन्नस्त्वचि दोषस्तत्र च परिवृद्धिं प्राप्याप्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्यते धातून्दूषयन्। तस्य पूर्व्वरूपाणि त्वक्पारुष्यादीनि। स महाक्षुद्रभेदेन द्विविधः, तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश क्षुद्राणीति अष्टादश। अरुणोदुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति महाकुष्ठानि। स्थूलारुष्कमहाकुष्ठैककुष्ठचर्म्मदलविसर्पसिध्मपामाविचर्च्चिकाकिटिमपरिसर्परसकाश्चेति क्षुद्राणि। सु.नि.५ अ.। "पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः। यवादयश्चात्र हिताः पुराणाः घृतानि शाकानि च तिक्तकानि ॥" इति पथ्यम्। "अलोमिकां ग्रन्थिमतीं तथा वै व्रणसंयुताम्। त्वचङ्कुष्ठमहारोगः करोत्यश्वस्य दारुणाम् ॥ गवां मूत्रपुरीषाभ्यां स्वेदस्तु व्रणिनो हितः। कुष्ठरोगेषु सर्व्वेषु समीपे वेधयेच्छिराम् ॥" इति अश्वस्य कुष्ठम्। ज.द.४८अ.।

कुष्ठवैरी (इन्) । पुं। वृक्षविशेषे, चाल्मुग्रा इति भाषा। गुणाः—"कुष्ठवैरी शैलरोही महागदमहौषधः। वैवस्वतद्रुमः स स्याद्वलकृच्च रसायनः। पामाविचर्च्चिकाकण्डूसिध्मदद्रुविपादिकाः। हन्त्यामवातं वातामं कुष्ठानि च विशेषतः॥" अत्रि.।

कुष्ठशैलेन्द्रवज्ररसः । पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"तालकं मरिचङ्कुष्ठं काचटङ्गनिशावचाः। निर्गुण्डी निम्बकरलावीजं वा दलमेव वा। प्रत्येकं तोलकं चूर्णं चूर्णतुल्यन्तु गुग्गुलुः। वाकुच्याः पलिकं ग्राह्यं पलं सूतञ्च गन्धकं। लौहस्य द्विपलञ्चात्र त्रिफलाजलशोधितं। षण्माषा वटिका कार्य्या गोमूत्रेण निषेविता। कुष्ठशैलेन्द्रवज्राख्यो लौहोऽयममृतोपमः॥" रस.र.। हरितालं मरिचं कुष्ठं (कुड़) काचलवणं टङ्गणं (সোহাগা) हरिद्रा वचा निर्गुण्डी। निम्बकारवेल्लयोः वीजं पत्रं वा, एषां प्र. १ तो. सर्व्वचूर्णसमं गुग्गुलुचूर्णं सोमराजीचूर्णं ८ तो. पारदगन्धकयोः चूर्णं मिलितं १६ तो. त्रिफलाशुद्धलौहं १६ तो. एकत्र गोमूत्रेण वटी ६ मा. कार्य्या। [रा.नि.व.९।

कुष्ठसूदनः । पुं। आरग्वधे। नड़ সোণালু।

कुष्ठहन्ता । पुं। हस्तिकन्दनामकमहाकन्दाख्ये। रा.नि.व.७।

कुष्ठहन्त्री । स्त्री। वाकुच्याम्। সোমরাজ। हाकुच्। रा.नि.व.४।

कुष्ठहरतालेश्वरः । पुं। कुष्ठाधिकारे। रसोऽयं ताम्रकौटरे कृत्वा पुटपाकविधिना प्रहरषट्कं पचनीयम्। शुद्धहरितालं १२ भ. गन्धकं १६ भ पारदः ७ भ. कृष्णाभ्रभस्म ७ भ. एकत्र अर्कोटकाथेन सेहुण्डक्षीरेण अर्कक्षीरेण करवीरक्काथेन उदुम्बरकाथेन च मर्द्दनीयः। अथ ताम्रपात्रे कृत्वा ६ प्रहरं पाच्यः। र.सा.सं.।

कुष्ठहा । पुं। पटोलवृक्षे। भा.पू.१भ.शाकव.।

कुष्ठहृत् । पुं। खदिरवृक्षे। খয়ের গাছ। त्रिका.।

कुष्ठाद्यतैलम् । क्ली। ऊरुस्तम्भे। कटुतैलं ४ श. कल्कभूतकुष्ठादीनां प्रत्येकं ८ तो. वारि १६ श. तैलपाकविधिना पाच्यम्। श्रीवेष्टः धूपः। अजगन्धा कौफान्दी। अन्यत् कर्णरोगे—"कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वभेषजैः। पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम् ॥" शताह्वा शतमूली। तिलतैलं १ श. कुष्ठं (কুড়) हिङ्गु वचा देवदारुः शतमूली शुण्ठी मिलितं १६ तो. छागमूत्रं ४ श.। च.द.।

कुष्ठाद्युद्वर्त्तनम् । क्ली। कुष्ठरोगे उद्वर्त्तने। "कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं निम्बाश्वगन्धे सुरदारुशिग्रू। ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात्। तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्त्तयितुं यतेत।" सुरसं तुलसी, वन्यं कैवर्त्तमुस्तकं, चण्डा चोरपुष्पी (চোরখড়্কে) च.द.।

कुष्ठान्तकरसः । पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं निर्गुण्डीवाकुचीरसैः। दिनैकं मर्द्दयेत्पाच्यं यामं लवणयन्त्रके। उद्धृत्य चूर्णयेत्तुल्यैस्त्रिफलावाकुचीफलैः। तुल्यांशं भृङ्गचूर्णञ्च सर्व्वमेकत्र पाचयेत्। पलाशखदिरकाथैः गोमूत्रैर्लौहभाजने। दिनैकान्ते वटीं कुर्य्यान्निष्कैकं भक्षयेत्सदा। कुष्ठं विस्फोटकं हन्ति नाम्ना कुष्ठान्तको रसः। मर्द्दनं भानुतैलेन आतपे कारयेत्सदा ॥" रस.र.।

कुष्ठारिः । पुं। (Acacia Farnesiana.) विट्खदिरे। रा.नि.व.८। पटोले। रा.नि.व.९।

गन्धके । रा.नि.व.१३। (Acacia Catechae.) खदिरे । आदित्यपत्रक्षुपे । रा.नि.व.४ । भ्रमरारिपुष्पवृक्षे मालवदेशे प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० ।

कुष्ठारिरसः । पुं । कुष्ठाधिकारे । अत्र बलात्रयं श्वेतबलापीतबलानागबला ग्राह्याः । ब्रह्मदण्डी (भार्गी) । काकডুমুর, বামুনহাটীমূল, শ্বেত বেলেড়া, পীত বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলে প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ । মধুর সহিত চাটিয়া খাইবে । र.सा.सं. ।

कुष्ठिकम् । क्ली । अश्वस्य किणाधो मध्यभागे । "किणं तत्रैव मध्यस्थमधोभागे च कुष्ठिकम् ।" ज.द.२अ. ।

कुष्ठी । त्रि । कुष्ठरोगयुक्ते ।

[illegible]ः । पुं । सरीसृपज्वरे । गज.वै. ।

कुष्मलम् । क्ली । छेदने । उणा. ।

कुष्माण्डः (कः) ।पुं। A kind of Pumpkin gourd. (Benincasa cerifera.) ख्यातफलशाके । কুম্‌ড়া গাছ । हिं कुंहड़ा । तें गुम्मड़ि । उत्. कखारु, पानीकखारु । कुष्माण्डं वल्लीफलश्रेष्ठं,तत्फलं त्रिविधं बालमध्योत्तममिति । गुणाः—"वातघ्नं रोचकं बालं, मध्यमं स्यात्त्रिदोषहृत् । शोफं वातकफं हन्ति रक्तपित्तनिवर्हणम् ॥" अत्रि.१६अ. । बृंहणं वृष्यं गुरुत्वात् श्लेष्मलं पित्तास्रवातघ्नम् । बालं तत्पित्तघ्नं शीतलं, मध्यमं कफकरं । वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु वस्तिशोधकं चेतोरोगहृत् ॥ भा.पू.१भ. शाकव. । तन्मध्यफलं कफकरं गुरुपाकि च । तत्पक्वफलं—लघु उष्णं क्षाररसं अग्निदीपनं वस्तिशोधनं हृद्यं चित्तविकारिणाञ्च पथ्यम् । तस्य लताशाको—मधुरो सक्षारो गुरु रुक्षो रुचिकरो वातकफाश्मरीशर्कराहरो च । तन्मज्ज—शुक्रलं पित्तघ्नं वस्तिशोधनञ्च । राज.३प. । मूत्राघातहरं प्रमेहमूत्रकृच्छ्राश्मरीघ्नं विण्मूत्रम्लपनं शुक्रवृद्धिकरं तृष्णाहरं शोषाङ्गपुष्टिकरं स्वादु अरोचकहरं बल्यं पित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.७ । "कुष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन सहयोजितः । कुष्ठको द्रवसञ्जातं मदं पानाद्व्यपोहति ॥ शार्ङ्ग.म.१अ. ।

कुष्माण्डघृतम् । क्ली । अपस्मारोधिकारे । घृतं ४ श. यष्टिमधुकल्कः १ श. कुष्माण्डरसः ७२ श. । च द.अपस्मा.चि. । [निघ.श्वास.चि. ।

कुष्माण्डकर्णिका । स्त्री । कुष्माण्डमूले । वै.

कुष्माण्डखण्डम् । क्ली । रक्तपित्ताधिकारे घृतम् । "कुष्माण्डकं पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतं । पचेत्तप्ते घृतप्रस्थे शनैस्ताम्रमये दृढे । यदा मधुनिभः पाकः तदा खण्डशतं न्यसेत् । पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वे पले जीरकस्य च । त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्द्धकं । न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या संघट्टयेत्पुनः । तत्पक्वं स्थापयेद्भाण्डे दत्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकं । तद्यथाग्निबलं खादेत् रक्तपित्ती क्षतक्षयी ॥" त्वग्बीजान्तैर्विरहितं निष्कुलीकृतमुच्यते । निष्कुलीकृतकुष्माण्डं १०० प. घृतं ४ श. कुष्माण्डजलं १६ श. शर्करा १०० प. पाकसिद्धौ पिप्पलीचूर्णं १ प. शुण्ठीचूर्णं १ प. जीरकगुडत्वकतेजपत्रैलामरिचधन्यकचूर्णं प्र. ४ तो. मधु २ श. । सा.कौ. । वा.चि.३अ. ।

कुष्माण्डगुड़कल्याणकम् । क्ली । ग्रहण्यधिकारे । वृद्धानां वत्सरातीतानाम् । निष्कुलत्वचां शुक्लबीजवल्कलरहितानाम् । कुष्माण्डं स्तोकजलेन पिष्ट्वा निष्पीड़नेन नीरसङ्कृत्वा रौद्रे शोषयेत् । एवं कुष्माण्डं १०० प. घृतं ३२ प. तिलतैलं ८ प. एकत्र भर्जयेत् । गुड़ः (पुरातनः) २५ प. आमलकीरसः १०० प. उक्तरसेन शर्करा गोलयित्वा भर्जितकुष्माण्डेन सह तावत्पचेत् यावत्पाको दर्व्यालिप्तो न भवति । पाकशेषे पिप्पल्यादिचूर्णप्रक्षेपो देयः । यथा—यमानी जीरकम् । पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकंमूलं गजपिप्पली धान्यकं विड़ङ्गं मरिचं त्रिफला वनयमानी इन्द्रयवः सैन्धवं एषां प्रति चूर्णं ८ तो. त्रिवृन्मूलचूर्णं ८ प.। च.द.ग्रहणी.चि. ।

कुष्माण्डग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेषे । लक्षणं —"बहुप्रलापकृष्णास्यं प्रविलम्बितयायिनं । शूनप्रलम्बवृषणं कुष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ॥" वा.उ.४अ.।

कुष्माण्डतैलम् । क्ली । कुष्माण्डबीजतैले । কুম্‌ড়াবীচির তেল । गुणाः—वातपित्तघ्नं श्लेष्मलं गुरु शीतलञ्च । वा.तैलव. ।

कुष्माण्डनाड़िका (ड़ी) । स्त्री। कुष्माण्डस्य नाले । কুম্‌ড়ার ডাঁটা । गुणाः—"कुष्माण्डना-

ड़िका गुर्व्वी शर्कराश्मरिनाशिनी ।” राज.३प. ।

कुष्माण्डवटकः । पुं । कुष्माण्डकृतवटके । कुमड़ावड़ि । यथा — “कुष्माण्डं कर्त्तयित्वास्य अलं निष्काश्य यत्नतः । कुलत्थचूर्णमाषचूर्णं सतिलसैन्धवं । निक्षिप्य वटकाः कार्य्या आतपे शोषयेत्ततः । रुचिदा वातहन्तारस्तिलतैले सुपाचिताः ॥” वै.निघ. ।

कुष्माण्डशालिः । पुं स्त्री । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरा गुरुः सुगन्धा पीता दुर्ज्जरा स्थूलतण्डुला कोमला च । रा.नि.व.१६ ।

कुष्माण्डसुरा । स्त्री । कुष्माण्डकृतसुराविशेषे । कुमड़ार मद । गुणाः—“कुष्माण्डस्य सुरा गुर्व्वी धातुवर्द्धनकारिणी । अग्निमान्द्यकरी हृद्या प्रोक्ता दृष्टिप्रदा बुधैः ॥” वै.निघ. ।

कुष्माण्डक्षारः । पुं । कुष्माण्डभस्मोत्थक्षारे । “कुष्माण्डं तनु कृत्वा तु छिन्ना धर्म्मे विशोषयेत् । स्थाल्यां विक्षिप्य तत्सर्व्वं पिधानेन पिधाय च । चुल्ल्यां निवेश्य वह्निश्च ज्वालयेत्कुशलो जनः । यैदा तत्र भवेद्भस्म किन्वङ्गारी दृढ़ी भवेत् । तदा निर्वापयेच्छीतं सर्व्वथा चूर्णितन्तु तत् ॥” भा.म. ४भ.शूलचि. ।

कुष्माण्डी । स्त्री । कर्कोटकायाम् । विलाती कुम्ड़ा वा काँकरोल । कुष्माण्डलतायां । कुम्ड़ा गाछ । रा.नि.व.७ ।

कुष्माण्डोन्मादः । पुं । भूतोन्मादभेदे । स च कुष्माण्डग्रहजातः । शार्ङ्ग.पू.७भ. । लक्षणं — “बहुप्रलापकृष्णास्यं प्रविलम्बितयायिनं । शूनप्रलम्बवृषणं कुष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ॥” वा.उ.४भ. ।

कुसिम्बी । रक्तशिम्बीलतायाम् । शिम् गाछ । रा.नि.व.१६ ।

कुसुमम् । क्ली, पुं । पुष्पे । स्त्रीरजसि । Ophthalmia. नेत्ररोगविशेषे । मे. । लवङ्गे । वै. निघ.२भ.अर्श.चि. ।

कुसुमफलम् । क्ली । जातीफले । वै.निघ. ।

कुसुममध्यम् । क्ली । भव्यफले । চালিতা।শ.চ.।

कुसुमवती । स्त्री । रजःस्वलायाम् ।

कुसुमसारः । पुं । मधुनि । “हृतकुसुमसारमोदः ।” च.द.यक्ष्म.चि.गर्भाधि. ।

कुसुमा । स्त्री । मालतीपुष्पवृक्षे । रक्तपाटलायाम् । जातीपुष्पवृक्षे । रत्ना. ।

कुसुमाकरः । पुं । वसन्तसमये ।

कुसुमाञ्जनम् । क्ली । पुष्पाकाररीतिमलसम्भवे अञ्जने । পুষ্পাঞ্জন । रा.नि.व.१३ ।

कुसुमात्मकम् । क्ली । कुङ्कुमे । हारा. । पुं । केशे । वै.निघ. ।

कुसुमाधिपः । पुं । चम्पकवृक्षे । श.र. ।

कुसुमाधिराजः (राट्) । पुं । महानागकेशरचम्पकवृक्षे । নাগেশ্বরচাঁপা । त्रिका. ।

कुसुमावलिः । स्त्री । वृन्दकृतसिद्धयोगटीकायाम् । [१४ ।

कुसुमासवम् । क्ली, पुं । मधुनि । रा.नि.व.

कुसुमोदरम् । क्ली । भव्यफले । চালিতা।প.মু.।

कुसुम्भः (म्भः) । पुं, क्ली । कुङ्कुमवृक्षे । पूतीकरञ्जे । নাটাকরম্চা । सु. । See पूतीकः । (Safflower carthamus tinctorius.) स्वनामप्रसिद्धवृक्षे । কুসুমফুলের গাছ । मं कर्डुईचे झाड़ । तें खसुक, लक्क, वंगारसु । स त्रिविधः महाङ्गस्वनकुसुम्भभेदात् । गुणाः—“कुसुम्भो वातलो रुचो विदाही कटुकः स्मृतः । मूत्रकृच्छ्रघ्नं रक्तपित्तञ्चैव विनाशयेत् ॥ कुसुम्भपुष्पं सुस्वादु त्रिदोषघ्नञ्च भेदकं । रुचसुष्णं पित्तलञ्च केशरञ्जनकारकं । कफनाशकरञ्चैव लघु प्रोक्तं मनीषिभिः ॥” वै.निघ. । वातलं मूत्रकृच्छ्ररक्तपित्तकफघ्नम् । भा.पू.१भ. । तच्छाकं मधुरं कटूष्णं विण्मूत्रदोषघ्नं दृष्टिप्रसादनं रुच्यमग्निकरञ्च । रा. नि.व.७। “कुसुम्भपत्रं मधुरं नेत्रघ्नमुष्णं कटु स्मृतम् । अग्निदीप्तिकरञ्चातिरुच्यं रुचं गुरु स्मृतं । सरं पित्तकरञ्चाम्लं गुदरोगकरं मतं । कफविण्मूत्रमेदानां नाशकं परमं मतम् ॥” वै.निघ. । “कुसुम्भं रुचिकृद्वातं हन्ति बल्यं रुचिप्रदं ।.........स्वादु विपाके च कफापहम् ॥ किञ्चिच्चाम्लं भवेत्क्षारं प्रशस्तमग्निमान्द्यके । भेदनं रुचमधुरं कषायमनिलवातलम् ॥” अत्रि.१६भ. । स्वर्णे । मे. ।

कुसुम्भतैलम् । क्ली । कुसुम्भबीजस्नेहे । কুসুম্বীজের তৈল । गुणाः—“कुसुम्भतैलमम्लं स्वादुष्णं गुरु विदाहि च । चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं र-

कापित्तकफापहम्॥" वै.निघ.। क्लमिघ्नं तेजोबलकरं राजयक्ष्मघ्नं मलघ्नं त्रिदोषकरं पुष्टिमाद्यनं बलचयकरं दृष्टिकण्डूतिजनकञ्च। रा.नि.व.१५। "कुसुम्भतैलमुष्णन्तु विपाके कटुकं गुरु। विदाहकं विशेषेण सर्व्वदोषप्रकोपनं॥" चचि.१४.च.। [त्र्मः।

कुसुम्भपत्रम् । क्ली। कुसुम्भशाके। See कुसु-

कुसुम्भबीजम् । क्ली। कुसुम्भवृक्षफले। कुसुमफुलेर बीज। हिं बरै। गुणाः—कटुपाकं हृत्कृच्छ्रकहरञ्च। वा.पुष्पव.। मधुरं स्निग्धं रक्तपित्तकफघ्नं कषायं शीतलं गुरु वृष्यं वातघ्नञ्च। भा.।

कुसुम्भला । स्त्री। दारुहरिद्रायां। वै.निघ.।

कुसूः । पुं। किञ्चुलुके, गण्डूपदे। हे.च.।

कुस्तुम्ब(म्बु)री(रुः) । स्त्री। A pungent seed used in condiment. धन्याके। रा. नि.व.६। (री) The plant coriander. आर्द्रधन्याके। काँचा धने। मं कोथिम्बीर। "गुडूचीबिम्बकुस्तुम्बरुपद्मकम्।" सि.यो.अग्निमा. चि.। "चव्यं चित्रकपाठौ वीरं कुस्तुम्बुरुणि च।" च.द.चव्यादिघृते। गुणाः—"आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्य्यात्स्वादुदौर्गन्ध्यहृद्यतां। सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा हृड्दाहनाशिनी। दोषघ्नी कटुका किञ्चित्तिक्ता स्रोतोविशोधनी॥" सु.सू.४६च.।

कुस्वप्नः । पुं। कुत्सितस्वप्ने।

कुहम् । क्ली। राजवदरफले। मद.व.६। पद्मे। नीलपद्मे। वै.निघ.।

कुहकः । पुं। मण्डूकजातीयकीटभेदे। सु.कल्प. ८ग्र.। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। गेँठेला। वै.निघ.।

कुहकस्वनः } पुं। Phasianus Gallus.
कुहकस्वरः } वनकुक्कुटे। हे.च.।

कुहनः । त्रि। ईर्ष्यालौ। हारा.। पुं। मूषिके। सर्पे। हे.च.। क्ली। मृद्भाण्डविशेषे। काचपात्रे। मे.।

कुहरः । पुं। नागविशेषे। कर्णे। कण्ठे। कण्ठशब्दे। अजयपालः। क्ली। छिद्रे। मे.।

कुहलिः । पुं। सज्जितताम्बूले। साजापान। पूगपुष्पिकायाम्। त्रिका.।

कुहा । स्त्री। गोपघोण्टायाम्। शेयाकुल। वै.निघ.। कटुक्यां। श.च.। वदरवृक्षे। भा.।

कुहुकम् । क्ली। ग्रन्थिपर्णे। श.चि.।

कुहूकः (कण्ठः) (मुखः) (रवः) । पुं। कोकिले। त्रिका.। (वा) स्त्री। कोकिलायाम्। वै.निघ.। [टिकायाम्। हारा.। त्रिका.।

कुहेड़िका (ड़ी) (लिका) । स्त्री। कुज्झ-

कूचः । पुं। कुचौ। कोँक्। उणा.।

कूचिः । स्त्री। उदरे। रत्ना.।

कुक्षिम्भरिः । त्रि। स्वोदरपूरके। अम.।

कुक्षिरन्ध्रः । पुं। नले। रा.नि.व.८।

कुक्षिशूलम् । क्ली। वातव्याधौ। मा.नि.।

कूकुरः । पुं। कुकुरे। वै.निघ.।

कूचः । पुं। कुचे, स्तने। उणा.।

कूचिका । स्त्री। अम्बाडिमस्त्रे। त्रिका.। चुद्रकुञ्चिकायां। दुग्धपाचिते क्लतभर्जिततण्डुले। वै.निघ.। [वै.निघ.।

कूची । स्त्री। तक्रकूर्चिकायाम्। दुग्धकूर्चिकायां।

कूजः । पुं। अव्यक्तशब्दे।

कूजनम् । क्ली। कुन्थनम्। भा.म.१भ.ज्व.चि.। "कूजनञ्चातिवेगम्ब्म्।"

कूटः । पुं। भग्नश्रृङ्गवृषे। हला.। गण्डे। श.र.। चचि.२०च.। वृक्षविशेषे। क्ली। लौहसारे। पित्तले। प.मु.। वारिपात्रे। वै.निघ.।

कूटकः । पुं, क्ली। मुरानामगन्धद्रव्ये। श.मा.।

कूटगृहम् । क्ली। जेन्ताकगृहे। च.शा.३च.।

कूटजः । पुं। कुटजवृक्षे। कुड़चि गाछ। भा. पू.१भ.। श्वेतकुटजे। वै.निघ.।

कूटजीवः । पुं। पुत्रजीववृक्षे। रा.नि.व.१।

कूटतुला । स्त्री। कुत्सिततुलायाम्। थाराप निक्ति। [निघ.।

कूटपाकः । पुं। सन्निपाते। पैत्तिकज्वरे। वै.

कूटपाकलः । पुं। हस्तिनः पैत्तिकज्वरे। त्रिदोषोल्वणसन्निपातज्वरे। लक्षणं—"सर्व्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति। चयाणामपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत्।......। केवलोष्णासपरमः सम्भ्रान्तः सम्भ्रमोपमः। भिरामीपरसौ तस्य

कन्तोर्हरति जीवितम् ॥…। सन्निपातमिमम्प्राहुः भिषजः कूटपाकलम् ॥" भा.म.१भ.।

कूटपालकः । पुं । पित्तज्वरे । कुलालस्य पवने । कुमारের পোণ । त्रिका. ।

कूटप(पू)र्व्वः । पुं । हस्तिनस्त्रिदोषजज्वरे ।

कूटमानम् । क्ली । कुत्सितमाने ।

कूटलमस्तकः । पुं । चविकायां । वै.निघ. ।

कूटशाल्मलिः । पुं । रक्तरोहितकवृक्षे । रा.नि.व.८ । A species of Simul silk cotton tree. कृष्णशाल्मलीवृक्षे । कांश्मिमाला इति भाषा। गुणाः—"तिक्तः कटुः भेदकरो मतः। उष्णः कफघ्न वातघ्न प्लीहां गुल्मं यकृद्रुजं । विषदोषं भूतबाधं मलस्तम्भं विनाशयेत्। मेदश्च रक्तदोषघ्न शूलघ्नैव विनाशयेत् ॥" वै.निघ. ।

कूटस्थम् । क्ली । नखीनामकगन्धद्रव्ये । व्याघ्रनखी । रा.नि.व.१२ । निघ ।

कूटार्थसिद्धिकृत् । पुं । पुत्रञ्जीववृक्षे । वै.

कूणिः । त्रि । रोगादिना कुञ्चितकरे । नूलো । भ.टी. । याम् । श्र.चि. ।

कूणिका । स्त्री । पशुशृङ्गे । हे.च. । कलिला-

कूथनम् । क्ली । कुथने । वै.निघ. ।

कूद्दालः । पुं । कुद्दालकवृक्षे । भ.टी.र. ।

कूपः (कः) । पुं । गभीर-सङ्कीर्णेष्टकादिबद्ध-पुरुषकृतजलाशये । कूया, পাতকুয়া, ইন্দারা । भ.टी.हेमा.वारिव. । तस्य लक्षणं—"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गभीरो मण्डलाकृतिः। बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते ॥ जलगुणाः—कौपम्पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु । तत्क्षारङ्कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम् ॥" भा. । लघु पित्तकरं कफघ्नं क्षारञ्च । रा.नि.व.१४ । वातकफघ्नं दीपनं लघु पित्तकरं सक्षारं लवणरसं काले काले शीतलमुष्णञ्च । राज. ।

कूपकच्छपः । पुं । कूपस्थकच्छपे ।

कूपजः । पुं । केशे, लोमि ।

कूपजलम् । क्ली । कूपसलिले । কোয়ার জল। निर्झरजले । M. Williams.

कूपदर्दुरः } **कूपमण्डूकः** } पुं । कूपस्थभेके । কোর বেঙ্ ।

कूपाङ्कः (ङ्गः) । पुं । रोमाञ्चे । श्र.र. ।

कूपिका । स्त्री । नदीजलगतोपले । मे. ।

कूपी । स्त्री । पात्रविशेषे । कपिकच्छ्वाम् । आलाकुशी । वै.निघ. ।

कूपोदकम् । क्ली । कूपजले ।

कूप्यम् । क्ली । रौप्ये । माणिक्ये ।

कूभ(म)म् । क्ली । अल्पसरोवरे । जटा. ।

कूरः । पुं । अन्ने, भक्ते । रा.नि.व.२० ।

कूर्चम् । क्ली,पुं । केशादिकृतमार्ज्जन्यां । कुँचि । मे. । इन्द्रलुप्तादिरोगेषु प्रयोज्ये यन्त्रविशेषे, यद्वर्त्तमाने वुरुष् इति भण्यते । "कूर्चं हस्तैकपृष्ठस्थाः सूचयः ताः सुबन्धनाः। संयोज्यं नीलिकाव्यङ्गकेशशातेषु कुट्टने ॥" भत्रि. । गुच्छे । मस्तके । भ्रुवोर्मध्ये नासिकोपरिभागे । श्मश्रुणि । मे.। "कूर्चाश्च शिरास्नायुस्थिमांससम्भवा ज्ञेयाः ।" भा. । तन्नामकवैकल्यकरस्नायुमर्म्मषट्के । तस्य च स्थानं अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्योपरिभागे । हे.च. । क्षिप्रोपर्य्युभयपार्श्वे वा । "क्षिप्रस्योपरिष्टात् उभयतः कूर्च्चो नाम । कूर्चा हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु षट्, हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः ।" सु.शा.६भ. । भग्नस्य पादहस्तयोरग्रतः पश्चाद्भागे । ज.द.२भ. ।

कूर्चकः । पुं । जीवके । जाङ्गलपक्षिविशेषे । भत्रि.२०भ. । भ्रूमध्यादिदेहांशेषु । क्ली । दन्तधावनकूर्चिकायां । वै.निघ. । वै.निघ. ।

कूर्चपर्णी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে ।

कूर्चभाक् । क्ली । भूर्ज्जपत्रे । वै.निघ. ।

कूर्चमर्म्म । क्ली। तन्नामकस्नायुमर्म्मषट्के । See ।

: । पुं । प्राणिनां पुनर्दन्तोद्भेदकाले ।

कूर्चशिरः । क्ली । भङ्गिस्कन्धे । গুড়্‌মুড়া । तन्नामकरुजाकरस्नायुमर्म्मचतुष्टये । तस्य च स्थानं गुल्फसन्धेरधोभागे उभयपार्श्वतः । सु.शा.६भ. ।

कूर्चशीर्ष. (कः) । पुं । जीवकौषधौ । र.मा. । ज.द.१२भ. । नारिकेलवृक्षे । भा. ।

। पुं। नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.१०।

कूर्चिका: (का) । पुं, स्त्री । क्षीरविकृतौ । क्षीरसा । अम. । "दध्ना तक्रेण वा सह पाकात् पृथग्भूतघनद्रवभागक्षीरं कूर्चिकेत्युच्यते ।" वा.टी. हेमा.। च.सू.५अ. । सा द्विविधा—"दध्ना सह च यत्पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका। तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका ॥" भरत.। सूचिकायां। स्ूँच् । वै.निघ. । कुञ्चलि । कुँड़ि । तूलिकायाम् । कुञ्चिकायाम् । कुँचि । हे.च. । मे. । [र.मा. ।

कूर्चिकापिण्ड: । पुं । किलाटे । छाना ।

कूर्द्दनम् । क्ली । शिशुक्रीड़ायाम् । अम. ।

कूर्पम् । । भ्रुवोर्मध्यभागे । हे.च. ।

कूर्पर: (रा) । पुं, स्त्री । भुजमध्यभागे । कनुइ । रा.नि.व.१८ । कफोणौ, जानुदेशे । मे. ।

कूर्परमर्म्म । क्ली । तत्स्थानस्थिते तन्नामकमर्म्मेहये । सु.शा.६अ. ।

कूर्पास: (क:) । पुं,क्ली । अर्द्धतोलके । चोलि । स्त्रीणां कञ्चुलिकायाम् । Bodice. हे.च. ।

कूर्म्म: । पुं । उन्मीलननिमीलनकरे शरीरस्थवायुविशेषे । श.चि. । कच्छपे । रत्ना. । स्त्री (र्म्मी) । कच्छप्याम् ।

कूर्म्मपित्तम् । क्ली । कच्छपपित्ते ।

कूर्म्मपृष्ठ: । पुं । अम्लानवृक्षे । झाँटी । श.च. । क्ली । कूर्म्मपृष्ठदेशे । [कोरा । श.च. ।

कूर्म्मपृष्ठकम् । क्ली । शरावे । शरा । हिं स-

कूर्म्मपृष्ठास्थि । क्ली । कच्छपास्थनि । काछिमेर खोला । एतत्स्वेद: वातव्याधिहर: ।

कूर्म्ममांसम् । क्ली । कच्छपमांसे । See शब्द:।

कूर्म्मशीर्षक: । पुं । जीवकवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

कूलम् । क्ली । तीरे, तटे । अम. । जलाशये ।

कूलकम् । क्ली, पुं । पटोलपत्रे । "निम्बकूलकयूषस्तु ।" सि.यो.ज्व.चि. । पटोले । भा.पू.१भ. शाकव. । वल्मीके । उइढिपि । मे. ।

कूला । स्त्री । ह्रस्वदन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

कूलालम् । क्ली । एलाकारवीरे । रत्ना. ।

कूलिका । स्त्री । ओषधिविशेषे । हाड़योड़ा । तन्मूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति । च.द. ।

कूलेचर: । पुं । पञ्चविधानूपान्तर्गतपशुवर्गे । स च वर्ग: लुलायादिपशुपर: । यथा—"लुलायगण्डवाराहचमरीवारणादय: । एते कूलेचरा: प्रोक्ता यत: कूले चरन्त्यपाम् ॥ गुणा:—कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहा: । मधुरा: शीतला: स्निग्धा: मूत्रला: श्लेष्मवर्द्धना" इति ॥ भा. । "गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुवनगवयप्रभृतय: ।" "वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयो: । शीतला बलिन: स्निग्धा मूत्रला: कफवर्द्धना: ॥" सु.सू.४६अ. ।

कूवर: । पुं । कुब्जके । मे. ।

कूष्माण्ड: (क:) । पुं । कुष्माण्डलतायाम् । कुमड़ा गाछ । हे.च. । [लतायाम् । वै.निघ. ।

कूष्माण्डकी । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । कुष्माण्ड-

कूष्माण्डवटिका । स्त्री । कलायकुष्माण्डप्रस्कृते वटीविशेषे । कुमड़ावड़ि । "कुष्माण्डवटिका ज्ञेया पूर्व्वोक्तवटिकागुणा । विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधै: ॥" [वै.निघ. ।

कूष्माण्डिका (की) । स्त्री । पीतालाब्वाम् ।

कूष्माण्डी । स्त्री । कर्कारौ। "कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता ।" हे.च. ।

कूहा । स्त्री । कुज्झटिकायाम् । कुयासा । हिं कुहासा । श.र. ।

कृक: । पुं । गले । गला । हे.च. ।

कृकण: । पुं। ककरपक्षिणि । कयार इति लोके । अम. । क्रमी । झारा. ।

कृकर: (ल:) । पुं । चव्यनामक्षुपे । चई । रा. नि.व.६। (Perdix Sylvatica.) पक्षिविशेषे । कर्कटे पाखी । हिं कुवार । मं करढ़ोंक । गुणा:—"लघुश्च क्रकरो ज्ञेय: कायाग्निवर्द्धनो भ्रमम् ।" अचि.। करवीरवृक्षे । रा.नि.व.१०। (ल:) चुत्कारे शरीरस्थवायुविशेषे । तन्त्रम् ।

कृकरा (ला) । स्त्री। पिप्पल्यां । रा.नि.व.६।

कृक(कु)लाश: (स:) । पुं । सरटे । गिरगिटे, काँकलास । रत्ना. । गृहगोधायाम् ।

कृकवाकुः । पुं । Gallinaceous fowl. कुक्कुटे । रत्ना. । मयूरे । त्रिका. । सरटे । हारा. । स्त्री । गृहगोधिकायाम् ।

कृकणा । स्त्री । कटुप्रहारिकपक्षिणि ।

कृकाटिका । स्त्री । ग्रीवापश्चाद्भागे । घाड़ । रा.नि.व.१८ । तत्स्थानस्थतन्नामकवैकल्यकारमर्मद्वये । सु.शा.६अ. ।

कृकालिका । स्त्री । पक्षिभेदे ।

कृकुवल्या । स्त्री । मर्कटे । वै.निघ. ।

कृक्करः । पुं । करीरे । रा.नि.व.८ ।

कृच्छ्रम् । क्ली । कष्टे । मूत्रकृच्छ्ररोगे । रा.नि. व.२० । सन्तापे । मे. ।

कृच्छ्रसाध्यः । त्रि । कष्टसाध्ये ।

कृच्छ्रहरः । पुं । पाषाणभेदे । वै.निघ. ।

कृच्छ्रारिः । पुं । विल्लान्तरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

कृच्छ्रोन्मीलः । पुं । चक्षूरोगविशेषे । तस्य लक्षणं यथा —"चलन्तु गरलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः शिराः । सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनं । पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च । विमर्दनाख्याश्च समः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम् ॥" वा. ।

कृणञ्जः । पुं । कुणञ्जरे ।

कृतम् । क्ली । फले । हे.च. । हिंसिते । मे. ।

कृतक(कटक)म् । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व. १३ । विड़लवणे । বিট্‌লবণ । रा.नि.व.६ ।

कृतकः । त्रि । कृत्रिमे । उणा. ।

कृतच्छाया । स्त्री । श्वेतकोषातक्यां । रत्ना. ।

कृतच्छिद्रा । स्त्री । कोषातकीलतायाम् । ঝিঙা, ঘোষালতা । रा.नि.व.३ ।

कृतघ्नः । पुं । कुकुरे । मे. ।

कृतत्राणा । स्त्री । त्रायमाणायाम् । গোয়ালে লতা । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

कृतपिण्डीतः (कः) । पुं । शिलारसे । वै.

कृतफलम् । क्ली । कक्कोलफले । रा.नि.व.१२ ।

कृतफला । स्त्री । कोलशिम्ब्यां । আলাকুশী । रा.नि.व.७ ।

कृतबन्धनम् । क्ली । कोशातकफले । ঘোষা । भा.म.४भ.मसूता.चि. । "कृतबन्धनसर्षपैः ।"

कृतमालः । पुं । कृतमालवृक्षे, कर्णिकारवृक्षे । সোণালু, সোন্দাল । च.सू.४अ. । तत्फलं स्रंसनं (अथात् कोष्ठस्थं श्लिष्टमलादिकमपक्वैव अधो नयति) । सङ्घातचारिपक्षिविशेषे । सङ्घातचारिविहङ्गेषु । सु.सू.४६अ. ।

कृतयूषः । पुं । प्रमथ्यायाम् । वा.चि.६अ. ।

कृतरसः । पुं । स्नेहगुण्ठ्यादियुक्ते कृते तद्विपरीते च अकृते मांसरसे । तदुक्तं —"छागलं सकृथिजं मांसं निरस्थि तैत्तिरं तथा । चतुष्पलान्वितं मूर्च्छं कल्पितञ्क्षालितं जले । पिप्पलीपिप्पलीमूलशुण्ठीचित्रकधान्यकैः । द्विशाणैः संयुते तोये क्वाथ्यं सार्द्धाढ़कोन्मिते । मांसेऽस्मिन्द्विपलं तत्र दाड़िमान् कुट्टितान् क्षिपेत् । तं रसं मर्द्दितं पूतं हिङ्गुमेम्बजीरकैः । युक्तं प्रधूपितम्पथ्यं शस्त्रानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् ॥" वा.टी. । [धोवा । र.मा. ।

कृतवेधः (कः) । पुं । कोषातक्याम् । শ্বেত

कृतवेधनः । पुं । श्वेतपुष्पकोषातके । শ্বেত ঘোষা । आरग्वधवृक्षे । सु.सू.३९,४५अ. । ज्योत्स्निकायाम् । লতাফট্‌কী । च.सू.२अ. । च.द. गर्भाधि. ।

कृतवेधना । स्त्री । Plant with white flowers, Emitics. राजकोषातकीलतायाम् । ঝিঙা, ঘোষালতা । प.मु । श्वेतघोषायां, कटुघोषायाम् । रत्ना. ।

कृताख्ययूषः । पुं । लवणस्नेहकटुकादिकृतयूषे । अयं गुरुगुणः । वैद्यकम् ।

कृताञ्जलिः । स्त्री । लज्जावतीलतायाम् । धरणि. । "ब्रह्मदण्डीकृताञ्जलिः ।" च.द.ज्व.चि. । एतद्बन्धनं एकाह्निकज्वरघ्नम् । "रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बध्वादैकाह्निकं जयेत् ।" भैष.स्त्रीरोग.चि. । रस.र.स्तनरो.चि. ।

कृतान्तः । पुं । यमे । अम. । [श.च. ।

कृतान्ता । स्त्री । रेणुकनामगन्धद्रव्ये । রেণুক ।

कृतान्नम् । क्ली । लड्डुकादौ ।

कृतालयः । पुं । भेके, भण्डूके । त्रिका. ।

कृतिः । स्त्री । करणे । हिंसायाम् । मे. । (का) स्त्री । भूर्ज्जवृक्षे । नकुल.११अ. ।

कृती (इन्) । त्रि । कुशले ।

कृत्तम् । क्ली । छिन्ने । वेष्टिते । हे.च. ।

कृत्तिः (त्ता) । स्त्री । कृष्णसारादिचर्म्मणि । त्वचि । भूर्ज्जे । "कृत्तिश्चर्म्मत्वचोर्भूर्ज्जे ।" मे. ।

कृत्तिवासाः । पुं । शिवे । अम. ।

कृत्या । स्त्री । आभिचारिकदेवतायाम् । सि. यौ.उन्मा.चि. । "कृत्यालक्ष्मीज्वरापहम् ।" क्रियायाम् । मे. । [शार्ङ्ग. ।

कृत्योन्मादः । पुं । कृत्याजातभूतोन्मादरोगे ।

कृत्रिम(क)म् । क्ली । विड्लवणे । रा.नि.व. ६२३ । रसाञ्जने, कृत्रिमरसाञ्जने । रत्ना. । चीनकर्पूरे । गन्धराजे । कस्तूरिकायां । रा.नि.व.१२ । पुं । सिह्लके । শিলারস । मे. । पीतचन्दने । वै.निघ. ।

कृत्रिमधूपकः । पुं । षोडशाङ्गधूपे । अम. ।

कृत्रिमरत्नम् । क्ली । काचे । वै.निघ. ।

कृत्रिमविषम् । क्ली । विषदोषे । वै.निघ ।

कृत्स(त्स्न)म् । क्ली । जले । कुक्षौ । मे. ।

कृन्तनम् । क्ली । छेदने । [मे. ।

कृपणः । पुं । कृमौ । "कृपणस्तु कृमौ पुंसि ।"

कृपणा । स्त्री । सविषकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

कृपाणिका (णी) । स्त्री । कर्त्तर्य्यां । কাতারি । छुरिकायाम् । मे. । [काष्ठे । श.र. ।

कृपीटम् । क्ली । उदरे । तोये । मे. । वने ।

कृपीटपालः । पुं । वायौ । श.र. ।

कृपीटयोनिः । पुं । अग्नौ । हे.च. ।

कृमिः । पुं । कीटे । কেঁচো, পোকা । अम. । पतङ्गमात्रे । पिपीलिकायाम् । कीटात्मके लाक्षायाम् । "कृमिर्ना कृमिवत्कीटे लाक्षायां कृमिले खरे ।" मे. । जर्णनाभे । हे.च. ।

कृमिकम् । क्ली । पूगफले । पुं । क्षुद्रकृमौ ।

कृमिकण्टकम् । क्ली । विडङ्गे । उदुम्बरे । যজ্ঞডুমুর । मे. । चित्रायां । ইন্দুরকানী । हे.च. ।

कृमिकरः । पुं । सविषकीटभेदे ।

कृमिकर्णः (कः) । पुं । कीटविशेषे । কাণকোটারি । कर्णरोगविशेषे । কাণে কাণকোটার । "यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः । तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते, भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकस्तु सः ॥" सु.उ. २०अ. । वा.उ.१७अ. ।

कृमिका । स्त्री । ग्रन्थिपर्ण्याम् । राजिकायां । রাই বা কাল সরিষা । शोथे । वै.निघ. ।

कृमिकालानलरसः । पुं । कृम्यधिकारे । विडङ्ग २ प. विषचूर्णं १ प. लौह ४ तो. पारद २ तो. गन्धक २ तो. छागदुग्धे मर्द्दनं । र सा.सं. ।

कृमिकुम्भा । स्त्री । महाकाललतायाम् ।

कृमिकोशः (षः) । पुं । फलविशेषे । মাজুফল । तच्च संग्राहि तिक्तं रक्तशोधनं ज्वरार्शःप्रदरातीसारघ्नं कण्ठरोगघ्नञ्च । वै.चन्द्रिका ।

कृमिकोष्ठकः । पुं । अश्वस्य रोगविशेषे । लक्षणं यथा —"कृशस्य यस्य वाहस्य जन्तुभिः परिवेष्टितम् । पुरीषं जायते भिन्नं तं विद्यात् कृमिकोष्ठकम् ॥" ज.द.४६अ. । [व.१ ।

कृमिगुहा । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । मद.

कृमिग्रन्थिः । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगे । लक्षणं —"कृमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मनश्च कण्डूं कुर्युः कृमयः सन्धिजाताः । नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषयन्ति ॥" सु.उ.२अ. ।

कृमिघातिनी (गुड़ी) । स्त्री । कृमौ रसे । पाठः—"रसगन्धाजमोदानां कृमिघ्नब्रह्मबीजयोः । एक द्वि त्रि चतुः पञ्च तिन्दोवीजस्य षट् क्रमात् । सञ्चूर्ण्य मधुना सर्व्वं गुड़िकाः कृमिघातिनीः । खादन् पिपासुस्तोयञ्च मुस्ताना कृमिशान्तये । आखुपर्णीकषायञ्च पिबेद्वानु समर्करम् ॥" পারা ১ ভ. গন্ধক ২ ভ. বনযমানী ৩ ভ. বিড়ঙ্গ ৪ ভ. পলাশপাবড়া ৫ ভ. তেঁদবীজ ৬ ভ. । र.चि. ।

कृमिघाती । पुं । विडङ्गे । त्रि । कृमिनाशके ।

कृमिघ्नः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । পালদে মান্দার । रा.नि.व.८ । कटुनिम्बे । पलाण्डौ । कोलकन्दे । वदरमूले । रा.नि.व.७ । भल्लातकवृक्षे । रा.

नि.व.११ । विड़ङ्गे । प.मु. । हरिद्रायाम् । भा.। त्रि । क्रमिनाशके ।

क्रमिघ्नरसः । पुं । क्रम्यधिकारे रसः । विड़ङ्गं पलाशबीजं निम्बबीजं रससिन्दूरं, एषां चूर्णं समं । र.सा.सं. ।

क्रमिघ्ना (घ्नी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । लाक्षायाम् । विड़ङ्गायाम् । वै.निघ. । धूम्रपत्रायाम् । তামাক । रा.नि.व.५ । सोमराज्याम् । श.च. ।

क्रमिज(ग्ध)म् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । अम. । लाक्षायाम् । त्रि । क्रमिजाते ।

क्रमिजलजः । पुं । क्रमिशङ्खे । रा.नि.व.१३।

क्रमिजा (जाह्वा) । स्त्री । लाक्षायाम् । লাহা, আলতা । र.मा. । [हारावल्यां ।

क्रमिजित् । क्ली । विड़ङ्गे । वै.निघ.वा.व्या.म-

क्रमिदन्तः (कः) । पुं । दन्तरोगविशेषे । लक्षणं—"कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः । अनिमित्तरुजो वातात् ज्ञेयः क्रमिदन्तकः ॥" सु.नि.१६अ. । वा.उ.२२अ. ।

क्रमिद्रवः । पुं । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

क्रमिनाशनम् । क्ली । विड़ङ्गे । वै.निघ. । त्रि । क्रमिहरे । [निघ. ।

क्रमिनाशिनी । स्त्री । अजमोदायाम् । वै.

क्रमिपाना (मा) । स्त्री। लाक्षायां। वै.निघ.।

क्रमिफलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । मद.व.५ ।

क्रमिमक्षिका । स्त्री। क्रमितुल्यमक्षिकायाम् । वै.निघ. ।

क्रमिमुद्गरः । पुं । क्रमौ रसः । "क्रमेण वृद्धं रसगन्धकाजमोदाविड़ङ्गं विषमुष्टिका च । पलाशबीजञ्च विचूर्णमस्य निष्कप्रमाणं मधुनावलीढ़ं ॥" পারা ১ ভ. গন্ধক ২ ভ. বনযমানী ৩ ভ. বিড়ঙ্গ ৪ ভ. কুচিলা বা নিম ৫ ভ. পলাশ-বীজ ৬ ভ. । মাত্রা ৪ মাষা । भैष. ।

क्रमिरिपुः । पुं । विड़ङ्गे । श.र. ।

क्रमिरोगः । पुं । उदरजक्रमिजन्यरोगे । ক্রিমিরোগ । क्रमिर्द्विविधः बहिरभ्यन्तरभेदेन । जन्मभेदेन चतुर्धा । नामतो विंशतिः । मा.नि. । एकविंशतिः । शार्ङ्ग. । तदुत्पत्तिकारणं जीर्णभोजनादि । "बाह्यास्तथाभ्यन्तराः स्युस्तेषु यूका बहिश्चराः । लिख्याश्चान्येऽन्तरचराः कफात्ते हृदयादकाः । अन्त्रादा उदरावेष्टाश्चुरवश्च महान्नदाः । सुगन्धा दर्भकुसुमास्तथा रक्ताश्च मातरः । सौरसा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः । केशादाश्च तथैवान्ये शकृज्जाता मकेरुकाः । लेलिहाश्च सशूलाश्च सौसुरादाः ककेरुकाः । तथान्यः कफरक्ताभ्यां सञ्जातः स्नायुकः स्मृतः ॥" शार्ङ्ग.पू.७अ. ।

क्रमिलकः । त्रि । क्रमिविशिष्टे ।

क्रमिला । स्त्री । अनेकप्रसवाम्, बहुसन्तानप्रसवायाम् । है.च. । त्रि । क्रमियुक्ते । [व.१३ ।

क्रमिवारिरुहः । पुं । क्रमिशङ्खे । रा.नि.

क्रमिविनाशरसः । पुं। क्रम्यधिकारे रसः । पारद-गन्धक अभ्र-लौह-मनःशिला-धातकी-त्रिफला-लोध्र विड़ङ्ग हरिद्रा-दारुहरिद्राः, एषां प्रति समभागः आर्द्रकरसेन ७धा भाव्यः । र.सा.सं. ।

क्रमिवृक्षः । पुं । कोषाम्रे । জলপাই । भा.।

क्रमिशङ्खः । पुं,क्ली। Fish of the conch. जीवशङ्खे । কৃমিশঙ্খ । अयं रसवीर्य्यादौ शङ्खसदृशः । रा.नि.व.१३ ।

क्रमिशत्रुः । पुं । विड़ङ्गे । प.मु. । वै.निघ.२ भ.ज्व.चि. । पारिजातवृक्षे । পালিদে মান্দার ।

क्रमिशात्रवः । पुं । विट्खदिरे ।

क्रमिशुक्तिः (क्तः) । स्त्री । जलशुक्तौ । ঝিনুক । रा.नि.व.१३ । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

क्रमिशैलः (कः) । पुं । वल्मीके । श.र. ।

क्रमिसरारी । पुं । अग्निप्रकृतिकीटे । तेन दष्टे पित्तजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ.। [निघ.।

क्रमिहन्त्री (न्ता) । स्त्री । विड़ङ्गायाम् । वै.

क्रमिहरम् । क्ली । विड़ङ्गे । भा.म.१भ.तन्द्रिज्व.चि. । विड़लवणे । मरिचे । वै.निघ. । त्रि । क्रमिघ्ने ।

क्रमिहररसः । पुं । क्रम्यधिकारे । अत्र देवदाली हस्तिघोषाफलम् । पारद-गन्धक-इन्द्रयव-यमानी-मनःशिला-पलाशबीजानि प्र, समभागः द-

शिघीषाफलरसेन दिनं सम्मर्द्य वटी कार्य्या । अनुपानं शालपर्णीरस: । र.सा.सं. ।

कृमी (इन्) । त्रि । कृमिविशिष्टे ।

कृमीलक: । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । रा.नि.व.१६ । See मकुष्ठक: ।

कृश: । त्रि । दुर्ब्बले । सूक्ष्मे । अम. ।

कृशर: । पुं । कृसरे तिलतण्डुलमाषकृते मण्डविशेषे । रत्ना.यवाग्वादिव.। तिलमिश्रौदने, तुल्यतिलान्ने । हे.च. ।

कृश(स)रा । स्त्री । तिलौदने । हारा. । खिचरान्ने । खिचुड़ि,खरसा। "तिलतण्डुलमाषेश्च कृसरा निसरेति ।" प.प्र.२ख.। तल्लक्षणं —"तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभि: । संयुक्ता: सलिलै: सिद्धा: कृशरा: कथिता बुधै: ॥" भा. । गुणा:— "कृशरा शुक्रला बल्या गुरु: पित्तकफप्रदा । दुर्जरा बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता ॥" वै.निघ. । यवागूपाकविधिना पाक: कार्य्य: ।

कृशरोमा । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । वै.निघ. ।

कृशला । स्त्री । शिर:केशे । श.च. ।

कृशशाक: (ख:) । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । रा.नि.व.५ ।

कृशाङ्ग: । पुं । उष्णकरणे । वै.निघ. ।

कृशाङ्गी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. ।

कृशाणु: (नु:) । पुं। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व.६।

कृशाश्व: । पुं । ऊर्णनाभौ । वै.निघ. ।

कृशि(षि)का । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । इन्दुरकाणी । रा.नि.व.३ ।

कृशीबल: । पुं । काकजङ्घागुल्मे । केउआठेङा । र.मा. । [भ. । See अनन्ता ।

कृशोदरी । स्त्री । श्वेतसारिवायाम् । भा.पू.१ [श.च. ।

कृष: । पुं । अरण्ये । हे.च. ।

कृषक: । पुं । फालकर्षके । त्रिका. । वृषे ।

कृषिलोहम् । क्ली। मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३।

कृष्णम् । क्ली। सौवीराञ्जने। रा.नि.व.१३ । मरिचे । प.मु. । यवनाले । काल जनार । कौतीऽञ्जने। कलाञ्जन । र.मा. । लौहे । जटा. । नीलाञ्जने । रा नि.व.२३ । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.६ । भा. । अगुरुणि । रत्ना. । लौहकिट्टे । विड्लवणे । शीसके । सौवर्चललवणे । तुत्थके । वै.निघ.। नेत्रतारके । पुं । राजसर्षपे । काल सरिषा । रा.नि.व.१६। कृष्णसारमृगे । रत्ना. । वायसे । मे.। मन्दविषवृश्चिके । मण्डूकाख्यकीटभेदे । सु.कल्प.८अ. । कोकिले । विश्व.। करमर्द्दवृक्षे । श.र.। "कृष्णो प्रवरवासन्तहरिमत्यजाशिम्बिका: ।" हे.च. ।

कृष्णक: । पुं । कृष्णमुद्गे । कृष्णतण्डुलायाम् । वै.निघ. ।

कृष्णकञ्चुक: । पुं । कृष्णचणके । वै.निघ. ।

कृष्णकदली । स्त्री । महाराष्ट्रप्रसिद्धे कदलीविशेषे । गुणा:—"कृष्णा तु कदली बल्या तुवरा मधुरा लघु: । वातोर्ध्वातीर्द्धकरी मेहपित्तहृषाहरा ॥" वै.निघ. । [चक्रा. ।

कृष्णकन्दम् । क्ली । रक्तोत्पले । रक्तकमल ।

कृष्णकरवीर: । पुं । कृष्णपुष्पकरवीरवृक्षे । काल करवीर गाछ । गुणै: करवीरतुल्य: । रा.नि.व.१० ।

कृष्णकर्कटक: । पुं । कृष्णवर्णकर्कटविशेषे । काल काँकड़ा । गुणा:—"कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्य. कोष्णोऽनिलापह: । शुक्र: सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तह: ॥" सु.सू.४६अ. ।

कृष्णकर्म्म ।.क्ली । शुक्लस्य व्रणरोपणस्थानस्य कृष्णीकरणं । सु.चि.१अ. ।

कृष्णक(के)लि: । पुं । (Mirabilis Jalapa.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । कृष्णकलि, सन्ध्यामणि । गुलालफुल इति गौड़ीया:। तस्या: शाखा रक्ततण्डुलीयनालवत् ग्रन्थियुक्ता च । पत्रं ताम्बूलवत् परं क्षुद्रं भवति,तत्पुष्पं श्वेतरक्तपाटलपीताभं युक्तपञ्चदलं षट्केसरमध्यमीषद्गन्धं सायाह्ने विकसति प्रायेण सुलभं । बीजञ्च तस्य कृष्णं मरिचाभञ्च । वै.निघ. । [प.मु. ।

कृष्णका । स्त्री । राजिकायां । राईसरिषा ।

कृष्णकाक: । पुं । द्रोणकाके । हला. ।

कृष्णकांतरा । स्त्री । रक्तगुञ्जायां । वै.निघ. ।

कृष्णकापो(ति:)ती । स्त्री। महौषधिविशेषे।

"सर्वासां रोमशां मद्यो रसैनेचुरसोपमां। एवं रूपरसाश्चापि कृष्णकापोतिमादिशेत् ॥" सु.चि. ३०अ.। See औषधिः।

कृष्णकायः । पुं । महिषे । वै.निघ.।

कृष्णकाष्ठ(क)म् । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२। [निघ.अतिसा.चि.कुटजपुटपाके।

कृष्णकुटजः । पुं । कृष्णपुष्पकुटजवृक्षे । वै.

कृष्णकुलत्थः (कः) । पुं । कुलत्थभेदे । काल कुर्त्तिकलाय। गुणाः—"कृष्णकुलत्थको ग्राही रक्तपित्तकरो मतः। रसे च तुवरः पाके कटुः कफहरो मतः। वातगुल्माश्मरीगुल्मपीनसश्वासकासजित्। आनाहगुदकीलार्शोमेदधातुविनाशकः॥" वै.निघ.।

कृष्णकुलत्थिका । स्त्री। वनकुलत्थके। वै.निघ.

कृष्णकुसुमः । पुं। कृष्णकरवीरे। रा.नि.व.१०।

कृष्णगन्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । शोभाञ्जनवृक्षे। सजिना गाछ। र.मा.। मद.। च.सू.१,२अ.। वा.चि.५अ.।

कृष्णगर्भः । पुं । कट्फलवृक्षे। रा.नि.व.६।

कृष्णगलः । पुं । कुक्कुभपक्षिणि । कूको पाखी। वै.निघ.।

कृष्णगोकर्णी । स्त्री। Black kind of Múrvá. (Sansevieria Zeylanica.) कृष्णकुसुममूर्व्वालतायाम्। काल मूर्गा। हिं कालामुरहरा। मं मुपली। गुणाः—"कृष्णा गोकर्णिका तिक्ता रसे स्निग्धा त्रिदोषहा। शीतवीर्य्या वातपित्तज्वरदाहश्रमापहा। पिशाचबाधारक्तातिसारोन्मादमदापहा। अतिकासश्वासकफकुष्ठजन्यक्षयापहा। अन्ये गुणास्तु श्वेतगोकर्णीसदृशा मताः॥" वै.निघ.।

कृष्णगोधा । स्त्री । सविषसौम्यकीटभेदे। तद्दष्टस्य श्लेष्मजन्यरोगा जायन्ते। सु.कल्प.८अ.।

कृष्णचणकः । पुं । कृष्णवर्णचणकक्षुपे। काल छोला। मं करिवाचणा। कं करिसकड़ले। गुणाः—मधुरः कासपित्तघ्नः पित्तातिसारकासघ्नः बल्यः रसायनश्च। रा.नि.व.१६।

कृष्णचञ्चुकः । पुं । चणकवृक्षे। छोला गाछ। रा.नि.व.१६।

कृष्णचटकः । पुं । श्यामाचटकपक्षिणि। श्यामा पाखी। [नि। काल चन्दन। प.मु.।

कृष्णचन्दनम् । क्ली । पीतचन्दने। हरिचन्द-

कृष्णचूडा । स्त्री। The plant Caesalpinia Pulcherrima. स्वनामप्रसिद्धपुष्पवृक्षे। कृष्णचूड़ गाछ। गुलतुरा इति यवनाः। तत्पुष्पं पीतरक्तवर्णं दीर्घवृन्तं दशदलमीषत्सुगन्धं वर्षास्वेव प्रचुरं भवति। काञ्चनशिम्बीतुल्यमिति। कल्पद्रुमः। रक्तगुञ्जायां। रा.नि.व.३। [व.३।

कृष्णचूड़िका । स्त्री। गुञ्जालतायाम्। रा.नि.

कृष्णचूरकः । पुं। चणकवृक्षे। छोला गाछ। प.मु.। [व.१२।

कृष्णचूर्णम् । क्ली। लौहमले। मण्डूर। रा.नि.

कृष्णजग्धम् । क्ली। कृष्णागुरुणि। वै.निघ.।

कृष्णजटा । स्त्री। सुगन्धजटामांस्याम्। जटामांसी। रत्ना.। वा.अञ्जनादिव.।

कृष्णजयन्ती । स्त्री। कृष्णवर्णजयन्तीक्षुपे। काल जन्ती। सा रसायनी। रा.नि.व.४।

कृष्णजिह्वः । पुं। अश्वभाले। अ.द.१अ.।

कृष्णजीरः (कः) । पुं। (Nigella sativa or Indica.) स्वनामप्रसिद्धे जीरकवृक्षे। काल जीरे। हिं मङ्गरइल। मं काळेजीरें। तें नल्लजीर। तद्द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदेन। गुणाः—"कृष्णजीरश्च चक्षुष्यं रुच्यश्चोष्णं सुगन्धिकं। ग्राहकं कटुकं रुच्यं दीपकं जीर्णजूर्तिनुत्। कफं शोथं शिरोरोगकुष्ठञ्चैव विनाशयेत्॥" वै.निघ.। "जरणा कटुरुष्णा च कफशोफनिकृन्तनी। रुच्या जीर्णज्वरघ्नी च चक्षुष्या ग्राहिणी परा॥" रा.नि.व.६। तैलं मूलकतैलवत्। जीरकभेदे। हिं स्याहजीरा, कलोंजी। भा.म.४भ.नासारो.चि.।

कृष्णतण्डुला । स्त्री। विड़ङ्गायां। वै.निघ.। कर्णस्फोटालतायाम्। रा.नि.व.३। पिप्पल्याम्।

कृष्णताम्बूलवल्ली । स्त्री। कृष्णनागवल्ल्यां। काल पान। गुणाः—"तिक्तोष्णा कटुका मता। कषाया च मलस्तम्भकारिणी दाहकारिणी। मुखजाड्यकरी प्रोक्ता"… ॥ वै.निघ.।

कृष्णताम्रम् । क्ली। गोशीर्षचन्दने। श मा.।

कृष्णतार: । पुं । हरिणे । रा.नि.व.१९ ।

कृष्णतिल: । पुं । Black Sesamum. स्वनामख्यातवृक्षे । कृष्णतिल गाछ । रा.नि.व.१६। See तिल: । [रे । वै.निघ. ।

कृष्णतीक्ष्णा । स्त्री । कृष्णजीरके । काल जी-

कृष्णतुण्ड: । पुं । अग्निप्रकृतिकीटे । तेन दष्टस्य पित्तजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ. ।

कृष्णतुलसी । स्त्री । कृष्णपत्रतुलसीवृक्षे । राम तुलसी वा काल तुलसी । गुणा:—कासवातकृ-मिवमिभूतघ्नी । रा.नि.व.१० ।

कृष्णत्रिवृत् (ता) । स्त्री । कृष्णमूलत्रिवृतायां। काल तेउड़ी । हिं श्यामपनिलर, कालानिग्नि-भोर । गुणा: —श्वेताया ईषद्धीनगुणा, विशेषतस्तु तीव्रविरेचनी मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणा-जननी च । भा.पू.१भ. ।

कृष्णत्वक् । पुं । बकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णदन्ता । स्त्री । काश्मरीवृक्षे । गामार गाछ । रा.नि.व.९ ।

कृष्णदेह: । पुं । भ्रमरे ।

कृष्णधान्यम् । क्ली । कृष्णवर्णषष्टिकधान्ये । कालिन्दी धान । श्यामाके । वै.निघ. । च.सू.२७अ. ।

कृष्णधुत्तूरक: । पुं । (Datura fastuosa.) कृष्णपुष्पधुत्तूरवृक्षे । काल धुतुरा, कनक धुतुरा । मं कालाधतूर । कं करियमदकुणिगे । "अयं गुणैर्धुत्तूरतुल्य: परं गुणाढ्य: ।..."कटुकश्च कान्तिकारी व्रणार्त्तिनुत् । त्वग्दोषखर्ज्जुकण्डूति-ज्वरहारी भ्रमप्रद: ।" रा.नि.व.१० ।

कृष्णपर्णी । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । काल तुल-सी । र.मा. ।

कृष्णपल्लवा । स्त्री । कृष्णकलम्ब्याम् । काल कलमी । प.मु. । [वृक्षे । करञ्जा गाछ । श.र. ।

कृष्णपाक: (पाकफल:) । पुं । करमर्द्दक-

कृष्णपिण्डार: (क:) । पुं । पियारा इति प्रसिद्धे फलवृक्षे । रत्ना. ।

कृष्णपिण्डीतक: (ण्डीर:) । पुं । कृष्ण-पिण्डारी । पेयारा गाछ । रत्ना. । कृष्णमदनवृक्षे । काल मयना गाछ । प.मु. ।

कृष्णपिपीलिका (ली) । स्त्री । कृष्णवर्ण-पिपीलिकायां । काल पिपड़े, डेयो । रा.नि.व.१९ ।

कृष्णपुच्छ: । पुं । ग्रङ्गहीने हरिणतुल्यवन्यज-न्तुविशेषे कोड्कप्रसिद्धे । हिं लोमड़ी । वै.निघ. ।

कृष्णपुष्प: । पुं । कृष्णधुत्तूरके । रा.नि.व.१० ।

कृष्णपुष्पी । स्त्री । प्रियङ्गुवृक्षे । श.च. ।

कृष्णपूतिफला । स्त्री । सोमराज्यां । रत्ना. ।

कृष्णप्रिय: । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णफल: (फलपाक:) । पुं । करमर्द्दवृक्षे । करञ्जा । हिं करौन्दा । भ.टी.भ. । हि.कोष: ।

कृष्णफला । स्त्री । श्वेतवृकभिण्ड्याम् । श्वेत आलाकुशी । भा.पू.१भ.शाकव. । सोमराज्याम् । अम. । प.मु. । क्षुद्रकरञ्जे । वै.निघ. ।

कृष्णवर्व्वर: । पुं । कृष्णवर्व्वके । काल बाबुई । रा.नि.व.१० । वैजयन्तीनामतुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णवालुकम् । क्ली । कङ्कुष्ठे । वै.निघ. ।

कृष्णभस्म । क्ली । Black sulphide of mercury. पारदस्य भस्मीकरणेन कृष्णतापाद-ने । धान्याभ्रकं १ प. पारद: १ प. मारकद्रव्यर-सै: दिनं मर्द्दयित्वा, ततो मारकद्रव्यकल्केन वस्त्र-खण्डं लिप्त्वा तेन वर्त्तिं कुर्य्यात् । अथ तां वर्त्तिं एरण्डतैलेनाप्लाव्य पुन: पुन: प्रज्वाल्य च यदध: पतति, तद्धृतभाण्डे गृह्णीयात् । तदेव कृष्णभस्मेत्यु-च्यते । तत्र पुनर्नियामकै: गणै: मर्द्दयित्वा कन्दु-काख्ये यन्त्रे दिनैकं पातयेत् । एतत्प्रणाली र.सा. सं. द्रष्टव्या । [भाण्डे । श.चि. ।

कृष्णभूकुष्माण्ड: । पुं । कृष्णवर्णपत्रभूमिकु-

कृष्णभूभवा । स्त्री । कारवेल्लिकायाम् । वै. निघ. । [देशे । हे.च. । रा.नि.व.२ ।

कृष्णभूम: (मि:) । पुं, स्त्री । कृष्णवर्णम्

कृष्णभूमिजा । स्त्री । गोमूत्रिकावृक्षे । रा. नि.व.८ ।

कृष्णभूषणम् । क्ली । मरिचे । वै.निघ. ।

कृष्णभेदा (दी) । स्त्री । कटुकायाम् । रा. नि.व.६ ।

कृष्णमणिः । पुं । राजावर्त्तमणौ । वै.निघ. ।

कृष्णमत्स्यः । पुं । कण्टकयुक्तमत्स्यभेदे । सु. सू.४६अ. ।

कृष्णमदनः । पुं । कृष्णवर्णमदनवृक्षे । काल मयना गाछ । गुणाः—“कृष्णः श्वेतस्तु मदनः शीतलो मधुरः स्मृतः । कटुस्तिक्तश्च तुवरः वान्तिकृत् कफनाशनः । पक्कामाशयशूलेश्च कारकः पित्तनाशकः ॥” वै.निघ. । [निघ. ।

कृष्णमधुरज्वरः । पुं । मधुरज्वरभेदे । वै.

कृष्णमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कृष्णार्ज्जकवृक्षे । कृष्णपत्र क्षुद्र तुलसी । रा.नि.व.१० । See अर्ज्जक. । पर्णासे । काल बावुई । भा.पू.१भ । See वर्वरी । वनवर्व्वर्य्याम् । काल तुलसी । वै. निघ. । [माछि । वै.निघ. ।

कृष्णमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । काल

कृष्णमालुकः । [illegible] । कृष्णार्ज्जके । कृष्णपत्र क्षुद्र तुलसी । रा.नि.व.१० ।

कृष्णमाषः । पुं । कृष्णकलाये । कालकलाय । गुणाः—“कृष्णमाषो बलकरो रुच्यो दोषत्रयापहः ।” वै.निघ. । [नि.व.१९ ।

कृष्णमुखः । पुं । वानरे । मुखपोड़ा । रा.

कृष्णमुखा । स्त्री । कृष्णशारिवायां । वै.निघ. ।

कृष्णमुखी । स्त्री । अलगर्दजलौकायाम् । सु. सू.१३अ. ।

कृष्णमुद्गः । पुं । (Phaseolus max.) स्वनामख्यातशिम्बीधान्ये, मुद्गविशेषे । वसन्तज काल मुग । मं करियामुंग । कं करियहेसरु । गुणाः—त्रिदोषघ्नः मधुरः वातघ्नः लघुः दीपनः पथ्यः बलवीर्य्याङ्गपुष्टिदश्च । रा.नि.व.१६ ।

कृष्णमुष्कः । पुं । कृष्णघण्टापाटलिकायाम् । काल घण्टापारुल । गुणाः—“कटुश्चाम्लो रुचिकृत्पाचकः स्मृतः । यकृद्गुल्मोदरहरो गुणाश्चान्ये च श्वेतवत् ॥” वै.निघ. । [विशेषे । रा.नि.व.१२ ।

कृष्णमूला (ली) । स्त्री । कृष्णमूलशारिवा-

कृष्णमूषिकः । पुं । मूषिकभेदे । “कृष्णेनाध्मातः छर्दयति दुर्दिनेषु विशेषतः । शिरीषफलकुष्ठन्तु पिबेत्किंशुकभस्मना ॥” सु.कल्प.६अ. ।

कृष्णमृगः । पुं । कृष्णहरिणे । कालसार हरिण । वै.निघ. ।

कृष्णमृत् (त्तिका) (सा) । स्त्री । कृष्णवर्णसुरभिमृत्तिकायाम् । सुगन्ध काल माटी । हिं करियामाटी । मं कालीमाती । गुणाः—“कृष्णमृत्स्ना रक्तदोषप्रदरक्षतदाहहा । मूत्रकृच्छ्रकफम्पित्तं नाशयेदिति कीर्त्तितम् ॥” वै.निघ. । “कृष्णमृत्क्षतदाहासृग्प्रदरश्लेष्मपित्तनुत् ।” रा.नि.व.२ । च.चि.१अ. । वा.चि.९अ. । कृष्णभूमौ । वै.निघ. ।

कृष्णमृत्तिकः । पुं । कृष्णभूमौ । हे.च. ।

कृष्णमेहः । पुं । तन्नामकप्रमेहरोगे । “कालमेही मसीनिभम् ।” भा. । मा नि. ।

कृष्णरङ्गम् । क्ली । शीसधातौ । वै.निघ. ।

कृष्णरम्भा । स्त्री । रम्भाविशेषे । काल कला । वै.निघ. ।

कृष्णरसः । पुं । पारदस्य कृष्णीकरणे । तत्प्रकरणं—“लौहपात्रेऽथवा ताम्रे पलैकं शुद्धगन्धकं । मर्द्दयित्वा द्रुते तस्मिन् शुद्धसूतं पलत्रयं । क्षिप्त्वा च चालयेत्किञ्चिल्लोहदर्व्व्या पुनः पुनः । गोमये कदलीपत्रं तस्योपरि च ढालयेत् । इत्येवङ्कृष्णवद्भुक्तु सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥” अत्रि. । [ना गाछ ।

कृष्णराजः । पुं । कृष्णशिग्रुवृक्षे । काल सज-

कृष्णराजिका । स्त्री । कृष्णसर्षपे । काल सरिषा । वै.निघ. । [व.३ ।

कृष्णरुहा । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि.

कृष्णलः (कः) । पुं । रक्तिकायाम् । रति । घुंघुंची, चिरमुटी इति च पाश्चात्ये । गुञ्जायाम् । कुंच । कृष्णगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

कृष्णलवणम् । क्ली । Muriate of soda with a proportion of sulphur and iron. काचलवणे । सौवर्च्चललवणे । सचल लवण । रा.नि.व.६ ।

कृष्णला । स्त्री । श्वेतगुञ्जालतायां । भा.पू १भ. । गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व.३ । भुजाढ़क्यां । टोटोर कलाय । प.मु. । कृष्णगुञ्जायां । वै.निघ. ।

कृष्णलो(लौ)हम् । क्ली । कान्तलौहे । रा.नि.व.१३ । तीक्ष्णलौहे । सु.सू.३८अ. ।

कृष्णवक्त्रः । पुं । श्याममुखे वानरे । हला ।

कृष्णवनालुकम् । क्ली । वनजकृष्णालुकविशेषे । বুনো কাল আলু । गुणाः—"कृष्णं वनालुकं वृष्यं महासिद्धिकरं परं। मुखजाड्यहरम्प्रोक्तं मुनिभिस्तत्वदर्शिभिः ॥" वै.निघ. ।

कृष्णवर्णः । पुं । वाराहमदनवृक्षे । কাল মযনা গাছ । रा.नि.व.८ । कस्तूरिकायां । मुस्तायाम् । रीठाकरञ्जे । कालशाके । मत्स्यभेदे । क्ली । जले । लवङ्गे । कृष्णागुरुणि । वै.निघ. । स्त्री(र्णा)। असाध्यसविषलूताविशेषे । सु.कल्प.८श. ।

कृष्णवर्त्मा । पुं । अग्नौ । चित्रकवृक्षे । চিতে গাছ । अम. । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णवल्मीकः । पुं, क्ली । कृष्णवर्णवल्मीके । सु.कल्प.८श. । [नि.व.३ ।

कृष्णवल्लिका । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.

कृष्णवल्ली । स्त्री । (Ocymum pilosum.) कृष्णतुलस्याम् । কাল বাবুই । प.मु. । कृष्णसारिवायाम् । रा.नि.व.१२ ।

कृष्णवानरः । पुं । गोलाङ्गूले वानरे । মুখপোড়া বানর । रा.नि.व.१९ ।

कृष्णवार्त्ताकुः । पुं । कृष्णवर्णवार्त्ताकौ । কাল বেগুন । रस.र.ज्वरार्ति.ग्रह.कवाटरसे ।

कृष्णवीजः । पुं । रक्तशिग्रौ । লাল সজনা গাছ । जटा. । क्ली । कालिङ्गे । তরমুজ । रा.नि.व.७ ।

कृष्णवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । पाटलावृक्षे । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.२३ । माषपर्णीलतायाम् । प.मु. । कुबेराक्षीक्षुपे । পেটারি গাছ । र.मा. ।

कृष्णवेधः । पुं । केलिलता इति प्रसिद्धलतायां । भैष.महाभल्लातकगुडे । "कृष्णवेधोवटाफलम् ।" रस र.वज्रकघृते ।

कृष्णवोलः । पुं। कृष्णच्छविवोलभेदे। মুশব্বর, কাল গন্ধবোল । गुणाः—"कृष्णवोलः कटुः शीतः भेदकी रसशोधनः । शूलाध्मानकफाम्वातक्रिमिगुल्मौ च नाशयेत् ॥" वै.निघ. ।

कृष्णव्रीहिः । पुं । कृष्णवर्णतुषतण्डुले व्रीहिधान्यविशेषे । কাল ধান, আউশকেলে । स च सर्व्वव्रीहिश्रेष्ठ इति । सु.। "कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः" इति । भा.पू.१भ. ।

कृष्णशठः । पुं । दुर्लभनाम्ने । ज.द. ।

कृष्णशणः । पुं । कृष्णपुष्पशणवृक्षे । কাল শণ । भैष.क्षुद्र.रो.चि.महानीलतैले । च.चि २७अ.।

कृष्णशारः । पुं । Black antilope. स्वनामप्रसिद्धे मृगे । কালসার হরিণ । अ.टी.र. ।

कृष्णशारिवा । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । শ্যামা লতা । See कृष्णसारिवा ।

कृष्णशालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्ये, कृष्णधान्ये । কাল হেমন্ত ধান । गुणाः—मधुरः बलकृत् पुष्टिवीर्य्यवर्द्धनः वर्ण्यदः कान्तिदः त्रिदोषघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

कृष्णशिंशपा । स्त्री । कालागुर्व्वपरनामशिंशपावृक्षे । কাল শিশু গাছ । मं कालासिंसपा । कं करियइवीडु । गुणाः—तिक्ता कटुका कफवातघ्नी दीपनी शोथातिसारघ्नी च । रा.नि.व.९। "तिक्ता कट्वी चोष्णाग्निदीपनी । तुवरा कफवातघ्नी शोफातीसारकुष्ठहा । श्वित्रं मेदःक्रमीञ्छर्द्दिं वस्तिरोगमप्रमेहकं । रक्तदोषं त्रिदोषञ्च व्रणपीनसगर्भनुत् । अजीर्णनाशिनी प्रोक्ता"··· ॥ वै.निघ. । "शिंशपा कृष्णसारा ।" सु.सू.३८अ. ।

कृष्णशिखिकम् । क्ली। अगुरुकाष्ठे । वै.निघ.।

कृष्णशिग्रुः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । কাল সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ । [थ । वै.निघ. ।

कृष्णशिम्बा । स्त्री । कुलत्थभेदे । কাল কুল-

कृष्णशिम्बिका (म्बी) । स्त्री। (Dolichos virosus.) कृष्णवर्णायां शिम्बिकायाम् । কাল শীম । र.मा. ।

कृष्णशृङ्गः । पुं । महिषे । हे.च. ।

कृष्णशैरीयकः । पुं । कृष्णपुष्पझिण्टीक्षुपे । কাল ঝাঁটি । भैष.क्षुद्ररोगचि.महानीलतैले ।

कृष्णश्वेता । स्त्री। पाटलावृक्षे । गाम्भारीवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णसंज्ञकम् । क्ली। सौवर्चललवणे । वै.निघ.।

कृष्णसखः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे ।

कृष्णसखी । स्त्री । जीरके । श.च. । [निघ. ।

कृष्णसर्ज्जनः । पुं । अश्वकर्णशालवृक्षे । वै.

कृष्णसर्पः । पुं। दर्व्वीकरसर्पविशेषे । কেউটে সাপ । सु.कल्प.४श्र. । See सर्पः ।

कृष्णसर्पा । स्त्री । कृष्णकापोतिकायाम् ।

कृष्णसर्षपः (पा) । पुं, स्त्री । राजसर्षपे, राजिकायाम् । কাল সরিষা । गुणाः—"कृष्णा तु राजिका चातितीक्ष्णा ज्ञेया बुधैः सदा । गुणास्त्वन्ये राजिकावत् ।" वै.निघ. । रा.नि.व.१६ । See राजिका ।

कृष्णसारः । पुं । हरिणविशेषे । কালসার হরিণ । रत्ना. । स्नुहीवृक्षे । शिंशपावृक्षे । मे. । खदिरवृक्षे । श.र. । वृक्षविशेषे । আবলুষ । वै. निघ. ।

कृष्णसारका । स्त्री। कृष्णशिंशपावृक्षे । हारा.।

कृष्णसारथिः । पुं। अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९।

कृष्णसारमांसम् । क्ली । स्वनामख्यातमृगमांसे । কালসার হরিণের মাংস । सि.यो.रक्तपि.चि.खण्डकाद्ये । गुणाः—रक्तपित्ते हितम् । संग्राहि रुचिकरं बलकरं ज्वरघ्नञ्च । राज. ।

कृष्णसारा । स्त्री । कृष्णशिंशपावृक्षे । কাল শিশু গাছ । हिं सीशव । र.मा. ।

कृष्णसारिवा । स्त्री । श्यामालतायां । শ্যামা লতা । हिं कारिआसांवा । मं कालीउपलसरी । उत्. श्यामाल । कलङ्गैटापवसदृशच्छदा चन्दनगन्धा कालवेलि इति लोके । सु.चि.८श्र. । ड. । इन्द्रजम्बूवत्पत्रा कृष्णसारिवेति । भा.पू.१भ. । गुणाः—"कृष्णा तु सारिवा शीता वृष्या तु मधुरा मता । कफघ्नी चैव सम्प्रोक्ता गुणाश्चान्ये तु पूर्व्ववत् ॥" वै.निघ. । See अनन्ता ।

कृष्णसूक्ष्मफला । स्त्री । सारिवाभेदे । गुणाः—स्वादुः स्निग्धा गुरुः शुक्रजननी अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासामविषनाशिनी दोषत्रयघ्नी रक्तदोषप्रदरज्वरातीसारघ्नी च । वै.निघ. । [श्र.टी.भ. ।

कृष्णस्कन्धः । पुं। तमालवृक्षे । তমাল গাছ ।

कृष्णस्रोतः । क्ली । रसाञ्जने । रत्ना. ।

कृष्णा । स्त्री । कृष्णवेणी कृष्णगङ्गेति स्वनामप्रसिद्धायां भारतवर्षीयनद्यां । तज्जलगुणाः—आयाकरं स्वादु पवित्रं पित्तास्रकोपनञ्च । रा.नि.व.१४। सविषजलौकाभेदे । सु.सू.१३श्र. । See जलायुका । कृष्णशतपादीभेदे । सु.कल्प.८श्र.। सू.१३श्र.। See शतपदी । मरिचे । च.द.वातरक्त.चि. । "पिबेत्कृष्णां कफाधिके ।" पिप्पल्याम् । प.मु. । "कृष्णा च मधुना सह ।" "आमलकाभया कृष्णा ।" च.द.कफज्व.चि.आमलक्यादिः । हृद्गुन्ने । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । द्राक्षालतायाम् । रा.नि.व.२३ । नीलपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ । कृष्णजीरके । कटुकायाम् । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ । राजसर्षपे । रा. नि.व.१६ । सोमराज्याम् । रा.नि.व.२३ । कृष्णसारिवाविशेषे । रा.नि.व.१२ । च.द.यक्ष्मा.चि. । कृष्णतुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । शिरीषवृक्षे । पटोलें । पर्पट्याम् । भा. । शतपत्र्यां । সেউতী । भा.पू.१भ. । जटामांस्यां । वै.निघ.अर्शःचि.कृष्णाशिरीषलेपे । कुटजवृक्षे । दूर्व्वायाम् । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वनकुलत्थे । कस्तूर्य्याम्। कृष्णचटकायां । वै.निघ. । काकोल्याम् । जटा. । [व.५ ।

कृष्णाख्या । स्त्री । नीलपुनर्नवाक्षुपे । रा.नि.

कृष्णागुरु । क्ली । स्वनामख्यातकृष्णवर्णसुगन्धिकाष्ठे । কৃষ্ণাগুরু । हिं कालागर । प.मु. । गुणाः—कटूष्णं तिक्तं कषायं लेपे शीतलं पाने पित्तहरं त्रिदोषघ्नं मुखरोगवातिलवातहरञ्च । रा. नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

कृष्णाङ्गम् । क्ली । जीरकभेदे । हिं कलौञ्जी ।

कृष्णाजटा । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. २भ.वा.व्या.पञ्चवध.चि. । [गो.चि. ।

कृष्णाजाजी । स्त्री । कृष्णजीरके । च.द.संग्र·

कृष्णाजिनम् । क्ली । कृष्णसारचर्म्मणि ।

कृष्णाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जनीक्षुपे, कृष्णकार्पासे । रा.नि.व.४ । वै.निघ. ।

कृष्णाढकी । स्त्री । कृष्णपुष्पाढकाम् । কাল অড়র । गुणाः—"कृष्णा तु तुवरी बल्या चाग्निदीप्तिकरी मता । पित्तदाहप्रशमनी ऋषिभिः प्रकीर्त्तिता ॥" वै.निघ. ।

कृष्णातण्डुलम् । क्ली । पिप्पलीबीजे । शि.

थी.छर्दि.चि.। "सकृष्णातण्डुली लिह:।" [र्षा।

कृष्णात्रेय: । पुं । वैद्यकसंहिताप्रणेतरि मह-

कृष्णादिगण: । पुं । पिप्पल्यादिद्रव्यवर्गे। यथा—"कृष्णा चित्रकचव्यभृङ्ग्या वासकं विकसा घनं। ग्रन्थिकैले चातिविषा रेणुकञ्च कटुत्रिकम्। यमानी गोस्तनी ब्राह्मी भूनिम्बं विल्वचन्दनं। भार्गी श्यामा शिवा धात्री स्थिरा मूर्व्वा सजीरका॥" वा.।

कृष्णाद्यतैलम् । क्ली । नेत्ररोगे हितम्। "कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजन्मविश्वौषधै: पयसि सिद्धमिदं कगल्या:। तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूलपाकात्ययान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम्।" तिलतैलं १ श. पिप्पल्यादिकल्क ।० पं.. वारि ४ श. छागदुग्धं १ श.। च.द.।

कृष्णाद्यमोदक: । पुं । श्लीपदाधिकारे। अत्र पिप्पलीमूलचूर्णं २ तो. चित्रकमूलचूर्णं ४ तो. दन्तीमूलचूर्णं ८ तो. हरीतकीचूर्णं २० तो. तच्चूर्णमेकत्र पलत्रयगुडेन मोदक: कार्य्य:। मोदका मधुना लेह्य:। पाठ: —"कृष्णाचित्रकदन्तीनां कर्षमर्द्धपलम्पलम्। विंशतिश्च हरीतक्या: गुड़स्य च पलत्रयम्॥" रस.र.। सा.कौ.।

कृष्णाद्यलौहम् । क्ली । शूले लौहम्। पाठ: —"कृष्णाभयालौहचूर्णं लिह्यन्मधुसर्पिषा। परिणामद्रवं शूलं सर्व्वं हन्ति त्रिदोषजम्॥" र.चि. ६अ.। रस.र.। रा.नि.व.४।

कृष्णाभा । स्त्री । कालाञ्जन्यां, कृष्णकार्पासे।

कृष्णाभ्रम् । क्ली । नीलाभ्रे। काल अभ्र। See अभ्रकम्।

कृष्णामिषम् । क्ली । लौहे। हे.च.।

कृष्णामूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले। वै.निघ.।

कृष्णाय: । पुं । कान्तलौहे। रा.नि.व.१३।

कृष्णायसम् । कृष्णवर्णलौहे, पिण्डीवज्रादिव्यतिरिक्तलौहे। कान्तलोह, इस्पात। रत्ना.। तीक्ष्णलौहे। तीक्ष्ण लोह। र.मा.। मुण्डलौहे। रा.नि.व.१३।

कृष्णार्चि: । पुं। अग्नौ। चित्रकवृक्षे। वै.निघ.।

कृष्णार्जक: । पुं । कृष्णपत्रचन्द्रतुलस्यां। कालो तुलसी। मं कालाबाजबला। रा.नि.व.१०।

कृष्णालु: । पुं । नीलवृक्षे। कृष्णवर्णालुके। वै.निघ.।

कृष्णालुक: । पुं, क्ली। नीलालौ। गुणा:—"कृष्णालुकन्तु मधुरं शीतवीर्य्यं श्रमापहं। पित्तदाहहरञ्चैव ऋषिभि: परिकीर्त्तितम्॥ एतदेव बल्यं रुचिकरं मुखजाड्यहरञ्च।" वै.निघ.। मधुर: शीत: पित्तदाहश्रमापहश्च। रा नि.व ७।

कृष्णावास: । पुं । अश्वत्थवृक्षे। हे.च.। [अम.।

कृष्णिका । स्त्री । राजिकायां। রাইসরিষা।

कृष्णी । स्त्री । रात्रौ। [दने। सु.चि.१अ.।

कृष्णीकरणम् । क्ली। श्वेतादे: कृष्णतासम्पा-

कृष्णेन्द्रियम् । क्ली। कदम्बे। वै.निघ.।

कृष्णेक्षु: । पुं। श्यामेक्षौ। কাজলি আখ্। मं कालाऊंस। कं करियकबु। गुणा:—पाके मधुर: स्वादु: रसबहुल: कटुक: त्रिदोषघ्न: बलकर: वीर्य्यप्रदश्च। रा.नि.व.१४। "तद्वत्सुकृष्णो भवते गुणानां द्वयो भवेत्तर्पणदाहहन्ता, चार: स किञ्चिन्मधुरो रसेन शोषापहन्ता व्रणशोफकारी।" अत्रि.१०अ.। तच्छर्करागुणा: —द्वष्या तृप्तिजननी बलदा श्रमहरा जीवनी च। च.द.प्रमेहचि.।

कृष्णोदर: । पुं । दर्व्वीकरसर्पे। फणायुक्त सर्प। सु.कल्प.८अ.। See सर्प:।

कृष्णोदुम्बर: (रिका) । पुं, स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। काकडुमुर। रा.नि.व.११।

कृसर: । पुं । तुल्यतिलान्ने। "तिलतण्डुलसम्पक्क: कृसर: सोऽभिधीयते।" हे.च.।

कृसरा (यवागू:) । स्त्री। यवागूभेदे। যাউ বিশেষ। लक्षणगुणा:—"तिलतण्डुलमाषाणाम् यवा तिलतण्डुलात्। षड्गुणञ्च जलं दत्वा साधनीय। यवागुका॥ सा जरा दुर्जरा बल्या मदपुष्टिप्रदा मता। कफपित्तमलस्तम्भशुक्रकृद्वातनाशिनी॥" वै.निघ.।

कृमधूप: । पुं । सिह्लके। शिलारस। जटा.।

केकर: । पुं। निम्नोन्नताक्षिपुरुषे। টেরা, গঙ্গা। हिं ऐंचाताना। अम.।

केका । स्त्री। मयूरवाण्याम्। अम.। [अत्र:।

केका(क,का)ण: । पुं। तद्देशजाताश्वे। See

केकावलः । पुं । मयूरे । श.च. ।

केकिकः (की) । पुं, स्त्री । मयूरे । रत्ना. ।

केकिशिखा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा.नि. व.५ । शैव.बाल.चि. ।

केचुकः । पुं,क्ली । (Colocasia Antiquorum.) तन्नामकन्दचे । कचु गाछ । शाकविशेषे । कचुर शाक । त्रिका. । केमुके । केँउ ।

केचुकाकन्दः । पुं । केचुके । कचु । सु.चि.८ ष. । "केचुकाकन्दनिर्यासं ।"

केतकः (की) । पुं, स्त्री । (Pandanus odoratissimus.) स्वनामख्यातसुगन्धपुष्पवृचे । केया गाछ । हिं केवड़ा । मं केतकी । तें मोगलिचेद्दु । कं केदगे । केतकी द्विधा श्वेतस्वर्णभेदेन । गुणाः—मधुरत्वं तिक्तत्वं कफघ्नत्वं कटुत्वं लघुत्वञ्च । तत्पुष्पं वर्ण्यं केशदौर्गन्ध्यघ्नं । सुवर्णा—तिक्तोष्णा लघुः नेत्रहिता कटुः मधुरा विषरोगकफघ्नी च । तत्पुष्पं सुखकरं कामोद्दीपकं बृंहणं किञ्चिदुष्णं कटुतिक्तं सुगन्धं नेत्रहितञ्च । स्तनः—अतिशीतलः देहदार्ढ्यकरः कटुः रसायनो वर्ण्यः पित्तकफघ्नश्च । रा.नि.व.१० । फलं केशरञ्च पूर्वोक्तगुणम् । "श्वेतश्च कटुकः स्वादुः लघुः तिक्तः कफापहः । उष्णा तिक्तरसा ज्ञेया चक्षुष्या हेमकेतकी ॥" भा.पू.१भ. । श्वेतकेतकीफलं किञ्चिदुष्णं स्वादु मेहवातकफघ्नञ्च । वै.नि.घ. । "केतकी वातला हृष्या तन्द्रा निद्राकरी मता ।" अत्रि.१६अ. । जातीपुष्पवृचे । चामिलीपुष्प वृक्ष । रा.नि.व.१० ।

केतकफलम् । क्ली । कुचेलके । कुँचिला । च. द.अग्नरीचि.कषा.घृते । केतकीफलं । तच्च त्रिदोषविषघ्नम् । च.सू.२७अ. ।

केतकाद्यतैलम् । क्ली । वातव्याध्यधिकारे । तैलं ४ श. क्वाथार्थं—केतकीमूलं वाट्यालकातिबलानां प्र. ४२ प. २ कर्ष १० मा. पाकार्थं जलं १२८ श. शे. १६ श. काञ्जिकं १६ श. यथाविधि तैलं पचेत् । तैलमिदमकल्कत्वात् तुल्येन क्वाथेन तुषोदके साध्यं भवति । च.द.वा.व्या.चि. ।

केतनम् । क्ली । चिह्ने । स्थाने । श.च. ।

केतुः । पुं । अग्निमन्थे । र.मा. । रोगे । पीड़ायाम् । उत्पाते । चिह्ने । मे. ।

केतुग्रहवल्लभम् । क्ली । वैदूर्य्यरत्ने । भा.पू.१भ. ।

केतुरत्नम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । प.मु. ।

केदरः त्रि । काणे । टेरवे । श.र. । पुं । वनस्पतिविशेषे । अम. ।

केदारः । पुं । अद्रौ । क्षेत्रविशेषे । চষা ক্ষেত । मालभूमिविशेषे । आलवाले । मे. । केदारशाली । আমন । वै.निघ. ।

केदारकः । पुं । केदारजातषष्टिकधान्यजातिभेदे । सु.सू.४६अ. । गुणाः—कङ्गुकवत् । See केदारशालिः ।

केदारकटुका । स्त्री । कटुक्यां । रा.नि.व.६ ।

केदारजम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

केदारजलम् । क्ली । तद्देशस्थजले । गुणाः—विपाके स्वादु गुरु दोषदञ्च । तदेव बहुमूत्रं विशेषेण दोषदं भवेत् । रा.नि.व.१४ ।

केदारभूमिः । स्त्री । मालक्षेत्रे ।

केदारशालिः । पुं । केदारक्षेत्रजशालिधान्ये । উন্নতভূমিজ শালি ধান্য, আমন ধান, ষেটে ধান । गुणाः—मधुरा वृष्या बल्याः पित्तवर्द्धनाः ईषत्कषाया अल्पमला गुरवः कफघ्नाश्च । रा.नि. व.१६ । धान्यं—मधुरं शीतलं रुचिकरं स्तन्यवर्द्धनम् । वै.निघ. । "केदारप्रभवा रुच्या वातपित्तविनाशिनः । रक्तपित्तविकारघ्नाः वातलाः कफकारकाः ॥" अत्रि.१५अ. ।

केना (नी) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । गुणाः—मधुरा शीता रुच्या स्तन्यवर्द्धनी च । वै.निघ. ।

केनारः । पुं । शिरःकपोलसन्धिषु । मे. ।

केन्दुः (कः) (रः) । पुं । (Diospyros Glutinosa.) तिन्दुके । কেঁদ, গাব । श.र. । श.च. ।

केमुकः (का) । त्रि । केचुककन्दे उत्तरदेशख्याते । কেঁউ গাছ । हिं कीवी, केमुआ । श. चिकट्वाद्यमोदके । गुणाः—मधुरा वृष्या कटुपाका तिक्ता शीता लघुः पाचिका दीपनी ग्राहिणी हृद्या वातला कफपित्तज्वरघ्नी प्रमेहकुष्ठकासघ्नी रक्तारोगघ्नी पित्तभ्रमं पिपासाञ्च नाशयेत् । वै.निघ. । मूलं—"केमुककटुकं पाके तिक्तं ग्राहि हिमं ल-

घु। दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहं। कुष्ठकासप्रमीहाशनाशनं वातलक्टु॥" भा.पू.१भ.। कफपित्तघ्नं रोचनं चग्निदीपनञ्च। राज.। मधुरं रुचमन्त्र्यं शीतलं भेदकं ग्राहकं वच्यं गुरुपित्तकफघ्नं वातघ्नञ्च। वै.निघ.।

केम्बुकम् । क्ली। पूवे। भा.म.३भ.मू.क्व.चि.।

केलटम् । क्ली। कुसुम्भवीजे। वै.निघ.।

केलटकः । पुं। केमुककन्दे। वै.निघ.।

केलासः । पुं। स्फटिकमणौ वै.निघ.। [घ.।

केलिकः (किलः) । पुं। अशोकवृत्ते। वै.नि-

केलिकिणः (कीर्णः) । पुं। उष्ट्रे। हे,निघ.। हे.च.।

केलिपिकः । पुं। कोकिले। [श.र.।

केलिवृत्तः । पुं। केलिकदम्बे। কেলিকদম্।

केलूट(क)म् । क्ली, पुं। कन्दशाकविशेषे। কেমুককন্দ। जलोदुम्बरे। वै.निघ.।

केवलद्रव्यम् । क्ली। मरिचे। श.र.।

केवा (विका) । स्त्री। केवार् इति कोङ्कणदेशे ख्याते पुष्पवृत्तविशेषे। गुणाः—मधुरा शीतला दाहपित्तश्रमघ्नी वातश्लेष्मघ्नी छर्द्दिघ्नी च। रा नि. व.१०।

केशु(शू)कः (का) । पुं,स्त्री। पत्तूरे। शालिञ्च। सि.यो.क्रमि.चि.। केमुके। কাঁউ, কেউতারা। च.सू.४भ.क्रमिघ्नगणे।

केशः । पुं। ह्रीवेरे। বালা। प.मु.। कुन्तले। मे.। बाले। চুল। रा.नि.व.१८। स तु गर्भस्य शिरीरष्टाभिर्मासैः जायते। सुखबोधः।

केशकारः । पुं। इक्षुविशेषे। हिं कुशियार। गुणाः—गुरुः शीतः रक्तपित्तच्यघ्नश्च। भा.।

केशकारी । स्त्री। रोहिण्याम्। वै.निघ.।

केशकीटः । पुं। Louse. उकुणे।

केशगर्भकः । पुं। कवर्य्याम्। त्रिका.।

केशघ्नम् । क्ली। इन्द्रलुप्तरोगे। টাক পোকা। रा.नि.व.२०।

केशच्छित् । पुं। नापिते। अ.मा.।

केशटः । पुं। उकुणे। छागे। मे.। शोणाकवृत्ते। त्रिका.।

केशधृत् । पुं। मस्तके। भूतकेशे। श.च.।

केशनाम । क्ली। ह्रीवेरे। বালা। अम.।

केशपत्तः । पुं। केशसमूहे। अम.।

केशपर्णी । स्त्री। अपामार्गवृत्ते, रक्तापामार्गे। भा.पू.१भ.।

केशपाशः । पुं। केशभारे। अम.। [अम.।

केशपाशी । स्त्री। शिरोमध्यस्थशिखायां। চূড়া।

केशभूः (भृत्) । स्त्री, पुं। मस्तके। रा.नि. व.१८। [रा.नि.व.८।

केशमथनी । स्त्री। शमीवृत्ते। शाँई गाछ।

केशमार्ज्जक(न)म् । क्ली। कङ्कतिकायाम्। কাঁকুই, চিরুণী। हला.।

केशमुष्टिः (कः) । पुं। विषमुष्टिनामपत्रशाकत्तुपे, महानिम्बे। ঘোড়ানিম্। मं बकानीनिंब। रा.नि.व.४।९।

केशयन्त्रम् । क्ली। उपविषादिशोधनार्थे यन्त्रविशेषे। लक्षणं यथा—"धान्यपूरितसुस्थाल्यां सुमुखायां मुखोपरि। सुदुग्धैर्नारिकेलस्य खर्परे विसमर्द्दयेत्। केशो दुग्धे मुतो यस्मात्केशयन्त्रं तथा स्मृतम्॥" वै.चन्द्रिका।

केशरः । पुं, क्ली। नागकेशरवृत्ते। मे.। च.सू. ५भ.। बकुलवृत्ते। सु.सू.२८भ.एलादि.। पुन्नागवृत्ते। हारा.। किञ्जल्के। भा.पू.१भ। सिंहकेशे। मे.। हिङ्गुवृत्ते। भ.टी.भ.।

केशरङ्गिनी । स्त्री। सहदेवीलतायाम्।

केशरञ्जनः । पुं। भृङ्गराजे। ভীমরাজ। रा. नि.व.४। नीलझिण्ट्याम्। वै.निघ.।

केशरपाकः । पुं। वाजीकरणपाकविशेषे।

केशरा । स्त्री। नागरमुस्तायाम्। रा.नि.व.६।

केशरागः । पुं। भृङ्गराजवृत्ते। भा.गलगण्डमा.चि.।

केशराजः । पुं। स्वनामख्याते शाकविशेषे। কেশুরে। हिं भँगरिया। उत्. कालाकेशदुरा। वा.को.। गुणाः—तिक्तोष्णः चक्षुष्यः केशरञ्जकः कफामशोथविषघ्नः, तथ मोक्षी रसायनः। रा.नि.

व.४ । आग्नेय: केश्य: चक्षुर्हित: पाण्डुकफघ्न: र-सायनश्च। राज. । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । र.मा.।

केश(स)राम्ल: । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । जटा. ।

केशराह्वयम् । क्ली । बालके । বালা । सु.चि. ६अ. ।

केश(स)री (इन्) । पुं । पुन्नागवृक्षे । नागकेशरे । घोटके । मे. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू. २७अ. । रक्तशिग्रौ । रा.नि.व.७ । मातुलुङ्गवृक्षे । भद.व.६ । सिंहे । रत्ना. । वानरभेदे । वै.निघ. ।

केशरुहा । स्त्री । भद्रदन्तीवृक्षे। বড় দন্তী গাছ । रा.नि.व.६ । महाबलायाम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । महानील्याम् । वै.निघ. ।

केशरूढक: । पुं । कासमर्दवृक्षे । वै.निघ. ।

केशरूपा । स्त्री। वन्दाकनामक्षुपे. পরগাছা । रा.नि.व.५ ।

केशव: । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । वायसे । "वायसे केशवेऽर्ज्जुने ।" मे. । नागकेसरवृक्षे । प.मु. ।

केशवप्रिया । स्त्री । गोरोचनायाम् । प.मु. ।

केशवर्द्धिनी । स्त्री । महाबलालतायाम् । रा.नि.व.४ ।

केशवायुध: । पुं । आम्रवृक्षे । श.मा. ।

केशवालय: (वास:) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । त्रिका. । जटा. ।

केशश्वेतकरम् । क्ली । पलिते । रा.नि.व.१८ ।

केशसीमन्तकज्वर: । पुं । असाध्यज्वरविशेषे । यस्मिन् ज्वरे केशा: सीमन्तोन्नता भवन्ति स ज्वर: । "ज्वर: क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिक: । असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकज्वर: ॥" मा.नि । "केशा: सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ । लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे ॥" तन्त्रान्तरात् । विज.र. । [वै.निघ. ।

केशहन्त्रि(हृत्)फला । स्त्री। महाशमीवृक्षे ।

केशहन्त्री । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

केशा । स्त्री । जटामांस्याम् । वै.निघ. ।

केशाख्यम् । क्ली । ह्रीवेरे । বালা । रत्ना. । "भृङ्गकेशाख्यनिर्गुण्डी ।" भैष.अक्षिरोगशिरसि ।

केशाद: । पुं । शमी । वै.निघ. ।

केशापहा । स्त्री । शमीवृक्षे । वै.निघ. ।

केशारि: । पुं । नागकेशरे । वै.निघ. ।

केशारुहा । स्त्री । महाबलाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

केशार्हा । स्त्री । महानीलीक्षुपे । বড় নীল । रा.नि.व.४ । [निघ. ।

केशालि: । पुं । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । वै.

केशाह्वम् । क्ली । बालके । বালা । वै.निघ. ।

केशिक: । पुं । कशेरौ । কেশুর प.मु. । त्रि । प्रशस्तकेशयुक्ते । अम. ।

केशिका । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

केशिनी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । वन्ध्यायाम् । वै.निघ. ।

केशी । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । আলাকুশী । र.मा. । जटामांस्याम् । ভূকেশ । रा.नि.व.१२ । च.द. । सि.यो.महापैशाचघृते । वा.उ.६अ. । महाशतावर्य्याम् । आम्रातके । वै.निघ.। नीलीवृक्षे । रा.नि.व.९ । चौरपुष्प्याम् । अम. ।

केश्य: । पुं । मार्कवक्षुपे । ভীমরাজ । रा.नि.व.४ । असनशाले । वै.निघ.। क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ । ह्रीवेरे । বালা । रा.नि.व.१० ।

केसरम् । क्ली, पुं । नागकेसरपुष्पे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.वा.व्या.षड्शीतिगुग्गुलौ । किञ्जल्के । পদ্মকেসর । सि.यो.कल्याणघृते । बकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० । कासीसे । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ । पुन्नागवृक्षे । अम. । मातुलुङ्गवृक्षे । লেবু গাছ । रा.नि.व.११ । हिङ्गुनि । सिंहच्छटायाम् । मे. ।

केसरवरम् । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

केसरिका । स्त्री । महाबलाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

केसरिसुत: । पुं । हनूमति । है.च. ।

केसरोत्कटा । स्त्री। मुस्तायां । नागरमुस्तायां । वै.निघ. । [गण्डा । सु.सू.३६अ. ।

कैङ्कुक: । पुं । गरगच्छ इति ख्याते वृक्षे । गर-

कैटज: । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । भा.पू.१भ. ।

कैट(ड़)र्य्य: । पुं । स्वनामप्रसिद्धे महानिम्बवि-

-श्रेषि। फलित महानिम्बविशेष, घোড়াশুঠী। सं फलितमहानिंब, गीरानिम्ब। कं कयाहेब्वित। वै.निघ.अपक्षा.चि.वचाद्यघृते। गुणा:—कटुतिक्त-कषाय: शीतलो लघु: तापघ्न: शोषकुष्ठरक्तक्रमि-भूतविषघ्नश्च। रा.नि.व.९। शीतलस्तिक्त: कटु: तुवर: लघु: दाहार्श:क्रमिशूलघ्न: सन्तापत्रिषघ्नश्च। श्वेतपाटलवृक्षे। वै.निघ.। कट्फलवृक्षे। रा.नि.व.९। च.सू.४अ.। भा.म.वाल चि.। मदनवृक्षे। रा.नि.व.८ महाभल्लातकगुड़े। पूतीकरञ्जे। कृष्ण-कटभीवृक्षे रा.नि.व.९। घृतकरञ्जे। कामुके। लघुकाश्मर्य्याम्। रा.नि.व.२३।

कैतकम् । क्ली। केतकीपुष्पे। राज.। शृगाल-कोल्याम्। শেয়াকুল।

कैतवम् । क्ली। कुमुदे। वैदूर्य्यमणौ। रा.नि.व. १३। राजिकायाम्। রাই। निका॰।

कैदारः । पुं। केदारशालिधान्ये। আমন ধান। षष्टिकधान्ये। ষেটে ধান। गुणा:—कैदारा म धुरा वृष्या बल्या: पित्तनिवर्हणा:। ईषत्कषाया-ल्परसा गुरव: कफशुक्रला:॥ सु.सू.४६अ.। क्ली। पद्मकाष्ठे। प.मु.।

कैपीला । स्त्री। कृष्णत्रिवृतायाम्। वै.निघ.।

कैरली । स्त्री। विड़ङ्गायाम्। रा.नि.व.६।

कैरवम् । क्ली। विड़ङ्गे। कुमुदे। হেলা ফুল, শালুক ফুল। रत्ना.। श्वेतपद्मे। हे.च.। श्वेतकु-मुदे। শ্বেত শুন্দি। भा.पू.१भ.। रा.नि.व.१०।

कैरविका । स्त्री। कुमुदिन्यां। ছোট শুন্দীর ঝাড়। भा.पू.१भ.।

कैरविणी । स्त्री। उत्पलिन्याम्। শুন্দী বা কুমুদফুলের ঝাড়। रा.नि.व.१०।

कैरविणीफलम् । क्ली। कुमुदबीजे। তেলো বীচি, ভেট। हिं भेट। भा.।

कैरवी । स्त्री। मेथिकायाम्। মেতি। प.मु.। चन्द्रिकायाम्। मे.। (विन्) पुं। चन्द्रे।

कैरवीकन्दः । पुं। तैलकन्दे। रा.नि.व.७।

कैराटः (कः) । पुं। करवीरवृक्षे, स्थावरवि-षभेदे। हे.च.।

कैरातः (कः) । पुं। जलपक्षिविशेषे। च.सू. २७अ.। भूनिम्बे। চিরেতা। रा.नि.व.९। बलव-ति पुरुषे। हारा.। क्ली शवरचन्दने। रा.नि.व.१२।

कैरातचन्दनम् । क्ली, पुं। नातिपीतचन्दने कोङ्कणे ख्याते। শবরচন্দন। गुणा:—"शीतलश्च तिक्त: कान्तिकरी मत:। विचर्च्चिकाकुष्ठकण्डूकफ-दद्रुविषापह:। रक्तपित्तक्रमिव्यङ्गपित्तहृट्ज्वरदा-हृद:॥" वै.नि.च.। See शवरचन्दनम्।

कैरालम् । क्ली। विड़ङ्गे। वै.निघ.। [नि.व.६।

कैराली । स्त्री। भूनिम्बे। विड़ङ्गायाम्। रा.

कैवर्त्तः । पुं। महानिम्बे। वै.निघ.।

कैवर्त्तम(मु)स्त(क)म् । क्ली। कैवर्त्तिकायां, जलजमुस्ताभेदे। কেওটমুতা,কেশুরমুতা। श.र.। गुणा:—हिमं तिक्तं कषायं कटु कान्तिकरं कफ-घ्नं पित्तघ्नं रक्तदोषवीसर्पकुष्ठकण्डूघ्नञ्च। इदन्तु वि-तुन्नकनाम्नी वृत्तस्य त्वक् मुस्ताकाकृति:। "मुस्ता कत्पेलवपुटं शुक्राभं स्याद्वितुन्नकमिति।" भा.पू.१भ.।

कैवर्त्तिका (र्त्ती) । स्त्री। (Cyperus rotundus.) A kind of fragrant grass. मालवे स्वनामख्यातजलजमुस्तायां। কেওটামুতা, কেশুরমুতা। अ.टी.भ.। गुणा:—लघु: वृष्या कषाया कफघ्नी कासश्वासघ्नी मन्दाग्निहरी च। रा.नि.व.३। [कायाम्। भा.पू.१भ.।

कैवर्त्ति(र्त्ती)मुस्त(क)म् । क्ली। कैवर्त्ति-

कैवलम् । क्ली। विड़ङ्गे। र.मा.।

कैशिकी । स्त्री। व्यधनीप्रयोग्यस्वधारायाम्। सु.सू.८अ.। [वयसि। रा.नि.व.१८।

कैशोरम् । क्ली। एकादशाब्दात्पञ्चदशपर्य्यन्ते

कैशोरको (गुग्गुलुः) । पुं। वातरक्ते हित:। पीतलीवद्धगुग्गुलु: २ श. त्रिफला २ श. गुडूची ४ श. (एकत्र) वारि ९६श. अर्द्धशिष्ट: क्काथ: (४८ श.) कर्त्तव्य:। क्काथं वस्त्रपूतङ्कृत्वा तेन घृतमर्द्दित-गुग्गुलुं गोलयित्वा पुन: पाकं कुर्य्यात्। घनीभूते पाके अवतार्य्य तत्र त्रिफलाचूर्णं प्र. ४ तो. त्रिक-टुचूर्णं प्र. ४ तो. विड़ङ्गचूर्णं ४ तो. त्रिवृच्चूर्णं २ तो. दन्तीमूलचूर्णं २ तो. गुडूचीचूर्णं ८ तो. प्रक्षे-पी देय:। च.द.। शा.कौ.। [कैचित्। च.चि.२९अ.।

कैशि(शी)का । स्त्री। श्यामातकी। शरमूलत्रिदि

। स्त्री । पाठायां । आकनादि । वै.निघ.।

कोकः । पुं । खर्ज्जूरीवृक्षे । ज्येष्ठिकायां । मेके । मी. । ईहामृगे । ঘোগ, ঘোষ । रा.नि.व.१९ । चक्रवाके । त्रिका. ।

कोकङ्कः } पुं । चमरपुच्छे विलेशयपशौ । क
कोकवाचः } हुण्डार इति भाषा । तन्मांसगुणाः—श्वासानिलकासहरः पित्तदाहकरश्च । रा. नि.व.१९ ।

कोकदेवः । पुं । कपोते । रा.नि.व.१९ ।

कोकनदम् । क्ली । (Nelumbium speciosum.) रक्तपद्मे । রক্তপদ্ম । रत्ना. । गुणाः —कटु तिक्तं मधुरं शीतलं रक्तदोषघ्नं कफपित्तवातशमनं सन्तर्पणं वृष्यञ्च। रा.नि.व.१०। "कोकनदमुक्तं मधुरं शीतं वर्ण्यं कटुतिक्तकं । वृष्यं हृषीकरणं विस्फोटकरक्तदोषदाहहरं । तृटकफपित्तविसर्पविषसन्तापवातनाशकरम् ॥" वै.निघ. ।

कोकाहः । पुं । पाण्डुवर्णघोटके । कर्कस्यपरनामधेये शुक्लाश्वे । "श्वेत: कोकाह इत्युक्तः ।" ज. द.३ अ. । "सिते तु कर्ककोकाहौ ।" हे.च. ।

कोकिलः । पुं । (Cuculus Indicus.) स्वनामख्यातपक्षिणि । কোকিল । हिं कोइला । रत्ना. । गुणाः—"कोकिलः श्लेष्मलो ज्ञेयः पित्तसंशमनो मतः ।" अत्रि.२१अ. । सविषसौम्यकीटभेदे । तद्दष्टस्य कफनिमित्तजा रोगा भवन्ति । सु.कल्प.८अ. । क्ली । वदरीफले । जटा. ।

कोकिलनयनः । पुं । कोकिलाक्षक्षुपे । কুলিয়াখাড়া । श.टी.र. । [वै.निघ. ।

कोकिला । स्त्री । काकोल्यां । कोकिलस्त्रियां।

कोकिलानन्दः (वासः) । पुं । राजाम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कोकिलावर्त्तिः (र्त्ती) । स्त्री । नेत्ररोगे वर्त्तिविशेषे । "व्योषायश्चूर्णसिन्धूत्थत्रिफलाञ्जनसंयुता । गुडिका जलपिष्टेयङ्कोकिला तिमिरापहा॥" च.द. ।

कोकिलाक्षः (कः) । पुं । (Hygrophila spinosa, Syn. Ruellia longifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे । কুলেখাড়া, কুলেকাঁটা, শৃঙ্গমর্দ্দন । हिं कोलिसाविखर, तालमा ; तद्बीजे तालमाखना । मं कोलिसा । कं कुलुगोलिके । तैं गोलिमिडिचेट्टु, गोब्बिचेट्टु । उत्. कुइलिरखा, माखुरेष । मद. । गुणाः—आमवातरक्तघ्नः । राज. । मधुरः शीतः पित्तातिसारजित् वृष्यः कफघ्नः बल्यः रुच्यः सन्तर्पणश्च । रा.नि.व.५। शीतलः वृष्यः स्वादुरम्लपित्तलः तिक्तः आमवातशोथाश्मरीतृष्णावातरक्तघ्नश्च । भा.पू.१भ. । तद्बीजगुणाः –शीतलं स्वादु कषायं तिक्तं गुरु गर्भस्थापनं वृष्यञ्च । वै. निघ. ।

कोकिलाक्षी । स्त्री । कोकिलाक्षबीजे । কুলেখাড়াবীজ । हिं तालमाखना । प्र.र. ।

कोकिलेष्टा । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । বড় জাম গাছ । रा.नि.व.११ ।

कोकिलेक्षुः (कः) । पुं । कृष्णेक्षौ । কাজলা ইক্ষু । कोकिलाक्षक्षुपे । रा.नि.व.१४।५ ।

कोकिलोत्सवः । पुं । आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

कोकुराहः । पुं। मुखपुण्ड्रकयुक्तश्वेताश्वे । "कोकाहः पुण्ड्रकेणाश्वः कोकुराहः ।" ज.द.३अ. ।

कोङ्क(ङ्का)णः । पुं । कोङ्कणदेशजोत्तमाश्वे । ज.द.६अ. । [चि.पानीयवर्ष्यां ।

कोचिला । स्त्री । कुचेलके । কুঁচলে । भैष.ज्व.

कोटः । पुं । कोठरोगे । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

कोटजः । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । रा. नि.व.९ । [र । अम. ।

कोटरः । पुं, क्ली । वृक्षगह्वरे । গাছের কোট-

कोट(ठ)रपुष्पी । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । বীজতারক । रा.नि.व.३ । [निघ. ।

कोटरवासिनी । स्त्री । श्वेतनिवृतायां । वै.

कोट(ट्ट)वी । स्त्री । नग्नस्त्रियां । নেংটা মেয়ে । अम. । [शाक । रा.नि.व.१२ ।

कोटिः (का) । स्त्री । स्वकायाम् । পিড়িং

कोटिकः । पु । मण्डूकजातीयसविषकीटभेदे । सु.कल्प.८अ. । See मण्डूकः । इन्द्रगोपकीटे । আষাঢ়ে পোকা । जटा. ।

कोटिजालिका । स्त्री । सरटे । वै.निघ. ।

कोटिरः । पुं । नकुले । इन्द्रगोपकीटे । मे. ।

कोटि(टी)वर्षा । स्त्री । पिडिङ्गशाके । पिड़िং শাক । শ.র. ।

कोटिवृक्षकः । पुं । कुटजवृक्षे । मद.व.१ ।

कोटिशः । पुं । लोष्टभेदने । मै । भरत. ।

कोटी । स्त्री । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । वै. निघ. । शुक्तायाम् । श.र. । शस्त्राग्रभागे । च.टी. ।

कोटीरः । पुं । जटायाम् । त्रिका. । [चि. ।

कोटोडुम्बरः । पुं । यज्ञोडुम्बरे । भैष.स्त्रीरो.

कोट्टारः । पुं । कूपे । हारा. । पुष्करिण्याः पाटके । मे. ।

कोठः । पुं । A species of leprosy. Ringworm. चुद्ररोगान्तर्गतचर्म्मरोगविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—"असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः । मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च । उत्कोठः सानुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ॥" मा.नि. । "वरटीदष्टकण्डूमांल्लोहितोऽस्रकफपित्तात् क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति विगद्यते ॥" भल्लुकोतन्त्रात् । [रा.नि.व.८ ।

कोठरः । पुं । अङ्कोलवृक्षे । আঁকোড় গাছ ।

कोणः । पुं । अस्त्राद्यग्रभागे । अम. ।

कोणकुणः । पुं । उत्कुणे । উকুণ । हे.च. ।

कोथः । पुं । पूतीभावः । पूय । भा.म.४भ.नासारो.चि. । "विक्लेदकोथावथवापि यत्र ।" नेत्ररोगभेदे । কতো । मे. । दुर्गन्धक्लेदे । पाके । सु.नि. ४भ. । त्रि । मथिते । शठिते । हे.च. ।

कोदकारः । पुं । अश्वाकारमृगभेदे । वै.निघ. ।

कोदण्डः । पुं, क्ली । भुवि । भ्रूरू । मे. ।

कोद्दालकः } **कोद्रवः** } पुं । (Paspalum scrobiculatum.) कोरदूषकापरनामधेयधान्यविशेषे । কদো ধান। मं कोद्रव । कं हारक । देशविशेषे तस्य नाना भेदाः क्ताः । गुणाः —वातलो ग्राही हिमः पित्तकफघ्नश्च । भा. । अतिग्राहि वातलश्च । राज. । "कोद्रवो रुचो ग्राही स्याम् रक्तपित्तविशोधनः । नात्यन्तकफक्लम्रोक्तो रुच्यः स्वादुः प्रकीर्त्तितः ॥" अत्रि.५अ. । सन्धिबन्धशिथिलकरत्वात् विकाशी ग्राही स्वयंशीतलो विषापहश्च । वा.धान्यव. । मधुरः तिक्तः व्रणिनां पथ्यः कफपित्तहरः रूक्षः वातलः गुरुः मोहकश्च । रा.नि.व.१६ । "ग्लानिमूर्च्छाकरं सद्यः कोद्रवं न हितं मतम् ।" अत्रि.१२अ. ।

कोद्रवमण्डः । पुं,क्ली । कोद्रवधान्यकृतमण्डे । কদো ধানের মণ্ড । गुणाः—मूर्च्छाग्लानिजननः । वै.निघ. ।

कोद्रविकम् । क्ली । सौवर्च्चललवणे । वै.निघ. ।

कोद्रुभक्तः । पुं, क्ली । कोद्रवान्ने । কদোর ভাত । मं कुरकाचाभात । गुणाः—"कोद्रुभक्तो रुचिकरो मधुरस्तु प्रमेहहा । मूत्रदोषवृषार्च्छर्दिकफवातामदाहनुत् ॥" वै.निघ. ।

कोनफलम् । क्ली । रक्ताली । वै.निघ. ।

कोना(नी)लः । पुं । वर्त्तिकाख्ये जलपक्षिणि । वै.निघ. । [चि.१०अ. ।

कोनालिः । स्त्री । कुष्ठविहितभस्यद्रव्ये । सु.

कोपः । पुं । क्रोधे । अम. ।

कोपनः । पुं । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা । त्रि । क्रुद्धे । जटा. । वै.निघ. ।

कोपनकः । पुं । चोराख्यगन्धद्रव्ये । গেঁঠেলা । हिं चोरा । रा.नि.व.१२ ।

कोपना । स्त्री । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।

कोपलता । स्त्री । कर्णस्फोटलतायाम् । কাণছিড়ে, কাণফোড়া । रा.नि.व.३ । [व.१८ ।

कोपिनः (पी) । पुं । जलकपोते । रा नि.

कोमम् । क्ली । पिपासास्थाने । च.टी. ।

कोमलम् । क्ली । जले । मे. ।

कोमलकम् । क्ली । मृणाले । পদ্মের ডাঁটা । श.र. । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

कोमलकदलम् । क्ली । बालकदलफले । কচি কলা । मं कोंवळीकेळें । गुणाः—शीतमधुरकषायरूक्षाणं पित्तघ्नञ्च । वै.निघ. ।

कोमलदलम् । क्ली । पद्मे । वै.निघ. ।

कोमलनारिकेलम् । क्ली । बालनारिकेले ।

कोमलपत्रकः । पुं । शिग्री । সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ ।

कोमलप्रसवः । पुं । नेत्रभिष्यन्दा । वै.निघ. ।

कोमलवल्कला (ली) । स्त्री । लवलीवृक्षे । নোওয়াড় । भा. ।

कोमला । स्त्री । खीरिकायाम् । थीकुई । प्र. च. । खीरिण्यां । खिर्नी । खर्ज्जूरिकायां । वै.निघ. ।

कोमलेक्षुः । पुं । इक्षुविशेषे । কচি ইক্ষু । गुणाः—"कोमलेक्षुर्मेदकफमेहकारी च कीर्त्तितः। तद्रसस्तु मधुः प्रोक्तः किञ्चित्कटुश्च वातहा । पित्तं नाशयतीत्येवं स वृष्टो वीर्य्यवर्द्धकः । रक्तपित्तहरो बल्यो व्रतनाशकरी मतः ॥" वै.निघ. ।

कोमासिका । स्त्री । जालिकायां । ফলের জালি । हारा. ।

कोयष्टिः (कः) । पुं । जलकुक्कुभे । কোঁড়া পাখী। अयं प्रतुदगणः। सु.सू.४६अ.। च.सू.२७अ.।

कोरसन्धिः । पुं। गर्त्ते । गर्त्ताकारसन्धौ। "अङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोरसन्धयः।" सु. शा.५अ. ।

कोरकः । पुं, क्ली । काकोल्याम् । কাঁকলা । कुड्मले । কুঁড়ি। अम. । मृणाले । मे. । चकोरपक्षिणि । वै.निघ. । चोरनामगन्धद्रव्ये । जटा. ।

कोरकाह्वयः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

कोरङ्गी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । रा.नि.व.२२ । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । [म् । वै.निघ. ।

कोरञ्जी । स्त्री । सौराष्टिकायां । কাঁচড়া দা-

कोरण्टी । स्त्री । वदरीवृक्षे । मद.व.६ ।

कोरदूषः (षकः, ष्यः) । पुं । कोद्रवे । रा. नि.व.१६ । च.द.र.पि.चि. । कोद्रवधान्ये । কদো ধান বা ছোট মটর। रत्ना.। गुणाः — "कोरदूषस्तु मधुरः शीतो ग्राही गुरुर्मतः । तिक्तो रूक्षश्च रुच्यश्च कफपित्तविषापहः । मूत्रकृच्छ्रहरः शीतो जीर्णश्चायं लघुः स्मृतः ॥" वै.निघ. ।

कोरिमर्द्दः । पुं । कासमर्द्दे । प.मु. ।

कोल(क)म् । क्ली। तोलकमाने । ১ তোলা । प.प्र. । "अयस्तिलत्र्यूषणकोलभागैः ।" सि यो. पाण्डु.चि. । मरिचे । चव्ये । रा.नि.व.६ । वदरफले । रत्ना.। क्रोड़े । भेलके । चित्रके । अङ्कोले । मे. । रा.नि.व.१२।१९ । वै.निघ.१भ.पाण्डु.चि. लौहादिचूर्णे । अङ्कोले । गजपिप्पल्यां। पिप्पल्यां। राजवदरे । मणे । पुं । वदरवृक्षे । কুল গাছ । र.मा. । वा.चि.१अ. । "कोलमूत्रात्लकलशी ।" वदरास्थिमज्ये । "कोलवल् मज्जा ।" रस.र.बाल. चि. । च.द.पाण्डु.चि. । "त्र्यूषणकोलभागैः ।" टङ्कद्वयपरिमाणे । "तद्द्वयङ्कोल उच्यते।" प.प्र.१ख.। वराहे । रत्ना. । कुलत्थे । सा.कौ.गुदभ्रं.चि.चाङ्गेरीघृते । अङ्कोलवृक्षे । वहुवारवृक्षे । जटा. ।

कोलकन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दशाकविशेषे । पुटालुरिति काश्मीरे ख्यातः । শুয়ার আলু । मं पुटगेडु । गुणाः —कटुः उष्णः क्रमिघ्नः वान्तिघ्नः कर्द्दिघ्नः विषदोषघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

कोलकर्कटिका (टी) । स्त्री । मधुखर्ज्जुरिकावृक्षे । रा.नि.व.११ ।

कोलका । स्त्री । शुक्लशुकशिम्ब्याम् । वै.निघ ।

कोलगजिनी । स्त्री। गजपिप्पल्यां। वै.निघ.।

कोलङ्कः । पुं । आमलकवृक्षे । वै निघ. ।

कोलतैलम् । क्ली । वदरीवीजतैले । गुणः विभीतकतैलवत् ।

कोलदलम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । अम.।

कोलनाशिका । स्त्री । वङ्गिनीवृक्षे । हारा.।

कोलपुच्छः । पुं। कङ्कपक्षिणि । "कोलपुच्छस्तु कङ्कः स्यात् ।" हारा. ।

कोलवालुकः । पुं । कुड्डुष्ठे । वै.निघ. ।

कोलमज्जा । पुं । वदरास्थिशस्ये । কুলের আটির শাঁস । सि.यो.हि.श्वास.चि. । "कोलमज्जाञ्जनं लाजा ।" गुणाः—"कोलमज्जा तु मधुरः पित्तच्छर्द्दिविषापहः ।" राज. । 'कषायी मधुरी मज्जा कोलानां पित्तनाशनः । तृष्णाच्छर्द्यनिलघ्नश्च ।" सु.सू.४६अ. ।

कोलमूलम् । क्ली। पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६।

कोलवल्लिका (ल्ली) । स्त्री। (Scindapsus officinalis. Syn. Pothos officinalis.) गजपिप्पल्याम् । प.मु. । चव्ये । रा.नि.व.६ । च.चि.१अ. ।

कोलशिम्बिः (म्बी) । स्त्री । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী গাছ । हिं सुरवाशेंब । मद.च.१ । शिम्बीभेदे । শুইয়ারে শিম্, কটারা শিম্ ।

गुणा:—वातघ्नी गुरुरुष्णा वातकफघ्नी शुक्राग्निमान्द्यकृत् बल्या रुचिकृत् । भा.। वातघ्नी गुरुः उष्णा कफपित्तकरी च । रा.नि.व.३ ।

कोला । स्त्री । वदरीवृक्षे । श.र. । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६ । महाश्रावण्याम् । গোরক্ষমুণ্ডী । रा.नि.व.५ । चव्ये । भा.पू.१भ. ।

कोलात्मजः । पुं । वदरफले । वै.निघ. ।

कोलादिमण्डुरम् । क्ली । परिणामशूले हितम् । कोला चविका, ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं, चपला पिप्पली, चारी यवचारः, सुरभिजलं गोमूत्रं, स्पष्टम् । च.द.परिणामशू.चि.। शोधितमण्डुरं १० तो. शुण्ठीपिप्पलीचव्यपिप्पलीमूलयवचाराणां प्र. २ तो. गोमूत्रं ८० तो. (१ श.) ।

कोलास्थि । क्ली । वदरास्थनि । কুলের আঁটি । सि यो.छर्दि.चि. । [निघ. ।

कोलाहलः । पुं । भूकदम्बे । कुकशिमा । वै.

कोलिः (ली) । पुं, स्त्री । वदरीवृक्षे । কুল গাছ । त्रिका. । श.टी.भ. । [वै.निघ. ।

कोलिका । स्त्री । घण्टावदरे । শেয়াকুল ।

कोविदः । पुं । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

कोविदारः (कः) । पुं। (Bauhinia variegata.) A species of ebony. काञ्चनारभेदे, रक्तकाञ्चनभेदे । भा. । রক্ত কাঞ্চন ভেদ । हिं कचनारभेद । मं कं कांचनु, कोचालि । तें देवकांचन । गुणा:—"दीपनः स्यात् कषायो व्रणरोपणः । संग्राही सारकः स्वादुः पर्णशाकेषु चोत्तमः । मूत्रकृच्छ्रं त्रिदोषञ्च शोषं दाहं कफं तथा । वातं हरेत्पुष्पगुणा रक्तकाञ्चनपुष्पवत् ॥" वै. निघ.। धारकः रुचिकरः रक्तपित्ते पथ्यञ्च । राज.। तैलगुणा: विभीतकतैलवत् । See काञ्चनारः ।

कोशः (कः) । पुं । चर्मकोशः । भा.म.४भ. । "भनेरधस्तात्कोशस्तु ।" कुड्मले । पात्रे । जातिकोषे । वै.निघ.२भ.चय.चि.सूर्यप्रभागु. । पेश्यां । शब्दसंग्रहे । मे. । खर्णे । रूप्ये । अम. । (कः) व्रणबन्धनविशेषे । स च अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्व्वसु विधेयः । सु.सू.१८अ. । "कोशकश्च स विज्ञेयः व्यधैर्बन्धेन वर्ज्जितः ।" "व्यधैः सूचीव्यधनैरहितः बन्धेन वर्ज्जितः कोशकार". इति । ड. । अण्डे । श.र. ।

कोशकारः । पुं । कोषकारेची । हिं करिया, कुशिया ।

कोशकाली । स्त्री । जलचरपक्षिभेदे । वै. निघ. । [भा. ।

कोशकृत् । पुं । कोषकारे । वै.निघ.। कर्णेची।

कोशफलम् । क्ली । त्रपुष्याम् । शशा । देवदाल्याम् । घोण्टायां । শেয়াকুল । रा.नि.व.२१ । कङ्कोलि । अम. । वदरे । वै.निघ. ।

कोशफला । स्त्री । महाकोषातक्याम् । বড় ঘোষা বা ধুন্দুল । देवदालीलतायाम् । দেয়াতাড়া । रा नि.व.३ । पीतघोषायाम् । रवा. । श्वेतचित्रतायां, कृष्णचित्रतायाम् । त्रपुष्याम् । শশা গাছ । रा.नि.व ७ । [चि.१८अ. ।

कोशवती । स्त्री । घोषायाम् । ঘোষা । सु.

कोशस्थः । पुं । शङ्खशुक्त्यादौ । सु सू.४६अ. ।

कोशस्थमांसम् । क्ली । शङ्खशुक्त्यादिमांसे । गुणा: --मधुरं शीतलं स्निग्धं शुक्रकरं वृष्यं विड्वर्द्धकं बलवृद्धिकरं वातपित्तघ्नञ्च । वै.निघ. ।

कोशा । स्त्री । मद्ये । वै.निघ. ।

कोशाङ्गम् । क्ली । इत्कटे । हारा. । [मे. ।

कोशा(षा)तकः । पुं । घोषके । ঘোষা ।

कोशा(षा)तकी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाके । ঘোষা লতা । हिं करइतरइ । तें बीर, उत्तरेणि । मं कड़दोड़की, काह्वीरे । श्वेतपीतभेदेन द्विधा । फलगुणः—कफार्शोघ्नं । पक्वफलगुणः—आमाशयशुद्धिकरम् । तैलं मूलकतैलगुणम् । राज. । च.द.अर्शः.चि. । (Luffa pentandra or amara, and L. Acutangula.) अल्पविषफलशाकविशेषे, ज्योत्स्निकायाम् । ঝিঙ্গা । हिं नोकी झिमनी, तरद, घितरइ । उत्. जनी । गुणा:—शिशिरा कटुः अल्पकषाया वातपित्तकफघ्नी मलाध्मानशोधिनी । रा.नि.व.७ । महाकोषातक्याम् । বড় ধুন্দুল । हिं नेनुआ । गुणा:—"महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्ताभिलापहा ।" तत्फलं स्वादु मधुरं वातपित्तघ्नं पाके कफघ्नं ज्वरे शस्तञ्च । अत्रि.१६अ. । See राजकोषातकी । तिक्तफललताविशेषे । তিৎপল্লা ।

महाकाललतायाम् । श्वेतघोषायाम् । रत्ना.। पटोल्याम् । পটল গাছ । मे. । अपामार्गे । वै.निघ.।

कोशा(षा)म्रः । पुं । वनाम्रवृक्षविशेषे. क्षुद्राम्रे । জলপাই, কেওড়া । हिं कोशंभ । मं भारीआंवा। कं जूरिमावु। गुणाः—"कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः । तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरुपित्तलं । पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघू ष्णकफवातनुत् ॥" भा.। फलं—अम्लं वातहरं कफपित्तकरं गुरु विदाहशोफहरञ्च । रा.नि.व.११ । विरेचनमिति । सु चि.३१अ. । अम्लो गुरुः विदाही पित्तलः कफकृत्कोष्ठशोधनश्च । फलं ग्राहि उष्णं पित्तलं गुरु अम्लं वातघ्नञ्च। किञ्चित्पक्वं अम्लं रुच्यं दीपनञ्च । पक्वफलरसः स्निग्धो रोचनश्च । वै.निघ. । तन्मज्जगुणाः—स्वादुपाकोऽग्निबलकृत् स्निग्धः पित्तानिलापहः । सु.सू.४६अ. ।

कोशा(षा)म्रतैलम् । क्ली । केओड़ा इति प्रसिद्धतरुफलजतैले । কেওড়ার তৈল । गुणाः—सारकं कृमिकुष्ठव्रणघ्नं तिक्तं अम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनं पाचनञ्च । रा.नि.व.१५। [नि.व.३ ।

कोशिला । स्त्री । मुद्गपर्ण्याम् । মুগানী । रा.

कोशी । स्त्री। व्याघ्रनखे । নখী । रा.नि.व.१२। उपानहि । हारा. । धान्यादिशुङ्गायाम् । हे.च. ।

कोषः (कः) । पुं, क्ली । जातीकोषे । জায়ফল । पात्रे । मे । कुड्मले । কুঁড়ি। वृषणे । श.र.। शिश्ने । अण्डे । कृताकृतस्वर्णरौप्ये। अम.। योन्यां। शिम्बायाम् । हे.च.। पनसादिफलस्यान्ते । धरणि.।

कोषकारः । पुं । इक्षौ । इक्षु । श.र.। इक्षुविशेषे । हिं कुषारि, कुशिया, कुसिआर । तं कोव्वरिचेट्ठु । भा.म.३भ.मूत्राघात.चि. । गुणाः—गुरुः शीतलः रक्तपित्तक्षयघ्नश्च । राज. । "कोषकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः।" भा.। अयं मूले मध्ये च मधुरः। सु.सू.४५अ. । कीटभेदे । গুটিপোকা । जटा. ।

कोषकारजम् । क्ली। कौषेये। রেশম। रत्ना.।

कोषचञ्चुः । पुं । सारसपक्षिणि । श.मा. ।

कोषफलम् । क्ली। कर्पूरगन्धिकक्कोले । भा पू. १भ. । पुं । घोषकलतायाम् । ঘোষা লতা । जटा. । (ला) स्त्री । पीतदेवताड़वृक्षे । रा.नि.व.३ । पीतघोषायाम् । प.मु. । लिम्पाके । পাতিলেবু ।

कोषला (ल्ला) । स्त्री । शीषशाके । प.मु. ।

कोषवती । स्त्री। कोषातक्यां। ঘোষা, ঝিঙা। द्विधा घण्टालिका । एका धामार्गवः द्वितीया राजकोशातकी । वा.सू.१५अ. । [र.। See वृद्धिः ।

कोषवृद्धिः । स्त्री । कुरण्डे । কোরোন্দ । श.

कोषस्थः । त्रि । कोषवासिप्राणिमात्रे, यथा—शङ्खशुक्तिशङ्खनखशम्बूककर्कटादौ। गुणाः—"शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका वातघ्ना शीताः स्निग्धा पित्ते हिताः श्लेष्मवर्द्धनाश्च ।" सु.सू.४६अ. । "कोषस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः । वृंहणा बहुवर्चस्काः वृष्याश्च बलवर्द्धनाः ॥" भा. ।

कोषा (षिन्) । स्त्री, पुं । पादुकायाम् । श. र. । शुङ्गायां । শুঙা । हे.च.। आम्रवृक्षे । श.मा.।

कोषाम्बी । स्त्री । महाकोषातक्याम् । রঙ্গাকলায় । प.मु. ।

कोषातक्याद्यतैलम् । क्ली । उपदंशे तैलं । पाठः—"यस्य लिङ्गस्य मांसञ्च शीर्य्यते कृमिभक्षितम् । तस्य कोषातकीलम्बावीजनागरसाधितं । तैलं हन्त्यचिराद्घोरं दुष्टव्रणभगन्दरं ॥" कोषातकी घोषकः (ঘোষা), लम्बा तिक्तालावूः । तैलं ४ श. कोषातक्यादिकल्कः १ श. वारि १६ श.। रस.र.।

कोष्ठम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । কুড় । गुणाः—उष्णं कटु तिक्तं स्वादु वृष्यं शुक्रकरं कुष्ठविषविसर्पहरम् । वै.निघ. । See कुष्ठम् । पुं । कुशूले । स्वकुक्षौ हृदयाद्वस्तिपर्य्यन्ते । मे.। Any viscus. आमाग्निमूत्ररुधिरस्थानादौ । यथा—"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुस्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ।" स त्रिविधः मृदुः क्रूरो मध्यमश्चेति। तत्र बहुपित्तो मृदुः सुदुग्धेनापि विरिच्यते । बहुवातश्लेष्मा क्रूरः, स दुर्विरेच्यः। समदोषो मध्यमः स साधारण इति । तत्र मृदौ मात्रा मृद्वी, तीक्ष्णा क्रूरे,मध्ये मध्या च कर्त्तव्येति। सु.चि.३३अ. ।

कोष्ठपुष्पः । पुं । चीरमूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

कोष्ठभेदः । पुं । तन्नामकरोगे । वै.निघ. ।

कोष्ठसन्तापः । पुं। अन्तर्दाहे । रा.नि.व.२०।

कोष्ठागारिका । स्त्री। मक्षिकाविशेषे। कुमीরে মাটী। वै.निघ.।

कोष्ठागारी (इन्) । पुं । प्राणघातककीटविशेषे । কুমীরে পোকা । तेन दष्टे सान्निपातिकरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ. । See कीट: ।

कोष्ठाग्नि: । पुं । पाचकाग्निर्नाम योऽग्निर्जठरे अन्नं पचति । পাচকাগ্নি । निदानम् ।

कोष्ठाङ्गम् । क्ली । नाभिहृदयादिपञ्चदशविधाङ्गे । च.शा.७अ. ।

कोष्ठिकायन्त्रम् । क्ली । लौहकारस्य धमनयन्त्रविशेषे । কামারের হাপর । लक्षणं—"षोड़शाङ्गुलविस्तीर्णं हस्तमात्रायतं समम् । धातुसत्त्वनिपातार्थं कोष्ठिकं परिकीर्त्तितं ॥ परिपूर्णं दृढ़ाङ्गारैरधो वातेन कोष्ठके । मात्रया ज्वालमार्गेण ज्वालयेच्च हुताशनम् ॥" अत्रि. ।

कोष्णम् । त्रि । ईषदुष्णे । रत्ना. ।

कोहल: । पुं । यवसक्तुकृतमद्यविशेषे । যবের মদ । गुणा:—"त्रिदोषघ्नश्च पथ्यश्च कोहलो वदनप्रिय: । सु.। कोहल: शक्तुभिर्देशे वाह्लीके क्रियते यवै: ।" वाचस्पति: । [षो गुर्व्वी च । वै.निघ. ।

कोहली । स्त्री । कुष्माण्डसुरायां। गुणो—वृंह-

कौकिल्य: । पुं । कोकिलाक्षवृक्षे । वै निघ. ।

कौकुट: । त्रि । कुक्कुटसम्बन्धिनि । वा.चि.३अ.।

कौकृत्यम् । क्ली । अनुतापे । त्रिका. ।

कौक्कुटपुटम् । क्ली । पुटविशेषे । "वितस्तिमात्रके खाते कथितङ्कौकुटं पुटम् । षोड़शाङ्गुलके खाते कस्यचित्कौकुटं पुटम् ॥" भा. ।

कौकुटिक: । पुं । अदूरप्रेरिताक्षे । मे. । पक्षिविशेषे । হোলা পক্ষী । वै.निघ. ।

कौकुटिकन्दल: । पुं । सर्पविशेषे । বোড়া সাপ । त्रिका. ।

कौङ्क: (ङ्कणा:) । पुं । कोङ्कणदेशे । श.र. ।

कौट: । पुं । कुटजवृक्षे । भा.पू.१भ. ।

कौटकिक: । त्रि । मांसविक्रेतरि । श.र. ।

कौटज: । पुं । इन्द्रयवे । प.मु. । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । श.टी.रा. ।

कौटजलेह: । पुं। अर्शोऽधिकारे लेह: । "कुटजत्वक् पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् । वस्त्रपूतं पचेत्तेन गुड़ात् त्रिंशत्पलानि च । घृतस्य कुड़वं दत्त्वा ततो लेहत्वमागतं । वचाव्योषविड़ङ्गेन्द्रत्रिफलाग्निरसाञ्जनं । भल्लातातिविषाबिल्वं प्रत्येकञ्च पलं पलं । चूर्णीकृत्य प्रदातव्यं मधुन: कुड़वं तथा । एष लेह: शमयति चार्शो रक्तसमुद्भवं ॥" कुटजत्वक् १०० प. पाकार्थजलं ६४ श. शे. ८ श. पुराणगुड़: ३० प. घृतं ८ प. प्रक्षेपार्थं वचादीनां चूर्णं प्र. पलं, मधु ८ प. अनुपानं घृतं मधु तक्रं जलं दुग्धञ्च । सा.कौ. । [दिचूर्णे ।

कौटजवीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । वृहन्नवज्रा-

कौटिक: । त्रि। मांसविक्रेतरि। কসাই। अम.।

कौटिल्यम् । क्ली। चाणक्यमूलके । रा.नि.व.७।

कौटिल्यक: । पुं। अग्निप्रकृतिकीटविशेषे। तेन दष्टे वातनिमित्तजारोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ.।

कौटी । स्त्री । कुटजवृक्षे । वै.निघ. ।

कौड़विक: । त्रि । कुड़वपरिमिते । ४ পল । च.द.यक्ष्म.चि.सर्पिर्गुड़े । कुड़वमितवीजवपनयोग्यक्षेत्रे । श.टी.रा. ।

कौणप: । त्रि । कुणपगन्धौ । च.इ.१२अ. ।

कौण्डिन्या । स्त्री । मांसरोहिण्याम्। वै.निघ.।

कौण्यम् । क्ली । कुणित्वे । কুড়ি । सु.नि.५अ.।

कौतुकम् । क्ली । भोजनकाले । हे.च. । हर्षे । विवाहसूत्रे । मे. ।

कौद्रविकम् । क्ली । Sochal salt. सौवर्चललवणे । সচল লবণ । रा.नि.व.६ ।

कौन्ती । स्त्री । रेणुकायाम् । রেণুক । भा.म. १भ.ज्व.चि.लाक्षादितैले ।

कौन्तेय: । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

कौप(जल)म् । क्ली । कूपोदके । পাতকোর জল । भा. ।

कौपीनम् । क्ली । उपस्थे । गुह्यदेशे । अम. ।

कौबी(वी)रा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।

कौबे(वे)रः । पुं. क्ली । कुष्ठे । कूड़ । मद. व.१ । (री) उत्तरदिशि ।

कौबेरग्रहः । पुं । अश्वजातेर्दुष्टग्रहविशेषे । लक्षणं—"खिन्नाङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति । कौबेरग्रहसंजुष्टं तं विद्यात्कष्टजीविनम् ॥" ज.द.५७अ. ।

कौमारम् । क्ली । पञ्चवर्षपर्य्यन्ते काले । "कौमारं पञ्चमाब्दान्तम् ।" रा.नि.व.१८ ।

कौमारभृत्यम् । क्ली । तन्नामकायुर्वेदतन्त्रे, बालभृत्यायाम् । শিশুচর্য্যা । "कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थं ।" सु.सू.१अ.।

कौमारी । स्त्री । वाराहीनामकन्दे । रा.नि व. ७ । वंशलोचनभेदे । घृतकुमार्य्यां । वै.निघ.ज्व.चि.।

कौमुदः । पुं । कार्त्तिकमासे । त्रिका.। [निघ.]

कौमुदीजीवनः । पुं । चकोरपक्षिणि । वै.

कौमुदीवृक्षः । पुं । दीपवृक्षे । পিলশুজ । हारा. ।

कौम्भघृतम् । क्ली । शताब्दिकघृते । वै.निघ. ।

कौलत्थः । त्रि । कुलत्थसम्बन्धिनि । वा.चि.७अ.।

कौलत्थीनः । त्रि । कुलत्थोत्पादके (क्षेत्रादौ)। अ.टी.भ. ।

कौलीनम् । क्ली । गुह्ये । उपस्थे । मे. ।

कौलीरा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्यां । কাঁকড়াশৃঙ্গী। रा.नि.व.६ ।

कौलेयकः । पुं । कुक्कुरे । हला. ।

कौल्माषीणः । त्रि । कुल्माषोत्पादके (क्षेत्रादौ) । अ.टी.रा. । [द्वित्र.कोषः ।

कौवलम् । क्ली। Jujube. कोलीफले । कुल।

कौशिकः । पुं । गुग्गुलौ । গুগ্‌গুল । प.मु. । अश्वकर्णशालतायाम् । লতাশাল । रा.नि.व.९। पेचके । रत्ना. । व्याले । यादे । नकुले । मे. । कोशकारे । श.र. । मज्जायाम् । है.च. ।

कौशिकफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

कौशिका । स्त्री । ग्रन्थिपर्णीरूपे । গেঁঠেলা । सुरायाम् । वै.निघ. । पानपात्रे । है.च. ।

कौशिकारातिः (कारिः) । पुं । काके । रा.नि.व.१९ ।

कौशिक्यः (क्या) । पुं, स्त्री । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा.नि.व.९ । गुणाः—"पित्तला चोष्णा तिक्ता वातविनाशिनी ।" वै.निघ. ।

कौशीरम् । क्ली, पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये ।

कौशे(षे)य(क)म् । क्ली । कृमिकोषोत्थवस्त्रे । রেশমী কাপড় । रत्ना. । कामरूपे । वै.निघ. ।

कौषम् । क्ली । कमले । पद्म । वै.निघ. ।

कौषिकः । पुं । कौशिके । मे. । आहितुण्डिके । रत्ना. ।

कौसीद्यम् । क्ली । तन्द्रायां । आलस्ये । है.च.।

कौसुमम् । क्ली । पुष्पाञ्जने । रा.नि.व.२२ ।

कौसुम्भम् । क्ली, पुं । वनकुसुम्भे । रा.नि.व.४ । कृत्रिमाञ्जने ।

कौसुम्भतैलम् । क्ली । कुसुम्भवीजोद्भवतैले.। কুসুমবীজের তেল । तच्च कटु सक्षारं वातघ्नं कफपित्तहरञ्च । वा.टी. । See कुसुम्भतैलम् ।

कौसुम्भशाकम् । क्ली । कुसुम्भशाके । See कुसुम्भपत्रम् ।

कौसुम्भशुण्डिकः } पुं । स्वनामख्यातशालौ ।
कौसुम्भीशालिः } गुणाः—लघुपाकः वातपित्तघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

कौस्तम् । क्ली । दशाब्दिकघृते । रत्ना. ।

क्रकचः । पुं, क्ली । करपत्रे । করাৎ । केतक्याम् । ग्रन्थिलतरौ । গেঁঠেলা । मे. । प्रलह्वीनमध्यवातादिजनितसन्निपातज्वरे। लक्षणम्—"प्रलापायाससम्मोहाः कम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः । मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकचः सम्प्रकीर्त्तितः॥" भा.म.१भ.।

क्रकचच्छदः । पुं । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । प.मु. । [रा.नि.व.९ ।

क्रकचपत्रः । पुं । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ ।

क्रकचपात् (पादः) । पुं । Chameleon. कृकलासे । গিরগিটে । हारा. ।

क्रकचपृष्ठी । स्त्री । (Coius cobojinus.) कवयीमत्स्ये । কৈ মাছ । हारा. ।

क्रकचा । स्त्री । केतकीवृत्ते । কেয়া গাছ । रा.नि.व.१० । झोगुगलवृत्ते । হোগলা । रत्ना. ।

क्रकणः । पुं । तित्तिरपत्तिणि, क्रकरपत्तिणि । কয়ার পাখী । अम. ।

क्रकरः । पुं । क्रकचे । করাৎ । वंशकरीरे । বাঁশের কোঁড় । प.मु. । करीरवृत्ते । উট্‌কটার গাছ । अम. । (Perdix sylvatica.) पत्तिविशेषे । কর্কটিয়া । हिं कयार । मं करड्रीक । गुणाः—"वातपित्तहरा वृष्या मेध्याग्निबलवर्द्धनाः । लघवः क्रकरा हृद्या तथा वै चोपचक्रकाः ॥" सु.सू.४६अ. । तन्मांसगुणाः—लघु हृद्यञ्च । रा.नि.व.१९ । रक्तपित्ते हितं । सि.यो.र.पि.चि.खण्डखाद्यलौहे ।

क्रकराटः । पुं । भरद्वाजपत्तिणि । वै.निघ. ।

क्रकोष्ठः । पुं । पत्तिविशेषे । কর্কটিয়া । वै.निघ. ।

क्रतुपशुः । पुं । घोटके । हारा. ।

क्रथनम् । क्ली । मारणे । अम. ।

क्रथनकम् । क्ली । श्वेतागुरुकाष्ठे । श.च. ।

क्रन्दनः । पुं । विड़ाले । श.मा. । क्ली । रोदने । श.र. । [ग्रस्ती । कल्पे । आक्रमणे । मे. ।

क्रमः । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ । अनुक्रमे ।

क्रमणः । पुं । चरणे । हे.च. ।

क्रमपूरकः । पुं । वकवृत्ते । रा.नि.व.१० ।

क्रमिः । पुं । क्रिमौ । भ.क्रमिरोगे । [ज्वरे । मे. ।

क्र(क्रि)मिकण्टकम् । क्ली । विड़ङ्गे । उदु-

क्रमिघ्नम् । क्ली । विड़ङ्गे । र.मा. ।

क्र(क्रि)मिजम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । अम. ।

क्र(क्रि)मिजा । स्त्री । लाचायाम् । र.मा. ।

क्रमिरिपुः (शत्रुः) । पुं । विड़ङ्गे । र.मा. । प्रवालतरौ । वै.निघ. ।

क्रमीलकः । पुं । वनमुद्गे । মুগানী । प.मु. ।

क्रमुः । पुं । गुवाकवृत्ते । भ. ।

क्रमुकम् । क्ली, पुं । पूगफले, वृत्ते च । मे. । रा.नि.व.११ । भद्रमुस्तके । कार्पासीफले । पट्टिकालोध्रे । देवदारुणि । मे. । रक्तलोध्रे । पारिशाश्वत्थे । গয়া অশ্বত্থ । अम. । तूतवृत्ते फले च । তুঁৎ গাছ বা ফল । भा. । रा.नि.व.९ ।

क्रमुकप्रसूनः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.९ ।

क्रमुकफलम् । क्ली । गुवाके । रा.नि.व.११ । सन्धिबन्धविश्लेषकरत्वात् विकाशि । शार्ङ्ग. ।

क्रमुकी । स्त्री । गुवाके । श.र. ।

क्रमेलः (कः) । पुं । उष्ट्रे । प.मु. । हला. ।

क्रमोद्वेगः । पुं । वृषे । वै.निघ. ।

क्रयशीर्षम् । क्ली । कपिशीर्षे । त्रिका. ।

क्रयारोहः । पुं । हट्टे । त्रिका. ।

क्रयिकः (क्रयी) । पुं । क्रेतरि । अम. ।

क्रव्यम् । क्ली । मांसे । रा.नि.व १७ ।

क्रव्यघातनः । पुं । मृगे । श.च. ।

क्रव्यात् । पुं । रक्षसि । त्रि । मांसाशिनि । मे. ।

क्रव्यादः । पुं । राक्षसे । अम. । श्येनपत्तिणि । सिंहे । रा.नि.व.१८ ।

क्रव्यादरसः । पुं । अजीर्णाधिकारे रसः । पाठः—"पलं रसस्य द्विपलं बलेः स्यात् शुल्वायसी चार्द्धपलप्रमाणे । सचूर्ण्य सर्व्वं द्रुतमग्नियोगादेरण्डपत्रे विनिवेशनीयं । पिष्टा तथा पर्पटिकां विधाय लौहस्य पात्रे वरपूतमस्मिन्। जम्बीरजं पङ्क(क्त)रसं पलानि शतं तलेऽस्याग्निमथाल्पमल्पं । जीर्णे रसे भावितमेतदेतैः सुपञ्चकोलोद्भववारिपूतैः । सवेतसाम्लैः शतमत्र योज्यं समं रजष्टङ्कणजं सुभृष्टं । विड़ं तदर्द्धं मरिचं समञ्च ततस्रवार्ं चणकाम्लवारा । क्रव्यादनामा भवति प्रसिद्धो रसस्तु मन्थानकभैरवोक्तः ॥" भोजनान्ते २ मा. सैन्धवतक्रेण पेयम् । रसः १ प. गन्धकः २ प. ताम्रं ४ तो. लौहं ४ तो. सर्व्वं चूर्णयित्वा सर्व्वं लौहपात्रे मृद्वग्निना द्रुतमेरण्डपत्रे ढालयित्वा पर्पटीवत् कार्य्यं । ततो जम्बीररसस्य पलशतेन शनैः लौहपात्रे पाच्यम् । शुष्के रसे पञ्चकोलक्काथेन पञ्चाशत् अम्लवेतसरसेन च पञ्चाशत् भावना देयाः । ततः सर्व्वचूर्णसमं भृष्टटङ्कणचूर्णं (४ प.) तदर्द्धं विड़चूर्णं (२ प.) सर्व्वद्रव्यसमं मरिचचूर्णं (१० प.) । ततश्चणकक्षारजलेन ७ भावना दातव्याः । चणकचणकशिशिरं चणकजलम् । पञ्चकोलक्काथो यथा—पिप्पलीमूलचव्यचित्रकशुण्ठीनां समभागम् क-

ष्टगुणजलेन पक्वा चतुर्थांवशेष: कार्य्य: । सा.कौ.। अथ: रसायनाधिकारे । पाठ:—"द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत्। पारदं पलमानेन मृतशुल्लायसी पुन:। तेन मानेन सम्मिश्र पश्चा-त्कुलदले क्षिपेत्। ततो विचूर्ण्य यत्नेन ज्वालये-न्मृदुनानलम् । पात्रमात्रं रसं सम्यक् जम्बीरस्य प्र-योजयेत्। सचूर्णं पञ्चकोलोत्थै: कषायै: चाम्ल-वेतसै: । भावना खलु दातव्या: पञ्चाशत्प्रमिताश्च या । भृष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् । तद-र्द्धकृष्णलवणं सर्व्वतुल्यं मरीचकं । सप्तधा भावये-त्पश्चाद्दणकक्षारवारिणा । तत: संशोष्य कूप्यान्तु जठरे न विनिक्षिपेत् ॥" रस र.। पूर्व्वस्य पाठान्त-रमेव ज्ञेयम् । रसायनाधिकारे उक्त: ।

क्रव्यादा (दी) । स्त्री । जटामांस्याम् । रा. नि.व.१२ ।

क्रश्रिमा । पुं । क्रशतायाम् ।

क्रशीयान् । त्रि । अतिकृशे । क्षीणे ।

क्रान्त: । पुं । वैकान्तमणौ । घोटके । त्रिका ।

क्रान्ता । स्त्री । बृहत्याम् । विकृतौ । स्थूलैला-याम् । रा.नि.व.४।६ ।

क्रान्ति: । स्त्री । सूर्य्यगत्यर्थं खगोलमध्यस्थति-र्य्यग्गोलरेखायाम् । सूर्य्यसि. ।

क्रान्तु: । पुं । पक्षिणि । उणा. ।

क्रामक: । पुं । क्रमुकमूले । গুপারিমূল । र. सा.सं.लौहपुटपाके । [सं. ।

क्रामण: । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । र.सा.

क्रिमि: । पुं । कृमौ । रत्ना. । लाक्षायाम् । रो-गविशेषे । क्रमौ । कीटे । अ.टी.भ.। [८अ. ।

क्रिमिकर: । पुं । प्राणहरकीटभेदे । सु.कल्प.

क्रिमिकर्णक: । पुं । कर्णस्रोतोगतरोगवि-शेषे । कर्णाभ्यन्तरे मांसशोणितपचनात् क्रिमिरु-त्पद्यते । मक्षिकाभिर्डिम्बप्रसवेन वा । কাণকো-টারি । मा.नि. । [क्रिमिग्रन्थि: ।

क्रिमिग्रन्थि: । पुं । सन्धिजनेत्ररोगे । See

क्रिमिघ्न: । पुं । कोलकन्दो नाम महाकन्द-शाके । रा.नि.व.७ । See क्रमिघ्न: । क्ली । विड-ङ्गे । अ.टी.र. ।

क्रिमिघ्ना (घ्नी) । स्त्री । विडङ्गे । हरिद्रा-याम् । लाक्षायाम् । वै.निघ. । धूम्रपत्रायाम् । তামাক । रा.नि.व.५ । सोमराज्याम् । श.च. ।

क्रिमिदन्तक: । पुं । क्रमिजदन्तरोगविशेषे । यत्र दन्ते कृष्णच्छिद्रं चलत्वं दन्तमूले शोथो वेदना लालास्रावोऽकस्माद्वेदनाधिक्यञ्च भवति । मा.नि. । सु.नि.१६अ. । See क्रमिदन्त: ।

क्रिमिरिपु: (शत्रु:) । पुं । विडङ्गे । सा. कौ.बाहशालगुडे । प्रवाले । पालिधाद्वृक्षे । श.च.।

क्रिमिशात्रव: । पुं । A fetid mimosa. (M. farnesiana.) विट्खदिरे । श.च. ।

क्रिमिशिरोरोग: । पुं । क्रमिजशिरोरोगे । लक्षणम्—"निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भक्ष्य-माणं स्फुरतीव चान्त: । घ्राणाच्च गच्छेत्सलिलं स-पूयं शिरोऽभिताप: क्रमिभि: स घोर:॥" मा.नि.।

क्रिमिशैल: । पुं । वल्मीके । त्रिका. ।

क्रिमिहरम् । क्ली । मरिचे । विडङ्गे । कृष्ण-लवणे । वै.निघ. । त्रि । क्रमिघ्ने ।

क्रिया । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० । "या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिङ्करोति च । सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥" भा. । उपाये । चेष्टायाम् । आरम्भे । सम्प्रधारण-कर्म्मणि । मे. ।

क्रियाक्रम: । पुं । चिकित्सोपक्रमे ।

क्रियातियोग: । पुं । वमनाद्यतियोगे । भा. म.३ख.काश.चि. । [योज्यवस्तिषु । च. ।

क्रियावस्ति: । स्त्री । वमनादिपञ्चकर्म्मसु प्र-

क्रियासाधनम् । क्ली । चिकित्सासाधने ।

क्रियेन्द्रियम् । क्ली । कर्म्मेन्द्रिये । वाक्पा-ण्यादिषु । हे.च. ।

क्रीडारत्नम् । क्ली । मैथुने । त्रिका. ।

क्रुङ् (ञ्च:) । पुं । बकपक्षिणि । बक । रत्ना.।

क्रुत् (धा) । स्त्री । क्रोधे । রাগ । अम. ।

क्रुश्वा । पुं । शृगाले । उणा. ।

क्रूर: । पुं । श्वेतकहत्त्वे । হেঁচেতা গাছ । रक्त-करवीरवृक्षे । कङ्कपक्षिणि । रा.नि.व.८।१०।१९ ।

कृष्णधुस्तूरे । श्वेतपुनर्नवायाम् । भक्ते । ভাত । त्रिका. ।

क्रूरकः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.६ ।

क्रूरकर्म्मा । स्त्री । कुटुम्बिनीनाममहाक्षुपे । रा.नि.व.५ । अर्कपुष्पीक्षुपे । भा.पु.१भ. । त्रि । नृशंसाचारिणि ।

क्रूरगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ ।

क्रूरगन्धा । स्त्री । कन्थारिवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

क्रूरदर्शना । स्त्री । श्वेतकाकमाच्यां । वै.निघ. ।

क्रूरधूर्त्तः । पुं । कृष्णधुस्तूरे । रा.नि.व.१० ।

क्रूररवः / **क्रूररावी** । पुं । काके । कर्करेट पक्षिणि । वै.निघ. । द्रोणकाके । रा.नि.व.१९ ।

क्रूरलोचनः । पुं । शनैश्चरे । हारा. ।

क्रूरवः । पुं । शृगाले । वै.निघ. ।

क्रूरा । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

क्रूरालापी । स्त्री । द्रोणकाके । वै.निघ. ।

क्रोञ्चः । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । वै.निघ. ।

क्रोड़म् । क्ली । उत्सङ्गे । কোল । रा.नि.व.१८ ।

क्रोड़ः (कन्या) । पुं, स्त्री । वाराहीनाम महाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । वनवराहे । रत्ना. ।

क्रोड़कन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

क्रोड़कशे(से)रुः (कः) । पुं । भद्रमुस्तायाम् । वै.निघ. । [कुड़ि । रा.नि.व.५ ।

क्रोड़चूड़ा । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । বড় থুল-

क्रोड़पर्णी । स्त्री । कण्टकारिकायाम् । श.च. ।

क्रोड़पादः । पुं । कच्छपे । हे.च. ।

क्रोड़पुच्छी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

क्रोड़ा (ड़ी) । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

क्रोड़ाङ्घ्रिः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

क्रोड़ीकन्या । स्त्री । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

क्रोड़ीमुखः । पुं । गण्डके । গণ্ডার । रा.नि.व.१९ ।

क्रोड़ेष्टा । स्त्री । मुस्तायाम् । रा.नि.व.६ ।

क्रोथः । पुं । हनने । हे.च. ।

क्रोधः । पुं । कोपे । स च वातपित्तशोणितकोपनः । "क्रोधशोकौ स्मृतौ वातपित्तरक्तप्रकोपनौ ।" विदेहः ।

क्रोधजः । पुं । मोहे । गीता. ।

क्रोधज्वरः । पुं । क्रोधजन्यज्वरे ।

क्रोधनः । त्रि । क्रोधयुक्ते । हे.च. ।

क्रोधना । स्त्री । ग्रन्थिपर्णीलतायाम् । वै.निघ. ।

क्रोधमूर्च्छितः । पुं । चोरानामकगन्धद्रव्ये । श.र. । त्रि । अतिक्रुद्धे । [द्धे ।

क्रोधी । पुं । महिषे । रा.नि.व.१९ । त्रि । क्रु-

क्रोशः । पुं । ४००० हस्तपरिमाणे । ১ ক্রোশ ।

क्रोष्टपुच्छिका । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । वै.निघ. ।

क्रोष्टा (ष्टुकः) । पुं । शृगाले । शृगालकोल्यां । শেয়াকুল । प.मु. ।

क्रोष्टुकपुच्छका (च्छिका, च्छी) (मूलिका) (मेखला) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া, রামবাসক । रा.नि.व ४ । गोलोमिकायां । हिं पाथरी गोधूमी । रा नि.व.५ ।

क्रोष्टु(क)शीर्षः । पुं । तन्नामकवातव्याधिविशेषे । लक्षणम्—"वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः । ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥" मा.नि.वा.व्या.चि. । "गुग्गुलुं क्रोष्टुशीर्षे तु गुड़ूचीं त्रिफलाम्भसा । क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारुकम् ॥" वै.निघ. । [व.१ ।

क्रोष्टुघण्टिका । स्त्री । अस्थिसंहारके । मद.

क्रोष्टुफलः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

क्रोष्टुविन्ना । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । र.मा. । वृक्षविशेषे । রামবাসক । विड़ालकाञि, विड़ालछाँचीति यस्याः प्रसिद्धिः । च.टी.भ. । [ना ।

क्रोष्टुहितः । पुं । चोरानामगन्धद्रव्ये । গেঁঠে-

क्रोष्टूः । स्त्री । हस्तिकाख्यां । বিছাতী । प.मु. ।

क्रोष्टेक्षुः । पुं । पुण्ड्रकेक्षौ, श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

क्रोष्टी । स्त्री । शुक्लभूमिकुष्माण्डे । अम. । लाङ्गलिकायाम् । शृगाल्याम् । पिप्पल्याम् । मे. । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । हस्तिकाल्याम् । रत्ना. ।

क्रौञ्चः (कः) । पुं । A kind of heron. (Ardea jaculator.) बकजातीयबकपक्षिणि । (কোঁচবক । अम. । गुणाः—ज्वरे हितः । च.द.। "क्रौञ्ची वृष्योऽतिवचिकृदश्मरीं हन्ति नित्यशः । शोषमूर्च्छाहरी बल्यो हन्ति कासमरोचकम् ॥" अत्रि.२१अ. । पद्मबीजे । वै.निघ. । कुररपक्षिणि । रा.नि.व.१ ।

क्रौञ्चनायकः । पुं । पद्मबीजे । वै.निघ. ।

क्रौञ्चलोहितम् । क्ली । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

क्रौञ्चा । स्त्री । पद्मबीजे । रा.नि.व.१० । क्रौञ्चस्त्रियाम् । जटा. । गुणः—अश्मरीशुक्रदोषघ्नी । अत्रि.२१अ. ।

क्रौञ्चादनः । पुं,क्ली । मृणाले । हारा. । पिप्पल्याम् । श.र. । घेञ्चुलके । (ঘেঁচু । च.चि.३अ.। चिञ्चोटके । (চেঁচ্‌কো। मे. । [रा.नि.व.१० ।

क्रौञ्चादनी । स्त्री । पद्मबीजे । পদ্মের বীজ ।

क्लमः । पुं । क्लान्तौ । लक्षणं—"यो ऽनायासश्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्ज्जितः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥" वैद्यकम् ।

क्लमथः । पुं । आयासे । अम. ।

क्लान्तः । त्रि । श्रान्ते ।

क्लान्तिः । स्त्री । क्लमे ।

क्लिन्नः । त्रि । आर्द्रे । ভিজে । अम. ।

क्लिन्नवर्त्मा । पुं । क्लिष्टवर्त्मरोगे ।

क्लिन्ना । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

क्लिन्नाक्षः । त्रि । Blear-eyed. श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुषि । পিচুটিওয়ালা। क्ली (चि) । क्लिन्ननेत्रे । अम. ।

क्लिशितः (क्लिष्टः) । त्रि । क्लेशयुक्ते । अम.।

क्लिष्टवर्त्म । पुं,क्ली। Excess of the lachrymal discharge. तन्नामकश्लेष्मरक्तजनेत्रवर्त्मजरोगे । लक्षणं—वर्त्मद्वयम् अकस्मात् मृदु अल्पवेदनं ताम्रं रक्तवर्णञ्च भवेत् । "मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च । अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः ॥" मा.नि. । "श्लेष्मरक्तेन दुष्टेन क्लिष्टं मांसमिवोन्नतं । बन्धुजीवनिभं वर्त्म क्लिष्टवर्त्म तदुच्यते ॥" विदेहः ।

क्लिष्टिः । स्त्री । क्लेशे । सेवायाम् । धरणि. ।

क्लीतः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटे । तेन दष्टे पित्तजरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८अ. ।

क्लीतकम् । क्ली । यष्टिमधुनि । प.मु. । भा.म.४भ.कर्णरोग.चि.। "शिवाक्लीतकं राजवर्त्तम् ।" भा.म १भ.रक्तष्ठीवीज्व.चि. । "क्लीतकनिम्बयुतं परिपक्वम् ।" A kind of plant with poisonous root. (Glycyrrhiza Glabra.) नीलमूलयष्टिमधुनि । इदं स्थावरविषान्तर्गतमूलविषम् । सु.कल्प.२अ. ।

क्लीत(ति)का (तनी) । स्त्री । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । पृश्निपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

क्लीतन(नीय)(क)म् । क्ली । जलजयष्टिमधुभेदे । वल्ली यष्टिमधु । जलजस्थलजभेदेन सा द्विधा । गुणाः—मधुरं वृष्यं बल्यं वृष्यं व्रणघ्नं शीतलं गुरु चक्षुष्यं रक्तपित्तघ्नम् । रा.नि.व.६ । भा. ।

क्लीवः । त्रि । Impotent. बलहीने । रत्ना. । पुं, क्ली । स्त्रीपुरुषेतरे । নপুংসক, হিজড়ে । लक्षणं -"क्लीवः स्यात्सुरताशक्तः तद्भावः क्लैव्यमुच्यते ।" भा. । [त्रि । आर्द्रे ।

क्लेदः (कः) । पुं । शरीरार्द्रतायाम् । कफे ।

क्लेदनः । पुं । चतुरंशावशिष्टकषाये । "क्लेदनस्तुरंशकः ।" रा.नि.व.२०। कफभेदे । तस्य स्थानमामाशयः तत्कर्म चान्नपाकः श्लेष्मस्थानानामुदककर्मणाऽनुग्राहकश्च । भा. । त्रि । क्लेदजनने ।

क्लेदा (दुः) । पुं । चन्द्रे । सन्निपाते । उणा. ।

क्लेशः । पुं । दुःखे । क्रोधे । व्यवसाये । मे ।

क्लैततिकम् । क्ली । मद्यविशेषे । श.च. ।

क्लैव्यम् । क्ली । Absence of virility. पुरुषकारहीनत्वे, स्त्रीपुंभिन्नत्वे, ओजःप्रभृतिधातुक्षयरूपाधैर्य्ये । तच्च षड्विधं मानसजं, धातुक्षयजं, शुक्रक्षयजं, उपघातजं, सहजं, स्थिरशुक्रजञ्चेति । तत्र रिरंसोरप्रियभावात् द्वेष्यस्त्रीसंयोगाच्च दुःखं मानसम् । कटुक्षारलवणातिसेवनात् सौम्यधातुक्षयरूपं धातुक्षयजम् । वाजीकरणं विनातिस्त्रीसेवाजन्यं शुक्रक्षयजम् । वीर्यवाहिशिराच्छेदात् शुक्रवहकार्य्याघातजन्यम् उपघातजम् । आजन्मक्लै-

ष्यात् सहजम् । अतिबलिष्ठस्य मदविकाराश्चित्तविकारि ब्रह्मचर्य्येण वा शुक्रे बद्धे स्थिरशुक्रजं क्लैव्यं भवति । तदुक्तम्—"तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते । ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं समुपजायते । द्वेष्यस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥ कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः । सौम्यधातुक्षयो दृष्टः क्लैव्यं तदपरं स्मृतम् ॥ अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः । ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥ महता मेढ्ररोगेण मर्म्मच्छेदेन वा पुनः । क्लैव्यमेतच्चतुर्थं स्यान्नृणां पुंस्त्वोपघातजम् ॥ जन्मप्रभृति यः क्लीवः क्लैव्यं तत्सहजं स्मृतम् । बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्य्यतः । षष्ठं क्लैव्यं मतं तत्तु स्थिरशुक्रनिमित्तजम् ॥" सु. चि.२६अ. । तत्र उपघातजं सहजञ्चासाध्यं ज्ञेयम् । इतरेषां हेतुविपर्य्ययः वाजीकरणञ्च पथ्यम् ।

क्लोमन् । क्ली । Bladder. पिपासास्थाने फुस्फुसे । तच्च हृदयाधो दक्षिणभागस्थम् । (ফাফরা, ফুলফরা, ফুস্ফুসি । सु.शा.५अ. । भरत. । "अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात्क्लोम तिष्ठति । जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम् ॥" भा. । बाह्वोर्द्वयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानमिति वैद्याः । मस्तिष्के । रा.नि.व.१८।

क्वङ्गुः । पुं । कङ्गौ । हे.च. । [त्रिका. ।

क्वणनः । पुं । जलाधारविशेषे । ছোট হাঁড়ি।

क्वणितेक्षणः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।

क्वथनम् । क्ली । क्वाथकरणे ।

क्वथिका । स्त्री । क्वाथे वै.निघ. ।

क्वथितः । त्रि । पक्वे, सृते (पाचनादौ) । प. प्र. । क्ली । माधवीमद्ये । क्वाथे, कषाये ।

क्वथितजलम् । क्ली । उष्णोदकमिति पारिभाषिकं नाम । तच्चिविधं—पादावशेषं अर्द्धावशेषं त्रिपादावशेषञ्चेति । गुणाः—पादावशेषं कफघ्नं लघ्वग्नेयं, अर्द्धावशेषं पित्तघ्नं, त्रिभागावशेषञ्च वातघ्नमिति । एवमेव पादावशेषं वसन्ते, अर्द्धावशेषं शरदि ग्रीष्मे च, त्रिपादावशेषं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तं । अष्टभागशिष्टं वर्षायां प्रशस्तं । "क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलञ्च यत् । तत्तोयं क्वथितं ज्ञेयं दोषघ्नम्पाचनं लघु ॥" वैद्यकम् ।

क्वथितद्रव्यम् । क्ली । अरिष्टे । वै.निघ. ।

क्वाथः । पुं । दुःखे । व्यसने । हे.च.। Decoction. कषाये । स सप्तधा —पाचन-शोधन क्लेदन-संशमन-दीपन-तर्पण-शोषणभेदेन । तेषु अर्द्धावशेषः पाचनः, द्वादशांशकः शोधनः, चतुरंशकः क्लेदनः, अष्टांशकः संशमनः, षड़ंशको दीपनः, पञ्चमांशकस्तर्पणः, शोषणश्च षोड़शांशकः इति । रा.नि.व.२० । 'क्षुस्सद्रव्यस्य पलं, वारि (द्रव्यापेक्षया) षोड़शगुणं मृत्पात्रे मृद्वग्निना अष्टभागावशेषितः क्वाथः । "पानीयं षोड़शगुणं क्षुस्से द्रव्यपले क्षिपेत् । मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् । तज्जलम्पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम् । शृतः क्वाथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥ क्वाथे क्षिपेत्सितामंशैः चतुरष्टकषोड़शैः । वातपित्तकफातङ्के विपरीतं मधु स्मृतम् ॥" क्वाथे जीरकगुग्गुलुक्षारलवणशिलाजतुहिङ्गुत्रिकटुकानां प्रक्षेपे उक्तं शाणमितं (४মাষা) ग्राह्यम् । शार्ङ्ग.म.२ अ. । तथाचोक्तं -"पाचनो दीपनीयश्च शोधनः शमनस्तथा । तर्पणः क्लेदनः शोषः क्वाथः सप्तविधोत्तमः ॥ पाचनः पचते दोषान्दीपनैर्दीप्यतेऽनलः ॥ शोधनो मलशोधी स्यात् शमनः शमते गदान् ॥ तर्पणस्तर्प्यते धातून् क्लेदी ह्रत्क्लेदकारकः । विशोषी शोषमादत्ते तस्मात् क्वाथान्परीक्षयेत् ॥ विशोषिक्लेदिनौ ज्ञात्वा वमनं कारयेद्बुधः । पाचनोऽर्द्धावशेषः स्याच्छोधनोऽर्द्धरसांशकः । क्लेदनश्चतुरंशश्च शमनोऽष्टावशेषितः ॥ दीपनीयो दशांशस्तु तर्पणस्तु षड़ंशकः । विशोषी षोड़शांशश्च क्वाथभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ पाचयेदातुरं सायं पाचनं समर्मेऽहनि । शमनेनाथ वा दृष्ट्वा निरामं समुपाचरेत् ॥ निशासु पाचनो देयो ज्ञात्वा दोषबलाबलम् । तत्सन्नवज्वरे पीतः दोषकृन्न च दोषहृत् ॥ क्वाथपाने क्लमो मूर्च्छा वैक्लव्यं वा शिरोव्यथा । यदा सञ्जायते चाशु वामयेद्रोगिणं तथा ॥ षोड़शाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्त्तिषु । क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीताच्च शर्करा॥" आत्रेय.। "जरकोषणगुग्गुल्वादि शाणिकं हिङ्गु माषिकं । गुड़क्षीरसितादीनां कर्षं क्वाथे विनिक्षिपेत् । नस्येषु च प्रक्षेप्तव्यं माषिकं हिङ्गुसैन्धवम् ॥" कश्यप. । व्योषं शिलाजतु क्षारं लवणं हिङ्गु जीरकं । क्षिपेद्दर्क्षितं क्वाथे तैलक्षीरं घृतं गुड़म् ॥ पूर्व्वाह्णे शमनो देयो-

ऽपराह्णे दीपनस्तथा। तर्पणश्चीतक्लेदनश्च कल्ये पानाय दापयेत्। निशीथे शोषणो देयः श्लैष्मिके प्रथमेऽहनि। दद्यात् सूर्य्योदयात्पूर्व्वं शोधनीयं भिषक्तमः॥ वरमाशीविषं नैव क्वथितं ताम्रभाजने। पीतमल्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वा पयोगुड़ाः॥" सुश्रु.। वमनार्थं ताम्रपात्र प्रसिद्धं। प्रक्वाथ्य शीतो निर्य्यूहः पुनस्तप्तो भवेद्यदि। पानीयं वा पुनस्तप्तं विषवद्घ्नन्ति मानवम्॥ घृतं तैलञ्च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकं। जलस्नेहौषधानाञ्च प्रमाणं यत्र नोदितं। यत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम्॥ स्नेहाच्चतुर्गुणं द्रव्यमादाय स्नेहसन्निधौ। चतुर्गुणं जलं दत्त्वा क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः॥ स्नेहाच्चतुर्गुणं क्वाथ्यं क्वाथ्यात्तोयं चतुर्गुणम्। क्वाथः क्वाथ्यसमः कार्य्यः कल्कश्च स्नेहपादिकः। इत्येषा स्नेहपाकार्थमुक्ता क्वाथस्य कल्पना॥" चरक.।

क्वाथोद्भवम् । क्ली। कर्परीतुत्थके, कृत्रिमरसाञ्जने, कुलत्थाञ्जने। अम.।

खम् । क्ली। अभ्रधातौ। अभ्र। रा.नि.व.१३। इन्द्रिये। मे.। [टी.रा.।

खक्खटः । पुं। खड़िकायाम्। খড়ীমাটী। अ.

खखासः । पुं। वृक्षभेदे। পুস্ত গাছ। प्रयोगा.उ.मा.चि.मदनरसे।

खखोल्कः । पुं। सूर्य्ये। वै.निघ.।

खगः । पुं। पक्षिणि। मे.। चक्रवाकपक्षिणि। पारदे। वै.निघ। शलभे। अ.टी.भ.।

खगमः । पुं। पक्षिणि।

खगवक्त्रः । पुं। लकुचवृक्षे। श.च.।

खगशत्रुः । पुं। पृश्निपर्ण्याम्। श.च।

खगस्थानम् । क्ली। वृक्षकोटरे। श.च.।

खगान्तकः । पुं। धूम्राटपक्षिणि। ফিঙে। वै.निघ.। श्येनपक्षिणि। বাজ পাখী, শিক্‌রে। रा.नि.व.१९।

खगेन्द्रः । पुं। गृध्रे। वै.निघ.।

खगो(ग्ग)ड़ः । पुं। A kind of reed (Saccharum spontaneum.) स्वनामख्याततृणविशेषे। খাগড়া, কষাড়, কেশে। र.मा.।

खग्गटः । पुं। कोकिलाक्षवृक्षे। কুলেখাড়া গাছ। वै.निघ.।

खङ्गाहः । पुं। खुङ्गाहापरनाम्नि श्वेतपीताश्वे। "खुङ्गाहः श्वेतपीतकः।" ज.द.२अ.।

खचमसः । पुं। चन्द्रे। त्रिका.।

[illegible]ट: । पुं। पक्षिणि। वायौ। सूर्य्ये। वै.निघ.।

खजः (कः) । पुं। दर्व्व्याम्। হাতা। अ.टी.भ.। मन्थनदण्डे। মউনি। हे.च.। सि.यो.यक्ष्म.चि.।

खजपम् । क्ली। घृते। उणा.।

खजलम् । क्ली। तुषारे। শিশির। त्रिका.। आकाशजले। तत्तु अगस्त्योदयात्प्राक् न सेव्यम्। यथा—"वर्षासु चरन्ति घनैः सह्योरगाः वियति कीटलूताश्च। तद्विषजुष्टमपेयं जलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम्॥" राज.।

खजा (का) । स्त्री। दर्व्व्याम्। হাতা। अम.। मन्थे। মওনা। हे.च.। मारणे। श.र.।

खजाकः । पुं। पक्षिणि। उणा.।

खज्योतिः । पुं। खद्योते। रा.नि.व.१९।

खञ्जः (कः) । पुं। वायुरोगभेदे। तल्लक्षणं यथा—"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥" मा.नि.। त्रि। विकलगतौ। খোঁড়া। अम.। [रा.नि.व.१९।

खञ्जकारिः । पुं। सुद्भायाम्। খেঁশারি।

खञ्जखेटः (लः) । पुं। खञ्जनपक्षिणि। श.मा.। त्रिका.।

खञ्जनः (कः) । पुं। A species of wagtail. (Montacilla alba.) स्वनामख्यातपक्षिणि। চাতক পাখী। श.मा.। गुणाः—श्लेष्मपित्तघ्नो लघुः रूक्षः विबन्धघ्नश्च। राज.।

खञ्जना (निका) । स्त्री। क्षुद्रखञ्जनजातौ छापुच्छिकायाम्। क॰।খোঁচা। मे.।

खञ्जनाकृतिः । पुं । खञ्जनायाम् । श.च. ।

खञ्जरीटः । पुं । खञ्जनपक्षिणि । अम. ।

खटः । पुं । कफे । कत्तृणे । टङ्के । हे.च. ।

खट(टि)कः । पुं । कुब्जितपाणौ । मुठो । श.मा. । [गाले । वै.निघ. । त्रि । भञ्जके ।

खटखादकः । पुं । काके । काचपात्रे । श-

खटालः । पुं । तण्डुलीयशाके । काँटानटे । वै.निघ. ।

खटिका (टिनी) । स्त्री । कठिन्यां । थड़ि। कर्णरन्ध्रे । गन्धवीरणे । विश्व. । रा.नि.व.१३ । खड़ीत्यपि । वै.निघ. ।

खटी । स्त्री । Chalk. कठिन्याम् । थड़ि, चाथड़ि । हिं खरी, गौरखरी । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीतला पित्तदाहव्रणदोषघ्नी कफरक्तनेत्ररोगहरी च । रा.नि.व.१३ । "खटिका दाहजिच्छीता मधुरा विषशोथजित् । लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिकासमा । खटी गौरखटी हे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥" भा.पू.१भ. ।

खट्टनः । त्रि । खर्व्वे । हे.च. ।

खट्टा । स्त्री । खट्वायाम् । थाट । श.च. ।

खट्टाशः (शी) (सः) । पुं, स्त्री । The civet or zebet cat. (Viverra zibetha.) सुगन्धमार्ज्जारे । यस्याङ्गेन तैलं सुवासितं क्रियते । गन्धगोकुल, खटाश । त्रिका. । जटा. । तस्याङ्गं खाटाशी इति उच्यते । तद्वक्षशुद्धिर्यथा —"यथालाभमपामार्गस्नुह्यादिक्षारलेपितं । वाष्पस्वेदेन संस्वेद्य पूतिं निर्लोमतां नयेत् । दोलापाकं पचेत्पश्चात्पञ्चपल्लववारिणि । खलः साधुभिर्वात्योत्य ततो निःस्नेहतां नयेत् । आजशोभाञ्जनजलैः भावयेच्च पुनः पुनः । शिग्रुमूलेन केतक्याः पुष्पपत्रैः पुटेच्च तम् । पचेदेवं विशुद्धस्य मृगनाभिसमो भवेत् ॥ स च हनी मांसलश्च प्रशस्तः ।" खट्टाशम् अपामार्गस्य स्नुह्या वा क्षारेण संलिप्य वाष्पस्वेदेन लोमरहितं कृत्वा आम्रजम्बूकपित्थमातुलुङ्गबिल्वपल्लवजले दोलापाकेन पक्त्वा निःस्नेहं विधाय च छागमूत्रेण शोभाञ्जनक्वाथेन वा पुनः पुनः भावयेत् । अथ शिग्रुमूलेन केतकीपुष्पपत्रैः संपुटीकृतः शुद्धो मृगनाभिसमो भवति । च.द. । भैष वा.व्या. चि. । [मा. । महिषीक्षीरफेने ।

खट्टिकः । पुं । शाकुनिके । पाथीमारा । श.

खट्टिका । स्त्री । क्षुद्रखट्टायाम् । त्रिका. ।

खट्टेरकः । त्रि । खर्व्वे । श.मा. ।

खट्वा । स्त्री । पर्य्यङ्के । तत्र शयनं वातकरमिति। राज. । हनुशङ्खगण्डेषु व्रणबन्धनाकृतिविशेषे । सु. सू.१८श. । तृणविशेषे । वै.निघ. । कोलशिम्ब्याम् । आलकुशी । रा.नि.व.३ ।

खट्वाङ्गनाम(मि)का । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदे । बड़ पाथरकुचा । रा.नि.व.५ ।

खट्वाङ्गपादी । स्त्री । कोलशिम्ब्याम्। आलाकुशी । वै.निघ. ।

खट्वाबन्धः । पुं, क्ली । व्रणबन्धनाकृतिविशेषे । तल्लक्षणं—"खट्वा तु बहुपादा स्याच्चीराभिर्बहुभिर्हता ।" सु.ङ. ।

खड़ः (कः) । पुं । लघुतृणे । श.र. । खड़यूषे ।

खड़यूषः । पुं, क्ली । यूषविशेषे । यथा—तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः । सुपक्वं खड़यूषोऽयं···। च.द.ग्र.सा.चि. । तक्रं ८ तो. जलं २४ तो. कपित्थादीनां तोलकद्वयं पादावशिष्टक्वाथ्यम् । अन्यत्—"मुद्गयूषरसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतं । सैन्धवं सहितं दद्यात्खड़यूषमिति स्मृतम् ॥" भा. ।

खड़िका (ड़ी) । स्त्री । खटिकायाम् । फूलथड़ि । जटा. । शुक्लमृत्तिकायाम् । थड़िमाटी । श.च. ।

खड्डुः । पुं । मृतशय्यायाम् । उणा. ।

खड्गः (कः) । पुं । गण्डके । गाण्डार । त्रिका. । गण्डकशृङ्गे । थाग् । मे. । चोरकनामगन्धद्रव्ये । गेंठेला । रा.नि.व.१२ । असौ । खड्गतृणे । थागड़ा । र.मा. । क्ली । लौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१३ ।

खड्गकोषः (पत्रः) । पुं । (Scirpus maximus.) खड्गलतायाम् । श.च. ।

खड्गटः । पुं । (Saccharum spontaneum.) इक्ष्वालिकातृणे । हारा. ।

খড্গধেনুঃ । স্ত্রী । গণ্ডকস্ত্রিয়াম্ । মাদি গণ্ডার । ছুরিকায়াম্ । মে. ।

খড্গমাংস(ড্গামিষ)ম্ । ক্লী । গণ্ডকমাংসে । গণ্ডারমাংস । See খড্গী ।

খড্গশিম্বী । স্ত্রী । অসিশিম্ব্যাং । রা নি.ব.৭।

খড্গিকঃ । পুং । মহিষীক্ষীরফেনে । মহিষদুগ্ধের ননী । মে. ।

খড্গিমারঃ । পুং । খড্গকোষলতায়াং । শ.চ. ।

খড্গী (ইন্) । পুং । গণ্ডকে । গণ্ডার । গুণাঃ —"কফঘ্নঃ খড্গিপিশিতং কষায়মনিলাপহং । পৈত্রং পবিত্রমায়ুষ্যং বদ্ধমূত্রনিবারণম্ ॥" সু.সূ.৪৬অ. । কফবাতঘ্নং কষায়ং পিতৃতর্পকং পবিত্রমায়ুষ্যং মূত্রবন্ধকরং রুক্ষঞ্চ । রাজ. । বলকৃৎ বৃংহণং গুরু চ । রা.নি.ব.১৭ । [প.মু. ।

খড্ডকঃ । পুং । দেবতাড়বৃক্ষে । দেয়াতাড়া ।

খণ্ডঃ (কঃ) । পুং, ক্লী । ইক্ষুবিকারবিশেষে । খাঁড়, ভুরো, দোলো, খড়ীসাকর, মালখণ্ড । গুণাঃ —"খণ্ডস্তু মধুরো বৃষ্যশ্চক্ষুষ্যো বৃংহণো হিমঃ । বাতপিত্তহরঃ স্নিগ্ধো বল্যো বান্তিহরঃ পরঃ ।" ভা. । বৃষ্যং চক্ষুষ্যং বাতপিত্তহরঞ্চ । রাজ. । বাতপিত্তহরং শীতং স্নিগ্ধং বল্যং মুখপ্রিয়ং । চক্ষুষ্যং শ্লেষ্মকৃচ্চোক্তং খণ্ডং বৃষ্যতমং মতম্ ॥ অত্রি.১০অ. । মণিদোষে । মে. । শর্করায়াম্ । বৈ.নিঘ । বিড়লবণে । বিট্ লবণ । রা.নি.ব.৬ । ইক্ষুজাতিভেদে । শব্দ । অম. ।

খণ্ডকর্ণঃ । পুং Sweet potatos. আলুবিশেষে । সকরকন্দ আলু । গুণাঃ —"কটুপাকী খণ্ডকর্ণঃ কফপিত্তবিনাশনঃ ।" রাজ.২প. । শাকবিশেষে । বেঁটকোলশাক । চ.দ. ।

খণ্ডকা । স্ত্রী । যবাসশর্করায়াম্ । বৈ.নিঘ. ।

খণ্ডকাদ্যলৌহম্ । ক্লী । রক্তপিত্তে হিতং । ক্বাথার্থং—শতাবরী গুড়ূচী বাসা মুণ্ডীরী বলা শালমূলী খদিরকাষ্ঠং ত্রিফলা ভার্গী পুষ্করমূলং এষাং প্র. ৫ প. বারি ৬৪ শ. শে. ৮ শ. মনঃশিলয়া বা স্বর্ণমাক্ষিকেণ বা জারিতলৌহচূর্ণং ১২ প. শর্করা ১৬ প. ঘৃতং ১৬ প. গুড়পাকে আয়সেন বা তাম্রময়েন বা পাত্রেণ সিদ্ধে শিলাজতুলকককর্কটশৃঙ্গীবিড়ঙ্গপিপ্পলীশুণ্ঠীজাতীফলানাং চূর্ণং প্র. ৮ তো. প্রক্ষেপ্যঃ । মধু ২ শ. ত্রিফলাধান্যপত্রাণাং প্র. ২ তো. । শতমূলী, গুলঞ্চ, বাসকছাল, মুণ্ডিরী, বেলেড়া, তালমূলী, খদিরকাষ্ঠ, ত্রিফলা, বামনহাটী, কুড় প্রত্যেকে ৫প. পাকার্থ জল ৬৪ শ. শে. ৮ শ. মনঃশিলা বা স্বর্ণমাক্ষিকযোগে জারিত লৌহ ১২ প. চিনি ১৬ প. ঘৃত ১৬ প. একত্র পাক করিয়া ঘন হইলে শিলাজতু, গুড়ত্বক্, কাঁকড়াশৃঙ্গী, বিড়ঙ্গ, পিপুল, শুঁট্, জায়ফল প্রত্যেকে ১ প. ত্রিফলা, ধনে, তেজপাত প্রত্যেকে ২তো. প্রক্ষেপ দিবে । মধু ২ সে. । রস.র. ।

খণ্ডকালু(ক)ম্ । ক্লী । খণ্ডকর্ণালুকে । রাঙা আলু । শ.চ. ।

খণ্ডকুষ্মাণ্ডম্
খণ্ডকুষ্মাণ্ডাবলেহঃ } ক্লী, পুং । রক্তপিত্তে হিতম্ । খণ্ডশঃ কৃতং নিষ্কুলীকৃতপুরাণকুষ্মাণ্ডশস্যং ১০০ প. পাকার্থং বারি ২০০ প. শে. ১০০ প. তস্মাদুদ্ধৃতকুষ্মাণ্ডখণ্ডানি পেষয়িত্বা রৌদ্রে শোষয়িত্বা চ ঘৃতেন ২ শ. ভর্জ্জয়িতব্যম্ । মধুবর্ণে তত্র তজ্জলং তুলামিতশর্করয়া সহ (১০০ প.) দত্ত্বা লেহবৎপচেৎ । শীতে প্রক্ষেপঃ—পিপ্পলীশুণ্ঠীজীরকাণাং প্র. ১৬ তো. ত্বগেলাপত্রমরিচধান্যকানাং প্র. ৪ তো. মধু ১ শ. । অন্যৎ রক্তপিত্তাম্লপিত্তয়োঃ হিতম্ ।—কুষ্মাণ্ডোদকং ১০০ প. গব্যদুগ্ধং ১০০ প. শর্করা ৮ প. একত্র পক্ত্বা লেহভূতে তত্র ধাত্রীচূর্ণং ৮ প. প্রক্ষিপ্য অবতারয়েৎ । অম্লপিত্তোক্তে অস্মিন্ অবলেহে কেবলং ঘৃতস্য পলত্রয়মধিকং দীয়তে । ভা. ।

খণ্ডখর্জ্জূরম্ । ক্লী । স্বনামখ্যাতে পক্বান্নবিশেষে । বৈদ্যকম্ ।

খণ্ডজঃ (জা) । পুং, স্ত্রী । খণ্ডে । খাঁড় । গুড়ে । (জা) যবাসশর্করায়াম্ । রা.নি.ব.১৪ ।

খণ্ডজোদ্ভবজঃ । পুং । তবরাজোদ্ভবখণ্ডে । রা.নি.ব.১৪ । [মা. ।

খণ্ডধারা । স্ত্রী । কর্ত্তর্য্যাম্ । কাঁচী । শ. ।

খণ্ডনম্ । ক্লী । ছেদনে । ভেদনে ।

খণ্ডনীলঃ । পুং । খণ্ডকর্ণালুকে । শকরকন্দ আলু । র.মা. । [অস্থৈ ।

খণ্ডপরশুঃ (পর্শুঃ) । পুং । খণ্ডামলকশী-

খণ্ডপালः । পুং । মোদকে । ময়রা । হারা. ।

খণ্ডপাদः । পুং । ধাতকীপুষ্পশর্করাজাতে ম-দ্যে । বৈ.নিঘ. ।

খণ্ডপিপ্পলী । স্ত্রী । অম্লপিত্তে পিপ্পলীখণ্ডে । কণাচূর্ণং ৩২ তো. ঘৃতং ৪৮ তো. শতাবরী-রসঃ ৬৪ তো. ৮ শ. (৫১২ তো.) খণ্ডং ১২৮ তো. । পাকসিদ্ধে—ধান্যশুণ্ঠীজীরকদ্বয়হরীতকীমুস্তকবংশরোচনা জটামাংসী বা আমলকীত্বগেলা-পত্রাণাং চূর্ণং প্র. ১২ মা. নাগকেসরখদিরমরিচা-নাঞ্চ প্র. চূর্ণং ৬ মা. প্রক্ষেপঃ । মধু ২৪ তো.। পিপুলচূর্ণ /॥০ সের বা ৩২ তো. ঘৃত ৪৮ তো. শতমূলীরস ৬৪ তো. দুগ্ধ ৮ শ. খাঁড় ২ শ. একত্র পাক করিয়া পাকসিদ্ধ হইলে ধনিয়া, শুঁট, জীরে, কৃষ্ণজীরে, হরীতকী, মুতা, বংশলোচন বা জটামাংসী, আমলা, গুড়ত্বক্, এলাইচচূর্ণ, তেজপত্র প্রত্যেকে ১২ মা. নাগেশ্বরচূর্ণ, খদিরচূর্ণ এবং মরিচচূর্ণ প্রত্যেকে ৬ মা. প্রক্ষেপ দিবে। মধু ২৪ তো.। রস.র. । মাংসীস্থানে বংশীতি পাঠঃ । নাগকেশরস্থানে ধৃতম্ । ভৈষ. । [অ. । See সর্পঃ ।

খণ্ডফণঃ । পুং । দর্ব্বীকরসর্পে । সু.কল্প.৪

খণ্ডমোদকঃ । পুং । যবাসশর্করায়াম্, নবরাত্রি । রা.নি.ব.১৪ ।

খণ্ডরः । পুং । যবাসশর্করায়াম্ ।

খণ্ডরাজী । স্ত্রী । বাকুচ্যাম্ । বৈ.নিঘ. ।

খণ্ডলবণম্ । ক্লী । বিড়লবণে । রা.নি.ব.৬।

খণ্ডবল্লী । স্ত্রী । কাণ্ডবল্ল্যাম্ । করলা । বৈ.নিঘ. ।

খণ্ডবিকারः । পুং । শর্করায়াম্ । বৈ নিঘ. ।

খণ্ডবিন্দুः । পুং । সর্পজাতিভেদে । অভি.৫৬ • অ.২স্থান. । [শর্করায়াম্ । চিনি । বৈ.নিঘ. ।

খণ্ডশর্করা (সিকতা, সিতা) । স্ত্রী ।

খণ্ডশাখা । স্ত্রী । মহিষবল্ল্যাম্ । লতাবিশেষ । রা.নি.ব.৩ ।

খণ্ডশুণ্ঠী (শুণ্ঠীখণ্ডং) । স্ত্রী । অম্লপিত্তে হিতা। শুণ্ঠীচূর্ণং ৩২ তো. শর্করা ১২৮ তো. ঘৃতং ৬৪ তো. দুগ্ধং ৮ শ. । প্রক্ষেপঃ—কণাধান্যজীরকত্রয়ত্বগেলাপত্রবংশরোচনজীরকত্রুরজীরকহরীতকীমুস্তধান্যকানাং প্র. ১২ মা. মরিচচূর্ণং ৬ মা. নাগকেসরচূর্ণং ৬ মা. মধু ২৪ তো. । শুঁটচূর্ণ ৩২ তো. চিনি ১২৮ তো. ঘৃত ৬৪ তো. দুগ্ধ ৮ শ. । প্রক্ষেপ—পিপুলচূর্ণ, আমলাচূর্ণ, গুড়ত্বক্, এলাইচ, তেজপত্র, বংশলোচন, জীরে, কৃষ্ণজীরে, হরীতকী, মুতা, ধনিয়াচূর্ণ প্রত্যেকে ১২মা. মরিচচূর্ণ ৬মা. নাগেশ্বরচূর্ণ ৬মা. মধু ৩ প. বা ২৪ তো. । রস.র । [নি.ব.১৪।

খণ্ডস(সা)রः । পুং । যবাসশর্করায়াম্ । রা.

খণ্ডা । স্ত্রী । খণ্ডে । খাঁড় ইতি লোকে । বৈ.নিঘ.রত্নপি.চি.কুষ্মাণ্ডাবলেহে ।

খণ্ডামলকম্ (কী) । ক্লী, স্ত্রী । আমলকীখণ্ডে । আমলার মোরব্বা । বৈ.নিঘ. । পরিণামশূলে ঔষধবিশেষে ।—পিষ্টনিষ্পীড়িতপুরাণকুষ্মাণ্ডশস্যং ৫০ প. ঘৃতং ১৬ প. একত্র ভর্জ্জয়েত্ । শর্করা ৫০ প. আমলকরসঃ ৩২ প. (স্বরসাভাবে আমলকী ২ শ. বারি ১৬ শ. শে. ৪ শ.) কুষ্মাণ্ডরসঃ ৩২ প. অবলেহবত্পচেত্ । প্রক্ষেপঃ—পিপ্পলীজীরকশুণ্ঠীনাং চূর্ণং প্র. ২ প. মরিচচূর্ণং ১ প. তালীশধান্যকত্বগেলাপত্রনাগকেসরমুস্তকচূর্ণং প্র. ২ তো. । পিষ্টনিষ্পীড়িত পুরাতন কুষ্মাণ্ডশস্য ৫০ প. ঘৃত ১৬ প. চিনি ৫০ প. আমলকীরস ৪ শ. (৩২ প.) (স্বরসাভাবে আমলকী ২ শ. (১৬ প.) জল ১৬ শ. শে. ৪ শ.) । কুষ্মাণ্ডরস ৪ শ. । আসন্নপাকে—পিপুল, কৃষ্ণজীরা, শুঁট প্রত্যেকে ২ প. মরিচ ১ প. তালীশপত্র, ধনে, গুড়ত্বক্, এলাইচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর, মুতা প্রত্যেকে ২ তো. শীতল হইলে মধু প্রক্ষেপ ২ শ. । সা.কৌ. ।

খণ্ডাম্র(ক)ম্ । ক্লী । বাজীকরণৌষধভেদে । সুপক্কমধুরাম্ররসঃ ৬৪ শ. শর্করা ৮ শ. ঘৃত ৪ শ. শুণ্ঠীচূর্ণং ৩২ তো. পিপ্পলীচূর্ণং ১৬ তো. বারি ৮ শ. (৫১২ তো.) একত্র পচেত্ । খণ্ডপাকসিদ্ধে প্রক্ষেপঃ—তেজপত্রচূর্ণং ১২ তো. অগ্নিপর্ণচিত্রকমুস্তকধান্যকজীরকত্রয়ত্রিকটুজাতীফলত্বগেলানাগকেসরচূর্ণানাং প্র. ৮ তো. শীতে মধু ৪ শ. ৫ মা. ৪ তো. । বৈ.নিঘ. ।

ः। पुं। कच्चे। काँथ। हे.च.। कषायविशेषे। খয়েরসারি। भा.पू.१भ.। गुणाः—"खदिरः शीतमधुरा सकषाया विकषणाः। पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेचालेपनादिषु॥" च.सू.२७अ।

खण्डाली। स्त्री। तैलमानपात्रे। वै.निघ.।

खण्डिका। स्त्री। खण्डशर्करायां। वै.निघ.।

खण्डितकर्णः। पुं। खण्डकर्णाली। शकरकन्द। खार्कोष् इति ख्याते शाके। रसेन्द्रगुड़ी.।

खण्डी (इन्)। पुं। वनमुद्गे। मुगानी। हे.च.।

खण्डीरः। पुं। पीतमुद्गे। সোণামুগ। हे.च.।

खण्डोपला। स्त्री। खण्डीशर्करायाम्।

खण्डोष्ठः। पुं। ओष्ठरोगभेदे। लक्षणं—"तत्र खण्डोष्ठ इत्युक्तो वातेनौष्ठो द्विधा कृतः।" वा.उ.२१अ.।

खतमालः। पुं। धूमे। मे.।

खदनम्। क्ली। भोजने। रा.नि.व.२०।

खदिका। स्त्री। खधी। খৈ। त्रिका.।

खदिरः। पुं। (Acacia catechu. Syn. Mimosa catechu.) स्वनामख्यातवृक्षे। খয়েরগাছ। उत्. खैर। तें चंड्चेट्टु। स त्रिधा श्वेतरक्तविड्भेदात्। विशेषः तत्तत्पर्याये द्रष्टव्यः। सा. गुणाः—तिक्तः शीतः पित्तकफघ्नः पाचनः कुष्ठकामास्रशोफकण्डूव्रणघ्नश्च। रा.नि.व.८। "खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत्। तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्रिमिमेहज्वरव्रणान्। श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान्हरेत्॥" भा.। विसर्पवेदनामेहमेदोघ्नः। राज.१प.। चन्द्रे। मे.। शाकभेदे। লজ্জালুকা, বরাক্রান্তা। श.टी.भ.।

खदिरपत्रिका (त्री)। स्त्री। अरिखदिरे। रा.नि.व.८। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५।

खदिरवटी। स्त्री। मुखरोगहवटिकायाम्। खदिरः १०० प. पाकार्थजलं ६४ श. शे. ८ श.। पुनः पक्वा घनीभूते प्रक्षेपः जयित्रीकर्पूरगुवाककाकोलीजायफलचूर्णानि प्र. ८ तो.। सा.कौ.।

खदिरवल्लरी। स्त्री। अरिखदिरे। हिं महिकफल। (क्ली) द्रुमोत्पले। वै.निघ.।

खदिरसारः (रोद्भूतः)। पुं। खदिरनिर्यासे। খয়ের। मं कात। रस.र.। गुणाः—कटुतिक्तोष्णः कफवातघ्नः व्रणकण्ठरोगघ्नः रुच्यः दीपनश्च। रा.नि.व.८। [५।

खदिरा। स्त्री। लज्जालुकालतायां। रा.नि.व.

खदिराङ्गारः। पुं। खदिरकाष्ठाङ्गारे।

खदिरादिपञ्चतिक्तकघृतम्। क्ली। कुष्ठे घृतम्। घृतं ४ श.। क्वाथार्थं—पञ्चतिक्तकं प्र. १० प. वारि ६४ श. शे. ८ श.। कल्कार्थं—खदिरारग्वधन्योषचित्रचित्रकदन्तीपटोलत्रिफलानिम्बहरिद्रासोमराजीकटुकातिविषापाठात्रायन्तीदुरालभाकुष्ठकरञ्जबीजशारिवाहयेन्द्रयवभल्लातकास्थिविड़ङ्गगुग्गुलूनां प्र. २ तो.। ঘৃত ৪ শ. কাথার্থ—নিমছাল, পটোলপত্র, কণ্টিকারী, গুলুঞ্চ, বাসকছাল প্রত্যেকে ১০প. জল ৬৪ শ. শে. ৮শ.। কল্কার্থ—খদিরকাষ্ঠ, সোন্দালের আটা, শুঁট, পিপুল, মরিচ, তেউড়ী, চিতেমূল, দন্তীমূল, পটোলপত্র, আমলা, হরীতকী, বহেড়া, নিমবীজ, হরিদ্রা, বাগুজীবীজ, কটুকী, আতইচ, আকনাদি, গোওয়ালে লতা, দুরালভা, কুড়, করঞ্জবীজ, শ্যামালতা, অনন্তমূল, ইন্দ্রযব, ভেলার মুটী (অভাবে রক্তচন্দন), বিড়ঙ্গ এবং গুগ্গুল প্রত্যেকে ২ তো.। रस.र.।

खदिराष्टकः। पुं। मसूरिकाधिकारे कषायः। "खदिरत्रिफलारिष्टपटोलामृतवासकैः क्वाथोऽष्टकाङ्गो जयति रोमान्तिकमसूरिकाः॥" च.द.।

खदिरिका। स्त्री। लाक्षायाम्। रा.नि.व.६। लज्जालुकायाम्। वै.निघ.।

खदिरी। स्त्री। वराहक्रान्तायाम्। प.मु। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५।

खदिरीबीजम्। क्ली। अशोकबीजे। च.द. "जलेन खदिरीबीजम्।"

खदिरोपमः। पुं। (Acacia Arabica. वर्व्वूरकवृक्षे। বাব্‌লা গাছ। वै.निघ.। कदरे। শ্বেত খদির। र.मा.।

खदूरकः। पुं। वामने।

खद्योतः (तनः)। पुं। ज्योतिरिङ्गणे। ख-

नाकि পোকা। हिं पटवीजना। अम.। (तनः) सूर्य्ये। जटा.।

खद्योतकम् । क्ली। तन्नामकसविषफलभेदे। सु.कल्प.२अ.। See फलविषम्। [वै.निघ.।

खनकः । पुं। मूषिके। त्रिका.। वनमूषिके।

खननम् । क्ली। विदारणे।

खनिः (नी) । स्त्री। खर्णाद्याकरे। अम।

खनिजौषधम् । क्ली। Inorganic medicine. रसोपरसधातुलवणरत्नाख्येषु पञ्चविधेषु खनिजद्रव्येषु। वैद्यकम्। [स्त्री। अम.।

खनित्रम् । क्ली। अस्त्रविशेषे। কোদাল, খ-

खनिसम्भवः । पुं। स्वर्णे। वै.निघ.। त्रि। खनिजे।

खपु(पू)टः । पुं। व्याघ्रनखे। नखी। वै.निघ.।

खपुरः । पुं। (Areca catechu.) गुवाकवृक्षे। সুপারি গাছ। र.मा.। ग्रलक्षणनिर्यासे। वा.टी.हेमा.। भद्रमुस्तके। अलसकरोमे। मे.। बालके। বালা। रसोने। वै.निघ.।

खपुष्पः । पुं। पनसवृक्षे। वै.निघ.।

खभ्रान्तिः । पुं। चिल्लपक्षिणि। त्रिका.।

खमणिः । पुं। सूर्य्ये। वै.निघ.।

खमीलनम् । क्ली। तन्द्रायाम्। श.र.।

खमूलिः (का) । स्त्री। An aquatic plant. (Pistia stratiotes.) कुम्भिकायां। পানা। श.र.।

खरः । पुं। यासे। দুরালভা। रा नि.व.४। नखीनामगन्धद्रव्ये। वै.निघ.। कङ्कपक्षिणि। कुररपक्षिणि। काके। रा नि.व.१९। अश्वतरे। त्रिका.। गर्द्दभे। त्रि। तीक्ष्णे। अम.।

खरकः । पुं। चीवपर्ण्याम्। रा.नि.व.४।

खरकाष्ठिका । स्त्री। बलायां। रा.नि.व.४।

खरकुटिः (टी) । स्त्री। नापितशालायाम्। নাপিত বাড়ী। त्रिका.।

खरको(क्वा)णः । पुं। तित्तिरपक्षिणि। है.च.।

खरगन्धनिका (निभा) (गन्धा) । स्त्री। नागबलायाम्। जटा.। रा.नि.व.४। वनतुलस्यां। वै.निघ.। [त्रिका.। गेहे। श.र.।

खरगृहं(ग्रहः) । क्ली, पुं। गर्द्दभशालायाम्।

खरघातनः । पुं। नागकेशरवृक्षे। श.च.।

खरच्छदः । पुं। उलुकनामतृणे। উলুখড়। इत्कटनामक्षुद्रक्षुपे। ওকড়া, ইকড়। र.मा.। कुन्दुरुतृणे। रा.नि व.८। भूमीसहवृक्षे। भा.। शाकवृक्षे। শেগুন গাছ। शाखोटवृक्षे। শ্যাও-ড়া গাছ। रक्तापामार्गे। वै.निघ.।

खरच्छदा । स्त्री। त्रिपुरमल्लिकायाम्। प.मु.। चिविल्लिकायाम्। চিল্লী শাক। रा.नि.व.५।

खरटी । स्त्री। रङ्गधात्री। वै.निघ.।

खरतुरवकः । पुं। लज्जालुकायाम्। भा.।

खरत्वक् । स्त्री। अलम्बुषायाम्, लज्जालुकाभेदे। भा.।

खरदंष्ट्रा । स्त्री। गोक्षुरक्षुपे। ज.द.।

खरदण्डम् । क्ली। पद्मे। धरणि.।

खरदला । स्त्री। श्यामालतायाम्। काष्ठोदुम्बरे। श.च.। [च.।

खरदूषणः । पुं, क्ली। धुस्तूरवृक्षे फले च। श.

खरधन्विका । स्त्री। गोरक्षतण्डुलायां। গো-রক্ষচাকুলে। प.मु.।

खरनादिनी । स्त्री। रेणुके। श.च.।

खरपत्रः । पुं। क्षुद्रपत्रतुलसीवृक्षे। शाकतरौ। শেগুন গাছ। र.मा.। ताम्रतुलसीवृक्षे। गन्धतुलसी। भूर्ज्जवृक्षे। वै.निघ.। यावनाले। रा. नि.व.८। मरुवकवृक्षे। गन्धतुलसी। रा.नि.व.१०।

खरपत्रकः । पुं। तिलवृक्षे। श.च.।

खरपत्री (र्णिनी, र्णी) । स्त्री। गोजिह्वानामक्षुपे। গোজিয়া। रा.नि.व.४। काकोदुम्बरिकायाम्। কাকডুমুর। रा.नि.व.११।

खरपल्लवः । पुं। शाखोटकवृक्षे। শ্যাওড়া গাছ। प.मु.।

खरपाद्यः । पुं। कपित्थवृक्षे।

खरपात्रम् । क्ली। लौहपात्रे। त्रिका.।

खरपादाढ्यः । पुं । कपित्थवृक्षे । श.च. ।

खरपुष्पः । पुं । मरुवकवृक्षे । मरुया गाछ । र.मा. ।

खरपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । वर्व्वर्य्याम् । वाबुइ । भा.म.४भ. । "कट्फलं खरपुष्पा च ।" वनतुलस्याम् । वनवाबुइ तुलसी । सु.म.३७भ. ।

खरप्रियः । पुं । पारावते । श.मा. ।

खरमञ्जरी । स्त्री । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व. ४रसेन्द्र चि.सुधावतीगुड़ी। श्वेतापामार्गे । वै.निघ.।

खरमूत्रम् । क्ली । गर्द्दभमूत्रे । गाधार मूत्र । गुणाः—कटूष्णं क्षारं तिक्तं कफघ्नं महावातघ्नं कम्पोन्मादहरञ्च । रा.नि.व.१५ । "गार्द्दभं नावनं मूत्रं तैलं योज्यं क्वचिद्भवेत् । सक्षारं तिक्तकटुकम् न्मादकुष्ठरोगनुत् । कारभं खरमूत्रञ्च तैले नस्यं विधायकम् ॥" अत्रि. ।

खरयष्टिका । स्त्री । लघुवाय्यालके । वै.निघ ।

खरराहः । पु । सुखपुण्ड्रकेण युक्ते खञ्जाश्वे । "खरराहश्च खञ्जाहः ।" ज.द.३भ. ।

खररोमा । पुं । नागविशेषे ।

खरवल्लिका
खरवल्लरिका } स्त्री । गोरचतण्डुलायाम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । र.मा. ।

खरवृक्षः (सः) । पुं । मरुवकवृक्षे । "खरवृक्ष ब्रवकर्णौ कट्फलं ।" वा.म.१५भ , हेमा.टी. ।

खरशब्दः । पुं । कुररपक्षिणि । কর্কটিয়া । रा.नि.व.१९ ।

खरशाकः । पुं । भार्ग्याम् । भा. ।

खरशूकः । पुं । पीतशाले । वै.निघ. ।

खरसोन्दः । पुं । लौहपात्रभेदे । चिका. ।

खरस्कन्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । प्रियालवृक्षे । खर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

खरस्पर्शा । स्त्री । पीतदेवदाल्याम् । भा. । See अगरी । त्रि (र्शः) । गोजिह्वादिवत्खरे । भा.नि. ।

खरस्वरा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । र.मा. ।

खरा । स्त्री । पीतदेवताड़े । भा. ।

खरागरी । स्त्री पीतदेवताड़वृक्षे । च.टी.रा.।

खराग्निः । पुं । अर्कनिष्काशनार्थं तीक्ष्णाग्निविशेषे । रावण. ।

खराश्वा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । च टी.भ. । अजमोदायां । ক্ষেত্রযমানী । भा पू.१भ.। गुणाः —"खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ।" च.सू.२७भ. । च.द.अश्मरीचि. । [रा.नि.व.६ ।

खराह्वा । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी ।

खरिका । स्त्री। नेपालजचूर्णाकृतिकस्तूरीभेदे। रा.नि व.१२ । See कस्तूरी

खरुः । पुं । घोटके । दन्ते । त्रि । श्वेते । त्रिका.।

खरुवकः । पुं । श्वेतमरुवकवृक्षे । वै.निघ. ।

खर्जिका । स्त्री । अवदंशे । চাট । श.च. ।

खर्ज्जुः (र्ज्जूः) । पुं। पिण्डीखर्ज्जूरवृक्षे । उणा.। खर्ज्ज्वाम् । रा.नि व.२० ।

खर्ज्जूघ्नः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा नि व.४ । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । धुस्तूरवृक्षे । শ্বেত ধুতুরা । रा.नि.व.१० ।

खर्ज्जु(र्ज्जू)रम् । क्ली, पुं । हरिताले । हे.च. । वृश्चिके । ध्वनामकवृक्षे मे. । रौप्ये । रूपा । प.मु.। खर्ज्जूरफले । पिण्डीखर्ज्जूरे । च.द.र.पि.चि.।

खर्ज्जूरपत्रकम् । क्ली । तदाकारव्रणच्छेदविशेषे । सु.चि.८भ. ।

खर्ज्जूरफलम् । क्ली । खर्ज्जूरीफले । तच्च रक्तपित्ते हितम् । सि.यो.रक्तपि.चि.। [खर्ज्जूरीफले ।

खर्ज्जूरफलकः । पुं। गोधूमविशेषे । वै.निघ.।

खर्ज्जूरिका (री) । स्त्री। खर्ज्जूरवृक्षे । प मु.। খেজুর গাছ। म सिंधी । कं इचिलु । गुणाः— अपक्वा कषाया, पक्वा गौल्या कषाया पित्तघ्नी कफकरी कृमिजननी वृष्या बृंहणी च । रा.नि. व.११। सा मधु-भू-पिण्ड-राजखर्ज्जूरीभेदेन चतुर्धा भवति । एषां गुणाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः । यथा —"भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा । तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥ पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा पराद्वीपादिहागता । जायते

पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते ॥” सा. गुणाः —“खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः। स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ॥ तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदं। कोष्ठमारुतजिद्बल्यं वान्तिवातकफापहम्। ज्वरातिसारक्षुत्तृष्णाश्वासकासनिवारकम्। मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत्। खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत्। वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥” भा.। मस्तिष्कगुणाः—स्वादुः तिक्तः कषायः मूत्ररोगघ्नः बलप्राणशुक्रवृद्धिकरश्च। राज। “अपक्वं खर्ज्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम्। पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम् ॥” अत्रि.१७अ। मधुरं शीतलं गुरु क्षयाभिघातदाहवातपित्तेषु हितं बृंहणं शुक्रकरञ्च। च.सू.२७अ.। कृष्णमुशल्याम्। वै.निघ.।

खर्पतुत्थम्। क्ली। खर्परीतुत्थे। वै.निघ.।

खर्परम्। क्ली। स्वनामख्यातोपधातुविशेषे। খাপর। हिं खापरिया। मं कलखापरी। प.मु.। तस्य शोधनं यथा—“पुष्पाणां रक्तपीतानां रसैः पिष्टैश्च भावयेत्। नरमूत्रैश्च गोमूत्रैः यवाम्लेन ससैन्धवैः। सप्ताहं त्रिदिनं वापि पश्चाच्छुध्यति खर्परम्। तन्मारणं वङ्गवत् ज्ञेयम्। खर्परं पारदेनैव वालुकायन्त्रगं पचेत्। चूर्णयित्वा दिनं यावत् शोभनं भस्म जायते।” अथवा पत्तलीकृतं खर्परं लवणान्तर्निधाय पचेत् ॥ मतान्तरे गुणाः—खर्परं कटु क्षारं कषायं वामकं लघु लेखनं भेदनं शीतलं चक्षुष्यं रक्तपित्तहरं विषाश्मरीकुष्ठकण्डूघ्नञ्च। भा.। पुं। मृत्पात्रभेदे। খাপরা। प.मु.। स्वभाकारापूपपचनादिपात्रे। তাওয়া, চাটু। वा.टी.हेमा.। कपालास्थनि। মাথার খুলি। रा.नि.व.१८। नेत्राञ्जनभेदे। छत्रे। त्रिका.।

खर्परवटिका। स्त्री। ग्रहण्यधिकारे। “पक्वेष्टका हरिद्राभ्यामागारधूमकेन च। शोधितं पारदश्चैव कर्षार्द्धं तुलया धृतम्। भृङ्गराजरसैः शुद्धगन्धकं रससम्मितं। द्वाभ्यां कज्जलिकां कृत्वा भावयेत्तु भेषजैः। सिन्धुवारदलरसे मण्डूकपर्णिकारसे (मधूकपुष्पजे रसे इति वा पाठः)। केशराजरसे चापि शीषसुन्दरजे रसे। रसेऽपराजितायाश्च सोमराजरसे तथा। रक्तचित्रकपत्रोत्थे रसे च परिभावितम्। रसमानसमांशेन छायायां शोषयेद्भिषक् ॥” वटी सर्षपाभा, अनु. दधिमस्तु। ইষ্টকচূর্ণ, হরিদ্রাচূর্ণ ও ঝুলের সহিত শুদ্ধ পারা ১ তো. ভীমরাজরসে শুদ্ধ গন্ধক ১ তো. কজ্জলি করিবে। পরে নিশিন্দাপাতার রস, থুলকুড়ির রস, বা মৌলফুলের রস বা ক্বাথ, কেশুরের রস, গিমে শাকের রস, অপরাজিতাপাতার রস, সোমরাজক্বাথ এবং রক্তচিত্রকপত্ররস প্রত্যেকে ১ তোলা দ্বারা মাড়িয়া সর্ষপতুল্য বটী করিবে। रस.की.। भैष.।

खर्परालः। पुं। अश्वत्थविशेषे। मं लाखीपिंपरी। वै.निघ.।

खर्परिका(री)तुत्थकम्। क्ली। A sort of collyrium. नेत्रप्रसाधनविशेषे। तुत्थाञ्जने, कृत्रिमरसाञ्जने। गुणाः – कटु तिक्तं चक्षुष्यं रसायनं त्वग्दोषघ्नं दीपनं बलपुष्टिकरञ्च। रा नि व. १३। खर्परे। খাপর। मं कलखापरी।

खर्परीयकम्। क्ली। खर्परीतुत्थे। खर्परे। वै.निघ.।

खर्परीरसकम्। क्ली। खर्परीतुत्थे। কৃত্রিম রসাঞ্জন। रा.नि.व.१३। खर्परे। वै निघ.।

खर्व्वः (र्व्वः)। पुं। कुब्जकपुष्पवृक्षे। रा.नि.व. १०। त्रि। ह्रस्वे। अम.।

खर्व्वशाखः। त्रि। वामने। हे.च.।

खर्व्वा। स्त्री। नागबलायाम्। रा.नि.व.४।

खर्व्वु(र्व्वू)रः। पुं, क्ली। नदीनिष्पावे। रा.नि. व.१६।

खर्बु(र्बू)रा। स्त्री। तरदीवृक्षे। रा.नि.व.८।

खर्बूजम्। क्ली। तन्नामकफलविशेषे। খরমুজ। गुणाः—“मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु। स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम्। तेषु यत्स्यादम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत्। रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरम्परम् ॥” भा.।

खर्म्मम्। क्ली। पट्टवस्त्रे। पौरुषे। मे.।

खलम्। क्ली। कल्के। मे.। शस्यस्थाने। त्रिका.।

खलः (कः)। पुं। सूर्य्ये। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि. व.१०। मालवे व्यञ्जनविशेषे। “मालुधानीयपुष्पैर्योऽतिगुणः स खल उच्यते। फलमूलैर्वमाद्भवं

व्यञ्जनं पाकतो घनं । लेहवत्खल इत्यन्ये दोषघ्नाः खलयोनिवत् । कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः । दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥" श्रीकुक्कुटः अपराजितश्च नामापरौ खलावपि । वा.चि.८।१२अ.मृग्यः । तमालवृक्षे । श.च. । त्रि । नीचे । अधमे । मे. ।

खलकाम्बलिकः । पुं। तिलकल्के। वै निघ.।

खल(लि)तिः । पुं । इन्द्रलुप्तरोगिणि । টেকো । हे.च. । त्रिका. ।

खलमूर्त्तिः । पुं । पारदे । श.च. ।

खलयूषः । पुं । खड़यूषे ।

खलाधारा । स्त्री । तैलपायिकायाम् । তেলা পোকা । जटा. । [इत्यपि पाठोऽस्ति ।

खलिः । पुं । तिलकिट्टे । रा.नि.व.१६ । खल

खलिद्रुमः । पुं । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

खलि(ली)नः । पुं, क्ली । खलीने । লাগাম। अ.टी.रा. । [खलसमूहे । अम. ।

खलिनी । स्त्री । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

खलिशः } **खलेशयः** } पुं । (Tricopodus colisa.) मत्स्यविशेषे । খলশে মাছ । हारा.। ग्राहित्वं कषायत्वं वायुकोपनत्वं रूक्षत्वं लघुत्वं मलहरत्वं किञ्चिदामघ्नत्वञ्च। राज.३प.। रा.नि.व.१८।

खलुरेषः । पुं । मृगविशेषे । श.च. । [जटा. ।

खलेधानी । स्त्री । खले पशुबन्धनदारुणि ।

खलेवाली । स्त्री । खले गोबन्धनकाष्ठे । মেই কাঠ । हे.च. ।

खल्लः । पुं । चातकपक्षिणि । मे. । चर्म्मणि । খাল । त्रिका. । औषधमर्द्दनपात्रे । খল । क्ली । वाजिदन्तायस्य निम्नकपाले । "निम्नकृष्णश्च दन्तायं खल्लमित्यभिधीयते ।" ज.द.४अ. ।

खल्लकी । स्त्री । शर्करायां । খাঁড় । वै.निघ.।

खल्लिका । स्त्री। पिष्टकादिभर्ज्जनपात्रे । श.च.।

खल्लि(ल्ली)टः । त्रि। खलतौ । श.र.। त्रिका.।

खल्ली । स्त्री । हस्तादौ शिरामोटने । খালধরা। सि.यो.विसूची.चि. । "खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी।" सरलदेवदारौ। वै.निघ,वा.व्या,चि,।

खल्लीवर्द्धनः । पुं । दन्तवेष्टजरोगविशेषे । मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः । खल्लीवर्द्धनसंज्ञोऽसौ सञ्जाते रुक् प्रशाम्यति ॥ भा.म.४भ. मुखरो.चि. । [निघ. ।

खल्वटः । पुं । कासरोगे । मं खोक्ला । वै.

खल्वाटः । पुं । खलतौ । हे.च. ।

खल्लुका । स्त्री । नाभिशङ्खे । र.सा.सं. ।

खवल्ली । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । रा.नि.व.३ ।

खवारि । क्ली । आन्तरिक्षोदके । रा.नि.व.१४।

खवासः । पुं । हिमे । हारा. । [व.१३ ।

खशब्दाङ्कुरः । पुं, क्ली । वैदूर्य्यमणौ । रा.नि.

खशा । स्त्री । मुरामांस्याम् । मं मर्वा । श.च.।

खशेटः । पुं । खलिसमत्स्ये । त्रिका. ।

खश्वासः । पुं । वायौ । त्रिका. ।

खसः । पुं । दामायाम् । খোস্ রোগ । वीरणमूले । वै.निघ.वा.व्या.चि. ।

खसकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. । क्षीरीशवृक्षे । ক্ষীরীশ গাছ । प.मु. । क्षीरकञ्चुकीवृक्षे । र.मा. । [ड़ार । र.मा. ।

खसगन्धः । पुं । क्षीरकञ्चुक्याम् । क्षीरक-

खसतिलः । पुं । खस्खसे । পোস্তা গাছ । गुणाः—"तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः । स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु । ग्राहि तिक्तकषायञ्च वातकृत्कफकासहृत् । धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् । मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात्पुंस्त्वनाशनम् ॥" भा. ।

खसफलम् । क्ली । खस्खसे । পোস্ত, ঢেঁড়ি। वै.निघ. । [টামাংসী । रा.नि.व.१२ ।

खसम्भवा । स्त्री । आकाशमांस्याम् । সূক্ষ্ম জ-

खसर्पणवटी । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे । See खर्परवटिका ।

खसवीजम् । क्ली । खस्खसे । পোস্তদানা । हिं खाखसदाना । गुणाः—बल्यं वृष्यं सुगुरु कफकरं वातशमनञ्च । भा. ।

खस्खसः । पुं । स्वनाम्ना मालवदेशे प्रसिद्धः ।

थाक्नी, পোস্তদানার গাছ। गुणा:—पाके मधुर: कान्तिवीर्य्यबलप्रदश्च। रा.नि.व.४।

खखसरस: (सार:) (क्षीरं) । पुं,क्ली। अहिफेने। वै.निघ.।

[मणौ। वै.निघ.।

खस्फटिक: । पुं। चन्द्रकान्तमणौ। सूर्य्यकान्त-

खाखस: (तिल:) । पुं। खसतिले। थाक्नी, পোস্ত গাছ। See खसतिल:।

खाखसतिलोद्भूतम् । क्ली। खखसे। পোস্ত। वै.निघ.।

खाजिक: । पुं। लाजायाम्। খৈ। हारा.।

खाटि: । स्त्री। किणे। मे.।

खाड़(ण्ड)व: । पुं। मधुराम्ललवणनानासुगन्धिद्रव्यकृतखाद्यविशेषे। "खाड़वा: फलमधुराम्ललवणा: सुगन्धिद्रव्यजा: नानाविधा" इति। शिवदास:। दीपान्तरखर्ज्जूरे। वै.निघ.।

खात(त्र)म् । क्ली। पुष्करिण्याम्। अम.।

खादन: । पुं। दन्ते। हे.च.। क्ली। आहारे। वै.निघ.।

[तभोजनपात्रे। नकु.१८अ.।

खादनकोष्ठकम् । क्ली। अन्नस्य विहस्तोन्न-

खादिर: । पुं। विट्खदिरे। खदिरसारे। रा.नि.व.१८।

खादिरसार: । पुं। खदिरे। খয়ের। गुणा:—कटुत्वं तिक्तत्वं उष्णत्वं कफवातव्रणकण्ठामयनाशित्वं रुचिकरत्वं दीपनत्वञ्च। रा.नि.व.८।

खाद्यम् । क्ली। अष्टविधाहारान्यतमाहारे। খাবার জিনিষ। रा.नि.व.२०।

खाद्यपत्री । स्त्री। खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

खानि: । स्त्री। खनौ। हे.च.।

खानिकम् । क्ली। कुड्यच्छिद्रे। দেওয়ালের গর্ত্ত। त्रिका.। रवे। वै.निघ.।

खानिष्कम् । क्ली। अतिशुष्कमांसे। वै.निघ.।

खानोदक: । पुं। नारिकेले। त्रिका.।

खापगा । स्त्री। गङ्गायाम्। हे.च.।

खार: । पुं। खारीपरिमाणे।

खारि: (री) । स्त्री। परिमाणविशेषे। स च द्रोणचतुष्टयपरिमाणे, शताधिकाष्टाविंशतिशरावपरिमाणे वा (१२८ श.)। "चतुराढ़को भवेद्द्रोण: खारी द्रोणचतुष्टयम्।" वै.निघ.।

खारिक: । पुं, क्ली। पुष्करतीर्थसमीपे प्रसिद्धे महापारेवतफले वृक्षे च। বড় খেজুর। रा.नि.व.११।

खार्ज्जूरसुरा । स्त्री। खर्ज्जूरधातकीपुष्पकृतसुराविशेषे। वै.निघ। खर्ज्जूरमद्ये। খেজুররসের মদ। गुणा:—"मार्द्वीकाल्पान्तरं किञ्चित् खार्ज्जूरं वातकोपनं। तदेव विशदं रुच्यङ्कफघ्नङ्कर्षणं लघु। कषायं मधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्॥" सु.सू. ४६अ.। पिण्डखर्ज्जूरविकृतिभवं खार्ज्जूरमुच्यते। मतान्तरम्। "तालसिन्दीलखर्ज्जूरमूर्द्धान्युच्छिद्य गृह्यते। यद्रसं तत्तदाख्यं हि विज्ञेयं तत्परायणै:॥" तोड़.हृद्दशौनक:।

खालित्यम् । क्ली। कपालरोगे। টাকরোগ। लक्षणं यथा—"तेजोऽनिलाद्यै: सह केशभूमिं दग्ध्वाशु कुर्य्यात् खलतिन्नरस्य। किञ्चित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्य्याद्धरिप्रलुमञ्च शिरोरुहाणां॥" च.।

खाश्मरी । स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

खिखि: । पुं। शृगालविशेषे। খ্যাক্শিয়ালী। मं कोल्हा। मे.।

खिङ्कि(ङ्खि)र: । पुं। खिखौ। খ্যাক্শিয়ালী। मे.। वारिवालके। गन्धद्रव्यविশেষ, अलबाला। विश्व.हे.च.।

खिचा । स्त्री। खेचरिकाम्ले। वै.निघ.।

खिदिर: । पुं। चन्द्रे। वै.निघ.।

खिद्र: । पुं। रोगे। उणा.।

[नि.व.४।

खिरहिट्टी । पुं। महासमङ्गानामक्षुपे। रा.

खिल: । त्रि। अप्रहते (भूम्यादौ)। रा.नि.व.२।

खिलाह: । पुं। पाण्डुकेसरपुच्छे कपिलवर्णाश्वे। "खिलाह: कपिलो वाजी पाण्डुकेसरवालधि:।" अ.द.१अ.। [श्वेतपीतक:।" अ.द.२अ.।

खुङ्गाह: । पुं। श्वेतपीतवर्णाश्वे। "खुङ्गाह:

खुञ्ज(ञ्जा)क: । पुं। देवताड़वृक्षे। र.मा.।

खुड़: । पुं। वातरक्तरोगे। वै.निघ.।

खुड़कः । पुं । गुल्फे । सु.नि १५. ।

खुड़वातः । पुं । वायुरोगभेदे । वै.निघ. ।

खुड्डाकः । त्रि । क्षुद्रे । ह्रस्वे । कनिष्ठे । च. ।

खुड्डाकपद्मकतैलम् । क्ली। वातरक्ते तैलम्। यथा:—"पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीक्वाथसाधितम् । स्यात्पिष्टैः सर्ज्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः । खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातास्रदाहनुत्॥" रस.र.। च.चि.२९ष. ।

खु(क्षु)रः । पुं । शफे । पश्वादिनःखुर । श्मश्रुच्छेदनास्त्रे । क्षुर । श.र.। कोलदले । कुलपाता। नखीनामगन्धद्रव्ये । मे.। खट्वादिपादुके । खुरो । धरणि. ।

खु(क्षु)रकः । पुं । तिलवृक्षे । श.च. । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेखाड़ा । क्ली । उत्तमवङ्गे । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. । [कगुक्त । अम. ।

खुरणसः । त्रि । चिपिटनासिके । চেপ্টা-না-

खुरसाना । स्त्री । खोरासनीयमान्याम् । वै.निघ.। पुं । खोरसानदेशीयोत्तमाश्वे । "ताजिकाः खुरसानाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः ।" नकुलः ।

खुराकः । पुं । यवनाले । জনার । पशौ । वै.निघ. । [তের ভাঁড় । उपधाने । मे. ।

खुरालिकः । पुं । नापितभाण्डयाम् । নাপি-

खुरासनी-वचा । स्त्री । तद्देशीयवचायाम् । শ্বেত বচ । मं श्वेतवेखण्ड । वै.निघ. ।

खुरासानी-यमानी । स्त्री । यमानीभेदे खुरमाणि इति महाराष्ट्रादौ । गुणाः—"खुरासानीयमानी तु कटुः रुक्षा च पाचिका । ग्राहिकोष्णा मादिका च गुर्व्वी वातकरी मता । कफनाशकरी प्रोक्ता गुणास्त्वन्यं यमानिवत् ॥" वै.निघ. ।

खुरिकापत्रः । पुं । कैनीनामपत्रशाके । मं कैनी । वै.निघ. । [भ. ।

खुलकः । पुं । जङ्घापादयोः सन्धौ । सु.चि.१८ स्त्री । नाभिशङ्खे । र.सा.सं. ।

खुल्लम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

खुल्लकः । त्रि । स्वल्पे । भ.टी. ।

खेगमनः । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । श.मा. ।

खेचरः । पुं । पारदे । पक्षिणि । क्ली । खेचराञ्जने । वै.निघ. । कासीसे । হিরেকস । र.सा.सं.।

खेचरा । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

खेचराञ्जनम् । क्ली । कासीसे । হিরেকস । वै.निघ. । [पाकराज. ।

खेचरान्नम् । क्ली । खेचरिकायाम् । खिचुड़ी।

खेटः । पुं। कफे । मे.। अश्वे । क्ली । तृणे । श.र.।

खेदिनी । स्त्री । अश्मनपर्णीवृक्षे । श.च. ।

खेला । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । কেনা । गुणाः—मधुरा शीता स्तन्यदा रुचिकृच्च। रा.नि.व.५।

खेसरः । पुं। अश्वतरे । খচ্চোর । रा.नि.व.१९।

खोङ्गा(ङ्गा)हः । पुं। श्वेतपिङ्गलवर्णाश्वे। हे.च.।

खोटः (कं) । पुं, क्ली। यमक, फुट इति ख्याते रसजारणद्रव्ये । तल्लक्षणं यथा—"खोटकं स्वर्णसंतुल्यं समावर्त्तञ्च कारयेत् । कुक्कुटाण्डनिभं सूतं पट्ट भेदि भवेद्यदा । आवर्ज्जितं पुनस्तद्वत् खोटबद्धरसाकृति । अक्षयं कठिनं श्वेतं शिखिना मृदुना पचेत् । श्वेतपीतगुरुलघु मृदुसिक्थकसन्निभम् । अग्निमध्ये यदा तिष्ठेत्पोटबद्धस्य लक्षणम् । नानावर्णस्तथा स्वच्छो धृतो योऽग्नौ जलौकवत् । वर्द्धते सूतको यत्र जलौकाबद्धलक्षणम् ॥"

खोटिः (टी) । पुं, स्त्री। कान्दुरुखोटौ । च.द. वा.व्या.चि. । पालङ्कीवृक्षे । श.च. ।

खोड़ः (रः) (लः) । त्रि । खञ्जे । अम. ।

खोरकः । पुं । गर्द्दभज्वरे । गजवै. ।

खोलकः । पुं । वल्मीके । উইটিপি । शिरस्त्राणे । পাগড়ী । त्रिका.। पूगकोषे । সুপারির খোলা । मे. ।

खोलिः । स्त्री । तूणे । श मा. ।

ग

गगनम् । क्ली । अभ्रधातौ । अभ्र । मेघे । रा. नि.व.२१ कनकसुन्दररसे । [See अभ्रम् ।

गगनमारकगण: । पुं । अभ्रमारकद्रव्येषु ।

गगनसुन्दर: । पुं । ग्रहण्यां रस: । रस: १ तो. गन्धकं १ तो. अभ्रं ८ तो. जलेन वटी कार्य्या । मा.२ – ४ र. । र.चि. । अन्य: ज्वरातिसारे—टङ्गणहिङ्गुलगन्धकाभ्रं प्र. समम् । क्षीरिक्षीरसेन (थिकुई) ३ भावना: । भैष. ।

गगनस्पर्श: । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

गगनादिलौहम् । क्ली । सोमरोगे । "गगनं त्रिफला लौहं कुटजङ्कटुकत्रयम् । पारदो गन्धकश्चैव विषटङ्गणसर्जिका: । त्वगेला तेजपत्रञ्च वङ्गं जीरकयुग्मकं । एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् । तदर्द्धं चित्रकं चूर्णं .. ॥" অভ্র, ত্রিফলা, লৌহ, কুড়চি, ত্রিকটু, পারা, গন্ধক, বিষ, সোহাগার খৈ, সাজিমাটী, গুড়ত্বক্, এলা, তেজপত্র, বঙ্গ, জীরা, কৃষ্ণজীরা প্রত্যেকে সমভাগ চূর্ণ। সর্ব্বচূর্ণার্দ্ধ চিত্রকমূলচূর্ণ । र.सा.सं. ।

गगनादिवटी । स्त्री । वातरोगे । अभ्रक पारदगन्धकताम्रकमुण्डलौहतीक्ष्णलौहस्वर्णमाक्षिकं एषां प्र. समभागं यष्टीवासकद्राक्षाभूकुष्माण्डक्वाथेन मर्द्दयेत्। मा. २ र.। অভ্র,পারা, গন্ধক, তামা, মুণ্ড ও তীক্ষ্ণলৌহ, স্বর্ণমাক্ষিক প্রত্যেকে সমভাগ ; যষ্টিমধুর কাথ, বাসাকাথ, কিস্‌মিসের কাথ ও ভূমিকুষ্মাণ্ডকাথে মর্দ্দন। মাত্রা ২রতি। অনুপান ঘৃত ও মধু। र.सा.सं.।

गगनाम्बु (नोदकम्) । क्ली। नीहारजले । आकाशवारिणि । गुणा:—त्रिदोषघ्नं बल्यं रसायनं मेध्यं रक्षोघ्नं शीतलम् आह्लादकं ज्वरदाहविषघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. ।

गङ्का (ङ्गा, का) । स्त्री । स्वनामख्यातनद्याम् । तज्जलगुणा:—शीतं स्वच्छं स्वादु अतिरोचकं पथ्यं पाचकं पावनं तृष्णामोहघ्नं दीपनं प्रज्ञाकरञ्च । रा.नि.व.१४। लज्जालुकायां। वै.निघ.।

गङ्गाचिल्ली । स्त्री । चिल्लविशेषे । গাংচীল। ছারা. । [चिल्ला. । See चिङ्गट: ।

गङ्गाटेय: । पुं। चिङ्गटमत्स्ये । চিংড়ি মাছ।

गङ्गाधरक्वाथ: । पुं। अतीसारे कच्चटाद्यपरनामकषाये। "कच्चटदाड़िमजम्बूशृङ्गाटकपत्रवर्हिष्टं । जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्॥" কাঁচড়া, দাড়িম, জাম, শিঙ্গাড়া (ইহাদের) পাতা, বালা, মুতা, শুঁট প্রত্যেকে ২২॥০ র. । भा. ।

गङ्गाधरचूर्णम् (वृहत्) । क्ली । अतीसारे औषधम् । मुस्ताश्योणाकशुण्ठीधातकीपुष्पलोध्रबालकविल्वशलाटुमोचरसपाठेन्द्रयवकुटजत्वगाम्रास्थिवराहक्रान्तातिविषाणां प्र. चूर्णं समभागम् । মুতা, শ্যোণা, শুঁট, ধাইফুল, লোধ, বালা, বেলশুঁটা, মোচরস, আকনাদি, ইন্দ্রযব, কুড়চিছাল, আম্রাস্থি, বরাহক্রান্তা, আতইচ প্রত্যেকে চূর্ণ সমভাগ । अन्यद्यथा—मुस्तेन्द्रयवमोचरसविल्वशलाटुधातकीलोध्राणि प्र. समभागानि । गुड़ेन सेव्यम् । মুতা, ইন্দ্রযব, মোচরস, বেলশুঁটা, ধাইফুল, লোধচূর্ণ প্রত্যেকে সমভাগ। अपरं यथा—मोचरसमुस्तकशुण्ठीपाठाश्योणाकधातकीपुष्पाणि प्र. समभागानि । दधिमस्तुना सेव्यम् । মোচরস, মুতা, শুঁট, আকনাদি, শ্যোণা, ধাইফুলচূর্ণ প্রত্যেকে সমভাগ। भा.म.१भ. ।

गङ्गापत्री । स्त्री। स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे । सं गङ्गावती । कं वद्दगाधारी । गुणा: —कटु: उष्णा वातघ्नी व्रणरोपणी च । रा.नि.व.१० । र.सा.सं.अभ्रमारणे । लज्जालुकायां । वै.निघ. ।

गच्छ: । पुं । वृक्षे । श.च. ।

गज: । पुं । हस्तिनि । अयं कूलचरत्वात्गुरु: । नागकेशरवृक्षे । নাগেশ্বর গাছ । वै.निघ. । गजपिप्पल्याम् । पञ्चतिक्तघृतम् । गजपुटे । प्रयोगा. ।

गजकणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । र.सा. सा.कौ.वाहुशालगुड़े । [रा.नि.व.७ ।

गजकन्द: । पुं । हस्तिकन्दनाममहाकन्दशाके ।

गजकर्णा (र्णी) । स्त्री । करिकर्णवत्पत्रे कन्दशाकविशेषे । हिं हस्तिकर्णा । मं वहस्तीकन्द । गुणाः—तिक्ता उष्णा वातकफहरा पाके स्वादुः शीतज्वरघ्नी पाण्डुशोथक्रमिप्लीहगुल्मानाहोदरघ्नी वनशूरणवत् ग्रहणीअर्शोघ्नी च । भा.पू.१भ.शाकव.। आखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.व.३।

गजकर्णिका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । काँकुड़ । वै.निघ.। इन्द्रवारुणीलतायाम् । राखालशशा । रा.नि.व.३ ।

गजकुसुमः । पुं, क्ली । नागकेशरवृक्षे तत्पुष्पे च। नागेश्वर गाछ वा ताहार फुल । भैष. सुन्दरी.चि.अरिमेदा.गुड़ी. ।

गजकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भा.रुद्रतैलं । "गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्महृदग्निवर्द्धनी । उष्णा निहन्त्यतीसारं श्वासकण्ठामयक्रिमीन् ॥" भा. ।

गजकेश(स)रः । पुं । नागकेशरे । नागेश्वर । सि.यो.कार्द्दि.चि.एलादिगुड़ी. । "लवङ्गगजकेशरकोलमज्जाः ।"

गजकेश(स)रीरसः । पुं । आमज्वरादौ रसः । "शुद्धसूतं विषङ्गन्धं व्योषं त्रिफलमेव च । जयपालसमङ्कृत्वा भृङ्गतोयेन मर्द्दयेत् ॥" भा. १र. । रस.कौ. ।

गजचिर्भ(र्भि)टः (टा) । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा, गोरक्षलाड़ु । प.मु. । रा.नि.व ३। च.द.गुल्म.चि. । (टा.) गोडुम्बायां । गोमुक । त्रिका. ।

गजजातिः । स्त्री । हस्तिजातौ । सा त्रिधा भद्रः मन्द्रः मृगश्चेति । रा.नि व.१९ ।

गजदन्तः । पुं । करिदन्ते । हातिर दाँत । वै.निघ. । एतन्मशी श्वित्रघ्नी ।

गजदन्तफला । स्त्री । डङ्गरीनामफलशाकलतायाम् । रा.नि.व.७ ।

गजदन्तवत् । क्ली । मूलके । वै.निघ. ।

गजदन्तिका । स्त्री । हस्तिदन्तायाम् । वा. उ.१६अ.। [अश्वत्थ । हिं बालियापिपल । भा. ।

गजद्रुमः (पादपः) । पुं । नन्दीवृक्षे । गश्वा

गजपिप्पली । स्त्री । (Scindapsus officinalis.) Syn. Pothos officinalis. स्वनामख्यातवृक्षे । गजपिपुल । तें गजपिप्पलु । सा चविकायाः फलमिति केचित् । "चविकायाः फलम्प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली ।" इति । गुणाः—दीपनी पाचनी उष्णालाद्रसशोधनी ग्राहिणी कटूष्णा रुचा स्तन्यविवर्द्धिनी च । रा.नि.व.६ । तत्फलं विष्टम्भि दुर्जरं रुच्यं शीतलं वातकोपनं विपाके मधुरं रक्तपित्तघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. ।

गजपुटम् । क्ली । औषधपुटनार्थं सपादहस्तपरिमितनिम्नायतवृत्तखाते । ऊर्द्ध्व १।० हात, आयत १।० हात । "सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते । वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत् । पुटनद्रव्यसंयुक्ताङ्कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे । अथार्द्धानि करण्डानि अर्द्धोत्तुपरि निःक्षिपेत् । एतद्गजपुटम्प्रोक्तं ख्यातं सर्व्वपुटोत्तमम् ॥" भा. । "गजप्रमाणगम्भीरं गपिरं क्रमशलतं । वितस्तिवितयमुर्द्धं त्रिवितस्तितलं तथा । एवं विधाय यत्नेन विशिरस्काकारवत् । तस्य पादत्रयं सम्यक् पूरयित्वा वनोपलैः । भेषज्यकोष्ठिकां तत्र स्थापयित्वा ततः पुनः । वनोपलैः संवृणुयादेतद्गजपुटं स्मृतम् ॥" गभीर २ हात वा १।० हात, ७ विगत तला, २ विगत मुखेर काँड़ गर्त्त । अचि. । हस्तप्रमाणगर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः । इति प्रयोगा. । [द्वि.च. ।

गजप्रिया । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । शालविशेष।

गजबला । स्त्री । गौरक्ष्याम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । "नयति गजबलामूलं ।" च.द कास.चि.।

गजभक्षः (क्ष्यः) (कः) । पुं । तालवृक्षे । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.६।११ ।

गजभक्षा (क्ष्या) । स्त्री । The gum olibanum tree. शल्लकीवृक्षे । प.मु. ।

गजमदः । पुं । हस्तिमदे । वै निघ ।

गजमदहरणी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलतायाम् । वै.निघ. । [रा. । श.मा. ।

गजमाचलः (मोटनः) । पुं । सिंहे । हा-

गजमुक्ता । स्त्री । करिगण्डस्थमुक्तायाम । वै. निघ. । [नाद । भैष.कुष्ठ.चि. । सु.चि.९अ. ।

गजल(ले)ण्डः । पुं । हस्तिविष्ठायां । हातीर

गजवल्लभा । स्त्री । गिरिकदलीवृक्षे । बुनो कला । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गजवाजिप्रिया । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । भूँइकुमड़ा । वै.निघ. । [चिकित्साशास्त्रे । चर. ।

गजवैद्यकम् । क्ली । पालकाप्य(व्य)कृतगज-

गजाख्यः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । चाकन्दा गाछ । रा.नि.व.४ ।

गजाण्डम् । क्ली । पिण्डमूलके । रा.नि.व.७ ।

गजादनः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । र.मा. ।

गजादिनामा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । "गजादिनामाकरघाटकुष्ठैः ।" सु.चि.१८अ. ।

गजारिः । पुं । गजमादनशल्लकीवृक्षे । "गजारिस्तरुसिंहयोः ।" हड्डचन्द्रः ।

गजाशनः । पुं । कमलकन्दे । वै.निघ. । अश्वत्थवृक्षे । मद.व.५ । शालवृक्षे । र.मा. ।

गजाशना । स्त्री । भङ्गायाम् । भाङ, सिद्धि । श.च. । शल्लकीवृक्षे । पद्ममूले । र.मा. । शणवृक्षे । वै.निघ. । [च.द.अर्श.चि.बहुशालगुडे ।

गजाह्वः । पुं, क्ली । नागकेशरवृक्षे तत्पुष्पे च ।

गजाह्वया । स्त्री । यूथिकाक्षुपे । श्वेत यूँइ । रा.नि.व.१० । गजपिप्पल्याम् । भा.पू.१भ. ।

गजाह्वा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । "गजाह्वा व्याधिघातका ।" भा.पू.१भ. ।

गजेष्टा । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । रा.नि.व.७ ।

गजोपकुल्या । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ. २भ.ग्रहणी.चि. । भैष.कुष्ठचि. । [निघ. ।

गजोपमः । पुं । कुमार्य्यां । घृतकुमारी । वै.

गजोषणा । स्त्री । गजपिप्पल्यां । रा.नि.व.५ ।

गञ्जा (ञ्ज्वा) (ञ्जिका) । स्त्री । मद्यभाण्डे । श.र. । मदिरागृहे । अम. । रत्नखनौ । मे. । गाँजा इति प्रसिद्धे वणिग्द्रव्ये । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

गञ्जायिका । स्त्री । शक्राशने । सिद्धि, भाङ ।

गठो(ड़ो)त्थम् । क्ली । साम्भरापरपर्य्याये लवणे । सामर लवण । रा.नि.व.६ ।

गड़ः (कः) । पुं । मत्स्यभेदे । गड़ुई माछ । मे. । गुणाः—मधुरः रुचः कषायः शीतः लघुश्च । राज.३प. । क्ली । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ ।

गड़देशजम् । क्ली । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ ।

गड़लवणम् । क्ली । साम्भरदेशजलवणे । सामर लवण । गुणाः—लवणं ईषदम्लं मलघ्नम् उष्णं दीपनं कफवातार्शोघ्नं कोष्ठशोधनञ्च । रा.नि.व.६ ।

गड़ाख्य(ड्लवण)म् । क्ली । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ । [१८ ।

गड़िः । पुं । तरुणवृषे । युवा षाँड़ । रा.नि.व.

गड़िशः । पुं । तन्नामकमत्स्यविशेषे । गुणाः—गड़िशो मधुरो ग्राही बल्यो वह्निप्रदो गुरुः । राज.३प. ।

गड़ुः (ड़ूः) । पुं । पृष्ठग्रन्थौ । कुँज । रा.नि.व.२० । गलगण्डे । पृष्ठगुड़े, स च घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धिः । अ.म. । शल्यास्त्रे । श.र. । किञ्चुलुके । त्रिका. । मन्यास्तम्भरोगे । वै.निघ. । त्रि । कुब्जे । मे. ।

गड़ुरः (लः) । त्रि । कुब्जे । कुँजो । श.र. ।

गड़ु(ड़ू)पदः । पुं । किञ्चुलुके । केँचो । मंदाणा । अम. । [शर्करायाम् । वै.निघ. ।

गड़ोलः । पुं । गुड़े । उणा. । ग्रासे । हे.च. ।

गड्डु(ड्डू)कः । पुं । सौवर्णभृङ्गारे । सोणार गाड़ू । श.र. ।

गद्या(द्या)ण(ल)कम् । क्ली । ४८ अथवा ६४ रक्तिकमाने । लीलावती । वैद्यकम् । माषपट्के, शताधिकद्विनवतिरक्तिकासु वा । २ तोला । "गद्याणोमाषकैः षड्भिः··· । त्रिभिः शाणैर्भवेत्तोला षड्भिर्गद्याणकं विदुः ॥" तोड़नानन्द. ।

गणः । पुं । अजमोदायाम् । रान्धुनी । मं किरमाणीओँवा । वै.निघ. । चौरनामगन्धद्रव्ये । मे. ।

गणकर्णिका । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । रा.नि.व.३ ।

गणपीठकम् । क्ली । वक्षसि । श.च. ।

गणरूपः (कः) । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । अम. । श्वेतार्कवृक्षे । र.मा. । मन्दारार्कें । रुक्मार्के । रा.नि.व.१० । See राजार्कः ।

गणरूपी (इन्) । पुं । श्वेतार्के । श्वेत आक-

मे । र.मा. । चर्कंवृचे । वै.निघ. । रक्तार्कें । रा. नि.व.१० ।

गणवतीसुतः । पुं । दिवोदासे । "धन्वन्तरि-दिंवोदासः काशिराजः सुधोद्भवः । पालिकाख्या गणवती करेणुश्चिरासुतः ।" पालकाप्ये । त्रिका.।

गणहासः (कः) । पुं । चोरनामकगन्धद्रव्ये । चोरा इति पश्चिमदेशे । গেঁঠেল। । मं गटोला । रा.नि व.१२ । चण्डालकन्दे । अजमोदायाम् । रा-कुनी । वै.निघ. ।

गणिका । स्त्री । यूथिकापुष्पवृचे । यूँइफुलेर गाछ । र मा. । श्वेतयूथिकायाम् । श्वेत यूँइ गाछ । रा.नि.व.१० । पीतयूथिकायां । वै.निघ. गणिकारिकायाम् । गणिरि । श.र. । हस्तिन्यां । जटा. ।

गणिकारिका । स्त्री । (Premna scratifolia. Syn. P. Spinosa.) चुद्राग्निमन्थे । छोट गणिरि । तें चिरिनेल्लिचेट्टु । गुणाः --कटूष्णतिक्तवातकफशोफश्लेष्माग्निमान्द्यार्शोमलविष्टम्भ-श्रमहरी । रा.नि व.८ । See अग्निमन्थः । गणि-कारीपुष्पवृचे । वै.निघ. ।

गणिकारी । स्त्री । पुष्पवृचविशेषे, कोङ्कण-देशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे । वासन्तोफुलेर गाछ । मं गणेरी । गुणाः --अतिसुरभिः त्रिदोषघ्नी दाह-शोषहरा कामोद्दीपनी च । रा.नि.व.१० । गणि-कारिकायाम् ।

गणेरुः । पुं । कर्णिकारवृचे । कनिकाफुलेर गाछ । पारिभद्रवृचे । वै.निघ. । स्त्री । हस्तिन्यां । मे. । [चे । वै.निघ. ।

गणेरुकः (का) । पुं. स्त्री । गणिकारिपुष्पवृ-

गणेशः (कुसुमः) । पुं । रक्तकरवीरवृचे । रा. नि.व.१० । [मूलानि ।" अर्कप्रकाशः ।

गणेशप्रियः । पुं । रक्तकरवीरे । "गणेशप्रिय-

गणेशभूषणम् । क्ली । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३।

गणोत्साहः । पुं । गण्डके । গণ্ডার । त्रिका.।

गण्डः (कः) । पुं । खड्गिने । গণ্ডার । मे. । कपोलदेशे । গাল । रा.नि.व.१८ । रोगविशेषे । "निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले । महान्वा यदि वा ह्रस्वं गण्डमिति निर्दिशेत् ॥" सु.नि. ११अ. । वारिकपोले । अम. । ग्रन्थौ । चिह्ने । पिटके । मे. । [१८अ. ।

गण्डकर्णः । पुं । वाद्यदीर्घैकपालिकर्णे । सु सू.

गण्डकारी । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वरा-क्रान्ता । श्वेतलज्जालुकायाम् । लज्जावती । र. मा. । खदिरीवृचे । अम. । श.च. ।

गण्डकाली । स्त्री । खदिरीवृचे । अम. । का-कजङ्घायां । কেয়োঠেঙা । शल्लकीवृचे । वै.निघ ।

गण्डकी । स्त्री । इक्षुदण्डे । আখ । नकुल. १२अ. ।

गण्डकुसुमम् । क्ली । गजमदे । हारा. ।

गण्डगात्रम् । क्ली । (Annona squamosa.) आतापिफले । আতা, নোনা । हिं शरीफा । मं शीताफल । गुणाः --"गण्डगात्रं हिमं वृष्यं वातपित्तनिसूदनं । श्लेष्मलं तर्पणमनं वान्त्युत्क्ले-शनिपीड़नम् ॥" अत्रि. । श.च. ।

गण्डगोपालिका । स्त्री । आम्रवाटिकास्थ-कीटविशेषे । আম্‌পোকা। हिं गण्डगुयारि। भा. ।

गण्डदूर्व्वा । स्त्री । जलोपरिजायमानदूर्व्वावि-शेषे । দূর্ব্বাবিশেষ, গেঁটে দূর্ব্বা । हिं गाण्डरि दुविपाच । मं गण्डरदूर्वा गाढ़ीहरियाली । कं मौनगत्ते । गुणाः--मधुरा शीतला वातपित्तज्वर-घ्नी द्वन्द्वदोषघ्नी भमतृष्णाश्रमघ्नी च । रा नि.व.८ । "गण्डदूर्व्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः । तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत्कटुपाकिनी । दाह-तृष्णा बलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥" भा. ।

गण्डफलकः । पुं । प्रशस्तगण्डस्थले । প্রশস্ত গাল । वै.निघ. ।

गण्डमाला । स्त्री । Inflamation of the glands of the necks &c. स्वनामख्यात-गलरोगविशेषे । গণ্ডমালা । तस्य सम्प्राप्तिरूपे-- "कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कचांसमन्यागलवङ्क्षणे-षु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ॥" मा.नि.। "मेदस्थाः कण्ठमन्या-चकचावङ्क्षणगा मलाः । सवर्णान् कठिनान् स्नि-ग्धान्वार्त्ताकामलकाकृतीन् । अवगाढ़ान् बहून् ग-ण्डान् चिरपाकांश्च कुर्व्वते । पच्यन्तेऽल्परुजस्त्वन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुराः । नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घ-

क्षालानुबन्धिनः। गण्डमालापची चेयं दूर्व्वेव क्ष-यहृद्विभाक्। तां त्यजेत्सज्वरच्छर्द्दिपार्श्वरुक्कासपीनसां ॥" वा.उ.२९अ.। "छर्द्दिर्विरेचनं स्वेदो नस्यं धूमः शिराव्यधः। अग्निकर्म्म चारयोगः प्रलेपो लङ्घनानि च। पुराणघृतपानञ्च जीर्णलोहितशालयः॥" इति पथ्यापथ्यम्।

गण्डमालिका। स्त्री। गण्डमालायाम्। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५।

गण्डरोगः। पुं। अश्वस्य मुखरोगभेदे। "गण्डाभ्यन्तरगो गण्डः गण्डरोग इति स्मृतः।" ज.द.२९अ.।

गण्डशैलः। पुं। ललाटे। हे.च.।

गण्डस्थलम्। क्ली। कपोलदेशे। वै.निघ.।

गण्डाङ्गः। पुं। खड्गिनि। गण्डार। श च.।

गण्डारिः। पुं। कोविदारवृक्षे। रक्तकाञ्चन गाछ। भा.। मत्स्यविशेषे। वै.निघ.।

गण्डालजी। स्त्री। गण्डजरोगे। लक्षणं—"गण्डालजी स्थिरः शोफः गण्डे दाहज्वरान्वितः॥" वा.उ.२१अ.।

गण्डालिनी (ली)। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। श्वेतदूर्व्वायाम्। अम.। सर्पाच्याम्। सुगन्ध नाम्नी। भा.। [सु.शा.५अ.।

गण्डास्थि। क्ली। कपोलास्थिद्वये। च शा.७अ.।

गण्डिः। पुं। वपुषि। कण्ठमणौ। तरुशाखायाम्। वै.निघ.। तरुकाण्डे। हे.च.।

गण्डीरः। पुं। शाकविशेषे। गण्डिनी, शालिञ्च, शमठ शाक, शुनछिया। अ टी.भ.। च.सू.४अ.। मञ्जिष्ठायाम्। स्नुहीवृक्षे। रा.नि.व.८। कटुशुरणे। वै निघ.।

गण्डीराद्यतैलम्। क्ली। मण्डलकिटिमादि-कुष्ठरोगेषु हितम्। "गण्डीरिकाचित्रकमार्कवार्क-कुष्ठद्रुमलम्लवणैः समूत्रैः। तैलम्पचेत्"......। तैल ৪ श. गोमूत्र १७ श.। कल्क—स्नुही-क्षीर वा मञ्जिष्ठा, चित्रकमूल, भृङ्गराज, आकन्द-आटा, कुड़, कुटजत्वक् वा सोणालुछाल एवं सैन्धव लवण मिलित १ श.। च.द.।

गण्डीरिका (री)। स्त्री। स्नुहीवृक्षे। मनसा सिजुर, तेकाँटा सिजु। रा.नि.व.८। च.द.गण्डीराद्यतैले। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु.। शाकविशेषे। भा.म.प्रमेह.चि.। इचौ। रक्तकाञ्चनवृक्षे। वै.निघ.संग्रहणी.चि.चाङ्गेरीघृते। [जटा०।

गण्डुः। पुं, स्त्री। ग्रन्थौ। वै.निघ.। उपधाने।

गण्डूपदः। पुं। किञ्चुलुके। केँचो। अम.।

गण्डूपदभवम्। क्ली। शीषके। हे.च.।

गण्डूपदाद्यतैलम्। क्ली। व्रणरोगे हितम्। कटुतैलं ४ श. पाकार्थजलं १६ श. कल्कार्थगण्डूपदः (केँचो) १ श.। अथवा कटुतैलं १ श. कल्कार्थगण्डूपददशकं (केँचो १०टा)। च.द.।

गण्डूपदी। स्त्री। जलपिप्पल्याम्। वै.निघ.। क्षुद्रकिञ्चुलुकायाम्। अम.।

गण्डूली। स्त्री। गण्डदूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

गण्डूषः (धारणं)। पुं, क्ली। चुलुके। गण्डूष। स्नेहक्षीरकषायादिद्रवैर्मुखापूरणं गण्डूषः। आपूर्य्य च मुखेन धारणं गण्डूषधारणमुच्यते। तस्य द्रव्यमात्रा द्रवद्रव्यं पलमात्रं सूक्ष्मचूर्णस्य च कोलपरिमाणम्। तद्धारणमात्रा—"असञ्चार्य्या तु या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्त्तिता।" च.द.। तत्र गण्डूषधारणं तावत्कार्य्यं यावत्कफपूर्णास्यता दोषच्छेदः नेत्रघ्राणस्रुतिश्च भवेत्। गण्डूषश्चतुर्विधः स्नेहनशमनशोधनरोपणभेदेन। "स्निग्धोष्णैः स्नैहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः। पित्ते कटुम्ललवणोरुष्णैः संशोधनः कफे। कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णो रोपणो व्रणे। इति। दद्याद्द्रवेषु चूर्णञ्च गण्डूषे कोलमात्रकम्। कर्षप्रमाणः कल्कश्च कवले दीयते बुधैः। धार्य्यन्ते पञ्चमाद्वर्षाद्गण्डूषाः कवलादयः। व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवं। इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूषे विहिते भवेत्॥" भा.। असञ्चारी मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलोऽन्यथा। द्रवेषु दद्याच्चूर्णं हि गण्डूषे कर्षमात्रकम्॥ पलमात्रं द्रवं सर्व्वं गण्डूषे दापयेद्बुधः। द्रवेण कार्य्यो गण्डूषः कल्केन कवलः स्मृतः। कल्कः शकलरूपः स्यान्न तु सूक्ष्मं प्रदापयेत्॥ एकद्वित्रिचतुःपञ्चवारान् कुर्य्यादनालसः।" करिगण्डाग्रभागे। प्रसृतिपरिमितौ। मे.।

गण्डोलः। पुं, क्ली। गुड़े। त्रिका.। शर्करायाम्। ग्रासे। वै.निघ.। [रोमादि.।

गतशोकः। पुं। अशोकवृक्षे। वा.सू.१५अ.

गतार्त्तवा । स्त्री । निवृत्तरजस्कायां वृद्धायां स्त्रियाम् । रा.नि.व.१८ ।

गतिः (कः) । स्त्री, पुं । नाड़ीभेदे । नाली । नाड़ीव्रणे । मे. । अश्वस्य गतिविशेषे । ঘোড়ার চাল, কদম । म. । तद्यथा—"सङ्कीर्णा विकटभ्रष्टा वक्रा सौष्ठववर्ज्जिता । अत्यूर्द्ध्वा वलिता चैव वाजिनां निन्दिता गतिः ॥ घोड़शच्छोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शतं द्विगुणितङ्गत्वा हस्तानां पुनरेति यः ॥ स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधनैः । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ॥ दूरमुत्क्षिप्य यः पादांस्तमाङ्गारान् स्पृशन्निव । पुनर्यांति सुसंहृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः ॥ पूजिता वृषमातङ्गसिंहशार्द्दूलगामिनः । अतोऽन्य गतयो नेष्टाः सर्व्वदैव तुरङ्गमाः ॥" ज.द.७अ. । "गतयः षड्विधा धाराः स्कन्दितं रेचितं प्लुतम् । धौरितकं वल्गितञ्च तासां लक्ष्म पृथक् पृथक् ॥" इति शुक्रः । "धौरितं वलितं प्लुत्युत्तेजितोत्तेजितानि च । गतयः पञ्च धाराख्यास्तुरङ्गानां क्रमादिमाः ॥" है.च. । "गतिः प्लुता चतुष्का च तद्वन्मध्यजवापरा । पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्त्तिताः ॥" "गतिरेका प्लुता चास्य चातुरीया द्वितीयका । वेगसम्मिश्रतृतीया च धारा वेगवती तुरी ॥ धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति । सर्व्वकर्म्मकृतो वाजी तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥" नकुल. ।

गदम् । क्ली, पुं । विषे । कुष्ठौषधौ । कुड़ । रा.नि.व.६।१२ । वै.निघ.अन्तकसन्निपात.चि. । रोगे । रा.नि.व.२० ।

गदघ्नः । पुं । नन्दीवृक्षे । वै.निघ. ।

गदनिश्चयः । पुं । माधवीयरोगनिश्चायकग्रन्थे ।

गदमुरारिः । पुं । प्रौढ़ामज्वरे रसः । "रसबलिशिललौहव्योषताम्राणि तुल्यान्यथ सदरदनागं भागमेतत्प्रदिष्टं,भवति गदमुरारिश्चासृगुञ्जाद्वयं ।" রস, গন্ধক, মনছাল, লৌহ, ত্রিকটু, তাম্র, হিঙ্গুল, শীষ প্রত্যেকে সমভাগ । र.सा.सं. ।

गदविनोदनिघण्टुः । पुं । वैद्यकनिघण्टुभेदे ।

गदहरः (री (इन्)) । पुं । वैद्ये । वै.निघ. ।

गदा । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.च. ।

गदाख्यम् । क्ली । कुष्ठे । कुड़ । र.मा. ।

गदागदौ । पुं द्वि. । अश्विनीकुमारौ । त्रिका. ।

गदाग्रणीः । पुं । क्षयरोगे । रा.नि.व.२० ।

गदारातिः । पुं । औषधे । रा.नि.व.२० ।

गदार्त्तिका । स्त्री । गोजिह्वायाम् । পাথরকুচি । वै.निघ. ।

गदाह्व(य)म् । क्ली । कुष्ठे । कुड़ । श.र. ।

गदी (इन्) । त्रि । रोगिणि । वै.निघ. ।

गद्गदः । पुं । वातव्याधिविशेषे । তোৎলা । सु.सू.१अ. । See मिन्मिनः ।

गन्ता । त्रि । संवरणशीले । सु.शा.३अ. ।

गन्धम् । क्ली । अगुरुणि । कृष्णागुरुणि । रा. नि.व.१२ ।

गन्धः (कः) । पुं । Sulphur. स्वनामख्यातखनिजौषधातौ । গন্ধক । हिं गन्धक । फार्सि गोगिर्द । "श्वेतद्वीपे पुरा देव्या क्रीड़न्त्या रजसाप्लुतं । दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायां क्षीरनीरधौ । प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥" भा. । स च रक्तपीतश्वेतकृष्णत्वात् चतुर्विधः । पीतः औषधेषु, श्वेतः चर्म्मरोगेषु वाह्यप्रयोगेषु च व्यवहार्य्यः । र.सा.सं. । "चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्वेतौ रसायने । व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥ गुणाः—कटुकः वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः । पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ॥ अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे । सौख्यञ्च रूपञ्च बलं तथौजः शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥" भा.पू.१भ. । तच्छुद्धिः—"लौहपात्रे विनिक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् । तप्ते तस्य समानञ्च निःक्षिपेद्गन्धकं रजः । विद्रुतङ्गन्धकं ज्ञात्वा दुग्धमध्ये निधापयेत् । एवं गन्धकशुद्धिः स्यात्सर्व्वकार्य्येषु योजयेत् ॥" एवं त्रिफलाजलभृङ्गराजस्वरसादौ निःक्षिपेदिति मतान्तरम् । सा.कौ. । शुद्धगन्धकगुणाः—"शुद्धगन्धो हरेद्रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरादिकान् । अग्निकारी महानुष्णो वीर्य्यवृद्धिं करोति

च ॥" र.सा.सं.५ष. । आमोदे । विश्व. । सुद्दरी-गे । वै.निघ. । शोभाञ्जनवृक्षे । श.र. । गन्धरसे । वै.निघ. ।

गन्धककज्जलिः । पुं । सन्निपातज्वरे देयः । पाठः—"कण्टकारी सिन्धुवारस्तथा नाटकरञ्जकं । अमीषां रसमादाय कृत्वा खर्परखण्डके । प्रक्षिप्य गन्धकं तत्र ज्वालां मृदग्निना दहेत् । गन्धके स्नेहतापन्ने पारदं तत्समङ्क्षिपेत् । मिश्रीकृत्य ततो हाभ्यां द्रवं समवतारयेत् । आमर्दयेत्तथा तत्तु यथा स्यात्कज्जलप्रभम् । ततस्तु रक्तिकामस्य जीरकस्य च माषकं । माषैकं लवणस्यापि पर्णे कृत्वा प्रदापयेत् । ज्वरे त्रिदोषजे घोरे जलमुष्णं पिबेदनु ॥" रस.र. ।

गन्धकतैलम् । क्ली । कर्णनाड्यां हितम् । "निशागन्धपलै द्वे तु कटुतैलं पलाष्टकं । धूर्त्तपत्ररसे सिद्धं कर्णनाड़ीजिदुत्तमम् ॥" कटुतैलं ८ प. धुस्तूरपत्ररसः ८ प. । कल्कः—हरिद्रा १ प. गन्धकः १ प. एकत्र पचेत् । रस.र. ।

गन्धकन्दकः । पुं । कशेरौ । रा.नि.व.८ ।

गन्धकली । स्त्री । प्रियङ्गौ । च.द.विष.चि. । चम्पककलिकायाम् । [वै.निघ. ।

गन्धकारी । स्त्री । श्वेतलज्जालुके । शल्लकीवृक्षे ।

गन्धकाष्ठम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । त्रिका. । प्रवरचन्दने, ईषत्पीतचन्दने । रा.नि.व.१२ । कृष्णागुरुणि वै.निघ. । [व्या.एकादशशती.प्र.तैलं ।

गन्धकी । स्त्री । सल्लक्याम् । शालूई । च.द.वा.

गन्धकुटी । स्त्री । मुरामांस्याम् । रा.नि.व.१२।

गन्धकुसुमा । स्त्री । कोङ्कणदेशे ख्याते गणिकारीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

गन्धकेलिका । स्त्री । कस्तुर्य्याम् । रा.नि.व. १२ । गन्धमालत्याम् । वै.निघ. ।

गन्धकोलिका । स्त्री । गन्धमालतीतुल्ये गन्धद्रव्यविशेषे । गुणाः—"स्निग्धोष्णा कफहृत्तिक्ता सुगन्धा गन्धकोलिका । गन्धकोलिकया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती ॥" भा.क.व. ।

गन्धखेड़(क)म् । क्ली । गन्धवीरणे । गन्ध बेणा । एतच्च सुगन्धि ईषत्तिक्तं रसायनं स्निग्धं मधुरं शीतलं कफपित्तश्रमहरञ्च । रा.नि.व.८ ।

गन्धगर्भः । पुं । विल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

गन्धगृहा । स्त्री । मुरामांस्याम् । वै.निघ. ।

गन्धग्राही । स्त्री । नासिकायाम् । वै.निघ. ।

गन्धचेलिका (ली) । स्त्री । लताकस्तुर्य्याम् । प.मु. । कस्तूर्य्याम् । मृगनाभि । त्रिका. । जवादिकस्तूर्य्याम् । थाटाशी । वै.निघ. ।

गन्धजातम् । क्ली । तेजपत्रे । श.र. ।

गन्धज्ञा । स्त्री । नासायाम् । हे.च. ।

गन्धतण्डुलः । पुं । सुगन्धशालौ । रा.नि.व.१६ ।

गन्धतुलसी । स्त्री । सुगन्धतुलसीक्षुपे । फुलतुलसी, গোলাপতুলসী । प.मु. ।

गन्धतृणम् । क्ली । Andropogon schoenanthus.) स्वनामख्याततृणे सुगन्धभूतृणे वा । গন্ধতৃণ, সুগন্ধি তৃণ । गुणाः—सुगन्धि ईषत्तिक्तं रसायनं मधुरशीतं कफपित्तश्रमघ्नञ्च । रा.नि.व. ८ । बालके । वै.निघ. ।

गन्धतैलम् । क्ली । पक्वतैलविशेषे । आवर्त्तमानदुग्धे गन्धकरजो दत्त्वा तज्जातदधिजं घृतं गन्धतैलमुच्यते । इदं गलत्कुष्ठे लेपनभक्षणाद्धितम् । "आवर्त्तमाने पयसि दत्त्वा गन्धकजं रजः । तज्ज।तदधिजं सर्पिर्गन्धतैलं वदन्ति हि । गन्धतैलं गलत्कुष्ठं हन्ति लेपाच्च भक्षणात् ॥" चचि. । मतान्तरं यथा—"अर्कक्षीरैः स्नुहीक्षीरैर्वस्त्रं लेप्यन्तु सप्तधा । गन्धकं नवनीतेन पिष्ट्वा वस्त्रं प्रलेपयेत् । तद्वर्त्तिर्ज्वालिता दण्डे धृता धार्य्या त्वधोमुखी । तैलं पतत्यधः पात्रे ग्राह्यं योगेषु योजयेत् ॥" भैष. । अन्यत् भग्नरोगे हितम् । सु.चि.३अ.मृग्यं । अपरं सवणभग्नाधिकारे । चतुःशरावोचितकृष्णतिलान् गृहीत्वा वस्त्रेण पोट्टलीबद्धान् कृत्वा स्रोतोजले निमज्ज्य रात्रौ स्थापयेत् । ततो दिवसे आतपे शोषयेद्दिनसप्तकं यावत् । तत्तिलतुल्यपरिमाणे गव्यदुग्धे रात्रौ तिलान् प्रक्षिप्य दिवा प्रसार्य्य आतपे शोषयेत् । तदनुभाव्यद्रव्यसमयष्टिमधुक्काथेन ततः पुनः क्षीरेण विभाव्य शोषयित्वा चूर्णयेत् । अथ काकोल्यादिचूर्णं तिलचूर्णचतुर्थांशं वा समं वा गृहीत्वा तिलचूर्णेन मेलयेत् । ततः एलादिगन्धद्रव्यशृतं क्षीरं तावन्मानं ग्राह्यं यावता पीड़नार्थं समस्तं तिलादिचूर्णम् आर्द्रं भवेत् । (इति वृद्धोपदेशः ।)

एवंविधं निष्पीड़ितं तैलं काकोल्यादिशतपुष्पान्तै-स्तथा एलादिशृङ्गाटकान्तैः कल्कद्रव्यैः तैलचतुर्गुणजलेन यथाविधि पाच्यं। चीरशुक्ला चीरविदारी, अनन्ता दूर्व्वा, मधूलिकं नर्कटहसिद्धयम्। च.द.।

गन्धत्वक् । स्त्री। एलवालुके। रा.नि.व.४।

गन्धदला । स्त्री। अजमोदायाम्। वनयमानी। रा.नि.व ६।

गन्धद्रव्यम् । क्ली। पक्वतैलसुवासनद्रव्ये। गन्धमशला। तानि यथा—"एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुमुराकङ्कोलमांसीशटीश्रीवासच्छदग्रन्थिपर्णशशभृत्चौ-श्रीध्यजोशीरकम्। कस्तूरीनखपूतिगन्धजलमुर्व्वश्री-खदङ्गादिकं गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं शोधितुतैलादिषु॥" च.द.। अन्यच्च यथा—"कुष्ठञ्च नलिका पूतिकशीरं श्वेतचन्दनं। जटामांसी तेजपत्रं नखी मृगमदः फलं। कङ्कोलकुङ्कुमश्चैवं लताकस्तूरिका वचा। सूक्ष्मैलागुरुमुस्तञ्च कर्पूरं ग्रन्थिपर्णकं। श्रीवासः कुन्दुरुर्देवकुसुमञ्चमातृकः। सिह्वकी मिषिका मैथी भद्रमुस्तं तथा शटी। जातीकोषः शैलजञ्च देवदारु सजीवकम्। एतानि गन्धद्रव्याणि॥" तत्कुङ्कुमादिकं पञ्चपल्लवतोयेन भवति। "आम्रजम्बूकपित्थानां वीजपूरकविल्वयोः। गन्धकर्म्मणि सर्व्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम्॥" भैष.। गुणाः—हृद्यं दीपनं पाचनं सुखदौर्गन्ध्यहरं मेदः-श्रमघ्नञ्च। रा.नि.व.।

गन्धद्रावकम् । क्ली। अर्कौकृतौषधविशेषे। द्रावकविशेष। साधनविधिः यथा—'कासीशं गन्धकं वापि सन्दह्येयन्त्रयोगतः। सोरकञ्चापि (সোরা) सन्दह्य द्वयोर्धूमं विमिश्रयेत्। शीषपात्रेऽम्बुनाप्येष द्रावकं तेन जायते॥ निर्ज्जलं तत्र सेवेत परं दाहकरं हि तत्। चतुर्द्दशगुणैस्तोयैर्युतं विन्दुमितं पिबेत्॥" अचि.।

गन्धधूमजः । पुं। स्वादुनि अगुरुसारे। स्वादु अগুরু। रा.नि.व.१२।

गन्धधूलिः (ली) । स्त्री। कस्तूर्य्यां। हे.च.।

गन्धनकुलः । पुं। छुच्छुन्दर्य्याम्। ছুঁচো। हारा.।

गन्धनाकुली । स्त्री। रास्नायाम्। अम.। (Ophioxylon serpentinum.) नाकुली-नामकन्दशाकभेदे, गन्धरास्नायाम्। सुगन्ध नाकुली, गन्धरास्ना। हिं नाइ। गुणाः—"नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्। भोगिलूता-वृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान्॥" भा.। कटुतिक्तोष्णा त्रिदोषघ्नी विषघ्नी नाकुल्या ईषच्छ्रेष्ठा च। रा.नि.व ६।

गन्धनामा (म्नी) । पुं। रक्तपुष्पतुलस्याम्। मं सुवासिक औषधिविशेष। र.मा.। स्त्री (म्नी)। तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे। কুগত ফোড়া। "तादृशी महती लेका गन्धनामेति कीर्त्तिता।" वा.उ.३१ अ.। लक्षणं यथा—"एकामेतादृशीं दृष्टा पिड़कां स्फोटसन्निभां। त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते॥" मा नि.। भा.म.४भ.। [त्रिका.।

गन्धनालिका (ली) । स्त्री। नासिकायाम्।

गन्धनिलया । स्त्री। नवमल्लिकायाम्। मं वटमोगरी। श.च.।

गन्धनिशा । स्त्री। गन्धहरिद्रायाम्। আমআদা। मं आंबेहलद। रा.नि.व.६।

गन्धपत्र(क)म् । क्ली। तेजपत्रे। वै.निघ.अर्श:-चि.कनकार्णवरसे। सुगन्धपत्रविशेषे। পচাপাত। "गन्धाढ्या सौरभेयी च गन्धपत्रं नपुंसकं।" गुणाः—गन्धपत्रं वातहरं शीतलं वह्निवर्द्धनम्। रा.नि.व.१०। प्रसारणीपत्रे। গন্ধভাদুলের পাতা। सुदर्शनचूर्ण.ज्व.चि.। पुं। श्वेततुलस्याम्। मरुवकवृक्षे। গন্ধতুলসী, নাগদনা इति केचित्। वर्व्वरे। কাল বাবুই। रा.नि.व.१०। नागरङ्गवृक्षे। विल्ववृक्षे। रा.नि.व.११।

गन्धपत्रा (त्रिका) (त्री) । स्त्री। मालवे प्रसिद्धगन्धपलाश्याम्। पलाशनाम इति दाक्षिणात्याः। শটীবিশেষ, গন্ধশটী, আম আদা। अजमोदायाम्। বনযমানী। रा.नि.व.६। गङ्गापत्रां। পত্রশাকবিশেষ। रा.नि.व.१०। अश्वगन्धायां। अम्बष्ठायाम्। আকনাদি। रा.नि.व.४।

गन्धपर्णम् । क्ली। काकपुष्पे।

गन्धपलाशजा (शिनी) । स्त्री। वंशलोचनभेदे। वै.निघ.।

गन्धपलाशिका (शी) । स्त्री। (Curcuma amhaldi zerumbet) गन्धशट्याम्,

तन्नामकसुगन्धद्रव्ये । गन्धपलाशीति काश्मीरे प्रसिद्धा । গন্ধশটী, আম আদা । मं कापूरकाचरी, आंबेहळद । गुणाः —"भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः । तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णास्यमलनाशिनी । शोथकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ॥" भा. । कटुः स्वादुः तीक्ष्णोष्णा वातकफघ्नी कासच्छर्द्दिघ्नी पित्तकोपनी च । रा.नि.व.६ । (का) हरिद्रायां ; हारा. । [ভেদ । वै.निघ. ।

गन्धपल्लवा । स्त्री । गन्धपलाश्याम् । শটী-

गन्धपाषाणः । पुं । गन्धके । र.मा.। भैष.कुष्ठ. चि. ।

गन्धपिण्डिका । स्त्री । गन्धकजारणमारणार्थं सगन्धकपिष्टौ । "शुद्धसूतपलैकन्तु कर्षैकं गन्धकस्य च । खिन्नखल्ले विनिक्षिप्य देवदालीरसप्लुतम् । मर्द्दयेच्च कराङ्गुल्या जायते गन्धपिण्डिका ॥" र.चि. ५स्त. ।

गन्धपिण्डीरः । पुं । कृष्णमदनवृक्षे । কাল ময়না গাছ । मं कालेगेँळ । वै.निघ. ।

गन्धपिशाचिका । स्त्री । धूपे । हे.च. । कुन्दुरुर्ध्याम् । वै.निघ. ।

गन्धपीता । स्त्री । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व. ६ । गन्धशट्याम् । वै.निघ. ।

गन्धपुष्पः (कः) । पुं । (Calarpus Rotang.) वेतसवृक्षे । বেত গাছ । बहुवारवृक्षे । रा.नि.व.९।११ । अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড় গাছ । जटा. । अशोकवृक्षे । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

गन्धपुष्पा । स्त्री । गणिकारिकापुष्पवृक्षे । केतक्याम् । কেয়া গাছ । रा.नि.व.१० । नील्यां । रा.नि.व.४ ।

गन्धपूतना । स्त्री । पूतनाभेदे ।

गन्धप्रियङ्गुः । पुं, स्त्री । प्रियङ्गुभेदे । প্রিয়ঙ্গু
* লতা । हिं फुलप्रियङ्गु । मं गहूला । गुणाः— तीक्ष्णः तिक्तः हृद्यः शीतलः केश्यः वान्तिभ्रान्तिदाहपित्तरक्तज्वरमोहस्वेदकुष्ठमुखजाड्यदृष्णाहरः वातं गुल्मं विषं मेदं मेहञ्च नाशयेत् । बीजं — कषायं मधुरं शीतलं रुच्यं ग्राहि गुरु रक्तपित्तघ्नं मलविष्टम्भि बल्यं पित्तघ्नं कफघ्नम् आध्मानकरञ्च । वै.निघ.

गन्धफणिज्झकः । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । र.मा.।

गन्धफलः । पुं । कपित्थवृक्षे । विल्ववृक्षे । तेजःफलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गन्धफला । स्त्री । प्रियङ्गुवृक्षे । श.र. । मेथिकायाम् । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.६।११ । मुरामांस्याम् । वै.निघ. । [व.६ ।

गन्धफलिका । स्त्री । स्थूलैलायाम् । रा.नि.

गन्धफली । स्त्री । प्रियङ्गौ । वै.निघ. । चम्पककलिकायाम् । চাঁপার কলি । रा.नि.व.१० ।

गन्धबधूः । स्त्री । शट्याम् । मं कापूरकाचरी, कचोरा । चिरानामगन्धद्रव्ये, चौड़ानामदेवदारुभेदे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धबन्धुः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

गन्धबह(हु)लः । पुं । सुगन्धशालिधान्ये । वै. निघ. । सितार्ज्जकवृक्षे । শ্বেতপত্র ক্ষুদ্র তুলসী । रा.नि.व.१० । स्त्री । श्वेतार्ज्जके । বাবুই । मं श्वेतआजवला । गोरचचित्रायाम् । रा.नि.व.५ ।

गन्धभद्रा । स्त्री । प्रसारण्यां । গন্ধভাদুলিয়া । मं मंधलीलता । श.च. ।

गन्धभाण्डः । पुं । गर्द्दभाण्डवृक्षे । श.र. । आम्रातके । আমড়া । च.सू.४अ. ।

गन्धमेदकः । पुं । कटके । काचके । लौहे । तिलके । रा.नि.व.२३ ।

गन्धमांसी । स्त्री । A kind of Indian spikenard. सुगन्धजटामांस्याम् । मं कं बहुलगन्धजटामांसी । गुणाः—तिक्ता शीता कफघ्नी कण्ठरोगघ्नी रक्तपित्तहरी विषघ्नी भूतज्वरघ्नी । रा.नि.व.१२ ।

गन्धमातृका । स्त्री । गन्धमात्रेति प्रसिद्धे बणिग्द्रव्ये । भैष.स्त्रीरोग.उत्पलादिः ।

गन्धमादनः । पुं। गन्धके । भ्रमरे । वानरविशेषे । मे. । लूतादिकीटविषघ्नागदविशेषे । "नतरीप्रवचाकट्वीपाठेलापत्रकुङ्कुमैः ।" वा.उ.३७अ. ।

गन्धमाद(दि)नी । स्त्री । चौड़ानामदेवदारुभेदे । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.१२।२३। लाक्षायां । रा.नि.व.६ । वन्दाके । मुरामांस्याम् । रा.नि.व. ११ । सुराविशेषे । त्रिका. ।

गन्धमार्ज्जारः । पुं । The civet cat

स्त्रीमत्रमार्ज्जारे। गन्धगोकुल। जटा.। मार्ज्जारीनामौषधौ।

गन्धमार्ज्जारवीर्य्यम्। क्ली। गन्धमार्ज्जाराण्डोद्भवसुगन्धद्रव्याम्। थाटाशी। गौरासाखभेदे। हिं खांड़ी। गुणाः—"वीर्य्यं कफवातघ्नम्। कण्डूकुष्ठहरं नेत्रं सुगन्धं स्वेदगन्धनुत्॥" भा.।

गन्धमालती। स्त्री। गन्धकोकिलानामगन्धद्रव्यविशेषे। भा.। [नाम्नी।

गन्धमाला। स्त्री। क्षुद्ररोगभेदे। See गन्ध-

गन्धमालिनी (न्या)। स्त्री। मुरामांस्यां। जटा.। सुगन्धशाली। रा नि.व.१६।

गन्धमुण्डः। पुं। पारीषाख्ये। पलाशी। पिুল, গন্ধভাতুলিবিশেষ, গন্ধমুণ্ডেঁটু। हिं गन्धियाभाँट, गजहुण्ड। भा.। See पारीषा:।

गन्धमूलः (कः)। पुं। कुलञ्जनवृक्षे। रा.नि.व.६। बालके। বালা। वै.निघ.। शट्याम्। श.र.।

गन्धमूला। स्त्री। शट्याम्। शल्लकीवृक्षे। रा.नि.व.११। स्थलकमलिन्यां। रास्नायां। वे.निघ.।

गन्धमूलिका (ली)। स्त्री। गन्धशट्याम्। माकन्द्याम्। रा.नि.व.६।७। अम।

गन्धमूषिकः (षिका) (षी)। पुं, स्त्री। छुच्छुन्दरी। ছুঁচো। विका.। हे.च।

गन्धमृगः। पुं। खट्टाशे। গন্ধগোকুল, থাটাশ। मं जवादीमांजार। श.मा.। [वै.निघ.।

गन्धमृत्पुष्पः। पुं। कदम्बवृक्षे। কদম গাছ।

गन्धमेदिनी। स्त्री। चम्पककलिकायाम्। চাঁপার কলি। वन्दाके। मान्दरा। रा.नि.व.१०।

गन्धमैथुनः। पुं। वृषभे। ষাঁড়। विका.।

गन्धमोदनः। पुं। गन्धके। रा.नि.व.१३।

गन्धमोहिनी। स्त्री। चम्पककलिकायाम्। वै.निघ.। वन्दायाम्। रा.नि.व.१२।

गन्धरसः। पुं, क्ली। सुगन्धबोले। খুনখারাপি, ফুলসত্ব গন্ধবোল। विका.। खाद्दालिकायाम्। थाटाशी। च.द.वा.व्या.एलादितैले। (सा) स्त्री। मुरामांस्याम्। वै.निघ.।

गन्धराजः (कः)। पुं, क्ली। मुद्गरपुष्पवृक्षे। গন্ধরাজ ফুলের গাছ। रा.नि.व.१०। स्वनामख्यातद्रव्ये। থাটাশী, গন্ধরাজ। See जवादिः। कणगुग्गुलौ। श्रीखण्डचन्दने। শ্বেত চন্দন। कृष्णागुरुणि। रा.नि.व.१२। नखीनामगन्धद्रव्ये। वै.निघ.।

गन्धराजतैलम्। क्ली। वातव्याधौ तैलं। पाठः—"तिलतैलाढ़के दिव्या तक्रं तत्परिमाणकं। वचाचतुष्पलं दत्त्वा शुक्तं तत्र चतुर्गुणम्॥ त्रिफलायाः पलान्यष्टौ मञ्जिष्ठायास्तथैव च। पुनरष्टपलान्यस्या अर्द्धदग्धानि दापयेत्॥ पूगत्वेलशठीपत्रसरलाम्बुददारुणः। पलान्यष्टौ विनिक्षिप्य घृतस्य तु पलद्वयम्॥ आद्ये पाके पचेद्दिव्यं तैलं यावच्चतुर्गुणं। गालयित्वापरं कुर्य्यात्तत्र पाकत्रयम्बुधः॥ चण्डादलमकच्चनालकपटीकोलशैलजं। विषाख्यनीरणग्रन्थिदेवताकुसुमानि च॥ प्रत्येकमेषाञ्चत्वारि पलान्यादाय गान्धिकः। पाकं द्वितीयं तैलस्य कारयेत्क्रमयोगतः॥ पृक्कामांसी मुरा बालं मदनं कलिकामलौ। न गुरु कालखोटी च चम्पकुन्दप्रियङ्गवः॥ एषां खट्टासिकायाश्च प्रत्येकञ्च पलद्वयम्। आदाय कारयेत्पाकं तृतीयं गन्धकोविदः॥ फणिलावलताकोलफलैलागुरुसिह्लकैः। त्वक्कोषार्कैर्द्विपलिकैरिति पाकश्चतुर्थकः॥ वेधः पलयुगेनेन्दोर्मदस्य लष्टभिः पलैः। गन्धराजाह्वयं तैलमिदं नृपमनोहरम्॥" তিলতৈল ১৬ শ. তক্র ১৬ শ. কাঁজি ৬০ শ. কল্কার্থ—যথাবিধি বচ ৪ প. ত্রিফলা, মঞ্জিষ্ঠা, অর্দ্ধভৃষ্ট মঞ্জিষ্ঠা প্রত্যেকে ৮ প. গুবাকপুষ্পত্বক্, তেজপত্র, শটী, সরলকাষ্ঠ, মুতা, দেবদারু মিলিত ৮ প. কুন্দুরুখোটী ২ প. ইহা দ্বারা প্রথম গন্ধপাক করিবে। শোধিত চোরহুলী, তেজপত্র, মরুবা মৌরী, গুড়ত্বক্, দনা, শিলারস, এলা, কুড়, দেবহুলী, গেঁঠেলা, উশীর প্রত্যেকে ৪ প. পূর্ব্বকল্ক ছাঁকিয়া ইহা দ্বারা ২য় গন্ধপাক করিবে। শুদ্ধ পিড়িং, জটামাংসী, মুরামাংসী, বালা, লবঙ্গ, ছল্লীপুষ্প (ছলনা), ভূঁই আমলা, অগুরু, লবণখোটী, চম্পকপুষ্প, কুন্দপুষ্প, প্রিয়ঙ্গু, থাটাশী প্রত্যেকে ২ প. ৩য় গন্ধপাক। শ্বেত চন্দন, লবঙ্গলতা, কস্তূরী, কক্কোল, জায়ফল, এলা, অগুরু, শিলারস, গুড়ত্বক্, জয়িত্রী, কুঙ্কুম প্রত্যে-

কে ২ প. ৪র্থ গন্ধপাক। ছাঁকিয়া কর্পূর ১৬ তো. মৃগনাভি ৬৪ তো. মিশাইবে। रस.र.।

गन्धराजी । स्त्री । नख्याम् । नथी । श.च.।

गन्धर्व्वः । पुं । श्वेतकरवीरे । श्वेतैरण्डे । च.द. वा.रक्त.चि.अमृताद्यघृते । कस्तूरीमृगे । अश्वे । अम. । कोकिले । रा.नि.व.१३ ।

गन्धर्व्वगन्धः (न्धा) । पुं,स्त्री । अश्वगन्धायां । भा.म.४भ.वायुरोगे । उ.ख.वाजी. ।

गन्धर्व्वग्रहः । पुं । उन्मादविशेषे । "हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियगीतगन्धमाल्यः । नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्व्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः ।" मा.नि. ।

गन्धर्व्वतैलम् । क्ली । एरण्डतैले । भा. ।

गन्धर्व्वभूषणम् । क्ली । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

गन्धर्व्वशाका । स्त्री । भार्ग्यां । বামনহাটী । र.मा. ।

गन्धर्व्वहस्तः (कः) । पुं । एरण्डवृक्षे । हारा. ।

गन्धर्व्वहस्तकतैलम् । क्ली । व्रध्नवृद्ध्यधिकारे तैलम् । पाठः—"शतमेरण्डमूलस्य पले युगलाय वाड़कम् । जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितं । तेन पादावशेषेण पयसा तत्समेन च । प्रस्थमेरण्डतैलस्य तन्मूलाच्च चतुष्पलम् । त्रिपलं शृङ्गवेरस्य सर्व्वं दत्त्वा विपाचयेत् ॥" रस.र. ।

गन्धर्व्वा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

गन्धलता । स्त्री । प्रियङ्गौ । भा.म.१भ.रक्तष्ठी.चि. ।

गन्धलोलुपा । स्त्री । मक्षिकायाम् । श.र. ।

गन्धवती । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । प.मु. । वनमल्लिकायाम् । সেউতী । र.मा. । सुरामांस्यां । रा.नि.व.१२ । सुरायाम् । मे. । तालीशपत्रे । वनयमान्याम् । वै.निघ. ।

गन्धवर्णा । स्त्री । महाबलायाम् । वै.निघ. ।

गन्धवल्कलम् । क्ली । गुड़त्वङ्नामगन्धद्रव्ये । দারচিনি । रा.नि.व.६ ।

गन्धवल्लरी (वल्ली) । स्त्री । महाबलायाम् । प्र.मु. । पीतपुष्पदण्डोत्पलायाम् । ডানিপোলা । र.मा. । [चन्दने । है.च. । वायौ । रा.नि.व.२१ ।

गन्धवहः (वाहः, कः) । पुं । कस्तूरीमृगे ।

गन्धव(वा)हा । स्त्री । नासिकायां । रा.नि. व.१८ । है.च. ।

गन्धवासिनी । स्त्री । सुरामांस्याम् । वै.निघ. ।

गन्धवाही (इन्) । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ ।

गन्धविह्वलः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

गन्धवीजः । पुं । कुलिञ्जनवृक्षे । वै.निघ. । (जा) स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

गन्धवीरा । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

गन्धवृक्षः (कः) । पुं । शालवृक्षे । सर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.९ । शाकतरौ । वरुणवृक्षे । वै.निघ. ।

गन्धवेधिका । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । वै.निघ. ।

गन्धव्याकुलम् । क्ली । कक्कोले । श.च. ।

गन्धशटी । स्त्री । स्वनामख्यातौषधौ । गन्धपलाश्याम् । গন্ধশটী, গন্ধপলাশী । श.र. । See गन्धपलाशी । [व.७ ।

गन्धशाकम् । क्ली । गौरसुवर्णशाके । रा.नि.

गन्धशालिः । पुं । सुगन्धशालिधान्यविशेषे । সুগন্ধ ধান, কলমাশালি । प.मु. । गुणाः—मधुरः अतिहृद्यः पित्तदाहारुचिश्रमरक्तशान्तिकरः स्तन्यकरः गर्भस्थिरतादायकः ईषद्वातकरः पुष्टिकरः ईषत्कफकरः बलदश्च । रा.नि.व.१६ ।

गन्धशुण्डिनी । स्त्री । छुच्छुन्दर्य्याम् । रा.नि. व.१९ । [हारा. ।

गन्धशेखरः । पुं । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি ।

गन्धसम्भवा । स्त्री । सुगन्धशालौ । रा.नि.व.१६ ।

गन्धसारः । पुं । चन्दनसामान्ये । प.मु. । श्रीखण्डचन्दने । শ্বেত চন্দন । रा.नि.व.१२ । "घनसारो गन्धसारः ।" सा.कौ. । गन्धशट्याम् । रा.नि.व.६ । मुद्गरपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । गन्धके । वै.निघ. ।

गन्धसारणः । पुं । वृक्षभल्ल्याम् । र.मा. ।

गन्धसूची । स्त्री । आम्रातके । मं आंवाड़ी । वै.निघ. ।

गन्धसूयी । स्त्री । क्षुद्रछुच्छुन्दर्य्याम् । वै.निघ. ।

गन्धसेवि । क्ली । रोहिषतृणे । রামকর্পূর । वै.निघ. । [कमले । त्रिका. ।

गन्धसोमम् । क्ली । कुमुदे । নালফুল । श्वेत-

गन्धा । स्त्री । मल्लिकागुरुणि । शट्याम् । रा.नि.व.१२ । अजमोदायाम् । रा.नि.व.६ । शाल-पर्ण्याम् । भ.टी.भ. । वनतुलस्याम् । वंशलोचना-भेदे । कुन्दुरुण्याम् । प्रियङ्गौ । वै.निघ. । सुवर्ण-चम्पककलिकायाम् । श.र. ।

गन्धाखुः । पुं । छुच्छुन्दर्य्याम् । ছুঁচা । हारा. ।

गन्धागुरु । क्ली । मल्लिकागुरुणि । वै.निघ. ।

गन्धाजीवः । पुं । गन्धवणिजि । जटा. ।

गन्धाम्रता । स्त्री । गन्धानुभवे । वै.निघ. ।

गन्धाढ्यम् । क्ली । चन्दने । श्रीखण्डचन्दने । শ্বেত চন্দন । गन्धराजे । থাটাশী । रा नि.व.१२ । वकुलपुष्पे । वै.निघ. । पुं । नागरङ्गके । रा.नि.व.११ ।

गन्धाढ्या । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । तरणीपु-ष्पवृक्षे । आरामशीतलायाम् । পত্রশাকবিশেষ । रा.नि.व.१० । वनवीजपूरवृक्षे । বুনো লেবু । मुरामांस्याम् । रा.नि.व.११।१२ । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ । गन्धाल्याम् । গাঁধাল । श.च. । कस्तूर्य्यां । मृगनाभि । जवादिकस्तूर्य्यां । अरण्य-शेवल्यां । फूलविशेष । जातीपत्र्याम् । वै.निघ. ।

गन्धाढि । क्ली । तृणकेशरे । वै.निघ. ।

गन्धाधिकम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धाधि(रि)का । स्त्री । महाश्वेताह्वायाम् । শুলফা, বড়িশোপ । रा.नि.व.४ ।

गन्धानी । स्त्री । सुगन्धशाली । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि.व.१६।२३ ।

गन्धाबः । पुं । गन्धशाली । प.मु. ।

गन्धामृतरसः । पुं । वाजीकरणाधिकारे । "भस्मसूतं द्विधा गन्धं चणकन्यां विमर्द्दयेत् । रुद्ध्वा लघुपुटे पच्याल्लेहयेन्मधुसर्पिषा । निष्कमात्रं जरा-मृत्यू हन्ति गन्धामृतो रसः ॥" रस.र. ।

गन्धारिः (री) । स्त्री । दुरालभायाम् । रक्त-दुरालभायाम् । गन्धपलाश्याम् । आम्रहरिद्रायां । वै.निघ. ।

गन्धालः (लुः) । पुं । गन्धशाली । रा.नि.व.१६। दग्धालुके ।

गन्धाला । स्त्री । अग्निमन्थक्षुपे । वै.निघ. ।

गन्धालिः (लिका) (ली) । स्त्री । गन्धप्र-स्याम् । प.मु. । (ली) प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলে । सा.कौ. । जातीफलायाम् । कीटविशेषे । কুমীরে পোকা । वै.निघ. ।

गन्धालीगर्भः । पुं । सूक्ष्मैलायां । रा.नि.व.१२।

गन्धाश्मा पुं । गन्धके । গন্ধক । रा.नि.व.१२। गृहणीकवाटरसे । च.द.रसमञ्जूरे ।

गन्धाश्वः । पुं । अश्वगन्धायां । भैष.कुष्ठ.चि. ।

गन्धाष्टकम् । क्ली । सुगन्धाष्टद्रव्यगणे । तच्च नानाविधम् । तत्र मांसादियूषसुगन्धीकरणार्थं य-था —जातीपत्रलवङ्गत्वगेलानागकेसरमरिचहिङ्गुना-भयः । रावण. । देवतादितुष्ट्यर्थं यथा —चन्दन-कर्पूर-नागकेशर बालक नागरमुस्ता देवदारु गोरो-चना कुसुमानि । तथा चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकु-ङ्कुममृगमदचन्दनह्रीवेराणि गणपतिप्रीत्यर्थम् । च-न्दनागुरुकर्पूरतमालह्रीवेरकुङ्कुमकुशीदकुष्ठानि शि-वस्य । "चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः । ज-टामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः ॥" "चन्द-नागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसंयुकाः । जटामांसी मुरा चेति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ॥"

गन्धाह्वा । स्त्री । प्रियङ्गौ । सु.चि.१९अ. ।

गन्धि । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धिकः । पुं । गन्धके । भा. ।

गन्धिनी । स्त्री । मुरामांस्याम् । अम. । पीतमू-स्याम् । रेउचिनीति केचित् । हसीमञ्जुरीति च अन्यः ।

गन्धिपर्णः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धिरसः । पुं । गोपके । নিশাদল ।

गन्धिला । स्त्री । मुस्तायाम् । रा.नि.व.६ ।

गन्धी (इन्) । पुं । कस्तूरीमृगे । वै.निघ. ।

गन्धोग्रा । स्त्री । वचायाम् । च.द.वा.व्या.चि. ।

गन्धोतुः । पुं । सुगन्धमार्ज्जारे । গন্ধ গোকুল । त्रिका. ।

गम्भोत्कट: (टा)। पुं, स्त्री। दमनकवृक्षे। दना गाछ। रा.नि.व.१०। मुरामांस्यां। वै.निघ.।

गम्भोत्तमा। स्त्री। मदिरायाम्। अम.।

गम्भोपला। स्त्री। गन्धके। वै.निघ.।

गम्भोलि: (ली)। स्त्री। गृध्याम्। श.र.। वरटायाम्। বোলতা। अम.। मक्षिकाविशेषे। কুমীরা মাছি। कर्कटीभेदे। वै.निघ.।

गम्भोषधम् (धि:)। क्ली, पुं। सुगन्धिद्रव्यरूपौषधौ अगुरुकुष्ठादौ। सि.यो.वा.व्या.चि.। च.सू.३अ.।

गभोलिक:। पुं। मसूरे। हारा.।

गमूर्च्छा। स्त्री। मरुया इति ख्यातवृक्षे। र.मा.।

गम्भारिका (री)। स्त्री। वृक्षविशेषे। গাম্ভার গাছ। गुणा:—कटुत्वं तिक्तत्वं उष्णत्वं गुरुत्वं भ्रमशोथज्वरतृष्णाविषदाहनाशित्वञ्च। रा.नि.व.६। तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरु: दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषघ्नी तृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरघ्नी च। भा.। फलगुणा:—तिक्तं गुरु मधुरं ग्राहि केश्यं रसायनं मेध्यं शीतलं पित्तदाहघ्नं। राज। बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायणं वातपित्ततृष्णारक्तक्षयमूत्रविबन्धहरं स्वादुपाकं हिमं स्निग्धं तुवराम्लं दाहतृष्णावातरक्तपित्तक्षतक्षयघ्नञ्च। तद्बीजतैलं—मधुरं कषायं कफपित्तघ्नञ्च। सु.सू.४५अ.। मूलं—अत्युष्णं चित्तरोगे हितञ्च। राज.।

गभीर:। पुं। पक्वजम्बीरे। उणा.। शाकुरुण्डवृक्षे। मातुलुङ्गवृक्षे। शिरीषवृक्षे। वै.निघ.। क्ली। पङ्कजे। वत्सनाभविषे।

गम्भीरक:। पुं। फणिज्झकवृक्षे। वै.निघ.।

गम्भीरज्वर:। पुं। अन्तर्वेगान्तर्दाहयुक्तज्वरे। "गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया। आनद्धत्वेन दोषाणां श्वासकासोद्गमेन च॥" निदान.।

गम्भीरदृष्टि:। पुं। नेत्ररोगविशेषे। वै.निघ.। See गम्भीरिका।

गम्भीरपाक:। पुं। अन्त:पाके। वै.निघ.।

गम्भीरा। स्त्री। तन्नामकहिक्कायाम्। "नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी। शुष्कास्यकण्ठजिह्वा स्याच्छ्वासकासरुजाकरी। अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता॥" निदान.।

गम्भीरिका। स्त्री। वातजन्यनेत्ररोगभेदे। लक्षणं यथा—"दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा सङ्कुचतेऽभ्यन्तरत: प्रयाति। रुजावगाढ़ा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति धीरा:॥" भा.।

गर:। पुं। उपविषे। वत्सनाभविषे। रोगे। हे.च.। विषघ्नौषधे। निर्विषद्रव्ययोगजे कृत्रिमविषे। तेनान्त:पाण्डु: कृशोऽल्पाग्नि: कासश्वासज्वरार्दितश्च भवति। वा.। यथा—"संयोगजन्तु द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते। गर: स्यादविषन्तच्च सविषङ्कृत्रिमं यत:॥" वृद्धकाश्यप.। "दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे।" च.। "नानाप्राण्यङ्गशमलविरुद्धौषधभस्मनां। विषाणाञ्चाल्पवीर्य्याणां योगो गर इति स्मृत:॥" वा.उ.३५अ.।

गरघ्न:। पुं। कृष्णार्ज्जके। कृष्णपत्र कुद्र तुलसी। कृष्णपत्रवर्व्वरे। কাল বাবুই। रा.नि.व.१०। टङ्कणक्षारे। वैजयन्तीतुलस्याम्। वै निघ.।

गरघ्नी। स्त्री। मत्स्यविशेषे। গরই মাছ। गुणा:—मधुरा कषाया वातपित्तकफघ्नी रुचिबलवीर्य्यकरी दीपनी लघुश्च। भा.।

गरजध्वजम्। क्ली। अभ्रके। वाचस्पति:।

गरणम्। क्ली। निगरणे, वमने।

गरदम्। क्ली। विषे, गरले। रा.नि.व.६। त्रि। विषदायिनि। [२अ.।

गरदिग्ध:। त्रि। कृत्रिमविषलिप्ते। च.सि.स्था.

गरद्रुम:। पुं। कारस्करवृक्षे। কুঁচিলা গাছ। रा.नि.व.६।

गरनाशिनी। स्त्री। देवदालिकायाम्। দেয়াতাড়। म देवडङ्गरी। वै.निघ.।

गरभ:। पुं। गर्भे। हे.च.।

गरलम्। क्ली। अहिफेने। वै.निघ.। विषे। अम.। सर्पविषे। तृणपुलके। ঘাসের আঁটি। हे.च.। जङ्गमविषे। त्रिका.।

गरला। स्त्री। मधुमक्षिकायाम्। वै.निघ.।

गरलारि:। पुं। मरकतमणौ। रा.नि.व.१३।

गरव्रत:। पुं। मयूरे। श.र.।

गरघ्ना । पुं । कालशाके । चिका. ।

गरा (री) । स्त्री। देवताडवृक्षे । पीतघोषा। अ.टी.स्वा. । निगरणे । धरणी. । [च । अ.च. ।

गरात्मकः । पुं, क्ली । शोभाञ्जनवृक्षे, तद्वीजे

गराधिका । स्त्री। लाक्षायाम् । र.मा. ।

गरारिवटिका । स्त्री । कासे हिता । पाठः —भागैकः त्रिफलाचूर्णात् द्विभागस्तु कटुत्रयात् । तालीशस्य त्रिभागः स्यादभयायाश्चतुष्टयः । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावानेव गुड़ो मतः । मधुना वटिका कार्या त्रिमाषा सुखधारिणी ॥ प्रयोगा. कास चि ।

गरुड़ः । पुं । स्वनामख्यातपक्षिणि । स्वर्णमाक्षिके । स्वर्णमाक्षिक । र.सा.सं. । गरुड़शाली । रा.नि.व.१६ ।

गरुड़वलिः । पुं । बालरोगशान्त्यर्थं बलिविशेषे । ओँ नमो भगवते गरुड़ाय त्र्यम्बकाय··· स्वाहा । च.द.बाल.चि. ।

गरुड़शालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । पक्षिराज धान । गुणाः – गन्धकारी लघुपाककरः कफपित्तहरः स्वादुश्चलश्वासनिवारणः ग्रहणी गुल्मकुष्ठघ्नः गुल्मशोधनः ॥ रा नि.व. १६ । "गरुड़ाख्या च वातघ्नौ पित्तमूत्रमदापहा ।" अचि.१५अ. । [व.१३ ।

गरुड़ाङ्कितम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.

गरुड़ाश्मा पुं । मरकतमणौ । जटा । [अ.।

गरुड़ाहृतः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९

गरुड़ी । स्त्री । गुडूच्याम् । रस.र.विष.चि. ।

गरुड़ोत्ती(द्गी)र्णम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ ।

गरुत् । पुं । पक्षणि । पाखा । अम. ।

गरुत्मान् । पुं । स्वर्णमाक्षिके । रसकौ. । भैष. वा.रक्त.चि.वादशायसे । पक्षिणि । मे. । गरुडे । वै.निघ. ।

गरुद्योधी (इन्) । पुं । भारतीपक्षिणि । भाऊई । चिका. । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

गर्गरः । पुं । A kind of fish. (Pimelodus gagora.) मत्स्यविशेषे । গাগর মাছ । स पीतवर्णः पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे बहुरेखायुक्तः शल्कयुक्तः, तथा गर्गरशब्देन वशीकरणीयत्वात् गर्गर इत्युच्यते । गुणाः—शीतलः कफवातकरश्च । रा. नि.व.१७ । मधुरः स्निग्धः वातपित्तघ्नश्च । राज. ३प. । "गर्गरः पित्तलः किञ्चिद्वातजित्कफकोपनः ।" भा. ।

गर्गरकम् । क्ली । स्थावरविषान्तर्गतस्वनामकमूलविषभेदे सु.कल्प.२अ. । [म. । कलसे ।

गर्गरी । स्त्री । मन्थन्याम्, दधिमन्थनपात्रे । अ.

गर्गाटः । पुं । गर्गरमत्स्ये । हारा. ।

गर्ज्जकः । पुं । मत्स्यविशेषे । গজাড়, শাল মাছ । श.र. ।

गर्ज्जरम् । क्ली । A carrot. स्वनामख्यातमूलशाके । গাজরমূল । मं कं वाटुलामूला । वहमूलंगि । गुणाः—मधुरं रुच्यं ईषत्कटु कफघ्नं आध्मानक्रिमिशूलघ्नं दाहपित्ततृषापहञ्च । रा.नि.व. ७ । रक्तरसोने ।

गर्ज्जरी । स्त्री । रक्तलशुने । वै.निघ. ।

गर्ज्जाफलः । पुं। विकङ्कतवृक्षे । रा.नि.व ११।

गर्त्तः । पुं । श्वभ्रे । গাড়া । जटा. । कुकुन्दरे । मे. । रोगविशेषे । श.र. ।

गर्त्तकलम्बुका । स्त्री । गण्डदूर्व्वायाम् । मत्स्याक्ष्याम् । वै.निघ. ।

गर्त्ताटकः । पुं । वनमूषिके । वै.निघ. ।

गर्त्तिका । स्त्री । तन्तुशालायाम् । তাঁৎঘর । हे.च. ।

गर्द्दभः । पुं । स्वनामख्यातपशौ । গাধা । मांसगुणाः—किञ्चिद्गुरु बलप्रदञ्च । वनगर्द्दभमांसं रुच्यं शैत्यकरं बहुवीर्य्यबलकरञ्च । मूत्रगुणाः—कटुत्वं तिक्तत्वम् उष्णत्वं चौरत्वं कफमहावातभूतकम्पोन्मादहरत्वञ्च । रा.नि.व.१७। विकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् । "दीपनं गार्द्दभं मूत्रं क्रिमिवातकफापहम् ।" सु.सू.४५अ. । गन्धद्रव्ये । हे.च.। क्ली । कुमुदे । प.मु. । श्वेतकुमुदे । हे.च. । विडङ्गे । र.मा. । [च. ।

गर्द्दभकम् । क्ली । श्वेतोत्पले । শ্বেত পদ্ম । हे.

गर्द्दभगदः । पुं । ज्वालागर्द्दभरोगे । तल्लक्षणं नालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् । रा.नि.व.२० ।

गर्द्दभगन्धिका । स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । वै.निघ. । [नि.व.१७ ।

गर्द्दभमांसम् । क्ली । गर्द्दभस्य पिशिते । रा.

गर्द्दभमूत्रम् । क्ली । खरमूत्रे । See गर्द्दभः ।

गर्द्दभशाकः (का, खा) । पुं, स्त्री । भार्ग्याम् । वामनहाटी । जटा. । रा.नि.व.६ ।

गर्द्दभाण्डः । पुं। (Thespesia populnea. Syn. Hibiscus populnes.) प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । रा.नि.व.११ । (Thespesia populneoides.) पारीषाख्ये । गया अश्वत्थ, पलाश पिपुल । अम. । स च पत्रकाण्डफलादिभिरश्वत्थवृक्षाकारः । गन्धपिप्पल इति च केचित् भः । गर्द्दपिप्पलीति सारसुन्दरी । मं पारसपिंपल पिंपरी । गन्धमुण्ड इति गन्धीभाट इति सा. कौ. ।

गर्द्दभाह्वयः । पुं । कुमुदे । षण्डे । हे.च. ।

गर्द्दभिका । स्त्री । वातपित्तजक्षुद्ररोगविशेषे । तल्लक्षणं —"मण्डलं वृत्तमुन्नतं सरक्तं पिड़काचितं । रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजां ॥" भा. ।

गर्द्दभी । स्त्री । कटभ्याम् । रा.नि.व.२३ । श्वेतापराजितायाम् । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व. ३।४ । गर्द्दभस्त्रियाम् । दुग्धगुणाः—बलकरत्वं वातश्वासहरत्वं मधुराम्लरसत्वं रूक्षत्वं दीपनत्वञ्च । दधिगुणाः—रूक्षोष्णत्वं लघुत्वं दीपनत्वं पाचनत्वं मधुराम्लरसत्वं रुचिकरत्वं वातघ्नत्वञ्च । नवनीतगुणाः—कषायत्वं वातकफनाशित्वं बलकरत्वं दीपनत्वं लघुपाकित्वं मूत्रदोषकरत्वम् उष्णत्वञ्च । घृतगुणाः—बल्यं दीपनं मूत्रदोषघ्नं लघुपाकम् उष्णवीर्य्यं कषायं कफघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

गर्द्धः । पुं । गर्द्दभाण्डवृक्षे । श.च. ।

गर्भः । पुं । भ्रूणे । तेजःसंयोगात् शुक्रं तरलीभूतं च्युतं सत् अनिलसंयोगात् योनिमुखं पतितम् आर्त्तवेन युक्तं गर्भसंज्ञां लभते । ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । अस्य लक्षणं यथा—"गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकं । प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्व्वं गर्भसंज्ञकं । कालेन वर्द्धितो गर्भः यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥" भा. । कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः । गर्भः सञ्जायते नार्य्याः सञ्जातो बाल उच्यते ॥ शार्ङ्ग.६अ. । आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत् । नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥ भा. । "प्रथमे मासि द्रवीभूतं शुक्रार्त्तवं तिष्ठति, द्वितीये घनः, तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्त्तन्ते अङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च सूक्ष्मो भवति, चतुर्थे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरो भवति । गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति कस्मात्तस्यानत्वात्तस्माद्गर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति, पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति, षष्ठे बुद्धिः, सप्तमे सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः, अष्टमेऽस्थिरीभवति ओजस्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्त्वान्नैर्ऋतभागवत्त्वाच्च, ततो बलिं मांसौदनमस्मै दापयेत्. नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमस्मिन् जायते । अतोऽन्यथा विकारी भवति । मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाड़ी प्रतिबद्धा, सास्य मातुराहाररसवीर्य्यमभिवहति । तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धिर्भवति ।...गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्व्वं शिरः सम्भवतीति शौनकः, हृदयमिति कृतवीर्य्यः बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्य्यस्ततो हि वर्द्धते देहो देहिनः । पाणिपादमिति मार्कण्डेयः तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात् सर्व्वगात्रसम्भवस्य, तत्तु न सम्यक्सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवत् चूतफलवच्च । तद्यथा चूतफले परिपक्के केशरमांसास्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति । एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः । तान्येव कालप्रकर्षात्प्रव्यक्तानि भवन्ति ।...गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तशिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि । मांसशोणितमेदोमज्जहृन्नाभियकृत्प्लीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि । शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च रसजानि । इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुःखादिकञ्चात्मजानि । वीर्य्यमारोग्यं बलवर्णौ मेधा

च सात्माजानि । तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षिणाक्षिमहत्त्वञ्च पूर्व्वञ्च दक्षिणं सक्थ्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुन्नामधेयेषु द्रव्येषु दौर्हृदमभिध्यायति । स्वप्नेषु चोपलभते पद्मोत्पलकुमुदाम्रातकादीनि पुन्नामान्येव प्रसन्नमुखवर्णा च भवति तां ब्रूयात् पुत्त्रमियं जनयिष्यतीति तद्विपर्य्यये कन्या । यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणञ्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् । यस्या मध्ये निम्नं द्रोणीप्रभूतमुदरं सा युग्मं प्रसूयते । सु.शा.३अ । तस्य खल्वेवं प्रवृत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्येव सान्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमा अवभासिणी नाम सर्व्ववर्णानवभासयति, द्वितीया लोहिता नाम षोड़शभागप्रमाणा तिलकालकाद्यधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदलाद्यधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्राष्टभागप्रमाणा कुष्ठाद्यधिष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्याद्यधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दराद्यधिष्ठाना । कलाः खल्वपि सप्त धात्वाशयान्तरमर्य्यादाः । ततश्च गृहीतगर्भाणामार्त्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रतिहतमूर्द्धमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते । शेषञ्चोर्द्धतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते । तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति । गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ शोणितफेनप्रभवः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः । असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः । तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति । ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः । उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्मसारवत् । कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते । यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । मेदसः स्नेहमादाय शिरास्नायुत्वमाप्नुयात् । शिराणाञ्च मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः । आशय्याभ्यासयोगेन करोत्याशयसम्भवम् ॥ रक्तमेदःप्रसादाद्वृक्कौ, मांसासृक्कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः, तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च । तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति । सु.शा.४अ ।

सद्यो गृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च योनेः । स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः । अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनञ्चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥ सु.शा.३अ. । आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः । स योनिं शिरसा याति स्वभावात्प्रसवम्प्रति ॥" सु.शा.५अ.। शिम्बी । सम्बी । पनसकण्टके । कुक्षौ । (पेट) । मे.। अश्वाया गर्भज्ञानलक्षणे—योन्यां वीजग्रहे तृप्तिः लोचनाविलता तथा । सगर्भा ताड़येदश्वं गर्भस्य परिलक्षणम् ॥ काचिन्मूका जड़ीभूता निर्विकारा त्यजेद्बृषम् । काचित्कण्डूयमानाश्वा गर्भिण्यपि प्रहृर्षति ॥ काचिद्रागवशाद्वापि समूत्रा ताड़येद्बृषम् । कण्डि पदया काचित् अश्वा पुच्छेन योनिकाम् ॥ विन्यस्तकर्णौ क्रोधाद्या द्रव्यं दृष्ट्वापसर्पिणी । शूनाधोयोनिभागा च सदा कान्तिविधारिणी ॥ प्रशस्तस्कन्धा स्निग्धाङ्गी निविड़ोदरबन्धना । गर्भोपलिप्तपार्श्वा च बड़वा गर्भिणी मता ॥ ज.द.६अ. ।

गर्भकाम् । क्ली। रजनीद्वये। दुइ रात्रि। इ.च.।

गर्भकण्टकः । पुं । पनसवृक्षे । वै.निघ. ।

गर्भकरः । पुं । पुत्त्रजीववृक्षे । भा. ।

गर्भकोशः (षः) । पुं । गर्भाशये । वै.निघ. ।

गर्भगृहम् । क्ली । अन्तर्गृहे ।

गर्भघातिनी । स्त्री । लाङ्गलीनामक्षुपे । ईशलाङ्गुलि । रा.नि.व.४ ।

गर्भचिन्तामणिः । पुं । गर्भाधिकारे रसः । स चतुर्विधः । १मः—सूतिकाविनोदरसो तुल्यस्थाने स्वर्णदानेन चिन्तामणिर्भवति । र.सा.सं. । २यः—जातीफलं टङ्कणं (সোহাগা) त्रिकटु हिङ्गुल प्र. समभागः । जम्बीररसेन वटी कार्य्या । ३यः—रसः रौप्यं लौहं प्र. २ तो. अभ्रं ६ तो. (मतान्तरे ४ तो.) कर्पूरं वङ्गं ताम्रं जाती-

फलं जयित्री गोक्षुरबीजं शतावरी बला (শ্বেতবলা) गोरक्षतण्डुला (গোরক্ষচাকুলিয়া) प्र. १ तो, जलेन वटी कार्य्या। मा. २८। ४र्थ: — रस: गन्धक: स्वर्णं लौहं रौप्यमाक्षिकं हरितालं वङ्गं अभ्रं प्र. समभागः। ब्राह्मी-वासा-भृङ्गराज-चेत्रपर्पटी-दशमूलानां प्रत्येकं रसेन ७ भावना देयाः। वटी १ र.। बृहच्चिन्तामणिः।

गर्भचर्य्या । स्त्री । गर्भोपचारकर्म्मणि ।

गर्भजरोगः । पुं । स्त्रीरोगे । त्रिका. ।

गर्भण्डः । पुं । नाभिगुड़के । নায়ের গোঁড় । त्रिका. । [नि.व.८ ।

गर्भदः (दा) । पुं, स्त्री । पुत्रजीववृक्षे । रा.

गर्भदात्री । स्त्री । पुष्पदात्रीक्षुपे । गुणाः— मधुरा शीता स्त्रीपुष्पदोषपित्तदाहश्रमघ्नी गर्भदा च । रा.नि.व.४ ।

गर्भद्रुतिः । स्त्री । वह्निव्यतिरेकेऽपि रसग्रासीकृतानां लौहानां द्रवत्वे । গ্রাসানন্তর পারার সহিত স্বর্ণাদির দ্রবত্ব। "जम्बीरबीजपूरकचाङ्गेरीवेतसाम्लसंयोगात्। क्षारा भवन्ति सुतरां गर्भद्रुतिजारणे शस्ताः॥" र.चि.३स्त ।

गर्भधृक् । त्रि । गर्भधारिण्याम् । वै.निघ. ।

गर्भनाड़ी । स्त्री । Umbilical cord. गर्भप्रणाल्याम् । वै.निघ. ।

गर्भनाशः । पुं । गर्भपाते ।

गर्भनाशना । स्त्री । अरिष्टकवृक्षे । রিটা গাছ । वै.निघ. । [मं कललावी । भा. ।

गर्भनुत् । पुं । लाङ्गलिकायां । विषलाङ्गुलि ।

गर्भपरिस्रवः । पुं । (Secondines.) गर्भवेष्टने । গর্ভপুষ্প । वै.निघ. । [धान । है.च. ।

गर्भपाकी (इन्) । पुं । षष्टिकव्रीही । ষেটে

गर्भपातः । पुं । गर्भजरोगविशेषे । येन पञ्चमषष्ठमासिकगर्भस्य पतनं भवेत् । "ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः।" सु.नि.२७अ. । See गर्भस्रावः ।

गर्भपातकः । पुं । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । जटा.।

गर्भपातनः । पुं । रीठाकरञ्जे । রিটা । भा.।

गर्भपात(ति)नी । स्त्री । कलिकारीवृक्षे । বিষলাঙ্গুলিয়া । रा.नि.व.४ ।

गर्भपीयूषवल्लीरसः । पुं । स्त्रीरोगाधिकारे रसः। "सूतो गन्धं तथा स्वर्णं लौहं रजतमाक्षिके। हरितालं वङ्गभस्माप्यभ्रकं समभागिकं। भावना खलु दातव्या रसैरेषां पृथक् पृथक्। ब्राह्मी वासा भृङ्गराजपर्पटं दशमूलकं। सप्तधा भावयेद्वैद्यः गुञ्जामानां वटीश्चरेत्॥" रौप्यं स्वर्णमाक्षिकञ्च । भैष. । See बृहद्गर्भचिन्तामणिः ।

गर्भपोषणम् । त्रि । गर्भपुष्टिकरणे ।

गर्भभाण्डकः । पुं । शणवृक्षे । मद.व.५ ।

गर्भवती । स्त्री । ससत्त्वायां स्त्रियाम् । পোয়াতি স্ত্রী । पुत्रगर्भवतीलक्षणं—पुत्रगर्भयुताया नार्य्या द्वितीये मासि गर्भाशयमध्ये गर्भः पिण्डाकारो लक्ष्यते, दक्षिणाक्षिमहत्त्वं प्राग्दक्षिणस्तने स्तन्यं प्रसन्नमुखवर्णता दक्षिणोरोः पुष्टिः, निद्रायां पुन्नामधेयद्रव्येष्वभिलाषः आम्रादिफललाभः इति। कन्यागर्भलक्षणं उक्तविपरीतलक्षणं ज्ञेयम्। नपुंसकगर्भे गर्भोऽर्व्वुदाकृतिः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्ताच्च महदिति । भा. । See गर्भिणी ।

गर्भविच्युतिः । स्त्री । रोगादिना गर्भस्य अकालपतने, गर्भस्रावादौ । "कृमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फलं। पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः॥" सु.नि.८अ. ।

गर्भविनोदरसः । पुं । सूतिकाधिकारे रसः। त्रिकटु ३ तो. हिङ्गुलं ४ तो. जयित्री लवङ्गञ्च प्र. ३ तो. स्वर्णमाक्षिकं २ तो. जलेन चणकाकारा वटी कार्य्या । र.सा.सं. ।

गर्भविलासतैलम् । क्ली । गर्भाधिकारे गर्भस्थापनतैले । तिलतैलं मूर्च्छितं १ श. कल्कार्थं —भूकुष्माण्डं दाड़िमपत्रं आमहरिद्रा (কাঁচা হলুদ) शृङ्गाटकपत्रं त्रिफला जातीपुष्पं शतावरी नीलोत्पलं पद्मपुष्पञ्च प्र. १॥० तो. (वा मिलितं १६ तो.) पाकार्थं वारि ८ श. । भैष. ।

गर्भविलासरसः । पुं । गर्भिणीज्वरे रसः। रसगन्धकतुल्यकानां प्र. समं जम्बीरत्रिकटुरसाभ्यां प्र. दिनत्रयं भावयेत्। পারা, গন্ধক, তুঁতে ভস্ম প্রত্যেকে সমান। জম্বীররসে (গোঁড়া লেবু)

७ দিন ও ত্রিকটুরসে ৭ দিন ভাবনা দিবে। र.चि.८ अ.।

गर्भविस्राविणी । स्त्री । एलायां । वै.निघ.।

गर्भशङ्कुः । पुं । मृतगर्भनिःसारणास्त्रे । वै.निघ.।

गर्भशय्या । स्त्री । Uterus. पक्वाशयमध्यवर्त्तिगर्भोत्पत्त्याशये । ययावेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति । গর্ভাশয়। तस्य रूपम्—"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रकीर्त्तिता। यथा रोहितमत्स्यस्य मुखम्भवति रूपतः । तत्संस्थाञ्च तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥" भा.। [च.शा.८अ.।

गर्भशल्यम् । क्ली । गर्भवेदनायाम्, गर्भशूले।

गर्भशातनम् । क्ली । भेषजेन गर्भपातने। পেট খসান। शातनप्रभृतिभिः विशिवैः बन्धनान्मुच्यते गर्भः ।" सु.नि.८अ.।

गर्भशोषः । पुं । गर्भस्य शुष्कतारोगे।

गर्भसम्भवा । स्त्री । स्थूलैलायां । वै.निघ. ।

गर्भस्थानम् । क्ली । गर्भाशये । अन्तःपुरे । वै. निघ. । [र्भरक्षणयोगे । च.शा.८अ.।

गर्भ(र्भा)स्थापनम् । क्ली । गर्भरक्षणे ! ग-

गर्भस्फुरणम् । क्ली। गर्भस्पन्दने सु.शा.१०अ.।

गर्भस्रावः पुं । Abortion. गर्भविद्रवे । चतुर्थमासपर्य्यन्तं शोणितरूपस्य गर्भस्य विच्युतौ । গা খসা, পেট খসা। स च भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशनसेवनादिभिर्भवति । गर्भस्रावनिदानलक्षणे यथा—"भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनम्भवेत् । ग्राम्यधर्म्माध्वगमनयानायासप्रपीड़नैः । ज्वरोपवासपतनप्रहाराजीर्णधावनैः । वमनाच्च विरेकाच्च क्षुधनाद्गर्भपातनात् । तीक्ष्णधारोष्णकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात् । वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्छमनाद्भयात् । आचतुर्थात्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः ॥" भा.। [তাল গাছ । रा.नि.व.६ ।

गर्भस्रावी (न्) । पुं । हिन्तालवृक्षे । হা-

गर्भागारम् । क्ली, पुं । शयनगृहे । अन्तर्गृहे । गर्भाशये । रा.नि.व.१८ ।

गर्भाधानम् । क्ली। प्रथमऋतुस्नानादूर्द्ध्वमनुष्ठेये दशसंस्कारान्तर्गतप्रथमसंस्कारे । तत्क्रमः—"अथाशौ पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेत् पित्र्यधर्म्मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति । ऊनषोड़शवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिं । यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते॥ जातो वा न चिरञ्जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रियः । तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥" सु.शा.१०अ.। [शु.१अ.।

गर्भाम्भः । पुं । गर्भस्थजले । পানভূকি । वा.

गर्भारिः । पुं । सूक्ष्मैलायाम् । रा.नि.व.६ ।

गर्भावक्रान्तिः । स्त्री । गर्भावतरणक्रियायाम् । सु.शा.३अ.। See गर्भः ।

गर्भाशयः । पुं । गर्भशय्यायाम् । जरायौ । See गर्भशय्या । [चिका.।

गर्भाष्टमः । पुं । गर्भजननमासादष्टममासे ।

गर्भिणी । स्त्री । चीरावीवृक्षे । ক্ষীরুই গাছ। श.च. । गर्भवत्याम् । लिङ्गं यथा—"स्तनयोर्मुखकार्ष्ण्यं स्याद्रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मीलन्ते विशेषतः । छर्द्दयेत्पथ्यं भुक्तापि गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥" भा.। See गर्भः । तत्कृत्यं यथा—"गर्भिणी प्रथमदिवसात्प्रभृति नित्यम्प्रहृष्टा शुच्यलङ्कृता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहीनगात्राणि न स्पृशेत् दुर्गन्धदुर्द्दर्शनानि परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः, शुष्कं पर्य्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोपभुञ्जीत। वहिर्निष्क्रमणं शून्यागारचैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान् क्रोधभयशङ्कराश्च भावानुच्चैर्भाष्यादिकं परिहरेत् यानि च गर्भं व्यापादयन्ति । न चाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत । न चायस्येच्छरीरं पूर्व्वोक्तानि च परिहरेत् । शयनासनं मृद्वास्तरणं नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं विदध्यात् । हृद्यं द्रव्यं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत् । सामान्यमेतदाप्रसवात् । विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारमुपसेवेत, चतुर्थे पयोनवनीतसंसृष्टमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं हृद्यमन्नं भोजयेत्, पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं, षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषो मात्रां पाययेत् यवागूं वा, सप्तमे सर्पिः पृथक्पर्ण्यादिसिद्धमेवमाप्याय्यते गर्भः, अष्टमे वदरोदकेन बला-

तिश्चलाशतपुष्पपललपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्ध्यर्थम् अनुलोमनार्थञ्च वायोः, ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनुलोमे हि वायौ सुखमनुपद्रवा प्रसूयते, नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत्। प्राप्तप्रसवालक्षणं—"जाते हि शिथिले कुक्षौ मुक्ते हृदयबन्धने। सशूले जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी॥ ततोपस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठम्प्रति समन्ताद्वेदना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिः मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात् श्लेष्मा च।" सु.शा.१०अ.।

गर्भिण्यवेक्षणम् । क्ली । कुमारभृत्यायाम् । Midwifery. गर्भिणीपरिचर्य्यायाम् । त्रिका. ।

गर्भी (इन्) । पुं । पुत्रजीववृक्षे । वै.निघ. ।

गर्भेपाकशिकः । पुं । षष्टिकधान्ये । रा.नि. व.१६ ।

गर्म्मु(र्म्मो)टिका (टी) । स्त्री । लवणतृणविशेषे । माड़ुया घासविशेष वा धान । हिं जरड़ि । मं गोड़ालवणतृण । गुणाः—मधुरा शीता सारणी दाहघ्नी रक्तदोषघ्नी रुच्या पशूनां दुग्धदायिनी । रा.नि.व.८ । र.मा. ।

गर्म्मुत् । स्त्री । तृणधान्यविशेषे । गड़गड़, गग्रना । अम. । सुवर्णे । नले । मे. ।

गलः । पुं । कण्ठे । गला । रा.नि.व.१८ । सर्ज्जरसे । धूनो । मे. । गड़कमीने । श.र. ।

गलकः । पुं । गड़कमत्स्ये । श.र. ।

गलकम्बलः । पुं । सास्नायाम् । गरुर गलस्थित कम्बलाकृति मांस । अम. ।

गलकीलः । पुं । गलशुण्डीनामरोगे । वै.निघ.।

गलगण्डः । पुं । Goitre. गलरोगविशेषे । गलगण्ड । तस्य निदानं—"वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टौ मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः । कुर्व्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समाचितं तं गलगण्डमाहुः॥ लक्षणं—निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले । महान्वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत्॥" मा.नि. । पक्षिविशेषे । हाड़गिले ।

गलगोड़ि(लि)का (ली) । स्त्री । सविषकीटविशेषे । यस्य दंशनात् दाहस्वेदतोदशोफा भवन्ति । "दाहतोदस्वेदशोफकरी तु गलगोड़िका ।" च. । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

गलग्रहः । पुं । मत्स्यघण्टापरनामधेये व्यञ्जने । माछेर घण्ट । श.च. । गलरोगविशेषे । गलाधरा । "यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः । आशु सञ्जनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलग्रहः॥" च.सू.१८अ.। अश्वस्य गलरोगविशेषे । ज.द २९अ.।

गलग्राहः । पुं । मकरे । वै.निघ. ।

गलत्कुष्ठारिरसः । पुं। तत्कुष्ठे रसः । पारदगन्धकताम्रलौहगुग्गुलुचित्रकशिलाजतुकुचेलावचानां (पाठान्तरे वचास्थाने त्रिफला) प्र. समभागः । अभ्रं ४ भ. करञ्जबीजं ४ भ. घृतमधुभ्यां वटी कार्य्या । पारा, गन्धक, तामा, लोह, गुग्गुल, चितामूलचूर्ण, शिलाजतु, कुचिला, वच (पाठान्तरे त्रिफला) प्रत्येके १ भ. अभ्र ४ भ. करञ्जबीज ४ भ. घृत ও मधु द्वारा मर्दन । मा. १ तो. । भा. । र.सा.सं. ।

गलन्तिका । स्त्री । कर्कर्य्याम् । वदना । अम. ।

गलमेखला । स्त्री । गलसूत्रे । हारा. ।

गलरोगः (हिणी) । पुं, स्त्री । कण्ठगतसद्रोगभेदे । तत्र वातपित्तकफसन्निपातशोणितजभेदेन रोहिणी पञ्चधा भवति । अपरे गलशालूक-तुण्डिकेरिका-गलौघ-वलय-गलायुक शतघ्नी-गलविद्रधि गलार्व्वुदाः वह्निर्गलगण्डः वातज कफज-मेदोजभेदेन स्वरघ्नश्चेति द्वादश । रोहिण्यः पञ्च कण्ठशालूकाधिजिह्ववलयबलासैकवृन्दवृन्दशतघ्नीगिलायुगलविद्रधिगलौघस्वरघ्नमांसतानविदार्य्य इति अष्टादश । लक्षणं—"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितं । प्रदूष्य मांसं गलरोधिनोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् सासुहरा तु रोहिणी॥" सु.नि.१६अ. । कण्ठास्यशोषकृद्वातात् सा हनुश्रोत्ररुक्करी । पित्ताज्ज्वरोषातृण्मोहकण्ठधूमायनान्विता । कफेन पिच्छिला पाण्डुः असृजा स्फोटकाचिता । गम्भीरपाकानिचयात्सर्व्वलिङ्गसमन्विता॥ वा.उ.२१अ. । लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये मृग्यानि ।

गलविद्रधिः । पुं । गलरोगभेदे । कण्ठविद्रधि । लक्षणं—"सर्व्वङ्गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोफो रुजो यत्र वसन्ति सर्व्वाः। स सर्व्वदोषो

गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य ॥” सु.नि.१६अ. ।

गलव्रतः । पुं । मयूरे । त्रिका. । [ज.द.२६अ. ।

गलशालूकः । पुं । अश्वस्य मुखरोगविशेषे ।

गलशुण्डिका (ण्डी) । स्त्री । The uvula. अलिजिह्विकायां । আলজিব, গলার শুঁড়ি । रा.नि.व.१८ । च.शा.७अ. । जिह्वाप्रबन्धजाः क ण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः । मांसाङ्कुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ॥ कण्ठशुण्डीत्यपरनामधेये तालुजरोगविशेषे । लक्षणं यथा—“श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात्प्रवृद्धो दीर्घः शोथो ध्मातवस्तिप्रकाशः । तृष्णाश्वासकासकृतं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीति नाम्ना ॥” भा.म.४भ.मुखरो.चि. ।

गलशोथः । पुं । गलस्फीतौ । গলাফোলা । “सनागरं देवदारु चव्यचित्रकपेषितं । प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं गलश्वयथुनाशनम् ॥” भैष.ज्व.चि ।

गलस्तनः । पुं । गलगण्डरोगे । रा.नि.व.२० । छागगलस्थस्तने । वै.निघ. ।

गल(ले)स्तनी । स्त्री । छाग्याम् । हे.च. ।

गला । स्त्री । अलम्बुषायाम् । भा. ।

गलाङ्कुरः । पुं । A disease of the throat. रोहिणीत्यपरपर्य्याये गलरोगविशेषे । गण्डमालायाम् । গণ্ডমালা । हे.च. ।

गलानि(वि)लः । पुं । गङ्गाटेयमत्स्ये । গল্লাচিংড়ি । त्रिका. ।

गलायुकः । पुं । गलरोगभेदे । लक्षणं—“मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाल्परुक् । कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहृतिः पृथुमूलो गलायुकः ॥” वा.उ. २१अ. ।

गलार्व्वुदम् । क्ली । गलरोगभेदे । গলার আব্ । लक्षणम्—“जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः । जनयन्ति स्थिरं रक्तं नीरुजं तद्गलार्व्वुदम् ॥” वा.उ.२१अ. । [rosy. गलत्कुष्ठे ।

गलितकुष्ठम् । क्ली । Incurable lep-

गलितदन्तः । त्रि । दन्तहीने ।

गलेगण्डः । पुं । मर्कटपक्षिणि । त्रिका. । गलगण्डरोगे । रा.नि.व.२० ।

गलोद्भवः । पुं । रोमगमाश्वे । त्रिका. ।

गलौघः । पुं । गलरोगविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—“शोफो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता । कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्त्यतेऽसौ ॥” सु.नि.१६अ. ।

गल्लः (कः) । पुं । गण्डे । গাল । हे.च. ।

गल्लचातुरी । स्त्री । उपधानविशेषे । গাল-বালিশ । जटा. ।

गल्लिरः । पुं । उन्मन्थनामककर्णपालीगतरोगे ।

गल्वर्कः । पुं । वैदूर्य्यमणौ । इन्द्रनीलमणौ । त्रिका. । सुरापानपात्रे ।

गवयः । पुं । गलकम्बलशून्ये गोसदृशे कूलचरपशौ । तन्मांसगुणाः—बृंहणं बल्यं रुच्यं हृद्यञ्च । रा.नि.व १७ । स्निग्धं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं व्यवायवर्द्धनञ्च । सु.सू.४६अ. । [नि.व.१६ ।

गवयी । स्त्री । गवयपत्न्यां । নুনো গাই । रा.

गवयोद्भवः । पुं । तक्रक्षीरे । वै.निघ. ।

गवराजः । पुं । महावृषे । श.च. ।

गवलम् । क्ली । महिषशृङ्गे । अम. । पुं । वनमहिषे । हे.च. ।

गवाची (टी) । स्त्री । (Macrognathus pancalus.) पङ्कालमत्स्ये । পাঁকাল মাছ । अस्य गुणाः—अजीर्णकारित्वं गुरुत्वं श्लेष्मकोपनत्वञ्च । राज.३प. ।

गवादनम् । क्ली । घासे । श.च. ।

गवादनी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা । वै.निघ.अपस्मा.चि. । श्वेतापराजितायाम् । अक्षोटवृक्षे । वै.निघ. । अपराजितायाम् । नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.३ ।

गवालूकः । पुं । गवये । त्रिका. ।

गवाविका । स्त्री । लाक्षायाम् । र.मा. ।

गवाक्षः । पुं । गोक्षुरके । वै.निघ. । वातायने । अम. । [ता । र.मा. ।

गवाक्षिका । स्त्री । गवाक्ष्याम् । অপরাজি-

गवाक्षितः । त्रि । विरचिते । “येर्गवाक्षितमिदं शरीरम् ।” भा. ।

गवाक्षी । स्त्री । आखोटवृक्षे । শাওড়া গাছ । रा.नि.व.८। महाबलायाम् । रा.नि.व.२३ । इ-न्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশার গাছ । सु. कल्प.७अ. । भा.म.१भ.तन्द्रिकज्व.चि. । "निकु-म्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी ।" गोडुम्बायाम् । রাজ-গোমুক । च.सू.२अ. । गोरक्षकर्कट्यां । রাখাল-শশা । सि.यो.कास.चि. । अपराजितायाम् । प. मु. । सु.सू.३६अ । श्वेतपुष्पेन्द्रवारुण्याम् । सु.सू. ३९अ.अधःसंशमने ।

गविनः । पुं । कोकड़नामकविलेशयमृगे । अविन इत्यपि पाठः । रा.नि व.१९ । [अम. ।

गवेडुः । स्त्री । धान्यविशेषे । গড়গড়,দেধান ।

गवेधुः (कः) । पुं । धुलुखवृक्षे । দেধান । च. सू.२अ. । गोरक्षतण्डुलायाम् । গোরক্ষচাকুলি-য়া । च.द. । सि.यो.छर्द्दि.चि.विष्णुतैले, महाना-रायणतैले । क्ली (कम्) । गैरिके । গিরিমাটী । रा.नि.व.१३ ।

गवेधुका । स्त्री । (Coixbarbata.) गवेडी । দেধান । हिं गरहेडुआ । च.सू.२अ.यवाग्वाम् । गुणाः—गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत्कफनाशि-नी । भा.पू.१भ.धान्यव. । नागबलायाम् । গোর-ক্ষচাকুলে । रा.नि.व.४ । भैष.वा.व्या.चि.स्वल्प-विष्णुतैले । काशमूले । वा.व्या.शता.नारायणतैले ।

गवेरि(रु)कम् । क्ली । गैरिके । গিরিমাটী । त्रिका. ।

गवेश(षि)का । स्त्री । गोरक्षीवृक्षे । श.च. ।

गव्यम् । क्ली । गोघृते । गोरोचनायाम् । गव्य-दध्नि । गोदुग्धे । त्रिका. । त्रि । गोसम्बन्धीये ।

गव्यघृतम् । क्ली । गव्यनवनीतजातघृते । গা-ওয়া ঘি । गुणाः—बुद्धिकान्तिस्मृतिदं बलमेधा-वर्द्धकं पुष्टिकरं वातश्लेष्मघ्नं श्रमहरं पित्तघ्नं हृद्यम् अग्निकरं पाकमधुरं वृष्यं देहस्थैर्यकरञ्च । रा.नि. व.१५ ।

गव्यतक्रम् । क्ली । गोदुग्धभवघोले । গরুর ঘোল । गुणाः—"गव्यं त्रिदोषशमनं पथ्ये श्रेष्ठं तदुच्यते । दीपनं रुचिकृन्मेध्यं अर्शोदरविकारजि-त् ॥" अत्रि.८अ. ।

गव्यदधि । क्ली । गोदुग्धजातदधनि । गुणाः—अतिपवित्रं शीतलं स्निग्धं दीपनं बल्यं मधुरम् अरोचकघ्नं ग्राहि वातरोगघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । आर्त्तं स्वादुरसं ग्राहि गुरूष्णं वातरोगजित् । मे-दःशुक्रबलश्लेष्म रक्तपित्ताग्निशोफकृत् । स्निग्धं वि-पाके मधुरं दीपनं रुचिवर्द्धनं । वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुजाकरम् ॥" अत्रि.८अ. ।

गव्यनवनीतम् । क्ली । गोदुग्धजनवनीते । গাওয়া ননী । सर्व्वदोषघ्नं बलकृत् पुष्टिवर्द्धनञ्च । रा नि.व.१५ ।

गव्यमांसम् । क्ली । गोमांसे । सु.सू.४६अ. ।

गव्या । स्त्री । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ ।

गव्यूतिः । पुं, स्त्री । क्रोशद्वये । हे.च. ।

गहनम् । क्ली । वने । दुःखे । पीड़ायाम् । वै. निघ. ।

गह्वरम् । क्ली, स्त्री । विड़ङ्गे । प.मु. ।

गाङ्गम् । क्ली । गङ्गोदके । वै.निघ. ।

गाङ्गटः (कः) । पुं । मत्स्यविशेषे । চিংড়ি মাছ । श.र. ।

गाङ्गटेयः । पुं । गाङ्गटमत्स्ये । श.र. ।

गाङ्गेयम् । क्ली । भद्रमुस्तायाम् । মুতা । सुव-र्णे । रा.नि.व.१३। र.चि.६अ.। धुस्तूरे । कशेरौ । अम. । पुं । इल्लीशमत्स्ये । त्रिका. । स्त्री (यी) । मुस्तके । "अथवा वृषगाङ्गेयी ।" वा.चि.१अ. ।

गाङ्गेरिका । स्त्री । नागबलायाम् । গোরক্ষ-চাউলী । वै.निघ. ।

गाङ्गेरुः (कः) । पुं । काकाण्डोलक्षुपे । লতাফ-ট্কী, আলাকুশী । वै.निघ. ।

गाङ्गेरुकी । स्त्री । गुड़शर्करके । प.मु. । गो-रक्षतण्डुलायां । গোরক্ষচাউলি । अम. । "गाङ्गे-रुकीमूलरसैर्जायते गतवेदनः ।" भा.म.१भ. । तत्-फलङ्कषायं हिमं स्वादु कफवातघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. ।

गाङ्गेष्ठी । स्त्री । कटशर्करालतायाम् । নটা । हारा. ।

गाजरम् । क्ली । गृञ्जने । শালগম । भा.पू.१ भ.शाकव. । [रा.नि.व.१९ ।

गाञ्जि(ञ्जी)कायः । पुं । वर्त्तिकपक्षिणि ।

गाढ़म् । त्रि । बहुकालजाते । बद्धमूले । सान्द्रे । सु.नि.६ऋ. । [समर लवण । रा.नि.व.६ ।

गाढ़लवणम् । क्ली । समरदेशजलवणविशेषे ।

गाण्डीरम् । क्ली । शाकविशेषे । शमठ शाक । सु.सू.४६ऋ. । [८ ।

गाण्डीवी (इन्) । पुं । अर्ज्जुनवृचे । रा.नि.व.

गातुः । पुं । कोकिले । भ्रमरे । मे. ।

गात्रम् । क्ली । देहे, शरीरावयवे । रा.नि.व. १८ । करिणः पूर्व्वजङ्घादिप्रदेशे, अग्रपादादिसम्मुखभागे । मे ।

गात्रघर्षणम् । क्ली । शरीरमार्ज्जने ।

गात्रभङ्गा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । श.च. । गन्धशठ्याम् । वै.निघ. । [गामछा ।

गात्रमार्ज्जनी । स्त्री । अङ्गमार्ज्जनार्थवस्त्रे ।

गात्रविक्षेपः । पुं । अङ्गचालने, अङ्गविक्षेपणे । वै निघ. । [पूँये पाओया । वै.निघ. ।

गात्रशोषः । पुं । पूतनामबालरोगविशेषे ।

गात्रसङ्कोची (इन्) । पुं । जाहकजन्तौ । कृष्णकृकलासे । काँकलास, बहुरूपी । रा.नि.व. १९ । गोनससर्पे । वै.निघ. ।

गात्रसम्प्लवः । पुं । प्लवजातीयपक्षिणि, हंसादौ । हे.च. । [वै निघ. ।

गात्रसादः । पुं । शरीरावसादे । पित्तरोगे ।

गात्रानुलेपनी । स्त्री । गात्रानुलेपनयोग्ये घृष्टपिष्टे सुगन्धिद्रव्ये । अम. ।

गाधः । पुं । स्थाने । लाभेच्छायाम् । हे.च. ।

गानिनी । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

गान्धारम् । क्ली । गन्धरसे । गन्धबोल । त्रिका. । पुं । सिन्दूरे । मे. ।

गान्धारी । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । वै.निघ. । दुरालभायाम् । भा. । रा.नि.व.४ ।

गान्धिकः । पुं । कीटविशेषे । गँधि पोका । श.र. । लेखके । नाना. ।

गाम्भारिका (री) । स्त्री । गम्भारीवृचे । गाम्भार गाछ । मं कं सौवनी । तें गम्भारि । प.मु. ।

गाम्भीर्य्यम् । क्ली । गम्भीरतायाम् ।

गायत्री (इन्) । पुं, स्त्री । खदिरवृचे । भ. । अम. । च.द., सि.यो.रक्त.पि.चि.खण्डकाद्यलौहे । "तालमूली च गायत्री ।" खदिरकाष्ठसारे । च.द.यक्ष्म.चि.एलादिमन्थे ।

गायत्रः । पुं । सोमलताभेदे । "गायत्र्यस्त्रैष्टुभः ।" सु.चि.२९ऋ. । [ओदने । उणा. ।

गारित्रम् । क्ली । धान्यविशेषे । वै.निघ. ।

गारुड़म् । क्ली । स्वर्णे । मे. । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ । तन्नामविषमन्त्रे । जटा. ।

गारुड़िकः । पुं । विषवैद्ये । श.र. ।

गारुड़ी । स्त्री । पातालगरुड़ीवृचे । रा.नि.व.३।

गारुत्मतम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व. १३ । वै.निघ.चय.चि. । नवरत्नराजमृगाङ्के ।

गारुत्मतपत्रिका । स्त्री । गङ्गापत्र्यां । पाचीलता । रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.७ ।

गार्ज्जरम् । क्ली । गर्जरमूलके । गाजर मूला ।

गार्द्धः । त्रि । आद्यूने । क्ली (र्द्धं) । आद्यूनतायां ।

गार्भः (र्भिकः) । त्रि । गर्भसम्बन्धिनि ।

गालः । पुं । मदनवृचे । प मु. । वा.ज्व.चि.१ ऋ. । "पिप्पलीभिर्युतान् गालान् ।"

गालनम् । क्ली । वस्त्रपूतकरणे । छाँका ।

गालफलम् । क्ली । मदनफले । वै.निघ. ।

गालवः । पुं । लोध्रवृचे । मे. । श्वेतलोध्रे । भ. टी.भ. । केन्दुकवृचे । केँद गाछ । श.च. ।

गालोड्यम् । क्ली । पद्मवीजे । रा.नि.व.१० ।

गाहितः । त्रि । कम्पिते । स्नाते । वै.निघ. ।

गाचीरी । स्त्री । चीरशुक्लायाम् । प.मु. ।

गिरणम् । क्ली । भक्षणे । वै.निघ. ।

गिरिः । पुं । चक्षूरोगविशेषे । मे. । पर्व्वते । रा.नि.व.२ । स्त्री । गिलने । अम. । बालमूषिकायाम् । भ.टी.र. । पारददोषविशेषे । रक्षा. ।

गिरिकः । पुं । गिरिनिम्बे । महानिम्ब । वै. निघ. । [९ । वा.उ.२ऋ. ।

गिरिकदम्बः । पुं । धाराकदम्बे । रा.नि.व.

गिरिकदली । स्त्री । पार्व्वतीयकदलीवृक्षे । गुणाः—मधुरा हिमा बल्या वीर्य्यवर्द्धनी रुच्या तृष्णापित्तदाहशोषहरी गुरुः दुर्ज्जरा च । रा.नि. व.११ ।

गिरिकर्णिः (र्णी) । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । रा.नि.व.२३ । पाण्डुगपराजितायाम् । रा.नि.व. ३ । See श्वेतापराजिता । कृष्णापराजितायाम् । काल अपराजिता । गुणाः—शीतला तिक्ता पित्तोपद्रवघ्नी चक्षुष्या विषदोषघ्नी त्रिदोषघ्नी । भा. । अस्फोतायाम् । হাপরমালী । र.मा. । दुरालभायाम् । श च. ।

गिरिकर्णिका । स्त्री । अपराजितायाम् । অপরাজিতা । सु.मू.३८अ. । श्वेतकटभीवृक्षे । रा.नि.व.६। श्वेतकिण्विह्याम् । आरग्वधवृक्षे । रा. नि.व.२३ । [अम. ।

गिरिका । स्त्री । बालमूषिकायाम् । ছুঁচো ।

गिरिकाणः । त्रि । गिरिरोगेणैकचक्षुर्हीने । उणा. । [निघ.२भ.अतिसा.चि.मुस्तादिचूर्णे ।

गिरिकौटजफलम् । क्ली । इन्द्रयवे । वै.

गिरिगोचरः । पुं । श्वेतमर्कटे । वै.निघ. ।

गिरिजम् । क्ली । शिलाजतुनि । भा. । अभ्रधातौ । लौहे । मे. । गैरिके । रा.नि.व.१३ । पुं । गिरिजमधूकवृक्षे । পাহাড়ে মৌল গাছ । र. मा. । काञ्चनारवृक्षे । রক্ত কাঞ্চন গাছ । रा. नि.व.१० ।

गिरिजतु (त्म) । क्ली । शिलाजतुनि । रा.नि. व.१३। वै.निघ.क्षय.चि.सूर्य्यप्रभागुड़ी । [वै.निघ.।

गिरिजधातुः । पुं । गैरिके । গিরিমাটী ।

गिरिजा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । মল্লিকা ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० । मातुलुङ्गवृक्षे । प. मु. । श्वेतवृक्षायाम् । त्रायमाणालतायाम् । रा.नि. व.५ । गिरिकदलीवृक्षे । लघुपाषाणभेदे । लौहे । रा.नि.व.२३ । राखायां । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ.।

गिरिजातेजः । क्ली । अभ्रधातौ । वै.निघ. ।

गिरिजामलम् । क्ली । अभ्रधातौ। भ.टी.रा.।

गिरिजाबीजम् । क्ली । गन्धके । भैष.यक्ष्मी-कवाटरसे । अभ्रके ।

गिरिजाह्वयम् । क्ली । शिलाजतुनि । वै. निघ. ।

गिरिज्वरः । पुं । वज्रे । श.र. ।

गिरिधातुः । पुं । गैरिकधातौ । रा.नि.व.१३।

गिरिनिम्बः । पुं । महानिम्बवृक्षे, कैटर्य्यनिम्बे । रा.नि.व.९ । [वकायणनिम्ब । वै.निघ. ।

गिरिपत्रः । पुं । गिरिनिम्बे । मशानिम । हिं

गिरिपादिका । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलाकूशी । मं गोड़ीकुहिड़ी । वै.निघ. ।

गिरिपीलुः । पुं । परूषकवृक्षे । रा.नि.व.११।

गिरिपुष्प(क)म् । क्ली । शैलजे । শৈলজ । मं दगड़फूल । रा.नि.व.१२ । [१८ ।

गिरिप्रिया । स्त्री । चमरीगव्याम् । रा.नि.व.

गिरिभित् । पुं । पाषाणभेदवृक्षे । भा. ।

गिरिभूः । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । रा.नि.व.५।

गिरिमनोहरः । पुं । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. । [अम. । सि.यो.रक्तातिसा.चि.(कुटजाष्टके) ।

गिरिमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । कुटजवृक्षे ।

गिरिमानः । पुं । गजे । श.र. ।

गिरिमालः । पुं । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. ।

गिरिमालपञ्चकम् । क्ली । आरग्वधाद्यपरनामयोगविशेषे । আরগ্বধাদি পাচন । "आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ताहरीतकीभिः क्वथितः कषायः ।" सि.यो.वातकफज्व.चि. ।

गिरिमृत् (द्भवम्) । स्त्री, क्ली । गैरिके । त्रिका. । रा.नि.व.१३ । [मिद इत्यपि पाठः ।

गिरिमेदः । पुं । विट्खदिरे । र.मा. । हरि-

गिरिरम्भा । स्त्री । गिरिकदल्याम् । বীচে কলা । रा.नि.व.११ । [णि । वै.निघ. ।

गिरिवर्त्तिका । स्त्री । पार्श्वततित्तिरिपक्षि-

गिरिवासी (इन्) । पुं । हस्तिकन्दनाममहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । [गणे । र.सा.सं. ।

गिरिशाल्मकः । पुं । लौहमारकत्रिफलादि-

गिरिशायी (इन्) । पुं । पार्व्वतपक्षिविशेषे । वै.निघ. ।

गिरिशालाह्वः । पुं । प्रतुदपक्षिणि । सु.सू. ४६ अ. । [पुराणं ।

गिरि(श)शालिनी । स्त्री । अपराजितायां ।

गिरिशेखरः । पुं । महावृक्षे । वै.निघ. ।

गिरिसर्पः । पुं । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु.कल्प.४ अ. । See सर्पः । [निघ. ।

गिरिसानुजा । स्त्री । नाग्नमाषायाम् । वै.

गिरिसारः । पुं । लौहे । वङ्गे । मे. । [निघ.।

गिरिसिन्दु(न्धु)कः । पुं। कृष्णनिर्गुण्ड्यां । वै.

गिरिस्वेदः । पुं । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

गिरिह्वा । स्त्री । बालमूषिकायां । अ.टी.र. । सु.कल्प.५ अ. ।

गिलः । पुं । जम्बीरवृक्षे । श.च. ।

गिलग्राहः । पुं । नक्रे । वै.निघ. ।

गिलनम् (लिः) । क्ली, स्त्री । गलाधःकरणे, भक्षणे । अ.टी. ।

गिलायुः । पुं । गलरोगे । तल्लक्षणं यथा—"ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परुक् स्यात्कफरक्तमूर्त्तिः । संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥" सु.नि.१६ अ. ।

गिलोड्यः । पुं । शणपत्राकारावयवयुक्तफलविशेषे । गिलोट इति लोके । सु.सू.४२ अ. ।

गीर्लता । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि.व.३ । [१२ ।

गीर्व्वाणकुसुमम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.

गुग्गुलुः । पुं । (Burseraceae. Balsamodendron mukul.) स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । গুগ্গুল । तें गुग्गिलमुचेट्टु । वा.सू.१५ अ. । स त्रिविधः—साधारणगुग्गुलुः, कणगुग्गुलुः, भूमिजगुग्गुलुश्च । विशेषाः पर्य्याये द्रष्टव्याः । रा.नि.व.१२ । महिषाक्ष-महानील-कुमुद-पद्म-हिरण्या इति पञ्चभेदमिच्छन्ति भावमिश्रादयः । तेषु भृङ्गाञ्जनसवर्णः महिषाक्षः, महानीलवर्णो महानीलः, कुमुदाभः कुमुदः, माणिक्यसवर्णः पद्मः, हेमाभश्च हिरण्य इति । तत्र प्रथमौ द्वितीयश्च हस्तिनां, कुमुदौ हयानां, पद्म आरोग्ये, कनकश्च नरस्य हितः । भा. । शुद्धिः—उष्णे पूते च दशमूलक्वाथे गुग्गुलुं प्रक्षिप्यालोड्य वस्त्रपूतं विधाय पश्चाद्विशोष्य घृतं दत्त्वा पेषितो ग्राह्यः । शा.कौ. । गुणाः—जराव्याधिहरत्वाद्रसायनः । कटुतिक्तोष्णः कफवातकासघ्नः कृमिवातोदरप्लीहशोफार्शोघ्नः । रा.नि.व.१२ । नवो हृष्यो बृंहणः सुगन्धः पिच्छिलः शुष्को दुर्गन्धः । पुराणश्च अतिलेखनो वीर्य्यहीनश्च । भा.। गुग्गुलुपाकः गुड़पाकवत् । See गुड़पाकः।

गुग्गुलुवटकः (आदित्यपाकः) । पुं । वातव्याधौ । त्रिफलाचूर्णं प्र. ४ तो. पिप्पलीचूर्णं ४ तो. गुड़त्वगेलाचूर्णं प्र. २ तो. शोधितगुग्गुलुः २० तो. एकत्र दशमूलाम्बुना भाव्यम् (दशमूल ४० तो. वारि ६० तो. शे. २० तो.) । "भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यं क्वाथोऽष्टांशस्तु तेन च ।" च.द. । प.प्र. ।

गुच्छः । पुं । स्तवके । त्रिका. । भूतृणे । गुण्डासिनीतृणे । वै.निघ. । मयूरपुच्छे । मे. ।

गुच्छकः । पुं । गुच्छकन्दे । तैलसाक इति लोके । गज.वै. । रीठाकरञ्जवृक्षे । रा.नि.व.६ । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । भा. ।

गुच्छकच्छदः । पुं । ग्रन्थिपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

गुच्छकणिशः । पुं। रागीधान्ये। रा.नि.व.१६।

गुच्छकन्दः । पुं । कन्दशाके । तैलसाक इति लोके । मं कुलीहालु । कं सुकुलियागड्डे । गुणाः—मधुरः शीतलः वृष्यः दाहघ्नः तर्पणः । रा.नि.व.७ ।

गुच्छकरञ्जः । पुं । करञ्जवृक्षविशेषे । गुणाः—कटुतिक्तोष्णः विषवातकण्डूविचर्च्चिकाकुष्ठस्पर्शत्वग्दोषघ्नश्च । रा.नि.व.६ ।

गुच्छगुल्मिका । स्त्री । क्षुद्रवृक्षविशेषे । ঝুপ্ ফণিমনসাবিশেষ । वै.निघ. । [व.११ ।

गुच्छदन्तिका । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.

गुच्छपत्रः । पुं । तालवृक्षे । তাল গাছ । रा. नि.व.६ । [नि.व.६ ।

गुच्छपुच्छः (कः) । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.

गुच्छपुष्पः (कः) । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० । (कः) रीठाकरञ्जे । रा. नि.व.६ ।

गुच्छपुष्पी । स्त्री । शिगूड़ीनामक्षुपे । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.४।६ ।

गुच्छफलः । पुं । रीठाकरञ्जे । रा नि.व.९ । कतकवृक्षे । राजादनवृक्षे । क्षीरी वृक्ष । रा नि.व.११ । जलवेतसे । वै.निघ.।

गुच्छफला । स्त्री । अग्निदमनीनामक्षुपे । काकमाच्याम् । रा.नि.व.४ । द्राक्षायाम् । कदलीवृक्षे । रा.नि व.११ । निष्पाव्याम् । रा.नि.व.७ ।

गुच्छबुध्ना । स्त्री । गण्डालाक्षुपे । रा.नि.व.५।

गुच्छमूल(लि)का (ला) । स्त्री । गण्डासिनीतृणे । रा.नि.व.८ । गण्डालाक्षुपे । वै.निघ.।

गुच्छसञ्ज्ञा । स्त्री । क्षुद्रधातक्याम् । वै.निघ. ।

गुच्छालः । पुं । भूतृणे । रा.नि.व.८ । भूकदम्बे । प.मु. । [व.७ ।

गुच्छाह्वकन्दः । पुं । गुलुच्छकन्दे । रा नि.

गुच्छी । स्त्री । गुच्छकरञ्जवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

गुञ्जः । पुं । गुच्छे । श.र. ।

गुञ्जकृत् । पुं । भ्रमरे । श.र. ।

गुञ्जरत्नमाला । स्त्री । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

गुञ्जा । स्त्री। (Abrus precatorius.) स्वनामख्यातोपविषजातीयमूलविषलतायाम् । কুঁচ গাছ । हिं शीषकाँइच चिरमिति । मं वां गलुगुञ्जे, एरड् । उत्. कञ्च । सु.कल्प.२अ. । गुञ्जा द्विधा श्वेतरक्तभेदात् । द्वयगुणाः—फलं तिक्तोष्णं बलकरं शिरोऽर्त्तिनाशनञ्च । शिफा वान्तिकरी । प्रत्तं शूलघ्नं विषहृत् । वश्ये श्वेतञ्च शस्यते । रा.नि.व.३। “गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्याद्वातपित्तज्वरापहं । मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशिनं । नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् । क्रमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥” भा. । श्वेतगुञ्जायाम् । र.सा.सं. । मुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । मद्यशालायां । श.र. । यवचतुष्टयात्मके माने । गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम् । प.प्र.१ख. । यवत्रयमाने । क्वचिद्वैद्यके । गोधूमद्वयमाने । रा.नि.व.२१व. ।

गुञ्जाकिनी । स्त्री । गुञ्जायाम् । भैष.ज्व.चि. पानीयभक्तवट्याम् ।

गुञ्जागर्भरसः । पुं । हृद्रोगे रसः । पाठः—“निष्कत्रयं रसस्य स्याद्गन्धकस्तुर्य्यभागिकः । गन्धकेन जयाचूर्णं निम्बुवीजं समानकम् । गुञ्जावीजं तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं जयपालकं । निम्बुद्रवेण सम्मर्द्य काकमाच्या दिनान्तकम् । धुस्तूरकजयन्तीभ्यां गुड़िकां कारयेत्सुधीः । गुञ्जागर्भरसो नाम्ना दातव्यो घृतसंयुतः । हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं मस्तु पथ्याय दापयेत्॥” পারা ১॥০ তো. গন্ধক, জয়ন্তীবীজ বা হরীতকী, নিম্বুবীজ প্রত্যেকে ৬ তো. কুঁচের বীজ ৩ তো. জয়পাল ১॥০ তো. নিম্বু, কাকমাচী, ধুতুরা এবং জয়ন্তী রসে মাড়িয়া বটী করিবে । र.चि. ।

गुञ्जातैलम् । क्ली। कुष्ठे, गण्डमालायां तैलम् । “गुञ्जामूलफलैः तैलं विपक्कं द्विगुणाम्भसा ।” कटुतैलं ४ श. गुञ्जामूलं फलञ्च प्र. ४ प. वारि ८ श. । भा. । अन्यत् —“गुञ्जाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन च ।” কটুতৈল ৪ শ. কুঁচফল ৮ প. ভীমরাজরস ৮ শ. । सा.कौ. ।

गुञ्जाद्यतैलम् । क्ली । गलगण्डाधिकारे । गुञ्जामूलं करवीरमूलं वीजताड़कमूलं, अर्कमूलं वा निर्यासः, सर्षपं । एषां प्र. ४ तो. तैलं १ श. (८० तो.) गोमूत्रं ८ श.पक्का शेषयेत् । तत्र पिप्पलीपञ्चलवणमरिचचूर्णं २०तो. प्रक्षेपः । रस.र.।

गुञ्जाभद्ररसः । पुं । ऊरुस्तम्भे हृद्रोगे च हितः । पारदः १॥० तो. गन्धकं ६ तो. गुञ्जवीजं ३ तो. जयन्तीवीजं निम्बुवीजं जैपालवीजं प्र. अर्द्धतोलकं । जयन्तीधुस्तूरपत्रजम्बीरकाकमाचीरसेन प्रत्येकं विभाव्य घृतेन मर्द्दयित्वा वटी कार्य्या । मा. ४ र. । र.सा.सं. । भैषज्यरत्नावल्यां जयन्तीनिम्बं नास्ति । [परिमाणे । श.च. ।

गुञ्जिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । কুঁচ । चिन्नव-

गुटिकः । पुं । मत्स्यग्रासयाम् । মিছরি । ज.द. १२अ. । [याम् । কুঁচ । ज.द. ।

गुटिका । स्त्री । वटिकायाम् । গুলি । गुञ्जा-

गुटिकाञ्जनम् । क्ली । त्रिविधाञ्जनान्यतमेऽञ्जने । See अञ्जनम् ।

गुण्ठः । पुं। तृणविशेषे । কেশুর । रा.नि.व.८। सुगन्धरौहिषतृणे । वै.निघ. । दाक्षिणात्याश्वे । “दाक्षिणात्यो भवेद्गुण्ठो योऽश्वः सर्व्ववाजिनां ।” ज.द.६प. ।

गुड़ः । पुं । इक्ष्वादिरसविकारे । गुड़ । स सामान्यतश्चतुर्भेदः धौताधौतपुराणनवभेदात् । तेषु धौतो नातिश्लेष्मकृत् मलानुलोमनश्च, अधौतः प्रभूतक्रिमिमज्जासृङ्मेदोमांसकरः, पुराणो हृद्यः स्वस्थहितश्च, नवश्च श्लेष्माग्निमान्द्यकृत् । वा.टी.हेमा.। सा. गुणाः —हृद्यो गुरुः स्निग्धः वातघ्नः मूत्रशोधनः नातिपित्तहरः मेदःकफक्रिमिबलदश्च । भा. । पुरातनस्य गुणाः—अधिकगुणः रक्तपित्तप्रसन्नबलकारी च । राज. । "गुड़ो जीर्णो लघुः पथ्यो नाभिष्यन्द्यग्निपुष्टिकृत् । पित्तघ्नो मधुरो वृष्यो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥" भा. । यावनालगुड़श्च कटुः क्षारो मधुरः वातकफघ्नः पित्तजनकः नित्यसेवनेन कण्डूकुष्ठं जनयति अस्रविदाहञ्च करोति॥ रा.नि.व.१४ । "बल्यो वृष्यो गुरुः स्निग्धः वातघ्नो मूत्रशोधनः । स पुराणोऽधिकगुणो गुल्मार्शोऽरोचकापहः । क्षये कासे क्षतक्षीणे पाण्डुरोगेऽसृजः क्षये । हितो योगेन संयुक्तो गुड़ः पथ्यतमो मतः ॥" "गुदामयं कामलशोषमेहे गुल्मामये पाण्डुहलीमके च । वाते सपित्तास्रजि राजरोगे रुचिप्रदो रोगहरो गुरुः स्यात् ॥ कासे शोषे गुड़ो नेष्टः अन्यत्रापि हितो मतः । योगयुक्तोऽपि सर्व्वत्र हितो गुणगणालयः ॥ श्रामश्रामक्षतकृशाश्मसमूर्च्छानुरोगिणाम् । अश्वशान्तिश्रमदविषमूत्रकृच्छ्राश्मरीणाम् । जीर्णवामज्वरविषमगे रक्तपित्तश्रकपे तृष्णादाहवयरुधिरगे सर्व्वरोगान् निहन्ति ॥" अत्रि.१०अ. । सुहोवचे । मनसासिक्ष्मू । प.मु । कार्पासाम् । कापास । श.टो. । यासे । हं च. । [प.प्र. ।

गुड़कः । पुं । गुड़पक्वौषधमात्रे । (मोःस्व। ।

गुड़काष्ठः । पुं । द्रव्यौ । वै.निघ. ।

गुड़कुष्माण्डकम् । क्ली । वाजीकरणाधिकारे प्रशस्तम् । त्वगादिहीनं किञ्चिज्जलोत्स्विन्नं शिलापिष्टं किञ्चिदातपशोषितं पुष्पकुष्माण्डपलशतं तैलघृतेन भर्ज्जयेत् यथा मधुवर्णं भवति । स्विन्नगालितकुष्माण्डद्रवे पुराणगुड़ं दत्त्वालोड्य पूत्वा च तेन जलेन कुष्माण्डकं पचेत् । बाहुशालोक्तगुड़पाकविधिनावतारिते कोष्णे त्वक्पत्रादिचूर्णं प्रक्षेप्यम् । कुष्माण्डं १०० प. घृत ८ प. तिलतैलं ८ प. गुड़ १०० प. त्वक्तेजपत्रं धान्यं त्रिकटु जीरकद्वयं एलाद्वयं चित्रकं पिप्पलीमूलं चव्यं गजपिप्पली शुण्ठी शृङ्गाटकं कशेरु तालाङ्कुरं तालमस्तकञ्च एषां प्र. चूर्णं ८ प. मधु ८ प. । रस.र. ।

गुड़खण्डः । पुं । गुड़कृतखण्डे । खाँड़गुड़, पाटालि । गुणाः—"गुड़खण्डश्च मधुरः सितश्च वातपित्तहा । किञ्चिच्छीतगुणोपेतो बल्यो वृष्यो रुचिप्रदः ॥" [व.१४ ।

गुड़गुड़ा । स्त्री । यावनालशर्करायाम् । रा.नि.

गुड़ची । स्त्री । गुडूच्याम् । श.टी.भ. ।

गुड़चुक्रम् । क्ली । गुड़कृतचुक्रविशेषे । गुड़कृत सिर्का। । यथा—"गुड़ाम्बुना सतैलेन कन्दशाकफलैस्तथा । सन्धितञ्चाम्लतां यातङ्गुड़चुक्रं तदुच्यते ॥" भा. । [व.१४ । गुड़त्वचे । श.र. ।

गुड़तृणः (त्रिणः) । पुं, क्ली । द्रव्यौ । रा.नि.

गुड़त्वक् । क्ली । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । दारचिनि । तत्र लघूष्णं स्वादु तिक्तं रुच्यं पित्तवर्द्धकं अरुचिकण्डूहृद्वस्तिवातार्शःक्रिमिपीनसघ्नञ्च । भा. । कफशुक्रामवातघ्नं मधुरं कटु चेति । राज. ।

गुड़त्वचम् । क्ली । गुड़त्वचि । जातीकोषे । जत्रित्री । श च. ।

गुड़दारुः । क्ली । द्रव्यौ । त्रिका. ।

गुड़पाकः । पुं । औषधस्य गुड़पाके । तल्लक्षणम्—"यदा दर्व्वीप्रलेपः स्यात् यदा वा तन्तुलीभवेत् । तोयपूर्णे च पात्रे तु क्षिप्तो न प्लवते गुड़ः । विमस्तु निश्चलस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्य्यति । एष पाको गुड़ादीनां सर्व्वेषां परिकीर्त्तितः । सुखमर्द्दः सुखस्पर्शो गन्धवर्णरसान्वितः । पीड़ितो भजते मुद्रां गुड़पाकः सुपाकितः । गुड़वद्गुग्गुलोः पाकः रसगन्धविशेषतः । श्रेष्ठमध्यमहीनेषु द्वादशाष्टचतुष्टयैः । मासैः गुणगुणोनां व्याधिं वीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ रसक्रियाया ये लेहा गुड़ाश्चैव प्रकीर्त्तिताः । तेषां विन्दुर्जले न्यस्तो न शीर्य्येत्पाक- ॥" प.प्र.२ख. ।

गुड़पाचकः । पुं । द्रव्यौ । वै.निघ. ।

गुड़पिप्पली । स्त्री । पिप्पलीचूर्णं १ भ. गुड़स्य च भागद्वयं जीर्णज्वरे शस्तम् । अन्या यथा—विड़ङ्गं त्रिकटु कुष्ठं हिङ्गु पञ्चलवणं यवक्षारः सर्जिक्षारः टङ्गणक्षारः समुद्रफेनः चित्रकमूलचूर्णं

गजपिप्पली कृष्णजीरकं तालजटाचारः कुष्माण्ड-नालभस्म अपामार्गचारः तिन्तिड़ीचारः प्र, सम-भागः । सर्व्वचूर्णसमं पिप्पलीचूर्णं । पुनः सर्व्वं चूर्णद्विगुणः पुरातनगुड़ः एकत्र सम्मर्द्दम् । मा. ॥० तो. । भैष. । [महुया । र.मा. ।

गुड़पुष्पः । पुं । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । हिं

गुड़पुष्पसारः । पुं । मधूकपुष्पसारे । च.द. ।

गुड़फलः । पुं । पीलुवृक्षे । भा. । वदरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गुड़फला । स्त्री । कृष्णकाकमाच्यां । वै.निघ. ।

गुड़भल्लातकम् । क्ली । अर्शोरोगे । কাথার্থ —দশমূল, গুলঞ্চ, বামনহাটী, গোক্ষুর, চিতা, শটী প্রত্যেকে ১ প. ভল্লাতক ১০০ টা, জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। প্রক্ষেপার্থ—মধু ৮ প. পিপুল ৪ প. এরণ্ডতৈল ৮ প. গুড়ত্বক্, এলা, মরিচ প্রত্যেকে ১ পোওয়া । च.द. ।

गुड़मञ्जरी । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै.निघ. । छायाशाल्मल्याम् । एतन्निर्यासनस्येन स्वम्मांसकृत् नश्यति । वा.उ.४०अ. ।

गुड़मण्डूरम् । क्ली । अन्नद्रवशूले । पुराणगुड़ः १ प. आमलकचूर्णं १ प. हरीतकीचूर्णं १ प. शुद्धमण्डूर ३ प. घृतमधुभ्यां सम्मर्द्य २ तो. भोजनाद्यमध्यावसानेषु सेव्यम् । रस.र. ।

गुड़मूलः । पुं । स्वल्पमारिषशाके । श.च. । इचौ । भा. ।

गुड़योगफला । स्त्री। मधुरालाव्वां। वै.निघ.।

गुड़लम् । क्ली । गौड़ीमदिरायाम् । श.च. ।

गुड़वीजः । पुं । मसूरे । रा.नि.व.१६ ।

गुड़शर्करा । स्त्री । शर्करायाम् । त्रिका. । गुणाः—"वृष्याः चीणचतहिताः सस्नेहा गुड़शर्कराः ।" च.सू.२७अ. ।

गुड़शिग्रुः । पुं । रक्तशोभाञ्जने । श.च. ।

गुड़शुक्तम् । क्ली । सतैलगुड़ाम्बुना कन्दशाकादि एकत्र संहितमम्लरसं गुड़शुक्तमुच्यते । प.प्र.३ ख. । गुड़ाम्बुना सतैलेन सन्धानड्डाञ्जिकन्तु यत् । कन्दशाकफलैर्युक्तङ्गुड़युक्तं तदुच्यते ॥" शार्ङ्ग. ।

गुड़ा । स्त्री । स्नुहीवृक्षे । र.मा. । गुड़िकायां। मी. । उशीर्य्याम् । रा.नि.व.८ । गुड़ूच्याम् । वै. निघ. ।

गुड़ाका । स्त्री । निद्रायाम् ।

गुड़ाख्यः । पुं । स्नुहीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

गुड़ादिवटिका । स्त्री । शोथे रसः । शुण्ठीचूर्णं ३ प. पिप्पलीचूर्णं ३ प. शुद्धमण्डूरं १ प. तिलं १ प. पलत्रयगुड़ेन वटी कार्य्या । গুড় ৩ প. শুণ্ঠচূর্ণ ৩ প. পিপুলচূর্ণ ৩ প. শুদ্ধমণ্ডুর ১ প. তিল ১ প. । भा. ।

गुड़ाम्बु । क्ली । गुड़कृतजले । "गुड़योगाद्गुड़ाम्बु स्याद्गुड़वर्णरसान्वितम् ।" प.प्र.३ख.। वा.चि. ६अ. ।

गुड़ाशयः । पुं । अचोटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गुड़ाष्टकम् । क्ली । उदावर्त्ते अजीर्णे च । त्रिकटु पिप्पलीमूलं त्रिवृन्मूलं दन्तीमूलं चित्रकमूलं एषां प्रति चूर्णं तुल्यभागं गुड़ेन प्रातर्भक्षयेत्। मात्रा यथाग्निबला देया ।

गुड़ासवः । पुं। गुड़कृतासवे । गुणाः—"सृष्टो भिन्नशकृद्वातो गौड़स्तर्पणदीपनः ।" च.सू.२७अ ।

गुड़िका । स्त्री । गुटिकायाम् । प.प्र. ।

गुड़ी । स्त्री । स्नुहीवृक्षे । गुड़ूच्यां । वै निघ. ।

गुड़ूची । स्त्री । (Tinospora cordifolia, Syn. Menispermum cordifolium.) स्वनामख्यातपत्रशाखालतायाम् । গুলঞ্চলতা । हिं गुड़च, घड़च । मं गुलवेलि । कं अमरदवेलि । तैं तिप्पतीगे । कान्यकुब्जे गुरुची । गुर्ज्जरे गली । गुणाः—"गुड़ूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी । संग्राहिणी कषायोष्णा लघ्वी बल्याग्निदीपनी । दोषत्रयामतृड्दाहमेदःकासांश्च पाण्डुतां । कामलाकुष्ठवातास्रगज्वरक्रिमिवमीन्हरेत् । प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत् ॥" तदुत्पत्तिः— पुरा यदा राचसपरिवृतो रामः सीतापहारिणं रावणं जघान तदा हतान् वानरानिन्द्रोऽमृतवर्षेण जीवयामास । तद्गात्रच्युतामृतविन्दवः गुड़ूची जाताः । भा. ।

गुड़ूचीघृतम् । क्ली । वातरक्ते । गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थं—गुड़ूची १२॥० श. जलं ६४ श. शे. १६ श, कल्कार्थं—गुड़ूची १ श. । अन्यत् माम-

वाते—गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थे—गुडूची ६४ प जलं ६४ श. शे. १६ श. कल्कार्थे शुण्ठी १ श.। च.द.।

गुडूचीतैलम्। क्ली। वातरक्ते तैलम्। स्वल्पं यथा—तिलतैलं ४ श. क्वाथार्थे—गुडूची १०० प. जलं ६४ श. शे. १६ श.। मतान्तरे गुडूची ४ श. जल १६ श शे. ४ श.। सा.कौ.। भैष.। मध्यमं यथा—तिलतैलं ४ श. गुडूचीक्वाथः १६ श. दुग्ध ४ श.। भैष.। वृहत् यथा—तिलतैलं ८ श. क्वाथार्थे—गुडूची १०० प. जलं ६४ श. शे. १६ श. कल्कार्थे-शुलफा हरीतकी त्रिकटु रास्ना मुस्ता वनयमानी हरिद्रा दारुहरिद्रा कुष्ठं धान्यं पद्मकाष्ठं विड़ङ्गं तेजपत्रं वचा जटामांसी, एषां प्रति ४ तो. रक्तचन्दनं ८ तो.। अपरं यथा—तिलतैलं १६ श. गुडूची १२॥० श जलं ६४ श. शे. १६ श. दुग्धं ६४ श. कल्कार्थे—यष्टिमधु मञ्जिष्ठा ऋद्धिः (अभावे बला) वृद्धिः (अभावे गोरक्षचाउली) मेदा (अभावे अश्वगन्धा) महामेदा (अभावे अनन्ता) जीवकः (गुडूची) ऋषभकः (अभावे वंशरोचना) काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती कुष्ठम् एला अगुरु द्राक्षा जटामांसी पद्मनखी शटी रेणुकं विकङ्कतजटा (বঁইছির চুর্মি) शुण्ठी पिप्पली मरिचं शुलुफा श्यामालता अनन्तमूलं गुड़त्वक् तेजपत्रं चव्यं वराहक्रान्ता भूम्यामली शालपर्णी नगरपादुका नागेश्वरं पद्मकाष्ठं सौगन्धिकं (গুন্দো) रक्तचन्दनं एषां प्रति २ तो.। सा.कौ.।

गुडूचीपत्रम्। क्ली। पत्रं गुडूच्याः शाकार्थे। गुणाः—आग्नेयं सर्व्वज्वरहरं लघु कटु कषायं तिक्तं स्वादुपाकं रसायनं बल्यमुष्णं संग्राहि तृष्णाघ्नं प्रमेहघ्नं दाहघ्नं कामलाकुष्ठपाण्डुघ्नञ्च। भा.।

गुडूचीसत्वम्। क्ली। गुडूचीसारे। গুলঞ্চ পালো। भैष.।

गुडूच्यादिगणः (कषायः)। पुं। गुडूचीपद्मकारिष्टधानकारक्तचन्दनात्मके गणे। स च पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहतृष्णाघ्नः अग्निकृच्च। वा.सू. १५अ.। गुडूचीशारिवाद्राक्षाशतपुष्पापुनर्नवाभिः कृते कषाये। च.द.। अन्यः—"गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दवालकैः। पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकैः। कषायः शीतलः पेयः ज्वरातीसारशान्तये॥" भैष.।

गुडूच्यादिलौहः। पुं। वातरक्ते रसः। पाठः—गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकत्रययुतन्त्वयः। वातरक्तं निहन्त्याशु...। गुडूचीसारः (গুলঞ্চপালো) त्रिकटु त्रिफला विड़ङ्गं मुस्ता चित्रकमूलं—एषां प्र. १ तो. लौहं १० तो. माषप्रमाणा वटी कार्य्या। र.चि.।

गुड़ेरः (कः)। पुं। घासे। ग्रासे। उणा.।

गुड़ोदकम्। क्ली। गुड़ाम्बुनि।

गुड़ोद्भवा। स्त्री। शर्करायाम्। रा.नि.व.१४।

गुण्डकः। पुं। गरुड़शाली। रा.नि.व.१६।

गुणः (कः)। पुं। इन्द्रिये। मे.। लघ्वादौ धर्म्मे। ते च लघुगुरुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णा इति यथाक्रमम् आकाशक्षितिजलाग्नीनां गुणाः। तत्र लघु—पथ्यं कफघ्नं शिघ्रपाकि। गुरु—वातघ्नं पुष्टिश्लेष्मकृच्चिरपाकि च। स्निग्धं—वातघ्नं श्लेष्मकारि वृष्यं बल्यञ्च। रूक्षं वातकरं कफघ्नञ्च। तीक्ष्णं—पित्तकरं लेखनं कफवातघ्नञ्च। सुश्रुतस्तु विंशतिगुणानाह यथा—लघुगुरुस्निग्धरूक्षतीक्ष्णश्लक्ष्णस्थिरसरपिच्छिलविशदशीतोष्णमृदुकर्कशस्थूलसूक्ष्मद्रवशुष्कालमंदा इति। [रा.नि.व.३।

गुणकर्णिका। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्।

गुणत्रयम्। क्ली। सत्वरजस्तमःसु। लक्षणं—"सत्वं रजस्तमश्चेति पुंसामुक्तास्त्रयो गुणाः। तत्र सत्त्वं श्लेष्मा रजः पित्तं तमश्च वायुः। सत्त्वं श्लेष्मा रजः पित्तं तमश्चापि समीरणः। द्रव्यस्य मानमुद्दिष्टं पुंसि पुंस्यनुवर्त्तते॥" रा.नि.व.२१।

गुणमहोदधिः। पुं। कासाधिकारे। पारदः गन्धकं लौहं विषं त्वक् (गुड़त्वक्) ताम्रं वङ्गं अभ्रं—एषां प्रति १ तो. त्रिकटु तेजपत्रं मुस्तकं विड़ङ्गं नागकेशरं रेणुकं एला पिप्पलीमूलञ्च एषां प्र. २ तो. बालकपिप्पलीक्वाथेन जम्बीररसेन च भावना दातव्या। मात्रा चणकाभा। रस.कौ.।

गुणवतीवर्त्तिः। स्त्री। व्रणरोगे हिता। धूमकं लोध्रं सिन्दूरम् अतिविषा हरिद्रा विभीतकफलं कम्पिल्लकं श्रीवासः गुग्गुलुश्च, एषां प्र. समभागं घृततैलाभ्यां सम्पिष्य तं पिण्डं तुल्यसिक्थकं

(গোল) मद्दग्धिना पक्का सम्मिश्रितं शाल्वा उद्धरेत्। रस.र.।

गुणवत्तरा । स्त्री । जीवन्तीशाके । प.मु.।

गुणसू: । स्त्री । कार्पासीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

गुणा । स्त्री । दूर्व्वायाम् । मांसरोहिण्याम् । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.८।१२।१४ ।

गुणाढ्यक: । पुं । अङ्कोलवृक्षे । वै.निघ.।

गुणी (इन्) । पुं । आवर्त्तक्याम् । আপটা। वै.निघ.। त्रि । शब्दाद्याधारे आकाशादौ । च.।

गुणोज्ज्वला । स्त्री । क्षुद्रश्वेतयूथिकायाम् । वै.निघ.।

गुण्ठ: । पुं । तृणवृक्षे । वा.मू.१५अ.। "वृत्ताद्-नीनलकुन्दयगुण्ठगुन्द्रा:।" दाक्षिणात्यघोटकभेदे। See अश्व:।

गुण्ड: । पुं । (Scirpus kysoor.) कसेरुतृणे। अस्य कन्द: कसेरुरिति। কেশুর ঘাস, গেঁড় কেশুর। केउटीति लोके। मं बलहातीनि। कं मूरगेद । गुण्डस्त्रिविध:—वृत्तगुण्ड: लघुस्थूलगुण्डौ च। सा. गुणा:—मधुरा: शीता: कफपित्तातिसारघ्ना: दाहरक्तहराश्च। मध्ये स्थूलतरोऽधिकगुणश्च। रा.नि.व.८। सुगन्धरोहिषतृणे। वै.निघ.।

गुण्डक: । पुं । चूर्णे । भैष.। [व.८।

गुण्डकन्द: । पुं । कशेरौ । কেশুর । रा.नि.

गुण्डता । स्त्री । यावनालशर्करायां । रा.नि.व.१४ ।

गुण्डस: । पुं । सर्पजातिभेदे । अत्रि.३स्थान.।

गुण्डा । स्त्री । काशतृणभेदे। ছোট কেশে। रा.नि.व.८। [वै.निघ.।

गुण्डाफली । स्त्री । देवदाल्यां । পীতঘোষা।

गुण्डारोचनिका (नी) । स्त्री । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । কমলাগুড়ি । र.मा.।

गुण्डाला । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । गुंड़ाला, गोंड़ाल । गुणा:—कटुतिक्तोष्णा शोथव्रणघ्नी च । रा.नि.व.५ । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व.८।

गुण्डासिनी । स्त्री । स्वनामख्याततृणविशेषे । गुणा: —स्वादकटु: तिक्तोष्णा पित्तदाहश्रमघ्नी यक्ष्मघ्नी व्रणदोषघ्नी च । रा.नि.व.८।

गुण्डिक: । पुं । तण्डुलादिचूर्णे । গুঁড়া।

गुत्थ: । पुं । गवेधुकायाम् । र.मा.। भा.म. अश्म.चि.। गुड़ूच्याम् । च.द.अतिसा.चि.।

गुत्थकम् । क्ली। ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা। र.मा.।

गुत्स: । पुं । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । मे.। गुच्छे ।

गुत्सपुष्प: । पुं । सप्तच्छदवृक्षे । जटा.।

गुदम् । क्ली । The anus. मलत्यागद्वारे । মলদ্বার । जटा.। स्थूलान्त्रप्रतिबद्धसार्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदपरिमाणम् । तत्र वलय: तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूता:…। चतुरङ्गुलायता: सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिता:…। सु.नि.२अ.। भावप्रकाशस्तु सार्द्धचतुरङ्गुलमाह। तल्लक्षणं यथा—"गुदस्य मानं सर्व्वस्य सार्द्धं स्याच्चतुरङ्गुलं। तत्र स्युर्वलयस्तिस्र: शङ्खावर्त्तनिभास्तु ता:। प्रवाहिणी भवेत्पूर्व्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता। उत्सर्ज्जनी तु तदध: सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता। तस्याध: सम्वरणी स्यादेकाङ्गुलसमामिता। अर्द्धाङ्गुलप्रमाणन्तु बुधैर्गुदमुखं मतम्। मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्म्मित: ॥" भा.। तदुत्पत्तिरन्त्रशब्दे मृग्या। [व २०।

गुदकील: (क:) । पुं । अर्शोरोगे। रा.नि.

गुदकुट्ट(न्द:)क: । पुं । शिशोर्गुदजताम्रवर्णव्रणविशेषे । लक्षणम्—"मलोपलेपात् स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भव:। ताम्रवर्णोऽन्त:कण्डूमान् जायते भूर्य्युपद्रव:। केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्येऽपि पूतनम्। प्रष्टारुर्गुदकुन्दश्च केचिच्च तमनासिकम् ॥" वा.उ.२अ.। [वेदनायाम् । च.इन्द्रिय.१०अ.।

गुदग्रह: । पुं । उदावर्त्तरोगे । हे.च.। पायु-

गुदजघ्न: । पुं । कटुशूरणे । वै.निघ.।

गुदजारि: । पुं । देवताड़वृक्षे । वै.निघ.।

गुदपाक: । पुं । गुदकुन्दरोगे । वै.निघ.।

गुदबलि: । स्त्री। शङ्खावर्त्तवत् गजतालुसवर्णा: पायुस्थवलित्रये । See गुदम् ।

गुदभ्रंश: । पुं । (Prolapsus ani.) गुदनिर्गमरोगविशेषे । হারিষ । तस्य लक्षणं यथा—"प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहि:। रू-

त्वदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्॥" मा.नि.।

गुदाङ्कुरः । पुं। अर्शरोगे। हे.च.। म.नि.।

गुदामयः । पुं। अर्शसि। र.सा.सं.।

गुदामयहरः । पुं। कट्फलवृक्षे। बुनो ओल। वै.निघ.।

गुदास्थि । क्ली। पायुस्थनि। च.शा.७अ.।

गुदौष्ठः । पुं। मलद्वारमुखे। "रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धो गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः।" सु.नि.२अ.।

गुन्थफलः । पुं। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ.।

गुन्दगुच्छकः । पुं। गुच्छकरञ्जे। वै.निघ.।

गुन्दा(न्द्रा)लः । पुं। जीवञ्जीवपक्षिणि। চকোর। हे.च.।

गुन्द्रः । पुं। पाटरकाख्यशरे। शर गाछ। हिं गंदपटेर। गुणाः—कषायत्वं मधुरत्वं हिमत्वं रक्तपित्तमूत्रकृच्छ्रनाशित्वं स्तन्यमूत्ररजःशोधकत्वञ्च। भा.। शरतृणे। अम.। मुस्तकतृणे। वै.निघ.।

गुन्द्रकः । पुं। गुन्द्रशरे। प.मु.। भा.म.अश्मरी.चि.। [तृणे। वै.निघ.।

गुन्द्रमूला । स्त्री। एरकातृणे। भा.। मुस्तक-

गुन्द्रा । स्त्री। गवेधुकायाम्। पटेरके, गोंदर इति लोके। গড়গড়। सु.सू.३८अ.। देवधान्ये। र.मा.। रोचनिकायाम्। सि.यो.क्रमि.चि.। भद्रमुस्तके। त्रिका.। प्रियङ्गौ। अम.। गुडूच्याम्। च.सू.४अ.। चि.३अ.। एरण्डवृक्षे। शिरीषवृक्षे। दर्भे। वै.निघ.। एरकातृणे। भा.।

गुप्तगन्धिः । स्त्री। एलवालुके। रा.नि.व.४।

गुप्तपत्रकः । पुं। मध्वालुके। মৌ আলু। प.मु.।

गुप्तपुष्पः । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। वै.निघ.।

गुप्तफला । स्त्री। काकजङ्घायाम्। গুড়কাঁউলি। वै.निघ.।

गुप्तबीजम् । क्ली। तृणे। वै.निघ.।

गुप्तस्नेहः (ही(हन्)) । पुं। अङ्कोटवृक्षे। আঁকোট গাছ। रा.नि.व.११।

गुप्ता । स्त्री। कपिकच्छ्वां। रा.नि.व.३। चन्दनविशेषे। চুয়া। वै.निघ.।

गुप्ताफलम् । क्ली। शूकशिम्बीबीजे। আলকুশীর বীজ। सु.चि.२६अ.।

गुप्तिः । स्त्री। अवकरस्थाने। रक्षणे। मे.। यमे। हे.च.।

गुम्टी । स्त्री। तृणधान्यभेदे। গড়গড়। गुणाः श्यामाकवत्। च.सू.२७अ.।

गुम्फः । पुं। श्मश्रुणि। গোঁপ। श.र.।

गुरवकः । पुं। गरुड़शाली। रा.नि.व.१६।

गुरुः । पुं। पिप्पली। प.मु.। स्त्री। कपिकच्छ्वौ। रा.नि.व.३। त्रि। अलघुद्रव्ये, दुष्पचद्रव्ये पृथिवीसोमगुणभूयिष्ठे। तच्च त्रिविधं – स्वभावगुरु, मात्रागुरु, संस्कारगुरु चेति। स्वभावगुरु तत् यत्प्रकृत्या गुरु तच्च माषादिकं, तन्मात्रागुरु यत् मुद्गादिकं, संस्कारगुरु च पिष्टान्नादि। यथा— "मन्दानलकरं द्रव्यं मात्रागुरु विवर्ज्जयेत्। स्वभावतश्च गुरु यत्तत्तु संस्कारतो गुरु। मात्रागुरु तु मुद्गादि माषादि प्रकृतेर्गुरु। संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम्॥ गुरु वातहरं पुष्टिश्लेष्मकृच्चिरपाकि चे"ति भा.। शीसधातौ। वै.निघ.।

गुरुकोष्ठः । त्रि। गुरुपाकिकोष्ठे।

गुरुगन्धिकम् । क्ली। अगुरुणि। वै.निघ.।

गुरुगुणः । त्रि। यच्चिरेण पक्वं तद्गुरुगुणं। वा.टी.हेमा.।

गुरुघ्नः । पुं। गौरसर्षपे। रा.नि.व.१६।

गुरुण्टकः । पुं। तिलमयूरे। त्रिका.। [१६।

गुरुतण्डुला । स्त्री। उष्पाशाली। रा.नि.व.

गुरुता । स्त्री। गौरवे। जाड्ये। मा.नि.।

गुरुपञ्चमूली । स्त्री। बृहत्पञ्चमूली, सा विल्वश्योणाक-गाम्भारी-पाटला-गणिकारिका इति पञ्चमूलात्मिका वातकफे हिता। च.द.ज्व.चि.। "पञ्चमूल्या लघीयस्या गुर्व्या ताभ्यां सधान्यया।"

गुरुपत्रम् । क्ली। वङ्गे। हे.च.।

गुरुपत्रा । स्त्री। तिन्तिड़ीवृक्षे। श.र.।

गुरुपाकः । त्रि। यः पक्वः विष्टम्भं सृजति श्लेष्माणञ्च करोति स गुरुपाकः। वा.टी.हेमा.। सृष्टविण्मूत्रतया करोरङ्गश्लेष्मानुमीयम्। सु.सू.४१अ.।

गुरुपुष्पः । पुं । क्रमुकवृक्षे । गुपारि गाछ । वै.निघ. ।

गुरुरत्नम् । क्लौ । पुष्परागमणौ । रा.नि.व.१३।

गुरुवर्चोघ्नः । पुं । निम्बाकवृक्षे । कागजी वा पातिलेबुर गाछ । ग्र.च. ।

गुरुवीजः । पुं । मसूरे । रा.नि.व.१६ ।

गुरुशिंशपा । स्त्री । शिंशपावृक्षे । वै.निघ. ।

गुरुश्रेष्ठम् । क्लौ । वङ्गधातौ । रङ्ग । वै.निघ. ।

गुरुसः । पुं । गरुड़शाल्यौ । रा.नि.व.१६ ।

गुरुस्कन्धः । पुं । चीरिणीवृक्षे । वै.निघ. ।

गुरुस्वेदः । पुं । अश्वस्य स्वेदविशेषे । लक्षणं— "यत्र क्राथेन यः स्वेदः गुरुस्वेदः स उच्यते ।" ज.द.१८ग्र. ।

गुर्व्वर्च्चनम् । क्लौ । पूज्यार्च्चने । गुणाः—"स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यम् अलक्ष्मीकविनाशनम्। धनधान्यकरं नित्यं गुरुदेवद्विजार्च्चनम् ॥" राज.२प. ।

गुर्व्विणी । स्त्री । गर्भवत्याम् । रा.नि.व.१८ ।

गुर्व्वी । स्त्री । गुवाकवृक्षे । गर्भिण्याम् । मे. ।

गुलः । पुं । गुड़े । मे. ।

गुलकः । पुं । गुग्गुलौ । वै.निघ. ।

गुलञ्चकन्दः । पुं । गुञ्छकन्दे । कुली । मं कुलीहाल । गुणाः --मधुरत्वं शीतलत्वं वृष्यत्वं तर्पणत्वं दाहघ्नत्वञ्च । रा.नि.व.७ ।

गुला । स्त्री । सुहीवृक्षे । मे. । [नि.व.८ ।

गुलालः । पुं । भूतृणे । गन्धतृणविशेष । रा.

गुलिका (स्त्री) । स्त्री । गुड़िकायाम् । रोगविशेषे । वसन्त रोग । मे. । [निघ. ।

गुलिकालवणम् । क्लौ । गुटिकालवणे । वै.

गुलुच्छः (ञ्छः) । पुं । पुष्पस्तवके । त्रिका. ।

गुलुच्छकन्दः । पुं । गुञ्छकन्दे । वै.निघ. ।

गुलोरिका । स्त्री । गुम्फे । वै.निघ. ।

गुल्फः । पुं । पादग्रन्थौ । पायेर गुल्फे, गोड़ाली । हे.च. । "जङ्घाङ्घ्रिसन्धिग्रन्थी तु घुटिका गुल्फ इत्यपि ।" रा.नि.व.१८ । जङ्घाश्रमर्म्मविशेषे । सु. ।

गुल्फास्थि । क्लौ । पादघुटिकास्थनि । गुल्फेर हाड़ । च.शा.७ग्र. ।

गुल्मः । पुं । प्लीहायाम् । रोगविशेषे । स च पञ्चस्थानेषु पञ्चविधः वातादिभेदेन । कारणपूर्व्वकं सा.लक्षणं यथा—"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः । कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणं ॥" सा.लक्षणं—"हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः । वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः । स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः । पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥" आर्त्तवजमाह—"आर्त्तवादपि गुल्मः स्यात् स तु स्त्रीणां प्रजायते । अन्यस्त्वसृग्भवः पुंसां तथा स्त्रीणां प्रजायते । तत्स्थानमाह—तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिवस्तयः ।" पूर्व्वरूपं —"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि । आटोपमाध्मानमपक्तिशूलमासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ अरुचिकृच्छ्रविण्मूत्रवातत्वञ्चान्त्रकूजनं । आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥" भा. । तस्य चापक्वताकारणे सुश्रुतः । "तुल्यदोषसमुत्थानात् विद्रधेर्गुल्मकस्य च । कस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकमेति च । गुल्मरूपाः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते । तस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकमेति च ॥" इति । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । गेंठेला । काण्डशून्यवृक्षजातौ । झोप, झाड़ि वन । घट्टभेदे । त्रिका. ।

गुल्मकः । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

गुल्मकालानलरसः । पुं । गुल्माधिकारे रसः । पारदं गन्धकं तालं ताम्रकं टङ्कणं यवक्षारं प्र. तोलकद्वयमितं मुस्तकं पिप्पली शुण्ठी हरीतकी वचा कुष्ठं प्र. तोलकं चूर्णयेत् सर्व्वमेकीकृत्य पर्पटमुस्तकशुण्ठ्यपामार्गपाठाक्राथेन भावयित्वा शुष्कीकृत्वा चूर्णयेत् । मात्रा गुञ्जाचतुष्टयं । भैष. । टङ्कणस्थाने लौहमिति रसेन्द्रसारः । महान् यथा —गन्धकं तालकं ताम्रं तथैव तीक्ष्णलौहकं समांशं गृहीत्वा घृतकुमारीरसेन दृढ़ं मर्द्दयित्वा गजपुटे पचेत् । शीते च समुद्धरेत् । मात्रा. २ र. । र. सा.सं. ।

गुल्मकेतुः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

गुल्मगणः । पुं । गुल्मजातानां वर्गे । यथा—

"बलाचतुष्टयं पर्णी पञ्चकञ्चाग्निमन्थकः। पाठाश्वासावार्त्ताकी कोकिलाक्षी गणी द्विधा। अपामार्गद्वयं मूर्व्वा चाहिमान् शरपुङ्खिका। काकनासा काकजङ्घा मेषशृङ्गी च भृङ्गकम्। बन्ध्याककर्कोटकी त्रेधा वर्व्वरीतुलसी द्विधा। वज्रदन्ती द्विधा जाली नाम्ना गुल्मगणस्त्वयम्॥" अर्कः।

गुल्मगवेधुका। स्त्री। गवेधुकायाम्। गड़गड़े। प.मु.। देवधान्ये। र.मा.।

गुल्मघ्नम्। क्ली। हिङ्गुनि। रा.नि.व.६।

गुल्ममूलम्। क्ली। आर्द्रके। रा.नि.व.६।

गुल्मवज्रिणी (वटिका)। स्त्री। रक्तगुल्मे हिता। "रसगन्धकताम्रञ्च कांस्यं टङ्कणतालकं। प्रत्येकं पलिकं ग्राह्यं मर्द्दयेद्दतियव्रतः। तद्यथाग्निबलं खादेत् रक्तगुल्मप्रशान्तये॥" রস, গন্ধক, তামা, কাঁসা, সোহাগা, হরিতাল প্রত্যেকে ৮ তো. জলে মর্দ্দন। र.सा.सं.।

गुल्मवल्ली। स्त्री। सोमलतायाम्। रा.नि.व.३।

गुल्मशार्दूलरसः। पुं। गुल्मे रसः। रसगन्धकलौहगुग्गुलुत्रिवृतापिप्पलीशुण्ठीशटीधन्याकजीरकानि प्र. ८ तो. जैपालवीजं ४ तो. सञ्चूर्ण्य घृतेन वटी कार्य्या। मात्रा २ र.। र.सा.सं.।

गुल्मिकः। पुं। रक्तकरवीरे। वै.निघ.।

गुल्मिनी। स्त्री। उलुपे। উলু। विस्तृतलतायाम्। अम.।

गुल्मी (इन्) **।** पुं। कण्टकपालीवृक्षे। प.मु.। स्त्री। आमलक्याम्। एलायाम्। मे.। गन्धनखीवृक्षे। গুড়কাঁউলী। श.च.।

गुल्यः। त्रि। मधुरे। हे.च.।

गुवाकः। पुं। The betel-nut tree. स्वनामख्यातवृक्षे। গুয়া গাছ। हिं सुपारि। गुणाः—कषायत्वं शीतलत्वं दीपनत्वं गुरुपाकित्वञ्च। राज.। See अकोटः।

गु(गू)ष्टिः। स्त्री। गाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

गुहः। पुं। चपलघोटके। श.र.। कङ्गुधान्ये। वै.निघ.२भ.अतिसा.चि.गोकण्टकादिकषाये।

गुहा। स्त्री। सिंहपुच्छीनामपृश्निपर्ण्याम्। সিংহপুচ্ছী চাকুলিয়া। रा.नि.व.४। नकुलः१२अ.। वा.सू.२९अ.। शालपर्णीनामक्षुपे। भा.पू.१भ.।

गुहाशयः। पुं। गुहाशयमृगमात्रे। सिंहव्याघ्रवृकतरक्षुद्वीपृत्रमार्ज्जारशृगालमृगेर्वारुकप्रभृतिषु। तन्मांसगुणाः—मधुरं गुरु स्निग्धं बल्यं वातघ्नमुष्णवीर्य्यं नेत्रार्शसां हितम्। सु.सू.४६अ.। "सिंहव्याघ्रवृकऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा। बभ्रुजम्बूकमार्ज्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः॥" भा.। वनमूषिके। सप्तपर्णवृक्षे। चक्रवाके। वै.निघ.। व्याघ्रे। रा.नि.व.१९। त्रि। गुहाशायिनि।

गुहिनम्। क्ली। वने। श.र.।

गुहिलम्। क्ली। धने। उणा.।

गुहेरः। पुं। लौहकारे। उणा.।

गुह्यम्। क्ली, पुं। कमठे। मे.। पायौ। भगे। त्रिका.। लिङ्गे। अम.।

गुह्यदीपकः। पुं। खद्योते। श.च.।

गुह्यनिष्यन्दः। पुं। मूत्रे। रा.नि.व.१८।

गुह्यपत्रः (पुष्पः)। पुं। अश्वत्थवृक्षे। रा.नि.व.११।

गुह्यरोगः। पुं। शूकदोषापरनामसु उपदंशादित्रयोविंशतिविधरोगेषु। तत्र उपदंशाः पञ्च। सर्षपिकादय अष्टादश। See शूकदोषः। निदानम्—"स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा। दोषाध्युषितमङ्गीर्णमलिनानुरजःपथाम्। अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकां। दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेऽपि नैव वा। विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः। मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छूकपातनैः। वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः। दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान्। जनयन्त्युपदंशादीन्॥" वा.उ.३३अ.।

गुह्यबीजः। पुं। भूतृणे। गन्धतृणविशेषे। रा.नि.व.८। तृणमात्रे। वै.निघ.।

गूः। पुं। विष्ठायाम्।

गूढ़म्। क्ली। गुह्ये। मे.। त्रि। संवृते। अम.।

गूढ़कामी (इन्) **।** पुं। काके। वै.निघ.।

गूढ़गर्भकः। पुं। गर्भजरोगविशेषे। वै.निघ.।

गूढ़नीड़ः। पुं। खञ्जरीटपक्षिणि। श.मा.।

गूढ़पत्र: (त्रा) । पुं, स्त्री । अङ्कोलवृत्ते । करीरवृत्ते । रा.नि.व.८ ।

गूढ़पथ: । पुं । अन्तरात्मनि । हे.च. ।

गूढ़पात् (द:) । पुं । सर्पे । अम. । श.र. । कच्छपे । वै.निघ. । [१० ।

गूढ़पुष्प: (क:) । पुं । वकुलवृत्ते । रा.नि.व.

गूढ़फला । स्त्री । गृध्रनख्याम् । गुड़काँउली, कालियाकड़ा । वै.निघ. ।

गूढ़मल्लिका । स्त्री । अङ्कोलवृत्ते । "अङ्कोले गूढ़मल्लिका ।" रा.नि.व.२३ ।

गूढ़मैथुन: । पुं । काके । त्रिका. ।

गूढ़वर्चा: । पुं । भेके । त्रिका. । [नि.व.२३ ।

गूढ़वल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अङ्कोलवृत्ते । रा.

गूढ़ाङ्ग: । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१९ । उपस्थे । वै.निघ. ।

गूढ़ाङ्घ्रि: । पुं । सर्पे । रा.नि.व.१९ ।

गूथम् । क्ली । विष्ठायाम् । अम. । [श.च. ।

गूथलक: । पुं । पक्षिविशेषे । गुयेशालिक ।

गून: । त्रि । कृतपुरीषोत्सर्गे । अम. ।

गूवाक: । पुं । गुवाके । श.र. ।

गूषणा । स्त्री । मयूरपिच्छचन्द्रके । श.च. ।

गृञ्जन(क)म् । क्ली । रक्तमूलकविशेषे । शालगम । हिं गाजर । मं सेठीमूल । कं चक्षिकेयमूलंगि । गुणा:—कटूष्णं कफवातघ्नं रुच्यं दीपनं हृद्यं दुर्गन्धगुल्मघ्नञ्च । रा.नि.व ७ । विषदिग्धपशोर्मांसे । मे. । वा.चि.४अ. । (कम्) हरीतकीभेदे । वा.चि.६अ. । "यूषं गृञ्जनकस्य वा ।" पुं । Garlic. रसोने । रक्तरसोने । लाल रशुन । हिं लसण । रा.नि.व.७ । गुणा:—द्वयोरेव उष्णकटुपिच्छिलस्निग्धगुरुस्वादतिबल्यवृष्यत्वं मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरत्वं तीक्ष्णत्वं हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिमूत्रकृच्छ्रघ्नत्वं अर्शःकुष्ठवातक्रिमिकफरोगघ्नत्वञ्च । रा.नि.व.७ । रक्तशिग्रौ । गञ्जायाम् । वै.निघ. ।

गृञ्जर: । पुं । गर्ज्जरे । गाजर । वै.निघ. ।

गृध्रजीव: । पुं । महाशृगाले । बड़ शेयाल । हे.च. ।

गृधु: । पुं । अपाने । उणा. ।

गृध्र: । पुं । पक्षिविशेषे । शकुनि, गृधिनी । रा.नि.व.१९ । प्रसहवर्गीय: काकसमगुणश्च । सु.सू.४६अ. । त्रि । लोभयुक्ते । त्रिका. ।

गृध्रनखी । स्त्री । कण्टकपालीवृत्ते । गुड़काँउली, केलेकड़ा । तें गेद्दगेरुचेट्टु । र.मा. । कोलिवृत्ते । कुलगाछ । त्रिका. । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महारास्नादौ । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

गृध्रनखीद्वयम् । क्ली । श्वेतलोहितपुष्पभेदात् अहिंस्राद्वये, कालीयकद्वये । श्वेत रक्त केलेकड़ा, गुड़काँउली । "द्वे गृध्रनख्यौ रास्ना च ।" सि.यो.च.द.वा.व्या.वाजिगन्धादिकषाये । वदरीद्वये, वदरी वनवदरी चेति । त्रिका. । वै.निघ. २भ.ज्व.चि.दशमूलादिकषाये । [नि.व.५ ।

गृध्रपत्रा । स्त्री । धूम्रपत्रानामक्षुपे । रा.

गृध्रपुरीष: । पुं । गृध्रपक्षिविष्ठायाम् । गुणा: —व्रणदारुणत्वम् । सु.सू.३६अ. ।

गृध्रसी । स्त्री । Rheumatism, affecting the loins. वातरोगविशेषे । চোরঙ্গী বাত । तल्लक्षणम्—"स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदक्रमात् । गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदै: गृह्णाति स्पन्दते मुहु: । वाताद्वातकफात्तन्द्रागौरवारोचकान्विता ॥" मा.नि. । "वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुन: । वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीव वक्रता । जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशं । वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निवर्द्धनं । तन्द्रामुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥" भा. । "पार्ष्णिप्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्दिता । सक्थ्न: क्षेपं निगृह्णीयात् गृध्रसीति हि सा स्मृता ॥" सु.नि.१अ. । गृध्रस्यान्तु नरं सम्यक्रेकेण वमनेन वा । ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभि: समुपाचरेत् ॥

गृध्राकार: । पुं । भाषपक्षिणि । वै.निघ. ।

गृध्राणी । स्त्री । धूम्रपत्रानामक्षुद्रक्षुपे । रा.नि. व.५ ।

गृष्टि: (ष्टिका) । स्त्री । वाराहीनाममहाक-

न्दशाके। শুয়ার আলু। रा.नि.व.७। शूकर्य्यां। सु.चि.२६।१७अ.। सकृत्प्रसूतायां गवि। हे.च.। गाम्भारीवृक्षे। रा.नि.व.६। वराहक्रान्तायाम्। अम.। शुक्लभूकुष्माण्डे। वै.निघ.। वदरवृक्षे। मे.।

गृष्टिक्षीरम्। क्ली। सकृत्प्रसवादुग्धे। भा.म.३भ.।

गृहम्। क्ली। निकेतने। घर।

गृहकच्छपः। पुं। पेषणशिलायाम्। श.र.।

गृहकन्या। स्त्री। कुमार्य्यां। घृतकुমারী। रा.नि.व.५। [রী। त्रिका.।

गृहकपोतः (कः)। पुं। पारावते। পায়[রা।]

गृहकर्त्ता। पुं। धूसरवर्णोऽतिसूक्ष्मचटके। বা বুই। रा.नि.व.१६। [পোকা।

गृहकारी (इन्)। पुं। कीटविशेषे। কুমোর।

गृहकुलिङ्गः। पुं। गृहचटके।

गृहकूलकः। पुं। चिचिण्डायाम्। চিচিঙ্গা। भा.पू.१भ.।

गृहगोधा (धिका)। स्त्री। ज्येष्ठ्याम्। টিক্‌টিকি। हिं छिपकली, बिषखापरा। र.मा। तद्विषलक्षणम्—"विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदञ्च गृहगोधिका···जनयेत्।" मा.नि.। (लिका) इति हे.च.।

गृहचटकः। पुं। गृहपालितचटके। গ্রাম্য চড়া। गुणाः—"गृहस्य चटको वृष्यः बलशुक्रविवर्द्धनः। सर्व्वदोषहरश्चापि दीपनो मांसवर्द्धनः॥" अत्रि २१अ.। "रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्रलः।" सु.सू.४६अ.।

गृहचुल्लिमृत्। स्त्री। चुल्लीमृत्तिकायाम्। উননের মাটী। चि.क्र.क. [के। त्रिका.।

गृहणी। स्त्री। पलाण्डौ। वै.निघ.। काञ्जि-

गृहद्रुमः। पुं। मेषशृङ्गीनामवृक्षे। प.मु.। शाकवृक्षे। শেগুন গাছ। रा.नि.व.६।

गृहधूमः। पुं। आगारधूमे। ঝুল। सा.कौ. ग्रहणी.चि.।

गृहधूमाद्यतैलम्। क्ली। नासारोगे तैलम्। "गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताह्वसैन्धवैः। सिद्धं शिखरिबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम्॥" তিলতৈল ১ শ. ঝুল, পিপুল, দারুহরিদ্রা, যবক্ষার, করঞ্জবীজ, সৈন্ধব, বামুনহাটীবীজ প্রত্যেকে ২ তো. ৪ মা. ৬ র.। सा.कौ.। अन्यत् উপদংশব্রণে—गृहधूमनिशाकिट्टैरेकविंशशकैः क्रमात्···। ঝুল ১ প. ২ তো. ৫ মা. ৩ র. হরিদ্রা ২ প. ৫ তো. ২ মা. ৩ র. সুরাবীজ ৩ প. ৭ তো. ৭ মা. ৯ র. তৈল ৪ শ. জল চতুর্গুণ। रस र.। See आगारधूमाद्यतैलं।

गृहनाशनः। पुं। कपोते। रा.नि.व.१६।

गृहनीड़ः। पुं। चटकपक्षिणि। हारा।

गृहपुत्रिका। स्त्री। घृतकुमार्य्याम्। भैष.कुष्ठ चि.कन्दर्पसा.तैले। त्रायमाणायां। গোয়ালে। सा.कौ.।

गृहबलिप्रियः) गृहबलिभुक्) पुं। चटके। काके। वै.निघ.। वके। श.र.।

गृहमणिः। पुं। प्रदीपे। त्रिका.।

गृहमाचिका। स्त्री। चर्म्मचट्याम्। চামচিকি। त्रिका.।

गृहमृगः। पुं। कुक्कुरे। हे.च.। [वै.निघ.।

गृहशायी (इन्)। पुं। पारावते। পায়রা।

गृहाम्बु (म्लं)। क्ली। काञ्जिके। त्रिका.। प.द.गर्भ.चि.। [हे.च.।

गृहा(हो)लिका। स्त्री। ज्येष्ठ्याम्। हारा.।

गृहाश्रया। स्त्री। ताम्बूलीलतायाम्। श.च.। पूगीवृक्षे। वै.निघ.। [र.।

गृहाश्मा। पुं। पेषणशिलायाम्। শিল। श.

गृहिणी। स्त्री। काञ्जिके। त्रिका। भार्य्यायाम्। हे.च.।

गृह्यम्। क्ली। गुदे। मे.।

गृह्यकः। पुं। गृहासक्तमृगादौ। अम.।

गेयप्रियः। पुं। सुन्दरपुष्पवृक्षे। গন্ধরাজ গাছ। रा.नि.व.१०।

गेहधूमः। पुं। गृहधूमे। ঝুল। च.द.।

गेहपक्षी। पुं। पारावते। वै.निघ.।

गैरिक(रेय)म्। क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३।

वै.निघ.हिक्का.चि । शिलाजतुनि । गिरिमृत्तिकायाम् । গেরিমাটী । हिं गेरु, सुवर्णगेरु । तच्च गैरिकस्वर्णगैरिकभेदेन द्विविधम् । तयो: गैरिकं स्वर्णगैरिकात् रक्ततरं । गुणा: —"गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरं तुवरं हिमं । चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥" भा.पू.१भ. । निर्म्मलं स्निग्धं नेत्रतेजस्करम् । राज. । शोधनं शङ्खशोधनवत् । भा.४भ.पादस्फोट.चि.मधुसिक्थकगैरिकघृत··· ।

गैरिकाक्ष: । पुं । जलमधूकवृक्षे । रा.नि.व.११ । [भा. ।

गैरी । स्त्री । लाङ्गलिकावृक्षे । विषलाङ्गुलि । र.

गोकण्ट: (क:) । पुं । क्षुद्रगोक्षुरक्षुपे । रा.नि.व.४ । च.द.ता.व्या.माषतैले । विकण्टकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गोकण्टी । स्त्री । गोपघोण्टायाम् । वै.निघ. ।

गोकर्ण: । पुं । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । अश्वतरे । मे. । कूलचरमृगभेदे । अम. । गुणा: — गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफघ्नं विपाके मधुरं रक्तपित्तघ्नञ्च । सु.सू.४६अ.। सर्पविशेषे । मे.।

गोकर्णा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. ।

गोकर्णिका (र्णी) । स्त्री । वाजिनलगाभेदे । अ.द.७अ. । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ । लताविशेषे । কাল অপরাজিতাবিশেষ । गुणा: — कट्वी शीता तिक्ता बुद्धिदा चक्षुष्या तुवरा सरा विषघ्नी त्रिदोषघ्नी शिर:शूलदाहकुष्ठशूलघ्नी आमं पित्तरोगशोथकृमिकफव्रणकफग्रहपीडासर्पविषहरी च । वै.निघ. ।

गोकिरा(री)टिका (टी) । स्त्री । सारिकायां ।শালিক পাখী । हे.च. । रा.नि.व.१६ ।

गोकि(की)ल: । पुं । मुषले । हारा. ।

गोकुलिक: । स्त्री । काणे । কাণা । वै.निघ.।

गोकृतम् । क्ली । गोमये । श.च. ।

गोखरी (खुर:) । पुं । गोक्षुरक्षुपे । श.र. । क्ली । गोशफे । श.च. ।

गोग्रन्थि: । पुं । गोजिह्विकौषधौ । मे. । करीषे, शुष्कगोमये । त्रिका. ।

गोघृतम् । क्ली । गव्यघृते । গাওয়া ঘি । गुणा: — विपाके मधुरं शीतलं वातपित्तविषघ्नं चक्षुष्यं बल्यं श्रेष्ठञ्च । सु.सू.४६अ. । See गव्यघृतम् । वर्षोपले । त्रिका. ।

गोचन्दना । स्त्री । सविषजलायुकाभेदे । জোঁক । सु.सू.१३अ. । सु.चि.२८अ. ।

गोचरविभ्रम: । पुं । रूपस्यायथाग्रहणे । भा.म.४भ.नेत्ररो.चि. ।

गोचर्म्म । क्ली । गोलचि ।

गोचर्म्मकण्टक: । पुं । पर्पटके । वै.निघ. ।

गोच्छगल: । पुं, क्ली । गोमये । वै.निघ. ।

गोच्छाल: । पुं । अलम्बुषक्षुपे । কুকুশিমে গাছ । र.मा. ।

गोच्छाला । स्त्री । गोरचसुण्डाम् । वै.निघ.।

गोजलम् । क्ली । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोजा । स्त्री । गोलोमिकायाम् । रा.नि.व.५ । भा म.३भ.मू.घा.चि. ।

गोजागरिक: । पुं । कण्टकारीक्षुपे । मे. ।

गोजापर्णी । स्त्री । दुग्धफेनीवृक्षे । দুদিয়া । रा.नि.व.५ । [सु.चि १८.२२अ. । भा. ।

गोजि: (जी) । स्त्री । गोजिह्वालतायाम् ।

गोजिकाण: । पुं । मध्यमाश्वे । See अश्व: ।

गोजिह्वा । स्त्री । Elephantopus scaber. स्वनामख्यातपत्रशाकक्षुपे । দাড়ি শাক । हिं पाथरी, गोभी, दाड़ीशाक, गोजियालता । तैलङ्गे हुनालुकचेट्टु, भरिलिकचेट्टु । च.द. । "गोजिह्वां बालमूलकम् ।" गुणा: — लघु: कुष्ठमेहास्रकृच्छ्रज्वरघ्नी । भा.पू.१भ.शा.व. । कटुका तीव्रा शीतला पित्तघ्नी व्रणरोपणी । सर्व्वदन्तविषापहा च । रा.नि.व.४ । "गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् । हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघु: । कोमला तुवरा तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता ॥" सु. । गुन्द्रायाम् । গড়গড়ে । देवधान्ये । দেধান । र.मा. ।

गोजिह्विका । स्त्री । गोजिह्वायाम् । श.र. । जिह्वारूपकायप्रत्यङ्गविशेषे । च.शा.७अ. । [मे. ।

गोड़: । पुं । नाभौ संवृद्धमांसगुडके । গোঁড় ।

गोड़म्बी । स्त्री । भल्लातकवीजे । वै.निघ. ।

गोड़वास्तुकः । पुं । वास्तुकशाकविशेषे । वै. निघ. । [गाछ । मे. ।

गोड़ुम्बः । पुं । कालिङ्गलतायाम् । তরমুজ

गोड़ुम्बा (म्बिका) । स्त्री । (Cucumis madraspatanus, Cucumis melo.) फलशाकलताविशेषे । গোমুক, রাজগোমুক । र.मा. ।

गोणा । स्त्री । मनःशिलायाम् । रा.नि.व.१३ ।

गोणी । स्त्री । द्रोणीपरिमाणे । प.प्र. ।

गोण्डः । पुं । गोड़े । গোঁড় । अम. ।

गोतीर्थकः (च्छेदः) । पुं । गोशीन्याकार च्छेदने । सु चि.८अ. । काव्यगतगोमूत्रिकाकार च्छेदे । वा.उ.२८अ. । "पार्श्वादागतशस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।" भा.म.भगन्दरे ।

गोतैलम् । क्ली । गोवसायां । भैष.उदरी.चि.।

गोत्रम् । क्ली । कुले । गव्ये । चिका. । शरीरे। छत्रे । वै.निघ. ।

गोत्रद्रुमः (पुष्पः, कः) (विटपी) (वृक्षः) । पुं । धन्वनवृक्षे । भा. । वै.निघ. ।

गोत्रभृत् । पुं । पर्व्वते । रा.नि.व.२ ।

गोत्रेष्टम् । क्ली । शीषके ।

गोदः । पुं । मस्तकस्नेहे, मस्तिष्के । हे.च. ।

गोदधि । क्ली । गव्यदधनि । See गव्यदधि।

गोदन्तम् । क्ली, पुं । हरिताले । रा.नि.व.१३। तन्नामकहरितालविशेषे । গোদন্ত হরিতাল। भैष.ज्व.चि.कालाग्निभै.रसे ।

गोदन्ता । स्त्री । दारुमोचभेदे । दामुंज । प. मु.। तन्नामकहरिताले । भैष.प्लीह.चि.शङ्खद्रावके ।

गोदावरी । स्त्री । विन्ध्यस्य दक्षिणप्रसिद्धभारतीयनद्याम् । तज्जलगुणाः—पित्तरोगहरं रक्तदोषहरं वातहरं पथ्यम् अतिदीपनं पापघ्नं कुष्ठादिदुष्टरोगघ्नं तृष्णाहरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

गोदुग्धम् । क्ली । गोक्षीरे । গাই দুধ । तत्प्रशस्तता—"निर्वत्साबालवत्सायाः पयो दोषलमीरितं । वत्सैकवर्णयोः शस्तं धवलीकृष्णयोरपि । इक्ष्वादा माषपर्णादा ऊर्द्ध्वशृङ्गी च या भवेत् । तासां गवां हितक्षीरम् ।" राज३प. । गुणाः – पथ्यं अतिरुच्यं स्वादु स्निग्धं वातपित्तरोगघ्नं कान्तिकरं प्रज्ञाजनकं बुद्धिमेधाङ्गपुष्टिदं वीर्य्यवर्द्धकञ्च । रा. नि.व.१५ । "गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् । आयुःप्रदं रक्तविकारपित्तत्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥" अत्रि.८अ. । गोदुग्धग्रहणकालनिर्णयः—"गव्यं प्रत्यूषसि क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरं । तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा । समुत्ताप्य ततो ग्राह्यं तत्पथ्यं दीपनं लघु ॥" राज.३प. । [व.८ ।

गोदुग्धदा । स्त्री । चणिकाख्यतृणे । रा.नि.

गोदुग्धा । स्त्री । गोड़म्बायाम् । রাজগোমক। इन्द्रवारुणीलतायाम् । चिर्भटिकायाम् । वै.निघ।

गोद्रवः । पुं । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोधजः । पुं । गोधायाम् । वै.निघ. ।

गोधना । स्त्री । ऋद्धौषधौ । वै.निघ. ।

गोधा । स्त्री । स्वनामख्यातजन्तुविशेषे । গোসাপ । हिं गोहो । सा द्विधा जलजस्थलजभेदात् । अस्या मांसगुणाः—वातकासश्वासनाशित्वं । रा.नि.व.१७ । पाकमधुरत्वं कषायत्वं कटुत्वं पित्तघ्नत्वं रक्तशुक्रबलकरत्वञ्च । राज.३प. । "रक्तपित्तहरा वृष्या स्निग्धा मधुरशीतला । श्वासकासहरा प्रोक्ता गोधा चार्शोहिता तथा ॥" अत्रि.२०अ. । च.मू.१अ. । वटपत्रीपाषाणभेदे । वै.निघ. । मनःशिलायाम् । भा. ।

गोधापदिका (दी) । स्त्री । (Vitis pedata, Syn. Cissus pedatus.) हंसपद्यां । গোসাপে লতা । तें हंसपादिचेट्टु । गुणाः—कटूष्णा विषघ्नी भूतघ्नी भ्रान्तिघ्नी अपस्मारहरी रसायनी च । रा.नि.व.५। र.चि.वृह.पानीयभक्तगुड्याम् । "हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् । विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणीः॥" भा. । तालमूल्याम् । रा.नि.व.७ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

गोधामांसम् । क्ली । गोधायां मांसे । গোসাপের মাংস। See गोधा ।

गोधावती । स्त्री । वटपत्रीनामपाषाणभेदवि-

क्षेत्रे । वै.निघ.। गोधापद्यां । গোশ্রালে । च.द. ।

गोधावल्ली । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । प.मु. ।

गोधासुतः । पुं । गौधेरे । अयं चतुष्पात् । वा.उ.३६अ. ।

गोधास्कन्दः (न्धः) । पुं । अरिमेदवृक्षे । বিট্খদির । रा.नि.व.८ । [याम् । श.र. ।

गोधिः । पुं । ललाटे । रा.नि.व.१८ । गोधा-

गोधिका । स्त्री । गोधायाम् । अम. ।

गोधिकात्मजः (सुतः) । पुं । गोधाशिशु-वदाकारकीटरस्वस्थलगोधायाम् । सा.सु. ।

गोधिकासूदनः । पुं । गौधेरके । স্থলগোধা । वै.निघ. । [नि.व.४ ।

गोधिनी । स्त्री । चविकानामवृहत्याम् । रा.

गोधु(धू)मः । पुं । (Triticum vulgare.) Common wheat. स्वनामख्यातशूकधान्ये । গম । हिं गेँहुं । तें गोधुमलु । स त्रिधा—महागोधूम मधूली-निःशूकभेदेन । "महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात्समागतः । मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा । निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः ॥" "मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः । शुक्रला वृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः ॥" भा.पू.१भ.धान्यव. । गुणाः—वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धः जीवनः वातपित्तघ्नः सन्धानकारी मधुरः स्थैर्यकृत् सरश्च । वा.सू. । मधुरो गुरु विष्टम्भी वृष्यो बल्योऽथ वृंहणः । ईषत्कषायमधुरो गोधूमः स्याचिदोषहा ॥ अत्रि.१५अ. । सन्धानकृद्वातहरः गोधूमः स्वादु शीतलः । जीवनो वृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥ च.सू.२७अ. । पित्तदाहकृत् श्लेष्मामजनकः रुचिकरश्च । रा.नि.व.१६ । तत्काञ्जिकगुणाः—"सन्दीपनं शूलहरं रुचिप्रदं गोधूमजातं कथितं कषायं । सन्दीपनं स्याज्जरणं कफघ्नं समीरदोषं हरते ततोऽपि । पीतं जरयते चामं वाह्यदाह्यश्रमापहं । आम तत् कुष्ठकण्डूघ्नं तैलयुक्तं समीरजित ॥" अत्रि.११अ. । [दा । गोधूमगुणम् ।

गोधूमचूर्णम् । क्ली । चूर्णीकृतगोधूमे । मश्र-

गोधूमकः । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.कल्प. ४अ. । See सर्पः ।

गोधूमजः । पुं । नवक्षीरे । वै.निघ. ।

गोधूमफलं । क्ली । गोधूमे । वै.निघ. ।

गोधूमसण्डः । पुं, क्ली । गोधूमक्षेत्रमण्डे । গমের মণ্ড । गुणाः—"तद्वद्गोधूमसम्भूतं मधुरं पित्तवारणम् ।" अत्रि.१२अ. । [नि.व.१५ ।

गोधूमसम्भवम् । क्ली । सौवीरकाञ्जिके । रा.

गोधूमसौवीरम् । क्ली । गोधूमजातकाञ्जिके । वै.निघ. ।

गोधूमक्षीरिका । स्त्री । गोधूमपायसे । গুজির পায়স । गुणाः—"गोधूमपायसी बल्यः कफमेदकरी गुरुः । शीतलः पित्तशमनी वातकृच्छुक्रवर्द्धनः ॥" वैद्यकम् ।

गोधूमाद्यघृतम् । क्ली । रसायनाधिकारे । घृतं ४ श. दुग्धं १६ श. क्वाथार्थं—गोधूमः १०० प. वारि ३२ श. शे. ८ श. । कल्कार्थं—गोधूमः मुञ्जाफलं (अभावे तालमस्तकं) माषकलायः द्राक्षा परूषफलं काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती शतमूली अश्वगन्धा पिण्डीखर्जुरं मधूकफलं (মউল) त्रिकटु शर्करा भल्लातकं (अभावे रक्तचन्दनं) आत्मगुप्ताफलं मूलं वा (আলাকুশী) एषां प्रति ३॥० तो. ४॥० र. । प्रक्षेपद्रव्यं—गुड़त्वक् एला पिप्पली धान्यकं कर्पूरं नागकेसरं एषां प्रति १०॥८१० तो. शर्करा ८ प. मधु ८ प. इक्षुकाण्डेन आलोड़येत् । मात्रा १—२ प. च.द. । [रा.नि.व.५ ।

गोधूमिका (मी) । स्त्री । गोलोमिकायां ।

गोधेरकः । पुं । गौधेरके । वै.च. ।

गोनन्दी । स्त्री । सारसपक्षिणि । हारा. ।

गोनर्दम् । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । मे. । परिपेल्लवणे । रा.नि.व.८ । पुं । तन्नामकपक्षिणि । मे. । च.सू. २७ अ ।

गोन(ना)सः । पुं, क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व.१३ । तन्नामकसर्पे । मण्डलीवोड़े । বোড়া সাপ, মণ্ডলী বোড়া । विक्रमादित्यः । मण्डलिसर्पे । গোখুরা সাপ । इति केचित् । [धिः ।

गोनसी । स्त्री । महौषधिविशेषे । See सोम-

गोनिष्यन्दः (नीरं) । पुं,क्ली । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोपः (कः) । पुं । वणिग्द्रव्यभेदे रक्तबोले । अम. । शारिवायाम् । वै.निघ. । सारजवर्गीयौषधे नरसारे । निशादल । श.र. । त्रि. । उपकारके । श.च. ।

गोपकन्या । स्त्री । काष्ठसारिवायाम् । रा.नि. व.१२ । श्वेतसारिवायाम् । भा.पू.१भ. । वा.उ. ३७अ., चि.२अ. ।

गोपकर्कटिका । स्त्री । गोपालकर्कटिलतायाम् । कुन्दुरु, माठकाँकुड़ । रा.नि.व.३ ।

गोपघण्टा । स्त्री । गोपघोण्टायां । वै.निघ. ।

गोपघोण्टा (ण्टिका) । स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । बँइँचि गाछ । रा.नि.व.९ । कर्कोट्याम् । शेयाकुल । जामकोली । श.र.सु.सू.३८अ. । पूगभेदे । सु चि.८अ. । [ब्रुषे । मे. ।

गोपतिः । पुं । ऋषभकौषधौ । रा.नि.व.५ ।

गोपदलः । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

गोपनम् । क्ली । तेजपत्रे । ग्रन्थिपर्णे । वै.निघ. ।

गोपवधूः । स्त्री । शारिवायाम्, कृष्णशारिवायाम् । भा.पू.१भ. ।

गोपभद्रम् । क्ली । शालूके । श.च. ।

गोपभद्रा (द्रिका) । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । गामार गाछ । प.मु. ।

गोपरसः । पुं । बोलि । निशादल । श.र. ।

गोपवल्लिः (ल्ली) । स्त्री । मूर्व्वायाम् । अनन्तायाम् । अनन्तमूल । प.मु. । श्यामालतायां । रा.नि.व.११ ।

गोपसुता । स्त्री । सारिवायाम् । वा.सू.१५अ. ।

गोपा (पी) । स्त्री । श्यामालतायाम् । भैष. कुष्ठ.चि.महाभल्लातगुड़े । अनन्तायाम् । प.मु. । काष्ठशारिवायाम् । नि.व.१२ ।

गोपाङ्गना । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् ।

गोपानीयम् । क्ली । गोमूत्रे । वै.निघ. ।

गोपालकर्कटिका (टी) । स्त्री । स्वनामख्यातारण्यकर्कटीलतायां । कुन्दरुकी,केछुड़ा । हिं गोवभा, गोयालकाँकड़ी । गुणाः—शीतला मधुरा पित्तघ्नी मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहशोषघ्नी च । रा.नि.व.३ ।

गोपालप(पु)त्रिका । स्त्री । चिर्भिटायां । "गोपालपत्रिकामूलम्।" वै.निघ.२भ.विषमज्व.चि. ।

गोपालिका । स्त्री । इन्द्रगोपकीटभेदे । है.च. ।

गोपाली । स्त्री । गोरच्चीनामगन्धद्रव्ये । गोरक्षचाकुले । रा.नि.व.५ । गोपालकर्कटीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

गोपिका । स्त्री । कृष्णशारिवायाम् । वै.निघ. ।

गोपित्तम् । क्ली । गोरोचनायाम् । प.मु. ।

गोपित्तजा । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ. ।

गोपिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श.च. ।

गोपीचन्दनम् । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । शुभ्रमृत्तिकायाम् । वै.निघ. ।

गोपीजलः । पुं । गुल्माधिकारे रसः । "जैपालाष्टौ हिङ्गो गन्धः शुण्ठीमरिचचित्रकं । एकः सूतः ससौभाग्यः गोपीजल इति स्मृतः॥" र.सा.सं. ।

गोपीवल्लभः । पुं । प्रवाले । पला । प.मु. ।

गोपुच्छः । पुं । वानरविशेषे । गवां लाङ्गूले । वै.निघ. ।

गोपुटः । पुं । क्षुद्रमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

गोपुटा (टी) । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बड़ एलाच । रा.नि.व.६ ।

गोपुरम् । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । मे. ।

गोपुरकः । पुं । कुन्दुरौ । कुन्दूरुखोटो । रा. नि.व.१२ ।

गोपुरीषम् । क्ली । गोमये । रा.नि.व.१५ ।

गोपुष्टम् । क्ली । परिपेलवे । रा.नि.व.८ ।

गोप्रियं । क्ली । पलाले । पोयाल खड़ । वै. निघ. । [महाराष्ट्रे । वै.निघ. ।

गोप्रेरकः । पुं । पक्षिविशेषे । कालवट इति

गोफणा । स्त्री । यन्त्रभेदे फिङ्गा इति लोके, यया पाषाणगुड़िका दूरे क्षिप्यन्ते । तदाकारे चिबुकनासौष्ठादिगतव्रणबन्धनविशेषे । सु.सू.१८अ. । चि.२अ. । वा.चि.१अ. । "पाषाणगुड़िकोत्क्षेपकारिणीं गोफणां विदुः ।" इति ।

गोवन्धना (नी) । स्त्री । गोवन्नायाम्, पीतपुष्पदण्डोत्पलायाम् । ডানকুনী । र.मा. ।

गोवल्य: । पुं । श्वेतयावनाले । वै.निघ. ।

गोवालधी । स्त्री । चमरीमृगे । वै.निघ. ।

गोभण्डीर: । पुं। जलकुक्कुभपक्षिणि । त्रिका.।

गोभिरामा । स्त्री । रामतरण्याम् । वै.निघ. ।

गोभी । स्त्री । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

गोमतम् । क्ली । रक्तवोले । वै.निघ. ।

गोमतल्लिका । स्त्री । सुशीलायां गवि, गोश्रेष्ठे । हला. । [कतैले ।

गोमती । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ.कन-

गोमत्स्य: । पुं । नादेयगोमीने । See मत्स्य: ।

गोमय: । पुं, क्ली । गोशकृति । গোবর । रा.नि.व.१५ ।

गोमयचूर्णीय: । त्रि । गोमयचूर्णमधिकृत्य कृते चरकोयाध्याये । च.इन्द्रिय.१२अ. ।

गोमयच्छत्रम् । क्ली । करके । কোঁড়ক-ছাতা । त्रिका. । [हारा. ।

गोमयच्छत्रिका । स्त्री । गोमयच्छत्रे ।

गोमयतैलम् । क्ली । नेत्ररोगे तिमिरे च तैलम् । "गवां शकृत्क्वाथविपक्कमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्यत: ।" তিল তৈল ১ শ. গোময়-রস ১ শ. । भैष. ।

गोमयप्रियम् । क्ली । भूतृणे । গন্ধখড় । र.मा. । बालके । বালা । वै.निघ. ।

गोमयाद्यघृतम् । क्ली । तिमिराख्यनेत्ररोगे घृतम्। पाठ:—"गवां शकृत्क्वाथविपक्कमुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरेषु नस्यत: । घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके छ्याजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम् ॥" ছাগ-ঘৃত ৪শ. গোময়রস ৪শ.। कल्कार्थ কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, জীবক, ঋষভক, মুদ্গপর্ণী, মাষাণী, মেদা, মহামেদা, গুলঞ্চ, কাঁকড়া-শৃঙ্গী, বংশলোচন, পদ্মকাষ্ঠ, পুণ্ডরিয়া, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, কিস্‌মিস্, জীবন্তী, যষ্টিমধু মিলিত ১ শ. জল ১৬ শ. । रस.र. । [পোকা । हे.च. ।

गोमयोत्था । स्त्री । गोमयजातकीटे । গুবরে

गोमयोद्भव: । पुं । आरग्वधे । श.च. ।

गोमर्द्द: । पुं । सारसपक्षिणि । त्रिका. ।

गोमलम् । क्ली । गोमये । रा.नि.व.१५ ।

गोमक्षिका । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । ডাঁশ-মাছী । श.र. ।

गोमांसम् । क्ली । गोभवमांसे । গোরুর মাংস । तच्च पवित्रं गुरु वातकफजनकञ्च । रा.नि.व.१७ । "गव्यं पवित्रमायुष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।" राज.३प. । "गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे । शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ॥" च.सू.२७अ. । "कासश्वासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनं । श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम्॥" सु.सू.४६अ. ।

गोमायु: । पुं । शृगाले । শেয়াল । प.मु. । (युम्) क्ली । वंशलोचनायाम् । वै.निघ. ।

गोमाची । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । वै.निघ.

गोमी (इन्) । पुं । शृगाले । मे. ।

गोमीन: । पुं । मत्स्यविशेषे । [त्रिका. ।

गोमुख: । पुं । नक्रे । हे.च. । क्ली । लेपने ।

गोमूत्रम् । क्ली । गोजले । চোনা । गुणा:—कटु तिक्तम् उष्णं कफवातहरं लघु पित्तकरं दीपनं लघ्दोषहरं मेध्यञ्च । रा.नि.व.१५ ।

गोमूत्रवीजक: । पुं । रक्तबीजासनवृक्षे । रा.नि.व.६ । [कल्प ८अ. ।

गोमूत्राभ: । पुं । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु.

गोमूत्रिका । स्त्री । स्वनामख्याततृणे । तांबडु, गोढवि इति पश्चिमदेशे । गुणा:—मधुरा वृष्या गोदुग्धदा । रा.नि.व.८ ।

गोमूत्री । स्त्री । रक्तकुलत्थिकायाम् । वै.निघ.।

गोमेद: (क:) । पुं । स्वनामख्यातोपरत्नविशेषे. लोहितमणौ । গোমেদ । वै.निघ.२भ.क्षय.चि.नवरत्नराजमृगाङ्के । सु.नि.३अ. । गुणा:—अम्ल उष्ण: वातकोपहर: दीपन: पाचन: धारणे पापघ्नश्च । रा.नि.व.१३। See माणिक्यम् । क्ली । तेजपत्रे । भा.व्रणरोगे । "पत्रं दलाह्वयं वासो गोमेदं वसनाह्वयम् ।" धन्वन्तरि: ।

गोमेदसन्निभा । स्त्री । दुग्धपाषाणे । फुल-थड़ि । प.मु. ।

गोऽम्बु (म्भः) । क्ली । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोरक्षः । पुं । विषधरसर्पविशेषे । श्रवि.श्स्थान ।

गोरङ्कुः । पुं । जलकुक्कुटे । পানকৌড়ি । मे. ।

गोरटः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

गोरण्टकः । पुं । कौङ्कणदेशप्रसिद्धविकण्टक-वृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गोरसः । पुं । दुग्धे । चतुर्थांशजलतक्रे । পাদ-জল ঘোল । दधनि । हे.च. ।

गोरसजम् । क्ली । पादजलेन त्रिभागदधिकृते तक्रे । रा.नि.व.१५ । [नागरङ्गवृक्षे । मे. ।

गोरवः । पुं । ऋषभकौषधौ । रा.नि.व.५ ।

गोरक्षकर्कटी । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । রাখাল শসা । चिर्भटिकायाम् । কাঁকুড় । भा. ।

गोरक्षजम्बूः । स्त्री । घोण्टावदरीवृक्षे । শেয়াকুল । जटा. । बलायाम् । वै.निघ.। गोधूमे । गोरक्षतण्डुलायां । विश्व. ।

गोरक्षतण्डुला । स्त्री । (Hedysarum lagopodioides.) नागबलायां । গোরক্ষচাকুলিয়া । प.मु. ।

गोरक्षतुम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाक-विशेषे । कुष्माण्डतुम्ब्याम् । गोरवतुम्बी, गोरखदुद्धिके इति च देशविशेषख्याते । গোল লাউ । गुणाः— मधुरा शीतला पित्तघ्ना गुरुः सन्तर्पणी रुच्या वीर्य्यपुष्टिबलदा । रा.नि.व.७ ।

गोरक्षदुग्धा (ग्धी) । स्त्री । गोरक्षीनामक्षुद्र-क्षुपे । गुणाः—मधुरा शीतला रुच्या वश्यकरी रसे सिद्धिदा । रा.नि.व.५ ।

गोरक्षी । स्त्री । स्वनामख्यातमहाक्षुपे । तच्चा-स्मैव मालवदेशे प्रसिद्धा । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीता दाहपित्तघ्नी विस्फोटवान्तिज्वरातीसारघ्नी च । रा.नि.व.५ । ऋषभके । कुष्माण्डतुम्ब्याम् । रा.नि.व.७ । गोरक्षदुग्धायां । रा.नि.व.५ ।

गोराटी (टिका) (रिका) । स्त्री । शा-रिकापक्षिणि । শালিক পাখী । हे.च. । रा.नि.व.१९ ।

गोरुची । स्त्री । गोरोचनायाम् । वै.निघ. ।

गोरोचम् । क्ली । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

गोरोचनम् (ना) । क्ली, स्त्री । स्वनामख्या-तसारजवर्गीयद्रव्ये । सा च न गोसाधारणहृदया-धारा गोविशेषेषु कदाचिल्लभ्यते । प.मु.। गोमस्त-कस्थशुष्कपित्तमिति माधवः । गोमूत्रनिर्म्मितमि-ति केचित् । गुणाः—शीतला विषदोषघ्नी रुच्या पाचनी कृमिकुष्ठघ्नी भूतग्रहशान्तिकरी मङ्गलम-ङ्गलकरी जनमोहनी च । रा.नि.व.१२ । "गोरो-चना हिमा तिक्ता वश्या मङ्गलकान्तिदा । विषा-लक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रहृत् ॥" भा. । वै. निघ.२भ.सर्व्वज्व.चि.गोरोचनादिचूर्ण ।

गोर्दम् । क्ली । शिरोमध्ये । मस्तिष्के । মাথার ঘি । अम. ।

गोलः । पुं । सुगन्धवोले । গন্ধবোল । जटा. । मदनवृक्षे । र.मा । मणौ । त्रिका. ।

गोलकः । पुं । कालमुष्ककवृक्षे । ঘণ্টাপারুল । मणौ । त्रिका.। रक्तसुगन्धवोले । र.मा.। कलाये । মটর । श.च. । गुडे । हे.च. । सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ. । पिण्डे । हे.च. । [रा.नि.व.८ ।

गोलफलः । पुं । मदनवृक्षे । ময়না গাছ ।

गोलवत् । क्ली । पुष्पप्रियङ्गौ । हिं फुलप्रिय-ङ्गु । वै.निघ. ।

गोला । स्त्री । मनःशिलायाम् । मे. ।

गोलाङ्गूलः । पुं। कपौ । মুখপোড়া। त्रिका.।

गोलासः । पुं । गोमयच्छत्रके । কোড়কছা-তা । धारा. । [रा.नि.व.८ ।

गोलिका । स्त्री । घोण्टायाम् । শেয়াকুল ।

गोलिहः (लीढ़ः) । पुं । कालमुष्ककवृक्षे । ঘণ্টাপারুল । अम. ।

गोली । स्त्री । गोजिह्वायां । গজিয়া। वै.निघ.।

गोलोमिका (मी) । स्त्री । (Corydalis govaniana.) स्वनामख्यातमहाक्षुपे । गन्धक । हिं पाथरी । हटगिरि । गुणाः—कटुः तिक्ता हि-मा त्रिदोषघ्नी मूत्रदोषामदोषघ्नी दीपनी ग्राहिणी च । रा.नि.व.५ । वचायाम् । रा.नि.व.६ । श्वेत-दूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । भा.स्नान्दापस्मा.चि. ।

भूतकेशाम्। भूँईकेश। प.मु.च.म.४अ.। महौषधिविशेषे। See औषधिः। नीलदूर्व्वायां। जटामांस्याम्। अक्कर्करायाम्। वै.निघ.।

गोवत्सारिः। पुं। ईहामृगे। ঘোগ। रा.नि.व.१९।

गोवन्दनी। स्त्री। प्रियङ्गुवृक्षे। अम.। पीतदण्डोत्पलायाम्। পীত ডানকুনী। र.मा.।

गोवरपुटम्। क्ली। औषधस्य पुटविशेषे। "गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कं चूर्णितगोमयम्। गोवरं तत्समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने। वृहद्भाण्डस्थितै यँत्र गोवरैर्दीयते पुटम्। तद्गोवरपुटम्प्रोक्तं भिषग्भिः सूतभस्मनि॥" भा.।

गोवर्णी। अश्वगन्धायाम्। वै.निघ.।

गोवशा। स्त्री। वन्ध्यायां गवि। वै.निघ.।

गोवारि। क्ली। गोमूत्रे। वा.उ.३६अ.।

गोविट्। स्त्री। गोमये। अम.।

गोविन्दः। पुं। गोमेदमणौ। वै.निघ.।

गोविन्दिनी। स्त्री। प्रियङ्गौ। रा.नि.व.१२।

गोविराटी। स्त्री। शारिकापक्षिणि। वै.निघ.।

गोविषाणाख्या। स्त्री। बब्बूलवृक्षे। বাবলা গাছ। वै.निघ. हिक्का.चि.धूमे।

गोविष्ठा। स्त्री। गोमये। रा.नि.व.१५।

गोवृषः। पुं। वृषे। श.र.।

गोवेष्टम्। क्ली। श्रीवके। শীরা। प.मु.।

गोशकृत्। क्ली। गोमये। जटा.। [वै.निघ.।

गोशाड्वलः। पुं। ग्रन्थिपर्ण्याम्। গেঁটেলা।

गोशीर्षः (कः)। पुं। (र्षः) प.मु.। (कः) र.मा.। द्रोणपुष्प्याम्। घलघसिया। क्ली। श्रीखण्डचन्दने। শ্বেত চন্দন। प.मु.। गोमस्तके। चन्दने। रा.नि.व.१२।

गोशृङ्गः। पुं। वर्व्वूरकवृक्षे। বাবলা গাছ। रा.नि.व.८। वै.निघ.ग्रहणी.चि.। क्ली। गोशृङ्गे।

गोष्ठकुक्कुटः (गोचरः)। पुं। भासपक्षिणि। काकविशेषे। वै.निघ.।

गोष्ठीश्वरः। पुं। उष्ट्रज्वरे। गज-वै.।

गोसः। पुं। रक्तगन्धबोले। খুনখারাপী। वै.।

गोसङ्गः (र्गः)। पुं। प्रभाते। हारा.। च.इन्द्रिय.८अ.।

गोसदृक्षः। पुं। गवयमृगे। हे.च.।

गोसम्भवा। स्त्री। गोलोमिकायाम्। শ্বেত দূর্ব্বা। रा.नि.व.५। [अ.टी.रा.।

गोसम्भवः। पुं। रक्तबोले। খুনখারাপী।

गोस्तना। स्त्री। द्राक्षायाम्। अ.टी.च.द शि.यो.रक्त.पि.चि.। "पथ्याखर्ज्जूरगोस्तनाः।" [निघ.।

गोस्तनाकारा। स्त्री। मधुखर्ज्जूरीवृक्षे। वै.

गोस्तनिका (नी)। स्त्री। द्राक्षायाम्। मनका। वै.निघ.२भ.पाण्डु.चि.आमलक्यवलेहे। गुणाः—वृष्या गुर्व्वी कफपित्तघ्नी च। भा.।

गोस्तनीभवः। पुं। द्राक्षासवे। দ্রাক্ষার আসব। वै.निघ.।

गोस्रवः। पुं। अनामिकाङ्गुष्ठयुतकरविस्तारे। रा.नि.व.१८। गोमूत्रे। रा.नि.व.१५।

गोहन(ल)म्। क्ली। गोमये। र.मा.।

गोहरीतकी। स्त्री। विल्ववृक्षे। प.मु.।

गोहितः। पुं। घोषालतायां। विल्ववृक्षे। श.च.। [क्ली। पादमूले। हे.च.।

गोहिरः। पुं। अधमजातीयाश्वे। नकुल.।

गोक्षीरः। पुं। गोक्षुरके। গোখ্রী। रा.नि.व.४। क्ली। गोदुग्धे।

गोक्षुरः (कः)। पुं। (Zygophylleæ. Tribulus terestris. Syn. T. Lanuginosus.) स्वनामख्यातक्षुपे। গোখ্রী। क्षुद्रक्षुपविशेषे। हिं गोखरूल। उत्. गोखुरा। वेड़िलीसराटी। गोखरू इति च प्रसिद्धः। स च महाक्षुद्रभेदाद्द्विधा। सा.गुणाः—शीतलत्वं मधुरत्वं बल्यत्वं वृंहणत्वं कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहघ्नत्वं रसायनत्वञ्च। "गोक्षुरः शीतलः स्वादुः बलकृद्वस्तिशोधनः। मधुरो दीपनो वृष्यः पुष्टिदश्चाश्मरीहरः। प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत्॥" भा.। चारगुणाः—"चारस्तु गोक्षुराणान्तु मधुरः शीतलो मतः। स्रोतोविशोधनश्चैव वातघ्नो वृष्य एव च॥" वै.निघ.। तच्छाकगुणाः—तिक्तं वृष्यं स्रोतोविशो-

प्रमेह । राज.३प. । वीजगुणाः—वीजं गोक्षुरकं शीतं मूत्रलं शीथवारणम् । वृष्यमायुष्करं शुक्रमेहनुत्कृच्छ्रनाशनं ॥ वै. निघ. ।

गोक्षुरादिगणः । पुं । लौहमारकवर्गभेदे । यथा—"गोक्षुरः क्षुरको व्याघ्री सिंहपुच्छी कुम्भिका । गोक्षुरादिरिति प्रोक्तो वातश्लेष्महरो गणः ॥" रस.च. ।

गोक्षुराद्यघृतम् । क्ली । मूत्राघाते घृतम् । "धान्यगोक्षुरकक्वाथकल्कसिद्धं घृतं हितम् ।" घृतं ४श. क्वाथार्थं धन्याकं २श. जलं १६ श. शे.४ श. । कल्कार्थं धन्याकं ४ प. गोक्षुरः ४ प. । घृत ४ श. क्वाथार्थ धने २ श. जल १६ श. शे. ४ श. कल्कार्थ धने ४ प. गोक्षुर ४ प. । सा.कौ. । अन्यत् राजयक्ष्मणि । गव्यघृतं ४ श. क्वाथार्थं दुरालभा गोक्षुरः शालपर्णी पृश्निपर्णी (चाकुले) मुद्गपर्णी माषपर्णी श्वेतवाट्यालकं चैत्रपर्पटी एषां प्र. १ प. जल ४० श. शे. ४ श. । कल्कार्थं शटी पुष्करमूलं पिप्पली बला भूम्यामलकी चिरायता इन्द्रयवः अनन्तमूलं एषां प्र. २ तो. दुग्धं ८ श. । च.चि.८अ. । [व.४ ।

गोक्षुरी । स्त्री । गोक्षुरे । গোখ্‌রী । रा.नि.

गोक्षुरः । पुं । गोक्षुरे । कृकलासे । ·

गोचो(च्चे)ड़ः (कः) । पुं । गोनर्दपक्षिणि । সারস পাখী । सु.सू.४६अ. ।

गौः । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातपशौ । গরু । अम. । पुं । स्वर्गे । मे. । चक्षिकाख्ये । रा.नि.व.८। ऋषभके । रा.नि.व.५ । क्ली । लोम्नि । अ.टी. भानु. । स्त्री । नेत्रे । वाक्ये । रोहिण्यां । जले । मे. । भूमौ । त्रिका. । [पाचनी दीपनय । सु. ।

गौड़ः । पुं । गुड़विकारे । গুড়ের মদ । स च

गौड़(र)वास्तुकः । पुं, क्ली । चिल्लीशाके । हृष्टपत्ररक्तवास्तुके । रा.नि.व.७ । লাল বেতো শাক । "तदेव तु वृहत्पत्रं रक्तं स्याद्गौरवास्तुकं ।" भा.पू.१भ.शाकव. । See वास्तुकम् ।

गौड़सीधुः । पुं । गुड़कृततीक्ष्णमद्ये । गुणाः—"कषायो मधुरः सीधुर्गौड़ः पाचनदीपनः ।" सु.सू.४५अ. ।

गौड़ारसः । पुं । शूले रसः । रससिन्दूरं ५ भ. मृतलौहं ५ भ. शतावरी आमलकी गुड़ूचीक्वाथे मर्दयेत् । রসসিন্দূর ৫ ভ. মৃতলৌহ ৫ ভ. শতাবরী,আমলকী এবং গুড়ূচীকাথে ৩ দিন ভাবনা দিবে। মাত্রা ৪ র.। অনুপান ঘৃত ও মধু। रस.र. ।

गौड़ासवः । पुं । गुड़कृतासवे । গুড়ের মদ । गुणाः—सृष्टमूत्रशकृत् तर्पणो दीपनश्च । वा.टी. हेमाद्रिः। धातकीसगुड़ैर्मद्यभेदे गौड़ः प्रकीर्तितः । तौड़ः द्रव्यगुणमाला ।

गौड़िकम् । क्ली । गुड़कृतमद्यविशेषे । त्रि । गुड़संस्कृते । भा.उदावर्त्त.चि. ।

गौड़ी । स्त्री । गुड़कृतमद्ये । त्रिका. । धातकीरसगुड़ादिकृताम्लमद्ये । गुणाः—तीक्ष्णा उष्णा मधुरा वातघ्नी पित्तजननी बलकरी दीपनी पथ्या कान्तिजननी तर्पणी च । रा.नि.व.१४ । "गौड़ी कषाया मधुराम्लशीता सन्दीपनी शूलमलापहन्त्री। हृद्या त्रिदोषं ग्रमयत्यजीर्णं पाण्ड्वामयार्शःश्वसनं निहन्ति ॥" अत्रि.१९अ. ।

गौणविम्बी । स्त्री । विम्बीभेदे । वै.निघ. ।

गौणी । स्त्री । लोणिकाशाके । নুনিয়াশাক । प.मु. । मनःशिलायाम् । र.सा.स. ।

गौण्डः । पुं । कशेरुके । কেশুর ।

गौतमः । पुं । स्थावरविषभेदे । हे.च. ।

गौतमी । स्त्री । गोरोचनायां । रा.नि.व.१२ ।

गौधारः (धेयः) (धेरः, कः) । पुं । गोधिकात्मजे । गोधा इति ख्याते । स च दर्व्वीकरैर्विषेण तुल्यस्तैरेव जातत्वात् । "गोधासुतस्तु गौधेरो विषे दर्व्वीकरैः समः । चतुष्पात् व्यन्तरान् विद्यादेतेषामेव सङ्करात् ।" वा उ.३६अ. । स पञ्चविधः—"प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः । तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः । तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् । रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः ।" सु.कल्प.८अ. । "तदुत्पत्तिर्यथा—कृष्णसर्पेण गोधायां भवेज्जन्तुश्चतुष्पदः । सर्पो गौधेरकोनाम तेन दष्टो न जीवति । सर्पो गौधेरकोनाम गोधाख्यः स्याच्चतुष्पदः । कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यात् नाना स्युर्मिश्रजातयः ।" च. ।

गौरः । पुं । श्वेतसर्षपे । रा.नि.व.१६ । See सिद्धार्थः । धवहृक्षे । धाओयागाछ । रा.नि.व.८ । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । कारस्करवृक्षे । खदिरे । वै.निघ. । गौरधान्ये । च.सू.२७अ. । क्ली । सौगन्धिकतृणे । रामकर्पूर । रा.नि.व.८। हरिताले । रा.नि.व.१३ । पद्मकेशरे । मे. । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ । गौरसुवर्णशाके । वै.निघ. ।

गौरकः । पुं । गिरिमृत्तिकायां । गेरिमाटी । वै.निघ.ज्व.चि.लाक्षातैले । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

गौरकदम्बः (कः) । पुं । हारिद्रके । हर्दुआ कदम्ब इति लोके । भा.म.४भ.रैवती.ग्र.चि. ।

गौरखटी । स्त्री । श्वेतखटिकायाम् । श्वेत खड़ि । वै.निघ. ।

गौरचणकः । पुं । धवलचणकवृक्षे । शादा छोला । मं श्वेतचणा । कं बिलियकड़ले । गुणाः —मधुरः बल्यः रोचनः वातकरः पित्तघ्नः शीतलः गुरुश्च । रा.नि.व.१६ ।

गौरजीरकः । पुं । श्वेतजीरके । शादा जीरे । गुणाः—हिमो रुचिकरः कटुर्मधुरः दीपनः क्रिमिविषाध्मानहरः चक्षुष्यश्च । रा.नि.व.६ ।

गौरतित्तिरः(रिः) । पुं । तित्तिरपक्षिणि । तितिर पाखी । वै.निघ. । See तित्तिरिः ।

गौरत्वक् । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । जीयापुता । रा.नि.व.८ ।

गौरद्रुः । पुं । हरिद्रावृक्षे । वै.निघ. ।

गौरधान्यम् । क्ली । शालिधान्यविशेषे । शादा धान । च.सू.२७अ. ।

गौरपाषाणम् । क्ली । श्वेतखटिकायां । फुल-[खड़ि । वै.निघ. ।

गौरमाल्यः । पुं । गिरिजमधूकवृक्षे । पाहाड़े मउल गाछ ।

गौररम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । चाँपा [कला । रा.नि.व.११ ।

गौरवम् । क्ली । कफजरोगे, गुरुत्वे । लक्षणं यथा—"आर्द्रचर्म्मावनद्धं हि यो गात्रमभिमन्यते । तथा गुरुशिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्द्दिशेत् ॥" सु.शा.४अ. ।

गौरवर्णवती । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

गौरवल्ली । स्त्री । प्रियङ्गुलतायां । रा.नि.व.१२ ।

गौरव्रीहिः । पुं । गौरशालौ । वै.निघ. ।

गौरशाकः । पुं । मधूकवृक्षभेदे । गिरिज मउलविशेष । र.मा. ।

गौरशाखी (इन्) । पुं । जलमधूके । वै.निघ. ।

गौरषष्टिकः । पुं । षष्टिकशालिधान्यभेदे । श्वेतवर्ण षेटे धान । गुणाः—रुच्यः शीतलः दोषघ्नः बल्यः पथ्यः दीपनः वीर्य्यवृद्धिकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

गौरसर्षपः । पुं । (Brassica juncea. Syn. Sinapis romasa.) श्वेतसर्षपे । श्वेत सरिषा । हिं राइ । तें तेल्लावालु । प.मु. । गुणाः —कटुतिक्तोष्णः वातरक्तघ्नः ग्रहदोषलग्दोषविषभूतव्रणहरः रुच्यस्तीक्ष्णकफकण्डूकुष्ठकोठक्रिमिघ्नः रक्तपित्ताग्निवर्द्धकश्च । भा. ।

गौरसुवर्णशाकः । पुं,क्ली । चित्रकूटदेशे स्वनामप्रसिद्धशाकविशेषे । नटियाविशेष । गुणाः —शीतलं कफपित्तज्वरघ्नं दाहारुचिवान्तिरक्तश्रमघ्नञ्च । रा.नि.व.७ ।

गौरा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । चाँपा कला । रा.नि.व.११ । श्वेतसर्षपवृक्षे । गोरोचनायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.६ ।

गौराङ्गी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । गुजराटी ।

गौराजाजी । स्त्री । श्वेतजीरके । शादा जीरे । रा.नि.व.६ ।

गौराटः । पुं । श्वेतखदिरे । वै.निघ. ।

गौराटिका । स्त्री । शारिकापक्षिणि । शालिक पाखी । वै.निघ. ।

गौराद्यं घृतं(तैलञ्च) । क्ली । गव्यघृतं तिलतैलं वा ४ श. क्वाथार्थं—अश्वत्थ वटोदुम्बरप्लक्षवेतसानां मिलिला त्वक् ६४ प. वारि ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थं—हरिद्रा दारुहरिद्रा मञ्जिष्ठा पुण्डरीकं जटामांसी यष्टिमधु वालकं मुस्तकं रक्तचन्दनं जातीपत्रं निम्बपत्रं पटोलपत्रं करञ्जवीजं कटुकी सिक्थकं यष्टिमधु अनन्तमूलम् एषां मिलिला ८ प. । गव्यघृत वा तिलतैल ४ श. क्वाथार्थ अश्वत्थ, वट, यज्ञडुमुर, प्लक्ष-त्वक्,

বেতস মিলিয়া ৬৪ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.। কল্কার্থ—হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, মঞ্জিষ্ঠা, পুণ্ডরিয়া, জটামাংসী, যষ্টিমধু, বালা, মুতা, রক্তচন্দন, জাতীপত্র, নিম্বপত্র, পটোলপত্র, করঞ্জবীজ, কট্‌কী, মম, যষ্টিমধু, অনন্তমূল এই সকল মিলিয়া ৮ প.। চ.দ.।

गौरार्द्रक: । पुं । स्थावरविषभेदे । हे.च.।

गौराभ: । पुं । हरिद्राह्वये । वै.निघ.।

गौरामलकम् । क्ली । परिणतामलके । পাকা আমলা । रस.र.। प्राचीनामलके । পানি আমলা ।

गौरास्य: । पुं । नीलवानरे । रा.नि.व.१९ ।

गौराहिक: । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.।

गौरिका । स्त्री। जलमधूके । জলজ মৌওয়া । "यवान्नगौरिकोन्मिश्रैः।" सु.चि.२०अ.अलस.चि.। गारिकापञ्चिणि । वै.निघ.। अष्टवर्षीयकन्यायां । श.र.।

गौरिणी । स्त्री । तेरणक्षुपे । वै.निघ.।

गौरि(री)ल: । पुं । राजिकायाम् । শ্বেত সরিষা । लौहकिट्टे, लौहचूर्णे । मे.।

गौरी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.२२ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । सु.चि.१७अ.। प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । दारुहरिद्रायाम् । प.मु। नीलदूर्व्वायां । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८। मल्लिकापुष्पक्षुपे ।रा.नि.व.१०।२३ । तुलसीह्वये । रा.नि.व.१० । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । सु.चि.१७अ.। आकाशमांस्यां । सूक्ष्मजटामांस्याम् । रा.नि.व.१२।२३ । अनागतार्त्तवायां कन्यायाम् । रा.नि.व.१८। स्वर्णकदल्याम् । कुङ्कुमे(?)याम् । रा.नि.व.२३ ।

गौरीकेश: । पुं, क्ली । अभ्रधातौ । प.मु.।

गौरीजम् । क्ली । गन्धके । प.मु.। अभ्रकधातौ । रा.नि.व.१३ ।

गौरीजेयम् । क्ली । अभ्रधातौ । रा.नि.व.१३ ।

गौरीतेज: । क्ली । अभ्रधातौ । प.मु.।

गौरीपाषाणम् । क्ली । शुक्लपाषाणे । वै.निघ.१भ.अर्शः-चि.।

गौरीपुष्प: । पुं । प्रियङ्गुह्वये । रा.नि.व.१२ । श्वेतकरवीरह्वये । रा.नि.व.१० ।

गौरीरज: । क्ली । गन्धके । चि.प्र.कल्प.।

गौरीललितं । क्ली। हरिताले। रा.नि.व.१३।

गौर्जर: । पुं । मेषशृङ्गाम् । মেড়াশিঙে । वै.निघ.। [संख्याशतके ।

गौर्य्यम् ।क्ली। तमालपत्रे । वै.निघ अर्कचि.गन्ध.

गौर्य्यश्मा । पुं । शुक्लपाषाणे । ফুলখড়ি । वै.निघ.।

गौर्य्यामलम् । क्ली । अभ्रके । অভ্র । च.टी.स्था.। [फुल । रा.नि.व.११ ।

गौलिक: । पुं । कालमुष्ककह्वये । घण्टापा-

गौल्यम् । क्ली । चिक्कणपूगफले । চিকিণ্ড-পারী । हिं चिक्कणीसुपारी । रा.नि.व.११। See अक्षोट: । क्ली । मद्यविशेषे । रा.नि.व.२०। स्त्री । बिम्बीलतायां । তেলাকুচা,कुँदरूकी । वै.निघ.।

ग्रथितम् । क्ली । लवङ्गे । वै.निघ.जीर्णज्व.चि. लवङ्गादिकषाये । शूकदोषभेदे । लक्षणं—तत्कफोत्थितं ग्रथ्यत् शूकपूरितञ्च भवेत् । सु.नि.१४अ.।

ग्रन्थि: । पुं । वंशादे: सन्धौ । গাঁইট । अम.। भद्रमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । पिण्डाल्वौ । रा.नि.व.७ । ग्रन्थिपर्णह्वये । গেঁটেলা । मे.। पिप्पलीमूले । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.ग्रन्थ्यादिकषाये । पादग्रन्थौ । आर्त्तवदोषे । वै.निघ.। तन्नामकशोथरोगे । निदानसम्प्राप्ती यथा—"वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टा: सन्दूष्य मेदश्च कफानुविद्धं। वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्ट: ॥ आयम्यते व्यथ्यत एति तोदं प्रत्यस्यते कृत्यत एति भेदं । कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्न: स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् । दन्दह्यते धूप्यति चातिमात्रं पापच्यते प्रज्वलतीव चापि । रक्त: सपीतोऽप्यथवापि पित्ताद्भिन्न: स्रवेदुष्णमतीव चास्रं । शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डु: पाषाणवत् संहननोपपन्न: । चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपात् भिन्न: स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयं । शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानि: स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डु: । मेद:कृतो गच्छति चातिभिन्ने पिण्याकसर्पि:प्रतिमन्तु मेद:" । सु.नि.११अ.। स नवधा भवति दोषासृमांसमेदोऽस्थि-

शिराग्रन्थिप्रभवः। वा.उ.२९अ। तेषां रक्तमांसशिराखिग्रन्थिप्रभवानां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये मृग्याणि। तत्र दोषासमेदोजाः साध्याः। मर्म्मकण्ठोदरस्थाः स्थूलाः खराः चलाश्च न साध्याः।

ग्रन्थि(न्थी)कम्। क्ली। पिप्पलीमूले रा.नि.व.६। च.द कामला.चि.मण्डूरवटके। गुग्गुलौ। भै.। पुं। कर्णपालीगतरोगे। सु.सू.१६अ.। ग्रन्थिपर्णे। গেঁটেলা। भैष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले। अर्ज्जुनवृक्षे। त्रिका.। करीरे। मे.।

ग्रन्थिका। स्त्री। ग्रन्थिपर्णे। গেঁটেলা। वचायाम्। वै.निघ.।

ग्रन्थिकोषः। पुं। ग्रन्थिपर्णे। গেঁটেলা। च.द.वा.व्या.चि.। "ग्रन्थिकोषो मरुवकम्।"

ग्रन्थिखेटी। स्त्री। गन्धमात्रायाम्।

ग्रन्थितकः। पुं। शूकरोगे। वै.निघ.। See ग्रथितं। [चोरके, ग्रन्थिपर्णे। वै.निघ.।

ग्रन्थिदला। स्त्री। मालकन्दे। रा.नि.व.७।

ग्रन्थिदूर्व्वा। स्त्री। वल्लीदूर्व्वायां। গাঁটদূর্ব্বা। रा.नि.व.८। [मुण्डीरो। रा.नि.व.५।

ग्रन्थिनिका। स्त्री। महाश्रावणिकायाम्।

ग्रन्थिनी। स्त्री। कदलीवृक्षे। वै.निघ.।

ग्रन्थिपत्रः। पुं, क्ली। चोरकनामगन्धद्रव्ये। গেঁটেলা। रा.नि.व.१२।

ग्रन्थिपर्णः। पुं, क्ली। चोरकनामगन्धद्रव्ये। গেঁটেলা। रा.नि.व.१२। स्वनामख्यात-वणिग्द्रव्ये। গেঁটেলা। हिं (गठिवन)। मद.। "ग्रन्थिकः पाण्डुरः किञ्चित् कनिष्ठः सर्व्वसम्मतः। उत्तमः कृष्णवर्णो यः स्थूलोऽतीव च निन्दितः॥" भैष.ग्रहणी.चि.शतावरीमोदके। गुणाः—तिक्तं तीक्ष्णं कटूष्णं लघुदीपनं कफवातविषश्वासकण्डूघ्नञ्च। भा.। शोधनं गोमूत्रेण। (र्णा, र्णी) स्त्री। जतुकालतायाम्। रा.नि.व.३। गण्डदूर्व्वायाम्। रा.नि.व ८। ग्रन्थिपर्णे। वै.निघ.।

ग्रन्थिफलः। पुं। मदनवृक्षे। ময়না গাছ। रा.नि.व.८। कपित्थवृक्षे। কয়েৎ বেলের গাছ। रा.नि.व.११। साकुरुण्डवृक्षे। रा.नि.व.६।

ग्रन्थिभा। स्त्री। अस्थिसंहारवृक्षे। হাড়জোড়া। वै.निघ.।

ग्रन्थिमत्फलः। पुं। क्षुद्रकण्टकारिकायाम्। वै.निघ.। लकुचवृक्षे। रा.नि.व.९।

ग्रन्थिमान्। पुं। अस्थिसंहारवृक्षे। হাড়জোড়া। प.मु.। भा.।

ग्रन्थिमूलम्। क्ली। तालमूल्याम्। लशुने। वै.निघ.। गृञ्जने। গাজর। रा.नि.व.७।

ग्रन्थिमूला। स्त्री। वल्लिदूर्व्वायां। গাঁটদূর্ব্বা। रा.नि.व.८।

ग्रन्थिलः। पुं। विकण्टकवृक्षे। रा.नि.व.११। विकङ्कतवृक्षे। বঁইচি বৃক্ষ। रा.नि.व.९। करवीरवृक्षे। अम.। तण्डुलीयक्षुपे। কাঁটানটিয়া। रा.नि.व.५। चोरकनामगन्धद्रव्ये। গেঁটেলা। रा.नि.व.१२। पिण्डालौ। रा.नि.व.७। वंशकरीरे। বাঁশের কোঁড়। प.मु.। क्ली। पिप्पलीमूले। रा.नि.व.६। आर्द्रके। श.च.। करीराख्योष्ट्रप्रियगुल्मे। रा.नि.व.८। गन्धमात्रायाम्। प.मु.। विल्ववृक्षे। शूकदोषभेदे। वै.निघ.।

ग्रन्थिला। स्त्री। भद्रमुस्तायाम्। रा.नि.व.६। वल्लीदूर्व्वायाम्। গণ্ডদূর্ব্বা। रा.नि.व.८।

ग्रन्थिवर्हि (न्)। पुं। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। श.च.।

ग्रन्थिवि(वी)सर्पः। पुं। विसर्परोगभेदे। लक्षणं यथा—"कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफं। रक्तञ्च वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगं। दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनां। ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वरां। श्वासकासातिसारास्य शोषहिक्कावमिभ्रमैः। मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः। इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः॥" मा.नि.।

ग्रन्थिसंवृता। स्त्री। नलुकायाम्। वै.निघ.।

ग्रहजित्। पुं। चोड़ानामदेवदारुभेदे। गन्धद्रव्यविशेष। रा.नि.व.१२।

ग्रहणम्। क्ली। नेत्रे। इन्द्रिये। रा.नि.व.१८।

ग्रहणी। स्त्री। अग्निवहधमन्याम्। प.प्र.४ख.। तस्याः स्थानं यथा—"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता। पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता। ग्रहणीबलमग्निर्हि स चापि ग्रहणी मतः। तस्मादग्नौ प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि प्रदुष्यति॥ सु.शा.।तथा—"अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी

-मता । नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता । अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं त्यजति चाप्यधः” । च. । तन्नामककोदरामयरोगविशेषे । तस्य सम्प्राप्तिर्यथा —“अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः । भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ।” सामान्यलक्षणं यथा—“एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः । सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति । पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवं । ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः । पूर्व्वरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः । विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवं ॥” निदानं यथा—कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनैः । प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः । मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् । वातजारूपं यथा—“तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकः खराङ्गता । कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः । पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका । हृत्पीड़ा कार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका । गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनन्तथा । जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च । सवातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः । चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेणवत् । पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात् ॥” पित्तजालक्षणं—“कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्वणं । आप्लावयद्धन्त्यनलं जलमुष्णमिवानलम् । सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवः । पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृड़र्दितः । कफजोत्पत्तिः—गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् । भुक्तमात्रस्य च स्वप्नात् हन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥” इत्यादि । मा.नि. । “ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् । लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः” । ग्रहण्याम् आहारो ग्रहणीस्थितपाचकपित्तस्थेन वह्निना पच्यते । पच्यमानः स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य संयोगात् कटुर्भवति ।

ग्रहणीकपाटरसः । पुं । रसोऽयं ग्रहण्यां हितः । स षड्विधः । प्रथमो यथा—पारद-गन्धक-टङ्कण-यवक्षार जातीफल-खदिर-जीरक-शुक्लधूनकमर्कटीबीज बिल्वशलाटु-बकपुष्पाणां प्र.॥० तो. बिल्वपत्र-कार्पास-शालिञ्च-चौरिणी-कच्चट कुटजपत्राणां रसेन मर्द्दयेत् । वटी १र.। পারা, গন্ধক, সোহাগা, যবক্ষার, জায়ফল, খদির, জীরা, শ্বেতধুনা, আলাকুশীর বীজ, বেলশুঁটা, বকপুষ্প প্রত্যেকে চূর্ণ ॥০ তোলা, বিল্বপত্র, কাপাসফল, শালিঞ্চশাক, খিরুই, কাঁচড়াপাতা, কুড়্চিছাল বা পত্র ইহাদের রসে মর্দ্দন । বটী. ১র.। রস.র. । ভৈষ.। द्वितीयो यथा —पारदगन्धकयोः प्र.१तो. कज्जलिः कार्य्या। कुटजत्वक्भस्म ४ तो. सर्व्वमेकत्र आर्द्रकरसेन मर्द्दयेत् । मात्रा ४ गुञ्जा । পারা ১তো. গন্ধক ১ তো. কজ্জলি করিবে । পরে কুড়্চির ছাল ভস্ম ৪ তো. মিশাইয়া আদার রসে মাড়িবে । ছাগদুগ্ধ বা কুড়্চির কাথের সহিত ৪ রতি সেবন করাইবে । तृतीयो यथा—पारदगन्धकजातीफललवङ्गानां चूर्णं प्र. ॥० तोलकं बिल्वपत्रसूर्य्यावर्त्तशृङ्गाटकपत्राणां प्र. पलमानरसेन यथाक्रमं मर्द्दयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । পারা, গন্ধক, জায়ফল, লবঙ্গ প্র. ॥০ তো. একত্র চূর্ণ করিয়া বিল্বপত্র, হুড়হুড়িয়া, পাণিফল পাতা ইহাদের প্রত্যেকের রস ১ পল দ্বারা যথাক্রমে মর্দ্দন করিবে । মাত্রা ২ রতি । অনুপান দধি । चतुर्थो यथा—शुक्लधूनकरसगन्धकानां प्र. ४ मा. सूर्य्यावर्त्तबिल्वशृङ्गाटकपत्ररसेन प्र. पलमितेन यथाक्रमं मर्द्दयेत् । मात्रा १ गुञ्जा । শ্বেতধুনা, পারা, গন্ধক প্রত্যেকে ৪মাষা একত্র চূর্ণকরত হুড়হুড়িয়া, বিল্বপত্র এবং পাণিফল পত্র ইহাদের প্র. ১ পল রসে মর্দ্দন করিবে । মাত্রা ১ রতি । पञ्चमो यथा संग्रहण्यां—मुक्ताभस्म-स्वर्णभस्म-गन्धक-पारद-टङ्कणाभ्रक कपर्द्दकभस्म-विषाणां प्र.१ तो. शङ्खभस्म ८ तो. अतिविषाक्वाथेन मर्द्दयित्वा गोलकं विधाय पुटपाकेन प्रहरद्वयं पचेत् । उद्धृत्य धुस्तूरचित्रकतालमूलीरसेन भावयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । মুক্তাভস্ম, স্বর্ণভস্ম, গন্ধক, পারা, সোহাগা, অভ্র, কড়িভস্ম, বিষ প্র. ১ তো. শঙ্খভস্ম ৮ তো. আতইচের কাথে মাড়িয়া গোলা করিয়া ২ প্রহর পুটপাক করিবে । শীতল হইলে তুলিয়া লৌহপাত্রে ধুতুরা, চিতা এবং তালমূলীর রসে ভাবনা দিয়া ২ রতি বটী করিবে । ভৈষ. । षष्ठो यथा—रौप्यभस्म १ भ. मुक्ताभस्म १ भ. स्वर्णभस्म १ भ. गन्धकं २ भ. पारदः २ भ. सर्व्वं कपित्थरसेन सम्मर्द्य मृगमद्भे

खिला पचेत्। अथ बलारसे ७, अपामार्गरसे ३. लोध्रातिविषामुस्ताधातकीन्द्रयवगुडूचीनां रसे प्र. ३ भावना: देया:। রৌপ্যভস্ম ১ ভ. মুক্তাভস্ম ১ ভ. স্বর্ণভস্ম ১ ভ. গন্ধক ২ ভ. পারদ ৩ ভ. কপিত্থরসে মর্দ্দন করিয়া মৃগশৃঙ্গে ভরিয়া পাক করিবে। পরে বলারসে ৭, অপামার্গরসে ৩, লোধ্র, অতিবিষা, মুস্তা, ধাতকী, ইন্দ্রযব, গুড়ূচীর রসে প্র. ৩ ভাবনা দিবে। रस.चि.।

ग्रहणीगजेन्द्रवटिका। स्त्री। ग्रहण्यधिकारे रस:। रस गन्धक लौह शङ्खभस्म टङ्कणक्षार-हिङ्गु-शटी-तालीश मुस्त-धान्यक जीरक सैन्धव धातकी प्रतिविषा-शुण्ठी-गृहधूम हरीतकी-भल्लातकास्थि (अभावे रक्तचन्दनं) तेजपत्र जातीफल लवङ्ग-त्वगेला बालक-बिल्वशलाटु मेथिका भङ्गानां प्र. समोभाग:। छागदुग्धेन मर्द्दनम्। রস, গন্ধক, লোহ, শঙ্খভস্ম, সোহাগার খই, হিং, শটী, তালীশপত্র, মুতা, ধনে, জীরে, সৈন্ধব লবণ, ধাইফুল, আতইচ, শুঁট, ঝুল, হরীতকী, ভেলারমুটী, (অভাবে রক্তচন্দন) তেজপত্র, জায়ফল, লবঙ্গ, গুড়ত্বক্, এলাইচ, বালা, বেলশুঁটা, মেতি, সিদ্ধি প্রত্যেকে সমভাগ। ছাগদুগ্ধের সহিত মর্দ্দন। रस.र.।

ग्रहणीमिहिरतैलम्। क्ली। ग्रहणीरोगे तैलम्। तिलतैलं ४ श. तक्रं १६ श.। कुटजत्वक् २ श. वारि १६ श. शे. ४श.; धान्यकं २ श. वारि १६ श. शे. ४ श.। मतान्तरे कुटजत्वक् १२॥० श. वारि ६४ श. शे. १६ श. धान्यकं १२॥० श. वारि ६४ श. शे. १६ श. तक्रं १६ श. एवं ग्रहणीहरद्रव्याणामन्येषां यथालब्धं क्राथ: १६ श.। कल्कार्थं—धान्यक-धातकी लोध्र-वराहक्रान्ता-अतिविषा-हरीतकी-वीरणमूल मुस्त-बालक-मोचरस रसाञ्जन बिल्वशलाटु नीलोत्पलपत्र-नागकेशर-पद्मकेशर-गुडूचीन्द्रयव श्यामालता-पद्मकाष्ठ-कटुकी-तगर-जटामांसी-भृङ्गराज केशराज-पुनर्नवाम्र-जम्बू-कदम्ब-कुटजत्वक् यमानी-जीरकाणां प्र. २ तो.। তিলতৈল ৪ শ. ঘোল ১৬ শ. কুড়চিছাল ২ শ. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ. ধনে ২ শ. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ.। মতান্তরে কুড়চিছাল ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ.; ধনিয়া ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ; ঘোল ১৬ শ. এইরূপ গ্রহণীহর অন্যান্য যে কোন দ্রব্যের ক্বাথ ১৬ শ. দিবে। কল্কার্থ—ধনিয়া, ধাইফুল, লোধ, বরাক্রান্তা, আতইচ, হরীতকী, বেণার মূল, মুতা, বালা, মোচরস, রসাঞ্জন, বেলশুঁটা, নীলোৎপল, তেজপত্র, নাগেশ্বর, পদ্মকেশর, গুলুঞ্চ, ইন্দ্রযব, শ্যামালতা, পদ্মকাষ্ঠ, কট্‌কী, তগর, জটামাংসী, ভীমরাজ (বা দারুচিনি), কেশুত্তে, পুনর্নবা, আমছাল, জামছাল, কদমছাল, কুড়চিছাল, যমানী, জীরা প্রত্যেকে ২ তো.। वृहती यथा—तिलतैलं ४ श. तक्रं १६ श.। क्राथार्थं—कुटजमूलत्वक् धान्यकं प्र. १०० प. जलं प्र. ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थं—धनीयकं धातकीपुष्पं लोध्रं वराहक्रान्ता अतिविषा हरीतकी लवङ्गं बालकं शृङ्गाटकपत्रं रसाञ्जनं नागकेशरपुष्पं पद्मकाष्ठं गुडूची इन्द्रयवं प्रियङ्गुकं कटुकी पद्मकेशरं तगरं शरमूलं भृङ्गराज: केशराज: पुनर्नवा आम्रत्वक् जम्बूत्वक् कदम्बत्वक् एषां मिलित्वा १ श. स्वल्पपाकविधिना पाच्यम्। रस.र.। भैष.।

ग्रहणीरुक्। स्त्री। संग्रहग्रहण्याम्। अम.।

ग्रहणीवज्रकवाट:। पुं। ग्रहण्यां रस:। "मृतसूताभ्रकं गन्धं यवक्षारं सटङ्कणं। अग्निमन्थं वचां कुर्य्यात्सूततुल्यानिमान् सुधी:। ततो जयन्तीजम्बीरभृङ्गद्रावैर्विमर्द्दयेत्। त्रिवासरं ततो गोलं कृत्वा संशोष्य धारयेत्। लौहपात्रे शरावञ्च दत्त्वोपरि विमुद्रयेत्। अधो वह्निं शनै: कुर्य्यात् यामार्द्धं तत उद्धरेत्। रसतुल्यामतिविषां दद्यान्मोचरसं तथा। कपित्थविजयाद्रावै: भावयेत् सप्तधा पृथक्। धातकीन्द्रयवामुस्तालोध्रप्रतिविषाम्रता:। एतद्द्रवैर्भावयित्वा दिनैकञ्च विशोषयेत्। रसं वज्रकवाटाख्यं माषैकं मधुना लिहेत्। वह्निं शुण्ठीं विडं बिल्वं लवणं चूर्णयेत् समम्। पिबेदुष्णाम्बुना चानु सर्व्वजां ग्रहणीं जयेत्॥" र.चि.।

ग्रहणीशार्दूलवटिका। स्त्री। ग्रहण्याम्। जातीफलं लवङ्गं कुष्ठं टङ्कणं विड़लवणं जीरकं त्वक् एला धुस्तूरबीजं अहिफेनञ्च प्र. समभागं आदाय प्रसारणीरसेन मर्द्दयेत्। জায়ফল, লবঙ্গ, কুড়, সোহাগার খই, বিট্‌লবণ, জীরা,

गुड़त्वक्, एला, धुतुराबीज, आफिम् प्र. स-मभाग, गन्धभादुलियार रसे मर्दन । भैष. ।

ग्रहणीहरम् । क्ली । लवङ्गे । श.च. । त्रि । ग्रहणीहरद्रव्यमात्रे ।

ग्रहद्रुमः । पुं । शाकतरौ । रा.नि.व.९ ।

ग्रहनाशः (शनः) । पुं। सप्तपर्णवृक्षे । र.मा.।

ग्रहपतिः । पु । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । अम. । [द्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

ग्रहभीतिजित् । पुं. क्ली । चौडानामगन्ध-

ग्रहागमः । पुं । भूतसञ्चारे । रा.नि.व.२० ।

ग्रहाङ्गम् । क्ली । खर्परजततामचपुकान्तलौहे-षु । रा.नि व. २२ । See पञ्चलौहम् ।

ग्रहापहा । स्त्री । गौरीचनायाम् । वै.निघ. ।

ग्रहामयः । पुं । ग्रहपीड़ायां । रा.नि.व.२० ।

ग्रहाशी (इन्) । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । श.र. ।

ग्रहाह्वयः । पुं । भूताङ्कुशवृक्षे । हेँचेता । रा.नि.व.९ ।

ग्राम(म्य)कन्दः । पुं । ग्रामजौले । ओल । कचुरिति ख्याते कन्दशाके । कचू । र.मा. ।

ग्रामकोलः । पुं । ग्रामशूकरे । वै.निघ. ।

ग्रामक्रोड़ः । पुं । ग्रामशूकरे । वै.निघ. ।

ग्रामजनिष्पावी । स्त्री । नखनिष्पाव्याम् । वर्वटी । रा.नि.व.७ ।

ग्रामजा । स्त्री । खर्जूरवृक्षे । प.मु. ।

ग्रामणीः । पुं । नील्यां । नील गाछ । है.च. ।

ग्राम(म्य)मद्गुरिका । स्त्री । मद्गुमत्स्ये । शिङि माछ । मे. । हारा. ।

ग्राम(म्य)मृगः । पुं । कुक्कुरे । श.र. । ग-वादिग्रामवासिपशुवर्गे । यथा —अश्वाश्वतरगोख-रोष्ट्रवस्तोरभमेदःपुच्छप्रभृतयः । तन्मांसं वातसंघ-, हणं कफपित्तघ्नं रसे पाके च मधुरकं दीपनं बल-वर्द्धनञ्च । सु.सू.४६अ. । [जटा. ।

ग्रामिणी । स्त्री । नीलीवृक्षे । नील गाछ ।

ग्रामीणः । पुं । ग्राम्यशूकरे । रा.नि.व.१९ । काके । कुक्कुरे । मे. ।

ग्रामीणा । स्त्री । नीलीवृक्षे । भा.पू.१भ. । पालङ्कशाके । रा.नि.व.७ ।

ग्राम्यकर्कटी । स्त्री । कुष्माण्डे । त्रिका. ।

ग्राम्यकुक्कुटः । पुं । प्रतुदजातीयपक्षिविशेषे। ग्रामकुकड़ा। तन्मांसं स्निग्धं वातघ्नं दीपनं गुरु। रा.नि.व.१७ । [त्रिका. ।

ग्राम्यकुङ्कुमम् । क्ली । कुसुम्भे । कुसुमफुल ।

ग्राम्यकोशा । स्त्री । हस्तिकोशातक्याम् । धुन्दुल । रा.नि.व.७ ।

ग्राम्यधर्मः । पुं । मैथुने । अम. ।

ग्राम्यपशुः । पुं । गवादिग्रामवासिपशुषु । See ग्राममृगः ।

ग्राम्यवराहः । पुं । ग्रामजशूकरे । गेँयो शुयार । तन्मांसं मेदोबलवीर्य्यवर्द्धकं वनवराहमां-साद्गुरु च । रा.नि.व.१७ ।

ग्राम्यवल्लभा । स्त्री । पालङ्कशाके । प.मु. ।

ग्राम्यशूकरः । पुं। ग्राम्यवराहे । रा.नि.व.१७।

ग्राम्या । स्त्री । नीलीवृक्षे । नील गाछ । नि-ष्पावे । मटर। रा.नि.व.७। तुलसीवृक्षे । वै.निघ.।

ग्राम्याश्वः । पुं । गर्दभे । त्रिका. ।

ग्राम्योदकम् । क्ली । ग्राम्यजले । वै.निघ. ।

ग्रावा(न्) । पुं । प्रस्तरे । अम. । [प.मु. ।

ग्रावारिः । पुं । पाषाणभेदे । पाथरकुचि ।

ग्रासः । पुं । घासे । कवले । कल । अम. । पारदस्य धातुग्रसनयोग्यतारूपे । पारार स्वर्ण-ग्रास । स चतुर्विधः—"चतुःषष्ट्यंशकग्रासात् द-ण्डधारी भवेद्रसः । जलौका च द्वितीयेन ग्रास-योगे सुरेश्वरि। ग्रासेन तु तृतीयेन काकविष्ठासमो भवेत् । ग्रासेन तु चतुर्थेन दधिमण्डसमो भवेत् ।", र.चि.३ अ. । (विवरणं पारदशब्दे द्रष्टव्यम्) ।

ग्राहः । पुं । शिशुमारे । शुशोक । रा.नि.व. १९। नक्रे । हाङ्गर, जलहस्ती । भ.टी.भ. ।

ग्राहकः । पुं । शितावरद्रुपे । शुशुनि शाक । रा.नि.व.४ । घातकपक्षिणि । बाज पाखी । श.र. । [नि.व.६ ।

ग्राहलोमशा । स्त्री । वचायाम् । वच । श.

ग्राहिणी। स्त्री। क्षुद्रदुरालभायाम्। क्षुद्र दुरालभा। प.मु.। श्वीरिण्यां। थिरुइ। र.मा.। शुक्लज्जालुकायां। শ্বেত লজ্জাবতী। वै.निघ.।

ग्राहिफलम्। क्ली। कपित्थफले। কয়েৎ বেল। रा.नि.व.११।

ग्राहिवस्ति:। पुं। निरूहवस्तिभेदे। পিচকারিবিশেষ। स च अम्बष्ठादिप्रियङ्ग्वादिक्काथेन क्षौद्रघृतयुक्तेन साध्यते। यथा—"प्रियङ्ग्वादिगण-क्काथे अम्बष्ठाद्येन संयुता:। सक्षौद्रा: सघृताश्चैव ग्राहिणो वस्तय: स्मृता:। एतेष्वेव च योगेषु स्नेहा: सिद्धा: पृथक् तथा। समस्तेष्वथवा सम्यक् विज्ञेया: स्नेहवस्तय:॥" सु.।

ग्राही (इन्)। पुं। कपित्थवृक्षे। प.मु.। रक्तकार्पासे। त्रि। स्तम्भने। वा.टी.हेमा। धारके। मलबन्धकरे। यदग्निदीप्तिकरं पाचकं तत् ग्राहीत्युच्यते। यथा—"दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णत्वाद्द्रवशोषकं। ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पलीति॥" भा.।

ग्राह्य:। पुं। अम्लवेतसे। प.मु.।

ग्रीवा। स्त्री। कृकाटिकायाम्। ঘাড়। अम.। भा.म.४भ क्षुद्ररोग-चि.। मन्यायाम्। ঘাড়ের শিরা। मे.। [भादौ। च.नि.२भ.।

ग्रीवारोग:। पुं। ग्रीवाजातरोगे ग्रीवास्त-

ग्रीवास्थि। क्ली। कसेरुकोर्द्ध्वस्थतदाकारास्थिनि। ঘাড়ের হাড়। तानि१५म.। च.शा.७भ.।

ग्रीवी (इन्)। पुं, स्त्री (विनी)। उष्ट्रे। जटा.।

ग्रीष्म:। पुं। घर्म्मे ऋतौ। गर्म्मिकाल। स वैशाखज्यैष्ठमासयो: भवति। ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्त:। गुणा:—ग्रीष्मोरुचोऽतिकटुक: पित्तकृत्कफनाशन:। उष्णतायाम्। मे.। तात्कालिकं जलम् च-नभिष्यन्दि। रा.नि.व.१४। [वै.निघ.।

ग्रीष्मकर्कटी। स्त्री। ग्रीष्मजकर्कटीविशेषे।

ग्रीष्मका। स्त्री। पुष्पविशेषे। मल्लिका, वनमल्लिका। वै.निघ.। [म्र.च.।

ग्रीष्मजा। स्त्री। नवजीवृक्षे। লোণা গাছ।

ग्रीष्मपुष्पी। स्त्री। कोङ्कणदेशे करवीरणीति प्रसिद्धे पुष्पवृक्षे। रा नि.व.१०।

ग्रीष्मभ(वोद्भ)वा। स्त्री। नवमल्लिकायाम्। সেউতি। रा नि व.१०।

ग्रीष्मसुन्दरक:। पुं। सूक्ष्मपत्रशाकविशेषे। গীমা শাক। गुणा:—तिक्तं रुचिकरं कफपित्तदोषघ्नञ्च। राज.३प.।

ग्रीष्महासा। स्त्री। इन्द्रतूलके। त्रिका.।

ग्रीष्मा। स्त्री। लोध्रवृक्षे। वै.निघ.। नवमल्लिकायाम्। रा.नि.व.१०। [উতি। प.मु.।

ग्रैष्मिका (ष्मी)। स्त्री। नवमल्लिकायाम्। সে-

ग्लान:। त्रि। रोगिणि। रा.नि.व.२०।

ग्लाना। स्त्री। बलहीनतायां। हे.च.। रोगे। राज.।

ग्लानि:। स्त्री। व्याधौ। रा.नि.व.२०। ओज:क्षयादिजन्यदेहजाड्ये। "ग्लानिरोज:क्षयाद्दु:खादजीर्णाच्च श्रमाद्भवेत्।" शार्ङ्ग.पू.६भ.। "वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रम:। नचान्नं रोचते यस्मै ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत्।" भा.। सु.शा.४भ.। [अम.।

ग्लास्नु:। त्रि। रोगिणि। रा.नि.व.२०। ग्लाने।

ग्लौ:। पुं। कर्पूरे। अम.।

घ

घट:। पुं। कलसे। अम.। द्रोणपरिमाणे। ६४ म.। प.प.। करिगण्डस्थले। मे.। कुम्भपरिमाणे, द्रोणविंशतौ। [भरादौ।

घटक:। पुं। विना पुष्पं फलवति वृक्षे, उदु-

घटदेशजम्। क्ली। गड़लवणे। रा.नि.व.६।

घटा। स्त्री। मधुरकर्कटिकायाम्। মিঠে লেবু। मद.व.६।

घटाभिधा। स्त्री। घटाकारफलाया अलाबूभेदे, कुम्भतुम्ब्याम्। গোল লাউ। वै.निघ.। [व.७।

घटालाबु: (बू:)। स्त्री। कुम्भतुम्ब्यां। रा.नि.

घटालिका । स्त्री । मधुरककंट्याम् । मिष्टि लेबु । मद.व.६ ।

घटिकम् । क्ली । नितम्बे । श.च. ।

घटिका । स्त्री । मुहूर्त्तपरिमाणे । दुइदण्ड । अटा. । पादग्रन्थौ । श.र. । [वैण । वै.निघ. ।

घटिकालवणम् । क्ली । विड़लवणे । विट्‌नु-

घटीयन्त्रग्रहणी । स्त्री । ग्रहणीरोगभेदे । लक्षणं यथा—"प्रसुप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जल-घटीध्वनिः । तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणी-गदम् ॥" मा.नि. ।

घट्टगा । स्त्री । दाक्षिणात्यनदीविशेषे । एतज्जलं गुणैः कृष्णासदृशम् । स्वादुतरं पथ्यं कान्तिदञ्च । रा.नि.व.१४ ।

घण्टः । पुं । शाकादिसिद्धव्यञ्जनविशेषे । शाकेर घण्ट, मोचार घण्ट । गुणाः—बल्यः रुचिकरः वातघ्नश्च । राज. ।

घण्टकः । पुं । क्षुद्रक्षुपविशेषे । घेटकुल, घेँटु गाछ । घेँटुकाण । सा.कौ. । तस्य मूलगुणाः —कफघ्नं कटुपाकि पित्तकरञ्च । राज. । घण्टा-पाटलवृक्षे । ज.द. । [भैष.अम्लपित्तचि. ।

घण्टकर्णः । पुं । क्षुद्रक्षुपविशेषे । घेँटुकोल ।

घण्टा । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४ । जवापुष्पवृक्षे । जवा गाछ । र.मा. ।

घण्टाकः । पुं । घण्टापाटलिवृक्षे । घण्टापा-रुल । ज.द. । जालिन्याम् । झिङे । वै.निघ. ।

घण्टाकर्णः । पुं । घण्टकक्षुपे । घेँटु गाछ । घेँटुकाण । प सु.ग्रहणी.चि.नित्यानन्दरसे ।

घण्टापाटलिः । स्त्री । स्वनामख्यातवृक्षे । घण्टापारुल । हिं मोखा । प.मु. । See मुष्कक: ।

घण्टारवा । स्त्री । वनशणवृक्षे । शण गाछ । हिं झनझनिया । भ. । [नि.व.८ ।

घण्टालः । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ । रा.

घण्टालिका । स्त्री । मधुरमातलुङ्गवृक्षे । म-द.व.६ । [रा.नि.व.३ ।

घण्टाली । स्त्री । कोषातक्याम् । घोषा ।

घण्टाबीजः । पुं । जैपालवृक्षे । जयपाल गाछ । रा.नि.व.६ । शणवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । शणबीजे । [हे.च. ।

घण्टाशब्दम् । क्ली । कांस्यधातौ । काँसा ।

घण्टाशीता । स्त्री । अतिबलायां । रा.नि.व.४ ।

घण्टाशीला । स्त्री । महाशणवृक्षे । वै.निघ. ।

घण्टिकः । पुं । पादिजलजन्तुविशेषे । अर्क.चि. ।

घण्टिका । स्त्री । सूक्ष्मजिह्वायाम् । आलजि-भि । रा.नि.व.१८ । गलशुण्डिकारोगे । रा.नि. व.२० । शणपुष्प्यां । शणफुल । वै.निघ.२भ.अप-स्मा.चि.द्राक्षावलेहे । कुमरिचे । लङ्कामरीच । वै.निघ. । [नि.व.६ ।

घण्टिनीबीजम् । क्ली । जैपालबीजे । रा.

घण्टुः । पुं । करिकण्ठभूषणे । उष्णा. । उष्ण-तायाम् । वै.निघ. ।

घण्डः । पुं । मधुमक्षिकायाम् । भ्रमरे । उष्णा. ।

घनः । पुं । मुस्तायाम् । मुता । रा.नि.व.२३ । सि.यो.कास चि.पथ्यादियूषे । नागरमुस्तायाम् । च द.पित्त-चि-विश्वादि । शरीरे । रा.नि.व.१८ । अभ्रके । मेघे । रा.नि.व.२३ । कफे । रा.नि.व. २१ । त्वचि । गुड़त्वक् । रा.नि.व.१२ । वङ्गे । गुडे । वै.निघ. । क्ली । लौहे । हे.च. । वल्कले । रा.नि.व.२ । त्रि । निविड़े । अम. ।

घनकफः । पुं । करकायाम् । शिल । त्रिका. ।

घनकालः । पुं । वर्षर्त्तौ । श.र. ।

घनगोलकः । पुं । स्वर्णे, रौप्ये च । संश्लि-ष्टरजतसुवर्णे । हे.च. ।

घनचन्दनादिः । पुं । वातपित्तज्वरे कषाये । "घनचन्दनपर्पटकं कटुकं समृणालपटोलदलं स-जलं । घृतशीतसितायुतपित्तहरं ज्वरछर्दितृषा-रुचिदाहहरम् ।" मुता,रक्तचन्दन, क्षेत्पाप-ड़ा, कट्‌की, वेणार मूल, पल्‌ता, वाला प्र-त्येके १४ रति । जल ॥० श. शे. ⁄० पो-ओया । प्रक्षेप—चिनि ४ मासा । सा.कौ. ।

घनच्छदम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ । शिग्रुवृक्षे । सजिना गाछ । वै.निघ. ।

घनजम्बालः । पुं । चुलुके । गण्डूष । त्रिका. ।

घनता(तो)लः । पुं । चातकपक्षिणि । सा-रङ्गपक्षिणि । जटा. । त्रिका. ।

घनत्वक् । पुं । शुक्लरोध्रे । শ্বেত লোধ । वै. निघ. । [नियामके ।

घनध्वनिः । पुं । मुस्तायाम् । र.सा.सं.रस-

घनपल्लवः । पुं । शिग्रुवृक्षे । সজিনা গাছ । वै.निघ. ।

घनपाषण्डः । पुं । मयूरे । श.मा. ।

घनपाषाणः । पुं । कान्तपाषाणे । अभ्रके । रस.र.महाज्वराङ्कुशे ।

घनप्रभः । पुं । राजावर्त्तमणौ । वै.निघ. ।

घनप्रिया । स्त्री । काकजम्बूवृक्षे । বনজাম । रा.नि.व.११ । नदीजम्ब्वाम् । वै निघ. ।

घनफलः । पुं । विकण्टकवृक्षे । रा.नि.व.११ । तरम्बुजे । তরমুজ গাছ । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

घनफेनिला । स्त्री।काकमाच्यां। গুড়কামাই।

घनमूलः । पुं । मोरटलतायां । লতাকড়ার। रा.नि.व.३ । [विशेषे । वै.निघ. ।

घनमूला । स्त्री । काकमाच्याम् । क्षीरमूर्व्वा-

घनरवः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

घनरसः । पुं । मोरटे । লতাকরাড় । मे. । मूर्व्वायां । মুগ্‌রা । र.मा. । जले । कर्पूरे । पी-लुपर्ण्याम् । कषाये । सान्द्रनिर्यासे । सम्यक्सिद्ध-रसे । मे. । रा नि.व.१४ । [वै.निघ. ।

घनरूपा । स्त्री । खटीशर्करायां । ফুলখড়ি ।

घनवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अमृतस्रवालता-याम् । रा.नि.व.३ ।

घनवासः । पुं । कुष्माण्डे । हारा. ।

घनशृङ्गी । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

घनसंश्रा । स्त्री । मुस्तायाम् । वै.निघ. ।

घनसारः (कः) । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व. १२ । र.सा.सं. । वसन्ततिलकरसे । भा.उ.वाजी. । व्व.चि.चन्दनाद्विधूपे । वै.निघ.दाह.चि.रसादिगु-ग्याम् । भा.म.३भ.मू.घा.चि. । जले । धरणि. । दक्षिणावर्त्तपारदे । मे. । चन्दने । वै.निघ. ।

घनसूनः । पुं । मोरटलतायाम् । লতাকরা-ড় । रा.नि.व.३ । [ক্যাওড়া । रा.नि.व.११।

घनस्कन्धः । पुं । कोशाम्रवृक्षे । জলপাই,

घनस्वनः । पुं । तण्डुलीयशाकभेदे । কাঁটা-নটের ঝাড় । रा.नि व.५ । [रा.नि.व.३ ।

घना । स्त्री । मधुपर्णीलतायाम् । रुद्रजटायाम् ।

घनाकरः । पुं । वर्षायाम् । वै निघ. ।

घनाग्निसहम् । क्ली। उत्तमकाष्ठे। वै.निघ.।

घनाघटा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । কেউয়া ঠোঁড়ী । श.च. ।

घनाघनः । पुं । मत्तहस्तिनि । अम. ।

घनाघना । स्त्री । काकमाच्यां । श.च. ।

घनात्ययः । पुं । शरदृतौ । हे.च. ।

घनामयः । पुं । खर्ज्जूरवृक्षे । त्रिका. ।

घनामलः । पुं । पुनर्नवायाम् । चन्दनवटे । वै.निघ. । (Chenopodium album.) वा-स्तूकशाके । त्रिका. ।

घनारावः । पुं । चातकपक्षिणि । वै.निघ. ।

घनावहा । स्त्री । काकमाच्याम् । कर्णस्फो-टायां । কাণছিড়া । प.मु. ।

घनाश्रयः । पुं । (Aether.) आकाशे ।

घनाह्वम् । क्ली । अभ्रधातौ । प.मु. ।

घनोद्भवम् । क्ली । लौहकिट्टे । মণ্ডুর । वै. निघ. ।

घनोपलः । पुं । करकायाम् । हे.च. ।

घरट्टः । पुं । पेषणयन्त्रे । যাঁতা ।

घर्घटः । पुं (Pimelodus gagora or P. tengara.) मत्स्यभेदे । ট্যাংরা মাছ । श.र. ।

घर्घरः । पुं । पेचके । পেঁচা । त्रिका. । तुषा-नले । हे.च. । (कः) नदविशेषे । तज्जलं रुच्यं शी-तलं दीपनं पथ्यं बल्यं क्षीणाङ्गपुष्टिकरञ्च । रा. नि.व.१४ । त्रि । स्वरविशेषे । मे. । [हे । हे.च. ।

घर्घरिका । स्त्री । घर्घरनदे । भ्रष्टधान्ये । ध-

घर्घूर्वा (षा) । स्त्री । तन्नामककीटे, यमकीटे । ঘুরঘুরিয়া পোকা । र.मा. ।

[घर्म]: । पुं । स्वेदे । घाम । रा.नि.व.१८। आतपे । उष्णि । त्रिका. । ग्रीष्मर्त्तौ । हे.च. ।

घर्म्मचर्चिका । स्त्री । घर्म्मचिकायाम् । घामाची । यथा—"स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति स्रोधसी कफयैलथा । तत: स्वेद: प्रवर्त्तेत दुर्गन्धा घर्म्मचर्चिका । राजिकाकृतिरुत्थोत्या यती घर्म्मविचर्चिका ॥" प्रयोगा. । [टीशी । वै.निघ. ।

घर्म्मज: । पुं । जवादिकस्तूरिकायाम् । था

घर्म्मपय: । क्ली । घर्म्मजले । उष्णोदके । वै.निघ. ।

घर्म्मविचर्च्चिका । स्त्री । घर्म्मचर्च्चिकायाम् ।

घर्म्मान्त: । पुं । वर्षर्त्तौ । रा.नि.व.२१ ।

घर्म्मान्तकामुकी । स्त्री । पक्षिविशेषे ।

घर्म्माम्बु (म्भ:) । क्ली । घर्म्मे । घाम । रा. नि.व.१८ । [च.द.आस्रीतले ।

घर्ष: । पुं । कर्करिकायाम् । कर्कर् करा ।

घर्षणम् । क्ली । घर्षकर्म्मणि । घसा । "घर्षणादभिघाताद्वा ।" नि. । [त्रिका. ।

घर्षणाल: । पुं । मुषले, शिलापुत्रे । नोड़ा ।

घर्षणी । स्त्री । हरिद्रायाम् । त्रिका. ।

घसि: । पुं । अन्ने । आहारे । हे.च. ।

घस्मर: । पुं । भ्रमरे । भक्षक । अम. । [मे. ।

घस्रम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. । पुं । दिवसे ।

घाट: । पुं । घाटायाम् । घाड़ । श.र. ।

घाटा । स्त्री । नागबलायाम् । रा.नि.व.४ । शिर:पश्चात्सन्धौ । घाड़ । रा.नि.व.१८ ।

घाटाल: । त्रि । बन्धुरे । सु.नि.६अ. ।

घाटिका । स्त्री । घाटायाम् । घाड़ । श.च. ।

घाण्टिक: । पुं । (Datura metel, also fastuosa.) धुस्तूरवृक्षे । डारा. ।

घातकृच्छ्रम् । क्ली । मूत्रकृच्छ्ररोगे । नि. ।

घात(ति)पक्षी (इन्) । पुं । A hawk or falcon. श्येनपक्षिणि । बाज पाखी । डारा. ।

घार: । पुं । सेचने । हे.च. ।

घार्त्तिक: । पुं । घृतपूरे । घिओड़ । हे.च. ।

घास: । पुं । तृणे । शष्पे । घास । अम. ।

घु: । स्त्री । आसायाम् । वै.निघ. ।

घुघुकत् । पुं । वनकपोते । घुघु । वै.निघ. ।

घुघुलारव: । पुं । पारावते । वै.निघ. ।

घुट: । पुं । पादग्रन्थौ । पायेर गाँट । हे.च. ।

घुटि: (टी) (क:, का) । पुं, स्त्री । जङ्घाङ्घ्रिसन्धिग्रन्थौ । गुल्फ । "जङ्घाङ्घ्रिसन्धिग्रन्थौ तु घुटिका गुल्फ इत्यपि ।" हे.च. । रा.नि.व.१८ ।

घुण: । पुं । काष्ठक्रिमौ । घुण । लिङ्गसंग्रहे भरत: । भ्रमरे । वै.निघ. ।

घुणदयिता । स्त्री । अतिविषायाम् । आतइच । वै.निघ.,च.चि.,अर्कादि: । "पथ्यौषणघुणदयिता ।"

घुणप्रिया । स्त्री । अतिविषायाम् । कृष्णातिविषायाम् । (अमृतार्णवरसे) । वा.मू.२५अ । "कटुका मरिचं घुणप्रिया च गडूचीरम् ।" च.द. पाण्डु.चि. । कृष्णदन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

घुणवल्लभा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । काल आतइच । भा. ।

घुणा । स्त्री । कालातिविषायाम् । वै.निघ. ।

घुण्ट: (क:) । पुं । गुल्फे । श मा. । हे.च. ।

घुण्टा । स्त्री । क्षुद्रवदरे । वै.निघं. । [श.च. ।

घुण्टिकम् । क्ली । वनकरीषे । बिलघुँटे ।

घुण्ड: । पुं । भ्रमरे । उणा. ।

घुर्घुर: (क:) (री) । पुं, स्त्री । भ्रमरे । कीटविशेषे । घुरघुरिया पोका । त्रिका. । (क:) । शब्दविशेषे । गला घड़ घड़ करा । च.इ.१०अ. ।

घुलघ: । पुं । गवेधुकायां । गड़गड़ । र.मा. ।

घुलघुलारव: । पुं । पारावतभेदे । रा.नि.व. १९ । [वा.व्या.चि. । "घुसृणै: पलार्द्धै: ।"

घुसृणम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. । सि.यो.च.द.

घूक: । पुं । उलूके । हे.च. ।

घूकारि: । पुं । काके । हे.च. ।

घूकावास: । पुं । शाकभेदे । वै.निघ. । सांहोड़वृक्षे । श्याओड़ा गाछ । रा.नि.व.९ ।

[घू]: । पुं । ग्रीवासुन्दरके । गीमा । श.च. ।

घूर्णिः । स्त्री । घूर्णने । घूरुनि । है.च. ।

घृणावासः । पुं । कुष्माण्डे । त्रिकां. ।

घृणिः(णी) । पुं । वनशूकरे । वै.निघ. । नस्य रोगविशेषे । तेनास्य नासाभ्यन्तरे व्रणपिड़क शोफा भवन्ति । "नासिकाभ्यन्तरे यस्य पिड़कानां समुद्भवः । व्रणं वा यदि वा शोषः तस्य विद्याद् घ्राणजम् ॥" अ.द.२९श. ।

घृतम् । क्ली । नवनीतजपदार्थे । घि,घृत । घृतं दशविधं गव्यमाहिषाजाविगार्दभौष्ट्राविकैड़कमानुष्यहास्तिकभेदेन । तेषां गुणादिकं तत्तत्पर्य्यायेषु द्रष्टव्यम् । सा. घृतगुणाः—"आयुर्वर्द्धकं देहदार्ढ्यकरं सौकुमार्य्यकान्तिबुद्धिस्मृतिबलकरं शीतघ्नं बाल्ययौवनवार्द्धक्येषु प्रधानबलकरं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१५ । पुराणघृतगुणाः—"सर्पिर्जीर्णञ्चैव सम्भवणे च मूर्च्छाक्षयोन्मादकर्णाक्षिशूले । शोफाऽर्शोयोनिदोषव्रणेषु शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव नृणां स्यात् ॥" नवस्य गुणाः —"बलक्षये तर्पणभोजनेषु श्रमे च पित्तासृजि रेतयुक्ते । नेत्रामये कामलपाण्डुरोगे क्षये नवं सर्पिरुदाहरन्ति ॥ ज्वरे विबन्धेषु विसूचिकायामरोचके वा शटिते तथाग्नौ । पानात्यये वापि मदात्यये वा शस्तं न सर्पिर्बहुमन्यते च ॥" अत्रि,९श. । पक्वघृतं—वर्षात्परं हीनवीर्य्यं ॥ भा. । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुत्पयसा घृतम् । यथा—घृतप्रस्थमग्निपक्वं निष्फेनं स्थिरत्वीसार्थ्ये किञ्चित् शीतं हरिद्रामातुलुङ्गरससुलामलकीहरीतकीविभीतकानां कल्कीकृतानां यथाक्रमं प्रत्येकं पलेन मूर्च्छयेत् । यथा—"धात्रीपथ्याविभीतैर्जलधररजनीमातुलुङ्गद्रवैश्च सर्व्वैरेतैः सुपिष्टैः पलकपरिमितैर्मन्दमन्दानलेन । आज्यप्रस्थं निफेनं परिपचनशतं मूर्च्छयेद्वेदविज्ञः तस्मादामीपदोषं त्यजति च सहसा वीर्य्यवत्सौख्यदायि ॥" भैष. ।

घृतकरञ्जः । पुं । करञ्जविशेषे । घिया करञ्चा । गुणाः—कटूष्णः वातघ्नः व्रणनाशनः त्वग्दोषघ्नः अर्शोघ्नश्च । रा.नि.व.९ ।

घृतका । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । वै.निघ. ।

घृतकुमारिका (री) । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । घृतकुमारी । See गृहकन्या ।

घृतपर्णकः । पुं । घृतकरञ्जे । रा.नि.व.९. ।

घृतपशुः । पुं । घृते । वै.निघ. ।

घृतपूरः (कः) । पुं । चन्द्रपुलीति घियोड़ इति च ख्याते पिष्टकविशेषे । तत्प्रणाली—"मर्दितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः । अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते । घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृत् रक्तमांसदः । रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽपि सः ॥" भा. । प्रकारान्तरं यथा—"गोधूमचूर्णं सुक्ष्मञ्च स्वच्छं तस्मिन् घृतं क्षिपेत् । यावत्तत् पिण्डतां गच्छेत् पश्चाद्दुग्धे विमर्दयेत् । फेलयित्वा द्रवीभूते ततः पात्रे घृतं न्यसेत् । स्वच्छे सुघृते तप्ते तस्य धारामपासृजेत् । यावच्च व्याप्य तत्पात्रं प्रसरेद्घृतपूरकः । यत्किञ्चित्ताम्रतां याते खण्डपङ्के निमज्जयेत् ॥" गुणाः—"स वृष्यो गुरुहृद्यश्च बलकृज्जातुवर्द्धनः । कफासृङ्मांसलकरो वातपित्तक्षयं हरेत् ॥" वै.निघ. ।

घृतमण्डः । पुं । मन्ने, भक्ते । वै.निघ. । सर्पिर्मण्डे । गुणाः—मधुरः सरः योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नः वस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते । सु.सू. ४५श. ।

घृतमण्डलिका । स्त्री । हंसपादीक्षुपे । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् । काकजङ्घायाम् । वै निघ. ।

घृतमण्डा । स्त्री । मधूली । মালকাঁকড়ী, মাকড়হাতা । र.मा.श.च. । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

घृतवरः । पुं । घृतपूरे । मोहनभोगे । हे.च. ।

घृतहेतुः । पुं । नवनीते । ननि । वै.निघ. ।

घृता । स्त्री । काकजङ्घायाम् । श.च. । काकतुण्डिकायाम् । কেয়োঠুঁটী । वै.निघ. । त्रिकां. ।

घृताङ्कः । पुं । सरलद्रवे । সরলগাছের আটা ।

घृताची । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

घृताची(गर्भ)सम्भवा । स्त्री । स्थूलैलायां । বড় এলাইচ । रा.नि.व.६ ।

घृताभ्यङ्गः । पुं । घृतमर्दने । घृतमर्द्दन । तत्र विधिनिषेधौ—"वाते पित्ते कफे रक्ते सन्निपाते क्षयात्मके । मदमूर्च्छाप्रलापेषु तृष्णादाहज्वरेषु च । सन्तप्ते सन्तते जीर्णे श्रमश्रान्ते विशेषतः । बालमध्यमजीर्णानां घृताभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥ गुल्मशोथा-

पित्तदलनकामलासातिसारिषु । श्वासकासोदरक्ष-हृत्पाण्डुसर्व्वाङ्गशोथिषु ॥ विद्रधौ पार्श्वशूलेषु ग-ण्डमालार्व्वुदादिषु । शीतज्वरे प्रमेहे च घृताभ्यङ्गो न शस्यते ॥” इत्यादि ।

घृताक्तः । पुं । हवधूपे, कृत्रिमधूपे । त्रिका. ।

घृतिला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । प.मु. । [का । हे.च. ।

घृतली । स्त्री । तैलपायिकायाम् । তেলাপো-

घृष्टम् । क्ली । सद्योव्रणविशेषे । ঘেসর লাগিয়া ধা বা ক্ষত । “विगतत्वक् यदङ्गं हि सङ्घर्षाद-न्यथापि वा । उषास्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्युपदि-श्यते ॥” सु.चि.२अ. । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

घृष्टतलः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं यथा —“घृष्टं भूमौ तलं यस्य ताम्रीभवति वाजि-नः । तस्य घृष्टतलो नाम पादरोगः प्रकीर्त्तितः ॥” ज.द.३९अ. ।

घृष्टिः । पुं । शूकरे । प.मु. । (ष्टी) स्त्री । वरा-हक्रान्तायां । वाराहीकन्दे । চামর আলু । अम. । घर्षणे । अपराजितायाम् । मे. । [र.मा. ।

घृष्टिला । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া ।

घृष्विः । पुं । वनवराहे । वै.निघ. ।

घेण्टुलिका । स्त्री । (Arumorinense.) क्रोधादने । ঘেঁচু । र.मा. ।

घोटः (कः) । पुं । अश्वे । प.मु. See अश्वः ।

घोटकारिः । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

घोटकीदुग्धम् । क्ली । अश्वीदुग्धे । ঘুড়ীর দুধ । गुणाः—रूक्षमम्लं लवणं दीपनं लघु देह-स्थैर्य्यकरं बल्यं गौरवकान्तिकृच्च । रा.नि.व.१५ । See अश्वीक्षीरं ।

घोटगलः । पुं । कासतृणे । वै.निघ. ।

घोटिका । स्त्री । वड़वायाम् । हस्तिशोषिकाके । বড় শুনী । गुणाः—कटूष्णं मधुरं वातव्रणकण्डू-कुष्ठकफशोषघ्नञ्च । रा.नि.व.५ । See घोटी ।

घोटी । स्त्री । घोण्टायाम् । শেয়াকুল । रा. नि.व.८ । क्षुद्रवदरवृक्षे । वै.निघ. ।

घोणकः । पुं । गोनासप्तर्पे । वै.निघ. ।

घोणसा । स्त्री । लताविशेषे । वै.निघ. ।

घोणा । स्त्री । नासिकायाम् । रा.नि.व.१८ । अश्वस्य नासाच्छिद्राक्षिमध्यभागे । ज.द.२अ. । छि-क्किन्याम् । হেঁচেতা । वै.निघ. ।

घोणान्तभेदनः । पुं । आरण्यशूकरे । व-न शूकर । वै.निघ. ।

घोणी (इन्) । पुं । शूकरे । वनशूकरे । प.मु. ।

घोण्टा । स्त्री । (Zizyphus jujuba.) गो-पघण्टायाम् । শেয়াকুল গাছ । मं कं घोंटी । गोरखी । गुणाः—कटुः उष्णा मधुरा वातघ्नी व्रण-कण्डूतिकुष्ठश्वयथुघ्नी च । रा.नि.व.८ । पूगीवृक्षे । গুপারি গাছ । रा.नि.व.११ । वा.सू.१५अ. । मदनवृक्षे । नागवलायाम् । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । वै.निघ. । [গাছ । रा.नि.व.८ ।

घोण्टाख्यः (ख्यः) । पुं । मदनवृक्षे । ময়না

घोण्टाफलम् क्ली । पूगफले । গুপারি । वै.निघ. । बदरीफले । सु.चि.१७अ. । [च. ।

घोनसः । पुं । गोनसप्तर्पे । तिलित्ससर्पे । हे.

घोरम् । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ । पुं । वस्ति-कुण्डले । নাইকুণ্ডল । त्रि । मारके । भा. ।

घोरकुष्ठका । स्त्री । हिताजीति ख्यातलता-याम् । वै.निघ. ।

घोरघटः । पुं । पूगवृक्षे । গুপারি গাছ । मद. व.६ । [বাঘ । रा.नि.व.१९ ।

घोरदर्शनः । पुं । उलूके । तरक्षौ । তেঁদো

घोरनृसिंहरसः । पुं । सन्निपातज्वरे रसः । “भागैकं मृततास्रस्य द्विभागं मृतलौहकं । त्रिभाग-श्च मृतरसः चतुर्भागं मृताभ्रकम् । माक्षिकं रसक-स्तौ च तथा शुद्धा मनःशिला । चत्वार्य्येतानि ता-म्रस्य प्रत्येकं तुल्यमेव च । गरलश्चाभ्रतुल्यं स्यात् त्रिकटुश्चाभ्रतुल्यकः । एतत्सर्व्वसूमं देयं विषमाख्यं तथैव च । एतत्सर्व्वस्य द्रव्यस्य त्रिगुणं कालकूटकं । मात्स्यमाहिषमायूरच्छागपित्तैर्विभावयेत् । विषकं-स्य द्रवेणैव प्रत्येकं याममात्रकम् । सर्षपाभा वटी कार्य्या...... । दापयेद्वटिकामेकां पयःपेटीरसेन च ॥” भैष. । विषमाख्यं कुचेलके । [निघ. ।

घोरप्रदा । स्त्री । गोधायाम् । গোসাপ । वै.

घोरवासनः(वासी) । पुं । शृगाले । त्रिका. ।

घोरा । स्त्री । देवदाल्याम् । দেয়াতাড়া । रा. नि व.३ ।

घोलम् । क्ली । सस्नेहजलमथिते दधनि । ঘোল । सु.सू.४५अ. । विजलमथिते दधनि । र. मा.। पादजलत्रिभागदधिकृते तक्रे। रा.नि.व.१५।

घोलवटकः । पुं । घोलकृतवटके । ঘোলবড়া । वै निघ. ।

घोलिः (ली) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । শাকবিশেষ । हिं घोली, तोंडघोलि, किरुगोलि । घोली द्विधा क्षेत्रजारामघोलिभेदात् । गुणाः— क्षेत्रशाकं लवणं रूक्षम् अम्लं वातकफघ्नच । आरामघोलिशाकम् अम्लं रुचं रुच्यं वातघ्नं पित्तश्लेष्मकरं जीर्णज्वरापहम् । रा.नि.व.६ ।

घोलिका । स्त्री । घोलि । वै.निघ. ।

घोषः । पुं। कांस्ये । তামা ও দস্তায় নির্ম্মিত ধাতু । प.मु. । घोषालतायाम् । मे. । मशके । मटौले । भ्रमरे । त्रिका. ।

घोषकः । पुं । कोशातक्याम् । हस्तिघोषालतायाम् । ঘোষা, মধুলতা । भा.पू.१भ.शाकव. । See कोशातकी ।

घोषका । स्त्री । घोषालतायाम् । वै.निघ. ।

घोषकाकृतिः । पुं । घोषायाम् । ঘোষা লতা । र.मा. ।

घोषणः । पुं । कोकिले । श.र. ।

घोषपुष्पम् । क्ली । कांस्ये । रा.नि.व.१३ ।

घोषयित्नुः । पुं । कोकिले । त्रिका.। [निघ.।

घोषवती । स्त्री । शताह्वायाम् । শুল্‌ফা । वै.

घोषा । स्त्री । (Anethum sowa.) शताह्वाख्यक्षुपे । মউরী, শুল্‌ফা । रा.नि.व.४ । कर्कटशृङ्ग्यां । रा.नि.व.६। विडङ्गे । वै.निघ. ।

घोषातकी । स्त्री । श्वेतकोशातक्यां । শ্বেত ঘোষা । र.मा. ।

घोषितः । पुं। शिशुमारे। শুশোক । वै.निघ.।

घोषिलः । पुं । वनशूकरे । वै.निघ. ।

घ्राणम् । क्ली । स्वनामख्यातेन्द्रिये । নাসিকা । रा.नि.व.१८ । आघ्राणे । मा.नि. । [अम. ।

घ्राणतर्पणः । त्रि । घ्राणेन्द्रियतृप्तिजनके ।

घ्राणदुःखदा । स्त्री । छिक्किन्यां । হেঁচেতা । भा. । नासारोगे । হাঁচি । वै.निघ. ।

घ्राणपाकः । पुं । नासापाके । वा.उ.१९अ. ।

घ्राणेन्द्रियम् । क्ली । नासिकायाम् । वै.निघ. ।

घ्राणोदकम् । क्ली । नासारन्ध्रेण प्रातर्निशीथोदकपाने । নাকে জল খাওয়া । गुणाः— तार्क्ष्यनेत्रत्वं स्वर्गाचार्य्यसदृशवक्तृशालित्वं बुद्धिमत्त्वमश्विनीकुमारसदृशत्वं शिरोरोगनाशित्वं वलिपलितविहीनत्वञ्च । रा.नि.व.१४ ।

घ्रातिः । स्त्री । नासिकायाम् । श.च. ।

चः । पुं । कच्छपे । मे. ।

चकोरः (कः) । पुं । चातकपक्षिणि । চাতক পাখী । रा.नि.व.१९ ।

चक्रम् । क्ली । तगरपादिके । তগরপাদুকা । नकुल.१२अ.।सु.कल्प.५अ.।अनि.१स्थान२अ.। विषभेदे । प.मु. । रक्तकुलत्थे । काञ्जीभेदे । কাঁজি । वै.निघ. पुं। चक्रवाकपक्षिणि । চকাচকি । अम.।

चक्रकः । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ.। See सर्पः । [वै.निघ. ।

चक्रकरः । पुं । स्वल्पचक्रवाके । ভূচক্রবাক ।

चक्रका । स्त्री । स्वनामख्यातमहौषधौ । सु.चि. ३०अ. । See औषधिगणः ।

चक्रकारकः । पुं, क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । वै.निघ. ।

चक्रकुल्या । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । श.च. । कृष्णतुलस्याम् । वै.निघ. ।

चक्रगजः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা । रा. नि.व.४ ।

चक्रगुच्छः । पुं । अशोकवृक्षे । श.च. ।

चक्रगुल्मः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

चक्रदन्ता (न्ती) । स्त्री । जैपालवृक्षे । जय-पाल । प मु. । [पालविचि । रा.नि.व.६ ।

चक्रदन्तीबीजम् । क्ली । जैपालबीजे । जय

चक्रधरः । पुं । सर्पे । त्रिका. ।

चक्रधारम् । क्ली । अर्द्धधारास्त्रविशेषे । तद्यथा-ष्टाङ्गुलायतम् उरसि अङ्गुलविस्तारं ह्यङ्गुलफलञ्च । सु.सू.टी.उ.८अ. । [द्रव्ये । नखी । रा.नि.व.१२ ।

चक्रनखः (नायकः) । पुं । नखीनामगन्ध-

चक्रनामा(न्) । पुं । माक्षिकधातौ । स्वर्ण-माक्षिक । नखीभेदे । नखी । प.मु. । [श्र.र ।

चक्रपद्माटः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । चाकन्दा ।

चक्रपरिव्याधः । पुं । आरग्वधवृक्षे । शोँ-न्दाल गाछ ।

चक्रपर्णा (र्णी) । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । काल तुलसी । वै.निघ. । पृश्निपर्ण्याम् । चाकु-लिया । श्र.च. ।

चक्रपाणिः । पुं । स्वनामख्यातप्रकृष्टसंग्रहादि-कारे । स गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्ष आसीत् । "गौड़ाधिनाथरसवत्यधिकारिपत्रम्" । च.द. ।

चक्रबन्धना । स्त्री । वनमल्लिकायां । वै.निघ. ।

चक्रबाला । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ । वै.निघ. ।

चक्रबालिकः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । "क्लिश्यन्ते वलयो यस्य खुरसन्धिसमुद्भवाः। अक्लिन्ना वाथ सरुजः तं विद्याच्चक्रबालिकम् ॥" ज.द. ।

चक्रमण्डली (इन्) । पुं । मण्डलिसर्पजाति-भेदे । हे.च. ।

चक्रमर्द्दः (कः) । पुं । (Cassiatora.) स्व-नामख्यातक्षुपे । चाकन्दा, चाट्काटा, एड़ाञ्ची । हिं चकवड़् । मं तरवटा । कं तगचे । तें तुपवि-शेषम् । गुणाः—कटुः तीव्रः मेदोवातकफघ्नः व्र-णकण्डूकुष्ठदद्रुपामादिहरश्च । रा.नि.व.४ । लघुः स्वादुः रुक्षः वातपित्तघ्नः हृद्यः हिमः कफश्वास-दद्रुकुष्ठकृमिहरश्च । तत्फलं उष्णं कुष्ठकण्डूदद्रुवि-षवातघ्नं गुल्मकासकृमिश्वासघ्नं कटु च । तत्पत्रम् अम्लं दद्रुघ्नं वातकफघ्नं कण्डूकासकृमिश्वासकुष्ठघ्नम् ।

भा. । (दः) कच्चटभेदे । श्र.च. । स्त्री (मर्द्दिनी) । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

चक्रमुखः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

चक्रयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे । लक्षणं यथा—"गर्त्तवाह्ने भवेद्गर्त्तो मध्यगर्त्ते रसं कुरु । चक्रयन्त्रमिदं सिद्धं वाह्ने गर्त्ते हृत्पुटम्" ॥ अत्रि. ।

चक्ररथः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै.निघ. ।

चक्ररदः (दंष्ट्रः) । पुं । शूकरे, वनशूकरे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

चक्ररेणुका । स्त्री । रक्तकरवीरे । रक्तकरवी ।

चक्रलः । पुं, क्ली । रक्तकुलत्थे । लाल कुलथ । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

चक्रलताम्रः । पुं । बहुरसालवृक्षे । रा.

चक्रलक्षणा (णिका) । स्त्री । गुडूच्याम् । र.मा. । [नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

चक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । ओकड़ा । अम. ।

चक्रवर्त्तिः (र्त्ती, र्त्तिनी) । पुं, स्त्री । वा-स्तुकशाके । বেতো শাক । प.मु. । लाक्षायाम् । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

चक्रवल्लरी । स्त्री । स्नुहीभेदे । फणिमनसा ।

चक्रवाकः । पुं । (Anas casarca.) Ruddy-goose. स्वनामख्यातजलजातीयपक्षिविशेषे । च-काचकी, रामचका । तन्मांसं लघु स्निग्धं बलदं अग्निकरं सर्व्वशूलघ्नमुष्णं वातरोगघ्नञ्च । रा.नि.व. १९ । कटु हृद्यम् उष्णवीर्य्यं कटुपाकि बलवृद्धि-करञ्च । राज. । अश्वविशेषे । नकुल. । (का, की) स्त्री । चक्रवाकपत्न्याम् । चक्रवाकी । हस्त्याम् । विकृतौ । प.मु. ।

चक्रबीजम् । क्ली । जैपालबीजे । रा.नि.व.६ ।

चक्रवेधकम् । क्ली । शुक्रनामककाञ्जिके । सि-र्काम्ल । रा.नि.व.१५ । [र.मा. ।

चक्रश्रेणी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । মেড়াশৃঙ্গী ।

चक्रसंज्ञम् । क्ली । वङ्गे । हे.च. ।

चक्रा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी । नागरमुस्तायाम् । नागरमुता । रा.नि.व.६ ।

चक्राङ्गा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । सुदर्शनायाम् । উরতীপুরতী । पद्मगुड़च्याम् । পদ্মগুলুঞ্চ । वै.निघ. । (ङ्गी) हंसपत्न्याम् । श.र. ।

चक्राङ्गः । पुं । हंसे । अम. ।

चक्राङ्गा (ङ्गी (इन्)) । स्त्री, पुं । सुदर्शनलतायाम् । উরতীপুরতী । हिं दहमति । कटुक्यां । কটকী । रा.नि.व.६ । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । प.मु. । हिलमोचिकायाम् । হিঞ্চে । चिका. । हंस्याम् । श र. । मञ्जिष्ठायां । रा. नि.व.६ । वालुके । वै.निघ. ।

चक्राटः । पुं । विषवैद्ये । मे. ।

चक्राधिवासी । पुं । नागरङ्गवृक्षे । টাবা বৃক্ষ । चिका. । [वै.निघ. ।

चक्रालुः । पुं । महारसालाम्रे । থাস আম ।

चक्राह्वः (य:) । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা । रा.नि.व.४ । भैष.कुष्ठ चि. । चक्रवाकपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

चक्रिकः । पुं । रक्तकुलत्थे । वै.निघ. ।

चक्रिका । स्त्री । जानुनि । হাঁটু । रा.नि.व. १८ । श्वेतगुञ्जायाम् । সাদা কুঁচ । रक्तकार्पास्याम् । লালকাপাস । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা । वै.निघ. ।

चक्रिपत्नी । स्त्री । चक्रवाकस्त्रियाम् । চক্রবাকী । श्वेततुलस्याम् । वै.निघ. ।

चक्री (इन्) । पुं । कोकपक्षिणि । চক্রবাক । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ । काके । गर्द्दभे । व्याघ्रनखे । নখীবিশেষ। दधनि । रा.नि.व.२३ । स्त्री । त्वचि । দারুচিনি । वै.निघ. ।

चक्रीवान् । पुं । गर्द्दभे । अम. । चक्रवाके । চকা । वै.निघ. ।

चक्रेन्द्रकः । पुं । देवसर्षपवृक्षे । রাই । वै.निघ. ।

चक्रेश्वरी । स्त्री । वत्समाड़िकायां । वै.निघ. ।

चक्रोत्थः । पुं । कुक्कुटपादीलतायां । লতা ফটকী । वै.निघ. ।

चक्र(क्रु)रः । पुं । वृक्षे । मे. ।

चङ्क्रमणम् । क्ली । भ्रमणे । পুনঃপুনর্ভ্রমণ । गुणाः—"चनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृत् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् ॥" सु. चि.२४अ. । "यत्तु चङ्क्रमणं नातिदेहपीड़ाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ अध्वमेदःकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनम् ।" राज. २५. । [वै.निघ. ।

चचण्डी । स्त्री । क्षुद्रजिह्वायाम् । আলজিভ ।

चचेण्डा । स्त्री । चिचिण्डायाम् । চিচিঙ্গা, হোঁপা । गुणाः—ग्रीष्मरोगे हितं पटोलाद्धीनकं गुणैः । मद. ।

चञ्चत्कुठाररसः । पुं । अर्शसि रसः । रसः गन्धकः लौहं प्र. २ भ. । त्रिकटु दन्तीमूलं कुष्ठं प्र. १ भ. विषलाङ्गलिकामूलं ६ भ. यवक्षारः सैन्धवं टङ्कणक्षारः प्र. ५ भ. गोमूत्रं स्नुहीक्षीरं प्र.१२भ. । यावत्पिण्डं मृदग्निना पचेत् । र.सा.सं. ।

चञ्चरी (इन्) । पुं,स्त्री (री) । मधुमक्षिकायां । भ्रमरे । ভ্রমর । वै.निघ. ।

चञ्चरीकः । पुं । भ्रमरे । चिका. ।

चञ्चलतैलम् । क्ली । शिलारसे । चिका. ।

चञ्चला । स्त्री । पिप्पल्याम् । श.च. ।

चञ्चिसूचिः । पुं । कारण्डवपक्षिणि । সারস। খড়া হাঁস । चिका. ।

चञ्चुः । पुं, स्त्री । क्षुद्रचुञ्चुक्षुपे । চেচড়া শাক । गोनाड़ीचे । নাড়ীচ শাক । रा.नि.व.४ । रक्तैरण्डे । रा.नि व.८ । एरण्डसामान्ये । मे. । मृगे । श.र. । पक्षिणः ओष्ठे । পাখির ঠোঁট । अम. ।

चञ्चुकः (का, की) । पुं, स्त्री । चुञ्चुक्षुपे । চেঁচকো । भा.रा.नि.व.४ । स्त्री (का, की) । पक्षिचञ्चौ । श.र. । [नि.व.४ ।

चञ्चुपत्रः (पत्राख्यः) । पुं । चुञ्चुशाके । रा.

चञ्चुरः । पुं । चुञ्चुशाके । रा.नि.व.४ ।

चञ्चुलः । पुं । रक्तैरण्डे । वै.निघ. ।

चञ्चुसूचिः (का:) । पुं । पक्षिविशेषे । কাদা খোঁচা । कारण्डवपक्षिणि । चिका. । हे.च. ।

चञ्चूः । स्त्री । पक्षितुण्डे । পাখির ঠোঁট । हे.च. ।

चटकः । पुं । Sparrow. क्षुद्रपक्षिविशेषे । চড়াই পাখী । हिं चड़ुइया । मं चिमणा । स द्विविधः गृह्यारण्यभेदात् । प्रथमस्य मांसगुणाः—

शीतं लघु हृद्यं बलदञ्च । द्वितीयस्य मांसगुणा:— लघु पथ्यदञ्च । रा.नि.व.१७। तदण्डगुण:—हंसी-वत् ज्ञेय: । कलचटके । श्यामा पाखी । राज. । स्त्री (का) । पिप्पलीमूले । च.टी.। चटकस्त्रियां। अम. ।

चट(कि)का । स्त्री । चटकपत्न्याम् । मादि चड़ाइ । हला. । रक्तगुञ्जायाम् । लाल कुँच । च. द.उन्मा.चि. । [रा.नि.व.६ ।

चट(टि)काशि(शी)र: । पुं । पिप्पलीमूले ।

चटाफल: । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

चटि(टी)का । स्त्री । चटकस्त्रियाम् । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

चटु: । पुं । उदरे । मे. । [निघ. ।

चट्टिका । स्त्री । जलौकायाम् । जोँक । वै.-

चट्टु: । पुं । लौहपात्रविशेषे । चाटु ।

चण: (क:) । पुं । (Cicerariatinum.) Gram or chick pea. स्वनामख्यातशिम्बी-धान्ये । छोलार गाछ । हिं चणा, चाणा । मं चणा । कं कड़ले । गुणा:—रक्तपित्ते हितं । सि.यो.र.पि.चि. । "रक्ते कफे पीनसके च कण्ठे गलामये वातरुजे सपित्ते । शीतप्रतिश्याय-क्रमीन् निहन्ति शुष्कास्तथार्द्रश्चणका: प्रशस्ता: ।" अत्रि.१५अ. । मधुर: रूक्ष: मेहघ्न: वातपित्तकर: दीप्तिवर्णकर: बलकर: रुच्य: आध्मानकरश्च । तद्यूषगुणा:—मधुर: कषाय: कफघ्न: वातविकार-कर: श्वासोर्द्धकासपीनसघ्न: बलदीपनश्च । रा.नि. व.१६ । कषाय: कटुकश्चोष्णो वातघ्न: कफदोष-कृत् । रक्तपित्तं निहन्त्याशु चणानां यूष उच्यते ॥ अङ्गारभृष्टतैलभृष्टश्च तद्गुण एव । आर्द्रभृष्ट: बल्यो रुचिकरश्च । शुष्कभृष्टस्तु रूक्षो वातकुष्ठप्रकोपन: । स्विन्न: पित्तघ्न: कफघ्नश्च । तत्सूप: क्षोभकर: । आर्द्रोऽतिकोमल: रुच्य: पित्तशुक्रहर: शीतलश्च । भा.पू १भ.धान्यव. । तत्शाकं रुच्यं दुर्जरं कफ-वातकृत् अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तघ्नं दन्तशोथहर-ञ्च । भा.शाक.व. । पर्य्युषितचणकजलगुणा:— शीतं प्रात: पीतं पित्तरसहरं पुष्टिदं सन्तर्पणञ्च । रा.नि.व.१६ ।

चणकरोटिका । स्त्री । चणकचूर्णकृतरोटि-कायाम् । छोलार रुटी । गुणा:—रूक्षा विष्टम्भ-करी गुरु: श्लेष्मपित्तरक्तघ्नी च । भा. ।

चणकलोणी । स्त्री । चणकाम्ले । गाछ छोला । चाणाशाक । वै.निघ । [छातु ।

चणकशक्तु: । पुं । चणककृतशक्तौ । छोलार

चणकक्षार: । पुं । चणकपुष्पे । रसको.क्र-व्यादरसे ।

चणका । स्त्री । अतस्याम् । मशिना । र.मा.सं. ।

चणकाम्लकम् । क्ली । पिप्पलीमूले । चणक-क्षारे । छोलार शाक, गाछ छोला । हिं चण-कलोणी । गुणा:—"चणकाम्लकमत्यम्लं दीपनं द-न्तहर्षणं लवणानुरसं रुच्यं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ।" भा.र.सा.सं.अम्लवर्गे । [शीतलजले । रत्ना. ।

चणकाम्लवा: । क्ली । चैत्रस्थफलत्रयचणकपत्र-

चणक्यम् । क्ली । चाणक्यमूलके । वैद्यकम् ।

चणद्रुम: । पुं । क्षुद्रगोक्षुरे । छोट गोखुरी । रा.नि.व.४ ।

चणपत्रक: (पत्री) । पुं, स्त्री । रुदन्तीवृक्षे । रोदन्तीति उत्कले । रा.नि.व.५ । गोक्षुरके । गोखुरी । वै.निघ. ।

चणिका । स्त्री । तृणविशेषे । चोणार शाक । गुणा:—हृद्या बल्या मधुरा वीजैस्तर्पणेषु पथ्यहिता। रा.नि.व.८ ।

चण्ड: । पुं । तिन्तिड़ीवृक्षे । मे. । रक्तकरवीरे । आरण्यशूकरे । वै.निघ. । ग्रन्थिपर्णे । गेँठेला । हिं चीरा । रा.नि.व.१२ । [मयूरे । वै.निघ. ।

चण्डक: (की (इन्)) । पुं । रक्तकरवीरे ।

चण्डका । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

चण्डचुक्रा । स्त्री । तिन्तिड़्याम् । वै.निघ. ।

चण्डचन्द्रिका । स्त्री । रसजारणादिस्थाने । वैद्यकम् ।

चण्डहासा । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.३ ।

चण्डा । स्त्री । (Andropogon aciculatum.) चोरनामगन्धद्रव्ये । चोरा । तें लिंगि-दोँड़ । अम. । अजमोदायाम् । वै.निघ. । शङ्खपु-ष्प्याम् । चोरपुष्प्याम् । भाटुइ, डानकुनी । मे.। त्रिङ्गिन्याम् । हिं पचगुड़िया । कपिकच्छ्वाम् ।

आलाकुशी। आखुकर्ण्याम्। ইন্দুরকাণী। रा.नि.व.३। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८।

चण्डाख्या। स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। वै.निघ.।

चण्डातः (कः)। पुं। करवीरे। अम.। कदलीभेदे। वै.निघ.।

चण्डालः (कः)। पुं। रक्तकरवीरे। तण्डुलीयशाके। চাঁপানটিয়া,কাঁটানটিয়া। वै.निघ.।

चण्डालकन्दः। पुं। स्वनामख्यातमहाकन्दशाके। চণ্ডালকন্দ। मं चण्डालकन्द। कं मादगीगड्डे। स एकपत्रद्विपत्रत्रिपत्रचतुष्पत्रपञ्चपत्रभेदेन बहुधा। गुणाः—मधुरः कफपित्तरक्तदोषघ्नः विषभूतादिदोषघ्नः रसायनश्च। रा.नि.व.७।

चण्डालिका। स्त्री। करवीरे। चण्डालवल्ल्याम्। বনচাঁড়াল। मे.।

चण्डाली। स्त्री। शिवलिङ्गिन्याम्। লিঙ্গিনী লতা। रा.नि.व.१२। रस.र.प्रमेह-चि.मेहद्विरदसिंहरसे।

चण्डिका। स्त्री। अनन्तायां। মশিনা। त्रिका।

चण्डी। स्त्री। चिड़ादेवदारौ। शिवलिङ्गिन्यां। শিবলিঙ্গিনী লতা। रा.नि.व.३। [नि.व.१०।

चण्डीकुसुमः। पुं। रक्तकरवीरवृक्षे। रा.

चण्डीलता। स्त्री। ग्रन्थिपर्णभेदे। গেঁটেলা। हिं चीरा। वै.निघ.।

चण्डुः। पुं। मूषिके। श.च.।

चण्डेश्वररसः। पुं। नवज्वरे रसः। "रसं गन्धं विषं ताम्रं मर्द्दयेदेकयामकं। आर्द्रकस्वरसेनैव म र्द्दयेत्सप्तवारकम्। निर्गुण्ड्याः स्वरसे पश्चात् मर्द्दयेत्सप्तवारकम्। गुञ्जैकार्द्ररसेनैव दत्ता हन्ति ज्वरं क्षणात्॥" রস, গন্ধক, বিষ, তাম্র প্রত্যেকে সমভাগ প্রতিদিন আদার রসে ১প্রহর মর্দ্দন করিয়া ৭ ভাবনা দিবে। ঐরূপ নিশিন্দা রসে ৭ ভাবনা দিবে। মাত্রা ১ র. অনুপান আদার রস। रसकौ.।

चतुरः। पुं। काके। श.च.। [निघ.।

चतुरङ्गः। पुं। कलायभेदे। তেওড়া। वै.

चतुरङ्गा। स्त्री। घाटिकावृक्षे। শেয়াকুল। रा.नि.व.८।

चतुरङ्गावलेहः। पुं। ज्वरे अवलेहः। स च समभागद्राक्षामलकपथ्याक्षौमधुकृतः। भा.।

चतुरङ्गुलः। पुं। आरग्वधवृक्षे। বড় সোণালু। हिं धनवहेड़ा। प.मु.। पटोलसदृशफललतायाम्। তিৎপল্তা। सु.सू.३८अ.।

चतुरम्लम्। क्ली। अम्लचतुष्टये। यथा—कोलदाड़िमवेतसवृक्षाम्लेषु। कपित्थदाड़िमतिन्तिड़ीफलवृक्षाम्लेषु। (वृक्षाम्लं आम्रातके।) अम्लवेतसवृक्षाम्लवृहज्जम्बीरनिम्बुकेषु। অম্লবেতস, আম্ড়া, গোঁড়া লেবু, কাগজী লেবু। भा.।

चतुरूर्द्धपातः। पुं। शरभमृगे। वै.निघ.।

चतुरूषणम्। क्ली। कणामूलसहिते त्र्यूषणे। "त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम्। व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे॥" वैद्यकम्।

चतुर्गतिः। पुं। कच्छपे। श.च.।

चतुर्जातम्। क्ली। चातुर्जातके। গুড়ত্বক্ তেজপত্র এলাইচ নাগেশ্বর। वै.निघ.२भ. वा. व्या.लशुनपाके। [দুই দিন অন্তর জ্বর।

चतुर्थकः। पुं। विषमज्वरभेदे, चातुर्थिकज्वरे।

चतुर्थिका। स्त्री। पलमाषे ४ वा ८ तो.। प.प्र.। [निघ.।

चतुर्दंष्ट्रा। स्त्री। गोक्षुरक्षुपे। গোখুরী। वै.

चतुर्दलः। पुं। सुनिषण्णशाके। শুশুনিশাক। भा.।

चतुर्दशाङ्गः। पुं। सान्निपातिकज्वरे कषायभेदे। सदशमूलकिराततिक्तादिगणे। दशमूलं चिरायता गुड़ूची मुस्ता शुण्ठी मिलित्वा २ तो.। प्रक्षेपः कट्फलचूर्णं ४ माषा। দশমূল, চিরেতা, গুলুঞ্চ, মুতা,শুঁট মিলিত ২ তো.। প্রক্ষেপ তেউড়ীচূর্ণ ৪ মাষা। रसकौ.।

चतुर्दशी। स्त्री। श्वेतनिर्गुण्ड्याम्। শ্বেত নিশিন্দা। वै.निघ.।

चतुर्द्रवः। पुं। चतुर्गुणद्रवद्रव्ये। शि.यो.।

चतुर्धारी। स्त्री। चतुर्धारकाण्डवल्ल्याम्। करलाविशेष। वै.निघ.। [তাড়ক। वै.निघ.।

चतुर्भद्रा। स्त्री। मुकुन्ददारके। শ্বেতবীজ

चतुर्भद्र: । पुं । समभागेषु मुस्तकातिविषाशृङ्गी शुण्ठीषु । वैद्यकम् ।

चतुर्भद्रिकावलेह: । पुं । चातुर्भद्रावलेहे ।

चतुर्मुख: । पुं । वातव्याधौ रसविशेषे । रसगन्धकलौहाभ्रावि प्र. समभागानि स्वर्णभस्म सूततुल्यं कुमारीरसेन मर्द्दयित्वा एरण्डपत्रै: वेष्टयित्वा धान्यराशौ दिनत्रयं स्थापयेत् । र.सा.सं. ।

चतुर्वर्ण: । पुं । कलायभेदे । তেওড়া । वै.निघ. ।

चतुर्विंशतिक: । पुं । पुरुषे । च.शा.१अ. ।

चतुर्विधान्नम् । क्ली । चर्व्यचोष्यलेह्यपेयेषु । See अन्नम् ।

चतुर्बीजम् । क्ली । मेथिकादिबीजचतुष्टये । "मेथिका चन्द्रसूरश्च कालाजाजी यवानिका । एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्बीजमिति स्मृतम् । तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्ति नयनामयं । अजीर्णं शूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथाम् ॥" भा. ।

चतुश्छद: (दा) । पुं, स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । আমরুল । सुनिषण्णके । শুশুনি । वै.निघ. ।

चतुष्की । स्त्री । मशहर्य्याम् । মশারি । मे. ।

चतुष्कुवलयम् । क्ली । कुवलयस्य नालकन्ददलकेसरेषु । পদ্মের ডাঁটা, মূল, পাতা ও কেসর । वा.उ.३९अ., सिद्धरसायनघृते ।

चतुष्पत्र: (त्री (त्रिन्)) । पुं । चण्डालकन्दे । रा.नि.व.७ । क्षुद्रपाषाणभेदक्षुपे । ছোট পাথরকুচি । रा.नि.व.५ । सुनिषण्णकशाके । শুশুনি শাক । हिं चौपत्तिशाक । "चाङ्गेरीसदृश: पत्रैः चतुर्दल इति स्मृत: । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते ॥" भिषग्राम् । খাঁটী । अ.टी. ।

चतुष्पद: (ष्पात्) । पुं । भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व.४ । पशौ गजाश्वादौ । मे. ।

चतुष्पदा । स्त्री । भिण्डायाम् । वै.निघ. । जलजपुष्पविशेषे । अर्कचि. । [रा.नि.व.५ ।

चतुष्पर्णी । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायां । আমরুল ।

चतुष्पाद: । पुं । चिकित्सायाः पादचतुष्टये । "भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।" वैद्यकम् ।

चतुष्पुटोदरा । स्त्री । पीतपुष्पकरवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

चतुष्पुण्ड्र: । पुं । भिण्डाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

चतुष्फला । स्त्री । नागबलायां । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

चतुस्सम: । पुं । आमज्वरे योगविशेषे । যোগবিশেষ । हरीतकीलवङ्गसैन्धवयवानीसमभागेषु । मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमेषु । हे.च. । जातीफललवङ्गजीरकटङ्कणेषु । गुणाः—"आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं दीपशोषणम् ।" च. । आमातिसारशूले जातीफलं लवङ्गं जीरकं टङ्कणं समभागचूर्णं माक्षिकसितासहितं लिह्यात् ।

चत्वाल: । पुं । दर्भभेदे । गर्भाशये । वै निघ. ।

चदिर: । पुं । हस्तिनि । कर्पूरे । सर्पे । उणा. ।

चन: । क्ली । भक्ते । ভাত । वै.निघ. ।

चन्दक: । पुं । मत्स्यविशेषे । চান্দা মাছ । तन्मांसम् अनभिष्यन्दि मधुरं बलकरञ्च । रा.नि.व.१९ ।

चन्दन: । पुं, क्ली । Sandal. (Sirium myrtifolium.) स्वनामख्यातवृक्षे । यस्य काष्ठं परमसुगन्धि । চন্দন গাছ । स सप्तभेदः—श्रीखण्डशवरपीतपत्तङ्गरक्तचन्दनवर्बरहरिगन्धभेदेन । श्रेष्ठचन्दनलक्षणं—"स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितं । ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥" भा. । सा. गुणाः—"चन्दनानि च सर्व्वाणि सदृशानि रसादिभिः । गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्व्वं श्रेष्ठतमं गुणैः । चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु ॥" रा.नि.व.१२ । "हृद्यं बल्यं विषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहजित् ॥" म.द. । क्ली । रक्तचन्दने । मे. । पुं । वानरविशेषे । हे.च. ।

चन्दनगोपा (पी) । स्त्री । शारिवाविशेषे । कृष्ण शারিবা, শ্যামা লতা । रा.नि.व.१२ ।

चन्दनद्रुम: । पुं । रक्तचन्दनवृक्षे । सर्ज्जतरौ । वै.निघ. ।

चन्दनपुष्पम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

चन्दनमूलम् । क्ली । चन्दनतरुमूले । इदं जङ्गमविषघ्नम् । नकुल.१६प. ।

चन्दनमूलिका । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । শ্যামালতা । वै.निघ. ।

चन्दनसारिवा । स्त्री । गोपीचन्दने । তিলকমাটী । कृष्णसारिवायाम् । रा.नि.व.१२ ।

चन्दनसारः । पुं । वज्रक्षारे । रा.नि.व.६ ।

चन्दना । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् । रा.नि.व.१२ । श्वेतसारिवायाम् । भा. ।

चन्दनादितैलम् । क्ली । राजयक्ष्माधिकारे । तिलतैलं ४ श. दधिमस्तु १६ श. लाक्षारसः ४ श. (लाक्षा १६ प. वारि १६ श. शे. ४ श.) । कल्कार्थं—रक्तचन्दनं बालकं नखी कुष्ठं यष्टिमधु शैलजं पद्मकाष्ठं मञ्जिष्ठा सरलकाष्ठं देवदारु श-टी एला खट्टाशी नागकेशरं तेजपत्रं शिलारसः मुरामांसी जटामांसी काकोली प्रियङ्गुः मुस्ता ह-रिद्रा दारुहरिद्रा श्यामालता अनन्ता लताकस्तूरी लवङ्गं अगुरु कुङ्कुमं गुड़त्वक् रेणुकं नलुका प्र. २ तो.। তিলতৈল ৪ শ. দধিমস্তু ১৬শ. লাক্ষারস ৪ শ. (লাক্ষা ১৬ প. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ) । কল্কার্থ—রক্তচন্দন, বালা, নখী, কুড়, যষ্টি-মধু, শৈলজ, পদ্মকাষ্ঠ, মঞ্জিষ্ঠা, সরলকাষ্ঠ, দেবদারু, শটী, এলাইচ, খাটাশী, নাগেশ্বর, তেজপত্র, শিলারস, মুরামাংসী, জটামাংসী, কাকোলী, প্রিয়ঙ্গু, মুতা, হরিদ্রা, দারুহরি-দ্রা, শ্যামালতা, অনন্তমূল, লতাকস্তুরী, লবঙ্গ, অগুরু, কুঙ্কুম, গুড়ত্বক্, রেণুক, নালুকা প্র-ত্যেকে ২ তোলা । च.द. ।

चन्दनादिलौहम् । क्ली । जीर्णज्वरे । "रक्त-चन्दनह्रीबेरपाठोशीरकणाशिवाः । नागरोत्पलधा-त्रीभिस्त्रिमदैन समन्वितं । लौहं निहन्ति विवि-धान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥" রক্তচন্দন, বা-লা, আকনাদিমূল, বেণার মূল, পিপুল, হ-রীতকী, শুঁট, নীলোৎপল, আমলা, মুতা, চিতার মূল, বিড়ঙ্গ প্রত্যেকে সমভাগ । সর্ব্বসমান লোহ একত্র জলে মাড়িবে । र.सा.सं. ।

चन्दनाम्बु । क्ली । सुगन्धजलभेदे । वैद्यकम् ।

चन्दिरः । पुं । कर्पूरे । उणा. । हस्तिनि । मे. ।

चन्द्रः । पुं । निशाकरे । अम. । कर्पूरे । जले । मे. । काम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । रा.नि.व.१२ । भा.म.१भ.सन्ततज्वर चि. । रौप्ये । स्वर्णे । रा.नि. व.१२ । रक्तमुक्ताफले । र.चि.२अ. । हीरके । भा. । गैरिके । शुक्लचित्रतायाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रकः । पुं । मत्स्यविशेषे । চাঁদা মাছ । गु-णाः—"चन्द्रकस्त्वनभिष्यन्दी मधुरो बलवर्द्धनः ।" राज.२प. । मेचके । ময়ূরপুচ্ছের চাঁদ । अम. । नखे । श.च. । क्ली । श्वेतमरीचे । रा.नि.व.६ । चन्दने । स्त्री । मेथिकायां । মেথি । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । वै.निघ. । [श.र. ।

चन्द्रकला । स्त्री । वाचामत्स्ये । বাচা মাছ ।

चन्द्रकवान् । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

चन्द्रकान्तः । पुं । स्वनामख्यातमणौ । চন্দ্র-কান্ত মণি । गुणाः—शीतलः स्निग्धः रक्तपित्त-तापहरः शिवप्रीतिकरः ग्रहालक्ष्मीदूरकृत् स्वच्छ-श्च । तत्परीक्षा—"स्निग्धं श्वेतं पीतमात्रासमं तद्व-त्ते चित्ते स्वच्छतां यन्मुनीनां । यच्च स्रावं याति च-न्द्रांशुसङ्गाज्जात्यं रत्नं चन्द्रकान्ताख्यमेतत् ॥" रा. नि.व.१३ । तदुत्थजलगुणाः—लघु गङ्गाम्बुसदृशं पित्तघ्नं निर्म्मलं मूर्च्छादाहरक्तपित्तकासमदात्ययेषु हितञ्च । रा.नि.व.१४ । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । कैरवे । प.मु. । स्त्री । निर्गुण्ड्यां । वै.निघ. । रा-त्रौ । श.च. ।

चन्द्रकान्ति । क्ली । रूप्ये । রূপা । वै.निघ. ।

चन्द्रकी (इन्) । पुं । मयूरे । त्रिका. । स्त्री । लिङ्गनाशरोगे, दृष्ट्युपसर्गविशेषे । यथा—"दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।" वा.उ. १४अ. ।

चन्द्रगन्धा । स्त्री । शट्याम् । শটী । वै.निघ. ।

चन्द्रगोलिका । स्त्री । चन्द्रकमीने । চাঁদা মাছ । वै.निघ. । [ज्यो । सु.चि.८अ. ।

चन्द्रचक्रम् । क्ली । चन्द्रवक्राकारच्छेदकर्म्म-

चन्द्रचञ्चलः । पुं । खलिशमत्स्ये । খলশিয়া মাছ । त्रिका. । चन्द्रकमत्स्ये । চাঁদা মাছ । जटा. । [निघ. ।

चन्द्रचन्दनम् । क्ली । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.

चन्द्रजोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि. व.१३ ।

चन्द्रटः । पुं । चिंसक्लोकीव्याख्याकारे ।

चन्द्रतरुः । पुं । महासोमवल्लयाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रद्युति । क्ली । चन्दने । वै.निघ. ।

चन्द्रनामा(न्) । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

चन्द्रपुष्पम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. । (ष्पा, ष्पी) स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रप्रभा । स्त्री । वाकुच्याम् । সোমরাজ । रा.नि.व.४ । कर्चूरके । शटी । वै.निघ. । पायस विशेषे । পায়স বিশেষ । यथा —"आतप्ततण्डुलौ धौतौ परिमृष्टौ घृतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् । अष्टजीरचतुर्जातचन्द्रविन्दुसुरोचनः ॥" राज.३प. । अर्शसि प्रमेहे च औषधविशेषे —विड़ङ्गं चित्रकमूलं त्रिकटु त्रिफला देवदारु चवी किराततिक्तकं पिप्पलीमूलं मुस्ता शटी वचा शुद्धस्वर्णमाचिकं सैन्धवं यवक्षारः सर्ज्जिक्षारः हरिद्रा दार्व्वी धान्यकं गजपिप्पली अतिविषा प्र. २ तो. शुद्धशिलाजतु ८ प. (३२ तो.) शुद्धगुग्गुलुः २ प. शर्करा ४ प. वंशरोचनाचित्रतादन्तीमूलत्वगेलापत्राणां प्र. १ प. । अत्र पलप्रमाणं रसगन्धकयोरपि केचिद्वदन्ति । मात्रा बदरास्थिसमा । रस.र. । [ইচ । अम. ।

चन्द्रबाला । स्त्री । स्थूलैलायाम् । বড় এলা-

चन्द्रभस्म । क्ली । कर्पूरे । त्रिका. ।

चन्द्रभा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रभागा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जलगुणाः—सुशीतलं पित्तदाहघ्नं वातकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

चन्द्रभूतिः । स्त्री । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।

चन्द्रमणिः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । हे.च. ।

चन्द्रमल्लिका (ल्ली) । स्त्री । मल्लिकाभेदे । চন্দ্রমল্লিকা ।

चन्द्रमसी । स्त्री । योनिमध्यस्थनाड़ीविशेषे । यथा—"या चापरा चान्द्रमसी च नाड़ी कन्दर्पगर्भे भवति प्रधाना । सा सुन्दरी योषितमेव सुते .... ॥" भा. ॥

चन्द्रमा । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ. ।

चन्द्ररश्मिनः । पुं । चकोरपक्षिणि । वै.निघ. ।

चन्द्रराजी । स्त्री । वाकुच्याम् । হাকুচ । रा. नि.व.४ । [वै.निघ. ।

चन्द्ररुक् । क्ली । चन्द्रकमत्स्ये । চাঁদা মাছ ।

चन्द्ररे(ले)खा । स्त्री । सोमराज्याम् । प.मु. । वाकुचीवीजे । হাকুচ । वा.चि.३अ.कन्दर्पसारतैले ।

चन्द्रलता । स्त्री । एलालतायाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रलोह(क)म् } क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.

चन्द्रवपुः } १३ ।

चन्द्रवल्लभा (वल्लरी)(वल्ली) । स्त्री । (री) सोमलतायाम् । रा.नि.व.१३ । ब्राह्मीक्षुपे । ব্রাহ্মী শাক । अ.टी.भ. । (भा, ल्ली) प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলী । माधवीलतायाम् । रा.नि.व.५।१० । चन्द्रमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रविहङ्गमः । पुं । वकपक्षिणि । त्रिका. । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

चन्द्रशकला । स्त्री । वाकुच्याम् । হাকুচ । वै.निघ. । [हारा. ।

चन्द्रशालिका । स्त्री । प्रासादशिरोगृहे ।

चन्द्रशू(सू)रम् । क्ली । पद्मभेदनकारिकायां । হালিম, চাঁদসুর । वै.निघ.२भ.हिक्का.चि.चन्द्रसूरकषाये । गुणाः—"चन्द्रसूरं हितं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणाम् । असृग्वातगदद्वेषि बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥" भा.ह.वर्गः । वनमेथिकायां । वै.निघ. ।

चन्द्रशेखररसः । पुं । शीताङ्गसन्निपातज्वरे रसः । रसगन्धकमरिचटङ्कणानि प्र. समानि सर्व्वतुल्या शुद्धमनःशिला मत्स्यपित्तेन ३ दिनं भावयेत् । र.सा.सं. ।

चन्द्रसंज्ञः । पुं । कर्पूरे । अम. ।

चन्द्रसम्भवा । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ग्र.च. ।

चन्द्रहासम् । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।

चन्द्रहासा । स्त्री । लसिकाभेदे । মোহনভোগ । भा. । गुड़ूच्याम् । रा.नि.व.३। कन्दगुड़ूच्याम् । प्रसारण्यां । श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । কাঁকড়া শৃঙ্গী । रा.नि.व.६ । एलायाम् । ग्र.र. । गुड़ूच्याम् । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা। श्वेतकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रापुरपूगम् । क्ली । तन्नामग्रामजातपूगफले । चन्द्रापुरी গুপারি । रा.नि.व.११ ।

चन्द्राब्जम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । শ্বেত শুন্দি, শ্বেতোৎপল । रा.नि.व.१० ।

चन्द्राभिधा । स्त्री । वाकुच्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रामृतरसः (लौहञ्च) । पुं । राजयक्ष्माधिकारे रसः । पारदः १ भ. गन्धकः २ भ. सैन्धवं १ भ. शमीश्वेतापराजितापत्ररसेन एकत्र सम्मर्द्य गोलकीकृत्य नागवल्लीदलैर्वेष्टयित्वा पातालयन्त्रे पचेत् । दिनान्ते च उद्धृत्य यन्त्रोर्द्ध्वलग्नम् औषधं ग्राह्यम् । मात्रा ३ रक्तिः । अनु. मृगाङ्कवत् । अन्यः कासे—रसः गन्धकः लौहं प्र. २ तो टङ्कणक्षारः ४ वा ८ तो. मरिचचूर्णं २ वा ४ तो. त्रिकटु त्रिफला धान्यकं जीरकं सैन्धवलवणं चविका एषां प्र. चूर्णं १ तो. छागीदुग्धेन पेषयेत् । मात्रा ८ र. । र.सा.सं. । अन्यः बृहच्चन्द्रामृतरसः राजयक्ष्मणि—रसः १ तो. गन्धकः १ तो. अभ्रं २ तो. (मतान्तरे ४ तो.) कर्पूरं ॥० तो. स्वर्णभस्म १ तो. ताम्रभस्म १ तो. लौहभस्म २ तो. वृद्धदारकवीजं जीरकं भूकुष्माण्डः शतमूली कोकिलाक्षवीजं बला कपिकच्छुमूलं गोरचतण्डुलीमूलं जातीफलं जयित्री लवङ्गं सिद्धिवीजं श्वेतधूनकं प्र. ॥० तो. मधुना मर्दयेत् । र.सा.सं. ।

चन्द्रार्द्धम् । क्ली । भगन्दरस्य अर्द्धचन्द्राकारच्छेदने । सु.चि.८अ. ।

चन्द्रालोकः । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. ।

चन्द्राश्मा (न्द्रिकाद्रावः) । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ ।

चन्द्रिका । स्त्री । स्थूलैलायाम् । कर्णस्फोटायां । কাণছিড়া । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रिकापायी (इन्) । पुं । चकोरे । रा.नि. व.१९ ।

चन्द्रिकाम्बुजम् । क्ली । कुमुदे । শ্বেতোৎপল বা শ্বেত শুন্দি । रा.नि.व.१० ।

चन्द्रिलः । पुं । नापिते । वास्तुकशाके । मे. ।

चन्द्री । स्त्री । वाकुच्याम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रेष्टम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । वै.निघ. ।

चन्द्रेष्टा । स्त्री । उत्पलिन्याम् । কুমুদিনী । रा.नि.व.१० ।

चन्द्रोदयमकरध्वजः (रसः) । पुं । रसायनाधिकारे रसः । शुद्धकण्टकवेध्यसुवर्णपत्रं १ प. शुद्धरसः ८ प. शुद्धगन्धकः १६प. एतानि रक्तकार्पासपुष्पैः मर्द्दयित्वा पुनः घृतकुमारीरसेन मर्द्दयेत् तती दृढ़काचकूप्यां स्थापयेत् । अथ तां कूपीं मृत्तिकावस्त्रखण्डेन लेपयित्वा इष्टकादिना मुखं रोधयेत् । ततो मन्दमध्यातिशयवह्निना यथाक्रमं दिनत्रयं बालुकायन्त्रेण पचेत् । तत उद्धृत्य कूपिकोर्द्ध्वलग्नसिन्दूरस्य १ प. कर्पूरं ४ प. जातीफलं पिप्पली लवङ्गं कस्तूरी (मृगनाभिः) एषां प्रति ४ मा. एकत्र मर्द्दयित्वा माषकप्रमाणा वटिका कार्य्या पर्णानुपानतो भोक्तव्या च । रस.र. । तद्बृहत्—ध्वजभङ्गाधिकारे । शुद्धसूक्ष्मस्वर्णदलं १ प. शुद्धपारदः ८ प. एकत्र सम्यक्सम्मर्द्य १६ प. शुद्धगन्धकेन एकत्र कज्जली कार्य्या । अथ रक्तकार्पासपुष्परसेन कुमारीरसेन च उक्तां कज्जलिकां सुभाव्य शुष्कीकृत्य समतलविलेपितकाचकूपिकायां स्थापयित्वा खटिकया कूपीमुखं निरोधयेत् । ततस्तां कूपीं तलमध्ये सच्छिद्रहण्डिकाभ्यन्तरे संस्थाप्य बालुकायन्त्रयोगेन दिवसत्रयं पचेत् । शीते अवतार्य्य कूपीकण्ठलग्नमौषधं गृहीत्वा तस्य १ प. कर्पूरस्य च ४ प. तथा जातीफललवङ्गत्रिकटुमृगनाभीनां प्रत्येकं ४ मा. गृहीत्वा एकत्र मर्द्दयेत् । मात्रा ५ र. पर्णेन भक्षणीयम् । स्वल्पः—ध्वजभङ्गे रसः । तस्य प्रणाली यथा—कर्पूरजातीफलमरिचलवङ्गानां प्र. १ तो. मृगनाभिः स्वर्णं प्र. तीलकाष्टमभागं (१ मा.) रससिन्दूरं सर्व्वसमं गृहीत्वा एकत्र मर्द्दयेत् । मात्रा ४ र. अनु. पर्णरसः । भैष. ।

चन्द्रोदयवर्त्तिः । स्त्री । नेत्ररोगे हिता । हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचं विभीतकास्थिमज्जा शुद्धं शङ्खनाभिः शुद्धमनःशिला एषां प्र. समभागः छागदुग्धेन एकत्र मर्दयेत् ।

चन्द्रोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । हे.च. ।

चप(व)लः । पुं । पारदे । त्रिका. । र.सा.सं. माणिक्यरसे । राजमाषे । रा.नि.व.१६ । चोरकनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । मत्स्यविशेषे । द. रु. । वै.निघ. । मूषिकभेदे । तद्दष्टे छर्द्दिः मूर्च्छा

स्पर्शा च भवेत् । सु.कल्प.६अ. । वा.उ.३८अ. ।

चपलतरश्रय: । पुं । चञ्चरीके । त्रिका. ।

चपला । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । भा.म.४भ.योनिरोग.चि.। विजयायां । सिद्धि । मद्य-सामान्ये । रा.नि.व.१४ । जिह्वायां । भा । पिप्प-लीमूले । ग्रहणी.चि.पानीयभक्तवट्याम् ।

चपलाजटा (मूलम्) । स्त्री। पिप्पलीमूले। वै.निघ.२भ.कास-चि.मञ्जिष्ठाद्यचूर्णे।

चपेट: । पुं । तले । চাপড় । रा.नि.व.१८ ।

चमट: । पुं । स्थूलगोधूमे । বড়গম । वै.निघ.।

चमत्कार: । पुं । अपामार्गे । श.र. ।

च(चा)मरम् । क्ली । चामरे । वालव्यजने । চামর । मे. । तद्वायुगुणा:—ओजस्कर: मक्षिका-दिनाशकश्च । राज. ।

चमर: (री) । पुं, स्त्री । चमरीमृगे । চমরী, চমরী গাভি । मं चवरीगाय । कं हंहि : तन्मां-सं स्निग्धं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं वातपित्त-घ्नञ्च । सु.सू.४६अ. । (री; स्त्री । मञ्जर्य्याम् । मे. । चमरस्त्रियाम् ।

चमरपुच्छ: । पुं । कोकड़मृगे । रा.नि.व.१९।

चमरिक: । पुं । कोविदारवृक्षे । কাঞ্চন গাছ । अम. ।

चमस: । पुं । पर्पटे । পাঁপর । पिष्टकभेदे । लड्डुके । (अजयपाल.) । (सी) स्त्री । मुद्गमसूरा-दिपिष्टके तच्चूर्णे च । "चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चम-सी साभिधीयते ।" भा. ।

चमूरु: । पुं । हरिणभेदे । अम. । [श.मा. ।

चम्प: । पुं । कोविदारवृक्षे । কাঞ্চন গাছ।

चम्पक: । पुं । (Michelia champaca.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । চাঁপাফুলের গাছ । प.मु. हिं मं चंपा । कं संपगे । गुणा:—कटु: तिक्त: शीतल: दाहघ्न: कण्डूकुष्ठव्रणघ्न: राजचम्पकाद्गुणा-ढ्यश्च । रा.नि.व.१० । "चम्पक: कटुकस्तिक्त: क-षायो मधुरो हिम: । विषक्रिमिहर: कृच्छ्रकफवा-तास्रपित्तजित् ॥" भा. । पनसवृक्षे । नागकेसर-चम्पके । वै.निघ. । क्ली । चम्पकपुष्पे । स्वर्णकद-ल्याम् । চাঁপাকলা ।

चम्पककदली (रम्भा) । स्त्री । सुवर्णकद-ल्यां । চাঁপাকলা । गुणा:—वातपित्तहरं गुरु वीर्य्यकरम् अतिशीतं रसे पाके च मधुरम् । रा.नि व.११ । वातपित्तघ्नं गुरु वीर्य्यकरं अतिशीतञ्च रसे पाके च मधुरम् । राज. ।

चम्पककलिका । स्त्री । चम्पककोरके । চাঁপার কলি । रा.नि.व.१० ।

चम्पकागद: । पुं । लूताकीटादिविषहरागदभेदे । यथा—"हरिद्राद्वयपत्तङ्गमञ्जिष्ठानतकेसरै: । सक्षौद्रास्सर्पि: ।" वा.उ.३७अ. ।

चम्पकालु: (लु:)
चम्पालु: } पुं । पनसवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । श.र. ।

चम्पकुन्द: । पुं । मत्स्यविशेषे । চাপিলা মাছ, চাঁদকড়া । गुणा:—"चम्पकुन्दो गुरुर्बल्य: मधुरो वातपित्तजित् । शुक्रलो बलकृत्प्रोक्त: लेखन: श्लेष्मकोपन: ॥" राज.३प. । [गाछ । त्रिका. ।

चम्पकोल: (ष:) । पुं । पनसवृक्षे । কাঁঠাল-

चम्पल: । पुं । महानागकेशरचम्पके । নাগেশ্বর চাঁপা । त्रिका. ।

चय: । पुं । विष्ठायाम् । रोगवृद्धौ । वै.निघ. ।

चर: । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । খঞ্জন পাখী । श.मा. । कपर्द्दके । কড়ি । रा.नि.व.१२ ।

चरक: । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । प.मु. । तन्नामकवैद्यकसंहितायाम् । स्वनामख्याते अग्निवे-शकृततन्त्रप्रतिसंस्कर्त्तरि वैद्यकसंहिताकारे । চরক মুনি । आत्रेयस्य मुने: शिष्या अग्निवेशादयोऽभ-वन् । संहितोत्पत्ति: यथा—"मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् । तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता । चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थो-ऽयं चरक: कृत: ॥" तत्प्रादुर्भाव:—"यदा म-त्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृत: । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गं समाप्तवान् । अथर्वान्तर्गतं सम्य-गायुर्व्वेदञ्च लब्धवान् । एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागत: । तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीड़ितान् । स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् । तान् दृष्ट्वातिदयायुक्त: तेषां दु:खेन दु:खित: । अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकार-णम् । संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुने: पुत्रो बभूव

क्र ।-प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य वेदवेदाङ्गवेदिनः । यत-स्तर इवायातः न ज्ञातः केनचिद्यतः । तस्माच्चरक-नामासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ॥" भा. ।

चरटः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । খঞ্জন পাখী। শ.মা. । [रा.नि.व.२ । क्ली । भक्षणे । हे.च. ।

चरणः । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ । तरुमूले ।

चरणग्रन्थिः । पुं । पदगुल्फे । हे.च. ।

चरणायुधः । पुं । कुक्कुटे । কুক্ড়া । अम. ।

चरतिपत्रिका । स्त्री । रास्नायां । वै.निघ. ।

चरप्रियम् । क्ली । मरिचे । वै.निघ. ।

चराचरः । पुं । कपर्द्दके । रा.नि.व१३ ।

चरित्रा । स्त्री । तिन्तिड़ीवृक्षे । श.र. । [मे. ।

चरुः । पुं । अन्ने । हव्यान्ने । हव्यान्नपाकभाण्डे ।

चरुका । स्त्री । तृणधान्यभेदे । गुणाः – श्या-माकवत् । च.सू.२७अ. ।

चरुव्रणः । पुं । चित्रपूपे, रोटिकायाम् । চি-তাই পিঠা । त्रिका. ।

चर्चरीकः । पुं । शाके । महाकाले । मे. ।

चर्चा । स्त्री । नियमापरित्यागे ।

चर्पटी । स्त्री । पूपालिकायाम् । পুলিবিশেষ । त्रिका. । [গাছ । হলা. ।

चर्भटः । पुं । कर्कटिकालतायाम् । কাঁকুড়

चर्म्मः (कण्टकः) । पुं । त्वचि । চাম্ড়া । रा.नि.व.१८ । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. जिह्वक.ज्व.चि. ।

चर्म्मकषा (सा) । स्त्री । The plant Chámara ghása. स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । চামরকষা, চামরঘাস । र.मा.अ.टी.भ. । मां-सरोहिण्याम् । रा.नि.व.१२ ।

चर्म्मकारतरुः । पुं । शुक्लमदनवृक्षे । वै.निघ. ।

चर्म्मकारालुः (कः) । पुं । वाराहीकन्दे । শুয়ার আলু । वै.निघ. ।

चर्म्मकारिका (री) । स्त्री । चर्म्मकषायाम् । চামরঘাস । मे.अ.द. ।

चर्म्मकी (इन्) । स्त्री, पुं । चर्म्मपक्षिणि । চা-মচিকা । रा.नि.व.१९ ।

चर्म्मकीलः । पुं । तन्नामकक्षुद्ररोगे । আঁচিল । "समुत्थाननिदानाभ्यां चर्म्मकीलः प्रकीर्त्तितः ।" सु.नि.१३अ. । "माषेभ्यस्तून्नततरान् चर्म्मकीलान् सितासितान् ।" वा.उ.३१अ. । अर्शोभेदे । অর্শ, হারিশ্ । सम्प्राप्तिः—"व्यानस्तु प्रकुपितः श्लेष्माणं परिगृह्य वहिः स्थिराणि कीलवदर्शांसि निर्वर्त्तयन्ति तानि चर्म्मकीलान्यर्शांसि भाषन्ते ॥" सु.नि.२अ. । "वातेन तोदपारुष्ये पित्तादसितरक्तता। श्लेष्मणा स्निग्धता चास्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥" भा.नि. । [वै.निघ. ।

चर्म्मघटिका । स्त्री । जलौकायां । জোঁক্ ।

चर्म्मचट(टि)का (टी) । स्त्री । चर्म्मचट्यां। চামচিকে । त्रिका. । हे.च.श.र. ।

चर्म्मचित्रकम् । क्ली । श्वित्रकुष्ठे । ধবল । रा.नि.व.२० । [व.१८ ।

चर्म्मजम् । क्ली । रक्तधातौ । लोम्नि । रा.नि.

चर्म्मजा । स्त्री । मसूरिकाभेदे । चामरगोटीति लोके । "स्फोटानां मिलनादेषा बहुस्फोटापि दृश्यते । एकस्फोटा च कृष्णा च बोद्धव्या चर्म्मजाभिधा ॥" भा. ।

चर्म्मटी । स्त्री । जलौकायां । জোঁক্ । वै.निघ.

चर्म्मण्वती । स्त्री । कदलीवृक्षे । मे. ।

चर्म्मतरङ्गः । पुं । त्वक्सङ्कोचे । মাংসলোলতা । रा.नि.व.१८ । चर्म्मकीलरोगे । আঁচিল। वै.निघ. ।

चर्म्मदलम् । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । लक्षणं—"रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि । तच्चर्म्मदलमाख्यातं स्पर्शस्यासहनञ्च यत् ॥" भा. । अन्यच्च—"स्पृष्टेन कण्डूव्यथनौषचोषास्तलेषु तच्चर्म्मदलं वदन्ति ।" सु.नि.५अ. ।

चर्म्मदूषिका । स्त्री । चर्म्मरोगविशेषे । কোঠ রোগ । रा.नि.व.२० । खर्ज्जाम् । চুলকুনি । वै.निघ. ।

चर्म्मद्रुमः । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

चर्म्मनाशकः । पुं । चन्द्रशूरे । হালিম । भा. ।

चर्म्मन् । क्ली । वृक्षवल्कले । গাছের ছাল । त्वगिन्द्रिये, यत् असृग्धरानामकलेति संहितासु ख्यातम् । চাম্ড়া । रा.नि.व.१९ ।

चर्म्मपत्रा (त्री) । स्त्री, पुं (त्रः, त्रः) । चर्म्मचटिकायां । চামচিকী । जटा. । रा.नि.व.१९ ।

चर्म्मपिड़का । स्त्री। मसूरिकारोगभेदे । চর্ম্মদল বসন্ত । लक्षणं—"कण्डूरोधाकचिसत्यप्रला-पारतिसंयुताः । दुश्चिकित्स्याः समुद्दिष्टाः पिड़का चर्म्मसंज्ञिताः ॥" मा.नि. । [পোড় । अम. ।

चर्म्मप्रभेदिका । स्त्री । चर्म्मप्रभेदनास्त्रे ।

चर्म्मबन्धनम् । क्ली मरिचे । वै.निघ. ।

चर्म्मरङ्गा । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । আঁৎমোড়া । रा.नि.व.३ ।

चर्म्मरी । स्त्री । तन्नामकफलविषभेदे । सु.कल्प. २अ. । See फलविषम् । [गेधु । वै.निघ ।

चर्म्मविन्दुका । स्त्री । शीतपित्तोदर्द्दकोठरी

चर्म्म(र्म्मि)वृक्षः । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । सु.कल्प ५अ । चर्म्मलोष्टे । सु.चि.११अ. । [वै.निघ. ।

चर्म्मव्रणः । पुं । चर्म्मरोगभेदे, लूतारोगादौ ।

चर्म्मसम्भवा । स्त्री । एलायाम् । হারা. ।

चर्म्मसा । स्त्री । जलौकायाम् । वै.निघ. ।

चर्म्मसारः । पुं । शरीरस्थरसधातौ । অন্নরস । रा.नि.व.१८ ।

चर्म्महन्त्री । स्त्री । चन्द्रशूरे । হালিম । भा. ।

चर्म्माख्यम् । क्ली । क्षुद्रकुष्ठभेदे । "अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमं । तदेककुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलं गजचर्म्मवत् ॥" भा. । (ख्या) स्त्री । समलायाम् । চামরখাস । प.मु. ।

चर्म्मानुरञ्जनम् । क्ली । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

चर्म्माभः । पुं । रसधातौ । रा.नि.व.१८ ।

चर्म्मारकः । पुं । शुक्लहिङ्गुले । वै.निघ. ।

चर्म्माह्वयः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. ।

चर्म्मा(र्म्मसा)ह्वा । स्त्री । समलायां । চামরকষা । वा.सू.१५अ. । श्यामादिगणे । হৈমা. । आम्रातं । वा.टी.अरुण. ।

चर्म्मी (इन्) । पुं । भूर्ज्जपत्रवृक्षे । अम. । भल्लटौ । গোচা । श.र. । चर्म्मचटके । वै.निघ. ।

चर्व्वणम् । क्ली । अष्टविधान्नान्यतमे अन्ने । চৰ্ব্যান্ন । रा.नि.व.२० । भक्षणे । दन्तैर्भक्षणे । চিবান । है.च. ।

चर्व्वितः । त्रि । दन्तैः भक्षिते । अम. ।

चर्षणिः । पुं । मनुष्ये । वै.निघ. ।

चलः । पुं । शिलारसे । र.मा. । च.द.वा.व्या: महाराज.प्र.तैले । सुवर्णचम्पके । नखे । नखी । वै.निघ. । वायुरोगे । কাঁপা । मे. ।

चलघ्नी । स्त्री । सृक्कायां । পিড়িং । वै.निघ. ।

चलचञ्चुः । पुं । चकोरपक्षिणि । है.च. ।

चलत्पूर्णिमा । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये । চাঁদা মাছ । त्रिका. ।

चलदङ्गः (कः) । पुं । मत्स्यभेदे । চেঙ্গমাছ । गुणाः—"चलदङ्गोऽनभिष्यन्दी हितो वाते च रोचनः ।" राज.३प. । [पु । रा.नि.व.११ ।

चलदलः (पत्रः) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । मद.व.

चलद्रुमः । पुं । गोक्षुरक्षुपे । वै.निघ. ।

चलनम् । क्ली । कम्पने । भ्रमणे । मे. । पुं । हरिणे । जटा. । पादे । है.च. ।

चलपुच्छः । पुं । खञ्जरीटे । वै.निघ. ।

चला । स्त्री । सिह्लके । শিলারস । र.मा. ।

चलाचलः । पुं । काके । रा.नि.व.१९ । त्रि । चपले । अम. ।

चलातङ्कः । पुं । वातव्याधौ । रा.नि.व.२० ।

चलापङ्कः । पुं । वरुणवृक्षे । বরুণ গাছ । रक्तकुलत्थे । লাল কুৰ্ত্তি । वै.निघ. ।

चलुः । पुं । गण्डूषे । है.च. ।

चलुकः । पुं । प्रसृतिमाने । मे. । [र. ।

चविः (वी) । स्त्री । चविकायाम् । চই । श.

चविकम् । क्ली । चविकायाम् । भ.रुद्र. ।

चविका । स्त्री । चव्ये । চই । रा.नि.व.६ । गजपिप्पल्याम् । तन्मूले । वै.निघ. ।

चविकाशिरः । क्ली । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

चव्य(क)म् । क्ली । (Piper chaba. Syn. Chavica officinarum.) स्वनामख्यातक-

तुलतायाम् । चई गाछ । तें सेवाम्। गुणाः—उष्णं कटुकं लघु दीपनं रुच्यं श्वासकासशूलघ्नम्। रा.नि.व.६ । पिप्पलीमूलसदृशं गुदजरोगे हितं । भा.पू.१भ. । भेदकं कफघ्नञ्च । राज. । हस्तिपिप्पलीमूले । सु.सू.३८ष.। कार्पासे । गजपिप्पल्यां। गुञ्जायां । कूँच । वै.निघ. ।

चव्यजा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

चव्यफलम् (ली) । क्ली, स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

चव्या । स्त्री । कार्पास्याम् । কাপাস । रा.नि.व.४ । चव्ये । চই । रा.नि.व.६ । वचायां । मे. । पिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

चषकम् । क्ली, पुं । सुराभेदे । मधुविशेषे । मे.। सुरापानपात्रे । हे.च. ।

चषतिः । पुं । जीर्णतायाम् । भक्षणे । उणा. ।

चषणम् । क्ली । मवदंशे । চাট্ । हे.च. ।

चक्षुः । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । मेषशृङ्गीवृक्षे । र.मा. ।

[प.मु. ।

चक्षुःपुष्पः । पुं । पाठायाम् । আকনাদি ।

चक्षुकः । पुं । तिनिशवृक्षे । সাদন । प.मु. ।

चक्षुर्धावनम् । क्ली । नेत्रधावने । চক্ষু ধোওয়া ।

[শিঙে, জিওল । र.मा. ।

चक्षुर्बहुलः । पुं, क्ली । मेषशृङ्गीवृक्षे । মেড়া-

चक्षुष्यम् । खर्परधातौ । খাপর । प.मु. । प्रपौण्डरीकविशेषे । পুণ্ডরিয়াবিশেষ । र.मा. । खर्परीतुत्थे । তুঁতে । स्थलपद्मे । सौवीराञ्जने । নীল শুর্মা । रा.नि.व.१२ । निर्म्मलीवीजे । निर्म्माल्य । पद्मे । वै.निघ. । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ । केतकवृक्षे । मे. । रसाञ्जने । हे.च. । त्रि । चक्षुर्हितकरे ।

चक्षुष्या । स्त्री । कुलत्थिकायाम् । কুলথ কলায় । मे. । अरण्यकुलत्थिकायाम् । বন কুলথ । रा.नि.व.५ । अजशृङ्ग्यां, मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । रा.नि.व.६ । नीलाञ्जने । पौरकमणौ । केतकवृक्षे । चिका. । कुलत्थाञ्जने । অঞ্জনবিশেষ । रा.नि.व.१२ ।

[णा । र.मा. ।

चाकचिञ्चा । स्त्री । श्वेतगुञ्जायां । শ্বেত কো-

चाङ्गः । पुं । चाङ्गेर्य्याम् । शटी.रा. ।

चाङ्गेरी । स्त्री । Wood sorrel, (Oxalis monadelpha.) अम्ललोणिकायाम् । আমরুল শাক । हिं चौपतिया । म आंबवती । क पुलुम्पुणिसे । शाकगुणाः—कटु रोचनं पाचनं रुक्षम् अत्युष्णं दीपनं कफवातार्शोग्रहण्यतिसारघ्नम् । रा.नि.व.७ । च.सू.२७अ. । पित्तला अम्ला कुष्ठघ्नी च । भा.पू.१भ.शाकव. । उष्णा कषाया मधुरा अग्निदीपनी च । अत्रि.१६अ. । र.सा.सं.चाङ्गेरीघृते । भा.अतिसा.चि. । निम्बुकवृक्षे । भैष.क्षुद्ररोग-चि. । पालङ्क्शाके । পালংশাক ।

चाङ्गेरीघृतम् । क्ली । क्षुद्ररोगाधिकारे गुदभ्रंशे च । गव्यघृतं ४ श. चाङ्गेरीकुलत्थदध्नां रसः प्र. १० प. ५ तो. ३ मा. । कल्कार्थं—शुण्ठीयवक्षारयोः प्र. ४ प. । ঘৃত ৪ শ. আমরুলের রস, কুলত্থের রস এবং অম্ল দধি প্রত্যেকে ১০ প. ৫ তো. ৩ মা. । কল্কার্থ—শুঁঠ ও যবক্ষার প্রত্যেকে ৪ প. । शा.कौ. । च.चि. द्वितीयो यथा—शुण्ठी पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं चविका गोक्षुरः पिप्पली धान्यकं विल्वमूलं पाठामूलं यमानी एषां मिलित्वा १ श. घृतं ४ श. अम्लदधिमस्तु १६ श. चाङ्गेरीरसः १६श.। च.द.।

चाङ्गेरीसदृशपत्रः । पुं । सुनिषण्णकशाके । শুশুনি শাক । भा.पू.१म.शाकव. ।

चाटकैरः । पुं । चटकशिशौ । वै.निघ. ।

चाटुकर्त्ता । पुं । पारावते । वै.निघ. ।

चाणक्य(मूलक)म् । क्ली । चाणकमूलीति ख्याते मूलकभेदे । মূলাবিশেষ । मं थोरमूला । कं दोड्डमूलङ्गि । गुणाः—उष्णं कटुकं रुच्यं दीपनं गुरु ग्राहि कफवातक्रिमिगुल्मघ्नं । रा.नि.व.७।

चाण्डाला (लिनी) । स्त्री । लिङ्गिन्याम् । रा.नि.व.३ । र.सा.सं.रसमारकवर्गे ।

चातकः । पुं । तन्नामकपक्षिणि । फटिकजल পাখী । हिं तोका । तन्मांसं लघु शीतलं रक्तपित्तकफघ्नम् अग्निकरञ्च । राज.। बृष्यं बलपुष्टिदञ्च । रा.नि.व.१६ ।

चातुर्जातकम् । क्ली । समभागत्वगेलापत्रकेशरेषु । গুড়ত্বক্, এলাচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর

समभाग। गुणाः—"चातुर्जातमिदं वर्ण्यं वह्निकृच्च विषापहम्।" रा.नि.व.२२।

चातुर्थ(र्थि)कः। पुं। चतुर्थदिनभवविषमज्वरभेदे। ২দিন অন্তর জ্বর। "चातुर्थिको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्व्वं शिरसोऽनिलसम्भवः॥" मा.नि.। "चातुर्थिको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः। शोषणः सर्व्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः। त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः। कुपितं पित्तमेवन्तु कफश्चैवं स्वकालतः। शीतदाहकरस्तीव्रस्त्रिकालमनुवर्त्तते। स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः। ऊर्द्ध्वं कायस्य गृह्णाति यः पूर्व्वं सोऽनिलात्मकः। पूर्व्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मपूर्व्वज्वरश्च सः॥" हारीतः।

चातुर्भद्र(क)म्। क्ली। कफाधिकपित्तश्लेष्मज्वरे योगभेदे। शुण्ठी अतिविषा मुस्ता गुडूची चेति चतुष्टये। "नागरातिविषा मुस्ता त्रयमेतत्त्रिकार्षिकं। गुडूच्या मिलितं तच्च चातुर्भद्रकमुच्यते॥" रा.नि.व.२२।

चातुर्भद्रकपञ्चमूलम्। क्ली। तत्पञ्चमूलीकिराताद्दिगणकृते सान्निपातिकज्वरे योगविशेषे। सि.यो.।

चातुर्भद्रावलेहिका। स्त्री। कासश्वासहरे कफघ्नेऽवलेहभेदे। "कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह।" "घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतं। शिशोर्ज्वरातिसारघ्नम्।" च.द.।

चान्द्रम्। क्ली। रौप्ये। पुं। चन्द्रकान्तमणौ। हे.च.।

चान्द्रकम्। क्ली। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व.६।

चान्द्रा। स्त्री। अतिविषायाम्। আতইচ। रा.नि.व.६। [नि.व.६।

चान्द्राख्यम्। क्ली। आर्द्रके। আদা। रा.

चान्द्री। स्त्री। सोमराज्याम्। সোমরাজ। श्वेतकण्टकार्य्याम्। रा.नि.व.४। [जटा.।

चाप(व)पटः। पुं। पियालवृक्षे। পেয়াশাল।

चामरः। पुं। चमरीमृगे। गण्डस्थले। গাল। मे.। ग्रन्थिपर्णे। वै.निघ.। चमरीलोमव्यजने। तद्वायुगुणाः—ओजस्करः मक्षिकादिवारकश्च। राज.।

चामरपुष्पः (कः)। पुं। गुवाकवृक्षे। काशवृक्षे। केतकवृक्षे। কেয়া গাছ। (क.) काशे। কেশে ঘাস। मे.।

चामरा (री)। स्त्री। चामरे। भ.टी.भ.। (री इन्) पुं। अश्वे। त्रिका.।

चामली। स्त्री। अन्नमण्डे। प.मु.।

चामीकरम्। क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। धुस्तूरे। अम.। नागकेशरपुष्पे। प.मु.।

चाम्पेयः। पुं. क्ली। नागकेशरवृक्षे। নাগেশ্বর গাছ। रा.नि.व.६। चम्पकवृक्षे। চাঁপার গাছ। प.मु.। च.द.बा.व्या.चि.। पद्मकेशरे। भा.। सुवर्णचम्पके, नागचम्पके। নাগেশ্বর চাঁপা। वै.निघ.। क्ली। स्वर्णे। त्रिका.।

चाम्पेयकम्। क्ली। किञ्जल्के। পদ্মকেসর। रा.नि.व.१०।

चारम्। क्ली। कृत्रिमविषे। हे.च.।

चारः (कः)। पुं। पियालवृक्षे। अस्य बीजं 'चारदाना' इत्युच्यते। পেয়াশাল। ইহার বীজকে চারদানা, পেয়ালবীজ কহে। मं चारली। कं चारबीज। गुणाः—पक्वं फलं वृष्यं शैत्यं गुरु। तद्बीजं मधुरं वृष्यं पित्तदाहघ्नञ्च। रा.नि.व.११।

चारटिका (टी)। स्त्री। नीलीनामक्षुपे। নীল গাছ। रा.नि.व.४, पैशाचघ्नते। नलीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। गुञ्जायाम्। वा.उ.३६ अ.। भा.उपदंश चि.। (टी) स्थलपद्मिन्याम्। স্থলপদ্ম। वा.उ.६ अ., च.द.उन्मा.चि.महापैशाचघृते। भूम्यामलक्याम्। रा.नि.व.५।

चारणी। स्त्री। करवीरपुष्पवृक्षे। स्थलपद्मिन्याम्। স্থলপদ্ম। वै.निघ.।

चारवायुः। पुं। शीतलसुरभिवाते। त्रिका.।

चारबीजम्। क्ली। पियालबीजे। পেয়ালবিচি। हिं चारदाना। रा.नि.व.११।

चारिणी। स्त्री। करुणीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

चारित्रा। स्त्री। तिन्तिडीवृक्षे। श.र.।

चारिलः। पुं। शशघातिनि। শশারি। सु.सू.७अ.।

चारिवाक् । स्त्री । भजगन्धाम् । वै.निघ. ।
चारी । स्त्री । छिलमीचिकायाम् । शिक्षे । भा.पू.१भ.शाकव. । [शालतरी । वै.निघ. ।
चारु । क्ली । पद्मकाष्ठे । केशरे । कुङ्कुमे । पुं ।
चारुकः । पुं । शरबीजे । गुणाः—"चारुको मधुरो रुचो रक्तपित्तकफापहः । शीतलो लघुवृष्यश्च कषायो वातकोपनः ॥" भा.पू.१भ.धान्यव. । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ. ।
चारुकेश(स)रा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । तरुणीपुष्पे । रा.नि.व.१० ।
चारुकेशा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।
चारुदर्शनः । पुं । प्लचवृचे । পাকুড় গাছ । मद.व.५ ।
चारुदारुः । पुं । प्लचवृचे । वै.निघ. ।
चारुधाम । क्ली । आमहरिद्रायां । वै.निघ. ।
चारुनालकम् । क्ली । रक्तपद्मे ।
चारुपत्रिका (त्री) (र्णी) । स्त्री । प्रसारिण्याम् । गन्धभाদুলিয়া । रा.नि.व.५ । मद.व.१ ।
चारुफला । स्त्री। द्राचालतायां। रा.नि.व.११।
चारुमोदा । स्त्री । पीतयूथिकायां । वै.निघ. ।
चारुयूथी । स्त्री । शुक्लयूथिकायां । वै.निघ. ।
चारुरत्नम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।
चारुलोचनः । पुं । हरिणे । त्रिका. ।
चारुवर्त्तिनी । स्त्री । लाचायाम् । वै.निघ. ।
चारुवृचः । पुं । प्लचवृचे । मद.व.५ ।
चारुशिला । स्त्री । रत्ने । त्रिका. ।
चालः । पुं । स्वर्णचूड़पचिणि । वै.निघ. । दन्तचालरोगे । [स्थानान्तरनयने । सु.सू.७भ. ।
चालनम् । क्ली । पित्ते । वै.निघ. । स्थानात्
चाषः (सः) । पुं। तन्नामकपचिणि । फिঙে । (पथ्यापथ्ये) । च. । स्वर्णचातके । সোণাচড়া বা নীলকণ্ঠ পাখী । भ.टी.भ. । (सः) इचौ । मे. ।
चासुकः । पुं । तिनिशवृचे । प.मु. ।
चिकः (क्कः) । पुं । छुछुन्दर्य्याम् । ছুঁচো । त्रिका. । (क्कम्) क्ली । गुवाके । চিকি সুপারি । वै.निघ. । [चर्मभेदे । त्रिका. ।
चिक(कु)रः । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ । ह-
चिकित्सकः । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० । स द्विविधः—एकः प्राणाभिसरः रोगहन्ता, अन्यः रोगाभिसरः प्राणहन्ता च ।
चिकित्सा । स्त्री। रोगनिदानप्रतिकारे । "चिकित्सा तत्प्रतीकारः ।" रा.नि.व.२०। "या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते । याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्म तद्भिषजां मतम् ॥" भा. । सा त्रिधा यथा—"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता । शस्त्रैः कषायैर्लोहाद्यैः क्रमेणान्त्या सुपूजिता ॥" भैष. । सा च पुनरष्टधा—"क्वचिद्धर्म्मः क्वचिन्मैत्रं क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः । कर्म्माभ्यासः क्वचिच्चापि चिकित्सा नास्ति निष्फला।" वैद्यकसर्व्वस्वे १भ. । [शिवे।
चिकित्साकलिका । स्त्री । वैद्यकसंग्रहवि-
चिकित्साङ्गम् । क्ली । चिकित्साया अङ्गसमूहे, रोगी दूतो भिषक् आयुः द्रव्यं सेवकः सदौषधञ्चेति । भा. । [द्यापतिकृते ।
चिकित्साञ्जनम् । क्ली । वैद्यकग्रन्थभेदे वि-
चिकित्सादीपकः । पुं । धन्वन्तरिकृतचिकित्साग्रन्थे । [कित्सासंग्रहे ।
चिकित्सादीपिका । स्त्री । वङ्गसेनकृतचि-
चिकित्साप्राभृतः । पुं । वैद्ये । च.सू.१६भ.। चिकित्सा प्राभृतमुपायनं यस्येति विग्रहः ।
चिकित्सामृतम् । क्ली । चिकित्सासंग्रहभेदे ।
चिकित्सार्णवः । पुं । सदानन्दशुक्लकृतचिकित्साशास्त्रे ।
चिकित्सितम् । क्ली । चिकित्सायां । र.मा. ।
चिकित्स्यः । त्रि । चिकित्सार्हे । চিকিৎসার যোগ্য । तद्गुणाः—"निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्वेन चक्षुषा । चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ॥" भा. ।
चिकूलः । पुं । दन्तीवृचे । वै.निघ. ।
चिक्कणः (पूगः) । पुं । पूगवृचे । গুপারি

गाछ। क्ली। पूगफले। रा.नि व.११। स्निग्धव्य-ञ्जनादौ। চিক্কণ। अम.।

चिक्कणा (णी)। स्त्री। पूगफले। চিকি গুপারি। रा.नि.व.११। श.र.। [वै.निघ.।

चिक्कसः। पुं। यवचूर्णे। हे.च.। यवपिष्टके।

चिक्का। स्त्री। पूगफले। रा.नि.व.११। See अक्षोटः।

चिक्किणा। स्त्री। पूगवृक्षे। वै.नि.घ.।

चिक्किरः। पुं। मूषिकविशेषे। तद्दष्टे—"चिक्किरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्कावमी तथा।" सु.कल्प.६अ.।

चिङ्गटः (ड़ः)। पुं। मत्स्यभेदे। মোচাচিংড়ী, গল্দা চিংড়ী। गुणाः—"चिङ्गटस्तु गुरुर्याही मधुरो बलवर्द्धनः। मेदःपित्तास्रजिद्‌दृष्यो रोचनः कफवातलः॥" राज.२प.। श.मा.।

चिङ्गटी। स्त्री। क्षुद्रचिङ्गटे। ঘুষচিংড়ী। गुणाः—मधुरा हृद्या वातघ्नी गुरुः श्लेष्मकरी च। राज.२प.।

चिचण्डः (ण्डा) (ण्डिका)। पुं, स्त्री। (Trichosanthes anguinae,)फलशाकविशेषे। চিচিঙ্গা, চিচিণ্ডা। गुणाः—वातपित्तघ्नः बल्यः पथ्यः रुचिप्रदः शोषे हितः गुणैः पटोलत ईषद्धीनश्च। भा.पू.१भ.शाकव.। शोषरोगे हितं पटोलाश्नूनगुणः। मद.।

चिचिः। पुं। चित्रकवृक्षे। गुणाः—दीपनः पाचनः आमपाचनश्च। शार्ङ्ग.।

चिञ्चिटिङ्गः। पुं। वायव्यकीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See कीटः।

चिञ्चा (ञ्चिका)। स्त्री। (Tamarindus Indica.) Tamarind tree. तिन्तिड़ीवृक्षे। তেঁতুল গাছ। रा.नि.व.११। मद.व.६। नाड़ीचवल्पत्रशाके, चुञ्चुशाके। চেঁচ্‌ড়া। वै.निघ.।

चिञ्चातैलम्। क्ली। तिन्तिड़ीवीजभवतैले। কাঁইবীজের তেল। गुणाः—कटुपाकं लेखनं वातकफघ्नं रुच्यं नातिशीतलं कषायञ्च। रा.नि.व.१५।

चिञ्चाम्लम्। क्ली। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। চুকা শাক। चिञ्चासारे। তেঁতুলের অম্বল। रा.नि.व.११।

चिञ्चासारः। पुं। (Rumex vesicatorius.) अम्लशाके। চুকা শাক। अम्लसारे। তেঁতুলের সার, শরবৎ বা অম্বল। गुणाः—अत्यम्लः वातघ्नः कफदाहघ्नः। शर्करामिश्रः स पित्तदाहकफघ्नश्च। रा.नि.व.११। [१०अ.।

चिञ्चितिका। स्त्री। तिन्तिड़ीवृक्षे। च.सू.

चिञ्ची। स्त्री। गुञ्जायाम्। কুঁচ। [निघ.।

चिञ्चुका। स्त्री। चिञ्चोटके। চেঁচ্‌কো। वै.

चिञ्चोट(कः) पुं। (Marsilea dentata.) चुञ्चुक्षुपे, सुनाक्रतिलघुकसेरौ मूलशाकविशेषे। চেঁচড়া। गुणैः कसेरुतुल्यः। भा.पू.१भ.शाकव.। गुणाः—गुरुत्वम् अजीर्णकरत्वं शीतलत्वञ्च। राज.२प.। See चुञ्चुः।

चिटिका। स्त्री। आरामशीतलायां। वै.निघ.।

चिड़ा। स्त्री। स्वनामकदेवदारौ। वै.निघ.।

चित्तम्। क्ली। मनसि। रा.नि.व.१८।

चित्तभ्रमसन्निपातः। पुं। स्वनामख्यातसन्निपातज्वरविशेषे। यथा—"गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीक्षते मुह्येत्। दाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तविभ्रमे ज्वरे भवति॥" भा.म.१भ.। [च.। अम.।

चित्तविप्लवः (भ्रमः)। पुं। उन्मादे। हे.

चित्रः। पुं। एरण्डवृक्षे। ভেরেণ্ডা গাছ। प.मु.। सा.कौ.सिंहनादगुग्गुलौ। अशोकवृक्षे। रा.नि.व.१०। श्वेतैरण्डे। रा.नि.व.८। तरम्बुजे। তরমুজ। लावपक्षिणि। वै.निघ.। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व.६। वृश्चिकविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See वृश्चिकः।

चित्र(क)म्। क्ली। चित्रके। तिलके। मे.।

चित्रकः। पुं। (Plumbago Zeylanica.) स्वनामख्यातक्षुपे। চিতে গাছ। हिं चिता। मं चित्रक। तैं चित्रमूलमु। उत्. रक्तचिता, धुवचिता। स द्विधा शुक्लारुणभेदेन। तयोः रक्तएव प्रशस्तः। वाभटस्तु त्रिविधं चित्रकमाह श्वेतपीतकृष्णभेदेन। "यथास्वं चित्रकः पुष्पैः

न्धैव: पीतसितासितैः। यथोत्तरं स गुणवान् नीपनाय रसायनम्॥" वा.उ.३९अ.। गुणाः—कासयक्ष्मशोफकफशोषघ्नः रुचः उष्णः कुष्ठशोथार्शःकृमिघ्नः वातश्लेष्महरः श्लेष्मपित्तघ्नः पाके कटुकः अग्निकरः पाचनः लघुश्च। भा.पू.१भ.। एरण्डवृक्षे। हे.च.। श्वेतैरण्डे। अम.। तित्तिरपक्षिणि। তিতির পাখী। मुचुकुन्दवृक्षे। মুচকুন্দ। वै.निघ.। चित्रवर्णोपव्याघ्रे। চিতিবাঘ। मण्डलिसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.। See सर्पः। शूरणे। शूरणमोदके।

चित्रकजीवी। पुं। जीवके। वै.निघ.।

चित्रकण्टकः। पुं। गोक्षुरके। वै.निघ.।

चित्रकण्ठः। पुं। पारावते। जटा.। सारसपक्षिणि। वै.निघ.।

चित्रकन्धरः। पुं। पक्षिविशेषे। वै.निघ.।

चित्रकर्म्मा। पुं। तिनिशवृक्षे। श.च.।

चित्रकाण्डाली। स्त्री। गोनसवल्ल्याम्। वै.निघ.।

चित्रकाद्यलौहम्। क्ली। शोथाधिकारे। चित्रकमूलशुण्ठीवासाशालपर्णीसैन्धवगुडूचीतालपुष्पाणां प्र. ६ तो. जारितलौहं यवक्षारः सौवर्चललवणं पिप्पली विट् एषां प्र. चूर्णं ४ तो. गोमूत्रं २ श. एकत्र पचेत्। प्रक्षेपः मधु ३ प.। मा. १ तो.। सा.कौ.। [रा.नि.व.१८।

चित्रकायः। पुं। चित्रकव्याघ्रे। চিতিবাগ।

चित्रकूला। स्त्री। क्षुद्रदन्तीवृक्षे। वै.निघ.।

चित्रकृत्। पुं। तिनिशवृक्षे। अम.।

चित्रकोलः। पुं। आञ्जनेयै। আঞ্জনী। त्रिका.।

चित्रगन्धम्। क्ली। हरिताले। रा.नि.व.१३।

चित्रगन्धा। स्त्री। शुकनासायाम्। গামার। वै.निघ.।

चित्रगुडिका। स्त्री। वातग्रहण्याम्। "चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च। व्योषं हिङ्ग्वजमोदाञ्च चव्यञ्चैकत्र चूर्णयेत्। गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा॥" च.द.। भा.।

चित्रग्रीवः। पुं। सारसपक्षिणि। वै.निघ.।

चित्रटम्। क्ली। वङ्गे। वै.निघ.।

चित्रतण्डुलम्। क्ली। विडङ्गे। प.मु.।

चित्रतण्डुला। स्त्री। विडङ्गक्षुपे। रा.नि.व.६।

चित्रतनुः। पुं। लावपक्षिणि। वै.निघ.।

चित्रत्वक्। पुं। भूर्जवृक्षे। रा.नि.व.९।

चित्रदण्डकः। पुं। शूरणक्षुपे। ওল গাছ। र.सा.सं.। वनशूरणे। कार्पासवृक्षे। वै.निघ.।

चित्रदेवी। स्त्री। महेन्द्रवारुणीलतायाम्। বড় মাকাল। रा.नि.व.३।

चित्रदेहः। पुं। लावपक्षिणि। वै.निघ.।

चित्रनेत्रा। स्त्री। सारिकायाम्। শালিক পাখী। हारा.।

चित्रपत्रः। पुं। भूर्जवृक्षे। वै.निघ.।

चित्रपत्रकः। पुं। मयूरे। वै.निघ.।

चित्रपत्रिका। स्त्री। द्रोणपुष्प्याम्। घल्घसा। रा.नि.व.५। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া। वै.निघ.। कपित्थपर्णीवृक्षे। र.मा.।

चित्रपत्री। स्त्री। महाराष्ट्रीनामक्षुपे, जलपिप्पल्याम्। কাঁচড়া। रा.नि.व.४। पृश्निपर्ण्याम्। वै.निघ.।

चित्रपदा। स्त्री। गोधापदीलतायां। श.मा.।

चित्रपर्णिका (र्णी)। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া। जलपिप्पल्याम्। र.मा.। रा.नि.व.४। कर्णस्फोटालतायां। কাণফোড়া। रा.नि.व.३। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु.।

चित्रपक्षः। पुं। वनकुक्कुटे। तित्तिरपक्षिणि। তিতির পাখী। त्रिका.। जटा.।

चित्रपाठी (स्त्री)। पुं। चित्रके। वै.निघ.।

चित्रपादा। स्त्री। शारिकायाम्। हारा.।

चित्रपिच्छः (कः)। पुं। मयूरे। त्रिका.। च.चि.२७अ.।

चित्रपुङ्खः। पुं। शरे। त्रिका.।

चित्रपुष्पी। स्त्री। अम्बष्ठायाम्। रा.नि.व.४। पुं। आम्रातकवृक्षे। वै.निघ.।

चित्रपृष्ठः। पुं। चटकपक्षिणि। हारा.।

चित्रप्रिया। स्त्री। हरिताले। वै.निघ.।

चित्रफलः (कः) । पुं । तरक्षुजडचे । चि-का. । (Mystus chitala.) चितलमत्स्ये । চিতল মাছ । गुणाः —गुरुः स्वादुः स्निग्धः हृद्यः बल्यश्च । राज.२प. ।

चित्रफला । स्त्री। महेन्द्रवारुण्याम् । বড় মাকাল । लिङ्गिन्याम् । हिं पचगुड़िया । रा.नि.व.३। चिर्भिटायाम् । कण्टकार्य्याम् । भा.४भ.पूतनाग्रह चि.। वार्त्ताकौ। रा.नि.व.४ । पटोले । मत्स्यभेदे । ফলুই মাছ । श्र.र. । [मर्कटचे । श्र.र. ।

चित्रभानुः । पुं । चित्रकवृचे । भल्लातकवृचे ।

चित्रभेषजम् (जा) । क्ली, स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ । मद.व.५ ।

चित्रमण्डलः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । See मण्डली ।

चित्रमृगः । पुं । चित्रवर्णमृगे । च. ।

चित्रमेखलः । पुं । मयूरे । त्रिका. ।

चित्रयोधी (इन्) पुं । अर्जुनवृचे । रा.नि.व.९ । स्वावपचिष्णि । वै निघ. ।

चित्ररञ्जकम् । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

चित्रलता । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

चित्रला । स्त्री । गोरक्ष्याम् । रा.नि.व५ । राजिकायाम् । রাই । वै.निघ. ।

चित्रलेखिनी । स्त्री । तूलिकायाम् । हारा. ।

चित्रलोचना । स्त्री। शारिकापचिणि। जटा.।

चित्रवदालः । पुं । मत्स्यभेदे । চিতল মাছ। जटा. ।

चित्रवर्त्तिनी । स्त्री । रेणुकबीजे । वै.निघ. ।

चित्रवल्लिकम् । क्ली । तरक्षुजफले । তরমুজ । पुं । वदालमत्स्ये । हे.च. ।

चित्रवल्ली । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । বড় মাকাল । रा.नि.व.३ ।

चित्रबीजः । पुं । रक्तैरण्डे । (आ) स्त्री । विडङ्गे । रा.नि.व.८ ।

चित्रवीर्य्यः । पुं । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ ।

चित्रव्याघ्रः । पुं। चित्रकव्याघ्रे । रा.नि.व.१९।

चित्रशीर्षः । पुं। वायव्यकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See कीटः ।

चित्रशोकः । पुं । अशोकवृचे । वै.निघ. ।

चित्रसर्पः । मालुधानसर्पे । श्र.र. ।

चित्रसारा । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

चित्रसुपः । पुं । द्रोणपुष्पाम् । ঘলঘসিয়া । रा.नि.व.५ ।

चित्रांशुः । पुं । गुग्गुलौ । अ.द.१२अ. ।

चित्रा । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । রাখালশশা । दन्त्याम् । दन्तीमूले । च.द.अपस्मा.चि. । च.सू.४अ । विडङ्गायाम् । বিড়ঙ্গ । मञ्जिष्ठायाम् । गोडुम्बायाम् । রাজ গোমক । प.मु. । बृहद्दन्त्याम् । भा. । आखुकर्णीलतायाम् । মূষাকাণী । रा.नि.व.३ । वा.सू.१५अ. । सुतश्रेण्याम् । रा.नि.व.४ । द्रवन्त्याम् । रा.नि.व.५ । मण्डदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । [नि.व.१३ ।

चित्राङ्गम् । क्ली । हरिताले । हिङ्गुले । रा.

चित्राङ्गः । पुं । चित्रकवृचे । रक्तचित्रके । रा.नि.व.६। सर्पविशेषे । চিতিসাপ । रा.नि.व.१९। हरिणविशेषे । गुणाः—"चित्राङ्गो वातशमनो हंहणो बलकृन्मतः । श्लेष्मलः कथितो वापि दुर्जरो मेदवर्द्धनः ॥" अत्रि.२० । ऋषिके । দিছা । वै.निघ. ।

चित्राङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ । राजसुवर्ण्याम् । গয়া করলা । प.मु. । कर्णजलौकायाम् । रा.नि.व.१९ ।

चित्रान्नम् । क्ली । खेचरान्ने । वै.निघ. ।

चित्रापूपः । पुं । अपूपविशेषे । চিতাই পিঠা । त्रिका. ।

चित्राम्बररसः । पुं । ग्रहण्यधिकारे । पारदः १ भ. ताम्रं १भ. गन्धकः १भ. दिनं मर्दयेत् । अथ घृताभ्यक्ते लौहपात्रे मृदग्निना प्रहरं पचेत् लौहदण्डेन चालयेच । अवतार्य्य जीरकक्वाथेन दिनत्रयं भावयेच । मात्रा ४ माषा ।

चित्रायसम् । क्ली। तीक्ष्णलोहे। रा.नि.व.१३।

चित्राली । स्त्री । तिलकुसुमे । [त्रिका. ।

चित्राची । स्त्री। शारिकायां । শালিকপাখী।

चित्रिकः । पुं । चैत्रमासे । श.र. ।

चित्रौदनम् । क्ली । विचित्रान्ने । খেচরান্ন ।

चिन्तामणिचतुर्मुखः । पुं । वातव्याधौ रसः । रससिन्दूरं २ तो. लौहं १ तो. अभ्रं १ तो. स्वर्णं ॥० तो. घृतकुमारीरसेन सम्मर्द्य एरण्डपत्रैः रावेष्ट्य धान्यमध्ये ३ दिनं स्थापयेत् । भैष. ।

चिन्तामणिरसः । पुं । जीर्णज्वरे रसः । हरितालं शुक्तिचूर्णं (वा तालचूर्णं) तुल्यकं समभागं जलेन पिष्ट्वा चक्रिका कार्य्या । अथ शरावसंपुटे गजपुटेन रात्रौ पचेत् ।र.सा.सं. । [कोषः ।

चिन्तिड़ा (ड़ी) । स्त्री । तिन्तिड़्यां । हि.

चिनः । पुं । चीनधान्ये । চীনা ধান । श.च. ।

चिपिटः । पुं । अश्वस्य नेत्ररोगविशेषे । চক্ষের পিচুটী রোগ । ज.द.३०अ. । चिपीटके । চিঁড়া । वै.च. ।

चिपिटकः । पुं । पृथुके । চিড়ে । हिं चूड़ा । त्रिका. । गुणाः—गुरुः स्निग्धः बृंहणः कफवर्द्धनश्च । राज. । See पृथुकः ।

चिपिटा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व. ८ । वनकुलत्थे । वै.निघ. ।

चिपुटः । पुं । चिपिटके । रुद्रकोषः ।

चिप्पटम् । क्ली । वङ्गे । वै.निघ. ।

चिप्यः । पुं । नखमांसाश्रितक्षुद्ररोगे । আঙুল হাড়া । बेड़वा इति भा.म.४भ. । चिप्यलक्षणं—"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तश्च देहिनां । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत्॥" सु.नि.१३अ. ।

चिमः । पुं । पट्टशाके । পাটশাক । श.मा. ।

चिमिः (कः) । पुं । तिमिमत्स्ये । पट्टशाके । श.मा. । शुकपक्षिणि । श.र. ।

चिमिचिमिः । स्त्री । वातजपीड़ायाम् । झिन्झिनीति लोके ।

चिरम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. । [जटा. ।

चिरजीवकः । पुं । असनवृक्षे । जीवकवृक्षे ।

चिरजीविनी । स्त्री । श्यामलीवृक्षे । वै.निघ. ।

चिरजी(ञ्जी)वी । पुं । जीवके । रा.नि.व. ५ । श्यामलीवृक्षे । रा.नि.व.८ । काके । शै. । वै.च. । शूकायाम् । পিঁড়িং ।

चिरज्वरः । पुं । दीर्घकालानुबन्धिज्वरे । वा. चि.१अ. । वक्ष्यः । [नि.व.१८ ।

चिरटी । स्त्री । प्रागरजस्कायां स्त्रियि । रा.

चिरतिक्तः । पुं । किराततिक्तके । চিরেতা । श.र. । (क्ता) स्त्री । तिक्तकर्कटिकायाम् । তিৎ-কাঁকুড়ী । वै.निघ. ।

चिरन्तनम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

चिरपत्रकः । पुं । क्षुद्रसर्ज्जवृक्षे, लघुशालवृक्षे । वै.निघ. । [आम । वै.निघ. ।

चिरपत्रा (त्री) । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वन

चिरपत्रिका । स्त्री । कुखुशाके । वै.निघ. ।

चिरपर्णः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । শাল গাছ । वै. निघ. । [त्रि । चिरकालीन पक्के रोगे ।

चिरपाकी । पुं । कपित्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

चिरपुष्पः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

चिरपोटा । स्त्री । वास्तूकभेदे । বেতুয়াবিশেষ । वै.निघ. ।

चिरमेहो । पुं । गर्दभे । त्रिका. । वै.च. ।

चिरभ्रणः । पुं । चिल्लपक्षिणि । চিল পাখী । त्रिका. ।

चिरविल्वः (कः) । पुं । करञ्जवृक्षे । ডহর করঞ্জ । रा.नि.व.९ । च.सू.४अ. । सु.चि.२अ. ।

चिरा । स्त्री । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । চিড়া দেবদারু । जलौकायाम् । জোঁক । वै.निघ. ।

चिराटिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । শেয়া পুণ্যা । रा.नि.व.९ । लौहचटकायाम् । भैष.शूलचि.विद्याधराभ्रे । चटिकायाम् । পাতাড়ী । वैद्यकसंग्रहः ।

चिरातच्छदा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

चिरातिक्तः । पुं । चिरतिक्तके । চিরাতা । श.र. । [वै.निघ. ।

चिरायुः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ । काके ।

चिरिः । पुं । चिल्लपक्षिणि । চিল পাখী । वै.निघ. । शुकपक्षिणि । টিয়া পাখী । त्रिका. ।

चिरिटी । स्त्री। मधुदपक्षिविशेषे। अ.सू.२७अ.।

चिरिण्टी । स्त्री । मल्लपुष्पायाम् । रा.नि.व.२ । युवत्यां । मे. ।

चिरिपत्र: । पुं । क्षुद्रकारवेल्ले । वै.निघ. ।

चिरिल्ल: । पुं । मत्स्यमत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

चिरिविल्व: । पुं । करञ्जवृक्षे । ডহর করঞ্জ । अ.टी.भ. ।

चिरु । क्ली । बाहुसन्धौ । श.च. ।

चिर्भटी । स्त्री । राजसर्षप्याम् । গয়া করলা। प.मु.। फलशाकविशेषे । কাঁকুড়, গোমুক, ফুটী । हिं भुकुर । मं वेलमॆंधाकं अरमीकें । गुणा: —बाल्ये तिक्ता ईषदम्ला च, पाके दीपनी । शुष्का रुचा श्लेष्मवातारुचिघ्नी जाड्यघ्नी रोचनी दीपनी च । रा.नि.व.७ । "चिर्भिटं मधुरं रूचं गुरु पित्तकफापहम् । अनुष्णं ग्राहि विष्टम्भि पक्वन्तूष्णञ्च पित्तलम् ॥" भा.पू.१भ.आम्रव. । पुष्पञ्च चिर्भटस्यैव दोषत्रयकरं स्मृतं । अपक्वं जीर्णकफकृत् पक्वं किञ्चिद्विशिष्यते ॥" अत्रि.१६अ. ।

चिर्भिट: । पुं क्ली । चिर्भटिकायाम् । ফুটী । रा.नि.व.७ ।

चिर्भिटा (टिका) (टी) । स्त्री । चिर्भट्याम्, कर्कटिकायाम् । ফুটী, কাঁকুড় । रा.नि.व.७।

चिलमीलिका । स्त्री । खद्योते । मे. ।

चिलि(ली)चि(ची)म: (मि:) पुं । मत्स्यभेदे । ননা চেলা, বেলে গুড়্গুড়ি মাছ । स लघु: रूच: अनभिष्यन्दी वातकर: कफघ्नश्च । चेङ्गमीने । চ্যাং মাছ । गुणा: —लघु: रूच: अनभिष्यन्दी वातवर्द्धक: कफघ्नश्च । राज.३प. । अ.टी.भ. । इञ्चाके । এঁচ্‌লা মাছ । भ. ।

चिलिमीलक: (लिका) । पुं. स्त्री । चिलिचिममत्स्ये । अ.टी.भ. । [वै.निघ. ।

चिलिम्ब: । पुं । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ ।

चिल्ल: । पुं । तन्नामकपक्षिणि । চিল পাখী । अयं प्रसहजातीय: काकसमगुण: । सु.सू.४६अ. । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. । क्लिन्ननेत्ररोगे । अम. ।

चिल्लका । स्त्री । झिल्लिकायाम् । श.च. ।

चिल्लभक्ष्या । स्त्री । नखीनामकद्रव्ये । श.र. ।

चिल्लि: (ल्लि(ल्ली)का) (ल्ली) । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाके, लघुपत्रगौरवास्तूके । শাদা বেতো শাক । हिं चिलारी । सा त्रिधा श्वेतरक्तशुनकभेदेन । श्वेतचिल्लीगुणा:—मधुरा क्षारा शीतला त्रिदोषघ्नी पथ्या ज्वरघ्नी च । इयं भागीरथीतीरे ख्याता । रक्तचिल्लीगुणा:—वास्तूकतुल्या सलवणा श्लेष्मपित्तघ्नी प्रमेहमूत्रकृच्छ्रघ्नी पथ्या रुचिरा च । शुनकचिल्लीगुणा:—कटु: तीक्ष्णा कण्डूघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.७। लघुपत्री तु चिल्ली या सा वास्तूकसमा मता । च.द. । "तरश्चिल्ली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ।" अत्रि.१६अ. । लोध्रवृक्षे । चिल्लपक्षिणि । গোদা চিল, শঙ্খ চিল । वै निघ. । झिल्लिकायाम् । श.र. । भुवि । रा.नि.व.१८।

चिवि: (वु:) । पुं । चिबुके । जटा. । भ. ।

चिविट: । पुं । चिपिटे । अ.टी. ।

चिविल्लिका । स्त्री । शाकपत्रविशेषे । मं कं चिविलि । किरुंगीलि । गुणा: —कटु: कषाया ज्वरे अतिसारे च हिता रसायनी च। रा.नि.व.५।

चिवुक: । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । रा.नि.व.१० । क्ली । ओष्ठाधरभागे । थूँति । रा.नि.व.१८ ।

चिह्नम् । क्ली । रूपे, लक्षणे । अ.टी.भ. । "लक्षणं चिह्नमाकृति: ।" मा.नि. ।

चिह्नधारिणी । स्त्री । श्यामालतायां । श.च.।

चिह्ल: (क:) । पुं । वृक्षविशेषे । চিহ্লা । हिं चिल्ह । गुणा:—"चिह्लको वातनिर्हार: श्लेष्मघ्नो धातुपुष्टिकृत् । आग्नेयो विषवद्यस्य फलं मत्स्यनिसूदनम् ॥" भा. ।

चीड़ा । स्त्री । स्वनामख्यातदेवदारुविशेषे । सा पञ्जाबदेशीया अतिसुगन्धि: । চীড়া দেবদারু, গন্ধদ্রব্যবিশেষ । गुणा: —कटूष्णा कासघ्नी दीपनी, अतिसेविता पित्तभ्रमहरा । रा.नि.व.१२ ।

चीड़ागन्ध: । पुं । श्रीवेष्टनामकगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

चीनम् । क्ली । शीसके । पुं । लौहविशेषे । তীক্ষ্ণ লোহ । हरिणभेदे । मे. । षष्टिकाद्धीनगुणे

शालिधान्यविशेषे। চীনাধান্য। भ.र.२७भ.। अपाङ्गव्रणबन्धनभेदे। सु.सू.१८श.।

चीनकः। पुं। काककङ्गौ। কাংণী ধানবিশেষ। गुणाः—शोषणं वायुवर्द्धनं पित्तश्लेष्मघ्नं कषञ्च। रा.नि.व.१६। कङ्गुसमगुणः। भा.। धूनके। चीनकर्पूरे। চীনের কর্পূর। रा.नि.व.१२

चीनकर्कटिका (टी)। स्त्री। कर्कटीविशेषे। চীনা কাঁকুড়। वै.निघ.।

चीनकर्पूरः। पुं। स्वनामख्यातकर्पूरे। চীনের কর্পূর। गुणाः—तिक्तः कफचयकुष्ठकण्डूवमिहरः कटुतिक्तः ईषच्छीतः पाचनश्च। रा.नि.व.१२।

चीनजम्। क्ली। तीक्ष्णलौहे। रा.नि.व.१३।

चीनपिष्टम्। क्ली। सीसके। रा.नि.व.१३। सिन्दूरे। हे.च.।

चीनबन्धः। पुं। अपाङ्गव्रणबन्धनविशेषे। চীনা কাছা। बहुभिश्चीराभिर्हंती ग्रन्थिबन्धनरहितश्चीराभिरेव वेष्टिताभिर्बन्धनयुक्तश्चीनबन्धः। ड.। "चीनबन्धं विजानीयात् चीराभिर्बहुभिर्हंत" इति लक्षणम्। [व.१३।

चीनवङ्गम्। क्ली। शीषके। সিসা। रा.नि

चीना (कः)। स्त्री, पुं। चीनकर्कट्याम्। सअंरसे। धूना। वै.निघ.।

चीनाकर्कटी। स्त्री। चित्रकूटदेशप्रसिद्धस्वनामख्यातकर्कटिकायाम्। চীনা কাঁকুড়। गुणाः—रुच्यं शीतलं पित्तदाहशोषघ्नं मधुरं रुचिदं हृद्यञ्च। रा.नि.व.७। [चिरद्रव्ये। भैष.वाजी.।

चीनीचोपः। पुं। तोपचीनी इति ख्याते व-

चीरम्। क्ली। वल्कले। গাছের ছাল। जीर्णवस्त्रखण्डे। (सुभूतिः)। सीसके। हे.च.। गोस्तने। मे.। [चुचुशाके। रा.नि.व.७।

चीरपत्रा (त्रिका)। स्त्री। चिल्लीशाके।

चीरपर्णः। पुं। सर्ज्जवृक्षे। শাল গাছ। रा.नि.व.६।

चीरिः। स्त्री। नेत्रांशुके। श.र.।

चीरिका (री)। स्त्री। झिल्लयाम्। हे.च.।

चीरितच्छदा (पत्रिका)। स्त्री। पालङ्कशाके। পালং শাক। भा.।

चीरुकम्। क्ली। চেঁচর इति ख्याते फले। गुणाः—रुचिकरं दाहकरं कफकरं पित्तकरं श्लेष्मञ्च। राज.३प.।

चीर्णपर्णः। पुं। निम्बवृक्षे। खर्जूरवृक्षे। मे.।

चीलिका। स्त्री। चीरिकायाम्। श.र.।

चील्लका। स्त्री। झिल्लयां। श.र.।

चील्लिका। स्त्री। चिल्लीशाके। वै.निघ.।

चीवरम्। स्त्री। शाकविशेषे। उणा.।

चुक्रम्। क्ली। Distilled vinegar. अम्लकाञ्जिकविशेषे। সির্কা। "विनष्टमम्लं मद्यं वा मधुरद्रवः पुनः संहितचुक्रम्।" शार्ङ्ग.। गुणाः—तिक्ताम्लं स्वादु कफपित्तघ्नं नासारोगशिरोरोगदुर्गन्धघ्नञ्च। रा.नि.व.१५। सन्धानविशेषे। मधुशुक्तं। "यन्मस्त्वादि शुची भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम्। धर्यत्तु धान्यराशिस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते॥" प.प्र.२ख.। "गुड़माक्षिकधान्याम्लमस्त्वम्बुद्विगुणं क्रमात्। संघ्नन्ति चुक्रसिद्धार्थं किञ्चिन्मधुकान्वितम्॥" तोड़.। वृक्षाम्ले, महार्द्रके। মহা আদা। रा.नि.व.६। जटा.। चुक्रवास्तूकनामपत्रशाके। চুকা বেতো। मं चुकावड़िलि। आंववती, चुलिकक्कीत इति कर्णाटादौ ख्यातम्। गुणाः—अम्लपत्रं लघु उष्णं वातगुल्मघ्नं रुच्यं दीपनं पथ्यम् ईषत्पित्तकरञ्च। रा.नि.व.७। अम्लवेतसे। भा.।

चुक्रः। पुं। अम्लरसे। अम्लपालङ्के। টক পালং। प.मु.। अम्लवेतसे। मद.व.६।

चुक्रकम्। क्ली। चुक्रे। চুকা পালং। प.मु.। गुणाः—दुर्जरं भेदि वातघ्नं पित्तकरं गुरु च। राज.३प.। पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.।

चुक्रकेतुः। पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.। [६।

चुक्रचक्रिका। स्त्री। तिन्तिड़ीवृक्षे। मद.व.

चुक्रफलम्। क्ली। वृक्षाम्ले। আম্ড়া। रा.नि.व.६। [पालङ्। भा.।

चुक्रवास्तूकम्। क्ली। महाम्लवास्तूके। চুকা

चुक्रवेतसः। पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.।

चुक्रवेधकम्। क्ली। काञ्जीविशेषे। সির্কা। रा.नि.व.१०। [वै.निघ.।

चुक्रशाकः। पुं। चुक्रपालङ्के। চুকা পালং।

चुक्रा (क्री) । स्त्री । Indian sorrel. (Rumex vesicarius.) चाङ्गेर्य्याम् । आमरुल । रा.नि.व.५ । अम्लपालङ्के । चूका पालङ । हिं चुका । गुणाः—"चुक्रा लघुतरा स्वाद्वी वातघ्नी.कफपित्तकृत् । रुच्या लघुतरा पाके वन्ताके नातिरोचनी ॥" भा.पू.१भ.शाकव. । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.११ ।

चुक्राम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । तेँतुल । रा.नि.व.६ । चिञ्चाम्ले । तेँतुलेर अम्बल । रा नि.व.११ । अम्लकाञ्जिके । सिर्काम्न ।

चुक्राम्ला । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् । See चाङ्गेरी । चिञ्चायाम् । काञ्जिकभेदे । सिर्काम्न । वै.निघ. ।

चुक्रि(क्री)का । स्त्री । चुक्रनामककाञ्जिके । सिर्काम्न । रा.नि.व.१५ । अम्ललोणिकायाम् । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ.शाकव. । कुठारिया इति च.द.तृष्णा.चि. । "चुक्रीका चुक्रिकारसः ।" चुक्रपालङ्के । चूका पालं । र.मा. । भा.पू.१भ.शाकव. । तिन्तिड्याम् । रा.नि.व.११ । मद.व.६ । आम्रातकफले । वै.निघ. ।

चुचु(चू)कम् । क्ली । स्तनाग्रभागे । रा.नि.व.१८ । श.र. ।

चुचुन्दरः । पुं । छुछुन्दरे । छुँचो । वै.निघ. ।

चुचूः । पुं । सुनिषण्णकशाके । त्रिका. । पत्रशाकभेदे । गुणाः—पाके लघुः जन्तुघ्नः पिच्छिलो व्रणिनां हितः कषायः मधुरो ग्राही त्रिदोषघ्नश्च । सु.सू.४६अ. ।

चुञ्चुः । पुं, स्त्री । (Marsilea dentata.) पत्रशाकविशेषे । चेँचको । हिं चेंचुना । तें चित्तचेट्टु । सा द्विधा क्षुद्रचुञ्चुमहाचुञ्चुभेदेन । सा. गुणाः—मधुरा तीक्ष्णा कषाया मलशोधनी गुल्मोदरविबन्धार्शोग्रहणीहरी च । महाचुञ्चुः कटूष्णा कषाया मलरोधनी गुल्मशूलोदरार्शोविषघ्नी रसायनी च । क्षुद्रचुञ्चुः मधुरा कटूष्णा कषाया दीपनी शूलगुल्मार्शोघ्नी विबन्धकृच्च । महाचुञ्चुबीजं कटूष्णं गुल्मशूलोदरघ्नं विषघ्नं त्वग्दोषघ्नं कण्डूघ्नं कुष्ठघ्नम् आखुविषघ्नं च । रा.नि.व.४ । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । छुछुन्दर्य्याम् । हारा. ।

चुञ्चुपत्रः । पुं । चुञ्चुक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

चुञ्चुरः । पुं । चुञ्चुक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

चुण्टा (ण्टी) । स्त्री । क्षुद्रे । कृत्रिमजलाशयभेदे । हे.च. । कूपे । त्रिका. । [श.र. ।

चुतः (तिः) । पुं,स्त्री । अपानद्वारे । मलद्वार ।

चुम्बकः । पुं,क्ली । कान्तलौहविशेषे । चुम्बक । हिं चुम्बक । रा.नि.व.१३ । गुणाः—शीतलो लेखनो मेदोविषगरघ्नश्च । भा.पू.१भ.उपरस.व. ।

चुम्बला । स्त्री । मुण्डर्य्याम् । मुण्डीरी । वै.निघ. ।

चुरवः । पुं । क्रमी । वै.निघ. ।

चुरी । स्त्री । उपकूपे । स्वल्पजलाशये । हे.च. ।

चुलुकः । पुं । प्रसृतिपरिमाणे । हे.च. । गण्डूषे । घनपङ्के । त्रिका. । क्ली । भाण्डमज्जनजले ।

चुलुकी (इन्) । पुं । शीधामत्स्ये । घड़ियाल माछ । श.र. ।

चुलुम्पः । पुं । बाललालने । जटा. ।

चुलुम्पा । स्त्री । छाग्याम् । त्रिका. । [श.र. ।

चुलुम्पी । पुं । शिशुमाराकृतिमत्स्ये,उत्पलमत्स्ये ।

चुल्लः । पुं । क्लिन्ननेत्रतारोगे । अम. । [श.र. ।

चुल्लकी । स्त्री । शिशुमारे । कोषीभेदे । मे. ।

चुल्लिः । स्त्री । पाकार्थमग्निस्थाने । উনান । अ.टी. । [वै.निघ. ।

चुल्लिका । स्त्री । शिशुमारविशेषे । शुशुक ।

चुल्लिकालवणम् । क्ली । लवणविशेषे । वै.निघ. । [राजम.तैले. । चितायाम् । मे. ।

चुल्ली । स्त्री । गुवाकपुष्पे । च.द.वा.व्या.महा-

चुवुकः । पुं । अधरोष्ठाधोभागे । मुखे । वै.निघ. ।

चुस्तः । पुं, क्ली । स्थालीपक्वमांसे । पनसफलस्यासारभागे । भूँति । लिङ्गसं.भ. । कूपे । त्रिका. । मयूरशिखायाम् । अम. ।

चूचुकम् । क्ली । स्तनाग्रभागे । रा.नि.व.१८ ।

चूड़ा । स्त्री । मस्तके । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

चूड़ामणिः । पुं । गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

चूड़ाम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । रा.नि.व.६ ।

चूड़ालम् । क्ली । मस्तके । श.र. । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । रा.नि.व.३ । उच्चटायां । अम. । ज.द.१२अ. । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ ।

चूतः (कः) । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ । पायौ । श.र. । कूपे । मे. ।

चूर्णः । पुं, क्ली । क्षुद्रवस्तुनि । गुंड़ा । "चूर्णानु वस्तुभिः क्षुद्रैः ।" अम. । रा.नि.व.२० । लक्षणं —"अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् । तत्स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्राकर्षसम्मिता । चूर्णे गुड़ः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् । चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् । लिहेच्चूर्णं द्रवैः सर्व्वैः घृताद्यैः द्विगुणोन्मितैः । पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोड़ितं द्रवैः ॥" शार्ङ्ग.६अ. । क्षारविशेषे । चून् । गुणाः—वातश्लेष्मघ्नः मेदोघ्नः । शङ्खचूर्णगुणाः—कटुः क्षारः उष्णः क्रिमिघ्नश्च । राज. । चूर्णजलगुणाः—"सदुग्धं चूर्णसलिलं मधुमेहे हितं मतं । अम्लपित्ते च शूले च पथ्यमप्यौषधञ्च तत् ।" तत्करणविधिः—"चतुःकर्षमिते चूर्णे तोयपञ्चशरावके । क्षिप्ते चूर्णोदकं तत्स्यात्प्रहरद्वयसंस्थितम् ॥" अत्रिः ।

चूर्णकः । पुं । भ्रष्टतण्डुलकृतपिष्टे । वै.निघ. । षष्टिकधान्यभेदे । स व्रीहेर्हीनगुणः । सु.सू.४६अ. । च.सू.२७अ. । धान्यज्वरे । गजवैद्यकम् । सक्तौ । छातु । त्रिका. । क्ली । गुण्डायां । गुंड़ा । च.इ.१०अ. ।

चूर्णकीलः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । "सूक्ष्मचूर्णतलश्चैव चूर्णकीलः ।" ज.द.३९अ. ।

चूर्णकुन्तलः । पुं । अलके । अम. ।

चूर्णखण्डः । पुं, क्ली । कङ्करे । काँकर । घुसिम् । हारा. । [१२ । भा. ।

चूर्णपारदः । पुं, । हिङ्गुले । रा.नि.व.

चूर्णवज्रम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व.१३ ।

चूर्णमषी । स्त्री । मसीविशेषे । कृष्णसर्पो दह्यमानो यदा कपालं गच्छति तदा चूर्णमसीत्युच्यते । सु.चि.९अ. । [नि.व.७ ।

चूर्णशाकाङ्कः । पुं । गौरसुवर्णशाके । रा.

चूर्णाञ्जनम् । क्ली । विविधाञ्जनान्यतमे अञ्जने । गुंड़ा काजल । भा. ।

चूर्णिः (र्णी) । स्त्री । कपर्द्दके । उणा. । मे. ।

चूर्णिका । स्त्री । सक्तौ । छातु ।

चूर्णितम् । क्ली । तन्नामककाण्डभग्ने ऽस्थिभङ्गरोगे । See भग्नम् ।

चूर्व्वरः । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ ।

चूलः (कः) । पुं । केशे ।

चूलिकम् । क्ली । लोचिकायाम् । लूची । श.च. । गुणाः—ग्राहि वातश्लेष्मघ्नं पाके किञ्चिदम्लकारि रुच्यम् आमग्रहणीकासघ्नञ्च । वैद्यचन्द्रिका ।

चूलिका । स्त्री । हस्तिकर्णमूले । अम. ।

चूलिकालवणम् (क्षारः) । क्ली । चुल्लिकालवणे । नकुल.१३अ. । वै.निघ.२भ.अर्श.चि. राजवल्लभरसे ।

चूषणम् । क्ली । चोषणे, पाने । रा.नि.व.२० ।

चूषा । स्त्री । चूषणे । कक्ष्यायां । काछ दड़ि । अम.

चेउलपूगम् । क्ली । कोङ्कणदेशख्याते पूगफलविशेषे । रा.नि.व.११ । See अकोटः ।

चेतः । क्ली । चित्ते । अम. ।

चेत(न)की । स्त्री । हिमालयजत्रिशिरहरीतक्याम् । प.मु. । भा. । See हरीतकी । जात्याम् । जाती फुल । रा.नि.व.१० ।

चेतनः । पुं । मनुष्ये । आत्मनि । रा.नि.व.१८ । स्त्री । त्रिशिरहरीतक्यां । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

चेतनाधिष्ठा(स्था)नम् । क्ली । हृदये । च.शा.७अ. । [नि.व.११ ।

चेतनिका । स्त्री । चेतकीहरीतक्याम् । रा.

चेतनीया । स्त्री । ऋद्धौ । शक्ति । रा.नि.व.५ ।

चेतिका । क्ली । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

चेदारः । पुं । सरटे । वै.निघ. ।

चेलकल्कः । स्त्री । गुवाकपुष्पत्वचि । सुपारि फुलेर बाकड़ा । च.द.वा.व्या.चि. । "व्याघ्रीवचाचेलकल्कः ॥"

चेलान: (ल:) । पुं । लतापणसे । তরমুজ । चिका. । गुणा:—गुरु मधुरं विष्टम्भि कफवातक-रञ्च । राज.३प. ।

चेलीम. । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. । [श.च.।

चेष्टक: । पुं । तपस्विमत्स्ये । তপসি মাছ ।

चेष्टा । स्त्री । कायिकव्यापारे । आयासे । वाङ्म-नःशरीरप्रवृत्तौ । [नि.व.२० ।

चेष्टानाश: । पुं । इन्द्रियस्वापे । प्रलये । रा.

चेष्टितम् । क्ली । चेष्टायाम् । मे. । [व.२० ।

चैतन्यम् । क्ली । चेतनायाम् । प्रकृतौ । रा.नि.

चैतसघृतम् । क्ली । उन्मादे घृतविशेषे । पाठ:—"पञ्चमूल्यावकाश्मर्य्यौ व्याघ्रीरक्तत्रिवृद्वला: । मूर्व्वा शतावरी चेति क्वाथैर्द्विपलिकैरिमै:। कल्ध्या-कस्य चाङ्गेन तद्भृतं चैतसं स्मृतम् । सर्व्वचेतोवि-काराणां शमनं परमं मतम् ॥" क्वाथार्थ—কণ্ট-কারী, শালপাণি, বৃহতী, চাকুলে, গোক্ষুর, বেলছাল, শোণাছাল, পারুলছাল, গণিরি-ছাল, রাস্না, এরণ্ডমূল, তেউড়ী, বেলেড়া, মূর্ব্বা, শতমূলী, প্রত্যেকে ২ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ঘৃত ৪ শ. । কল্কার্থ—রাখালশ-শা, ত্রিফলা, রেণুক, দেবদারু, এলবালুক, শালপাণী, তগরপাদুকা, হরিদ্রা, দারুহরি-দ্রা, অনন্তমূল, শ্যামালতা, প্রিয়ঙ্গু, নী-লোৎপল, এলাইচ, মঞ্জিষ্ঠা, দন্তী, দাড়িম, নাগেশ্বর, তালীশপত্র, মালতীফুল, বিড়ঙ্গ, চাকুলে, কুড়, রক্তচন্দন, পদ্মকাষ্ঠ প্রত্যেকে ২তো. ২মা. ৪র. । सा.कौ । भैष. । च.द. । भा. ।

चैत्यद्रु: (म:) (वृक्ष:) । पुं । अश्वत्थवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.११ । र.मा. ।

चैत्र: (क:) । पुं । चित्रानक्षत्रयुक्तमासे । अम. ।

चैत्रवृक्ष: । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

चोक(ख)म् । क्ली । स्वर्णक्षीरीमूले । শেয়াল-কাঁটার মূল । "कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हि-मावती । हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्य-ते ॥" भा. ।

चोचम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । र.मा. । (सर्व्वतोभद्ररसे) । कदलीफले । (सारसुन्दरी) । नारिकेले । भा. । तालफले । भ. । पत्रे । (तेजःप-त्र । चर्म्मणि । धरणि: वल्कले । लवङ्गे । द्वीप-खर्ज्जूरे । वै.निघ. । भुक्तफलाद्यवशेषे । চিবা, চোঁচা ।

चोचकम् । क्ली । वल्कले । श.र. ।

चोदनी । स्त्री । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

चोर: । पुं । चौरके । গেঁটেলা । क्रमाश्मघ्याम् । (हड्डचन्द्र:) । पारसीकयमान्याम् । वै.निघ.क्रमि. चि.निम्बादिचूर्णे । शिरोरोगविशेषे । लक्षणं— "हलैकदातिशरणं वमनं तथैव आध्मानघूर्णनरुज-ञ्च शिरोविधाय । य: श्वासमात्रपरिरच्चितजीवयो-गी रोगी वधूभिरुदित: स हि चोरनामा ॥" र-स.र.बाल चि. ।

चोरक: । पुं । पृक्कायाम् । प.मु. । चण्डायां । চোরকাঁচকি । वा.उ.६अ. । च.सू.४अ. । स्वना-मख्यातगन्धद्रव्ये । ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदे, भटेउर इति नेपालदेशे, गाठिवना इति महाराष्ट्रादौ, चौरा इति पार्व्वतीयदेशादौ प्रसिद्धे । वा.उ.२अ. म-हालाक्षादितैले । गुणा: – तीव्रगन्ध: उष्ण: तिक्त: वातकफघ्न: नासारोगमुखरोगघ्न: अजीर्णक्रमिघ्न-श्च । रा.नि.व.१२ ।

चोरकण्टक: । पुं । शङ्खिनीवृक्षे । वै.निघ. ।

चोरकपत्र: । पुं । लाक्षावृक्षे । सु.सू.३८अ. ।

चोरका । स्त्री । चोरपुष्प्याम् । চোরহুলী । च.द.उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।

चोरपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । शङ्खिन्याम् । চোরহুলী । श.र. । वा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले ।

चोरभण्टि(ण्ड)का । स्त्री । वार्त्ताकौ । वै. निघ. ।

चोरशुण्ठी । स्त्री । श्वेतकिणिह्यां । वै.निघ. ।

चोरस्नायु: । स्त्री । श्वेतकाकजङ्घायाम् । काक-नासायाम् । रा.नि.व.३ ।

चोरा । स्त्री । चोरपुष्प्याम् । श.च. ।

चोलकम् । क्ली । वल्कले । श.र. ।

चोलकी । पुं । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. । करीरे । नारङ्गे । किष्कुपर्व्वणि । मे. ।

चोलण्डुक: । पुं । शिरोवेष्टने । त्रिका. ।

चोलीपूगम् । क्ली । आन्ध्रदेशभवपूगफले । मं चोलीपोफल । कं चोलियअड़की । रा.नि.व.११ । See चक्कोटः । [याम् । भा. ।

चोषः । पुं । चूषणवत्पीड़ायाम् । पार्श्वज्वाला-

चोष्यम् । क्ली । अष्टविधान्नान्यतमे अन्ने । रा.नि. व.२० ।

चौञ्ज(ण्ट्य,ण्ड्य)म् । क्ली । जलाशयविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—"शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकं । लतावितानसम्पन्नं चौञ्जमित्यभिधीयते ॥" भा. ।

चौरः (कः) । पुं । खर्परे । वै.निघ । ग्रन्थिपर्णे । গেঁটেলা । रा.नि व.२० । वै.निघ.अपस्मा. चि वचाद्यघृते ।

चौरिकः । पुं । चोरानामगन्धद्रव्ये । चोरपुष्प्याम् । চোরহুলী । च.द.वा.व्या.चि.अष्टादशशतीप्र.तैले ।

चौरी । स्त्री । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

च्यवनप्राशः । पुं । राजयक्ष्माधिकारे । दशमूलं बला मुद्गपर्णी माषपर्णी पिप्पली कर्कटशृङ्गी भूम्यामलकी द्राक्षा जीवन्ती कुष्ठं अगुरु हरीतकी ऋद्धिः (अभावे बला) वृद्धिः (अभावे महाबला) जीवकः ऋषभकः (अभावे गुड़ूची वंशरोचना) शटी मुस्ता पुनर्नवा मेदा (अभावे अश्वगन्धा) क्षुद्रैला उत्पलं रक्तचन्दनं भूकुष्माण्डं वासामूलं काकोली काकजङ्घा प्र. १ प. पोटलीबद्धा आमलकी ५०० शतं, क्वाथार्थं जलं ६४ श. शे. १६ श. । अथ क्वाथं गालयेत् । आमलकानि निष्कुलीकृतपिष्टानि कारयेत् । आमलकभर्ज्जनार्थं तिलतैलं ६ प. घृतं ६ प. सिता ५० प. एकत्र पक्का लेहपाके सिद्धे शीतले च प्रक्षेपः मधु ६ प. वंशलोचना ४ प. पिप्पलीचूर्णं २ प. त्वगेलापत्रनागकेशराणां चूर्णं प्र. २ तो. । দশমূল, বেলেড়া, মুগানী, মাষাণী, পিপুল, কাঁকড়াশৃঙ্গী, ভুঁই আমলা, দ্রাক্ষা, জীবন্তী, কুড়, অগুরু, হরীতকী, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, জীবক, ঋষভক, শটী, মুতা, পুনর্নবা, মেদা, ছোট এলাচ, উৎপল, রক্তচন্দন, ভূমিকুষ্মাণ্ড, বাসকমূল, কাকোলী, কাকঠুঁটী প্রত্যেকে ১ প. পোটলীবদ্ধ আমলকী ৫০০ শত, ক্বাথার্থ জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. । ছাঁকিয়া ক্বাথ লইবে। এবং পোটলীবদ্ধ আমলকী আঁটী ফেলাইয়া দিয়া শস্য বাটিয়া লইবে। আমলকী ভর্জনার্থ তিলতৈল ৬ প. ঘৃত ৬ প. মিছরি ৫০ প. একত্র পাক করিয়া লেহপাক সিদ্ধ হইলে এবং শীতল হইলে প্রক্ষেপ মধু ৬ প. বংশলোচন ৪প. পিপুল ২প. গুড়ত্বক্, এলাচ, তেজপত্র, নাগেশ্বর প্রত্যেকে চূর্ণ ২ তো. । च. । शा.कौ. । [भ.र. ।

च्युतिः । स्त्री । भगे । हे.च. । पायौ । মলদ্বার ।

च्युरवः । पुं । कफजकृमिभेदे । च.वि.७अ. ।

छ

छगः । पुं । छागे । त्रिका. ।

छगणः । पुं, क्ली । करीषे । त्रिका. ।

छगलः (कः) । पुं, स्त्री । छागे । अम. । मे. ।

छगला । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । বীজতাড়ক । भ.र. ।

छगलाङ्घ्री (ण्डी) । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । र.मा. । सु.सू.३८अ. । छगलान्त्रीलतायाम् । ছাগলবেঁটে । अ.टी.र. ।

छगलान्त्रिका (न्त्री) । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । रा.नि.व.३ । नीलवुह्नायाम् । प.मु. । सु.सू.३८अ. । गुणाः—कषाया तिक्ता स्वादुः रक्तपित्तघ्नी लघुः कफघ्नी वातवर्द्धनी संग्राहिणी च । सु.सू.४६अ. । [विश्व. ।

छगली । स्त्री । वृद्धदारके । प.मु. । छाग्याम् ।

छच्छिका । स्त्री । सनवनीततक्रे । ননি তুলিবার ঘোল । वै.निघ. ।

छटाफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । तालवृक्षे । वै.निघ. । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

छत्रम् । क्ली । आतपत्रे । ছাতা । तत्र छत्त्यात-

पनिवारणार्थं व्यवह्रियते। छत्रधारणगुणाः—उ-ष्णातपधूलिवायुहिमनाशि वर्णकरं चक्षुष्यं गुप्त्या-वरणमङ्गलकारि च। राज.२प.। "वर्षानिलरजो-घर्म्महिमादीनां निवारणम्। बल्यं चक्षुष्यमोजस्यं शङ्करं छत्रधारणम्॥" सु.चि.२४श.।

छत्रः (कः) । पुं। रक्तकीकिलाख्यवृक्षे। লাল কুলিয়াখাড়া। मूलेन पत्रेण वत्राकारवृक्षे। ছাতারিয়া বিষ। र.मा.। जलकाके। मत्स्यरङ्गप-क्षिणि। মাছরাঙা পাখী। श च.। भूतृणे। গন্ধতৃণ। रा.नि.व.८।

छत्रकी । स्त्री। लिङ्गनाशरोगे, दृष्ट्युपसर्गविशेषे। यथा—"छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका।" वा.उ,१४श.। [नि.व.८।

छत्रगुच्छः । पुं। गुच्छवृक्षे। হিং বলহা। रा.

छत्रधान्यम् । क्ली। धन्याके। ধনিয়া। वै.निघ.।

छत्रपत्र(क)म् । क्ली। स्थलपद्मे। त्रिका.। पुं। भूर्जपत्रवृक्षे। ভূর্জপত্র গাছ। र.मा.। स-प्तपर्णवृक्षे। मानके। कश्चित्।

छत्रपर्णः । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। रा.नि.व.१२।

छत्रपर्पटी । स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायां। पङ्क-पर्पटी। प.मु.।

छत्रपुष्प(क)म् । क्ली। तिलकपुष्पे। वै.निघ.।

छत्रपुष्पी । स्त्री। स्थूलशताह्वायां। वै.निघ.।

छत्रवृक्षः । पुं। स्वनामख्यातवृक्षे। ছাতারিয়া বিষ। र.मा.।

छत्रा । स्त्री। स्वनामप्रसिद्धौषधौ। सु चि.३० श.। See औषधिगणः। शताह्वाख्यक्षुपे। শুল্ফা। रा.नि.व.४। वा सू.२८श.। अजाज्यां। मधु-रिकायाम्। মৌরী। रा नि.व.४। च.वि.८श.। "अजाजी मधुरिका वा।" च.द.। सि.यो.उन्मा. चि.महापैशाचघृते। "कायस्था शूकरी छत्रा।" भूतृणे। गन्धतृण। शिलीन्ध्रे। কোঁড়কছাতা। मे.। धन्याके। ধনিয়া। "छत्रा धान्यं वितुन्न-कम्।" मद.व.२। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६। आमलक्यां। वै.निघ.२भ.मरीच.चि.छत्रादिचूर्णे।

छत्राकः । पुं। जालवर्व्वुरकवृक्षे। বাবলাবিশেষ। रा.नि.व.८। आमलकवृक्षे। वै.निघ.।

छत्राकी (त्री) । स्त्री। रास्नायाम्। श्म.।

छत्राङ्गम् । क्ली। हरितालविशेषे। গোদন্ত হরিতাল। प.मु.। See गोदन्तम्।

छत्रातिच्छत्रः (त्रा) । पुं, स्त्री। सुगन्धा-ख्यतृणविशेषे। स जलजः छत्राकारश्च भवति काश्मीरख्यदिव्यसरसि दृश्यते। श.र.। (त्रे) द्वी-णपुष्पीद्वये। ছোট বড় ঘল্ঘসিয়া। सि.यो. उन्मा.चि.पैशाचघृते। श्रीकण्ठः।

छत्रिका । स्त्री। शिलीन्ध्रे। কোঁড়কছাতা, পাতালফোড়, ভূঁই ফোড়। सा नानास्थानज-भेदेन बहुधा। सा. गुणाः—शीता कषाया स्वादुः पिच्छिला छर्दतीसारज्वरकफरोगकरी गुरुश्च। पलालजा तु स्वादुपाका रुचा च। तथा रेणुज-गोष्ठजशुचिस्थानजकाष्ठजश्वेतछत्रिकाश्च दोषकर्य्यः निन्दिताश्च। राज.।

छत्री (त्रिन्) । पुं। सप्तपर्णवृक्षे। वै.निघ.। ना-पिते। श.र.। त्रि। छत्रविशिष्टे।

छदः । पुं। ग्रन्थिपर्णवृक्षे। গেঁঠেলা। तमाल-वृक्षे। पत्रे। পাতা। मे.। तेजपत्रवृक्षे। भैष.वा. व्या.गन्धकयने।

छदनम् । क्ली। तमालपत्रे। তেজপত্র। रा. नि.व.६। त्वचि। গুড়ত্বক্। वै.निघ.। पत्रे। पक्षे। मे.।

छदपत्रः । पुं। भूर्जवृक्षे। र.मा.।

छदवल्लभः । पुं। ग्रन्थिपर्णमूले। গেঁঠেলার মূল। वै.निघ.। [मे.।

छद्मद्विजः । पुं। कङ्कपक्षिणि। কাঁক পক্ষী।

छद्मा । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

छद्मिका । स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। म-ञ्जिष्ठायाम्। वै.निघ.।

छद्वरः । पुं। दन्ते। वै.निघ.।

छन्दः । पुं। विषे। श.र.।

छमिः । पुं। ऊर्णनाभौ। মাকড়শা। वै.निघ.।

छरिषा । स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। वै.निघ.।

छर्दम् । क्ली। वमनवेगे, वमने। है.च.।

छर्दनः । पुं। निम्बवृक्षे। मदनवृक्षे। ময়না গাছ। प.मु.। क्ली। वान्ती। मा,नि.।

छर्द्दिः (स्) । स्त्री, क्ली । वान्ती । বমন । रा.नि.व.२० । सा पञ्चधा । यथा—"दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः । छर्द्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते । अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि । अकाले चातिमात्रैश्च तथासात्म्यैश्च भोजनैः । श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः । नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः । बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् । छादयन्ननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः । निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः । हृल्लासोद्गारसंरोधः प्रसेको लवणस्तनुः । द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ॥" मा.नि. ।

छर्द्दिका । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् । অপরাজিতা । रा.नि.व.५ । वान्ती ।

छर्द्दिकारिपुः } पुं । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।
छर्द्दिघ्नरिपुः } वै.निघ. ।

छर्द्दिघ्नः । पुं । निम्बवृक्षे । र.मा. ।

छर्द्द्यायनिका (नी) । स्त्री । कर्क्कटिकायां । কাঁকুড় । वै.निघ. ।

छल्लिः (ल्ली) । स्त्री । चर्म्मणि । ছাল । श.र. । लताविशेषे । भवरसालौति महाराष्ट्रे । वै.निघ.२भ. अतिसा.चि.जम्ब्वादिचूर्णे । पुष्पविशेषे । मे. ।

छविपत्रकः । पुं । वृश्चिकाल्याम् । বিছাতি । भैष.कुष्ठ-चि.कन्दर्पसारतैलं ।

छागः । पुं । स्वनामख्यातपशौ । ছাগল । गुणाः—"नातिशीतो गुरुः स्निग्धः मन्दपित्तकफः स्मृतः । छगलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥" सु.सू. ४६अ. ।

छागकर्णः । पुं । सर्ज्जतरौ । শাল গাছ । शाकतरौ । শেগুন গাছ । वै.निघ. ।

छागघृतम् । क्ली । छागीनवनीतजघृते । ছাগঘৃত । गुणाः—चक्षुष्यं दीपनं बलवर्द्धनं कासश्वासक्षयरोगराजयक्ष्मसु हितञ्च । रा.नि.व.१५ ।

छागणः । पुं । करीषाग्नौ । ঘুঁটের আগুন । त्रिका. ।

छागदधि । क्ली । छागीदुग्धकृतदधनि । ছাগদুধের দই । गुणाः—वातकफघ्नं लघु उष्णं नेत्ररोगे हितं अर्शःश्वासकासघ्नं रुच्यं दीपनं पाचनञ्च । रा.नि.व.१५ । "आजं दधि भवेच्छीतं लघु वातविनाशनं । दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्निप्रदीपनम् ॥ विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रसादनं । अस्तं प्राभातिकं प्रोक्तं वातपित्तनिबर्हणम्॥" अत्रि.८अ. ।

छागदुग्धम् । क्ली । अजादुग्धे । ছাগলদুধ । मं शेलीदुध । कं पुट्याडिनहालु । गुणाः—कषायं मधुरं शीतं ग्राहि लघु पित्तक्षयापहारि कासज्वरघ्नं रुधिरातिसारे हितं त्रिदोषघ्नञ्च । अत्रि. ८अ. । लघुकायत्वात् नानाद्रव्यनिषेवणात् नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं क्षीरमाजदुग्धं गोदुग्धवीर्य्यादधिकगुणं क्षीणदेहेषु पथ्यतमञ्च । स्थूलाजदुग्धं गुणैः किञ्चिदूनम् । रा.नि.व.१५ ।

छागनवनीतम् । क्ली । छागीदुग्धोत्थनवनीते । ছাগলদুধের ননী । गुणाः—लघु मधुरं कषायं त्रिदोषघ्नं चक्षुष्यं दीपनं बल्यं सदाहितञ्च । प्रत्यग्रनवनीतं क्षयकासनेत्ररोगकफघ्नं बल्यम् अतिदीपनञ्च । रा.नि.व.१५ ।

छागभोजी (इन्) । पुं । ईहामृगे । वृके । रा.नि.व.१६ । त्रि । छागभक्षके ।

छागमांसम् । क्ली । छागलमांसे । सि.यो. । गुणाः—लघु स्निग्धं नातिशीतं रुचिप्रदं निर्द्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलदं पुष्टिदञ्च । छागपोतभवं मांसं लघु शीतलं प्रमेहघ्नञ्च । तृणचारिच्छागपोतमांसम् ईषल्लघु बलदञ्च । रा.नि.व.१७ । "छागमांसं परं हृद्यं बृंहणं बलवर्द्धनं । स्निग्धं स्वादनभिष्यन्दि नात्युष्णं धातुसाम्यकृत् ॥" राज. । निष्कासिताण्डच्छागमांसगुणाः—कफकृत् गुरु शीतःशुद्धिकरं बलकरं मांसवर्द्धकं वातपित्तघ्नञ्च । वृद्धच्छागमांसगुणाः—वातलं रूक्षञ्च । तद्रक्तं रुचिप्रदम् । भा. । शुक्रवर्द्धकमिति दृष्टफलम् ।

छागलः (कः) । पुं । छागे । रा.नि.व.१६ । मत्स्यविशेषे । আড় মাছ । तस्य लक्षणं—"श्वेतं सुकायं समदीर्घवृत्तं निःशल्कक छागलकं वदन्ति । गले द्विकण्टः किल तस्य पृष्ठे कण्टः ।" तन्मांसगुणाः—सुपथ्यः रुचिदः बलप्रदश्च । रा.नि.व.१७ ।

छागला (ल्लिका, ल्ली) । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । प.मु. । रा.नि.व.३ । [व.१६ ।

छागलान्तः (रिः) । पुं । ईहामृगे । रा.नि.

छागलाद्यः । पुं । मल्लिकाकुसुमवृक्षे । प.मु. ।

ছাগশকৃৎ । क्ली । छागविष्ठायाम् । ছাগল-নাদি ।

ছাগশত্রুঃ । पुं । ईहामृगे । वै.निघ. ।

ছাগশৃঙ্গী । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । भा.म.२भ. मूत्रकृच्छ्र चि. ।

ছাগাদ্যঘৃতম্ । क्ली । यक्ष्मरोगे हितम् । পাঠঃ—"छागमांसतुलां गृह्य साधयेद्वारिणतोयतः । पादशेषेण तेनैव सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् । ऋद्धि-र्वृद्धिश्च मेदे द्वे जीवकर्षभकौ तथा । काकोली क्षीरकाकोली पृथक् कल्कैः पलोन्मितैः । सम्यक् सिद्धे चावतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् । शर्करा-याः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् ॥" छागमांस १०० प. वारि ६४ श. शे. १६ श. घृतं ३२ प. । कल्कार्थं—ऋद्धिः वृद्धिः मेदा महामेदा जीवकः ऋषभकः (उक्तद्रव्याणामभावे बला गोरक्षतण्डुला अश्वगन्धा अनन्तमूलं गुडूची वंशरोचना) काकोली क्षीरकाकोली प्र. १ प. । ছাগমাংস ১০০ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ঘৃত ৩২ প. । কল্কার্থ—ঋদ্ধি (অভাবে বেলেড়া), বৃদ্ধি (অভাবে গোরক্ষ চাকুলিয়া), মেদ, মহামেদ (অভাবে অশ্বগন্ধা, অনন্তমূল), জীবক, ঋষভক (অভাবে গুলঞ্চ, বংশলোচন), কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী প্রত্যেকে ১ প. । সা. কৌ. । च.द. । वृहद्यथा—"छागमांसतुलाञ्चैव दशमूल्याः शतं पलं । अश्वगन्धापलशतं नाग्या लकशतन्तथा । जलद्रोणे विपक्तव्यं प्रत्येकं पादशेषितं । घृताढ़कं पचेत्तेन क्षीरं सर्पिःसमं ततः । शतावरीरसञ्चैव दातव्यो घृततुल्यकः । ताम्रपात्रे दृढ़े चैव शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । अस्यौषधस्य सिद्धस्य कल्कः स्याच्छुक्तिसम्मितः । जीवन्ती मधुकं द्राक्षा काकोल्यौ नीलमुत्पलं । मुस्तञ्च चन्दनं रास्ना पर्णिनीद्वयशारिवे । मेदे द्वे च तथा कुष्ठं जीवकर्षभकौ शटी । दार्व्वी प्रियङ्गुः त्रिफला नतं तालीशपद्मकौ । एला पत्रं वरी नागं जातीकुसुमधान्यके । मञ्जिष्ठा दाड़िमं दारु एलवालुकरेणुके । विडङ्गं जीरकञ्चैव पेषयित्वा विनिक्षिपेत् । वस्त्रपूते सुशीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥"...... । মূর্চ্ছিত গব্য ঘৃত ১৬ শ. নপুংসক ছাগের মাংস ১০০ প. ক্বাথার্থ দশমূল প্রত্যেকে ১০ প. অশ্বগন্ধা ১০০ প. বেলেড়া ১০০ প. জল প্র. ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. । উক্ত ছাগমাংসাদির প্রত্যেক ক্বাথ ঘৃতের সঙ্গে পাক করিবে । দুগ্ধ ১৬ শ. শতমূলীরস ১৬ শ. । কল্কার্থ—জীবন্তী, যষ্টিমধু, দ্রাক্ষা, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, নীলোৎপল, মুতা, রক্তচন্দন, রাস্না, শালপাণি, চাকুলে, শ্যামা লতা, অনন্তমূল, মেদ, মহামেদ (অভাবে অশ্বগন্ধা, অনন্তমূল), কুড়, জীবক, ঋষভক (অভাবে গুলুঞ্চ, বংশলোচন), শটী, দারুহরিদ্রা, প্রিয়ঙ্গু, ত্রিফলা, তগরপাদুকা, তালীশপত্র, পদ্মকাষ্ঠ, এলাইচ, তেজপত্র, শতমূলী, নাগেশ্বর, জাতীপুষ্প, ধানয়া, মঞ্জিষ্ঠা, দাড়িম, দেবদারু, এলবালুক, রেণক, বিড়ঙ্গ, জীরা প্রত্যেকে চূর্ণ ৪ তো. বস্ত্রে ছাঁকিয়া প্রক্ষেপ শর্করা ১৬ প. । সা.কৌ. । র.র. । অন্যত্র বাতব্যাধৌ । "আজং চর্ম্মবিনির্মুক্তং ত্যক্তশৃঙ্গ-খুরাদিকম্ । পঞ্চমূলীদ্বয়ঞ্চৈব জলদ্রোণে বিপাচয়েত্ । তেন পাদাবশেষেণ ঘৃতপ্রস্থং বিপাচয়েত্ । জীবনীয়ৈঃ সমস্তৈশ্চ ক্ষীরঞ্চৈব শতাবরী । ছাগলাদ্যমিদং নাম্না সর্ব্ববাতবিকারনুত্ । দ্রোণে দ্রব্যতুলা মুখ্যা স্যাচ্ছাগদশমূলয়োঃ । পৃথক্ তুলার্দ্ধ যদ্যাহদ্বয়ং দেয়ং বিধীক্ষিতঃ ॥" ছাগমাংস ৫০ প. দশমূল ৫০ প. জীবনীয়াদি দশক প্র. ৪ তো. ১ মা. ১ র. যষ্টিমধু ১০ তো. ১ মা. ১৩ র. । চ.দ.বা.ব্যা. । ছাগলচর্ণং যথা—"নাতিবালা ন সূতাশ্চ ন বৃদ্ধা ন চ রোগিণঃ । মধ্যস্থাস্তরুণা গ্রাহ্যা কৃষ্ণা হ্রস্বা বিশেষতঃ ॥ তুলাদ্রব্যে জলদ্রোণ ইতি বাক্যবলাদিহ । পৃথক্ তুলার্দ্ধং চক্রেষ্টং দশমূলাজমাংসয়োঃ ॥" তুলার্দ্ধং পঞ্চাশত্পলানি । ছাগমাংসং ৫০ প. দশমূলং ৫০ প. জলং ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. । "ক্বাথ্যাচ্চতুর্গুণং বারীত্যাদিবাক্যবলাত্ পুনঃ । চতুঃষষ্টিপলং ক্বাথং বৃন্দকুণ্ডস্য সম্মতম্ ॥" এতন্মতেন ছাগমাংসং ৩২ প. । এতদ্বাক্যতিলাভাদিতি যক্তলঃ । দশমূলস্য প্রত্যেকমষ্টরক্তিকোপেতদ্বাদশমাষাধিকপলত্রয়ম্ । যত্র দশমূলস্য প্র. ৩ প. ১২ মা. ৮ র. । জলং পূর্ব্ববত্ । চক্রমতেন প্রায়ঃ প্রচারঃ । পৃথগেব জলদ্রোণার্দ্ধেন মাংসক্বাথমেকাহেন কৃত্বা ব্যবহরন্তি বৃদ্ধাঃ । দশমূলেন সহ ক্বাথকরণে তু ব্যুষিতোঽপি মাংসক্বাথো ন দোষকৃত্ । যদুক্তং "কেবলমীষত্প্রাপ্যমাংসক্বা-

ग्नी व्युष्णन्तु दीपन" इति। चीरं घृतसमं। चीर-साहचर्य्यात् शतावर्य्या रसोऽपि घृतसमः। जीवनीयं जीवनीयदशकं। अत्र प्रविष्टमपि यष्टिमधु पुनरुक्तं भागद्वयग्रहणार्थं। यदुक्तं "घृततैले च योगे च यद्द्रव्यं पुनरुच्यते। तज्ज्ञातव्यमिहार्थेन भागतो द्विगुणेन च ॥" इति। जलस्थलजभेदात् यष्टिमधुद्वयग्रहणमिति तु चक्रः। रस.र.।

छागिका (गी)। स्त्री। छागस्त्रियाम्। धाड़ि छागल। मांसगुणाः—मधुरं शीतलं ग्राहि दीपनं रक्तपित्तहरं चयकासहरं कषायं लघु अतिसार-ज्वरघ्नञ्च। अप्रसूतामांसं पीनसघ्नं शुष्ककासेऽरुचौ शोषे च हितम् अग्निदीपनञ्च। भा.।

छागीतक्रम्। क्ली। छागीघोले। छागलदुधेर घोल। गुणाः—"छागलं लघु सस्निग्धं त्रिदोष-शमनं परं। गुल्मार्शोग्रहणीशूलपाण्डुामयविनाशनम् ॥" अत्रि.८अ.। See अजातक्रम्।

छागीमूत्रम्। क्ली। अजामूत्रे। See अजा-मूत्रम्। [शाओड़ा गाछ। वै.निघ.।

छागीक्षीरविनाशनः। पुं। शाखोटवृक्षे।

छात्र(क)म्। क्ली। सरघाभिः वरटाभिर्वा कृते छत्राकारपटलसञ्चिते मधुनि। वोल्ताचाकेर मधु। तच्च आपीतवर्णम्। "छत्राकारन्तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः। यत्कुर्व्वन्ति तदुत्पन्नं मधु छात्रकमीरितम् ॥" गुणाः—विविधमेहकृमिहरं गुणोत्तरञ्च पौत्तिकात्। रा.नि.व.१४। कृमिश्वित्र-रक्तपित्तहरं गुरु च। राज.। "वरटाः कपिलाः शीताः प्रायो हिमवतो वने। कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्जं छात्रमधु स्मृतम्। छात्रकं स्याच्च कपिलं पिच्छिलं शीतलं गुरु। स्वादुपाकं कृमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित्। भ्रमतृण्मोहविषकृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥" भा.। [ति। टाट्का घृत। श.च.।

छात्रदर्शनम्। क्ली। प्रत्यग्रघृते, हैयङ्गवीनघृ-

छात्रशर्करा। स्त्री। छात्रमधुकृतशर्करायाम्। गुणैश्छात्रमधुसदृशी। रा.नि.व.१४।

छादनम्। क्ली। पत्रे। अ.टी.भ.। पुं। नीलाम्लानवृक्षे। नील झाँटी। रा.नि.व.१०।

छाया। स्त्री। प्रभायाम्। वर्णप्रभाश्रिता या सा छाया। सा विद्यायाश्चयभेदेन पञ्च भवति। ग्र. इ.७अ.। छायाः श्यावलोहितनीलपीतादयो रोगिणो मरणसूचकाः भवन्ति। सु.सू.३१अ.। रौद्र-शून्यतायां। छाया। सा. गुणाः—शीतला मधुरा दाहश्रमहरा। वा.। श्रमभ्रममूर्च्छासन्तापघ्नीति मेघच्छाया। राज.२प.। वटच्छाया वलवर्णप्रसादनी। च.। [त्रिका.।

छायातरुः। पुं। छायाप्रधानवृक्षे, वटादौ।

छायामित्रम्। क्ली। छत्रे। श.र.।

छायावृक्षः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। वै.निघ.।

छिक्कक(ण)म् (का)। क्ली, स्त्री। चवथौ। हाँचि। वै.निघ.। [भा.।

छिक्कणी। स्त्री। छिक्किन्याम्। हेँचेता गाछ।

छिक्करः। पुं। जाङ्गलजीवविशेषे। गुणाः—"छिक्करो लघु शीतो च मधुरो दोषनाशनः। तुल्यो हरिणमांसेन ज्वरेष्वपि प्रशस्यते ॥" अत्रि.२०अ.।

छिक्किका (नी)। स्त्री। (Artemisia sternutatoria.) स्वनामख्यातलतायां। हेँचेता गाछ। हिं नाकछिकनी। गुणाः—कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत् वातरक्तहरी कुष्ठकृमिवातकफापहा च। भा। [वै.निघ.।

छिक्किपत्त्रा। स्त्री। छिक्किन्याम्। हेँचेता।

छित्तिः। पुं। करञ्जवृक्षे। श.च.।

छिद्रम्। क्ली। स्रोतसि। रा.नि.व.१८। रन्ध्रे।

छिद्रवैदेही। स्त्री। गजपिप्पल्याम्। गजपिप्पल। रा.नि.व.६।

छिद्रान्तः। पुं। नले। नल गाछ। रा.नि.व.८

छिद्राफलः। पुं। मायाफलवृक्षे। वै.निघ.।

छिद्रोदरम्। क्ली। क्षतोदररोगे। क्षत जन्य उदरी। तस्य लक्षणं चरके यथा—"तदथो नाभ्याः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदकोदरस्य च यथावलञ्च दोषाणां रूपाणि दर्शयति। अपिचातुरः सलोहितपीतपिच्छिलकुणपगन्धमवर्च्चं उपवेशते हिक्काश्वासकासतृष्णाप्रमेहारोचकाविपाकदौर्ब्बल्य-परीतश्च भवति। एतच्छिद्रोदरं विद्यात्।"

छिन्नम्। क्ली। सद्योव्रणविशेषे। "तिरश्चीनऋजुर्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत्। गात्रस्य पातनं चापि छिन्नमित्युपदिश्यते ॥" सु.चि.२अ.। क्ली।

काण्डभग्नास्थिनामभङ्गरोगभेदे। अन्यतरपार्श्वविश्लिष्टमिति तल्लक्षणम्। सुनि.१५अ.। तच्च द्विधा एकं विदीर्णं संलग्नञ्च। अन्यत् विदीर्णं द्विधाभूतञ्च। भा.म.३भ.।

छिन्नग्रन्थिनिका। स्त्री। त्रिपर्णिकायाम्। रा.नि.व.७। गोरक्षमुण्ड्याम्। वै.निघ.।

छिन्नपत्रा (त्री)। स्त्री। अम्बष्ठायाम्। पूदिना। रा.नि.व.४। [वै.निघ.।

छिन्नपत्रिका (त्री)। स्त्री। आम्रातकवृक्षे।

छिन्नपुष्पा। स्त्री। तिलकवृक्षे। তিল গাছ। वै.निघ.।

छिन्नरुहः। पुं। तिलकक्षुपे। रा.नि.व.१०।

छिन्नरुहा। सल्लकीवृक्षे। रा.नि.व.११। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। "छिन्नरुहातिक्तरोहिणी।" सि.यो.कफज्व.चि.। स्वर्णकेतकीवृक्षे। रा.नि.व.१०। [ওয়া ধান। See शालिः।

छिन्नरूढ़शालिः। पुं। रोपितशाली। রো-

छिन्नरोहा। स्त्री। गुडूच्याम्। वा.सू.श्यामाक.व.। [काश्यचि.त्रिकटुकादिचूर्णे।

छिन्नलता। स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.२भ.

छिन्नवेशिका। स्त्री। पाठायाम्। আকনাদি। श.च.।

छिन्नश्वासः। पुं। पञ्चविधश्वासान्यतमे श्वासरोगे। ছিন্ন শ্বাসরোগ। लक्षणं—"यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्व्वप्राणेन पीड़ितः। न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्म्मच्छेदरुगर्द्दितः। आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना। विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः। विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः।। छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून्॥" मा.नि.।

छिन्नांशुका। स्त्री। लिङ्गनाशरोगे, दृष्ट्युपसर्गविशेषे। "विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक् छिन्नांशुका स्मृता।" वा.उ.१४अ.।

छिन्ना। स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। महानीलकण्ठरसे। महाज्वालावर्णिकायाम्। रा.नि.व.५। सल्लकीवृक्षे। रा.नि.व.११। कन्दगुडूच्याम्। वै.निघ.।

छिन्नाङ्गी। स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

छिन्नोद्भवा। स्त्री। गुडूच्याम्। रा नि.व.३। सि.यो.जीर्णज्वरे।

छिन्नोन्नतकुक्षिः। स्त्री। सविषजलौकाभेदे। ছিনে জোঁক। सु.सू.१३अ.।

छिलिहिण्टः (ण्ड:) (ण्टी)। पुं, स्त्री। पातालगरुड़ीलतायाम्। हिं छिरिहिटा। मद.। भा.।

छिल्ली। स्त्री। छिलिहिण्टायाम्। वै.निघ.।

छुछुन्दरः (री)। पुं, स्त्री। चुचुन्दर्य्याम्। ছুঁচো। हिं छुछुन्दर। तद्दष्टे विड्भेदः ग्रीवास्तम्भो जृम्भनञ्च भवति। सु.कल्प.६अ.। [मूल। वै.निघ।

छुरम्। क्ली। कपिकच्छुमूले। আলাকুশীর

छुरा। स्त्री। सुधायाम्। চূণ। हारा.।

छुरिकः। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। प.मु.।

छुरिका। स्त्री। वन्ध्यायां गवि। पालङ्क्याशाके। भा.। अस्त्रभेदे। छुरि। [व.५।

छुरिकापत्री। स्त्री। श्वेतानामक्षुपे। रा.नि.

छेकः। पुं। गृहासक्तपक्षिणि। मृगे। मे.।

छेदः। पुं। खण्डे। त्रिका.। व्रणादिच्छेदने। स चतुर्व्विधः गोतीर्थकः सर्व्वतोभद्रः दललाङ्गलकः लाङ्गलकाख्यश्च। "पार्श्वे गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः। सर्व्वतः सर्व्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदीऽर्द्धलाङ्गलः। पार्श्वद्वये लाङ्गलकः॥" तत्र गोतीर्थकः काव्यगत-गोमूत्रिकाकारः। सर्व्वतोभद्रः भद्रकाव्याकारः। य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स दललाङ्गलकः। कुटासहितहलाकारः पार्श्वद्वये यश्छेदः स लाङ्गलकाख्यः सम्पूर्णहलाकारः। वा.उ.२८अ.अरुणः।

छेदकम्। क्ली। कान्तलौहे। रा.नि.व.१३।

छेदनम्। क्ली। द्विधाकरणे, कर्त्तने। वायुजन्यव्रणवेदनायाम्। सु.सू.२२अ.। कफादिनाशकौषधवर्गे। यथा त्रिकटु। [नि.व.११।

छेदनीयः। पुं। कतकवृक्षे। निर्म्मालि। रा.

छेदी। त्रि। विश्लेषकरे। वा.सू.टी.हेमा.। पुं। कतकवृक्षे। वै.निघ.।

छिद्यः । त्रि । निःशेषं छेदार्हे । ते च भगन्दरादयो रोगाः । सु.सू.५अ. ।
छेलुः । पुं । सोमराज्याम् । श.च. ।
छोटिका । स्त्री । अङ्गुलिध्वनौ । তুড়ি । हिं चुटकी । भा. ।
छोदः । पुं । चूर्णे । सि.यो.दाह.चि. । "चन्दनच्छोदवारिणा ।"
छोलङ्गः । पुं । मातुलुङ्गभेदे । টাবা নেবু । प.मु. ।
छोहारा । स्त्री । शुष्कमहाखर्ज्जूरे । "खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते ।" भा. । See खर्ज्जूरी ।

ज

जः । पुं । मृत्युञ्जये । मे. । विषे । तेजसि । श.र. ।
जकुटम् । क्ली । वार्त्ताकुपुष्पे । বেগুনফুল । अत्रि.३स्थान.५६अ. । पुं । कुक्कुरे । मे. ।
जगत् । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । पञ्च पर्पटी । भैष.ज्व.चि.प्राणेश्वररसे ।
जगदुन्मादका । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।
जगनुः । पुं । अग्नौ । कीटभेदे । विश्व. । श.र. ।
जगलः । पुं । कादम्बर्य्याः सुराया घनतरभागे । ভেতো বা পাঁচী মদ । शार्ङ्ग. । गुणाः —पाचनो ग्राही रुक्षः भेदःकृत् विष्टम्भी दोषपाचनश्च । वा.टी.हेमा. । सुराकल्के । মদের গেতা । गुणाः—"ग्राह्युष्णो जगलः प्रोक्तो रुक्षस्तृट्कफशोफहृत् । हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत् ॥" सु.सू.४६अ. । मदनद्रुमे । ময়না গাছ । पिष्टकसुरायाम् । मे. । क्ली । गोमये । र.मा. ।
जग्धिः । स्त्री । भोजने । रा.नि.व.२० ।
जघनः । पुं । शरीरावयवे, कटिप्रदेशे । "नितम्बश्चरमं प्रोथः स्त्रीणां जघनमग्रतः ।" रा.नि.व.१८ । कट्यधःस्थाने । वै.निघ. ।
जघनकूपकौ । पुं । सन्धिखल्लद्वये । हला. ।
जघनेफला । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । কাকডুমুর । अम. । ज.द.११अ. ।
जघन्यम् । क्ली । शिश्ने । मे. ।
जङ्गमकुटी । स्त्री । छत्रादिच्छत्रे । त्रिका. ।
जङ्गमविषम् । क्ली । सर्पादिविषे । तच्चाश्रयभेदेन षोड़शधा । ते चाश्रयाः दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकशवादयः । तत्र दृष्टिनिःश्वासविषाः, दिव्याः सर्पाः, भौमा दंष्ट्राविषाः, मार्ज्जारश्ववानरादयो दंष्ट्रानखविषाः, चिपिटादयो मूत्रविषाः, मूषिकाः शुक्रविषाः, लूताश्च लालामूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादिविषाः, वृश्चिकादय आलविषाः, चित्रशिरः... निषहतास्थिसर्पकण्टकवरटामत्स्यास्थीनि चेति अस्थिविषाणि, शकुलीमत्स्यादयः पित्तविषाः । सु.कल्प.३अ. ।
जङ्गलम् । क्ली । मांसे । निर्ज्जनदेशे । त्रिका. ।
जङ्गालम् । क्ली । रञ्जनद्रव्यभेदे । জাঙ্গাল রং । अर्क-चि.८शतकं । [श.र. ।
जङ्गुलम् । क्ली । विषे । त्रिका. । जालिनीफले ।
जङ्घा । स्त्री । गुल्फोर्द्ध्वजान्वधोभागे । জাঙ্ । रा.नि.व.१८ । काकजङ्घायाम् । च.चि.६अ. ।
जङ्घापर्व्व । क्ली । ऊरुमध्यस्थपर्व्वणि । वै.निघ. ।
जङ्घापिण्डिका । स्त्री । जङ्घाद्वये । উভয় জঙ্ঘা । च.शा.७अ. । इन्द्रवस्तौ । পায়ের ডিম্ ।
जङ्घालः । पुं । जाङ्गलमृगभेदे, एणहरिणर्क्षकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रपृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतिषु मृगेषु । तन्मांसञ्च कषायं मधुरं लघु वातपित्तघ्नं तीक्ष्णं हृद्यं वस्तिशोधनञ्च । सु.सू.४६अ. ।
जङ्घाशूलम् । क्ली । वातव्याधिभेदे । नि. ।
जङ्घास्थि । क्ली । जङ्घानलकास्थनि, ते च द्वे । জঙ্ঘার নলা । च.शा.७अ. ।
जटरः । पुं । उदरे । द्वि.कोषः ।
जटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५. । रुद्रजटालतायाम् । रा.नि.व.३ । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । वा.उ.५अ. । तरुमूले । वै.निघ. । कपिकच्छ्वाम् । र.मा. ।

जटान्ता । स्त्री । जटामांस्यां । भूम्यामलक्यां । वै.निघ. ।

जटामांसी । स्त्री । (Valeriana jatámámsí.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यविशेषे । जटामांसी । सा त्रिधा --साधारणजटामांसी सुगन्धजटामांसी सूक्ष्मजटामांसी चेति । विशेषाः पर्य्याये मृग्याः । सा. गुणाः – सुरभिः कषाया कटुः शीतला कफहृत् भूतघ्नी दाहघ्नी पित्तघ्नी च । रा.नि.व.१२ । तदनुलेपनं ज्वरघ्नं रुचताघ्नञ्च । राज. । तिक्ता कषाया मेध्या कान्तिदा बल्या स्वादुर्हिमा त्रिदोषरक्तदाहवीसर्पकुष्ठघ्नी च । भा. । रूपं यथा —"सूक्ष्मकेसरा स्निग्धा मांसी पिङ्गजटाकृतिः।" भैष. ।

जटामांस्यादिः । पुं । कफरोगे तदादिसुरभिद्रव्यगणे । जटामांसी नखी-पत्री लवङ्ग-तगर-शिलारस-गन्धपाषाणेषु । रा.नि.व. ।

जटामूला । स्त्री । शतमूल्याम् । शतमूली । रा नि.व.४ ।

जटायुः । पुं । गुग्गुलौ । গুগ্গুল । प.मु. ।

जटारुद्रा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ । सुगन्धजटामांस्याम् । গন্ধমাংসী । रा.नि.व.१२ ।

जटालः । पुं । कर्चूरे । गुग्गुलौ । रा नि.व.१२ । मुष्ककवृक्षे । घণ্টাপারুল । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

जटाला । स्त्री । जटामांस्याम्, गन्धमांस्याम् । সুগন্ধ জটামাংসী । रा.नि.व.१२ ।

जटावती । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ ।

जटावल्ली । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ ।

जटिः (टी (इन्)) । स्त्री, पुं । प्लक्षद्रुमे । পাকুড় গাছ । श.र. । प्रतुदपक्षिविशेषे । জটায়ু । च.सू.२७अ. । स्त्री । जटामांस्याम् । प.मु. ।

जटिका । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । वै.निघ. ।

जटिलः । पुं । वटवृक्षे । प्लक्षवृक्षे । गुग्गुलौ । वै.निघ. । कर्चूरे । रा.नि.व.६ । दमनकक्षुपे । रा.नि.व.१० । तिले । रा.नि.व.१६ । सिंहे । श.च. । स्त्री । पिप्पल्याम् । मे. । उग्रटायाम् । र.मा. । -ब्रह्मवचायाम् । वचायाम् । रा.नि.व.६ । श्वेतपुनर्नवायाम् । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.निघ. । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । वा.उ.६अ.महापैशाच-घृते । च.सू.४अ. । [च. ।

जटु(ड़ु)लः । पुं । पिप्लौ । জরুড় । अम. । हे.

जठरः । पुं, क्ली । कुक्षौ, उदरे । रा.नि.व.१८ । कर्कटे । मे. । उदररोगे । त्रि । वृद्धे । मे. ।

जठरघ्नः । पुं । जलोदरे । रा.नि.व.२० ।

जठरज्वाला । स्त्री । उदरशूले । পেটজ্বালা । वै.निघ. । [छ । श.च. ।

जठरनुत् । पुं । आरग्वधवृक्षे । শোন্দাল গা-

जठरव्यथा । स्त्री । उदरशूले । উদর-বেদনা । वै.निघ । [জল উদরী, উদরী । रा.नि.व.२० ।

जठरामयः । पुं । जलोदररोगे, उदररोगे ।

जठ(ड़)री । स्त्री । गर्म्मटिकावृक्षे । তৃণবিশেষ । रा.नि.व.८ ।

जड़म् । क्ली । शीसके । रा.नि.व.१३ । जले । अ.टी.रा. । पुं । शरदि । वै.निघ. ।

जड़ता । स्त्री । जाड्ये । रा.नि.व.२० ।

जड़सम्भवम् । क्ली । शीतलजले । वै.निघ. ।

जड़ा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলকুশী । प.मु. । भूम्यामलक्याम् । र.मा. ।

जतु(क)म् । क्ली । जतुके । জৌ । लाक्षायाम् । লাহা । मे. । वै.निघ.२भ.चय.चि लक्ष्मीविलासतैले । शिलाजतुनि । (कम्) हिङ्गुनि । হিং । भा. ।

जतुका । स्त्री । लाक्षायाम् । হারা. । वाल्मूके । वै.निघ. । चर्म्मचट्याम् । চামচিকা । श.र. । च.द.अपस्मा.चि. । जनीनामगन्धद्रव्ये । अ.टी. । पर्पटीनामगन्धद्रव्ये । भा. । मालवे प्रसिद्धलताविशेषे । रा.नि.व.३ । See जन्तुका । [निघ. ।

जतुकाजननी । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । वै.

जतुकारी । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । अलक्तके । আল্তা । वै.निघ. ।

जतुकाश्मीरम् । क्ली । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

जतुकाह्वा । स्त्री । लाक्षायाम् । वै.निघ. ।

जतु(न्तु)कृत् । स्त्री । जनीनामगन्धद्रव्ये । अम. । लाक्षायाम् । वै.निघ. । [काखतायाम् । भा. ।

जतुकृष्णा । स्त्री । पर्पटीनामगन्धद्रव्ये, अग्नु-

जतुनी । स्त्री । चर्म्मचटिकायाम् । चिका. ।

जतुपत्रिका । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । क्षुद्रपाषाण-भेदे । वै.निघ. ।

जतु(न्तु)मणि: । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे । जडुक, जरुड़ । लक्षणं यथा—"नीरुजं सममुत्पन्नं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं रक्तमीषच्च श्लक्ष्णं जतुमणिं विदुः ॥" सु.नि.१३अ. ।

जतुमुख: । पुं । रक्तमुखशालिधान्यविशेषे । लक्षणं यथा—"लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः ।" भा.पू.१भ.धान्यव. । अयं व्रीहिर्हीनगुणः । [व.६ ।

जतुरस: । पुं । अलक्तके । আল্তা । रा.नि.

जतुशिला । स्त्री । शिलाजतुनि । वै.निघ.२भ. क्रिमि चि.विड़ङ्गादितैले ।

जतूकर्ण: । पुं । तन्त्रकारभेदे । [पाथी ।

जतूका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । চামচিকা श.र. । जनीद्रव्ये । अम. । वालुकभेदे । वै.निघ. ।

जत्रु(क)म् । क्ली । स्कन्धकक्षयोः सन्धौ । পাখুরা । रा.नि.व.१८ ।

जत्रुस्थि । क्ली । स्कन्धकक्षासन्ध्यस्थनि । পাখুরার হাড় । ते च द्वे । च.शा.७अ. ।

जत्वश्मक(ज)म् । क्ली । शिलाजतुनि । रा.नि.व.१३ । मनःशिलायाम् । वै.निघ. ।

जन: । पुं । लोके । मनुष्ये । अम. ।

जनकम् । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । বকমভেদ । रा.नि.व.१२ ।

जनकारी (इन्) । पुं । अलक्तके । रा.नि.व.६।

जनचा । स्त्री । रुचे । वै.निघ. ।

जननम् । क्ली । जन्मनि, उत्पत्तौ । मे. ।

जननि: (नी) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । कटुकायाम् । अलक्तके । रा.नि.व.६ । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । जनीनामकगन्धद्रव्ये, पर्पटीनामकगन्धद्रव्ये, पपरीति उत्तरदेशे । जटा. । श.र. । चर्म्मचट्याम् । চামচিকা । चिका. । वालुके । मल्लिकायाम् । वै.निघ. । यूथिकायाम् । যূঁই ফুলের গাছ । श.च. ।

जनप्रिय: । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । रा.नि.व.७ । गोधूमे । नागरङ्गवृक्षे । নারঙ্গা লেবু । वै.निघ. । धान्यके । ধনে । रा.नि.व.६ ।

जनप्रिया । स्त्री । कुस्तुम्बुर्य्यां । কাঁচা ধনে । हिं कोथम्बीर । रा.नि.व.२२ ।

जनरञ्जक: । पुं । वनवालुके । वै.निघ. ।

जनरञ्जनी । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । जनीनामसुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

जनवल्लभ: । पुं । श्वेतरोहितकवृक्षे । শ্বেত রোড়া । रा.नि.व.८ ।

जनाशन: । पुं । ईहामृगे, वृके । रा.नि.व.१९।

जनि: (नी) । स्त्री । वालुके । বেতো । वै.निघ. । उत्पत्तौ । अम. । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । अ. टी.रा. । जन्तुकायाम् । कटुकायाम् । कटुकी । रा.नि.व.६ । (नी) सातलायाम् । वै.निघ. ।

जनिनीलिका । स्त्री । महानील्याम् । বড় নীল । रा.नि.व.४ ।

जनिष्ठा (नेष्टा) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । चण्डी । रा.नि.व.५ । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

जनेष्ट: । पुं । गन्धराजपुष्पवृक्षे । গন্ধরাজ ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० ।

जनोत्तम: । पुं । शाकवृक्षे । শেগুন । प.मु.।

जन्तवम् । क्ली । विड़ङ्गे । वै.निघ.२भ.अर्शः-चि.।

जन्तु: । पुं । वाह्याभ्यन्तरक्रिमौ । वा.टी.हेमा. । प्राणिमात्रे । अम. । [याम् । वै.निघ. ।

जन्तुक: । पुं । हिङ्गौ । ज.द.१२अ. । जन्तुका-

जन्तुकम्बु: (क:) । पुं । क्रिमिशङ्खे । रा.नि.व.१९ ।

जन्तुका । स्त्री । लाक्षायाम् । रा.नि.व.६ । मालवदेशप्रसिद्धस्वनामख्यातलतायाम् । हिं पापड़ी । गुणाः—शिशिरा तिक्ता रक्तपित्तकफघ्नी दाहतृष्णावमिहरा रुचिकृत् दीपनी च । रा.नि.व.३ । नाड़ीहिङ्गौ । पत्रदात्र्याम् । अमर्य्याम् । त्वचि । रा.नि.व.२३ ।

जन्तुकारी । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । नाड़ीहिङ्गौ । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

जन्तुघ्नम् । क्ली । हिङ्गुनि । विड़ङ्गे । प.मु. । पुं । बीजपूरवृक्षे । টাবা গাছ । रा.नि.व.११ । (घ्नी) स्त्री । विड़ङ्गायाम् । रा.नि.व.६ । जन्तुकालतायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.११ ।

जन्तुजित् । पुं । जम्बीरवृक्षे । জামীর গাছ ।

जन्तुतन्तुः । पुं । मण्वबीजे । वै.निघ. ।

जन्तुनाशनम् । क्ली । हिङ्गुनि । शि: । रा.नि.व.६ । विड़ङ्गे । पारसीकयमान्याम् । वै.निघ. ।

जन्तुपादपः । पुं । कोषाम्रवृक्षे । জলপাই । रा.नि.व.११ ।

जन्तुफलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुम्बुर । रा.नि.व.११ । क्ली । उदम्बरफले । चि.क्र.क. अर्द्धावभेद.चि. । [वै.निघ. ।

जन्तुमत्फलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यज्ञडुम्बुर ।

जन्तुमाता । स्त्री । लाक्षायाम् । वै.निघ. । रक्तजक्रमिभेदे । च.वि.७अ. ।

जन्तुमारी । स्त्री । निम्बुकवृक्षे । গোঁড়ালেবু গাছ । रा.नि.व.११ । [व.६ ।

जन्तुरसः । पुं । अलक्तके । আল্‌তা । रा.नि.

जन्तुला । स्त्री । जन्तुकालतायां । জনীলতা । वै.निघ. । काशतृणे । त्रिका. ।

जन्तुवृक्षः । पुं । कोषाम्रवृक्षे । জলপাই । उदुम्बरवृक्षे । वै.निघ. ।

जन्तुशत्रुः । पुं । विड़ङ्गे । चि.क्र.क.कोशरञ्जने ।

जन्तुहनन(रण)म् । क्ली । विड़ङ्गे । वै.निघ. ।

जन्तुहन्त्री । स्त्री । विड़ङ्गायाम् । रा.नि.व.६ ।

जन्मबलप्रवृत्तः । पुं । असौ रोगविशेषो यो मातुरपचारात्पङ्ग्वात्यन्धवधिरमूकमिन्मिणवामनप्रभृतयो जायन्ते । स पुनर्द्विविधो रसकृतो दौहृदापचारकृतश्चेति । सु.सू.२४अ. । एष आध्यात्मिकः ।

जन्मवर्त्म । क्ली । भगे । त्रिका. ।

जपा (ख्या) । स्त्री । ओड़पुष्पवृक्षे । জবা ফুলের গাছ । सा द्विधा श्वेतरक्तभेदेन । गुणाः —कटूष्णा इन्द्रलुप्तघ्नी क्रमिच्छर्दिकरी च । रा.नि.व.१० ।

जपाकुसुमसन्निभम् । क्ली । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

जपापुष्प(प्रसून)म् । क्ली । जवायाम् । জবা ফুল । तत्र अगर्भसम्पादनगुणं । चि.क्र.क.गर्भ-चि. ।

जपारक्तम् । क्ली । जवापुष्पे । पुं । जपावृक्षे ।

जमनम् । क्ली । भोजने । अ.टी.भ. ।

जम्बः । पुं । जम्बीरवृक्षे । জামীর গাছ । र.सा सं ।

जम्बा । स्त्री । जम्बूफले । জাম । अम. ।

जम्बालः । पुं । केतकवृक्षे । श.र. । शैवाले । पङ्के । त्रिका. । हारा. । क्ली । सुगन्धतृणे । वै.निघ. ।

जम्बि(म्बी,भी)रः (कः) । पुं । (Citrus medica. Citrus acida.) स्वनामख्यातफलवृक्षे । গোঁড়ানেবু গাছ, জামীর । हिं जम्बीरी, निम्बू । मं इड़ । कं कंचिलि । तें निम्मचेट्टु । मद.व.६ । स द्विविधः जम्बीरस्वल्पजम्बीरभेदेन । गुणाः—"जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः क्रमिवातकफापहः । सुरभिर्दीपनो हृद्यः मुखवैशद्यकारकः । कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशनः । पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥" सु.सू.४६अ. । "स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्द्दिनिवारणी।" भा.। तत्फलमम्लमधुरं वातघ्नं पित्तकृत् पथ्यं पाचनं रोचनं बल्यमाग्नेयं । पक्वं तत् मधुरं कफदमनं पित्तरक्तदोषघ्नं वर्ण्यं वीर्यवर्द्धनं रुचिकृत् पुष्टिकृत् तर्पनञ्च । रा.नि.व.११ । अत्यम्लं गुरु सुगन्धि दुर्ज्जरञ्च । राज. । मरुवकवृक्षे । गन्ध तुलसी, নাগদনা । अर्ज्जकवृक्षे । क्षुद्र तुलसी । सितार्ज्जके । শ্বেতপত্র ক্ষুদ্র তুলসী । रा.नि.व.१० । च.द.बाल.चि. ।

जम्बुः । पुं, स्त्री । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । क्षुद्रजम्बूवृक्षे । বন জাম গাছ । र.सा.सं. । नागदमन्याम् । 'गोलापजाम' इति ख्याते वृक्षे । वै.निघ । क्ली । जम्बूफलं । জাম । अम. ।

जम्बुकः । पुं । 'गोलापजाम' इति ख्याते वृक्षे । श.र. । केतकवृक्षे । प.मु. । शृगाले । रा.नि.व.१९ । श्योणाकभेदे । रा.नि.व.९ । [तम्बे ।

जम्बुड़िका । स्त्री । खिन्नमाषे । रावणकुमार-

जम्बु(म्बू)लः । पुं । केतकवृक्षे । কেয়া গাছ ।

र.मा.। अम्बूवृक्षे। জামরুল। মে.। कर्णपाली गतरोगविशेषे। सु.सू.१६अ.।

जम्बुवनजम् । क्ली। श्वेतजवापुष्पे।

जम्बूः । पुं, स्त्री। (Ugenia jambolana. Syn. Syzigium jambolanum.) स्वनामख्यातमहातरौ। জাম গাছ। हिं जामूं। मं जाम्बुक। कं नेरिलुसा। तैं नेरडुचेट्टु। राजजम्बूकाकजम्बूभूमिजम्बूभेदेन त्रिधा। तासां विशेषास्तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्याः। सा. गुणाः—कषायमधुरा श्रमपित्तदाहकण्ठशोषघ्नी क्रिमिघ्नी श्वासातिसाररक्तकासघ्नी विष्टम्भिनी पाचनी च। रा.नि.व. ११। तत्फलगुणाः—"अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित्।" सु.सू.४६अ.। गुरु स्वादु शीतलम् अग्निदुष्टिकरं रुचं वातलञ्च। राज.। "जम्बूर्ग्राही मधुरकफहा रोचनी वातहारी।" अत्रि.१७अ.। च.द.ज्वरातीसा.चि.कलिङ्गाद्य गु. जम्बूस्थिशब्दे। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। বড় শোণা গাছ। रा.नि.व.१०। नागदमन्याम्। रा.नि.व.५।

जम्बूकः । पुं। शृगाले। ब्राह्मयां। ब्रह्मी शाक। मत्स्याक्ष्यां। वाराहीकन्दे। रा.नि.व.२३। पीतलोध्रे। वै.निघ.। (का) स्त्री। कपिलद्राक्षायां। रा.नि.व.११।

जम्बूद्वयम् । क्ली। महाजम्बूः राजजम्बूरितिद्वये। अरुणास्तु एका जम्बूर्वृहत्फला अन्या ह्रस्वफला काकजम्बूश्च। "जम्बूद्वयार्ज्जुनकपीतनसोमवल्काः।" वा.सू.१५अ.। सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादिः।

जम्भः (कः) । पुं। जम्बीरवृक्षे। জামীর গাছ। रा.नि.व.११। श.च.। वै.निघ.कास चि. लोकनाथपोटलीरसे। शुक्लमरुवके। हनुदेशे। हे. च.। दन्ते। त्रिका.। मे.। क्ली। अन्ने। पुं (कः) पीतलोध्रे। वै.निघ.। [रा.नि.व.२०।

जम्भका । स्त्री। जृम्भायाम्। হাই তোলা।

जम्भनः (लः) । पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। रा.नि व.१०। मरुवकवृक्षे। তুলসীভেদ। वै. निघ.। (लः) जम्बीरवृक्षविशेषे। प.मु.। त्रिका.। मद.। रा.नि.व.११।

जम्भला । स्त्री। सुखप्रसवकारणराक्षसीविशेषे। यथा—"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी। तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत्।" राजमार्त्तण्डः। तुलके। তুলা। वै.निघ.।

जम्भा । स्त्री। जृम्भायाम्। হাই তোলা। कश्चित्। रा.नि.व.११।

जम्भी (म्भिन्) । पुं। जम्बीरवृक्षे। श.च.।

जयः । पुं। अग्निमन्थक्षुपे। গণিরি। भा.। पीतमुद्गे। সোণা মুগ। वै.निघ.।

जयकारिका । स्त्री। लज्जालुकायाम्। लज्जावती लता। वै.निघ.।

जयतरुः । पुं। नन्दीवृक्षे। वै.निघ.।

जयदेवः । पुं। रसामृतसंग्रहकारे।

जयद्रुमः । पुं। वन्दायां। মন্দড়া। वै.निघ.।

जयनालः । पुं। यावनाले। জনার। वै.निघ.।

जयन्तिका । स्त्री। हरिद्रायां। रा.नि.व.६।

जयन्ती । स्त्री। (Eachynomene sesban or Sesbania aculeatia.) स्वनामख्याततिक्तशाकौषधिक्षुपे। জয়ন্তী গাছ, ধনচে গাছ। मं कं सीरीर, तैं गरसे। गुणाः—गलगण्डानिलभूतघ्नी तिक्ता कटुः उष्णा च। रा.नि.व. ४। तत्पत्रं गरदोषघ्नं चक्षुष्यं मधुरं हिमञ्च। राज. ३प.। See बलमोटा। (कन्दर्पसारतैले, महाभवघ्याम्) सा.कौ.। कपिकच्छौ। আলাকুশী। रा.नि.व.३। हरिद्रायाम्। जयायाम्। विजयायाम्। रा.नि.व.२३। अग्निमन्थे। আগগন্তু। भा.। श्वेतरक्तकाञ्चनद्वये। वचायां। मञ्जिष्ठायां। काञ्जिके। हरीतक्यां। श्वेतनिर्गुण्ड्याम्। श्वेतजयन्तीमूलस्य शिरसि धारणात् सर्व्वज्वरनाशो भवति। च.द.ज्वर.चि.। "मूलं जयन्त्याः शिरसि धृतं सर्व्वज्वरापहम्।"

जयपालः । पुं। स्वनामख्यातवृक्षे। জয়পাল वृक्ष। जेपाल, जामालगोटा इति च भाषा। बीजगुणाः—तीक्ष्णमुष्णं सारकम् उत्क्लेदकरम्। कटुरसः क्रिमिघ्नः विरेचनः दीपनः कफवातघ्नः उदरामयघ्नश्च। रा.नि.व.६। "जयपालबीजशस्यं तप्ते शशगोमयस्वरसे च। सन्तापितमुक्चूर्णं विद्यादनवद्यतां तदेवास्य।" अनवद्यतां शुद्धत्वम्, उच्चूर्णं सिद्धमित्यर्थः। सा.कौ.। अपि च। "छिन्नं गोमयतोये वा दुग्धे वा जयपालकं। खर्परे कटु भ्रष्टं तत् निःस्नेहं शुद्धिमृच्छति।" अत्रि.।

जयपाल तैलं निस्तुषं द्विधाकृत्य बीजमध्यस्थपत्रञ्च परित्यज्य अष्टमांशटङ्कणचूर्णेन विमिश्य च कैश्यन्त्रेण दुग्धसंयुतं त्रिवारं भाव्यम्। ततैलं सार्षपादितैलवत् तैलपीड़नयन्त्रे निष्काश्यम्। गुणाः—अयुग्रदेचकम् आनाहोदरघ्नं धनुस्तम्भसंन्यासशिरोरोगघ्नं ज्वरघ्नमुन्मादहरमामवातश्लीपदनेकाङ्गरोगघ्न मर्दनात् हन्ति कासञ्च हरति। भवि.। एरण्डवचे।

जयमङ्गलरसः। पुं। विषमज्वरघ्ने औषधविशेषे। पाठः—हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा। ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा। एतत्समासमाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकं। तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्म च तत्समं। एतत्सर्वं विचूर्ण्याथ भावयेत्कनकद्रवैः। शेफालिकादलैर्वापि दशमूलरसेन च। किराततिक्तकैः क्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः। भावयित्वा ततः पश्चात् गुञ्जाद्वयवटीकृता। अनु.मधु जीरकचूर्णञ्च। मा.कौ.। अन्यः—हिङ्गुलोत्थपारदः गन्धकः टङ्कणक्षारः ताम्रं वङ्गं स्वर्णमाक्षिकं सैन्धवलवणं मरिचचूर्णं प्र. समं, स्वर्णभस्म एतत्सर्वद्विगुणं स्वर्णभस्मार्द्धं कान्तलौहं तदर्द्धं रौप्यञ्च। एकत्र धुस्तूरपत्ररसेन शेफालिकापत्ररसेन दशमूलक्वाथेन किराततिक्तकादिक्वाथेन च प्र. वारत्रयं भावयेत्। दशमूलं भाव्यद्रव्यपारदादिसमं वारि अष्टगुणम् अष्टमांशशिष्टं ग्राह्यम्। एवं किराततिक्तकादेरपि। अपरः—रससिन्दूरं अभ्रं रौप्यं मुण्डलौहं तीक्ष्णलौहं हरितालं स्वर्णमाक्षिकं चित्रकमूलं टङ्कणक्षारं त्रिकटुकं प्र. समभागं। पाठानिर्गुण्डीयष्टिमधुबिल्वमूलकषायेण दिनं मर्दयित्वा मूषया भूधरे पुटे पचेत्। अनु. दशमूलक्वाथः। अस्याञ्जनं नस्यमपि हितम्। र.चि.रस.कौ.।

जया। स्त्री। विजयायाम्। सिद्धि। भा.नासारोगचि. जवापुष्पवचे। ब्राह्म्यां। महादन्तीवचे। कपिकच्छ्वाम्। वै.निघ.। अग्निमन्थवचे। रा.नि.व.९। भा.कर्णकज्व.चि.। वा.उ.३६अ.। शमीवचे। रा.नि.व.८। नीलदूर्व्वायाम्। जयन्तीवचे। रा.नि.व.४। भैष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले। च.द.अम्ल.चि.रसेन्द्रगुड़ी। हरीतक्याम्। रा.नि.व.११। वै.निघ.संग्रहणी.चि.ब्राह्मीघ्यचूर्णे। अपराजितायाम्। मद.व.१। शालवीवचे। वै.निघ.२अ.अर्श.चि.कनकसिन्दूरे।

जयाञ्जन(मल)म्। क्ली। स्रोतोऽञ्जनविशेषे। जहरपाथर इति पश्चिमदेशे। "स्रोतोऽञ्जनं नदीभवञ्च कृष्णस्रोतो जयाञ्जनम्।" प.मु.।

जयाद्वयम्। क्ली। तकारी हरीतकी चेति द्वये। वा.सू.१५अ.।

जयापुष्पम्। क्ली। जपापुष्पे। वै.निघ.।

जयावटी। स्त्री ज्वराधिकारे। "विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्रकं। विडङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्रैः समं समम्। चणकाभा वटी कार्य्या स्याज्जया योगवाहिका॥" अत्र जयन्तीमूलचूर्णं तुल्यांशं देयं योगवाहिकत्वात्। र.सा.सं.।

जयावहा। स्त्री। नीलदूर्व्वायां। रा.नि.व.८। भद्रदन्तीवचे। दन्ती। रा.नि.व.६।

जयाश्रया। स्त्री। गर्मूटिकाहवे। रा.नि.व.८।

जयाह्वा। स्त्री। भद्रदन्तीवचे। रा.नि.व.६।

जरकम्। क्ली, पुं। हिङ्गुनि। वै.निघ.।

जरठः। त्रि। पाण्डौ। कठिने। मे.। जीर्णे। हे.च.। [हिं जहर्। रा.नि.व.८।

जरड़ी। स्त्री। गर्मूटिकाहवे। घासविशेष।

जरणः। पुं, क्ली। स्थूलजीरके। बड़ जीरा। रा.नि.व.६। च.द.वातश्लेष्मज्व.चि.। कृष्णजीरके। कासमर्द्दे। कालकासन्द। हिङ्गुनि। रा.नि.व.२३। सौवर्च्चललवणे। सचल लवण। श.र.। कुष्ठौषधौ। कुड़। र.मा.। पीतजीरके। च.द.ज्व.चि.। स्त्री। कृष्णजीरके। रा नि.व.६।

जरणद्रुमः। पुं। अश्वकर्णनामकतरुशाले। लता शाल। रा.नि.व.९।

जरती। स्त्री। वृद्धायाम्। रा.नि.व.१८।

जरत्पित्तशूलम्। क्ली। परिणामशूले। "वाक्ष्मने जरत्पित्ते शूलमाद्ये प्रशाम्यति।" रस.र.।

जरन्तः। पुं। महिषे। त्रिका.।

जरमानः। पुं। मनुष्ये। उणा.।

जरा। स्त्री। वार्द्धक्ये। अम.।

जराक्लैव्यम्। क्ली। जराजन्यक्लैव्यरोगविशेषे।

तस्य निदानलक्षणं यथा—"अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणां । रसादीनां क्षयाच्चैव तथैवाहृष्य सेवनात् । बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात् । परिचयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात्क्लमात् । जरासम्भवजं क्लैव्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् । जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः । विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते ॥" च. ।

जरायुः । पुं । अग्निजारवृक्षे । रा.नि.व.६ । गर्भाशये । গর্ভথলি বা আঁওল । रा.नि.व १८ । स चर्म्माकारः सूक्ष्मश्च । तस्य स्थानञ्च गुदमूत्राशयमध्यभागः । यथा—"गुदमूत्राशयान्तःस्थो जरायु गर्भमन्दिरं । जरायुपार्श्वे नाड्यौ द्वे डिम्बनाड्यौ प्रकीर्त्तिते ॥" भवि. । "या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते ।" तन्त्रान्तरम् ।

जरायुजः । त्रि । जरायुजाते प्राणिमात्रे, पशुमनुष्यव्यालादौ । अम. । "शुक्रशोणितयोर्योगस्मिन् सञ्जायते यतः । तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥" तन्त्रान्तरम् ।

जरायुदोषः । पुं । गर्भजरोगभेदे । वै.निघ. ।

जरालक्ष्म । क्ली । पलिते । रा.नि.व.१८ ।

जराशोषः । पुं । वार्द्धक्यजन्यक्षीणतारोगे । लक्षणं—"जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रियः । कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः । ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीड़ितः । सम्प्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥" मा.नि. ।

जरूथम् । क्ली । मांसे । त्रिका. ।

जर्ज्जरः । पुं । रक्तरसोने । मृद.व.७ । क्ली । शैवाले । शैलजे । मे । त्रि । वृद्धे । रा.नि.व.१८ ।

जर्ज्जरीकः । त्रि । बहुच्छिद्रद्रव्ये । ঝাঁঝরী । मे. ।

जर्णः । त्रि । जीर्णे । हे.च. ।

जर्त्तः (र्त्तुः) । पुं । कारिणि । योनौ । उणा. ।

जर्त्ति(र्हि)लः । पुं । आरण्यतिलके । বুনো তিল । हे.च. । रा.नि.व.२२ ।

जलम् । क्ली । बालके । বালা । च.सू.३अ. । भा.बालज्व.चि. । वा.सू.१५अ.एलादौ । जलवेतसे । उदके । জল । जलस्य षड्दोषा भवन्ति—स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-वीर्य्य विपाकाख्याः । तत्र स्पर्शदोषे खरता पैच्छिल्यमुष्णता, रूपदोषे पङ्कसिकताशैवालबहुवर्णता च, रसदोषे व्यक्तरसता, गन्धदोषे अनिष्टगन्धता, वीर्य्यदोषे तृष्णादिकं सेवनात्, विपाकदोषे च विष्टम्भादिकं जनयति । जलस्य कलुषताप्रसाधनं सप्त—कतक-गोमेद बिसग्रन्थि-शैवालमूल वस्त्र-मुक्ता-मणय इति । जलस्य निर्वपणं पञ्च । फलकादिशीतीकरणञ्च सप्त प्रवातस्थापनादि । सु.सू.४५अ. । सा. गुणाः – मधुरं शीतलं तृष्णाघ्नं शोषमोहभ्रान्तिघ्नं भुक्तान्नपाचकं निद्रालस्यहरं विषघ्नं श्रमहरं रुचिजनकं धीबलवीर्य्यतुष्टिपुष्टिकरणञ्च । "साधारणं जलं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु । श्रमतृष्णापहं वातकफमेदघ्नपुष्टिदम् ॥ पात्रदेशादिभेदेन जलगुणाः यथा—"जातं ताम्रमृदस्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं देशाज्जाड्यकरञ्च दुर्ज्जरतरं दोषावहं धूसरम् । वातघ्नन्तु शिलाशिरोत्थममलं पथ्यं लघु स्वादु च श्रेष्ठं श्याममृदश्चिदोषशमनं सर्व्वामयघ्नं पयः ।" रा.नि.व.१४। "तत्रादौ द्विविधमान्तरीक्षभौमभेदेन । तयोरान्तरिक्षं जलमनिर्द्देश्यरसम् एकान्ततः पथ्यतमञ्च । तदेवावनिपतितमन्यतमं रसमुपलभते स्थानविशेषान्नद्यादिष्ववस्थितमिति । तत्र स पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसः भवत्युत्कर्षापकर्षेण, तत्र स्वगुणभूयिष्ठायां भूमौ लवणमम्लञ्च भवति, अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं, तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च, वायुगुणभूयिष्ठायां कषायं, आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसञ्चेति ।" सु.सू.४५अ. । अन्तरीक्षोद्भवं जलं पुनः धारं कारकं तौषारं हैममिति चतुर्धा । तत्र धारमष्टविधम्—"धारं पृथिव्यां पतितं पयस्तु तत्रैव जातं गुणभेदभिन्नं । नानाविधैर्भेदगुणैश्च सम्यक् जातं जलञ्चाष्टविधं वदन्ति । नद्यौद्भिदं प्रास्रवणञ्च चौण्ट्रं कौपं तड़ागं सरसोभवञ्च वाप्युद्भवं तत्प्रवदन्ति धीराः ।" नदीजलम् औद्भिदादिकञ्च पर्य्याये द्रष्टव्यम् । तत्र कारं जलं यथा—"स्वर्णद्याः शीतवातेन मेघविस्फूर्ज्जसङ्कुलम् । शीताम्बु कठिनं भूत्वा शिलं जातं हिमेन तु । पश्चात् सुसूर्य्यसन्तापात्किञ्चिद्धि द्रवते जलम् । वमन्ति मेघाः सलिलं शकलं शीतलं मतम् ॥ गुणाः—कारं शीतगुणैः श्रमोपशमनं शोषार्त्तिनिर्नाशनम् मूर्च्छामोहशिरोऽर्त्तिनाशनकरं हिक्कावमीवारणं । शोफानां व्रणिनान्तु दोषशमनं पित्ताग्निकानां हितं संसक्तं प्रवरं गुणैः प्रतिदिनं

तस्मान्न दूरे व्रतम् ॥" इति। "तौषारं लघु शीतलं श्रमहरं पित्तार्त्तिशान्तिप्रदं दोषाणां शमनं जलार्त्तिहननं सर्व्वामयघ्नं परं। कुष्ठश्लीपदवर्ष्मिकाविषहरं पामाविसर्पापहं जीवानां च तर्षोपिपां हितकरं संसेव्यते मानवैः ॥" हैमजलगुणाः— "हैमं घनञ्च मधुरञ्च कफात्मकञ्च मूर्च्छार्त्तिसंभ्रमश्रमाभविनाशनञ्च। पित्तास्रजः प्रशमनं रुधिरञ्च तच्च शान्तङ्करोति हिमसम्भववारि सद्यः ॥" भूमिविशेषे जलगुणाः—"भूमिः पञ्चविधा ज्ञेया कृष्णा रक्ता तथा सिता। पीता नीला भवेद्वान्या गुणास्तासां प्रकीर्त्तिताः। सघनं मधुरं नीरं कृष्णभूमिपरिश्रुतं। पीताश्रितङ्कषायञ्च रक्तायाः चारमाधुरम्। सितायामम्लमधुरं भूमिभागेन लक्षयेत् ॥" गुणाः—"ताड़ागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च। कौष्टाञ्चाग्निकरं रुक्षं मधुरं कफकारकं। नैर्झरं लघुपाकञ्च दीपनं कफनाशनं। सारसं लघु तृष्णाघ्नं बल्यं स्वादु कषायवत्। पाल्वलं गुर्व्वभिष्यन्दि विष्टम्भि दोषलं परं ॥" इति। अथ स्वच्छजलगुणाः—लघु हृद्यं गुणवच्च। अथाविलजलगुणाः—पिच्छिलं कृमिलं विवर्णं क्लिन्नं सान्द्रं विरसं दुर्गन्धं अहितञ्च। अथ शरदादिजलगुणाः— शारदं लघु अनभिष्यन्दि च। हैमन्तं स्निग्धं वृष्यं बल्यं गुरु हितञ्च। शैशिरं वातकफघ्नं हैमन्तादीषल्लघु च। वासन्तं मधुरं कषायं बल्यं रुक्षञ्च। ग्रैष्मञ्च अनभिष्यन्दीति। सुगन्धजलगुणाः—तृष्णाघ्नं सुशीतलम् अव्यक्तरसञ्च। शीतलजलगुणाः—मदघ्नं मूर्च्छाहरं छर्द्दिनाशनं पित्तज्वरश्रमक्लमतृष्णादाहमदात्ययविषघ्नञ्च। शृतशीतजलगुणाः त्रिदोषघ्नम्। सुवासितमत्यानस्थितजलं रुचिकरं अजीर्णे औषधतुल्यं जीर्णे बलदं भोजनकाले आयुष्यम्। रात्रौ च भुक्तान्नोपरि अहितम्। राज.। हेमन्तादौ जलपानविधिः—हेमन्ते ताड़ागं सारसं वा हितं। इदमेव शिशिरे प्रशस्तम्। ग्रीष्मवसन्तयोः वाप्यं वा कौपं वा नैर्झरं वा प्रशस्तम्. नादेयञ्च साकल्यतो वर्ज्यम्। औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृट्काले। शरदि नादेयम् अंशूदकञ्च हितम्, तथागस्त्योदयात् स्वच्छं जलं प्रशस्तम्। "पौषे वारि सरो जातं माघे तत्तु तड़ागजं। फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौरुट्यं हितं मतम्। वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदं। आषाढ़े शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च। भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौरुट्यमेव च। कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥" वारिग्रहणकालः—भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते। शीतलं निर्म्मलञ्च यत्तेषां महान् गुणः ॥ इति सुश्रुतः। पुनश्च जलं चतुर्विधम्। पापोदकं रोगोदकम् अंशूदकम् आरोग्योदकञ्च। पापोदकं यथा— "विष्ठायुक्तं यद्धि नीरं कृमिकीटसमाकुलम्। समलं नीलशैवालं पापन्तु नहितञ्च यत्। स्नाने पाने च तत्कुलं नराणां वाहनेषु च। स्नानेन लभ्यवान् रोगान् कण्डूकुष्ठविसर्पकृत्। पानेन कफगुल्मानां कृमीणां वरसम्भवान्। करोति विविधान् रोगान् तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥" रोगोदकं—"बहुवृक्षलताकुञ्जे छायाकूपोऽथवा सरः। अव्ययश्चेदधोऽप्येवं कृमिशैवालसंयुतम्। क्लिन्नं सपिच्छिलङ्कृष्णं वृक्षमूलाश्रितं भवेत्। बहुवृक्षपर्णयुक्तं दुर्गन्धं मूत्रगन्धवत्। रोगोदकं विजानीयात्करोति विषमान् गदान्। शूलङ्गुल्मञ्च कण्डूञ्च सेवितेन करोति हि ॥" अंशूदकं पर्य्याये द्रष्टव्यम्। आरोग्योदकं—"पादशेषन्तु क्वथितं तदारोग्यजलं विदुः। कासश्वासहरं पथ्यं मारुतञ्चापकर्षति। सद्योज्वरं हरत्याशु सभेदकफनाशनम्। प्रतिश्यायं पाचयति शूलगुल्मार्शनाशनम्। दीपनञ्च हुताशस्य पाण्डुशोफोदरापहम्। अजीर्णञ्च जरत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥" अत्रि.७अ.। गवीगर्भाशये। वै.निघ.।

जलकण्टकः । पुं। शृङ्गाटके। पानिफल। प.मु.। कुम्भीरे। हारा.।

जलकदली । स्त्री। स्वनामख्यातजलजकन्दविशेषे। जलकदली। प.मु.।

जलकन्दः । पुं। शृङ्गाटके। पाणिफल। वै.निघ.। (न्दा) स्त्री। जलकदल्याम्। प.मु.।

जलकपिः । पुं। शिशुमारे। शुशुक। हारा.।

जलकपोतः (कः) । पुं। जलपक्षिविशेषे। जलपिपि। वै.निघ.।

जलकरङ्कः । पुं। नारिकेलफले। पद्मे। शङ्खे। त्रिका.। हारा.। जललतायाम्। मे.।

जलकर्णा । स्त्री। कर्णमोटायां। काणछिड़ा, कान्दड़िया। च.द.यक्ष्म.चि.रसेन्द्रगुड़ौ।

जलकल्कः । पुं। जम्बाले। শেওলা, ঝাঁজি। हारा.।

जलकाक: । पुं । जलपचिविशेषे । পান-কৌড়ী । तन्मांसगुणा:—स्निग्धं गुरु हिमं वात हरम् । रा.नि.व.१७ । [हारा. ।

जलकाङ्क्ष: (ङ्क्षि:) । पुं, स्त्री । हस्तिनि ।

जलकाम: । पुं । जलवेतसे । ज.द.१२श. ।

जलकामा । स्त्री । अम्बाहुल्याम् । वै.निघ ।

जलकामुक: । पुं, स्त्री (का, की) । कुटुम्बिनीनामचुपे । रा.नि.व.५ ।

जलकिराट: । पुं । नक्रे । शिशुमारे । हारा. ।

जलकुक्कुट: । पुं । डहुके । ডাক পাখী । कारण्डवे । वै.निघ. । [थी । हे.च. ।

जलकुक्कुभ: । पुं जलकुक्कुटे । কোড়া পা

जलकुक्कुटी । स्त्री । गङ्गाचिल्लीपचिणि । গাংচীল । हारा. ।

जलकुण्डल: । पुं । शैवाले । भूरिप्र. ।

जलकुब्जका । स्त्री । शृङ्गाटके । পানিফল । कुम्भीरे । वे.निघ. ।

जलकूपी । स्त्री । पुष्करिण्यां । हारा. ।

जलकूर्म्म: । पुं । शिशुमारे শুশুক । त्रिका. ।

जलकेश: । पुं । शैवाले । हारा. । [हारा. ।

जलगुल्म: । पुं । चुद्रसरोवरे । मे. । कच्छपे ।

जलगोजकम् । क्ली । पिम्पा इति ख्याते कावेलदेशजफले । वै.निघ. ।

जलङ्ग: । पुं । महाकाले । रा.नि.व. ।

जलचर: (चारी (इन्)) । पुं । शङ्खे । मत्स्ये । श च. । पुं, स्त्री । जलचरप्राणिमात्रे हंससारसकादम्बवकक्रौञ्चादौ । प.मु. । "कुररवकमकरा: कङ्कचटकपिकभृङ्गसारसा: । आड़िदात्यूहहंसा जलकरटिकपिङ्गटिट्टिभाद्याश्च । जले चरा विहङ्गास्ते ॥" चचि.२०श. । मांसगुणा:—गुरुत्वं स्निग्धं मधुरं वातघ्नं शुक्रलश्च । रा.नि.व.१७ ।

जलज: । त्रि । जलवासिजन्तुमात्रे । पुं । हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ । मत्स्ये । श.च. । शैवाले । जलवेतसे । कुचेलके । काकतिन्दुके । जलमधूके । रा.नि.व.२२ । क्ली । मौक्तिके । चारे । लवणे । लवङ्गे । देवधान्ये । वै.निघ. । पद्मे । शङ्खे । नवरवराजमृगाङ्के । वै.निघ.२भ.चय.चि. ।

जलजन्तु: । पुं । जलवासिप्राणिमात्रे । अम. ।

जलजन्तुका । स्त्री । जलौकायां । भ. ।

जलजन्म । क्ली । पद्मे । हे.च. ।

जलजम्बूका । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । বন-জাম । भा. । See चुद्रजम्बू: ।

जलजसुमना: । स्त्री । शङ्खपुष्प्यां । वै.निघ. ।

जलजा । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । सोमराज्याम् । वै.निघ. ।

जलजात: । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

जलजाता । स्त्री । कुङ्कुमशाली । শালিধান্য-বিশেষ । रा.नि.व.१६ ।

जलजिह्व: । पुं । शिशुमारे । कुम्भीरे । हारा. ।

जलजीविनी । स्त्री । जलौकायां । জোঁক । वै.निघ. । [শামুক । हारा. ।

जलडिम्ब: । पुं । शुक्तौ । ঝিনুক । शम्बूके ।

जलतण्डुलीयम् । क्ली । कच्चटे । কাঁচড়া-দাম । भा. ।

जलतापिक: (तापी) । पुं । मत्स्यविशेषे । ইলিশ মাছ । काचकमत्स्ये । श.र. ।

जलताल: । पुं । इल्लीशमत्स्ये । त्रिका. ।

जलतिक्त(क्ति)का । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

जलत्रा । स्त्री छत्रे । ছাতা । हारा. ।

जलद: । पुं । मुस्तके । च.द.वा.व्या.चि.एलादितैले । पीतवालके । পীত বালা । कारस्करवृक्षे কুচিলা গাছ । भा. ।

जलदागम: । पुं । वर्षाकाले । रा.नि.व.२१ ।

जलदाशन: । पुं । शाके । शालवृक्षे । श.च. ।

जलधर: । पुं । मुस्तायां । अम. । च.द.चतिसा.चि.कच्चटादि: । तिनिशवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

जलधराधार: । पुं । पीतोशीरे । वै.निघ. ।

जलनकुल: । पुं । जलमार्जारे । উদ্বিড়াল । त्रिका. ।

जलनीलिका (ली) । स्त्री । शैवाले । रा. नि.व.८ । भा.४भ.नाड़ीव्रणे ।

जलनेत्रः । पुं । जलमधूके । वै.निघ. ।

जलपत्रिका । स्त्री । पद्मिन्याम् । पद्मेर झाड़ । वै.निघ. ।

जलपक्षी । पुं । हंसादिजलचरपक्षिषु । तन्मांसं स्निग्धं हिमं गुरु वृष्यं वातहरञ्च । रा.नि.व.१७ ।

जलपाकः । पुं । वारिपाके । सिद्ध जल । "कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य क्वाथयेत्प्रास्थिकेऽम्भसि । अर्द्ध शृतं प्रयोक्तव्यं जलपाके त्वयं विधिः ॥" वा. चि.२अ. ।

जलपादपः । पुं । हंसे । वै.निघ. । [१८ ।

जलपारावतः । पुं । जलकपोते । रा.नि.व.

जलपिप्पली । स्त्री । महाराष्ट्रीक्षुपे । केँचुड़ा घास । हिं पाणिसगा, जलपिपरी । रा.नि.व.४ । गुणाः –जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः । संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा । कटुपाकरसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥" भा पू.गुणव. । कटुः तीक्ष्णा कषाया मलशुद्धिकरी व्रणकीटादिदोषरसदोषघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

जलपुष्पम् । क्ली । जलजातपुष्पे । यथा—"अष्टधा कमलानि स्युर्जलवासी चतुष्पदा । जलजीवी च कुम्भीका जलपुष्पगणस्त्वयम् ॥" अर्क. ।

जलपृष्ठजा । स्त्री । शैवाले । श.च. ।

जलप्रदः । पुं,क्ली । पीतबालके । वै.निघ. ।

जलप्राणी । पुं । जलजन्तौ । वै.निघ. ।

जलप्रायम् । क्ली । अनूपदेशे । अम. ।

जलप्रियः । पुं । धन्याके । रा.नि.व.६ । चातकपक्षिणि । श.र. । मत्स्ये । श.च. । स्त्री । हिलमोचिकायां । शिञ्चे । प.मु. । [हारा. ।

जलप्लवः । पुं । जलमार्ज्जारे । उद्बिड़ाल ।

जलफलम् । क्ली । शृङ्गाटके । पाणिफल । भा. ।

जलफेनः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

जलबन्धः (बन्धुः) । पुं । मत्स्ये । श.च. ।

जलब्राह्मी । स्त्री । वाकुच्याम् । सोमराज । वै.निघ. । हिलमोचिकायां । शिञ्चे । त्रिका. । शब्द. ।

जलभूः । पुं, स्त्री । कच्छटे । केँचड़ा । श.च. ।

जलमण्डपिका (पी) । स्त्री । शैवाले । वै. निघ. । वारिपर्ण्याम् । पाणा । रस.कौ.ज्वालामुखरसे । [हारा. ।

जलमद्गुः । पुं । मत्स्यरङ्गपक्षिणि । माछराङा ।

जलमधु(धू)कः । पुं । जलजातमधूकवृक्षे । जलमउया । गुणाः –मधुरः व्रणघ्नः वान्तिघ्नः बलशुक्रवर्द्धनः रसायनः शीतलश्च । रा.नि.व.११। "मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणं । बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् । फलगुणाः—शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत् । अहृद्यं हन्ति पित्तास्रदाहश्वासक्षतक्षयान् ॥" भा. ।

जलमक्षिका । स्त्री । वारिमक्षिकायाम् । जलकर्मी । त्रिका. । [त्रिका. ।

जलमार्ज्जारः । जलबिड़ाले । उद्बिड़ाल ।

जलमूर्त्तिका । स्त्री । करकायाम् । श.च. ।

जलमीनः । पुं । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

जलमुस्तम् । क्ली । जलजमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

जलमोदम् । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

जलयष्टिः । पुं । वल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

जलरङ्कः (ङ्गः) । पुं । वकपक्षिणि । वक पाखी । हे.च. ।

जलरङ्कुः । पुं । हरिणे । वै.निघ. । दात्यूहपक्षिणि । डाक पाखी । हारा. ।

जलरण्डः । पुं । जलसर्पभेदे । जलबिन्दौ । हे.च. । श.र. । [वर्णे । चारलवणे । हारा. ।

जलरसः । पुं । लवणे । हारा. । सौवर्चललवणे ।

जलरुट् (हम्) । क्ली । पद्मे । हे.च. ।

जलरुहा । स्त्री । कुङ्कुमशालौ । हैमन्तिक धान्यविशेष । रा.नि.व.१६ ।

जलरूपः । पुं । मकरे । त्रिका. ।

जलवरण्टः । पुं । जलवसन्तरोगे । पानवसन्त । हारा. । [हारा. ।

जलवल्कलः । पुं । कुम्भिकायां । पाना ।

जलवल्ली । स्त्री । शृङ्गाटके । पाणिफल । रा. नि.व.७ ।

जलवायस: । पुं । मलकाके । পানকৌড়ি । हे.च. ।

जलवास: (सा:) । पुं । विष्णुकन्दे । रा.नि.व.७ । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व.८ । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ । [११ ।

जलविक्रमा । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा नि.व.

जलविड़ाल: । पुं । जलमार्ज्जारे । উদ্বিড়াল । हारा. । [रा.नि.व.१४ ।

जलविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् ।

जलविल्व: । पुं । कर्कटे । पद्माङ्के । जलवल्कले । পানা । हारा. । [गाछ । हारा. ।

जलवृश्चिक: । पुं । इच्चाकमत्स्ये । এঁচলা

जलवेतस: । पुं । जलजातवेतसविशेषे । জলবেত । मं वञ्चालु । कं वैसियमरण्ण । प.मु. । गुणा:—तिक्तशीतल: व्रणशोधन: कफरक्तपित्तघ्न: संग्राही कषायी रचोघ्नश्च । रा.नि.व.९ ।

जलव्यध: । पुं । कङ्कोटमत्स्यभेदे । কাঁকিলা মাছ বা গান্দাড়া । हारा. ।

जलव्याल: । पुं । जलसर्पे । अम. ।

जलशिरीष: (षिका) । पुं, स्त्री । शिरीषभेदे । हिं टिंटिनी । "त्रिदोषविषकुष्ठार्शोहरी वारिशिरीषिका ।" भा. ।

जलशुक्ति: । स्त्री । शम्बूके । শামুক, ঝিণুক। जलसिंपी इति च ख्याते । गुणा:—"कटु: स्निग्धा दीपनी गुल्मशूलविषदोषहरी रुच्या पाचनी बल्या च ।" रा.नि.व.१३ ।

जलशुचि: । पुं । शृङ्गाटके । পানিফল ।

जलशूकम् । क्ली । शैवाले । हे.च. ।

जलशूकर: । पुं । शिशुमारे । শুশুক । हारा. । कुम्भीरे । हे.च. । [—श्यामाकवत् ।

जलश्यामाक: । पुं । तृणधान्यविशेषे । गुणा:

जलसर्पिणी । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক। हे.च. । [शेन जलं हृत्वा वसति । वा.चि. ।

जलसन्त्रास: । पुं । कुक्कुरदंशजरोगविशेषे ।

जलसम्भव: । पुं । जलवेतसे । रा.नि.व.९ ।

जलसूकर: । पुं । कुम्भीरे । वनसूकरे । वै.निघ. ।

जलसूचि: । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । कङ्कोटमत्स्ये । जटा. । शृङ्गाटके । शिशुमारे । मे. । काके । हे.च. । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক ।

जलस्था । स्त्री । गण्डदूर्वायां । रा.नि.व.८ ।

जलहास: । पुं । समुद्रफेने । त्रिका. । [श.र. ।

जलाका । स्त्री । जलौकायाम् । জোঁক ।

जलाखु: । पुं । जलमूषके । त्रिका. ।

जलाख्या । स्त्री । जलमधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

जलाञ्चलम् । क्ली । शैवाले । শেওলা । मे. ।

जलाटन: । पुं । कङ्कपक्षिणि । কাঁক পাখী । स्त्री (नी) । जलौकायाम् । मे. । रा. ।

जलाण्टक: । पुं । शिशुमारे । नक्रराजे । हा-

जलाण्डकम् । क्ली । रोहितादिशिशौ । মাছের পোণা । हारा. ।

जलात्मिका । स्त्री । जलौकायाम् । श.र. ।

जलाधारम् । क्ली, पुं । पीतोशीरे । वै निघ. । जलाशये । अम. ।

जलाबु(म्बु)का । स्त्री । जलौकायां । वै.निघ. ।

जलामोदम् । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

जलायु(वु)का । स्त्री । जलमस्या आयुरिति जलौकायाम् । জোঁক । मं जलू । सु.सू.१३अ. । सा द्वादशविधा । सविषा: षट्, तावत्य एव निर्व्विषा: । तत्र सविषा: कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तासु अञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिरा: कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षि: कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी अलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्धराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृति: अणुमुखी गोचन्दनेति । आभिर्दष्टे ज्वरादिर्भवति । निर्व्विषा:—कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मन:शिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृतिवर्णा अनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा

पुण्डरीकमुखी। स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाऽदशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका पशव्यें। सु.सू.१३अ.।

जलार्द्र: (र्द्रा) । पुं, स्त्री। आर्द्रवस्त्रे। ভিজে কাপড়। त्रिका.। हे.च.। आर्द्रतालवृन्ते। माघ.।

जलार्व्वुद: । पुं। वातकफजनेत्ररोगे। "जलबुद्बुदवद्वातकफाद्वर्त्मनि जलार्व्वुदम्।" वा.उ.२१अ.।

जलालु: । पुं। पानीयालुके। रा.नि.व.७।

जलालुकम् । क्ली। पद्मकन्दे। भा.पू.१भ.शाक व.। [अ.टी.भ.।

जलालु(लो)का । स्त्री। जलौकायाम्। श.र.।

जलाशय: । पुं। सरोवरे। शृङ्गाटके। क्ली। उशीरे। अम.। लामज्जके। গন্ধ বেণা। रा.नि.व.८। स्त्री। गुण्डालायाम्। रा.नि.व.५।

जलाश्रय: । पुं। शृङ्गाटके। रा.नि.व.७। गुण्डतृणे। रा.नि.व.८। ईहामृगे। रा.नि.व.१९। स्त्री। गर्म्मोटिकातृणे शूलीतृणे। रा.नि.व.८। क्ली। लामज्जके। रा.नि.व.१२।

जलाष्ठीला । स्त्री। पुष्करिण्याम्। हारा.।

जलाह्व(य)म् । क्ली। बालके। वाला। उत्पले। শুঁদি ফুল। रा.नि.व.१०। [श.र.।

जलाच्ची । स्त्री। जलपिप्पल्याम्। পাণিমগা।

जलि: (का) । स्त्री। जलौकायां। अ.टी.भ.।

जलु(लू)का । स्त्री। जलौकायाम्। श.र.। हे.च.। चर्म्मचटिकायाम्। वा.उ.६अ.।

जलेच्छया । स्त्री। हस्तिशुण्डीवृत्ते। श.र.।

जलेजात(रुह)म् । क्ली। पद्मे। श.र.।

जलेरुहा । स्त्री। कुटुम्बिनीक्षुपे। रा.नि.व.५।

जलेवाह: । पुं। जलकुक्कुटे। वै.निघ.।

जलेशय: । पुं। जलचारिमत्स्यादौ।

जलोका । स्त्री। जलायुकायां। हारा.। अम.।

जलोदर: । पुं, क्ली। तन्नामकोदररोगभेदे। জল উদরী। निदानलक्षणं यथा—"य: स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढ़:। पिवेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दूष्यन्ति हि तद्वहानि। स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषूदकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति। स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना च। यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत्॥ जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्राय: कृच्छ्रतमं मतं। बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्॥" इति। मा.नि.।

जलोदरारिरस: । पुं। जलोदराधिकारे रस:। रसगन्धकौ प्र. २ तो. (मतान्तरे गन्धक: ४ तो.) मन:शिला हरिद्रा जयपालबीजं त्रिफला त्रिकटु चित्रकमूलं एषां प्रति १ तो. दन्तीरसेन स्नुहीक्षीरेण (সিজুর আঠা) भृङ्गराजरसेन च पृथक् ७ भावयित्वा संशोष्य च वटीं कुर्य्यात्। मात्रा २ र.।

जलोद्भव: । पुं। शङ्खे। শাঁক। वै.निघ.। स्त्री। लघुब्राह्मीशाके। कुङ्कुमशाली। रा.नि.व.५।१६।

जलोद्भूता । स्त्री। गुण्डालायाम्। रा.नि.व.५।

जलोरगी । स्त्री। जलौकायाम्। জোঁক। अ.टी.।

जलोलूका । स्त्री। पद्मबीजे। रा.नि.व.१०।

जलौक: । पुं। जलवेतसे। वै.निघ.। स्त्री (का)। जलायुकायाम्। हारा.।

जलौकाविधि: । पुं। तया रक्तमोक्षणकार्य्ये। জোঁক ধরান। "अथ जलौकावसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुज: स्यात्। गृहीताश्च ता: सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्री: सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभी रोगं ग्राहयेत्। सूक्ष्मशुक्लार्द्रपिचुप्लोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयादगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत। यद्येवमपि न गृह्णीयात् तदान्यां ग्राहयेत्। यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नमय्य च स्कन्धं तदा जानीयात् गृह्णातीति गृह्णन्तीञ्चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च।" इत्यादि। तस्य गुणा:—"शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा। तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने॥" सु.सू.१३अ.।

जलौदनम् । क्ली। अजलान्ने। भा.कुष्ठ-चि.।

जवन: । पुं। अश्वे। शीकारिहरिणे। रा.नि.व.१९।

जवनाल: । पुं, क्ली। धान्यविशेषे। জনার।

...जगुणाः—स्वादु शीतलं वातलं कफपित्त-घ्नञ्च। राज.।

जवली। स्त्री। कषायफलवृक्षे। জওয়ার। तस्याः फलगुणाः—"कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम्। हृद्यं सुगन्धि विशदं जवलीफलमुच्यते॥" सु.।

जवसम्। क्ली। तृणे। घासे। श.र.।

जवसाह्वा। स्त्री। यमान्याम्। मद.व.२।

जवा। स्त्री। ओड्रपुष्पवृक्षे। জবাফুলের গাছ। रा.नि.व.१०। घृतभर्ज्जितजवापुष्पम् आर्त्तवकरम्। च.द.।

जवादि। क्ली। गन्धराजे। গন্ধরাজ, খাটাশী। मं जवादीकस्तूरी। गुणाः—स्निग्धमुष्णं सुखकरं वातहितञ्च। तल्लक्षणं—"जवादि नीलं सुस्निग्धमीषत्पीतं सुगन्धिदं। आतपे बहलामोदं राज्ञां योग्यं न चान्यथा॥" रा.नि.व.१२।

जवानी। स्त्री। यमान्याम्। मद.व.२।

जवापुष्पम्। क्ली। ओड्रपुष्पे। জবা ফুল। श.र.।

जवाह्वा। स्त्री। यमान्याम्। मद.व.२।

जविनः। पुं। विलेशयमृगविशेषे, कोकडमृगे। रा.नि.व.१९।

जवी (इन्)। पुं। अश्वे। उष्ट्रे। रा.नि.व.१९।

जसदम्। क्ली। यशदे। দস্তা। वै.निघ.।

जहा। स्त्री। मुण्डितिकायां। মুণ্ডীরী। श.च.।

जक्षणम्। क्ली। भक्षणे। रा.नि.व.२०।

जक्ष्मः (क्ष्मा (न्))। पुं। क्षयरोगे। যক্ষ্মা রোগ। भ.टी.भ.। See यक्ष्मा।

जागतः। पुं। सोमलताभेदे। सु.चि.२९अ.।

जागरः (णम्) (री)। पुं, क्ली, स्त्री। निद्राभावे। জাগিয়া থাকা। अम.।

जागुडम्। क्ली। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२।

जावनी। स्त्री। ऊरी। त्रिका.।

जाङ्गमद्रव्यम्। क्ली। जङ्गमजातद्रव्यगणेषु, मधुगोमूत्रपित्तवसामज्जासृङ्मांसविण्मूत्रचर्म्मरेतोऽस्थिस्नायुशृङ्गनखखुरकेशरोचनालोमसु। च.सू.१अ.।

जाङ्गलः। पुं। कपिञ्जलपक्षिणि। গৌর তিতির পাখী। मे.। मरुप्रायवातलदेशे। মরু-প্রায় বেতো দেশ। "मरुप्रायस्तु यो देशः स चोक्तो जाङ्गलाभिधः।" रा.नि.व.२। "अल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः। ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशः॥" गुणाः—वातपित्तकरः उष्णः रूक्षश्च। राज.। अपिच—"आकाशशुभ्र उच्चश्च ततश्च स्वल्पपादपः। शमीकरीरविल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः। हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः। सुस्वादुफलवान्देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः॥" भा.। तज्जलगुणाः—स्वादु त्रिदोषघ्नं रुच्यं पथ्यम् आयुर्बलवीर्य्यपुष्टिकान्तिकरञ्च। रा.नि.व.१४। स्थलजपशुवर्गे। सोऽष्टविधः यथा—जङ्घाला विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा विलेशया ग्राम्याश्च। तत्र जङ्घालविष्किरौ प्रधानतमौ तावेणहरिणर्क्षकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्घालाः कषाया मधुरा लघवश्च। "शशलावकवाताटा गोधा हरिणकूटकाः। किङ्कराद्यास्तथाचान्ये तित्तिराद्याश्च कूर्चकाः। भारद्वाजास्तथा श्येना मूषका वरवारणाः। इत्येते जाङ्गला जीवा ये जलेन विना स्थिताः॥" अत्रि.२०अ.। क्ली। मांसे। रा.नि.व.१७।

जाङ्गलमांसम्। क्ली। शिखिखगादिजन्तुमांसे। रा.नि.व.१७।

जाङ्गलयकृत्। क्ली। जाङ्गलपशुयकृति। तच्च रक्तपित्तहरम्। वा.चि.२अ.। [लाकुशी। मे.।

जाङ्गला (ली)। स्त्री। शुकशिम्ब्याम्। आ-

जाङ्गुडम्। क्ली। कुङ्कुमे। त्रिका.।

जाङ्गुलिः। पुं। विषवैद्ये। সাপুড়ে। श.र.। (ली) स्त्री। विषविद्यायाम्। हे.च.।

जाङ्घिकः (काह्वयः)। पुं। शीकारिमृगे। मे.। उष्ट्रे। रा.नि.व.१९। त्रि। जङ्घाजीविनि।

जाजी। स्त्री। जीरके। भा.म.४भ.प्रद.चि.। "दध्ना सौवर्चलं जाजी।"

जाटलिः। पुं। पटोललतायाम्। अम.।

जाठरः। पुं। जठरानले। वै.निघ.।

जाठरग्रन्थिः। पुं। गुल्मरोगे। रा.नि.व.२०।

जाद्यम्। क्ली। मन्दजडतायाम्। रा.नि.व.२०।

जाम्बिरिः । पुं । जम्बीरवृक्षे । গোঁড়া নেবুর গাছ । रा.नि.व.११ ।

जातकध्वनिः । पुं । जलौकायाम् । वै.निघ.।

जातकर्म्म । क्ली । शिशौ भूमिष्ठे कर्त्तव्ये कर्म्मणि । नाड़ीच्छेद । सूतिकापूजादौ ।

जातघ्नी । स्त्री । पुत्रघ्नीनामयोनिदोषे । वा.उ. ३३ अ । See पुत्रघ्नी । [जूरे । अम. ।

जातरूपम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । धु-

जातरूपप्रभम् । क्ली । हरिताले । वै.निघ. ।

जातवेदाः । पुं । अग्नौ । चित्रकवृक्षे । अम. ।

जातसारा । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै.निघ. ।

जातापत्या । स्त्री । प्रसूतायां स्त्रियि । अम.।

जातिः । स्त्री । जन्मनि । आमलक्याम् । मालतीपुष्पलतायाम् । जातीफले । मे. । च.चि.३अ. गुञ्जारोचन्याम् । काम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । विश्व. । रोगसम्प्राप्तौ । मा.नि. । जातीपुष्पवृक्षे । च.द.वा.व्या.चि. ।

जातिकोश(ष)म् । क्ली । जातीपत्र्यां । जयित्री । जातीफले । भा. । सु.सू.४६अ. । हे.च. ।

जाति(ती)कोशा (षी) । स्त्री । जातीपत्राम् । जयित्री । रा.नि.व.१२ । वै.निघ.२भ. सुदर्शनचूर्णे ।

जातिजम् । क्ली । जातीफले । वै.निघ. ।

जाति(ती)पत्र(क)म् । क्ली । जातीफले । "जातीपत्रसुपत्रपत्रकयुतं ।" भा.उ.वाजी.चि. । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.एरण्डपाके । जातीवृक्षपत्रे । চামেলীর পাতা । रस.र.बाल.चि. ।

जातिपत्रिका (त्री) (र्णी) । स्त्री । जातीफलत्वचि । जयित्री । हिं जावत्री । कं जाइपत्री । गुणाः— कटुतिक्तसुरभिः कफजाड्यहरी मुखवैशद्यजननी च । रा.नि.व.१२ । दुर्गन्धहरी । राज. । "जातीफलस्य त्वक् प्रोक्ता जातीपत्री भिषग्वरैः । जातीपत्री लघुः स्वादुः कटूष्णा रुचिवर्णकृत् । कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा ॥" भा. ।

(ती)प्रबालः । पुं । जातिकिसलये । পাতা । च.सू.४अ. ।

जातिफलम् । क्ली । जातीफले । জায়ফল । हे.च. ।

जाति(ती)फलत्वक् । स्त्री । जातीपत्राम् । जयित्री । वै.निघ. । [ल । वै.निघ. ।

जाति(ती)रसः । पुं । रक्तबोले । निशाप-

जाति(ती)शस्यम् । क्ली । जातीफले । জায়ফল । रा.नि.व.१२ । वै.निघ.२भ.अतिसा.चि. मोचरसपुटपाके । [नि.व.१२ ।

जाति(ती)सारम् । क्ली । जातीफले । रा.

जाति(ती)सुतः । पुं । जातीफले । वै.निघ.।

जातिहिङ्गुलकम् । क्ली । हिङ्गुले । वै.निघ.।

जाती । स्त्री । (Jasminum Grandiflorum.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । জাতি বা চামেলী ফুলের গাছ । हिं चमेली, स्वर्णजाती । म जाइ । कं जाजि । गुणाः—शीता तिक्ता कफघ्नी मुखपाकघ्नी च । तत्कुसुमं नेत्ररोगघ्नं व्रणविस्फोटकघ्नं कुष्ठघ्नञ्च । रा.नि.व.१० । "जातीयुगं तिक्तमुष्णं तुवरं लघु दोषजित् । शिरोऽक्षिमुखदन्तार्त्तिविषकुष्ठानिलास्रजित् ॥" भा. । मालत्याम् । सु.सू.३८अ. । जातीफलवृक्षे । वै.निघ. ।

जातीकन्दः । पुं । जातीमूले । सु.सू.मिश्र.अ.।

जातीको(श)षम् । क्ली । जातीफले । हे.च.।

जातीकोषफलम् । क्ली । जातीपत्राम् जातीफलं च । জৈত্রী, জায়ফল । वै.निघ.अजीर्णचि.वह्निरसे । [निघ. ।

जातीजातम् । क्ली । जातीकोषफले । वै.

जातीतैलम् । क्ली । कर्णरोगाधिकारे । "जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ।" कटुतैलं ४ श. जातीपत्ररसः १६ श. (वृद्धोपदेशात्, कल्कार्थं जातीपत्रं १ श, । सा.कौ. ।

जातीदलम् । क्ली । जातीकोषे । জৈত্রী । वै.निघ.२भ.रक्तपि.चि.कर्पूरादिचूर्णे । जातीपत्रे ।

जातीद्वयम् । क्ली । जातीकोषफले । জায়ফল, জয়িত্রী । जीवकद्वयमिति तालीशादिचूर्णे वृद्धोपदेशः । [कोषे । भा.उ.वाजीकरणे ।

जातीपत्रिका (त्री) (र्णी) । स्त्री । जाती-

जातीफलम् । क्ली । स्वनामख्यातसुगन्धफले । জায়ফল। "जातीफलं समब्दञ्च स्निग्धं गुरु च शस्यते । लघुकं शब्दहीनञ्च रुग्वाङ्गमतिनिन्दितम् ॥" भैष.। गुणाः—तिक्तं कटु कफघ्नं लघु तृष्णाघ्नं मुखक्लेददौर्गन्ध्यघ्नञ्च । सु.सू.४६अ.। कषायोष्णं कटु कण्ठामयघ्नं वातातिसारमेहघ्नं वृष्यं लघु दीपनञ्च । रा.नि.व.१२ । तृष्णाशूलघ्नम् । राज. । रसे तिक्तं तीक्ष्णं रोचनं ग्राहि स्वरकरं श्लेष्मवातमुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यघ्नं क्रमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रोगहरञ्च । भा. । "तैलं जातीफलोद्भूतं समुत्तेजनमग्निदम् । जीर्णातिसारशमनम् आध्मानारोचनशूलहृत् । आमवातहरं बल्यं दन्तवेष्टव्रणार्त्तिनुत् ॥" अचि. । जातीकोषवद्गुणम् । सु.सू ४६अ. ।

जातीफला । स्त्री । आमलकीवृत्ते । আমলা গাছ । रा.नि.व.११ ।

जातीफलादिवटी । स्त्री । अजीर्णे वटी । जातीफलं लवङ्गं पिप्पली निर्गुण्डी (निशिन्दा) विषं शुण्ठी धुस्तूरबीजं हिङ्गुलं टङ्कणचारः (সোহাগার খই) एषां प्र. समभागः जम्बीररसेन वटी कार्य्या । मा. २।३ रक्तिः । र.सा.सं. ।

जातीफलाद्या (वटिका) । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे । शुद्धपारदः ४मा. गन्धकः ४मा. कज्जली कार्य्या । जातीफलं मोचरसः मुस्तकं टङ्कणचारः (সোহাগার খই) अतिविषा जीरकं मरिचं एषां प्र. ४ मा. विषं १ मा. एकत्र सचूर्ण्य, वंश आम्रः कच्चटः(কাঁচড়া) प्रसारणी (গন্ধভাদলি) निर्गुण्डी विजया (সিদ্ধি) जम्बू (জাম) जयन्ती (জন্তি) दाड़िमः केशराजः(কেশুতে) पाठा(আকনাদি) भृङ्गराजः एषां पत्ररसैर्भावयित्वा सम्मर्द्य च कोलास्थिमात्रा वटी कार्य्या । अन्या यथा—जातीफलं टङ्कणचारः अभ्रं धुस्तूरबीजं एषां प्र. १ तो. अहिफेनं २ तो. प्रसारणीरसेन सम्मर्द्य वटी चणकाभा कार्य्या । प्रथमे अभ्रकस्यापि माषचतुष्टयं दीयते । र.सा.सं. ।

जातुकम् । क्ली । हिङ्गौ । श.च. ।

जात्यन्धः । त्रि । जन्मान्धे । জন্মকাণা ।

जात्युत्पलम् । क्ली । श्वेतरक्तकमले । वै.निघ. ।

जानु । क्ली । जङ्घोरुमध्यभागे, चक्रिकायां, चक्रीवद्भागे वा । হাঁটু । "जान्वष्ठीवच्च चक्रिका ।" रा.नि.व.१८ । [হাড় । तै च ई । च.शा.७अ. ।

जान्वस्थि । क्ली । जानुदेशास्थनि । হাঁটুর

जामाता । पुं । गजपिप्पल्याम् । प.मु. । सूर्य्यावर्त्ते । হুড়হুড়ে । मे. । भैष.अम्लपि.चि.सुधावल्यां ।

जाम्बवम् । क्ली । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ । जम्बूफले । জাম ফল । अम. । पुं । जम्ब्वासवे । জামের আসব । "जाम्बवः चौद्रसहितो जम्बूरसगुड़ोद्भवः ।" तोड़.वृद्धसु. । गुणाः—"जाम्बवो बद्धनिस्यन्दस्तुवरो वातकोपनः ।" सु. ।

जाम्बवती (वी) । स्त्री । नागदमन्याम् । নাগদনা । रा.नि.व.५ ।

जाम्बवौष्ठम् । क्ली । चततिशोधनशलाकाविशेषे । "जम्बूफलाग्रसदृशमुखायाक्लृप्तपाषाणरचितवर्त्तौ ।" सु.सू.५अ. ।

जाम्बौष्ठम् । क्ली । जाम्बवौष्ठे । सु.चि.१९अ. ।

जाम्बूनदम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । धुस्तूरे । रा.नि.व.१० । [श्विचन्दने । अम. ।

जायकम् । क्ली । कलिया इति ख्यातपीतसुग-

जाया । स्त्री । शमीवृक्षे । वै.निघ.२भ.कर्णकज्व.चि. ।

जायाघ्नम् । क्ली । तिलकालके । वै.निघ. ।

जायानुजीवी (इन्) । बकपक्षिणि । मे. ।

जायुः । पुं । औषधे । रा.नि.व.२० ।

जारगर्भा । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।

जारणः । पुं । कासमर्दक्षुपे । কালকাসন্দা । रा.नि.व.४ । जीरके । वै.निघ. । स्त्री । स्थूलजीरके । মোটা জীরে । रा.नि.व.६ ।

जारणबीजम् । क्ली । रसजारणार्थं बीजद्रव्यभेदे । र.चि. । [ঝাড়ি । मे. ।

जारी । स्त्री । আড়ীতিখ্যাতে औषधविशेषे ।

जालः । पुं । कदम्बवृक्षे । मे. । (कः) शुक्लगतनेत्ररोगभेदे । See जालसंज्ञितः । सु.उ.४अ. । क्ली । लोचकपिण्डे । शरीरस्थजालवत् पदार्थे । तानि च शिरास्नायुस्थिमांसेभ्यः सम्भवन्ति । तथा

प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि संख्यया षोड़श भवन्ति। भा.। घारके। जालि कुणी। मे.।

जालकम्। क्ली। कुष्माण्डादतिक्षुद्रफले। जालि। रा.मु.। कुटुम्बिनीक्षुपे। वै.निघ.। मो चकफले। मे.। [हे.च.।

जालकारकः। पुं। मर्कटे। माकड़शा।

जालकिनी। स्त्री। मेष्याम्। त्रिका.।

जालगर्द्दभः। पुं। क्षुद्ररोगविशेषे। अग्नि-बात। तस्य लक्षणं यथा—"विसर्पवत्सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः। अपाकः स्वयथुः पित्तात् ज्ञेयो जालगर्द्दभः सु.।

जालपात्। पुं। हंसे। त्रिका.।

जालमोटा। स्त्री। शुक्लयूथिकायां। वै.निघ.।

जालवर्व्वूरकः। पुं। वर्व्वूरकवृक्षभेदे। बाब्ला विशेष। पुलड़, जालि। गुणाः—वृक्ष वातरोगघ्नः पित्तकृत्कषायोष्णः कफहृत् दाहकरश्च। रा.नि.व.८। [निघ.।

जालवव्वूलिका। स्त्री। वव्वूलविशेषे। वै.

जालविन्दुजा। स्त्री। यावनालीशर्करायां। रा.नि.व.१४।

जालसंज्ञकः। पुं। शुक्लगतनेत्ररोगविशेषे। चक्षे जालि पड़ा। लक्षणं—"जालाभः कठिनशिरोमहान् सरक्तः सन्तानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु।" सु.उ.४अ.।

जालक्षीरम्। क्ली। तन्नामकवृक्षस्य क्षीररूपविषे। सु.कल्प.२अ.। See क्षीरविषं।

जालिः। स्त्री। खाद्यद्रव्यविशेषे। जालि। हिंजारी। "आममाम्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितं। भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं जालिरुच्यते॥" गुणाः—जिह्वाकण्डूघ्नी कण्ठशोधनी रोचनी दीपनी च। भा.। [शा। हे.च.।

जालिकः (कारः)। पुं। मर्कटे। माकड़-

जालिका (की)। स्त्री। कोषातक्यां। झिङा। रा.नि.व.३। जलौकायां। लौहं। वस्त्रभिदि। मे.।

जालिनी। स्त्री। महाकोषातक्यां। झिङा। रा.नि.व.३। वै.निघ.कामला-चि.। घोषालतायाम्। घोषालता। र.मा.। सु.चि.१७अ.। देवदाल्याम्। দেয়াতাড়া। दारुहरिद्रायाम्। वै.निघ.। प्रमेहपिटिकाभेदे। लक्षणं—"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता।" सु.नि.६अ.। असाध्यलूताभेदे। सु.कल्प.८अ.। See लूता।

जालिनीफलम्। क्ली। घोषाफले। घोषाफलेर बीचि वा झिंङेर बीचि। च.द.पाण्डु-चि.। गुणाः—शिरोरोगपाण्डुरोगहरं वमकरञ्च। अत्रि.।

जाली। स्त्री। पटोललतायाम्। रा.नि.व.७। घोषायाम्। प.मु.। ज्योत्स्नायाम्। झिङा। अम.।

जावकः। पुं। अलक्तके। वै.निघ.।

जापकम्। क्ली। कालीयचन्दने। पीत चन्दन। अ.टी.सा.।

जाहकः। पुं। कृष्णसरटे। काल गिरगिट्। रा.नि.व.१९। गोनासमर्पे। जलौकायाम्। वै.निघ.। विडाले। श.र.। त्रिका.। घोंङ्गे। घोग्। मे.। [कायां। जोंक। हारा.।

जाहकध्वनिः। पुं। घोंङ्गे। घोग। जलौ-

जिगतुः। पुं। उच्छ्वासे। प्राणवायौ। उणा.।

जिघत्सा। स्त्री। क्षुधायाम्। हे.च.।

जिङ्गिनी। स्त्री। गुड़मञ्जनिकायाम्, गुलदुली इति ख्याता। भैष.योनिव्यापत्चि.। सु.सू. लोध्रादि.। "जिङ्गिनी कृष्णशाल्मली।" वा.सू.१५ अ.रोध्रादिः, च.वि.८अ.। गुणाः—"मधुरा शीता कषाया योनिशोधनी। कटुका व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत्पटुः। तमालशालवद्वेद्यो दाहविस्फोटहृत् पुनः॥" भा.वटादिः।

जिङ्गिः (ङ्गी)। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु. कन्दर्पसारतैले। च.द.मेह.चि.। गुड़मञ्जनिकायाम्। सु.सू.३८अ.।

जिज्ञासा। स्त्री। परीक्षायां। यथा—"भेषजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते।" च.वि.८अ.।

जितेन्द्रियाह्वः। पुं। कामवृद्धिनामक्षुपे। रा.नि.व.४।

जिनयोनिः। पु। हरिणे। श.र.।

जिभमोहनः। पुं। भेके। श.र.।

जिभग्रस्थ: । पुं । खदिरे । रा.नि.व.८ ।

जिम्भा (म्भिका) । स्त्री । जृम्भिकायाम् । हाई । रा.नि.व.२० ।

जिवाजिव: । पुं । जीवञ्जीवपक्षिणि । अ.र. ।

जिव्रि: । पुं । पक्षिणि । उणा. ।

जिह्मम् । क्ली । तगरपादुके । प.मु. । रा.नि. व.१० । ज.द.१२अ. । पिण्डीतगरे । वै.निघ. । पुं स्त्री । जिह्वायाम् । भटी.भ. ।

जिह्मग: । पुं । सर्पे । जिह्वकसन्निपाते ।

जिह्वक: । पुं । तन्नामकसन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणम्—"श्वसनकासपरितापविह्वल: कठिनकण्टकवतोऽतिजिह्वक: । बधिरमूकबलहीनलक्षणो भवति कष्टतरसाध्य एव वै ।" वै.निघ. । अस्य तन्त्रान्तरीक्तलक्षणं भावप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

जिह्वा । स्त्री । रसनेन्द्रिये । जिभ् । रा.नि.व. १८ सा च उदरे पच्यमानकफशोणितमांससारभूता । सु.शा.४अ. । तत्परीक्षा यथा—वातेन—शाकपत्रनिभा रुक्षा स्फुटना च । पित्तेन—रक्ता श्यावा च । कफेन - लिप्ता आर्द्रा धवला च । त्रिदोषेण—परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा च । दोषद्वयाधिक्येन – दोषद्वितयलक्षणा च । भा. ।

जिह्वानिर्लेखनम् । क्ली । जिह्वामलहरदशाङ्गुलकाष्ठिकायाम् । चियड़ि जिह्वछोला इति लोके । "जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च । तन्मलापहरं शस्तं मृदुश्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ॥" सु.चि.२४अ. । "निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् । आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥" राज.१प. ।

जिह्वाप: । पुं । विड़ाले । कुक्कुरे । भल्लूके । अ र. । चित्रकव्याघ्रे । विश्व. ।

जिह्वाप्रबन्ध: । पुं । जिह्वामूले । वा.उ.२१अ. ।

जिह्वामलम् । क्ली । रसनामले । त्रिका. ।

जिह्वारद: । पुं । पक्षिणि । हारा. ।

जिह्वारोग: । पुं । जिह्वागतरोगे । जिबेर घा प्रभृति । नि. । स पञ्चधा—"वातज: पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञक: । उपजिह्विका च गदा जिह्वाया: पञ्च कीर्त्तिता: ॥ जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तात् सदाहैरुपचीयते च दीर्घै: सरक्तैरपि कण्टकैश्च । कफेन गुर्व्वी बहुलाचिता च मांसोच्छ्रयै: शाल्मलिकण्टकाभै: । जिह्वातले य: श्वयथु: प्रगाढ़: सोऽलाससंज्ञ: कफरक्तमूर्त्ति: ॥" इत्यादि । मा.नि. । अधिजिह्विकोऽपीति षड्विधमाह वाभट: । यथा—"शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता । जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता: । शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहुला गुरु: । कफपित्तादध:शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नत: । मत्स्यगन्धिर्भवेत् पक्व: सोऽलसो मांसशातन: । प्रबन्धनेऽधो जिह्वाया: शोफो जिह्वाग्रसन्निभ: । साङ्कुर: कफपित्तास्रै: लालोषालम्भवान् खर: । अधिजिह्व: स रुक्चूर्वीक्याहारविघातकृत् । तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरिस्थित: ॥" वा.उ.२१अ. ।

जिह्वालिट् । पुं । कुक्कुरे । वै.निघ. ।

जिह्वास्तम्भ: । पुं । स्वनामख्यातवातव्याधौ । জিভ্ এড়াইয়া যাওয়া । "वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिल: । जिह्वास्तम्भ: स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता जिह्वास्तम्भे यथावस्थं वातव्याधिचिकित्सितम् । सामान्योक्ता: क्रियाश्चाहितस्यापि हिता मता: ॥" अयमस्य मुखरोगे । ज द.२६अ. । See मुखरोग: ।

जीन: । पुं । वृद्धे । रा.नि व.१८ ।

जीमूत: (क:) । पुं । मुस्तायाम् । मुता । रा. नि.व.६ । पीतदेवदाल्याम् । भा. । देवदाल्याम् । দেয়াতাড়া । रा.नि.व.३ । घोषकलतायाम् । ঘোষা লতা । हे.च. । क्ली । घोषाफले । च.सू.२अ. ।

जीमूतकतैलम् । क्ली । कोशातकीतैले ।

जीमूतमूलम् । क्ली । शट्याम् । प.मु. ।

जीमूताह्वा । स्त्री । देवदाल्याम् । দেয়াতাড়া । जलमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

जीर: (क:) (ण:) । पुं,क्ली । (Cuminum cyminum.) Cumin seed. स्वनामख्यातक्षुपे । বড় জীরে, শাদা জীরে । हिं जीरा । तें जीलकर्र । गुणा:—कटुकत्व: वातघ्न: दीपन: गुल्माध्मानातिसारघ्न: ग्रहणीकृमिहृच्च । रा.नि. व.६ । जीरका: पञ्च तत्र श्वेतकृष्णस्थूलसूक्ष्मभेदाश्चतुर्धा, वनजीरकञ्च इति पञ्च । भावप्रकाशेषु

त्रिभेदानाह शुक्लकृष्णकणाज्जीभेदेन । गुणाः—दीपनं पाचनम् उष्णत्वाद्द्वयशोषकं ग्राहि च । शार्ङ्ग. । लघु संग्राहि गर्भाशयशुद्धिकरं ज्वरघ्नं पाचनं हृष्यं बल्यं रुच्यं कफघ्नं चक्षुष्यमतिसारघ्नञ्च । भा. । विशेषाः पर्य्याये द्रष्टव्याः । एततैलं मिषितैलगुणं ज्ञेयम् । अत्रि. ।

जीरकद्वयम् । क्ली । शुक्लपीतजीरके । गुणाः—"तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् । कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयम् ॥" सु.सू. ४६अ. । [वातपित्तघ्नी । अत्रि.१५ ।

जीरका । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा च

जीरकादिमोदकः । पुं । ग्रहण्यधिकारे । जीरकचूर्णं ८ प. घृतभर्ज्जितसिद्धिबीजचूर्णं ४ प. लौहम् अभ्रं वङ्गं मधुरिका तालीशपत्रं जयित्री जातीफलं धान्यकं आमलकी हरीतकी विभीतकं गुड़त्वक् तेजपत्रम् एला नागकेशरं लवङ्गं शैलजं सारचन्दनं रक्तचन्दनं जटामांसी द्राक्षा शटी टङ्कणक्षारः कुन्दुरुखोटी यष्टिमधु वंशरोचना काकोली बालकं गोरक्षी शुण्ठी पिप्पली मरिचं धातकीपुष्पं विल्वपेशी अर्ज्जुनत्वक् शलुफा देवदारु कर्पूरं प्रियङ्गुः जीरकं मोचरसः कटुकी पद्मकाष्ठं नलिका एषां प्रतिचूर्णं २ तो. सर्व्वचूर्णद्विगुणा शर्करा एकत्र पचेत् । मात्रा १ तो. ।

जीरकाद्यघृतम् । क्ली । व्रणशोथाधिकारे । "जीरकपक्वं पश्चात्सिक्थसर्ज्जरसमिश्रितं हन्ति । घृतमभ्यङ्गात्पावकदग्धजदुःखं क्षणार्द्धेन ॥" गव्यघृतं ४ श. पाकार्थजलं १६ श. । कल्कार्थजीरकं ८ प. । सिद्धे सिक्थसर्ज्जरसयोः (मम ও धुना) ४ प. प्रक्षेपः । अन्यत् अम्लपित्ताधिकारे—"पिष्टाजाजीं सधान्याकां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।" गव्यघृतं ४ श. कल्कः १ श. जलं १६ श. । च.द. ।

जीरिका । स्त्री । वंशपत्रीतृणे । रा.नि.व.८ ।

जीर्णः । पुं । जीरके । रा.नि.व.६ । क्ली । शैलजे । रा.नि.व.१२ । त्रि । वृद्धे । पक्के । रा.नि.व.१८ ।

जीर्णज्वरः । पुं । पुरातनज्वरे । পুরাতন জ্বর । द्वादशदिवसातीते वा तद्विगुणातीते वा एकविंशदिवसातीते वा तनुभावं गतो यो ज्वरः काये तिष्ठति । तत्र द्वादशदिवसातीते ज्वरः जीर्णः इति जातूकर्णः । एकविंशदिवसातीते इति सि. यो. । र.सा.सं. । "त्रिसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरो यस्तनुतां गतः । प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते ॥" "यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं दोषत्रयस्तद्विगुणेभ्य ऊर्द्ध्वं । नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो भिषग्भिरुक्तो ज्वर एव जीर्णः ॥" भा. ।

जीर्णदारुः । पुं । वृद्धदारकविशेषे । কাল বিচতাড়ক । बीजगुणाः—गौल्यं पिच्छिलं कफवातकासामदोषघ्नं बल्यञ्च । रा.नि व.३ ।

जीर्णपत्रः । पुं । पट्टिकारोध्रे । रा.नि.व.६ ।

जीर्णपत्रिका । स्त्री । वंशपत्रीतृणे । रा.नि. व.८ । [त्रिका. । पुरातनपत्रे ।

जीर्णपर्णः । पुं । पट्टिकारोध्रे । कदम्बवृक्षे ।

जीर्णफञ्जी । स्त्री । कृष्णवृद्धदारके । रा.नि.व.३ ।

जीर्णवालः (लुकः) । पुं । कृष्णवृद्धदारके । रा.नि.व३ । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ ।

जीर्णवु(ब्र)घ्नः । पुं । पट्टिकारोध्रे । পাটি-শালোধ । रा.नि.व.६ । मुस्तायाम् । वै.निघ. ।

जीर्णबुध्नकम् । क्ली । परिपेल्लतृणे । কেওট মুতা । रा.नि.व.८ ।

जीर्णवज्रम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व.१३ ।

जीर्णा । स्त्री । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ ।

जीर्णाहारः । पुं । आहारस्य जीर्णावस्थायां । আহার পরিপাক অবস্থা । लक्षणं—"उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥" भा. ।

जीर्विः । पुं । शरीरे. काये । सङ्क्षिप्त-उणा. ।

जीवः । पुं । जीवकवृक्षे । जिय२९षष्टि । प.मु. । प्राणिनि, जन्तौ । त्रिका. । कर्णे । धरणिः । जीविते । मे. ।

जीवकः । पुं । (Pentaptera tomentosa.) A medicinal plant, commonly called jívaka. अष्टवर्गान्तर्गतस्वनामख्यातक्षुपे । জীবক । हिं जीवक । तें वेगिसपुचेट्टु । गुणाः—मधुरः शीतः रक्तपित्तघ्नः वातघ्नः क्षयदाहज्वरघ्नः शुक्रश्लेष्मवर्द्धनश्च । रा.नि.व.५ । See ऋषभकः । एतदभावे गुडूची ग्राह्या । असनवृक्षे । পেয়াশাল । तन्नामकपर्यायि । मे. ।

जीवकद्रुमः । पुं । जियत्पुष्पीतिख्याते द्रुमे । प.मु. ।

जीवकादिः । पुं । जीवनीयगणे । स च जीवकर्षभकमेदामहामेदर्द्धिवृद्धिकाकोलीचीरकाकोलीसूपपर्णीद्वयात्मकः । रा.नि.व.२२ । जीवकर्षभककाकोलीचीरकाकोलीमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदावृद्धमहाजटिलाकुलिङ्गाः । एतानि शुक्रजननानि प्रभावात् । च.सू.४अ. ।

जीवजी(ञ्जी)वः । पुं । स्ववजातीये चकोरपक्षिणि । त्रिका. । वृक्षभेदे । मे. ।

जीवत्तोका । स्त्री । जीवत्पुत्रिकायाम् । हे.च. ।

जीवथः । पुं । मयूरे । कच्छपे । प्राणे । उणा. ।

जीवदः । पुं । वैद्ये । जीवके । वै.निघ. ।

जीवदा (त्री) । स्त्री । जीवन्त्याम् । रा.नि.व. ३ । ऋद्धौ । रा.नि व.५ ।

जीवद्वन्द्वम् । क्ली । जीवके ऋषभके च । "जीवद्वन्द्वनविश्वभूषणम् ।" । भैष.वाजी. ।

जीवनः । पुं । वाते । जीवकक्षुपे । रा.नि.व. ४ । वैद्ये । क्ली । अन्ने । रा.नि.व.२० । जले । प्राणधारणे । मे. । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ । सद्योघृते । श च. । दुग्धे । शरीरजीवयोः संयोगे । त्रि । आयुर्वर्द्धने ।

जीवनकम् । क्ली । अन्ने । हे.च. ।

जीवनदशकम् । क्ली । जीवनीयगणोक्तदशद्रव्येषु । वा.सू.१५अ. ।

जीवनपञ्चमूलम् । क्ली । अभीरुवीरा जीवन्ती जीवकर्षभकौ चेति । वा.सू.१५अ. ।

जीवना । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६। मेदायाम् । मे. । जीवन्तीलतायाम् । जिघ्रातौ । अम. । [च. ।

जीवनाघातम् । क्ली । वत्सनाभे विषे । श. ।

जीवनार्हम् । क्ली । दुग्धे । धान्ये । वै.निघ. ।

जीवनिका । स्त्री । जीवन्त्याम् । हरीतक्यां । काकोल्याम् । रा.नि.व.११ ।

जीव(वि)नी । स्त्री । मेदायां । (मेदा) । महामेदायां । महामेदा । रा.नि.व.५। काकोल्याम् । जीवन्तीशाके । रा.नि.व.३ । डोडीक्षुपे । रा.नि. व.४ । यूथिकायां । यूँई । श.च. ।

जीवनीयम् । क्ली । घृते । जले । हे.च. । त्रि । प्राणधारणे । वा.टी.हे. ।

जीवनीयगणः । पुं । जीवन्त्यादिगणे । स च जीवन्ती काकोली चीरकाकोली मेदा महामेदा मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवकः ऋषभकः मधुकश्चेति। च.सू.४अ. । "अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकं तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनश्च पुनस्ततः ॥" प.प्र.१ख. । गुणाः—स्वादुः गर्भसन्धानकृत् गुरुः सन्धानकृत् बृंहणः वृष्यः स्निग्धः शीतः तृष्णाघ्नः रक्तपित्तक्षयशोषज्वरदाहवातघ्नश्च । शार्ङ्ग.म.६अ. ।

जीवनीया । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व. ३ । हरीतक्याम् । मद.व.१ । [रा.नि.व.६ ।

जीवनेत्रा (त्री) । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्याम् ।

जीवनौषधम् । क्ली । जीवनीयौषधे । अम. । अन्ने । वै.निघ. । [औषधे । प्राणे । उणा. ।

जीवन्तः (कः) । पुं । जीवशाके मालवदेशप्रसिद्धे । गुणाः—मधुरः बृंहणः वस्तिशोधनः दीपनः पाचनः बल्यः वृष्यः पित्तहरश्च । रा.नि.व.७।

जीवन्तिका । स्त्री । वृक्षोपरिजातवृक्षे । मान्दड़ा । गुडूच्याम् । जीवशाके । मे. । भा.शिरोरोग-चि.। हरीतकीभेदे । रा.नि.व.११ । "जीवन्तिका स्यादथ जीर्णरोगजित् ।"

जीवन्ती । स्त्री । स्वनामख्यातशाकविशेषे, जीवशाक इति लोके । या शर्करावन्मधुरपुष्पा व्रततिः, "जियत्पुष्टी" सा रक्तपित्ते वर्ज्या इति । भा. । स्वर्णनाड़ इति चक्रपाणिः । तन्मते मधुरामधुरभेदेन द्विविधा, तत्र मधुरायाः त्रिदोषहन्तृत्वम् अमधुरायाः सञ्जातपित्तहरत्वम् । आयस्य रसो मधुरः वीर्य्यं शीतलं तथा पाकोऽपि मधुर एव । प्रभावश्चक्षुष्यः सर्व्वदोषघ्नश्च । एवा शाकेषु श्रेष्ठा 'वरा शाकेषु जीवन्ती' इति । वा.सू.१५अ.। वै.निघ.श्वास,चि.गुण्ठ्यादिचूर्णे । गुडूच्यां । रा.नि.व.३।२३ । वन्दायाम् । हरीतक्यां । भा. । डोडीशाकक्षुपे । रा.नि.व.४ । मेदायां । काकोल्यां । झरिण्यां । रा.नि.व.२३ । मधूकवृक्षे । शमीवृक्षे । वै.निघ.। (Celtis orientalis.) लताविशेषे ।

जीवन्ती, जीवई, जियाती। सं के लाहानिइ-रिणबैलि, किरियडाले। सा जुस्वदीर्घस्वर्णवर्ण-भेदेन विधा। "जीवन्ती स्वर्णवर्णाभा क्षुद्रा दृढ्वा च। जीवनोयोगात् जीवन्ती नाम।" मद.व१.। गुणा:—मधुरा शीता रक्तपित्तवातक्षयदाहज्वरघ्नी कफवर्द्धनी वीर्य्यवर्द्धनी च। अन्या रसवीर्य्ययो: क्र-मतुल्या भूतविद्रावणी रसनियामिका च। स्वर्ण-वर्णा वृष्या चक्षुष्या मधुरा शीतला वातपित्तरक्त-दाहघ्नी बलवर्द्धनी च। रा.नि.व.३। क्षपिच श्वास-कासधातुक्षयघ्नी स्वरकरी च। राज.। "जीवन्ती शीतला स्वादु: स्निग्धा दोषत्रयापहा। रसायना बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघु:।" भा.। "चक्षुष्या सर्व्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा।" चवि.१६ अ.। तैलगुण: विभीतकतैलवत्। जीवनीयाख्ये गणे। वा.सू.१५अ.। See जीवनीयगण:।

जीवन्त्यादिवर्ग:। पुं। जीवनीयगणे। वा. सू.१५अ.। [क्षुद्रवे। वै.निघ.।

जीवपुत्रक:। पुं। इङ्गुदीवृक्षे। श.र.। हि

जीवपुष्पा। स्त्री। वृहज्जीवन्त्यां। रा.नि.व.७।

जीवपृष्ठा। स्त्री। जीवन्तीशाके। वृहज्जीवन्त्यां। रा.नि.व.३।

जीवप्रिया। स्त्री। हरीतक्याम्। रा.नि.व.१२।

जीवभद्रा। स्त्री। ऋद्ध्यौषधौ। रा.नि.व.५। जीवशाके, जीवन्तीलतायाम्। रा.नि.व.३।

जीवमन्दिरम्। क्ली। शरीरे। श.र.।

जीवरत्नम्। क्ली। पुष्परागमणौ। प.मु.।

जीववती। स्त्री। चीरकाकोल्याम्। वै.निघ.।

जीववत्सा। त्रि। जीवत्पुत्रायाम्। च.शा.८अ.।

जीववर्द्धिनी। स्त्री। ऋद्धौ। वृद्धि। वै.निघ.।

जीववल्ली। स्त्री। चीरकाकोल्याम्। रा.नि. व.३। काकोल्याम्। वै.निघ.।

जीववृक्ष:। पुं। जीवकवृक्षे। जियापुता इति लोके। द्रव्याभिधानम्।

जीवशाक:। पुं। शाकविशेषे। खोषरा इति लोके। प.मु.। जीवशाक इति मालवदेशे। गुणा:—बल्य: मधुर: दीपन: पाचन: बृंहण: व-स्तिशोधन: पित्तघ्नश्च। रा.नि.व.७।

जीवशुक्ला। स्त्री। चीरकाकोल्यां। रा.नि. व.३।

जीवशोणितम्। क्ली। जीवनपोषकशुद्धशो-णिते। जीवनपोषक विशुद्ध रक्त। जीवशो-णितरक्तपित्तयो: जिज्ञासार्थं पिचुमोतं वा क्षिपे-त्, यद्युष्णोदकप्रक्षालितमपि वस्त्रं रञ्जयति त-ज्जीवशोणितमवगन्तव्यम्। सभक्तञ्च शुने दद्यात् शक्तुमिश्रं वा, स यद्युपभुञ्जीत तज्जीवशोणितमव-गन्तव्यम्। सु.।

जीवश्रेष्ठा। स्त्री। ऋद्धौ। रा.नि.व.५।

जीवसंज्ञ:। पुं। कामवृद्धिक्षुपे। रा.नि.व.४।

जीवसाधनम्। क्ली। धान्ये। धनिया। रा. नि.व.६। [रा नि व.१८। हृदये। वै.निघ.।

जीवस्थानम्। क्ली। मर्म्मणि। मर्म्मस्थान।

जीवा। स्त्री। जीवन्तीलतायां। रा.नि.व.३। ऋद्धौ। प.मु.। वचायां। मे.। जीवके। रा.नि. व.२३। हरीतक्याम्। वै.निघ.।

जीवागारम्। क्ली। मर्म्मस्थाने। रा.नि.व.१८।

जीवातु:। पुं। जीवनीयौषधे। अन्ने। मे.।

जीवात्मा। पुं। देहिनि। हे.च.।

जीवादानम्। क्ली। जीवशोणितनिर्गमे। च. सू.१५अ.।

जीवाधार:। पुं। चेते। हे.च.। [४अ.।

जीवापगम:। पुं। षड्धातुविभागे। च.शा.

जीवाला। स्त्री। सैंहलीपिप्पल्यां। रा.नि.व.५।

जीविका। स्त्री। जीवन्त्यां। मे.।

जीवितम्। क्ली। जीवने। प्राणधारणे। हे. च.। च.सू.१अ.।

जीवितकाल:। पुं। आयुषि। अम.।

जीवितज्ञा। स्त्री। शरीरान्त:स्पन्दनाड्यां, शि-रायाम्। रा.नि.व.१८।

जीविता। स्त्री। जलपिप्पल्याम्। वै.निघ.।

जीविताभिसर:। त्रि। जीवनरक्षाकर्त्तरि (वैद्ये)। च.सू.११अ.। [जीड़ीक्षुपे। रा.नि.व.४।

जीविनी। स्त्री। काकोल्यां। रा.नि.व.३।

जीव्यः । पुं । जीवकौषधौ । रा.नि.व.५ ।

जीव्या । स्त्री । जीवन्त्यां । रा.नि व.३ । हरीतक्याम् । गौरचदुग्धायाम् । रा.नि.व.११।५ ।

जुगुप्सितम् । क्ली । श्वेतलशुने । वै.निघ. ।

जुग्धम् । पुं,क्ली । यवनाले । जनार । वै.निघ.।

जुङ्गः (कः) । पुं । वृद्धदारकलतायां । रा.नि. व.३ ।

जुङ्गा । स्त्री । वृद्धदारकलतायां । प.मु. ।

जुष्ककः । पुं । यूषे । ঝোল । श्र.च. ।

जूटिका । स्त्री । कर्पूरविशेषे । ভীমসেনী । रा.नि.व.१२ । [न्ये । দেধান । रा.नि व.१६ ।

जून(र्ण्)लः । पुं । धवलयावनालाख्यशिम्बीधा-

जूनाख्यः । पुं । उलूकतृणे । উলু । प.मु. ।

जूर्णाह्वः (यः) । पुं । धवलयावनाले । দেধান । रा.नि व.१६ । है.च. । च.सू.२७अ. ।

जूर्णिः (र्त्तिः) । पुं । शरीरे । उणा. । ज्वरे । अम. ।

जूषः । पुं, क्ली । क्वाथे । भ. ।

जूषणम् । क्ली । धातकीपुष्पे । श्र.च. ।

जृम्भः (णम्) । पुं, क्ली । जृम्भायाम् । হাই । श्र.र. । मा.ज्व.नि. ।

जृम्भा (म्भिका, णी) । स्त्री । जृम्भकायां । হাই । रा.नि.व.२० । "चैतन्यशिथिलत्वायत्पीलेकं श्वासमुद्वमेत् । विदीर्णवदनः श्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधैः ॥" शार्ङ्ग.पू.६अ. । "पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विवृतानमः । यन्मुञ्चति सनेत्रास्रं सा जृम्भा इति संज्ञितः ॥" सु.शा.४अ. । एलापर्ण्यां । श्र.च. ।

जेन्ताकः । पुं । स्वेदविशेषे । च.सू.१४अ. ।

जेमनम् । क्ली। लेपे। वै.निघ.। आहारे। अम.।

जैवः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ । क्ली । औषधे । रा.नि.व.२० ।

जैत्री । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । श्र.र. ।

जैपालः । पुं । जयपालवृक्षे । विकल्पकोषः ।

ः । पुं । कर्पूरे । चन्द्रे । अम.। दर्भे ।

औषधे । है.च.। त्रि । लक्ष्मी । दीर्घायुषि । त्रिका.।

जोङ्गकम् । क्ली । अगुरुणि । त्रिका. । वा.चि. ६अ. । काकमाच्याम् । च.चि.१अ. ।

जोङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषे । সাধ । हारा.।

जोङ्गलः । पुं । क्षणवृद्धदारके । वै.निघ. ।

जोन्नाला । स्त्री,पुं(लः)। देवधान्ये। দেধান । है.च. । [लिकायाम् । কসি, জালি । श्र.र. ।

जोषिका । स्त्री । नवाङ्कुरे । वै.निघ. । ज्ञा-

ज्ञानेन्द्रियम् । क्ली । नेत्रादिषड्बुद्धीन्द्रिये ।

ज्येष्ठतीयाम्लम् । क्ली । काञ्जिके ।

ज्येष्ठबला । स्त्री । महाबलायाम्, सहदेव्याम् । रा.नि.व.४ ।

ज्येष्ठा । स्त्री । कदलीवृक्षे । गृहगोधिकायाम् । টিকটিকি । त्रिका. । तर्ज्जन्याम् । वै.निघ. ।

ज्येष्ठामलकः । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व ९ ।

ज्येष्ठामूलीयः । पुं । ज्येष्ठमासे । वै.निघ. ।

ज्येष्ठाम्बु (म्भः) । क्ली । तण्डुलोदके । চেলুনির জল । च.द.उन्मा.चि. । "श्वेताज्येष्ठाम्बुनिर्मितम् ।" मञ्जे। त्रिका. । वा.उ.१६अ. ।

ज्येष्ठी । स्त्री। गृहगोधायां । টিকটিকি। त्रिका.।

ज्येष्ठीमधु । क्ली । यष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

ज्योतिः (स्) । पुं । चित्रकवृक्षे । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ. । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

ज्योतिःसोमम् । क्ली । रक्तचन्दने । मद. ।

ज्योतिरिङ्गः (णः) । पुं । खद्योते । श्र.र. । धूम्याटपक्षिणि । वै.निघ. ।

ज्योतिर्लता । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফট্‌কী । रा.नि.व.३ ।

ज्योतिर्बीजम् । क्ली । खद्योते । त्रिका. ।

ज्योतिष्कः । पुं। अग्निमन्थे । গণিরি । र.मा.। चित्रकवृक्षे । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ । स्त्री (का) । ज्योतिष्मत्याम् । भ.टी.स्वा.। सु.चि.९अ.। वचायाम् । वै.निघ. ।

ज्योतिष्मती । स्त्री । (Cardiospermum halicacabum.) स्वनामख्यातलतायाम् । न-

लताफट्की. बन उच्छे। तें वेकक्कुडुतीगे। हिं मं मालकंगुणी, बाकुमईनिका। ककुन्दकीति च:। सु.सू.३८ग्र.। सा द्विधा लघुदीर्घभेदेन। स्वा. गुणा:—अतितिक्ता किञ्चित्कटुः कषा वातकफघ्नी दाहप्रदा दीपनी च।; विशेषेण द्वितीया मेधाप्रज्ञाबुद्धिकरी। रा.नि.व.७। तीक्ष्णा व्रणविस्फोटघ्नी। राज.। "ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित्। अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा॥" भा.।

ज्योतिष्मतीतैलम् । क्लो। तत्फलोत्थतैले। लताफट्कीर तैल। गुणा:—तिक्तोष्णं वातघ्नं पित्तघ्नं मेधाप्रज्ञाबुद्धिवर्द्धनञ्च। रा.नि.व.१५।

ज्योतीरथः । पुं। निर्विषसर्पविशेषे। सु.कल्प. ४ग्र.। See सर्पः।

ज्योत्स्ना (त्स्निका) (त्स्नी) । स्त्री। ज्योतिष्मत्याम्। लताफट्की। रेणुकबीजे। श.च.। चन्द्रिकायाम्। चन्द्रकिरण। गुणा:—त्रिदोषघ्नी दाहास्रकपित्तनाशिनी। राज.। कोषातक्याम्। श्वेत घोषा। र.मा.। पटोलिकायां। झिंगा। अम.।

ज्योत्स्नाप्रियः । पुं। चकोरे। हे.च.।

ज्वरः । पुं। सर्व्वरोगप्रधानरोगविशेषे। ज्वर। हिं बोखार, ज्वर। ज्वरोत्पत्तिः—दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिःश्वासेन सम्भूतत्वात् ज्वरः स्वभावात् पैत्तिक इति बोद्धव्यः, यत उक्तं चरकेण। "क्रोधात्पित्त"मित्यादि। तेन सर्व्वज्वरेषु पित्तोपशमनी चिकित्सा कर्त्तव्या। भा.। ज्वरस्य मूर्त्तिः—सर्व्वभूततापनः त्रिपात् त्रिशिराः महोदरः कपिलवर्णो व्याघ्रचर्म्मवासाः माल्यधारी पिङ्गलनेत्रः क्षुद्रतरजङ्घः विकृताकारी भस्मभूषिताङ्गो महाबलवान् लोकनाशाय लोकेऽवतिष्ठते। सु.। तस्य प्रकृतिः—"तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीरमानसाः। देहिनं न हि निर्द्दोषं ज्वरः समुपसेवते॥" ज्वरस्य संख्याकपसम्प्राप्तिः—ज्वरोऽष्टधा, वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकश्चेति त्रयः, द्वन्द्वजाश्च त्रयः—वातपैत्तिकः वातश्लैष्मिकः पित्तश्लैष्मिकश्चेति, सान्निपातिकः आगन्तुकश्चेति साकल्येन अष्टधा। सान्निपातिकज्वरः त्रयोदशविध इति। चर.। See सन्निपातज्वरः। शार्ङ्गधरस्तु पञ्चविंशतिभेदान्नाह यथा—पृथग्दोषैस्त्रिधा, द्वन्द्वभेदेन च तथा, सन्निपातेन चैकः; विषमज्वरः पञ्चधा—सन्ततसततान्येद्युष्कतृतीयकचातुर्थकभेदेन; आगन्तुरेक एवेति त्रयोदशविधः; आगन्तुः पुनस्त्रिधा, अभिघातजः चतुर्धा, अभिषङ्गजश्च पञ्चविध इति पञ्चविंशतिधा। शार्ङ्ग.पू.ख ७ग्र.। ज्वरस्य विप्रकृष्टकारणं—मिथ्याहारविहारादि—तेन वातादयः आमाशयगता ज्वरं जनयन्तीति सम्प्राप्तिः। तस्य रूपं—श्रमारतिविवर्णतामुखवैरस्यनेत्रप्लवताजृम्भाङ्गमर्द्दगुरुतारोमहर्षारुचितमोऽप्रहर्षशीतादिकं शीतवातातपेषु मुहुरिच्छाद्वेषौ च भवन्ति। तस्य सामान्यलक्षणं—स्वेदावरोधादि। सामान्यतो ज्वरचिकित्सा—सामान्यतो ज्वरे पूर्व्वं निवातनिलये वासः। व्यजनानिलः तालपत्रवातः वंशव्यजनजवायुः चामर वस्त्र-मयूरपुच्छ वेतसव्यजनवायुश्च। तथा गुरुप्रावसनावरणं यथर्त्तु पक्वपानीयव्यवहारश्च। ज्वरे वर्ज्यं स्नानप्रदेहादिकम्। भा.म.१भ.। ज्वरादौ लङ्घनं मध्ये पाचनं अन्ते च भेषजं प्रयोक्तव्यम्। प्राणिभेदे तदसाध्यता—"असाध्योऽयं ज्वरो व्याधिः गोमहिषाश्वकुञ्जरे। किञ्चित्कृच्छ्रतमो नृणामन्येषां जीवघातकः॥ यथा मृगाणां मृगयुर्बलिष्ठः तथा गदानां प्रबलो ज्वरोऽयम्। नान्योऽपि शक्तो मनुजं विहाय सोढुं भुवि प्राणभृतः सुराद्याः॥" नरस्य ज्वरसहत्वे कारणं—"कर्म्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषो दिवि। ततश्चैवाच्युतः स्वर्गान्मानुष्यमभिवर्त्तते। तस्मात्स दैवभावात्तु सहते मानुषो ज्वरमिति॥" अत्रि.। प्राणिविशेषे ज्वरनाम यथा—"पातकः स तु नागानामभितापस्तु वाजिनाम्। गवामीश्वरसंज्ञस्तु मानवानां ज्वरो मतः। दारिद्रो महिषाणाञ्च मृगरोगी मृगेषु च। अजावीनां प्रलापाख्यः करभेष्वलसो भवेत्। शुनोऽलर्कः समाख्यातो मत्स्येष्विन्द्रमदो मतः। पक्षिणामभिघातस्तु व्यालेष्वक्षिवतसंज्ञितः। गुल्मस्य नलिका प्रायो भूमेरूषरनामतः। वृक्षस्य कोटराख्यस्तु ज्वरः सर्व्वत्र दृश्यते॥" अत्रि.२स्थान.२ग्र.।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसः । पुं। विषमज्वरे रसः। यथा—"मूर्च्छितं रसकर्षैकं तदर्द्धं जारिताभ्रकं। तारं ताम्रञ्च रजतं रसकं ताम्रकं तथा। मौक्तिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं गैरिकं शिला।

गन्धकं हेमसारञ्च पलार्द्धञ्च पृथक् पृथक्। चीराग्री सुरवल्ली च श्रीघन्नी गणिकारिका। झाटामला ज्योतिष्मिका च सतिक्ता च सुदर्शना। अग्निजिह्वा पूतितैला सूर्पपर्णी प्रसारणी। प्रत्येकं स्वरसं दत्त्वा मर्द्दयेच्चिदिनावधि। भक्षयेत्पर्णखण्डेन चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः॥"……। মূর্চ্ছিত রস ২ তো. জারিত অভ্র ১ তো. স্বর্ণমাক্ষিক, স্বর্ণ, রৌপ্য, খাপর, তাম্র, মুক্তাভস্ম, প্রবালভস্ম, লৌহভস্ম, শিলাজতু, গিরিমাটী, মনছাল, গন্ধক, তুঁতেভস্ম প্র. ২ তো.। থিরুই, তুলসী, শ্বেতপুন্যা, গণিরি, ভূঁই আমলা চিরাত', পদ্মগুলুঞ্চ, ঈশলাঙ্গুলিয়া, লতাফট্কী, পটোল, মুগানী, গন্ধভাদুলিয়া প্রত্যেকের রসে ৩ দিন মাড়িবে। र.सा.सं.।

ज्वरघ्नः । पुं। वालूकभेदे। स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.७।२२। मञ्जिष्ठायां। वालूकी। वै.निघ।

ज्वरघ्नी(वटिका) । स्त्री. ज्वरे रसः। शुद्धजैपालवीजं १ तो. कटुकी २ तो. गैरिककं १ तो. घृतकुमारीरसेन मर्द्दयेत्। শুদ্ধ জয়পালবীজ ১ তো. কট্কী ২ তো. গেরিমাটী ১ তো. ঘৃতকুমারীরসে মর্দ্দন। বটী ১ কলায়। भा.। अन्या—रसः १ तो. शिलाजतु पिप्पली हरीतकी अककरा(वचा) कटुतैलशुद्धगन्धकं इन्द्रवारुणीफलं प्र. ४ तो. इन्द्रवारुणीरसेन मर्द्दयेत्। পারা ১ তো. শিলাজতু, পিপুল, হরীতকী, আকরকরা বচ, কটুতৈলে শুদ্ধ গন্ধক এবং রাখালশশার ফল প্রত্যেকে ৪ তো. রাখালশশামূলের রসে মর্দ্দন। বটী ১ মাষকড়াই। शार्ङ्ग.। अपरा—पारदः १ तो. गन्धकः २ तो. हिङ्गुलं ३ तो. जैपालवीजं ४ तो. दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत्। পারা ১ তো. গন্ধক ২ তো. হিঙ্গুল ৩ তো. জয়পালবীজ ৪ তো. দন্তীকাথে মর্দ্দন। रस.र.। [यद्दि मार्ङ्गधरकृते।

ज्वरनिश्चती । स्त्री। ज्वरनिदानचिकित्सासं-

ज्वरनाशनः । पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। स्त्री (शिनी)। मञ्जिष्ठायाम्। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

ज्वरहन्त्री । स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

ज्वराङ्गी । स्त्री। भद्रदन्त्याम्। दन्ती। रा.नि.व ६।

ज्वरातङ्कः । पुं। ज्वररोगे। रा.नि.व.२०।

ज्वराधिष्ठानम् । क्ली। शरीरे मनसि च। "केवलं समनस्कञ्च ज्वराधिष्ठानमुच्यते।" च.चि. ३अ.।

ज्वरान्तकः । पुं। किराततिक्तके। চিরেতা। आरग्वधवृक्षे। रा.नि.व.६।

ज्वरान्तकरसः । पुं। ज्वरे रसः। ताम्रं गन्धकः पारदः सीराष्ट्रजम् (पङ्कपर्पटी) लौहं स्वर्णमाक्षिकं हिङ्गुलं टङ्कणक्षारः (সোহাগার খৈ) रसाञ्जनं स्वर्णभस्म प्र. समभागं चित्रकादीनां (त्रिकक-गुडूची मुस्ता-मुण्डीनां प्र ॥० तोलं वारि ॥० श.) पादावशिष्टेन क्वाथेन मर्द्दयेत्। रस.कौ.।

ज्वरारिः । पुं। गुडूच्याम्। रा नि.व.२३। ज्वरे रसविशेषः। पारदः गन्धकः हिङ्गुलं ताम्रं शीषं टङ्कणं (সোহাগার খই) विड्लवणं मनःशिला एषां प्र. समभागः। आरग्वधपत्ररसेन १० भावना देयाः। भैष.। अन्यः—पारदः १ भ. गन्धकः २ भ. हिङ्गुलं ३ भ. धुस्तूरवीजं ४ भ. दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत्। रस.कौ.।

ज्वरारि (अभ्रम्) । क्ली। जीर्णज्वरे रसः। अभ्रं ताम्रं पारदः गन्धकः विषं, एषां समभागः। धुस्तूरवीजम् एकभागापेक्षया द्विगुणं त्रिकटु मिलित पञ्चगुणं जलेन वटी कार्य्या। অভ্র, তামা, পারা, গন্ধক, বিষ প্রত্যেকে সমভাগ ধুতুরার বীজ ২ ভ. ত্রিকটু মিলিত ৫ ভ. জলে মাড়িবে। र.सा.सं.।

ज्वराशनिः । पुं। विषमज्वरे रसः। रसः गन्धकः सैन्धवं विषं ताम्रं प्र. समभागः, सर्व्वसमं लौहचूर्णं लौहसमम् अभ्रम्। लौहपात्रे लौहदण्डेन निर्गुण्डीरसेन सम्मर्द्य तेन सह पारदसमभागं मरिचचूर्णं मिश्रयेत्। রস, গন্ধক, সৈন্ধব, বিষ, তামা প্রত্যেকে সমভাগ। সর্ব্বসমান লৌহচূর্ণ, লৌহসমান অভ্রভস্ম। লৌহপাত্রে লৌহদণ্ডে নিশিন্দারসে মাড়িয়া তাহার সহিত পারার সমান মরিচচূর্ণ মিশ্রিত করিবে। र.सा.सं.।

ज्वरी (इन्) । त्रि। ज्वरयुक्ते। [निघ.।

ज्वलत्प्रभा (न्ती) । स्त्री। कृष्णसर्षपे। वै.

ज्वलनः । पुं । चित्रकवृक्षे । अम. । भा.४भ. नाड़ीव्रण-चि. । [प सु. । रा.नि.व.१२ ।

ज्वलनाश्मा (श्मा) । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ ।

ज्वलनाभः । पुं । गन्धतृणे । वै.निघ. ।

ज्वल(लि)नी । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्गा । रा. नि.व.३ । [निघ. । दग्धान्ने । श.च. ।

ज्वाला । स्त्री । धातकीवृक्षे । चित्रकवृक्षे । वै.

ज्वालाखरगदः । पुं । जालगर्द्दभकरोगे । रा.नि.व.२० ।

ज्वालागर्द्दभकः । पुं । जालगर्द्दभकरोगे ।

ज्वालानलरसः । पुं । अजीर्णाधिकारे । सर्जिक्षारः यवक्षारः पारदः गन्धकः पञ्चकोलम् इति नवद्रव्यं प्र. समं, सर्व्वतुल्या जया (सिद्धि) जयार्द्ध शिग्रुत्वक् (सजिनार छाल) चूर्णं । जया शिग्रुचित्रकभृङ्गराजरसैन प्र. दिनत्रयं भावयित्वा शुष्कः लघुपुटेन पाच्यः । उद्धृत्य आर्द्रकरसेन ७ भावना देयाः । र.सा.सं. । मतान्तरे टङ्कणमपि ग्राह्यम् । भावप्रकाशे चास्त्येवं पाठः ।

ज्वालामरिचकः । पुं । कटुवीरायां । गाछ मरिच । See कटुवीरा ।

ज्वालामुखरसः । पुं । ग्रहण्यधिकारे । "शु-द्धसूतं समञ्जस्यं सुवर्णं मरिचं समं । रक्तचित्रकजै-र्द्रावैः जलमण्डूपिकाद्रवैः । दिनैकं मर्द्दयेत् खल्ले चतुर्गुञ्जाञ्च भक्षयेत् ॥" पारद, गन्धक, स्वर्ण, म-रिच प्रत्येक समभाग रक्तचितेर रस ओ पानार रसे १ दिन मर्द्दन करिबे । रस.कौ. ।

ज्वालारासभकः । पुं । जालगर्द्दभकरोगे । रा.नि.व.२० ।

झ

झटा (आमला) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ आमला । मा.नि. । वै.निघ. ।

झगटी । स्त्री । कुन्दवृक्षे । वै.निघ. ।

झम्पाकः (रुः) । पुं । वानरे । मर्कटे । वै. निघ. । श.र. ।

झम्पाशी (इन्) । पुं । जलकाके । पानकौ-ड़ी । वै.निघ. । मत्स्यरङ्के । जटा. ।

झम्पी (इन्) । पुं । वानरे । श.र. ।

झर्झरिका । स्त्री । धूमस्याम् । दाले रुटी । गुणाः धूमसीशब्दे मृग्याः ।

झर्झरीकः । पुं । शरीरे । उणा. ।

झला । स्त्री । झिल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

झलिः । स्त्री । क्रमुके । शुपारि । वै.निघ. ।

झल्लकण्ठः । पुं । पारावते । हारा. ।

झल्लिका । स्त्री । उद्वर्त्तनपटे मले च । मे. ।

झषः । पुं । मत्स्ये । अम. । जलचरभेदे । वा. उ.५च. ।

झषलोचना । स्त्री । मत्स्याक्ष्याम् । वै.निघ. ।

झषा (सा) । स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम्, नाग-बलायाम् । प.मु. । अम. ।

झषाशनः । पुं । शिशुमारे । त्रिका. ।

झाटः । पुं । व्रणमार्ज्जने । मे. । [ल । अम. ।

झाटलः । पुं । घण्टापाटलायाम् । घण्टापारु-

झाटा (आमला) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । अम. । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे मृग्या । यूथिकायां । यूँइ । श च. ।

झाटिका (टी) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । श.च. । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । [टि । हारा. ।

झामकम् । क्ली । दग्धेष्टकायाम् । झामा इ-

झालिः । स्त्री । व्यञ्जनभेदे, झारीति भाषा । तत्साधनं यथा—"आममाम्रफलं पिष्टं राजिकाल-वणान्वितं । भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरु-च्यते । झालिरिरति जिह्वाया कुण्ठत्वं कण्ठशोध-नी । मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निबोध-नी ॥" भा. । [झाउ गाछ । श.र. ।

झाबुः (कः, का) । पुं, स्त्री । वृक्षविशेषे ।

झिङ्गाकम् । क्ली । कर्कटीभेदे । फलशाकवि-

शेषे। ঝিঙা গাছ। খটর, झिमनीति पाश्चात्ये। गुणा:—तिक्तं मधुरम् आमवातमन्दाग्निकरञ्च। राज.१प.। [ঝিঙে। भा.। वै.निघ.।

झिङ्गिनी (ङ्गी) (ल्ली)। स्त्री। जिङ्गिन्यां।

झिञ्झिनी। स्त्री। जिङ्गिन्याम्। ঝিঙে। वै.निघ.।

झिञ्झिरिण्टिका (ण्टा) (रीटा)। स्त्री स्वनामख्यातक्षुपविशेषे। झिंझिरीटा इति लोके। गुणा:—शीता कषाया रक्तातिसारघ्नी सन्तर्पणी वृष्या बल्या महिषीदुग्धवर्द्धनी च। रा.नि.व.४।

झिण्टिका (ण्टी) (रीटिका)। स्त्री। (Barlaria cristata, or B. Prionitis.) पुष्पवृक्षविशेषे। ঝাঁটী গাছ, কুলঝাঁটী। হিং कटसरैया। म्रा. गुणा:—कटुका: तिक्ता दन्तरोगघ्ना: शूलघ्ना: वातकफशोफकासत्वग्दोषश्रमन्यश्च। रा.नि.व.१०। "सैरेय: कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापह:। तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्ल: सुस्निग्ध: केशरञ्जन:॥" भा.। तृणधान्यभेदे। गुणा: श्यामाकवत्। च.सू.२७अ.।

झिल्लिकण्ठ:। पुं। पारावते। त्रिका.।

झूनि:। पुं। क्रमुके। শুপারি গাছ। मे.।

झेण्डू:। स्त्री। तन्नामकक्षुपे। रा नि.व.५।

झोड़:। पुं। क्रमुकवृक्षे। শুপারি গাছ। भूरिप.।

टगर:। पुं। टङ्कणक्षारे। সোহাগা। त्रि। केकराक्षे। मे.।

टङ्क: (क:)। पुं। धरणे शाणमाने, २४ रक्तिके वा। प.प्र.१ख। क्ली। नीलकपित्थे। मे.। गुणा:—"शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु।" सु.सू.४६अ.। टङ्कणक्षारे। मे.। ज्व.चि.पञ्चवक्त्ररसे। जङ्घायाम्। हे.च.। राजाम्रे। থাস আম। भा.। रजतमुद्रायाम्। पाषाणदारणे।

टङ्कण:। पुं। टङ्कणक्षारे। সোহাগা। हे.च.। वै.निघ.ज्व.चि.मृतसञ्जीवन्याम्।

टङ्कदेशज: (शीय:)। पुं क्ली। वास्तूकशाकविशेषे। ঐদেশীয় বেতো। प.मु.।

टङ्कनल:। पुं। आम्रे। वै.निघ.।

टङ्का। स्त्री। जङ्घायाम्। मे.।

टङ्कानक:। पुं। वृक्षविशेषे। ब्रह्मदारुवृक्षे। তুঁত গাছ। श.च.।

टङ्कारी। स्त्री। स्वनाम्नैव प्रसिद्धे क्षुपविशेषे टेकारीति भाषा। गुणा:—"टङ्कारी वातजित्तिक्ता श्लेष्मघ्नी दीपनी लघु:। शोथोदरव्यथाध्मानी हिता पीठविसर्पिणाम्॥" भा.।

टङ्कण: (न:)। पुं, क्ली। खनिजोपरसविशेषे। সোহাগা। हिं मं टङ्कणखार। रस.र.यक्षक्षारे। स द्विविध: साधारणश्वेतभेदेन। प्रथमगुणा:—अग्निकरो रूक्ष: कफघ्न: वातपित्तकृच्च। भा.पू.१भ.धातव.। कटु: उष्ण: कफघ्न: स्थावरादिविषघ्न: कासश्वासघ्नश्च। द्वितीयगुणा:—स्निग्ध: कटूष्ण: वातकफघ्न: आमचयहर: श्वासविषकासमलहरश्च। रा नि.व.६। श्लेष्मवातघ्न: क्षाररस: तीक्ष्ण: उष्ण: अग्निवर्द्धक: रूक्ष: भेदक: बलवर्द्धनश्च। "टङ्कण: कामणष्टङ्क: सम्यक् क्षारश्च पाचन:। सुभगो मालतीजातो द्रवो लौहविशुद्धिद:॥" तच्छुद्धि:—"आदौ टङ्कणमादाय काञ्जिकाम्ले विनि:क्षिपेत्। एकरात्रात् समुद्धृत्य रौद्रयन्त्रे विभावयेत्। नरमूत्रगतं टङ्कं गवां मूत्रगतं तथा। दिनान्ते तत्समुद्धृत्य जम्बीराम्बुगतं तत:। जम्बीराम्लात्समुद्धृत्य नारिकेलस्य पात्रके। मरीचचूर्णसंयुक्तं क्षालयेच्छीतलाम्बुना॥" र.सा.सं.।

टङ्काण: (क:)। पुं। वृक्षविशेषे। তুন্দ গাছ। श.र.।

टङ्गिणी। स्त्री। पाठायाम्। श.च.। [त्रिका.।

टट्टनी। स्त्री। गृहगोधिकायाम्। টিকটিকি।

टण्टुक:। पुं। पीतलोध्रे। वै.निघ.।

टलनम्। क्ली। हृद्रोगे। वै.निघ.।

टार:। पुं। अश्वे। हे.च.।

टिटि(ट्टि)भः (कः) । पुं । पक्षिविशेषे । তিতির পাখী । अ.टी. । [भा. ।

टिट्टिनिका (नी) । स्त्री । जलभिरीषे ।

टिण्टुकः । पुं । श्योणाकवृक्षे । वा.उ.३७अ. । शीतलीभे । वै.निघ. । [ढेंड़शी । भा. ।

टिण्डिशः । पुं । डिण्डिशे । ঢেঁড়শ । डिं

टीटिभकः । पुं । टिट्टिभपक्षिणि । श.र. ।

टुण्टु(ण्ठु)कः । पुं । श्योणाकवृक्षे । अम. । श्योणाकभेदे । रा.नि.व.२२ । अ.द.१२अ. । च. द.मायतैले । स्वर्णलीवृक्षे । সোণালু । वै.निघ. । पक्षिविशेषे । টুনটুনী পাখী । श.र. । क्षुद्रखञ्ज-रिटे । श.च. । [क्षिणीवृक्षे । श.च. ।

टुण्टुका । स्त्री ; पाठायाम् । আকনাদি । ट-

टुनाका । स्त्री । तालमूल्याम् । श.च. ।

टेन्दुकः । पुं । श्योणाकवृक्षे । শোণা, সোণালু । वैद्यकम् । [श.र. ।

टेरः (कः) । त्रि । काणे । वक्रनेत्रे । টেরা ।

टोलाफलः । पुं । मधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

ठः । पुं । शिवे ।

ठक्कदेशीयः । पुं । वाह्लीके । त्रिका.

ड

डङ्ग(ङ्गा)रिः (री) । स्त्री । फलशाकलताविशेषे । ঢেঁাপা, চিচিঙ্গা । मं डांगर । कं डंगर । गुणाः—शीतला रुच्या वातपित्तरक्तदोषघ्नी शोषघ्नी जाड्यमूत्ररोधहरी तर्पणी गौल्या । बालफलगुणाः—सुमधुरं शीतलं पित्तघ्नं तृष्णादाहघ्नं रुच्यं सन्तर्पणं पुष्टिकरं वीर्य्यवृद्धिकरं बलकरं भ्रमघ्नं श्रमहरं । पक्वं तत् गुरु तृष्णादाहरक्ताद्य कुरुते । रा.नि.व.७ । See चिचिण्डः ।

डण्डमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । দাঁড়িকা মাছ । वै.निघ. । [कारयन्त्रविशेषे ।

डमरुयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थं डमरुका-

डल्लकम् । क्ली । वंशनिर्म्मितपात्रे । ডালা ।

डल्लणः । पुं । निबन्धसंग्रहकारी ।

डहुः (हूः) । पुं । लकुचवृक्षे । ডেহুয়া ফল, ডেলো মান্দার । श.र. । फलगुणाः—गुरु विष्टम्भि त्रिदोषशुक्रदोषकरञ्च । राज. ।

डाङ्गरः (री) । पुं, स्त्री । अलाबूविशेषे । वै. निघ. । डङ्गरीफले । ঢেঁাপা । रा.नि.व.७ ।

डालिमः । पुं । दालिम्बवृक्षे । দাড়িম গাছ । अ.टी.भ. । [त्यूहपक्षिणि । जटा. ।

डाहुकः । पुं । हरिणविशेषे । वै.निघ. । दा-

डिडि(ण्डि)माणकः । पुं । प्रतुदपक्षिजाती । सु.सू.४६अ. । च.सू.२७अ. ।

डिण्डः (ण्डकः) पुं । रक्तैरण्डे । वै.निघ. ।

डिण्डिमः । पुं । करञ्जवृक्षे । वै.निघ. ।

डिण्डि(ण्डी)रः । पुं । समुद्रफेने । हे.च. । नकुल.१२अ. ।

डिण्डिशः । पुं । फलशाकविशेषे । ঢেঁড়শ । मं ढेड़शफल । वै निघ.२भ.अतिसा.पथ्य. । गुणाः —रुचिकृत् भेदनः पित्तश्लेष्मघ्नः शीतलो वातलः मूत्रलः अश्मरीहरो रुच्यश्च । भा.पू.१भ.शाकव. ।

डिण्डीरमोदकम् । क्ली । गृञ्जने । গাজর । रा.नि.व.७ । लशुने । रक्तमूलके । वै.निघ. ।

डितिका । स्त्री । बालरोगे । वै.निघ. ।

डिम्बः (म्भः) । पुं । शिशौ । रा.नि.व.१८ । उदररोगे । मूत्राशये । गर्भाशये । वै.निघ. । क्ली । फुस्फुसे । ह्रारा. । अण्डे । प्लीह्नि । পিলে । मे. ।

डिम्बिका । स्त्री । जलमक्षिकायां । वै.निघ. । श्योणाकवृक्षे । कामुक्याम् । श.र. ।

डिम्भा । स्त्री । अतिबालिकायां । रा.नि.व.१८ ।

डुक्करी । स्त्री । अलाबूभेदे । ঢেঁড়শ । वै.निघ. ।

डुण्डुः । पुं । द्विमुखसर्पे । त्रिका ।

डुण्डुभः । पुं । जलसर्पे । ঢেঁ ড়া সাপ । अम. ।

डुण्डुलः । पुं । क्षुद्रपेचके । रा.नि.व.१९ ।

डुन्दुकः । पुं । हरिणभेदे । पक्षिभेदे । ডাক পাখী । वै.निघ. ।

डुलिः । स्त्री । कच्छप्याम् । अम. । जटा. ।

डुलिका । स्त्री । खञ्जरीटाकारपक्षिविशेषे ।

डूली । स्त्री । चिल्लीशाके । रा.नि.व.७ ।

डोड़ी । स्त्री । जीवन्तीक्षुपे । गुणाः – मलबन्धकरी वातला रुच्या दुर्जरा च । राज. ।

डोड़ि(ण्डि)का । स्त्री । फलशाकविशेषे । हिं करेकका । मं हरणदोड़ी । गुणाः -- पुष्टिकरी रुच्या दीपनी लघुः पित्तकफार्शोघ्नी क्रमिगुल्मघ्नी च । भा.पू.१भ.शाकव. ।

डोरड़ी । स्त्री । बृहत्याम् । रा.नि.व.४ ।

डोलाफलम् । क्ली । फलविशेषे । वै.निघ.२ भ.वा.व्या. ।

ढक्कः । पुं । अभिलाषे । वै.निघ ।

ढक्कणम् । क्ली । शैवाले । वै.निघ. ।

ढ(ढा)मरा । स्त्री । हंसे ।

ढिण्ढिणिका (णी) । स्त्री । जलशिरीषे । वै.निघ. ।

ढोलसमुद्रिका । स्त्री । ढोलसमुद्र इति ख्याते वृक्षविशेषे । सा कीटादिविषहरी । अत्रि. ।

तक्किलम् (ला) । क्ली, स्त्री । औषधे । वै. निघ. । उणा. ।

तक्कोलम् । क्ली । कक्कोले । কাঁকলা । वै.निघ. ।

तक्रम् । क्ली । पादजलघोले । र.मा. । प.प्र २ ख. । रा.नि.व.१५ । घोलसामान्ये । ঘোল । तक्रं चतुर्विधं मस्तुमथितोदश्विद्घोलभेदेन । छच्छिका चेति पञ्च । तेषां नामगुणाः –"ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकं । तक्रं पादजलम्प्रोक्तमुदश्विदर्द्धवारिकं । छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका ॥" तक्रगुणाः –"तक्रं त्रिदोषशमनं रुचिदीपनीयं रुच्यं वमिश्रमहरं क्रमहारि मस्तु । वर्णप्रदं पवननाशमुदश्विदाख्यं शस्तं कफश्रमहरं मनेषु घोलम् । अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं कफं कषायेण निहन्ति सद्यः । आमातिसारे च विसूचिकायां वातज्वरे पाण्डुषु कामलेषु । प्रमेहगुल्मोदरवातशूले नित्यं पिबेत्तक्रमरोचके च ॥ शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफे पाण्ड्वामयेषु च । मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते । वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितं । शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् । जवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरे । सन्निपातोदरे तक्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवम् ॥ इति तक्रसेवनस्थानम् । तक्रं दद्यान्न क्षते नोष्णकाले नो दौर्बल्ये नो तृषामूर्च्छने च । नैव भ्रान्तौ नैव पित्तास्रदोषे नैतद्दद्यात् सूतिकायां विशेषात् ॥" इति वर्ज्यस्थानम् । "तक्रं स्नेहान्वितं तुन्दनिद्राजाड्यप्रदं गुरु । अर्द्धावशिष्टं सामान्यं निःशेषं लघु पथ्यदम् ॥" रा नि.व.१५ । "समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः । बल्यं स्तोकोद्धृतघृतं गुरु वृष्यं कफावहम् । अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥" इति उद्धृतानुद्धृतस्वल्पोद्धृतघृततक्रगुणाः । आमपक्वतक्रगुणाः —"तक्रमामङ्कफङ्कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥" गव्यादितक्रविशिष्टगुणाः—"यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ।" भा. ।

तक्रकूर्च्चिका (र्च्ची) । स्त्री । दुग्धविकारविशेषे । ছানা । गुणाः—ग्राहिणी वातला रुक्षा दुर्जरा च । सु.सू.४५अ.दधिव. । "तक्रेण पक्वं यत्क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्च्चिका ।" प.प्र.३ख. ।

तक्रजननी । स्त्री । घोले । वै.निघ. ।

तक्रजन्म । क्ली । दधनि । वै.निघ. ।

तक्रपर्य्याया । स्त्री । तक्राक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

तक्रपिण्डः (ण्डिका) । पुं, स्त्री । तक्रकूर्च्चिकायाम् । छाना । नष्टदधिपिण्डे । नट् दुध इति देशगिरे । लक्षणं यथा --"दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा । द्रवभावेन रहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥" गुणाः—वृष्यः बृंहणः बलवर्द्धनश्च । भा. ।

तक्रभक्षा । स्त्री । तक्राह्वायाम् । रा.नि.व.४ ।

तक्रभित् । पुं । कपित्थवृक्षे । वै.निघ. ।

तक्रमांसम् । क्ली । यवनदेशप्रसिद्धव्यञ्जनविशेषे । 'एसनी' इति पारस्यभाषा । तत्साधनविधिः --"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्ज्जयेत् । छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यष्टौ च भर्ज्जयेत् । सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा । जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत् ॥" गुणाः ---"तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदं । कफघ्नं पित्तलञ्चैवमर्व्वाहारस्य पाचनम् ॥" भा. ।

तक्रा । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । गुणाः—कटुः क्रिमिघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

तक्रारिष्टम् । क्ली । यक्ष्मामरिष्टौषधम् । "यमानी आमलकं हरीतकी मरिचानि प्र. त्रिपलांशकानि पञ्चलवणानि पलांशानि एकत्र चूर्णयित्वा तक्राढकयुतानि तक्रारिष्टं भवति ।" च.द. ।

तक्राह्वा । स्त्री । तक्राक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

तगर(पादिक)म् । क्ली, पुं । (Tabernaemontana coronaria.) जलजातक्षुद्रक्षुपे । তগরপাদুকা, শিউলি ছোপ । हिं तगरचण्डी । तें नन्दिवर्द्धनचेट्टु, गंधितगरपुचेट्टु । उत्. पाणिफलरा । तच्च द्विविधं तगरं पिण्डीतगरञ्च । पिण्डीतगरं कौङ्कणदेशे प्रसिद्धम् । गुणाः —उष्णं स्निग्धं स्वादु लघु विषापस्मारमूर्च्छाचिरोगविदोषघ्नञ्च । शीतलं तिक्तं दृष्टिदोषघ्नं पथ्यञ्च । रा.नि.व.१० । तगराभावे कुष्ठं ग्राह्यम् । च.सू.४ अ. । च.द.एलादितैले । वा.सू.१५अ. । आढुल्यक्षुपे । मदनवृक्षे । रा.नि.व.४।८ । पुष्पवृक्षविशेषे । টগর গাছ । श.र. ।

तज्वी । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा.नि.व.६ ।

तडाकः (गः) । पुं, क्ली । पुरुषखातसरोवरे । श.र. । तल्लक्षणं—"प्रबलभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः । जलाशयस्तडागः स्यात् ताड़ागं तज्जलं स्मृतम् ॥" भा. । जलं स्वादु कषायं वातकरञ्च । रा.नि.व.१४ । पाके कटु शीतलं हेमन्ते प्रशस्तञ्च । राज. । यन्त्रकूटके । मे. । [कटु । प.मु. ।

तड़ागजः । पुं । कालक्रोडे । কোমরভোগ

तड़िल्वान् । पुं । मुस्तके । मुতা । अम. ।

तण्डकः । पुं । फेने । खञ्जनपक्षिणि । मे । रोगे । वै.निघ. । [तण्डुलजले । मे. ।

तण्डुरीणः । पुं । कीटसामान्ये । वै.निघ. ।

तण्डु(न्दु)लः (कः) । पुं । तण्डुलीयशाके । কাঁটানটে । श.र । भा.म.४भ.प्रद.चि.। विड़ङ्गे । मे. । (Oryza sativa.) Rice. धान्यनिकरे । চাল । हिं चाउल । मं तान्दुल । तें बियमु । गु. चोखा । द्रा. चत्रीयल । ता. अरिशि । गुणाः—मेहघ्नः क्रमिघ्नः । नवः सोऽतिदुर्ज्जरश्च । भा. । भृष्टं तत् सुस्निग्धं कफघ्नं रुच्यं पित्तकरञ्च । राज. । अष्टसर्षपमितमाने । च.कल्प.१२अ. ।

तण्डु(न्दु)लधावनम् । क्ली । तण्डुलोदके । চেলুনিজল । रा.नि.व.१५ । वै.निघ. ।

तण्डु(न्दु)ला । स्त्री । विड़ङ्गायाम् । रा.नि. व.६ । महासमङ्गायाम् । [व.१५ ।

तण्डु(न्दु)लाम्बु । क्ली । तण्डुलोदके । रा.नि.

तण्डु(न्दु)ली । स्त्री । तण्डुलीयशाके । চাঁপা নটিয়া । रा.नि.व ५ । यवतिक्तायाम् । यवची इति लोके । रा.नि.व.३ । शशाण्डुलीकर्कट्याम् । रा.नि.व.७ ।

तण्डु(न्दु)लीयः (कः) । पुं, क्ली । विड़ङ्गे । मे. । (Amarantus(thus) spinosus or Amblogina polygonoides) Prickly Amaranth. स्वनामख्यातपत्रशाकक्षुपे । वनतण्डुलीयके । কাঁটানটে, গোয়াল নটে, ক্ষুদে নটে । हिं अल्पमरसा, चवड़ाइ । मं तांदुलिजा । कं किरुकुशाले । द्रा. काण्टेमाट । ता. मुल्लुकिरइ । गुणाः—शिशिरमधुरविषघ्नः रुचिकद्दीपनः पित्तदाहभ्रमघ्नश्च । रा.नि.व ५ । सृष्टमलमूत्री विषहारकश्च । भा.पू.१भ शाकव. । रसे मधुरः, वीर्य्ये शीतपाकी मधुरः, प्रभावश्च रक्तपित्त-

विषहरः । च.द. । "मधुरौ रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः । तेषां शीततमौ रूक्षतण्डुलीयौ विषापहः ॥" सु.सू.४६अ. । तन्मूलगुणाः—"तण्डुलीयकमूलं स्वादुष्णं श्लेष्मविनाशनं । रजोरोधकरं रक्तपित्तप्रदरसंहरम् ॥" भचि. । विशेषतः शूलघ्नम् । तच्छाकगुणाः—हिमम् अर्शःपित्तरक्तविषकासघ्नं ग्राहि मधुरं दाहशोषघ्नं रुच्यञ्च । रा.नि.व.७ । "स्वादुपाकमसृक्पित्तविषघ्नं तण्डुलीयकम् ।" भचि.१६अ. । [ड़ङ्ग । रा.नि.व.६ ।

तण्डु(न्दु)लीयका । स्त्री । विड़ङ्गायाम् । वि

तण्डुलीयदलम् । क्ली । तण्डुलीयशाके । रा.नि.व.७ । [কাঁটানটের শিকড় । भचि. ।

तण्डुलीयमूलम् । क्ली । तण्डुलीयकजटायां ।

तण्डु(न्दु)लीवीजः । पुं । तण्डुलीयशाके । भा.पू.शाकव. ।

तण्डुलीयशाकम् । क्ली । शाकभेदे । কাঁটানটিয়ার শাক । रा.नि.व.७ । सि.यो.र.पि.चि. ।

तण्डुलुः । स्त्री । विड़ङ्गे । श.र. ।

तण्डु(न्दु)लेरः (कः) । पुं । तण्डुलीयशाके । भा.पू.१भ.शाकव. ।

तण्डु(न्दु)लोत्थ(दक)म् । क्ली । प्रक्षालिततण्डुलजले । চেলুনির জল । तस्य विधिः—तण्डुलपलं कषायः कृत्वा चतुर्गुणजलेन क्षाल्यम् । प.प्र.१ख. । शीतकषायमानेन वा तण्डुलोदककल्पना इति केचित् । अष्टगुणजलमिति शार्ङ्ग. । "कुट्टितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् । भावयित्वा जलं ग्राह्यम् ।" "जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्म्मणि ।" तन्त्रान्तरम् । गुणाः—कषायं मधुरं लघु संग्राहि विषच्छर्द्दितृष्णादाहनाशनम् । रा.नि.व.५ । [श.च. ।

तण्डुलोघः । पुं । वेष्टकवंशे । বেউড় বাঁশ ।

ततः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

ततपत्री । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.च. । [निघ. ।

तत्काललवणम् । क्ली । सौवर्चललवणे । वै.

तत्पदः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

तत्फलः । पुं । श्वेतपद्मे । कुष्ठे । কুড় । चोरानामगन्धद्रव्ये । धरणि. । रोहितवृक्षे । वै.निघ. ।

तत्त्वम् । क्ली । परमात्मनि । स्वरूपे । वस्तुनि । त्रिका. । चित्ते । धरणि. । [रा.नि.व.१५ ।

तद्दूप्यम् । क्ली । पातलदधनि । পাৎলা দই ।

तद्विद्यसम्भाषा । स्त्री । विजिगीषुया स्पर्द्धया सारोद्धारपूर्व्वं गुह्यार्थप्रकटने । च.वि.८अ. ।

तनयः । पुं । पुत्रे । स्त्री । कन्यायाम् । कृष्णतुलस्याम् । श.च. । पृश्निपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

तनुः (नूः) । स्त्री । त्वचि । त्वक् । नार्य्याम् । मे. । शरीरे । रा.नि.व.१८ । (स्) क्ली । शरीरे । त्रि । अल्पे । कृशे । मे. ।

तनुकम् । क्ली । धातकीपुष्पे । विभीतके । त्वचि । দারুচিনি । वै.निघ. ।

तनुकूपः । पुं । रोमकूपे । वै.निघ. ।

तनुच्छायः । पुं । ज्वालावर्व्वूरकवृक्षे । ক্ষুদে বাব্‌লা । रा.नि.व.८ ।

तनुत्वक् । पुं । तेलाशाक इति ख्याते वृक्षे । प.मु. । सूक्ष्मत्वचि । দারুচিনি । वै.निघ. ।

तनुत्वचा । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे । ছোট গণিরি । रा.नि.व.९ ।

तनुपत्रः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ । क्ली । वंशपत्रहरिताले । वै.निघ. ।

तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम् । श.र. ।

तनुरसः । पुं । स्वेदे । ঘাম । हारा. ।

तनु(नू)रुट्(हम्) । क्ली । रोम्णि । केशे । श.र. । मे. । [रा.नि.व.११ ।

तनुवीजः । पुं राजवदरे । নারকুলে কুল ।

तनुव्रणः । पुं । वल्मीकनामरोगे । श.र. ।

तनु(नू)च्छदः । पुं । पायौ, गुदे । মলদ্বার । त्रिका. । [छ । रा.नि.व.११ ।

तनुक्षीरः । पुं । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গা-

तनूनः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

तनूनपम् । क्ली । घृते । श.च. ।

तनूनपात् । पुं । चित्रकवृक्षे । अग्नौ । अम. ।

तनोशुः । पुं । षष्टिकशाली । ষেটে ধানবিশেষ । वै.निघ. ।

तन्तु: (का:) । पुं । वनशूकरे । वायुरोगे । भा.म.४भ. । जलजन्तौ । हे.च. । सन्ततौ । सूत्रे । अम. । मण्डलिसर्पभेदे । सु.कल्प.४भ. । सर्षपवृक्षे । भ.टी.रा. ।

तन्तुकी । स्त्री । शिरायाम् । शरीरान्तर्नाड्यां । रा.नि.व.१८।१९ । नाडीशाकभेदे । राजिकायां । राई । वै.निघ. । [जटा. ।

तन्तुकीट: । पुं । कीटविशेषे । गुटीपोका ।

तन्तुण: (नाग:) । पुं । ग्राहे । हाङ्गर । हे.च. ।

तन्तुनाभ: । पुं । ऊर्णनाभौ । माकड़शा ।

तन्तुनिर्यास: । पुं । तालवृक्षे । श.र. ।

तन्तुभ: । पुं । श्वेतसर्षपक्षुपे । प.मु. ।

तन्तुर(ल)म् । क्ली । मृणाले । श.र. । हे.च. ।

तन्तुवाप: (य:) । पुं । लूतायां । माकड़शा । अम. ।

तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रिका. ।

तन्तुसार: । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

तन्त्रम् । क्ली । औषधे । मे. । द्रव्ये । अग्निवेशादिकृतषट्संख्यवैद्यकशास्त्रभेदे । च.सू.१भ । वस्त्रे । पुं । ऊर्णनाभौ । पुत्रे । वै.निघ. ।

तन्त्रकार: । पुं । अग्निवेशादिषट्संख्यतन्त्रकारेषु । यथा—"अग्निवेशश्च भेड़श्च जतूकर्ण: पराशर: । हारीत: क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वच: । तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् । अथ भेड़ादयश्चक्रु: स्वं स्वं तन्त्रकृतानि च । श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधस: ॥" च.सू.१भ. ।

तन्त्रयुक्ति: । स्त्री । असद्वादिप्रयुक्तवाक्यप्रतिषेधनेन स्ववाक्यपोषकशास्त्रयुक्तौ । तस्या: प्रयोजनं वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च । "असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् । स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तित: ॥ व्यक्ता नोक्तास्तु ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मला: । लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥ यथाम्बुजवनस्यार्क: प्रदीपो वेश्मनो यथा । प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तय: ॥" सु.उ.६५भ. । [टी. ।

तन्त्रवाय: । पुं । लूतायाम् । माकड़शा । भ.

तन्त्रिका (न्त्री) । स्त्री । गुडूच्याम् । भ.द. १२भ. । र.सा.सं.पुटपाकप्रकरणे । कर्णपालीगतरोगविशेषे । लक्षणं—"कृशा दृढ़ा च तन्त्रीवत् पाली वातेन तन्त्रिका ।" वा.उ.१७भ. । सैंहलीपिप्पल्यां । वै.निघ. । शोणितवाहिशिरायां । मे. ।

तन्द्रा । स्त्री । विषयाज्ञाने । रा.नि.व.२० । सा च श्लेष्मतमोऽनिलसम्भूता । "तन्द्रा श्लेष्मतमोऽनिलै: ।" शार्ङ्ग.पू.६भ. । लक्षणं—"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्ति: गौरवं जृम्भणं क्लम: । निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत् ॥ मा.नि. । निद्रावत्क्लान्तौ । च.सू.१९भ. । [निदानम् ।

तन्द्राकफ: । पुं । तज्जनकश्लेष्मिकरोगभेदे ।

तन्द्रालु: । पुं । निद्रालौ ।

तन्द्रि: (का) । स्त्री । निद्रायां । आलस्ये । उणा. । च.सू.१९भ. ।

तन्द्रिक: । पुं । तन्नामकसन्निपातज्वरे । लक्षणं—"प्रभूता तन्द्रार्त्तिर्ज्वरकफपिपासाकुलतरा भवेच्छ्यामा जिह्वा पृथुलकठिना कण्टकवृता । अतीसार: श्वास: क्लमथुपरितापौ श्रुतिरुजौ भृशं कण्ठे जाड्यं शयनमनिशं तन्द्रिकगदे ॥" ज्वरे प्रथममुत्पन्ने चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति । निदा. ।

तन्वि: (न्वि:) । स्त्री । अक्रकुल्यावनस्पतौ । कालतुलसी । र.मा. ।

तन्वी । स्त्री । शालपर्ण्यां । शालपाणि । हिङ्गुपत्र्यां । रा.नि.व.४।६ । त्रि । कृशाङ्ग्याम् ।

तप: । पुं । ग्रीष्मर्त्तौ । ग्रीष्मे । अम. । [श.र. ।

तप:कर: । पुं । तपस्विमत्स्ये । তপসী মাছ ।

तपन: । पुं । शुक्लार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ । रा.नि.व.१० । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ । सूर्यकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ । ग्रीष्मर्त्तौ । हे.च. ।

तपनक: । पुं । शालिधान्यभेदे । वा.सू.६भ. । See शालि: । [ढ़ । रा.नि.व.४ ।

तपनच्छद: । पुं । आदित्यपत्रक्षुपे । हुड़हु-

तपनतनया (येष्टा) । स्त्री । महाशमीवृक्षे । रा.नि.व.८ । वै.निघ. । [१२ ।

तपनमणि: । पुं । सूर्यकान्तमणौ । रा.नि.व.

तपना । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे । ছোট গণিরি । रा.नि.व.९ ।

तपनी । स्त्री । पाठायाम् । वै.निघ. ।

तपनीय(क)म् । क्ली । स्वर्णे । अम. । रा.नि. व.१३ । अन्ने । पुं । शालिधान्यभेदे । च.सू.२७अ. ।

तपनेष्टम् । क्ली । ताम्रे । रा.नि.व.१३ । (ष्टा) स्त्री । शमीभेदे । ক্ষুদ্র শমী । वै.निघ. ।

तपस्यः । पुं, क्ली । कुन्दपुष्पवृक्षे । श.च. । पुं । फाल्गुने मासि । अम. ।

तपस्वी । पुं । घृतकरञ्जे । रा.नि.व.९ । मत्स्यभेदे । তপসী মাছ । श.च. । हिङ्गुपत्त्रां । दमनकवृक्षे । वै.निघ. ।

तपस्विनी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.२३ । कटुक्यां । हे.च. । मुण्डीर्य्यां । মুণ্ডীরী । भा. । जिङ्गिण्यां । জিঙ্গা । वै.निघ. ।

तपस्विपत्रः । पुं । मदनकवृक्षे । दना । रा.नि व.१० । [मे. । शरदि । च.सू.१अ. । च.द. ।

तपाः । पुं । ग्रीष्मर्त्तौ । अ.टी. । माघमासे ।

तपात्ययः । पुं । वर्षाकाले । हे.च. ।

तपोधनः । पुं । श्रावणीनाममहाक्षुपे । मदनकवृक्षे । रा.नि.व.५।१० । स्त्री (ना) । मुण्डीर्य्यां । মুণ্ডীরী । मे. ।

तप्त(क)म् । क्ली । रौप्ये । रा.नि व.१३ । माक्षिकनामोपधातौ । স্বর্ণমাক্ষিক । र.सा.सं. ।

तप्तखल्वः । पुं । छागशकृन्मिश्रतुषाग्नौ उष्णीकृतखल्वे । গরম খল । तद्यथा—"अजाशकृत्तुषाग्निञ्च ज्वालयित्वा भुवि क्षिपेत् । तस्योपरिस्थितः खल्वस्तप्तखल्व इति स्मृतः ॥" अनि. ।

तप्तराजतैलम् । क्ली । शिरोरोगे तैलम् । सर्षपतैलं ४ श. गोमूत्रं १६ श. । क्वाथार्थं—धुस्तूर-करञ्ज-भिण्टी-जयन्ती निर्गुण्डी शिरीष हिञ्जलवीज-शिग्रु-दशमूलानां प्र. २ श. जलं ६४ श. शे. १६ श. । कल्कद्रव्यं—मयनफल-त्रिकटु कुष्ठ-कृष्णाजीरक-शुण्ठी कट्फल वरुणत्वक् मुस्ता हिञ्जल-विल्व-हरिताल-जवापुष्प विष मन शिला कर्कटशृङ्गी रक्तचन्दन शिग्रु यमानी विकङ्कतत्वचां प्र. २ तो. । भैष. ।

तप्तरूप(क)म् । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।

तप्तलोमशः । पुं । काशीशे । হিরাকস্ । वै.निघ. ।

तप्ताम्भः । क्ली । उष्णसलिले ।

तभः । पुं । छागे । श.टी. ।

तमः । पुं । तमालवृक्षे । श.च. । अन्धकारे । अन्धकारदर्शने । सु.चि.२२अ. । क्ली । वातकफयोः प्रकृतेरन्यतमगुणे । वै.निघ. । चित्तोन्मेषहृदयावरणे । विमोहने । रा.नि.व.२१ । व्याधौ । रा.नि. व.२० । [वित्तौ । मा नि. ।

तमःप्रवेशनम् । क्ली । अन्धकारप्रविष्टस्येवासं-

तमकश्वासः । पुं । श्वासरोगभेदे । তমক শ্বাস । लक्षणं—"प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते । ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य्य च । करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा । अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीड़कं । प्रताम्यति सवेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते । प्रमोहङ्कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः । श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः । तस्यैव च विमोक्ष्यन्ते मुहूर्त्तं लभते सुखं । तथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् । न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीड़ितः । पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः । आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति । उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्त्तिमान् । विशुष्कास्यो मुहुः श्वासी मुहुश्चैवावधम्यते । मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते । स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥" मा.नि. ।

तमका । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

तमरम् । क्ली । शीषधातौ । वङ्गे । हे.च. ।

तमराजः । पुं । शर्कराविकारे । "नवात् गुड़" इति भाषा । गुणाः—तृष्णाज्वरदाहरक्तपित्तघ्नः । राज. । [अम. ।

तमस्विनी । स्त्री । निशायाम् । हरिद्रायाम् ।

तमा । स्त्री । भूधात्र्याम् । ভূঁই আমলা । काकोल्यां । কাঁকলা । रात्रौ । हे.च. । तमालवृक्षे । श.च. ।

तमालः (कः) । पुं । (Xanthochymus

Pictorius.) स्वनामख्यातवृक्षे । তমাল গাছ । मं तमालु । कं कुदालउ । गुणाः—मधुरः बल्यः वृष्यः शीतलः गुरुः तृष्णादाहहरः कफपित्तहरः श्रमशान्तिकरश्च । वरुणवृक्षे । বরুণ গাছ । रा. नि.व.६ । कृष्णखदिरे । श.च. । स्वलपत्रे । कृष्णतिले । त्रिका. । वंशत्वचि । বাঁশের ত্বক্ । अम. । श.र. । यवासशर्करायाम् । खड्गे । तापिञ्छे । त्रिका. । क्ली । श्वेतसुनिषण्णकशाके । तेजपत्रे । रा नि.व ६ । मे. । सु.सू.३८अ.शिरीविरेके । त्वचि । গুড়ত্বক্ । वै.निघ. ।

तमालका (की) । स्त्री । भूधात्र्याम् । ভূঁই আমলা । वै.निघ. ।

तमालच्छदम् । क्ली । तेजपत्रे । वै.निघ ।

तमालपत्र(क)म् । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि. व.६ । च.चि.३अ. । तमालवृक्षे, दारुचिनीति ख्याते । तिलके । मे. ।

तमालिका (नी) (ली) । स्त्री । भूम्यामलकाम् । रा.नि.व.५ । ताम्रवल्ल्याम् । मंजिष्ठा । रा नि.व.३ । "भूधात्र्यान्तु तमालिनी ।" रा.नि. व.२३ । (ली) वरुणवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

तमाह्वयम् । क्ली । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

तमिः (मी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रात्रौ । अम. ।

तमिस्रा । स्त्री । हरिद्रायाम् ।

तमोज्योतिः (भित्) । पुं । खद्योते । জোনাকি পোকা । वै.निघ. । श.र. ।

तमोदर्शनम् । क्ली । पित्तजरोगे अन्धकारदर्शने । भा. । [द्योते । त्रिका. ।

तमोमणिः । पुं । गोमेदरत्ने । प.मु. । ख-

तमोविकारः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

तमोव्रणः । पुं । वल्मीके । त्रिका. ।

तम्पा । स्त्री । गवि । हे.च. । [नि.व.११ ।

तम्बुरुः । पुं । तुम्बुरौ । নেপালি ধনে । रा.

तरः । पुं । वृक्षे । भूरिप्र. । [वै.निघ. ।

तरटः । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । চাকন্দা গাছ ।

तरटी । स्त्री । शोलापुरादौ स्वनामख्यातरक्तबीजकण्टकवृक्षे । मं तरड़ि । कं रेउंड़े । गुणाः—तिक्ता मधुरा गुरुः बल्या कफघ्नी । रा.नि.व.८ ।

तरणिः । पुं । अर्कपत्रवृक्षे । আকন্দ গাছ । अम. । ताम्रे । स्त्री । कण्टकसेवत्याम् । সেউতী গোলাপ । रा.नि.व.१० । घृतकुमार्य्याम् । अम. ।

तरणिरत्नम् । क्ली । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ ।

तरणी । स्त्री । घृतकुमार्य्यां । प.मु. । क्षुद्रलौहुपे । रा.नि.व.६ । ब्रह्मचारिण्यां । श.च. । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । मं तरणी । कं चेंवड़े । শেউতী গোলাপ । गुणाः—शीतला स्निग्धा पित्तदाहज्वरघ्नी मधुरा मुखपाकहरी तृष्णाच्छर्द्दिघ्नी च । राजतरणी कषाया कफकरी चक्षुष्या हृद्या सुगन्धिश्च । रा.नि.व १० ।

तरणीवल्ली । स्त्री । कण्टकशतपत्रीपुष्पवृक्षे । বুনো গোলাপ । वै.निघ. ।

तरन् । पुं । कारण्डवपक्षिणि । मे. ।

तरलः । पुं । तृणाग्नौ । वै.निघ. ।

तरदी । स्त्री । तरव्याम् । रा नि.व.८ ।

तरन्तः । पुं । पक्षिविशेषे । भेके ।

तरम्बुजम् । क्ली, पुं । (Lupinus albus or Citrullus vulgaris. Syn. Cucurbita citrallus.) तरमुज इति ख्यातफले । हिं तरमूजा । प.मु. । तद्वृक्षे । वै.निघ. । वीजं शैत्यकरम् ।

तरलः । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ । श्वेतपुनर्नवे । हारमध्यमणौ । वै.निघ. । (ला) स्त्री । यवाग्वाम् । त्रिका. । काञ्जिके । मद्यविशेषे । मे. । मधुमक्षिकायाम् । हे.च. । [नि.व.४ ।

तरवटः । पुं । चाड़ल्याख्यक्षुपे । हिं रग । रा.

तरसं (तरः,स्) । क्ली। मांसे । बले । वेगे । त्रिका. ।

तरक्षः (क्षुः) । पुं। मृगजातीयमृगादनव्याघ्रे । তেঁদো বাঘ, নেকড়ে বাঘ । हिं तरख । रा.नि.व.१६ ।

तरिता । स्त्री । रसोने । तर्ज्जन्याम् । श.च. । श्मश्रुने । গাঁজা । "तारिका तरिता तथा ।" कुलार्णवतन्त्रे ।

तरी । स्त्री । धूमे । त्रिका. ।

तरु: । पुं । वृक्षे । अम. ।

तरुकूर्णि: । पुं । वाग्गुदपक्षिणि । त्रिका. ।

तरुज: । पुं । श्वेतखदिरे । प.मु. ।

तरुजीवनम् । क्ली । तरुमूले । अ.च. ।

तरुट: । पुं । नीलोत्पलमूले । राज.२प. । च. सू.२७अ. ।

तरुण: । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । श्वेतैरण्डवृक्षे । भा. । रा.नि.व.८ । स्थूलजीरके । মোটা জীরা । रा.नि.व ६ । युवके । रा.नि व.१८ । चीड़ादेवदारौ । क्ली । कुब्जकपुष्पे, कुन्दपुष्पे । मे. । प्राणनेत्रयोवास्थनि । वै.निघ. ।

तरुणज्वर: । पुं । नवज्वरे । नव জ্বর, নূতন জ্বর । "आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिण: ।" च.द. ।

तरुणज्वरारिरस: । पुं । ज्वरे मलयुक्तिक रज्वरलाघवकररसविशेषे । पारदगन्धकविषजैपालबीजानि समभागानि कुमारीरसेन एकत्र मर्द्दानि । পারা, গন্ধক, বিষ, জয়পালবীজ প্রত্যেকে সমান । सा.कौ. ।

तरुणदधि । क्ली । पञ्चदिनातीतदधनि ।

तरुणदारु: । पुं । वृद्धदारौ । বীজতাড়ক । वै.निघ.सन्धिकज्व.चि. । [निघ. ।

तरुणपीतिका । स्त्री । मन.शिलायाम् । वै.

तरुणाभास: । पुं । कर्कट्यां । কাঁকুড় । वै. निघ. । [त्वास्थिषु । सु. । भा. ।

तरुणास्थि । क्ली । घ्राणकर्णाक्षिगुदेषु कोम-

तरुणि: (णी) । स्त्री । स्थूलकृष्णजीरके । कुद्रदन्त्याम् । रा.नि.व.६ । चीड़ादेवदारुणि । रा. नि.व.१२ । तरणीपुष्पवृक्षे । শেউতী গোলাপ ফুলের গাছ । सु.सू.४६अ. । रा.नि.व.१० । घृतकुमार्य्याम् । रा.नि.व.५ ।

तरुणीकटाक्षमाल: । पुं । तिलकवृक्षे । তিল গাছ । रा.नि.व.१० । [हारा. ।

तरुतू(दू)लिका । स्त्री । वादुली । বাদুড় ।

तरुनख: । पुं । कण्टके । কাঁটা । हारा. ।

तरुभुक् । पुं । वन्दाके । পরগাছা । वै.निघ. ।

तरुमालिनी । स्त्री । भूम्यामलक्यां । वै.निघ. ।

तरुमृग: । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

तरुरागम् । क्ली । कोमलपल्लवे । हारा. ।

तरुराज: । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

तरुरुट् (हा) (रोहिणी) । स्त्री । वन्दाके । মন্দরা । रा.नि.व.५ ।

तरुवल्ली । स्त्री । जतुकालतायाम् । জতুকা নাম গন্ধদ্রব্য । रा.नि.व.३ ।

तरुशायी (इन्) । पुं । पक्षिणि । हारा. ।

तरुसार: । पुं । कर्पूरे । हारा. । [व.५ ।

तरुस्था । स्त्री । वन्दाके । পরগাছা । रा.नि.

तरूट: । पुं । कमलमूले । उत्पलकन्दे । गुणा: —गुरु: विष्टम्भि: शीतलश्च । राज. ।

तर्कारी । स्त्री । (Sesbania aculeata.) जयन्तीवृक्षे । ধনিচা গাছ । हिं बहवकमेद । मं रान्शेवरि । तें तक्केडुचेट्टु । ता. एराजिल्गना । देवताड़वृक्षे । रा.नि.व.३ । अग्निमन्थ । भा.म.१ भ.ज्व.चि. । रा.नि.व.९।२३ । क्षुद्राग्निमन्थे । जीमूते । रा.नि व.२३ । वै.निघ.सा.ज्व.चि.चक्रादि । शिंशपावृक्षे । वनकर्कट्याम् । वै.निघ. । चक्रमर्द्दक्षुपे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

तर्किण: (ल:) । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা গাছ । प.मु. । वै.निघ. । [ल । त्रिका. ।

तर्कुपीठी । स्त्री । वर्त्तन्यां । টেকোর বাঁটু-

तर्कुशाण: । पुं । शाणके । টেকোর শাণ । त्रिका. । [सा तु गर्भस्य चतुर्थे मासि भवति ।

तर्जनी । स्त्री । प्रदेशिन्यामङ्गुल्यौ । रा.नि.व.१८ ।

तर्ण: (क:) । पुं । शालिधान्यविशेषे, काश्मीरे आजव इति प्रसिद्धे । तूर्णक इति अरुणदत्त: । स कलमाद्यैर्नगुण: स्वादुपाकरसत्वादियुक्त: । वा. सू.टी.६।२अ.हेमा. । "तर्णक: प्रकुलाहत: ।" गोवत्से । কমলে বাছুর । अम. ।

तर्दक: । पुं । काष्ठदर्व्याम् । अ.द.१२अ. ।

तर्दू: । स्त्री । काष्ठदर्व्याम् । কাঠের হাতা । अम. ।

तर्पणम् । क्ली । तृप्ती । अम. । तीयमुतसक्तुषु । सि.यो.छर्दि.चि. । आहारविशेषे । स च द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरादिज्वरघ्नफलरसैः समधुशर्करं लाजाचूर्णं मिश्रयित्वालोड्य कृतः मदात्ययादिज्वरे यवागूस्थले देयः हितश्च। "तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशक्तुभिः। ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करं। द्रवेणालोड़िताश्चे स्युस्तर्पणं लाजसक्तवः ।" जल २ সে. দ্রাক্ষারস ১ ছ. দাড়িমাদিরস /॥० শে. খইচূর্ণ ৪ তো. । च.द.ज्व.चि. । नेत्रतर्पणानुष्ठाने । यथा—"वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिनः । अभितो माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिपिष्टितौ । समौ दृढ़ौ च सम्बोधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः । पूरयेद्घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकैः । सर्पिषा शतधौतेन क्षीरजेन घृतेन वा । निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावत्स्युस्तावदेव हि । पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः । भिषग्भिरेव विख्याततर्पणस्येदितीविधिः ॥" भा.पू.२भ. । त्रि । नेत्रपूरणे । तृप्तिजनने । वा.टी. ।

तर्पणकषायः । पुं । पञ्चमांशावशिष्टकषाये । "तर्पणपञ्चमांशके ।" रा.नि.व.२० । यत्र यत्र तर्पणकषायविधिस्तत्र तत्रैवं कल्पनीयम् ।

तर्पणी । स्त्री। पित्तघ्नेषु लाजयवधान्यक्तान्नेषु । "लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणी पित्तनाशिनी ।" रा.नि.व.१८। गुरुकाश्मर्य्यवृक्षे, श्लेष्मधातकवृक्षे । श.मा.।

तर्पिणी । स्त्री । पद्मचारिण्याम् । স্থলপদ্ম । श.च. । [२१।

तर्व्वटः । पुं । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা । रा.नि.व.

तर्षः । पुं । तृष्णायां । लिप्सायां । त्रिका. ।

तर्षणम् । क्ली । पिपासायाम् । जटा. ।

तर्क्षुः । पुं । तरक्षुमृगे । श.र. ।

तर्ण्यः । पुं । यवक्षारे । र.मा. ।

तलः । पुं । तालवृक्षे । मे. । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. । वल्कि । खड्गस्याधोभागे । ज.द.२भ. । चपेटे । रा.नि.व.१८ । मूले । गर्त्ते । त्रिका. । आधारे । हे.च. । [वै.निघ. ।

तलकम् । क्ली । पुष्करिण्यां । हिं तालाव ।

तलसारकम् । क्ली । अश्वस्य वक्षःस्थलरज्जौ । तङ्ग इति भाषा । हे.च. ।

तलहृदयम् । क्ली। मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण पादतलस्य मध्ये । हे.च. । तन्नामकसकर्मिमर्म्मणि । सु.शा.६भ. ।

तला । स्त्री । गोधायाम् । अम. ।

तलामणिः । पुं । प्रवाले । त्रिका. ।

तलाह्वम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।

तलिका । स्त्री । तलसारके । हे.च. ।

तलित(मांस)म् । क्ली । सन्तलितमांसे । ভাজা মাংস । यथा—"शूलमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥" गुणाः—"तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढ़ताकरम् ॥" भा. ।

तलिन(म)म् । क्ली । शय्यायां । त्रि । तुच्छे । हारा. । दुर्बले । हे.च. । मे. ।

तलेक्षणः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

तल्पः । पुं, क्ली । शय्यायां । अम. ।

तल्पकीटः । पुं । कीटभेदे । ছারপোকা ।

तल्पनम् । क्ली । पृष्ठवंशमांसे । মেরুদণ্ডের মাংস । हारा. । हस्तिपृष्ठे । वै निघ. ।

तल्लः । पुं । तड़ागे । वै.निघ. ।

तवराजः । पुं । यवासशर्करायां । मिना इति भाषा । रा.नि.व.१४ । वै.निघ.चय.चि.तवराजचूर्णे ।

तवराजखण्डः । पुं । यवासशर्कराजातखण्डे । মালথওবিশেষ । मं खण्डतवराज, मिनार खांड़ । गुणाः—दाहहरः तापशान्तिकरः तृप्तिजनकः मूर्च्छामोहहरः श्वासघ्नः इन्द्रियतर्पणः शीतलः सुमधुरश्च । रा.नि.व.१४ ।

तवराजोद्भवः । पुं । तवराजखण्डे, नवात् इति ख्याते मिष्टान्ने । वै.निघ. ।

तवराजोद्भवखण्डः । पुं । तवराजखण्डे । रा.नि.व.१४ ।

तवर्णकृत् । पुं । शरटे । গিরগিটি । वै.निघ.।

तवक्षीरम् । क्ली । स्वनामख्यातपिष्टकविशेषे । तत्तु यवजं गवयक्षीरपकं क्षीरजलं । हिं तीखा-

क्षीरं । गुणाः – मधुरं शिशिरं दाहपित्तघ्नं चय क्षामककफश्वासघ्नं रक्तदोषहरञ्च । रा.नि.व.६ । गन्धपत्रायाम् । वै.निघ.अर्श: चि.चन्द्रप्रभायां ।

तवक्षीरी । स्त्री । गन्धपत्रायां रा.नि.व.४।६। १० । तवक्षीरे । वै निघ । [यां । वै.निघ. ।

तवक्षीर्य्येकपत्रिका । स्त्री । आम्रहरिद्रा-

तवीषः । पुं । सुवर्णे । मे. ।

तसरः । पुं । सूत्रवेष्टने । उणा. ।

तस्करः । पुं । स्पृक्कायां । पिड़िং শাক । प. मु. । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । जटा. । चौरके । চোরানামক গন্ধ দ্রব্য । वै.निघ. । [व.३ ।

तस्करस्नायुः । पुं । काकनासायां । रा.नि.

तस्करी । स्त्री । काकनासालतायां । ग्रन्थिपर्ण्यां । श्वेतलज्जालुकायां । वै.निघ. ।

तक्षकः । पुं । सर्पविशेषे । सु.कल्प.५अ. । वृक्षभेदे । हे.च. ।

तक्षणम् । क्ली । कृशीकरणे । [त्रिका. ।

तक्षणी । स्त्री । अस्त्रविशेषे । বাইস প্রভৃতি ।

ताड़ः । पुं । कृष्णताले । তমাল গাছ । हिन्ताले । হেঁতাল । श्रीताले । कण्टकताले । वै.निघ.।

ताड़कम् । क्ली । वृद्धदारकबीजे । भैष.शिरोरोग-चि.महादशमूलतैले ।

ताड़का । स्त्री । देवदाल्यां । দেয়াতাড়া । वै.निघ. । र.चि.८अ. ।

ताड़काफलम् । क्ली । स्थूलैलायां । प.मु. ।

ताड़नम् । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु.सू.२१अ. । मारणे ।

ताड़िः (ड़ी) । स्त्री । तालरसे । তাড়ী । गुणाः—"तालजं तरुणं तोयमतीवमदकृन्मतं । अम्लीभूतं तदा तु स्यात्पित्तकृद्वातदोषहृत् ॥" भा. आसव.। वृक्षविशेषे । তেড়েং গাছ । भटी.भ. ।

ताण्डवम् । क्ली । तृणविशेषे । मे. ।

तातनः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । त्रिका. ।

तातलः । पुं । रोगे । पाके । मे. ।

तानीयकः । पुं । यावनालवृक्षे । জনারগাছ । वै.निघ. ।

तानूरः । पुं । जलावर्त्ते । চাল্‌তা গাছ । वै.निघ. ।

तान्त्रिकः । पुं । तन्नामकसन्निपाते ।

तापः । पुं । अग्निसन्तापैर्वस्त्रादिभिः कृते स्वेदे । वा.टी.हेमा. । सन्तापे । रा.नि.व.२० । कृच्छ्रे । मे. ।

तापकः । पुं । ज्वरे । श.र. ।

तापनः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ ।

तापसम् । क्ली । तेजपत्रे । তেজপাত । रा. नि.व.६ । त्वचि । দারুচিনি । वै.निघ. ।

तापसः । पुं । मदनकवृक्षे । वकपक्षिणि । रा. नि.व.१९ ।

तापसजम् । क्ली । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

तापसतरुः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । अम. । हिङ्गुआ । पुत्रञ्जीवकवृक्षे । सु.सू.३८अ. ।

तापसद्रुमः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । জিয়াপুতা । रा.नि.व.८ । स्वर्णमाक्षिके । र.सा.सं.मेहवज्ररसे । वकवृक्षद्वये । वै.निघ. । [रा.नि.व.४ ।

तापसद्रुमसन्निभा । स्त्री । पुत्रदात्रीक्षुपे ।

तापसपत्रः । पुं । दमनकक्षुपे । দনা । रा. नि.व.१० ।

तापसप्रियः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । प.मु. । र. मा. । चारवृक्षे । পেয়াল গাছ । स्त्री । कदल्याम् । स्त्री । द्राक्षालतायाम् । रा.नि.व.११ ।

तापसवृक्षः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । सु.सू.३७अ., चि.१८अ., वा.सू.१५अ.अर्कादिः । "श्वेतायुग्मं तापसानाञ्च वृक्षः ।"

तापसा । स्त्री । द्राक्षायाम् । वै.निघ. ।

ताप(म)सी । स्त्री । जटामांस्यां । आम्रहरिद्रायां । আম আদা । वै.निघ. ।

तापसेष्टः । पुं । प्रियालवृक्षे । পেয়াশাল গাছ । रा.नि.व.११ ।

तापसेक्षुः । पुं । इक्षुविशेषे । गुणाः—"तापसेक्षुर्भवेन्मृद्वी मधुरा श्लेष्मकोपनी । तर्पणी रुचिकृच्चापि वृष्या च बलकारिणी ॥" भा. । कान्तारेक्षुगुणाश्च । सु.सू.४५अ. ।

तापस्वेदः । पुं । स्वेदविशेषे । वस्त्रकवेष्टिते काये अग्निसिक्तैः खदिराङ्गारप्रतप्तैर्वालुकावस्त्रका स्वकन्दुककपालपाणिभिः प्रयामस्य बहुशोऽङ्गतापे । भा. । सु.चि.३२अ ।

तापहरी । स्त्री । व्यञ्जनविशेषे । ताहड़ी, ताताहोरी इति भाषा । तत्साधनविधिः—"घृते हरिद्रासंयुक्ते माषजा मज्जयेद्वटीः । तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सद्वैव परिभर्जयेत् । सिद्धयोग्यं जलं तत्र प्रविष्य कुशलैः पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रायां तत्र निक्षिपेत् । एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः । भवेत्तापहरी बल्या तथा श्लेष्माणमाचरेत् । बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्व्वी पित्तहरी स्मृता ॥" भा. ।

तापिञ्छः (ञ्छः) (ञ्जः) । पुं । तमालवृक्षे । अ.टी.भ. । (ञ्ज) क्ली । स्वर्णमाक्षिके, धातुमाक्षिके । रा.नि.व.१३ ।

तापिनी । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा च पश्चिमदेशे प्रसिद्धा । तज्जलं नेत्रवतीजलतुल्यगुणम् । रा.नि.व.१४ ।

तापि(पी)समुद्भवम् । क्ली । माक्षिकनामोपधातौ । स्वर्णमाक्षिक । र.सा.सं. ।

तापीजम् । क्ली। स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३।

ताप्य(क,ज)म् । क्ली । धातुमाक्षिके, स्वर्णमाक्षिके । वै.च. । र.मा. । तुत्थके । तुँतिया । रा.नि.व.१३ । सि.यो.यक्ष्म.चि. ।

ताप्युत्थसंज्ञकम् । क्ली । माक्षिकधातौ । स्वर्णमाक्षिक । र.मा. ।

तामरम् । क्ली । घृते । जले । भ रुद्रः ।

तामरसम् । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० । नीलपद्मे । वै.निघ. । स्वर्णे । त्रिका. । ताम्रे । मे. । सारसपक्षिणि । अम. ।

तामलकी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ आमला । च.द.सि.यो.यक्ष्म.चि.च्यवनप्राशे ।

तामसः । पुं । पेचके । रा.नि.व.१९ । सर्पे । मे. । तमोगुणे । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२।

ताम्बूलम् । क्ली । (Piper Betle, Syn. Chavica Betle.) नागवल्लीदले, पर्णे । पान । हिं पान । तें तामलपाकु । ता. वेट्टिली । वम्. नागवेल । गुणाः—"ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरं । वश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु ॥ बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् । मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् । हनुदन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनं । नवं तदेव मधुरकषायानुरसं गुरु । वल्लासजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम् । बङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजननमुष्णं कफहरं स्मृतं ॥ पर्णं पुराणमकटु खल्लकं तनु पाण्डुरम् । विशेषाद्गुणवद्वेद्यमन्यद्धीनगुणं स्मृतम् ॥" भा. । "शिरा पर्णस्य शैथिल्यं कुर्य्यात्तस्यास्तद्रसः । शीर्षं लग्दोषदन्तास्यभक्षिते तु सितासिते । अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः । मतिभ्रंशी दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥ कृष्णपर्णस्य गुणाः—तिक्तोष्णं कषायं दाहमुखजाड्यमलनाशनम् । शुभ्रपर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं पथ्यं रुच्यं पाचनन्दीपनञ्च । सद्यस्त्रोटितस्य गुणा—मुखजाड्यारोचककरम् ।" रा नि.व.११ । ताम्बूलभक्षणनिषिद्धता यथा—"ताम्बूलमहितम्प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्ब्बले । ज्वरास्रशोषपित्तास्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥" तदनुपयोगगुणाः—"ताम्बूलानुपयोगात्स्यात् श्लेष्मपित्तानिलान्वितः । देहक्लेशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥" राज.३प. । गुवाके । त्रिका. । [बाटी । वै.च. ।

ताम्बूलकरङ्कः । पुं । ताम्बूलपात्रे । पानेर

ताम्बूलपत्रः । पुं । नागवल्लीलतायाम् । वै. निघ. । पिण्डालौ । रा.नि.व.७ ।

ताम्बूलपत्र(र्ण)कन्दः । पुं । कन्दशाके, पिण्डालौ । थाम आलू, चुवड़ि आलू । रा.नि. व.७ । गुणाः—शुक्रलो विशदः लघुश्च । अत्रि. ।

ताम्बूलपर्णिका (र्णी) । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पानेर गाछ । वै.निघ. ।

ताम्बूलरागः । पुं । मसूरे । हारा. ।

ताम्बूलवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पानेर गाछ । श.र. ।

ताम्र(क)म् । क्ली। (Cuprum.) Copper. स्वनामख्यातधातौ । र.मा. । तामा । हिं ताँबा । तें रागि । ता. सेम्बु । ताम्रलक्षणम्—"जवाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमं । लौहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥" इति । ताम्र-

दोषा अष्टौ—भ्रमी मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदः शोषवान्तयः । अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमाः ॥" र.सा.सं. । ताम्रोत्पत्तिः—"शुक्रं यत्कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले । तस्मात्ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥" गुणाः—"ताम्रं कषायं मधुरञ्च तिक्तमम्लञ्च पाके कटु सारकञ्च । पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनञ्च । पाण्डूदरार्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमम्लपित्तं । शोथं क्रमिं शूलमपाकरोति प्राहुः परे बृंहणमल्पमेतत् ॥" भा.पू.१भ.धातुव. । "ताम्रं सुपक्वं मधुरं कषायं तिक्तं विपाके कटु शीतलञ्च । कफापहं पित्तहरं विबन्धशूलघ्नपाण्डूदरगुल्मनाशि ॥" इति शोधितताम्रगुणाः । "घनघातसहं स्निग्धं रक्तपत्रामलं मृदु । शुद्धाकरसमुत्पन्नं ताम्रं शुभमसंस्करम् ॥" तस्य लक्षणम् । ताम्रमारणम्—"गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना । शुध्यते नात्र सन्देहो विषदोषनिवृत्तये । जम्बीररससंपृष्टं रसगन्धकलेपितम् । ताम्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुटे म्रियते ध्रुवम् । सूताभावे भिषग्युक्त्या वात्र हिङ्गुलमर्पयेत् ॥" इति । यथैवं मारितं ताम्रं ताम्रमम्लेन मर्द्दयेत् । तद्गोलं शूरणस्यान्ते कृत्वा वह्निः प्रलेपयेत् । शुष्के गजपुटे पाच्यं सर्व्वदोषहरं भवेत् । पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ॥ एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः सम्प्रजायते । तथा—"गोमूत्रे च पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना । शुध्यते नात्र सन्देहो मारणञ्चात्र कथ्यते ॥" इति अन्यविधशोधनं । "सूतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्दन्तु कन्यया । द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत् । सम्यक् शूरणजैः सार्द्धं पार्श्वे भस्म निधापयेत् । चतुर्यामं पचेच्चुल्ल्यां पात्रपृष्ठे सगोमये । अलं पुनःपुनर्देयं स्वाङ्गशीतं विमर्द्दयेत् । म्रियते नात्र सन्देहः सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥ अम्लाम्भसा सैन्धवसंयुतेन सगन्धकं स्थापय शुल्बपत्रम् । पक्वायमानं पुटयेत् सुयुक्त्या वान्त्यादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥" इति अन्यविधमारणम् । र.सा.सं. । अम्लपिष्टं मृतं ताम्रं शूरणस्थं वह्निमृदा । पुटेत् पञ्चामृतैर्वापि त्रिधा वान्त्यादिशान्तये ॥" र.चि.६अ. । रक्तचन्दने । त्रि । ताम्रवर्णे । पुं । कुष्ठरोगभेदे । वै.निघ. ।

ताम्रकण्टकः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

ताम्रकल्पः । पुं । शीसाधिकारे कल्पविशेषः । "अथपारदगन्धञ्च कर्षद्वयमितं पृथक् । सर्व्वैः समं भवेत्ताम्रं जम्बीराम्लेन मर्द्दयेत् । सूर्य्यावर्त्तरसैः पश्चात् कणामोचरसेन च । योजयेत्तीव्रघर्म्मे तु यावत्तत्स्वेन्नु जीर्य्यति । जम्बीरस्य रसैर्भूयो रसं दत्त्वेन चालयेत् । दृढे शिलामये पात्रे चूर्णयेदतिशोभनम् ॥" मात्रा २ रतिः । विभीतक-पारद-गन्धकाः प्र. २ तो. जारितताम्रं ६ तो. जम्बीररसेन मर्द्दयेत् । अथ सूर्य्यावर्त्तरसेन कणामोचरसक्वाथेन च संमिश्र्य यावज्जरणं रौद्रे धारयेत् । पुनश्च जम्बीररसेन सम्मर्द्य शुष्के सति चूर्णयेत् । मा. २ र. । र.सा.सं. । [टि । আষাঢ়ে পোকা । হারা. ।

ताम्रकिलिः (क्रमिः) । पुं । इन्द्रगोपकीटे ।

ताम्रकुट्टकः (कूटः) । पुं । (Nicotiana rustica or tabacum. Latakia tobacco.) Tobacco. कलञ्जे, ताम्रकूटे । তামাক । पं, हिं तमाकु, चिलासीतमाकु । तैं पोगाकु, धूम्रपत्रमु । ता. पुगइ इलइ । वम्. तम्बाखु । तल्लम् ।

ताम्रगर्भम् । क्ली । तुत्थे । रा.नि.व.१३ ।

ताम्रचक्षुः । पुं । कपोते । वै निघ. ।

ताम्रचूड़ः । पुं । कुक्कुटे । प.मु. । च.सू.२७अ. । कुकुरवृक्षे । কুক্‌শিমা । रा.नि.व.५ ।

ताम्रतुण्डः । पुं । श्वेतमर्कटे । वै.निघ. ।

ताम्रत्रपुजम् । क्ली । कांस्यधातौ । भा. ।

ताम्रदुग्धा । स्त्री । गोरक्षदुग्धीनामक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

ताम्रद्रुः । पुं । रक्तचन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

ताम्रधातुः । पुं । गिरिमृत्तिकायां । वै.निघ. ।

ताम्रपत्रः । पुं । जीवशाके । रा.नि.व.७ । क्ली । ताम्रस्य पत्रे । তামার পাত ।

ताम्रपत्रकः । पुं । आवर्त्तकीलतायाम् । আঁ-৫মোড়া । वै.निघ. ।

ताम्रपर्णी । स्त्री । हंसपादीनामक्षुपे । लज्जाविशेषे । रा.नि.व.५ ।

ताम्रपर्णी । स्त्री । गन्धमुण्डे । गन्धभादुलि विशेष । प.मु. । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

ताम्रपल्लवः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

ताम्रपाकी (इन्) । पुं । प्लक्षवृक्षे, गर्दभाण्ड वृक्षे । र.मा. । [पादाम् । रा.नि.व.३ ।

ताम्रपादी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम्, हंस

ताम्रपुष्पः (कः) । पुं । आरग्वधवृक्षे । रक्त-काञ्चने । वै.निघ. । काञ्चनवृक्षे । जटा । भूचम्पके । भुँइ चाँपा । श.च. ।

ताम्रपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी) । स्त्री । रक्तपाटलवृक्षे । पारुल गाछ । रा.नि.व.१० । (ष्पिका, ष्पी) रक्तत्रिवृति । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६। प.मु.चय.चि.खर्जूरासवे । नागरङ्गवृक्षे । नारा-ङ्गा । ज.द.१२अ. ।

ताम्रप्रयोगः । पुं । उदराधिकारे । "केवलं जारितं ताम्रं शृङ्गवेररसैः सह । विशुद्धं भक्षये-त्प्रातः······ ॥" रस.चि. । अन्यः गन्धकादौ । शोधितपारदगन्धकयोः प्र. २ तो. कज्जलीकृत्य अतिसूक्ष्मताम्रपत्रेण तोलकद्वयेन एकत्र सम्मिश्य मृत्पात्रे संस्थाप्य यावता प्लावितं भवेत् तावत्परि-माणं पक्वजम्बीररसं दत्त्वा तावत्कालं आतपे स्था-पयेत् यावता औषधं पङ्कभूतं भवेत् । अथ हस्तेन मर्द्दयित्वा वटी कार्य्या । रस.र. ।

ताम्रफलः । पुं । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ । रा.नि.व.६ ।

ताम्रमूला (लिका) (ली) । स्त्री । लज्जालुकालतायां । रा.नि.व.५ । चौरिणीभेदे । थिकुई । र.मा. । मञ्जिष्ठायां । दुरालभायां । रा. नि.व.४ । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "सिंही व्याघ्री ताम्रमूली ।" रक्तदुरालभायां । प.मु. ।

ताम्रमृगः । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

ताम्ररसायनी । स्त्री। दुग्धिकायां । वै.निघ.।

ताम्रवर्णः (कः) । पुं । पल्लीवाहलणे । रा. नि.व.८। गोधूमभेदे । हरिणे । गिरिमल्लिकायां । वै.निघ. ।

ताम्रवर्णा । स्त्री । जपावृक्षे । श.च. ।

ताम्रवल्ली । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । प.मु. चित्रकूटदेशे प्रसिद्धायां स्वनामख्यातलतायां । सु.शा. १०अ. । गुणाः – कषाया कफघ्नी मुखकण्ठदोषघ्नी श्लेष्मशोधनी च । रा.नि.व.३ ।

ताम्रवीजः । पुं । कुलत्थे । प.मु. ।

ताम्रवृन्तः । पुं, स्त्री (न्ता) । रक्तकुलत्थे । त्रिका. । हे.च. ।

ताम्रवृक्षः । पुं । कुलत्थे । रक्तचन्दने । र.मा. ।

ताम्रशालिः । पुं । रक्तशाली । दादशानि । प.मु. । [कुकड़ा । जटा. ।

ताम्रशिखी (इन्) । पुं, स्त्री । ताम्रचूड़े ।

ताम्रसार(क)म् । क्ली । रक्तचन्दने । प.मु. । (कम्) रक्तखदिरे । रा.नि.व.८ ।

ताम्रा । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । सिंहलीलतायां । रा.नि.व.३।६ । मञ्जिष्ठायां । रक्तगुञ्जायां । मद. । देहाभ्यन्तरचतुर्थीकलायाम् । या व्रीहिरष्ट-भागप्रमाणा कुष्ठाद्यधिष्ठाना । सु.शा.४अ. ।

ताम्राभम् । क्ली । रक्तचन्दने । श.च ।

ताम्रार्धम् । क्ली । कांस्ये । काँसा । त्रिका. । वै.निघ. ।

ताम्राक्षः । पुं । कोकिले । त्रिका. । रा.नि. व.१६ । चकोरपक्षिणि । (क्षी) कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

ताम्रिका (म्री) । स्त्री । गुञ्जायाम् । रा. नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ.।

ताम्रोपधातुः । पुं । तुत्थके । तूँते । भा.।

तारम् । क्ली । कर्पूरे । वै.निघ. । रौप्ये । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ । शुद्धमौक्तिके । पुं । वानरविशेषे । त्रि । निर्मले । धरणिः । अत्युच्चस्वरे । त्रिका. ।

तारकम् । क्ली । नेत्रे । मे. ।

तारका । स्त्री । देवताड़वृक्षे । मद. । पद्मचारे । र.सा.सं.। इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.व.३ । कनीनिकायां । मे. । त्रिका.। मुक्तायां । नक्षत्रे । वै.निघ. ।

तारकेश्वररसः । पुं । प्रमेहाधिकारे रसः । रससिन्दूरं वङ्गं लौहम् अभ्रकं प्रत्येकं समं मधुना मर्द्दयित्वा मधुना बहुमूत्रे लेहयेत् । अनुपानं पक्को-

दुम्बरवीजचूर्णं यथाबलमात्रं मधुना लेह्यम् । रस.र. । अन्य: सूचकच्छे रस: । गन्धक: लौहं वङ्गम् अभ्रं दुरालभा यवक्षार: गोक्षुरवीजं हरीतकी एषां प्रति समभाग: । कुष्माण्डसलिलेनैकच मर्द्दयित्वा कुशादितृणपञ्चमूलगोक्षुरयो: क्वाथेन च भावयित्वा रक्तिद्वया वटी कार्य्या । उदुम्बरवीजचूर्णस्य लेह: ।

तारजम् । क्ली । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ. ।

तारटी (ट्टी) । स्त्री। तरटोवृक्षे । रा. नि.व.८।

तारतण्डुल: । पुं । धवलयावनाले । শ্বেত জবার বা জওয়ারা । रा.नि.व.१६ ।

तारतालकीवीजम् । क्ली । रसजारणार्थं वीजभेदे । र.चि.३अ. ।

तारपुष्प: । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

तारमाक्षिकम् । क्ली । Iron pyrites. रूप्यमाक्षिके, रूप्यस्योपधातौ । রৌপ্যমাক্ষি । प.मु.। रूप्याभावे तन्माक्षिकं ग्राह्यम् । लक्षणम्—“तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम् । किञ्चिद्रजतसाहित्यात्तारमाक्षिकमीरितम् । अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणा: स्मृता: । न केवलं रूप्यगुणा: वर्त्तन्ते तारमाक्षिके । द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यत: ॥” गुणा:—“स्यात्तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम् । चक्षुष्यं वस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरान् । अर्श: शोथं क्षयङ्कण्डूं त्रिदोषमपि नाशयेत् । अयुद्धं तत् स्वर्णमाक्षिकवद्दोषान् करोति च ॥” तच्छोधनं यथा—“कर्कटीमेषशृङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्वीरजैर्दिनं । भावयेदातपे तीव्रे विमला शुध्यति ध्रुवम् ॥” तन्मारणं यथा—“कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत् । तैलेन वाजमूत्रेण तारमाक्षिकमृच्छति ॥” भा. ।

तारविमला । स्त्री । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ.।

तारवीजम् । क्ली। रौप्यादिकृतरसनिबन्धनवीजे । “कुटिलं विमला तीक्ष्णं समचूर्णम्प्रकल्पयेत्। पुटितम्पञ्चवारन्तु तारे वाह्यं शनैर्धमन् । यावद्द्विगुणं तस्य तावद्वीजम्भवेच्छुभम् ॥” र.चि.३अ. ।

तारशुद्धिकरम् । क्ली। सीसके । रा.नि.व.१३।

तारा । स्त्री । चीड़ानामदेवदारुभेदे । नेत्रकनीनिकायाम् । रा.नि व,१२।१८ ।

ताराभ: । पुं । यक्षद्रभेदे । दन्ताविशेष । पारदे । वै.निघ. ।

ताराभ्र: । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

तारारि: । पुं । माक्षिकधातौ । স্বর্ণমাক্ষি । विड़माक्षिके । है.च. ।

तारारिष्टम् । क्ली । रौप्यारिष्टे । र.चि.३अ.।

तारिका । स्त्री । ताड्यां । তাড়ি । तन्त्रम् ।

तारिणी । स्त्री । मातरि । अक्षिमध्यभागे । चिका. ।

तारीपम् । क्ली, पुं । स्वर्णे । वै.निघ. । मे. ।

तारुण्यम् । क्ली । यौवने । अम. ।

तारुण्यजनवल्लभा । स्त्री । उम्पाशाली । रा.नि.व.१६ ।

तारुण्यपिड़का । स्त्री । मुखदूषिकायाम् । वयसफोड़ा । भैष.क्षुद्ररोग.चि. ।

तारेश्वररस: । पुं । राजयक्ष्मणि रस: । पारद: १ तो. रौप्यं ।० तो. मन:शिला गन्धक: प्र. ४ तो. गोक्षुररसेन प्रहरद्वयं सम्मर्द्य वालुकायन्त्रेण प्रहरद्वयं पचेत् । शीते सति चूर्णयेत् । मात्रा २ र. । रस.कौ. ।

तार्क्षी । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । পাতাল-গরুড়ী লতা, শিলিন্দ্ধ । रा.नि.व.३ ।

तार्क्ष्य(क,ज)म् । क्ली । रसाञ्जने । भा.म.४भ. नेत्रविड़ालरी.चि. । सि.यो.अपस्मा.चि.सिद्धतमयोगे । See माणिक्यम् । पुं । अश्वकर्णलतायाम्, लताशाले । শিয়াড়ি লতা । र.मा. । का.उ.२९ अ.। सर्व्वतरौ । अश्वे । सर्पे । मे. । स्वर्णे । श.र.।

तार्क्ष्यनायक: । पुं । गरुड़े । रा.नि.व.१९ ।

तार्क्ष्यप्रसव: । पुं । अश्वकर्णनामकलताशाले । लताशाल । रा.नि.व.९ ।

तार्क्ष्यशैलम् । क्ली । रसाञ्जने । र.मा. ।

ताल: । पुं। (Borassus flabelliformis.) The Palmyra tree. स्वनामख्यातवृक्षे । তাল গাছ । प.मु. । र.मा. । हिं ताल, ताड़ । उत्. ताड़ । गुर्ज. तड़ । ता. पनम । खरताल इति अस्मत्प्रदेशे । सु.सू.३७अ.। गुणा:—स्वादुस्नि॰

कषाय: मूत्ररोगघ्न: बलप्राणशुक्रवृद्धिकरश्च। राज.। "पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनं। दुर्जरम्बहुमूत्रञ्च तन्द्राभिष्यन्दशुक्रदम्॥ तालमज्जा तु तरुण: किञ्चिन्मदकरो लघु:। श्लेष्मलो वातपित्तघ्न: सस्नेहो मधुर: सर:॥" भा.आम्रव.। तालप्रलम्बगुणा:—रुच: चतरोगघ्नश्च। तालास्थिमज्ज-(कल-आँटी-शाँस्)गुणा:—मधुरं शीतं मूत्रलं गुरु च। तालाम्बुगुणा:—पित्तघ्नं शुक्रलं सन्यवर्द्धनं गुरु च। तालफलं शीतलं बल्यं स्निग्धं स्वादुरसं गुरु विष्टम्भि वातपित्तरक्तचतदाहक्षयघ्नञ्च। रा.नि.व.९। तालरसगुणा:—तरुणो रसो मदकारी। अम्लीभूत: स पित्तकृत् वातदोषहरश्च। भा.। क्ली। हरिताले। लौहे। त्रिका.। तालीशपत्रे। रा.नि.व.६। तालफले। तुवरिकायां। श.र.। मत्स्यशल्के। सु.मू.७अ.।

तालक:। पुं। प्राणनाशककीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See कीट:।

तालकन्द:। पुं। तालवृचस्य कन्दे। चि.क.क.सोमरी.चि.। [सारलौहे।

तालकरीर:। पुं। तालाङ्कुरे। च द.अमृत-

तालकाफलम्। क्ली। स्थूलैलायां। ज.द.१२अ.।

तालकाभम्। क्ली। नीलरङ्गे। वै.निघ.।

तालकी। स्त्री। ताड्याम्। তাড়ী। त्रिका.।

तालजटा। स्त्री। तालवृचस्य जटायां। তালের জটা। चि.क्र.क.सोमरी.चि.।

तालती। स्त्री। तालसुरायां। त्रिका.।

तालद्रुम:। पुं। अम्बुदेशे खरताल इति ख्याते वृचे। रा.नि.व.९। [वै.निघ.।

तालपत्रम्। क्ली। तालच्छदे। मेथिकायाम्।

तालपत्रा (त्री)। स्त्री। मिश्रेयानामचुपे। মউরী গাছ। रा.नि.व.४। तालमूल्यां। सु.सू.३६अ.। चि.११।२५अ.। वा.उ.१२अ.। कृष्णमुषल्यां। কৃষ্ণ তালমূলী। सु.चि.१८अ.। मूषकपर्ण्याम्। मे.। वनशताह्वायाम्। वै.निघ.।

तालपत्रिका। स्त्री। तालमूल्यां। रा.नि.व.७।

तालपर्णम्। क्ली। मुरानामगन्धद्रव्ये। মূরা মাংসী। श.च.।

तालपर्णी। स्त्री। मधुरिकायाम्। रा.नि.व.४। मुषल्यां। তালমূলী। मुरामांस्यां। अम.। हृहच्छताह्वायाम्। वै.निघ.।

तालपुष्प(क)म्। क्ली। तालजटायाम्। তালের মোচ। (कम्) प्रपौण्डरीके। श.र.।

तालप्रलम्बम्। क्ली। तालजटायाम्। गुणा:—"तथा तालप्रलम्बञ्च रुच्यं चतरुजापहम्।" राज.३प.।

तालमण्डिका। स्त्री। तालरसमद्ये। তালের মদ, তাড়ী। गुणा:—"श्लेष्मदोषकरी वृष्या वातला श्लेष्मवर्द्धनी। कासहृल्लासविध्वंसकरणी तालमण्डिका॥ पूर्णे कषायपित्ते च योगयुक्ता सुरा हिता। बहुदोषहरा चैव श्लेष्मरोगे विशेषत:॥" अत्रि.१९अ.।

तालमस्तकम्। क्ली। कटुमूरणे। বুনো ওল। वै.निघ.। तालवृचमस्तके। তালের মাতি।

तालमूलिका। स्त्री। तालमूल्यां। अम.।

तालमूली। स्त्री। (Curculigo orchioides or Hypoxis orchioides. Syn. Curculigo orchioides.) स्वनामख्यातकन्दशाके। তালমূলী, তলুর। दा. हिं कालीमुषली। तैं निलप्तलिगड्डलु, नेलतारि। मुषलीकन्द इति भाषा। सा श्वेतकृष्णभेदाद्विधा। श्वेता स्वल्पगुणा, अन्या रसायनी च। श्वेता शफेदमुषली, कृष्णा कालीमुषली। सा. गुणा:—मधुरा शीतला वृष्या बलपुष्टिदा पिच्छिला कफकरी पित्तदाहश्रमघ्नी च। रा.नि.व.७। अपिच—"तालमूली च विष्टम्भी मुषली परिकीर्त्तिता। मुषली मधुरा वृष्या वीर्य्योष्णा वृंहणी गुरु:। तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजाननिलांस्तथा॥" भा.।

तालर(ल)क:। पुं। तालजटायां। তালের মোচ। र.सा.सं.।

तालवृन्त(क)म्। क्ली। तालव्यजने। তাল পাতার পাখা। तच्च त्रिदोषशमनं लघु। राज.२प.। पुं। सोमलताभेदे। सु.चि.२९अ.। See सोम:।

तालगर्भम् । क्ली । तालास्थिमज्जायां । ताल-शाँस । गुणाः—बृंहणं स्निग्धं शीतलं बल्यं मधुरञ्च । च.सू.२७अ. । [चि. ।

तालसत्त्वम् । क्ली । हरितालभस्मनि । रस.

तालचीर(क)म् । क्ली । तालजतवचीरे । रा.नि.व.६ ।

तालाख्या । स्त्री । सुरामांस्यां । श.च. ।

तालाङ्कः । पुं । शाकभेदे । हे.च. ।

तालिः । स्त्री । तालभेदे । তেড়ে । वै.निघ.। भूम्यामलक्यां । र.मा. ।

तालिकः । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाणौ । हे.च.।

तालिका (ली) । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायाम् । रा.नि.व.३ । तालमूल्याम् । प.मु.। सु.चि.१७अ.। भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ । तालद्रुमभेदे । তাড়িগাছ । अम. । मनःशिलायाम् । तालीश-पत्रे । वै.निघ. । तुवरिकायाम् । श.र. ।

तालिश(स)(पत्र)म् । क्ली । तालीशपत्रे । भूरिप्र. । [सु.चि.१७अ. । ड. ।

तालीतलम् । क्ली । मुषलीकन्दे । তালমূলী ।

तालीपत्रम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६।

तालीश(क)म् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि. व.६ ।

तालीश(स)पत्रम् । क्ली । (Abies webbiana or Pinus webbiana or Flacourtia cataphracta.) भूम्यामलकीसदृशे स्वनामख्यातपत्रद्रव्ये । তালীশপত্র । भा. । दा. हिं तालिस्पत्रि, तालिशपत्र । तें ता. तालिशपत्रि । दा. पनिअल । बम्. ताम्लठ । तदभावे कण्टकारीजटा ग्राह्या । गुणाः —तिक्तोष्णं मधुरं कफवातघ्नं हिक्काश्वासक्षयकासच्छर्दिघ्नञ्च । रा.नि. व.६ । लघु अरुचिघ्नं गुल्मामाग्निमान्द्यहरञ्च । भा.। भूम्यामलक्यां । मे. ।

तालीशादिमोदकः । पुं । यक्ष्माधिकारे । तालीशपत्रं १ तो. मरिचं २ तो. शुण्ठी ३ तो. पिप्पली ४ तो. गुड़त्वक् ॥० तो. एला ॥० तो. वंशलोचना ५ तो. शर्करा ३२ तो. । सा.कौ. । च.द. ।

तालु (कम्) । क्ली । जिह्वाधिष्ठानभूतप्रदेशे । তালু, টাকরা । रा.नि.व.१८ ।

तालुकण्टकः । पुं । तालुगतरोगभेदे । তেলোওলা । अयञ्च प्रायः शिशोरेव भवति । लक्षणं यथा —"तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्द्ध्नि जायते । तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् । तृड़क्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥" भा. ।

तालुजिह्वः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

तालुपाकः । पुं । पित्तजन्यतालुरोगविशेषे । তেলো পাকা । तत्र पित्तम् अतिघोरं तालुपाकं जनयति । "पित्तं कुर्य्यात्पाकमत्यन्तघोरं तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ।" भा.म.४भ.मुखरो.चि. ।

तालुपातः (पीड़कः) । पुं । तालुरोगभेदे, तालुकण्टके । তেলো ওলা ।

तालुपुप्पुटः । पुं । तालुदेशे मेदःकफजन्ये रोगविशेषे । तत्रावेदनः स्थायी कोलमात्रः शोथो जायते । लक्षणम्—"नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्स्यात् मेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे ।" भा.म.४भ. मुखरो.चि. ।

तालुयन्त्रम् । क्ली । कर्णनासानाड़ीशल्यानामाहरणार्थयन्त्रविशेषे । तत्र मीनतालाकारं द्वादशाङ्गुलपरिमितम् । तद्द्विधा—तयोरेकं मत्स्यतालुवदेकतालं नाम, अन्यत् द्वितालं नाम । सु.सू. ७अ. ।

तालुरोगः । पुं । मुखरोगभेदे. तालुदेशस्थरोगे । स नवधा यथा —गलशुण्डी तुण्डिकेरी अध्रुषः कच्छपः तालर्व्वुदः मांससङ्घातः तालुपुप्पुटः तालुशोषः तालुपाकश्चेति । भा.म.४भ.मुखरो. चि । एषां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः ।

तालुविद्रधिः (धी) । स्त्री । तालुशोथे । "स्यात्तालुविद्रध्यपि दाहरागयुता भवेत्तालुनि सा त्रिदोषात् ।" च. ।

तालुशोषः । पुं । तालुदेशे वायुजन्यरोगविशेषे । तत्र तालुदेशे विदारणवत्पीड़ा श्वासश्च जायते । "शोषोऽत्यर्थं दीर्य्यते वापि तालु श्वासो वातात्तालुशोषोऽयमुक्तः ।" भा.म.मुखरो.चि. ।

तालुसंहतिः । स्त्री । तालुरोगविशेषे । "मा-

सुमध्ये निहन्यासं संहतं तालुसंहतिः।" वा.उ. २१अ.।

तालेश्वररसः । पुं । कासरोगे रसः । रसः २ तो. लौहं १ तो. गन्धकः ४ तो. अभ्रं ८ तो. हरितालं १ तो. मनःशिला ॥० तो. जयन्ती (जन्ती) एरण्डः चाङ्गेरी (आमरुल) तण्डुलीयं (काँटानटे) केशराजः (केशुते) भृङ्गराजः (भीमराज) पत्ररसेन प्र. त्रिधा भावयेत्। रस.कौ.।

तात्वर्वुदम् । क्ली, पुं । तालुशोथरोगे । टाकरा फोला । लक्षणं—पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्याद्रक्तादर्वुदं पित्तलिङ्गम् । भा.।

तात्वस्थि । क्ली । तालुदेशस्थे अस्थनि । ते च द्वे । च.शा.७अ.।

तिक्तः (कः) । पुं । पटोललतायां । पलता नति । प.मु.। भा.। वरुणवृक्षे । बरुण गाछ । श.मा.। कुटजवृक्षे । कुड़ची गाछ । श.च.। किराततिक्तके । चिरेता । श.र.। वा.उ.२अ.। कुरवकशाके । कुरुया शाक । पर्पटकक्षुपे । क्षेत्पापड़ा । प.मु.। हे.च.। वाय्वाकाशभूयिष्ठषड्रसान्यतमरसे । तेतो रस । "यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिमुत्पादयति हर्षंच स तिक्तः।" सु.सू.४२अ.। स निम्बादौ स्वाद्यते । गुणाः—क्रमिघ्नः कुष्ठघ्नः अतिसेवनात् राजयक्ष्माणं करोति । रा.नि.व.२०। शीतलघुरुचः दीपनः पाचनः शोधनः अरोचक विषघ्नश्च । तद्विपाकोऽपि कटुः। स च विपाको वातकृत् कफपित्तघ्नश्च । सु.सू.४२अ.। "प्रतिहन्ति निपाते यो वमनं स्वदते न च । स तिक्तो मुखवैशद्यशोषप्रह्लादकारकः॥" चर.। स चातियुक्तः शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमान् जनयति । तथा कम्पमूर्च्छातृष्णाबलशुक्रक्षयकरश्च भवति । इङ्गुदीवृक्षे । भा.। निम्बवृक्षे । वै.निघ.। क्ली । तेजोह्वायाम् । तेजबल । वै.निघ.चयरी.चि.गोक्षुरघृते । पित्ते । विड्लवणे । कृष्णखदिरे । श.मा.।

तिक्तकघृतम् । क्ली । कुष्ठे घृतम् । गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं त्रिफला हरिद्रा दारुहरिद्रा वासा दुरालभा क्षेत्रपर्पटी पटोलपत्रं त्रायमाणा कटुकी निम्बत्वक् एषां प्र. २ प. वारि ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थं—पिप्पली मुस्तकं रक्तचन्दनं त्रायमाणा (बला लता) इन्द्रयवः भूनिम्बः एषां प्र. ४ तो. मतान्तरे ६ तो.। सु.चि.६अ.। च.द.। घृतं ४ श.। कल्कार्थं—सप्तपर्णत्वक् अतिविषा सम्पाकः (सोन्दाल) कटुकी पाठा मुस्तकम् उशीरं त्रिफला पटोलपत्रं निम्बत्वक् क्षेत्रपर्पटी दुरालभा रक्तचन्दनं पिप्पली गजपिप्पली पद्मकाष्ठं हरिद्रा दारुहरिद्रा वचा इन्द्रवारुणी (राखालशशा) मुरा वा शतावरी श्यामालता अनन्ता इन्द्रयवः वासा मूर्वा गुडूची भूनिम्बः (चिरेता) यष्टिमधु त्रायमाणा एषां मिलिता १ शरावः (१ सेर)। जलं ३२ श. आमलकफलरसः ४ श.। च.द.। रस. र.। महातिक्तकमिदम् ।

तिक्तकन्द(न्दि)का । स्त्री । आम्रहरिद्रायां । मालवे पलाश इति ख्याते गन्धपत्रवृक्षे । रा.नि.व. ६ । तिक्तदलकापीति क्वचित् निघण्टौ पाठः।

तिक्तकरोहिणी । स्त्री । कटुकायाम् । कटकी । च.द.पित्तज्व.चि.कलिङ्गादौ ।

तिक्तकर्कोटकी । स्त्री । तिक्तकर्कटिकायां । तित्काँकड़ी, काँकरोल । श.चि.।

तिक्तका । स्त्री । तुम्ब्यां, कटुतुम्ब्याम् । तित्लाउ । प.मु.। काकजङ्घायाम् । करञ्जलतायां । चुचुशाके । वै.निघ.।

तिक्तकोषातकी । स्त्री । तिक्तघोषायाम् । तित्पलता । भैष.कुष्ठ चि.। [निघ.।

तिक्तगन्धा । स्त्री । राजिकायाम् । राइ । वै.

तिक्तगन्धिका । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । वराक्रान्ता । श.मा.।

तिक्तगुञ्जा । स्त्री । करञ्जवृक्षे । हारा.।

तिक्ततण्डुला । स्त्री । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६।

तिक्ततुण्डी । स्त्री । कटुतुण्डीलतायाम् । तित्कुन्दरु, तेलाकुचा। हिं कटुतराइ । रा.नि.व.३।

तिक्ततुम्बी । स्त्री । कटतुम्ब्यां । तित्लाउ । प.मु.। [काँकड़ाशृङ्गी । रा.नि.व.५।१८ ।

तिक्तदुग्धा । स्त्री । क्षीरिण्याम् । अजशृङ्ग्याम् ।

तिक्तधातुः । पुं । पित्ते । रा.नि.व.२१ ।

तिक्तनित्यः । त्रि । नित्यं तिक्तभक्षणशीले । च.द.।

तिक्तपत्रः (त्री) । पुं, स्त्री । कर्कोटकवृक्षे । কাঁকরোল লতা । हे.च. । भैष.उपदं.चि. ।

तिक्तपर्व्वी । स्त्री । गुडूच्याम् । यष्टिमधुनि । हिलमोचिकायां । मे. । ब्राह्मीभेदे । दूर्व्वायाम् । जटा. ।

तिक्तपुष्पा । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

तिक्तफलः (ला) । पुं, स्त्री । कतकवृक्षे । निर्म्मালা বৃক্ষ । रा.नि.व.११। (ला. कतकबीजे । वै.निघ. । यवतिक्तालतायां । रा.नि.व.३ । वार्त्ताक्यां । वध्रुजायां । তাবুজ । रा.नि.व.७ ।

तिक्तभद्रः (कः) । पुं। पटोललतायां । श्र.च.।

तिक्तमरिचः । पुं । कतकवृक्षे । रा.नि.व.११।

तिक्तयवा । स्त्री । यवतिक्तालतायां । रा.नि. व.३ । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. ।

तिक्तरोहिणिका (णी) । स्त्री । कटुक्यां । কট্‌কী । रा.नि.व.६ । र.मा. । सि.यो.कफज्व. चि. । च.द.कफज्व.चि. । [द.१२श्र. ।

तिक्तला । स्त्री । शङ्खिन्यां । নবমালিকা । ज.

तिक्तवर्गः । पुं । तिक्तरसद्रव्यगणे । तद्यथा— मण्डूकपर्णी (থুলকুড়ি) वेत्रकरीर(বেতের কোঁড়) हरिद्राद्वय (হরিদ্রা দারুহরিদ্রা) इन्द्रयव वरुणस्वादुकण्टक (বঁইচী) सप्तपर्णबृहतीद्वय (বৃহতী, কণ্টকারী) शङ्खिनी (শাঁকিনী) द्रवन्ती (ইন্দুরকাণী) त्रिवृत् कृतवेधन (ধোবা) कारवेल्ल (উচ্ছে) वार्त्ताकु-करीर (বংশাঙ্কুর) सुमनः (নাটা) शङ्खपुष्पी (ডানকুণী) अपामार्ग त्रायमाणा (গোহালিয়া) श्रीकरोहिणी (কটুকী) वैजयन्ती (জন্তী) सुवर्च्चला (হুড়হুড়ে) पुनर्नवा वृश्चिकाली (বিছাতী) ज्योतिष्मती(লতাফট্‌কী)—प्रभृतीनि द्रव्याणि । सु.सू.४६श्र. ।

तिक्तवल्ली । स्त्री । मूर्व्वायां । মূর্গা । र.मा. ।

तिक्तवार्त्ताकुः । पुं । The egg plant, the fruit of which is bitter. वार्त्ताकुभेदे । তেত বেগুন । हिं तीत् भण्टा। ज.द.१२श्र.।

तिक्तवीजा । स्त्री । कटुतुम्ब्यां । रा.नि.व.३ ।

तिक्तशाकः । पुं। वरुणवृक्षे । प.मु. । पत्रसुन्दरवृक्षे । मे. । खदिरवृक्षे । त्रिका. ।

तिक्तशाकद्रुमः । पुं । वरुणवृक्षे । वै.निघ. ।

तिक्तषट्‌पलकं (घृतम्) । क्ली । कुष्ठाधिकारे । क्वाथार्थं—निम्बत्वक् पटोलपत्रं दार्वी दुरालभा कटुकी त्रिफला पर्पटकः त्रायमाणा प्र. ४ तो. जलं ३२ श्र. शे. ४ श्र. । कल्कार्थं- रक्तचन्दनं भूनिम्बः पिप्पली त्रायमाणा (বলা লতা) मुस्तकम् इन्द्रयवः प्र. १ तो. । च.चि.७श्र. ।

तिक्तसारः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । प.मु. । See श्ररिमेदः । क्ली । दीर्घरोहिषे । বড় রামকর্পূর । रा.नि.व.८ ।

तिक्तस्कन्धः । पुं । षड्विधास्थापनस्कन्धेषु तिक्तवर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे । च.चि.८श्र. ।

तिक्ता । स्त्री। लताकस्तूरिकायाम् । লতাকস্তূরিকা । सि.यो.यक्ष्मा.चि.चन्दनादितैले । "हरिद्रे शारिवे तिक्ता ।" कटुक्यां । रा.नि.व.६ । सि.यो.हिक्काश्वासलेहे । च.द.शूल चि. । वा.उ.२श्र. । "तिक्ताकासनगैरिकम् ।" छिक्किन्यां । भा. । मूर्व्वायाम् । মূর্গা । रा.नि.व.३ । सि.यो.कास चि. । कटुरोहिण्यां । पाठायाम् । रा.नि.व.६ । यवतिक्तायां । कटुतुम्ब्यां । रा.नि.व.३ ।

तिक्ताख्या । स्त्री । कटुतुम्बीलतायाम् । কটু তুম্বাই । रा.नि.व.३ । [लिन्दा । रा.नि.व.३ ।

तिक्ताङ्गा । स्त्री । पातालगरुड़ीलतायाम् । शि-

तिक्ताद्वयम् । क्ली । एका कटुका अन्या काकतिक्ता च । वा.सू.१५श्र. ।

तिक्तामृता । स्त्री । गुडूच्याम् । वै.निघ. ।

तिक्तालाबूः । स्त्री। तिक्ततुम्ब्यां । তিৎলাউ । ज.द.१२श्र. । [निघ. ।

तिक्तास्यता । स्त्री । पित्तजन्यमुखरोगे । वै.

तिक्तिका । स्त्री । कटुतुम्ब्यां । श्र.र. । काकमाच्यां । रा.नि.व.४ । तिक्तपटोल्यां । তিৎ পল্‌তা । सा.कौ.श्रभ्रमारणे ।

तिक्तोत्तमा । स्त्री । पटोले । वै.निघ. ।

तिङ्गुदः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

तिण्टी । स्त्री । श्योणाके । चिञ्चतायां । श्र.च. ।

तितिभः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । हे.च. ।

तितिलम् । क्ली । तिलपिष्टे । वै.निघ. ।

तित्तिड़ीकः (रीका) । पुं, स्त्री । आम्रवेतसे । तिन्तिड्याँ । वै.निघ. ।

तित्तिरः (रिः) । पुं । पक्षिविशेषे । তিতির পাখী । तें तीतुकपिट्ट । वसन्तगौर इति च । गौरकृष्णभेदेन तित्तिरी द्विविधः । तयोः कृष्णः तित्तिरिरिति, गौरः प्रशस्तः कपिञ्जल इति कथ्यते । मांसगुणाः—वर्ण्यं ग्राहि हिक्काघ्नं त्रिदोषघ्नं श्वासकासज्वरघ्नम् । भा.मांसव. । रक्तपित्ते हितम् । सि.यो.र.पि.चि. । स्निग्धं लघु बलवीर्य्यकरं कषायं मधुरं शीतलं त्रिदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.१७ । "तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात्तिचोऽन्यो गौरतित्तिरिः । तित्तिरिर्बलदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः ॥" अपिच "तित्तिरिः सर्व्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः । हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः ॥" सु.सू.४६अ. । "तथैव तित्तिरो हृष्यः मेधाग्निबलवर्द्धनः । सर्व्वदोषहरो बल्यो बलाकासमता गुणैः ॥ गौरतित्तिरभेदस्य श्रेष्ठो गौरस्य तित्तिरः । वृतीयस्तित्तिरोऽन्योऽपि सामान्यगुणलक्षणैः । स वातलोऽतिबलकृद्बलः किञ्चिद्रसायनः ॥" अत्रि.२१अ. । सारसपक्षिणि । जैपालवृक्षे । वै.निघ. ।

तित्तिरीफलम् । क्ली । जैपालवीजे । वै.निघ. ।

तिद्दिशः । पुं । डिण्डिशे । ঢেঁড়শ । वै.निघ. ।

तिनाशकः । पुं । तिनिशवृक्षे । জারুল গাছ । श.र. ।

तिनिः । पुं । तिनिशवृक्षे । জারুল গাছ । "कट्फलं तिनिसैन्धवम् ।" सु.चि.१६अ. ।

तिनिका । स्त्री । यवनालवृक्षे । জনার গাছ । वै.निघ. ।

तिनिशः । पुं । (Lagerstroemia flos-Reginae or Dalbergia oujeineisis.) स्वनामख्यातवृक्षे । জারুল গাছ, সাদন গাছ । प.मु. । हिं तिरिच्छ । स्यन्दन इति महाराष्ट्रे कर्णाटे अनूपदेशे च प्रसिद्धः । च.चि.१अ. । गुणाः—कषायः उष्णः कफरक्तातिसारघ्नः ग्राहकः दाहजनकः वातरोगे हितश्च । रा.नि.व.९ । "तिनिशः श्लेष्मपित्तास्रमेदःकुष्ठप्रमेहजित् । तुवरः श्वित्रदाहघ्नो व्रणपाण्डुकृमिप्रणुत् ॥" भा. ।

तिन्तिड़ः । पुं । वृक्षाम्ले । विश्व. ।

तिन्तिड़ि(ड़ी)कः (कम्) (का) । पुं, क्ली, स्त्री । The tamarind tree or its fruit. (Tamarindus Indica.) स्वनामख्याताम्लफलवृक्षे । তেঁতুল গাছ, তেঁতুল । हिं अम्ली, इमली । मं इमली, चिञ्चा । कं हुनिसे । तें चिंतट । उत्. कँया । ता. पुलि । वम्. टिन्टस् । गुणाः—आमा (কাঁচা) गुरुर्वातहरा पित्तकफास्रकृत् । पक्वा (পাকা বা গোবরা) सरा रुच्या वह्निकृत् वस्तिशोधनी । शुष्का (শুক্না) हृद्या लघुः श्रमभ्रान्तितृष्णाहरी च । मद.व.६ । अम्ला वातघ्नी गुरुः पित्तकफास्रकृत्, पक्वा दीपनी रुच्या सरा उष्णा वातकफघ्नी च । भा.पू.१भ. । आमं वातघ्नम् उष्णम् अतिगुरु च । पक्वं लघु संग्राहि ग्रहणी कफवातजिच्च । मद.व.६ । आमतिन्तिड़ी (কাঁচা তেঁতুল) अत्यम्ला । पक्वा (পাকা তেঁতুল) मधुराम्ला वातघ्नी पित्तदाहरक्तकफप्रकोपकरी । तिन्तिड़ीकम् आममत्यम्लं लघु पित्तकृत् । पक्वं फलं मधुराम्लं भेदनं विष्टम्भवातघ्नञ्च । अम्लं कटु कषायं कफार्शोघ्नमुष्णं वामोदरतृष्णाहृद्रोगयआतिसारव्रणघ्नञ्च । रा.नि.व.६ । पक्वचिञ्चाफलरसः मधुराम्लः रुचिदः शोथपाककरलेपः व्रणदोषघ्नश्च । चिञ्चापत्रं (তেঁতুলপাতা) शोफघ्नं रक्तदोषव्यथाहरञ्च । तस्य शुष्कत्वक्क्षारः (শুষ্ক তেঁতুলছালের ক্ষার) शूलाग्निमान्द्यहरः । रा.नि.व.११ ।

तिन्तिड़ीकम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । अम. । सि.यो.स्वरभेद-चि.चव्यादिलेहे । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

तिन्तिड़ी(ली)फलम् । क्ली । वृक्षाम्ले । তেঁতুল । মহা আদা । रा.नि.व.६ । जैपालवीजे । प.मु. ।

तिन्तिणी (ला) (लि(ली)का) (ली) । तिन्तिड्याँ । अ.टी. । श.र. । वै.निघ.ग्रहणी चि. यमान्यादिचूर्णे ।

तिन्दिशः । पुं । टिण्डिशवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

तिन्दुः (कः) । पुं, क्ली (कम्) । (Diospyros glutinosa or D. Cordifolia or D. Embryoptoris.) स्वनामप्रसिद्धवृक्षे तरफले

च। গাব, তেঁদ, মাকড়া কেঁদু। हिं तेंद, माकड़ाकेंद, गाव्। मं टेम्बरुयणि। कं कंबुरु। तें तमिक्। ता. तुम्बिक। बम्. तिम्बीरी। च. सू.४ष.। सु.सू.३८ष.न्यग्रोधादिः। फलगुणाः— स्वादाम्लं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु। पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु॥ भा.चाव्य.। अजीर्णं लघु संग्राहि स्निग्धं पित्तानिवर्द्धनं। आमं कषायं संग्राहि तिन्दुं वातप्रकोपनम्॥ सु.सू.४६ ष.। "तिन्दुकाम्लं कषायं स्यात् संग्राहि वातकृत्परं। पक्वन्तु मधुरं स्निग्धं दुर्जरं श्लेष्मलं गुरु॥" रा.नि.व.११। (Diospyros melanoxylon.) Ebony tree. काकतिन्दुके। तिन्दुकभेदे। কেঁদ, আবলুশ। हिं केन्दु, तेन्दु। तें तुमि, तुमकि। ता. तुम्बि। कुचेलके। तिक्तिङ्गी। টেঁড়শ। वै.निघ.। क्ली। कर्णे, २ तौ.। प.प्र. १ ख.।

तिन्दुकाकृतिफलः | तिन्दुकाभफलः । पुं। द्वीपान्तरखर्ज्जूरीवृक्षे। পিণ্ডীখেজুর। वै.निघ.। [লের বীজ।

तिन्दुकास्थि । क्ली। तिन्दुकबीजे। তেঁদ ফ-

तिन्दुकिः । स्त्री। तिन्दुकवृक्षे। श्र.र.।

तिन्दुकिनी । स्त्री। आवर्त्तकीलतायां। আঁৎমোড়া। रा.नि.व.३। [छ। र.मा.। श्र.र.।

तिन्दुकी (इन्) । पुं। तिन्दुकवृक्षे। গাব গা-

तिन्दुजः (कः) । पुं। लोध्रवृक्षे। प.मु.। च.द.परिणामशूले।

तिन्दुलः । पुं। तिन्दुकवृक्षे। श्र.र.।

तिन्दुवीजम् । क्ली। केन्दुकवीजे। কেঁউ বীজ। र.चि.कृमि.चि.।

तिमिः । पुं। सागरजमहामत्स्ये। তিমি মাছ। गुणाः—"सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः। उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः। बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात्समुद्रजाः॥" सु.सू.४६ष.।

तिमिङ्गिलः । पुं। सागरजे तिमितोऽपि महति मत्स्ये। यस्तिमिभक्षकः तद्गुणाय। बम.।

तिमिङ्गिलगिलः । पुं। राघवमत्स्ये। अयं तिमिङ्गिलभक्षकः। রাঘব বোয়াল। वै.च.।

तिमिरः (रोगः) । पुं, क्ली। लिङ्गनाशापरनामभेदे नेत्ररोगविशेषे। রাতকাণা। हिं रतौन्धा। तच्च षड्विधं वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातभेदेन। निदानादि यथा—दोषास्तुर्यपटलमाश्रित्य तिमिरमुत्पादयन्ति। तेन साकल्येन दृष्टिरोधो भवति। गाढ़े च तस्मिन् तेजःपदार्थमपि न दृश्यते। "तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः। रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम्। अस्मिन्नपि तमीभूते नातिरूढ़े महागदे। चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतं। निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति॥ शिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं स्थिते। अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः। प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति। भूतन्तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते। दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्य्यासेन मन्यते। दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति। द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते। दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्य्ययम्। नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरगं नोपरिस्थितं। पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः॥" वातजे यथा—"...वाते तु सञ्चीयति दृक्शिराः। दृक्खलं विघ्नयन्ती गम्भीरा दृगसौ स्मृता॥" पित्तजे यथा—"पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम्। शिखितित्तिरपिच्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति॥" कफजे यथा— "कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति। शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम्। रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति। संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्सङ्कीर्णलक्षणम्॥" वा.उ.१२ष.। अन्यस्य नेत्ररोगविशेषे। ঝাপ্সা। लक्षणं—"कदाचिद्दीक्षते रूपं कदाचिच्च न वीक्ष्यते। तिमिरं तं विजानीयात् लिङ्गनाशेन बुद्धिमान्॥" अ.द.३०ष.। लौहकिट्टे। ताम्रे। त्रिका.। [चि.विषतिन्दुकतैले।

तिमिरा । स्त्री। हरिद्रायाम्। भैष.वातरक्त-

तिमिरिः । पुं। मत्स्यभेदे। वै.निघ.।

तिमिरी (इन्) । पुं। इन्द्रगोपकीटे। वै.निघ.।

तिमिषः । पुं। कुष्माण्डलतायाम्। কুমড়া গাছ। त्रिका.। ग्राम्यकर्कटिकायाम्। त्रिका.। तरम्बुजलतायाम्, माटाले। हारा.।

तिमी । स्त्री । तिमिमत्स्ये । त्रिरूपकोष: ।

तिमीरक: । पुं । नखरञ्जकवृक्षे । মেহেদি গাছ । प.मु. ।

तिरश्ची । स्त्री । पशुपक्षिस्त्रियाम् । मादि ।

तिरिजिह्विक: । पुं । पारिजातवृक्षे । পালতে । वै.निघ. ।

तिरिट: । पुं । इन्दुदवृक्षे । वै.निघ. ।

तिरिटि: । पुं । इन्दुयर्ष्यौ । श.मा. ।

तिरिणीकण्ट: । पुं । पारिजातवृक्षे । পালতে মান্দার । वै निघ. ।

तिरिम: (रिय:) । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणा: - मधुर: स्निग्ध: शीतल: दाहपित्तघ्न: त्रिदोषघ्न: रुच्य: पथ्यश्च । रा.नि व.१६ ।

तिरीट: । पुं,क्ली । लोध्रवृक्षे । प.मु. । रा.नि व.६ । भैष.नेत्ररो.चि. ।

तिरीटक: । पुं । पट्टिकालोध्रे । सि.यो.रक्ताशः-चि. । भा.म.४भ. । [न्यभेदे । वै.निघ. ।

तिरीपशालि: । पुं । मासत्रयपक्वे शालिधा-

तिर्य्यक् । पुं । चञ्चलधातौ । পারা । पक्षिजातौ । वै.निघ. ।

तिर्य्यक्पातनम् । क्ली । पारदस्य पातनक्रियाविशेषे । तत्साधनविधि:—"घटे रसं विनिःक्षिप्य सजलं घटमन्यकम् । तिर्य्यङ्मुखं द्वयो: कृत्वा तन्मुखं रोधयेत् सुधी: । रसाधो ज्वालयेदग्निं यावत् सूतोजलं विशेत् । तिर्य्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धैर्नागार्जुनादिभि: ॥" र.सा.सं. ।

तिर्य्यक्फला । स्त्री । अतुकालतायाम् । আংমোড়া । रा.नि.व.३ । [See अयम् ।

तिर्य्यक्स्थितम् । क्ली । अस्थिभङ्गविशेषे ।

तिर्य्यगत: । त्रि । सन्धिस्थानं त्यक्त्वा वक्रं गते । भा.म.३भ.भग्न.चि. ।

तिर्य्यग्गा । स्त्री । पूतनीशाके । पूदिना । प.मु. ।

तिर्य्यग्गामी (इन्) । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।

तिर्य्यग्यन्त्रम् । क्ली । पारदस्य तिर्य्यक्पातनार्थे यन्त्रविशेषे । "अध:पाते लघीभाण्डे चिभागजलपूरिते । तीव्रमन्त्रद्वभाण्डस्य तन्नालश्चोर्द्धतिर्य्यतं । विपिटं ज्वालयेदग्निं तस्योपरि च गोमयै: । तिर्य्यक्कृतस्य तद्यन्त्रं तिर्य्यग्यन्त्रमुदीरितम् ॥" रस. चि. ।

तिर्य्यग्यवोदरम् । क्ली । यवधान्ये । वै.निघ. ।

तिर्य्यग्यान: । पुं । कर्कटे । त्रिका. ।

तिल: (क:) । पुं, क्ली । (Sesamum Indicum.) स्वनामख्यातक्षुपे । তিল গাছ । प.मु. । हिं मिठातिल । मं तिल । कं एलु । तें नुव्वुलु, मलिनूने नुव्वुलु । ता. वाळ्ळेय । फा. कुञ्जद । दा. वारिक तिल । श्वेतकृष्णरक्तवन्यभेदेन चतुर्धा । सा.गुणा: — स्निग्ध: वर्णबलाग्निवृद्धिकर: स्तन्यघ्न: वातघ्न: गुरु: उष्ण: पित्तकर: मूत्रलाघवकर: व्रणे हित: पथ्य: । संग्राही मधुर: कषाय: तिक्त: कटुविपाक: पथ्यतमश्च । इति कृष्णतिलगुणा: । सित: अल्पगुणद: । रा.नि.व. १६ । "कृष्ण: श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यम: स्मृत: । अन्ये हीनतरा: प्रोक्तास्तज्ज्ञै: रक्तादयस्तिला: ॥" भा.पू.१भ.धान्यव. । "तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठ: स्निग्धो व्रणालेपनपथ्य उक्त: । बल्योऽग्निमेधाजननो वरेण्यो मूत्रस्य दोषाहरणो गुरुश्च । तिलेषु सर्व्वेष्वसित: प्रधानो मध्य: सितो हीनतरास्तथान्ये ॥" अत्रि.१५अ. । तच्छाकगुणा: —"वातलं कटु तिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्त्तकम् ।" च.सू.२७अ. । (क:) लोध्रवृक्षे । লোধ গাছ । रा.नि.व.६ । मरुवकवृक्षे । মরুয়া ফুলের গাছ । गुणा:—मधुर: शीत: वातपित्तकफघ्न: बलपुष्टिकर: हृद्य: लघु: मेदोवृद्धिकरश्च । रा.नि.व.१० । कटुपाक: उष्ण: रसायन: कफकुष्ठक्रिमिघ्न: वस्तिदन्तमुखरोगघ्नश्च । भा. । केतकीवृक्षे । गुडूच्याम् । सुपव्याम् । উচ্ছে । रा.नि.व.२३ । मूत्राशये । अम्बविशेषे । मे. । तिलकालकरोगे । अम. । (कम्) क्ली । सौवर्च्चललवणे । रा.नि.व.६ । कान्तलौहे । गुडे । कृष्णतिले । वै.निघ. । मस्तिष्के । क्लोम्नि । रा.नि.व.१८ । कृष्णसौवर्च्चललवणे । कालवणे । चित्रके । त्रिका. । [वै.निघ. ।

तिलकट: । पुं । तिलपुष्परेणौ । तिलचूर्णे ।

तिलकण: । पुं । मार्ज्जिततिले । মাজা তিল । च.सू.४अ. ।

तिलकल्कम् । क्ली । तिलवस्काले । তিলের

छाल। गुणा:—कषाया उष्णा पुंस्त्वघ्नी दन्तदोष हरी क्रमिशोफव्रणघ्नी रक्तदोषघ्नी। रा.नि.व.१०।

तिलकन्दः । पुं। त्रिपर्णीकन्दे। रा.नि.व.७।

तिलकल्कः (जः) । पुं, क्ली। पीड़िततिलपिण्याके। তিলের খোল। रा.नि.व.१६।

तिलकालकः । पुं। क्षुद्ररोगभेदे। তিল। लक्षणं—"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान्॥" मा.नि.। शूकरोगभेदे। "कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च। पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः॥ कालानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः। सन्निपातसमुत्थानं तं विद्यात्तिलकालकम्॥" सु.नि.१४अ.।

तिलकाश्रयः । पुं। ललाटे। কপাট। शब्दार्थकल्पतरुः।

तिलकिट्टम् । क्ली। तिलकल्के। তিলের খইল। गुणाः—लेखनं रुक्षं विष्टम्भि दृष्टिदोषकरञ्च। भा.पू.१भ.।

तिलकी (इन्) । त्रि। तिलकालकयुक्ते।

तिलचित्रपत्रकः । पुं। तैलकन्दनामककन्दशाके। रा.नि.व.७।

तिलचूर्णम् । क्ली। तिलकल्के। তিলকুটো। गुणाः—मधुरं रुच्यं रक्तपित्तबलपुष्टिकरञ्च। रा. नि.व.१६।

तिलच्छकः । पुं। ईक्षाम्बे। वै.निघ.।

तिलजम् । क्ली। तैले। वै.निघ.।

तिलजटा । स्त्री। तिलमञ्जर्य्याम्। दुग्धेनैतत्क्वाथः आखुविषहरः। वा.उ.३८अ.।

तिलजा । स्त्री। तिलवासिनीशाली। হৈমন্তিকধান্য বিশেষ। रा.नि.व.१६।

तिलतण्डुलकम् । क्ली। आलिङ्गने। श.मा.।

तिलतैलम् । क्ली। तिलभवतैले। তিলের তেল। गुणाः—तीक्ष्णं त्वग्दोषहृत् चक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृत् बद्धविट्कं क्रमिघ्नं स्रोतःशोधकं क्षतस्य धातुपुष्टिकरञ्च। वा.तैलव.। "वृष्यं मधुरं तिक्तं कषायम् उष्णं तीक्ष्णं बल्यं कफवातजन्तुखर्जूव्रणकण्डूविहरं कान्तिकरञ्च। रा.नि.व.१५। "कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च। पित्तकृद्वातश्लेष्मनं श्लेष्मरोगादिवर्द्धनं। बल्यं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारनुत्। वृष्यं श्रमापहं ज्ञेयं तिलतैलं विदुर्बुधाः। छिन्ने भिन्ने च्युते घृष्टे भग्नेऽग्निदाहकेऽपि च। वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम्। विषे व्यालयुतः सर्पे भेकेऽभ्यङ्गावगाहने। पाने कस्ती वलासे च तिलतैलं विधीयते। तिलतैलं विधेयं स्यात् सर्व्वरोगनिवारणे॥" अत्रि.१४अ.।

तिलनामा । स्त्री। तिलवासिनीशाली। रा. नि.व.१६।

तिलनालभूतिः । स्त्री। तिलनालक्षारे। তিলের ক্ষার। गुणः—अश्मरीघ्नः। च द.अश्मचि.।

तिलनी । स्त्री। तिलवासिनीशाली। रा.नि. [व.१६।

तिलपर्णः । पुं, क्ली। श्रीवेष्टे। দেবদারুনির্য্যাস। रा.नि.व.१२।

तिलपर्ण(क)म् । क्ली। रक्तचन्दने। भा.। श्रीखण्डचन्दने। শ্বেতচন্দন। रा.नि.व.१२।

तिलपर्णिका । स्त्री। श्रीखण्डचन्दने, श्रीवेष्टके। अजगन्धायाम्। রাস্কুনি। रा.नि.व.२२। रक्तचन्दनवृक्षे। हे.च.।

तिलपर्णी । स्त्री। रक्तचन्दने। प.मु.। वै. निघ.२भ.ज्व.भैरवीगुड्याम्। तिलवासिनीशाली। रा.नि.व १६। "तिलीनी"नामकशाकभेदे। र. का.सं.रसमारणे। गुणाः—लघुः कफशोथहरी च। सु.सू.४६अ.। चन्दने। वै.निघ.।

तिलपिच्चटम् । क्ली। तिलपिष्टके। তিলকুটো। कश्चित्।

तिलपिञ्जः । पुं। श्वेततिलकवृक्षे। শাদা তিল। निष्फलतिलवृक्षे। अम.। वन्यतिले। কাটতিল। वै.निघ.। [ल। प.मु.।

तिलपिण्डी । स्त्री। तिलकल्के। তিল খইল।

तिलपिष्टकम् । क्ली। पललै, कुट्टिततिलकृतपिष्टके। তিলকুটো, তিলে সন্দেশ। गुणाः—"पललन्तु समाख्यातं कथ्यते तिलपिष्टकम्। पललं मलकृद्वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत्। बृंहणं गुरु वृष्यञ्च स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम्॥" भा.।

तिलपुष्पकः । पुं। विभीतकवृक्षे। वै.निघ.।

तिलपेजः । पुं । तिलपिञ्जे । শ্বেত তিল, নিষ্ফল তিল । वै.निघ. । [नि.व.१० ।

तिलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । रा.

तिलभेदः । पुं । खाखसवृक्षे । পোস্ত গাছ । वै.निघ. । [त्रिका. ।

तिलमयूरः । पुं । पक्षिभेदे । তিলে ময়ূর ।

तिलमोदकः । पुं । तिललड्डुके । वै.निघ. ।

तिलरसः । पुं । तिलतैले । वै.निघ. ।

तिलवासिनी (सी) । स्त्री,पुं । स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे । হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ । गुणाः—पित्तकफघ्नी स्निग्धा कासश्वासहरा शीघ्रपाककारी लघुः स्वाद्वी शुक्रवर्द्धना महागुणा पाण्डुशूलामवातेषु प्रशस्ता च । रा.नि.व.१६ ।

तिलशालिः । पुं, स्त्री । तिलवासिशाली । रा.नि व.१६ । [प.मु. ।

तिलश्राणा । स्त्री । कृषरायाम् । খিচুড়ি ।

तिलसम्भवम् । क्ली । तैले । वै.निघ. ।

तिलस्नेहः । पुं । तिलतैले । (शब्दकल्पतरुः)

तिलाङ्कितदलः । पुं । तैलकन्दे । रा.नि. व.७ ।

तिलापत्त्या । स्त्री । कृष्णजीरके । श.च. ।

तिलित्सः । पुं । गोनाससर्पे । अम. ।

तिलौदनम् । क्ली । तिलान्ने । हारा. ।

तिल्यम् । क्ली । तिलक्षेत्रे । रा.नि.व.२ ।

तिल्वः (ल्वः) (कः) । पुं । मरुवकवृक्षे । মরুয়া ফুলের গাছ । र.मा. । रोध्रवृक्षे । अम. । श्वेतरोध्रे । रक्तरोध्रे । अ.टी.सभूति.स्वा. । रोध्राकारे वृहत्पत्रे रक्तवैरेचनिकवृक्षे । सु.सू.३८च. श्यामादिः ड. । वा.सू.१५अ. । स्थलरोध्रे । सु.सू. ३८अ. । अधःसंशमने । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ.विषमज्व.कालादिघृते ।

तिल्वकतरुः । पुं । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

तिल्वनी । स्त्री । कर्कोटायाम् । কাঁকরোল । वै.निघ. ।

तिष्यः (कः) । पुं । पौषमासे । श.र. । आमलकवृक्षे । प्रसवलक्षे । वै.निघ. ।

तिष्यपुष्पा (फला) । स्त्री । आमलकीवृक्षे । श.च. । अम. ।

तिष्या । स्त्री । आमलकीवृक्षे । श.र. ।

तिस्रा । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् । वै.निघ. ।

तिहा(न्) । पुं । तण्डुले । त्रि । रोगिणि । उणा. ।

तीरः । पुं, क्ली । वङ्गे । मे. ।

तीरणः । पुं । करञ्जिकायाम् । वै.निघ. ।

तीर्णपदी । स्त्री । मुषलीकन्दे । তালমূলী । श.च. ।

तीर्थम् । क्ली । स्त्रीरजसि । मे. । योनौ । हे.च. । अग्नौ । निदाने । उणा. । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

तीर्थवाकः । पुं । केशे । हे.च. । [व.१६ ।

तीर्थसेवी (इन्) । पुं । वकपक्षिणि । रा.नि.

तीव्रम् । क्ली । लौहे । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व. १३ । वङ्गे । उणा. । त्रि । तीक्ष्णे । कटुनि । त्रिका. । [বুনো ওল । रा.नि.व.७ ।

तीव्रकन्दः । पुं । शूरणे । ওল । कटुशूरणे ।

तीव्रगन्धा । स्त्री । यमान्याम् । रा.नि.व.६ ।

तीव्रज्वाला । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

तीव्रवेदना । स्त्री । अतिवेदनायाम् ।

तीव्रसन्तापः । पुं । श्येनपक्षिणि । বাজ পাখী । वै.निघ. ।

तीव्रा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাফট্কী । तरटीवृक्षे । तुलसीवृक्षे । रा.नि. व.६।८।१० । धातकीवृक्षे । पाण्डुशिंशपायाम् । वै. निघ. । गण्डदूर्व्वायाम् । राजिकायाम् । राई । कटुकाम् । मे. ।

तीक्ष्णः । पुं । कृष्णसर्षपे । विषे । अम. । तिक्तायाम् । यवक्षारे । चाणकामूलके । रेचनधूमपानविशेषे । तत्र धूमनाडी २४अङ्गुलयः,धूपद्रव्याणि च तीक्ष्णानि भाव्यानि । शल्लकीवृक्षे । श्वेतशिग्रौ । छिक्किकायां । श्वेतमरुवके । कृष्णशिंशपायां । पुंरीगे । वै.निघ. । शितदर्भे । कुन्दुरौ । कुन्दुरुघोटी । रा.नि.व.८।१२ । क्ली । खनिकालवणे । तीक्ष्णलौहे । क्षीरकादौ । खर्परधातौ । वै.निघ. । खर्-

के । लौहे । प.मु.। तीक्ष्णलौहे । र.मा. । लवङ्गे । मुष्कके । मी. । मरिचे । वै.निघ.२भ.अतिसा.चि. देवदार्व्यादिः । चविकायां । रा.नि.व.६। मूलके । अम. । त्रि । तीव्रगुणभूयिष्ठे । तदाश्रयद्रव्यं पित्तकरं वातकफघ्नं लेखनञ्च । सु. । [नि.व.१६ ।

तीक्ष्णकः । पुं । सिद्धार्थे । শ্বেত সরিষা । रा.

तीक्ष्णकण्टः (कः) । पुं । यासवृक्षे । क्षुद्र দুরালভা । रा नि.व.४। इङ्गुदीवृक्षे । करीरवृक्षे । वर्बूरकवृक्षे । रा.नि.व.८ । धुस्तूरवृक्षे । जटा. । कुटोवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । धुस्तूरफले ।

तीक्ष्णकण्टका । स्त्री । कन्थारीवृक्षे । रा.नि. व.८ । फणवज्रीवृक्षे । ফণিমনসা । वै.निघ. ।

तीक्ष्णकन्दः । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

तीक्ष्णकल्कः । पुं । रेचनाख्यधूमपानकल्के । स च धूमपादिः । भा. । कुलुम्बुरुवृक्षे । তাম্বুল-ফল, নেপালি ধনে । रा.नि.व.६ ।

तीक्ष्णकीलः (कः) । पुं । भकर्करे । युक्तमदनवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णगन्धः (कः) । पुं । पलाण्डौ । भैरवीवचायां । शोभाञ्जनवृक्षे । गन्धतुलस्यां । प.मु. । चवकवृक्षे । হেঁচেতা । रा.नि.व.८ । कृष्णशिग्रौ । एलायां । कृष्णार्जके । फणिज्झकवृक्षे । वै. निघ. । कुन्दुरुखोटी । शब्दार्णवः । महाराजप्र सा.तैले ।

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । र.मा. । श्वेतवचायां । कन्थारिवृक्षे । रक्तसर्षपे । রাই । रा. नि.व.६।८।१६ । वचायां । मी.। भा.म.४भ.शुद्ररी. चि.। जीवन्त्याम् । श.च. । श्वेतजीरके । वै.निघ.।

तीक्ष्णगन्धोग्रा । स्त्री । शुक्लवचायां। वै.निघ.।

तीक्ष्णगुणकर्म । क्ली । तीक्ष्णद्रव्यगुणक्रियायाम् । तत् दाहपाककरं स्रावणं मृदु च । सु. ।

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.मु. । रा.नि.व.६ । भा.पू.१भ. ।

तीक्ष्णतरुः । पुं । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णतैलम् । क्ली । मद्ये । सर्जरसे । स्नुहीक्षीरे । श.र. । ज्योतिष्मतीतैले । লতাফট্কীর তেল । रस.र. ।

तीक्ष्णत्वक् । पुं । तुम्बुरौ । নেপালি ধনে । वै.निघ. ।

तीक्ष्णदंष्ट्रः (कः) । पुं । व्याघ्रे, चित्रकव्याघ्रे । रा नि व.१९ । [लवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णदग्धा । स्त्री । कोङ्कणी ख्याते यावना-

तीक्ष्णद्रुः । पुं । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णपत्रः । पुं । कुमरिचे । লঙ্কামরিচ । प मु. । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । रक्तोंची । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णपुष्पम् (ष्पा) । क्ली,स्त्री । लवङ्गे । रा. नि.व.१२ । (ष्पा) श्वेतकेतकीवृक्षे । रा.नि.व.१०।

तीक्ष्णप्रियः । पुं । यवे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णफलः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा नि.व.११। क्ली । तेजःफले । वै.निघ. ।

तीक्ष्णफला । स्त्री । राजसर्षपे । কাল সরিষা । रा.नि.व.१६ ।

तीक्ष्णमञ्जरी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । পানের গাছ । वै.निघ. ।

तीक्ष्णमूलः । पुं । कुलञ्जनवृक्षे । रा.नि.व.६। शिग्रुवृक्षे । সজিনে গাছ । रा.नि.व.७ ।

तीक्ष्णरसः । पुं । यवक्षारे । र.मा. ।

तीक्ष्णलौहम् । क्ली । वज्रलौहे । इस्पात, विदरीति भाषा । गुणाः—रूक्षम् उष्णं तिक्तं वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलघ्नं मुण्डाधिकगुणञ्च। रा. नि.व.१३ ।

तीक्ष्णवल्कः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११।

तीक्ष्णवृक्षः । पुं । पीलुवृक्षे । वा.टी.हेमा., भवणस्र । सु.१५अ.श्यामादिः ।

तीक्ष्णशूकः । पुं । यवे । प.मु.। रा.नि.व.१६।

तीक्ष्णसारः । पुं । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । कृष्णशिंशपायाम् । घण्टापाटलायाम् । घण्टापारुल । लौहे । वै.निघ. । स्त्री । कृष्णशिंशपायां । কাল শিশু বা অগুরু । रा.नि.व.९ ।

तीक्ष्णा । स्त्री । अत्यम्लपर्ण्याम् । वचायाम् । सर्पकङ्कालिकालतायाम् । प.मु. । चविकायाम् । रा.नि.व.६ । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফ-

टुकी। कपिकच्छ्वां। আলাকুশী। रा.नि.व.३। छिक्किकायाम्। হেঁচেতা। वै.निघ.।

तीक्ष्णाग्निः । पुं। जाठराग्न्यन्यतमे भस्मी। পাচক অগ্নিবিশেষ। "मात्रातिमात्राप्यशिता तीक्ष्णाग्नेः पच्यते सुखं। अतएव हि केनापि म-तस्तीक्ष्णाग्निरुत्तमः॥" भा.। See अग्निः।

तीक्ष्णायसम् । क्ली। तीक्ष्णलौहे। তিখা বা ইস্পাৎ। रा.नि.व.१३।

तुका(गा)क्षीरी । स्त्री। वंशलोचनायाम्। हे.च.। रा.नि.व.६। च.द.यक्ष्म.चि.सितोपला-दिचूर्णे।

तुगा (ग्या) । स्त्री। वंशलोचनायाम्। বংশলোচন। रा.नि.व.६। च.द.सि.यो.स्व.मे.चि.। वा.सू.१५अ.।

तुङ्गः । पुं। पुन्नागवृक्षे। পুন্নাগ গাছ। र.मा.। च.सू.४अ.। ह्रस्वदारकवृक्षे। सु.कल्प.८अ.। नारिकेलवृक्षे। भा.। गण्डके। গণ্ডার। रा.नि.व.१९। पद्मकेसरे। वै.निघ.। त्रि। उच्चे। प्रधाने। उच्चे।

तुङ्गकः । पुं। पुन्नागवृक्षे। श.र.। ह्रस्वदारकवृक्षे। पद्मकेसरे। वै.निघ.।

तुङ्गकेशरः । पुं। पुन्नागवृक्षे। प.मु.।

तुङ्गभद्रा । स्त्री। दक्षिणदेशप्रसिद्धनद्यां। तज्जलं स्निग्धं निर्मलं स्वादु गुरु कण्डूपित्तजनकं सात्मेत्र पथ्यकरञ्च। रा.नि.व.१४।

तुङ्गवृक्षः । पुं। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ.।

तुङ्गस्कन्धफलः । पुं। नारिकेलवृक्षे। भा.आम्रवर्गे।

तुङ्गा । स्त्री। वंशलोचनायाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.अ.सा.चि.हस्त्यलवङ्गादिचूर्णे। शमीवृक्षे। रा.नि.व.८। अल्पशमीवृक्षे। च.वि.८अ.।

तुङ्गाक्षीरी । स्त्री। वंशलोचनायां। वै.निघ.।

तुङ्गिनी । स्त्री। महाशतावर्य्यां। रा.नि.व.४।

तुङ्गी । स्त्री। कर्णस्फोटायां। কাণছিড়া। वै.निघ.। वनतुलस्यां। हरिद्रायाम्। मे.।

तुङ्गीनसः । पुं। मांसनाशककीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.।

तुच्छम् । क्ली। पुलाकाजी, तुषे। ভুষি। उक्ता.।

तुच्छद्रुः । पुं। एरण्डवृक्षे। श.च.।

तुच्छधान्यकम् । क्ली। नीवारधान्ये। উড়ি ধান। पुलाके। আগড়া। र.मा.।

तुच्छा । स्त्री। नीलीवृक्षे। तुत्थके। भा.।

तुटुमः । पुं। मूषके। त्रिका.।

तुड़ी । स्त्री। आढक्यां। অরহর। र.मा.।

तुण: (णि:) कः । पुं। नन्दिवृक्षे। তুণ গাছ। अ.टी.स्वा.।

तुण्डम् । क्ली। मुखे। रा.नि.व.१८।

तुण्डकी । स्त्री। करञ्जवल्ल्यां। वै निघ.।

तुण्ड(ण्डि)केरि: (रिका) (री) । स्त्री, पुं। कार्पास्याम्। কাপাস গাছ। विम्बिकायां। তেলাকুচা। अ.टी.स्वा.। रा.नि.व.४। वनकार्पासीफले। (कः, का) तन्नामकतालुरोगविशेषे, शिम्बीगलरोगभेदे। लक्षणम्—"शोथः स्थूलस्तोदादाहप्रपाको श्लेष्माद्भ्यां कीर्त्तिता तुण्डिकेरी।" भा.। सु.। "हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः। पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिकः॥" वा.उ.२१अ.। वायव्यकीटविशेषे। तद्दष्टे वातजन्यरोगा भवन्ति। सु.कल्प.८अ.।

तुण्डाहतदष्टकम् । क्ली। अदंष्ट्राकृतदंशे। ছোবলান। "यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते। न तु दंष्ट्राकृतो दंशः तत्तुण्डाहतमादिशेत्॥" वा.उ.३६अ.।

तुण्डि: (ण्डी) । पुं, स्त्री। मुखे। पक्षिचञ्चौ। পাখীর ঠোঁট। उक्ता.। स्त्री। शिम्बीनाभिगण्डरोगे। গোঁড়। लक्षणं यथा—"वातेनाध्मापिता नाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते।" भा.। सु.शा.१०अ.। नाभौ। श.र.। अरण्यविम्बिकायाम्। रा.नि.व.२३। देवधान्ये। वै.निघ.।

तुण्डिका । स्त्री। पीलुपर्ण्याम्। रा.नि.व.२३। विम्बिकायाम्। তেলাকুচা। नाभौ। श.र.। कार्पास्याम्। काकजङ्घायाम्। कुन्दुरुलतायाम्। कुन्दूरुकी। वै.निघ.।

तुण्डिकेरि(री)फला । स्त्री। कुन्दुरुलतायाम्, मधुरविम्ब्याम्। कुन्दूरुकी। वै.निघ.।

तुण्डिकेरफला । स्त्री । वन्यामलकीगाछविशेषे । वै.निघ. ।

तुण्डिकेशी । स्त्री । बिम्बिकायां । च.टी. ।

तुण्डिभः (लः) । त्रि । पुष्टे । वृद्धनाभियुक्ते । अम. ।

तुत्थ(क)म् । क्ली । Sulphate of copper. ताम्रस्योपधातौ स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । तूँतिया । र.मा. । तुत्थं द्विविधं मयूरं खर्परीतुत्थञ्च । गुणाः—"तुत्थं कटु कषायोष्णं श्वित्रनेत्रामयापहं । विषदोषेषु सर्व्वेषु प्रशस्तं वान्तिकारकं । खर्परी कटुका तिक्ता चक्षुष्या च रसायनी । त्वग्दोषशमनी रुच्या दीप्या पुष्टिविवर्द्धनी ॥" रा.नि.व. ११। "तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणञ्च तत् ॥" भा.पू.१भ. । क्षारं निर्म्मलं लघु भेदकं क्रिमिकण्डूकुष्ठकफपित्तघ्नम् । राज. । "गन्धकेन पचेत्तुत्थं तुत्थार्द्धेनार्द्धयामकं । वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तः तदा शुद्धिं विनिर्द्दिशेत् ॥" इति शुद्धिः । सा.कौ. । अन्यत्र—"विष्ठया मर्द्दयेत्तुत्थं मार्ज्जारककपोतयोः । दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे ततः । पुटं दध्ना पुटत्क्षौद्रैः देयं तुत्थविशुद्धये ॥" भा. । क्वचि मरसाञ्जने । उणा. ।

तुत्थखर्परिका (री) । स्त्री । खर्परिकायां । थापर । वै.निघ. । [निघ. ।

तुत्थनी । स्त्री । एलायां । शिवलिङ्गिन्यां । वै.

तुत्था । स्त्री । नीलीवृक्षे, महानील्यां । रा.नि.व.४ । क्षुद्रैलायां । अम. ।

तुत्थाञ्जनम् । क्ली । तुत्थे । अम. ।

तुन्तुभः । पुं । सर्षपवृक्षे । भा.पू.१भ.धान्यव. ।

तुन्दम् । क्ली । उदरे । रा.नि.व.१८ । [त्रिका. ।

तुन्दः । पुं । स्थविरे । रा.नि.व.२० । नाभौ ।

तुन्दकूपिका (पी) । स्त्री । नाभ्याम् । हे.च. । त्रिका. । [श.टी.र. ।

तुन्दपरिमार्जः (मृजः) । त्रि । अलसे ।

तुन्दि । क्ली । उदरे । हे.च. । स्त्री । नाभौ । त्रिका. । [श.र. ।

तुन्दिकः । पुं । पृथूदरमानुषे । स्त्री । नाभौ ।

तुन्दिकरः । पुं । नाभौ । त्रिका. । [श.र. ।

तुन्दिभः (लः) । त्रि । हृष्टपुष्टे । ভুঁড়ো ।

तुन्दिलफला । स्त्री । त्रपुषीलतायाम् । रा.नि.व.७ ।

तुन्दी । स्त्री । नाभौ । श.र. ।

तुन्नः (कः) । पुं । (Cedrela Toona.) वृक्षविशेषे, तूणीवृक्षे । তুন্দ গাছ । हिं महानिम्, तुन् । उत्. महालिम्बु । पं. द्रावी । म.म. । त्रि । पीड़िते ।

तुन्नकारिका । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. । [सु । सु.शा.५अ. ।

तुन्नसेवनी । स्त्री । शिरःकटीकपालसन्धिदेशे-

तुभः । पुं । वर्करे । বোকা ছাগল । वै.निघ. ।

तुमुलः । पुं । बिभीतकवृक्षे । मे. । [श.र. ।

तुम्बः (कः) । पुं । अलाव्वाम् । লাউ । प.मु. ।

तुम्बकम् । क्ली । धन्याके । धनिया । कन्दर्पसा. तैलि । [निघ. ।

तुम्बरुः । पुं । तुम्बुरी । নেপালি ধনে । वै.

तुम्बा । स्त्री । अलाव्वाम् । प.मु. । तिक्ततुम्ब्याम् । वै.निघ. । [श.र. ।

तुम्बिः । स्त्री । तिक्ततुम्ब्याम् । अलाव्वाम् ।

तुम्बिका । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व.३ ।

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व.३ ।

तुम्बी । स्त्री । अलाव्वाम् । प.मु. । कटुतुम्ब्यां । তিৎলাউ । भा. । पुं (म्बन्) । सरलवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

तुम्बीतैलम् । क्ली । गलगण्डाधिकारे तैलम् । कटुतैलं ४ श. पुराणतिक्तालाबूरसः १६ श. । कल्कार्थे—विड़ङ्गं यवक्षारः सैन्धवं वचा रास्ना चित्रकमूलं त्रिकटु देवदारु एषां प्रति ८ तो. । भैष. । च.द. । [शाला. ।

तुम्बीपुष्पम् । क्ली । अलाबुपुष्पे । लताम्बुजे ।

तुम्बुकः । पुं,क्ली । अलाव्वाम् । লাউ । हेडचन्द्रः ।

तुम्बुरः (री) । पुं, स्त्री । तुम्बुरुवृक्षे । र.मा. । आर्द्रधान्यके । त्रिका. । कुक्कुरधिस्सा । मे. ।

तुम्बुरः । पुं, क्ली । (Xanthoxylon alatum. Syn. Z. hostile.) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषे । তেজবলের গাছ, নেপালি ধনে, তাম্বুল ফল । हिं तेजबल, तुमुरु । मं तेन्दु । कं तुम्बुरु । तत्फलं मरिचवत् । च.सू.३अ. । एतदभावे धान्यकं ग्राह्यम् । गुणाः—मधुरः तिक्तः कटूष्णः वातकफघ्नः शूलगुल्मोदराध्मानकृमिघ्नः अग्निदीपनश्च । रा.नि.व.११ । "तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत्कटु । रुच्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं रूक्षं लघु विदाहि च । वातश्लेष्माक्षिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुरुताक्रमीन् । कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥" भा. ।

तुर(ग,ङ्ग)गन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायां । प.मु. ।

तुरग(ङ्ग)द्विष(द्वेषि)णी । स्त्री । महिष्यां । रा.नि.व.१८ । वै.निघ. ।

तुरग(ङ्ग)प्रियः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।

तुरगशिफा । स्त्री । अश्वगन्धामूले । च.द.वा.व्या.चि. ।

तुरगाह्वा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । घोण्टायां । শেয়াকুল । रा.नि.व.८ ।

तुरगी (इन्) । त्रि । अश्वारोहे । हे.च. । स्त्री । अश्वगन्धायां । घोण्टायां । रा.नि.व.४।८ । अश्वायां ।

तुरङ्गः (मः) । पुं । घोटके । अम. । चित्ते । श.र. । क्ली । गन्धके । र.सा.सं. ।

तुरङ्गकः । पुं । हस्तिघोषायां । र.मा. ।

तुरङ्गरिपुः (ङ्गारिः) । पुं । करवीरवृक्षे । र.मा. । वै.निघ.२भ.विषमज्व.चि. । महिषे ।

तुरङ्गा (ङ्गा) (ङ्गी) । स्त्री । अश्वगन्धायां । वै.निघ. । मद.व.१ । प.मु. । घोण्टायाम् । ঘোণ্টাবদর । रा.नि.व.८ ।

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीलतायां । দেয়াতাড় । रा.नि.व.३ । See अगरी ।

तुरुष्कः । पुं । सिह्लके । শিলারস । प.मु. । सु.सू.३८अ. । वा.टी.हेमा. । अरुणस्तु कृमिनिर्यासविशेषमाह । वै.निघ.प्रसारणीनारायणतैले । च.द.वा.व्या.चि.१८अ.प्रतिकमहाराजप्रसारणीतैले । तद्देशीयाश्वे । अ.द.६अ. । घण्टापाटलवृक्षे । घण्टापारुल गाछ । श्रीवासे । তার্পিন তেলের গাছ । प्राच्यके । त्रिका. ।

तुलसी । स्त्री । (Oci(y)mum sanctum.) Holy basil. स्वनामख्यातक्षुपे । তুলসী গাছ । हिं वरब्बा, तुलसी । मं तुलसीचेझाड़ । तें कृष्ण, गग्गेरचेट्टु, इयुलसी, तुलसीचेट्टु । ता. तुलशी । दा. तुलसी । बम्. तुलस । अन्या—(O. gratissimum.) রামতুলসী । हिं रामतुलसी । तें त्रिमतुलसी । मा. एलुमिच्छमतुलसी । दा. रामतुलसी । अपरा—(Ocimum Basilicum.) See विश्वतुलसी । चन्द्रपत्रतुलसी-गन्धतुलसी-कृष्णतुलसी-बिल्व(ल्व)गन्धतुलसी-श्वेततुलसी वर्व्वरीतुलस इति षड्भेदा तुलसी । सा. गुणाः—कटुः तिक्तोष्णा वातश्लेष्मघ्नी सुरभिः क्रिमिघ्नी भूतघ्नी रुच्या वातशान्तिकरी । "तुलसी उभया च कासवातक्रिमिवमिभूतापहारिणी पूता ।" इति श्वेतकृष्णगुणाः । रा.नि.व.१० । "तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् ॥" श्वेतकृष्णगुणाः—"शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्तिता ।" भा. ।

तुलसीच्छद(पत्र)म् । क्ली । वृहत्ताळीशपत्रे । वै.निघ. । [मी । र.मा. ।

तुलसीद्विषा । स्त्री । वर्व्वर्याम् । বাবুই তুল-

तुला । स्त्री । ४०० तोलकपरिमाणे, पलशतमाने । तुलामाने । निष्कि । मे. । सादृश्ये । त्रिका. ।

तुलाकोटिः (टी) । स्त्री । परिमाणभेदे । अर्व्वुदे । हे.च. । कोटिसंख्यायाम् । वै.निघ. ।

तुलावीजम् । क्ली । गुञ्जायाम् । त्रिका. ।

तुलिका । स्त्री । द्रापुत्रिकापक्षिणि । খঞ্জন পাখী । त्रिका. । [तायां । च.सू.१अ. ।

तुल्यार्थता । स्त्री । एकसामान्यरूपार्थानुयोगि-

तुवरः (कः) । पुं । तुवरयवनाले । লাল কাশ জনার । रा.नि.व.१६ । आढ़क्याम् । অরহর । (कः) कुष्ठान्यभेदे । "पत्रैस्तु केशराकारैः कषायैः सहश्चैः फलैः । वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरजः ॥ आवकरं तौवरकं कषायं कटुपाकि च । उष्णकृमिज्वरानाहमीहोदावर्तनाशनम् ॥" सु.सू.

४६अ. । वा.उ.२९अ. । अप्रसंगुंडके । থোবা। अजातश्रृङ्गगवि । अम. । त्रि । कषाये । मे. । ति-क्ते । सु.सू.४५अ. ।

तुवरयावनालः । पुं । स्वनामख्यातरक्तकृष्णशिम्बीधान्ये । रक्त कृष्ण जनार । मं-तूरीधान्य । कं चोक्करजाल । गुणाः—कषायः उष्णः शोफघ्नः संग्राही वातप्रमवः विदाही शोषजनकश्च । रा. नि.व.१६ ।

तु(तू)वरिका (री) । स्त्री । (Cajanus Indicus.) आढ़क्याम् । अरहर । रा.नि.व.१६। भुजाढ़क्याम् । तीरिसेति लोके । টোঙোর কলায় । हिं तोरी । प.मु. । गुणाः—कटुतिक्तकषाया उष्णा ग्राहिणी चक्षुष्या छर्दिपित्तजृम्भानाशिनी च । रा.नि.व.१६। ग्राहिणी लघुः कफविषरक्तघ्नी तीक्ष्णा उष्णा दीपनी कण्डूकुष्ठकोष्ठक्रिमिहरी च । भा.पू.१भ.धा.व. । A kind of lentil (Cytisus Cajan.) मसूरकलाये । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । मे. । गोपीचन्दने । তিলকমাটী । भा. । राजिकायाम् । শ্বেত সরিষা। वै.निघ. ।

तुवरीमृत् । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । তিলকমাটী । पङ्कपर्पटी । रा.नि.व.१२ ।

तुवरीशिम्बः । पुं । चक्रमर्दवृक्षे । श.च. ।

तुविः । स्त्री । तुम्ब्याम् । লাউ । श.मा. ।

तुषः । पुं । विभीतकवृक्षे । तुसे । তুষ । अम. ।

तुषजलम् । क्ली । तुषोदके । কাঁজিবিশেষ । अभावे काञ्जिकम् । सि.यो.वृहच्छुक्रसन्धाने ।

तुषधान्यम् । क्ली । तुषे । তুষ । र.मा. । रक्तशाल्यादौ । वै.निघ. । कङ्ग्वादिकुधान्यवर्गे । यथा—“कङ्गुचीनः कोद्रवश्च श्यामाको वनकोद्रवः । प्रणवीजं वंशवीजं गवेधुश्च प्रसाधिका । तावन्त्येतानि चोक्तानि तुषधान्यानि वै नव ॥”

तुषसौवीरकम् । क्ली । सतुषयवकाञ्जिके, तुषोदके । वै.निघ. ।

तुषस्वेदः । पुं । वातव्याधौ अश्वस्य स्वेदविशेषे । “सुतप्तकाञ्जिकैः स्विन्नं तुषं बद्धा पु(पू)र्तं भिषक् । तुषस्वेदं तुरङ्गस्य धान्यैर्वापि प्रदापयेत् ॥” ज.द. १८अ. ।

तुषानलः । पुं । तुषाग्नौ । श.र. ।

तुषाम्बु । क्ली । तुषोदके । विदलितामयवैः संहिते अम्लतां गते तुषाम्बुनि । “तुषाम्बु सन्धितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः । शार्ङ्ग. ।

तुषाम्बुवटम् । क्ली । तुषाम्बुपक्वाम्ने । वै.निघ.।

तुषाम्भः । क्ली । तुषाम्बुनि । भैष.र.पि.शूलचि. । “अम्लतुषाम्भसा ।”

तुषारः । पुं । कर्पूरे । चीनकर्पूरे । रा.नि.व. १२ । जलकणायां । मे. । “अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवाः । धूमावयवनिर्मुक्ताः तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥” भा. । त्रि । शीतले । हिमे । मे. ।

तुषारकालः । पुं । शरत्काले । वै.निघ. ।

तुषारगौरः । पुं । कर्पूरे । भीमसेनीकर्पूरे । चीनकर्पूरे । वै.निघ. ।

तुषाराम्बु । क्ली । नीहारजले ।

तुषोत्थम् । क्ली । तुषोदके । सौवीरकाञ्जिके । रा.नि.व.१५ ।

तुषोदकम् । क्ली । सतुषयवकाञ्जिके । हारा. । सौवीरकाञ्जिके । रा.नि.व.१५ । च.सू.२अ. । तल्लक्षणं—“भ्रष्टान् माषतुषान् सिद्धान् यवांस्तु चूर्णसंयुतान् । आस्रुतानम्भसा तज्जातं तत्र तुषोदकम् ॥” च. । “तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः ।” गुणाः—“तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुक्रिमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृत् वस्तिशूलनुत् ॥” भा. । “तुषोदकं वातपित्ताश्मरघ्नं प्रमेहकं रक्तपित्तापहञ्च । विपाचकं स्यात्सरणं क्रिमिघ्नम् अजीर्णहन्तृ कटुकं विपाके ॥” अत्रि.११ अ. । “तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुपार्श्वरोगनुत् । ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥” सु. ।

तुष्टिः । स्त्री । हञ्जौषधे । वै.निघ. ।

तुसः । पुं । तुषे । भ.टी.र. ।

तुहिनः । पुं । कर्पूरे । क्ली । हिमे । अम. । स्त्री । शकनाशायाम् । শোণা । वै.निघ. ।

तुहिनांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

तुहिनांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि. व.१५ ।

तूणः । पुं । तूणीकवृक्षे । तूण गाछ ।

)कः । पुं । (Cedrela Toona.) कोङ्कणे नन्दीवृक्ष इति ख्याते वृक्षे । तूण गाछ । हिं तूणि, महानिम् । उत्. महालिम्ब् । पं दू-वी । गुणाः—कटुः तिक्तः पीतः रक्तपित्तदाहघ्नः शिरोवेदनाघ्नः श्वेतकुष्ठघ्नः सुगन्धिः पुष्टिकरः वीर्यकरश्च । रा.नि.व.१२ ।

तूणी (इन्) । पुं । नन्दीवृक्षे । तूण गाछ । रा.नि.व.१२ । "तूणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः । तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित् ॥" भा. । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा—"अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता । भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥" सु.नि.१अ. ।

तूतः (**दः**) । पुं,क्ली । तूलकाष्ठे । गुणाः—"तूतं पक्वं गुरु स्वादु हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवामं गुरु सरमम्लोष्णं रक्तपित्तकृत् ॥" भा.आम्रव. । ब्रह्मवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

तूतकम् । क्ली । तुत्थे । श.च. ।

तूरी । स्त्री । शुक्लधुस्तूरके । भा. ।

तूर्णकः । पुं । शालिधान्यविशेषे । काश्मीरे शाजव इति प्रसिद्धे । वा.सू.६अ. । [निघ. ।

तूर्णिः । स्त्री । विष्ठायां । उणा. । मनसि । वै.

तूलः । पुं, क्ली । (Morus Indica or Morus Nigra.) स्वनामख्यातकाष्ठविशेषे । तूँत, पलाश पिपूल, आवलुष इति कश्चित् । हिं तूतरी, साहुत । मं पारिसपिंपलु, बंगरलि । तें कम्बलिचेट्टु । ता. मसुकट्टरचेड़ि । गुणाः—मधुराम्लं शातपित्तघ्नं सरं दाहघ्नं कषायं वृष्यं कफघ्नञ्च । रा.नि.व.९ । मधुराम्लं वृष्यं दाहघ्नं कषायं कफघ्नं गुरु सारकम् अम्लम् उष्णं रक्तपित्तकरञ्च । भा. । कार्पासे । श्वेतधुस्तूरके । गुग्गुल्वाम्ले । श.म. ।

तूलकम् । क्ली । कार्पासे । हे.च. ।

तूलग्रन्थिसमा । स्त्री । ऋद्धिनामकौषधी । वै.निघ. । [पांइज । लिका । ।

तूलन(लिका) (**ली**) । स्त्री । चित्रतूलिकायां ।

तूलपिचुः । पुं । कार्पासे, तूली । तुँला । कटी.भ. । [रा.नि.व,१० ।

तूलफलः । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।

तूल(लि)फला । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । र.मा. ।

तूलवती (**शय्या**) । स्त्री । तूलशय्यायाम् । তোষক । भा. ।

तूलवृक्षः । पुं । शाल्मलीवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

तूलशर्करा । स्त्री । कार्पासबीजे । श.मा. ।

तूला (**ली**) । स्त्री । रक्तकार्पास्याम् । रा.नि.व.४ । नीलीवृक्षे । भा. । वर्त्याम् । श.र. ।

तूलिः (**लि**(**ली**)**का**) । स्त्री । नील्या । रक्तकार्पास्यां । वै.निघ. । चित्रलिखन्यां । तूलि । श.म. । वीरणादिशलाकायां । शय्योपकरणे । তোষক । मे. । वर्त्यां । श.र. ।

तूल(**लि**)**नी** (**फला**) । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । শিমুল গাছ । प.मु. । र.मा. । भा. । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

तूवरः । See तुवरः । [श.र. ।

तूस्तम् । क्ली । धूलौ । ধূলো । मे. । सूक्ष्मे । ।

तृखम् । क्ली । जातीफले । श.च. ।

तृट् । स्त्री । तृष्णायां । इच्छायां । मे. ।

तृणम् । क्ली । कत्तृणे । गन्ध तृण । रा.नि.व.अ । खटे । नड़ादौ तृणवर्गे । "त्रिधा वंशः कुशः काशस्त्रिधा......नलः । गुन्द्री मुञ्जी दर्भमेथीपण्यकादिगणस्तृणम् ॥" अर्क. ।

तृणकतैलम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे तैलम् । पाठः—"मञ्जिष्ठावड्गिशाचक्रमर्दारग्वधपल्लवैः । तृणकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहरं कटु ॥" कटुतैलं ४ श. चीनघासस्वरसः ४ श. जलं १६ श. । कल्कार्थे—मञ्जिष्ठा कुष्ठं (कुड़) हरिद्रा चक्रमर्दपत्रं (চাকন্দার পাতা) शोनालुपत्रं (সোন্দাল পাতা) एषां मिलित्वा शरावः (১ সের) । रस.र. ।

तृणकुङ्कुमम् । क्ली । काश्मीरदेशे ... प्रसिद्धे सुगन्धतृणे । कुङ्कुमघास् इति भाषा । मं तृणकेशर । गुणाः—कटूष्णं वातकफशोथघ्नं कण्डूतिपामाकुष्ठामदोषघ्नं दीप्तिकरञ्च । रा.नि.व. १२ ।

[: । पुं । श्वेतावाम्प्ले । वै.निघ. । अ.मा. ।

तृणकेतकी । स्त्री । वंशलोचनविशेषे । वै.निघ. । [व.७ ।

तृणकेतुः (कः) । पुं । वंशे । बाँश । रा.नि.

तृणकेसरम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

तृणगन्धा । स्त्री । क्षुद्रदारकलतायां । वै.निघ. ।

तृणगोधा । स्त्री । सरटे । गिरगिटे । लक लासे । मे. । तृणजलौकायाम् । शब्दकल्प. ।

तृणगोधूमः । पुं । स्वनामख्यातगोधूमे । घा-सि गम । प.मु. ।

तृणगौरम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

तृणग्रन्थिः । पुं । स्वर्णजीवन्त्यां । रा.नि.व.३ ।

तृणग्राही (इन्) । पुं, क्ली । नीलहीरके । प.मु. । नीलमणौ । काकुरदाना । रा.नि.व.१३ ।

तृणचरः । पुं । गोमेदमणौ । वै.निघ. ।

तृणद्रुमः । पुं । तालवृक्षे । केतकीवृक्षे । पूगवृक्षे । खर्ज्जूरीवृक्षे । ताड़ीद्रुमे । তেড়েৎ গাছ । नारिकेलवृक्षे । हिन्तालवृक्षे । হেঁতাল গাছ । एषां मज्जनिर्यासाः लवणः शीतला बल्या मोहना क्षया तृषातापहराश्च । रा.नि.व.९ ।

तृणधान्यम् । क्ली । तृणोद्भवश्यामाकादौ । শ্যামা ধান প্রভৃতি । गुणाः—"श्यामाकः शोषणो रूक्षः वातलः श्लेष्मपित्तहा । जड़िका कोद्रवश्चैव हस्तिश्यामाकचीनकौ । पीनसश्वासकासोरुक्षतक्षयकण्ठगदान् जयेत् । कङ्गुकाश्चापि जानीयात् एतान् श्यामाकवद्गुणैः । जड़िका तत्र कथिता बलासस्य विवर्द्धिनी । कोद्रवस्य परं ग्राही वातलः कफनाशनः ॥" राज.३प. । See कुधान्यम् ।

तृणध्वजः । पुं । वलजायां । উলু । रा.नि.व. ८ । वंशे । अम. । [रा.नि.व.९ ।

तृणनिम्बः । पुं । नेपालनिम्बे । চিরেতা ।

तृणपञ्चमूलम् (ली) । क्ली, स्त्री । कुशकाशशरेक्षुदर्भेषु । दर्भ उलपः । शरेक्षुदर्भकासशालय इति चरकः । "सतवीरं पिबेद्वापि पञ्चमूल्या तृणाख्यया ।" सि.यो.र.पि.चि. । गुणाः—तृणादिपञ्चकमूत्रकृच्छ्रहरी । "कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवं । पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं बस्तिविशोधनम् ॥" भा.मू.कृ.चि. ।

तृणपञ्चमूलाद्यघृतम् । क्ली । मूत्रकृच्छ्राधिकारे घृतम् । गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थं—कुशः काश. शरः इक्षुः दर्भमूलं गोक्षुरः एषां प्र. १० प. वारि ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थं—गुड़ गोक्षुरबीजं प्र. ४ प. । भा. ।

तृणपत्रिका (त्री) । स्त्री । इक्षुदर्भायाम् । ইক্ষুদর্ভা তৃণ । (त्री) गुन्द्रासिनीतृणे । रा.नि.व.८ । [तृणे । रस.र.महाभल्लातकगुडे ।

तृणपर्णम् । क्ली, पुं । चीनाखड़ इति प्रसिद्ध

तृणपुष्पम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

तृणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे । रा.नि.व. १० । [चि.२७. ।

तृणपूली । स्त्री । चट्टाम् । চাঁচ । हारा. । च.

तृणमणिः । पुं । नीलहीरके । हारा. ।

तृणमुद्गः । पुं । श्यामाकधान्ये । শ্যামা ধান । प.मु. । [रस.र.रसमारणे ।

तृणमुस्तिका । स्त्री । मुस्तातृणे । मुस्तायाम् ।

तृणमूलम् । क्ली । गन्धतृणमूले । भा.म.२भ. मू.कृ.चि. ।

तृणराजः (कः) । पुं । तालवृक्षे । তাল গাছ । नारिकेलवृक्षे । वंशे । रा.नि.व.९।११।२९ । इक्षुवृक्षे । वल्वजायाम् । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

तृणराजाह्वः (यः) । पुं । तालवृक्षे । रा.

तृणवल्व(ल्व)जा । स्त्री । वल्वजायां । উলু । रा.नि.व.८ । [শামা ধান । र.मा. ।

तृणबीजः (जोत्तमः) । पुं । श्यामाकवृक्षे ।

तृणवृक्षः । पुं । नारिकेलवृक्षे । तालवृक्षे । पूगवृक्षे । केतकीवृक्षे । खर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.९ । वै.निघ. । [प.मु. ।

तृणशिम्बी । स्त्री । निष्पावे । শীম গাছ ।

तृणशीतः । पुं । दैवताड़वृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कतृणे । गन्धतृणेन र.मा. । स्त्री । महाशीतलतायां, जलपिप्पल्यां । কাঁচড়া । रा.नि.व.४ ।

तृणशून्यम् । क्ली, पुं । भाग [illegible]

-थ चि.१७. । सु.चि.१८थ. । श्वेतकीतक्यां । च.सू. २५अ. । मल्लिकायां । कीतकीफले । मे. । [१२ ।

तृणशोणितम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.

तृणशोषकः । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु. कल्प. ४अ. । See सर्पः । [मरूलं । त्रिका. ।

तृणषट्पदः । पुं । कीटविशेषे, वरोले । जी-

तृणसारा । स्त्री । कदल्यां । हारा. । [व.८ ।

तृणाख्य(ढ्य)म् । क्ली । पर्ब्बततृणे । रा.नि.

तृणाधिपः । पुं । मन्यानकतृणे । रा.नि.व.८।

तृणाञ्जनः । पुं । कृकलासे । कांकलास । त्रिका. ।

तृणाधिपः । पुं । मन्यानकतृणे । रा.नि.व.८

तृणान्नम् । क्ली । देवधान्ये । नीवारधान्ये । भा. पू.१भ.धा.व. ।

तृणाम्लम् । क्ली । लवणतृणे । रा.नि.व.८ ।

तृणारिः । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । वै. निघ. ।

तृणावर्त्तः । पुं । गुच्छासिनीतृणे । वै.निघ. ।

तृणासृक् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

तृणी । स्त्री । आम्रहरिद्रायाम् । वै.निघ.

तृणेक्षुः । पुं । वल्वजायाम् । उलू । रा.नि.व.८।

तृणोत्तमः । पुं । ऊषरतृणे । रा.नि.व.८ ।

तृणोत्थम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । । रा.नि.व.१२ ।

तृणोद्भवः । पुं । नीवारे । বোরো ধান । रा. नि.व.१६ । [वा.उ.२७अ. ।

तृणोलुपम् । क्ली । उलपतृणे । উলুখড় ।

तृणौकः । पुं । तृणच्छादितगृहे । খড়ের ঘর । हे.च. ।

तृणौषधम् । क्ली । एलवालुके । श.च. ।

तृण्याम् । त्रि । तृणयुक्ते । वा.चि.६अ. ।

तृतीयकः । पुं । विषमज्वरविशेषे । একদিন অন্তর জ্বর । "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः ।" आ.। "कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठात्- वातकफात्मकः । वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः ।" मा.नि.ज्व. ।

तृतीयकविपर्य्ययः । पुं । तृतीयकस्य भे-दस्य भेदे । প্রথম ও শেষ দিনে ছাড়িয়া দ্বিতীয় দিনের জ্বর । यथा—आद्यान्ते च मु-ञ्चति मध्ये एकं दिनं ज्वरयति । भा. ।

तृतीय(या)प्रकृतिः । पुं । नपुंसके । अ.टी.।

तृप(फ)ला । स्त्री । लतायाम् । त्रिफलायाम् । उणा. । त्रिका. ।

तृप्तिः । स्त्री । सत्यपि भोजनसामर्थ्ये भक्ष्याभि-लाषे । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "सम्यक्तृप्तिरथापि वा ।"

तृप्तिघ्नः । त्रि । तृप्तिजनके । क्षुधामान्द्यकरे ।

तृप्तिघ्नवर्गः । पुं । नागरचित्रकभव्यविडङ्गमूर्-व्वागुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपटोलेषु । च.सू.४अ. ।

तृप्रः । पुं । घृते । उणा. ।

तृफुः । पुं । सर्पे । उणा. ।

तृवृता । स्त्री । त्रिवृति । তেউড়ী । शुक्लत्रिवृ-तायां । শ্বেত তেউড়ী । वा.चि.२अ. । [प.मु.।

तृषती । स्त्री । शुकशिम्ब्याम् । আলকুশী ।

तृषा । स्त्री । तृष्णायाम् । रा.नि.व.२० । ला-ङ्गलिकलतायाम् । श.च. ।

तृषाभूः । स्त्री । मूत्राशये । क्लोम्नि । श.च. ।

तृषाह्व(क)म् । क्ली । जले । श.च. । वै.निघ.।

तृषाह्वा । स्त्री । शताह्वायाम्, मधुरिकायाम् । श.च. ।

तृषितोत्तरा । स्त्री । गोकर्णीनामवल्ल्याम् । वै.निघ. । अञ्जनपर्णीलतायाम् । श.च. ।

तृष्णक् । त्रि । तृष्णावति । वा.उ.चि.१अ. । लुब्धे । अम. ।

तृष्णा । स्त्री । पानेच्छायां । পিপাসা । मे. । तर्षे । जटा. । पिपासारोगे । रा.नि.व.२७ । "भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा ऊर्द्धञ्च पित्तविवर्द्ध-नैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥" "सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्ति-मधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्दित-मादिशेत् ॥" "क्षोत्कसपीवादिषु दूषितेषु दोषैश्च तद्‌ वृषवतीश्च जन्तोः । जिह्वाः मृताः जन्तोः चतुर्थी क्षयात्तथाद्यामसमुद्भवा च । भक्तोद्भवा षष्ठ-

निकेसि तास्तां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु । कण्ठास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि । स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति । मूर्च्छाप्रविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः । शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिदूयनञ्च । वाष्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तथा तु । निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् । क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु । रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतश्च निशादिनेषु । पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥" इत्यादि । मा.नि.। पथ्यं—"शोधनं वमनं निद्रा स्नानं कवलधारणं । कोद्रवाः शालयः पेया विलेपी लाजसक्तवः । चणमुद्गौ धन्वरसाः सितामुद्गादिजा रसाः । खर्जूरं दाडिमं धात्री कङ्कोलं नखदम्बु च । जम्बीरं करमर्दञ्च बीजपूरं गवां पयः । मधूकपुष्पं तिक्तानि मधुराणि विशेषतः । नारिकेलकशीताम्बु माहिषं सरसीजलं । घनसारो गन्धसारः कौमुदी शिशिराणि च । एला जातीफलञ्च कुस्तुम्बुरु च टङ्कणम् । चन्दनार्द्रप्रियाश्लेषो रत्नाभरणधारणं । हिमानुलेपनञ्च स्यात् पथ्यमेतत् तृषातुरे ॥" पथ्यापथ्यम् । [नि.व.५ ।

तृष्णारि: । पुं । पर्पटके । क्षेत्पापड़ा । रा.

तेज: । क्ली । मज्जायां । रा.नि.व.१८ गुणाः—हृद्दत्वथानिद्रालसमेधुगेषु । रस.र.ज्व.चि.। पित्ते । रा.नि.व.२१ । द्युते । कान्तौ । स्वर्णे । रा.नि.व. १३ । शुक्रे । शी. । नवनीते । वसायां । हे.च. ।

तेज:फल: । पुं । तेजफलवृक्षे । তেজবল । रा.नि.व.११ ।

तेजन: (क:) । पुं । शरे । प.मु. । वंशे । भा.। मुञ्जतृणे । उलपतृणे । अ.द.११अ. । रा.नि.व. ८ । क्ली । भोजने । रा.नि.व.२० । [व.८ ।

तेजनाह्वय: । पुं । मुञ्जतृणे । मूञ्ज । रा.नि.

तेजनी । स्त्री । मूर्वायां । अम. । क्षीरमूर्व्वायां । कटुकायां । वै.निघ. । वचायां । भैष.मु.रो.चि. । ज्योतिष्मतीलतायां । श.र. ।

तेजपत्रम् । क्ली । स्वनामख्यातपत्रे । তেজপাত । प.मु. । See पत्रकम् ।

तेजफल: । पुं । हिमालयादौ ख्याते स्वनामख्यातवृक्षे । मं कायफल । वं गाबटे । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः सुगन्धः दीपनः वातश्लेष्मविघ्नः वालरुचाकारकः । "तेजफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनः परः । वातश्लेष्मविघ्नश्च बालरुचाकरः परः ॥" रा.नि.व.११ ।

तेजल: । पुं । कपिञ्जलपक्षिणि । তিতির পাখী । रा.नि.व.१९ ।

तेजवती । स्त्री । जलपिप्पल्यां । কাঁচড়া । वै.निघ.२भ.प.च.चि. । गजपिप्पल्यां । श.र. । तेजवल्कल, तेजवल इति च ख्याते द्रव्ये । गुणाः—"तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् । पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी ॥" भा. । वचायां । বচ । भैष.क्षुद्ररो.चि. ।

तेजसाह्वय: । क्ली । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

तेजस्कर: । त्रि । तेजोवर्द्धके ।

तेजस्विनी (जिनी) । स्त्री । मूर्वायाम् । चविकायाम् । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । रा.नि. व.३ । च.वि.८अ. । तेजोवल्लवृक्षे । वै.निघ. । ज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফট্কী । श.र. ।

तेजोद्विष: । पुं । पित्तज्वरोगे । भा. ।

तेजोधातु: । पुं । पित्ते । वै.निघ. ।

तेजोमन्थ: । पुं । क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे । ছোট গণিরি । प.मु. । गुणाः—"तेजोमन्थगुणाः प्रोक्ता ह्यग्निमन्थसमा बुधैः । विशेषाद्वातशोफघ्न च प्रोक्ताः पूर्व्वैश्च सूरिभिः ॥" वै.निघ. ।

तेजोमयम् । क्ली । पित्ते । वै.निघ. ।

तेजोवती । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতাফট্কী । হিং ভমিজিলি । भैष.कुष्ठ. चि.पञ्चतिक्तघृते । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. । चविकायाम् । চই । प.मु. । भा. । सा.कौ.मुखः-चि.बाहुशालगुडे । गजपिप्पल्यां । श.र. । वचायां । स्त्रि.यो.चि.वात.चि.बाहुशालगुडे । "विज्ञा- जोवती दन्ती ।" अत्र चकी तेजोवती चाविकाऽत्र तेजोवती ज्योतिष्मती शाखा । शीतफलः । त्रिफलाकृति । তেজবল । ख्यातजीवन्याम् । भा.म.ख.मू. सु.रो.चि. । सु.चि.२१अ. । मरिचे । वै.निघ. ।

तेजोवीजम् । क्ली । मज्जायाम् । मज्जा । वै. निघ. ।

तेजोह्वयः । पुं । क्षुद्राग्निमन्थे । छोट गणिरि । रा.नि.व.९ ।

तेजोह्वा । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेजवल । भा. म.४भ.मु.रो.चि. । सु.चि.२अ. । वै.निघ.अर्श- चि.बाहुशालगुड़े । वचायाम् । वच । सुन्दरी.चि. कालकचूर्णे ।

तेमनम् । क्ली । आर्द्रीकरणे । मे. । व्यञ्जने । "व्यञ्जनं सूपशाकादिमिष्टान्नं तेमनं स्मृतम् ।" रा. नि.व.२० ।

तेमनी । स्त्री । चुल्लीभेदे । हे.च. ।

तेरः (रणः) । पुं । स्वनामख्यातक्षुपे । तेरड़ा गाछ । सं तेरणा । क तैवनिगे । गुणाः—शीत- लः तिक्तः व्रणघ्नः कफवारणश्च । रा.नि.व.४ ।

तेजवती । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

तैजसम् । क्ली । घृते । रा.नि.व.१५ ।

तैजसावर्त्तिनी । स्त्री । स्वर्णादिपाकमूषायां। मूचि । अम. ।

तैजसी । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

तैतिलः । पुं । खड्गिनि । गण्डार । मे. ।

तैत्तिरः । पुं । तित्तिरपक्षिणि । रा.नि.व.१८ । गण्डके । गण्डार । मे. ।

तैरणी(रिणी) । स्त्री। तेरणक्षुपे । रा.नि.व.४।

तैलम् । क्ली । सिह्लके । शिलारस । च.द. । भि.यो.रा.य.चि.चन्दनादितैले । तिलादिसम्भूत स्नेहे, तैलसामान्ये । तेल । तच्चाष्टादशविधम् । तद्यथा—तिलजं सार्षपं कौसुम्भम् अतसीजं धा- न्यजम् एरण्डजं कारञ्जम् ऐङ्गुदं नैम्बं बिभीतक- जं निर्गुण्डजं ज्योतिष्मतीजम् अभयाजं मधुरि- कोत्थं कोशाम्रजं चित्राभवं कर्पूरजं वपुष्पबीज- जञ्चेति । एषां विशेषगुणाः स्वस्वपर्य्यायेषु ज्ञेयाः । "तैलं न सेवयेद्धीमान् यस्य कस्य च यद्भवेत् । विषसाम्यगुणत्वाच्च योगी तन्न प्रयोजयेत् । तत्रच, विषस्य तैलस्य च किञ्चिदन्तरं चतस्य सूक्ष्मस्य न किञ्चिदन्तरम् ।" रा.नि.व.१५। तैलसामान्यगुणाः स्वरूपञ्च । "तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृ-

तम् । तैलं वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्भवम्। तै- लं स्वयोनिगुणकृत् वाग्भटेनाखिलं मतं। अतः वि- शेष तैलस्य गुणाः ज्ञेयाः स्वयोनिवत् । तैलं प्रक्र- मपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकं ॥" भा.पू.२भ.तै- लव.। "मानाहाशीलवातार्तकशीदोदावर्तशूलिनां। कुष्ठि वातविकाराणां विदध्याच्च प्रमाण्यये । याव- न्तः स्थावराः स्नेहाः समासेन प्रकीर्त्तिताः । सर्वे तैलगुणाः ज्ञेयाः सर्व्वे चानिलनाशनाः ॥" चरि. १४अ.। तैलस्याग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरवि- पाकं वृंहणं प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकाशि वृष्यं त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवमांस- स्थैर्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं बद्धमूत्रं लेखनं तिक्तक- षायानुरसं पाचनमनिलबलासक्षयकरं क्रमिघ्न- शीतपित्तजननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं गर्भा- शयशोधनञ्च । सु.सू.४५अ.। कटाहपक्वतैलगुणाः —"तैलद्रोणी प्रशस्ता विविधगदमये वातरोगा- दितेषु व्याकुब्जे पक्षघाते सविषमवधिरे निष्ठुने पदगदे च । भन्ने सन्धयुते प्रचलितपवने गात्र- कम्पे कपाल्यां ग्रीवाभङ्गेऽपतन्त्रे चयरुधिरभवे मू- त्रकृच्छ्रे च वस्तौ ।" राज.२प.। सर्व्वदा शिरस्तैल- दानगुणाः—शिरःशूलखालित्यपालित्यहरं केश- दार्ढ्यकरं केशस्रापतनदीर्घतासान्द्रताकरम्, इ- न्द्रियप्रसादकं बलिपलितहरवेति। सदाकर्णपूरण- गुणाः—मन्याहनुसंग्रहोच्चैःश्रुतिबाधिर्य्यकर्णनाश- करीगाजनकञ्च । "सौवर्चलेङ्गुदीपीलुशिंशपासार- सम्भवं । सरलागुरुदेवादिपादपैः सम्भवन्तु यत् । तुम्बुरुत्थं करञ्जोत्थं ज्योतिष्मत्युद्भवं तथा । अर्शः- कुष्ठक्रमिश्लेष्ममेदोऽनिलापहम् । करञ्जारिष्ट- तिक्तं मधुकं च विनिर्दिशेत् । कषायं मधुरं ति- क्तं सारवं व्रणशोधनं । अक्षातिमुक्तकाक्षोटना- रिकेरमधूकजम् । त्रपुषैर्वारुकूष्माण्डश्लेष्मलकपि- लूद्भवं । वातपित्तहरं शीतं श्लेष्मलं गुरु शीतलं पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवम् ।" अवि. १४अ. ।

तैलकम् । क्ली । अल्पपरिमाणतैले ।

तैलकन्दः । पुं । स्वनामख्यातकन्दशाकभेदे। तैलकन्द इति भाषा । सं कं कुजिमुर्दिनकन्दे । गुणाः—कटुकः वातापस्मारघ्नः विषघ्नः शोफ- द्रावी शोफघ्नः रसबन्धकारी च । तल्लक्षणं यथा— "पद्मादिदलसङ्काशः तिलबिन्दुसमन्वितः । स्नि-

श्चाधश्चभूमिश्चतिलकन्दोऽतिविश्रुतः ॥" रा.नि. व.७। [व.१८।

तैलकल्कजः । पुं । तैलकिट्टे । शब्द । रा.नि.

तैलकिट्टम् । क्ली । पिण्याके । शब्द । गुणाः—कटुकं गौल्यं कफवातप्रमेहघ्न । रा.नि.व.१६।

तैलचो(चौ)रिका । स्त्री । तैलपायिकायां । श्र.र.।

तैलद्रोणी । स्त्री । तैलमानपात्रे । তেলের দোণ। । तैलपूर्णकाष्ठपात्रे । श्वाकवदनव्यनार्थं तैलपूर्णकाष्ठादिपात्रे । তেলের ডুনী । तत्र स्थितिगुणाः—वातव्याकुलशरीरगपङ्गुवाधिर्य्यमिश्चितनमहृदयवक्रसम्प्रवृत्तप्रचलितपवनगात्रकम्पनोवाभङ्गापतनमकचयरुधिरजमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु प्रशस्ता । राज.।

तैलधान्यम् । क्ली । तिलादिवीजवर्गे । यथा—तिलातसी च तोरी च विविधश्चापि सर्षपः । द्विधा राजी खाखसञ्च बीजं कौसुम्भसम्भवम् । एतानि तैलधान्यानि पठितानि च पूर्व्ववत् ॥ श्चर्कः।

तैलनिर्यासः । पुं । गन्धराजे । रा.नि.व.१२।

तैलनी । स्त्री । तिलकिट्टे । वै.निघ.।

तैलपञ्चकम् । क्ली । द्रव्यपञ्चकसिद्धतैले । यथा—"तैलं प्रसन्नागोमूत्रमारनालं यवाग्रजः । गुल्मजाठरमानाहपीतमेकत्र साधयेत् ॥" च.।

तैलपर्णः (कः) । पुं, क्ली । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । গেঁটেলা । भा.। चन्दनवृक्षे । वै.निघ.।

तैलपर्णिकम् । क्ली । तैलचन्दने । तत्तु शीतलं धवलं तिलपर्णतरुजातञ्च । भ.। हरिचन्दने । श्चम.।

तैलपर्णी । स्त्री । लवणक्षोण्याम्, देवदारुनिर्यासे । प.मु.। रक्तचन्दने । चन्दने । शिलारसे । मे.। [পোকা। रा.नि.व.१८।

तैलपा । स्त्री । पेचके । तैलपायिनि । তেলা-

तैलपाकः । पुं । तैलसाधने । তৈল পাক করা । See तैलपाकविधिः ।

तैलपातनम् । क्ली। सर्व्वबीजानांतैलनिःसारणे। यथा—"सुपक्वतालफलानां रसमादाय भावयेत् । समस्तबीजचूर्णं यद्धन्ताखं पृथक् पृथक् । आतपे मुञ्चते तैलं साध्यासाध्यं न संशयः ॥" र.चि.७अ।

तैलपायिका । स्त्री । तैलपायाम् । তেলাপোকা, আরশোলা । श्चम.।

तैलपिञ्जः । पुं । श्वेततिलवृक्षे । वै.निघ.।

तैलपिपीलिका । स्त्री । तैलपायिपिपीलिकाभेदे । रा.नि.व.११ ।

तैलपीतः । पुं । तैलपिबी । श.द.।

तैलफलः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८। विभीतकवृक्षे । रा.नि व.११ । तिलवृक्षे । वै.निघ.।

तैलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । [श्र.मा.।

तैलमाली । स्त्री । वर्त्याम् । শল্‌তে,বাতি ।

तैलमूर्च्छा । स्त्री । तैलस्य मूर्च्छनायां । তেল মূর্চ্ছা করা । यथा—"तैलं कृत्वा कटाहे दृढतरविमलं मन्दमन्दानलैस्तत् तैलं निष्फेनभावं गतमिह हि यदा शैत्ययुक्तं तदैव । मञ्जिष्ठारात्रिलोध्रैर्जलधरनलिकैः सामलैःसाक्षपथ्यैः, सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैःकपहितमथितैर्गन्धयोगं जहाति ॥ तथा—तैलस्येन्दुकलाशिकी विकसिकाभागस्तु मूर्च्छाविधौ ये चान्ये त्रिफलापयोदरजनीह्रीवेरलोध्रान्विताः । सूचीपुष्पवटावरोहनलिकास्तस्याश्च पादांशिका दुर्गन्धं विनिहन्ति तैलमखिलं सौरभ्यमाकुर्व्वते ॥" भैष.। मूर्च्छाद्रव्यमानं यथा—मञ्जिष्ठा ॥ तो. । अन्येषाञ्च मात्रा मञ्जिष्ठाचतुर्थांशा इति ।

तैलवीजः । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११।

तैलसाधनम् । क्ली । कस्तूरिकायां । वै.निघ. । काकोल्यां । কাঁকলা । श्र.च.।

तैलस्फटिकः । पुं । तृणमणौ । है.च.।

तैलस्यन्दा । स्त्री। भूमिकुष्माण्डे । काकोल्यां । श्वेतापराजितायाम् । वै.निघ.। [व.१२ ।

तैलाग(गु)रु । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.

तैलाङ्गः । पुं । वकुलवृक्षे । प.मु.।

तैलाटी । स्त्री । षट्पदे । वरटायां । বোল্‌তা । है.च.। [শোলা। श्चटा.।

तैलाम्बुका । स्त्री । तैलचोरिकायां । आर्-

तैलिनी । स्त्री । तैलपायिकायाम् । रा.नि.व. १८ । दशावर्त्याम् । श्र.मा.।

तैलिमाला । स्त्री । तैलिकगृहे । घानिघर ।
हे.च. ।

तैलीनम् । क्ली । तिलक्षेत्रे । रा.नि.व.२ ।

तैलु(ल्व)कः । पुं । लोध्रे । च.द.पाण्डु-चि. ।
वा.चि.६अ. ।

तैलवणपूगम् । क्ली । पूगफलविशेषे । नेलवन्
इति भाषा । रा.नि.व.११ । See चक्कीटः ।

तैषः । पुं । पौषमासे अम. ।

तोकः । पुं । बालके । त्रिका. ।

तोककः । पुं । चातकपक्षिणि । नीलकण्ठे । वै.
निघ. । चातकपक्षिणि । अ.म. ।

तोक्मः (क्मः) । पुं । अपक्वयवे । हरितनिः-
शूकच्छदयवे । जई । "तोक्मसत्त्वस्तु हरितः ततः
स्वल्पश्च कीर्त्तितः ।" सोऽतियवाद्धीनगुणः । भा.
पु.१भ.धा.व. । पल्लवाद्यङ्कुरे । भागवतम् ।

तोड़िमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । ताङ्गुई मा-
छ । वै.निघ. ।

तोदः (नम्) । पुं, क्ली । सूचीव्यधनेनेव शूले-
नेव वा व्यथायाम् । र.मा । भा.म.१भ.आगन्तुज्व. ।
तीव्रवेदनायाम् । पुं । वांथी । वै.निघ. ।

तोदनः । पुं । फलशाकविशेषे । तत्फलं कषायं
रूक्षं वातकफघ्नं । सु.सू.४६अ. । अस्तोषं लघु सं-
ग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निकरञ्च । च.सू.२७अ. ।

तोदपर्णी । स्त्री । तोयपर्ण्याम् । पाना । क्षु-
धान्यभेदे । सु.सू.४६अ. ।

तोमरधरः । पुं । अग्नौ । वै.निघ. ।

तोमरिका । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । श.र. ।

तोयम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । बालके ।
वाला । वै.निघ. ।

तोयकामः । पुं । जलवेतसे । मद.व.५ ।

तोयकुम्भा । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयगर्भः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

तोयजः । पुं । जम्बीरे । वामव्यके । वै.निघ. ।

तोयडिम्बः । पुं । घनोपले । हारा. ।

तोयदः । पुं । जम्बीरे । नागरमुस्तायाम् । वै.
निघ. । मेघे । क्ली । घृते । मे. ।

तोयधरः । पुं । मुस्तायां । नागरमुस्तायाम् ।
सुनिषण्णकशाके । मेघे । मे. ।

तोयधिप्रियम् । क्ली । लवङ्गे । श.च. ।

तोयपर्णी । स्त्री । तृणधान्यविशेषे । गुणाः
श्यामाकवत् । च.सू.२७अ. । वारिपर्ण्यां । पाना ।

तोयपाषाणजमलम् । क्ली । खर्परे । खा-
पर । वै.निघ. । [नि.व.४ ।

तोयपिप्पली । स्त्री । कच्छटे । काँच्ड़ा । रा.

तोयपुष्पी । स्त्री । पाटलावृक्षे । श.मा. ।

तोयप्रष्ठा । स्त्री । पाटलावृक्षे । वै.निघ. ।

तोयप्रसादन(फल)म् । क्ली । कतकफले ।
निर्म्माल्य । र.मा. । [कूड़ । रा.नि.व.७ ।

तोयफला । स्त्री । वालुककर्कटिकायाम् । काँ-

तोयमञ्जरी । स्त्री । जलापामार्गे । वै निघ. ।

तोयमलम् । क्ली । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

तोयवती । स्त्री । अमृतवल्याम् । वै.निघ. ।

तोयवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अमृतस्रवाल-
तायाम् । चित्रकूटे रुदन्तीति ख्यातायाम् । अमृ-
तवल्ली लता । कारवेल्लके । उच्छे । रा.नि.व.३ ।
महादुग्धायाम् । रा.नि.व.२३ ।

तोयहस्तिः । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

तोयहृषः । पुं । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयमाला । स्त्री । वारिशालायाम् ।

तोयशुक्तिका । स्त्री । जलशुक्ती । जल झा-
टाइ । रा.नि.व.१९ ।

तोयशूकः । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयसर्पिका । स्त्री । भेक्याम् । वै.निघ. ।

तोयसूचकः । पुं । मण्डूके । शब्दार्थकल्पः ।

तोयस्रावः । पुं । अश्वस्य नेत्रतो जलस्रावरो-
गे । "अजस्रं पश्यतो ह्यश्रु स्रवत्यं स्रवति चक्षुषः ।
तोयस्रावीति तं विद्याद्विकारं मारुतात्मकम् ॥"
ज.द.२०अ. । जलस्रावे ।

तोयाधिवासिनी । स्त्री । पाटलावृक्षे । प.मु. ।

तोयापामार्गः । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

तोयेश्वरा । स्त्री । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

तोरणम् । क्ली । ग्रीवायाम् । हारा. ।

तोलः (कः) । पुं, क्ली । टङ्कपरिमाणे । ১ তোলা । अशीतिरक्तिकामाने । ९६ रक्तिकामाने । प.प्र. । माषत्रयमाने । प्र.मा. ।

तोक्मम् । क्ली । कर्णमले । चिका. ।

तौतिकः । पुं, क्ली । शुक्ती । ঝিনুক । प.मु. । मुक्तायाम् । रा.नि.व.१२ ।

तौषारम् । क्ली । तुषारजले । रा.नि.व.१४ ।

त्रपुकर्कटी । स्त्री । कर्कटिकाभेदे, त्रपुष्याम् । শশা । रा.नि.व.७ । [र.मा. ।

त्रपुटी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এলাচ ।

त्रपुलम् । क्ली । वङ्गे । रङ्गे । भ.द्वि. ।

त्रपुष(स)म् । क्ली । कर्कट्याम् । কাঁকুড় । प.मु. । क्षणचिह्नति । কাল তেউড়ী । र.मा. । वङ्गे । रा.नि.व.१२ । त्रपुषीफले । শশা । भा. ।

त्रपुषतैलम् । क्ली । त्रपुषबीजोत्थतैले । শসা-বীজের তৈল । गुणाः—वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलञ्च । वा.टी.हेमा. । मधुरं गुरु शीतलं केश्यं कफपित्तघ्नं कान्तिजनकञ्च । रा.नि.व.१५ ।

त्रपुषा (षी) (सा, सी) । स्त्री । (Cucumis sativus. Syn. C. Hardwickii.) The cucumber. स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । শশা গাছ । हिं खीरे, लघुखीरा, बालमखीरा । मं तौसीकर्कटी । कं सतैंयकायि । तें दोसकाय । उत्. काकुड़ि । ता. मलैवेहरि कोड़ये । फलगुणाः—रुच्यं मधुरं शीतलं गुरु भ्रमपित्तविदाहवान्तिघ्नं बहुमूत्रकरम् । रा.नि.व.७ । "त्रपुषं लघु नीलञ्च बलवट्कृमदाहहृत् । स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम् । तत्पक्वं कफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम् । तत्पक्वमम्लमुष्णं स्यात्पित्तलं कफवातनुत् । तद्बीजं मूत्रलं शीतं रुक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥" भा.आमव. । क्षणचिह्नति । কাল তেউড়ী । र.मा. । महेन्द्रवारुण्याम् । रा.नि.व.२ । कर्कटिकायाम् । हे.च. ।

त्रपुसिनी । कर्कटिकायां । वै.निघ. ।

त्रपुस् । क्ली । वङ्गे । भा.म.४भ.कर्णरो.चि.सु.सू. १८अ.त्रप्वादिः । शीसके । रा.नि.व.१३ । मे. । प.मु. । पुं । त्रपुषलतायां । শসা গাছ ।

त्रप्वादिः । पुं । रक्तादिसप्तधातुषु । त्रपुशीषताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णलोहमलानि । गुणाः—गरकृमिहरः तृष्णाविषहृद्रोगपाण्डुमेहघ्नश्च । सु.सू. ३८अ. ।

त्रयी । स्त्री । सोमराज्यां । श.च. ।

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः । पुं । वातव्याधौ । आह(भा)वा इति ख्यातं वणिग्द्रव्यं (अभावे शुण्ठा लशुनं बिल्वफलं वा) अश्वगन्धा हबुषा (হবুষফল) गुडूची (গুলঞ্চ) शतावरी गोक्षुरबीजं बीजताड़कबीजं रास्ना शुलुफा शटी यमानी शुण्ठी एषां प्र. चूर्णं १ प. शुद्धगुग्गुलुः १२ प. घृतं ६ प. । रस.र. । सा.कौ. । "आहस्व लशुने प्रोक्तः आहो बिल्वफले तथा ।" विश्व. ।

त्रसरेणुः । पुं । त्रिंशत्परमाण्वात्मकमागधमाने । स जालान्तरगतरविकिरणेषु दृश्यते । "त्रसरेणुस्तु विज्ञेयः त्रिंशता परमाणुभिः ।" प.प्र.१ख. ।

त्राणम् । क्ली । त्रायमाणालतायाम् । मे. ।

त्राणा (णी) । स्त्री । त्रायमाणालतायां । বনা লতা বা ডুমুর । रा.नि.व.५ । मे. ।

त्रायन्ती । स्त्री । त्रायमाणायां । বনা ডুমুর । বন ভাঃলিয়া । रा.नि.व.५ । भैष.कुष्ठ चि.महाभल्लातकगुड़े । चि.यो.सुर्व्वाद्यघृते । "त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा । ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥" भा. । च.द.यक्ष्मा.ज्व.चि. । चि.यो.च.द.यक्ष्म.चि.जीवन्त्याद्यघृते । वात.ज्व.द्राक्षादिः । च.द.ज्वर.चि.पिप्पल्यादिघृते । नखरञ्जके । मेहदीति लोके । वै.निघ.प्रदरो.चि.जलाद्यघृते । च.द.शूल चि. ।

त्रायमाणा (णिका) । स्त्री । हिमवत्प्रसिद्धस्वनामख्यातमहाक्षुपे । বনাডুমুর, বনা লতা, বহুলা, বন ভাহুলিয়া । हिं त्रायमाणा । गुणाः—शीतमधुरा गुल्मज्वरकफरक्तघ्नी । भ्रमतृष्णाक्षयविषच्छर्दिघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

त्रायमाणादिः । पुं । पित्तज्वरप्रसिद्धकषायभेदे । च.द.ज्व.चि. । "त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च । किराततिक्तकं मुस्तं मधुकं सबिभीतकम् ॥"

त्रासदष्टः । पुं । कुक्कुरदष्टरोगभेदे । यथा— "योऽम्बुत्रस्येद्दष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः । जल-सन्त्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥" वा.उ.३८ अ. । [म.मा. ।

त्रिंशत्पत्रम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । लालि फूल ।

त्रिकम् । क्ली । त्रिफलायां । त्रिकटुनि । त्रिम दे । (सुखबोधः) । कटिप्रान्तभागे । रा नि.व.१८। "स्फिक्सकथ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं मतम् ।" पुं । गोक्षुरके । शृङ्गाटके वै.निघ. ।

त्रिकग्रहः । पुं । वातरोगभेदे । ত্রিকবেদনা। च सू.२०अ. । [मा.नि. ।

त्रिकग्राही । त्रि । वेदनया त्रिकव्यापिणि ।

त्रिकटः । पुं । शृङ्गाटके । गोक्षुरके । श.र. ।

त्रिकटु । क्ली । शुण्ठीपिप्पलिमरिचेषु । तें शुण्ठि पिप्पलि मिरियालु । गुणाः -- दीपनं श्वासकासघ्नं चर्मरोगगुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसादिकं हन्ति । भा. ।

त्रिकटुगुड़िका । स्त्री । प्रमेहपिड़कायाम् । त्रिकटु त्रिफला गुग्गुलु प्रत्येकं समभागः । गोक्षुरक्काथेन मर्द्या ।

त्रिकट्वादिवर्त्तिः । स्त्री । नेत्ररोगाधिकारि वर्त्तिः । "त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि द्वे रजनी सह सैन्धवञ्च । बिल्वतरोर्वरुणस्य च मूलं वारिचरं दशमं वदन्ति ॥" वारिचरः शङ्खनाभिः । रस.र. ।

त्रिकण्ट(क)म् । क्ली । कण्टकारी दुरालभा गोक्षुरकश्चेति क्षुपत्रये । सि यो.सन्निपातज्वरे । बृहतीगन्धिकारीदुरालभासु । रा.नि.व.२२ । गुणाः —"त्रिकण्टकानां क्वाथः स्यात्पित्तज्वरविनाशनः । नेत्ररोगं वमिश्चैव मस्तकस्य रुजं तथा ॥" वै. निघ. । पुं । मत्स्यविशेषे । ট্যাংরা গাছ, গাগর মাছ । त्रिका. । गुणाः—पित्तघ्नः कफघ्नः रुच्यः लघुः दीपनश्च । राज.३प. । गोक्षुरके । र.मा. । च.द.ज्व.चि.यश.चि.नागबलाघृते । शृङ्गाटके । गुडूच्याम् । कण्टकार्य्याम् । शुण्ठ्याम् । वै.निघ. । क्षुद्रीक्षे । তেকাঁটা সিজু । श.च. । कणभजातीयकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

त्रिकण्टका । स्त्री । त्रिवृतायां । তেউড়ী । च.द.१,अ. ।

त्रिकण्टकादिघृतम् । क्ली । मूत्रकृच्छ्राधिकारि घृतम् । गोक्षुरः एरण्डमूलं कुशमूलं काशमूलं शरमूलं इक्षुमूलं उलुपमूलं शतमूली कर्कटिबीजं एषां प्र. स्वरसः ४ श. । स्वरसाभावे गोक्षुरैरण्डमूलकुशादिपञ्चमूलं प्र. १४ प. ५ तो. २ मा. ७ र. । जलं ४४ श. शे. ११ श. । शतमूलीरसः कर्कटीरसः इक्षुरसः प्र. १२ प. २ तो. ५ मा. २ र. घृतं ४ श. । पाके सिद्धे प्रक्षेपः पुरातनगुड़ः । सा.कौ. । त्रिकण्टकादीना मिलित्वा ४४ प. वारि ४४ श. शे ११ श. शतावर्य्यादीनां रसः मिलितः ५ श. । रस.र. । भा. । गव्यघृतं ४ श. गोक्षुरादीनां प्र. २ श. क्वाथार्थजलं प्र. १६ श. शे. ४ श. । शतावरीकुकुष्माण्डानां स्वरसः प्र. ४ श. । प्रक्षेपः शर्करा २ श. । भैष. । [निघ. ।

त्रिकण्टाख्यः (कः) । पुं । शृङ्गाटके । वै.

त्रिकत्रयम् । क्ली । समत्रिकटुत्रिफलात्रिमदे ।

त्रिकत्रयादिलौहम् । क्ली । पाण्डुरोगे हितम् । शोधितमण्डुरं १ प. गव्यघृतं १ प. शर्करा १ प. मधु १ प. कान्तलौहं १ तो. त्रिकटु त्रिफला मुस्तं चित्रकमूलं विड़ङ्गं एषां प्र. १ तो. एषां क्वाथेन लौहपात्रे ताम्रपात्रे वा सप्त भावयित्वा ततः घृतेन च सप्त भावयित्वा रौद्रे शिशिरे च स्थाप्यम् । सा.कौ. ।

त्रिकर्ष(र्षिक)म् । क्ली । नागरातिविषामुस्तासु । শুঁট, আতইচ, মুতা । "नागरातिविषामुस्ता त्रयमेतत्त्रिकर्षिकम् ।" रा.नि.व.२२ ।

त्रिकशूलम् । क्ली । वातव्याधिभेदे । কটিপ্রান্তে শূল । लक्षणं—"स्फिक्सकथ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्त्रिकं स्मृतं । तत्र वातेन या पीड़ा त्रिकशूलं तदुच्यते ॥ कारयेद्वालुकास्वेदं त्रिकशूली प्रयत्नतः । खट्वाधस्तात्करीषाग्निं धारयेत्सततं नरः ॥" भा.म.२भ. ।

त्रिकसन्धिः । पुं । स्फिक्सकथिपृष्ठवंशास्थिसन्धिस्थाने । च.शा.७अ. । [७अ. ।

त्रिकसन्ध्यस्थि । क्ली । त्रिकास्थनि । च.शा.

त्रिकूट(लवण)म् । क्ली । सामुद्रलवणे । করকচ লবণ । प सु । र.मा. । द्रोणीलवणे । रा. नि.व.६ ।

त्रिकूटाद्वयम् । क्ली । काचलवणे । वै.निघ.।

त्रिकूर्चकम् । क्ली । व्रणविस्रावणार्थम् षड्ङ्गुलप्रमाणशस्त्रविशेषे । सु.सू.८अ. । "षड्ङ्गुलानि तथाष्टैव प्रस्रावणार्थं त्रिकूर्चकं । फलैरन्तर्मुखाकारैरङ्गुलैरन्वितं त्रिभिः । एकैकस्य फलस्यैषामन्तरं व्रीहिसम्मितं । वृन्तं पञ्चाङ्गुलायामङ्गार्थं रुचकभूषितं ॥" सु.टी.ड. । [त्रिधारवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रिकोणम् । क्ली । योनौ । शृङ्गाटके । पुं ।

त्रिकोणकः । पुं । गुच्छवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

त्रिकोणफलम् । क्ली । शृङ्गाटके । पाणिफल । भा. पुं । त्रिधारवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रिकोणा । स्त्री । योनौ । शृङ्गाटक-वृक्षे । वै.निघ. । [पुंसि । श.च. ।

त्रिखम् । क्ली । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. । च-

त्रिगन्ध(क)म् । क्ली । लवङ्गैलापत्रेषु । वै.निघ. २भ.ग्रह.चि.दाड़िमाष्टके । [रिकायां । मे. ।

त्रिगर्त्ता । स्त्री । मुक्तायाम् । वै.निघ. । घुर्घु-

त्रिगुणम् । क्ली । सत्त्वरजस्तमःसु ।

त्रिगुणाख्यरसः । पुं । वातव्याधौ रसः । गन्धकः १ भ. पारदः ८ भ. (मतान्तरे गन्धकः १ भ. पारदः २ भ.) मृदग्निना पक्त्वावतार्य सञ्चूर्ण्य तेन समभागं हरीतकीचूर्णं मिश्रयेत् । रस.कौ. । अन्यः शूले—टङ्कणं (सोहागार खई) नागवङ्गखर्परगन्धकरससिन्दूरं समभागं आर्द्रकरसेन पिष्ट्वा कृत्वा गजपुटे पचेत् । मात्रा १ मा. अनु. मधु । र.सा.सं. ।

त्रिजटा । स्त्री । बिल्ववृक्षे । तन्त्रम् ।

त्रिजात(क)म् । क्ली । मिलिततुल्यत्वगेलापत्रेषु । दारुचिनि, এলাচ, তেজপত্র সমভাগ । रा.नि.व.२२ । तें दचिणीचक्र, एलकुलु, भाकुपर्णोक । "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥" प.प्र.३ख. । गुणाः—"तद्द्वयं रोचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥" भा. ।

त्रिणम् । क्ली । तृणे । श.र. । [रौरी.चि. ।

त्रितयम् । क्ली । सन्निपाते । भा.म.४भ.त्रि-

त्रिदला । स्त्री । गोधापदीलतायाम् । गोआलिया लता । प.मु. । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. । अष्टिमधुनि । अ.ह.१२अ. । [च. ।

त्रिद(दा)लिका । स्त्री । वर्णकलतायाम् । श.

त्रिदशगोपः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ. ।

त्रिदशदारु । क्ली । देवदारुकाष्ठे । चि.क.क. स्त्रीरो.चि. । [व.१० ।

त्रिदशमञ्जरी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.

त्रिदशवरभोज्यम् । क्ली । अमृते । चि.क. क.कैशररसे ।

त्रिदशसर्षपः । पुं । देवसर्षपवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रिदशाहारः । पुं । अमृते । हला. ।

त्रिदिवा । स्त्री । एलायां । गङ्गायां । वै.निघ. ।

त्रिदिवोद्भवा । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बड़ এলাচ । रा.नि.व.६ ।

त्रिदिवोद्भूता । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । वै.निघ. ।

त्रिदीप्यम् । क्ली । यमानीत्रये, यमानी खोरासानी अजमोदा च । वै.निघ.२भ.अर्शः चि.भल्लातकयाम् ।

त्रिदोषजः । त्रि । त्रिदोषजनिते ।

त्रिदोषदावानलकालमेघः । पुं । सन्निपातज्वरे रसः । हरितालपुटितवङ्गं मनःशिलापुटितशीसं शीसपुटितखर्परीयतामाचि प्रत्येकं पुनः हिङ्गुलपुटितानि कृत्वा प्र. समभागो ग्राह्यः एतत्समष्टितुल्यः पारदः गन्धकः तुल्यश्च त्रिगुणः (मतान्तरे उक्तद्रव्याणां प्र. एकैको भागः, गन्धकतुल्ययोः द्वौ भागौ) एकत्र निम्बुकरसेन सम्मर्द्य गोलकञ्च कृत्वा यथाविधि पुटेत् । अथ तत्तुल्यभागं पुनः गन्धकं दत्त्वा चित्रकरसेन मर्दयेत् । तदनु मीड़शांशं विषं सम्मिश्य पुनः तद्रसभावितं कृत्वा पचेत् । अथ रोहितमत्स्यपित्तेन भावयित्वा रक्तिकाद्वयमिता वटी कार्या ।

त्रिदोषदावानलरसः । पुं । ज्वराधिकारे रसः । अर्कमूर्तिरसः यदि ताम्रपात्रे अम्भोरादिरसैः पुनरपि भावितः स्यात् तदा त्रिदोषदावानलो भवति । भैष. । [त्रिशिवे । वै.निघ. ।

त्रिदोषरोहिणी । स्त्री । वैदोषिकगलरोग-

त्रिदोषसमम् । क्ली । समदोषत्रये । रा.नि.व.२२ ।

त्रिदोषसम्भवः । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।

त्रिदोषहारी (रसः) । पुं। ज्वराधिकारे रसः । "बलिशिलातालताप्यतुत्थोदधिमलटङ्कणिकुम्भजाम्रताख्यं । दलितं महिषपित्तत्रिधा स्याद्धुधिरगतः शिरसि त्रिदोषहारी ॥" र चि.६ष. ।

त्रिधातुः । पुं । गणपतौ । त्रिका. । क्ली । धातुत्रये ।

त्रिधारकः । पुं । स्नुहीभेदे । তেকাঁটা মনসা । गुणाः—स्नुहीसमो विशेषात् रसशिद्धिकरः । गुण्डतृणे । रा.नि.व.८ ।

त्रिधारकाण्डवल्ली । स्त्री । त्रिधारकारवेल्लयाम् । তেশিরে উচ্ছে । वै.निघ. ।

त्रिधारस्नुही । स्त्री । त्रिधारवज्रीवृक्षे তেকাঁটা সিজু । रा.नि.व.८ ।

त्रिनेत्ररसः । पुं। पित्तकासे रसः । ताम्रभस्म अभ्रभस्म तीक्ष्णलोहभस्म समभागम् । कासमर्द्दतालाम्लवेतसरसैः दिनैकं मर्द्दयित्वा त्रिगुञ्जा वटी कार्य्या । रस.र. । अपरः परिणामशूले—टङ्कणं (সোহাগার খই) मृगशृङ्गं स्वर्णं रससिन्दूरम् एषां प्र. समभागं दत्वा आर्द्रकरसेन पिष्ट्वा गजपुटेन पचेत् । घृतमधुभ्यां सेव्यम् । रस.र. । अन्यः शोथे—पारदः गन्धकः भृष्टटङ्कणं ताम्रं लौहम् एषां प्र. समभागं आर्द्रकरसेन मर्दयित्वा लघुपुटे पचेत् । अनुपानं—एरण्डरसः अपामार्गरसः । अन्यः ज्वराधिकारे—पारदगन्धकताम्राणि समभागानि निर्गुण्डीरसैः दिनैकं मर्दयित्वा शुष्कीकृत्य मूषामध्यगतं बालुकायन्त्रे प्रहरत्रयं पचेत् । पर्णखण्डेन सेव्यः । र.चि.९ष. । अपरः सन्निपातज्वरे—पारदगन्धकताम्राणि समभागानि द्रव्यत्रयतुल्यैः गव्यदुग्धैः शिग्रुरसैश्च दिनं सम्मर्द्य गोलकं कृत्वा खरातपे शुष्कीकृत्य च अन्धमूषागतं बालुकायन्त्रे प्रहरत्रयं पचेत् । र.चि.९ष. । अन्यश्च सन्निपातज्वरे—रसः १ भ. गन्धकः १ भ. ताम्रं चतुर्थांशं सर्व्वतुल्येन गव्यदुग्धेन निर्गुण्डीरसेन शिग्रुरसेन च खरातपे दिनैकं मर्दयित्वा शोषयेत् । भा. । अपरः अरुचौ—जारितस्वर्णमाक्षिकं त्रिकटुकं लौहं पारदः वङ्गं गन्धकः ताम्रम् अर्ध्वं समुद्रफेनः गिरिजतुकिका स्वर्णं शीसं चित्रकमूलं त्रिकटु त्रिकटु त्रिफला शिग्रुबीजम् अजमोदा (রাঁধুনী) यमानी पिप्पलीमूलं भार्गी (বামনহাটী) चूर्णं जीरकद्वयजीरके एषां प्र. समभागः आर्द्रकरसेन मर्द्यः । रस.र. । अपरः मूत्रकृच्छ्रे रसगन्धकवङ्गानां प्र. समभागः । दूर्व्वायष्टिमधुगोक्षुरशाल्मलिरसैर्भावयित्वा भूधरयन्त्रे पक्त्वा च पुनस्तैर्भावयेत् । मा. २ र. । र.सा.सं. ।

त्रिनेत्रा (त्री) । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ ।

त्रिपटु । क्ली। विड़सैन्धवकाचलवणेषु । वै.निघ. ।

त्रिपत्रः । पुं । चण्डालकन्दभेदे । रा.नि.व.७ । त्रिदलबिल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ । क्ली । त्रिदलबिल्वपत्रे ।

त्रिपत्रकः । पुं । पलाशवृक्षे । हे.च. ।

त्रिपदा । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

त्रिपदी । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । ছোট গোয়ালিয়া লতা । प.मु. । रा.नि.व.५ ।

त्रिपर्णः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

त्रिपर्णा । स्त्री । वनकार्पास्याम् । বন কাপাস । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । र.मा. । वनगङ्गायाम् । वै.निघ. । तिलपर्णिकाकन्दे । रा.नि.व.७ । शालपर्ण्याम् । भा.म.ख.१भ. ।

त्रिपर्णिका । स्त्री । यासरूपे । দুরালভা । रा.नि.व.४ । स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । तिलपर्णी सूरिङ्गल इति कोङ्कणदेशे अनूपदेशे च प्रसिद्धा । তিলকন্দ । तल्लक्षणं यथा—"अस्मारिपत्रसङ्काशः तिलबिन्दुसमन्वितः । सस्निग्धाधस्स्थभूमिस्थः तिलकन्दोऽतिविस्तृतः ॥" गुणाः—मधुरा शीता श्वासकासघ्नी पित्तशमनी विषघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.७ । तच्छाकगुणाः—शाकं गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति । मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम् ॥ च.सू २७ष. ।

त्रिपर्णी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भा. । वनकार्पास्याम् । प.मु. । "त्रिपर्णी कलसीबिल्वैः ।" ,सूर्व्वायाम् । रा.नि.व.१ । आरण्यगञ्जिकायाम् । वै,

निघ. । त्रिपर्णीकन्दे । তিলকন্দ । रा.नि.व.७ ।

त्रिपला । स्त्री । त्रिफलायाम् । भ.चि. ।

त्रिपात् । पुं । ज्वरे । वैद्यकम् ।

त्रिपाद: । पुं । ग्रन्थिपर्णमूले । वै.निघ. ।

त्रिपादिका । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा. नि.व.५ ।

त्रिपादी । स्त्री । हंसपादीलतायां, कीटमारिकायाम् । वा.सू १५अ.विदार्य्यादि: । "द्वे पञ्चके गोपसुता त्रिपादी ।" रक्तलज्जालुकायां। वै निघ.।

त्रिपिबा (न्) । पुं। लम्बकर्णे छागे । वै.निघ.।

त्रिपुट: (क:) । पुं । तालके । श.र. । गोक्षुरक्षुपे । प.मु. । मटर इति ख्यातद्विदलक्षुपे । र.मा. । शिम्बीधान्यभेदे । খেসারি কলাই । हिं खेसारि । गुणा:—"त्रिपुटी मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् । कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहक: शीतलस्तथा । किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपन: ॥" भ.पू.१भ.धा.व । "रूक्षो विशोषी मधुर: प्रदिष्ट: स्नायुं करोत्यस्थिगतं बलिष्ठं । विबन्धशूलभ्रमशोफकर्त्ता दाहार्शहृद्रोगविकारकारी ॥" च.चि.१५अ. । तत्सूपगुणा:—"त्रिपुटानां कलायानां सूप: स्वादुश्च वातल: । आध्मानशूलजनक: पित्तासृक्चिवान्तिहा ॥" द्रव्यगुण: ।

त्रिपुटकी । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । वै.निघ. ।

त्रिपुटा । स्त्री। अरुणत्रिवृति । रा.नि.व.६ । कर्णास्फोटालतायाम् । रा.नि.व.३ । त्रिवृन्मात्रे । क्षुद्रचणके । प.मु. । स्थूलैलायाम् । सूक्ष्मैलायाम् । रा.नि.व.६।२२ । वार्षिकमल्लिकायाम् । মল্লিকা বিশেষ । रा.नि.व.१०।२२ । जातीवृक्षे । गोक्षुरके । कुलत्थिकायाम् । वै.निघ. ।

त्रिपुटी (इन्) । पुं । एरण्डे । श.मा. । स्त्री । त्रिवृति । তেউড়ি । अ.टी.भ. ।

त्रिपुटीफल: । पुं । एरण्डवृक्षे । हारा. ।

त्रिपुरभण्डिका । स्त्री । रुद्रजटायाम् । भांट् इति भाषा ।.भैष.पानीयभक्तवट्याम् ।

त्रिपुरभैरवरस: । पुं । ज्वरे रस: । शुद्धविषं १ भ. टङ्कणक्षार: (সোহাগার খই) २ भ. गन्धक: ३ भ. हिङ्गुल (মহাকরি বাধ') ४ भ. दन्तीबीजं ५ भ. । दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत् । मात्रा २ र. । अनु. आर्द्रकरस: । रस र. । रस.की । अन्य: यथा—विषं १ भ. पिप्पली २ भ. मरिचं ४ भ. ताम्रं ५ भ. हिङ्गुलं ६ भ. आर्द्रकरसेन मर्द्दयेत् । मात्रा ॥० र. । भा.म.ज्व.चि. ।

त्रिपुरमल्लिका (मालिका) । स्त्री । ह्रस्वमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । त्रिका. ।

त्रिपुषा । स्त्री । त्रपुषायाम् । कृष्णत्रिवृति । श. च. । क्ली । त्रपुषफले । त्रपुषीबीजे । कुष्माण्डलेहे ।

त्रिपुष्पा । स्त्री । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

त्रिफला (ली) । स्त्री । Three myrobalans. फलत्रये । ত্রিফলা । सा चतुर्धा महती ह्रस्वा सुगन्धा मधुरा च । तयोर्महती आमलकादीनां प्रत्येकमत्रभागा:। तदुक्तं—"पथ्या विभीतकं धात्री त्रिफला महती स्मृता ।" सि.यो.पानीयकल्याणघृते। आमलकहरीतकीविभीतकेषु । रा.नि. व.२२ । द्वितीया—काश्मर्य्यमृद्वीकापरूषकफलेषु । গাম্ভার ফল, কিস্‌মিস্, পরূষ ফল । "ह्रस्वा काश्मर्य्यमृद्वीकापरूषकफलानि च ।" श्रीकण्ठ: । त्रिफलायां द्रव्यत्रयं समभागं देयम् । पथ्या योगेषु प्रधाना । गुणा:—दीपनी पित्तकफघ्नी [illegible]वर्द्धनी रुच्या मलशोधनी मेहकुष्ठविषमज्वरनाशिनी च । भा.पू.१भ. । महाकुष्ठविषमज्वरपित्तघ्नी च । रावण: । सुगन्धत्रिफला यथा—जातीफललवङ्गपूगेषु । मधुरत्रिफला यथा—द्राक्षादाडिमखर्ज्जूरेषु ।

त्रिफलाघृतम् । क्ली । पाण्डुरोगे । गव्यघृतं ४ श. । पाकार्थं गोमूत्रं १६ श. । कल्कार्थं त्रिफला दन्तीत्रिवृन्मूलवचाकाम्पिल्ल (কমলাগুঁড়ি) मिलित शराव: । रस.र. । इदं स्वल्पम् ।

त्रिफलाद्यघृतम् । क्ली । नेत्ररोगाधिकारे घृतम् । गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थं—त्रिफलारस: १२ श. स्वरसाभावे त्रिफला २ श. जलं ४८ श. शे. १२ श. । दुग्धं ४ श. । कल्कार्थं—त्रिफला त्रिकटु यष्टिमधु कटुकी पुण्डरीकं क्षुद्रैला विडङ्गं नागेश्वरं नीलोत्पलम् अनन्तमूलं श्यामालता रक्तचन्दनं हरिद्रा दारुहरिद्रा एषां प्र. २तो.। सा.की.। भा. । इदं मध्यमम् । अपरं—गव्यघृतं ४ श । क्वाथार्थं—त्रिफला २ श. वारि १६ श. शे. ४श । भृङ्गराजरस: ४ श. वासारस: ४ श. । स्वरसाभावे

शतावरीमूलं २ श. वारि १६ श. शे. ४ श.। शतमू-लीरसः ४ श. छागदुग्धं ४ श. गुडूचीरसः ४ श. अभावे क्वाथः आमलकीरसः ४ श.। कल्कार्थे—पिप्पली शर्करा द्राक्षा हरीतकी आमलकी विभीतकं नीलोत्पलं यष्टिमधु काकोली गाम्भारीत्वक् कण्टकारी एषां मिलित्वा शरावः (১ সের)। भैष.। रस र.। इदं बृहत्। स्वल्पं यथा घृतं ४ श.। क्वाथार्थे—त्रिफला ८ श. वारि ६४ श. शे. १६ श.। गव्यदुग्धं ४ श.। सन्ध्यायां तिमिरनाशार्थे पेयम्। अन्यत्—घृतं ४ श. शतावरीक्वाथः १६ श.। कल्कार्थे—त्रिफला यष्टिमधु १ श.। पाकशेषे मधु प्रक्षेपः १ श.। अन्यत् योनिरोगे—घृतं ४ श.। कल्कार्थे त्रिफला क्षिण्टीद्वयं गुडूची पुनर्नवा श्योणाकः हरिद्रा दार्वी रास्ना अश्वगन्धा शतावरी एषां मिलितशरावः (১ সের)। गव्यदुग्धं १६ श.। भा.। [बड़। भूरिप्र.।

त्रिवलिः । स्त्री। जठरावयवविशेषे। পেটের

त्रिवलीकम् । क्ली। गुदद्वारे, पायौ। हे.च.।

त्रिभङ्गी (ण्टी) (ण्डी) । स्त्री। त्रिवृतायां। তেউড়ী। प.मु.। "सशर्करा कामलिनां त्रिभण्डी हिता॥" सि.यो.कास चि.। ज.द.कास चि.। सु.सू.४४अ.। चि.१७अ.।

त्रिभण्ड(द्र)म् । क्ली। मैथुने, सुरते। त्रिका.।

त्रिमण्डला । स्त्री। कृच्छ्रसाध्यलूताविशेषे।

त्रिमदः । पुं। विडङ्गमुस्तचित्रकेषु। "विडङ्गमुस्तचित्रैश्च त्रिमदः।" प.प्र.३ख.त्रिकत्रयलौहे।

त्रिमदहितयम् । क्ली। त्रिमदस्त्रिफला चेति त्रये। प्रयोगा.यक्ष.चि.कणादिलौहे।

त्रिमधु । क्ली। मधुरत्रये, मधुघृतशर्करासु। रा.नि.व.२१। गुणाः—"मधुरत्रितयं शश्वद्दीपनं कान्तिदायकं। विषदोषं रक्तपित्तं तृष्णाञ्चैव विनाशयेत्॥" वै.निघ.।

त्रिमल्लभट्टः । पुं। योगतरङ्गिणीकारे। [सु.।

त्रियष्टिः । स्त्री। पर्पटके। ক্ষেৎপাপড়া। प.

त्रियामा । स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। नील्यां। यमुनायां। रात्रौ। त्रिका.।

त्रिलवणम् । क्ली। सौवर्चलसैन्धवविड़ानीति लवणत्रये। सि.यो.सान्निपातिकज्व.। "मातुलुङ्गाद्रकरसं त्रैश्चित्रिलवणान्वितम्।" च.द.ज्व.चि. नस्ये। रा.नि.व.२२।

त्रिलिङ्गगतिः । स्त्री। त्रिदोषजनाड्यां। शा. म.४अ.सु.रो.चि.। "त्रिलिङ्गगतिस्त्रैधिरी।"

त्रिलौहकम् । क्ली। स्वर्णरजतताम्रेषु। सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रयमेतत्त्रिलौहकं। रा.नि.व.२२। गुणाः—त्रिलौहस्य गुणाः प्रोक्ताः पञ्चलौहसमा गुणैः। वै.निघ. [च। सु.चि.२अ.।

त्रिवर्गः । पुं। त्रिकटुनि, त्रिफलायां, त्रिमदे

त्रिवर्गहितयम् । क्ली। त्रिफलात्रिमदे। त्रिफला ও ত্রিমদ। रस.र.कणादलौहे।

त्रिवर्णकम् । क्ली। गोक्षुरके। त्रिफलायां। त्रिकटुके च। त्रिजातके। सु.सू.४४अ.।

त्रिवर्णकृत् । पुं। शरटे। কাঁকলাস। वै.निघ.।

त्रिवल्ली । स्त्री। इन्दीवरायां। वै.निघ.।

त्रिविक्रमरसः । पुं। अश्मर्य्यधिकारे रसः। ताम्रभस्म तुल्येन छागदुग्धेन पक्वा, छागदुग्धपक्वताम्रभस्म १ तो. पारदः १ तो. गन्धकः १ तो. निर्गुण्डी(নিশিন্দা)रसेन दिनं मर्दयित्वा गोलकं कृत्वा बालुकायन्त्रे दिनैकं पचेत्। शीते उद्धृत्य द्विगुञ्जा मात्रा देया। रस.र.।

त्रिविधायतनम् । क्ली। इन्द्रियार्थातियोगकर्म्मातियोगकालातियोगरूपेषु रोगाणां त्रिविधकारणेषु। च.सू.११अ.। [नि.व.१६।

त्रिवीजः । पुं। श्यामाके। শ্যামা ধান। रा.

त्रिवृतादिगणः । पुं। तदाद्यधोभागहरद्रव्यसमूहे। यथा—"त्रिवृता श्यामा दन्ती द्रवन्ती (ইন্দুরকাণী) सप्तला (চামরকষা) शङ्खिनी (শ্বেত বৃহ্ম) विषाणिका (কর্কটশৃঙ্গী, মেড়াশিঙে) गवाक्षी (গোমুক, রাখালশশা) छगलाण्ठी (বিজতাড়ক) स्नुक् (মনসা সিজু) सुवर्णक्षीरी (ওষধিবিশেষ বা শিয়ালকাঁটা) चित्रकः किणिही (আপাং) कुशः काशः तिलकः कम्पिल्लकः (কমলাগুঁড়ী) पाटला पूगः हरीतक्यामलकौ विभीतकं नीलिनी (নীল) चतुरङ्गुलः (সোন্দাল) एरण्डः पूतिकः (করঞ্জ) महावृक्षः (তেকাঁটা সিজু) सप्तच्छदार्कौ ज्योतिष्मती चेति अधोभागहराणि।" सु.सू.३८अ.।

त्रिवृतिका । स्त्री । त्रिवृतायां । रा.नि.व.६ ।

त्रिवृत् (ता, क्षया) । स्त्री । (Ipomœa turpethum. Syn. Convolvulus turpethum.) Turpeth Root. स्वनामख्यातलतायाम् । তেউড়ী । हिं तरवद, निशोत, नकपतर, पियोरी । मं तिवड़ । कं तिगड़े । तें चातेगड़ । ता. शिवदइ । वम्. फुटकुरी, निशोथीर । सा. गुणाः —कटुत्वम् क्रिमिश्लेष्मोदरार्तिकुष्ठकण्डूव्रणघ्नी विरेचने प्रशस्ता च । रा.नि.व.६। अरुणागुणाः—स्वादुः कषाया मृदुः रेचनी रूक्षा कटुका पित्तकफापहा च । राज. । च.द.चिरज्व.चि. । कृष्णागुणाः—श्वेतायाः हीनगुणा विरेचनी तीव्रा मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षकारिणी च । श्वेतागुणाः—विरेचनी स्वादुः उष्णा वातला रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरघ्नी च । भा. । रेचनी अर्थात् विपक्वमविपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् रेचयति च । शार्ङ्ग. । एषा रक्तमूलैव ग्राह्या । सु. सू.३८।२६अ. । सि.यो.च.द.र.पि.चि. । त्रिवृतामोदके ।

त्रिवृत्पत्रम् । क्ली । वटपत्रे । रस.र. । वह्निभल्लातके ।

त्रिवृत्पर्णी । स्त्री । हिलमोचिकायां । श.च. ।

त्रिवृन्तः । पुं । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रिवेला (ली) । स्त्री । त्रिवृतायां । তেউড়ী । रा.नि.व.६ ।

त्रिशङ्कुः । पुं । चातकपक्षिणि । त्रिका. । सुमश्माज्ञारे । गन्धनकुल । वैनिघ. । विड़ाले । श्रलभे । मे. । खद्योते । श.मा. । [निघ. ।

त्रिशतपत्रम् । क्ली । पुण्डरीके । पद्म । वै.

त्रिशर्करा । स्त्री । गुड़ोत्पन्ना हिमोत्था मधुरा चेति मिलितशर्करायाम् । "गुड़ोत्पन्ना हिमोत्पन्ना मधुरा चेति मिश्रिता, त्रिशर्करा ।" रा.नि.व.२२।

त्रिशाखपत्रः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११।

त्रिशिखः । पुं । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

त्रिशिखिदला । स्त्री । मालाकन्दे । रा.नि. व.७ ।

त्रिशिरा । स्त्री । पेठायां । रा.नि.व.६ ।

त्रिशूली (लिन्) । पुं । पारदे । रस.र.ज्वरा. चि.वज्रभैरवरसे । [छ । शब्दकल्पतरुः ।

त्रिशृङ्गी (इन्) । पुं । रोहितमत्स्ये । रुई मा-

त्रिसन्धिः । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । कृष्ण केलि । मं त्रिसन्धि । कं त्रिसन्धि । यस्य कुसुमानि सन्धिकाले एव विकसन्ति । सा रक्तसिताऽसितकुसुमभेदात् त्रिधा । परन्तु गुणैस्तुल्या । गुणाः— कफकासहरा रूक्षा लघ्वीदोषघ्नी च । रा.नि.व.१०।

त्रिसन्धिपुष्पदा । स्त्री। त्रिसन्धिवृक्षे । वै.निघ.।

त्रिसन्धी । स्त्री । शुक्लत्रिसन्धी । वै.निघ. ।

त्रिसन्ध्यम् । क्ली । त्रिसन्धिपुष्पे ।

त्रिसन्ध्यकुसुमा । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

त्रिसन्ध्या । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रिसमम् । क्ली । समभागा हरीतकी शुण्ठी गुडूची च । रा.नि.व.२२ । गुणाः—"समत्रयं रुचिकरं चक्षुष्यं मलशोधनम् । वातं पित्तं नाशयति ॥" वै.निघ. ।

त्रिसरः । पुं । तिलौदने । वै.निघ. । हे.च. ।

त्रिसरा । स्त्री । कृसरायाम् । "तिलतण्डुलमाषैश्च कृसरा त्रिसरेति ।" प.प्र.१ख. ।

त्रिसरी । पुं । यस्याश्वस्य सन्धौ भिन्नवर्णं कैवलं शिरः कृष्णं स त्रिसरी । "अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत् । त्रिसरी नाम स प्रोक्तः भर्त्तुः कुलविनाशनः ॥" ज.द.३अ. ।

त्रिसवनम् । क्ली। त्रिसन्ध्यस्नाने । च.शा.५अ.।

त्रिसिता । स्त्री । त्रिशर्करायां । रा.नि.व.२२।

त्रिसुगन्धम् (न्धि) । क्ली। मिलितसमभागत्वगेलापत्रेषु । रा.नि.व.२२ । च.द.वाताव्याधिकुमाखे। गुणाः—"तदर्कं मुखदुर्गन्धच्छेदनी मलभेदनः ।" अर्कः ।

त्रिसूत्रः (स्कन्धः) । त्रि । हेतुलिङ्गौषधज्ञानरूपे (आयुर्वेदे) । त्रीणि हेत्वादीनि सूत्राणि यस्मिन् । त्रयो हेत्वादयः स्कन्धरूपा यत्र इति । च. सू.१अ. ।

त्रिस्वारम् । क्ली । क्षारत्रये । रा.नि.व.२६ ।

समययवक्षारसर्जिक्षारटङ्कणक्षारेषु । कामाग्निसन्दी-
पनरसे । च.द. । [কেথাড়া গাছ । र.मा. ।

त्रिसुरः । पुं । श्वेतकोकिलाक्षवृक्षे । শ্বেত কু-

त्रिसुरी । स्त्री । गोक्षुरे । वै.निघ.२भ.र.पि.
चि.कुष्माण्डावलेहे ।

त्रुटिः (टी) । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এ-
লাচ । रा.नि.व.६। वा.सू.१५अ.मुस्तादिः । "कुष्ठं
त्रुटी हैमवती ।" चि.क्र.क.चक्री.चि. । च.द.रा.
य.चि.लवङ्गाद्यचूर्णे । "त्रुटिसकक्षार ।" कट्फले ।
वै.निघ. । [मा. ।

त्रुटिवीजः । पुं । कच्वीवृक्षे । কচু গাছ । श.

त्रुटीद्वयम् । क्ली । सूक्ष्मैलायां स्थूलैलायाञ्च ।
वा.सू.१५अ. शिरोविरेचने । "त्र्यम्बी पृथ्वीका
शोधयन्तुग्रगन्धाङ्गम् ।" [कल्पयुले ।

त्रैकटु । क्ली । त्रिकटुके । चि.क्र.क.स्त्री.चि.म-

त्रैफलम् । क्ली । त्रिफलायाम् । श.चि. ।

त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः । पुं। ज्वराधिका-
रे रसः । पारदः हीरकं स्वर्णं रौप्यं ताम्रं लौहम्
अभ्रं मुक्ता गन्धकः शङ्खभस्म प्रवालं हरितालं मनः-
शिला प्र. समभागं चित्रकमूलक्वाथेन ७ दिनानि
भावयेत् । अर्कनिर्यासेन (আকন্দের আঠা) नि
र्गुण्डीरसेन भल्लातरसेन स्नुहीक्षीरेण (মনসার
আঠা) च प्र. ३ दिनानि भावयित्वा पीतकपर्द-
काभ्यन्तरे दत्त्वा अर्कक्षीरेण टङ्कणं सम्मर्द्य तेन क-
पर्दकमुखानि संलिप्य अथ कपर्दकानि भाण्डमध्ये
संस्थाप्य भाण्डमुखं रुद्ध्वा वालुकायन्त्रेण पचेत् ।
शीते सचूर्णं चूर्णतुल्यं रससिन्दूरं तच्चतुर्थांशं वै-
क्रान्तञ्च सम्मिश्र्य त्रिपुरसेन ७ चित्रकमूलरसेन
च भावनाद्वयं देयम् । मात्रा ४ र. । भैष. ।

त्रैलोक्यडम्बररसः । पुं । नवज्वरे हितः ।
पारदः गन्धकः ताम्रं पिप्पली जैपालं कटुकी ह-
रीतकी त्रिवृत् मधुरतिन्दुकफलं, एषां प्र. समभागं
स्नुहीक्षीरेण मर्दयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । अनुपानं
मधु । अन्यः —रसः २ भ. गन्धकः ४ भ. अभ्रचि-
त्रकविडङ्गगुडूचीसारशोधकक्लृप्तजीरकत्रिकटुसैन्ध-
वयवक्षाराणां प्र. १भ. निर्गुण्डीवीजपूररसेन मर्द-
येत् । मात्रा ३ र. । घृतेन देयः । अन्यः वातव्या-
धौ—हीरकभस्म स्वर्णं विषं मुक्ता कान्तलौहं,
एषां प्र. १ तो. अभ्रभस्म ४ तो. रससिन्दूरं ५
तो. कुमारीरसेन मर्द्यः । र.सा.सं. ।

त्रैलोक्यविजया । स्त्री । भङ्गाशणवृक्षे । সি-
দ্ধি গাছ । श.च. ।

त्रैलोक्यविजयापत्रम् । क्ली । विजयापत्रे ।
সিদ্ধি । (मदनमोदके, लक्ष्मीविलासरसे) ।

त्रैलोक्यसुन्दररसः । पुं । उदररोगे रसः ।
पारदः १ तो. गन्धकः २ तो. अभ्रं सैन्धवं विषं
कृष्णजीरकं विडङ्गं गुडूचीसारः वचा यवक्षारः प्र-
त्येकं ॥० तो. निर्गुण्डीरसेन वीजपूररसेन च दिनं
मर्दयित्वा शोषयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । घृतेन से-
व्यः । रस.चि.८अ.। अन्यः—रसः १ मा. गन्धकः
२ मा. कज्जलीकृत्य कुटजतालमूलीधुस्तूरकेशराज
(কেশুত্তে)हस्तिघोषक(ধুন্দুল)जयन्तीमण्डूकपर्णी-
णां (থুলকুড়ি) प्र. शाणमितपत्ररसेन खल्लयेत् ।
र.सा.सं. । [See सोमः ।

त्रैष्टुभः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ. ।

त्रोटकः । पुं । श्लेष्मप्रकृतिकीटविशेषे । See
कीटः । सु.कल्प.८अ. ।

त्रोटिः (टी) । स्त्री । पक्षिचञ्चौ । कट्फले ।
पक्षिणि । मत्स्यभेदे । मे. । [रा.नि.व.२२ ।

त्र्यञ्जनम् । क्ली । अञ्जनत्रितये । সুর্মাত্রয় ।

त्र्यम्बकम् । क्ली । ताम्रे । তামা । रा.नि.व.
१३ । [व.११ ।

त्र्यम्बकफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.

त्र्यष्टकम् । क्ली । प्रसाधनार्थं जलरक्षणाधार-
विशेषे । सु.सू.४५अ.। पुं । राजिकायाम् । শ্বেত
সরিষা । रस.र.सू.चि. ।

त्र्यस्रः । पुं । त्रिपुटक्षुपे । মটর গাছ । र.मा.।
व्याघ्रनखे । নখীবিশেষ । रा.नि.व.१२ । स्त्री ।
शुक्लत्रिवृति । वै.निघ. । वार्षिकमल्लिकायाम् । म-
ल्लिका । रा.नि.व.१० ।

त्र्यस्रफला । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

त्र्याहिकः । पुं । ज्वरविशेषे । यो ज्वरः तृतीये
दिने भवति । "तृतीयेऽह्नि तृतीयकः" इति । मा.
नि. । [वै.निघ. ।

त्र्यूषफलः (ला) । पुं, स्त्री । नारिकेलवृक्षे ।

त्र्युषर: । पुं । नागवीटे । त्रिका. ।

त्र्यु(त्र्यू)ष(ण)म् । क्ली । त्रिकटुनि । शुंट पिपूल मरिच । रा.नि.व.२२ । "पिप्पली शृङ्ग-वेरञ्च मरिचं त्र्यूषणं विदुः ।" प.प्र.२ख. ।

त्र्यूषणाद्यघृतम् । क्ली । यक्ष्मणां घृतम् । अ-व्यघृतं ८ प. । कल्कार्थे—त्रिकटु-त्रिफला-मिलितं पलं गुडपलं जलं ३२ प. । "त्र्यूषणत्रिफलाकल्कं बिल्वमात्रे गुडात् पलं । सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानिलः पिबेत् ॥" च.चि.१८ग. । अन्य-ल्कादौ—"त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि प रूषकम् । द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगुप्तां चित्रकं शटीं । ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शताव-रीं । त्रिकण्टकां विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृता-त् । प्रस्थं चतुर्गुणक्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ॥" कल्कार्थे—त्रिकट्वादीनां प्र.२ तो.दुग्धं १६ग्र.घृतं ४ श्र. । च.चि.२२ग. ।

त्र्यूषणाद्यमण्डूरम् । क्ली । पाण्डुरोगे । त्रि-कटु त्रिफला मुस्ता विडङ्गं चवी (चई) चित्रकमूलं दारुहरिद्रा गुडत्वक् स्वर्णमाक्षी पिप्पलीमूलं देव-दारु, एषां प्र.चूर्णं २ प. चूर्णसमष्टिद्विगुणं शुद्ध-मण्डुरं गोमूत्रं मण्डुरात् ८ गुणम् । गोमूत्रे मण्डुरं पक्त्वा घनीभूते चूर्णप्रक्षेपो देयः । भैष. ।

त्र्यूषणाद्यलौहम् । क्ली । स्थौल्याधिकारे । त्रिकटु त्रिफला चव्यं काचलवणं (कत्रकच्) सैन्ध-वलवणं विट्लवणं सौवर्चललवणम् (सचल) चर्म सोमराजी लौहभस्म, एषां प्र.समभागः । रस.र. ।

त्र्यूषणम् । क्ली । त्र्यूषणे । वै.निघ. ।

त्वच् । स्त्री । वल्कले । छाल । मे. । इन्द्रियविशे-षे । स्पर्शेन्द्रिय । गुडत्वचि । दारुचिनि । रा. नि.व.६ । तालीशपत्रे । वै.निघ. । चर्म्मणि । चा-मड़ा । यथा—"क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्ता-निका भवेत् । पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसश्च तथा त्वचः । पूर्व्वावभासिनी तासां सिध्मस्थानञ्च सा स्मृता ॥ शरीरे षट् त्वचः—तद्यथा—उदकधरा असृग्धरा सिध्मकिलाससम्भवाधिष्ठाना-कुष्ठसम्भवा-धिष्ठाना अलजीविद्रधिसम्भवाधिष्ठाना यस्यां छि-न्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां चाप्य-धिष्ठाय अरूंषि जायन्ते पर्व्वसन्धिषु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानीति षट् त्वचः एताः षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति ।" च.शा.७ग. । सुश्रुतस्तु सप्त त्वच आह । १अवभासिनी २ लोहि-ता ३ श्वेता ४ ताम्रा ५ वेदिनी ६ रोहिणी ७ मांसधरा चेति । तत्र १मा सर्व्ववर्णानवभासयति, व्रीहेः अष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकाधिष्ठाना । २या व्रीहेः षोड़शभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छ-व्यङ्गाधिष्ठाना । ३या द्वादशभागप्रमाणा चर्म्मदला-धिष्ठाना । ४र्थी अष्टभागप्रमाणा किलासकुष्ठाद्य-धिष्ठाना । ५मी पञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठा-ना । ६ष्ठी व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्याद्यधिष्ठाना । ७मी व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यधिष्ठाना च । सु. शा.४ग. ।

त्वक्कण्डुर: । पुं । व्रणे । क्षत. । [शब्द.चि. ।

त्वक्कन्द: । पुं । वनशूरणे । बुनो ओल । भैष.

त्वक्छद: । पुं । क्षीरीशवृक्षे । क्षीरकञ्चुकी । र.मा. । [चर्म्मकीलि । वै.निघ. ।

त्वक्तरङ्ग: (क:) । पुं । वल्याम् । रा.नि.व.१८।

त्वक्पञ्चकम् । क्ली । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष-वेतसवल्कलेषु । रा.नि.व.२२ ।

त्वक्पत्रम् । क्ली । दारचिनीविशेषे । कलमि दारुचिनि । तेजपत्रे । मे. । पुं । हिङ्गुपत्रे । वै. निघ. ।

त्वक्पत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । हिङ्गुपत्रे । तमालपत्रे । वै.निघ. । कारव्याम् । कृष्णजीरा । मे. ।

त्वक्पाक: । पुं । शूकरोगे । तल्लक्षणं यथा— "पित्तरक्तकृतो ज्ञेयः त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।" मु.नि.१४ग. । [वि । छुली । श.च. ।

त्वक्पुष्पम् । क्ली । रोमाञ्चे । त्रिका. । किला-

त्वक्पुष्पिका । स्त्री । सिध्माम् । छिम् । श्वित्रकुष्ठे । किलासे । धवल, छुली । त्रिका. ।

त्वक्पुष्पी । स्त्री । श्वित्ररोगे । किलासे । धवल, छुली । जटा. ।

त्वक्शून्यता । स्त्री । अस्पर्शतायाम् । "स्पृश्य-माना त्वचा या तु शीतोष्णं मृदु कर्कशं । न जा-नाति बुधैस्त्वक्सा शून्येति परिकीर्त्तिता ॥" निघ. ।

त्वक्सार: । पुं । वंशवृक्षे । बाँशगाछ । रा.नि.

व.४ । रक्तवंशे । रा.नि.व.७ । वंशलोचनायाम् । वंशलोचन । गुड़त्वचि । सु.सू.४४अ. । वंशे । अम. ।

त्वक्सारनिर्यासविषम् । क्ली । स्थावरविषभेदे । यस्य त्वक्सारः निर्यासश्च विषम् । तानि तत्र यथा—अन्त्रपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाट-करम्भनन्दनवराटकानीति । "त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्-कफसंस्रवाः ॥" सु.कल्प.२अ. । [नि.व.४ ।

त्वक्सारभेदिनी । स्त्री । क्षुद्रचुञ्चुपे । रा.

त्वक्सारा । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा.नि.व.६ । [लेबुर गाछ । भा. ।

त्वक्सुगन्धः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नाराङ्ग ।

त्वक्सुगन्धा (न्धिका) । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । एलवालुके । वै.निघ. । जटा. । [निघ. ।

त्वक्स्वादी । स्त्री । त्वक्सारे । दारुचिनि । वै.

त्वक्स्वापः । पुं । स्पर्शाज्ञतायाम् । निदा. ।

त्वक्क्षीरम् । क्ली । तवक्षीरे, वंशलोचनायां । वै.निघ.२भ.कास-चि. । [याम् । रा.नि.व.६ ।

त्वक्क्षीरी । स्त्री । क्षीरशुक्लायां, वंशरोचना-

त्वगङ्कुरः । पुं । रोमाञ्चे । त्रिका. ।

त्वगाक्षीरा (री) । स्त्री । वंशलोचनायाम् । जटा. । अम. । [रा.नि.व.१८ ।

त्वगूर्म्मिः । स्त्री । वल्याम्, मांसलोलतायाम् ।

त्वग्गन्धः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारेङ्गा । रा.नि.व.११ । [न्धि । रा नि.व.१८ ।

त्वग्जम् । क्ली । रक्तधातौ । रक्त । केशे, रो-

त्वग्दोषः । पुं । चर्म्मरोगे, शीतपित्तोदर्दकुष्ठ-कोठादौ । चर्म्म रोग, कोठादि । निदा. ।

त्वग्दोषापहा । स्त्री । सोमराज्याम् । रा.नि.व.४ ।

त्वग्दोषारिः । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व.७ ।

त्वग्भी । स्त्री । चर्म्मचटके । चाम्चिकि । वै.निघ. ।

त्वग्भेदः । पुं । व्रणे । वै.निघ. ।

त्वचम् । क्ली । गुड़त्वचि । दारुचिनि । गुणाः—गुरु शीतं कफकासघ्नं शुक्रामशमनं कण्ठशोधनञ्च । रा.नि.व.६ । सि.यो.र.पि.चि.खण्डखाद्य-लौहे ।

त्वचा । स्त्री । मिष्टवल्कले । दारुचिनि । श.र. ।

त्वचाङ्गः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

त्वचापत्रः । पुं । हिङ्गुवृक्षे । क्ली । त्वचायाम् । दारुचिनि । श.र. ।

त्वचिसारः । पुं । वंशे । मद.व.७ ।

त्वचिसुगन्धा । स्त्री । क्षुद्रैलायाम् । हारा. ।

त्वच्यगणः । पुं । त्वक्प्रसाधनवर्गे तैलादौ । यथा—"तैलन्तु नवधा प्रोक्तं वाकुची चक्रमर्दकं । स्थौणेयं पर्पटी सूक्ष्मा त्वच्योऽयं गण उच्यते ॥" भर्क. ।

त्वरारोहः । पुं । पारावते । वै.निघ. ।

त्वरितका । स्त्री, पुं (कः) । शीघ्रपाकिशालि-धान्यभेदे । सु.सू.४६अ. ।

त्वष्ट(ष्ट्र)म् । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

त्वष्टा (ष्ट्री) । स्त्री । ब्राह्मीशाके । वै.निघ. ।

त्वाचम् । क्ली । त्वक्तैले । दारुचिनिर तेल । गुणाः—"वह्निमद्यानिलहरमाध्मानाक्षेपनाशनम् । वातश्लेष्मप्रशमनं संयाहि दशनार्त्तिभित् । त्वाचं तैलं रजःस्रावि तोये क्षिप्तं निमज्जति ।" भचि. ।

थ

थः । पुं । पर्व्वते । मे. । रोगविशेषे । भक्षणे । श.र. ।

थुत्कारः । पुं । निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दे ।

थुथुकृत् । पुं । पक्षिविशेषे । धूतुलि पाखी । वै.निघ. ।

थोड़नम् । क्ली । आच्छादने । वै.निघ. ।

थौनेयकः । पुं । ग्रन्थिपर्णे । गाँटिआला । च.चि.२८.भ.तैले । च.द.विष.चि. ।

दंशः । पुं । दन्ते । हे.च. । मक्षिकाविशेषे । ডাঁশ । अम. । शीभाञ्जनवृक्षे । मक्षिवे । सर्पक्षते । मर्म्मणि । विश्व. । त्रिका. । वै.निघ. । दंशने । मे. ।

दंशकः । पुं । कर्कटे । कुक्कुरे । वै.निघ. । मक्षिकायाम् । ডাঁশ । धारा. ।

दंशनम् । क्ली । दन्तेन कर्त्तने । কামড়ান । हे.च. ।

दंशनाशिनी । स्त्री । तैलकीटे । वै.निघ. ।

दंशभीरुः (कः) । पुं, स्त्री । मल्कुणे । मक्षिके । त्रिका. । [रा नि.व ७ ।

दंशमूलः । पुं । शियुवृक्षे । সজিনা গাছ ।

दंशवदनः । पुं । कङ्कपक्षिणि । वै.निघ. ।

दंशिका । स्त्री । वनमक्षिकाविशेषे । ডাঁশ মাছী, রোঁয়ানী । वै.निघ. ।

दंशी (इन्) । पुं, स्त्री । कुक्कुरे । वै.निघ. । वनमक्षिकायाम् । क्षुद्रदंशे । রোঁয়ানী । अम. ।

दंष्टः । पुं । शूकरे । प.मु. ।

दंष्टकम् । क्ली । सर्पदंशविशेषे ।

दंष्टा । स्त्री । दृढ़दन्ते । দাড়া । हे.च. । विषदन्ते । वै.निघ. । [मित. ।

दंष्टायुधः (ष्टास्त्रः) । पुं । वनशूकरे । वै.

दंष्ट्रिका । स्त्री । दाढ़िकायाम् । हे.च. ।

दंष्ट्री (इन्) । पुं,स्त्री । वन्यशूकरे । अम. । सर्पे । श.र. ।

दकम् । क्ली । जले । त्रिका. । वा.चि.१अ. ।

दकलावणिकः । पुं । यूषविशेषे । "नातिमांसालनुवसा दकलावणिकाः स्मृताः" । अन्यत्र "अल्पमांसपटुस्नेहा दकलावणिकाः स्मृताः ।" वा. टी.१अ.अरुणः ।

दकोदरम् । क्ली । उदररोगभेदे । जलोदरी । "यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढ़ः । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि । स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत् सम्परिवृत्तनाभि भृशोन्नतं पूर्णमिवाम्बुना च । यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ।" सु.नि.७अ. ।

दग्धकः । पुं । महाशतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

दग्धकाकः । पुं । द्रोणकाके । ডোম কাক । हे.च. ।

दग्धभूमिजशालिः । पुं । दग्धक्षेत्रजशालौ । गुणाः—"दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः । किञ्चित्सतिक्ता मधुराः पाचना बलवर्द्धनाः ॥" रा.नि व.१६ । "दग्धग्रामाचले जाताः शालयो लघुपाकिनः । सुपथ्या बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षिणः ॥" अत्रि.१५अ. ।

दग्धमत्स्यः । पुं । अग्निदग्धमीने । পোড়া মাছ । तस्य विवरणम् । "पलालैर्वेष्टितो मत्स्यः कर्द्दमेन च लेपितः । दग्धोऽङ्गारे सलवणो दग्धमत्स्यः प्रकीर्त्तितः ॥" वैद्यकम् । गुणाः—"दग्धमत्स्यो गुरुर्हृष्यो हृद्यः प्राणवर्द्धनः । क्षीणशुक्राश्च ये केचित् भग्नजर्ज्जरिताश्च ये । नित्यं स्त्रीसेविनो ये च क्षीणतेजस एव च । दग्धमत्स्यो हितस्तेषां सतैललवणान्वितः । तथाङ्गीनगुणः किञ्चिद्दग्धमत्स्य उदाहृतः ॥" राज. । [रा.नि.व.१० ।

दग्धरुहः । पुं । तिलकवृक्षे । তিল গাছ ।

दग्धरुहा । स्त्री । दग्धावृक्षे । हिं कुरकी । रा.नि.व.९ । [वै.निघ. ।

दग्धवर्णकः । पुं । रोहिषतृणे । রামকর্পূর ।

दग्धक्षीरम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । भैष.ज्व.पानीयभक्तवट्याम् ।

दग्धा । स्त्री । कुरकी इति कोङ्कणे प्रसिद्धे वृक्षविशेषे । गुणाः—कषाया उष्णा वातकफघ्नी अग्निदीपनी पित्तकोपनी च । रा.नि.व.९ ।

दग्धास्यः (स्याह्वः) । पुं । कुमरिवृक्षे । লঙ্কামরিচ গাছ । प.मु. ।

दग्धाह्वः । पुं । तिलकपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

दग्धिका । स्त्री । दग्धायाम् । कुरकीति कोङ्कणे । रा.नि.व.९ । दग्धान्ने । धरा वा आँका भात । चाँचीति केचित् । भ. ।

दण्डेष्टका । स्त्री । अपिदग्धेष्टकायाम् । पाका इट, झामा । हारा. ।

दण्डः । पुं । ध्वमाने । अन्ने । यष्टिकायाम् । लाठी, छड़ि ।

दण्डकः । पुं । वातव्याधिविशेषे । तल्लक्षणं — "पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणिस्तम्भातिमारुतः । दण्डवत् स्तम्भगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥" भा. । शरे । सु.कल्प.७अ. । वा.उ.५.अ. ।

दण्डकन्दः (कः) । पुं । धरणीकन्दे । रा.नि.व.७ । [काक । हे.च. ।

दण्डकाकः । पुं । स्वनामख्यातकाके । दाँड़-

दण्डधारणम् । क्ली । यष्टिधारणे । गुणाः — "श्वनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहं । श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते । सत्त्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्यवीर्यविवर्द्धनं । अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नम् ॥" सु.चि.२४अ. । स्खलतः सम्प्रतिष्ठानम् अवष्टम्भनं शत्रुवारणं भयघ्नमायुष्यञ्च । राज. ।

दण्डपातः (ती) (इन्) । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं — "नक्तं दिवा न निद्रामुपैति गृह्णाति मूढ़धीर्नभसः । उत्थाय दण्डपाती भ्रमातुरः सर्व्वतो भ्रमति ॥" भा.म.१भ. ।

दण्डपालः । पुं । अर्थप्रफरमत्स्यविशेषे । डानकोणा माछ । हारा. ।

दण्डपालकः । पुं । दण्डमत्स्ये । डानकोणा माछ । शकुलमत्स्ये । शउल माछ । हारा. ।

दण्डपाली । स्त्री । तुलायन्त्रे । दाँड़िपाल्ला । च.सू.१५अ. ।

दण्डबालाधः । पुं । हस्तिनि । श.र. ।

दण्डमत्स्यः । पुं । स्वनामख्यातमत्स्ये । दाँड़िका माछ । हिं दण्डारी । गुणाः — "दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तकफं हरेत् । वातसाधारणः शीतः शुक्रलो बलवर्द्धनः ॥" भा. । कफवायुपित्तघ्नः तिक्तः लघुश्च । राज.१प. । [वै.निघ. ।

दण्डमातङ्गः । पुं । तगरे, पिण्डीतगरे ।

दण्डयामः । पुं । दिवसे । वै.निघ. ।

दण्डवृक्षः (क्षः) । पुं । स्नुहीवृक्षे । । रा.नि.व.८ ।

दण्डहस्तः (स्ती) (इन्) । पुं । तगरपुष्पे । टगर फुल । रा.नि.व.१०।२३ । पिण्डीतगरे । तगरपादुका । वै.निघ. ।

दण्डा । स्त्री । नागबलायाम् । वै.निघ. ।

दण्डापतानकः । पुं । वातव्याधिभेदे । लक्षणम् — "कफान्वितो यदा वायुर्धमनीष्वेव तिष्ठति । स दण्डवत्स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः ॥" सु.नि.१अ. ।

दण्डालुः । पुं । स्वनामख्यातालुविशेषे । थाम आलू । प.मु. । "ताम्बूलपात्रा दण्डालु"रिति । द्रव्याभिधानम् । [क्लीबे तक्री । रा.नि.व.१५ ।

दण्डाहतम् । क्ली । पादजलेन त्रिभागदधि-

दण्डिकः । पुं । दण्डमत्स्ये । डानकोणा माछ ।

दण्डिका । स्त्री । श्योणाकवृक्षे । वै.निघ. ।

दण्डी (इन्) । पुं । दमनकक्षुपे । दना । रा.नि.व.१० ।

दण्डोत्पलम् । क्ली । क्षुपविशेषे । दण्डकलस, डानकुनि, डानपोला । हिं डानिकुरुण्ड । सं सहदेवी । तत्र पीतश्वेतरक्तपुष्पभेदेन त्रिधा भवति । र.मा. । गुणाः—श्वासकासक्षयघ्नम् अग्निदीप्तिकरञ्च । राज. ।

दण्डोत्पला । स्त्री । पीतपुष्पदण्डोत्पले । डानपाना, डानकुनी । र.मा. । भैष.अ.पि.चि.वृहत् सुवर्णगुग्गुल्याम् । "दण्डोत्पलाया मूलानि ।" सा.कौ.दूर्व्वाद्यतैले । वै.निघ.भग्न.चि.भल्लातकादौ ।

दत् । पुं । दन्ते । श.च. ।

दद्रुः (कः) पुं । क्षुद्रकुष्ठभेदे । दाद । लक्षणं यथा — "सकण्डूरागपिड़कं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ।" मा.नि. । (कः) कच्छपे । श.र. ।

दद्रु(द्रू)घ्नः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । चाकन्दा गाछ । रा.नि.व.४ । भा.कुष्ठ.चि. ।

दद्रुघ्नपत्रम् । क्ली । दद्रुमर्द्दपत्रे । श.चि. ।

दद्रु(द्रू)णः । त्रि । दद्रुरोगिणि । अम. । श.टी.र. । [नी । तैलिनीकीटे । रा.नि.व.१९ ।

दद्रुनाशिनी । स्त्री । क्षुपविशेषे । दादमर्द्द-

दद्रुमर्द्दी (इन्) । पुं । (Cassia alata,)

दद्रुघ्नक्षुपविशेषे । दाद्रमर्द्दनी ओषधिविशेष । हिं दादमर्द्दन । वें सिमपविशि । उत्. दादुमारि ता. सिमरुपगति । "अगदो दद्रुमर्दी स्यात् कीटारिश्चाक्षसुन्दरः ।" इति वैद्यकम् ।

दद्रुरोगी (इन्) । त्रि । दद्रुरोगयुक्ते ।

दद्रूः । पुं । दद्रुरोगे । भ.टी.भ. ।

दधि । क्ली । क्षीरजे । सरल निर्याम । वसने भ.र. । कपित्थे । वै.निघ. । दुग्धविकारे भेदे । हिं दही । मं दहिं । वं मौसख । तद्भेदाः —मन्दजदधि मधुरदधि मधुराम्लदधि अम्लदधि अत्यम्लदधि चेति । "आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परं । अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥" तत्स्वरूपगुणाः—"मन्दं दुग्धं यदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत् । मन्दं स्यात्सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् । यत्सम्यक् घनतां यातं व्यक्तस्वादुरसं भवेत् । अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विशेषदाहकम् । स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफापहं । वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनं । स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् । स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवर्जनैः । यत्तिरोहितमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लं तदम्लकम् । अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनं । तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षककण्ठादिदाहकृत् । अत्यम्लं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम् ॥" इति । निःसारदुग्धदधिगुणाः—"असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं गुरु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् । दधि पक्वं दुग्धभवं रुच्यं स्निग्धं गुणोत्तमं । पित्तानिलापहं सर्व्वधात्वग्निबलवर्द्धनम् । सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित् । सगुडं वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ॥" भा.पू.२भ.द.व. । भा. । "न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करं (अघृतशर्करम्) । नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ।" इति । रात्रिदधिसेवननिषेधविधौ । भा. पू. २भ. । चर.। सु. । "पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे । अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते । रक्तपित्तविकारेषु कफोत्थेषु न तद्धितं । ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयान् भ्रमात् । प्राप्नुयात् कामलाञ्चापि विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥" राज.१प. । दधिविशेषगुणाः—स्वस्वपर्य्यायेषु द्रष्टव्याः । सुजातात्यम्लमन्दजातकीलाल त्रिविधं स्निग्ध-दाहकृतभेदाः । सा. गुणाः—अम्लविपाकं संग्राहि गुरु उष्णगुणं वातघ्नं शुक्रमेदोबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निवर्द्धकं मुखरोचकं शोथकरम् अरुचिघ्नं विषमज्वरमूत्रकृच्छ्रपीनसघ्नञ्च । मन्दजम् अनभिव्यक्ताम्लं दधि, मलमूत्रनिःसारकं विदग्धपाकं त्रिदोषवर्द्धकञ्च । मधुरदधि कफकरं बलकरं मेदोवर्द्धकञ्च । तृतीयं दधिसामान्यगुणम् । चतुर्थमाग्नेयं पित्तरक्तकफवर्द्धकञ्च । पञ्चमं दन्तहर्षरोमाञ्चकण्ठदाहकरञ्च । वा.सू.५अ. । शारददधिगुणाः—"शारदं दधि गुर्व्वम्लं रक्तपित्तविवर्द्धनं । शीघ्रत्वात्स्वल्पामानां करोति विषमज्वरम् ।" हैमन्तदधिगुणाः—"गुरु स्निग्धं सुमधुरं कफमारुतवर्द्धनं । वृष्यं मेध्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिवृद्धिदम् ॥" वसन्तदधिगुणाः—"वातलं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकं । बलकृद्वीर्य्यकृच्छीतं वसन्ते न प्रशस्यते ॥" ग्रीष्मदधिगुणाः—"लघु चाम्लं भवेद्ग्रीष्मे चात्युष्णं रक्तपित्तकृत् । शोषभ्रमपिपासाकृत् दधि प्रोक्तं न ग्रैष्मिके ॥" तथा—"दध्यम्लं गुरुवातदोषशमनं संग्राहि मूत्रावहं बल्यं शोफकरञ्च रुच्यशमनं वह्नेश्च शान्तिप्रदं । कासे श्वास अपीनसेषु विषमे शीतज्वरे स्याद्धितं रक्तोद्रेककरं करोति सततं शुक्रस्य वृद्धिं पराम् ॥" रा.नि.व.१५ । स्वादु हृद्यं रोचनं माङ्गल्यञ्च । राज. । दधिसरः । दध्नेऽग्रमाथा । "दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः । स लोके सर इत्युक्तः…… । सरः स्वादुगुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः । साम्लो वस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्द्धनः ॥" भा. । दधि नवधा गव्यादिभेदेन—अग्निमान्द्यकरं कासश्वासशीतज्वरेषु हितञ्च । लवणमरिचघृतशर्करामुद्गामलकपुष्परसहीनं न नित्यमश्नीयात् । तथा शरदि वसन्ते ग्रीष्मे रात्रौ कफविकारे पित्तदोषे च नाद्यात् । इति दधिवर्ज्यस्थानम् । त्रिकटुयुतं सर्षपचूर्णमिश्रं दधि कफघ्नं वातघ्नमग्निदीपनञ्च । तुहिनशिशिरकाले चातिपथ्यं देहदार्ढ्यं कान्तिञ्च करोति । इति संयोगदधिसेवनकालः । "दधि मधुरमीषद्दम्लं मधुराम्लं वा हितं न भाहुरथं । यावद्याममधुरं दोषकरं तावदुक्तमिदम् ।" रा.नि.व.१५ ।

दधिकः । पुं । शीवेष्टवृक्षे । मदन,शालाके । हिं शालाक । ज.द.१२भ. ।

दधिकूर्चिका । स्त्री । दधा.मृत.पृष्ठे,पयसि ।

छाना। र.मा। "दध्ना सह पयः पक्वं या भवेद्धि कूर्चिका।" प.प्र.२ख.। अथ दधि दुग्धं समानं भाव्यम्। गुणाः—"वातघ्नी ग्राहिणी रूक्षा दुर्जरा दधिकूर्चिका।" राज.।

दधिचार: । पुं। दधिमन्थनदण्डे। हारा.।

दधिजम् । क्ली। दधनि। नवनीते। रा.नि.व.१५। [रा.नि.व.१५।

दधिजलम् । क्ली। मस्तुनि। দয়ের মাৎ।

दधित्थ: । पुं। कपित्थवृक्षे। र.मा.। च.सू.२ष.। क्ली। कपित्थफले। ज.द.१२ष.। सि.यो.ग्रहदाह-चि.। च.द.विदार्यादिदीपे। "दधित्थं वीजपूरकम्।"

दधित्थाख्य: (ख्य:) । पुं। धूपविशेषे, सरलद्रवे। लोवान् इति लोके। र.मा.।

दधिनाम (कम्) । क्ली। कपित्थफले। কয়েৎ বেল। सि.यो.हिक्कश्वास-चि.। "काश्मीरं दधिनाम च।" पुं (मा)। कपित्थवृक्षे। च.द.।

दधिपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री। कटभीवृक्षे। कटुभ्याम्। रा.नि.व.२३। श्वेतापराजितायाम्। रा.नि.व.३। शुकशिम्ब्याम्। आलाकुशी। वै.निघ.। तन्नामकफलशाकविशेषे। চিচিঙা, চেঁপা। हिं कुन्दरी। मं गोड़ीकुन्दली। कं काकजोला, कुमरी। गुणाः—कटुः मधुरा शीतला सन्तापपित्तघ्नी वातकरी गुरुः अरोचकघ्नी च। रा.नि.व.७। वीजगुणाः—गुरु हृद्यं वर्च्यं मलस्तम्भकं कफाग्निमान्द्यकरणं वातपित्तहरञ्च। वै.निघ.।

दधिपूप: (पा:) । पुं। दधिवटके। দয়ে বড়া। वै.निघ.।

दधिफल: । पुं। कपित्थवृक्षे। रा.नि.व.११।

दधिभवम् । क्ली। नवनीते। ननि। वै.निघ.।

दधिमण्ड: (ण्डम्) । पुं, क्ली। दधिजले। দধির মাৎ। र.मा.। गुणाः—"मस्तु क्लमघ्नं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत्। स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहम्। अवृष्यमीषत् शीघ्रमिन्नत् म-[illegible]म्॥" भा.। "वृष्यं वह्निपटुकिदं ममहरं बल्यं कषायं सरं भुक्तिच्छेदकरं तृषोदरगदप्लीहा-[illegible] आमयं। श्रोतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विड्-विबन्धापहं पाण्डुश्वासविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघु॥" रा.नि.व.१५।

दधिमण्डातकम् । क्ली। दधिमस्तुनि। च.चि.१८ष.पञ्चकोलघृते। [वै.निघ.।

दधिमण्डोद्भवम् । क्ली। नवनीते। ननि।

दधिलेह: । पुं। दधिसरे। দয়ের সর, মাথা। र.मा.।

दधिवटी । स्त्री। औषधि। ইটের গুঁড়া, হরিদ্রার গুঁড়া, ও ঝুলে পারা, ভীমরাজরসে গন্ধক, শোধন করিবে। পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. ইহার কজ্জলি, হরিতাল, বিষ, তুঁতে, এলবালুক, অভ্র, খাপর, স্বর্ণমাক্ষী, কান্তলৌহ প্রত্যেকে ৷৹ তো. নিসিন্দা, লতাফট্‌কী, অপরাজিতা, জয়ন্তী ও চিতার মূল, ইহাদের রসে ভাবনা। বটী ১ সরিষা। भैष.। कज्जलिः २ती. हरितालं, विषं तुल्यम् एलवालुकम्, अभ्रकम्, खर्परं स्वर्णमाक्षिकं लौहं एषां प्रति ॥० तो.। निर्गुण्डीजयन्तीज्योतिष्मतीचित्रकरसेन क्वाथेन वा भावयेत्।

दधिवासुका । स्त्री। गोदन्तहरिताले। दुरालभाभेदे। वै.निघ.।

दधिशोण: । पुं। रक्तवानरे। दर्व्वीकरसर्पविशेषे। सु.कल्प.४ष.। See सर्पः। गोलाङ्गूलवानरे। মুখ পোড়া। शिका.।

दधिसक्तव: । पुं (बहु)। दध्युपसिक्तसक्तुषु। দইমাখা ছাতু বা রসালা। अम.।

दधिसक्तु: । पुं। रसालायाम्। प.मु.।

दधिसर: । पुं। दध्यग्रभागे। দধির সর। वै.निघ.। See दधि।

दधिसारम् । क्ली। नवनीते। ह.च.।

दधिस्नेह: । पुं। दध्नः स्नेहभागे, दधिसरे। शिका.। [See तैलपर्णी।

दधिस्रवा । स्त्री। [illegible]म्। प्र.भि.।

दधिस्वेद: । पुं। तक्रे। ঘোল। जटा.।

दधीचा(चि)स्थि । क्ली। हीरके। शिका.।

दध्यग्रम् । क्ली। दधिसरे। वै.निघ.।

दध्यङ्ग: । पुं। सरलद्रवे। शिका.।

दध्यानी । स्त्री । कटुकायां । कट्की । वै.निघ. ।

दध्याली । स्त्री । सुदर्शनालतायाम् । দয়েশ্বরে, উরতিপুরতি । ক্বি মদনমস্তু । र.मा. ।

दध्याह्वः । पुं । कपित्थवृक्षे । वै.निघ. ।

दध्युत्तर(क)म् । क्ली । दधिसारे । र.मा. । सु.सू.४१अ. ।

दन्तः । पुं । तक्रप्रकाण्डे । रा.नि.व.२ । चर्व्वण-साधनास्थनि, दशने । দাঁত । स च शिशोः षष्ठे मासि जायते । सुखबोधः ।

दन्तकड़मड़िः । पुं । तन्नामकबालरोगे । यत्र बालकः निद्रितोऽपि दन्तशब्दं करोति । रस.र. बाल.चि. ।

दन्तकरालः । पुं । दन्तरोगभेदे । "करालः सुकुमाराणां दशनानां समुद्भवः ।" वा.उ २१अ. ।

दन्तकर्षणः । पुं । निम्बूवृक्षे । লেবুগাছ । श.र. ।

दन्तकाष्ठः । पुं । अर्कवृक्षे । खदिरवृक्षे । अ-र्ज्जुनवृक्षे । करञ्जवृक्षे । वै.निघ. । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচী গাছ । रा.नि.व.९ । क्ली । दन्तधावनका ष्ठे । দাঁতন কাটি । तत्र द्वादशाङ्गुलं कनिष्ठाङ्गु-लिस्थूलम् ऋजु अग्रन्थि कीटाद्यक्षतं ग्राह्यम् । त-दुक्तं—"द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिकापरीणा-हमृज्वग्रथितमव्रणम् । निम्बखदिरयष्टिमधुकरञ्ज-भवम् ऋतुवीर्य्यरसदोषविशेषेषु प्रशस्तम् । अवेक्ष्य-र्त्तुञ्च दोषञ्च रसं वीर्य्यञ्च योजयेत् ।" सु.चि.२४ अ. । "कषायं मधुरं तिक्तं कटुकम्प्रातरुत्थितः । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खादिरस्तथा । मधु-की मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।" च.सू.५ अ. । "केऽप्यत्र करवीरार्ककरञ्जबकुलासनान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽब्रुवन् । गु-वाकतालहिन्तालखर्ज्जूरैः केतकीयुतैः । नारिके-लेन ताड्या च न कुर्य्याद्दन्तधावनम् । अर्दिती क-र्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी । शोथी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत् ।" राज.१प. ।

दन्तकाष्ठकम् । क्ली । आढ्क्यरूपे । रा.नि. व.४ । दन्तधावनकाष्ठे । [वै.निघ. ।

दन्तकेतुः । पुं । अम्लनिम्बूवृक्षे । লেবুর গাছ ।

दन्तघर्षणम् । क्ली । दन्तमार्ज्जने । দাঁতমাজা ।

दन्तघातः । पुं । निम्बूवृक्षे । शिशोर्दन्तकड़म-ड़िरोगे । वै.निघ. ।

दन्तचाल: (नः) । पुं । दन्तरोगविशेषे । দাঁ-ত নড়া । "चालश्चलद्भिर्दशनैः भक्षणादधिकव्य-थैः ।" वा.उ.२१अ. ।

दन्तच्छदः । पुं । ओष्ठे । हला. ।

दन्तच्छदा । स्त्री । मधुरबिम्ब्यां । बिम्ब्याम् । কুন্দুরু । তেলাকুচা । वै.निघ. ।

दन्तच्छदोपमा । स्त्री । कुन्दुरी । बिम्ब्याम् । रा.नि.व.७ ।

दन्तध(धा,प)वनम् । क्ली । दन्तमार्ज्जने । দাঁত মাজা বা দাঁতন করা । दन्तधावनकाष्ठे । দাঁতন কাঠি । दन्तधावनविधिः—"प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् । केऽप्यत्र करवीरार्ककरञ्ज-बकुलासनान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्व्वान् कण्ट-किनोऽब्रुवन् । निषिद्धं यथा—गुवाकतालहिन्ताल-खर्ज्जूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलेन ताड्या च न कु-र्य्याद्दन्तधावनम् ॥ इति । दन्तधावने दिक्—"प्रा-ङ्मुखः स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः । पूर्व्वा-स्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात् ॥" इति । द-न्तकाष्ठव्यवहारे निषिद्धजनाः यथा—"अर्दितो कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी । शोथी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत् ॥" इति । राज.१प. ।

दन्तधावनः । पुं । खदिरवृक्षे । अ.द.१२अ. । रा.नि.व.८ । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.९ । बकुल-वृक्षे । श.च. ।

दन्तनाड़ी । स्त्री । दन्तमूलगतनाड़ीनामरोगे । দন্তনালী । सा पञ्चविधा वातपित्तकफसन्निपाता-गन्तुजनिमित्ता । "दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।" भा.म.४भ.मु.रो.चि. ।

दन्तपत्रकम् । क्ली । कुन्दपुष्पे । श.च. ।

दन्तपातनयन्त्रम् । क्ली । दन्तोत्पाटनयन्त्रे । দাঁততোলা সাঁড়াশি । "शरपुङ्खमुखं यन्त्रं दन्त-पातनमुच्यते ।" चचि. ।

दन्तपाली । स्त्री । शिशोर्दन्तरोगे । वा.उ.२अ. ।

दन्तपीठकम् । क्ली । दन्तवेष्टे । দাঁতের মাড়ি । अ.द.२अ. ।

दन्तपुप्पुटः (कः) । पुं । दन्तरोगविशेषे । দাঁতের মাড়ি ফোলা বা দাঁতের গোড়া ফোলা । "दन्तयोस्त्रिषु वाप्यत्र श्वयथुर्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ।" भा.म.४भ.मु.रो चि. । "दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः सरुजो महान् । दन्तपुप्पुटको ज्ञेयः कफमारुतपित्तजः ।" सु. । "दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः । कफास्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुप्पुटः ॥" वा.उ.२१अ. ।

दन्तपुष्पः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कतकफले । श.च. ।

दन्त(न्ता) फलः । पुं । पिप्पल्याम् । "दन्तफला तु पिप्पल्याम् ।" रा.नि.व.२३ । क्ली । कतकफले । নির্ম্মাল্য ফল । श.च. ।

दन्त(न्ता)फला । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । अश्वत्थिकावृक्षे । वै.निघ. ।

दन्तभागः । पुं । हस्त्यग्रभागे । अम. ।

दन्तभेदः । पुं । दन्तरोगविशेषे । लक्षणम्— "दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः ।" वा.उ.२१अ. । [ना वा पाथुरि । हारा. ।

दन्तमलम् । क्ली । दशनमले । দাঁতের ময়-

दन्तमूलम् । क्ली । दन्तार्ब्बुदरोगे । रा.नि.व. २० ।

दन्तमूलिका । स्त्री । दन्तीवृक्षे । श.र. ।

दन्तरञ्जनम् । क्ली । कासीसे । হিরেকস্ । र.सा.सं. ।

दन्तरोगः । पुं । दन्तगतमुखरोगे । स अष्टविधः । यथा—दालनः क्रिमिदन्तः भञ्जनकः दन्तहर्षः दन्तविद्रधिः दन्तशर्करा कपालिका श्यावदन्तकश्चेति । भा. । दन्तविद्रधिमगणय्य हनुमोक्षमाह सु.नि.१६अ. । अश्वस्य दन्तगतरोगे । अ. द.१८अ. । See मुखरोगः ।

दन्तरोगी (इन्) । त्रि । दन्तरोगयुक्ते ।

दन्तलेखनम् । क्ली । शस्त्रविशेषे । দাঁতের পাথুরি ছোলা । यथा—"एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः । दन्तलेखनकं तेन शोधयेद्दन्तशर्करान् ॥" भचि. ।

दन्तवलः । पुं । हस्तिनि । वै.निघ. ।

दन्तवस्त्रम् (वासः) । क्ली, पुं । ओष्ठे । रा. नि.व.१८ ।

दन्तविद्रधिः । पुं । दन्तवेष्टगतरोगविशेषे । দাঁতের গোড়া ফোলা, দাঁৎকড়া । यत्र दन्तवेष्टगतदोषेण सरक्तेन हेतुना बाह्यतो दाहरुजायुक्तः महान् श्वयथुः भिन्नः पूयं स्रवेत् स दन्तविद्रधिः । "दन्तमांसमलैः सास्रैः बाह्यतः श्वयथुर्महान् । सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥" भा.म.४भ.मु.रो.चि. ।

दन्तवीजः (कः) (जा) । पुं, स्त्री । दाडिम्ववृक्षे । भा. । रा.नि.व.११ । (जा) अलाव्वाम् । वै.निघ. ।

दन्तवेष्टः । पुं । दन्तवेष्टनमांसे, दन्तमाड़िकायाम् । দাঁতের মাড়ি । दुष्टशोणितजे तन्नामकदन्तवेष्टजरोगे । यदि पूयरुधिरं स्रवेत् दन्ताश्च चला भवन्ति तदा दन्तवेष्ट इत्यभिधीयते । "स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥" भा.म.४भ.मु. रो.चि. ।

दन्तवेष्टजरोगः । पुं । दन्तवेष्टनमांसगतमुखरोगे । स षोड़शविधः (দাঁতের মাড়ির ১৬ রোগ) यथा—दन्तवेष्टः सौषिरः महासौषिरः परिदरोपकुशौ वैदर्भः खलि(ल्ली)वर्द्धनः (আক্কেল দন্ত) अधिमांसकः करालकः, पञ्चदन्तनाड्यः वातादिभेदेन, शीतादः दन्तपुप्पुट इति । "शीतादो गदितः पूर्व्वं दन्तपुप्पुटकस्तथा । सुरुष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा । दन्तवेष्टः सौषिरश्च महासौषिर एव च । ततः परिदरः प्रोक्तस्ततस्तूपकुशः स्मृतः । वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलि(ल्ली)वर्द्धन एव च । अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च । दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोड़श ॥" भा. म.४भ.मु.रो.चि. । मा.नि.। करालस्थाने दन्तविद्रधिमाह भावमिश्रः । सुश्रुतस्तु करालकं न गणयति । एषां लक्षणानि तत्तत्पर्य्याये कथ्यानि ।

दन्तवैदर्भः । पुं। दन्तमूलगतमुखरोगे । See वैदर्भः ।

दन्तशङ्कुः । पुं । तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे दन्ताहरणार्थं शस्त्रभेदे । "शङ्कुनश्च मुखं तस्य कार्य्यमर्द्धाङ्गुलायतम् । चतुरस्रं समञ्चैव तीक्ष्णधारं समाहितम् । दन्ताग्रं तस्य कर्त्तव्यं शस्त्रं व्रीहिमुखाकृति । कपालिकां शर्कराञ्च दन्तानां तेन शोधयेत् ॥" सु.सू.८ष. । सु.टी.ड. ।

दन्तशटः । पुं । दन्तशठे । च.टी.म. ।

दन्तशठः । पुं । कपित्थवृक्षे । जम्बीरवृक्षे । रा.नि.व.११।२२ । चाङ्गेर्य्याम् । आम्रातकवृक्षे । कर्म्मरङ्गवृक्षे । मे. । तिन्तिडीवृक्षे । वै.निघ. ।

दन्तशठा (ठी) । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । आम्‌रूल । रा.नि.व.५ । तिन्तिड्याम् । भा. ।

दन्तशब्दः । पुं । शङ्कुजुष्टबालकस्य दन्तपीड़नरोगे । दाँत कड़मड़ रोग । लक्षणम्—"ऊर्द्ध निरीक्षते दन्तान् खादेत्कूजति जृम्भते ।" मा.नि. ।

दन्तशर्करा । स्त्री । दन्तगतमुखरोगे । दाँतेर पाथुरि । लक्षणं यथा—"मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमारुतशोषितः । शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥" मा.नि. ।

दन्तशाणम् । क्ली । दन्तघर्षणे, दन्तनिर्म्मुक्तद्रव्ये । माजन, मिशि । त्रिका. । [श.र. ।

दन्तशिरा । स्त्री । दन्तवेष्टे । दाँतेर माड़ि ।

दन्तशूलम् । क्ली । दन्ततोदे । दन्तार्व्वुदे । दाँतेर शूलुनि । रा.नि.व.२० ।

दन्तशैथिल्यम् । क्ली । वातजदन्तरोगविशेषे । दाँत आल्‌गा । च.सू.२०ष. ।

दन्तशोफः । पुं । दन्तार्व्वुदरोगे । रा.नि.व.२० ।

दन्तहर्षः । पुं । दन्तगतमुखरोगे । दाँत शिहरा, टका । लक्षणं—"शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥" मा.नि. । "दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च । यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात्समीरणात् ॥" सु. । "शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । तत्र सुवातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्त्तितः ॥" भा. । [का. । जटा. ।

दन्तहर्षकः (णः) । पुं । जम्बीरवृक्षे । त्रि-

दन्ताघातः । पुं । निम्बूकवृक्षे । गोँड़ा लेबुर गाछ । रा.नि.व.११ ।

दन्तायुधः । पुं । वनशूकरे । त्रिका. ।

दन्तार्व्वुदः । पुं,क्ली । दन्तरोगविशेषे । दाँतेर गोड़ार आव् । रा.नि.व.२० ।

दन्तावलः । पुं । करिणि । अम. । [श.र. ।

दन्तिका (जा) । स्त्री । दन्तीवृक्षे । अम. ।

दन्तिनी । स्त्री । दन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.कृमि-चि.चित्रकादितैले ।

दन्तिनीबीजम् । क्ली । जैपालबीजे । जय्‌पाल । रा.नि.व.६ । [सु.सू.३७ष. ।

दन्तिला । स्त्री । नागदन्त्यां । हातिशुँड़े ।

दन्ती । स्त्री । (Baliospermum montanum. Syn. Croton polyandrum.) स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । दन्ती गाछ । हिं दन्तम् । मं दान्ति । कं दन्ति । तें दन्तिचेट्टु, कोण्डआमदुम् । वम्. जामालगोटा । क्षुद्रदीर्घभेदेन दन्ती द्विधा । तयोर्ह्रस्वा उदुम्बरदलाकारा, अन्या एरण्डदला । सा. गुणाः—कटूष्णा शूलघ्नी अर्शोव्रणाश्मरीघ्नी दीपनी च । अन्या कटूष्णा रेचनी कृमिघ्नी शूलकुष्ठामघ्नी तुदामयघ्नी च । रा.नि.व. ६ । "दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनं । गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डूकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन् । क्षुद्रदन्तीफलं तु स्यात् मधुरं रसपाकयोः । शीतलं सृष्टविण्मूत्रगरशोथकफापहम् ॥" भा. । वा.सू.१५ष.श्यामादिः । "श्यामा दन्ती द्रवन्ती ।" सु.सू.३९ष. । च.सू.२ष.वमने । जैपालबीजे । वै.निघ.२भ.शीतज्व.चि. । "क्वाथेन दन्तीत्रिवृतोद्भवेन ।" वा. व्या.चि.महानाराचरसे । ४र्थ विषगर्भतैले । पुं (न्) । हस्तिनि । प.मु. । [वै.निघ. ।

दन्तीफलम् । क्ली । पिप्पल्याम् । दन्तीबीजे ।

दन्तीफलसमाकृतिः । पुं । पिस्ताक्षे । पेस्ता गाछ । वै.निघ. ।

दन्तीबीजम् । क्ली । जैपालबीजे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.अर्श.चि.मन्दोदधिरसाम् । वा.व्या. वृतसञ्जीवनीरसे, वातगजकेशरीरसे ।

दन्तीहरीतकीगुड़ः । पुं । गुड़ाधिकारे । पाठः—"जलद्रोणे विपक्तव्यं विंशतिः पञ्च चाभयाः । दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव

च । तैलाढकमम्लेषेण पचेद्दन्तीसमं गुडं । तस्मिन् यं मित्रचूर्णतैलाभापि चतुष्पलं । पलमेकं कणा शुण्ठ्योः सिद्धे शीते च शीतले । चौद्रं तैलसमं दद्यात् चातुर्जातपलन्तथा॥ ततो लेहपलं लिढ्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ॥" पोटलीबद्धहरीतकी २५ दन्तीमूलं २५ प. चित्रकमूलं २५ प. जलं ६४ श. शे. ८ श. । पुरातनगुडस्य २५ प. क्वाथेन गुडं गोलयित्वा पचेत् । पाके सिद्धे अवतार्य स्निग्धे सति त्रिवृच्चूर्णं ४ प. कणाशुण्ठ्योः प्र. पलं तिलतैलं ४ प. प्रक्षेप्यम् । शीते मधु ४ प. गुड़त्वक् एलातेजपत्रनागकेसराणां प्र. २ तो. मिश्रणीयम् मात्रा २ तो. हरीतकी ।० श. । रस.र. ।

दन्तुरः । त्रि । उच्चदन्ते । नतानते । मे. ।

दन्तुरच्छदः (त्वक्) । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । टाबा गाछ । रा.नि.व.११ । [निघ. ।

दन्तोज्ज्वला । स्त्री । श्वेतजातीपुष्पवृक्षे । वै.

दन्तोद्भेदः । पुं। बालदन्तोद्गमे । दाँत उठा ।
"दन्तोद्भेदः शिशोः सर्व्वरोगाणां कारणं स्मृतं । विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्द्दिशिरोरुजाम् । अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥" भा.म. ख.४भ. । [तानि २० । च.शा.७अ. ।

दन्तोलूखलम् । क्ली । दन्ताधिष्ठानास्थनि ।

दन्दशः । पुं । दन्ते । वै.निघ. ।

दन्दशूकः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

दमः । पुं । दमनकक्षुपे । वै.निघ. ।

दमनम् । क्ली । दमनपुष्पे । दना फुल । सि.यो.च.द.वा.व्या.चि.महाराजप्र.तैले । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । कुँदफुलेर गाछ । रा.नि.व.१० । दमनकवृक्षे । त्रिका. । "दमनस्तुवरस्तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः । ग्रहणात् विषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥" भा. ।

दमनकः । पुं । (Artemisia Scoparia or A. Indica.) दना इति ख्याते पुष्पक्षुपे । दना गाछ । प.मु. । हिं दवणा । पं दोणा । गुणाः—शीतलः तिक्तः कषायः कटुकः द्वन्द्वदोषनिदोषघ्नः विषविस्फोटघ्नश्च । अन्यच्च वन्यदमनः वीर्य्यस्तम्भनकारी बलदायी आमदोषहारी च । रा.नि.व.१० ।

दमनी । स्त्री । अग्निदमनीनामक्षुपे । ( ) रा.नि.व.४। नागदमन्याम् । नागदना । वै.निघ.।

दमयन्ती । स्त्री । भद्रमल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिका फूलेर गाछ । रा.नि.व.१० । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

दम्पती । पुं (द्वि.) । जायापत्योः । वै.निघ. ।

दम्भः । पुं । अतीसाररोगे दाहकर्म्मविशेषे । "नाभेर्द्व्यङ्गुलकादधोर्धशशिवक्रंशशिमूले तथा । दाहः प्रज्वलितायसस्य कथितो दम्भो ग्रहण्यातुरे ॥" तन्त्रान्तरम् ।

दम्भफलः । पुं । सेववृक्षे । সেও । वै.निघ. ।

दम्भोरः । पुं । लावपक्षिणि । (भरु:) महिषे । वै.निघ. ।

दम्यः । पुं । दमके । वृषे । वै.निघ. ।

दरः । पुं । शङ्खे । वै.निघ.२भ.मधुरज्व.विष्णुचिकादिकषाये । विषे । वै.निघ. । [४ ।

दरकण्टिका । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.

दरदः । पुं । हृत्पत्रशाके । नटे शाक । प.मु. । क्ली । हिङ्गुलधातौ । रा.नि.व.१३ । र मा ।

दर्दराम्रः । पुं । मीनाक्षीने, व्याघ्रनखविशेषे। श.मा.

दर्दरीकः । पुं । भेके । मेघे । उणा. ।

दर्दुरः । पुं । पुनर्नवायाम् । इन्द्रगोपकीटे । वर्षाभ्वाम् । रा.नि.व.२३। कृष्णाभ्रे । मीलाभ्रभेदे । रा.नि.व.१३ । र.चि.३भ. । "वलिदर्दुरपूतिलोहतापम् ।" भेके । मे. । शालिधान्यभेदे । अयं षष्टिकाहीनगुणः । च.सू.२७अ. ।

दर्दुरच्छदा । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

दर्दुरदला । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम्, सा च ब्राह्मी, ब्रह्मी, वरम्मीति महाराष्ट्रे ख्याता । थूलकुड़ि भेद । भा.म.१भ.चित्तभ्रम,ज्व.चि. । "इन्दुचित्रकजीरथ दर्दुरदला ।"

दर्दुरपर्णी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

दर्द्रुः (दर्द्रूः) । पुं । लकुचवृक्षे । ডেলো गाछ । रा.नि.व.९। महाकुष्ठभेदे । दाद । मा.नि.। स्त्री । दद्रुरोगे । उणा. ।

दर्द्रुघ्नः । पुं । चक्रमर्द्दवृक्षे । চাকন্দা গাছ শ.র. ।

दर्द्रुघ्नपत्रम् । क्ली पत्रशाकविशेषे । दादमर्द्दिनी । चक्रमर्द्दपत्रे চাকন্দা পাতা । हिं चकवड़ । गुणाः—दोषहरम् अम्लं वातकफघ्नं कण्डूकासकृमिश्वासदद्रुकुष्ठघ्नं लघु च । भा.पू.१भ. शा.व. । See दद्रुघ्नी ।

दर्द्रु(द्रू)णः । त्रि । दद्रुरोगिणि । श.टी.भ. ।

दर्द्रु(द्रू)रोगी (इन्) । त्रि । दद्रुरोगयुक्ते । श.टी.भ. । [त्रिका.

दर्पः । पुं । कस्तूरिकावृक्षे । मे. । उष्मणि ।

दर्पणम् । क्ली, पुं । नेत्रे । जटा. । आदर्शे । আর্শি । गुणाः—आयुःश्रीकारित्वं पापशमनत्वञ्च । राज.२प. ।

दर्पपत्रकः । पुं । काशतृणे । वै.निघ. ।

दर्पा । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । वै.निघ. ।

दर्भः । पुं । (Poa cynosuroides. Syn. Eragrostis cynosuroides.) कुशतृणे । কুশ তৃণ । हिं दाभ । तें दुभ । अम. । सु.सू. ३८अ. । (Imperata cylindrica. Syn. Saccharum cylindricum.) उलुके । উলু, থাগড়া । प.मु. । वा.सू.१५अ. वरुणादिः । "बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ।" च.सू ४अ. । काशतृणे । श.र. ।

दर्भकः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं —"मण्डूका विवरं यस्य दर्भगुच्छकरं भवेत् । तस्य दर्भक इत्युक्तो व्याधिः कष्टचिकित्सितः ॥" ज.द.३९अ. । [कृमिजाति । वै.निघ. ।

दर्भकुसुमः । पुं । कृमिजातौ । তদাকার

दर्भपत्रः । पुं । काशतृणे । रा.नि.व.८ ।

दर्भपुष्पः । पुं । तन्नामकदर्वीकरसर्पविशेषे । राजिमत्सर्पविशेषे । वैकरञ्जजातीयसर्पे । सु.कल्प. ४अ. । See सर्पः । कफजकृमिभेदे । च.वि.७अ. ।

दर्भमूलम् । क्ली । कुशमूले । उलुमूले । च. द.क्षुद्रो.चि. ।

दर्भरः । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

दर्भवटम् । क्ली । अक्षगर्त्ते । त्रिका. ।

दर्भाह्वयः । पुं । मुञ्जतृणे । मूञ्ज । रा.नि.व.८।

दर्व्विः (र्व्वी) (र्व्वः) । स्त्री । सर्पफणायाम् । दर्व्विकायाम् । হাতা । अम. । श.र. ।

दर्व्विका । स्त्री । दर्व्याम् । হাতা । अ.टी. रा. । कज्जलभेदे । কাজল । तच्च सौवीरञ्जनाच्छलतुत्थमयूरश्रीकरदर्विकासिवनीलभेदेन षट् भवति । तल्लक्षणम् अञ्जनशब्दे द्रष्टव्यम् । पुराणम् । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

दर्व्विपत्रिका । स्त्री । गोजिह्वायां । দাড়িশা শাক । न.द.१२अ. ।

दर्व्वीकरः । पुं । सर्पजातिविशेषे । फणधरसर्प । लक्षणं यथा—"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः । फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्व्वीकरा मताः ॥" वा.उ.३६अ. । दर्व्वीकरभेदाः— कृष्णसर्पमहाकृष्णकृष्णोदरश्वेतकपीतवलाहकमहासर्पशङ्खपाललोहिताक्षगवेधुकपरिसर्पखण्डफणककुदपद्ममहापद्मदर्भपुष्पदधिमुखपुण्डरीकभ्रुकुटीमुखविष्किरपुष्पाभिकीर्णगिरिसर्पऋजुसर्पश्वेतोदरमहाशिरालगर्दाशीविषाश्चेति । दर्व्वीकरस्य प्रथमे विषवेगे श्यावत्वं दुष्टञ्च रक्तं स्यात् । तथा मुखादौ श्यावता स्यात् । द्वितीये ग्रन्थयः, तृतीये शिरोगुरुत्वादयः, चतुर्थे ष्ठीवनादयः, पञ्चमे सन्धिविश्लेषणं तन्द्रा पर्व्वभेदः दाहः हिक्का च, षष्ठे हृत्पीड़ाद्याः, सप्तमे च शुक्रं प्राप्य स्कन्धादिभङ्गः सर्व्वचेष्टानिवृत्तिश्च स्यात् । वा.टी.अरुणः ।

दर्शः । पुं । अवलोकने । मे. ।

दर्शतः । पुं । सूर्य्ये । चन्द्रे । उणा. ।

दर्शनम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व१८ । दर्पणे । स्वप्ने । मे. ।

दर्शनी । स्त्री । तैलकीटके । वै.निघ. ।

दर्शनीयः । पुं । अर्कवृक्षे । श्वेतार्के । वै.निघ. ।

दर्शनोज्ज्वला । स्त्री । श्वेतजातीवृक्षे । वै. निघ. ।

दर्शविपत् । पुं । चन्द्रे । হারা ।

दलम् । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वा.उ.५ अ. । प.द.सि.यो,समशर्करचूर्णे । "शुण्ठीकणा-

मरिचनामदललवीला ।" पत्रे । পাতা । त्रिका. ।

दलकोमलम् । क्ली । पद्मे । वै.निघ. ।

दलकोषः । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । वै.निघ. । कुन्दपुष्पवृक्षे । श.मा. ।

दलनिर्म्मोकः । पुं । भूर्जवृक्षे । श.मा. ।

दलपः । पुं । सुवर्णे । उणा. ।

दलपुष्पा । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा.नि.व.१० । श्वेतकेतक्याम् । শ্বেত কেয়া । वै.निघ. ।

दल(अर्द्ध)लाङ्गलकः । पुं । तदाकारच्छेदविशेषे । य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स दललाङ्गलकाख्यः । वा.उ.२८अ. । "उभयमेकतरं यत्र सोऽर्द्धलाङ्गलकः स्मृतः ॥" सु.चि.८अ. ।

दलशालिनी । स्त्री । कच्चुकशाके । কচু শাক । वै.निघ. ।

दलसायसी । स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

दलसारिणी । स्त्री । केमुकवृक्षे । কেউ গাছ । र.मा. । [कण्टके । কাঁটা । त्रिका. ।

दलसूचिः । पुं । कण्टकवृक्षे । কাঁটা গাছ ।

दलस्नसा । स्त्री । पत्रशिरायाम् । পাতার শিরা । हे.च. । [भा. ।

दलहीनफला । स्त्री । सुलेमानीखर्जूर्य्याम् ।

दला । स्त्री । नगवल्लयाम् । নালিতা । प.मु. । अजमोदायाम् । রাঙ্গুনী, বনযমানী । रा.नि.व.६ ।

दलाग्रलोहिता । स्त्री । चिल्लीनामपत्रशाके । रा.नि.व.७ । पत्नाग्रलोहितापि पठ्यते ।

दलाढकः । पुं । नागकेशरवृक्षे । নাগেশ্বর গাছ । गैरिके । গেরিমাটী । समुद्रफेने । आरण्यतिलकवृक्षे । বন তিল । काके । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলে । चक्रवाके । मे. । करिकर्णे । कुन्दवृक्षे । शिरीषवृक्षे । हे.च. ।

दलाढकी । स्त्री । फणिज्झकवृक्षे । वै.निघ. । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলে । मे. ।

दलाढ्यः (कः) । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । पङ्ककर्दमे । দলদলিয়া কাদা । त्रिका. ।

दलामलम् । क्ली । मूर्व्वायाम् । মুর্গা । मदनवृक्षे । मरुवा । दमनकवृक्षे । দনা । मे. । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । श.र. ।

दलाम्लम् । क्ली । चुक्रनामपत्रशाके । চুক শাক । रा.नि.व.७ । [व.१ ।

दलाह्वम् । क्ली । तमालपत्रे । তেজপত্র । मद.

दलिकम् । क्ली । काष्ठे । हे.च. । [त्रिका. ।

दलेगन्धः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম্ গাছ ।

दवः । पुं । वह्नौ । अ.टी.नी. । उपतापे । दवथौ, मुखताल्वोष्ठानां दाहे । वै.निघ. ।

दवदग्धकम् । क्ली । कत्तृणे । গন্ধতৃণ বা রামকর্পূর । रा.नि.व.८ ।

दवथुः । पुं । दवे, चक्षुरादिष्वल्पशोथप्रवृत्तौ । वा.ज्व.चि.१अ. । "उद्रिक्तपित्ते दवथुः ।"

दशजटा । स्त्री । दशमूली । वै.निघ.१भ.वा. व्या.चि.राजादिचूर्णे ।

दशनः । पुं । दन्ते । अ.टी.भ. ।

दशनवासः । क्ली । ओष्ठे । अम. ।

दशनबीजः । पुं । दाड़िम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

दशनाख्या । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । আমরুল । चुक्रशाके । চুকাপালং । श.च. ।

दशनोच्छिष्टः । पुं । निःश्वासे । मे. ।

दशपु(पू)रम् । क्ली । जलमुस्तायाम्, कैवर्त्तमुस्तके । अम. । अ.टी.भ. ।

दशमूत्रकम् । क्ली । दशविधमूत्रे । हस्तिमहिषोष्ट्रगवाजमेषाश्वगर्दभनरनारीणां मूत्रे । रा.नि.व.२२ ।

दशमूलम् । क्ली । बिल्वादिदशविधवृक्षमूले, पञ्चमूलीद्वये वा । "बिल्वश्योणाकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः । शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ॥" रा.नि.व.१२ । वर्गोऽयं वातघ्नः । वा.सू.१५अ.भद्रदार्व्वादौ । गुणाः—दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वासकासशिरोरुजः । तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीड़ारुचीर्हरेत् ॥" भा. । सूतिकारोगहरम् । अर्क. ।

दशमूलघृतम् । क्ली । गुल्मे घृतम् । गव्यघृतं

४ श. । क्वाथार्थं—दशमूलं ६४ प. वारि ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थं—शुण्ठी पिप्पली मरिचं यवक्षारः सैन्धवलवणम्, एषां प्र. २ प. । च. चि.५च. ।

दशमूलतैलम् । क्ली । कर्णरोगे तैलम् । पाठः—"दशमूलीकषायेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्कल्कं प्रदायैव वाधिर्य्ये परमौषधम् ॥" तिलतैलं ४ श. दशमूलं ४ श. वारि १६ श. शे. ४ श. । क्वाथार्थं—दशमूलं १ श. । च.द. । सा.कौ. । अन्यत् शिरोरोगे—दशमूलं प्र. ६ प. करञ्जनिर्गुण्डी जयन्ती धुस्तूराणां प्र. ६ प. जलं ६४ श. शे. १६ श. । कटुतैलं ४ श. । कल्कार्थं—दशमूलधुस्तूरकरञ्जनिर्गुण्डीजयन्तीनां प्र. ६ तो. । श्वासाष्टाङ्गावलेहकल्कमपि ददति वृद्धाः । सा.कौ. ।

दशरथः । पुं । शरीरे । वै.निघ. ।

दशशतकरदुग्धम् । क्ली । अर्कक्षीरे । आकन्द आटा । वै.निघ.२भ.कर्णक.ज्व.चि. ।

दशशताङ्घ्रिः । स्त्री । शतावर्य्याम् । शतमूली । वै.निघ. । [अर्कापककच्छूपर्पटककुमारीषु ।

दशशाकः । पुं । त्वक्पत्रमूलफलदण्डाङ्कुरपु-

दशसारवटी । स्त्री । वातव्याधौ वटी । "यष्टि धात्री बला द्राक्षा एला चन्दनवालुकं । मधूकपुष्पं खर्ज्जूरं दाड़िमं पेषयेत्समं । सर्व्वतुल्या सिता योज्या पलार्द्धं भक्षयेत्सदा । दशसारवटी ख्याता...... ।" र.सा.सं. ।

दशा । स्त्री । बाल्याद्यवस्थायाम्, बाल्ययौवनप्रौढवार्द्धक्येषु । अमस्य चेचफलदशविधकालपरिमाणे । सा च समावयं सद्वादशदिनं वर्षत्रयं ज्ञेयम् । "वासराः सप्ततिः त्री च वर्षाणाञ्च तथात्रयं । दशाप्रमाणं वाहानां शालिहोत्रेण कीर्त्तितम् ॥" ज.द.५अ. ।

दशाङ्गगुग्गुलुः । पुं । मेदोरोगे । त्रिकटु चित्रकमूलं त्रिफला मुस्ता विड़ङ्गं एषां प्र. चूर्णं १ तो. गुग्गुलु ९ तो. । भा. ।

दशाङ्गधूपः । पुं । दशविधद्रव्याङ्गकधूपविशेषे । यथा—"पञ्चाङ्गमन्यपापाणात्तावाम्माहिषगुग्गुलुः । चतुरंशं चन्दनञ्च जटामांसी च तावती । त्रिभागः साज्र्जकः सारः तावदेव हि वालकं । उशीरन्तु त्रिभागं आहृतश्चेटनखं समम् । कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ ॥" अन्यः—"वचाहिङ्गुविड़ङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली । पाठा प्रतिविषा व्योषं दशाङ्गः काश्यपोदितः ॥" अयं धूपः सर्व्वग्रहजित् । वा.उ.३अ. । [गोक्षु । भा. ।

दशाङ्गुलः । पुं, क्ली । खर्व्बूजायाम् । थर्मुजा

दशाङ्घ्रिः । पुं । दशमूले । वा.व्या.महाराजादौ ।

दशानिकः । पुं । दन्तीवृक्षे । श.च. ।

दशावहा । स्त्री । कैवर्त्तमुस्तायां । रा.नि.व.६ ।

दष्टपीड़ितम् । क्ली । दंशनविशेषे । "दंष्ट्रापदानि चत्वारि तदृष्टनिपीड़ितम् ।" वा.उ.३५ अ. । [तुद्विने । उषा. ।

दस्रः । पुं । अश्विनीकुमारे । गर्दभे । मे. । क्ली ।

दस्रौ । पुं (द्वि.) । अश्विनीकुमारौ । अम. ।

दहनः । पुं । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६।२१ । वा.सू.१५अ. । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ । शि.यो.स्त.मे.चि.चवगादिलेहे । "तालीशजीरकतुगादहनैः ।" वा.सू.१५अ.वरुणादिः । "दहनमीरटविल्वविषाणिकाः ।" च.द.अ.च.चि. । दृषिकाख्याम् । विछाती । रा.नि.व.२१ । गुग्गुलौ । पक्षिविशेषे । पायरा । रा.नि.व.१९ । क्ली । दाहे । अगुरुणि । काञ्जिकभेदे । वै.निघ. ।

दहनकेतनः । पुं । धूमे । श.च. । [व.१२ ।

दहनाग(गु)रु । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.

दहनारातिः । पुं । जले । रा.नि.व.१४ ।

दहनी । स्त्री । मूर्व्वायां । मुर्गी । रा.नि.व.३ ।

दहनोपलः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । श.च. ।

दहरः । पुं । कुक्कुटे । बालके । मूषिके । मे. ।

दक्षः । पुं । कुकुटे । त्रिका. । शि.यो.कास-चि. दशमूलघृते । वृषभेदे । विश्व. ।

दक्षाण्डत्वक् । स्त्री । कुक्कुटाण्डत्वचि । कुकड़ार डिमेर खोला । मेध.नेत्र.चि. । भा.म.४भ. कर्परी.चि. । "दक्षाण्डत्वक् च सा ।"

दक्षाय्यः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।

दक्षिणदेशजा । स्त्री । लताकस्तूर्य्याम् । लताकस्तूरी । श.चि. ।

दक्षिणवायुः । पुं । मलयमारुते । दक्षिणवायु । गुणाः—"मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः । दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठः चक्षुष्यो बलवर्द्धनः ॥ रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपनः ॥" सु.सू. ।

दक्षिणायनम् । क्ली । रवेर्दक्षिणतो गतौ । यदा रविः कर्कटराश्यवस्थितो भवति तदा तदारभते । तच्च श्रावणादिमासषट्के भवति । "कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।" सु.सू. ।

दक्षिणावर्त्तकी । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । बिछाति गाछ । रा.नि.व.९ । मेषशृङ्ग्यां । वै.निघ. ।

दक्षिणावर्त्तफला । स्त्री । क्षुद्रौषधे । वै.निघ. ।

दक्षिणावर्त्ता । स्त्री । मेषशृङ्ग्यां । रा.नि.व.६ ।

दक्षेयः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।

दाड़कः । पुं । दन्ते । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दाड़िमः । पुं । एलायाम् । मे. । (Punica Granatum.) The Pomegranate. स्वनामख्यातफलवृक्षे । दाड़िम गाछ । हिं अनार । मं दाड़िम । कं दाड़िम्ब । तें डानिम्मचेट्टु । उत्. दालिम्ब । ता. मादलइचेट्टेड्डि । गुर्ज. डालम । फलगुणाः—मधुराम्लकषायं कासवातकफपित्तघ्नं ग्राहि दीपनं लघूष्णं शीतलं श्रमघ्नं रुचिकरम् । दाड़िमम् अम्लमधुरभेदेन द्विविधं, तयोः प्रथमं वातकफहारि, द्वितीयं तापहारि लघु पथ्यञ्च । रा.नि.व.११ । स्वादुस्वादम्लकेवलाम्लभेदेन त्रिभेदमिच्छति भावप्रकाशः—स्वादु त्रिदोषहरं तृष्णादाहज्वरघ्नं हृत्कण्ठमुखदुर्गन्धघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलाहरम् । स्वादम्लं—दीपनं रुच्यं लघु किञ्चित्पित्तकरञ्च । अम्लन्तु —पित्तजनकं वातकफघ्नञ्च । तन्मूलञ्च क्रिमिहरम् । भा. । द्वयम् अम्लं श्वासरुचिरवाहरं कण्ठशोधनं पित्तकफविशोषकम् । राज. । "श्रेष्ठं वातादिकरुचहरं दाड़िमञ्चामयघ्नम् ।" अत्रि.१७अ. । क्ली । दाड़िमफले । सि.यो.वृद्दाद्य.चि. ।

दाड़िमत्वक् । स्त्री । दाड़िमफलवल्कले । दाड़िमेर खोसा । सि.यो.अ.सा.चि.उत्पलादिः ।

दाड़िमपत्र(पुष्पः)कः । पुं । रोहितकवृक्षे । मोड़ा, रग्ना गाछ । रा.नि.व.८ ।

दाड़िमप्रियः । पुं । कीरे । शुक पक्षी । श.र. ।

दाड़िमभक्षणः । पुं । शुकपक्षिणि । श.च. ।

दाड़िमाष्टकम् । क्ली । चक्रदत्तो क्तिम् । "कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् । यमानीधान्यकाजाजीग्रन्थिव्योषं पलांशिकं । पलानि दाड़िमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतम् ॥" च.द. ।

दाड़िमी । स्त्री । दाड़िमवृक्षे । वै.निघ. ।

दाड़िमीरसः । पुं । दाड़िमाम्बुनि । च.द. ।

दाड़िमीविषम् । क्ली । दारुमोचनामकविषभेदे । दारुज । प.मु. । [११ ।

दाड़िमीसारः । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.

दाड़ि(ड़ी)म्बः । पुं । दाड़िमवृक्षे । प.मु. ।

दाढ़ा । स्त्री । दंष्ट्राभेदे । दाड़ । हे.च. ।

दाढ़िका । स्त्री । दाड़ी इति ख्याते मुखावयवे । हे.च. ।

दात्यूहः । पुं । शुकपक्षिणि । प.मु. । डहुकपक्षिणि । डाक पाखी । गुणाः—वातघ्नः वृष्यः बलदः शुक्रदः श्रमघ्नश्च । अत्रि.२२अ. । चातकपक्षिणि । त्रिका. ।

दात्यौहः । पुं । जलकाके, दात्यूहे । श.र. ।

दात्रम् । क्ली । अस्त्रविशेषे । दा ।

दाधिकः । त्रि । दधिसम्बन्धिनि । क्ली । दधिसंस्कृतभक्ते । भा.म.४भ.भग्नद्र.ग्र.चि. ।

दानम् । क्ली । कुङ्कुमे । च.द.वा.व्या.चि.१८अ. ग्रती.प्रसारणीतैले । गजमदे । मे. । तरुकोटरजमधुनि । कुटुरे मधु । गुणाः—रुच्यं दीपनं कफच्छर्दिमेहघ्नञ्च । राज. । [निघ. ।

दानवप्रिया । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.

दान्तः । पुं । दमनकवृक्षे । दना गाछ । रा.नि.व.१० ।

दामनः । पुं । दमनकवृक्षे । वै.निघ. ।

दामबन्धः (नः) । क्ली । व्रणबन्धनविशेषे । लक्षणं—"दामाकृतिश्चतुष्पादो बन्धः स्याद्दामसंज्ञितः ।" इति । सु.सू.१८अ. । दाम अनेकयोकम्लरज्जुः । दौंका । तदाकारः चतुष्पादयुक्तः दामबन्धः । च.द. ।

दामाम्बलम् । क्ली। अम्लार्दि: पादवल्मनरज्जौ। हे.च. ।

दामोदर: । पुं । व्याधर्गलाख्यवैद्यकग्रन्थप्रणेतरि । [नि.व.१८ ।

दाम्भिक: । त्रि । वाचाले । पुं । वके । रा.

दायक: । पुं । बालके । मे. । पुत्रे । हे.च. ।

दारक: । पुं । ग्राम्यशूकरे । रा.नि.व.१८ । त्रि। विदारके । वै.निघ. । हारिद्रर्णस्थावरविषभेदे । अभि.श्थान ५६अ. ।

दारकर्म्म । क्ली । विवाहे । त्रिका. ।

दारणम् । क्ली । कतकफले । निर्म्मल्या । श. च. । व्रणविदारणद्रव्ये । ফোড়া গলান দ্রব্য । यथा—"चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारक: । कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् । क्षारद्रव्याणि यानीह चारी वा दारणम्परम् ॥" सु. । पुं । कतकवृक्षे । वै.निघ. ।

दारद: । पुं । हिङ्गुले । त्रिका. । पारदे । मे. । दरददेशीयविषे । विषमात्रे । अम. । [१८ ।

दारबलिभुक् । पुं । वकपचिणि । रा.नि.व.

दारी । स्त्री । पाददारिनामक्षुद्ररोगे । "परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरुक्षयो: । पादयो: कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥" सु नि.१३अ. ।

दारु । पुं,क्ली । काष्ठे । अम. । क्ली । दार्व्याम् । দারুহরিদ্রা । र.सा.सं.मेहमुद्गररसे । च.द.पाण्डु.चि. । वै.निघ.१भ.अ.सा.चि.पाठादिकषाये । वा.व्या.खल्वनारायणतैले । देवदारुणि । प.मु. । सि.यो.सा.ज्व.चि.अष्टादशाङ्गे । "भूनिम्बदारुदशमूल··· ।" च.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे । वा.ज्व. राखादि: । "राखाव्रचादनीदारु ।" दारुमूषे । দারুমুজ । र.सा.सं. । पित्तले । मे. ।

दारुकम् । क्ली । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ । वा.व्या.चि. । तैलदेवदारुणि । श्रीणपित्तले । वै. निघ. । [কলা । रा.नि.व.११ ।

दारुकदली । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । বন

दारुगन्धा । स्त्री । चीड़ानामकदेवदारुभेदे । रा.नि.व.१२ । [दारुणकरोमे ।

दारुण: । पुं । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६।२१ ।

दारुणक: । पुं । कुष्ठीभेदे । वत्सनाभे । वै. निघ.२भ.मूर्च्छा-चि. । क्ली । तन्नामकक्षुद्ररोगे । রুসী খুসকী । लक्षणं यथा—"दारुणा कण्डुरा रुक्षा केशभूमि: प्रपाट्यते । कफमारुतकोपेन विद्यात्‌दारुणकन्तु तम् ॥" सु.नि.१३अ. । [सु. ।

दारुणकर्म्म । क्ली। मृदुव्रणानां कठिनीकरणे ।

दारुनिशा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । দারুহরিদ্রা । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.मध्यमलाक्षातैले । च.द.वा.र.चि.,मेह.चि. । "वत्सादनीदारुनिशा ।"

दारुपत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा.नि.व.६ ।

दारुपीता । स्त्री। दारुहरिद्रायां । रा.नि.व.६।

दारुफलम् । क्ली । पेसा इति ख्याते फले । वै.निघ. । [গোসাপ । रा.नि.व.१८ ।

दारुमत्स्या (ह्वया,ह्वा) । स्त्री। गोधायाम् ।

दारुमूषा । स्त्री । दामुंज इति प्रसिद्धे स्थावरविषभेदे । দামুজ । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

दारुमोच: । पुं । स्वनामख्यातविषभेदे । দামুজ । प.मु. ।

दारुविषम् । क्ली । दारुमोचविषे । "भवेदारुविषं दारुविषं पाषाणसंज्ञकम् । तद्भेदा: श्रृङ्गीदन्तदाड़िमीस्फटिकादय:॥" प.मु. ।

दारुसिता । स्त्री । (Cinnamomum zeylanicum.) दारुचिनीतिख्यातायां मधुरत्वचि । দারুচিনি । हिं डालचिनि । तें सनलिंगु । ता. करुवा । गुणा:—"उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत् । सुरभि: शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषापहा ॥" भा.उ.वाजी.चि. ।

दारुहरिद्रा । स्त्री। (Coscinium fenestratum. [Berberideae] Berberis Asiatica and other species.) स्वनामख्यातपीतकाष्ठविशेषे । দারুহরিদ্রা । हिं दारुहलदि, जारकेहलदि । कं मरनरिसिन । तें मनिपसुपु । ता. मरमञ्जिल । गुणा:—तिक्ता कटूष्णा व्रणघ्नी मेहघ्नी कण्डूविसर्पत्वग्दोषकर्णाक्षिरोगघ्नी च । रा.नि.व.६ । "दार्व्वीनिशागुणा: किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ।" भा. । कफपित्तशोफघ्नी विशेषेण वाह्याभिघ्नन्दहरी च । राज. ।

दारुहस्तक: । पुं । दर्व्वी । काठेर हाता । सु.सू.७अ. । [अर्थे । शब्दार्थकल्पतरु: ।

दार्दुर: । पुं । दक्षिणमुखशङ्खे । वाचावाम् ।

दार्व्वण्ड: । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

दार्व्वाघाट: (त:) । पुं । काष्ठकुट्टपक्षिणि । काठ्ठोकरा पाखी । अम. । अ.र. ।

दार्व्विका । स्त्री । खर्परयाने । थापर । प. मु. । गोजिह्वाक्षुपे । रा.नि.व.४ । रसाञ्जने । वै. निघ. । [जिह्वा शाक । र.मा. ।

दार्व्विपत्रिका । स्त्री । दार्व्वीशाके । गो-

दार्व्वी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । प.मु. ।

दार्व्वीक्वाथसमुद्भवम् । क्ली । क्षनिमरसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

दार्व्वीक्वाथोद्भवम् । क्ली । क्षनिमाञ्जने । रसोत् इति पारस्यभाषा । प.मु. ।

दार्व्वीत्वक् । स्त्री । दारुहरिद्रात्वचि । शि.यो. काम.चि.मस्तुरवटके । "दार्व्वीत्वक्त्रिफलाव्योष ।" त्वच एव ग्राह्यत्वम् । अभावे काष्ठम् । श्रीकण्ठ: ।

दार्व्यम् । क्ली । रसाञ्जने । वै.निघ. ।

दार्व्यादि: । पुं । कषायविशेषे । "दार्व्वीरसाञ्जनकिराततृषाब्दविल्वसचौद्रचन्दनदिनेशभवप्रसूनै: । क्वाथ: कृती मधुयुतो विधिना विनीत: रक्तं सितञ्च सरुजं प्रदरं निहन्ति ।" भा. । "दार्व्वी रसाञ्जनवृषाब्दकिरातविल्वभल्लातकैरवकृती मधुना कषाय: ।" च.द. ।

दालम् । क्ली । षष्टविधमध्वन्यतममधुविशेषे । कुटुरे मधु । एतदापीतवर्णं सूक्ष्ममक्षिकाभि: इन्द्रनीलवर्णाभि: तरुकीटरादौ उत्पाद्यते । "इन्द्रनीलदलाकारा: सूक्ष्माश्चिन्वन्ति मक्षिका: । यहचकोटरान्त:स्थं मधु दालमिदं स्मृतम् ॥" गुणा: — कटु कषायमम्लं मधुरं पित्तकरञ्च । रा.नि.व.१४ । पुं । कोद्रवे । हे.च. ।

दालकशर्करा । स्त्री । दालकमधुकृतशर्करायाम् । दालमधुर चिनि । सा तन्मधुतुल्यगुणा । रा.नि.व.१४ ।

दालन: । पुं । वायुजन्यदन्तगतमुखरोगे । "शीर्य्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते । दालनो नाम स व्याधि: सदागतिनिमित्तज: ॥" मा. नि. । तथा "दाल्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिन् तीव्ररुगन्विता: । दालन: स इति ज्ञेय: सदागतिनिमित्तज: ॥" सु.सू.४५अ. ।

दालव: । पुं । स्थावरविषभेदे । हे.च. ।

दाला । स्त्री । भारिखदिरे । रा.नि.व.८ । इन्द्रवारुण्याम् । वै.निघ. । महाकाले । माकाल । भा. ।

दालि: । स्त्री । द्विदले । दाल । "स्फोटस्तु चणकादीनां दालिस्तु परिकीर्त्तिता ।" रा.नि.व.१६ ।

दालिका । स्त्री । दाल्याम् । डाल । महाकाले । माकाल । भा. ।

दालिम: । पुं । दाडिम्बवृक्षे । अ.टी.भ. ।

दाली । स्त्री । देवदालीलतायाम् । पीत घोषालता । हिं घघरवेल । रा.नि.व.३ । See अगरी । द्विदले । दाल । "दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे ।" तत्पाकविधि: — "दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभि: । संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात्कथ्यते तद्गुणा अथ । सूपो विष्टम्भकी रुच: शीतस्तु स विशेषत: । निस्तुषो भृष्टसंसिद्धो लाघवं सुतरां व्रजेत् ॥" भा. । विट्खदिरवृक्षे । गुयेबावला । रा.नि.व.८ ।

दास: । पुं । नीलझिण्ट्याम् । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

दासपु(पू)रम् । क्ली । जलमुस्तके, परिपेलवृणे । नागरमुता । अ.र. । रा.नि.व.८ ।

दासिका । स्त्री । दासीकुरण्टके । नीलपुष्प झाँटी । अ.चि. ।

दासी । स्त्री । पीतपुष्पझिण्टीक्षुपे । पीतझाँटी । नीलझिण्ट्यां । कुलझुटी, नीलझाँटी । रा.नि.व. १० । काकजङ्घायाम् । केओआका । रा.नि.व.४ । See नीलाम्लान: ।

दासीकुरण्टक: । पुं । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नीलझाँटी । सु.सू.३८अ. । See नीलाम्लान: । "नीलपुष्प: स एव दासीकुरण्टक: ।" डल्वण: ।

दासेर: (क:) । पुं । उष्ट्रे । मे. ।

दास्यादि: । पुं । विषमज्वरे कषायभेदे । "दासीदारुकलिङ्गलोहितलताश्यामाकपाठाशठीप्र-

न्यूशीरकिरातकुस्तरकणाचायन्तिकापद्मकैः। व चीधान्यकनागराब्दसरलैः शिग्रुमुसिंहीशिवाव्याघ्री पर्पटदर्भमूलकटुकानन्ताखतापुष्करैः। धातुस्थं विषमं त्रिदोषजनितं……।" भैष.।

दाहः। पुं। भस्मीकरणे। "सर्वाङ्गीणस्तीव्र उष्णा दाहः।" चरकः। वा.ज्व.चि.१ष.। तन्नामकपित्तज्वरोगे। জ্বলুনি রোগ। "त्वचं प्राप्य समानीमा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः। दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम्॥" दाहः तृष्णारोधजरक्तपूर्णकोष्ठजधातुक्षयजपित्तजक्षतजरक्तजभेदेन षड्विधः, मर्म्माभिघातजश्चैक इति सप्तविधः। [नि.व.६।

दाहकः। पुं। चित्रके। रक्तचित्रकवृक्षे। रा.

दाहकर्षितः। त्रि। दाहपीड़िते।

दाहकाष्ठम्। क्ली। दाहागुरुणि। वै.निघ.।

दाहग(गु)रु। क्ली। अगुरुविशेषे गुर्जरदेशप्रसिद्धे। অগুরুবিশেষ। गुणाः—दाहागुरु कटूष्णं केशवर्द्धनं वर्णकरं केशदोषघ्नं सौगन्ध्यप्रदञ्च। रा.नि.व.१२।

दाहज्वरः। पुं। दाहपूर्व्वके ज्वरे। দাহপূর্ব্বক জ্বর। "करोत्यादौ तथा पित्तं लक्ष्यं दाहमतीव च। तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः॥" मा.नि.।

दाहदा। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। वै.निघ.।

दाहनिःश्वासः। पुं। सुगन्धार्जकवृक्षे। वै.निघ.।

दाहसरः। क्ली। श्मशाने। त्रिका.।

दाहहरणम्। क्ली। उशीरे। श.च.।

दाक्षायणम्। क्ली। स्वर्णे। वै.निघ.।

दाक्षाय(या)णी। स्त्री। दन्तीक्षुपे। र.मा.।

दाक्षिणात्यः। पुं। नारिकेलवृक्षे। रा.नि.व.११।

दिक्। स्त्री। रीतौ। পিতল। सु.सू.४२ष.।

दिकः। पुं। करिशावके। श.र.।

दिक्पालसङ्ख्या। स्त्री। अष्टसंख्यायाम्। আট। भा.व्यं.कल्पतरौ। [विष.चि.।

दिग्धविद्धः। त्रि। विषाक्तबाणविद्धे। च.द.

दिङ्कः। पुं। लिक्षायां। ४ वा ८ त्रसरेणूः। शब्दार्थकल्पतरुः।

दितः। त्रि। छिन्ने। अम.।

दिनम्। क्ली। दिवसे। रा.नि.व.२१।

दिनकरः। पुं। सूर्य्ये। हे.च.।

दिनकेशान्तकः। पुं। वटपत्रपाषाणभेदे। বড় পাথরকুচা। वै.निघ.।

दिनचर्य्या। स्त्री। दिवसे यो विधिः स्वास्थ्यकरस्तथाचरणे। तत्र ब्राह्ममुहूर्त्तोत्थानाभीष्टदेवतास्मरणम्, दध्याज्यादर्शबिल्वगोरोचनादिदर्शनस्पर्शनादि, घृते स्वमुखदर्शनम्, उषसि मलादिविसर्ज्जनम्, दन्तधावनजिह्वानिर्लेखनमुखप्रक्षालनतैलाभ्यङ्गस्नानभोजनादि च। भा.प्र.द.।

दिनदुःखितः। पुं। चक्रवाके। स्त्री। तत्पत्न्याम्। श.र.।

दिनमणिः। पुं। सूर्य्ये। त्रिका.।

दिनादिः। पुं। प्रभाते। रा.नि.व.२१।

दिनान्तः। पुं। सायंकाले। अम.।

दिनान्धः। पुं। पेचके। वै.निघ.।

दिनेशः। पुं। सूर्य्ये। अर्कवृक्षे। वै.निघ.१भ. वा.व्या.चि.शतपुष्पालेपे।

दिनेशपुष्पम्। क्ली। कैरवपुष्पे। নীলশুন্দী পুষ্প। चि.क्र.क.प्रदरचि.।

दिलीरम्। क्ली। शिलीन्ध्रे। কোঁড়ক ছাতা। छाता.।

दिवसः। पुं, क्ली। दिने।

दिवसमुखम्। क्ली। प्रभाते। हला.।

दिवा। व्य, पुं (न्)। दिवसे। अम.।

दिवाकरः। पुं। काके। सूर्य्यपर्णे। श.च.। अर्कवृक्षे। अम.।

दिवाकीर्त्तिः। पुं। पेचके। नापिते। हे.च.।

दिवाटनः। पुं। काके। शब्दार्थकल्प.।

दिवान्धः। पुं। पेचके। रा.नि.व.२१। त्रि। दृष्टिरोगयुक्ते। দিনকাণা। लक्षणं—"प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येत् निशि वीक्षते

स:। रात्री स शीतानुष्णशीतदृष्टि: पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥" मा.नि. । (न्धा) स्त्री । वनमुद्गापचिथि । रा.नि.व.१९ ।

दिवान्धकी (न्धिका) । स्त्री । कुकुन्दर्य्यां । छुँ टो । वै.निघ. ।

दिवाभीत: (ति:) । पुं । पेचके । त्रिका । श.र. । क्ली । श्वेतपद्मे । वै.निघ. ।

दिवामध्यम् । क्ली । मध्याह्ने । हे.च. ।

दिवास्वाप: । पुं । दिवानिद्रायाम् । दिने घुमान । तस्य विधि:—"सर्व्वर्तुषु दिवास्वाप: प्रतिषिद्ध: अन्यत्र ग्रीष्मात् ।" सु.शा.४अ. । "दिवा स्वात्मीकृतं येन तु रात्री वा यदि वा दिवा । न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥" "दिवास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावह: । ग्रीष्मवर्षासु कालेषु दिवास्वप्नो निषिध्यति ॥" भा. ।

दिवास्वापा । स्त्री । पक्षिविशेषे, वल्गुला इति लोके । रा.नि.व.१९ ।

दिवि: । पुं । चाषपक्षिणि । श.मा. ।

दिविजम् । क्ली । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.निघ. ।

दिवी । स्त्री । उपजिह्निकाकीटे । हारा. ।

दिवौका: । पुं । चातके । मे. । हरिणे । वै.निघ. ।

दिवोदास: । पुं । काशीराजधन्वन्तरौ । य: चन्द्रवंशीयभीमरथनरपते: पुत्र आसीत् । त्रिका. ।

दिवोद्भवा । स्त्री । एलायां । शब्दार्थकल्पतरु: ।

दिव्य: । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । यवे । रा.नि.व.१६ । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कान्तलौहे । प.मु. । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । चन्दने । वै.निघ. । बालके । बाला । ज.द.१२अ. । [४अ. ।

दिव्यक: । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.

दिव्यगन्ध: । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

दिव्यगन्धा । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बड़ एलाइच । रा.नि.व.६ । महाचुञ्चुपे । रा.नि.व.४ । लवङ्गलतायाम् । श.चि. । [वै.निघ. ।

दिव्यचन्दनम् । क्ली । हरिचन्दने । लवङ्गे ।

दिव्यचक्षु: । पुं । वानरे । श.मा. । उपचक्षुषि । चशमा । सुगन्धभेदे । मे. ।

दिव्यतुम्बी । स्त्री । अलाबूभेदे । वै.निघ. ।

दिव्यतेजा: । स्त्री । ब्राह्मीनाममहाक्षुपे । स.नि.व.५ ।

दिव्यपञ्चामृतम् । क्ली । समभागगव्यघृतदधिदुग्धमधुशर्करासु । "गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितम् ।" रा.नि.व.२२ । [व.१० ।

दिव्यपुष्प: । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा.नि.

दिव्यपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । देवद्रोण्याम् । बड़ घलघसा । रा.नि.व.५ ।

दिव्यपुष्पिका । स्त्री । देवद्रोणक्षुपे, महाद्रोण्याम् । बड़ घलघसा । वै.निघ. । रक्तार्कवृक्षे । र.मा. ।

दिव्यरस: । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

दिव्यलता । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

दिव्यसार: । पुं । सर्ज्जवृक्षे । शाल वा धूनार गाछ । रा.नि.व.६ ।

दिव्या । स्त्री । महामेदायाम् । ब्राह्म्याम् । विंश्री शाक । वन्ध्याकर्कोटक्यां । शतावर्य्यां । स्थूलजीरके । बड़ जीरा । रा.नि.व.५ । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८। आमलक्यां । मे.। हरीतक्याम् । रा.नि.व.११ ।

दिव्याम्रम् । क्ली । उत्तमाम्रे । वै.निघ. ।

दिव्येलक: । पुं । राजिलवक्रैकरञ्जसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

दिव्यौषधि: (धी) । स्त्री । मन:शिलायां । च.द. । कान्तलौहे । भा. । च.द.सि.यो.र.पि.चि. खण्डखाद्यलौहे । "दिव्यौषधिहतस्यापि ।" शमीमूले ।

दिष्टम् । क्ली । दारुहरिद्रायाम् । श.मा. ।

दिष्टान्त: । पुं । मृत्यौ । अम. ।

दिष्टि: । स्त्री । परिमाणे । मे. ।

दीर्घिका । स्त्री । विशतधनु:परिमितजलाशये । दिघि । "पल्वलं दीर्घिका वापी यष्टिका भीनगोधिका ।" त्रिका. ।

दीदिवि । क्ली । अन्ने । प.मु. ।

दीनम् । क्ली । तगरपादिके । रा.नि.व१० ।

दीना । स्त्री । कुछुन्दर्य्याम् । वै.निघ. । मूषिकायां । त्रिका. ।

दीनारः । पुं । माषचतुष्टयमाने । ४ मासा । अम. । स्वर्णमुद्रायां । মোহর । स्वर्णकर्षद्वये । अ.टी.भा. ।

दीपकः । पुं । कासमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা । रा.नि.व.४ । चित्रकवृक्षे । वै.निघ.२भ.वा.व्या । यमान्यां । र.मा. । अजमोदायाम् । जीरके । वै.निघ. । श्येनपक्षिणि । বাজ পাখী । हे.च. । क्ली । कुङ्कुमे । भर. ।

दीपकर्पूरजः । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. ।

दीपकिट्टम् । क्ली । दीपकज्जले । श.मा. ।

दीपकूपी (खोरी) । स्त्री । दीपवर्त्याम् । শল্তে । श.मा. । [रा.नि.व.१२ ।

दीपतरुः । पुं । सरलतरौ, सरलदेवदारौ ।

दीपध्वजः । पुं । कज्जले । जटा. ।

दीपनम् । क्ली । रसस्य संस्कारविशेषे । तन्नामकरससाधनकार्य्यविशेषे । तद्यथा—"कासीसं पञ्चलवणं राजिका मरिचानि च । भूशिग्रुबीजमेकत्र टङ्कणेन समन्वितं । आलोड्य काञ्जिके दोलायन्त्रे पाकाद्दिनैस्त्रिभिः । दीपनं जायते सम्यक् सूतराजस्य जारणे ॥" अथवा चित्रकद्रावैः काञ्जिके त्रिदिनं पचेत् । र.सा.सं । मण्डोदके । त्रिका. । See पारदः । कुङ्कुमे । त्रिका. । तगरमूले । र.मा. । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.१७ । शालिञ्चशाके । সাঞ্চে শাক । श.च. । षष्ठांशावशिष्टकषाये । "दीपनस्तु षडंशस्य ।" रा.नि.व.२० । चक्रमर्द्दवृक्षे । कासमर्दवृक्षे । रा.नि.व.४ । अग्निगुणभूयिष्ठे द्रव्यमात्रे । "पचेन्नामं वह्निकृच्च दीपनं तद्यथा मिसिः ।" भा. । त्रि । पाचने । अग्निगुणभूयिष्ठे । सु.सू.४१अ. ।

दीपनी । स्त्री । मेथिकायां । মেতি । पाठायां । আকনাদি । यमान्याम् । रा.नि.व.६ । कर्कटिकायाम् । কাঁকড়ী । वै.निघ. ।

दीपनीयः । पुं । यमान्याम् । रा.नि.व.६ । हरितपलाण्डौ । वै.निघ. । त्रि । अग्निदीप्तिकरे ।

दीपनीयवर्गः । पुं । तन्नामकाग्नेयमहाकषायवर्गे । यथा—"पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्य्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति ।" পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিতা, শুঁট, অম্লবেতস বা থৈকল, মরিচ, যমানী, ভেলার মুটী, হিঙ্গু । च.सू.४अ. । "त्रिविधत्रिफलाजीवाजमजमोदा च जीरकम् । चतुर्था इवुषा द्वैधा गणोऽयं दीपनः स्मृतः ॥" चर्क.चि. ।

दीपनीया । स्त्री । यमान्याम् । मद.व.२ ।

दीपनीयौषधम् । क्ली । आग्नेयौषधे, पञ्चकोलादौ । सि यो.मदा.चि । च.द. ।

दीपपुष्पः । पुं । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

दीपवृक्षः (कः) । पुं । सरलदेवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

दीपशिखा । स्त्री । कज्जले । शब्दार्थकल्प. ।

दीपसंज्ञः । पुं । चित्रकवृक्षे । वै.निघ. ।

दीपाख्यभस्म । क्ली । दग्धदीपशिखायाम् । প্রদীপের পোড়া শীষ । रस.र.समरी.चि. ।

दीपिका । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

दीप्त(क)म् । क्ली । हिङ्गुनि । হিং । रा.नि.व.६ । कांस्यधातौ । কাঁসা । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । जम्बीरे । वै.निघ. । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ । नासारोगविशेषे । নাকজ্বালা । लक्षणं यथा—"घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः । नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति ॥" सु. । निम्बूकवृक्षे । रा.नि.व.११ । [কাঁসা । रा.नि.व.१३ ।

दीप्तकांसम् । क्ली । शुक्लकांस्यधातौ । থাঁটী

दीप्तजिह्वा । स्त्री । उल्कामुख्यौश्रृगाल्यां । त्रिका. ।

दीप्तपिङ्गलः । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ ।

दीप्तपुष्पा । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । विषनाशिन्याम् । वै.निघ. ।

दीप्तरसः । पुं । किञ्चुलुके । কেঁচো । श.च. ।

दीप्तलोचनः । पुं । विडाले । रा.नि.व.१९ ।

दीप्तलोहम् । क्ली । कांस्यधातौ । प.मु. ।

दीप्ता (प्ति:) । स्त्री । लाङ्गलिकावृक्षे । विष-लाङ्गलिया । रा.नि.व.४। ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफटकी । रा.नि.व.३ । लाक्षायाम् । रा.नि. व.६ । मन:शिलायाम् । वै.निघ. । कांस्यधातौ । रा.नि.व.१३ । दीप्तनामनलासारीवभेदे । वा.उ. १८अ. । See दीप्त: ।

दीप्ताग्नि: । त्रि । दीप्तजठराग्नौ । मा.नि. ।

दीप्ताङ्ग: (ग:) । पुं । मयूरे । श.र. । विड़ाले । श.र. ।

दीप्तानलम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ ।

दीप्ताक्ष: । पुं । विड़ाले । त्रिका. । मयूरे । वै.निघ. । [निघ. ।

दीप्तिक: । पुं । दुग्धपाषाणे । फूल थड़ि । वै.

दीप्तोपल: । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । प.मु. ।

दीप्य: (क:) । पुं,क्ली । मयूरशिखायां । रुद्र-जटायाम् । अम. । रक्तचित्रके । कुङ्कुमे । तगरे । निम्बूकवृक्षे । श्येनपक्षिणि । भ. । । जीरके । रा. नि.व.६ । रस.र.सूतिका.चि.पञ्चजीरकगुड़े । भैष. कुष्ठ.चि. । च.द.पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलौ । उन्मा.चि. लशुनाद्यघृते । अजमोदायाम् । राकुनि । भा.पू. १भ. । यमान्यां । च.द.सि.यो.कास.चि.दशमूल-षट्पलकघृते । "तालीशवत्रिदीप्यकम् ।"

दीप्यका । स्त्री । यमान्याम् । अजमोदायाम् । राकुनि । भा.पू.१भ. ।

दीप्यवल्ली । स्त्री । अजमोदायाम् । वै.निघ. ।

दीप्या । स्त्री । कृष्णजीरकभेदे । মোটা কৃষ্ণজীরে । रा.नि.व.६ । यमान्याम् । भा. ।

दीर्घ: । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८। लताशाले । र.मा. । कोङ्कणदेशप्रसिद्ध माड़वृक्षे । रा.नि.व. ९ । रक्तकशाली । रा.नि.व.१६। इत्कटे । र.मा.। उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ । त्रि । आयते ।

दीर्घकम् । क्ली, पुं । कृष्णजीरके । मद.व.२ । शरवृक्षे । श्वेतजीरके । उशीरे । उष्ट्रे । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । वै.निघ. ।

दीर्घकणा । स्त्री । गौरजीरके । শাদা জীরা । रा.नि.व.६ ।

दीर्घकण्ट: (क:) । पुं । वर्वूरवृक्षे । বাবলা গাছ । रा.नि.व.८ ।

दीर्घकण्ठ: (क:) । पुं। वकपक्षिणि । श.च. ।

दीर्घकन्द: (क:) । पुं । मालाकन्दे । वै. निघ. । सुखालौ । মৌ আলু । (कम्) क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ ।

दीर्घकन्दिका । स्त्री । तालमूल्याम् । रा.नि. व.७ । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

दीर्घकन्धर: । पुं । वकपक्षिणि । रा.नि.व. १९ । स्त्री । वकस्त्रियाम् । वै निघ. ।

दीर्घकाण्ड: । पुं । गुन्द्रतृणे । रा.नि.व.८ ।

दीर्घकाण्डा । स्त्री । वन्ध्यादनीलतायाम् । পাতাল গরুড়ী । रा.नि.व.३ ।

दीर्घकील: (क:) । पुं । अङ्कोल्लवृक्षे । धन्व आँकोड़. আঁকোড় গাছ । रा नि.व.९ । अ टा. । "अङ्कोले दीर्घकीलक: ।" रा.नि.व.२३ ।

दीर्घकूरकम् । क्ली । शूपान्ननामकशालिधान्यभेदे । রাজ অন্ন । रा.नि.व.१६ । [नि.व.१६ ।

दीर्घकृष्णा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.

दीर्घकेश: (शी) । पुं। भल्लूके । रा.नि.व.१९।

दीर्घकोशा (षा) । स्त्री। पङ्क्तिशुक्तौ । শুগলি, ঝিণুক । हारा.। गण्डूपद्याम् । কেঁচো। वै.निघ.।

दीर्घकोशि(षि)का (शी) । स्त्री । पङ्कशुक्तौ । हारा. । गण्डूपद्यां । वै.निघ. । [प.मु. ।

दीर्घखरच्छद: । पुं । इत्कटे । ইৎকড় ।

दीर्घगति: । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ ।

दीर्घगोधूम: । पुं । महागोधूमे । वै.निघ. ।

दीर्घग्रन्थि: । पुं । गजपिप्पल्यां । रा.नि.व.६।

दीर्घग्रीव: । पुं । उष्ट्रे । है.च. । नीलक्रौञ्च-पक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

दीर्घघाटिक: । पुं । उष्ट्रे । वकौ । वै.निघ. ।

दीर्घचञ्चु: । पुं । पक्षिविशेषे । वम्. वकोड़ा । वै.निघ. । [दृष्टौ । भा. ।

दीर्घच्छद: । पुं । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ ।

दीर्घजङ्गल: । पुं । मत्स्यविशेषे । ভাঙ্গন মাছ । श.मा. ।

दीर्घजङ्घः । पुं । उष्ट्रे । जटा. । बकपक्षिणि । त्रिका. ।

दीर्घजिह्वः । पुं । सर्पे । हे.च. ।

दीर्घजीरकः । पुं । स्थूलजीरके । भा.पू.१भ. ।

दीर्घतन्वी । स्त्री । बालुकभेदे । वै.निघ. ।

दीर्घतरुः । पुं । तालवृक्षे । शब्दार्थकल्प. ।

दीर्घतिमिषा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । क्षुद्र तেতো কাঁকুড় । श.मा. । [छूँचो । वै.निघ. ।

दीर्घतुण्डा (ण्डी) । स्त्री । कुकुन्दर्य्याम् ।

दीर्घतृणः । पुं । पल्लिवाहतृणे । वम्. पीकल तृण । रा.नि.व.८ ।

दीर्घदण्डः (कः) । पुं । श्वेतैरण्डे । रा.नि.व. ८। जटा. । तालवृक्षे । रोहीतकविशेषे । वै.निघ. ।

दीर्घदण्डी । स्त्री । गोरक्ष्यां । গোরক্ষ চাকুলে । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

दीर्घदलः । पुं । मालाकन्दे । श्यामाके । वै.

दीर्घदर्शी (दृष्टिः) । पुं । गृध्रे । श.र. । भल्लूके । रा.नि.व.१९ ।

दीर्घद्रुः । पुं । तालवृक्षे । श.च. ।

दीर्घद्रुमः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । শিমুল গাছ । रा.नि.व.८ । [१९ ।

दीर्घनादः । पुं । शङ्खे । শাঁক । रा.नि.व.

दीर्घनालः । पुं । दीर्घरोहिषे । বড় গন্ধতৃণ । गुच्छतृणे । रा नि.व.८ । बालुके । शालिधान्यभेदे । वै.निघ. । यावनालनामशिम्बीधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

दीर्घनिस्वनः । पुं । शङ्खे । वै.निघ. ।

दीर्घपटोलिका । स्त्री । पटोलाकारदीर्घफलशाकविशेषे । धुन्दुल । वम्. गोड़परवल । गुणाः—गुरु स्निग्धं विष्टम्भि कटुकं मधुरं शीतलं वातपित्तश्लेष्मरुचिकरञ्च । राज.२प. ।

दीर्घपत्रः (कः) । पुं । पुनर्नवायाम् । শ্বেত পুষ্পা । रा.नि.व.५ । राजपलाण्डौ । विष्णुकन्दे । रा.नि.व.७ । शरपत्रदर्भे । कुन्दुरुतृणे । रा.नि.व. ८ । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ । हरितकुशे । रक्तपुनर्नवायाम् । सर्ज्जवृक्षे । मिश्रवर्षेची । हिं बड़ी-

ला । गुणाः—सुकठिनः सक्षारश्च । भा. । वातकरः कफपित्तघ्नः कषायः विदाही च । सु.सू.४६ अ. । कुपीलौ । কুঁচিলা । भा. । मधूकवृक्षे । वै. निघ. । (कः) वेतसवृक्षे । मद.व.५ । रक्तरसोने । লাল রশুন । रा.नि.व.७ । एरण्डवृक्षे । हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ । शुक्लरसोने । শ্বেত রশুন । हे.च. । जलमधूके । जटा. । करीरवृक्षे । श.च. ।

दीर्घपत्रा । स्त्री । वृहतीक्षुपे । द्रोणपुष्प्याम् । षलपसा । रा.नि व.४।५ । शालपर्ण्याम् । भा. । क्षुद्रजम्बूवृक्षे । বন জাম গাছ । र.मा. । केतकीवृक्षे । रा.नि.व.१० । घृतकुमार्य्याम् । श्वेतपुनर्नवायाम् । आम्रहरिद्रायां । कदलीवृक्षे । क्षीणकवृक्षे । कुम्भतुम्ब्यां । গোল লাউ । वै.निघ. । चिञ्चायां । চেঁচ্ড়া । भा.पू.१भ.शा.व. ।

दीर्घपत्रिका । स्त्री । श्वेतवचायाम् । শ্বেত বচ । रा.नि.व.६ । घृतकुमार्य्याम् । घृतकुमारी । रा.नि.व.५।२३ । शालपर्ण्याम् । শালপাণি । रा. नि.व.४ । भा. । केतक्यां । रा.नि.व.२३ । आटरूषके । বাসক । मातुलुङ्गवृक्षे । ছোলঙ্গ লেবু । कृष्णतालमूल्याम् । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

दीर्घपत्री । स्त्री । पलाशीलतायाम् । হাপরমালী । रा.नि.व.३ । महाचुञ्चुक्षुपे । চুঞ্চু শাক । रा.नि व.४ ।

दीर्घपर्णः । पुं । अश्वकर्णनामकशाले । লতাশাল । रा.नि.व.९ । 'तोपचिनी'इतिख्याते द्रव्ये । वै.निघ. ।

दीर्घपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । रा.नि.व.४ । शालपर्ण्याम् । শালপাণি । वै.निघ. ।

दीर्घपर्व्वा । पुं । इक्षौ । वै निघ. ।

दीर्घपलाण्डुः । पुं । विष्णुकन्दे । राजपलाण्डौ । तालवृक्षे । रा.नि.व.७।९ । हरितकुशतृणे । कुचेलवृक्षे । কুঁচিলা গাছ । भा. । [नि.व.४ ।

दीर्घपल्लवः । पुं । शणक्षुपे । শণ গাছ । रा.

दीर्घपक्षः । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. ।

दीर्घपात् (दः) । पुं । क्रौञ्चबके । কোঁচ বক । कङ्कपक्षिणि । কাঁক পাখী । त्रिका. । हे.च. ।

दीर्घपादपः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ । गुवाकवृक्षे । रा.नि.व.११ । See मर्कटः ।

दीर्घपुष्पः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । मुचकुन्द । प.मु. । श्वेतमन्दारार्के । रा.नि.व.१० ।

दीर्घपृष्ठः । पुं । सर्पे । अम. ।

दीर्घफलः (कः) । पुं । स्थूलारग्वधवृक्षे । बड़ सोणालू । रा.नि.व.६ । पलाशवृक्षे । अर्कवृक्षे । वै.निघ. । (कः) अगस्तिपुष्पवृक्षे । वासना फुलेर गाछ । रा.नि.व.१० ।

दीर्घफला । स्त्री । कोषातक्याम् । झिंगे प्रभृति । रा.नि.व.७। जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । कपिलद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ । मेषशृङ्ग्याम् । तिक्तालाव्वाम् । वै.निघ. ।

दीर्घबाला । स्त्री । चमरीमृगे । वै.निघ. ।

दीर्घबालुकः । पुं । वृद्धदारकलतायाम् । बीजताड़क । रा.नि.व.३ ।

दीर्घमारुतः । पुं । हस्तिनि । त्रिका. ।

दीर्घमूलः । पुं । मोरटलतायाम् । रा.नि.व.३ । यासक्षुपे । दुरालभा । रा.नि.व.४।२३ । बेल्लन्तरवृक्षे । रा.नि.व.८।२३ । बिल्ववृक्षे । लज्जालुकायाम् । लामज्जके । रा.नि.व.१२। २३ । विभीतकवृक्षे । देवसर्षपे । इन्द्रयवे । क्ली । मूलके । वै.निघ. ।

दीर्घमूलकम् । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ । पुं । स्थूलशरे । रा.नि.व.८ ।

दीर्घमूला (लिका) । स्त्री । शालपर्णीक्षुपे । वै.निघ. । श्यामालतायाम् । प.मु. । (ला) दुरालभायाम् । सु.सू.३८अ. । शरवृक्षे । शर गाछ । क्षीरमूर्व्वायां । मेषशृङ्ग्यां । वेल्लन्तरवृक्षे । वै.निघ.।

दीर्घमूली । स्त्री । दुरालभायाम् । श मा. । काकमाच्याम् । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।

दीर्घरङ्गा । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

दीर्घरतः (दः) । पुं । शूकरे । त्रिका. ।

दीर्घरसनः । पुं । सर्पे । श.च. ।

दीर्घरागा । स्त्री । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

दीर्घरोमा । पुं । भल्लूके । वै.निघ. ।

दीर्घरोहिष(क)म् । क्ली । रोहिषभेदे । बड़ गन्धतृण । गुणाः—तिक्तं कटूष्णं कफवातजित् ज्वरघ्नं । रा नि.व.८ ।

दीर्घलता । स्त्री । व्याघ्रघण्टायाम् । शिंगड़ि लता । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

दीर्घलोहितयष्टिका । स्त्री । रक्तेक्षौ ।

दीर्घवंशः । पुं । नले । नल । रा.नि.व.८ ।

दीर्घवक्त्रः । पुं । हस्तिनि । श.मा. ।

दीर्घवच्छिका । स्त्री। कुम्भीरे । शब्दार्थकल्प.।

दीर्घवर्षाभूः । स्त्री। श्वेतपुनर्नवायां । वै.निघ.।

दीर्घवल्ली । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायां । बड़ माकाल, । वन्यादनीलतायां । पाताल गरुड़ी । पलाशीलतायां । हापरमाली। रा.नि.व.३। [प.मु.।

दीर्घवीजा । स्त्री । अलाव्वाम् । शिम्बीभेदे ।

दीर्घवृन्तः (कः) । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । शोणापाठा । प.मु. । पीतलोध्रे । वै.निघ. ।

दीर्घवृन्तफला । स्त्री। दुग्धालाव्वा.। वै.निघ.।

दीर्घवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । इन्दीवरालतायां । इन्द्रचिर्भटी । रा.नि.व.३ । कपर्दकभेदे । र.सा.सं. । एलापर्ण्यां । श.च. । [वै.निघ. ।

दीर्घवृक्षः । पुं । तालवृक्षे । लताशालवृक्षे ।

दीर्घशरः । पुं । यावनालनामकशिम्बीधान्ये । जनार गाछ । रा.नि.व १६ ।

दीर्घशाखः । पुं । शणवृक्षे । शण गाछ । रा.नि.व.४ । शाकतरौ । शेगुन गाछ । वै.निघ. । शालवृक्षे । श.च. । [लाङ्गलीक्षुपे । रा.नि.व.४।

दीर्घशाखिका । स्त्री । कृष्णपीठोक्षीवृक्षे, नी-

दीर्घशिम्बा । स्त्री । शिम्बीविशेषे । प.मु. ।

दीर्घशिम्बिकः । पुं । राजमाषे । वरवटी । रा.नि.व.१६ ।

दीर्घशूकः (कः) । पुं,क्ली । शूकाकारशालिधान्यविशेषे । स सारामुखाद्यीनगुणः स्वादुपाकरसत्वादियुक्तः । च.सू.२७अ. । राजान्ने । रा.नि.व.१६ ।

दीर्घसमुच्चयः । पुं । नलवृणे । प.मु. ।

दीर्घसक्थः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । टेंव गाछ । वै.निघ. ।

दीर्घसुरतः । पुं । कुक्कुरे । शूकरे । त्रिका. ।

दीर्घस्कन्धः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

दीर्घा । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । रा.नि-व.४ ।

दीर्घाङ्कुरः । पुं । राजशाली । राज अन्न । वै.निघ. ।

दीर्घाङ्गी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भा.पू.१भ. ।

दीर्घाङ्घ्रिः । स्त्री । शालपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

दीर्घाध्वगः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. ।

दीर्घायुः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । शिमूल गाछ । रा.नि.व.८ । जीवकौषधौ । काके । मे. । रा.नि. व.५ । त्रिका. ।

दीर्घायुधः । पुं । वनशूकरे । श.मा. ।

दीर्घायुष्यः । पुं । जीवके । मे. । श्वेतमन्दारार्के । रा.नि.व.१० । [१० ।

दीर्घालर्कः । पुं । महाश्वेतार्कवृक्षे । रा.नि.व.

दीर्घिका । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा.नि.व.६ । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. । त्रिशतधनुःपरिमितजलाशये । तज्जलं गुरु कटु क्षारं पित्तकरं कफवातघ्नञ्च । रा.नि.व.१४ ।

दीर्घैर्वारुः । पुं । महालाबाम् । दीर्घकर्कटिकायाम् । रा.नि.व.७ ।

दीविः । पुं । चाषपक्षिणि । श.मा. । [१२ ।

दुःकूलः । पुं । चोरनामकगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.

दुःखम् । क्ली । रोगे । मानसधर्म्मभेदे । दुःथ । तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । सु.सू.२४ष. । See व्याधिः ।

दुःखकोद्रवा । स्त्री । मसूरिकाभेदे । "किञ्चिदुष्मनिमित्तेन जायते राजिकाकृतिः । एषा भवति बालानां सुखं शुष्यति च स्वयम् ॥" भा. ।

दुःखत्रयम् । क्ली । आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्चेति त्रिविधदुःखे । सु.सू.२४ष. ।

दुःखदग्धनः । पुं । दग्धपक्षिणि । शकुनि । वै. निघ. ।

दुःखदिरः । पुं । विट्खदिरे । रा.नि.व.८ ।

दुःखवर्द्धनः । पुं । कर्णपालीरोगे । लक्षणम् —"वर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहरुगन्वितः । शोफो भवति पाकश्च लक्ष्यो ऽसौ दुःखवर्द्धनः ॥" सु.चि.२५ष. ।

दुःसहा । स्त्री । नागदमन्याम् । रा.नि.व.५ ।

दुकू(गू)लम् । क्ली । सूक्ष्मवस्त्रे । त्रिका. । हे.च. ।

दुग्धम् । क्ली । कतृणे । रामकर्पूर । र.मा. । क्षीरे । दुध । रा.नि.व.१५ । तदुत्पत्तिः—"क्षीरं स्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतं । रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् । क्षीरनाडी कुमारीणां बन्ध्यानाञ्च कथं भवेत् । अल्पधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते । बन्ध्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः । क्षीरञ्च न भवेत्तस्मात् आर्त्तवञ्चाधिकं यतः । प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते । तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते । तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः । तेन कठिनतां याति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् । स्रोतोविशुद्धिकरणं बलकृद्दोषनाशनं । पयस्विदोषशमनं हृष्यञ्चाग्निप्रवर्द्धनम् ॥" तत्र श्वेतादुग्धं श्लेष्मकरं, रक्ताया वातलं, पीतायाः पित्तसंशमनं विशिष्टं, कृष्णायाश्च पित्तलम् । अत्रि. ८अ. । दुग्धं बहुविधं गव्यादिभेदात् यथा—गावस्तु दशधा काली त्रिधाजी त्रिविधा मता । न्यग्य एडास्त्रिधा मेषी त्रिधोष्ट्री दशधा हयी । पञ्चधा करिणी नारी दशधा शूकरी द्विधा । व्याघ्री शुनी श्वदंष्ट्री च रासभी पञ्चधा पृथक् । त्रिधा हक्यष्टधा मत्स्यी गवयी खड्गिनी कडी । दुग्धं घृतञ्च तक्रञ्च दधि ताभ्यः प्रजायते ॥ अर्क. । गवादिदुग्धगुणाः स्वस्वपर्य्यायेषु मृग्याः । दुग्धमात्रगुणाः —आमं गुरु कासश्वासप्रकोपकं रोगजनकञ्च । तप्तमावर्त्तितञ्च तत् पथ्यम् । नारीक्षीरन्तु आममेव रोगघ्नं भवति । धारोष्णं गव्यादिदुग्धम् अमृतोपमं सर्व्वरोगघ्नं । चिरसंस्थं दोषदञ्च । तथा— "केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः । दोहान्तशीतं महिषीपयश्च गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥" पूर्व्वाह्णपीतं दुग्धं वृष्यं बृंहणमाग्नेयञ्च, मध्याह्नपीतं बलदं कफघ्नं कृच्छ्रघ्नञ्च । बाल्ये अग्निकरं यौवने बल्यं वीर्य्यदञ्च वार्द्धके भवति । रात्रौ नानादोषशमनं अतः क्षीरं सदा सेव्यम् । मुहूर्त्तत्रयपर्य्युषितमतस्तं न सेवेत । पक्षोषितं दोषकरं तदूर्द्धञ्च विषोपमं ज्ञेयम् । ज्वरे तद्गुणाः—"जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्याद्मृतो-

पनम् । तदेव तवधे पीतं विषवद्धन्ति मानवम् । चतुर्थभागं सलिलं निधाय यवादयदावर्त्तितमुत्तमं स्यात् । सर्व्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्य्यप्रदं चीरमतिप्रशस्तम् ।” इति दुग्धक्वाथः। “गव्यम्पूर्व्वाह्नकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् । चीरं सशर्करं पथ्यं यद्वा सात्म्यं च सर्व्वदा । पित्तघ्नं शृतशीतलं कफहरं पक्वं तदुष्णं भवेच्छीतं यत्तु न पाचितं तदखिलं विष्टम्भदोषप्रदं । धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं वृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥” शृतशीतादिचीरगुणाः —“चीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तं न चैतल्लवणेन सार्द्धम् । पिष्टान्नसन्धानकमाषमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ।” तथाच. “मत्स्यमांसगुड़मुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः । शाकजाम्बवरसैस्तु सेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥” इति चीरवर्ज्जनस्थानम् । “स्निग्धं शीतं गुरु चीरं सर्व्वकालं न सेवयेत् । दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च । नित्यं तीव्राग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्यन्ति धातवः सर्व्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥” इति चीरसेवनस्थानम् । “चीरं गवाजकादीर्मधुरं चारं नवप्रसूतानाम् । रूचं न पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥ मधुरं त्रिदोषशमनं चीरं मध्यप्रसूतानाम् । लवणं मधुरं चीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥ गुणहीनं निःसारं चीरं प्रथमप्रसूतानां । मध्यस्य वरसायनमुक्तमिदं दुर्ब्बलन्तु वृद्धानाम् ॥ तासां मासत्रयादूर्द्धं गुर्व्विणीनाञ्च यत्पयः । यद्वाहि लवणं चीरं मधुरं पित्तदोषकृत् ॥ गवादीनां वर्णभेदात्तथा दुग्धादिके पृथक् । केश्चिदुक्तो विशेषाश्च विशेषो देशभेदतः ॥” तथा उक्तञ्च । देशेषु देशेषु च तेषु तेषु तृणाम्बुनी याद्दशदोषयुक्ते । तत्सेवनादेव गवादिकानां गुणा हि दुग्धादिषु ताद्दशलम् । शीत स्निग्धं गुरु गौल्यं वृष्यं पित्तापहं परं । श्रश्चैवाभिशीतस्य कोलाटन्तु पयश्छदः ॥” रा.नि.व.१५ । प्रभातदुग्धं —“निशाशीतांशुसंशीतं निद्रालस्यश्रमानुगं । सघनं शीतकफकृत् चीरं प्राभातिकं भवेत् ॥” चक्रि,८म. ।

दुग्धकन्दगणः । पुं । दुग्धप्रधाने श्वगन्धादिद्रव्यगणे । यथा—“श्वगन्धा च मुशली विदारी च शतावरी । चीरवाराहिका चेति दुग्धकन्दगणस्त्वयम् ॥” गुणाः —“बालकी वर्द्धते वीर्य्यैरिदं मूर्वालया सह । एतदर्कस्य पानेन कन्या षोड़शवार्षिकी ॥” श्रर्कं. ।

दुग्धकूपिका । स्त्री । घृतदुग्धमिश्रिततण्डुलचूर्णकृतपिष्टकविशेषे । तन्निर्माणविधिः यथा—“तण्डुलचर्णविमिश्रितनष्टचीरेण सान्द्रश्लिष्टेन । हृद्कूपिकां विदध्यात्ताञ्च पचेत् सर्पिषा सम्यक् । अथ तां कीरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च । सद्कमुद्रितवदनां सर्पिषि सपक्ववदनाञ्च । अथ पाखण्डखण्डपाके स्नापयेत् कर्पूरवासिते कुशलः ॥” गुणाः —“अथ दुग्धकूपिका सा बल्या पित्तानिलापहा । वृष्या शीता गुर्व्वी शुक्रकरी वृंहणी रुच्या । विदधाति कायपुष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचिरम् ॥” भा. । [ग्धामे । चीरफेने । मे. ।

दुग्धतालीयम् । क्ली । दुग्धसारे । हे.च. । दु-

दुग्धतुम्बी । स्त्री । चीरालाब्वाम् । वै.निघ. ।

दुग्धत्रयम् । क्ली । गोमहिषच्छागदुग्धेषु । र.सा.सं. ।

दुग्धदा । स्त्री । चणिकातृणे । रा.नि.व.८ ।

दुग्धनिका । स्त्री । रक्तापामार्गे । श्रर्कवृत्ते । वै.निघ. । [ग्धपाकपात्रे । हारा. ।

दुग्धपाचनः । त्रि । दुग्धपाककरे । क्ली । दु-

दुग्धपाषाणः (कः) । पुं । खटिकाविशेषे । फूलथड़ि, थड़िमाटी । हिं शिरगोला । गुणाः -- रुच्य ईषदुष्णः ज्वरपित्तहृद्रोगकासशूलाध्मानहरश्च । रा.नि.व.१३ । [लथड़ि । रा.नि.व.३ ।

दुग्धपाषाणिका । स्त्री । दुग्धपाषाणे । फू-

दुग्धपुच्छी । स्त्री । वृत्तविशेषे । দুধপেয়া । श.च. ।

दुग्धफेनः (कः) । पुं,क्ली । चीरफेने । দুধের ফেনা । रा.नि.व.१५ । गुणाः—“कृष्णगोऽश्वपयःफेनमजानां वेति शस्यते । मन्दाग्नीनाङ्कशानाञ्च विशेषादतिसारिणां । उत्साहदीपनम्बल्यं मधुरं वातनाशनं । सद्यो बलकरश्चैव तस्य चीरविलोड़ितं । चीणज्वरातिसारे च सामे च विषमज्वरे । मन्दाग्नौ कफमाश्रित्य पयःफेनम्प्रशस्यते । चीरं गवाश्चीरफेनं तक्रं वा हितमेव च । पक्वान्नभचणादपि ग्रहणी तस्य नश्यति । ताम्बूलं नैव सेवेत चीरम्पीत्वा तु मानवः । यावत्तच्च द्रवेच्चीरभुक्तान्नादापि शस्यते ॥” अत्रि. ।

दुग्धफेनी । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । मं वा दुधफेनी, हालुगोलवि । गुणाः—कटुः तिक्ता हिमा विषघ्नी व्रणघ्नी रुच्या । रा.नि.व.५ । पक्वान्नविशेषे । वै निघ. ।

दुग्धवटी । स्त्री । शोथे वटी । विषं हिङ्गुलं धुस्तूरवीजं समभागं गृहीत्वा धुस्तूरपत्ररसेन प्रहरं मर्द्दयित्वा मुद्गमाना वटी कार्य्या । भैष. ।

दुग्धवीजः (जा) । पुं,स्त्री । यावनालादिकृतचिपीटके । জনার বা জোয়ারের চিঁড়ে । "ये चान्ये यावनालाद्याश्चिपिटाख्यतण्डुलाः । अनग्नतण्डुलास्ते तु दुग्धवीजाः प्रकीर्त्तिताः ॥" गुणाः —"दुग्धवीजा सुमधुरा दुर्ज्जरा वीर्य्यपुष्टिदा । शालेययावनालाद्याः चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः ॥" रा.नि.व.१६ ।

दुग्धसन्तानिका । स्त्री । दुग्धसरे । वै.निघ. ।

दुग्धहरणी । स्त्री । दुग्धवहनाड्याम् । रस.र. स्तनरो.चि. ।

दुग्धक्षीरिका । स्त्री । दुग्धतण्डुलघृतशर्कराकृतपायसे । यथा—"दुग्धाष्टमांशभागेन तण्डुलान् घृतसंस्कृतान् । शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु क्षिप्त्वा सिद्धा हि क्षीरिका । पायसं शर्करायुक्तघृतप्रक्षेपणाद्भवेत् ॥" गुणाः—"सा गुरुर्वातकृद्बल्या मलावष्टम्भका तथा । अरुचिं मेदवृद्धिञ्च कफमग्नेश्च मन्दताम् । कृत्वा च रक्तपित्तं हि वातपित्तञ्च नाशयेत् ॥" द्रव्यगुणः ।

दुग्धा (ग्धी) । स्त्री । क्षीरिकायां । ক্ষিরাই । र.मा. । भैष.क्षुद्ररो.चि. । काकोल्याम् । पलाशीलतायाम् । शारिवायाम् । वै.निघ. । दुग्धपाषाणे । फूलखड़ि । रा.नि.व.१३ ।

दुग्धाम्रम् । क्ली । दुग्धतालीये । আঁবের সঙ্গে দুধ । गुणाः—"दुग्धाम्रं शीतलं स्वादु रुच्यं वर्णकरं गुरु । वातपित्तापहं रुच्यं बृंहणम्बलवर्द्धनम् ॥" रा.नि.व.१५ । [रा.नि.व.१३ ।

दुग्धाश्मा । पुं । दुग्धपाषाणे । फूलखड़ि ।

दुग्धाच्छः । पुं । क्षीरस्फटिके । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दुग्धिका । स्त्री । क्षुद्रक्षीरिकायाम् । ছোট থিরাই । मं दुधि । कं दुधली । तें पिन्नपालचेट्टु । गुणाः—"दुग्धिकोष्णा गुरु रुक्षा वातला गर्भकारिणी । स्वादुक्षीरा कटुस्तिक्ता सृष्टमूत्रमलापहा । स्वादुर्विष्टम्भिनी वृष्या कफकुष्ठकृमिप्रणुत् ॥" भा. । चि.क्र.क.प्रदर-चि. । रस.र.ज्वरादि.चि. । इन्द्रीवरायाम् । ইন্দ্রচির্ভটী । शुक्लकटुकालाव्वाम् । তিং লাউ । वै.निघ. । वृक्षभेदे । খির্ণী গাছ । र.मा. ।

दुग्धिनि(नी)का (नी) । स्त्री । रक्तापामार्गक्षुपे । रा.नि.व.४ । शुक्लदुग्धालाव्वाम् । वा. उ ३७अ. । [चे । वै.निघ. ।

दुच्छुकः । पुं । सुरामांस्याम् । मे. । तालीशप-

दुड़िः (लिः) । स्त्री । कच्छपिकायां । अ.टी. रा. । मे. ।

दुण्डुभः । पुं । सर्पभेदे । ঢোঁড়া সাপ । उणा. ।

दुण्डुभा । स्त्री । सर्पपत्रचे । वै.निघ. ।

दुद्रुमः । पुं । कन्दविशेषे, हरितपलाण्डौ । अम. ।

दुन्दुभिः । पुं । सर्पदष्टेन्दुरादौ, दन्दुर इति लोके । सु.कल्प.७अ. । प्रतुदपक्षिविशेषे । च.सू. २७अ. । विषे । हे.च. ।

दुन्दुमारः । पुं । विड़ाले । वै.निघ. ।

दुम्बकः । पुं । स्वनामख्यातमेषे । দুম্বা । वै.निघ. ।

दुरभिग्रहः । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

दुरभिग्रहा । स्त्री । दुरालभायां । कपिकच्छ्वां । अपामार्गे । रा.नि.व.२३ । अलाव्वां । वै.निघ. ।

दुराधर्षः (र्षा) । पुं, स्त्री । सिद्धार्थे । শ্বেত সরিষা । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

दुरारुहः । पुं । नारिकेलवृक्षे । विल्ववृक्षे । रा.नि.व.११ ।

दुरारुहा । स्त्री । खर्ज्जूरीवृक्षे । খেজুর গাছ । नारिकेलवृक्षे । तालवृक्षे । वंशे । रा.नि.व.२३ ।

दुरारोहः । पुं । तालवृक्षे । शाल्मलीवृक्षे । खर्ज्जूरीवृक्षे । वै.निघ. । शरटे । रा.नि.व.१९ ।

दुरारोहा । स्त्री । श्रीवल्लीवृक्षे । रा.नि.व.८ । शरटे । গিরগিটে । रा.नि.व.२३ । पिण्डीखर्ज्जूर्य्याम् । भा. । शाल्मलीवृक्षे । चिका. ।

दुरालभा (लम्भा) । स्त्री । (Alhagi maurorun. Syu, Hedysarum Al-

hagi.) स्वनामख्यातक्षुपे । हिङ्गुया इति ख्याता । दुराल(ला)भा । हिं वम्. जवासा दुराला, धमासा । मं वेलिकामूली । कं बल्लिदुरुवे । तें पिलरिगटि टुलगोंड़ि । सा द्विधा स्थूलसूक्ष्मभेदात् । गुणा: - कटु: तिक्ता उष्णा क्षाराम्लिका मधुरा वातपित्तघ्नी ज्वरगुल्मप्रमेहघ्नी च । रा.नि.व.४ । "यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैस्तुल्या दुरालभा ।" भा. । वा.चि.१अ.। सि.यो.कास.चि. । "दुरालभाम्लवेतसै: ।" कार्पासक्षुपे । सूक्ष्मायां । पिड़िंग शाक । श्र.चि. ।

दुरालभादि: । पुं । दुरालभामृतामुस्तानागरकृत: कषाय: वातज्वरे हित: । दुरालभादिरयं पित्तज्वरतृष्णारक्तपित्तदाहघ्न: । वा.चि.१अ.। "दुरालभापर्पटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् । जलं पिबेत् शर्करयावगाढ़म् ।" च.द.पि.ज्व.चि.।

दुरितद(म)मनी । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

दुरिष्टकृत् । पुं । अभिचारकर्त्तरि ।

दुरुराह: । पुं । पुण्ड्रकयुक्तदुष्कुलाहाश्वे । "दुष्कुलाहो दुरुराह. पुण्ड्रकश्चैव कीर्तित: ।" ज.द.३अ. ।

दुरोह: । पुं । नागकेशरवृक्षे । वै.निघ. ।

दुर्ग: । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

दुर्गकारक: । पुं । तरुभेदे । श्र.मा. ।

दुर्गन्धम् । क्ली । सौवर्चललवणे । हे च. ।

दुर्गन्ध: । पुं । आम्रवृक्षे । श्र.च. । पलाण्डौ । भा. । त्रि । पूतिगन्धयुक्ते । [निघ. ।

दुर्गन्धा । स्त्री । वाकुच्याम् । सोमराज । वै.

दुर्गन्धास्य: । पुं । मुखरोगभेदे । मुखे दुर्गन्ध हओया । [र्चललवणे । वै.निघ. ।

दुर्गन्धि: । पुं । आम्रवृक्षे । दुर्गन्धे । क्ली । सौव

दुर्गपुष्पी (ष्पिन्) । पुं । वनस्पतिभेदे । केशपुष्टा इति लोके । श्र.च. ।

दुर्गलङ्घन: । पुं । उष्ट्रे । हे.च. ।

दुर्गा । स्त्री । श्यामपक्षिणि । शामापाखि । रा.नि.व.२१ । कृष्णचटके । कृष्णशारिवायाम् । श्यामालता । नील्यां । मे: । कोकिलायाम् । वै.निघं. । अपराजितायां । श्र.च. ।

दुर्गाह्लाद: । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । वै.निघ. ।

दुर्गाह्व: । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

दुर्ग्रह: । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व.४।१२ ।

दुर्ग्रहा । स्त्री । मुस्तायाम् । रा.नि.व.१२ । अपामार्गे । भा.पू.१भ. ।

दुर्घटा । स्त्री । पृष्ठग्रन्थौ । वै.निघ. ।

दुर्घोष: । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१९ ।

दुर्जर: । त्रि । दुष्पचे । वै.निघ. ।

दुर्जरफलम् । क्ली । कर्कटिकायाम् । वै.निघ.।

दुर्जरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्की । रा.नि.व.३ । घोली । वै.निघ. ।

दुर्जलजेता (रस:) । पुं । ज्वरे रस: । पाठ:—"विषं भागद्वयं दग्धं कपर्दं पञ्चभागकं । मरिचं नागरञ्चैव चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत् । आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यान्मुद्गनिभां वटीं । वारिणा वटिकायुग्मं प्रात: सायञ्च भक्षयेत् ॥" विषं २ भ. वराटकभस्म मरिचचूर्णं शुण्ठीचूर्णं प्र. ५ भ.। भा. म.१भ. ।

दुर्दग्धम् । क्ली । अग्निदग्धरोगे ।

दुर्दर्प: । पुं । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. ।

दुर्द्रिता । स्त्री । लताभेदे । जटा. ।

दुर्द्रुम: । पुं । हरित्पलाण्डौ । रा.नि.व ७ ।

दुर्धर: । पुं । ऋषभकौषधौ । मे. । भल्लातकवृक्षे । अनडुहि । रा.नि.व.२३ । पारदे । वै.निघ.।

दुर्धर्षा । स्त्री । नागदमन्याम् । नागदना । रा.नि.व.५। कन्थारीवृक्षे । फणिमनशा। रा.नि.व.८।

दुर्नाम(क)म् (मा) । क्ली,स्त्री । अर्शोरोगे । रा.नि.व.२०। स्त्री । पङ्क्तौ । झिणुक । हारा.। गण्डूपदे । वै.निघ. ।

दुर्नामारि: । पुं। शूरणे । ओल । रा.नि.व.७।

दुर्नाम्नी । स्त्री । अर्शोरोगे । श्र.र. ।

दुर्न्यास: । पुं । असम्यक्स्थापने । भा.म.२भ.।

दुर्ब्बला । स्त्री । जलशिरीषे । भा. ।

दुर्भरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.निघ.।

दुर्भिक्षा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।

दुर्म्मना: । स्त्री । शतावर्य्यां । रा.नि.व.४ ।

दुर्म्मर: । पुं । पिप्पलवृक्षे । अश्वत्थ गाछ । वै. निघ. ।

दुर्म्मरा । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ । श्वेतदुर्व्वायां । रा.नि.व.८ । दूर्व्वायां । जटा. ।

दुर्म्माषा । स्त्री । शुक्लगुञ्जायाम् । मद.व.२ ।

दुर्म्मुख: । पुं । वानरे । घोटके । सर्पे । त्रिका.।

दुर्म्मुखा । स्त्री । शुक्लगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

दुर्म्मोका । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

दुर्म्मोहा । स्त्री । काकादनीलतायाम् । श्वेत कुँच । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

दुर्लभ: । पुं । कर्चूरे । शठी । वम्. कचोरा । रा.नि.व.६। वै.निघ.। श्वास.रो.चि.श्वासकालेश्वरे । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४। अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ.।

दुर्लभा । स्त्री । जीवन्त्याम् । प.मु. । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । रक्तदुरालभायाम् । वै. निघ.२भ.मधुरज्व.चि.मधुकादि: । शम्याम् ।

दुर्वर्ण(क)म् । क्ली । रौप्ये । प.मु. । एलबालुके । रा.नि.व.४ । [दा । वै.निघ. ।

दुर्विधेया । स्त्री । कर्पूरशल्याम् । आम आ-

दुश्चक्रम: । पुं । गोक्षुरके । रा.नि.व.४ ।

दुश्च(ष्क)र: । पुं । भल्लूके । रा.नि व.१९ । शल्लूके । हारा. ।

दुश्चर्मा । पुं । त्वग्दोषरोगे । त्वक्दोष । ते च शीतपित्तोदर्दकोठरोगा: । रा.नि.व.२० ।

दुष्कुल: (लीन:) । पुं। चोरकनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । श.र. ।

दुष्खदिर: । पुं । खदिरभेदे । विट्थदिर । गुणा:—कटुतिक्तोष्ण: रक्तव्रणकण्डूविषवीसर्पज्वरकुष्ठोन्मादभूतघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

दुष्टम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ । श.च. ।

दुष्टपीनस: । पुं । पीनसरोगे । वै.निघ. ।

दुष्टप्रतिश्याय: । पुं। नासारोगविशेषे । "प्रक्लिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति । पुनरानह्यते चापि पुनर्विव्रियते तथा । निश्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धं न वेत्ति च । एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ॥" मा.नि. । [पि चि. ।

दुष्टान्नम् । क्ली । विषादिदुष्टे अन्ने । भा.च.

दुष्टाम्बु । क्ली । दुष्टजले । मे. ।

दुष्पत्र: । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । चोरा इति पार्व्वता: । रा.नि.व.१२।२१ । चण्डालकन्दे । यमानीभेदे । वै.निघ. ।

दुष्प्रधर्ष(र्षि)णी । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा. नि.व.४ । वार्त्ताक्याम् । प.मु. । बृहत्यां । भा. ।

दुष्प्रधर्षा । स्त्री । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४। खर्ज्जूरीवृक्षे । खेजुर गाछ । रा.नि.व.११ ।

दुष्प्रवेशा । स्त्री । कन्थारिवृक्षे । फणिमनसा । रा.नि.व.८ । गृहकन्यायां । वै.निघ. ।

दुस्पर्श: । पुं । दुरालभायाम् । अ.टी.भ.। सि. यो.वातकासलेहे । च.द.वातकफ.ज्व. । "व्याघ्रीदुस्पर्शगोक्षुरै: ।" भा. । लताकरञ्जे । रा.नि.व.८।

दुस्पर्शा । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आलाकुशी । रा.नि.व.३ । रक्तदुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । पाटलवृक्षे । आकाशवल्लीलतायाम् । आलोकलता । वनवदरे । वै.निघ. । कण्टकार्य्याम् । रा. नि.व.४।२३ ।

दुस्फोट: । पुं । दुष्टव्रणे । शस्त्रभेदे । हे.च. ।

दू: । पुं । रोगे । वै.निघ. ।

दूत: । पुं । वैद्यानेतरि । गमनाय प्रश्नाय वा गते पुरुषे । सु.सू.१०अ. । तल्लक्षणम्—"यत्किञ्चित्तकमानेतुं याति दूत: स कथ्यते । दूता: सुजातयोऽव्यङ्गा: पटवो निर्म्मलाम्बरा: । सुखिनोऽश्ववृषारूढ़ा: शुभपुष्पफलैर्युता: । सजातय: सुचेष्टाश्च सजीवदिशि सङ्गता: । भिषजं समये प्राप्ता रोगिण: सुखहेतवे ॥" भा. ।

दूतघ्नी । स्त्री । कदम्बपुष्प्याम् । श.च. ।

दूति(ती)का । स्त्री । सारिकायाम् । शालिक । रा.नि.व.१९। श्वेतकण्टकार्य्यां । वै.निघ.।

दूती । स्त्री । रक्तपाटलायाम् । शारिकापक्षिणि । रा.नि.व.१९ । वै.निघ. ।

दूरगः (मः) । पुं । उष्ट्रे । गर्द्दभे । रा.नि.व. १९ । वै.निघ. ।

दूरजम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । भा. ।

दूरदर्शी (दृक्) । पुं । गृध्रे । त्रिका. । पण्डिते । हे.च. । [वै.निघ. ।

दूरमूला । स्त्री । मुञ्जे । मूज । दुरालभायाम् ।

दूरेरितेक्षणः । त्रि । केकरे । टेरा, गञा । श.मा. ।

दूर्य्यम् । क्ली । विष्ठायाम् । श.र. ।

दूर्व्वा । स्त्री । (Cynodon dactylon, Syn. Agrostis cynosurioides, or Panicum dactylon.) स्वनामख्यातघासविशेषे । दूर्व्वा । हिं उत्, दुव् । तैं गरिकेगड्डि, गरिककसुव । ता. अरुगम् पुल्लु । दूर्व्वा बहुधा श्वेतनीलमालागण्डभेदेन । तासां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । सा. गुणाः—कषायाः मधुराः शीतपित्ततृष्णारोचकवमिघ्नाः दाहमूर्च्छाग्रहभूतश्रान्तिश्लेष्मश्रमध्वंसिन्यश्च । रा.नि.व.८ । वा.सू.१५ अ. । "दूर्व्वानन्तानिम्बवासाः ।" श्वेतदूर्व्वायां । भा.४भ.बालरो.चि. । "श्वेता दूर्व्वा घृतं मधु ।" भार्गव्याम् । रा.नि.व.६ ।

दूर्व्वादिवर्गः । पुं । दूर्व्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्तागुन्द्राभीरुशीतपाकीप्रियङ्गवश्चेति वर्गे । गुन्द्रः शरः, अभीरुः शतावरी मुसलणं वा, शीतपाकी गुञ्जा । अयञ्च वर्गः पित्तघ्नः न्यग्रोधपद्मकादिवत् । वा.सू.१५अ. ।

दूर्व्वाद्यघृतम् । क्ली । रक्तपित्ते घृतम् । छागघृतं ४ श. । कल्कार्थं—दूर्व्वामूलं उत्पलमूलं कुङ्कुमं मञ्जिष्ठा एलवालुकम् उशीरं मुस्ता रक्तचन्दनम् एषां प्र. २ तो. । पाकार्थं—आतपतण्डुलजलं १६ श. छागदुग्धं १६ श. । (तण्डुलोदकार्थं तण्डुलं जलं १६ श.) । भैष. । भा. । [च. ।

दूर्व्वासोमः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९

दूलकम् । क्ली । तूलके । तूला । रस.र.बाल. चि. । [श.र. ।

दूलि(ली)का । स्त्री । नील्यां । नील गाछ ।

दूषकः । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणाः शालिवत् । सु.सू.४६अ. । भा.पू.१भ.धा.व. ।

दूषिः (षि[षी]का) । स्त्री । नेत्रमले । चक्षुर पिचुटी । रा.नि.व.१८ । अ.टी.भ. । श.र. । मुखदूषिकारोगे । वा.उ.२१अ. । तूलिकायां । मे. ।

दूषीविषम् । क्ली । औषधादिकृतावीर्य्यविषे । भोजनादिदोषेण निद्रया वा दूषितं चीणविषं धातूनपि काये दूषयत् दूषीविषमित्युच्यते । "दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः । यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥" तस्य चि.अजेयघृतादौ । सु.कल्प.२अ. । तच्च विषं प्राणहरम् । यथा—दूषीविषं प्राणहरमिति सङ्क्षेपतो मतम् । लक्षणं—"गात्रं रक्तं सितं रक्तं श्यावं वा पिड़कान्वितं । सकण्डूदाहवीसर्पपाकि स्यात् कोथनं तथा ॥" च. । गुणाः—"उदरगुल्मकुष्ठप्रमेहघ्नम् ।" राज. ।

दूषीविषारिः । पुं । दूषीविषविषघ्ने अगदविशेषे । "पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्च्चिका । कुटन्नटं नत कुष्ठं यष्टीचन्दनगैरिकम् । दूषीविषारिनामायं न चान्यत्रापि वार्य्यते ॥" वा. उ.३५अ. । सु.कल्प.१अ. । [च. । वस्त्रे । मे. ।

दूष्यम् । क्ली । रक्ते । वा.सू.२५अ. । पूये । हे.

दूष्यजलम् । क्ली । विण्मूत्रादिदुष्टवारिणि । विष्ठादिदुष्ट जल । यथा—"विण्मूत्रारुणनीलिकाविषहतं तप्तं घनम्फेनिलं दन्तग्राह्यमनार्त्तवं सलवणं शैवालकैः संवृतम् । जन्तुव्रातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलं चन्द्रार्कांशुतिरोहितं च न पिबेत् नीरं जड़ं दूषितम् ॥" रा.नि.व.१४ ।

दूष्युदरम् । क्ली । त्रिदोषजोदररोगे । निदानलक्षणं यथा—"स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविड़ार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः । यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा । तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्व्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।…प्रकीर्त्तितं दूष्युदरन्तु घोरम् ॥" सु.नि.७अ. ।

दृक् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

। क्ली । छिद्रे । उणा. ।

दृक्कटः । पुं । दृक्कटे । त्रिका. ।

दृक्कर्णः । पुं । सर्पे । हे.च. ।

दृक्प्रदम् । क्ली । सौवीराञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

दृक्प्रसादः । पुं,स्त्री । कुलत्थायाम् । वनवाँमरा । रा.नि.व.५ । कुलत्थाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

दृक्श्रुतिः । पुं । सर्पे । ह्ला. ।

दृक्क्षेपः । पुं । चाक्षुषीतने । वै.निघ. ।

दृग्योनिः । पुं । ईर्ष्यकल्कीवे । निदा. ।

दृग्विषः । पुं । सर्पे । हे.च. ।

दृग्वाराधिहृतम् । क्ली । रक्ताञ्जने । वै.निघ. ।

दृढ़ः । पुं,क्ली । एलबालुके । रा.नि.व.४ । श्रावलीवृक्षे । धववृक्षे । लौहे । श.च. । हीरके । वै.निघ. ।

दृढ़कण्टकः (का) । पुं, स्त्री । खर्जूरवृक्षे । वै.निघ. । शृङ्गाटवृक्षे । धल आँकड़ गाछ । श.च. ।

दृढ़काण्डम् । क्ली । दीर्घरोहिषवृक्षे । बड़ गन्ध तृण । रा.नि.व.८ । पुं । वंशे । बाँश । रा.नि.व.७ । [ताल गरुड़ी । रा.नि.व.३ ।

दृढ़काण्डा । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । पा-

दृढ़गर्भम् । क्ली । हीरके । प.मु. ।

दृढ़ग्रन्थिः । पुं । वंशे । बाँश । रा.नि.व.७ ।

दृढ़च्छदः । पुं,क्ली । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ । दीर्घरोहिषे । बड़ गन्ध तृण । रा.नि.व.८ ।

दृढ़तरुः । पुं । धववृक्षे । धाओया गाछ । रा.नि.व.९ । [ल्लजायां । उलू । रा.नि.व.८ ।

दृढ़तृणः । पुं,स्त्री । मुञ्जतृणे । मूञ । (णा) व-

दृढ़त्वक् । पुं । यावनालशरे । रा.नि.व.८ । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

दृढ़दंशकः । पुं । जलचरविशेषे । हाङ्गर । वै.निघ. । शब्दार्थकल्पतरुः । [नि.व.११ ।

दृढ़नीरः (लः) । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.

दृढ़पत्रः । पुं । वंशे । बाँश गाछ । रा.नि.व.७ । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

दृढ़पत्री । स्त्री । वल्लजायां । उलू । रा.नि.व.८ ।

दृढ़प(पा)दा (पादी) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । यवतिक्तायाम् । रा.नि.व.३।५ । [व.५ ।

दृढ़पदी । स्त्री । वन्दाके । परगाछा । रा.नि.

दृढ़पुष्पा । स्त्री । गुलुच्छकन्दे । वै.निघ. ।

दृढ़पृष्ठकः । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१९ ।

दृढ़प्ररोहः । पुं । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । रा.नि.व.११ ।

दृढ़फलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । गुवाकवृक्षे । रा.नि.व.११ । कतकवृक्षे । निर्म्मली । वै.निघ. ।

दृढ़बन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श.च. ।

दृढ़बालुकम् । क्ली । एलबालुके । रा.नि.व.४ । वै.निघ. । [See वज्रम् ।

दृढ़भार्गवकम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१३ ।

दृढ़माला । स्त्री । भूधात्र्यां । वै.निघ. । भा. ।

दृढ़मूलः । पुं । मुञ्जतृणे । मुञ्ज । मन्थानकतृणे । रा.नि.व.८ । नारिकेलवृक्षे । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दृढ़रङ्गदा (ङ्गा) । स्त्री । स्फटिकारिकायां । भा. । रा.नि.व.१३ ।

दृढ़रजाः । स्त्री । प्रौढ़स्त्रियाम् । वै.निघ. ।

दृढ़लता । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । पाताल गरुड़ी । रा.नि.व.३ ।

दृढ़लोमा (न्) । पुं, स्त्री । शूकरे । श.च. ।

दृढ़वल्कः (लः) । पुं । क्रमुकवृक्षे । रा.नि.व.११ । लकुचवृक्षे । डहुया गाछ । रा.नि.व.९ । (ल्का) स्त्री । अम्बष्ठायां । रा.नि.व.४ ।

दृढ़वल्लः । पुं । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

दृढ़बीजः । पुं । वर्व्वूरवृक्षे । चक्रमर्द्दे । रा.नि.व.८ । नारिकेलवृक्षे । बदरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

दृढ़वृन्तः (न्ता) । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. । [च. ।

दृढ़सूत्रिका । स्त्री । मूर्व्वायाम् । मूर्गा । श.

दृढ़स्कन्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । राजादनवृक्षे । क्षौर्णी । जटा । रा.नि.व.११ । [११ ।

दृढ़स्थितिः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.

दृढ़(ढ़े)क्षुरा । स्त्री । वल्लजायां । उलू । रा.नि.व.८ ।

दृढ़ेक्षुरः । पुं । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

दृढ़ा । स्त्री । मुषल्यां । तालमूली । प.मु. । भूधात्र्यां । वै.निघ. ।

दृढ़ाङ्गम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१३ ।

दृढ़ारङ्गा । स्त्री । स्फटिकारिकायां । भा. ।

दृतम् (ता) । क्ली, स्त्री । जीरके । वै.निघ. । श.च. । [मत्स्यविशेषे । मे. ।

दृतिः । पुं । भस्त्रायां, चर्मपुटके । सु.सू.६ऋ. ।

दृतिधारकः । पुं । तरुभेदे । आकनपाता गाछ । श.च. ।

दृतिहरिः । पुं । कुक्कुरे । व्याक. । [हे.च. ।

दृभूः (म्फूः) । स्त्री । सर्पे । मे. । वज्रे । सूर्ये ।

दृश(ष)त् । स्त्री । प्रस्तरे । अम. । पेषणशिलायां । शिल । मे. ।

दृशा । स्त्री । चक्षुषि । श.च. ।

दृशाकाङ्क्ष्यम् । क्ली । पद्मे । श.च. ।

दृशिः (शी) । स्त्री । लोचने । श.र. ।

दृशोपमम् । क्ली । श्वेतपद्मे । श.च. ।

दृश्या । स्त्री । कपिकच्छ्वां । আলাকুশী । वै. निघ. । [शिगुड़ति । रा.नि.व.४ ।

दृषत्पत्री । स्त्री। शिग्र(ग्रु)शाम् । बम्. सेगुड़ी,

दृषत्सारम् । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ ।

दृष(द्वे)दः । पुं । करज्योड़िपाषाणभेदे । হাড়জোড়া । हिं हाथाजोड़ी । वै.निघ. ।

दृष्टरजाः । स्त्री । प्राप्तवयस्कायां, मध्यमायां स्त्रियि । रा.नि.व.१८ ।

दृष्टान्तः । पुं । दृष्टान्तोनाम "मूर्खविदुषाम्बुद्धिसाम्यं यो वर्ण्यं वर्णयति – यथाग्निरुष्णो द्रवमुदकं स्थिरा पृथिवी आदित्यः प्रकाशक इति । यथावादित्यः प्रकाशकः, तथा साङ्ख्यवचनं प्रकाशकमिति ।" च.वि.८ऋ. । मरणे । मे. । [शने । मे. ।

दृष्टिः । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । ज्ञाने । द-

दृष्टिकृत् (तम्) । क्ली । स्थलपद्मे । श.च. । श.र. । [भ्रमपूतनायाम् । वा.उ.३ऋ. ।

दृष्टिपूतना । स्त्री । बालानां स्त्रीग्रहविशेषे,

दृष्टिप्रदा (वर्त्तिः) । स्त्री। नेत्ररोगे वर्त्तिः । त्रिफला, कुक्कुटाण्डत्वक् (কুকুড়ার ডিমের খোসা) कासीसं (হিরাকস) लौहं नीलोत्पलं विडङ्गं समुद्रफेनं प्र. समं पेषयित्वा ताम्रपात्रे छागदुग्धेन सप्ताहं भावयेत् । अथ पुनश्छागदुग्धेन संमिश्र्य वर्त्तिः कार्या । भा. ।

दृष्टिवन्धुः । पुं । खद्योते । श.र. ।

दृष्टिमण्डलम् । क्ली । दर्शने । वै.निघ. ।

दृष्टियोनिः । पुं । ईर्ष्यकक्लीवे । सु. ।

दृष्टिरोगः । पुं । नेत्ररोगे ।

दृष्टिवर्त्म । क्ली । नेत्रवर्त्मनि ।

दृष्टिविषः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

दृष्टिसन्धिः । पुं । नेत्रकोणे । वै.निघ. । [मे.]

देवः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३। क्ली। इन्द्रिये ।

देवकर्द्दमः । पुं । पञ्चसुगन्धौ । समभागश्रीखण्डचन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमेषु । रा.नि.व.२२ ।

देवकाष्ठम् । क्ली । देवदारुणि । प.मु. । काष्ठदारुणि । सि यो.काम.चि.मण्डूरवटके । गुणाः —तीक्ष्णोष्णं रुचं श्लेष्मवातघ्नञ्च । रा.नि.व.१२ ।

देवकुक्कुटकः । पुं । सुनिषण्णकशाकभेदे । শুশুনি শাক । बम्. कुरडु । गुणाः—शीतो वृष्यः मूत्ररोगहरः अश्मरीनाशकः । वै.निघ. ।

देवकुतुम्बकः । पुं । महाद्रोणपुष्प्याम् । বড় বলঘসিয়া । वै.निघ. ।

देवकुम्भः (म्भा) (म्भी) । पुं, स्त्री । स्वनामख्यातवृक्षविशेषे । हिं तुम्बा, दणहला । गन्धप्रसारणी कुम्बेति कोङ्कणे । बम्.शेतवड़ । गुणाः—कटुः तिक्तः मेध्यः पारदशोधकः पिशाचबाधाकफघ्नः वाताग्निमान्द्यघ्नः द्रोणपुष्पीगुणश्च । वै.निघ. ।

देवकुरुम्बा । स्त्री। महाद्रोणपुष्प्याम् । रा.नि. व.५ ।

देवकुसुमम् । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

देवगन्धकम् । क्ली । रोहिषतृणे । गन्धतृण । वै निघ. । [आरामशीतलायाम् । वै.निघ. ।

देवगन्धा । स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि.व.५।

देवग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेषे । ब्रह्मदण्डी । तल्लक्षणं यथा—"सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्तन्द्री अवितथसंस्कृतप्रभाषी । तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवगु-

ष्टः। संक्लेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माची विभ्रान्तभ्रो विमार्गदृष्टिः। सन्तुष्टो न भवति चान्न पानजातैः दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः॥" निदा.।

देवचिकित्सकौ। पुं। अश्विनीकुमारौ। हला.।

देवजग्ध(क)म्। क्ली। रोहिषतृणे, कत्तृणे। সুগন্ধতৃণ। अम.। [हारा.।

देवटी। स्त्री। चिल्लपक्षिविशेषे। গাংচিল।

देवतरुणी। स्त्री। राजतरुणीपुष्पवृक्षे। वै.निघ.।

देवतरुः। पुं। अश्वत्थवृक्षे, चैत्यवृक्षे। त्रिका.। विकङ्कतवृक्षे। वै.निघ.। मन्दारवृक्षे। পারিজাতবৃক্ষে। हरिचन्दने। अम.।

देवता। स्त्री। धुस्तूरवृक्षे। वै.निघ.।

देवताकुसुमम्। क्ली। लवङ्गे। देवहुली इति ख्याते गन्धद्रव्ये। च.द.।

देवताड़ः (कः)। पुं। देवदालीवृक्षे। দেয়াতাড়া। घःषालतायाम्। प.मु.। विश्व.।

देवताण्डः। पुं। देवदालीवृक्षे। मद.व.१।

देवतामणिः। पुं। महामेदे। वै.निघ.।

देवदग्धम्। क्ली। रोहिषतृणे। श.चि.। रोहीतकभेदे। वै.निघ.।

देवदण्डा। स्त्री। नागबलायाम्। रा.नि.व.४।

देवदण्डोत्पला। स्त्री। नागबलायाम्। वै.निघ.। [হস্তিঘোষা। र.मा.।

देवदानी। स्त्री। देवदाल्यां। पीतघोषायां।

देवदारु। क्ली। (Cedrus deodara. Syn. Pinus deodara.) स्वनामख्यातसुगन्धिकाष्ठविशेषे। দেবদারু। हिं देवदार। तच्च द्विविधं स्निग्धदारुकाष्ठदारुभेदेन। तयोः स्निग्धदारु तिक्तां स्निग्धोष्णं वातश्लेष्मघ्नम् आमदोषविबन्धार्शःप्रमेहज्वरघ्नञ्च। काष्ठदारु तिक्तोष्णं श्लेष्मवातघ्नं भूतदोषघ्नञ्च। रा.नि.व.१२। "सुगन्धि लघु वल्कञ्च सुरदारु प्रकीर्त्तितम्।" भैष.।

देवदालिका (ली)। स्त्री। (Andropogon serratus.) मूषिकविषघ्नपीतदेवताड़ाख्यलताविशेषे। अस्याः खखासवत् फलपुष्पवल्ला, फलञ्च कर्कोटकोवत्। পীত ঘোষা, দেয়াতাড়া। हिं घघरबेल सनैया। भा.पू.१भ.। मं देवदाली। कं देवडंगरो। तें ज्ञानरगंड़ि, लताविशेषम्। देवलि इति। सु.टी.३८अ.ड.। गुणाः— तिक्तोष्णा कटुका पाण्डुकफघ्नी अर्शःश्वासकासकामलाभूतघ्नी च। रा.नि.व.३। तत्फलं मलसञ्चयं स्वस्थानात् ऊर्द्धम् अधो वा बहिर्नयेत्। र.सा.सं.। वा.सू.१५अ.। त्रायमाणायाम्। वै.निघ.।

देवदासी। स्त्री। वनबीजपूरवृक्षे। रा.नि.व.११।

देवदीपः। पुं। नेत्रे। वै.निघ.।

देवदुन्दुभिः। पुं। रक्ततुलस्याम्। र.मा.। कृष्णतुलस्याम्। वै.निघ.। [नि.व.११।

देवदूता (ती)। स्त्री। वनबीजपूरवृक्षे। रा.

देवद्रुमः। पुं। देवदारुवृक्षे। भा.म.१भ.द्वात्रिंशत्क्वाथे। [व.५।

देवद्रोणी। स्त्री। महाद्रोणपुष्पीक्षुपे। रा.नि.

देवधान्यम्। क्ली। धवलयावनालाख्यभिन्नीधान्ये। দেধান। हिं पौनरी, जुड्डल। रा.नि.व.१६। गुणाः—हिमं स्वादु श्लेष्मपित्तघ्नम् अवृष्यं तुवरं रूक्षं क्लेदनं लघु च। भा.। [निघ.।

देवधूपः। पुं। गुग्गुलौ। प.मु.। राले। वै.

देवनम्। क्ली। पद्मे। श.च.। तेजसि। वै.निघ.।

देवन(ना)लः। पुं। महानले। বড় নল গাছ। हिं नर्कट। मं थोरदेवनलु, हिरियदेवनाल। गुणाः—अतिमधुरः वृष्य ईषत्कषायः रसकार्य्ये श्रेष्ठः नलादधिकगुणश्च। रा.नि.व.८।

देवनिर्म्मिता। स्त्री। गुडूच्याम्। वै.निघ.।

देवपत्नी। स्त्री। रक्तालौ। मध्वालौ। त्रिका.।

देवप(पु)त्रिका (त्री)। स्त्री। सूक्ष्मायां। वै.निघ.।

देवपर्णम्। क्ली, पुं। सुरपर्णाभिधपत्रशाके। सूक्ष्मायाम्। পিড়িং শাক। रा.नि.व.१०।

देवपुष्पम्। क्ली। लवङ्गे। वै.निघ.गौर्वञ्ज.चिं. लवङ्गादिकषाये।

देवपुष्पी। स्त्री। वृक्षविशेषे। देवहुली इति लोके। च.द.वा.व्या.चि.। "देवपुष्पी वीजपत्रम्।"

देवप्रियः । पुं । पीतभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । See मार्कवः । छागे । त्रिका. । पीतीझीरै । यम शिरवे । (या) स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ. ।

देवबला । स्त्री । महाबलायाम् । नागमाषाख तायाम् । रा.नि.व.४।५ ।

देवभवनम् । क्ली । अश्वत्थवृक्षे । श्र.च. ।

देवमणिः । पुं । महामेदायाम् । प.मु. । रा. नि.व.५ । मेदायाम् । वै.निघ. । अश्वस्य निगालावर्त्ते । हारा. ।

देवमर्त्या । स्त्री । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

देवमातृकः । पुं । वृष्ट्यम्बुपालिते देशे । रा. नि व.२ ।

देवमानकः । पुं । कौस्तुभमणौ । श्र.र. ।

देवमासः (कः) । पुं । गर्भाष्टमे मासि । त्रिका. ।

देवमित्रः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

देवराजाभ्रनाख्यः । पुं । संविदायां । सिद्धि । रस.र. ।

देवरातः । पुं । सारसपक्षिभेदे । शब्दार्थकल्प. ।

देवलता । स्त्री । वटपत्रमल्लिकायां । नवमल्लिका । श्र.च. ।

देवलाङ्गुलिका । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । বিছাতি গাছ । रा.नि.व.८ । कृष्णमेषशृङ्ग्यां । ছোট মেড়াশিঙে । वै.निघ. ।

देववल्लभः । पुं । पुन्नागवृक्षे । यम. ।

देववृक्षः । पुं । गुग्गुलुवृक्षे । मे. । गीपघोण्टायां । শেয়াকুল । वै.निघ. । सप्तपर्णवृक्षे । त्रिका. । मन्दारवृक्षे । মন্দার গাছ । मे. ।

देवशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषे । वै.निघ. ।

देवशेखरः । पुं । दमनकक्षुपे । दना । रा.नि. व.१० ।

देवश्रेणी । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

देवसर्षपः । पुं । कुक्कुटपाद्यां । সরিষাবিশেষ । मं देवसिरस । कं देवसिरसभेद । गुणाः— कटूष्ण: कफघ्नः क्रमिदोषघ्नः रुच्यः मुखरोगघ्नश्च । रा.नि.व.८ । वचकै । मातुलुङ्गवृक्षे । विभीतके । कपित्थके । ইক্ষুযব । रा.नि.व.२३ ।

देवसहा । स्त्री । सहदेवायाम्; महाबलायां । रा.नि.व.४ । दक्षीलतायां । त्रिका. । मायमाषायां । रा.नि.व.५ ।

देवसृष्टा । स्त्री । मदिरायां । श्र.च. ।

देवा । स्त्री । अम्लपर्ण्यां । पद्मचारिण्यां । श्र.च. ।

देवात्मा । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श्र.च. ।

देवाह्वयम् । क्ली । एका सहदेवा (महाबला) द्वितीया विश्वदेवा (नागबला) । वा.सू.१५अ.विदार्य्यादौ । देवाह्वयमिति पाठदर्शनात् । अरुणः ।

देवानाम्प्रियः । पुं । छागे । त्रिका. ।

देवाभीष्टा । स्त्री । पूगवृक्षे । वै.निघ. । ताम्बूल्यां । পান । श्र.च. । [व.१० ।

देवार्हम् । क्ली । सुरपर्णनामपत्रशाके । रा.नि.

देवार्हा । स्त्री । महाबलायाम् । পীত বেলেড়া । रा.नि.व.४ ।

देवावासः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । चैत्यवृक्षे । त्रिका. ।

देवाह्वः (यः) । पुं,क्ली । देवदारुवृक्षे । वा.सू. १५अ.वचादि,विदार्य्यादिः । वै.निघ.२भ.वय-चि. सूर्य्यप्रभागुड्याम् । च.द.उ.स.चि. । वा.उ.२अ. ।

देविता । पुं । धुस्तूरवृक्षे । भा. ।

देवी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायां । वन्ध्याकर्कोटक्यां । मूर्व्वायां । रा.नि.व.३ । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । গক্ষপর্পটী । र.सा.सं. । रस.कौ.ज्वरान्तकरसे । पृक्कायां । পিড়িং শাক । रा.नि.व.१२ । शालपर्ण्याम् । पाठायाम् । रा.नि.व.४।६ । आदित्यभक्तायां । হুড়হুড়িয়া । बलायां । বেলেড়া । महाद्रोणायां । বড় দ্রোণপুষ্পী । नागरमुस्तायां । रा.नि.व.२३ । अतसीवृक्षे । हरीतक्यां । पक्षिविशेषे । শ্যামা পাখী । रा.नि.व.११।१६।१८ ।

देवीलता । स्त्री । अनन्तमूले । ज.द.१४अ. ।

देवीबीजम् । क्ली । गन्धके । भैष.ज्व.चि.चक्रीरसे ।

देवेष्टः (ष्टा) । पुं, स्त्री । गुग्गुलौ । रा.नि. व.१२ । सर्ज्जवृक्षे । वै.निघ. । महामेदायां । रा. नि.व.५ । वनबीजपूरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

देवोन्मादः । पुं । देवकृतोन्मादरोगे । लक्षणं —"अमर्त्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टको ज्ञानादिविज्ञान-

मलादियुक्तः । प्रकोपणाद्वा नियतस्य यस्य देवा द्विजस्या मनसो विकारः ॥" मा. ।

देश्या । स्त्री। मुरामांस्यां । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ.।

देशः । पुं । स्थाने । स त्रिविधः, आनूपजाङ्गल-साधारणभेदेन । विशेषाः पर्य्याये द्रष्टव्याः । [निघ. ।

देशसमाख्यबीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । वै.

देशिनी । स्त्री । तर्ज्जन्याम् । श.र. ।

देहः (हः) । पुं.क्ली । लेपने । शरीरे । रा.नि. व.१८। स स्थूलकृशमध्य इति त्रिविधः—"कर्षये-द्बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरः। रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्व्वीत सततं भिषक्। यस्माद्बलवतः सर्व्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलप्रधानमधिकरणानाम् । केचित्कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः। तस्मात् स्थिरत्व-व्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ॥" सु.सू.३५अ. ।

देहकोषः (चर्म्म) । पुं । त्वचि । चामड़ा, त्वक् । वै.निघ. । पक्षे । पाँखा । श.च. ।

देहत्वक् । स्त्री । चर्म्मणि । वै.निघ. ।

देहदः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

देहदुर्गन्धता । स्त्री । शरीरदौर्गन्ध्ये । गात्रे दुर्गन्ध । तन्नाशकौषधं यथा—अर्जुनपुष्पं जम्बूपत्रं लोध्रश्चेति समभागं लिपेत् । पुराणम् ।

देहधारक(ण)म् । क्ली । अस्थनि । हे.च. । आड़ारे । वै.निघ. ।

देहधिः । पुं । पक्षे । पाँखा । श.च. ।

देहधृक् । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

देहभृत् । पुं । जीवे, प्राणिनि । वै.निघ. ।

देहयात्रा । स्त्री । मृत्यौ । यत्ने । भोजने । त्रिका. ।

देहला । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

देहवल्कलम् । क्ली । वसायाम् । चर्बि । रा. नि.व.१८ ।

देहसारः । पुं । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ ।

देहक्षयः । पुं । रोगे । श.च. ।

देहिका । स्त्री । उपजिह्विकाकीटे । পেদো পোকা । त्रिका. ।

देही (हिन्) । त्रि । शरीरिणि । त्रिका. ।

दैत्यः । पुं । लौहे । रस र.अश्वगन्धाद्यौ ।

दैत्यग्रहः (त्योन्मादः) । असुरग्रहे । तल्लक्षणं यथा—"जिह्मदृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषं । निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनं । रुद्रः स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनं । सुरामांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥" वा.उ.उ-न्मा.चि. । दैत्यावेशजन्योन्मादरोगे । तल्लक्षणं— "संस्वेदी द्विजगुरुदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः । सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातैः दुष्टात्मा भवति स दैत्यजुष्टः ॥" मा. ।

दैत्यमेदजः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । महिषा-क्षगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

दैत्यरक्तकम् । क्ली । हिङ्गुले । र.शा.सं. ।

दैत्या । स्त्री । मुरामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । मद्ये । त्रिका. । यमानीभेदे । वै.निघ. ।

दैत्येन्द्रः । पुं । गन्धके । भै.पञ्चाननरसे ।

दैत्येन्द्ररक्तम् । क्ली । हिङ्गुले । सा.कौ.त्रि-दोषनीहाररसे ।

दैन्यम् । क्ली । क्लीबचित्ततायाम् । मा. ।

दैर्घरात्रिकः । त्रि । मारात्मके । च.चि.६अ ।

दैवम् । क्ली । पूर्व्वजन्मकृतकर्म्मणि । "दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तु ।" च.शा.२अ. ।

दैवच्छिद्रम् । क्ली। कर्म्मच्छिद्रे । वा.उ.१४अ.।

दैवदारु । क्ली । देवदारुणि । र.मा. ।

दैवदीपः । पुं । लोचने । त्रिका. ।

दैवबलप्रवृत्तः । पुं । आधिदैविकरोगेषु । ये देवद्रोहादभिशप्तका अथर्व्वकृता उपसर्गकृताः । तेऽपि द्विधा,विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च । सु.सू.२४अ. ।

दैवव्यपाश्रयः । त्रि । मणिमन्त्रौषधपूजोप-हारादौषधवाचके । च.वि.८अ. ।

दैवी । स्त्री । बलिपूजादिरूपे चिकित्साविधौ । यथा—"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता ।" वैद्यकम् ।

दैवोदासिः । पुं । दिवोदासापत्ये । श.चि. ।

दौः । पुं । बाहौ । रा.नि.व.१८ ।

दोःशिखरम् । पुं । स्कन्धे । रा.नि.व.१८ ।

दोधिका (धी) । स्त्री । तरङ्गीलतायाम् । क्षीरातकाम् । वै.निघ. ।

दोधः । पुं । गोवत्से । (छन्दःशास्त्रम्) ।

दोर्गडुः । क्लि । बाहुकुण्डे । मु:ला । त्रिका: ।

दोर्दण्डः । पुं । बाहौ । भूरिप्र. ।

दोर्मध्यम् । क्ली । बाहुमध्यभागे । হাতের বাজু । शब्दार्थकल्प. ।

दोर्मूलम् । क्ली । बाहुमूले । বগল । वै.निघ. ।

दोला (लिका) । स्त्री । नीलीवृक्षे। वै.निघ.। क्रीडार्थं काष्ठादिमये हिन्दोलके । হিঁদলা । तत्र शयनगुणाः—वातकोपनत्वम् भ्रमस्थैर्यबलाग्निकारित्वञ्च । राज. ।

दोलायन्त्रम् । क्ली। रसस्वेदनार्थं यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणम्—"निबद्धमौषधं सूतं भूर्जे तन्त्रिगुणे वरे । रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि । सन्धानपूर्णकुम्भान्तः स्थावलम्बनसंस्थितम् । अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तमदुक्तक्रमेण हि । दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि ॥" भा. । "द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरितार्द्धोदरस्य च । मुखे तिर्य्यकृते दण्डे द्रव्यं सूत्रेण लम्बयेत् । स्वेदयेदान्तरगतं दोलायन्त्रमुदीरितम् ॥" चक्रि. ।

दोषः (कः) । पुं। वातपित्तकफरजस्तमोरूपेषु । श.च. । तत्र आद्यास्त्रयः शारीरदोषाः । द्वितीयौ मानसौ तत्र त एव धातुमलप्रदवाच्याः । "तेषु क्रमादमी दोषाः कफपित्तानिलाः स्थिताः ।" रा.नि.व.२१। "मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ।" च.सू.४अ.। तन्निरुक्तिः—"धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः। वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृताः । ते धातवोऽपि विज्ञेयाः दिता देहधारणात् । मलाश्च ते रसादीनां मलिनीकरणान्मताः ॥" भा. । एतच्च यथा—"दोषधातुमलमूलं हि शरीरम्... । तत्र प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति । सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्य्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मणानुग्रहं करोति । रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत्पित्तं पञ्चधा विभक्तम् अग्निकर्म्मणानुग्रहं करोतीति । एवां विधिवत् परिरक्षणं कुर्वीत ॥ एषां क्षये मन्दचेष्टता मन्दीभूता-कदलतादिदेहहानिरायाति । तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याणैव प्रतीकारः । एवां वृद्धौ लङ्घनपाचनादिकं भवति । तेषां यथास्वं संशोधनं अपथ्य च-असदविकारैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत ॥" सु.सू.१५अ. । गोवत्से । श. र. । [प.मु. ।

दोषकरः । पुं । लकुचवृक्षे । মান্দার গাছ । .

दोषज्ञः । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । हे.च । त्रि । दोषवेत्तरि । [कपिः । रा.नि.व.२२ ।

दोषत्र(त्रित)यम् । क्ली । मिलितवातपित्त-

दोषपाचनः । पुं । कपित्थवृक्षे । प.मु. । त्रि । दोषपाचके ।

दोषप्रकृतिः । स्त्री। दोषाणां स्वमार्गसञ्चारे । भा.ज्व.चि. । वातादीनां यथाक्रमं वर्षाशरद्वसन्तप्रकोपे वसन्तशरत्कोपे वा । "यथर्तुकुपितो दोषो दोषप्रकृतिरुच्यते ।" वि.र. ।

दोषबलप्रवृत्तः । पुं । रोगविशेषे । ते च ते रोगा ये धातुसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च । तेऽपि पुनः द्विधा आमाशयोत्थाः पक्वाशयोत्थाश्च । एतएवाध्यात्मिकरोगाः कथ्यन्ते । सु.सू.२४अ. ।

दोषलः । त्रि । दोषयुक्ते ।

दोषशमनवस्तिः । पुं । निरूहवस्तिभेदे । यथा—"प्रियङ्गु मधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम्। सक्षीरं शस्यते वस्तिः दोषाणां शमनः परम् ॥" भा. ।

दोषहरवस्तिः । पुं । तन्नामकनिरूहवस्तौ । "शताह्वा मधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च । सकाञ्जिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥" भा. ।

दोषा । स्त्री । बाहौ । रा.नि.व.१८ ।

दोषा(षोत्)क्लेशी । स्त्री। वनवर्व्वरिकायाम् । वन बाबुई । रा.नि व.१० ।

दोषातिलकः । पुं । दीपे । त्रिका. ।

दोषान्धः । पुं। दृष्टिरोगभेदे । लक्षणं—"कफेऽल्पसत्कत्वगतस्तु भागताः । स्तम्भयन्ति हृष्टं दोषाः दोषान्धः स गदोऽपरः ॥ दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः । विलीनलीना ध-कन्ति व्यक्तमनाक्ति दर्शनम् ॥" अत्र रोगिणो दिवाकृपं पश्यन्ति । वा.उ.१२अ. ।

दोषिकः । पुं । रोगे । श.च. । [निघ. ।
दोहः । पुं । दोहने । दोहनपात्रे । दुग्धे । वै.
दोहजम् । क्ली । दुग्धे । शब्दार्थकल्पतरुः ।
दोहदः (लः) । पुं । गर्भिणीदोहदे । साध । हे.च. । गर्भचिह्ने । भरतहंतकौषान्तरम् ।
दोहदलक्षणम् । क्ली । गर्भधारणे । गर्भे । वयःसन्धौ । मे. ।
दोहदवती । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । हे च.
दोहनम् । क्ली । स्तनाद्दुग्धनिःसारणे । (दे-श) । [नभाखंडे । चिका. ।
दोहनी । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. । दोह-
दोहलवती । स्त्री । दोहदवत्यां । शब्दार्थकल्प. ।
दोहली । स्त्री । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
दोहापनयः (पयनम्) । पुं,क्ली । गव्यदुग्धे । चिका. । वै.निघ. । [न । वा.उ.२७श. ।
दौग्धिकम् । क्ली । दुग्धिकामूले । थिरुइमू-
दौग्धिका । स्त्री । कोषातक्यां । वै.निघ. ।
दौर्गन्ध्यम् । क्ली । दुर्गन्धतारूपपित्तजरोगविशेषे । दुर्गन्धता । तन्नाशकतैलं—"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका । जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च । अगुरुश्चीरकाश्मर्यो कुष्ठं तगरमालिका । गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखं । सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा । कर्पूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥" गारुड़े प्रसिद्धम् ।
दौर्बल्यम् । क्ली । दुर्बलतायाम् । वै.निघ. ।
दौर्वीणम् । क्ली । दूष्यपर्णे । दूर्व्वारसे । मे. ।
दौहृदम् । क्ली । गर्भे । दोहदे । हे.च. ।
दौलेयः । पुं । कच्छपे । हे.च. । [निघ. ।
दौष्कुलेयः । पुं । ग्रन्थिपर्णमूले । गेँठेला । वै.
द्युकः । पुं । पेचके । वै.निघ. ।
द्युकारिः । पुं । काके । वै.निघ. ।
द्युगः । पुं । पक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।
द्युतरुः । पुं । कल्पतरौ । वै.निघ. ।
द्यु(ति)मणिः । पुं । अर्कवृक्षे । अम. । र.मा. सं.विद्याधररसे । मारितताम्रे । भा.म.१भ.ज्व.चि. त्रिपुरभैरवरसे । "द्युमणिरसकमार्द्रकमर्द्दितम् ।"
द्युम्नम् । क्ली । बले । मे. ।
द्यूतबीजम् । क्ली । कपर्दके । चिका. ।
द्योतनम् । क्ली । दर्शने । हे.च. ।
द्योभूमिः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।
द्योत्रम् । क्ली । बीजे । उणा. ।
द्रङ्क्षणम् । क्ली,पुं । टङ्कद्वयमाने । (इति कालिङ्गमानम्) । "चतुर्भीरटकश्चापि द्रङ्क्षणः स निगद्यते । शाणौ द्वौ द्रङ्क्षणः…।" (इति मागधमानम् । प.प्र.१ख. । तोलके । श.मा. ।
द्र(द्रा)प्स[प्सन]म् । क्ली । तरलदधनि । वस्त्रादहे । अम. । अ.टी.भ. ।
द्रवः । पुं । तक्रे । रा.नि.व.१५ । तरले । पारदे । गुणाः—क्लेदकरः व्यापकश्च, शुष्कः विपरीतगुणः । भा. । रसे । विश्व. । क्ली । जले । सि.यो. उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।
द्रवजः । पुं । शर्करायाम् । गुडे । रा.नि.व.१४ ।
द्रवत्पत्री । स्त्री । शिलवृक्षे । रा.नि.व.४ ।
द्रवद्रव्यम् । क्ली । तरलद्रव्ये ।
द्रवन्तिका (न्ती) । स्त्री । (Anthericum tuberosum.) स्वनामख्यातक्षुपे । मूशाली लता, बुड़िगुञापान, मूषाकाणी । मं भाँपनी । कं बलिङदे । तें एलुकचेविचेट्टु । गुणाः—मधुरा शीता रसबन्धकरी ज्वरक्रिमिशूलघ्नी च । रा.नि. व.५ । क्षणदन्तीक्षुपे । र.मा. । इन्द्रद्रुमायाम् । चोरितपत्रदन्तीभेदे । च.सू.१अ. । सु.सू.३९अ. । मुतश्रेणीनाममहाक्षुपे । इन्दुरमारी । रा.नि.व.४ । क्षुद्राखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.व.३ । वा.सू.हेमा. टी.१५अ.श्यामादिः । "श्यामा दन्ती द्रवन्ती ।" क्षुद्रदन्त्याम् । च.सू.२अ. ।
द्रवरसा । स्त्री । लाक्षायाम् । रा.नि.व.६ ।
द्रवशूलः । पुं । अन्नद्रवशूले ।
द्रवस्वेदः । पुं । वातहरस्वेदविशेषे । स च द्रव्यक्काथपूर्णे कटाहे, बहिर्निर्गतकुल्यायामोष्ठायां चतुष्कोणे लौहवर्णादिकोष्ठके वा अवगाह्यैरौपविश्य च गृह्यते । "द्रवस्वेदस्तु वातघ्नो द्रव्यक्वाथेन पूरि-

ति । कटाहे कोष्ठके वापि सूपविष्टोऽवगाहयेत् । सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं लौहञ्च दारुजम् । कोष्ठकं तत्र कुर्व्वीत तोयाधारे षड्विंशदङ्गुलं । भाण्डानि वा तदेव स्यात्तत्तुल्यौषधं चिकणम् ॥” भा.।

द्रवा । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

द्रविडी । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ.२भ.वा. व्या.चि.शतावरीतैले । [मे. ।

द्रविणम् । क्ली । सुवर्णे । रत्ने । बले । धन. ।

द्रविणनाशनः । पुं । शिग्रुवृक्षे । सजिना गाछ । श.र. ।

द्रवीकरणम् । क्ली । तरलतापादने ।

द्रव्यम् । क्ली । वस्तुनि । पित्तले । मद्ये । जले । विलेपने । जतुके । ला । मे. । औषधोपकरणे । औषधे । चिका.। तत्र द्रव्यमात्रं पृथिव्यादिभूतसमुदायादुत्पद्यते । तदुत्कर्षस्याभिव्यञ्जकत्वात्, तत्पञ्चविधं—पार्थिवम् आप्यं तैजसं वायव्यमाकाशीयञ्च । तत्र “स्थूलसारसान्द्रमन्दस्थिरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्कषायम्प्रायशो मधुरम्पार्थिवम्, तच्च स्थैर्य्यबलादिकरं विशेषतश्चाधोगतिस्वभावम् । यच्च द्रव्यं शीतस्निग्धगुरुसरसान्द्रं पिच्छिलेषत्कषायाम्ललवणं मधुररसप्रायं तदाप्यम्, तच्च स्नेहनाह्लादनादिकरम् । यद्रूपगुणबहुलम् ईषदम्ललवणं कटुरसप्रायं विशेषतश्चोर्द्ध्वगतिस्वभावं तत्तैजसं, तच्च दहनपचनदारणादिकरम् । सूक्ष्मरूक्षखरविशदं स्पर्शबहुलमीषत्तिक्तं विशेषतश्च कषायं वायव्यम्, तद्वैशद्यलाघवादिकरम् । श्लक्ष्णसूक्ष्मदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयम्, तच्च मार्द्दवलाघवादिकरम् । अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्तीति कृत्वा तं तं युक्तिविशेषमर्थं वाभिसमीक्ष्य स्ववीर्य्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि कार्म्मकराणि भवन्ति । तानि यदा कुर्व्वन्ति स कालः, यत्कुर्व्वन्ति तत्कर्म्म, येन कुर्व्वन्ति तद्वीर्य्यं, यत्र कुर्व्वन्ति तदधिकरणं, यथा कुर्व्वन्ति स उपायः, यन्निष्पादयति तत्फलमिति । तत्र विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापौ गुर्व्व्यौ गुरुत्वादधोगच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात् । वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्यग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तान्यूर्द्ध्वमुत्तिष्ठन्ति तस्मादवमनमप्यूर्द्ध्वगुणभूयिष्ठमुक्तम् । उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागं । आकाशगुणभूयिष्ठं संशमनं । संग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य शोषणात्मकत्वात् । दीपनमग्निगुणभूयिष्ठं । लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठं। बृंहणं पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठं । एवमौषधकर्म्माण्यनुमानात्साधयेत् । भवन्ति चात्र —भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः । भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिं ॥ खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणां । वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः ॥ आग्नेयमेव यद्द्रव्यं तेन पित्तमुदीर्य्यते । वसुधाजलजाताभ्यां बलासः परिवर्द्धते ॥ एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितं । द्वित्रौ वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषेऽवधारयेत् ॥” सु.सू. ४१अ. । दोषशमनधातुदूषणस्वस्थहितत्वात् द्रव्यं त्रिविधमाह चरकः ॥ तच्च पुनस्त्रिविधं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवभेदात् । तत्र जाङ्गममूत्रविंशतिः, भौमं विंशतिः, उद्भिदन्तु । तच्च चतुर्विधं वनस्पतिवीरुद्वानस्पत्यौषधयः । इति । च.सू.१अ. । द्रव्यं पुनः द्विविधं शुष्कमार्द्रञ्चेति । तयोः शुष्कद्रव्यापेक्षयार्द्रस्य द्विगुणा मात्रा ग्राह्या । “शुष्कद्रव्ये तु या मात्रा चार्द्रस्य द्विगुणा हि सा ।” तदपवादमाह —“वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकुष्माण्डकेन्दीवरीवर्षाभूकुटजाश्वगन्धसहिताः ताः पूतिगन्धामृताः । मांसीनागबलाकुरुण्टकपुरीहिङ्ग्वार्द्रकं चेत्यमी ग्राह्यास्तत्क्षणमेव न द्विगुणिता ये चेक्षुजाता गणाः ॥” इन्दीवरी शतावरी। पूतिगन्धा प्रसारणी। कुरुण्टकः पीतझिण्टी। इक्षुजाता गुडादयः। गणाः दशमूलादयः। “वासाकुटजकुष्माण्डशतपुष्पासहामृताः। प्रसारण्यश्वगन्धा च नागाह्वातिबलाबलाः। नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्याः न तासां द्विगुणो भवेत्।” शार्ङ्ग.। “शुष्कं नवीनं द्रव्यञ्च योज्यं सकलकर्म्मसु । आर्द्रञ्च द्विगुणं विद्यादेष सर्व्वत्र निश्चयः । द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋते घृतगुडक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः ॥” प.प्र.१ख. ।

द्रव्यकल्कः । पुं । दृषदि पेषितद्रव्ये ।

द्रव्यगुणाकरः
द्रव्यरत्नावली } पुं, स्त्री। द्रव्यगुणसंग्रहविशेषे ।

द्रव्यसङ्ग्रहः । पुं । करचरणहरीतक्यादिद्रव्यसङ्क्षेपे । च.सू.१च. । [यष्टि ।

द्रव्याभिधानम् । क्ली । औषधादीनां नामसं-

द्राविडम् । क्ली । दीर्घरोहिषतृणे । बड़ गन्धतृण । रा.नि.व.८ ।

द्राविडाख्य: । पुं । मसूरे । रा.नि.व.१६ ।

द्राव: । त्रि । द्रुते ।

द्राप: । पुं । पङ्के । शब्दार्थकल्प. ।

द्राव: । पुं । उष्णतायाम् वै.निघ. ।

द्रावकम् । क्ली । सिक्थके । रा.नि.व.१२ । लौहचुम्बके । वै.निघ.। शौण्डीयधविशेषे । महाद्रावकादौ । पुं । प्रस्तरविशेषे । चन्द्रकान्तमणि । मे. रसविशेषे । श.र. ।

द्रावककन्द: । पुं । तैलकन्दे । रा.नि.व.७ ।

द्रावकरम् । क्ली । श्वेतटङ्कणे । সোহাগা । रा.नि.व.६ ।

द्रावकवर्ग: । पुं । द्रवकरद्रव्यपञ्चके । यथा— "गुञ्जाटङ्कणमध्वाज्यगुडा द्रावकपञ्चका: ।" र.सा.सं. । [ण) । र.मा. ।

द्रावण(फल)म् । क्ली । कतकफले । निर्म्मा-

द्रावणक: । पुं । टङ्कणक्षारे । वै.निघ. ।

द्राविका । स्त्री । लालायाम् । লাল, থুতু । श.र. ।

द्राविड़: (क:) । पुं । वेधमुख्ये । त्रिंशत्षष्ठी । अम. । मे. । गन्धशट्याम् । प.मु. । आमहरिद्रायाम् । কাঁচা হলুদ । श.र. । क्ली । विड़लवणे । रा.नि.व.६ ।

द्राविड़भूतिक: (मिज:) । पुं । आमहरिद्रायाम् । কাঁচা হরিদ্রা । श.र. ।

द्राविड़ी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । प.मु. । भा.म. ४भ.सौभाग्यशुण्ठीमोदके । "द्राविड़ीनां पलम् ।" सु.सू.२८ष. ।

द्राविड़ोद्भव: । पुं । सुगन्धहट्वे । सुगन्धप्रियस्त्री । (वा) स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

द्रावित: । पुं । टङ्कणे । সোহাগা । र.सा.सं. ।

द्राविणी । स्त्री । काकजङ्घायां, काकमाच्यां । वै.निघ. ।

द्रावी (वन्) । पुं । टङ्कणक्षारे । र.सा.सं टङ्कशोधने । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

द्राक्षा । स्त्री । (Vitis vinifera.) Dried fruits called Kismis. स्वनामख्यातलतायाम् । কিসমিস, মনেক্কা । हिं दाख, अङ्गुर । मं द्राक्षा । तें द्राक्षपौण्डु, द्राक्षपैडु । ता.कोडिमुन्दिरिप्पळाम् । गुणा: —पक्वा सा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी । अपक्वा स्वल्पगुणा गुर्वी च । अम्ला सा रक्तपित्तकृत् । "द्राक्षा पक्वा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरु: । स्वादुपाकरसा स्वर्य्या तुवरा सृष्टमूत्रविट् । कोष्ठमारुतकृद्वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा । हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्रकामलाः । कृच्छ्रास्रपित्तसम्मोहदाहशोषमदात्ययान् । हंस्वा स्वाद्वीसती द्राक्षा गुर्वी च कफपित्तनुत् । अन्याऽन्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणै:। द्राक्षा पर्व्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्मास्रपित्तकृत् । द्राक्षा पर्व्वतजा यादृक्तादृशी करमर्द्दिका ॥" भा. द्राक्षाव. । "द्राक्षाफलं मधुरमम्लकषाययुक्तं चारिष पित्तमरुता कफहारि शीघ्रम् । श्रेष्ठं निहन्ति रुधिरामयदाहशोषमूर्च्छाज्वरश्रमकासविनाशकारि । कषायाम्ला विपाके च द्राक्षा चैव कफे हिता ॥" अत्रि. १७अ. । एतदभावे गाम्भारीफलं ग्राह्यम् । सि.यो. ज्व.चि.पिप्पल्यादौ । वा.सू.१५अ.परूषकादि: । "परूषकं वरा द्राक्षा" । च.द.वा.ज्व.चि. पिप्पल्यादि: । वा.ज्व.चि. द्राक्षादि: । रसालायां । रा.नि.व.२२ ।

द्राक्षादि: । पुं । वातज्वरे कषाय: । "द्राक्षागुडूचीकाश्मर्य्यत्रायमाणा: सशारिवा: । निष्क्वाथ्य सगुड़ं क्वाथम्… ।" च.द.वा.ज्व.चि. । अन्य:— द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्तामल: कषाय: पैत्तिकज्वरे प्रलापमूर्च्छाभ्रमघ्न: । च.द.पि.ज्व.चि. ।

द्राक्षाफल: । पुं । पियालवृक्षे । वै.निघ. ।

द्राक्षायणी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । प.मु. ।

द्राक्षारिष्ट: । पुं । यक्ष्माधिकारे अरिष्टविशेषे । पाठ:—"द्राक्षातुलार्द्धं द्विद्रोणे जलस्य विपचेत् सुधी: । पादशेषे कषाये च पूते शीते विनिक्षिपेत् । गुडस्य द्वितुलां तत्र त्वगेलापत्रकेशरं । प्रियङ्गुमरिचकृष्णा विडङ्गेति विचूर्णयेत् । पृथक् पलोन्मितैर्भागैर्घृतभाण्डे निधापयेत् । समन्ततो ग्रहयित्वा पिबेज्जातरसं तत: ॥" भैष. ।

द्राक्षासम्भूत: । पुं । द्राक्षासवे । वै.निघ. ।

द्राक्षासवः । पुं । द्राक्षाकृतासवे । गुणाः—दी-पनो दीपनो हृद्यः बल्यः पित्ताविरोधी विबन्धघ्नः कफघ्नः लघुः स्वल्पमादकश्च । च.सू.२७अ. ।

द्राक्षासुरा । स्त्री । द्राक्षाकृतमद्ये । পোর্ট । च.सू.२७अ. ।

द्राक्षोत्थः । पुं । द्राक्षासवे । वै.निघ. ।

द्रुकिलिमम् । क्ली । देवदारुणि । प्र.सु. ।

द्रु(द्रू)घनः । पुं । भूमिचम्पकवृक्षे । ভূঁই চাঁপা । श.च. ।

द्रु(द्रू)णः । पुं । भ्रमरे । वृश्चिके । धूम्राटपक्षि-णि । ফিঙে । श.च. । मधुमक्षिकायां । वै.निघ. ।

द्रुणी । स्त्री । कर्णजलौकायाम् । কাণকো-টারি । कच्छपिकायाम् । अम.भ. ।

द्रुतः । पुं । वृश्चिके । मत्स्ये । वृक्षे । धरणि. ।

द्रुतमांसम् । क्ली । मत्स्यादिवृश्चिकादयः ख-यं द्रुतगमनात् द्रुतसंज्ञकाः स्मृताः, तेषां मांसं । गुणाः—पथ्यं बल्यं लघु वीर्यकारि च । रा.नि. व.१७ ।

द्रुमखः । पुं । कण्टके । কাঁটা । त्रिका. ।

द्रुपदी । स्त्री । वन्दाके । মান্দড়া । वै.निघ. ।

द्रुमः । पुं । वृक्षे । त्रिका. । कुटजवृक्षे । आर-ग्वधवृक्षे । च.द.कुष्ठ-चि.मञ्जीरावतैले । पारिजात-वृक्षे । मे. ।

द्रुमकिलः । पुं । देवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रुमगः । पुं । स्थलचरपक्षिणि । वै.निघ. ।

द्रुमत्वक् । स्त्री । कुटजवल्कले । च द.कुष्ठ-चि. ।

द्रुमध्वजः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रुमनखः । पुं । कण्टके । काटा. । पारिजा-तवृक्षे । मे. । [কাটা । वै.निघ. ।

द्रुमनिर्यासः । पुं । तरुनिर्यूहे । গাছের

द्रुमरः । पुं । कण्टके । काटा. ।

द्रुमव्याधिः । पुं । लाक्षायाम् । रा.नि.व.६ ।

द्रुममयः । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

द्रुमश्रेष्ठः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रुमामयः । पुं । लाक्षायाम् । प्र.सु. ।

द्रुमारिः । पुं । हस्तिनि । वै.निघ. ।

द्रुमावती । स्त्री । कैवर्तमुस्तायां । रा.नि.व.६ ।

द्रुमाश्रयः । पुं । सरटे । গিরগিটে । रा.नि. व.१९ ।

द्रुमेश्वरः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

द्रुमोत्पलः । पुं । (Abroma augusta.) कर्णिकारवृक्षे । ওলট্ কম্বল । अम. । ऋतुप्रवर्त्ति-कृत् ।

द्रुयवम् । क्ली । परिमाणे । वै.निघ. । [र. ।

द्रुसल्लकः । पुं । पियालवृक्षे । পেয়াশাল । श.

द्रूः । स्त्री । स्वर्णे । वै.निघ. ।

द्रेकः (का) । पुं,स्त्री । निम्बविशेषे । ঘোড়া নিম् । हिं बकायनिम्ब । भा.म.४भ.महामज्जार-के । घोकड़ा इति ख्याते वृक्षे । च.द.दार्व्यादिक-षाये । "सरलाद्रेकामृतायासकैः ।"

द्रोणः । पुं । ४०० धनुःपरिमितजलाशये । का-कविशेषे । দাঁড় কাক, ডোম কাক । मे. । द्रोणपुष्पवृक्षे । ঘলঘসে । वृश्चिके । रा.नि.व.१९ । पुं,क्ली । आढ़कमाने । ८ শের । खारीषोड़शांशे । गोणावस्था । आढ़कचतुष्टये (३२ श.) । "चतुर्भि-राढ़कैर्द्रोणः ।" प.म.१ख. । क्ली । वृश्चिकन्दे । द्रोणीलवणे । वै.निघ. । [কাক । अम. ।

द्रोणकाकः । पुं । तन्नामककाके । ডোম

द्रोणकुसुमिका । स्त्री । देवकुसुमायाम् । देव-द्रोण्यां । বড় ঘলঘসাবিশেষ । वै.निघ. ।

द्रोणगन्धिका । स्त्री । रास्नायाम् । जटा. ।

द्रोणपर्णी । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् ।

द्रोणपुष्पिका । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । घल-घसा । वै.निघ. ।

द्रोणपुष्पी । स्त्री । घलघसा इलकषा दण्डक-लस इति ख्याते चैवलकक्षुपे । द्रोणपुष्पीति भा-षा । र.मा. । मं कुंबा । कं तुंबे । हिं गुमा, गू-मा । तें एतुमतुम्मि । गुणाः—कटूष्णा रुच्या वात-कफघ्नी अग्निमान्द्यकरी पथ्या च । रा.नि.व.५ । च.द.शि-शो.कास.चि.अञ्जने । "अञ्जनं कामला-र्तानां द्रोणपुष्पीरसः शुभः । द्रोणपुष्पीरसोऽप्येवं निहन्ति विषमज्वरान् ।" शार्ङ्ग.म.ख.१५. । क-

फार्श:कासश्वासक्रिमीघ्नी । राज. । द्रोणपुष्पी गु
ण: स्वादुपाका कट्वी भेदिनी कफामकामलाशोथ-
तमकश्वासक्रमिघ्नी च । भा. ।

द्रोणपुष्पीदलम् । क्ली । द्रोणपुष्पीपत्रे । घ-
लघसेर पाता । गुणा:—स्वादु रुचं गुरु पित्त-
करं भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु च । भा.
पू.१म.शा.व. ।

द्रोणा । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसा । भा.
वा.उ२६च. । इन्दीवराख्यतायाम् । वै.निघ. ।

द्रोणिः । स्त्री । सूर्पद्वयमाने । १२८ श. । प.प्र.
१ख. ।

द्रोणिका । स्त्री । नील्याम् । श.र. । [व.६ ।

द्रोणि(णी)जम् । क्ली । द्रोणीलवणे । रा.नि.

द्रोणिनी । स्त्री । उत्तरिख्याम् । वै.निघ.२भ.
मञ्जिष्ठाद्यष्टते ।

द्रोणी । स्त्री । इन्द्रचिर्भट्यां, इन्दीवरायाम् ।
रा.नि.व.३ । द्रोणीलवणे । श.र.। नील्याम् । सू-
र्पद्वयमाने । १२८ श. । "सूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी ।"
प.प्र.१ख. । [छ द्वारा. ।

द्रोणीदलः । पुं । केतकीपुष्पवृक्षे । (केया गा-

द्रोणीलः । पुं । केतकवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रोणीलवणम् । क्ली । वारिजलवणे । मं द्रो-
णीचेमीट। कं द्रोणीय उपु । गुणा:—भेदनं स्निग्धं
शूलघ्नं नातिपित्तलं पाके नात्युष्णञ्च । रा.नि.व.६ ।

द्रोणेयम्, **द्रौणम्** } क्ली । वारिजलवणे । रा.नि.व.६ ।

द्वन्द्(न्द्व)म् । क्ली । मिथुने । युगले । सुखदुः-
खादौ । पुं । रोगभेदे । श.र. ।

द्वन्द्वगः । पुं । चक्रवाके । वै.निघ. ।

द्वन्द्वगदः । पुं । द्वन्द्वजरोगे ।

द्वन्द्वचरः (चारी) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि ।
हे.च. । त्रिका. । [वै.निघ. ।

द्वन्द्वचरीसहायः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि ।

द्वन्द्वजः (दोषोत्थः) । पुं । विषमज्वरे । रा.
नि.व.२० । द्विदोषरोगे । त्रि । द्विदोषोत्थे । मा.
ज्व.नि. ।

द्वयाग्निः । पुं । चित्रकवृक्षे । चिता । श.च. ।

द्वादशपत्रिका । स्त्री । मतान्तराख्यक्षुपे । गु-
ल्फ। गाछ, मउरी ।

द्वादशाङ्गकषायः । पुं । सन्निपातज्वरे कषा-
यः । दशमूलीकषायस्तु पिप्पलीपौष्करान्वितः । स-
न्निपातज्वरे देयः श्वासकाससमन्विते ॥ भा.म.१भ.।

द्वादशाङ्गुलः । पुं । वितस्ती । विगत् । श्रम.।

द्वादशात्मा । पुं । सूर्य्ये । अर्कवृक्षे । श्रम. ।

द्वादशायसकः । पुं । ऊरुस्तम्भाधिकारे रसः ।
चिन्ताख्यरस एव । रस.र. । See चिन्तारसः
वातरक्ते ।

द्वादशायुः । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

द्वारम् । क्ली । उपाये । निगमे । त्रिका. ।

द्वारका । स्त्री । कार्पास्याम् । वै.निघ. ।

दारदारुः । पुं । शाकवृक्षे । वै.निघ. । भूमी-
सहवृक्षे । भा. ।

द्वारबलिभुक् । पुं । काकविशेषे । त्रिका. ।

द्विकः । पुं । काके । त्रिका. । चक्रवाके । मे. ।

द्विककारः । पुं । काके । श.र. ।

द्विककुत्, द्विकपृष्ठः । पुं । उष्ट्रे । हे.च. ।

द्विककोली । स्त्री । काकोलीक्षीरकाको-
ल्योः । वा.उ.२च. ।

द्विखुरी (इन्) । पुं । गोखुरवत् द्विधाविभक्तखु-
राग्रभागे । "द्विखुरं गोखुराकारखुरैर्द्विधाद्विधचं-
ष: । अथवा सीवनीयुक्तैर्निम्नमध्यैस्तु निर्दिशेत् ॥"
ज.द.२च. । [यो.भग्निमा.त्रि. ।

द्विचित्रकम् । क्ली । श्वेतरक्तचित्रकयोः । त्रि.

द्विजः । पुं । दन्ते । रा.नि.व.१८।२२ । तुम्बुरु-
वृक्षे । रा.नि.व.११ । ब्राह्मणे । क्षत्रिये । वैश्ये ।
मे. । सर्पे । अण्डजे । श्रम. ।

द्विजकुत्सितः । पुं । बहुवारवृक्षे । চালিতা
গাছ । रा.नि.व.११ ।

द्विजकेतुः । पुं । जम्बीरविशेषे । वै.निघ. ।

द्विजन्मा (मन्) । पुं । पक्षिणि । दन्ते । श.
र. । माहभाण्डे । कीशिके । अण्डजे । वै.निघ. ।

द्विजप्रिया । स्त्री । सोमलतायां । रा.नि.व.३ ।

द्विजभक्त: । त्रि । वैद्ये भक्तिमति (रोगिणि) । वै.निघ. ।

द्विजयष्टि: (ष्टिका) । स्त्री । भार्ग्याम् । वामुनहाटी । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

द्विजश्रम: । पुं । राजमाषे । बर्बटी । श.च. ।

द्विजश्रेष्ठ: । पुं । पलाण्डुवृक्षे । वै.निघ. ।

द्विजा । स्त्री । रेणुकायां । রেণুক । रा.नि.व. ६ । भार्ग्याम् । मे. । लोवान् इति ख्याते गन्धद्रव्ये । वै.निघ. । पालक्यशाके । श.च. ।

द्विजाङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । कटुक्याम् । कट्‌की । रा.नि.व.६ । [मे. ।

द्विजाति: । पुं । दन्ते । अण्डजे । पक्षिणि ।

द्विजायनी । स्त्री । यज्ञोपवीते । त्रिका. ।

द्विजालय: । पुं । तरुकोटरे । श.च. ।

द्विजिह्व: । पुं । सर्पे । अम. । अधिजिह्वनामककण्ठरोगे । আলজিবের রোগ । सु.नि.१६अ. ।

द्विजेन्द्रक: । पुं । निम्बूवृक्षे । লেবুর গাছ । वै.निघ. । [टी.हेमा.मुस्तकादि: ।

द्वितिक्ता । स्त्री । कटुक्यां, करञ्जिकायाञ्च । वा.

द्वितीयत्रिफला । स्त्री । द्राक्षाखर्ज्जूरगाम्भारीफलेषु । কিস্‌মিস, খেজুর, গাম্ভার ফল । वै.निघ. ।

द्वितीयाभा । स्त्री । (Curcuma zanthorrhiza.) वृक्षविशेषे । दारुहरिद्रायाम् । श.च. ।

द्विदल: । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । आपटा इति ख्याते । আবুটা । वै.निघ. । क्ली । द्विदलमात्रे । तद्गुणा:—"सूप: कृतो द्विदलानामष्टादशगुणैस्त्वपि । स एव सत्रिकटुक: सर्पि:सैन्धवसंयुत: । भवेल्लघुतरश्चैव कृतमित्येव तं विदु: । त्रिभिर्द्रव्यैर्विनाशिद्धमकृतन्तु लघुं वदेत् । फलान्यधान्यतश्चैव कृता गुरुतरा मता: । वातघ्ना रुचिदा: प्रोक्ता: पूर्वपाकविशारदै: ॥" द्रव्यगुण: ।

द्विधागति: । पुं । शिशुमारे । শুশোক । वै.निघ. । कुम्भीरे । কুমীর । हे.च. ।

द्विधातु: । त्रि । द्विप्रकृतिके ।

द्विधात्मकम् । क्ली । जातीफले । वै.निघ. ।

द्विधालेख्य: । पुं । हिन्तालवृक्षे । হেঁতাল গাছ । रा.नि.व.९ । [र.मा. ।

द्विप: । पुं । हस्तिनि । प.मु. । नागकेसरवृक्षे ।

द्विपचक: । पुं । मण्डालुकन्दे । रा.नि.व.७ ।

द्विपद: । पुं । मनुष्ये । पक्षिणि । अमरसार: ।

द्विपमता । स्त्री । नागवल्लयां । वै.निघ.वा.व्या.चि.अतावरीतैले ।

द्विपमद: । पुं । करिमदजले ।

द्विपर्णी । स्त्री । शालपर्णी पृश्निपर्णी चेति द्वये । শালপানি, চাকুলিয়া । च.द.यक्ष.चि. ।

द्विपाख्य: । पुं । नागकेशरवृक्षे । प.मु. ।

द्विपादिक: । पुं । नागकेशरवृक्षे । प.मु. ।

द्विपायी (इन्) । पुं । करिणि । हारा. ।

द्विपनख: । पुं । व्याघ्रनखे । নখাবিশেষ । रा.नि.व.१२ ।

द्विपी (इन्) । पुं । चित्रकभेदे । च.वि.८अ. ।

द्विपुट: । पुं । (Impotiens Balsamina.) पुष्पक्षुपविशेषे । দোপাটী । श.चि. ।

द्विपुटी । स्त्री । मल्लिकायां । मे. ।

द्विपुनर्नवम् । क्ली । शुक्ललोहितवर्णभेदेन पुनर्नवाद्वये । শ্বেতপুন্ন্যা, গাদাপুন্ন্যা । सि.यो. काम.चि.व्योषाद्यघृते । "त्रिफला द्विपुनर्नवम् ।"

द्विब्राह्मी । स्त्री । ह्रस्वदीर्घब्राह्मीद्वये । ছোট্ ও বড় ব্রাহ্মী । सु.शा.१०अ. ।

द्विमाषम् । क्ली । मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ: । মুগানী ও মাষাণী । च.द.उन्मा.चि.महाकल्याणघृते ।

द्विमुख: (खाहि:) । पुं । द्विमुखसर्पविशेषे, राजसर्पे । রাজসাপ, দুমুখো সাপ, শাঁখিনী সাপ । वम्. दुंदुल । हारा. । रस.र.विष.चि. । त्रि । मुखद्वययुक्ते ।

द्विमुखा । स्त्री । आखिकायां । গাড়ু । जलौकायाम् । জোঁক । हला. ।

द्विमुखोरग: । पुं । द्विमुखसर्पे । अटा. ।

द्विरजनी । स्त्री । हरिद्रायां दारुहरिद्रायाञ्च ।

हरिद्रा, दारुहरिद्रा। चि.यो.काम.चि.स्त्रीया- यवृते।

द्विरदः । पुं । हस्तिनि । प.मु. ।

द्विरदपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै. निघ.२भ.वा.व्या.चि.दार्शिमकगुग्गुलौ ।

द्विरदान्तः (कः) । पुं । सिंहे । रा.नि.व. १९ । [ष । वै.निघ. ।

द्विरदारातिः । पुं । शरभे । सिंह विशे-

द्विरदाशनः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

द्विरर्व्वुदम् । क्ली । अर्व्वुदभेदे । तस्य लक्षणं —"यद्द्वयाजं युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्व्वुदं तच्च भवेदसाध्यम् ।" सु.नि.११अ. ।

द्विरसनः । पुं । सर्पे । निका. ।

द्विरापः । पुं । हस्तिनि । अ.मा. ।

द्विरेताः । पुं । गर्द्दभे । वै.निघ. । स्त्रीपुंचिह्न- पुंसके । "बीजात्समांशादुपतप्तबीजात् स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।" च.शा.२अ. ।

द्विरेफगणसम(चि)ता । स्त्री । पुष्पवृक्ष- भेदे । वन शैঁউতী । वै.निघ. ।

द्विलम्बकः । पुं । दुग्धबीजे । के.प. ।

द्विवर्षा (र्षिका) । स्त्री । द्विहायन्यां गवि । अम. । के.प. ।

द्विवार्त्ताकी । स्त्री । वृहतीद्वये । वृहती, कণ্টকারী । भा.म.४भ.बाल-चि. । "द्विवार्त्ताकी- फलरसम् ।"

द्विविषम् । क्ली । पाण्डुकृष्णातिविषायां । শ্বেত ও কৃষ্ণ আতইচ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

द्विवृन्तः । पुं । मस्तरसकवृक्षे । মেঁদী গাছ । प.मु. ।

द्विवृहती । स्त्री । कण्टकारिकावृहत्योः । কণ্টকারী ও বিরুতী । वा.सू.१५अ. । "द्विवृहती त्रिकण्टकजयायवम् ।"

द्विशफः । त्रि । द्विखुरपशुमात्रे । "गौरजो म- हिषः क्रवः शूकरी गवयो रुरुः । द्विशफाः पञ्च- वर्गेऽस्मिन्नविरुष्ट्रश्च……॥" भागवतम् ।

द्विशृङ्गिका । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশি- ঙ্গী । वै.निघ. ।

द्विशृङ्गी (ङ्गिन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । শিঙ্গী মাছ । वै.निघ. ।

द्विसा । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

द्विहम् । क्ली । ताम्रे । च.टी.वा. ।

द्विहितशालम् । क्ली । शितशतण्डुले । সিদ্ধ চাউল । पुराणम् ।

द्विहृदया । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । वै.निघ. ।

द्विक्षारम् । क्ली । यवक्षारसर्जिक्षारयोः । चि.को. अग्निमा.चि. ।

द्विक्षीरम् । क्ली । गव्याजदुग्धयोः । গাইদুগ্ধ ও ছাগদুগ্ধ । च.द.यक्ष-चि.सर्पिर्गुडे ।

द्वीपः । पुं । कक्कोलवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । व्या- घ्रचर्मणि । अ. । [नि.व.१२ ।

द्वीपकर्पूरः (जः) । पुं । चीनकर्पूरे । रा.

द्वीपखर्ज्जूरम् }
द्वीपजम् } क्ली । महापारेवते, द्वीपान्तर- खर्ज्जूरे । रा.नि.व.११ ।

द्वीप(पि)शत्रुः । पुं । शतावर्य्याम् । रा.नि.व. ४ । जटा. ।

द्वीपसम्भवः । पुं । कक्कोलवृक्षे । কাঁকলা । जीरके । (वा) स्त्री । महाखर्ज्जूरवृक्षे । वै.निघ. ।

द्वीपान्तरवचा । स्त्री । चोपचिनीति ख्याते मूले । गुणाः—"द्वीपान्तरवचा किञ्चित्तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् । विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशो- धिनी । वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम् । व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी ।" भा. ।

द्वीपिका । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।

द्वीपिनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ. ।

द्वीपिनी । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदे । वै.निघ. ।

द्वीपिपलाशः । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । वा. सू.१५अ.मुष्ककादिः । "मुष्ककमुष्कपलाशद्वीपिप- लाशधवशिंशपाः ।" [रा.नि.व.६।१६ ।

द्वीपी (पिन्) । पुं । व्याघ्रविशेषे । चित्रकवृक्षे ।

द्वीप्यः । पुं । व्याघ्रे । स्त्री । काकोली । वै.निघ. ।

द्वीप्या । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । पि- ण्डीखर्ज्जूरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

हैमः । पुं । चमलाविशेषे । रस.र.क्षीरी.चि. ।

हैयम् । क्ली । कहीत्रि । रा.नि.व.१२ ।

हैमाद्रकः । पुं । नदीहन्यनुपालिते देशे । रा.नि.व.२ ।

हैमवीया । स्त्री । नागवल्लीविशेषे । हीसयली इतीय इति क्षीरसमुद्रदेशे ख्याता । हैसवीया इति पुस्तकान्तरे पाठः । रा.नि.व.११ ।

ह्रास्तरः । पुं । जातिद्वयसम्भूते सर्पे । दो आँस्ला साप । सु.कल्प.टी. ।

ह्रस्वम् । क्ली । ताने । चम. । [२ । रा.नि. ।

ह्रस्विकः (हीनः) । पुं । एकदिनान्तरज्व-

ध

धटः (कः) । पुं । धवतरौ । धाओया गाछ वै.निघ. । तुलामाने । তরাজু । ধাড়া । चम. । १४ वल्लमाने । ৪২ রতি । लीलावती ।

धटी । स्त्री । वल्कली । वै.निघ. । जीर्णवस्त्रखण्डे । ধড়ি । मे. ।

धत्तूरः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

धनम् । पुं, क्ली । मरिचे । चर्थे । वै.निघ. । खेदपाचे । म.र. ।

धनकम् । क्ली । धान्यके । ধনিয়া । वै.निघ. २भ.सर्व्वज्व.चि.गुडूच्यादिः ।

धनञ्जः (ञ्जूः) । पुं, स्त्री । पक्षिविशेषे । ধানস পাখী, কর্কটিয়া পাখী । चिका. ।

धनञ्जयः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ । वै निघ.२भ.चजी.चि.पञ्चाग्निचूर्णे । अग्नौ । चम. । चित्रकवृक्षे । र.मा. । [अन्तरात् ।

धनदः । पुं । हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ । पा-

धनदाक्षी । स्त्री । पाटलवृक्षे । रा.नि.व.१० । लताकरञ्जे । रा.नि.व.८ । [चिका. । हारा. ।

धनपिशाची (चिका) । स्त्री । तृष्णायां ।

धनप्रिया । स्त्री । काकजम्बूवृक्षे । वन जाम । रा.नि.व.११ । [वै.निघ. ।

धनसूः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । ফিঙে পাখি ।

धनस्य(स्व)कः । पुं । गोक्षुरकवृक्षे । श.च. ।

धनहरः । पुं । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । গেঁঠেলা । पा-रसीकयमान्याम् । वै.निघ. ।

धनह(हा)री । स्त्री । पारसीकयमान्याम् । ग्रन्थिपर्णभेदे । चम. ।

धनहन् । पुं । चक्रालकन्दे । वै.निघ. ।

धना (नी) । स्त्री । आर्द्रधान्यके । वै.निघ. । धान्यके । वै.निघ,२भ,वा.व्या.चि.षड्शीतिगुग्गुलौ । चचि.२स्थान.२च. ।

धनिकः । पुं । धान्यकवृक्षे । ধনে গাছ । रा. नि.व.६ । क्ली । धान्यके । ধনে । च.द. सि.यो. सन्निपातज्व.चष्टाङ्गकषाये । "तिक्तेन्द्रबीजधनिकै" ।

धनिका । स्त्री । धान्यके । ধনে । चचि.२स्थान. । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. । [ধনিয়া । श.र. ।

धनीयकम् । क्ली । आर्द्रधान्यके । धान्यके ।

धनुः (स्) । पुं । भल्लातकवृक्षे । चारवृक्षे । পিয়াশাল । मे. । [११ । चम. ।

धनुःप(ष्प)टः । पुं । प्रियालवृक्षे । रा.नि.व.

धनुःशाखा । स्त्री । मूर्व्वायां । মূর্গা । श.च. ।

धनुःश्रेणी । स्त्री । मूर्व्वायाम् । प.मु. । महेन्द्रवारुण्यां । বড় মাকাল, রাখালশশা । रा.नि. व.३ ।

धनुर्गुणा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । श.च. ।

धनुर्द्रुमः । पुं । वंशे । বাঁশ । रा.नि.व.७ ।

धनुर्माला । स्त्री । मूर्व्वायाम् । श.च. ।

धनुर्य्यासः । पुं । दुरालभायाम् । प.मु. ।

धनुर्लता । स्त्री । सोमवल्याम् । সোমলতা । रा.नि.व.३ ।

धनुर्वातः । पुं । वातव्याधिविशेषे. यत्र सर्व्व-सन्धिषु वेदनाधिक्यं भवति । "अनिच्छन्त्यपरां यस्तु उपभुङ्क्ते परस्त्रियं । बलादाक्रम्य स नरः सर्व्वसन्धिषु वेदनां । तीव्रामप्नोत्यहर्निशम् धनु-र्वातयुतो भवेत् ॥" इति कर्म्मविपाकः ।

धनुर्बीजः । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

धनुर्वृक्ष: । पुं । धन्वनवृक्षे । धामनि गाछ । र.मा. । रा.नि.व.९ । वंशे । भल्लातकवृक्षे । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

धनुष: । पुं । कुक्कुरे । वै.निघ. ।

धनुष्य: । पुं । वंशे । वाँश । रा.नि.व.७ ।

धनुस्तम्भ: । पुं । वातव्याधिविशेषे । धनुष्टङ्कार । स बाह्याभ्यन्तरायामभेदाद्द्विविध: । लक्षणं —"धनुस्तुल्यो नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञित: । विवर्णभग्नवदन: स्रस्ताङ्गो नष्टचेतन: । प्रस्विन्नश्च धनुस्तम्भी दशरात्रं न जीवति ॥" मा.नि. । [भ.।

धनेयकम् । क्ली । धन्याके । धनिया । च.टी.

धनैषणा । स्त्री । एषणासु नरस्य द्वितीयैषणायाम् । धनप्रार्थना । "प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्य्येष्टव्यं भवति । तदुपकरणानि च कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि । यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्म्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात् ।" च.सू.११अ. ।

धन्य: । पुं । अश्वकर्णशाली । लता शाल । रा.नि.व.९ । क्ली । द्रव्ये । वै.निघ. । कैवर्त्तमुस्तायां । अ.ह.१२अ. ।

धन्यवृक्ष: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

धन्या । स्त्री । धन्याके । धने । हे.च. । उपमातरि । वै.निघ. । आमलक्याम् । मे. । निर्जलप्रदेशे । वै.निघ. ।

धन्याकम् । क्ली । (Coriandrum sativum.) Coriander plant. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । प.मु. । धने । हिं धनिया । तें कोत्तिमिरचेट्टु, धनियलु । ता. कोट्टमल्लि । च.द.सन्निपातज्व.चि.नागरादि: । "धन्याकं बृहतीद्वयम् ।" पि.ज्व.चि. । "व्युषितं धन्याकजलम् ।" पि.श्लेष्मज्व.चि.गुडूच्यादि: । गुणा: —तुवरं स्निग्धम् अवृष्यं मूत्रलं लघु तिक्तं कटूष्णवीर्य्यं दीपनं पाचनं ज्वरघ्नं रोचकं ग्राहि स्वादुपाकं त्रिदोषघ्नं तृष्णादाहवमिश्वासकासकार्श्यक्रिमिघ्नञ्च । आर्द्रं तत् तद्गुणमपरं स्वादु विशेषत: पित्तघ्नञ्च । भा.पू.१भ. । मद.व.२ ।

धन्व: । पुं । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

धन्वन: । पुं । धामनवृक्षे । च.द.मेह.चि. । "पाठाम्जुनधन्वनानां ।"

धन्वङ्ग: । पुं । धामनवृक्षे । धामना गाछ । गुणा: —"धन्वङ्ग: कफपित्तास्रकासघ्नस्तुवरो लघु: । बृंहणो बलकृद्रूक्ष: सन्धिकृद्व्रणरोपण: ॥" भा.म.२भ.प्रमे.चि. । वंशे । वै.निघ. ।

धन्वचारी । त्रि । निर्जलदेशचारिणि । वा.चि.७अ. ।

धन्वतरु: । पुं । सोमवल्लयाम् । वै.निघ. ।

धन्वदुर्गम् । क्ली । निर्जलदेशे । पुराणम् ।

धन्वन: । पुं । धामनवृक्षे । धामना गाछ । र.मा. । हिं धामिनी । मं धमानु । कं उदुवे । गुणा: —कटु: उष्ण: कषाय: कफघ्न: दाहशोषकर: संग्राही कण्ठदोषघ्नश्च । रा.नि.व.९ । एतत्फलं कषायं हिमं स्वादु वातकफघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. ।

धन्वन्तरि: । पुं । वैद्ये । क्षितौ आयुर्वेदप्रणेतरि देवतावैद्ये । तत्प्रादुर्भाव: —"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभि: परिपीडिता: ॥ तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् । दयार्द्रहृदय: शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह ॥ धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते । योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥ उपकाराय लोकानां केन किं न कृतम्पुरा । त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥ तस्मात् त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव । प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदम्प्रकाशय ॥ इत्युक्त्वा सुरशार्दूल: सर्व्वभूतहितेप्सया । समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत् ॥ अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरि: पुरा । आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि ॥ नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ । बाल एव विरक्तोऽभूच्चार सुमहत्तप: ॥ यत्नेन महता ब्रह्मा तं काशीसंकरोन्नृपम् । ततो धन्वन्तरिर्लोके काशिराजोऽभिधीयते ॥ हिताय देहिनां स्वीया संहिता विहितामुना । अयं क्रियार्थिनो लोकान् संहितामामपाठयत् ॥" भा. । चिकित्सादीपकनिदाननिघण्ट्वादिप्रणेतरि । [ग्र.प. ।

धन्वन्तरिग्रस्ता । स्त्री । कटुकायां । कट्फी ।

धन्वन्तरिप्रस्थम् । क्ली । धन्वन्तरिकृततन्त्रविशेषे ।

धन्वन्तरिभागः । पुं । औषधकरणार्थं वैद्यकोक्तौषधादिभागे । शिङ्गरसानां १० भ. तैलघृतलौहानां ८ भ. लौहवटिकानां ७ भ. । वै.निघ. ।

धन्वमांसम् । क्ली । निर्जलदेशपशुमांसे । वा. चि.१२अ. । See जाङ्गलमांसम् ।

धन्वयवासः (कः) / **धन्वयासः** । पुं । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । सि.यो.रक्तार्श.-चि. । "धन्वयवासाः समागराः कथिताः ।" च.सू.४अ. । चि.यो.सन्निपात-ज्व.चि.अष्टादशाङ्गकषाये । [चि.१अ. ।

धन्वा (न्) । पुं । मरुभूमौ । रा.नि.व.२ । च.

धन्वामिषम् । क्ली । जाङ्गलपशुमांसे ।

धन्वी (न्) । पुं । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४। अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ । वकुलवृक्षे । रा.नि.व. १० ।

धमनः । पुं । नलवृक्षे । नल गाछ । रा.नि.व. ८ । निम्बवृक्षे । निम् गाछ । रा.नि.व.९ ।

धमनिः (नी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলে । रा.नि.व.४ । उत्तरापथप्रसिद्धनलिकानाम गन्धद्रव्ये । भा. । हे.च. । नखीनामगन्धद्रव्ये । हरिद्रायाम् । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ । शिराविकार एव धमनी । धमन्यश्च नाभिजाः, तत्संख्या च २४ । तेषु दशोर्द्धगाः, शेषास्तिर्य्यग्गाश्च । तेषूर्द्धगाः कपरसगन्धस्पर्शशब्दप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भक्षुतहास्यभाषणरोदनगानादिकर्म्म सम्पादयन्ती देहं धारयन्ति । ताश्च हृदयं गत्वा प्रत्येकं शाखात्रयं विस्तारयन्त्यः ३०संख्या भवन्ति । तासु प्रत्येकं द्वे द्वे भूत्वा दश धमन्यो वातपित्तकफशोणितरसान् वहन्ति । अष्टौ च शब्दादीनि गृह्णन्ति । शिष्टासु द्वादशसु द्वाभ्यां वाङ्निर्गतिः, द्वाभ्यां घोषणं, द्वाभ्यां निद्रा, द्वाभ्यां जागरणं, द्वाभ्यां रसवहनं भवति । शिष्टेन सम्बन्धितेन द्वयेन च स्त्रियाः स्तन्यवहनं पुंसश्च शुक्रवहनं कन्याभ्यां भवति । अधोगास्तु दश पित्ताशयमधिगम्य त्रिंशत्संख्यकाः । तासु द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसावहतः । शिष्टाभ्यश्च द्वे अन्नमात्रिस्रावं वहतः । द्वे जलं वहतः, द्वे वस्तिमाश्रित्य मूत्रं वहतः, द्वाभ्यां पुरुषस्य शुक्रं स्त्रियं आर्त्तवञ्च प्रादुर्भवति, द्वे च तद्वयं निःसारयतः । द्वे स्थूलान्त्रमिबद्धे भूत्वा पुरीषं निःसारयतः । अवशिष्टाश्चाष्टौ तिर्य्यग्गामिन्यो स्वेदं निःसारयन्ति । एतास्त्वधोगा धमन्यः पक्वाशयकटिमूत्रपुरीषगुह्यवस्तिमेढ्रपादप्रभृतीनाश्रित्य तेषां पोषणं सम्पादयन्ति । तिर्य्यग्गाश्च धमनीचतुष्टयं प्रत्येकमसंख्यशाखाविभक्तं देहं गवाक्षयितं करोति । एतासाञ्च मुखानि प्रतिरोमकूपं संलग्नानि । तेभ्यश्च मुखेभ्यः स्वेदा निर्गच्छन्ति, देहरसो वहिरन्तश्च सन्तर्पयति । अभ्यङ्गादिना च तैलादिवीर्य्यमन्तःशरीरं प्रविश्य त्वकपाकादिकं करोति तेनैव च शुभाशुभस्पर्शज्ञानं भवति ।" सु.शा.९अ. । भा. ।

धमिः । स्त्री । अग्नौ । धमन्याम् । शब्दा. ।

धयनम् । क्ली । पाने । रा.नि.व.२० ।

धरः । पुं । कार्पासतूलके । मे. ।

धरणः । पुं । तुलायां । सने । धान्ये । हे.च. । तण्डुले । वै.निघ. । क्ली । कालिङ्गचतुर्माषमितमाने । प.प्र.१ख. । पलदशमांशे । २४ रक्तिकामाने । रौप्यषोडशमाषे । वै.निघ. ।

धरणी । धारणीकन्दे । रा.नि.व.७ । शिरायां । रा.नि.व.१८ । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.२३ । पुनर्नवायाम् । मेदायाम् । वै.निघ. । शाकवृक्षे । श.च. ।

धरणीकन्दः । पुं । धारणीकन्दे । रा.नि.व.७।

धरणीधरः । पुं । पर्व्वते । कच्छपे । रा.नि. व.१९ ।

धरणीबन्धः । पुं । अरिष्टबन्धने । सर्पाघाते बन्धनविशेष । स शाखादष्टस्य दंशदेशाच्चतुरङ्गुले न्याय्यः । यदाह वाग्भटः—"दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले । क्षौमादिभिर्व्वेणिकया सिद्धैर्म्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥" च.द.विष.चि. ।

धरा । स्त्री । शिरायाम् । नाड्याम् । रा.नि.व. १८ । वसायाम् । गर्भाशये । मे. ।

धराकदम्बः (कः) । पुं । कदम्बवृक्षे । शब्दा. ।

धराङ्कुरः । पुं । भूम्याकी । वै.निघ. ।

धराजकुष्माण्डः । पुं । भूमिकुष्माण्डे कुमड़ा । चि.क्र.क.औरी.चि. ।

धरिमा (न्) । पुं । तुलायाम् । তরাজু । का-वरे । वै.निघ. ।

धवषः । पुं । जले । मे. ।

धर्त्तूरः । पुं । शुक्लधुस्तूरे । वै.निघ. ।

धर्म्मः । पुं । स्वभावे । आचारे । गुणे । मे. ।

धर्म्मघ्नः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

धर्म्मणः । पुं । धमन्यवृक्षे । धामना गाछ । र.मा. । सर्पभेदे । ঢেমনা সাপ । मे. ।

धर्म्मद्वेषी (इन्) । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

धर्म्मपत्तनम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

धर्म्मपत्रः । पुं, क्ली । उदुम्बरवृक्षे । म.प. ।

धर्म्मवृक्षः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

धर्म्मसूः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । म.र. ।

धर्म्मिणी । स्त्री । रेणुकायाम् । রেণুক । रा.नि.व.६ । [আঁ:কাড় । म.प. ।

धलवकः (कः) । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । धला

धर्षः (र्षितम्) । पुं, क्ली । मैथुने । त्रिका. । जाड्ये ।

धवः । पुं । (Anogeissus latifolia. Syn. Conocarpus latifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे । धाओया गाछ । र.मा. । मं धामोड़ा । कं सिरिवल । तें नारिंजचेट्टु । गुणाः—कटुः कषायः कफघ्नः वातघ्नः पित्तकोपनः रुच्यः दीपनश्च । राज. । "धवः शीतः प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः । मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥" भा. । अन्यच्च —"धवः कषायः कटुकः कफघ्नोऽनिलनाशनः । पित्तप्रकोपनो रुच्यो विशेषो दीपनः परः ॥" फलमीषन्मधुरम् । रा.नि.व.८ । काके । त्रिका. । मनुष्ये । अम. । खदिरे । र.मा.सं.वच्चुवयलीडे ।

धवनी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া । वै.निघ. ।

धवलः । पुं । धववृक्षे । धाओया गाछ । रा.नि.व.८ । शङ्खे । चीनकर्पूरे । रा.नि.व.१२ । धातकीवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । श्वेतमरिचे । रा.नि.व.६ । त्रि । शुक्ले । सुन्दरे । त्रिका. ।

धवलपक्षः (क्षी (इन्)) । पुं । हंसे । रा.नि.व.१९ । [পাকুল । रा.नि.व १० ।

धवलपाटली । स्त्री । शुक्लपाटल्याम् । শ্বেত

धवलमृत्तिका । स्त्री । खटिकायाम् । फुलखड़ि । रा.नि.व.१३ ।

धवलयावनालः । पुं । श्वेतवर्णयावनालवृक्षे । शादा जनार । मं श्वेतजुवारी । कं विलियजोल । अयं ग्रीष्मधान्ये वर्त्तते । गुणाः– शैत्यः बल्यः त्रिदोषघ्नः हृद्यः वह्निमदः श्रमघ्नः पथ्यः गुल्मव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

धवलशारिवा । स्त्री । शुक्लशारिवायाम् । অনন্তমূল । वै.निघ. ।

धवला । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । See अनन्ता श्वेतशारिवा च । भा.पू.१भ. । गवि । गाइ गरु । त्रिका. । वचायाम् । श्वेतापराजितायाम् । र.चि. पापरोगान्तकरसे ।

धवली । स्त्री । शुक्लगवि । अम. ।

धवलेक्षुः । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

धवलोत्पलम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । नालफुल, शाला फुल । रा.नि.व.१० ।

धवित्रम् । क्ली । मृगचर्म्मनिर्म्मितव्यजने । अम. ।

धाकः । पुं । वृषे । क्ली । अन्ने । उणा. ।

धातकी । स्त्री । (Woodfordia floribunda. Grislea tomentosa.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । धाइ फुलेर गाछ । हिं धावइ, धाघोला । मं धायटी । तें आरिपुव्वु, जार्गि । उत्. आतिको । गुणाः—कटुः उष्णा मदकृद्विषघ्नी प्रवाहिकातिसारघ्नी विसर्पव्रणघ्नी च । रा.नि.व.६ । "धातकी कटुका शीता मृदुकृत्तुवरा लघुः । तृष्णातिसारपित्तास्रविषक्रिमिविसर्पजित् ॥" भा. । शीता रक्तपित्तघ्नी च । राज. ।

धातकीकुसुम(पुष्प)म् । क्ली । धातकीपुष्पे । धाइ फुल । सु.सू ३८अ.अम्बष्ठादिः । च.सू. ४अ. ।

धातक्यभिषुतम् । क्ली । धातकीपुष्पजातसुराभेदे । गुणाः—हृद्यं रुच्यं रोचनं दीपनञ्च । च.सू.२७अ. ।

धातक्यादिचूर्णम् । क्लौ । बालरोगाधिकारे चौषधम् । पाठः—"धातकीबिल्वधन्याकलोध्रेन्द्रयवबालकम् । क्षौद्रेण वालानां ज्वरातीसारवानिजित् ॥" धाइफूल, बेलशुँठा, धने, लोध, इन्द्रयव, बाला प्रत्येक चूर्ण समभाग मधु द्वारा लेहन । शा.की. ।

धाता । पुं । ब्रह्मणि । शरीरादिसंयोगस्य धारयितरि । सु.शा.२य. ।

धातुः । पुं । खनिजेषु स्वर्णादिसप्तविधाष्टविधनवविधपदार्थेषु । धात । यथा—"काञ्चनं रजतं ताम्रं कांस्यं पित्तलं नागं वङ्गं लौहश्चेत्यष्टौ । रा.नि.व.१८ । स्वर्णरौप्यताम्रवङ्गयशदसीसलौहाश्चेति सप्त । भा. । तथा—"हेमतारारनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकङ्कान्तलौहश्च धातवो नव कीर्त्तिताः ॥" मुग्धबोधः । "त्रिविधन्तु सुवर्णं स्यादष्टधा रजतं भवेत् । पञ्च प्रकारकं ताम्रं वङ्गन्तु द्विविधं स्मृतम् । यशदं त्रिविधं प्रोक्तं भवेन्नागस्तु षड्विधः । अष्टधा लौहमुद्दिष्टमेते सप्तैव धातवः ॥" धर्के.चि. । गुणाः—"वलीपलितखालित्यकार्श्याबलत्वज्वरामयान् । निवार्य देहं दधति नृणां तज्ञातवो मताः ॥" भा.पू.१भ.धातुव. । देहधारकवस्तुविशेषे । स च वातपित्तकफरूपः देहस्य धारणात्तस्य धातुशब्दवाच्यता । यथा—"धारणाद्धातवस्ते स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ।" वैद्यकम् । गैरिकमनःशिलाद्यश्मविकारे । प.मु. । शरीरस्थसप्तधातुषु रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रेषु । "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदोऽस्थि तन्नवं । अस्थ्नोर्मज्जा ततः शुक्रमित्यमीषां विनिश्चयः ॥" रा.नि.व.१८। धातूनाञ्च कर्म्माणि प्रीणनजीवनलेपस्नेहधारणपूरणगर्भोत्पादनानि । गिरिमृत्तिकायां । रा.नि.व.१२।

धातुक(ञ्ज)म् । क्लौ । शिलाजतुनि । वै.निघ.।

धातुकाशीश(सीस)म् । क्लौ । काशीशे । हिराकस् । रा.नि.व.१३ ।

धातुघ्नी । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

धातुग्राही (इन्) । पुं । खर्परे । वै.निघ. ।

धातुघ्नम् । क्लौ । काञ्जिके । वै.च. ।

धातुचेतनकरम् । क्लौ । दुग्धे । चामवके । विदर्भे । वै.निघ. ।

धातुद्रावकम् । क्लौ । टङ्कणक्षारे । सोहागा । वै.निघ. ।

धातुनाशनम् । क्लौ । काञ्जिके । भिषा. ।

धातुपः । पुं । शुक्रे । रसे । श.च. ।

धातुपाकः । पुं । रसादिधातुक्षये । तल्लक्षणम्—"निद्रानाशो हृदिस्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुचौ । अरतिर्बलहानिश्च धातूनाम्पाकलक्षणम् ।" वैद्यकम् । [प.मु. । भा. ।

धातुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । धातकीवृक्षे ।

धातुमलः । पुं । सीसके । रसादिमलेषु । रसरक्तादिर मल । "मलिनीकरणान्मलाः ॥" वैद्यकम् । "कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखलोम च । नेत्रविट् त्वक्च च स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥" भा. ।

धातुमारिणी । स्त्री । टङ्कणक्षारे । श.च. ।

धातुमारी (इन्) । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

धातुमाक्षिकम् । क्लौ । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३ । धातुकाशीशे । हिराकस् । वै.निघ.।

धातुराजः (कम्) । पुं, क्लौ । वीर्य्ये । शुक्र । वै.निघ. । श.च. । [प.मु. ।

धातुवल्लभम् । क्लौ । टङ्कणे । सोहागा ।

धातुवादी (इन्) । पुं । खनिजविद्याभिज्ञः ।

धातुविट् । स्त्री । सीसके । वै.निघ. ।

धातुविषम् । क्लौ । हरितालादौ । र.सा.सं. ।

धातुवृद्धिः । स्त्री । रसादिवृद्धौ, रसादिधातुसाम्ये । च.सू.१२अ. । [धातुपत्नीप्रवर्ष्यादौ ।

धातुविकारः । पुं । धातुवर्द्धकद्रव्ये, चम्पन ।

धातुवैरी (इन्) । पुं । गन्धके । श.च. ।

धातुवैषम्यम् । क्लौ । विकारात्मकरूपकार्य्ययोगो । च.वि.८अ. ।

धातुशेखरम् । क्लौ । Green sulphate of Iron. धातुकाशीशे । हिराकस् । वै.च. ।

धातुशोधनम् । क्लौ । सीसके । वै.निघ. ।

धातुशोधनकरी । स्त्री । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

धातुसम्भवम् । क्ली । सीसके । वै.निघ. ।

धातुसाम्यम् । क्ली । विकारोपशमनरूपकार्य्ये । च.वि.८अ । आरोग्ये । च.सू.९अ. । [निघ. ।

धातुस्तम्भनकरम् । क्ली । जातीफले । वै.

धातुहा (न्) । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

धातुक्षयकासः । पुं । धातुक्षयकरकासरोगे । क्षयकास । निदा. । [निघ. ।

धातूपलः । पुं । खटिकायाम् । थड़ि । वै.

धात्रिका । स्त्री । आमलक्याम् । रा.नि.व.११।

धात्री । स्त्री । आमलक्याम् । आमला । रा. नि.व.११ । भा.पू.१भ. । See मकरा । उपमातरि । दाइ । तल्लक्षणं—“पीताय यदि बालस्य विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य्य गुणान् दोषान् कुर्य्याद्धात्रीं तदेदृशीम् । सवर्णां मध्यवयसां सःक्षीरां मुदितां सदा । युक्तदुग्धां बहुक्षीरां सवत्सामतिवत्सलाम् । स्वाधीनामल्पसन्तुष्टां कुलीनां सज्जनात्मजाम् । कैतवेन परित्यक्तां निजपुत्रहस्रिग्धो ॥” भा. । धात्रीकर्म्म । यथा—“धात्री तु यदा स्वादु बहुलशुद्धदुग्धा स्यात्, तदा स्नातानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधाय ब्राह्म्याद्यौषधं धारयन्ती कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेत् ।” इत्यादि । च.शा.८अ. । [आमलकीपत्रे ।

धात्रीपत्रम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६।

धात्रीफलम् । क्ली । आमलकफले । आम्ला । स्वह.व.१ । (त्रा) स्त्री । आमलक्याम् । आमला गाछ । रा.नि.व.११ ।

धात्रीलौहम् । क्ली । शूलाधिकारे । प्रथमः पाठः—शुद्धमण्डूरं ६ प. यवः ४ प. पाकार्थजलं २ श. शे. ॥०श. । शतावरीरसः ८ प. आमलकीस्वरसः ८ प. दधि ८प. दुग्धं ८प. भूमिकुष्माण्डस्वरसः ४ प. घृतं ४ प. इक्षुरसः ४ प. । एकत्र पक्त्वा पाके सिद्धे प्रक्षेपः—जीरकचूर्णं धान्यकचूर्णं त्वक्चूर्णं तेजपत्रचूर्णम् । एलाचूर्णं गजपिप्पलीचूर्णं मुस्ताचूर्णं हरीतकीचूर्णम् अभ्रभस्म लौहभस्म रेणुकचूर्णं त्रिफलाचूर्णं तालीशचूर्णं नागकेशरचूर्णं प्र. २तो.। शुद्धमণ্ডুর ৬প. যব ৪প. পাকার্থ জল ২শ.শে.॥০ শ.। শতমূলীরস ৮প. আমলকীরস ৮ প. দধি ৮ প. দুগ্ধ ৮ প. ভূমিকুষ্মাণ্ডের রস ৪ প. ঘৃত ৪ প. ইক্ষুরস ৪প. । একত্র পাক সিদ্ধ হইলে প্রক্ষেপ—জীরা, ধনে, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, গজপিপুল, মুস্তা.হরীতকী, অভ্র, লৌহ, রেণুক, ত্রিফলা, তালীশপত্র, নাগেশ্বর প্রত্যেক চূর্ণ ২তো. । র.সা.সং. । ম.কী. । द्वितीयः—धात्रीचूर्णं ८ प. मण्डूरचूर्णं ४ प. यष्टिमधुचूर्णं २ प. गुडूचीक्वाथे सप्तवारं भावयेत् । भावनाक्वाथार्थं क्वाथ्यद्रव्यम् औषधतुल्यमादाय ८गुणे वारिणि साधयेत् । আমলকীচূর্ণ ৮ প. মণ্ডুরলৌহচূর্ণ ৪প. যষ্টিমধুচূর্ণ ২ প. । গুলঞ্চকাথে সপ্তাহ ভাবনানন্তর শুষ্ক করিয়া ঘৃতভাণ্ডে রাখিবে । ভাবনার কাথ ঔষধের তুল্য লইয়া ৮ গুণ জলে প্রস্তুত করিবে । तृतीयः पाठः—आमलकलौहत्रिकटुमनःशिलाचूर्णं मधु घृतं शर्करा प्र. समम् । আমলাচূর্ণ, লৌহ, ত্রিকটু, মনছাল, মধু, ঘৃত, চিনি প্রত্যেকে সমান । चतुर्थः वाजीकरणे—आमलकचूर्णं ८ प. त्रिफलाक्वाथेन २१ भावयित्वा अथ मृतलौहमधुघृतशर्कराः प्र. २ प. मिश्रयेत् । আমলাচূর্ণ ৮ প. ত্রিফলাকাথে ২১ ভাবনা দিবে । মৃতলৌহ ২ প. মধু ২ প. ঘৃত ২ প. শর্করা ২ প. একত্র মিশ্রিত করিবে । र.स.र. । अन्यः पित्तरोगे—“धात्रीचूर्णस्याष्टौ पलानि चत्वारि लौहचूर्णस्य । यष्टीमधुकरजस्र द्विपलं दद्यात् पुटे दृष्टम् । धात्र्यास्र क्वाथेन तच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताहं । चण्डातपेन संशुष्कं भूयः पिष्टं घटे स्थितं । घृतेन मधुना युक्तं भोजनादन्मध्यतः । त्रीन् वारान् भक्षयेन्नित्यं…… ।” र. सा.सं ।

धात्रीषट्पलकघृतम् । क्ली । गुल्मे घृतम् । “धात्रीफलानां स्वरसैः षट्पलं विपचेद्घृतम् । शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं सर्व्वगुल्मिनाम् ॥” धात्रीरसः घृतसमः । र.र. । भैष. ।

धात्रेयि(यी)का । स्त्री । आमलक्याम् । रा. नि.व.११ । उपमातरि ।

धात्र्यरिष्टम् । क्ली । पाण्डुरोगे । “धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसन्तु तं । क्षौद्राष्टांशेन संयुक्तं कणार्द्धकुडवेन च । शर्करार्द्धतुलोन्मिश्रं पक्वं स्निग्धे घटे स्थितं । प्रपिबेत्पाण्डुरोगार्त्तः……।” च.चि.२०अ. ।

धानराद्धिः । पुं । धातुर्विकारजन्ये कर्णमूला-न्तनदीप्रगति व्याधौ । वा.चि.१८. ।

धानकः । पुं । माषपरिमाणे । च.कल्प.१२अ.। क्ली । धन्याके । मद.व.२ ।

धाना (नाः) । स्त्री । चिपीटके । চিড়ে। प.मु.। भृष्टयवादौ। ভাজা যবাদি । हिं बहुड़ा । गुणाः—विष्टम्भिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुश्च । भा. । "यवादयश्च ये भृष्टा धानास्ते परिकीर्त्तिताः ।" रा.नि.व.१६ । "धानाः सुदुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवस्तु ताः । तथा मेहकफच्छर्द्दिनाशिन्यः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥" धन्याके । ধনিয়া । भा. । मुख्याभृष्टयवे । सु.चि.१०अ. ।

धानाकाः । स्त्री । धान्याके । ধনে । वा सू. १५अ.गुड़्च्यादिः । "धानाकारतचन्दनम् ।" (बहुवचनान्ताः) । [दिश छातू । हे.च. ।

धानाचूर्णम् । क्ली । भृष्टयवादिचूर्णे । यवा-

धानिका । स्त्री । धान्यके । ধনে । वै.निघ. अ.सा.चि.यवान्यादौ । [लुब्रचे । रा.नि.व.११ ।

धानी । स्त्री । धान्यके । ধনে । मद.व.२ । पी-

धानुष्का । स्त्री । अपामार्गवृक्षे । আপাং গাছ । श.च. ।

धानुष्यः । पुं । वंशे । रा.नि.व.८ ।

धानेय(क)म् । क्ली । धन्याके । रा.नि.व.६ । आर्द्रधान्यके । কাঁচা ধনিয়া । वै.निघ. ।

धान्या । स्त्री । एलाग्राम् । श.च. ।

धान्यम् । क्ली । ४ तिलमाने । ६ गुञ्जामाने । धान्याके । ধনে । रा.नि.व.६।२३ । भूम्यामलक्यां । रा.नि.व.२३ । (Oryza sativa.) Common rice plaut. शाल्यादिवृक्षे । सतुषतण्डुले । ধান । धान्यं त्रिधा शालिषष्टिकव्रीहिभेदतः । यथा—"शालयो हैमनास्तत्र षष्टिका ग्रैष्मिका अपि । व्रीहयस्त्वाशवः ख्याता प्रावृट्कालसमुद्भवाः ॥" राज.३प. । शूकशिम्बीतृणधान्यभेदेन त्रिधा । रा.नि.व.१६ । शालिव्रीहिशूकशिम्बी-क्षुद्रधान्यभेदेन पञ्चविधम् । "शालयो रक्तशाल्याद्या व्रीहयः षष्टिकादयः । यवादिकं शूकधान्यं मुद्गाद्यं शिम्बिधान्यकम् । कङ्ग्वादिकक्षुद्रधान्यं तृणधान्यञ्च तत्स्मृतमिति ॥" भा.पू.१भ,धा,व, । अष्टादशविधम् । यथा—"रक्तशालिर्महाशालिः कलमा षष्टिकापरा । स्वर्णटीपकशाली च जीरकाख्या कपिञ्जला । सौगन्धी शूकला चान्या तिलवासी कचोरका । गरुड़ा हंसवर्णी च काकमान्या तथापरा । विल्वजा मागधी पीता ता अष्टादश शालयः ॥ कङ्गुश्चतुर्विधः प्रोक्तः श्यामाकश्चीनकः कटः । कोद्रवो द्विविधः प्रोक्तो वंशवीजं शरोद्भवं । कुसुम्भवीजं तीसी च वीनरी च गवेधुकः । तिजाह्वया राजनी च क्षुद्रधान्यगणस्त्वयम् ॥" क्षुद्रधान्यम् । त्रिधा यवश्च गोधूमो मुद्गः षड्विध ईरितः । द्विविधः प्रोच्यते माषो राजमाषस्त्रिधा मतः । मकुष्ठकुवरी श्रेधा निष्पावकमसूरकौ । त्रिधा चणक उद्दिष्टः कलायश्च त्रिपुष्पकः ॥" अत्रि.। एषां गुणाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः । शरद्ग्रीष्मोद्भवधान्यगुणाः—"धान्यं शरद्ग्रीष्मभवं पाकेऽम्लं पित्तकृद्गुरु ।" ऋतुसन्धिजधान्यगुणाः—"ऋतुसन्धिभवं धान्यं पित्तलं कफनाशनम् ॥" राज.३प. । स्थलजधान्यगुणाः—"स्थलजं कफपित्तघ्नं कषायं कटुपाकि च । किञ्चित्तु तिक्तमधुरं पवनानलवर्द्धनम् ॥" वापितावापितधान्यगुणाः—"वापितं गुरु तद्धान्यं किञ्चिद्धीनमवापितम् ।" रोप्यातिरोप्यधान्यगुणाः—"रोप्यातिरोप्ये लघुनी शीघ्रपाके गुणोत्तरे । अदाहिनी दोषहरे बल्ये मूत्रविवर्द्धने ॥" यच्छूकसमन्वितं व्रीह्यादिकं तच्छूकधान्यम्, शिम्बीनिगूढं मुद्गमकुष्ठकादि शिम्बीधान्यम् । तृणोद्भवतया तृणधान्यम् । इति । "पक्वं हरितलूनञ्च धान्यं सर्व्वगुणावहम् । शुष्कं लूनन्तु निःसारं रूक्षं तत्स्वल्पनाशनम् ॥" इति हरितलूनशुष्कलूनान्नगुणाः । "कोशधान्यं नवञ्चान्यं मधुरं वत्सरोषितं । निर्द्दोषं लघु पथ्यञ्च तद्वर्षाद्विरसम्भवेत् । नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितं । त्र्यब्दोषितं लघु पथ्यं त्रिवर्षाद्बलभवेत् ॥" इति नवधान्यजीर्णधान्यगुणाः । धान्यं वापितम् उत्तमं, तदेव छिन्नोद्भवं मध्यमम् । दग्धभूमौ वने वा वापितं छिन्नोद्भवं धान्यं विण्मूत्रबन्धकरम् । वारोदकसमुत्पन्नं श्लेष्मरोगघ्नम् । सुस्निग्धभूमिजम् ओजोबलकरम् । वालुकाभूमिजमल्पपुष्टिकरञ्च । रा.नि.व.१६ ।

धान्यकम् । क्ली । स्वनामख्यातपक्वद्रव्ये । ধনে । हिं कोथुम्बुरि । धनिया । मद.व.२ । गु-

णा: —मधुरं शीतलं कषायं पित्तघ्नं ज्वरकासतृट्श्वासच्छर्दिकफघ्नं दीपनञ्च । रा.नि.व.६ । च.सू.४ अ. । च.द.ज्वराति.चि. । "बिल्वधान्यकनागरैः ।" पुं । माषमितमाने । ৬ কুঁচ । प.प्र.१ख. ।

धान्यकञ्चुकी (इन्) । पुं । धान्यत्वचि । धानेর খোসা । गुणा:—धान्यगुणयुक्तः । रा.नि.व.१६ ।

धान्यकतण्डुलः । पुं । कण्डितधन्याकतण्डुले । धनेর চাল । भा.म.१भ.अम्लकज्व.चि.धान्यकक्वाथे । "प्रातर्धान्यकतण्डुलक्वाथः ।"

धान्यकल्कः । पुं । तुषे ।

धान्यचतुष्कम् । क्ली । अतीसारे धान्यशुण्ठकबालकबिल्वकृतकषायविशेषे । वैद्यकसं. । [क्ली. ।

धान्यचमसः । पुं । चिपीटके । চিঁড়ে । त्रि-

धान्यजम् । क्ली । धान्ये । रा.नि.व.६ ।

धान्यतुषोदम् । क्ली । धान्यतुषकृतसन्धानविशेषे । एतदभावे काञ्जिकम् । सि.यो.अजी.चि. ।

धान्यतैलम् । क्ली । गोधूमयावनालव्रीहियवादिजतैले । गुणा:—त्रिदोषशमनं कण्डूकुष्ठादिहरं चक्षुष्यञ्च । रा.नि.व.१५ ।

धान्यपञ्चकम् । क्ली । आमशूलादौ कषाये । "धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं बिल्वमेव वा । आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥" वैद्यकसं. । पञ्चविधधान्येषु शालिव्रीहिशूकशिम्बीक्षुद्राख्येषु । "शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकं । शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् ॥" भा. ।

धान्यपटोलः । पुं, क्ली । पित्तश्लेष्मज्वरे योगविशेषे । अत्र धान्यस्य १० माषाः पटोलस्य च ६ माषाः । सि.यो.ज्व.चि. ।

धान्यपानकम् । क्ली । धान्यकृतपानकविशेषे । धनेর পানা। तस्य साधनविधिः—"शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितं । शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतं । नूतने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥" भा. ।

धान्यपिप्पली । क्ली । आमज्वरे । ज्वरे दीपनी पाचनी च । धान्यादीनां प्रत्येकं ६ माषा ४ रतिः । यो.रत्ना. ।

धान्यमण्डः । पुं,क्ली । धान्यकृतमण्डे । धानेর মণ্ড । गुणा:—"धान्यमण्डं पित्तहरं श्रमतृष्णाश्मरीहरं । वातलं रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपनम्परम् ॥" अचि.१२अ. ।

धान्यमद्यम् । क्ली । धान्यकृतमद्ये । ধেনো মদ । गुणा:—गुरु विष्टम्भि च । रा.नि.व.१४ ।

धान्यमाषः । पुं । कलाये, माषे । वै.निघ. । षोडशसर्षपपरिमाणे । च.कल्प.१२अ. ।

धान्यराजः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६।२३ ।

धान्यबीजम् । क्ली । धन्याके । रा.नि.व.६ ।

धान्यवीरः । पुं । माषे । মাষ কলায় বা বিরি কলায় । रा.नि.व.१६ ।

धान्यशाकम् । क्ली । धन्याकशाके । ধনের শাক । र.चि.৫अ. । [শুঙ বা শীষ । जटा. ।

धान्यशीर्षकम् । क्ली । धान्यकणिशे । ধানের

धान्यश्रेष्ठम् । क्ली । हैमन्तशालिधान्यभेदे, कृपान्ने । হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ । रा.नि.व.१५ ।

धान्यस्वेदः । पुं । धान्याद्यैः स्वेदे । माषादिकौषधान्यैः स्वेदे । सु.चि.२अ. ।

धान्या । स्त्री । धान्यके । अचि.२स्थान.२अ. ।

धान्याकम् । क्ली । धान्यके । मद.२व. । वै.निघ.२भ.छर्दि.चि. ।

धान्याग्रम् । क्ली । धान्यकणिशे ।

धान्याभ्र(क)म् । क्ली । अभ्रकविशेषे । কৃত্রিম অভ্রবিশেষ । तत्करणप्रणाली भावप्रकाशे—"पादांशं शालिसंयुक्तमभ्रं बद्ध्वा च कम्बले । त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिन्नं मर्दयेत्करैः । कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं बालुकारहितञ्च यत् । तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये ॥" इति । तन्मारणप्रकरणम्—"धान्याभ्रञ्च धमेदग्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् । भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः । भावयेदष्टयामन्तदेवं शुध्यति चाभ्रकम् । कृत्वा धान्याभ्रकं तत्तु शोषयित्वा तु मर्दयेत् । अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्यमर्कमूलद्रवेण वा । वेष्टयेदर्कपत्रैस्तु सम्यग्गजपुटे पचेत् । पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं सप्तवारं प्रयत्नतः । ततो वटजटाक्वाथैस्तद्देयं पुटत्रयम् ॥" र.चि.४अ. ।

धान्याम्लम् । क्ली । मधुजम्बीरकृतसन्धाने

विशेषे । লেবুর আরক । मधुभाण्डे जम्बीररसेनापूर्य्य धान्यराशौ मासं स्थापयेत् । वै.निघ. ।

धान्याम्बु । क्ली । धान्योदके । वा.चि.६ष. ।

धान्याम्ल(क)म् । क्ली । रसस्वेदनकाञ्जिकविशेषे । यथास्वम्भनिस्तुषधान्यानि जलेन भाण्डमध्ये तावद्रचेत् यावदम्लत्वं नायान्ति । ततश्च तन्मध्ये भृङ्गराजमुण्डापराजितामत्स्याक्षीसर्पाक्षीसहदेवीत्रिफलानीलापराजिताहंसपादीचित्रकं समूलं यथालाभं कुट्टयित्वा देयम् । "नानाधान्यैर्यथाप्राप्तैस्तुषवर्ज्जैर्जलान्वितैः । मृद्भाण्डं पूरितं रचेत् यावदम्लत्वमाप्नुयात् । तन्मध्ये भृङ्गरा मुण्डी विष्णुक्रान्ता पुनर्नवा । मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी । त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकं । समूलं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिःक्षिपेत् । पूर्व्वाम्लभाण्डमध्ये तु धान्याम्लकमिदं स्मृतम् । स्वेदनादिषु सर्व्वत्र रसराजस्य योजयेत् ॥" भा.२भ. । च.द.तृष्णा-चि. । काञ्जिके । কাঁজি । रा.नि.व.१५ । तत्साधनप्रणाली यथा—"धान्याम्लं शालिचूर्णञ्च कोद्रवादिकृतं भवेत् । धान्याम्लं धान्ययोनित्वात्प्रीणनं लघु दीपनं । अरुचौ वातरोगेषु सर्व्वेष्वास्थापनेषु च ॥" भा.पू.२भ. ।

धान्यारिः । पुं । वनमूषके । रा.नि.व.१९ ।

धान्यासवः । पुं । धान्यकृतासवे । गुड़धात्रीधातकीसुरासौवीरकमैरेयमेदकधान्याम्लेषु षट्सु । च.सू.२५अ. । [व.१६ ।

धान्योत्तमम् । क्ली, पुं । शालिधान्ये । रा.नि.

धान्वः । त्रि । जाङ्गले । वा.चि.३अ. ।

धान्वन्तरघृतम् । क्ली । प्रमेहाधिकारे घृतम् । गव्यघृतं १६ श. । क्वाथार्थं—दन्तीमूलं चित्रकमूलम् एषां प्र. ८ प. हरीतकी २० प. देवदारु-कदम्ब-कैलिकदम्बत्वक्-वरुणत्वक्-आरग्वधत्वक्-शाल्मलक-पुनर्नवा-करञ्जत्वक् प्र. ६ प. दशमूलं मिलित्वा ६४ प. वारि चतुर्गुणं शे. चतुर्थांशः । कल्कः—पञ्चलवणं पञ्चकोलं प्र. २ तो. । इति धान्वन्तरम् । शा.कौ. । ঘৃত ১৬ শ. । ক্বাথার্থ—দন্তীমূল, চিতামূল প্রত্যেকে ৮ প. হরীতকী ২০ প. দেবদারু ৬ প. কদম্ব, কেলিকদম্ব, বরুণ, শোঁদাল, অম্র, পুনর্নবা, করঞ্জ প্রত্যেকের ছাল ৬ প. দশমূল মিলিত ৬৪ প. জল চতুর্গুণ শে. চতুর্থাংশ । কল্কার্থ—পঞ্চলবণ, পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিতামূল, শুঁট প্রত্যেকে ২ তো. । द्वितीयम्—गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थं—दशमूलं करञ्जद्वयस्य फलं (तदभावे त्वक्) देवदारु हरीतकी शुक्लपुनर्नवा वरुणमूलं दन्तीमूलं चित्रकमूलं पुनर्नवा कदम्बत्वक् कैलिकदम्बत्वक् शुक्लीत्वक् बिल्वत्वक् भल्लातकं शटी पुष्करमूलं कणामूलम् एषां प्र. १० प. यवकोलकुलत्थानां प्र. १६ प. वारि २१० श. शे. ५४ श. ४ प. । कल्कार्थं—हिज्जलमूलं त्रिफला भार्गी रोहितकमूलं गजपिप्पली शुण्ठी वचा विड़ङ्गं गुञ्जारोचनी एषां प्र. ५॥० तो. । च.द. । ঘৃত ৪ শ. । ক্বাথার্থ—দশমূল, করঞ্জ, রক্তকরঞ্জ, দেবদারু, হরীতকী, শ্বেতপুনর্নবা, বরুণ, দন্তী, চিতা, পুনর্নবা, কদম্ব, কেলিকদম্ব, সিজু, বিল্ব, ভেলা, শঠী, পুষ্করমূল, পিপুলমূল প্রত্যেকে ১ ৺ প. যব, কুল, কুলথ প্রত্যেকে ১৬ প. জল ২১০ শ. শে. ৫৪ শ. ৪ প. । কল্কার্থ—হিজলমূল, ত্রিফলা, বামুনহাটী, রস্নামূল, গজপিপুল, শুঁট, বচ, বিড়ঙ্গ, কমলাগুঁড়ি প্রত্যেকে ৫॥০ তো. । रस.र. । [प्र.]

धाम (न्) । क्ली । शरीरे । अम. । जन्मनि ।

धामकम् । क्ली । कत्तृणे । গন্ধতৃণ বা রামকর্পূর । रा.नि.व.८ । पुं । माषपरिमाणे । "हेमन्त धामकश्चैव ।" प.प्र. ।

धामनी । स्त्री । शोणितवाहिशिरायां । श.च. ।

धामार्गवः । पुं । पीतघोषायाम् । পীত ঘোষা । ধুন্দুল । हिं तेतुया । प.मु. । सु.सू.३८अ. । च.सू.१।२अ. । अपामार्गे । रक्तापामार्गे । भा.पू.१भ. । महाकोशातक्याम् । ঝিঙে । हिं तोरई । तैं ভগরীপ, चैतिवीर । रा.नि.व.७ । राजकोशातक्याम् । वा.टी.हेमा. ।

धारः । पुं । पाषाणविशेषे । सन्नती । द्रवद्रव्यमाने । क्ली । वृष्ट्युदके । বৃষ্টির জল । तच्च द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति । "धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा । शिलायां वसुधायां वा धौतायां प्रतितञ्च यत् । सौवर्णे राजते ताम्रे स्फटिके काच-

निर्मिते। भाजने न्यस्य वापि स्थापितं धारमुच्यते ॥" गुणाः जलशब्दे द्रष्टव्याः। भा.।

धारकः (का:) । त्रि। संग्राहिद्रव्यमात्रे। सु.सू.४५अ.।

धारणी (या) । स्त्री। स्वनामख्यातमहाकन्दशाकविशेषे। धारणीकन्द, मैलगड़े इति च मनूपदेशे ख्याता। धरणी कन्द। गुणाः—मधुरः कफपित्तघ्नः मुखदोषघ्नः कण्डूकुष्ठघ्नश्च। रा.नि.व.७। शाल्मल्याम्। शरीरान्तर्नाड़ीविशेषे। मे.।

धारा । स्त्री। द्रवद्रव्यस्य सन्ततरक्षणे। गुडूच्यां। वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि.सिवल्लीपाके। हरिद्रायां। त्रिका.। आमलक्याम्। क्षीरकाकोल्याम्। वै.निघ.। शस्त्राणां शाणतीक्ष्णतायाम्। धार। हिं तेज। सा च शस्त्रधारा मासूर्यर्द्धमासूरी कैशिक्य र्द्धकैशिकी चेति चतुर्धा शस्त्रकर्मविशेषेषु भिन्नप्रकृतिका। तत्र भेदनानामस्त्राणां मासूरी (मसूरधारातन्वी) मण्डलाग्रादिलिखनानाम् अर्द्धमासूरी (मसूरदलधारार्द्धतन्वी), सूचीकुशपत्रादिव्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी (केशप्रमाणतन्वी), छिन्नपत्रादिच्छेदनानामर्द्धकैशिकी (अर्द्धकेशप्रमाणतन्वी) चेति। सु.सू.८अ.।

धाराकदम्बः । पुं। (Adina cordifolia. Syn. Nauclea cordifolia.) स्वनामख्यातवृक्षविशेषे। কেলিকদম্। हिं हलदु। मं धाराकलंब। कं धारेयकड़ब। तें मोगुलुकड़िमि। गुणाः—कटुः वर्ण्यः हिमः कषायः तिक्तः पित्तघ्नः वीर्य्यवृद्धिकरः विषशोषहरश्च। रा.नि.व.९।

धाराङ्कुरः । पुं। लघुवृष्टौ। शीकरे। घनोपले। मे.।

धाराटः । पुं। चातकविहङ्गे। घोटके। श.र.।

धाराफलः । पुं। मदनवृक्षे। ময়না গাছ। रा.नि.व.८। (ला) स्त्री। कोषातक्याम्। ঝিঙে। रा.नि.व.७।

धारायन्त्रम् । क्ली। वारिसेचनयन्त्रे। ফোয়ারা। सुगन्धवारिरक्षणपात्रे। গোলাব পাশ। अनि.।

धारासवम् । क्ली। गुड़ूचीस्वरसे। গুলঞ্চের রস। वै.निघ.२भ.वय.चि.सिवल्लीपाके।

धाराकुष्ठी । स्त्री। शिवारकुष्ठीभेदे। কেঁকাঁটা সিজু। रा.नि.व.८।

धारि । क्ली। आयुषि। (धारयति शरीरं पूतितां गन्तुं न ददातीति)। च.सू.१अ.।

धारिणी । स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। श.च.।

धारी (रिन्) । पुं। पीलुवृक्षे। আকরোট। जटा.।

धारुः । त्रि। स्तन्यपायिनि। जटा.।

धारोष्णम् । क्ली। दोहनेनोष्णधारया पतिते दुग्धे। ধারোষ্ণ দুধ। गुणाः—"धारोष्णम् अमृतमयी श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं वृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम्।" रा.नि.व १५। त्रि। धारया उष्णं, यस्य सुखमेव पानम्। "धारोष्णममृतोपमम्।" वा.टी.हेमा.।

धार्त्तराष्ट्रः । पुं। कृष्णचञ्चुराजहंसे। कृष्णचञ्चुचरणहंसे। গেঁড়ি হাঁস। अम.। सर्पभेदे। मे.।

धार्त्तराष्ट्रपदी । स्त्री। हंसपादीलतायाम्। रा.नि.व.५। रक्तलज्जालुकायाम्। वै.निघ.।

धाव(वि)निः (नी) । स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া। प.मु.। वा.चि.१अ.। "धाविनीश्रीफलैः कृताम्।" कण्टकार्य्याम्। धातकीवृक्षे। रा.नि.व.४।६। कपिकच्छ्वाम्। আলাকুশী। च.द.सि.यो.यक्ष्म.चि.। शणवृक्षे। वै.निघ.।

धावनिका । स्त्री। कण्टकार्य्याम्। प.मु.। वै.निघ.२भ.शुष्कनेत्रसन्निपातज्व.चि.। [वा.।

धीः । स्त्री। बुद्धौ। अम.। उपदिष्टग्रहणे शक्तौ।

धीतिः । स्त्री। पिपासायाम्। हे.च.।

धीन्द्रियम् । क्ली। ज्ञानेन्द्रिये। तच्च मनः नेत्रं श्रोत्रं त्वक् रसना घ्राणञ्चेति षट्। अम.।

धीमोदिनी । स्त्री। मद्ये। रा.नि.व.१४।

धीरः । पुं। ऋषभके। रा.नि.व.५। क्ली। कुङ्कुमे। त्रिका.। पुष्करमूले। वै निघ.।

धीरस्कन्धः । पुं। वनशूकरे। वै.निघ.। महिषे। हे.च.।

धीरा । स्त्री। मेदायाम्। प.मु.। महाज्योति-

मतीलतायाम् । বড় লতাফট্কী । काकोल्यां रा.नि.व.३ । क्षीरकाकोल्याम् । वै.निघ. । शिंशपावृक्षे । শিশু গাছ । प.मु. । कृष्णशिंशपायां, কালশিশু বা কাল অগুরু । रा.नि.व.९ । शुक्लवचायाम् । काष्ठकदल्याम् । वै.निघ. । मत्स्यविशेषे । रा.नि.व.१४ ।

धीरावी । स्त्री । पीतशिंशपायाम् । वै.निघ. ।

धीवरी । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।

धीहरा । स्त्री । कुन्दुरी । वै.निघ. ।

धुक: (का) । पुं, स्त्री । भूमिवदरवृक्षे । वै.निघ. ।

धुकन्धुकम् । क्ली । वदरीफले । मद.व.६ ।

धुकी । स्त्री । भूवदरे, हस्तिकोल्याम् । ভামকোলী । मद.व.६ । [गृहधूमे । ঝুল । मे. ।

धुन्धुमार: । पुं । इन्द्रगोपनामकीटविशेषे ।

धुरणीफल: । पुं । मुद्गवृक्षे । प.मु. ।

धुरन्धर: । पुं । धववृक्षे । प.मु. । र.मा. ।

धुर्वर:, धुर्य्य: । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ ।

धुस्तु(स्तू)र: । पुं । (Datura fastuosa) कृष्णधुस्तूरे । (Datura elba.) श्वेतधुस्तूरे । (Datura metel.) उपविषपर्य्यायस्वनामख्यातवृक्षस्वरूपे । ধুতুরাগাছ । र.मा. । हिं धातुरा । मं धत्तूर । कं मदकुणिगे तें उम्मेत्तचेट्टु. तम उन्मेत्त । ता. কাচ্ছমতে । गुणा:—कटुरुष्ण: कान्तिकारी व्रणघ्न: त्वग्दोषखर्जूकण्डूज्वरघ्न: भ्रमजनकश्च । रा.नि.व.१० । मूर्च्छाजनक: अग्निघ्न: पित्तघ्नश्च । राज. । "धुस्तूरादेश्च यद्बीजमन्यस्योपविषस्य यत् । क्षीरेण पाचयेद्दोलायन्त्रेण शुद्धिमाप्नुयात् ।" इति शोधनम् । सा.कौ. । घण्टाकर्णक्षुपे । ঘেঁটু গাছ । वृद्धतैले । सा.कौ. ।

धुस्तूरतैलम् । क्ली । कर्णरोगाधिकारे पक्वतैलम् । "निशागन्धपलं पक्वं कटु तैलं पलाष्टकं । धुस्तूरपत्रजरसे कर्णनाडीजिदुत्तमम् ।" कटुतैलं ८ प. धुस्तूरपत्ररस: १६ प. । कल्कार्थं—हरिद्रागन्धकयो: प्रत्येकं १ प. । सा.कौ. । इदमेव रसरत्नाकरे गन्धकतैलम् । [निघ. ।

धूक: । पुं । वायौ । वकुलवृक्षे । विडाले । वै.

धूनक: (न:) । पुं । शालनिर्यासे । ধূনো । चिका. । क्ली । कम्पने ।

धूनराज: । पुं । वृक्षविशेषे । कनिमक्षुवीति पश्चिमदेशे । गुणा:—मूत्रल: ग्राही कफघ्न: वृक्करोगघ्नो बल्य: मेहासृग्दरघ्नश्च । अभि. ।

धूनि: । स्त्री । कम्पने । व्याक. ।

धूप: । पुं । उष्णस्वेदे । ভাপরা । सुगन्धीकरणे गन्धद्रव्योत्थधूमे तद्वर्त्तौ च । छै.च. । माहेश्वरादौ । धूपार्थे द्रव्यगणो यथा —"द्विधागुर्देवदारुश्च गन्धपाषाणकस्त्रिधा । गुग्गुलु: पञ्चधा सर्जो निर्यास: सरलस्य च । पद्मकाष्ठं मोचरसो निर्यास: सल्लकस्य च । रालं नेपालकश्चेति गणोऽयं धूपसंज्ञक: ॥" अर्क.चि. ।

धूपकम् । क्ली । तूलकाष्ठे । रा.नि.व.९ ।

धूपद्रुम: । पुं । रक्तखदिरे । रा.नि.व.८ ।।

धूपनम् । क्ली । धूपाधिवासने । धूपेन घर्षणे । ভাপরা । Fumigation. व्रणादीनां क्रियाविशेषे । শুকো মলম্ । स च व्रणशोधनानन्तरं विधेय: । तद्द्रव्यं यथा—"श्रीवेष्टके सर्जरसे सरले देवदारुणि । सारेष्वपि च कुर्व्वीत मतिमान् व्रणधूपनम् ॥" सु. ।

धूपन: । पुं । धूनके । ধূনা । श.मा. ।

धूपवृक्ष: (क:) । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । देवदारुवृक्षे । सरलवृक्षे । चिका. । श.र. ।

धूपसरला । स्त्री । धूपाङ्गसरलवृक्षविशेषे । वै.निघ. । [१२ ।

धूपाग(गु)रु । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.व.

धूपाङ्ग: । पुं । श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे । টার্পেণ্টাইন্ গাছ । रा.नि.व.१२ ।

धूपार्हम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । रा.नि.व.१२ ।

धूप्य: । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

धूम: । पुं । शिलारसे । गृहधूमे । ঝুল । मेघके । ধোঁওয়া । गुणा:—"सद्य: श्लेष्मकरो धूमो मेघयोरहितो भ्रमम् । शिरोगौरवकश्चापि वातपित्तञ्च कोपयेत् ॥" भा. । वातपित्तवर्द्धक: । राज.१प. । अन्य: पानार्थं पञ्चविध:—प्रायोगिक: स्नेहन: रेचन: कासघ्न: वामनीयश्चेति । पञ्चविधा एव धू-

अवर्त्तय: । सूत्रेणादिग्धा कुष्ठतगरवर्ज्जेन स्नेहपिष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं चाभिपाष्टाङ्गुलं परिवेष्ट्याभिपयेत् । एषा प्रायोगिकधूमवर्त्ति: । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्ज्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभि: स्नेहमिश्रै: स्नेहने । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । कासघ्ने कासहरैर्बृहतीकण्टकारिकात्रिकटुकासमर्दहिङ्गुङ्गुदीत्वङ्मन:शिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभि: । वामनीये वामनीयै: स्नायुचर्म्मखुरशृङ्गकर्कटकास्थिशुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्द्रव्यैश्च वर्त्ति: कार्य्या । तत्र प्रायोगिकनेत्रं कनिष्ठिकापरिणाहमग्रे कलायमात्रं स्रोतो मूलेऽङ्गुष्ठपरिणाहं धूमवर्त्तिप्रवेशस्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत् । द्वात्रिंशत् स्नेहने । चतुर्व्विंशतिर्वैरेचने । षोड़शाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च । एते अपि कोलास्थिमात्रच्छिद्रे भवत: । व्रणनेत्रमष्टाङ्गुलं व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुलत्थवाहिस्रोत इति । सु.चि.४०अ. । See धूमपानम् । [पूर्व्व । भा. ।

धूमगन्धिकम् । क्ली । रोहिषतृणे । রামকপূর ।

धूमजाङ्गजम् । क्ली । वज्रकक्षारे । रा.नि.व.६ ।

धूमदर्शी । पुं । नेत्ररोगविशेषे । "शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टि: । धूमांस्तथा पश्यति सर्व्वभावान् स धूमदर्शीति नर: प्रदिष्ट: ॥" मा.नि. ।

धूमनाड़ी । स्त्री । प्रायोगिकादिधूमप्रयोगार्थं नलाकारयन्त्रे । ধূমপানের নল । लक्षणं —"धूमनाड़ी भवेत्तत्र त्रिखण्डा च त्रिपर्व्विका । कनिष्ठिकापरीणाहा राजमाषागमान्तरा ॥" भा. ।

धूमपानम् । क्ली । धूमसेवायाम् । চুরট খাওয়া বা ধূমপান । तच्च षड्विधं शमनबृंहणरेचनकासहावामनव्रणधूपनानीति । एषां विशेषा: स्वस्वपर्य्याये ज्ञेया: । तद्विधि:—अत्र सर्व्वासामेव धूमनाड़ीनां छिद्राणि कलायस्थूलानि भाव्यानि । द्वादशाङ्गुलामीषिकां यथास्वधूमद्रव्यकर्षमितकल्केनालिप्याष्टाङ्गुलपर्य्यन्तं छायाशुष्कां कारयेत् । अथ तां स्नेहाक्तामङ्गारदीपितां कृत्वा नेत्ररन्ध्रे धृत्वा च वदनेन धूमं पिबन् तेनैव सन्त्यजेत् । ततो नासिकाभ्यां पीत्वा वदनेन वमेत् । तथा शरावसंपुटे कल्कं निधायाङ्गारदीपितं कृत्वा छिद्रे नेत्रं निवेश्य व्रणञ्च धूपयेदिति । भा. । अथ सुखोपविष्ट: सुमना ऋज्वधोदृष्टिरतन्द्रित: स्नेहाक्तां प्रदीप्ताग्रां वर्त्तिं नेत्रस्रोतसि प्रक्षिप्य धूमं पिबेत् । "मुखेन तं पिबेत्पूर्व्वं नासिकाभ्यां तत: पिबेत् । मुखपीतं मुखेनैव वमेत् पीतञ्च नासया । मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् । तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते ।" विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणेनाददीत. स्नेहनं मुखनासाभ्यां । नासिकया वैरेचनं मुखेनैवेतरे । तत्र प्रायोगिके वर्त्तिं व्यपगतशरकाण्डां निवातातपशुष्काम् अङ्गारेष्ववदीप्य नेत्रमूलस्रोतसि प्रयुज्य धूममाहरेति ब्रूयात् । एवं स्नेहनं वैरेचनिकञ्च कुर्य्यादिति । इतरयोर्व्यपगतधूमेऽङ्गारस्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्त्तिं मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत । प्रशान्ते धूमे वर्त्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादोषविशुद्धे: । एष धूमपानोपायविधि: । गुणा:—दन्तप्रक्षालनस्नानभोजनशस्त्रकर्म्मान्तेषु प्रायोगिक इति । तत्र स्नेहनो वातं शमयति, स्नेहादुपलेपाच्च वैरेचन: श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति, रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्याद्वैशद्याच्च प्रायोगिक: श्लेष्माणमुत्क्लेशयत्युत्क्लिष्टं चापकर्षति साधारणत्वात् पूर्व्वाभ्यामिति । भवति चात्र—"नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मना: । दृढ़केशद्विजश्मश्रुसुगन्धिविशदानन: ।" कासश्वासारोचकास्योपलेपस्वरभेदमुखास्रावक्षवथुतन्द्रानिद्राहनुमन्यास्तम्भपीनसशिरोरोगकर्णाक्षिशूलवातकफनिमित्ताश्चास्य मुखरोगा न भवन्ति । प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुच्छ्वासानाददीत मुखनासिकाभ्याञ्च पर्य्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति स्नैहिकं यावदश्रुप्रवृत्ति: । वैरेचनिकमादोषदर्शनात् । तिलतण्डुलयवागूपीतेन पातव्यो वामनीय: । ग्रासान्तरेषु कासघ्न इति । सु.चि.४०अ. । [त्रिका. ।

धूममहिषी । स्त्री । नीहारे । কুয়াশা ।

धूमरूत्तिका । स्त्री स्वर्णशोधनयोग्यमृत्तिकायाम् । श.चि. ।

धूमयोनि: । पुं । मुस्तके । अम. ।

धूमर: । पुं । दृष्टिमण्डलगतरोगविशेषे । ধোঁয়াদেখা । लक्षणं —"शोकज्वरशिरोरोगसन्तप्तस्याभिलाद्दय: । धूमाविलां धूमदर्शी दृशं कुर्य्यु: स धूमर: ॥" वा.उ.१२अ. ।

धूमरजः । क्ली । गृहधूमे । झूल । भैष.वर्ण टी.चि. ।

धूमसः । पुं । शाकतरौ । वै.निघ. ।

धूमसारः । पुं । गृहधूमे । झूल । र.सा.सं. ।

धूमसी । स्त्री । मुद्गविदलादिकृतरोटिकायाम् । পাপড়, দালবড়ি, চুকুনি । प्रणाली यथा—"माषाणां दालयत्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः । आतपे शोषिता पात्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता । धूमसीरुचिरा सैव प्रोक्ता भुर्भुरिका बुधैः । भुर्भुरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ।" भा. ।

धूमा(मः) । स्त्री; पुं । कृष्णशिंशपायाम् । वै.निघ. । [सहजातीयपक्षिणि । च. ।

धूमिका । स्त्री । कुज्झटिकायां । त्रिका. । प्र-

धूमोत्थम् । क्ली । वज्रक्षारे । रा.नि.व ६ ।

धूमोद्गारः । पुं । पित्तजरोगभेदे । भा. ।

धूम्या(म्रा)टः । पुं। कुलिङ्गपक्षिणि । ফিঙে । चम. । [नि.व.१२ । उष्ट्रे । जटा. ।

धूम्रः (कः) । पुं । सिह्लके । শিলারস । रा.

धूम्रपत्रा । स्त्री। स्वनामख्यातक्षुपे । তামাক । मं गांधानी । कं कत्तगिरि । उत्. धूयापतर । गुणाः—तिक्ता श्लेष्मघ्नी कृमिघ्नी तथा कासघ्नी वृष्या दीपनी च । रा.नि.व.५ ।

धूम्रपत्रिका । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि.व.१२ । गन्धतृणे । गन्धतृणभेदे । वै.निघ. ।

धूम्रमूलिका । स्त्री । मूलोतृणे । रा.नि.व.८ ।

धूम्रलोचनः । पुं । कपोते । रा.नि.व.१९ ।

धूम्रवर्णः (कः) । पुं । सिह्लके । শিলারস । रा.नि.व.१२ । कोकड़नामविशेषयन्त्रगे । रा.नि.व.१९ ।

धूम्रवर्णा । स्त्री । वराटिकाभेदे। रा.नि.व.१३।

धूम्रशूलः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

धूम्रा । स्त्री । शशाण्डुल्यां । रा.नि.व.७।

धूम्राह्वा । स्त्री । धूम्रपत्रायाम् । रा.नि.व.५ ।

धूम्रार्चिः । स्त्री । धूमसुतायाम् । वै.निघ. ।

धूम्रिका । स्त्री । कृष्णशिंशपावृक्षे । কালশিশু বা অগুরু । रा.नि.व.९ ।

धूर्त्तः । पुं । श्वेतकृष्णधुस्तूरवृक्षे । प.मु. । चञ्चु-तृणे । कुष्माण्डे । वै.निघ. । चोरक नामगन्ध-द्रव्ये । গেঁটেলা । रा.नि.व.१२ । क्ली । लौहकिट्टे । वै.च. । विड्लवणे । रा.नि.व.६ । [प्र.र. ।

धूर्त्तकः । पुं । कोलिकदम्बे । प.मु. । श्रृगाले ।

धूर्त्तकृत् । पुं । धुस्तूरवृक्षे । प्र.मा. ।

धूर्त्तजन्तुः । पुं । मनुष्ये । प्र.च. ।

धूर्त्तमानुषा । स्त्री । रास्नायाम् । प्र.च. ।

धूर्त्तरः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

धूर्त्ता । स्त्री । शुक्लकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

धूर्धरः, धूर्य्यः । पुं । ऋषभके । वै.निघ. ।

धूलकम् । क्ली । विषे । प्र.च. । [चम. ।

धूलिः । पुं । परागे । गर्द्दभे । पार्थिवरजसि ।

धूलिका । स्त्री । धूली । पुष्पपरागे । वै.निघ. । कुज्झटिकायाम् । प्र.र. । [र । त्रिका. ।

धूलिगुच्छः (कः) । पुं। पिष्टातके । आबी-

धूलिजङ्घः । पुं । काके । কাক । वै.निघ. ।

धूलिपुष्पिका । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा.नि.व.१० । श्वेतकेतकी । वै.निघ. ।

धूलीकदम्बः (कः) । पुं । कदम्बवृक्षविशेषे । ধারাকদম্ব । मं धूलिकदंबु । कं धूलिगड्ड । गुणैः धाराकदम्बतुल्यः । रा.नि.व.१० । तिनिशवृक्षे । वरुणवृक्षे । मे. ।

धूसरः । पुं । गर्द्दभे । उष्ट्रे । वनघटके । कपोते । रा.नि.व.१९ । मुद्गे । वै.निघ. । त्रि । पाण्डुवर्णे । मे. । [शुक्लपुष्परास्नायाम् । वै.निघ. ।

धूसरच्छदा । स्त्री । श्वेतवुह्नायाम् । प.मु. ।

धूसरपत्रिका (त्री) । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । বিছাতি । शिवक्लीशाके । प.मु. । हस्तिशुण्डीनामक्षुपे । হাতিশুঁড়ে । रा.नि.व.५ ।

धूसरमुद्गः । पुं । धूसरवर्णमुद्गविशेषे । मं धूसरमुग । कं पीयरहेसरु । गुणाः—रसवीर्य्यविपाकेषु हरिन्मुद्गसमः कषायः मधुरः रुच्यः पित्तकृत् वातविबन्धकृच्च । रा.नि.व.१६ ।

धूसरा । स्त्री। पाण्डुरफलीनामक्षुपे। रा.नि.व.५।

धूसराह्वयः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।
धूसरी । स्त्री । गर्दभ्यां ।
धूस्तूरः । पुं । धुस्तूररूपे । प.मु. । [द्रै.च. ।
धृतराष्ट्रः । पुं । हंसभेदे । हंसजातीयपक्षिणि ।
धृतराष्ट्री । स्त्री । हंसविशेषपत्न्याम् । मे. ।
धृतिः । स्त्री । धैर्य्ये । वेगविघाते । भा.म.१भ. उदा.चि. ।
धृष्णुः । स्त्री । कञ्चिकायां । कञ्चि । म.च. ।
धेनिका । स्त्री । धान्याके । धने । भा. ।
धेनुः । स्त्री । दुग्धवत्यां गवि । अम. ।
धेनुका । स्त्री । धान्यके । धने । मद.व.२ । हस्तिन्यां । गवि । मे. ।
धेनुकारिः । पुं । नागकेसरवृक्षे । वै.निघ. ।
धेनुजिह्वा । स्त्री । गोजिह्वानामक्षुपे । रा.नि. व.४ । [गोदुग्धे ।
धेनु(का)दुग्धम् । क्ली । चिर्भट्याम् । भा. ।
धेनुदुग्धकरः । पुं । गर्जरवृक्षे । रा.नि.व.८।
धेनुमक्षिका । स्त्री । गोमक्षिकायाम् । डाँश माछि । वै.निघ. ।
धोड़ः । पुं । कुकुभे । ঢোড়াসাপ । म.र. ।
धौतम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व.१३ । नीलकासीसे । नील হিরেকস্ । वै.निघ. ।
धौतकौशेयम् । क्ली । धौतकोषजे । पत्रोर्णे । म.र. ।
धौतखण्डी । स्त्री । खण्डशर्करायां । वै.निघ. ।
धौतशिलम् । क्ली । स्फटिके । शिका. ।
धौमतम् । क्ली । रक्तबोले । খুনখারাপি । वै. निघ. ।
धौरः । पुं । धवद्रुमे । धाওয়া गाछ । भा. ।
ध्माङ्क्षः । पुं । काके । बके । जलकाके । পানকৌড়ী । अम. । जलपक्षिमात्रे । तक्षके । वै.निघ. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षजङ्घा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । रा.नि.व.४ । [लक्ष्मणे । रा.नि.व.११ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षजम्बूः । पुं । काकजम्बूवृक्षे । ज-

ध्मा(ध्वा)ङ्क्षतण्डुलफला । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षतुण्डा (ण्डी) । स्त्री । काकादनीलतायाम् । काकनासालतायां । কুঁচ গাছ । रा.नि.व.३ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षदन्ती (नखी) । स्त्री । काकादनीलतायाम् । काकनासालतायाम् । रा.नि.व.३।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनामा (नाम्नी) । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनाशिनी । स्त्री । हवुषाभेदे । हवुष फल । रा.नि.व.४ । भा. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षनासा (सिका) । स्त्री । काकनासालतायाम् । কুঁচ গাছ । रा.नि.व.३ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षपुष्टः । पुं । कोकिले । हारा. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षमाची । स्त्री । काकमाचीक्षुपे । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.४ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षवल्ली । स्त्री । काकजङ्घायाम् ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षादनी । स्त्री । काकादनीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षारातिः । पुं । पेचके । हला. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षी । स्त्री । काकोल्याम् । কাঁকলা । मे. । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।
ध्मा(ध्वा)ङ्क्षोली । स्त्री । काकोल्याम् । কাঁকলা । प.मु. । रा.नि.व.३ ।
ध्मापनम् । क्ली । अग्निसन्धुक्षणे ।
ध्यामम् । क्ली । दमनकवृक्षे । मे. । कतृणे । রামকর্পূর । प.मु. । सु.चि.२२अ. । च.द.सन्निपातज्व.चि.अपराजिताधूपे । च.द.वा.व्या.१८अ-तौ-प्रसारणीतैले । वै.निघ.१भ.गुग्गुलादिधूपे । तूलके । सु.सू.२५अ. ।
ध्यामकम् । क्ली । कतृणे । রামকর্পূর । प. मु. । च.सू.५अ. । सु.सू.३८अ.एलादिः । रोहिषे । वा.सू.१५अ.हेमा. (अभावे उशीरं) । भा.म.४अ. विष.चि. । "पिप्पली ध्यामकं मांसी ।" भा.म.१ भ.ज्व.चि. । [वटवृक्षे । मद.व.५ । शिका. ।
ध्रुवः । पुं । धवद्रुमे । धाওয়া गाछ । र.मा. ।

ध्रुवा । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । मूर्व्वायाम् । मे. ।

ध्वंसः । पुं । मद्यविकाररोगे । लक्षणं यथा—"श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता । तन्द्रानिद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥" च. ।

ध्वंसी । स्त्री । मानविशेषे, त्रसरेणुपरपर्य्याये मागधमाने । "त्रसरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना ध्वंसी निगद्यते ।" प.प्र.१ख. । पुं (इन्) । गिरिजपीलौ । श.र. ।

ध्वजः । पुं, क्ली । शिश्ने । भा.म.ङ. । "ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं समुपजायते ।" "ध्वजं चिह्ने पताकायां मेहने ।" विश्व. । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ध्वजद्रुमः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ध्वजप्रहरणः । पुं । वायौ । श.र. ।

ध्वजभङ्गः । पुं । लिङ्गपातकृतक्लैव्यरोगविशेषे । ধ্বজভঙ্গ রোগ । निदानलक्षणे यथा—"अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः । ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः । अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाजीर्णभोजनात् । अत्यम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् । दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् । कल्याणीगमनाच्चापि विशीनिगमनादपि । दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजःस्वलाम् । दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुताम् । ईदृशीं प्रमदां मोहात् यो गच्छेत् कामहर्षितः । चतुष्पदादिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः । अधावनाद्वा मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् । काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् । रेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥" च. । See क्लैव्यम् ।

ध्वजवृक्षः । पुं । माड़ इति कोङ्कणदेशख्यातवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

[पिं । मे. ।

ध्वजी (इन्) । पुं । मयूरे । रा.नि.व.१९ । स-

ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । त्रिका. ।

ध्वनिबोधक(न)म् । क्ली । सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ. ।

[अम. । जलपक्षिमात्रे ।

ध्वाङ्क्षः । पुं । काके । बके । मत्स्यादपक्षिणि ।

ध्वान्तवित्तः । पुं । खद्योते । श.र. ।

ध्वान्तशात्रवः । पुं । श्योणाकवृक्षे । श.च. ।

ध्वान्तोन्मेषः । पुं । खद्योते । জনাকি পোকা । त्रिका. ।

नः । पुं । रवौ । ए.को. ।

नःक्षुद्रः । त्रि । क्षुद्रनासिके । थान्दा । हे.च. ।

नक्कुटम् । क्ली । नासिकायाम् । श.मा. ।

नकुलः । पुं । (The bengal mungoose, Viverra ichneumon.) स्वनामख्यातजन्तौ । নেউল । हिं नेवला । मं मुंगूस । कं मंगुस । लक्षणं—यः स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुदेहः स नकुलः । शालिहोत्र. । नकुलमांसगुणाः—पिच्छिलं वातघ्नं श्लेष्मपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.१७ । "गुरूष्णस्निग्धमधुरस्त्रीपचयवर्द्धनम् । वृष्यं परं वातहरम्… … ॥" च.सू.२७अ. ।

[ग्रा । रा.नि.व.७ ।

नकुलाढ्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । गन्ध ग्रा-

नकुलान्ध्यम् । क्ली । नेत्ररोगभेदे । लक्षणं—"विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् । चित्राणि रूपाणि दिवा च पश्येत् स वै विकारी नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥" भा.म.४भ. । नकुलान्धो दिवा चित्रं पश्यति न तु निशि । अरुण. ।

नकुलारिः । पुं । बिड़ाले । वै.निघ. ।

नकुली । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । वै.निघ. । शङ्खिन्याम् । धरणि. । कुक्कुभे । हे.च. । नकुलपर्ण्याम् । मांस्यां । जटामांसी । कुक्कुट्याम् । मूर्गि । मे. ।

नकुलेष्टका (ष्टा) । स्त्री । रास्नायाम् । अम. ।

नक्रकः । पुं । नेत्रपटले । वै.निघ. । कर्पटे । নেকড়া । अ.टी.भ. ।

[त्रिका. ।

नक्तचारी (इन्) । पुं । पेचके । बिड़ाले ।

नखरः । पुं । गुग्गुलौ । গুগ্গুল । पेचके ।
जटा. । सोमराज्यां । दुष्कुभे । रा.नि.व.२२ ।

नक्तमालः । पुं । वृहत्करञ्जवृक्षे । ডহরকরঞ্জ । रा.नि.व.९ । सु.सू.३८अ.वृहन्मरिचाद्यतैले । सि.यो.उन्मा.चि. ।

नक्तमूलकम् । क्ली । करञ्जमूले । पुं । महा-करञ्जे । वै.निघ. ।

नक्ता । स्त्री । लाङ्गलीक्षुपे । विषलाङ्गुलिया । रा.नि.व.४ । तृणविशेषे । गुलवास इति लोके । गुणा: —वातला शीता गलगण्डहरी च । अपक्वा स्या मर्मोघ्नी । वै.निघ. ।

नक्तान्ध: । त्रि । रात्र्यन्धे । রাতকাণা । रात्र्य-न्धत्वस्य लक्षणं यथा—"दिवा पश्यति य: स्वच्छं रात्रौ नैव च पश्यति । नक्तान्ध इति तं विद्यात् विकारं पवनोद्भवम् ॥" ज.द.३०अ. ।

नक्तान्ध्यम् । क्ली । रात्र्यन्धतारोगे । निदा. ।

नक्ताह्व: । पुं । करञ्जवृक्षे । भैष.ने.रो.चि. । "नक्ताह्वबीजवर्त्तिः ।" च.द.अ.शो.चि. । भा.वा. र.चि.त्रिफलागुग्गुलौ ।

नक्रम् । क्ली । नासिकायाम् । मे. ।

नक्र: । पुं । ग्राहे । वै.निघ. । कुम्भीरे । अम. ।

नक्रराज: (ट्) । पुं । महाशिशुमारे, ग्राहे । হাঙ্গর । त्रिका. । [याम् । श.र. ।

नक्रा । स्त्री । मक्षिकादंशसूच्याम् । नासिका-

नक्राण्डम् । क्ली । कुम्भीराण्डे । च.चि.२अ. ।

नखम् । क्ली, पुं । शरीरोपधातुविशेषे, करजे । নখ । रा.नि.व.१८ । तत् गर्भस्थस्य षष्ठे मासि भवति । सुखबोध: । नखीनामगन्धद्रव्ये । नखी । तें नखमुचिप्य । च.द.चन्दनाद्यतैले । नखीभेदे । प.मु. । च.सू.५अ. । क्षुद्रनिष्पावे । বর্বটী, ছোট শিম্ । वै.निघ. ।

नखकुट्ट: । पुं । नापिते । त्रिका. ।

नखगु(पु)च्छ[ञ्ज]फला । स्त्री । श्वेतनि-ष्पाविकायाम् । শ্বেত সিম্, শ্বেত বর্বটী । रा. नि.व.७ ।

नखच्छेदनम् । क्ली । नखस्य कर्त्तने । নখ-কাটা । गुणा:—"पौष्टिकं बल्यमायुर्ष्यं शौचरूप-विराजनम् । केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं सम्प्रसा-धनम् ॥" राज.१प. ।

नखच्छेद्या । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

नखनामा । पुं । नीलवृक्षे । वै.निघ. ।

नखनिकृन्तनम् । क्ली । नखच्छेदनास्त्रे । নরুন । श.चि. ।

नखनिष्पाव: (विका) । पुं,स्त्री । शिम्बी-भेदे । ছোট শিম্, শ্বেত বর্বটী । रा.नि.व.७ । See निष्पावी । [रा.नि.व.५ ।

नखपर्णी । स्त्री । वृश्चिकालीक्षुपे । বিছাতি ।

नखपुष्पी (ष्पी) । स्त्री । स्पृक्कायां । পিড়িং । रा.नि.व.१२ ।

नखपूर्व्विका । स्त्री । शिम्बीधान्यविशेषे । হ-রিত বর্বটী । रा.नि.व.७ । [च.सू.२०अ. ।

नखभेद: । पुं । वातरोगभेदे । कुलत्थादौ ।

नखर: । पुं । नखे । अम. ।

नखरञ्जक: । पुं । नखरञ्जिनीवृक्षे । মেহেদী গাছ । "तिमिर: कोकदन्ता च छिन्नी नखरञ्ज-क: ।" वै.द्रव्याभि. ।

नखरञ्ज(ञ्जि)नी । स्त्री । (Myrtus communis.) वृक्षविशेषे । মেহেদী গাছ । वै.द्रव्या-भि. । नखकृन्तन्यां । নরুন । उज्ज्वट: ।

नखरायुध: / **नखायुध:** } पुं । नखशस्त्रजन्तुमात्रे । सिंहे । ताम्रचूडे । व्याघ्रे । रा.नि.व.१९ । "शशकशल्लकीगोधामार्जाराद्या: ।" अत्रि.२०अ. ।

नखराह्व: । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

नखरी । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.मा. । लघुशिम्ब्याम् । वै.निघ. । [चि. ।

नखविष्किर: । पुं । नखायुधपक्षिमात्रे । श.

नखवृक्ष: । पुं । नीलवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

नखशङ्ख: । पुं । क्षुद्रशङ्खे । श.र. ।

नखशस्त्रम् । क्ली । नखच्छेदनार्थम् अर्द्धकैशि-कीधारायुक्ताष्टाङ्गुलशस्त्रविशेषे । নরুন প্রভৃতি । "वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छे-दने भेदने च ।" सु.सू.८अ. । तस्य फलं द्व्यङ्गु-लायामम् एकाङ्गुलविस्तृतम् । सु.टी.ड. । तत्र छेदनभेदनयो: प्रशस्तं नवाङ्गुलम् । तथाहि: । "वक्रर्जुधारं विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलं । सूक्ष्मश-ल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छादलेखने ॥" इति ।

नखाङ्कम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.र. । नखपते ।

नखाङ्कुरः । पुं । नखे । वै.निघ. ।

नखाङ्गम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । र.मा. ।

नखाभ्यङ्गः । पुं । नखे तैलमर्द्दने । "तदिभिर्षी नखाभ्यङ्गः शिरीनासास्थि(चि)तापजित् ।" पथ्यापथ्यगपारिजातः ।

नखालिः । पुं । क्षुद्रशङ्खे । श.च. ।

नखालुः । पुं । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

नखाशी (इन्) । पुं । पेचके । त्रिका. ।

नखी । स्त्री । स्वल्पनखाख्यगन्धद्रव्ये । छोट नखी । "नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता ।" भा. । सा रक्षोघ्नीति राजवल्लभः । नखीमात्रे । "नखी पञ्चविधा प्रोक्ता गन्धाढ्या गन्धवत् परैः । काचिद्दरपत्राभा तथोत्पलदलोपमा । काचिदश्वखुराभा च गजकर्णसमा तथा । वराहकर्णसङ्काशा पञ्चमी परिकीर्त्तिता ॥" च.द.टी. । तत्र वराहकर्णाभा न ग्राह्या । सा द्विधा एका शङ्खनखा अन्या शुक्त्याख्या बदरीच्छदा । र.मा. । सा. गुणाः—यक्ष्मप्लवातास्रज्वरकुष्ठघ्नी लघुः उष्णा वर्ण्या शुक्रला स्वादुः व्रणविषालक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहरी पाके रसे च कटुः । भा. । उष्णा कटुः विषघ्नी कुष्ठकण्डूव्रणघ्नी भूतविद्रावणी च । रा.नि.व.१२ । शुद्धिः यथा—गोविट्काञ्जिकचिञ्चसुस्विन्ना मधुपाचिता नखी शुध्यति । सङ्क्षेपात् यथालाभं गोमयादिषु गोमयजलं वा पक्तव्या । वह्नीपदेशेन घृतेन भर्ज्जयित्वा चूर्णीकर्त्तव्या । ततः कुङ्कुमादिगन्धद्रव्येण भावना कार्य्या । सर्व्वेषां गन्धद्रव्याणां गन्धतोयेन प्रक्षालनभावने कृत्वा रौद्रशुष्कं कर्त्तव्यम् । सा.कौ. । च.द. ।

नखीत्रयम् । क्ली । त्रिविधनख्यां । नखी, उत्पलपत्राभा, अश्वखुराभा चेति । च.द.वा.व्या.चि. महाराजप्रसारणीतैले ।

नखीद्वयम् । क्ली । कानागड़, कुर्करावो, इति द्वये । च.द.वा.ज्व.चि. । "विश्वग्रन्थनखीद्वयम् ।"

नगः । पुं । वृक्षे । पर्व्वते । अम. ।

नगकर्णी । स्त्री । श्वेतापराजितायां । वै.निघ. ।

नगगन्धा । स्त्री । रास्नायाम् । वै.निघ. ।

नगजः । पुं । हस्तिनि । भ.टी.सा. ।

नगजा । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

नगजित् । पुं । पाषाणभेदके । रा.नि.व.५ ।

नगणा । स्त्री । पारावतपद्याम् । वनउच्छे वा । लताफटकी । र.मा. ।

नगपतिः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

नगपर्य्यायकर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । वै.निघ. ।

नगभित् । पुं । पाषाणभेदे । पाथरकुचि । रा.नि.व.५ । करञ्योड़िपाषाणभेदे । वै.निघ. ।

नगभूः । पुं । पाषाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

नगभेदनः । पुं । करञ्योड़िपाषाणभेदे । वै.निघ. । [छिद्रत् । अर्क.चि. ।

नगमालः । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणाः शा-

नगरघातः । पुं । हस्तिनि । व्याकरणम् ।

नगराह्वम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । शुँठ । रा.नि.व.६ ।

नगरीवकः । पुं । काके । त्रिका. ।

नगरोत्था । स्त्री । नागरमुस्तायां । रा.नि.व ६ ।

नगरौषधिः । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.च. ।

नगवृत्तिकः । पुं । गुड़मञ्जनिकायां वृश्चिकाल्यां वा । सु.चि.२०अ. ।

नगवृत्तिका । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । सु.चि.१५अः । कल्प.५अ. ।

नगाटनः । पुं । वानरे । त्रिका. ।

नगाश्रयः । पुं । हस्तिकन्दनामके महाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । [पक्षिणि । अम. ।

नगौकाः । पुं । सिंहे । मे. । काके । श.च. ।

नग्नहूः । पुं । स्फीती । नानाद्रव्यकृतसुरावीजे । बाखर इति लोके । भ. । [नि.व.१८ ।

नग्निका । स्त्री । अनागतार्त्तवकन्यायाम् । र.

नटः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१०।२३ । श्योणाकवृक्षे । अम. । लोध्रवृक्षे । देवनाले । जटा. । क्ली । परिपेलद्रव्ये । रा.नि.व.८ ।

नटपत्रिका । स्त्री । वार्त्ताकुवृक्षे । वै.निघ. ।

नटपर्णम् । क्ली । त्वचि । चामड़ा । वै.निघ. ।

नटभूषणम् । क्ली । हरितालि । र.मा. ।

नटमण्डनम् । क्ली । हरितालविशेषे । गो-दन्ती । प.मु. । हरितालि । रा.नि.व.१३ ।

नटसंज्ञकः । पुं । हरितालि । त्रिका. ।

नटी । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व. १२ । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

नड़ः । पुं । नले । नलखागड़ा । रा.नि.व.८ ।

नड़कीयः(प्रायः) । त्रि। नलमयदेशे । हे.च.।

नड़मीनः । पुं । चिलिचिममत्स्ये । अम. ।

नतम् । क्ली । तगरपादिके । तगरपाद्का । प.मु.। रा.नि.व.१०। वा.सू.१५अ.भद्रदार्व्वादिः । "भद्रदारु नतं कुष्ठं ।" च.द.सि.यो.यक्ष्म.चि.शत-पुष्पादिलेपे । "शणपुष्पं नतं कुष्ठम् ।" सि.यो. पानीयकल्याणघृते । "स्थिरा नतं हरिद्रे द्वे ।" भा.म.४भ. । "नतवार्त्ताकिनीकुष्ठ...... ।"

नतद्रुमः । पुं । लताशाले । र.मा. ।

नतनाड़िका । स्त्री । प्रहरद्वयात् मध्यरात्रि-पर्य्यन्तं काले । वै.निघ. । [अम. ।

नतनासिकः । त्रि । खुद्रनासायुक्ते । थँदा ।

नताङ्गी । स्त्री । कर्कटश्टङ्गयाम् । मद.व.१ ।

नदनुः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

नदीकदम्बः (म्बा) । पुं, स्त्री । गोरक्षमु-ण्ड्यां, महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।

नदीकान्तः । पुं। हिज्जलवृक्षे। हिजल गाछ। रा.नि.व.८। जलवेतसे । वै.निघ.। सिन्धुवारवृक्षे । मे. ।

नदीकान्ता । स्त्री । काकजङ्घाक्षुपे। रा.नि.व. ४ । क्षुद्रकारवेल्लके । छोट उच्छे । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । मे. ।

•**नदीकुठेरकः** । पुं । नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.१२।

नदीकूलप्रियः । पुं । जलवेतसे । जटा. ।

नदीजम् । क्ली। स्रोतोञ्जने । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । प.मु. । यावनाले । हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ । नदीनिष्पावे । रा.नि.व.१६ । खर्ज्जूरीवृक्षे । वै. निघ. ।

नदीजलम् । क्ली। नद्या जले । नदीर जल। सर्व्वाएव नद्यः प्राङ्मुखगा गुरुजलाः पश्चिममुख-गा लघुसलिलाः, देशविशेषगुणानुसारेण गुरुल-घुजलाश्च भवन्ति । तथा विन्ध्यान्निर्गत्य पूर्व्वमुखगा वाताटोपं पश्चिममुखगा पित्तश्लेष्मनाशं दक्षिणमु-खगा पित्तोद्रेकम् उत्तरमुखगाः पथ्यपाकञ्च कुर्व्व-न्ति । हिमवद्विन्ध्यमलयसह्यादिप्रभवा नद्यः शिरो-रोगादीन् जनयन्ति । पारियात्रप्रभवाश्च तान् ना-शयन्ति । इति देशविशेषान्नदीजलगुणाः । सामा-न्यनदीजलगुणाः—स्वच्छं लघु पावनं दीपनं वर्ण्यं तृष्णाघ्नं पथ्यं मधुरम् दूषदुष्णञ्च । कालभेदान्नदी-जलगुणाः—यथा प्रावृट्कालीननदीजलसेवनात् पीनसकफश्वासकासा जायन्ते, शारदीयनदीजल-पानं पथ्यं वातकफघ्नञ्च, हैमन्तनदीजलपानं बुद्धि-प्रदम्, शिशिरवसन्तकालीननदीजलं सन्तापश्रमघ्नं तृष्णादाहवमिश्रमप्रशमनं, तथा ग्रीष्मनदीजलं स-द्गुणमेव करोति । रा.नि.व.१४ । "तथा प्राच्यञ्च-माश्चान्याः पश्चिमानुगमास्तथा । ससैकता सपाषाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी । एवं चतुर्विधा नद्यो वा-तपित्तकफात्मिकाः ॥" अथ पाषाणनदीगुणाः— "घनविमलशिलानां स्फालनाज्जातफेनं बहुलसज-लवीचीक्षुन्नसङ्क्षोभद्दृप्तम् । ननु लघु च सुशीतं नाति चोष्णं घनञ्च हरति पवनपित्तं श्लेष्मकृद्वारि सम्यक् ॥" सवालुकनदीगुणाः—"न घनविमल-तोयं सैकतायाः प्रवाहो न च भवति लघुत्वं श्ले-ष्मकृद्धन्ति पित्तम् । भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं भवति पवनकारी ग्रीष्ममूर्च्छां निहन्ति ॥ गङ्गा सरस्वती शोणो यमुना सरयूः सची । वेणा सरावती नीला उत्तरा पूर्व्ववाहिनी । हिमवत्प्रभ-वाः शीता हिमसम्भवशीतलाः । समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥ आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा प्रोक्ता मनीषिभिः । तथा चर्म्मण्वती वेत्रावती पा-रावती तथा । क्षिप्रा महानदी पीता मूलकन्या मनस्विनी । शिवती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ताः समुद्र-गाः । वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषघ्नं मतं परम् । श्रमग्लानिहरं हृद्यमुत्तराशानुगामि च ।" इति नद्य उत्तरानुगाः । "तापी तापा च गोखोमी गोमती सलिला मही । सरस्वतीयुता नद्यो नर्म्मदापश्चि-मानुगाः । आसां जलं घनं पीतं पित्तघ्नं कफकृत्त-या । वातदोषहरं हृद्यं कण्डूकुष्ठविनाशनम् । प-

ग्निमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना। आसां शीतं जलं वापि कफवातविकारजुत्। पित्तदं अमनं बल्यं मूत्रदोषविकारलुत्। पूर्णा पयस्विनी वेता प्रणीता च वरानना। द्रोणा गौरवेनी वान्या शीतम्युमता इमाः। कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयःखिनी। विभावरी विशाला च गोविन्दी मदनश्रसा। पार्श्वत्यथापरा नद्यो दक्षिणोदिग्गमा इमाः॥" अभि,७अ.।

नदीजा। स्त्री। जलयुक्ताम्। झिनुक। वै.निघ.। अग्निमन्थवृक्षे। रा.नि.व.८.।

नदीनिष्पावः। पुं। शिम्बीधान्यविशेषे, कटुशिम्ब्याम्। मं नदीचेवर्षे। कं तीरे श्रावरे। गुणाः—तिक्तः कटुः गुरुः रक्तकरः वातकफदः रूक्षः कषायः विषदोषहरश्च। रा.नि.व.१६।

नदीवहलः। पुं। मेषशृङ्ग्याम्। वै.निघ.।

नदीभल्लातकः। पुं। भल्लातकविशेषे, पानीयभल्लातके। प.मु.।

नदीभवः। पुं। क्षुद्रशङ्खे। वै.निघ.।

नदीमातृकः। पुं। देशभेदे। यो नद्यम्बुभिः पाल्यते। "नद्यम्बुभिर्वृताधान्यैः नदीमातृक उच्यते।" रा.नि.व.२।

नदीमाषकम्। क्ली। शाकभेदे। गुणाः—"विषदं गुरु शीतञ्च समभिष्यन्दि चाच्यते।" च.सू.२७अ.। [व.८।

नदीया। स्त्री। अग्निमन्थे। गनिरि। रा.नि.

नदीवटः। पुं। वटीवृक्षे, क्षुद्रपत्रवटवृक्षविशेषे। नदीवट। मं दुंजावड। कं गालिभाल। गुणाः—कषायः मधुरः शीतलः पित्तघ्नः तृष्णादाहश्रमश्वासच्छर्दिहरश्च। रा.नि.व.११।

नदीसर्जः। पुं। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.९।

नदेयी। स्त्री। जलवेतसे। वै.निघ.। भूमिजम्बाम्। अ.च.।

नद्यम्। क्ली। कृष्णाञ्जने। वै.निघ.।

नद्याम्रः। पुं। समष्ठीलवृक्षे। मं कोतुम्बा। रा.नि.व.४।२१। गुणाः—कटुः उष्णः रूक्षः मुखशोधनः। दाही दीपनः कफवातघ्नश्च। वै.निघ.।

नद्यावर्त्तः। पुं। मत्स्यभेदे। वै.निघ.।

नघ्नी। स्त्री। चर्मकषायां, चर्मरज्जी। अ.च.।

नन्दकः। पुं। नन्दीवृक्षे। कुन्दुरी। भेके। किंका.।

नन्दकिः स्त्री। पिप्पल्याम्। अ.च.।

नन्दगोपिता। स्त्री। रास्नायाम्। अ.च.।

नन्दनः। पुं। मधुनिष्पावे। मुकुटशिम्। प.मु.। भेके। अ.र.। क्ली। सरलदेवदारौ। रक्ताञ्जने। वै.निघ.।

नन्दनजम्। क्ली। हरिचन्दने। रा.नि.व.१२।

नन्दनविषम्। क्ली। तन्नामकवत्सनाभ लक्ष्मारनिर्यासविषे। सु.कल्प.२अ.। See लक्ष्मारनिर्यासविषम्।

नन्दा। स्त्री। सुरसायाम्। वावुईतुलसी। प.मु.। योनिरोगविशेषे। बालस्य तन्नामकमातृकाग्रहे। तया च प्रथमे दिने मासि वर्षे वा बाल आक्रान्तो भवति। तेन च ज्वरादिर्भवति। च.द.।

नन्द्या(न्द्या)वर्त्तः। पुं। तगरपुष्पवृक्षे। তগর ফুলের গাছ। र.मा.। मत्स्यविशेषे। गुणाः—नन्द्यावर्त्तस्तु संग्राही कफपित्तविनाशनः। राज.३प.।

नन्दिकः। पुं। नन्दिवृक्षे। अ.र.।

नन्दितरुः (द्रुः)। पुं। धववृक्षे। भा.।

नन्दिनकः। पुं। धववृक्षे। वै.निघ.।

नन्दिनी। स्त्री। जटामांस्याम्। रेणुकायाम्। রেণুক। रा.नि.व.६। हरीतक्याम्। मद.व.१। नन्दिवृक्षे। प्रियङ्गौ। गुच्छकरञ्जे। शुक्लापामार्गे। वै.निघ.। चन्द्रशूरे। তোকমারী। भा.।

नन्दिपादपः। पुं। नन्दिवृक्षे। वै.निघ.।

नन्दिवृक्षः। पुं। कलाये। वै.निघ.।

नन्दिवृक्षः। पुं। नन्दिके। मेषशृङ्ग्यां। प.मु.।

नन्दी (इन्)। पुं, स्त्री (न्दी)। नन्दिवृक्षे। वटवृक्षे। धववृक्षे। भै.। गुच्छकरञ्जे। रा.नि.व.९। शुक्लापामार्गे। रा.नि.व.४।

नन्दीकामुकः। पुं। पानीयामलके। वै.निघ.।

नन्दीमुखः। पुं। वंशधान्यविशेषे। दीर्घगोधूमे। वै.निघ.। मवजातीयपक्षिविशेषे। व्रीहिजातिभेदे। सु.सू.४६अ.। गुणाः—"निःशूको दीर्घगोधूमः कचिन्नन्दीमुखाभिधः।"

नन्दीमुखा (खी) । स्त्री । शूकशून्ययवे । निद्रायाम् । गोधूमे । वै.निघ. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.२७अ. । नि:शूकगोधूमे । "शूकला छंदयी यथा तद्वत् नन्दीमुखा स्मृता ।" भा. ।

नन्दीवरल: । पुं । सागरमत्स्यकमत्स्ये । वै.निघ. ।

नन्दीवर्त्त: । पुं । तगरे । वै.निघ. ।

नन्दीवृक्ष: । पुं । अधोमुखपत्रशाखे अश्वत्थविशेषे । गया अश्वत्थ । प.मु. । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सुगन्धवृक्षविशेषे । तूण गाछ । हिं वेलियापिपर । तैं वङ्गिचेट्टु । वा.सू.१५अ.अम्बष्ठादिव. । "नन्दीवृक्षपलाशकच्छुरा: ।" सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादिव. । गुणा:—"नन्दीवृक्षो लघु: स्वादु: तिक्तस्तुवर उष्णक: । कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रजित् ॥" भा. । कटुस्तिक्त: शीत: पित्तास्रदाहघ्न: शिर:पीड़ाघ्न: कुष्ठघ्न: सुगन्धि: पुष्टिवीर्य्यकरश्च । रा.नि.व.१२ । गाम्भार्य्याम्, गर्द्दभाण्डे वा । सु.सू.३८अ.अम्बष्ठादिव. । मेषशृङ्ग्याम् । र.मा. ।

नपुंसकम् । क्ली, पुं । षण्डपुरुषे । क्लीवे । हिजड़े । तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री । साम्यादुभयो: नपुंसकमिति कारणम् । नपुंसके जाते गर्भचिह्नं यथा—यस्या: पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणश्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् । नपुंसकं चतुर्विधम् । यथा —आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा । सदैतस्त्वमी ज्ञेया अशुक्र: षण्डसंज्ञित: । सु.शा.२अ. । तेषां लक्षणादिकं तत्तच्छब्दे मृग्यम् ।

नमूका । स्त्री । चटकविशेषे । सु.सू.४६अ. । गुडूचिकायाम् । वै.निघ. ।

नभम् । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० ।

नभ: । पुं । श्रावणमासे । श.र. । अम. । (स्) क्ली । आकाशे । पद्मे । अभ्रधातौ । वै.निघ. ।

नभ:क्रान्ती (इन्) । पुं । सिंहे । श.मा. ।

नभ:सङ्गम: । पुं । पक्षिणि । अम. ।

नभश्चमस: । पुं । चित्रापूपे । मे. ।

नभस्य: । पुं । भाद्रपदे मासि । अम. ।

नभा: । पुं । श्रावणमासि । घ्राणे । बिसतन्तौ । मे. । पलितशीर्षे । धरणि. ।

नभोऽम्बुप: । पुं । चातकपक्षिणि । हे.च. ।

नभोरेणु: । पुं । नीहारे । त्रिका. ।

नभोलय: । पुं । धूमे । श.र. ।

नमस्कारी । स्त्री । खदिरिकाशाके, वराहक्रान्तायाम् । वराक्रान्ता । प.मु. । शूकलज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । वा.सू.१५अ.अम्बष्ठादिव. । "अम्बष्ठामधुकं नमस्कारी ।" नीलदूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

नमेरु: । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । सुरपुनाग । छलना । रा.नि.व.१० । सरलदेवदारौ । वै.निघ. । रुद्राक्षे । भूरिप. । [भा. ।

नम्र: (क:) । पुं । वेतसवृक्षे । मद.व.५ ।

नयनम् । क्ली । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

नयनचन्द्रलौह: । पुं । नेत्ररोगे लौह: । त्रिकटु त्रिफला शृङ्गी शटी रास्ना शुण्ठी द्राक्षा नीलोत्पलं काकोली यष्टिमधुकं बला नागकेशरं बृहती कण्टकारी एषां प्र. २ प. कान्तलौहं १ प. अभ्रं १ प. । आदौ त्रिफलाक्वाथेन तदनु तिलतैलेन अन्ते भृङ्गराजरसेन भावयेत् । वटी वदराण्डिवत् । ত্রিকটু, ত্রিফলা, কাঁকড়াশৃঙ্গী, শটী, রাস্না, শুণ্ঠী, দ্রাক্ষা, নীলোৎপল, কাঁকলা, যষ্টিমধু, বেলেড়া, নাগেশ্বর, বৃহতী, কণ্টিকারী প্রত্যেকে ২ প. কান্তলৌহ ১ প. অভ্র ১ প. । অগ্রে ত্রিফলাকাথ তৎপরে তিলতৈল এবং ভীমরাজরসে ভাবনা দিবে । বটী কুল আঁটীর ন্যায় । ভৈষ. ।

नयनचिन्तक: । त्रि । दृष्टिविज्ञानकुशले । भा.नै.री.चि. ।

नयनप्रसाद: । पुं । कतकवृक्षे । वै.निघ. ।

नयनप्लव: । पुं । नेत्रयोरश्रुपूर्णत्वे । मा.नि. ।

नयनबुद्बुद: । पुं । नेत्रबुद्बुदे । "विद्यादङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितं । द्व्यङ्गुलं सर्व्वत: सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम् ॥" सु.उ.१अ. ।

नयनशोणाञ्जनम् । क्ली । नेत्ररोगे अञ्जनम् । पिप्पलीतण्डुलं सैन्धवलवणं मरिचं रसाञ्जनं कणाञ्जनं समुद्रफेन: शर्करा पुनर्नवा हरिद्रा रक्तचन्दनं यष्टिमधु तुत्थं हरीतकी मन:शिला त्रि-

मपत्रं रौप्यं फटिकारी मद्यनाभिः कर्पूरं एषां चूर्णं प्र. समं लौहपात्रे ताम्रखण्डेन मधुना मर्द्दयेत्। पिप्पलदाना, सैन्धव, मरिच, रसाञ्जन, शुर्मा, समुद्रफेना, चिनि, श्वेतगुञ्जा, हरिद्रा, रक्तचन्दन, यष्टिमधु, तुँते, हरीतकी, मनछाल, निमपाता, लोध, फट्किरि, शङ्खनाभि, कर्पूर—समभाग सूक्ष्मचूर्ण करिया लोहपात्रे ताम्र खण्ड द्वारा मधुर सहित मर्द्दन करिबे। भा.।

नयनापाङ्गः । पुं । नेत्रप्रान्ते । अम.।

नयनी । स्त्री । कनीनिकायां । म.च.।

नयनोपान्तः । पुं । अपाङ्गे । रा.नि.व.१८।

नयनोर्द्ध्वरोमराजिः । स्त्री । भ्रुवि । भ्रू । रा.नि.व.१८।

नयनौषधम् । क्ली । श्वेतधातुकाशीषे । हे.च.।

नरः । पुं । मनुष्ये । नीलद्रुचे । रा.नि.व.८। क्ली । गन्धद्रव्ये । रामकर्पूर । मे.।

नरङ्गम् । क्ली । शिश्ने । पुं । वरण्डके । नारङ्गा । उत्पा.। [याम् । श्र.र.। त्रिका.।

नरनामिका (नी) । स्त्री । स्त्रमुमत्यां स्त्रि-

नरप्रियः । पुं । नीलीद्रुचे । रा.नि.व.८। पारावते । वै.निघ.। [याम् । हे.च.।

नरमालि(नि)नी । स्त्री । स्त्रमुमत्यां स्त्रि-

नरमूत्रम् । क्ली। मानुषमूत्रे । मानुषेर मूत्। गुणाः—आमघ्नं क्रमिविषघ्नं तिक्तोष्णं लवणं रूक्षं भूतघ्नं लघ्दीपहरं वातहरञ्च । रा.नि.व.१५। "मानुषं क्षारकटुकं तिक्तोष्णं लघु चोच्यते। चक्षूरोगहरं बल्यं दीपनं कफनाशनम् ॥" "अप्रसूताया घनं मूत्रं प्रसूताया द्रवं लघु । न किं गुणविशेषः स्यात् समता पाकवीर्य्ययोः ॥" अत्रि.८अ.।

नरवल्लभः । पुं । कपोते । वै.निघ.।

नरव्रणः । पुं । नीलीद्रुचे । रा.नि.व.८।

नरषण्डः । पुं । गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे । पुंनपुंसक । यथा—"मन्दाल्पबीजाल्पबलावहर्षौ क्लीवे च हेतुर्विकृतवयस्य ।" च.शा.२अ.।

नरसादरः । पुं । नरसारे । निषादल । भैष. महाशङ्खद्रावके ।

नरसारः । पुं । निषादल इति ख्याते द्रव्ये । हिं नौसादर । तत्करणविधिः—"मौद्रं वा माहिषं गव्यं पुरीषं भस्मतां गतं । क्षारपाकविधानेन नृसारस्सिद्धिरुच्यते ॥" गुणाः—"पटुग्रहणि-शीतानां नाशकः शीघ्रकृत्रिमः । यकृत्प्लीहे अर्द्दे मौक्ति शिरःशूलेऽर्व्वुदादिषु । स्तनरोगे रक्तपित्ते कासे भग्नामये तथा । योनिव्यापत्सु च ज्ञेयो नरसारः सुखावहः ॥" र.सा.सं.। तच्छुद्धिः—"नरसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोये विपाचितः । दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥" अत्रि.। सा.कौ.।

नरसिंहरूपज्वरः । पुं । विषमज्वरभेदे । "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते । तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते ॥" निदा.।

नरहरिः । पुं । राजनिघण्टुकारे ।

नराधिपः । पुं। महाराग्वधवृचे । सु.चि.१७अ.।

नरी । स्त्री । मानुष्याम् । जटा.। लताायाम् । चामड़ा । वै.निघ.।

नरेन्द्रः । पुं । आरग्वधे । काष्टागुरुवृचे । सु.चि.१६अ.। विषवैद्ये । मे.। राजिके । त्रिका.।

नरेन्द्रद्रुमः । पुं । आरग्वधवृचे । सोन्दाल गाछ । भैष.कुष्ठ-चि.। "पूतीकार्कस्नुक्नरेन्द्रद्रुमाणाम् ।" च.द.कुष्ठ-चि.।

नरेन्द्राङ्कः । पुं, क्ली । काष्ठागुरुणि । वै.निघ.।

नर्कुटकम् । क्ली । नासिकायाम् । हे.च.।

नर्त्तकः । पुं । मयूरे । करिणि । हे.च.। देवनले । श्र.र.। [रा.नि.व.१२।

नर्त्तकी (की) । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये।

नर्त्तनप्रियः । पुं । मयूरे । वै निघ.।

नर्त्तापहारकः । पुं। धूलीकदम्बे । वै.निघ.।

नर्म्मटः । पुं । खर्परे । खापर । हारा.।

नर्म्मठः । पुं। कुचाग्रे । श्र.र.। मैथुने । वै.निघ.।

नर्म्मदा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा विन्ध्यपादवाहिनी । तज्जलगुणाः—लघु शीतलं पथ्यं कफपित्तप्रकोपकरं सर्व्वरोगघ्नं रुच्यं मधुरञ्च । रा.नि.व.१४। सृक्कायाम् । हे.च.।

नर्म्मरा । स्त्री । सरलायाम् । निष्फलायाम् । भस्त्रायाम् । मे.।

नलः । पुं । (Phragmites karka. Syn. Arundo karka.) स्वनामख्यातद्रव्ये । दूर्व्वाकाराङ्कुरोऽन्तःशुषिरः स्वनामख्यातः । सु.सू. ३८अ.उ. । नल । मं देवनलु । कं देवनाल । तें किक्केशगड्डि । अयं द्विविधः क्षुद्रदीर्घभेदात् । तयोः प्रथमः शीतकषायः मधुरः रुचिकरः रक्तपित्तघ्नः दीपनः बलदश्च । देवनलः मधुरः वृष्यः ईषत्कषायः वीर्य्याधिकः रसकर्म्मणि प्रशस्तश्च । रा.नि.व.८ । वा.सू.१५अ.वीरतरादिः । "शरा-दर्भीनलकुशकाशयगुच्छगुन्द्राः ।" खग्गड़े । थागड़ा । सु.सू.३८अ.तृणपञ्चमूले । तालीशपत्रे । वै.निघ. वा.व्या.दशमूलादितैले । कदम्बवृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे । देवधान्ये । सुगन्धे । वै.निघ. । क्ली । पद्मे । रा.नि.व.१० ।

नलकम् । क्ली । शाखास्थनि । हे.च. । पृष्ठास्थनि । পিঠের হাড় । रा.नि.व.१८ । पद्माक्षे । पद्मबीज । वै.निघ. । [भा.म.३भ. ।

नलकास्थि । क्ली । नाड़ीवत्सरन्ध्रास्थिपर्व्वसु ।

नलकिनी । स्त्री । जानुदेशे । जान्वस्थनि । जङ्घायाम् । हे.च. ।

नलकीलः । पुं । जानुदेशे । हे.च. ।

नलदम् । क्ली । उशीरवत्पीतच्छविलामज्जके । उशीरभेदे । भा.रेवतीच.चि. । "पलङ्कषायं नलदे ।" प्रलापकास.चि. । "नलदतुरगगन्धा ।" पुष्परसे । उशीरे । मे. । वै.निघ.दाह.चि.रसादिगुच्याम् । वा.व्या.चि.दशमूलादितैले । जटामांस्यां । सु.सू.३८अ. । च.सू.४अ.अञ्जनादिः । वै. निघ.र पि.चि.चन्दनादिचूर्णे । च.द.यक्ष्म.चि. लवङ्गाद्यचूर्णे । वा.व्या.एलादितैले ।

नलदम्बुः । पुं । निम्बवृक्षे । भूरिप्र. ।

नलदा । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । उशीरे । पराशे । वै.निघ. ।

नलदाम्बु । क्ली । उशीरजले । वै.निघ. ।

नलपट्टिका । स्त्री । नलनिर्म्मितपट्टिकायाम् । নলের পাটী, চেটা, মাদুর । श्रारा. ।

नलमीनः । पुं । चिलिचिममत्स्ये । अम. । गुणः—कफकरत्वम् । अत्रि.२२अ. ।

नलमूलम् । क्ली । वीरणमूले । বেণার মূল । सु.सू.३६अ. ।

नलिकः । पुं । नले । वै.निघ. ।

नलिका । स्त्री । इन्दीवराखतायाम् । रा.नि. व.२ । सि.यो.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले । नाड़ीशाके । वै.निघ. । स्वनामख्यातसुगन्धवल्कले । सा च उत्तरापथे तन्नाम्ना प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवालाकृतिः प्रवाली इति क्वचित् प्रसिद्धा, पवारी इति च क्वचित् ख्याता । নাল্‌কো । मं नलिकानाई । कं पेतलखिके । तें पक्कमुक, सुगन्धिद्रव्यमु । लक्षणम्—"मध्ये सारविहीना या सरला कीटवर्ज्जिता । नलिका सा भवेद्भद्रा··· ॥" भैष. । गुणाः —तिक्ता कटुका तीक्ष्णा मधुरा हिमा क्रमिघ्नी वातोदरघ्नी अर्शःशूलघ्नी मलशोधनी च । रा.नि. व.१२ । "नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् । कृच्छ्राश्मवाततृष्णास्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा ॥" भा. । तन्नामके उदररोगशमनार्थयन्त्रविशेषे । लक्षणं यथा—"द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वा दकोदरे ।" अत्रि. ।

नलितः । पुं । तिक्तपट्टशाके । তেতো পাট বা নালিতা পাতা । तत्पत्रं तिक्तं पित्तघ्नं शुक्रलञ्च । राज. ।

नलिनः । पुं । सारसपक्षिणि । अम. । पानीयामलके । श.च. । क्ली । कमले । रा.नि.व.१० । श्वेतसौगन्धिके । শ্বেত শুন্দি । च.सू.४अ. । नील्याम् । जले । हे.च. । पद्मकिञ्जल्के । च.सू.३अ. ।

नलिनकेशरम् । क्ली । पद्मकेशरे । सु.सू.३८ अ.अञ्जनादिः ।

नलिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । পদ্মের ঝাড় । रा.नि.व.१० । नलिकायाम् । নাল্‌কো । वै. निघ.२भ.अर्शः-चि.विड़ङ्गादिचूर्णलेहे । नारिकेलासवे । चिका. । [टी । रा.नि.व.१० ।

नलिनीरुहम् । क्ली । मृणाले । পদ্মের ডাঁ-

नली । स्त्री । नलिकानामकगन्धद्रव्ये । रा.नि. व.१२ । मनःशिलायां । विश्व. ।

नलुका । स्त्री । नलिकायाम् । নাল্‌কো । जातीवृक्षे । वै.निघ. ।

नलोत्तमः । पुं । देवनले । रा.नि.व.८ ।

नल्वकी (इन्) । पुं नली । नल । भैष.थी. व्या.चि. । [१ख. । बा.उ.१६अ. ।

नल्वणः । पुं । द्रीणपरिमाणे । १६ से. । प.प्र.

नल्ववर्त्मा । स्त्री । कार्कनासायां । अ.च. ।

नवः । त्रि । नूतने । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

नवकार्षिकगुग्गुलुः । पुं । भगन्दरे हितः । "त्रिफलापुरकृष्णाभिस्त्रिपञ्चैकांशयोजिता । गुडिका शोथगुल्मार्शीभगन्दरवतां हिता ।" रस.र.। भा.

नवज्वरहरी(वटी) । स्त्री । नवज्वरे रसः । पारद-गन्धक-विष-त्रिकटु-त्रिफला-शुद्धदन्तीबीजानि प्र. समानि । द्रोणपुष्पीरसे मर्द्दनं गजपुटे पाकश्च । পারা, গন্ধক, বিষ, শুঁট, পিপুল, মরিচ, হরিতকী, বহেড়া, আমলা, শুদ্ধ দন্তীবীজ প্রত্যেকে সমাংশ, হলকষার রসে মর্দ্দন ও গজপুটে পাক করিবে। মাত্রা মাষবৎ। भा. ।

नवज्वरेभसिंहः । पुं । नवज्वरे रसः । "शुद्धसूतं तथा गन्धं लौहं ताम्रञ्च सीसकम् । मरिचं पिप्पली विश्वं समभागं विचूर्णयेत् । अर्द्धभागं विषं दद्यात् मर्द्दयेद्वासरत्रयम् ।" পারা, গন্ধক, লোহ, তামা, সীষ, মরিচ, পিপুল, শুঁট প্রত্যেকে ১ তো. বিষ ।০ তো. জল দিয়া ২ দিন মাড়িবে। र.सा.सं. ।

नवदलम् । क्ली । कोमलपत्रे । हृद्धचन्द्रः । पद्मकेशरसमीपस्थदले । अम. ।

नवधान्यम् । क्ली। प्रत्यग्रधान्ये । নূতন ধান্য। गुणाः—तच्च माक्षिन्यात् शीतला श्रुतिकफश्लेष्माणं करोति गुरु च । वा.सू.६अ. । अन्नः । "यथाशु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः ।" रा.नि.व.१६।

नवनी(तम्) । स्त्री,क्ली। दुग्धप्रसारे। টাটকা ননি, মাখন্। तत्रानादुग्धजत्वात् दशविधं। गव्यं माहिषमाजमाविकं गार्द्दभजमौष्ट्रम् ऐडकं हास्तिकं मानुष्यमश्वीजञ्चेति। विशेषाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः । स्म. गुणाः—शीतं वर्णदं बलदं मधुरं वृष्यं संग्राहकं वातघ्नं कफघ्नं हृद्यं सर्व्वाङ्गशूलघ्नं कासघ्नं श्रमघ्नं सुखजनकं कान्तिप्रदं पुष्टिकरं चक्षुष्यञ्च । गव्यं नवनीतं—सर्व्वदोषघ्नम् । सद्योद्धृतं —शीतलं हृद्यं मधुरं वृष्यं वातघ्नं कासघ्नं क्रिमिहरं कफजनकं संग्राहि शूलघ्नं । दधिजं नवनीतं —बलपुष्टिकरं तृष्णासन्तापहरं चक्षुष्यं श्रमघ्नं तर्पणं पित्तघ्नञ्च । तथा—"एकाहाद्युषितं शीतमुत्सृतं नीरसं गन्धदम् । अन्यद्यं सर्व्वरोगाढ्यं दधिजं तद्घृतं सममिति ॥" रा.नि.व.१५ । (नीतम्) कुर्द्दुरखोटी । भैष.यक्ष.चि.दध्मीरकाद्यमोदके ।

नवनीतकम् । क्ली; पुं । गन्धके । আমলাসার গন্ধক । र.सा.सं. ।

नवनीतजम् । क्ली । घृते । रा.नि.व.१५ ।

नवनीताभ्रकगन्धः । पुं । আমলাসার, বা লাওয়া গন্ধক इति लोके ख्याते गन्धके । र.सा.सं.नैमाग्निरसे । [निघ. ।

नवनीतोद्भवम् । क्ली । दधनि । घृते । वै.

नवपल्लवः । पुं । कोमलपल्लवे । भूरिप्र. ।

नवफलिका । स्त्री । अचिरजातरजस्कायां स्त्रियि । मे. ।

नवमल्लिका (स्त्री) (मालिका) । स्त्री । (J. Zambac floribus multiplicatis.) स्वनामख्याते पुष्पवृक्षविशेषे । सा शीतभीरुका । वासन्ती नेयाली सेउती नेवारी इति लोके । বাসন্তী গাছ। मं शेमाली । कं विरवल्लिभेद । बम्. मोगरा । गुणाः—अतिशीता सुरभिः सर्व्वरोगघ्नी च । रा.नि.व.१० ।

नवयौवना । स्त्री । युवत्याम् । हारा. ।

नवरत्नम् । क्ली । वज्र-मौक्तिक-माणिक्य-नील-मरकत-गोमेद-पद्मराग-वैदुर्य्य-प्रवालेषु नवमणिषु। प.सु. । तद्देवतानि सूर्य्यादयः । तद्धारणविधिः—"वैदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने । आवनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे । गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः ॥" दीपिका । तच्छुद्धिः—"विद्रुमं क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धतस्तथा । पुष्परागञ्च सन्धानैः कुलत्थक्वाथसंयुतैः । तण्डुलीयजलैर्व्वज्रं नीलं नीलीरसेन वा । रोचनाभिश्च गोमेदं वैदूर्य्यं त्रिफलाजलैः ॥" मारणं यथा—"लकुचक्षारसम्पिष्टैः शिलागन्धकतालकैः । वज्रं विनान्यरत्नानि म्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु ॥" र.चि.७अ. । [द्देवते । See नवरत्नम् ।

नवरत्नदेवता । त्रि । वज्रादिरत्नानामधिष्ठा-

नववल्लभम् । क्ली । दाह्वागुरुणि । रा.नि.व. १२ ।

नवविधानम् । क्ली । सूपशाकव्यञ्जनमिष्टीदनौपदंशवितदिग्रसम्पानरोचनेषु । वै.निघ. ।

नवशस्यम् । क्ली । नवीनधान्ये । वै.निघ. ।

नवसागरम् । क्ली । नवसारे । वै.निघ.२भ. अय.चि.नवकेसरिरसे । [च. ।

नवसूतिका । स्त्रि । नवप्रसूतायां । वा.उ.३३

नवाङ्गम् । क्ली । वातपित्तज्वरे विश्वादिनवद्रव्यककषाये । "विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः । क्रतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥" शुँठ, गुलञ्च, मुता, चिरातो, शालपाणि, चाकुलिया, वृहती, कण्टिकारी, गोक्षुर । सा.कौ. । अन्यत्—त्रिकटुत्रिफलाचित्रकमुस्तविडङ्गक्कतकषाये । च.द.वन्द.ज्व.चि. ।

नवान्नम् । क्ली । नूतनान्ने । See नवान्नम् ।

नवाम्बरम् । क्ली । नूतनवस्त्रे । चम. ।

नवायसचूर्णम् (लौहम्) । क्ली । पाण्डुरोगे । "त्र्यूषणत्रिफलामुस्तविडङ्गचित्रकाः समाः । नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा । भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् । शुँठ, पिपुल, मरिच, त्रिफला, मुता, विड़ङ्ग, चिता प्रत्येके १ तो. जारितलौह ९ तो. मात्रा १ मा. । सा.कौ. ।

नवोद्धृतम् । क्ली । सद्योजातनवनीते । चम. ।

नव्यः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

नश्याकः । पुं । काकसदृशपक्षिविशेषे । वै.निघ. । काकभेदे । उणा. । [च. ।

नश्यत्प्रसूतिका । स्त्री । स्रुतवत्स्यायाम् । हे.

नष्टचेष्टता । स्त्री । मूर्च्छायाम् । [त्रिका. ।

नस् (सा) । स्त्री । नासिकायाम् । नासायाम् ।

नसलर्कः । पुं । नखजातिज्वरे । गजवे. ।

नस्तः । पुं । नासिकायाम् । भा.म.४भ.शि.री. चि. । "सर्पिर्भ्यां नस्ततस्तयोः ।" क्ली । नस्ये । र. मा. ।

नस्तःकर्म । क्ली । प्रतिमर्शावपीड़नप्रधमनशिरोविरेचनेषु पञ्चसु । "नावनञ्चावपीडश्च ध्मानं धूम एव च । प्रतिमर्शश्च विज्ञेयं नस्तःकर्म च पञ्चधा ॥" च.सिद्धिस्था. । [निघु । च.सू.१८. ।

नस्तप्रच्छर्दनम् । क्ली । पञ्चशिरोविरेच-

नस्तो(स्यो)तः । पुं । छिन्नासाग्रवृषे । नाकफोंड़ा बलद । च.टी.र. ।

नस्यम् । क्ली । नासायायौषधे । नास्, नस्य । नासयौषधस्य चाक्रम्यते यत् । "नस्यं तदुच्यते धीरैः नासाग्राह्यं यदौषधम् ॥" नस्यं रेचनस्नेहनभेदेन द्विविधम् । तयो रेचनं कर्षणं, स्नेहनं वृंहणञ्च । तस्य कालः—"कफपित्तानिलध्वंसे पूर्व्वे मध्येऽपराह्निके । दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रौ वाऽप्युत्कटे गदे ॥" तच्च नस्यं प्रतिमर्शावपीड़नप्रधमनशिरोविरेचनभेदेन पञ्चधा । कर्कशपार्श्विरोगे शरीरकादौ च वैरेचनिकं नस्यं हितम् । भीरुस्त्रीकृशबालानां स्नेहनस्यं देयम् । बालरोगादौ अवपीड़नम् अनुत्कटदोषादौ प्रधमनम् । स्नेहिकनस्यमानम् अष्टबिन्दवः । निषेधकालः—"नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्दिने चापतर्पितः । तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः । अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः । क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्त्तो वृद्धबालकौ । वेगावधारी स्नातश्च स्नातुकामश्च वर्जयेत् ॥" अष्टवर्षात् पूर्व्वं अशीतेरूर्द्ध्वं च न देयम् । भा. । [शर्प । वै.निघ. ।

नहुषम् । क्ली । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१० । पुं ।

नहुषाख्यम् । क्ली । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१० ।

नक्षत्रम् । क्ली । अश्विन्यादिसप्तविंशतितारकासु । सु.सू.५अ. । मौक्तिके । रा.नि.व.१३ ।

नक्षत्रकान्तिविस्तारः । पुं । यवलयावनालाख्यशिम्बीधान्यभेदे । रा.नि.व.१६ । [निघ. ।

नक्षत्रमालिनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । वै.

नक्षत्रेशः । पुं । कर्पूरे । चम. । शशी । त्रिका. । खण्डे । हे.च. ।

नाकनः । पुं । वंशधान्यविशेषे । प.मु. ।

नाकुः । पुं । वल्मीकमृत्तिकायाम् । उईमाटि । भैष.बा.बा.चि.स्नेहे ।

नाकुली । स्त्री । (Vanda roxburghii.) A variety of rásná. सुगन्धनाकुल-

गन्धनाकुलीति, रासायनेति । रास्ना, गन्धरास्ना । प.मु.। नाकुली नाकि विषमुंगरीति च लोके। हिं चन्द्रा। तें सर्पाक्षिचेट्टु, पग्नचेट्टु। नाकुली द्विधा—नाकुली गन्धनाकुली च। गुणाः—नाकुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं त्रिदोषघ्नं नानाविषघ्नञ्च। द्वितीया तु किञ्चिच्छ्रेष्ठा। रा.नि.व.७। यवतिक्तालतायाम्। श्वेतकण्टकार्य्याम्। रा.नि.व.४। चव्ये। प.मु। मरिचे। शङ्खिन्याञ्च। मे.।

नाकुलीद्वयम् । क्ली । गन्धरास्नायां रास्नायाञ्च । सि.यो.उन्मा.चि.महापैशाचघृते । "वयस्था नाकुलीद्वयम् ।"

नागः । पुं, क्ली (गं) । सीसधातौ । वत्सनाभे । काटविष । नागकेशरवृक्षे । प.मु. । वङ्गे । जर्द्धजायौ । नागबलायाम् । मेदायाम् । करिदन्ते । मुस्तके । सुरपुन्नागवृक्षे । रक्ताभके । मे.। हस्तिनि । नागवल्लीलतायाम् । च.टी.भ. । सि.यो.समशर्करचूर्णे । भैष.च.पि.चि.पिप्पलीखण्डे। सर्पे। त्रिका.। बीजकृमिः । अशन वृक्ष । रा.नि.व.२२ ।

नागकन्दः । पुं । हस्तिकन्दाख्यमहाकन्दशाके । रा.नि.व.७ ।

नागकर्णः । पुं । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ ।

नागकर्णी । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.व.३ । श्वेतापराजितायाम् । श.चि. ।

नागकिञ्जल्कम् । क्ली । नागकेशरपुष्पे । रा.नि.व.८ ।

नागकुमारिका (री) । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.३ । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।

नागकुसुमम् । क्ली। नागकेशरपुष्पे । वै.निघ. २भ.ज्व.चि.चन्दनबलातैले ।

नागकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ.।

नागकेश(स)रः (कः) । पुं । (Mesuaferrea.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । নাগেশ্বর চাঁপা ফুলের গাছ । हिं नागकेशर । तें नागकेसरालु । ता. नागस । बम्. नागचम्प । गुणाः—दीपनः पाचनः आमपाचनः अग्निमान्द्यकरश्च। तत्कुसुमं वस्तिवातघ्नं कण्ठशिरोरुजापहञ्च । रा.नि.व.६ । "नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम् । ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्द्दिहृल्लासनाशनम् । दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥" भा.। "कीटादिकेन रहितमभिनवमिह केवलं ग्राह्यम् ।" भैष.। [नागदमन्यां । नागदना । वै.निघ. ।

नागगन्धा । स्त्री । नाकुलीकन्दे । रा.नि.व.७

नागगर्भम् । क्ली । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ ।

नागचम्पकः । पुं । वनचम्पकवृक्षे । নাগেশ্বর চাঁপা, বুনো চাঁপার গাছ । रा.नि व.१० ।

नागच्छत्रः (त्रा) । पुं, स्त्री । नागदन्त्याम् । रा.नि.व.५ । (त्रा) नागवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

नागजम् । क्ली। सिन्दूरे । प.मु.। वङ्गे । हे.च.।

नागजिह्वा । स्त्री । अनन्तायां । অনন্তমূল । भैष वा.व्या.चि. । र.मा.। मनःशिलायाम् । रा.नि.व.१३ ।

नागजिह्विका । स्त्री। मनःशिलायां । प.मु.।

नागजीवनम् । क्ली । वङ्गे । हे.च. ।

नागजीवनशत्रुः । पुं। हरिताले । वै.निघ.।

नागतुम्बी । स्त्री । तुम्ब्याम् । वै.निघ. ।

नागदन्तः (कः) । पुं । हस्तिदन्ते । मे. ।

नागदन्तिका (न्ती) । स्त्री । महाराष्ट्रकर्णाटयोः स्वनामख्यातमहाक्षुपे । হাতিশুঁড়ে । गुणाः—कटुः तिक्ता रूक्षा वातकफघ्नी विषघ्नी मेधाकरी पाचनी गुल्मशूलोदरघ्नी च । रा.नि.व.५ । स्थूलमूलदन्त्याम् । च.द. । भैष.ना.व्र.चि. । सु.चि.१७अ. । च.वि.८अ. । (न्ती) हस्तिकाख्यां । বিছাতি । र.मा. ।

नागदमनी । स्त्री । (Artemisia vulgaris. Syn. A. Indica.) Indian worm wood. स्वनामख्यातक्षुपे । নাগদনা । हिं नागदुनी, नागदवन । तें ईश्वरिचेट्टु, दरबाम । ता. माचिपत्री । बम्. दवणा । नेपाली तितापात । गुणाः—"बलामोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा । मूत्रकृच्छ्रव्रणान् रक्षो नाशयेज्जालगर्द्दभम् । सर्व्वग्रहप्रशमनी विशेषविषनाशिनी । जयं सर्व्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥" भा. । त्रिदोषघ्नी तीक्ष्णोष्णा कटुः तिक्ता उदराध्मानघ्नी कोष्ठशोधनी च । रा.नि.व.५। वन्ध्याकर्कोटक्याम् । वै.निघ. । [भैष.गन्धराजतैले । पर्णे । पाण ।

नागदलम् । क्ली । नागदमन्यां । নাগদনা ।

नागद्रुलोपमः । पुं । पनसवृक्षे । पनस फल वा फनसा गाछ । प.मु. । [भैरवरसे ।

नागदा । स्त्री । हरीतक्याम् । र.सा.सं.सन्नन्द-

नागद्रुः । पुं । वृक्षविशेषे । তেকাঁটা সিজু গাছ । वम्. गैरचिकाड़ा । श.च. ।

नागनामकम् । क्ली । सीसके । भा. ।

नागनामा (न्) । पुं । श्वेततुलसीवृक्षे । कृष्ण-तुलसीवृक्षे । वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

नागपत्नी । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । लक्ष्मणामूल ।

नागपत्रम् । क्ली । ताम्बूलदले । পাণ । वै. निघ.श्वास-चि.त्रिकटुवटी ।

नागपत्रा । स्त्री । नागदमन्याम् । भा. ।

नागपत्री । स्त्री । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

नागपर्णी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै. निघ. ।

नागपर्य्यायकर्णी । स्त्री । श्वेतापराजिता-याम् । रा.नि.व.३ । [कायाम् । वै.निघ. ।

नागपुटभावना । स्त्री । षोडशपलेन भाव-

नागपुरगम् । क्ली। सीसधातौ। रा.नि.व.१३।

नागपुरीषच्छत्रम् । क्ली । गजपुरीषजाते छत्राके । वा.उ.२७अ. ।

नागपुष्पः । पुं । पुन्नागवृक्षे । मे. । नागकेशर-वृक्षे । प.मु. । नागकेसरपुष्पसमपुष्पं महातरौ । सु.सू.३८अ.एलादि. । क्ली । नागकेसरपुष्पे । च. द.र.पि.चि.कामदेवघृते । सु.कल्प.५अ. । भा.फ-रङ्गरोगे । च.चि.२अ. । नागचम्पके । मे. ।

नागपुष्पकः । पुं । कपित्थवृक्षे । स्वर्णयूथिका-याम् । कुष्माण्डे । रा.नि.व.२३। पुन्नागवृक्षे । नाग-केसरवृक्षे । वै.निघ. । [रा.नि.व.७ ।

नागपुष्पफला । स्त्री । कुष्माण्डीलतायाम् ।

नागपुष्पा । स्त्री । नागदमन्याम् । मनःशिला-याम् । वै.निघ. । [नि.व.१० ।

नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्णयूथिकायां । रा.

नागपुष्पी । स्त्री । नागदमन्याम् । भा. । स्व-र्णयूथिकायाम् । रा.नि.व.१० । पुष्पवृक्षविशेषे । गुणाः --"नागिनी रेचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफ-पित्तनुत् । विनिहन्ति विषं मूत्रं योनिदोषवमि-क्रिमीन् ॥" भा.कर्ण.चि. ।

नागफणः । पुं । (Opuntia Dillenii. Syn. Cactus Indicus.) वृक्षविशेषे । फ-णिमनसा । तैं ता. नागदलि ।

नागफलः । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ । कटु-पटोले । वै.निघ. । [च.सा.चि.कुङ्कुमवटी ।

नागफेनम् । क्ली । अहिफेने । वै.निघ.१अ.

नागवधूप्रियः । पुं । सल्लकीनिर्यासे । धूना । वै.निघ. । [वृक्षे । श.च. ।

नागबन्धुः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । श.चि. । अश्व-

नागबला । स्त्री । (Sida spinosa. Syn. Sida alba.) गोरक्षतण्डुलायाम् । গোরক্ষ-চাকুলিয়া । त्रिं गुरुत्वकारी कक्षी । च.द. यक्ष्म.चि.ग्रहाद्यचूर्णे च.चि.१अ.नागरसायने । सा.कौ.महाकामेश्वरमोदके । नागानामिव बलं यस्याः सा । सि यो.यक्ष्म.चि.बलाद्यघृते । भा.मू. कृ.चि.नागबलातैले । योगरत्न.उ.ख. । गुणाः— मधुराम्ला कषाया उष्णा गुरुः कण्डूकुष्ठवातव्रणपि-त्तघ्नी च । स्निग्धा आयुष्या ग्राहिणी वृष्या मूत्रकृ-च्छ्राश्मरीशर्करारोगेषु हिता च । भा. । मधुराम्ला कषाया उष्णा गुरुः कण्डूकुष्ठवातव्रणपित्तघ्नी वा-जीकरणी च । रा.नि.व.४ ।

नागबलातैलम् । क्ली । वातरक्ते तैलम् । तिलतैलं १६ श. । क्वाथार्थं—गोरक्षतण्डुलामूलं १२॥० श. वारि ६४ श. शे. १६ श. छागदुग्धं १६ श. । कल्कार्थं—तगरं यष्टिमधु प्र. ५ प. वा १ श. । तुलाद्रव्ये जलद्रोणाः इति । च.द. । তিলতৈল ১৬ শ. । ক্বাথার্থ—গোরক্ষচাকু-লিয়া ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ছা-গদুগ্ধ ১৬ শ. । কল্কার্থ—তগরপাদুকা, যষ্টি-মধু প্রত্যেকে ৫ প. বা ২ শ. । চ.দ. ।

नागभूः । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् । ছোটি পাথরকুচা । रा.नि.व.५ ।

नागभृत् । पुं । डुण्डुभसर्पे । त्रिका. ।

नागमती । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । वै.निघ. ।

नागमाता । स्त्री । मारिवायाम् । वै.निघ. । मनःशिलायाम् । श.च. । मनसादेव्याम् । श.र. ।

नागमारः । पुं । नक्षत्राशि । शीघ्रराशौ । के-शदेहे । त्रिका. । त्रि । हस्तिमारके ।

नागरम् । क्ली । मुस्तायां । भै. । च.सू.२अ. । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ । भा. । वा.सू.१५अ.वचा-दिव. । "नागरातिविषाभया: ।" वा.चि.१अ.दु-रालभादि: । शुण्ठ्यां । हरीतक्यां । च.द.सन्निपा-तज्व.चि.षडङ्गपानीये । च.सू.४अ. । पुं । नागर-ङ्गवृक्षे । श.र. ।

नागरकः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

नागरक्तम् । क्ली । सिन्दूरे । हे.च. ।

नागरघनः । पुं । नागरमुस्तायाम् । नागर-मुता । रा.नि.व.६ ।

नागरङ्गः । पुं । (Citrus aurantium.) Orange. जम्बीरविशेषे । कमला लेबु । हिं नारङ्गी, संघा । मं नारङ्ग । तें गंजनिम्म, नारं-जिचेट्टु । ता. किचिलिचेट्टु । उत्. नारङ्गी । गु-णा:—तत्फलम् अम्लम् अत्युष्णं वातपित्तहरं सर-ञ्च । पक्वं स्वादुकं हृद्यं दुर्जरं वातघ्नञ्च । मद.व.६। मधुरमम्लं गुरु उष्णं रोचनम् आमवातकृमिशूलघ्नं श्रमघ्नं बलकरं वृष्यञ्च । रा.नि.व.११ । सुरभि पाके गुरु दुर्जरम् अत्यम्लं मधुरकल्पं हृद्यं वातघ्न-ञ्च । तत्केशरं वृष्यं वातहरञ्च । राज. । वातघ्नं दुर्जरं गुरु च । सु.सू.४६अ. ।

नागरमुस्तकम् (स्ता) । क्ली,स्त्री । (Cyperus pertenuis. Syn. Mariscus cyperus.) नागरदेशप्रसिद्धमुस्तायाम् । नागर-मुता । हिं नागरमोथा । तें तुङ्गगड्डलविम् । ता. मुट्टकाच । दा. नरमोटा । गुणा:—तिक्ता कटु: कषाया शीतला कफघ्नी पित्तज्वरातिसारारुचि-तृष्णादाहघ्नी श्रमघ्नी च । रा.नि.व.६ ।

नागरा । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

नागरादिः । पुं । कषायभेदे । "नागराति-विषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकै: । सर्व्वज्वरहर: क्वाथ: सर्व्वातीसारनाशन: ॥" च.द.अ.सा.चि. । अन्य: —"नागरं देवदारुञ्च धन्याकं कण्टकीद्वयम् ।" च.द.सामान्यज्व चि. । शुण्ठ्यादीनां प्रत्येकं दक्षि-णशाधिकमाषकत्रयं चतुष्पलजलेन पक्त्वा पलमवशे-षयेत् । भा.ज्वरे । अपर:—"नागरं पुरतञ्च धा-न्यकं कुष्ठकी तत्तिमायुकं विद्धि ।" अति.अ-चि. । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

नागराह्वम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ ।

नागरी । स्त्री । स्नुहीवृक्षे । मनसा गाछ । श. च. । [निघ. ।

नागरीकन्या । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.

नागरुकः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । कमला लेबुर गाछ । श.र. ।

नागरूपप्रभम् । क्ली । हरिताले । वै.निघ. ।

नागरेणुः (कः) । पुं । सिन्दूरे । रा.नि.व. १२ । (कः) नागकेसरवृक्षे । वै.निघ. ।

नागरोत्था । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । "नाग-रोत्था कच्छरुहा ।" रा.नि.व.६ ।

नागलता । स्त्री । शिश्ने । त्रिका. ।

नागवल्लरी । स्त्री । नागवल्ल्याम् । भा. ।

नागवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । पत्रशाकविशे-षे । नालिता गाछ । ताम्बूलीलतायाम् । पान गाछ । गुणा:—कटुतीक्ष्णा तिक्ता पीनसवातघ्नी कफकासहरा रुच्या दाहकृद्दीपनी च । सा स्थान-विशेषजातत्वात् बहुधा भिन्नगुणा । तत्र श्रीवाद्य-म्लवाटीसातसीसदाशिरामलसरादय: प्रसिद्धा: । तत्र अम्लसरा मालवे अंगरापर्णं इति ख्याता, आन्ध्रे पीटुकलिपर्णं हैसनीया च, चीरसमुद्रदेशे चीरस-मुद्रदेशपर्णं इति प्रसिद्धा । श्रीवाटीगुणा:—मधु-रा तीक्ष्णा रसाढ्या सरसा रुच्या च । अम्लवाटी— कटुकाम्लतीक्ष्णतिक्ता उष्णा विष्टम्भकारी वातघ्नी च । सातसी—मधुरा तीक्ष्णा कटुरुच्या पाचनी रुच्या दीपनी च । सदाशिरा —अतिरसा सुगन्धि: रुच्या तीक्ष्णा मधुरा दीपनी पुंस्त्वकारी अतिबल्या विर्दि-षनी मुखसौगन्ध्यकरी च । अम्लसरा—तीक्ष्णा म-धुरा रुच्या हिमा दीपनी बल्या मुखामोदिनी गुल्माध्मानादिजिच्च । पटुलिका—कषाया उष्णा कटु: मलकर्षिणी पित्तकृत् वातघ्नी च । हैसनीया —कटुतीक्ष्णा हृद्या दीर्घपत्रा रुच्या दीपनी पा-चनी च । ताम्बूलं सद्यस्त्रोटितं मुखरोगादिजनकं दाहारोचककरमदं मलकरं विष्टम्भि वान्तिजननम्। चिरत्रोटितं ताम्बूलदलं जलपोषितं गुणकरं काम्यं बल्यञ्च । कृष्णं पर्णं तिक्तमुष्णं कषायं दाहकृत्

गुरुत्वावबरं मलसमलघ । मूलं पर्णं वातस्नेषरीमन्नं वर्ण्यं पर्यं दीपनं पाचनञ्च । शिरापर्णं रक्तम् भेदिगुल्मजनकञ्च । रा.नि.व.११ । नागवल्लीफलं द्रव्यं सुगन्धि कफवातजिच । भनि.१०भ. ।

नागवारिकः । पुं । मयूरे । करीन्द्रे । मे. ।

नागविश्वा । स्त्री । नागवध्वायाम् । नागदन्त्यां । वा.उ.६भ. ।

नागवीजम् । क्ली । सीसककृतरसवेधकवीजविशेषे । यथा—"माचिकेण हतं ताम्रं नागस्य रसेऽन्मुहुः । तं नागं वाहयेद्वीजे विपोड़शगुणानिच । वीजन्विदं वरं श्रेष्ठं नागवीजमकीर्त्तितम् ॥" र.चि.२भ. । [चुपे । प.मु. ।

नागवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । हस्तिकाली-

नागवृक्षी । स्त्री । हस्तिशुण्ड्याम् । वै.निघ.। तालाख्याम्, कर्करीफले । रा.नि.व.७। [निघ.।

नागश्रीवल्लभः । पुं । सप्तकोनियासे । वै.

नागसत्वः । पुं । मेषशृङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

नागसम्भवम् । क्ली । सिन्दूरे । अम. ।

नागसिन्दूरम् । क्ली । सीसककृतसिन्दूरे । तत्प्रकरणं यथा—"भुजङ्गममगस्त्यस्य पिष्टा पत्रम्प्रलेपयेत् । तत्र संविद्रुते नागे वासामार्गसमुद्भवम् । क्षारं वा निक्षयेत्तत्र चतुर्थांशं गुरूक्तितः । प्रहरं पाचयेत्तस्मा वासादर्व्यावघट्टितं । तत उद्धृत्य तच्चूर्णं वासानीरैर्विमर्दयेत् । पुटेत् पुनः समुद्धृत्य तेनैव परिमर्दयेत् । एवं सप्तपुटैर्नागः सिन्दूरं जायते ध्रुवम् । तारस्य रञ्जनो नागः वातपित्तकफापहः । बलीकुष्ठगुल्मार्शःशोथव्रणविनाशनः ॥" र.स.चि.६भ. । [भ.टी.भ.खा. ।

नागसुगन्धा । स्त्री । रास्नायाम्, सर्पगन्धायां ।

नागस्फोता । स्त्री । दन्तीभेदे । रा.नि.व.६ । नागदन्तीभेदे । रा.नि.व.५ । [व.१२ ।

नागहनुः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.

नागहन्त्री । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम्। रा.नि.व.७ । [कदलीभेदे । वै.निघ. ।

नागा । स्त्री । नाकुल्याम् । पुनर्दाम्न्याम् । ला-

नागाख्यः । पुं । नागकेसरे । त्रिका. । भनि.१खान.२भ. ।

नागान्तकः । पुं । मयूरे । गरुड़े । अम. ।

नागारातिः । पुं । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । रा.नि.व.७ ।

नागारिः । पुं । देवदालीलतायाम् । वै.निघ.। वन्ध्याकर्कोटक्याम् । रा.नि.व.२ ।

नागार्जुनयोगः । पुं । अर्शःप्रभृतिरोगेषु योगविशेषे । त्रिफला पञ्चलवणं कुष्ठं कटुकी देवदारु विड़ङ्गं निम्बफलं बला गोरक्षतण्डुला हरिद्रा दारुहरिद्रा सौवर्चललवणं प्र. समम् । करञ्जत्वग्रसेन पिष्टा वदरास्थिप्रमाणा गुड़ी कार्य्या । कृष्णजलेनाग्नेयः तक्रेणार्शः काञ्जिकेन गुल्मं खदिरजलेन त्वग्रोगं जलेन मूत्रकृच्छ्रं तैलेन हृद्रोगं निर्गुण्ड्या सर्व्वज्वरञ्च हन्ति। ত্রিফলা, পঞ্চলবণ, কুড়, কটুকী, দেবদারু, বিড়ঙ্গ, নিমফল, বেলেড়া, গোরক্ষচাকুলি, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, সচললবণ প্রত্যেকে সমভাগ। করঞ্জছালের রসে মর্দ্দন। কুলপ্রমাণ গুলী হইবে। च.द. ।

नागार्जुनवटिका । स्त्री । नेत्ररोगे हिता । "त्रिफलाव्योषसिन्धूत्थयष्टीतुत्थरसाञ्जनं । प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं ताम्रं चतुर्दश । द्रव्याण्येतानि संचूर्ण्य वर्त्तिः कार्य्या नताम्बुना ॥" रस.र. । नताम्बु तगरवारि ।

नागार्जुनाभ्रम् । क्ली । हृद्रोगे औषधम् । "सहस्रपुटनैः शुद्धं वज्राभ्रमर्ज्जुनत्वचः । सत्वैर्विमर्दितं सप्तदिनं खल्ले विशोषितं । छायाशुष्का वटी कार्य्या नाम्नेदमर्ज्जुनाह्वयम् ॥" रसा.स. ।

नागार्जुनी । स्त्री । दुग्धिकायाम् । थिरुइ । वै.निघ. । [व.७ ।

नागालावुः । स्त्री,क्ली । कुम्भतुम्ब्यां । रा.नि.

नागाह्वः । पुं । वनचम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१०। क्ली । नागकेसरपुष्पे । वा.सू.१५भ.अञ्जनादिः । "सैलामधुकनागाह्वम् ।" सि.यो.वाह्यामगुदे । "नागाह्वञ्चापि षट्पलम् ।" च.द.मू.कृ.चि. ।

नागाह्वयम् । क्ली । नागकेसरपुष्पे । वा.सू.१५भ,एलादिः । "पुन्नागनागाह्वयम् ।"

नागाह्वा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व.७। नागवल्लीलतायाम् । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

नागिनी । स्त्री । नागवल्लीक्षुपे । रा.नि.व.६। लघ्वाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

नागी । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ.२भ. जीर्णज्व.चि.कल्याणचूर्णे ।

नागीयः । पुं । नागकेशरे । रा.नि.व.६ ।

नागेश्वररसः । पुं । गुल्मे रसः । पारदः गन्धकः सीसः रङ्गं मनःशिला नृसारदः यवक्षारः सर्ज्जिक्षारः टङ्कणं लौहं ताम्रम् अभ्रं प्र. समम् । वस्तीक्षीरेण मर्द्दनं । पश्चात् वासाचित्रकदन्तीमूलक्वाथेन दिवसं मर्द्दयेत् । मात्रा माषप्रमाणा । पারা, গন্ধক, সীস, রঙ্গ, মনছাল, নিশাদল, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সোহাগা, লৌহ, তাম্র, অভ্র সমভাগ । সিজুর আঠায় মর্দ্দন । পরে বাসক, চিতা ও দন্তীর মূল সমভাগ লইয়া একত্র কাথ করিয়া ১ দিন মর্দ্দন করিবে। মাত্রা ১ মাষ কলায় । भैष. ।

नागोद(र)म् । क्ली । गर्भजरोगविशेषे । "शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नम् अवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरम्, तत्कदाचिद्यदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तदेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः ।" सु.शा.१०अ. ।

नाटाम्रः । पुं । कालिङ्गकलतायाम् । তরমুজ । त्रिका. ।

नाडः । पुं । नले । নল গাছ । रा.नि.व.८ । नाड़ीवल्लतायाम् । च.सू.१अ. ।

नाड़िः । स्त्री । शरीरान्तर्नाड़िकायाम् । च.टी. भ. । सिंहपिप्पल्याम् । कालशाके । दूर्व्वाभेदे । नाड़ीव्रणे । নালি ঘা । वै.निघ. ।

नाड़िकम् । क्ली । कालशाके । কাসন্দা শাক । भा.पू.१भ.शा.व. । [वै.निघ. ।

नाड़िका । स्त्री । कालशाके । घटपरिमाणे ।

नाड़िकायन्त्रम् । क्ली । यन्त्रविशेषे । বকযন্ত্র, ভাটীযন্ত্র । तस्य लक्षणं यथा—"विनिधाय घटे द्रव्यं कनीयांसमधोमुखं । घटमन्यमुखे तस्य स्थापयित्वोभयोर्मुखं । मृत्पट्टैः समालिप्य नाड़िकां विनिवेशयेत् । यस्मात् कुम्भस्थितास्तिला बहिरोषी महोत्तमा । आधारभाण्डपर्य्यन्तं ततस्तम्भां विधारयेत् । अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यावद्वाष्पो विशेदयः । स्वकीयादाधारगतं निर्म्मलं रसमुत्तमम् । नाड़िकायन्त्रमेतद्धि मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥" इति । भचि. । [टी.भ. ।

नाड़िकेरः (लः) । पुं । नारिकेलवृक्षे । श. ।

नाड़िचीरम् । क्ली । निर्वेष्टने । नली । হাকা. ।

नाड़िन्धमः । पुं । स्वर्णकारे । त्रिका. ।

नाड़िपत्रम् । क्ली । नाड़ीचशाके । श.मा. ।

नाड़ी । स्त्री । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ । श्वासायाम् । नखने । रा.नि.व.२२ । नाले । गण्डदूर्व्वायां । मे. । नाड़ीव्रणे । रा.नि.व.१० । ६० पलात्मककाले ।

नाड़ीकः । पुं । पट्टशाके । পাটশাক । কোষ্ঠার শাক । हिं पटुया । भा.पू.१भ.शा.व. । तत्पत्रं तिक्तमधुरभेदेन द्विविधं, तयोस्तिक्तं क्रमिकुष्ठहरं ; मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृच्च । शुष्कपत्रं—नलितमित्युच्यते । নালিতা । ज्वरघ्नं पित्तकफज्वरघ्नञ्च । तज्जलञ्च पित्तघ्नं दीपनं व्यञ्जने हितञ्च । राज. । क्ली । कालशाके । हिं कालशाक । गुणाः—"कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत्कफशोथहृत् । बल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम् ॥" भा. ।

नाड़ीकलापकः । पुं । सर्पाक्ष्यां । भा. ।

नाड़ीकल्पनविधिः । पुं । भूमिष्ठस्य नाड़ीच्छेदनविधौ । "नाभिबन्धनात् प्रभृति हि अष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन रौप्यराजतायसानां छेदनानामन्यतमेन ऊर्द्धधारेण छेदयेत् । तामग्रे सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठे चास्य शिथिलमवसजेत् । तस्य चेन्नाभिः पच्येत लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यञ्ज्यात् एषामेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेदिति ।" च.शा.८अ. ।

नाड़ीकेरः(लः) । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

नाड़ीचः । पुं । तिक्तपट्टशाके । নালিতা পাতা । "नाड़ीचबीजकल्कः ।" भैष.क्षुद्ररो.चि. । पेचुके । कचु । त्रिका. ।

नाड़ीचक्रम् । क्ली । नाड़ीनिर्णायकयन्त्रे ।

नाड़ीचरणः । पुं । पक्षिणि । त्रिका. ।